

Selçuk Üniversitesi

e-ISSN 2458-9071

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Selçuk University Journal of Studies in Turkology

Yıl / Year: 26 Sayı / Issue: 49 Ağustos / August 2020

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

SELÇUK UNIVERSITY
JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ / INTERNATIONAL REFEREED JOURNAL
e-ISSN 2458-9071

Yılda üç defa yayımlanan (nisan-ağustos-aralık), uluslararası hakemli, yaygın süreli bir dergidir.

International refereed and widespread periodical journal published three times in one year (april-august-december).

SAYI / ISSUE: 49 –AĞUSTOS / AUGUST

KONYA 2020

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY

**Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin dizinlendiği veri tabanları
Selçuk University Journal of Studies in Turcology is listed in the index of**

ESCI (Emerging Sources Citation Index)

TÜBİTAK/ULAKBİM SBVT, ASOS INDEX, EBSCO, MLA

e-ISSN 2458-9071

AĞUSTOS / AUGUST 2020 – SAYI / ISSUE: 49

SÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Adına Sahibi Enstitü Müdürü

Owner on behalf of the Institute of Turkish Studies

Prof. Dr. Hasan BAHAR (Institute Director)-*Selçuk Üniversitesi*

EDİTÖR KURULU / EDITORIAL BOARD

Yazı İşleri Müdürleri-Editörler/ Editors-in-Chief

Doç. Dr. Hakan KUYUMCU-*Selçuk Üniversitesi*

Doç. Dr. Çağatay BENHÜR-*Selçuk Üniversitesi*

Alan Editörleri / Area Editors

Türk Dili ve Edebiyatı Editörü / Turkish Language and Literature Editor

Dr. Fatih Numan KÜÇÜKBALLI-*Selçuk Üniversitesi*

Tarih Editörü / History Editor

Dr. Murat TURGUT-*Selçuk Üniversitesi*

Arkeoloji ve Sanat Tarihi Editörü / Archeology and Art History Editor

Doç. Dr. Mustafa ÇETİNASLAN - *Selçuk Üniversitesi*

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Doç. Dr. Mustafa ARSLAN- *Selçuk Üniversitesi*

Editör Yardımcısı / Editorial Assistant

Dr. Rifat IŞIK-*Selçuk Üniversitesi*

Sekreteryaya / Secretariat

Mustafa ÜLÜK

BİLİM KURULU / SCIENTIFIC BOARD

Prof. Dr. Hasan BAHAR-*Selçuk Üniversitesi*

Prof. Dr. Orhan YAVUZ-*Selçuk Üniversitesi*

Prof. Dr. Tasin GEMİL -*Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya*

Prof. Dr. Yaşar SEMİZ-*Selçuk Üniversitesi*

Doç. Dr. Hakan KUYUMCU-*Selçuk Üniversitesi*

Doç. Dr. Çağatay BENHÜR-*Selçuk Üniversitesi*

Doç. Dr. Galina MISKINIENE-*Vilnius Üniversitesi/ Litoanya*

Doç. Dr. Marzena GODZINSKA-*Varşova Üniversitesi / Polonya*

Dr. Öğr. Üyesi Hatice Gül KÜÇÜKBEZCİ-*Selçuk Üniversitesi*

Dr. Margareta ASLAN-*Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya*

İLETİŞİM / CONTACTS

Adres / Adress: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Alaaddin Keykubat Kampüsü 42031 Konya

Telefon: +90 0332 241 05 62

Belgeç / Fax: 241 04 47

web: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>

e-mail: selcukturkiyat@gmail.com

TEKNİK HAZIRLIK / TECHNICAL PREPARATION

Grafik-Tasarım / Grafik-Design: Prof. Dr. Abdulgani ARIKAN

Dizgi / Composition: Dr. Rifat IŞIK

•*Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.*

•*The author responsible for their article content academically.*

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdulgani ARIKAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Abdurresit Celil KARLUK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ali MEYDAN	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Ali TEMİZEL	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ali YAKICI	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Bahattin KAHRAMAN	Balikesir Üniversitesi
Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Călin FELEZEU	Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya
Prof. Dr. Derya ÖRS	Tahran Büyükelçisi
Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Emine YILMAZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Enderhan KARAKOÇ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK	Ardahan Üniversitesi
Prof. Dr. Éva Ágnes Csató JOHANSON	Uppsala Üniversitesi / İsveç
Prof. Dr. Güner GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Ioan-Aurel POP	Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya
Prof. Dr. Mehmet AYDIN	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Mesut ŞEN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa TOKER	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Naciye YILDIZ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Naile HACIZADE	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Nurettin DEMİR	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan YAVUZ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Osman ERAVŐAR	Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Peter GOLDEN	Rutgers Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Semra TUNÇ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Tasin GEMİL	Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya
Prof. Dr. Yaşar SEMİZ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Yılmaz KOÇ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf ÖZ	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Elnur NESİROV	Azerbaycan Öğretmen Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Fatih Mehmet BERK	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Galina MISKINIENE	Vilnius Üniversitesi / Litvanya
Doç. Dr. Marzena GODZINSKA	Varşova Üniversitesi / Polonya
Doç. Dr. Nuri ŞİMŞEKLER	Bişkek Kültür Müşaviri
Doç. Dr. Sefer SOLMAZ	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK	Necmettin Erbakan Üniversitesi

49. SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF ISSUE 49

Prof. Dr. Abdulhamit KIRMIZI	İstanbul Şehir Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet ALTINTAŞ	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Birsen ÇİLEROĞLU	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK	Ardahan Üniversitesi
Prof. Dr. Erol ÖZTÜRK	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Haldun EROĞLU	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet TEMEL	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Mete Kaan KAYNAR	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Nedim İPEK	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Nergis BİRAY	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Nurgül KILINÇ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Osman AKANDERE	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Safiye KIRANLAR	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Selahattin TOLKUN	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Şevkiye KAZAN NAS	Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ulvi KESER	Kıbrıs Amerikan Üniversitesi
Prof. Dr. Yakup KARASOY	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar SEMİZ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Yılmaz KARADENİZ	Amasya Üniversitesi
Doç. Dr. Ayşe Nur SIR DÜNDAR	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. Bedia KOÇAKOĞLU	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Bekir BİÇER	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Berfin MELİKOĞLU GÖLCÜ	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Dilek ERENOĞLU ATAİZİ	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Figen ÖZEREN	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Fikret YILMAZ	Bahçeşehir Üniversitesi
Doç. Dr. Gökçe Yükselen PELER	Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Gökhan ÖLKER	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Hakan AKCA	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Kerim SARIÇELİK	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Lale AVŞAR	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Turgut BERBERCAN	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet YASTI	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Mirzahan Egamberdiyev	El Farabi Kazak Millî Üniversitesi
Doç. Dr. Murat ÖNSOY	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Ozan ÖRMECİ	İstanbul Gedik Üniversitesi
Doç. Dr. Ömer SAVRAN	Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Özgür YILMAZ	Samsun Üniversitesi
Doç. Dr. Savaş ŞAHİN	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Songül KEÇECİ KURT	Amasya Üniversitesi
Doç. Dr. Şerife AKPINAR	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Talip DOĞAN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Yakup KAYA	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Yunus KAPLAN	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Adil Adnan ÖZTÜRK	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Emir MUSTAFAOĞLU	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Azem SEVİNDİK	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Aziz AYVA	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ebru GENÇALP	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali KAPAR	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt GÜLMEZ	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt YÜKSEL	Atatürk Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Emin YILDIZLI İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Murat KARADEMİR Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Musa GÜMÜŞ Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ARIKAN Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nizam ABAY Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Onur Alp KAYABAŞI Aksaray Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sena KÜÇÜK Selçuk Üniversitesi
Dr. Dilara DAL İstanbul Üniversitesi
Dr. Gül Hanım CENGİZ Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Muhsin UYGUN Necmettin Erbakan Üniversitesi

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

YAYIM İLKELERİ

Odak ve Kapsam

Amaçları doğrultusunda Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)'nin yayın odağında aşağıdaki hususlar bulunmaktadır:

- Türkolog'un uzmanlaşmasına yardım etmek,
- Türkolog akademisyenlere ve Türkoloji araştırmacılarına doğrudan katkıda bulunarak iki araştırma grubu arasında bir köprü görevi görmek,
- Türkoloji çalışmalarına bütünsel bir bakış açısı kazandırmak,
- Türkoloji'nin karşılaştığı eğitim ve araştırma sorunlarını hem kendi bağlamında hem de uluslararası karşılaştırmalarla değerlendirmek.

Ayrıca aşağıda belirtilen çalışmalar SUTAD'ın yayın kapsamındadır:

- Türk tarihi ve kültürü, Türk dili ve edebiyatı, Türk sanatındaki temel sorunları ve uygulamaları analiz eden çalışmalar,
- Aktif olarak Türkoloji öğretimi / öğrenme ve diğer uzmanların becerilerini ve stratejilerini geliştirmelerine yardımcı olan çalışmalar,
- Daha nitelikli araştırmacı olarak Türkoloji'nin gelişimini amaçlayan çalışmalar,
- Türkoloji ile ilgili geniş araştırmalar veya örnekler içeren çalışmalar,

Kısıtlamalar ve Değerlendirmeye Kabul Edilmeyen Başvurular

Aşağıda belirtilen alanlardaki çalışmalar SUTAD yayın kapsamı dışında olup değerlendirmeye kabul edilememektedir:

- Üniversite öğrencilerinin (Lisans) çalışmaları yayına kabul edilmez. Ancak, yüksek lisans ve / veya doktora öğrencilerinin Türkoloji çalışmaları kabul edilebilir bulunmuştur.
- Türkoloji alanı dışındaki temaları içeren çalışmalar kabul edilmez.
- Küçük bir araştırma grubu veya küçük bir örnekleme oranı ile yapılan çalışmalar yayın için kabul edilmemektedir.
- Ayrıca, bu çalışmalar eğitim bilimleri, iktisadi ve idari bilimler gibi destekleyici alanlara yönlendirilir.
- Ders kitaplarını analiz etmek ve değerlendirmek, edebiyat derlemeleri ve kitap analizleri SUTAD yayın kapsamına girmemektedir.

Yayın Sıklığı

Uluslararası hakemli bir dergi olan SUTAD yılda üç kez yayınlanmaktadır. Bir yılda sadece iki özel sayı yayınlanabilir. Özel hususlara ilişkin duyurular yayınlanmadan en az bir yıl önce yapılır. Özel konularda ele alınacak konular Yayın Kurulu tarafından mevcut tartışmaların odak noktası olacak şekilde belirlenir ve böylece özel konu Türkoloji'ye rehberlik edebilir.

Yayın Dili

SUTAD'ın ana yayın dilleri *Türkçe* ve *İngilizce*dir. Bunun dışında makaleler *Almanca*, *Rusça* veya *modern Türk lehçeleri* olarak da gönderilebilir. Gönderilen makale gramer kurallarına ve ilgili bilimsel literatüre uygun olmalıdır.

Makalenin kabulünden sonra, son kopya her iki dilde de sunulmalıdır. Sunulan son kopyalar SUTAD'ın dil editörleri (İngilizce, Rusça, Almanca, Türkçe ve modern Türk lehçeleri) tarafından kontrol edilir. Dil editörleri, yetersizlik durumunda düzeltme yazımı talep edebilir. Belgenin tesliminden yazarlar sorumludur.

Derginin Bölümleri

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nde sadece **Özgün Araştırma Makaleleri** yayınlanır.

Açık Erişim Politikası

SUTAD açık erişim politikasını benimser. Bilgiye açık erişim, bilginin küresel değerini geliştirdiği için insanlığa fayda sağlar. SUTAD, Açık Erişim Girişimi'ni de desteklemektedir.

SUTAD, Selçuk Üniversitesi yayıncısı, hiçbir elektronik kütüphane erişimi için hiçbir kütüphane veya okuyucunun yayın ücreti ödemeyeceğini garanti etmektedir.

SUTAD, makale incelemesi veya basımı ve makalelere erişim için herhangi bir ücret talep etmediğinden, gelir kaynağı yoktur. Bu doğrultuda, SUTAD'a sunulan makalelerin aşağıdaki maddi yükümlülükleri yazarlara aittir:

- Türkoloji çalışmaları Türkçe, İngilizce, Rusça, Almanca ve modern Türk lehçelerinde tam metin olarak yayınlanmaktadır. Derginin bu amaçla herhangi bir çeviri hizmeti yoktur.
- İntihal tespiti, mizanpajı ve taslağı, referanslar, atıf ve atıf kontrolüyle ilgili tüm masraflar yazar(lar)a aittir.

Gizlilik Beyanı

SUTAD dergi yönetim sistemine girilen isim ve elektronik posta adresleri gibi kişisel bilgiler, yalnızca bu derginin ve Selçuk Üniversitesi'nin bilimsel amaçları doğrultusunda kullanılacaktır. Bu bilgiler başka bir amaç veya bölüm için kullanılmayacak olup, üçüncü taraflarla paylaşılmayacaktır.

Arşivleme

SUTAD'da yayınlanan tüm makalelere ait üst veriler ve tam metinler XML ve pdf formatında 3. parti bulut bir sunucuda erişime kapalı bir şekilde saklanır. Ayrıca TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veritabanı aracılığıyla tüm makaleler pdf formatında ULAKBİM sunucularında saklanmakta ve sunulmaktadır.

Dizinler

ULAKBİM, Sosyal ve Beşeri Bilimleri Veri Tabanı, MLA, SOBIAD, ASOS, İSAM, EBSCO, Research Data Bases, Clarivate Analytics (ESCI)

YAYINLAMA POLİTİKALARI

Telif Hakkı Devri

Yayınlanmak üzere SUTAD'a gönderilen çalışmalar, daha önce herhangi bir şekilde yayınlanmamış veya herhangi bir yere yayınlanmak üzere gönderilmemiş özgün çalışma niteliği taşımalıdır.

Yazarlar çalışmalarının telif hakkından feragat etmeyi kabul ederek, değerlendirme için gönderimle birlikte çalışmalarının telif hakkını Selçuk Üniversitesi'ne devretmek zorundadır. SUTAD Yayın Kurulu makalenin yayımlanması konusunda yetkili kılınır. Bununla birlikte yazarların aşağıdaki hakları saklıdır;

- Patent hakları,
- Telif hakkı dışında kalan bütün tescil edilmemiş haklar,
- Çalışmayı satmamak koşulu ile kendi amaçları için çoğaltma hakkı,
- Yazarın kendi kitap ve diğer akademik çalışmalarında, kaynak göstermesi koşuluyla, çalışmanın tümü ya da bir bölümünü kullanma hakkı,
- Çalışma künyesini belirtmek koşuluyla kişisel web sitelerinde veya üniversitesinin açık arşivinde bulundurma hakkı.

SUTAD'a çalışma gönderecek yazarlar, "Telif Hakkı Devir Formu" belgesini doldurmalıdır. Yazar(lar) doldurdukları formu ıslak imza ile imzalamalıdır. İmzalanan form taranarak sistem üzerinden çalışma gönderim adımlarının 4.'sünde ek dosya yükleme seçeneği ile yüklenmelidir. Aynı zamanda ıslak imzalı formu basılı olarak " Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Kampüs-Selçuklu, Konya, Turkey " adresine posta yoluyla göndermeleri gerekmektedir. Telif Hakkı Devir Formunu iletmeyen yazarların çalışmaları yayınlanmaz.

Kör Hakemlik ve Değerlendirme Süreci

Kör hakemlik, bilimsel yayınların en yüksek kalite ile yayınlanması için uygulanan bir yöntemdir. Bu yöntem, bilimsel çalışmaların nesnel (objektif) bir şekilde değerlendirilme sürecinin temelini oluşturmaktadır ve birçok bilimsel dergi tarafından tercih edilmektedir. Hakem görüşleri, SUTAD'ın yayın kalitesinde belirleyici bir yere sahiptir. SUTAD'a gönderilen tüm çalışmalar aşağıda belirtilen aşamalara göre körleme yoluyla değerlendirilmektedir.

Körleme Hakemlik Türü

SUTAD, tüm çalışmaların değerlendirme sürecinde çifte körleme yöntemini kullanmaktadır. Çift körleme yönteminde çalışmaların yazar ve hakem kimlikleri gizlenmektedir.

İlk Değerlendirme Süreci

SUTAD'a gönderilen çalışmalar ilk olarak editörler tarafından değerlendirilir. Bu aşamada, derginin amaç ve kapsamına uymayan, Türkçe ve İngilizce olarak dil ve anlatım kuralları açısından zayıf, bilimsel açıdan kritik hatalar içeren, özgün değeri olmayan ve yayın politikalarını karşılamayan çalışmalar reddedilir. Reddedilen çalışmaların yazarları, gönderim tarihinden itibaren en geç iki ay içerisinde bilgilendirilir. Uygun bulunan çalışmalar ise ön değerlendirme için çalışmanın ilgili olduğu alana yönelik bir alan editörüne gönderilir.

Ön Değerlendirme Süreci

Ön değerlendirme sürecinde alan editörleri çalışmaların, giriş ve alanyazın, yöntem, bulgular, sonuç, değerlendirme ve tartışma bölümlerini dergi yayın politikaları ve kapsamı ile özgünlük açısından ayrıntılı bir şekilde inceler. Bu inceleme sonucunda uygun bulunmayan çalışmalar en geç bir ay içerisinde alan editörü değerlendirme raporu ile birlikte iade edilir. Uygun bulunan çalışmalar ise hakemlendirme sürecine alınır.

Hakem Atama Süreci

Çalışmalar içeriğine ve hakemlerin uzmanlık alanlarına göre hakem ataması yapılır. Çalışmayı inceleyen alan editörü, SUTAD hakem havuzundan uzmanlık alanlarına göre en az iki hakem önerisinde bulunur veya çalışmanın alanına uygun yeni hakem önerebilir. Alan editöründen gelen hakem önerileri editörler tarafından değerlendirilir ve çalışmalar hakemlere iletilir. Hakemler değerlendirdikleri çalışmalar hakkındaki hiçbir süreci ve belgeyi paylaşmayacakları hakkında garanti vermektedir.

Hakem Raporları

Hakem değerlendirmeleri genel olarak çalışmaların; özgünlük, kullanılan yöntem, etik kurallara uygunluk, bulguların ve sonuçların tutarlı bir şekilde sunumu ve alanyazın açısından incelenmesine dayanmaktadır. Bu inceleme aşağıdaki unsurlara göre yapılır:

1. *Giriş ve alanyazın:* Değerlendirme raporu çalışmada ele alınan problemin sunumu ve amaçları, konunun önemi, konuyla ilgili alanyazının kapsamı, güncelliği ve çalışmanın özgünlüğü hakkında görüş içerir.
2. *Yöntem:* Değerlendirme raporu, kullanılan yöntemin uygunluğu, araştırma grubunun seçimi ve özellikleri, geçerlik ve güvenilirlik ile ilgili bilgilerin yanı sıra veri toplama ve analiz süreci hakkında görüş içerir.
3. *Bulgular:* Değerlendirme raporu, yöntem çerçevesinde elde edilen bulguların sunumu, analiz

yöntemlerinin doğruluğu, araştırmanın amaçları ile erişilen bulguların tutarlılığı, ihtiyaç duyulan tablo, şekil ve görsellerin verilmesi, kullanılan testlerin kavramsal açıdan değerlendirilmesine yönelik görüşler içerir.

4. *Değerlendirme ve tartışma*: Değerlendirme raporu, bulgulara dayalı olarak konunun tartışılması, araştırma sorusuna/larına ve hipoteze/lere uygunluk, genellenebilirlik ve uygulanabilirlik ile ilgili görüş içerir.

5. *Sonuç ve öneriler*: Değerlendirme raporu alanyazına katkı, gelecekte yapılabilecek çalışmalara ve alandaki uygulamalara yönelik öneriler hakkında görüş içerir.

6. *Stil ve anlatım*: Değerlendirme raporu, çalışma başlığının içeriği kapsamı, Türkçe'nin kurallara uygun kullanımı, gönderme ve referansların APA 6 kurallarına uygun olarak tam metnin diline uygun verilmesi ile ilgili görüş içerir.

7. *Genel değerlendirme*: Değerlendirme raporu çalışmanın bir bütün olarak özgünlüğü, eğitim alanyazınına ve alandaki uygulamalara sağladığı katkı hakkında görüş içerir.

Değerlendirme sürecinde hakemlerin çalışmanın tipografik özelliklerine göre düzeltme yapmaları beklenmemektedir.

Hakem Değerlendirme Süreci

Hakem değerlendirme süreci için hakemlere verilen süre **6 haftadır**. Hakemlerden veya editörlerden gelen düzeltme önerilerinin yazarlar tarafından "düzeltme yönergesi" doğrultusunda 1 ay içerisinde tamamlanması zorunludur. Hakemler bir çalışmanın düzeltmelerini inceleyerek uygunluğuna karar verebilecekleri gibi gerekliyse birden çok defa düzeltme talep edebilir.

Değerlendirme Sonucu

Hakemlerden gelen görüşler, alan editörü tarafından en geç 2 hafta içerisinde incelenir. Bu inceleme sonucunda alan editörü çalışmaya ilişkin nihai kararını editörlere iletir.

Yayın Kurulu Kararı

Editörler, alan editörü ve hakem görüşlerine dayanarak çalışma ile ilgili yayın kurulu görüşlerini hazırlar. Hazırlanan görüşler editör tarafından alan editörü ve hakem önerileri ile birlikte en geç 1 hafta içerisinde yazar(lar) ile iletir. Bu süreçte olumsuz görüş verilen çalışmalar intihal denetimi talep edilmeksizin iade edilir. Olumlu görüş verilen çalışmalar için son karar, intihal denetim raporları sonuçlarına göre verilir.

Yayın Değerlendirme Süreci Ne Kadar Sürmektedir?

SUTAD'a gönderilen çalışmaların yayın değerlendirme sürecinin yaklaşık 3 ay içerisinde sonuçlandırılması öngörülmektedir. Ancak, hakem ya da editörlerin yazar(lar)dan düzeltme istedikleri tarih ile yazar(lar)ın düzeltmeleri tamamladıkları tarih arasındaki süre, bu 3 aylık süreye dâhil edilmemektedir.

Çevrimiçi Çalışma Gönderme Rehberi

SUTAD'da değerlendirilmek üzere çalışma gönderecek yazar(lar) <http://www.selcuk.edu.tr/turkiyat/tr> adresinde yer alan dergi yönetim sistemine üye olarak gönderim gerçekleştirebilir.

Yazar(lar) üye olmak ve çalışma göndermek için "Çevrim İçi Çalışma Gönderme Rehberi"nde yer alan yönergeleri takip etmelidir.

Düzeltilme Yönergesi ve Yükleme Rehberi

SUTAD'da değerlendirme sürecindeki çalışmalar için editörler, alan editörleri ve/veya hakemler tarafından bir defa veya daha fazla düzeltme ve iyileştirme talep edilebilir.

Yazar(lar) talep edilen düzeltme ve iyileştirme önerilerinin nesnel ve çalışmanın özgünlüğünü artırıcı nitelikte olduğunun bilinciyle düzeltme ve iyileştirmeleri eksiksiz, açıklayıcı ve

zamanında tamamlamakla yükümlüdür.

Yazar(lar) talep edilen düzeltme ve iyileştirmeleri "Düzeltilme Yönergesi ve Yükleme Rehberi"nde belirtilen koşullara göre sisteme yüklemelidir.

Çalışma/Makale Geri Çekme

SUTAD araştırmacı ve kütüphaneciler için bütünsel ve eksiksiz yayıncılığı önemsemektedir. Bunu sağlamanın güvenilir özgün araştırma makalelerini yayınlamak olduğu bilincindedir. SUTAD yayın politikaları gereği, bir çalışma veya makalenin geri çekilmesi aşamasında yazar(lar)a ve yayın kuruluna düşen görev ve sorumluluklar aşağıda verilmiştir.

Yazarlar

Yazar(lar)ın yayınlanmış, erken görünüm veya değerlendirme aşamasındaki çalışmasıyla ilgili bir yanlış ya da hatayı fark etmesi durumunda, geri çekme işlemlerinde dergi editörüyle işbirliği yapma yükümlülüğü bulunmaktadır.

Değerlendirme aşamasındaki çalışmasını geri çekme talebinde bulunmak isteyen yazar(lar), "Geri Çekme Formu"nu doldurarak her bir yazarın ıslak imzası ile imzalanmış ve taratılmış halini selcukturkiyat@gmail.com / turkiyat@selcuk.edu.tr adresi üzerinden e-posta aracılığıyla yayın kuruluna iletmekle yükümlüdür. Yayın Kurulu geri çekme bildirimini inceleyerek en geç bir hafta içerisinde dönüş sağlar. Yayın kurulu tarafından telif hakları SUTAD gönderim aşamasında devredilmiş çalışmaların geri çekme isteği onaylanmadıkça yazarlar çalışmasını başka bir dergiye değerlendirme için gönderemezler.

Editörler

SUTAD yayın kurulu; yayınlanmış, erken görünümdeki veya değerlendirme aşamasındaki bir çalışmaya ilişkin telif hakkı ve intihal şüphesi oluşması durumunda çalışmayı ilişkin bir soruşturma başlatma yükümlülüğü taşır.

Yayın kurulu yapılan soruşturma sonucunda değerlendirme aşamasındaki çalışmada telif hakkı ve intihal yapıldığını tespit etmesi durumunda çalışmayı değerlendirmeden geri çeker ve tespit edilen durumları detaylı bir şekilde kaynak göstererek yazarlara iade eder.

Yayın kurulu, yayınlanmış veya erken görünümdeki bir çalışmada telif hakkı ihlali ve intihal yapıldığını tespit etmesi durumunda, en geç bir hafta içerisinde aşağıdaki geri çekme ve bildiri işlemlerini gerçekleştirir.

Etik ihlali tespit edilen çalışmanın;

1. Elektronik gösterimdeki başlığının başına "**Geri Çekildi:**" ibaresi eklenir.
2. Elektronik gösterimdeki *Öz* ve *Tam Metin* içerikleri yerine çalışmanın geri çekilme gerekçeleri, detaylı kanıt kaynakları varsa yazar(lar)ın bağlı olduğu kurum ve kuruluşların konu hakkındaki bildirimleri ile birlikte yayınlanır.
3. Dergi web sitesinin ana sayfasından geri çekme bildirimini ilan edilir.
4. Geri çekme tarihinden itibaren ilk yayınlanacak sayının elektronik ve basılı kopyasının içindekiler listesine "**Geri Çekildi: Çalışma Başlığı**" şeklinde eklenir, birinci sayfasından başlamak koşuluyla geri çekme nedenleri ve buna kaynak gösterilen orijinal alıntılarını kamuoyu ve araştırmacılarla paylaşılır.
5. Yazar(lar)ın bağlı olduğu kuruluş(lar)a yukarıdaki geri çekme bildirimleri iletilir.
6. Yukarıda sıralanan geri çekme bildirimleri Derginin dizinlendiği kurum ve kuruluşlar ile Milli Kütüphane Başkanlığı'na izin sistemleri ve kataloglara kaydedilmesi için iletilir.

Ayrıca SUTAD Yayın Kurulu etik ihlalde bulunan çalışma yazar(lar)ının daha önce yayınlanmış çalışmalarının yayın evlerine veya yayın kurullarına, yayınlanan çalışmaların geçerlik ve güvenilirliğini güvence altına almalarını veya geri çekmelerini önerebilir.

Değerlendirme Sonucuna İtiraz Etme

SUTAD'da değerlendirme sonucu yazar(lar)a iletilen yayın kurulu ve bilim kurulu görüşlerine yazar(lar)ın itiraz etme hakkı saklıdır. Yazar(lar), çalışmalarını için yapılan değerlendirme sonucu görüş ve yorumlara ilişkin itiraz gerekçelerini bilimsel bir dille ve dayanaklarını referans göstererek selcukturkiyat@gmail.com / turkiyat@selcuk.edu.tr adresine e-postayla iletmelidir. Yapılan itirazlar yayın kurulu tarafından en geç bir ay içerisinde incelenerek (Çalışmanın alan editörü ve hakemlerine yapılan itirazlar hakkında görüş talep edilebilir) yazar(lar)a olumlu veya olumsuz dönüş sağlanır. Yazar(lar)ın değerlendirme sonucuna itirazları olumlu bulunması durumunda, yayın kurulu çalışmanın konu alanına uygun yeni hakemlendirme yaparak değerlendirme sürecini yeniden başlatır.

ETİK SORUMLULUKLAR

Yayın Etiği

SUTAD'da uygulanan yayın süreçleri, bilginin tarafsız ve saygın bir şekilde gelişimine ve dağıtımına temel teşkil etmektedir. Bu doğrultuda uygulanan süreçler, yazarların ve yazarları destekleyen kurumların çalışmalarının kalitesine doğrudan yansımaktadır. Hakemli çalışmalar bilimsel yöntemi somutlaştıran ve destekleyen çalışmalardır. Bu noktada sürecin bütün paydaşlarının (yazarlar, okuyucular ve araştırmacılar, yayıncı, hakemler ve editörler) etik ilkelere yönelik standartlara uyması önem taşımaktadır. SUTAD yayın etiği kapsamında tüm paydaşların aşağıdaki etik sorumlulukları taşıması beklenmektedir.

Aşağıda yer alan etik görev ve sorumluluklar oluşturulurken açık erişim olarak Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından yayınlanan rehberler ve politikalar dikkate alınarak hazırlanmıştır.

Yazarların Etik Sorumlulukları

SUTAD'a çalışma gönderen yazar(lar)ın aşağıdaki etik sorumluluklara uyması beklenmektedir:

- Yazar(lar)ın gönderdikleri çalışmaların özgün olması beklenmektedir. Yazar(lar)ın başka çalışmalardan yararlanmaları veya başka çalışmalarını kullanmaları durumunda eksiksiz ve doğru bir biçimde atıfta bulunmaları ve/veya alıntı yapmaları gerekmektedir.
- Çalışmanın oluşturulmasında içeriğe entelektüel açıdan katkı sağlamayan kişiler, yazar olarak belirtilmemelidir.
- Yayınlanmak üzere gönderilen tüm çalışmaların varsa çıkar çatışması teşkil edebilecek durumları ve ilişkileri açıklanmalıdır.
- Yazar(lar)dan değerlendirme süreçleri çerçevesinde makalelerine ilişkin ham veri talep edilebilir, böyle bir durumda yazar(lar) beklenen veri ve bilgileri yayın kurulu ve bilim kuruluna sunmaya hazır olmalıdır.
- Yazar(lar) kullanılan verilerin kullanım haklarına, araştırma/analizlerle ilgili gerekli izinlere sahip olduklarını veya deney yapılan deneklerin rızasının alındığını gösteren belgeye sahip olmalıdır.
- Yazar(lar)ın yayınlanmış, erken görünüm veya değerlendirme aşamasındaki çalışmasıyla ilgili bir yanlış ya da hatayı fark etmesi durumunda, dergi editörünü veya yayıncıyı bilgilendirme, düzeltme veya geri çekme işlemlerinde editörle işbirliği yapma yükümlülüğü bulunmaktadır.
- Yazarlar çalışmalarını aynı anda birden fazla derginin başvuru sürecinde bulunduramaz. Her bir başvuru önceki başvurunun tamamlanmasını takiben başlatılabilir. Başka bir dergide yayınlanmış çalışma SUTAD'a gönderilemez.
- Değerlendirme süreci başlamış bir çalışmanın yazar sorumluluklarının değiştirilmesi (Yazar

ekleme, yazar sırası değiştirme, yazar çıkartma gibi) teklif edilemez.

Editörlerin Etik Görev ve Sorumlulukları

SUTAD editör ve alan editörleri, açık erişim olarak Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından yayınlanan "COPE Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors" ve "COPE Best Practice Guidelines for Journal Editors" rehberleri temelinde aşağıdaki etik görev ve sorumluluklara sahip olmalıdır:

Genel görev ve sorumluluklar

Editörler, SUTAD'da yayınlanan her yayından sorumludur. Bu sorumluluk bağlamında editörler, aşağıdaki rol ve yükümlülükleri taşımaktadır:

- Okuyucuların ve yazarların bilgi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik çaba sarfetme,
- Sürekli olarak derginin gelişimini sağlama,
- Dergide yayınlanan çalışmaların kalitesini geliştirmeye yönelik süreçleri yürütme,
- Düşünce özgürlüğünü destekleme,
- Akademik açıdan bütünlüğü sağlanma,
- Fikri mülkiyet hakları ve etik standartlardan taviz vermeden iş süreçlerini devam ettirme,
- Düzeltme, açıklama gerektiren konularda yayın açısından açıklık ve şeffaflık gösterme.

Okuyucu ile ilişkiler

Editörler tüm okuyucu, araştırmacı ve uygulayıcıların ihtiyaç duydukları bilgi, beceri ve deneyim beklentilerini dikkate alarak karar vermelidir. Yayınlanan çalışmaların okuyucu, araştırmacı, uygulayıcı ve bilimsel alanyazına katkı sağlamasına ve özgün nitelikte olmasına dikkat etmelidir. Ayrıca editörler okuyucu, araştırmacı ve uygulayıcılardan gelen geri bildirimleri dikkate almak, açıklayıcı ve bilgilendirici geri bildirim vermekle yükümlüdür.

Yazarlar ile ilişkiler

Editörlerin yazarlara karşı görev ve sorumlulukları aşağıdaki şekildedir:

- Editörler, çalışmaların önemi, özgün değeri, geçerliliği, anlatımın açıklığı ve derginin amaç ve hedeflerine dayanarak olumlu ya da olumsuz karar vermelidir.
- Yayın kapsamına uygun olan çalışmaların ciddi problemi olmadığı sürece ön değerlendirme aşamasına almalıdır.
- Editörler, çalışma ile ilgili ciddi bir sorun olmadıkça, olumlu yöndeki hakem önerilerini göz ardı etmemelidir.
- Yeni editörler, çalışmalara yönelik olarak önceki editör(ler) tarafından verilen kararları ciddi bir sorun olmadıkça değiştirmemelidir.
- "Kör Hakemlik ve Değerlendirme Süreci" mutlaka yayınlanmalı ve editörler tanımlanan süreçlerde yaşanabilecek sapmaların önüne geçmelidir.
- Editörler yazarlar tarafından kendilerinden beklenecek her konuyu ayrıntılı olarak içeren bir "Yazar Rehberi" yayınlamalıdır. Bu rehberler belirli zaman aralıklarında güncellenmelidir.
- Yazarlara açıklayıcı ve bilgilendirici şekilde bildirim ve dönüş sağlanmalıdır.

Hakemler ile ilişkiler

Editörlerin hakemlere karşı görev ve sorumlulukları aşağıdaki şekildedir:

- Hakemleri çalışmanın konusuna uygun olarak belirlemelidir.
- Hakemlerin değerlendirme aşamasında ihtiyaç duyacakları bilgi ve rehberleri sağlamakla yükümlüdür.
- Yazarlar ve hakemler arasından çıkar çatışması olup olmadığını gözetmek durumundadır.
- Körleme hakemlik bağlamında hakemlerin kimlik bilgilerini gizli tutmalıdır.
- Hakemleri tarafsız, bilimsel ve nesnel bir dille çalışmayı değerlendirmeleri için teşvik etmelidir.

- Hakemleri zamanında dönüş ve performans gibi ölçütlerle değerlendirmelidir.
- Hakemlerin performansını artırıcı uygulama ve politikalar belirlemelidir.
- Hakem havuzunun dinamik şekilde güncellenmesi konusunda gerekli adımları atmalıdır.
- Nezaketsiz ve bilimsel olmayan değerlendirmeleri engellemelidir.
- Hakem havuzunun geniş bir yelpazeden oluşması için adımlar atmalıdır.

Yayın kurulu ile ilişkiler

Editörler, tüm yayın kurulu üyelerinin süreçleri yayın politikaları ve yönergelere uygun ilerletmesini sağlamalıdır. Yayın kurulu üyelerini yayın politikaları hakkında bilgilendirmeli ve gelişmelerden haberdar etmelidir. Yeni yayın kurulu üyelerini yayın politikaları konusunda eğitmeli, ihtiyaç duydukları bilgileri sağlamalıdır.

Ayrıca editörler;

- Yayın kurulu üyelerinin çalışmaları tarafsız ve bağımsız olarak değerlendirmelerini sağlamalıdır.
- Yeni yayın kurulu üyelerini, katkı sağlayabilir ve uygun nitelikte belirlemelidir.
- Yayın kurulu üyelerinin uzmanlık alanına uygun çalışmaları değerlendirme için göndermelidir.
- Yayın kurulu ile düzenli olarak etkileşim içerisinde olmalıdır.
- Yayın kurulu ile belirli aralıklarla yayın politikalarının ve derginin gelişimi için toplantılar düzenlemelidir.

Dergi sahibi ve yayıncı ile ilişkiler

Editörler ve yayıncı arasındaki ilişki editöryal bağımsızlık ilkesine dayanmaktadır. Editörler ile yayıncı arasında yapılan yazılı sözleşme gereği, editörlerin alacağı tüm kararlar yayıncı ve dergi sahibinden bağımsızdır.

Editöryal ve kör hakemlik süreçleri

Editörler; dergi yayın politikalarında yer alan "Kör Hakemlik ve Değerlendirme Süreci" politikalarını uygulamakla yükümlüdür. Bu bağlamda editörler her çalışmanın adil, tarafsız ve zamanında değerlendirme sürecinin tamamlanmasını sağlar.

Kalite güvencesi

Editörler; dergide yayınlanan her makalenin dergi yayın politikaları ve uluslararası standartlara uygun olarak yayınlanmasından sorumludur.

Kişisel verilerin korunması

Editörler; değerlendirilen çalışmalarda yer alan deneklere veya görsellere ilişkin kişisel verilerin korunmasını sağlamakla yükümlüdür. Çalışmalarda kullanılan bireylerin açık rızası belgeli olmadığı sürece çalışmayı reddetmekle görevlidir. Ayrıca editörler; yazar, hakem ve okuyucuların bireysel verilerini korumaktan sorumludur.

Etik kurul, insan ve hayvan hakları

Editörler; değerlendirilen çalışmalarda insan ve hayvan haklarının korunmasını sağlamakla yükümlüdür. Çalışmalarda kullanılan deneklere ilişkin etik kurul onayı, deneysel araştırmalara ilişkin izinlerin olmadığı durumlarda çalışmayı reddetmekle sorumludur.

Olası suistimal ve görevi kötüye kullanmaya karşı önlem

Editörler; olası suistimal ve görevi kötüye kullanma işlemlerine karşı önlem almakla yükümlüdür. Bu duruma yönelik şikâyetlerin belirlenmesi ve değerlendirilmesi konusunda titiz ve nesnel bir soruşturma yapmanın yanı sıra, konuyla ilgili bulguların paylaşılması editörün sorumlulukları arasında yer almaktadır.

Akademik yayın bütünlüğünü sağlamak

Editörler çalışmalarda yer alan hata, tutarsızlık ya da yanlış yönlendirme içeren yargıların hızlı bir şekilde düzeltilmesini sağlamalıdır.

Fikri mülkiyet haklarının korunması

Editörler; yayınlanan tüm makalelerin fikri mülkiyet hakkını korumakla, olası ihlallerde derginin ve yazar(lar)ın haklarını savunmakla yükümlüdür. Ayrıca editörler yayınlanan tüm makalelerdeki içeriklerin başka yayınların fikri mülkiyet haklarını ihlal etmemesi adına gerekli önlemleri almakla yükümlüdür. Bkz. [İntihal Denetimi](#)

Yapıcılık ve tartışmaya açıklık

Editörler;

- Dergide yayınlanan eserlere ilişkin ikna edici eleştirileri dikkate almalı ve bu eleştirilere yönelik yapıcı bir tutum sergilemelidir.
- Eleştirilen çalışmaların yazar(lar)ına cevap hakkı tanınmalıdır.
- Olumsuz sonuçlar içeren çalışmaları göz ardı etmemeli ya da dışlamamalıdır.

Şikâyetler

Editörler; yazar, hakem veya okuyuculardan gelen şikâyetleri dikkatlice inceleyerek aydınlatıcı ve açıklayıcı bir şekilde yanıt vermekle yükümlüdür.

Politik ve Ticari kaygılar

Dergi sahibi, yayıncı ve diğer hiçbir politik ve ticari unsur, editörlerin bağımsız karar almalarını etkilemez.

Çıkar çatışmaları

Editörler; yazar(lar), hakemler ve diğer editörler arasındaki çıkar çatışmalarını göz önünde bulundurarak, çalışmaların yayın sürecinin bağımsız ve tarafsız bir şekilde tamamlanmasını garanti eder.

Hakemlerin Etik Sorumlulukları

Tüm çalışmaların "Körleme Hakemlik" ile değerlendirilmesi yayın kalitesini doğrudan etkilemektedir. Bu süreç yayının nesnel ve bağımsız değerlendirilmesi ile güven sağlar. SUTAD değerlendirme süreci çift taraflı kör hakemlik ilkesiyle yürütülür. Hakemler yazarlar ile doğrudan iletişime geçemez, değerlendirme ve yorumlar dergi yönetim sistemi aracılığıyla iletilir. Bu süreçte değerlendirme formları ve tam metinler üzerindeki hakem yorumları editör aracılığıyla yazar(lar)a iletilir. Bu bağlamda SUTAD için çalışma değerlendiren hakemlerin aşağıdaki etik sorumluluklara sahip olması beklenmektedir:

- Sadece uzmanlık alanı ile ilgili çalışma değerlendirmeyi kabul etmelidir.
- Tarafsızlık ve gizlilik içerisinde değerlendirme yapmalıdır.
- Değerlendirme sürecinde çıkar çatışması ile karşı karşıya olduğunu düşünürse, çalışmayı incelemeyi reddederek, dergi editörünü bilgilendirmelidir.
- Gizlilik ilkesi gereği inceledikleri çalışmaları değerlendirme sürecinden sonra imha etmelidir. İnceledikleri çalışmaların sadece nihai versiyonlarını ancak yayımlandıktan sonra kullanabilir.
- Değerlendirmeyi nesnel bir şekilde sadece çalışmanın içeriği ile ilgili olarak yapmalıdır. Milliyet, cinsiyet, dini inançlar, siyasal inançlar ve ticari kaygıların değerlendirmeye etki etmesine izin vermemelidir.
- Değerlendirmeyi yapıcı ve nazik bir dille yapmalıdır. Düşmanlık, iftira ve hakaret içeren aşağılayıcı kişisel yorumlar yapmamalıdır.
- Değerlendirmeyi kabul ettikleri çalışmayı zamanında ve yukarıdaki etik sorumluluklarda gerçekleştirmelidir.

Yayıncının Etik Sorumlulukları

SUTAD yayıncısı olan Selçuk Üniversitesi, kar amacı gütmeyen kamu yararına çalışan bir sivil toplum kuruluşudur. Selçuk Üniversitesi kuruluş felsefesi gereği, SUTAD ilişkisini uluslararası standartlarda kamuya mal etmek amacıyla SUTAD dergisini yayınlamaktadır. Bu bağlamda Selçuk Üniversitesi ve Yönetim Kurulu, SUTAD dergisi ile ilgili aşağıdaki etik sorumlulukların bilinciyle hareket etmektedir:

- Editörler, SUTAD'a gönderilen çalışmaların tüm süreçlerinden sorumludur. Bu çerçevede ekonomik ya da politik kazançlar göz önüne alınmaksızın karar verici kişiler editörlerdir.
- Bağımsız editör kararı oluşturulmasını taahhüt eder.
- SUTAD'da yayınlanmış her makalenin mülkiyet ve telif hakkını korur ve yayınlanmış her kopyanın kaydını saklama yükümlüğünü üstlenir.
- Editörlere ilişkin her türlü bilimsel suistimal, atfı çeteciliği ve intihalle ilgili önlemleri alma sorumluluğuna sahiptir.

Etik Olmayan Bir Durumla Karşılaşırsanız

SUTAD'da yukarıda bahsedilen etik sorumluluklar ve dışında etik olmayan bir davranış veya içerikle karşılaşırsanız lütfen selcukturkiyat@gmail.com / turkiyat@selcuk.edu.tr adresine e-posta yoluyla bildirin.

KABULDEN SONRA

SUTAD'da değerlendirme sonucu kabul edilen çalışmalar sırasıyla; intihal kontrolünün yapılması, kaynakça düzenlemesi, gönderme ve atfı kontrolü, mizanpaj ve dizgisinin yapılması, DOI numarasının verilmesi ve erken görünüme açılması süreçlerinden geçer. Erken görünümde yayınlanan çalışmalar yayın kurulunun uygun bulunduğu cilt ve sayıda yayınlanır.

SUTAD makale işlem ücreti (değerlendirme ücreti veya basım ücreti) ve makalelere erişim için abonelik ücreti talep etmediği için hiçbir gelir kaynağı bulunmamaktadır. Ancak, değerlendirme sonucu kabul edilen çalışmaların aşağıdaki bazı başlıklara ilişkin maddi yükümlülükleri yazar(lar)ın sorumluluğundadır.

İntihal Denetimi

SUTAD yayın etiği gereği "Kör Hakemlik Değerlendirme Süreci"nden geçmiş her çalışmanın bütünlüğünü korumak adına intihal denetiminden geçirilmesini zorunlu kılar. Bu kapsamda her çalışmanın Türkçe ve İngilizce nüshaları yayın kurulunun uygun bulunduğu bir firma tarafından intihal denetiminden geçirilir. Denetim kapsamında oluşan maddi sorumluluklar yazar(lar)a aittir.

İntihal denetimi iThenticate yazılımları aracılığıyla gerçekleştirilir. Her çalışmanın yazılımlar aracılığıyla ortaya çıkan eşleşmeleri derinlemesine incelenerek gönderme ve atfı doğru olan eşleşmeler ayıklanır. Ayıklama sonucunda kalan eşleşmeler incelenerek hatalar tespit edilir ve yayın kurulu için raporlaştırılır. Yayın kurulu her çalışmanın intihal denetim raporu ışığında çalışma hakkında nihai kararını verir. Raporda yer alan hataların yazarlar tarafından düzeltilmesi istenebilir veya çalışma yazarlara iade edilebilir. **iThenticate raporu, sistem üzerinden çalışma gönderim adımlarının 4.'sünde ek dosya yükleme seçeneği ile yüklenmelidir.**

Kaynakça, Gönderme ve Atfı Kontrolü

Bilimsel araştırmalar daha önce yapılmış olan çalışmaların üzerine geliştirilir. Yapılan çalışmalarda daha önce yapılmış çalışmalara belirli kurallar çerçevesinde gönderme ve atfı yapılarak kaynak gösterilir. Bilimsel çalışmalarda bilerek ya da bilmeyerek yapılan hatalar

çalışmanın ve yayının güvenilirliğini zedelemektedir.

SUTAD yayın etiği kapsamında değerlendirme sonucu kabul edilen çalışmaların gönderme ve atıflarının doğru ve eksiksiz verilmesini zorunluluk olarak görmektedir. Bu kapsamda her çalışma kabul edildikten sonra yayın kurulunun uygun bulduğu bir firma tarafından kaynakça, gönderme ve atıf kontrolünden geçirilir. Gerçekleştirilen kontrolün maddi sorumluluğu yazar(lar)a aittir.

Kabul edilen çalışmaların kaynakça, gönderme ve atıf kontrolü Türkçe ve İngilizce tam metin için aşağıdaki adımlarda yapılmaktadır:

- Kaynakça APA Kaynak Gösterme Kuralları 6. Sürümünde yer alan usul ve esaslara uygun olarak düzenlenir.
- Kaynakçada yer alan her bir atıfa ait metin içi göndermelerin usul ve esaslara göre verilip verilmediği kontrol edilir, hatalı olanlar düzeltilir.
- Metin içi göndermelerin atıfları kontrol edilir. Eksik olanlar yazarlardan talep edilir, hatalı olanlar düzeltilir.

Türkçe tam metin için Türkçe, İngilizce tam metin için İngilizce kaynak gösterme usul ve esasları dikkate alınır.

Mizanpaj ve Dizgi İşlemleri

SUTAD makalelerin şekilsel bütünlüğü, okunabilirliği ve standartlar gereği tek tip ve eksiksiz bir sayfa düzeni ile baskı biçimini zorunlu kılar. Bu bağlamda intihal denetimi ve kaynakça düzenlemesi tamamlanan çalışmaların sayfa düzeni ve dizgisi yayın kurulunun uygun bulduğu bir firma tarafından gerçekleştirilir. Sayfa düzeni ve baskı kopyasının hazırlanmasına ilişkin maddi sorumluluk yazar(lar)a aittir.

DOI Numarasının Verilmesi

Digital Object Identifier (DOI) elektronik ortamda yayınlanan her çalışmanın tanımlanmasına ve erişilmesine olanak sağlayan benzersiz bir erişim numarasıdır. SUTAD'da yayınlanan veya erken görünümdeki her çalışma için DOI numarası verilmesi zorunludur.

Kabul aşamasından sonra intihal denetimi, kaynakça kontrolü ve baskı hali hazırlanan çalışmalara yayın kurulu tarafından DOI numarası verilir.

Erken Görünüm

SUTAD güncel ve özgün bilginin yayılmasını önemsemektedir. Bu kapsamda değerlendirme aşamasını tamamlayarak kabul edilen ve kabulden sonraki süreçleri tamamlanan çalışmalar elektronik olarak erken görünümde yayınlanır. Erken görünümde yayınlanan çalışmalar yayın kurulunun uygun bulduğu cilt ve sayıda sayfa sayısı verilerek yayınlanır ve erken görünümde kaldırılır. Erken görünümdeki çalışmalar normal sayıda yayınlanacak son sürüm olmayabilir. Son yayınlanacak halinde çalışmaların küçük düzenlemeler yapılabilir.

DİL DÜZENLEMESİ

SUTAD'a gönderilen çalışmalar tam metin dilinin (Türkçe ve İngilizce) dil bilgisi kurallarına ve bilimsel alanyazınına uygun, sade ve açık bir dil kalitesine sahip olmalıdır. Çalışmalar yabancı kelimelerden arındırılmış temiz ve akıcı bir dille yazılmalıdır. Bu kapsamda çalışmaların değerlendirme için gönderilmeden önce redakte edilmiş olması yayın süreçlerinin daha sağlıklı bir şekilde sürdürülmesini sağlamaktadır.

YAZIM KURALLARI

Sayfa Düzeni: A4 Dikey, Kenar Boşlukları (Normal) (dört yandan [sağ-sol-üst-alt] 3 cm)

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)'nde yayınlanmak üzere gönderilecek makaleler en fazla 10.000 kelime olmalıdır.

Font ailesi: Palatino Linotype, Ana başlıklar 11, Metin 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Başlık

Her yazının Türkçe ve İngilizce başlığı olmalıdır. Çalışmanın başlığı içeriği açıkça yansıtmalı ve kapsamlı olmalıdır.

- **Ana başlıklar:** Tamamı büyük harflerle ve koyu yazılmalıdır ve 15 kelimeyi geçmemelidir.
- **Ara başlıklar:** Tamamı koyu olmak üzere her kelimenin ilk harfi büyük yazılmalı ve başlık sonunda satırbaşı yapılmalıdır.
- **Alt başlıklar:** Tamamı koyu olmak üzere başlığın ilk kelimesindeki birinci harf büyük, sonraki kelime/kelimelerin ilk harfi küçük yazılmalı ve başlık sonuna iki nokta (üst üste) konularak yazıya aynı satırdan devam edilmelidir.

Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i:

Yazarın adı makalenin başlığı altında olmalıdır. Yazarın soyadı büyük harflerle yazılmalıdır. Yazarın unvanı, kurumu, e-posta adresi ve ORCID numarası dipnotta belirtilmelidir.

Öz

Çalışmanın amacını, kapsamını, yöntemini, sonuçlarını, öne çıkan yanlarını ve özgün değerini açık ve kısa bir şekilde yansıtmalıdır. Kelime sayısı en az yüz 100 en fazla 200 olmalıdır.

Anahtar Kelimeler

Çalışmanın bütünlüğünü yansıtan en az 3 en çok 8 anahtar kelime belirlenmelidir.

Giriş

Araştırma konusunun temeli, çalışmanın bölümlerine yönelik özet bilgi, bilimsel alanyazındaki karşılığı, araştırmanın önemi, araştırma problemi ve amaçları giriş kısmında detaylandırılmalıdır.

Yöntem

Araştırmanın türü, araştırma grubu, veri toplama araçları, geçerliği ve güvenilirliği, veri toplama teknikleri, verilerin analizi, sınırlılıkları, gerekli ise etik kurul onayı yöntem kısmında detaylandırılmalıdır.

Bulgular

Araştırmada elde edilen bulgular; çalışmanın amacı ve problemini destekler nitelikte ve bütünlüğü koruyacak biçimde ilgili tablo, şekil, grafik veya resimlerle açıklanmalıdır.

Tartışma *

Araştırmanın önemi ışığında, elde edilen bulgular alanyazın ve yazar yorumları ile tartışılmalıdır.

Sonuç *

Sonuç kısmında tartışmalar ışığında ortaya çıkan ana fikirler açıklanmalıdır.

Öneriler *

Çalışmanın tartışma ve sonucuna uygun önerilerde bulunulmalıdır. Ayrıca alanyazına katkı sağlayacak, gelecekte yapılabilecek çalışmalara ve alandaki uygulamalara yönelik önerileri de içermelidir.

Teşekkür **

Araştırmanın ortaya çıkarılması aşamasında küçük katkı sağlamış kişi veya kurumlara teşekkürler belirtilmelidir.

İngilizce Genişletilmiş Özet (Summary)

Makalede çalışmanın sonuç bölümünden sonra makale metninin kelime sayısı olarak yaklaşık %5-15'i kadar İngilizce genişletilmiş özet (summary) bulunmalıdır. Genişletilmiş özet, "öz"de olduğu gibi araştırma ile ilgili amaç, problem, yöntem, bulgular ve sonuç bilgilerini içermelidir. Verilen bilgiler "öz"e oranla biraz daha geniş ifade edilmelidir. Araştırma metninde yer almayan herhangi bir bulgu veya sonuç bulundurmamalıdır. İngilizce yazılan makalelerde Summary bulunmasına gerek yoktur. Genişletilmiş özet, makale için "yayımlanabilir" kararı verildikten sonra gönderilmelidir. İlk gönderimde bulunmasına gerek yoktur.

Kaynakça

Kaynakça APA 6 kaynak gösterme esasları doğrultusunda hazırlanmalıdır. Metin içi gönderme ve atıflar tam metnin diline uygun verilmelidir. Türkçe tam metin için Türkçe kaynak gösterme usul ve esasları, İngilizce tam metin için İngilizce kaynak gösterme usul ve esasları dikkate alınmalıdır.

Font ailesi Palatino Linotype ve satır aralığı 3 nk olacak şekilde verilmelidir. Girinti 1 cm olmalıdır.

Ekler **

Ek tablo, şekil, grafik ve resimler kaynakça sonrasında yeni bir sayfada verilmelidir. Her bir ek; Ek 1, Ek 2 şeklinde sınıflandırılmalı ve ayrı ayrı başlıklandırılmalıdır.

* *Tartışma, Sonuç ve Öneriler yazarlar tarafından tek başlık altında toplanabileceği gibi ayrı ayrı da verilebilir.*

** *Teşekkür ve Ek bilgileri yer alması durumunda bu başlıklar Giriş, Yöntem gibi ana başlık şeklinde verilmelidir.*

Tablo ve Şekiller

Tablo ve Şekil başlık ve metin özellikleri Şablon içerisindeki örneklerdeki yapı dikkate alınarak verilmelidir.

Tablo ve Şekillerden öncesine ve sonrasına 6 nk boşluk verilmelidir.

Tablo başlıkları ve metin 10 Punto

Tablo ve Numarası Koyu ör. **Tablo 1.** *Tablo Başlığı*

Şekil eğer grafik ve düzenlenebilir bir formatta ise başlık ve iç metinler 10 punto

Şekil ve Numarası Koyu ör. **Şekil 1.** *Şekil Başlığı*

Şekiller bir resim veya düzenlenemez bir görsel içeriyorsa 300 DPI çözünürlüğünde Word içerisine aktarılmalı ve Makale Gönderme basamaklarının 4. Basamağında Ek Bir Dosya Yükle seçeneği ile orijinal şekil yüklenmelidir.

Dipnotlar

Dipnotlar, sadece yapılması zorunlu açıklamalar için kullanılır ve "DIPNOT" komutuyla otomatik olarak verilir. Buradaki atıflar da parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayım yılı ve sayfa numarası gelecek şekilde düzenlenmelidir. Örnek: (Kaya, 2000, s. 15)

Alıntılar

Makalede birebir yapılan alıntılar tırnak içinde verilmeli ve alıntının sonunda kaynağı parantez içinde belirtilmelidir. *Beş satırdan/kırk kelimedenden* az alıntılar cümle arasında italik olarak, beş satırdan/kırk kelimedenden uzun alıntılar ise sayfanın sağından ve solundan 1 cm içeride, blok hâlinde *italik* olarak verilmelidir. Birebir olmayan alıntıların sonunda sadece parantez içerisinde kaynak gösterilmelidir.

Kaynak Gösterme ve Kaynakça

Metin içi göndermelerde (atıflarda) ve kaynakça yazımında **APA 6** sürümü esas alınmıştır.

A. Metin İçi Göndermeler (Atıflar)

- Atıflar ilgili kısımdan hemen sonra, parantez içinde yazarın soyadı, eserin/çalışmanın yayım yılı ve sayfa numarası sırasıyla, aralarda virgül ",," kullanılarak verilmelidir. Cümlelerin tamamlandığını gösteren nokta işareti parantezden sonra konulmalıdır.
- Dipnotlar metin içi göndermede (atıfta) bulunmak amacıyla değil, metinde verilen önemli bir bilgiye ek bir bilgi vermek veya bu bilgiyi genişletmek için kullanılmalıdır.

Metin içi göndermelerde yazar-tarih stili kullanılır; bir başka deyişle, metin içinde uygun noktada yazarın soyadı ve arkasından eserin yayım tarihi verilir.

A.1. Tek Yazar, Tek Çalışma

- Metin içinde göndermede bulunulacak ilgili kısımdan hemen sonra yazarın soyadı, çalışmanın yayım yılı ve sayfa numarası verilir. Sayfa numarası Türkçe makalelerde "s.", İngilizce makalelerde "p." kısaltması ile belirtilir.

Örnek: Emek süreci, çalışanın zihninde oluşan bu tasarı ve tasarımın somut bir çabaya dönüşmesinden ibarettir (Marx, 1999, s. 27).

- Yazarın adı ilgili cümle içinde geçiyorsa parantez içinde tarih ve sayfanın belirtilmesi yeterlidir.

Örnek: Altbach (2001, s. 11), dünyada birçok yükseköğretim sisteminin...

Örnek: Altbach, dünyada birçok yükseköğretim sisteminin ... ifade etmektedir (2001, s. 11).

- Cümle içinde yazar ve yayım yılı belirtiliyor ise ayrıca parantez içinde yazar ve tarih verilmez.

Örnek: Konuyla ilgili olarak Üçok'un 2004 yılında gerçekleştirmiş olduğu çalışma örnek gösterilebilir.

- Çalışmanın tamamına göndermede bulunulacaksa parantez içinde yazar soyadı ve yayım yılı yazılır.

Örnek: Aile bireyleri, komşular veya etnik gruplar gibi benzer durumlardaki insanlar arasındaki güçlü bağların oluşturduğu sosyal sermayedir (Harper, 2002).

- Bir paragrafta aynı çalışmaya ikinci defa göndermede bulunulacaksa ikincisinde yazar soyadını vermek yeterlidir, yayım yılını eklemeye gerek yoktur.

Örnek: Frederick W. Taylor (1997), bilimsel yönetimin temelinde, işçi ve yönetimin çıkarlarının bütünleştirilmesi olduğunu savunmaktadır... Taylor, işçilerin ellerinde tuttıkları işe ilişkin bilgiyi işveren ile paylaşmayarak bu bilgiyi işten 'kaytarmanın' bir aracı olarak kullanabildiklerini savunmaktadır.

- Atıfta bulunulan kaynak ciltlerden oluşuyorsa cilt numarası, sayfa numarasından önce yazılır ve "C." kısaltması ile belirtilir. İngilizce makalelerde cilt için "Vol." kısaltması kullanılır.

Örnek: (Okay, 1990, C. 2, s. 30)

A.2. İki veya Daha Fazla Yazarlı Çalışmalar

- İki yazarlı bir çalışma için her göndermede iki yazarın soyadına da yer verilmelidir. Cümle içinde yazarların soyadları "ve" bağlacı ile bağlanırken parantez içinde ise "&" işareti kullanılır.

Örnek: Şafak ve Öz (2003, s. 15) bu konuda...

Örnek: (Şafak & Öz, 2003, s. 15)

- Üç, dört veya beş yazarlı çalışmalara göndermede bulunulurken sadece ilk göndermede tüm yazarların soyadları yazılır. Takip eden göndermeler için ilk yazarın soyadından sonra "vd." kısaltması kullanılır.

Örnek: Paragraf içinde ilk gönderme: Ercan, Bakırlı, Selçuk ve diğerleri (2013, s. 25) bu yaklaşımı sergileyen çalışmaların...

- Paragraf içinde ikinci ve sonraki göndermeler: Ercan ve diğerleri (2013, s. 25) bu yaklaşımı sergileyen çalışmaların...

Örnek: Parantez içinde ilk gönderme: (Üçok, Vardar & Aksan, 2004, s. 20)

Parantez içinde ikinci ve sonraki göndermeler: (Üçok vd., 2004, s. 20)

- Altı veya daha fazla yazarı olan çalışmalara göndermede bulunulurken sadece ilk yazarın soyadı belirtilir.

Örnek: Cümle içinde: Şener ve diğerleri (2000, s. 50)

Parantez içinde: (Şencan vd., 2000, s. 50)

- Soyadları ve adlarının ilk harfleri aynı olan farklı iki yazara göndermede bulunurken yazarların ad ve soyadları kısaltılmadan yazılır.

Örnek: (Gözde Doğan, 1996), (Güleda Doğan, 2010)

A.3. Tüzel Kişi Yazarlı Çalışmalar

Eğer bir çalışma tüzel kişiye (devlet kurumları, kuruluşlar, dernekler, çalışma grupları vs.) aitse ad bilgisi göndermede açık ve anlaşılır biçimde yazılmalıdır. Tüzel kişi adı bazı durumlarda kısaltılabilir. Tüzel kişi adı uzunsa ve herkesçe bilinen bir kısaltması varsa ilk göndermede hem tam isim hem de kısaltma kullanılır, sonraki göndermelerde sadece kısaltma kullanılır. Tüzel kişi adı kısaysa ve kısaltıldığında herkes tarafından kolayca anlaşılabilir nitelikte değilse geçtiği her yerde kısaltılmadan yazılır.

Örnek: Paragraf içinde ilk gönderme: Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK, 2015)...

Paragraf içinde sonraki göndermelerde: TÜBİTAK (2015)...

Örnek: Parantez içinde ilk göndermede: (Türk Dil Kurumu [TDK], 2012, s. 38)

Parantez içinde sonraki göndermelerde: (TDK, 2012, s. 38).

A.4. Yazarı Belli Olmayan Çalışmalar

- Bir çalışmada yazar veya tüzel kişi adı bulunmuyorsa göndermede bulunurken yazar alanında geçen ilk birkaç kelime (genellikle başlıktan) ve yıl kullanılır. Göndermelerde makale başlığı, bölüm başlığı veya web sayfasının adı tırnak içinde; kitap, dergi, broşür veya rapor başlığı ise italik olarak yazılır.

Örnek: (“Osmanlı Döneminde Kahve”, 2000, s. 18)
(*Yenilenebilir Enerji İmkânları*, 2000)

A.5. Soyadları Aynı Olan Yazarların Çalışmaları

- Kaynakçada aynı soyada sahip birden fazla yazar varsa çalışma ister aynı yılda isterse de farklı yılda yapılmış olsun yazar soyadlarından önce adlarının ilk harfi kısaltılarak tüm göndermelerde kullanılır.

Örnek: (A. Demir, 2003, s. 46)... (H. Demir, 2003, s. 27)

A.6. Birden Fazla Çalışmaya Göndermede Bulunma

- Aynı parantez içinde birden fazla çalışmaya göndermede bulunulacaksa bunlar yazar soyadlarına göre alfabetik sırada olmalı ve noktalı virgül ile ayrılmalıdır.

Örnek: (Gökyay, 1982, s. 120; Okay, 1990, s. 28; Tuna, 2000, s. 40)

- Bir yazara ait farklı çalışmalara göndermede bulunulacaksa, yayım yılı en eski tarihli olandan yeni olana doğru bir sıra takip edilir ve yazarın soyadı göndermenin en başına bir defa yazılır.

Örnek: (Kılıç, 2000, 2002, 2004)

- Bir yazarın aynı yıl yaptığı çalışmalar, yıldan sonra a, b, c... harfleri eklenmek suretiyle ayırt edilir.

Örnek: (İlhan, 2003a, s. 25)... (İlhan, 2003b, s. 58)

A.7. Alıntılanan veya Aktaran Kaynaklar (İkincil Kaynaklar)

Çalışmalarda birincil kaynaklara ulaşmak esastır, ama bazı güçlükler nedeniyle ulaşılamamışsa, göndermede alıntılanan veya aktarılan kaynak belirtilir.

Örnek: Köprülü'nün çalışmasında (aktaran Çobanoğlu, 2004)...

A.8. Bir Kaynağın Belli Bir Kısımına Göndermede Bulunma

- Bir kaynağın belli bir kısmına göndermede bulunulurken söz konusu ögenin bölüm, sayfa, tablo ve şekil numarası belirtilir. Bu şekilde kaynak bildirirken *sayfa* ve *sayfalar* için “s.”, *bölüm* için “Böl.”, paragraf için “para.” kısaltmaları kullanılır.

Örnek: (Öztürk, 2011, s. 45), (Öztürk, 2012, Böl. 3), (Öztürk, 2012, Tablo 2), (Öztürk, 2019, para. 2),

- Bir çalışmada birbirini izleyen sayfalara göndermede bulunulacaksa sayfa numaraları arasına kısa çizgi (-), farklı sayfalara atıf söz konusu ise virgül (,) konur. İngilizce makalelerde sayfa aralığını belirtmek için “pp.” kısaltması kullanılır.

Örnek: Bu sayede hem bireylerin hem de grupların verimliliği artmaktadır (Putnam, 2000, s. 16-19)

Örnek: Buna karşılık, salep ise çoğunlukla bir fakir içeceği idi ve ayrıca askerlerin beslenmesi için kullanıldı (Işın, 2014, s. 23, 24, 30).

A.9. Kişisel İletişimler

- E-postayla, telefonla, yüz yüze veya başka biçimlerde yapılan kişisel görüşmelere dayalı bilgiler, metin içinde gösterilir, ancak kaynakçaya yazılmazlar.

Örnek: (M. Doğan, kişisel iletişim, 1 Aralık 2001)

A.10. Ayet ve Hadisler

- Ayetler kaynak gösterilirken sırayla sure numarası ve ayet numaraları verilir.

Örnek: (Kur'an-ı Kerim 5: 3-4)

- Hadisler Concordance usulüne göre kaynak gösterilmelidir.

Örnek: (Buhari, *Es-Sahih*, İman 1)

A.11. Yasa ve Yönetmelikler

- Yasa veya yönetmeliğin adı ve kabul edildiği yıl parantez içinde verilir.

Örnek: (İlköğretim ve Eğitim Kanunu, 1961)

- Yasa veya yönetmeliğin ismi çok uzunsa kısaltma yapılabilir.

Örnek: Kanununun adı: İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun

Cümle içinde gönderme: (İnternet Ortamında Yapılan, 2007)

A.12. Yazma Eserler

- El yazması bir eser kaynak gösterilirken, müellif adından sonra yz. kısaltması konulmalı, katalog numarası ile varak/sayfa numarası belirtilmelidir. Tam künye ise kaynakçada gösterilmelidir.

Örnek: (Ahmedî, yz. 1410, 7b)

- Yazma eserin müellifi bilinmiyorsa eserin adı ve bulunduğu kütüphanedeki katalog numarası yazılmalıdır.

Örnek: (*Mecmua-i Eş'ar*, yz. 13400, 5a)

A.13. Arşiv Belgeleri

- Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken, metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir.

Örnek: (BCA, Mühimme 15: 25)

A.14. Yayın Yılı Bulunmayan Basılı Kaynaklar

- Bir basılı kaynakta yayım tarihi bulunmuyorsa bunu belirtmek için "t.y." kısaltması kullanılır. İngilizce makalelerde ise "n.d." kısaltması kullanılır.

Örnek: (Akdoğan, t.y., s. 25)

A.15. Parantez İçindeki Açıklamalarda Gönderme Yapma

- Parantez içinde yapılacak bir açıklama esnasında gönderme yapılması gerekirse tarih için köşeli parantez değil, virgül kullanılmalıdır.

Örnek: (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Doğan, 2010)

B. Kaynakça

- Makalede kullanılan bütün kaynaklar “Kaynakça”ya alınmalı, makalenin konusu ile ilgili olsa dahi, yazıda değinilmeyen belge ve eserler kaynakçaya dâhil edilmemelidir.
- Kaynaklar ana metnin sonunda yazar soyadlarına göre alfabetik olarak verilmelidir. Soyadı Kanunundan öncekiler için yazar adı esas alınmalı, kısaltma yapılmamalıdır.
- Kaynaklar, mutlaka Latin alfabesi ile yazılmış olmalıdır.

B.1. Kitaplar, Danışma Kaynakları ve Kitap Bölümleri

- Kitap adlarının yazımında başlık ve alt başlıkların sadece ilk kelimeleri ve var ise özel isimler büyük harfle yazılmalıdır. Kitap adları italik yazılır. Yayınevi adlarındaki “Yayımları” kelimesi “Yay.” olarak kısaltılabilir.

B.1.1. Tek Yazarlı Kitaplar

- Yazarın Soyadı, A. (Yayım Yılı). *Kitabın adı* (İtalik). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

Örnek: Pala, İ. (2006). *Kırk güzeller çeşmesi*. İstanbul: Kapı Yay.

B.1.2. İki Yazarlı Kitaplar

- İki yazarlı kitaplarda yazar soyad ve adları arasında & işareti kullanılır.

Örnek: Şentürk, A. A. & Kartal, A. (2011). *Eski Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Dergâh Yay.

B.1.3. Üç veya Daha Fazla Yazarlı Kitaplar

- Yazar sayısı yedi veya daha az ise tüm yazar adları künyede verilir.

Örnek: Akyüz, K., Beken, S., Yüksel, S. & Cunbur, M. (2000). *Fuzulî divânı*. Ankara: Akçağ Yay.

- Yazar sayısı sekiz veya daha fazla ise ilk altı yazarın bilgisi verilerek üç nokta (...) konur, ardından son yazarın bilgisi verilerek bu kısım kapatılır.
- Yazar, A., Yazar, B., Yazar, C., Yazar, D., Yazar, E., Yazar, F., ... Yazar, H. (Yayım Yılı). *Kitabın adı* (İtalik). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

B.1.4. Bir Yazarın Aynı Yıl Yayımlanmış Kitapları

- Bir yazarın aynı yıl yayımlanan eserlerini ayırt etmek için “a, b, c...” harfleri kullanılır.

Örnek: Süreyya, C. (1991a). *Şapkam dolu çiçekle*. İstanbul: Yön Yay.

- Süreyya, C. (1991b). *Üstü kalsın*. İstanbul: Broy Yay.

B.1.5. Tüzel Kişi Yazarlı Kitaplar

- Yazar kısmına tüzel kişi adı kısaltılmadan yazılır. Eğer yayıncı (yayınevi) ve yazar aynı ise yayıncı yerine Türkçe için “Yazar”, İngilizce için “Author” yazılmalıdır.

Örnek: Türk Dil Kurumu. (2012). *Yazım kılavuzu*. Ankara: Yazar.

B.1.6. Editörlü Kitaplar

- Editörü olan bir kitabın künyesi kaynakçaya yazılırken editör adlarına yazar kısmında yer verilir ve son editörün adından sonra parantez içinde “Ed.” kısaltması kullanılır. Editör bilgisi yerine yayıma hazırlayan kişi belirtilecekse yine parantez içinde “Haz.” kısaltması kullanılabilir.

Örnek: Kaynar, M. K. (Ed.). (2015). *Türkiye'nin 1950'li yılları*. İstanbul: İletişim Yay.

- Editörlü bir kitaptaki bir bölüme atıf yapılmışsa bunu kaynakçada gösterirken editör adına yazar kısmında değil, ilgili bölümün başlığından sonra yer verilir. Bölüm başlığı italik yazılmaz.
- Yazarın Soyadı, A. (Yayın Yılı). Bölümün başlığı. Editör A. Soyadı & Editör A. Soyadı (Ed.), *Kitabın başlığı* içinde (sayfa aralığı). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

Örnek: Yücel, C. & Gülveren, H. (2006). Sınıfta öğrencilerin motivasyonu. M. Şişman & S. Turan (Ed.), *Sınıf yönetimi* içinde (s. 74-88). Ankara: Pegem Yay.

B.1.7. Çeviri Kitaplar

- Bir kitabın herhangi bir yabancı dilden Türkçeye çevirisi kaynak gösterilecekse kitap adından sonra çevirmenin adı belirtilir ve sonrasında "Çev." kısaltması kullanılır. İngilizce makalelerde "Trans." kısaltması kullanılır.

Örnek: Payot, J. (2019). *İrade terbiyesi* (H. Alp, Çev.). İstanbul: Ediz Yayınevi.

B.1.8. Ansiklopedi Maddeleri

- Yazarın Soyadı, A. (Yayın yılı). Maddenin başlığı. *Ansiklopedinin adı* (Cilt no, sayfa aralığı). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

Örnek: İpekten, H. (1991). Azmî-zâde Mustafa Hâletî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 4, s. 348-349). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

B.1.9 Yazar Adı Belirtilmeyen Kitaplar

- Kitabın adı italik olarak yazar kısmına yazılır.

Örnek: *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (1977). İstanbul: Dergâh Yay.

B.1.10. Kitapların Cilt ve Baskı Numaralarının Belirtilmesi

- Kitap ciltlerden oluşuyorsa cilt numarası kitap adından sonra parantez içinde "C." kısaltması ile belirtilir. Kaçınıcı baskı olduğu belirtilecekse yayınevinden sonra "bs." kısaltması kullanılır.

Örnek: Kabaklı, A. (1992). *Türk edebiyatı* (C. 1-5). İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yay.

Devellioğlu, F. (2002). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat* (19. bs.). Ankara: Aydın Kitabevi Yay.

Not: Eğer yayıncı bir üniversite ise ve üniversite adında şehir adı geçiyorsa basım yerinin yazılmasına gerek yoktur.

Örnek: Aybar, S. (2014). *Hareket ve reji sanatı: Bir yöntem - bir oyun*. Ankara Üniversitesi Yay.

Not: Kaynakçada soyadları ve adlarının ilk harfleri aynı olan farklı iki yazar bulunuyorsa yazar adları künyede köşeli parantez içerisinde verilmelidir.

Örnek: Doğan, G. [Gözde]. (1996)... Doğan, G. [Güleda]. (2010)...

C. Süreli Yayınlar

- Düzenli olarak yayımlanan bilimsel dergi, popüler dergi ve gazeteleri içerir. Yazar sayısı ile ilgili hususlarda kitap kaynakçasının yazımındaki kurallar geçerlidir. Süreli yayımlara ilişkin genel kaynakça düzeni şu şekildedir:
- Yazarın Soyadı, A., Yazarın Soyadı, B. & Yazarın Soyadı, C. (Yayın yılı). Yazının başlığı. *Süreli Yayının Adı, (Varsa) Cilt no* (Sayı numarası), sayfa aralığı. (Varsa) DOI

numarası.

C.1. Dergi Makaleleri

- Dergi ciltler hâlinde yayımlanıyorsa;

Örnek: Yıldız, H. (2019). Eski Türkçe ile Yakutçanın karşılaştırmalı söz varlığı: Ünlüyle başlayan sözcükler. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 59(1), 233-254. doi: 10.26650/TUDED2019-0010.

- Cilt numarası yoksa;

Örnek: Çaksu, A. (2019). Bir siyasî içecek olarak Türk kahvesi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 369-386. doi: 10.21497/sefad.586654.

- DOI numarası bulunmayan bir makaleye internet üzerinden erişim sağlandıysa bu çalışmanın bulunduğu web sayfasının URL adresi verilmelidir.

Örnek: Çelik, B. (2019). 16. Yüzyıl şairlerinden Fakîrî ve şiiirleri. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 787-844. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/estad/issue/48330/593485>.

- Çevrimiçi sunulan içeriğın değışebileceğı düşünülüyorsa ilgili makalenin alındığı URL adresinden sonra web sitesine erişim tarihi de belirtilmelidir.

Örnek: Tunca, A. & Durmuş, E. (2019). Büyükannelerin torun büyütme yaşantılarının incelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 209-226. <http://sefad.selcuk.edu.tr/sefad/article/view/969>. Erişim tarihi: 18.12.2019.

- Popüler dergi makaleleri kaynak gösterilirken yayım yılından sonra ay bilgisine de yer verilir. Bu makalelere internet üzerinden erişim sağlandıysa erişim adresi de yazılmalıdır.

Örnek: Çelik Sezer, İ. (2020, Şubat). Avustralya'daki orman yangınlarında son durum. *Bilim ve Teknik*, 627, 16-17.

C.2. Gazete Yazıları

- Kaynakçada gazete yazılarının sayfa numaraları verilirken "s." kısaltması kullanılır. Gazete adları italik yazılır.

Örnek: Toker, Ç. (2015, 26 Haziran). Unutma notları. *Cumhuriyet*, s. 13.

- Gazete yazısına internet üzerinden erişim sağlandıysa ilgili web sayfasının URL adresi verilmelidir.

Örnek: Karaca, S. (2020, 12 Şubat). Kararlıyım ve yapacağım. *Yeni Meram*. Erişim adresi: <http://www.yenimeram.com.tr/12-subat-2020-yeni-meram-gazetesi-393458.htm/3>.

D. Tezler

D.1. Kurumsal Bir Veri Tabanında Yer Alan Tezler

- YÖK tez veritabanından erişim sağlanan tezler örnekteki gibi kaynak gösterilmelidir.

Örnek: Gökçe, U. (2019). *Orhan Veli şiirinde özne ve varoluş sorunsalı* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.

D.2. Yayımlanmamış Tezler

- Yazarın Soyadı, A. (Yıl). *Tezin başlığı* (Yayımlanmamış yüksek lisans/doktora tezi).

Kurum adı, Yer bilgisi.

Örnek: Onat, E. (1987). *Çift serili korelasyon üzerinde bir inceleme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

D.3. Kişisel Web Sayfalarından Erişilen Tezler

Örnek: Tonta, Y. A. (1992). *An analysis of search failures in online library catalogs* (Doktora tezi, Kaliforniya Üniversitesi, Berkeley). Erişim adresi: <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~tonta/publicat.html>.

E. Sempozyum ve Kongre Bildirileri

E.1. Yayımlanmış Bildiriler

- Yazarın Soyadı, A. (Yayım Yılı). Bildiri adı. Editör/Hazırlayan A. Soyadı (Ed./Haz.), *Kitabın başlığı* içinde (sayfa aralığı). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

Örnek: Bilkan, A. F. (2007). Amasya'nın Osmanlı dönemi kültür hayatındaki yeri ve önemi. Y. Bayram (Haz.), *I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 611-620). Amasya: Hilal Yay.

E.2. Yayımlanmamış Bildiriler

- Yazarın Soyadı, A. (Tarih). Bildiri adı. *Etkinliğin Adı*, Etkinliğin Yapıldığı Şehir.

Örnek: Köklü, N. (1996). Üniversite öğrencilerinin istatistik kaygı puanlarına etki eden faktörler. *Devlet İstatistik Enstitüsü Araştırma Sempozyumu*, Ankara.

F. Elektronik Kaynaklar

F.1. E-kitaplar

- Yazarın Soyadı, A. (Yayım yılı): *Eserin başlığı*. Erişim adresi.

Örnek: Ayçiçeği, B. (2018). *Behiştî Ahmed'in İskender-nâmesi (İnceleme-Metin)*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-206269/behisti-ahmed-iskender-name.html>.

- Kitabın yayım yılı bilinmiyorsa "t.y." kısaltması kullanılır ve siteye erişim tarihi yazılır.

Örnek: Akdoğan, Y. (t.y.). *Ahmedî Dîvânı*. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78357/ahmedi-divani.html>. Erişim tarihi: 22.12.2015.

F.2. Web Sitelerinden Yapılan Alıntılar

- Web sitelerinden yapılan alıntılar kaynakçada belirtilirken yazar ve yayım tarihi biliniyorsa siteye erişim adresi yazılır, erişim tarihinin yazılmasına gerek yoktur.

Örnek: Aydınoğlu, İ. (2020, 10 Şubat). Evinizde sevgi ve içtenlik dolu bir yaşam oluşturunuz. Erişim adresi: <https://hthayat.haberturk.com/evinizde-sevgi-ve-ictenlik-dolu-bir-yasam-olusturunuz-1073174>.

- Yazar biliniyor, ancak tarih belli değilse "t.y." kısaltması kullanılır ve siteye erişim tarihi yazılır.

Örnek: Razon, N. (t.y.). Gencin meslek seçimini etkileyen faktörler. <https://www.ekipnormarazon.com/makalelerimiz/meslek-secimi/gencin-meslek-secimini-etkileyen-faktorler/>. Erişim tarihi: 13.03.2020.

- Yazar bilgisi yoksa yazının başlığı yazar kısmına yazılır ve yine siteye erişim tarihine yer verilir.

Örnek: Çocuk ve gençlerde madde bağımlılığı. (t.y.). <https://npistanbul.com/amatem/cocuk-ve-genclerde-madde-bagimlilik>. Erişim tarihi: 13.02.2020.

G. Yasa ve Yönetmelikler

- Mevzuatın Adı. (Yıl, Gün ve Ay). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: ...). Erişim adresi.

Örnek: Nükleer İhracat Kontrolü Yönetmeliği. (2020, 13 Şubat). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 31038). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/02/20200213-3.htm>.

H. Yazma ve Basma (Matbû) Eserler

- Müellifin adı. *Eserin adı*. Bulunduğu Kütüphane. Koleksiyon, Katalog numarası, Varak/sayfa aralığı.

Örnek: Âsım. *Zeyl-i zübdetü'l-eş'âr*. Millet Kütüphanesi. Ali Emirî Efendi Koleksiyonu, 132, 1b-45a.

- Basma (matbû) eserlerde yayınevi yerine eserin basıldığı matbaanın adı yazılır. Hicrî tarihler miladî tarihe çevrilmeden yazılır.

Örnek: Ebüzziya Tevfik (1306). *Lûgat-ı Ebüzziya*. İstanbul: Ebüzziya Matbaası.

I. Arşiv Belgeleri

- Arşivin Adı. *Belgenin Adı* (Sayısı).

Örnek: BAO (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). *Name-i Hümayun Defteri* (10).

Atıfta bulunma ve kaynakça yazımına dair bu rehberin hazırlanmasında Bilimsel Yayınlarda Kaynak Gösterme, Tablo ve Şekil Oluşturma Rehberi APA 6 Kuralları (Şencan & Doğan, 2017) adlı kitaptan ve Çukurova Üniversitesi SBE Tez Yazım Kılavuzu'ndan (2015) yararlanılmıştır. Bu rehberde bulunmayan veya belirtilmeyen hususlar için bu iki kaynağa müracaat edilmelidir.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES		(s./p. 1-561)
Mustafa YILDIZ	Çağatay Türkçesinin Son Dönemine Ait Bir Şecere Metni ve Dil Özellikleri <i>A Genealogy Text from the Last Period of Chagatai Turkic and Its Language Features</i> ***	1-23
Talip DOĞAN	Kaşkay Türkçesinde Geniş Zaman Çekiminde Gelişen Biçimler <i>Morphems Developing at Aorist in Kashkay</i> ***	25-37
Tuncay BÖLER	Osmanische Sprichwörter (1865) Adlı Eserdeki Türk Atasözleri ve Bu Atasözlerinin Telaffuzu -II- <i>Turkish Proverbs and Their Pronunciation in Osmanische Sprichwörter (1865) -II-</i> ***	39-71
Bekir DİREKÇİ	Kitâbu Kısâ-ı Kahramân-ı Kâtil'in Paris Bibliotheque Nationale (Supp. 344) Nüshası Üzerine Bir Değerlendirme <i>An Assessment of Paris Bibliotheque Nationale (Supp. 344) Copy of the Kitabu Kısâ-ı Kahraman-ı Katil</i> ***	73-91
Rıdvan ÖZTÜRK	Kazım Emîni'nin Şiirlerinden Hareketle Afganistan Özbek Şiirinde "Badarga" Teması <i>The Theme of "Badarga" in Afghan Uzbek Poetry Based on the Poems of Kazım Emîni</i> ***	93-104
Ferdi GÜZEL	Derleme Sözlüğü'ndeki Derlenmemiş Kelimeler Üzerine <i>On the Uncompiled Words in "Derleme Sözlüğü"</i> ***	105-114
Engin GÖKÇÜR	Türkmen Türkçesi Gramer Terimleri <i>Grammar Terms of Turkmen Turkic</i> ***	115-135
Büşra ÇELİK Banu GÜZELDEREN	Çağatay Sahasından Türkçe Şiirleri Bilinmeyen Bir Şair: Hilâlî-i Çağatâyî ve Bahr-ı Tavîl'i <i>A Poet from Chagatai Field Whose Turkic Poems Are Unknown: Hilâlî Chagatâi and His Bahr-ı Tavîl</i> ***	137-148
Yunus KAPLAN	Klasik Türk Edebiyatında Manzum Menzil-Nâmeler ve Fethî'nin "Vasf-ı Menâzil" Adlı Hac Menzil-Nâmesi <i>The Poetic Letters Related to Destinations in the Classical Turkish Literature and Fethî's Related to the Hajj in the Name of "Vasf-ı Menâzil"</i> ***	149-175
Hasan EKİCİ	Karamanlı Nizâmî'nin Şair ve Şiir Hakkındaki Mülâhazaları <i>Karamanlı Nizami's Remarks on the Poet and Poetry</i> ***	177-195

Mustafa YENİASIR Burak GÖKBULUT	Zivaniya'dan Kahveye Kıbrıs Türk Kültüründe İçecekler ve Sosyo- Kültürel İşlevleri <i>From Zivaniya to Coffee: Beverages in Turkish Cypriot Culture and Their Socio-Cultural Functions</i> ***	197-209
Murat TURNA	İslâmcılık Üzerine Bazı Dikkatler ve Nuri Pakdil'in İslâmcı Çizgideki Yeri <i>Some Attentions on Islamism and Nuri Pakdil's Place on the Islamism Line</i> ***	211-232
Sezai DEMİRTAŞ	Savaş Olgusu Bağlamında Şekil Değiştirme Motifli Efsanelerin Oluşumu Üzerine <i>On the Formation of Legends with Metamorphism Motif in the Context of Phenomenon of War</i> ***	233-244
Hüseyin SATICIOĞLU	İki Kule Bir Efsane: Burana ve İstanbul Kız Kuleleri <i>The Two Towers - One Legend: The Burana Tower and the Maiden's Tower of Istanbul</i> ***	245-260
Hüseyin MUŞMAL İrem GÜRBÜZ	Tev'em Maaşı: Osmanlı Devleti'nde Çoğul Gebelikler ile Dünyaya Gelen Çocukların Himâyesi <i>"Tev'em" Salary: Protection of Children Born from Multiple Pregnancies in the Ottoman State</i> ***	261-291
Ercan KARAKOÇ Ali Serdar METE	The Effects of the Firearm Purchasings on the Ottoman Financial Structure During the Military Modernization (1853-1908) <i>Osmanlı Askerî Modernizasyon Çalışmaları Çerçevesinde Yapılan Silah Alımlarının Malî Yapıya Etkileri (1853-1908)</i> ***	293-312
Feyza KURNAZ ŞAHİN	Türkiye'nin Orta Doğu'da Dış Ticaretini Geliştirmeye Yönelik Çabaları; Tel Aviv, Şam, Kahire Sergi Ve Panayırlarına Katılımı (1932- 1936) <i>Turkey's Efforts For Developing Foreign Trade in The Middle East: Its Participation in Tel Aviv, Damascus, and Egypt Fairs and Exhibitions (1932- 1936)</i> ***	313-345
Fuat UÇAR	Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis Açış Konuşmalarında "Millî İrade" Kavramına Yönelik Değerlendirmeleri (1923-1938) <i>Judgments of Mustafa Kemal Pasha towards the Concept of "National Will" in the Assembly Opening Speeches (1923-1938)</i> ***	347-358
Leyla DERVİŞ	Turkestanskiye Vedomosti Gazetesi'nin Türkistan Tarihi Kaynağı Olarak Önemi <i>The Importance of the Newspaper Turkestanskiye Vedomosti as the Source of Information on the History of Turkestan</i> ***	359-379

Yenal ÜNAL	A Contribution to Turkish History of Democracy Studies: Evaluation of the Social Democratic Party and Its Program <i>Türk Demokrasi Tarihi İncelemelerine Bir Katkı: Sosyal Demokrat Fırkası'nın ve Parti Programının Değerlendirilmesi</i> ***	381-398
Erol KARCI	Osmanlı Devleti'nde Bakteriyoloji Öğretiminin Öncüsü Doktor Hamdi Aziz Paşa ve 1902-1904 Irak Kolasına Dair Tespitleri <i>Pioneer of Bacteriology Education in the Ottoman Empire Hamdi Aziz Pasha and His Findings on 1902-1904 Iraq Cholera Epidemic</i> ***	399-417
Fatma TUNÇ YAŞAR	İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Çöpçatanlık Ajansı: Teshil-i İzdivaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi <i>A Matrimonial Agency in the Second Constitutional Period: The Office of Facilitating Marriage and Family Formation</i> ***	419-436
Mehmet DAĞLAR	Safevî Hükümdarı Şah İsmail'in Seyyidlerle Münasebeti <i>Safavid Sovereign Shah Ismail's Relations with Sayyids</i> ***	437-450
Metin MENEKŞE	Bingazi'de Meydana Gelen Kuraklık ve Etkileri: Kıtık ve Göç (1892-1893) <i>Drought and Its Effects in Benghazi: Famine and Emigration (1892-1893)</i> ***	451-474
Mustafa Fırat GÜL	Türkiye Himâye-i Etfâl Cemiyeti Aksaray Şubesi <i>Aksaray Branch of Turkish Children's Protection Society</i> ***	475-492
Ayben KAYIN	Selçuklu Sanatında Gezegen ve Burç Tasvirlerinde Müzik ve Dans <i>Music and Dance in the Planet and Zodiac Depictions of Seljuk Art</i> ***	493-518
Mine CERANOĞLU	Konya Nişan Töreni ve Nişan Tören Giysileri Üzerine Araştırma <i>Research on Konya Engagement Ceremony and Clothes of Ceremony</i> ***	519-548
Fatma Aysel DINGİL ILGIN	Avarlara Ait Buluntu Yerleri ile Çıkarılan Bakiyelerin Kısaca Değerlendirilmesi <i>Brief Evaluation of the Unearthed Findings Belonging to Avars and Their Findspots</i> ***	549-561

KİTAP TANITIMLARI / BOOK REVIEWS

(s./p. 563-571)

Fatih ERBAY	Senglâh'ın Tematik Sözlüğü (İsimler) Yılmaz AKDEMİR (2020). <i>Senglâh'ın Tematik Sözlüğü (İsimler)</i> . Ankara: Grafiker Yayınları, 504 s. ISBN: 978-625-7033-59-6 ***	563-565
Dilek BAŞAR	Harf İnkılabı ve Açıksöz Gazetesi - Modernleştirme Aracı Olarak Bir Fikir Gazetesinin Rolü Yaşar Zorlu, Faruk Temel (2019). <i>Harf İnkılabı ve Açıksöz Gazetesi - Modernleştirme Aracı Olarak Bir Fikir Gazetesinin Rolü</i> . Konya, Çizgi Kitabevi, 144 s. , ISBN: 978-605-196-384-6 ***	567-571

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN SON DÖNEMİNE AİT BİR ŞECERE METNİ VE DİL ÖZELLİKLERİ

A GENEALOGY TEXT FROM THE LAST PERIOD OF CHAGATAI TURKIC AND ITS LANGUAGE FEATURES

Mustafa YILDIZ*

Öz

Türk dili 15. yüzyıl başından 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar doğuda Çağatay Türkçesi batıda Osmanlı Türkçesi adıyla varlığını sürdürmüştür. Aşağı yukarı 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren de bugünkü Türk yazı dillerinin şekillenme süreci ile karşı karşıya kalmıştır. Bu süreç, siyasî istikrara bağlı olarak Türk dilinin Batı kolunda daha kesintisiz ve istikrarlı olmuş; buna karşın Doğu kolunda ise devlet erkinin kaybolması ile birlikte bir mahallileşme ve ortak yazı dili zemininin bozulması ile sonuçlanmıştır. Bu durumun dil üzerindeki etkilerini, Çağatay Türkçesinin çöküş dönemi olarak da kabul edilen 17-19. yüzyıllar arasındaki metinlerde takip etmek mümkündür.

İncelemeye konu olan bu metin 1719 tarihli küçük bir neseb-namedir. Konusu Edige'nin büyük atası olan ve Nogaylar arasında Baba Tükles adıyla bilinen Sadr Ata'nın nesebi üzerine-dir. Eserin yazarı veya müstensihisi Nurullâh bin 'Ubeydullâh es-Siddîk el-Hârizmî'dir. Bu isim hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Metin, Berlin'deki Staatsbibliothek zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz kütüphanesinde, Abu'l-Ghâzî'nin Şeğere'i Türki adlı eserinde kayıtlıdır. Eserin dili Çağatay Türkçesi ile yeni yazı dilleri arasında geçiş özelliği göstermektedir. Zengin bir dil malzemesine sahiptir.

Anahtar Kelimeler

el-Harezmi, Çağatay Türkçesi, Baba Tükles, Nogay, Özbek Han

Abstract

From the beginning of the 15th century to the first years of the 20th century, Turkic language, continued its existence under the name of Chagatai Turkic in the east and Ottoman Turkic in the west. Approximately from the first quarter of the 20th century, the formation process of modern Turkish literary language has been observed. Depending on the political stability, this process was more uninterrupted and stable in the western branch of the Turkic language; on the other hand, it resulted in the eastern branch, with the disappearance of the state power, with a localization and the deterioration of the common written language. It is possible to follow the effects of this situation on the language. In the texts between 17th and 19th centuries, it was accepted as the collapse period of Chagatai Turkic.

This text which is the subject of the present study is a small genealogy from 1719. Its subject is on the pedigree of Sadr Ata, known as Baba Tukles, among the Nogais and the great ancestor of

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, myildiz@gmail.com-
myildiz@erbakan.edu.tr, http://orcid.org/0000-0003-4088-5926

Gönderim Tarihi: 05.05.2020
Kabul Tarihi: 08.06.2020

Edige. Nurullâh bin 'Ubeydullâh es-Siddîk el-Hârizmî is the author or copyist of the work. There is no information about this name in the sources. The text is registered in the Staatsbibliothek zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz library in Berlin, in the Šeğere'i Turki of Abu'l-Ghâzî. The language of the text shows the transition feature between Chagatai Turkic and contemporary writing languages. From this perspective, it has a rich language material.

•

Keywords

al-Khwarizmi, Chagatai Turkic, Baba Tukles, Nogai, Uzbek Khan

1. GİRİŞ

Türk dili 15. yüzyıl başından 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar doğuda Çağatay Türkçesi batıda Osmanlı Türkçesi adıyla varlığını sürdürmüştür. Aşağı yukarı 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren de bugünkü Türk yazı dillerinin şekillenme süreci ile karşı karşıya kalınmıştır. Bu süreç, siyasî istikrara bağlı olarak Türk dilinin Batı kolunda daha kesintisiz ve istikrarlı olmuş; Doğu kolunda ise aksi yönde devlet erkinin yok olmasıyla birlikte bir mahallileşme ve ortak yazı dili zemininin kaybolması ile sonuçlanmıştır.

Karboz Dıykanov, 1930'lu yıllara kadar Kazak ve Kırgız Türklerinin okullarını, kitaplarını, camilerini beraber kullandıklarını, kız alıp verdiklerini, sınırların müstakilleşmesi ile yazı dillerinin farklılaşması sonucunda birbirine yakın olan boyların gelenek ve kültürlerinin birbirinden uzaklaştığını belirterek o dönemdeki genç aydınların “millî” siyaseti anlamadıklarını ve “Her millet kendi kaderini kendisi seçsin.” sözüne aldanıp yeni, müstakil eserler bastıklarını anlatıyor (Dıykanov 2005, s. 327).

Dıykanov, Rus tarihçisi N. A. Aristov'un Ohot denizi ve Kuzey Buz denizinden Adriyatik denizine kadar olan büyük bir coğrafyada yaşayan 26 milyon Türk'ün ortak bir dile sahip olduğunu, bu sebeple Orta Asyalı bir Türk'ün, Yakutların ve Osmanlı Türklerinin dillerini anladıklarına dikkat çektiğini belirtiyor ve yeni okul kitapları çıkana kadar Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar ve başkaca boyların aynı kitapları okuduklarını, ancak 20. yüzyılın ilk otuzlu yıllarından itibaren hızlı bir şekilde matbuatın ve eğitim kurumlarının ayrılması neticesinde ortak edebî dilin kaybolduğunu ve millî birliğin dağıldığını söylüyor (Dıykanov 2005, s. 326-327).

Bu durumun, nasıl başladığını, metinlerin dilinin ne ölçüde değiştiğini ve dil üzerindeki somut etkilerini ve izlerini tespit edebilmek için Çağatay Türkçesinin çöküş dönemi olarak da kabul edilen 17-19. yüzyıllar arasındaki metinlerin araştırılması önem arz etmektedir.

Ercilasun, bu son dönem Çağatay Türkçesi metinlerinin ülkemizdeki kütüphanelerde az olması dolayısıyla yeterince incelenemediğini belirtmiş; bu eserlerin özellikle Türk dünyasının belli merkezlerindeki kütüphanelerdeki varlığına dikkat çekmiştir. Ercilasun, ayrıca bu eserlerin ortaya çıkarılması ve incelenmesi sonucunda Çağatay Türkçesinin Kazaklar, Kırgızlar ve Türkmenler için de ortak bir yazı dili olduğuna ve bu boyların ağız özelliklerinin edebî dile ne ölçüde yansıdığı tespitinin de yapılabileceğini vurgulamıştır (Ercilasun 2019, s. 101).

Üzerinde çalışma yapmış olduğumuz bu metin de yukarıda belirtilen özellikleri tam anlamıyla ihtiva eden tipik bir örnektir. Temmet kaydında Nurullâh bin Ubeydullâh es-Sıddîk el-Hârizmî tarafından H. 1131/M. 1719 yılında yazılmış olduğu anlaşılan bu metin, müstakil bir eser değildir. Söz konusu metin Berlin'de *Staatsbibliothek zu Berlin- Preussischer Kulturbesitz, Orientabteilung, MS Diez A. Quart.14* numarada kayıtlı *Abu'l-Ghâzî Bahâdur Khân < Chiwa, Chan>: Şegere'i Turki, 1150 [1737]* adlı eserin içindedir. Ancak bu eserin asıl metninin dışında sonradan eklenmiş bir bölüm olarak 234b-236a varaklarında kayıtlıdır.

Eserden, 1994 yılında Devin DeWeese tarafından yazılan *Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition* adlı eser vasıtasıyla haberdar olduk. Bu eser, Altın Ordu sahasındaki İslâm inancının yaygınlaşmasında Yesevî mürîddlerinden olan Baba Tükleş gibi sûfilerin, söz konusu bölgenin İslamlaşması sürecindeki etkileri üzerine bir incelemedir. Bu bakımdan çalışma bir dil incelemesi niteliği

taşımamaktadır. Devî DeWeese bu metinle sadece içerik olarak ilgilenmiş ve metnin İngilizce çevirisini yapmıştır (DeWeese 1994, s. 371). Dolayısıyla metnin, içeriğinin yanında yukarıda belirtilen gereklilikler sebebiyle ortaya çıkartılması ve incelenmesi elzem olmuştur.

Bu noktadan hareketle Devî DeWeese tarafından yapılmış olan çalışmadan elde etmiş olduğumuz bilgiler doğrultusunda gerçekleştirilen yazışmalar neticesinde Ebul Gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türk* metninin tıpkıbasımını ilgili kütüphaneden edinmiş olduk.

Mevcut bilgiler üzerine *Şecere-i Türk*'ün ilgili varakları incelenmiş ve metnin buradaki kaydı teyit edilmiştir. Söz konusu metnin derkenarında başka metin parçaları da yer almaktadır. Bunların bazıları Batı Türkçesi ile kaydedilmiştir. İncelemeye konu olan bu metnin müstakil bir başlığı yoktur. Temmet kaydında sadece kim tarafından ve kaç yılında yazıldığına dair bir kayıt bulunmaktadır. *Şecere-i Türk*'ün asıl metninin dışında bağımsız bir bölümde yer alan bu metnin, konu olarak Baba Tükles'in şeceresini anlatan küçük bir *neseb-name* olduğu anlaşılmaktadır.

Necdet Tosun, bu eser üzerine 2012 yılındaki İslâmî Türk Edebiyatı Sempozyumunda *Çağatayca Yazılmış Menâkıpnâmeler* başlığı altında Devî DeWeese'in eserine atfen kısa bir tanıtım bilgisi sunmuş ve metnin içeriğine dayanarak da *Baba Tükles Risalesi* şeklinde bir isimlendirme önerisinde bulunmuştur (Tosun 2012, s. 441).

Bugüne kadar metin üzerinde bir dil incelemesi yapılmamış olması bizi bu çalışmaya sevk eden ana sebep olmuştur. Bu incelemede temel olarak metin lâtîn harflerine aktarılmış ve metnin dil hususiyetleri ortaya çıkarılmıştır. Bu bakımdan çalışma *giriş, metin, inceleme ve sonuç* bölümlerinden oluşmaktadır. Ekler kısmında da metnin *tıpkıbasımı* verilmiştir. İnceleme başlığı altında *imlâ, ses, şekil ve kelime bilgisi* üzerinde durulmuştur.

2. METİN

/234b/

(1) erbâb-ı basâret ve ferâset ve ashâb-ı fetânet ve kiyâsetga ve mestûr kalmasun ehl-i tevârih (2) ve nessâbnıñ kelâmları egerçi tevehhüm-i kizb ve iftirâdan hâlî imesdür. Lâkin şevk-ı kelâmları binâ-yı ale'ş-şöhretdür (3) ve sübût-ı neseb hem binâ-yı ale't-tesâmî' olmak iledür müverrih ve nessâbga lâzım olgan rivâyet ve nakildür ve el-uhde ale'r- (4) râvî-yü'l-evvel İdil ve Kuban ke-narında olturgan Nogay ve mirzalar aralarında meşhûr budur ki Edigi Biy Baba Tükles evlâdı-dur (5) ve Özbek Han ve aña tâbi bolgan il ol 'azîz da'veti birle şeref-i İslâma müşerref boldılar zahiren alarnıñ adı Sadru'ddîn (6) Ahmed olmak kerek ki diyâr-ı Hârizm ve Mâverâ'ünnehirde Sadr Ata lâkabı ile meşhûr derler çun alar şa'rânî ve bedenlerinin tüki köp (7) bolmak cihetinden Nogay arasında Baba Tükles derler ve ba'zı neseb-nâmede alarga Hacı Ahı hem derler ol vecheden ki Hazret-i (8) Seyyid Ataga ahu rızâ'î imişler ve Hazret-i Seyyid Ata ve Sadr Ata ve Bedr Ata ve Uzun Hasan Ata bu tört azîz kiçiklikden bir yerde (9) musâhib olup Mâverâ'ünnehirde tahsîl-i ulûm-ı zâhirî kıldılar irse dâiye-i sülûk-i meşâyih batınlarında peydâ olup (10) bir kâmil taleb kılıp cümle meşâyih-i Hârizm ve Mâverâ'ünnehirni ziyâret kıldıklarında barça meşâyihden alarga işaret boldı ki (11) Türkistan vilâyetiga barıp maksûdnı anda taleb etgeyler bes bu tört azîz meşâyih irşâdı ile Türkistanga (12) barıp murâdların Zengi Atadan hâsil kıldılar ve Zengi Ata Hakîm Atadan murahhasdur ve Hakîm Ata Sultan Hâce Ahmed Yesevîden murahhasdur (13) rahmetullâhi aleyhim bes Zengi Ata evvelâ Sadr Ataga ruhsat berdi ol cihetden alarga baş halife dirler bes ol üş (14) azîz hem murahhas oldılar bes Hazret-i Zengi Ata Seyyid Ata ile Sadr Ataga emr kıldılar ki Deşt-i Kıpçak ve Sarayçıkga barıp andağı (15) küffâr ve halâyıknı İslâmga da'vet idesiz ol zamanda Sarayçıkda pâdişâh Özbek Han irdi ki Çingiz Han (16) nıñ ulug ogıl Cuci Han beşinci ogıl Şiban Han evlâdıdur ol

zamanda Çingiz Han evlâdından henüz müselman (17) olgan pâdişâh yok irdi bes Hazret-i Seyyid Ata ve Sadr Ata Pîr emri ile Sarayçıkga barıp Özbek Hannı İslâma

/235a/

(1) da'vet itdiler ve köp keramet ve hârik âdât zahir kıldılar Özbek Han âkil ve sâhib-rey (2) ve kısas ve tevârîh-i mülûk-ı mâziyeni köp bilür irdi bu 'azîzlerga aytdı kim sizniñ dîniñizniñ (3). haklugın bilür men bir şart eyleyem şartım budur ki ol zamandaki Firavunnıñ sâhirleri (4) Haz-ret-i Mûsâ aleyhi's-selâmga mukâbil bolup sihr itdiler Mûsâ aleyhi's-selâmga te'sîr itmey (5) Mûsâ aleyhi's-selâmniñ mu'cizesi ol sihirlerini bâtil kıldı cenâbınca asası ejdehâ olup barça (6) sihirlerini yutup yok itdi ol zamanda sâhirler barçası Mûsâ aleyhi's-selâmga îmân ketürdiler (7) fi'l-hâl ol sâhirlere şerâfet-i îmân ile yeti kat yer ve yeti kat kök ve arşı ve kürsi alarga (8) münkeşif boldı eger men hem müselmân olgaç bu şekilde maña hem münkeşif olsa bilür men ki sizniñ (9) dîniñiz hakdur bes Hazret-i Seyyid Ata Sadr Ataga işaret kıldılar ki siz baş halîfesiz (10) bu işniñ tasarrufı sizge mufavvazdur bes Hazret-i Sadr Ata Özbek Hanga kelime-i şehâdet (11) telkîn itdiler ve erkân-ı îmân ve şerâyit ve ahkâm-ı İslâm ve abdest ve namâz ta'lîm itdiler (12) bes vakt-i namâz boldı irse kible tarafına müteveccih boldı bes Özbek Han aytdı Kâ'beni men (13) körmesem neçük namâz iter men didüginde Sadr Ata kolların köterüp ol körüngen Kâ'bedür deyü (14) işaret kıldılar irse Özbek Han ve hazır turgan barça halâyıknıñ nazarından hicâblar

/235b/

(1) köterilüp Hazret-i Kâ'be-i Mükerrreme ayân ve beyân zâhir oldı evvel keşif ki Özbek Hanga zâhir oldı bu irdi ve (2) meşhûrdur ki Özbek Han aytur irdi müddet-i hayâtında namâzga şuru' etgenimde Kâ'beni körmegünçe tekbr-i (3) tahrîmeni aytmadım hâsil-ı kelâm ol künde yetmiş miñ kişi şeref-i İslâmga müşerref boldılar ve (Elhamdü li'llahillezi hedânâ li hâzâ ve mâ (4) künnâ li nehtediye lev lâ en hedânellâh) ve Sadr Atanıñ neseblerinde ihtilâfdur ba'zı ayturlar Sadr Ata imâm-ı Muhammed-i (5) Hanefî neslidür ve bazı ayturlar Ebû Bekr Sıddîk radiyallahu anh neslidür bu iki rivâyetde vech-i tevffîk mümkindür ki bir (6) vecheden ata tarafından bolgay ve bir vecheden ana tarafından bolgay velâkin Nogay arasında Hazret-i Sıddîk nesli (7) olmak ile meşhûrdur vallahu a'lem ve Sadr Atanıñ atası dervîş Edhemdür ki sultân İbrâhîm bin Edhemniñ (8) küçük oğıldur ammâ sultan İbrâhîm Belh vilayetinde pâdişâh irdi bir kiçe taht üstinde 'ibâdete meşgûl idi kasr (9) üstinde bir kimse yürür İbrâhîm sordı kimdür benim kasrım üstinde cevâb keldi kim bir Arab men tive (10) izlep yürüp men İbrâhîm didi bu ne aceb sözdür bu kasr üstinde tive bulmak ne mümkindür cevâb keldi (11) kim taht üstinde dervîşlik itip teñri te'âlanı izlemek ne mümkindür İbrâhîmga bu söz teessür kılıp pâdişâh (12) lıgnı terk kılıp ve dervîş kisvetin kiyip Belhden gayb olup ve Kâ'be tarafına ketdi hatunu oğil ile (13) İbrâhîm talebine irdi Kâ'bege barıp anda merhum oldılar ve küçük oğil Edhem Belhden dervîşlik ihtiyâr itip ketdi (14) ve ammâ sultan Celâleddîn-i Rûmî sultan İbrâhîmniñ atası imesdür belki sultan İbrâhîm ile ibn-i amdur (15) ve Sadr Ata ki elhâl Baba Tükles lakabı ile meşhûrdur peri kızın alupdur digen söz meşhurdur (16) eger bu söz sâbit bolsa hem mümkindür zîrâ ki insan cinniyeni nikâh etmek şeriatde fi'l-cümle (17) cevâzı bardur hâsilu'l-kelâm babanıñ üç oğil bardur ulug oğılınıñ atı İslâm Babadur

/236a/

(1) âlim âmil ve şeyh ve atamandı (2) alarga kaldı ve alar Hârizm (3) vilâyetine tüşdi ve bir oğil Türkistanga (4) tüşdi ve birsi yaş kaldı ve anı (5) Mangıt asradı anıñ meşhûr atı Termedür ki (6) Nogay arasında cemi' mirzaların ulug atasıdur (7) vallahu'l-a'lem tahkîku'l-hâl ve

ileyhi'l-merciu ve'l-mahâl (8) sadruhu el-hakîr el-fakîr ilellâhi Nurullâh bin (9) 'Ubeydullâh es-Sıddîk el-Hârizmî sene 1131.

3. İNCELEME

3.1. İmlâ

Konusu itibariyle eserde Türkçe kelimelerin yanında Arapça ve Farsçadan alıntı pek çok kelime yer almaktadır. Bu sebeple eserin imlâ özellikleri Türkçe ve alıntı kelimeler dikkate alınarak iki başlıkta incelenmiştir.

3.1.1. Alıntı Kelimelerin İmlâ Özellikleri

3.1.1.1. Arapça Kelimelerin İmlâsı

Eser konusu itibariyle pek çok Arapça kelime içermektedir. Arapça kelimelerin imlâsında kaynak dilin imlâsı korunmuş kelimelerin aslına sadık kalınmıştır.

<i>erbâb</i> ارباب (234b/1)	<i>ehl</i> اهل (234b/1)
<i>basâret</i> بصارت (234b/1)	<i>tevehhüm</i> توهم (234/2)
<i>ferâset</i> فراست (234b/1)	<i>kizb</i> كذب (234/2) "yalan"
<i>ashâb</i> اصحاب (234b/1)	' <i>azîz</i> عزیز (234/5)
<i>fetânet</i> فطانت (234b/1)	<i>sübût</i> ثبوت (234/3)
<i>kiyâset</i> كياست (234b/1)	<i>diyâr</i> ديار (234/6)
<i>mestûr</i> مستور (234b/1)	<i>mufavvaz</i> مفوض (235a/10) "yetkili, vekil"
<i>cenâbınca</i> جنابنجه (235a/5)	

3.1.1.2. Farsça Kelimelerin İmlâ Özellikleri

Metinde geçen bazı Farsça kelimelerin imlâsında farklılık bulunmaktadır. Örneğin birkaç kelimedede /ج/ harfi yerine /چ/ harfi, /پ/ harfi yerine de /ب/ harfi kullanılmıştır. Bu kullanımların dışında kelimelerin Farsçadaki imlâlarına uyulmuştur.

<i>egerçi</i> اكرجه (234b/2)	<i>bes</i> بس (234b/11, 13, 14, 17)
<i>çun</i> چون (234b/6)	<i>pâdişâh</i> پادشاه (235b/8,11; 234b/15,17)
<i>pîr</i> پير (234b/17)	<i>peydâ</i> بيدا (234b/9)
<i>hem</i> هم (234b/3, 7, 14; 235a/8)	<i>peri</i> پری (235b/15)
<i>ejdehâ</i> اژدها (235a/5)	

Farsça tamlamalarda gösterilmeyen tamlama unsuru bir örnekte gösterilmiştir. Bu gibi kullanım örnekleri, alıntı olan tasrif şekillerinin imlâ bakımından Türkçeleşme sürecinde olduğunu gösterir.

"vakt-i namâz boldı irse" وقتی نماز بولدی ایرسه (235a/12)

3.1.2. Türkçe Kelimelerin İmlâsı

3.1.2.1. /p/ Sesinin İmlâsı

Metinde genellikle Çağatay Türkçesi döneminin klâsik imlâ geleneğine bağlı kalınmış ve bu sesin imlâsında gelenek hâline gelmiş olan (ب) harfi kullanılmıştır.

<i>köp</i> كوب (234b/6; 235a/1,2)	<i>barıp</i> باریب (234b/11, 12, 14, 17)
<i>alupdur</i> الوبادور (235b/15)	<i>yutup</i> یوتوب (235a/6)
<i>musâhib olup</i> مصاحب اولوب (234b/9)	<i>izlep yürüp</i> ایزلاب یوروب (235b/10)

3.1.2.2. /ç/ Sesinin İmlâsı

Metinde /ç/ sesi için iki kelimedede (چ) harfi bu örneklerin dışındaki kelimelerde (چ) harfi kullanılmıştır.

kiçe كیچه (235b/8)

barça بارچه (234b/10; 235a/5, 6, 14)

körmegünçe کورمگونجه (235b/2)

barçası بارچەسى (235a/6)

kiçiklikden كچكلىكدن (234b/8)

beşinçi بەشنجى (234b/16)

3.1.2.3. Nazal /n/ Sesinin İmlâsı

Metinde bu sesin imlâsı ile ilgili olarak iki farklı yazım vardır. Biri (نك), diğeri de (نك) harfi ile gösterilmiştir. Eckmann, bu sesin yazımında (نك) imlâsının Kıpçak Türkçesine, (نك) imlâsının ise Oğuz Türkçesine has bir özellik olduğunu kaydeder (Eckmann 1964, s. 36.).

aña انكا (234b/5)

bedenlerinin بدنلىرىنىك (234b/6)

maña منكا (235a/8)

Hannın خاننىك (234b/16)

miñ مىنك (235b/3)

sizniñ سىزنىك (235a/2, 8)

teñri تىنرى (235b/11)

dîniñizniñ دىنىڭىزنىك (235a/2)

nessâbnıñ نىسابنىك (234b/2)

dîniñiz دىنىڭىز (235a/9)

alarnıñ الارنىك (234b/5)

anıñ انىك (236a/5)

3.1.2.4. İlgi Hâli Ekinin İmlâsı

İlgi hâli eki genel olarak kalıplaşmış Uygur imlâsına tâbîdir. Ancak, ekin bir örnekte *-iñ* bir örnekte de *-im* şekli kaydedilmiştir. *işin* ايشنىك (235a/10), *benim*. بنم (235b/9). Bu iki örnekteki kullanım şekli Çağatay Türkçesindeki kalıplaşmış imlânın dışındadır. Diğer örneklerde ekin imlâsı *-nıñ/-niñ* şeklindedir.

Firavun-nıñ فرعوننىك (235a/4)

mirzalar-nıñ مرزالرنىك (236a/6)

aleyhi's-selam-nıñ عليهالسلامنىك (235a/5)

İbrâhîm-niñ ابراهيمنىك (235b/14)

halâyık-nıñ خالايىكنىك (235a/14)

baba-nıñ بابانىك (235b/17)

Sadr Ata-nıñ. صدرا تانىك. (235b/4, 7)

ogıl-nıñ اوغلنىك (235b/17)

3.1.2.5. Yönelme Hâli Ekinin İmlâsı

Metinde yönelme hâli ekinin üç farklı imlâsı ile karşılaşmaktayız. Bunlardan ilki arkaik olarak kabul ettiğimiz bir yapıdır. İki zamirde karşımıza çıkmaktadır. Birinci ve üçüncü teklik şahıs zamirlerinin yönelme hâli şekilleridir. *-ge* (ك) yönelme hâli eki ile /n/ sesinin etkileşimiyle ortaya çıkan nazallık bu iki örnekte imlâyaya da yansımıştır. Bu durum aynı zamanda ekin ünlüsünde art damak ünlüsü olmak bakımından değişime sebep olmuştur.

aña (tâbî bolgan) انكا (234b/5)

maña منكا (235a/8)

İkinci kullanım Çağatay Türkçesinde yaygın bir kullanım alanı bulunmayan *-a/-e* şeklindedir. Bu ekin kullanıldığı örnekler çoğunlukla alıntı ve iyelik eki almış olan kelimelerdir. Ekin birlikte kullanıldığı kelimelerin son hecesindeki sesle uyum içinde olduğu görülmektedir. Ekin imlâsı sürekli (e) bu harfle gösterilmektedir.

İslâma اسلامه (234b/5, 17)

talebine (irdi) طلبينه (235b/13)

tarafına طرفنه (235a/12; 235b/12)

sâhirlere ساحرلره (235a/7)

*'ibâdet*e (meşgûl idi) عبادته (235b/8)

vilâyetine وىلايىته (236a/3)

Ekin ön damak ünlülü şekli olan (ك) *-ge* şeklinin metinde yalnız hâlde iki kelimedede kullanımı vardır. Biri alıntı diğeri ikinci çokluk şahıs zamiridir. Bu iki örnekte dikkat çekici olan

durumlardan biri zamirde kullanılmış olan ekin imlâsında bulunan (ك) ünlü ses için kullanılan elif (ل) harfidir. Ekin bu imlâsı standart değildir. Çünkü diğer örnekte ekin (هه) imlâsında olduğunu görmekteyiz. Bir başka durum ise şudur. Çağatay Türkçesinde alıntı kelimelerde uyumsuz olan yönelme hâli ekinin imlâsı genellikle (غه) şeklinde iken buradaki örnekte kelimenin son hecesine uyumlu bir şekilde gelmiştir. Eraslan, Arapça ve Farsça kelimelere kalın ünlülü ek getirilmesi temayülünün Doğu Türkçesine ait birçok metinde görüldüğünü ancak bu durumun Çağatay yazı dilinin klâsik dönemindeki kadar yaygınlaşmadığını belirtir (Eraslan 1970, s. 115). İmlâdaki bu ikilik metnin yazıldığı dönemin geçiş dönemi özelliği taşıdığını gösteren bir durumdur.

sizge سزگا (235a/10)

Kâ'bege كعبهگا (235b/13)

Son ve en yaygın olan imlâ ise (غه) –ga şeklindedir. Diğer kullanımlara göre belirli bir kurala tâbidir. Alıntı kelimelerde uyumsuzdur. Genellikle ilgi hâli ekinde olduğu gibi kelimelerden ayrı yazılma özelliğine sahiptir. Ancak iki örnekte bitişik yazıldığı örnekler de vardır. Metinde yönelme hâli ekinin en fazla kullanılan şeklidir.

İslâmga اسلامغه (234b/15, 235b/3)

'azizlerga عزیزلرغه (235a/2)

kiyâsetga کیاستغه (234b/1)

aleyhi's-selâmga علیهالسلامغه (235a/4, 6)

nessâbga نسابغه (234b/3)

Özbek Hanga اوزبکخانغه (235a/10; 235b/1)

alarga الارغه (234b/7, 10, 13; 235a/7; 236a/2)

namâzga نمازغه (235b/2)

atağa اتاغه (234b/8, 13, 14; 235a/9)

İbrâhîmga ابراهیمغه (235b/11)

Türkistanga ترکستانغه (234b/11; 236a/3)

vilâyetiga ویلائیتهغه (234b/11)

Sarayçıkga سراچقغه (234b/14, 17)

3.1.2.6. Bulunma Hâli Ekinin İmlâsı

Metinde bulunma hâli ekinin iki farklı yazımı vardır. Bunlardan biri (د), diğeri de (دا) şeklinde yazılmaktadır. Ancak her iki şekil de -da/-de eki için kullanılmaktadır. Bazen aynı kelimenin her iki imlâ ile yazıldığı örnekler de görülmektedir. Söz konusu bu kullanımlar ekin imlâsındaki ikiliği göstermesi bakımından önemlidir. Ekin, (د) imlâsı ile olan örnekleri (دا) imlâsına nazaran oldukça yaygın bir kullanıma sahiptir. Ayrılma, yönelme ve bulunma eklerinin hatta nazal /n/ imlâsının Osmanlı imlâsına uygunlaştığı görülmüyor. Zamir n'sinin sık kullanılması da bunu destekliyor.

kenarında کنارنده (234b/4)

şekilde شکلدا (235a/8)

arasında اراسنده (234b/7)

etgenimde اتکامده (235b/2)

Mâverâ'ünnehirde ماوراءالنهردا (234b/6)

hayâtımda حیاطمده (235b/2)

Mâverâ'ünnehirde ماوراءالنهرده (234b/9)

anda اندا (234b/11; 235b/13)

yerde یردا (234b/8)

3.1.2.7. Ayrılma Hâli Ekinin İmlâsı

Ayrılma hâli ekinin imlâsı tek şekillidir. Metinde ister alıntı kelimelerde ister Türkçe kelimelerde sürekli (دن) şeklinde yazılmıştır. Janos Eckmann, Şeybanî Han divanında, düzenli olarak kullanılan ablatif eki -dın/-din yanında, -dan/-den ekinin de sık sık kullanıldığını ve ekin imlâsının da (دان) şeklinde olduğunu belirtir. Bu şeklin Memluk Kıpçakçasının özelliği olduğunu kaydeder (Eckmann 1988, s. 67).

iftirâdan افتراذن (234b/2)

vecheden وجهدن (235b/6)

evlâdıdan اولادیدن (234b/16)

cihetinden جهتدن (234b/7)

nazarından نظرندن (235a/14)

kiçiklikden کچکلیکدن (234b/8)

tarafından طرفندن (235b/6)

Yesevîden یسویدن (234b/12)

3.1.2.8. Yükleme Hâli Ekinin İmlâsı

Metinde yükleme hâli ekinin (نى) *-ni/-ni* ve (ن) *-n* şekli bulunmaktadır. Bu iki şekilden (نى) *-ni/-ni* ekinin örnekleri diğerine göre daha işlektir ve imlâsında değişiklik görülmez.

Ekin diğer şekli ise Türk dilinin bütün saha ve dönemlerinde olduğu gibi bu metinde de 3. Teklik şahıs iyelik ekinden sonra görülür.

Mâverâ'ünnehirni ماوراءالنهرنى (234b/10)

maksûdnu مقصودنى (234b/11)

Özbek Hannı اوزبكخاننى (234b/17)

tekbîr-i tahrimeni تكبيرتحریمنى (235b/3)

anı آنى (236a/4)

Kâ'beni كعبهنى (235b/2; 235a/12)

haklugın حق لوغین (235a/3)

peri kızın پرى قزین (235b/15)

derviş kisvetin درویش کسوتین (235b/12)

3.1.2.9. Zamir /n/sinin İmlâsı

Doğu Türkçesi sahasının belirgin özelliklerinden birisi zamir /n/sinin genellikle kullanılmamasıdır. Eckmann, sadece üçüncü şahıs iyelik eki almış kelimelerde yönelme, bulunma ve ayrılma hâli ekleriyle kullanıldığını kaydeder (Eckmann 1988, s. 65-67). Ercilasun da Arap harfli Türkçe metinlerde zaman ve coğrafyanın belirlenmesinde zamir /n/sinin ayırt edici bir özellik olduğunu belirtir ve Çağatay Türkçesi metinlerinde zamir /n/sinin yok denecek kadar az olduğuna dikkat çeker (Ercilasun 2019, s. 98). Bu metinde de bu kuralın örneklerini görmek söz konusudur. Sadece iki örnekte üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra zamir /n/sinin yazılmadığı görülmektedir.

evlâdudan اولادیدن (234b/16)

vilâyetiga ویلائیغه (234b/11)

Bu iki örneğin dışındaki kelimelerde zamir /n/sinin kullanımını standarttır.

tarafına طرفنه (235a/12; 235b/12)

nazarından نظرندن (235a/14)

tarafından طرفندن (235b/6)

kenarında کنارنده (234b/4)

vilâyetine ویلائیته (236a/3)

3.1.2.10. Ek Fiil Olan *dur-* Fiilinin Ekleşmesi Ve İmlâsı

Metinde, isim bildirme çekiminde kullanılan *dur-* yardımcı fiilinin ekleştiği ancak ek olarak standart bir imlâya sahip olmadığı görülür. Ekin (دور), (در) şeklinde yazıldığı ancak (در) imlâsının daha sık kullanıldığını belirtmek gerekir. Bunun yanında bazı örneklerin her iki imlâ ile de yazıldığı tespit edilmiştir. Ünlü sesin gösterildiği örnekler üzerinden hareketle ekin dudak uyumuna bağlı olmadığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple ekin okunuşunda *-dur/-dür* şeklinde bir okuma tercih edilmiştir.

hâlî imesdür خالی ایماسدور (234b/2)

atası imesdür اتاسی ایماسدر (235b/55)

budur ki بودرکه (234b/4)

budur ki بودرکه (235a/3)

ihtilâfdur اختلافدور (235b/4)

kimdür کیمدور (235b/9)

ale'ş-şöhretdür علی الشهردر (234b/2)

nakildür نقلدر (234b/3)

(ale't-tesâmi' olmak) iledür ایلهدر (234b/3)

evlâdudur اولادیدر (234b/4, 16)

murahasdur مرخصدر (234b/12)

Kâ'bedür کعبهدر (235a/13)

neslidür نسلیدر (235b/5)

mümkündür ممکندر (235b/5, 10, 11, 16)

Edhemdür ادهمدر (235b/7)

meşhûrdur مشهوردر (235b/2, 7, 15)

ogıldur اوغلدر (235b/8)

sözdür سوزدر (235b/10)

İslâm Babadur اسلامبابادر (235b/17)

Termedür ترمهدر (236a/5)

atasıdur اتاسیدر (236a/6)

ibn-i 'amdur ابن عمدر (235b/14)

hakdur حقددر (235a/9)

bardur باردر (235b/17)

mufavvazdur مفوضدر (235a/10)

3.1.2.11. -p Zarf-Fiil Ekinin İmlâsı

Metinde, bağlantı ünlüsü bakımından standart bir imlâsı olmayan eklerdendir. Ekin, bir örneğin dışında hep ünsüz sesle sonlanan fiillerle kullanımı vardır. *izlep yürüp* ایزلابیوروب (235b/10). Ek, ünsüz seslerle sonlanan fiillerde iki farklı imlâ ile kullanılmaktadır. İlki, ekle birlikte kullanılan bağlantı ünlüsünün yazılmadığı örneklerdir. Genel olarak bağlantı ünlüsü gösterilirken sadece şu örneklerde gösterilmemiştir. *ihtiyâr itip* اختیاریتب (235b/13), *derişlik itip* درویشلكایتب (235b/11), *kiyip* کیب (235b/12), *taleb kılıp* طلبقیلب (234b/10), *teessür kılıp* تاترقیلب (235b/11), *terk kılıp* ترکقیلب (235b/12).

İkinci olarak, bağlantı ünlüsünün yazıldığı kullanımların bir kısmında (و) harfinin, bir kısmında da (ی) harfinin kullanılması durumudur. Bağlantı ünlüsü gösterilen örneklerde iki örneğin dışında dudak uyumu bakımından aykırılık görülmez. *köterüp* کوتروب (235a/13), *köterilüp* کوتاریلوب (235b/1).

musâhib olup مصاحباولوب (234b/9)

yutup یوتوب (235a/6)

peydâ olup پیداولوب (234b/9)

mukâbil bolup مقابلبولوب (235a/4)

barıp باریب (234b/11, 12, 14, 17; 235b/13)

ejdehâ olup اژدهااولوب (235a/5)

3.2. Ses Bilgisi

Metnin, yazılış tarihi itibariyle Çağatay Türkçesinin son dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan eserin dil özellikleri tipik bir geçiş dönemini temsil etmektedir. Metinde yer yer Çağatay Türkçesinin özellikleri görülürken bu durumun yanı sıra özellikle Oğuz Türkçesi özellikleri de izlenebilmektedir. Ses bilgisi bakımından eserde görülen ikili kullanımları şu başlıklar altında ele alınmıştır.

2. 1. b->m- değişimi

Eckmann, Çağatay Türkçesinde /b/ ünsüzünün kelime başında genellikle korunduğunu belirtir. Ancak, kelime başındaki /b/ ünsüzünün (n, ng) gibi nazal ünsüzlerden önce birkaç kelimedede /m/ ünsüzüne dönüştüğünü kaydeder. Söz konusu bu örneklerin Batı Türkçesinde /b/ ünsüzünü koruduğuna dair karşılaştırmada bulunur (Eckmann 1988, s. 22-23). Metinde bu değişimi gösteren örnekler bulunmaktadır.

maņa (235a/8)

benim (kasım) (235b/9)

(bilür) men (235a/3, 8)

miņ (235b/3)

men (235a/8, 12; 235b/9, 10)

3.2.2. t->d- değişimi

Eckmann, Çağatay Türkçesinde kelime başındaki /t/ ünsüzlerinin genellikle korunduğunu, *dağı* < *tağı*, *dék*, *dur/durur* vb. birkaç kelimedede ise /d/ ünsüzüne dönüştüğünü kaydeder (Eckmann 1988, s. 24-25). Metinde bu değişimi örnekleyen kelimeler olduğu gibi kelime başında bu ünsüzü koruyan örnekler de vardır.

tört (234b/8, 11)

deyü (235a/13)

didüğinde (235a/13)

tive (235b/9, 10)

didi (235b/10)

derler (234b/ 6, 7)

digen (235b/15)

tüşdi (236a/3)

dirler (234b/13)

3.2.3. b-> ø değişimi

Oğuz sahası dışında kalan Türk yazı dillerinde *bol-* şeklinde olan fiil, Oğuz Türkçesinde *ol-* şeklindedir. Ercilasun, Oğuz Türkçesinin yazı dili olarak gelişim göstermeye başladığı dönem eserlerinde bu iki şeklin eserlerdeki dağılımına göre eserlerin dili ile ilgili olarak sınıflandırmalar yapılmıştır. Bu metinde de bu iki şeklin kullanımıyla karşılaşmaktayız. Ancak *ol-* şekli 15 yerde *bol-* şekli ise 12 yerde geçmektedir. İkili kullanımların yanında *müselman olgan* (234b/17), *lâzım olgan* (234b/3) gibi örneklerde de hem Oğuz Türkçesi hem de Çağatay Türkçesi özellikleri aynı kelime üzerinde görülebilmektedir. Bu tip örnekler yerel etkilerin metnin diline ne ölçüde yansıdığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

<i>tâbi bolgan</i> (234b/5)	<i>olmak kerek</i> (234b/6)
<i>müşerref boldılar</i> (234b/5).	<i>musâhib olup</i> (234b/9)
<i>bolmak</i> (234b/7)	<i>peydâ olup</i> (234b/9)
<i>işaret boldı</i> (234b/10)	<i>murahas oldılar</i> (234b/14)
<i>mukâbil bolup</i> (235a/4)	<i>ejdehâ olup</i> (235a/5)
<i>münkeşif boldı</i> (235a/8)	<i>müselmân olgaç</i> (235a/8)
<i>boldı irse</i> (235a/12)	<i>münkeşif olsa</i> (235a/8)
<i>müteveccih boldı</i> (235a/12)	<i>zâhir oldı</i> (235b/1)
<i>müşerref boldılar</i> (235b/3)	<i>nesli olmak</i> (235b/7)
<i>bolgay</i> (235b/6)	<i>gayb olup</i> (235b/12)
<i>sâbit bolsa</i> (235b/16)	<i>merhum oldılar</i> (235b/13)
<i>tesâmi' olmak</i> (234b/3)	

3.2.4. b->v- değişimi

Metinde kelime başındaki /b/ ünsüzleri korunmuştur. Ercilasun, Arap harfli Türkçe metinlerde zaman ve coğrafya tespitinin yapılmasında kullanılabilecek ölçütler koyarken *b->v-* değişiminin en açık ve kolay bir ölçüt olduğunu dile getirir. Bu değişimi örnekleyen *bar/var*, *bar-/var-*, *bir-/vir-* kelimelerinden /b/ ünsüzü ile olanlarının Kuzey-Doğu Türkçesini, /v/ ünsüzü ile olanlarının ise Güney-Batı Türkçesini temsil ettiğini belirtir. (Ercilasun 2019, s. 96). Bu değişimin örneklerine metinde rastlanmaz. Metnin pek çok yerinde görülen karışıklık bu değişim için söz konusu değildir.

<i>barça</i> (234b/10; 235a/5, 6, 14)	<i>bardur</i> (235b/17)
<i>barıp</i> (234b/11, 12, 14, 17; 235b/13)	<i>berdi</i> (234b/13)

3.2.5. k->g- değişimi

Bu değişimle ilgili olarak imlâdan hareketle karara varmak güç görünmektedir. Çünkü metnin özelliği buna izin vermiyor. Ancak bazı örneklerin birlikte kullanıldığı ekler ve Oğuz sahasına ait olmayan bazı kelimelerden hareketle ilk seste /k/ ünsüzlerinin korunduğu kanaati oluşmuş ve kelimeler /k/ ünsüzü ile okunmuştur.

<i>ketdi</i> (235b/12, 13)	<i>(ol) künde</i> (235b/3)
<i>körüngen</i> (235a/13)	<i>(men) körmesem</i> (235a/13)
<i>kiyip</i> (235b/12)	<i>(yeti kat) kök</i> (235a/7)
<i>ketürdiler</i> (235a/6)	<i>köterüp</i> (235a/13)
<i>(cevâb) keldi</i> (235b/9, 10)	<i>köterilüp</i> (235b/1)
<i>körmegünçe</i> (235b/2)	<i>köp</i> (234b/6; 235a/1, 2)
<i>kiçe</i> (235b/8)	

3.2.6. -t->-d- değişimi

İki ünlü arasında kalan sedasız ünsüzler Batı Türkçesinde genellikle sedalı hâle gelir. Eckmann, bu durumda Çağatay Türkçesinde iki ünlü arasında gelen /t/ ünsüzlerinin genellikle korunduğunu belirtir (Eckmann 1988, s. 25) Söz konusu değişim bakımından metnin dilinde ikili kullanımlar bulunmaktadır.

yeti kat (235a/7) *ogılın atı İslâm Babadur* (235b/17)
(alarnın) adı (234b/5) *anın meşhûr atı Termedür* (236a/5)
da'vet idesiz (234b/15)

3.2.7. -ç->-ş değişimi

Sayı ismi olan üç kelimesinin imlâsında görülen bir değişimdir. Kazak ve Nogay Türkçesinde bu değişim görülür (Tekin-Ölmez 1999, s. 108-114; Öner 1998, s. 15).

üş azîz (234b/13) *üş ogıl* (235b/17)

3.2.8. İlk Hecede e>i Değişimi

Eckmann, Karahanlı Türkçesinde ilk hecedeki /e/ sesinin Harezmi Türkçesine kadar taşındığını ve Nehcü'l-Ferâdis gibi eserlerde (ى) harfi ile işaretlendiğini ama bu sesin de mahiyetinin anlaşılmadığını belirtir. Eckmann, Karahanlı Türkçesindeki *er* "adam", *eşik* "kapı", *kes*- "kesmek", *kel*- "gelmek", *men* "ben" gibi kelimelerin Çağatay Türkçesinde اير, ايشيك, ايرمين, كيسماك, كيلماك şeklinde yazıldığını ve tercihen /i/ veya /é/ telaffuzu ile okunabileceğini kaydetmiştir (Eckmann 1988, s. 18).

Metinde bu durumu örnekleyen kullanımlar bulunmaktadır. Bazı örneklerde söz konusu durumla ilgili olarak (ى) harfi kullanılmış, bazılarında ise kullanılmamıştır. İlk hecede (ى) harfinin kullanıldığı örneklerde okuma tercihi /i/ ünlüsü tarafında oldu. Ünlü sesin imlâsının gösterilmediği örneklerde ise Karahanlı Türkçesindeki gibi /e/ okunuşu tercih edildi.

didüğinde ديدوگنده (235a/13) *(ihtiyâr) itip* اختيارايتب (235b/13),
didî ديدى (235b/10) *(dervişlik) itip* درويشلكايتب (235b/11)
irdî ايردى (234b/15, 17; 235a/2; 235b/1, 2, 8, 13) *irse* ايرسه (234b/9; 235a/12, 14) "ise
(hâlî) imesdür خالي ايماسدور (234b/2) *(meşgul) idi* مشغول ايدى (235b/8)
(atası) imesdür اتاسى ايماسدور (235b/14) *(bilür) men* بيلورمن (235a/3, 8)
(taleb) etgeyer طلب ايتكايير (234b/11) *men* من (235a/8, 12; 235b/9)
(şuru') etgenimde شروع ايتكادمده (235b/2) *deyü* ديو (235a/13)
(da'vet) itdiler دعوت ايتديلر (235a/1) *derler* درلر (234b/ 6, 7)
(sihr) itdiler سحر ايتديلر (235a/4) *tive* تيوه (235b/9, 10)
(te'sîr) itmey تاثير ايتماى (235a/4)

3.3. Şekil Bilgisi

İmlâ bölümünde isim çekim eklerinden bahsedildiği için bu bölümde tekrar üzerinde durulmamıştır. Bu bölümde şekil bilgisi bakımından özellik arz eden ekler ve yapılar incelenmiştir.

3.3.1. Görülen Geçmiş Zaman Kipi

Görülen geçmiş zaman kipi metinde -dı/-di şeklindedir. Bu bakımdan dudak uyumunu bozan eklerdendir. Metinde genellikle 3. şahıs şekilleri yaygındır.

Kâ'beni körmegünçe tekbr-i tahrîmeni aytmadım (235b/3)
bes vakt-i namâz boldı irse (235a/12)
Mâverâ'ünnehirde tahsîl-i ulûm-ı zâhirî kıldılar irse (234b/9)

*Kâ'bedür deyü işaret **kıldılar irse** (235a/13)
 bir kiçe taht üstinde ibâdete meşgûl **idi** (235b/8)
 İbrâhîm **didi** bu ne aceb sözdür (235b/10)
 şeref-i İslâma müşerref **boldılar** (234b/5)
 Kâ'bege barıp anda merhum **oldılar** (235b/13)
 anı Mangıt **asradı** (236a/5)*

3.3.2. Duyulan Geçmiş Zaman Kipi

Eski Türkçe döneminden itibaren metinlerde hem sıfat-fiil hem de kip eki görevinde olan –miş/-miş eki bu eserde yalnız bir örnekte vardır. Eckmann, bu ekin Çağatay Türkçesinde öncelikli olarak kip eki görevinde, nadiren de olsa sıfat-fiil fonksiyonunda kullanıldığını kaydeder. Bu ekin yerine -gan/-gen sıfat-fiil ekinin sıklıkla kullanıldığını belirtir (Eckmann 1988, s. 107).

Öğrenilen geçmiş zaman kipi metinde iki yerde görülür. Biri –miş/-miş eki ile diğeri -p zarf-fiil ekinin *dur-* fiili ile kalıplaşmasıyla oluşan kiptir. Eckmann, -p+*dur-* yapısının genellikle 3. şahıslarda kullanıldığını, 1. ve 2. şahıslarda *dur-* fiilinin genellikle düştüğünü belirtir (Eckmann 1988, 138). Bu iki şeklin Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde de devam ettiğini görürüz (Öztürk 1997, s. 121-129).

*ol vecheden ki Hazret-i Seyyid Ataga **ahu rızâ'î imişler** (234b/8)
 peri kızın **alupdur** (235b/15)*

3.3.3. Şimdiki Zaman

Çağatay Türkçesinde şimdiki zaman kipi -a/-e/-y ekleriyle *dur-* fiilinin birleşmesi sonucunda kalıplaşan -*adur/-ydur* yapısıyla kurulur (Eckmann 1988, s.136). Metinde bu yapının geçtiği örnekler yoktur. Ancak yine süreklilik bildiren bir başka yardımcı fiil ile kurulan şimdiki zamanın örneği vardır. Bu yapı Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde de şimdiki zaman kipi için kullanılmaktadır (Öztürk 1997, s. 138). Aynı yapı Kazak ve Kırgız Türkçesinde de bulunmaktadır. Öner, bu yapının konuşma zamanında başlayıp devam etmekte olan şimdiki zaman anlamı verdiğine dikkat çekmiştir (Öner 1998, s.163-164) Metinde bir yerde geçen bu yapı -p zarf-fiil eki ile *yürü-* fiilinin birleşmesiyle kurulur.

*men tive **izlep yürüp men** (235b/10)*

3.3.4. Geniş Zaman

Metinde, geniş zaman kipinde -r/-er/-ür ve olumsuz -mes eklerinin kullanıldığı örnekler yer almaktadır. Geniş zamanın olumsuzu için kullanılan -mes eki ek fiilin olumsuz şekli olarak iki örnekte geçer.

*egerçi tevehhüm-i kizb ve iftirâdan hâlî **imesdür** (234b/2)
 Celâleddîn-i Rûmî sultan İbrâhîmniñ atası **imesdür** (235b/14)
 tevârîh-i mülûk-ı mâziyeni köp **bilür irdi** (235a/2)
 kasr üstinde bir kimse **yürür** (235b/9)
 sizniñ dîniñizniñ haklugın **bilür men** (235a/3)
 maña hem münkeşif olsa **bilür men** (235a/8)
 Mâverâ'ünnehirde Sadr Ata lâkabı ile **meşhûr derler** (234b/6)
 Nogay arasında Baba Tükles **derler** (234b/7)
 ba'zı neseb-nâmede alarga Hacı Ahı hem **derler** (234b/7)
 alarga baş halîfe **dîrler** (234b/13)
 körmesem neçük namâz **iter men** (235a/13)*

3.3.5. Gelecek Zaman

Çağatay Türkçesinde gelecek zaman kipi *-gay/-gey* eki ile teşkil edilir. Eckmann, bu ekin aynı zamanda gereklilik ve istek ifade ettiğini de kaydetmiştir (Eckmann 1996, s. 104). Metindeki örneklerde de gereklilik ve istek anlamında olduğu görülmektedir. Eckmann, bu ekin Güney Türkçesindeki *-a (< -ga)* şekline de şüirde rastlanabileceğine dikkat çekmiştir (Eckmann 1996, s. 104). Eser mensur olmasına rağmen söz konusu bu şeklin de metinde sadece bir örneği bulunmaktadır.

*bu iki rivâyetde vech-i tevfiik mümkindür ki bir vecheden ata tarafından **bolgay**
ve bir vecheden ana tarafından **bolgay** (235b/6)
Türkistan vilâyetiga barıp maksûdnu anda taleb **etgeyler** (234b/11)
Sarayçıkga barıp andağı küffâr ve halâyıknı İslâmga da'vet **idesiz**(234b/15)*

Eckmann, *-miş bolga(y) min, -p bolga(y) min, -gay i(r)dim* şeklindeki yapılarla Çağatay Türkçesinde gereklilik ile ilgili anlam ayrıntılarına değinmiştir (Eckmann 1996, s. 104). Metinde gereklilik anlamı ifade eden yapı olarak sadece bir yerde *-mak gerek* yapısıyla karşılaşılır.

*Zahiren alarnıñ adı Sadru'ddîn Ahmed **olmak gerek** (234b/6)*

3.3.6. İstek Ve Emir Kipi

Metinde hem istek hem de emir kipine dair birer örnek bulunmaktadır.

*bir şart **eyleyem** şartım budur ki (235a/3)
erbâb-ı basâret ve ferâset ve ashâb-ı fetânet ve kiyâsetga ve mestûr **kalmasun** (234b/1)*

3.3.7. Şart Kipi

Eserde şart kipi ile ilgili iki örnek bulunmaktadır. Bunlardan biri fiil, diğeri isim çekimidir. İsim çekiminde *bol-* yardımcı fiilinin ek fiil görevinde olduğu anlaşılmaktadır. Eckmann da fiilin bu kullanımını kaydetmiştir (Eckmann 1988, s. 123).

*bu şekilde maña hem münkeşif **olsa** bilür men (235a/8)
eger bu söz sâbit **bolsa** hem mümkindür (235b/16)*

3.3.8. Ek fiil

Metinde ek fiil *ir-/i-* ve *-dur/-dür* şeklindedir. Sadece bir örnekte de *bol-* fiilinin ek fiil olarak kullanımı vardır. İki örnekte *ir-/i-* fiilinin olumsuz şekli olan *imes* “değil” yapısının kullanıldığı, *atamandı* “yöneticiydi” örneğinde de ek fiilin düştüğü kaydedilmiştir. Örnekler daha çok isim bildirme çekimi ile ilgilidir. Birleşik kip çekimi olarak geniş zamanın hikâyesi ve bilinen geçmiş zamanın şart çekimleri örneklenmiştir.

*eger bu söz sâbit **bolsa** hem mümkindür (235b/16)
Hazret-i Seyyid Ataga ahu rızâ'î **imişler** (234b/8)
egerçi tevehhüm-i kizb ve iftirâdan hâlî **imesdür** (234b/2)
Celâleddîn-i Rûmî sultan İbrâhîmniñ atası **imesdür** (235b/14)
bir kiçe taht üstinde ibâdete meşgûl **idi** (235b/8)
Çingiz Han evlâdından henüz müselman olgan pâdişâh yok **irdi** (234b/17)
ol zamanda Sarayçıkda pâdişâh Özbek Han **irdi** (234b/15)
sultan İbrâhîm Belh vilayetinde pâdişâh **irdi** (235b/8)
İbrâhîm talebine **irdi** (235b/13)
Ediği Biy Baba Tükles **evlâdidur** (234b/4)
Zengi Ata Hakîm Atadan **murahhasdur** (234b/12)
Hakîm Ata Sultan Hâce Ahmed Yesevîden **murahhasdur** (234b/12)
bir şart eyleyem şartım **budur** (235a/3)
Ve Sadr Ata ki elhâl Baba Tükles lakabı ile **meşhurdur** (235b/15)*

*hâsilu'l-kelâm babanını üş ogıl **bardur** (235b/17)*
*tevârih-i mülûk-ı mâziyeni köp bilür **irdi** (235a/2)*
*Özbek Han aytur **irdi** (235b/2)*
*Mâverâ'ünnehirde tahsîl-i ulûm-ı zâhirî kıldılar **irse** (234b/9)*
*bes vakt-i namâz boldı **irse** (235a/12)*
*Kâ'bedür deyü işaret kıldılar **irse** (235a/13)*
*âlim âmil ve şeyh ve **atamandı** (236a/1)*

3.3.9. Sıfat-fiil Ekleri

Metinde temel olarak *-gan/-gen* ekinin yaygın kullanıldığı görülmektedir. Eckmann, Orta Asya Türkçesi metinlerinde genellikle *-muş/-miş* ekinin kullanıldığını, Çağatay Türkçesinde ise yerini bu eke bıraktığını belirtir ve *-muş/-miş* ekinin bu sahada çok nadir bulunduğunu kaydeder (Eckmann 1988, s. 107). Bu ekin dışında iki örnekte de *-dik/-dik* sıfat-fiil ekinin kullanıldığı görülür. Eckmann, bu ekin *-daç/-deçi*, *-gl/-gli* ekleriyle birlikte Çağatay sahasında kullanımdan düştüğünü ve fonksiyonunun *-gan/-gen* ekine geçtiğini not eder (Eckmann 1988, s. 142). Söz konusu ekin Oğuz Türkçesine ait metinlerdeki varlığı göz önüne alındığında metindeki bu örnekler Oğuz Türkçesi tesiri olarak kaydedilebilir.

*Hârizm ve Mâverâ'ünnehirni ziyaret **kıldıklarında** (234b/10)*
*neçük namâz iter men **didüğünde** Sadr Ata kolların köterüp (235a/13)*
*İdil ve Kuban kenarında **olturgan** Nogay ve mirzalar (234b/4)*
*Özbek Han ve arı tâbi **bolgan** il ol 'azîz da'veti birle (234b/5)*
*Çingiz Han evlâdından henüz müselman **olgan** pâdişâh yok irdi (234b/17)*
*Sadr Ata kolların köterüp ol **körünge** Kâ'bedür deyü işaret kıldılar (235a/13)*
*Özbek Han ve hazır **turgan** barça halâyıknı nazarından (235a/14)*
*müddet-i hayâtında namâzga şuru' **etgenimde** Kâ'beni körmegünçe (235b/2)*
*peri kızın alupdur **digen** söz meşhurdur (235b/15)*

3.3.9. Zarf-fiil Ekleri

Metinde *-p*, *-mey -ü*, *-geç*, *-günçe* zarf-fiil ekleri bulunmaktadır. Yapı olarak zarf-fiil eki olmamasına rağmen “-dı irse” şeklinin de birleşik kip anlamının dışında metinde zarf-fiil görevinde kullanıldığı üç örnek vardır. Bu yapı *-ınca/-ince*; *-dığı zaman* anlamı vermektedir. *Mâverâ'ünnehirde tahsîl-i ulûm-ı zâhirî **kıldılar irse** dâiye-i sülûk-i meşâyih batınlarında peydâ olup (234b/9)*, *bes vakt-i namâz **boldı irse** kible tarafına müteveccih boldı (235a/12)*, *Kâ'bedür deyü işaret **kıldılar irse** Özbek Han ve hazır turgan barça halâyıknı nazarından hicâblar köterilüp (235a/13)*.

Bu eklerden en sık kullanılanı *-p* zarf-fiil ekidir. Diğer ekler birer kez örneklenmiştir. Eckmann, *-may/-mey* ekinin *-al/-el-y* ve *-p* zarf-fiil eklerinin olumsuz şekillerini yaptığını belirtir (Eckmann 1988, s. 116). *Mûsâ aleyhi's-selâmgâ te'sîr itmey (235a/4)*. Eckmann, Çağatay Türkçesinde sadece şiiirde vezin gereği nadir de olsa *-yu/-yü* şeklinde arkaik bir ekten bahseder ve ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerine getirilen *-ul/-ü* şeklinin olmadığını kaydeder (Eckmann 1988, s. 107). Söz konusu bu ek metinde *Kâ'bedür deyü işaret kıldılar (235a/13)* şeklinde bir örnekte geçmektedir. Tek örneklili bir başka ek de *-gaç/-geç* zarf-fiil ekidir. Bu zarf-fiil eki Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde de devam etmektedir (Öztürk 1997, s. 231). *eger men hem müselmân olgaç bu şekilde maña hem münkeşif olsa (235a/8)*. Son olarak da *-gunçe/-günçe* ekinin geçtiği örnek de şu şekildedir. *Kâ'beni körmegünçe tekbîr-i tahrîmeni aytmadım (235b/2)*.

*bu dört azîz kiçiklikden bir yerde musâhib **olup** (234b/9)*
*dâiye-i sülûk-i meşâyih batınlarında peydâ **olup** (234b/9)*
*bir kâmil taleb **kılıp** (234b/10)*

Türkistan vilâyetiga barıp (234b/11)

Deşt-i Kıpçak ve Sarayçıkga barıp (234b/14)

bes Hazret-i Seyyid Ata ve Sadr Ata Pîr emri ile Sarayçıkga barıp (234b/17)

Firavununın sâhirleri Hazret-i Mûsâ aleyhi's-selâmga mukâbil bolup (235a/4)

çunânçı asası ejdehâ olup(235a/5)

barça sihirlerni yutup(235a/6) yok itdi

Sadr Ata kolların köteriip (235a/13)

barça halâyıknın nazarından hicâblar köteriliip (235b/1)

taht üstinde dervîşlik itip tenri te'âlanı izlemek ne mümkindür (235b/11)

3.4. Söz Varlığı

Metin, konusu itibariyle Türkçe kelimelerin yanında içinde bulunulan kültür çevresinin de etkisiyle özellikle Arapça ve Farsçadan alıntı kelimeler ve tamlamalar içermektedir. Alıntı olan kelime ve tamlamalardan hareketle metnin yazarı veya müstensihisi ile ilgili olarak kültür düzeyi bakımından Arapçaya ve Farsçaya hâkim bir kişi olduğu kolayca anlaşılabilir durumdadır. Çalışmanın amacı ve çerçevesi bakımından önemli olan nokta ise Türkçe kelimelerin mahiyetidir. Bu açıdan metnin dili bize oldukça zengin bir malzeme sunmaktadır. Başlangıcından bugüne Türk dili gibi lehçe ve şivelerinin temas noktalarının son derece hareketli olduğu bir zeminde kelimelere, ait oldukları dönem ve saha bakımından sınır koymak mümkün değildir. Buna rağmen belirli kelimelerin ve gramer yapılarının sınırları da takip edilebilir durumdadır.

Bu sebeple metinde geçen *köp* “çok”, *köter-* “yukarı kaldırmak”, *köteril-*, *oltur-* “oturmak”, *barça* “bütün, hepsi”, *bar-* “varmak”, *ber-* “vermek”, *bar* “var”, *alar* “onlar”, *neçük* “nasıl”, *ataman* “eski bir unvan, yönetici veya bu yöneticiye bağlı bölge”, *asra-* “beslemek, büyütme, korumak” vb. kelimeler hem ses özellikleri hem de sözlük birimi olmak bakımından metnin Oğuz sahası dışında kaldığına tanıklık etmektedir. Bunun yanında metinde Oğuz Türkçesi özelliklerini tanımlayan kelimeler de bulunmaktadır. *bul-* fiili bunlardan biridir. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Ebu Hayyan¹'a dayanarak *tap*² “bulmak” fiilinin Kıpçakça, *bul-* fiilinin de Türkmençe olduğuna dikkat çekmiştir (Karamanlıoğlu 1989, s. XVI). Başka bir kelime *it-* “etmek” fiilidir. Eckmann, Çağatay Türkçesinde birleşik fiiller başlığı altında isim+yardımcı fiil yapılarında çok defa *kıl-* “kılmak, yapmak”, bazen de özellikle şiirde *et-* veya *eyle-* fiillerinin kullanıldığını belirtiyor (Eckmann 1988, s. 50). Kaşgarlı, Oğuzların *et-* fiilini diğer Türklerin ise *kıl-* fiilini kullandığını ve *et-* fiilinin Oğuzca olduğunu kaydeder (Ercilasun 2014, s. 88). Bu noktadan hareketle *et-* fiili ile kurulan birleşik fiiller de söz varlığı bakımından metnin dilindeki Oğuz Türkçesi etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Metinde bu iki yardımcı fiille kurulan birleşik fiiller şunlardır:

nikâh etmek (235b/16), *şuru' etgenimde* “niyet ettiğimimde” (235b/2), *taleb etgeyler* (234b/11), *da'vet idesiz* (234b/15), *da'vet itdiler* (235a/1), *sihr itdiler* (235a/4), *te'sîr itmey* (235a/4), *yok itdi* (235a/6), *telkîn itdiler* (235a/11), *ta'lîm itdiler* (235a/11), *namâz iter³ men* (235a/13), *dervîşlik itip* (235b/11), *ihtiyâr itip* (235b/13)

zâhirî kıldılar (234b/9), *taleb kılıp* (234b/10), *ziyâret kıldıklarında* (234b/10), *hâsıl kıldılar* (234b/12), *emr kıldılar* (234b/14), *zahir kıldılar* (235a/1), *bâtıl kıldı* (235a/5), *işaret kıldılar* (235a/9, 14), *teessür kılıp* (235b/11), *terk kılıp* (235b/12).

¹ Ahmet Caferoğlu, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk, İstanbul 1931.

² a.g.e., s. 98.

³ Bu kelimenin okunuşunda tereddüde düşmekle birlikte tercihimizi *it-/et-* fiilinden yana kullandık. Çünkü imlâdan *aytar* “söyler” gibi bir okuyuş da mümkün görünmektedir. Ancak *eda etmek*, *ifa etmek* gibi anlamları da düşünerek bu okuyuşta karar kıldık.

Her iki fiilin kullanım sıklığı Eckmann tarafından belirtilen durumla tezat oluşturmaktadır. Metinde *it-/ et-* fiili ile kurulan birleşik filler *kıl-* fiili ile kurulanlar kadar işlektir. Birer örnekte de her iki yardımcı fiilin aynı isim unsuruyla birleşik fiil oluşturması söz konusudur. *taleb etgeyler* (234b/11), *taleb kılıp* (234b/10). Özellikle bu tür kullanımlar da metnin dilindeki karışıklığı göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

4. SONUÇ

Çağatay Türkçesinin son dönemine ait bu metnin yazarı ve nerde yazıldığına dair metinden ve başkaca kaynaklardan bir bilgiye ulaşmak mümkün görünmemektedir. Metni kaydeden kişinin belli bir kültür seviyesinde olduğu kullandığı Arapça ve Farsça kelimelerden anlaşılabilir. Ancak, alıntı kelimelerin imlâsındaki düzenlilik ve standart kullanım Türkçe kelimelerin imlâsında görülmemektedir. Bu durum bize bir taraftan metnin yazarı veya müstensihî diyebileceğimiz el-Hârizmî'nin Türkçe kelimelerin imlâsında bu ikiliği bilinçli olarak oluşturduğunu, diğer taraftan da Çağatay Türkçesi yazı dilinin içine girmiş olduğu çöküş sürecinin tabîî bir sonucu olduğunu düşündürmektedir.

Metnin yazarının isminden hareketle onun Harezmi bölgesine mensup biri olduğu fikri ilk akla gelebilecek olan tahmindir. Ancak metinde bunu teyit edecek bir bilgi bulunmamaktadır. Devin Dewese, da bu duruma dikkat çekmiş ve el-Hârizmî'nin Harezmi kökenli olup olmadığı konusunda hiçbir bilginin bulunmadığını belirtmiştir. Dewese, onun bir Karakalpak olabileceği ihtimali üzerinde durmakla birlikte bu düşüncesini de kesinleştirememiştir (Dewese 1994, s. 371).

Dewese'in bu düşüncesine ek olarak el-Hârizmî'nin Karakalpak olma ihtimali ile birlikte Kazak veya Nogay Türklerinden olabileceği de söz konusudur. Çünkü, metinde bu yazı dillerinin ortak ayırt edici bir özelliği olan kelimelerin son sesindeki *-ç>-ş* değişimini örnekleyen kullanımlar bulunmaktadır. Bu değişimin örneği metinde iki yerde görülmektedir. *üş aziz* (234b/13) *üş ogıl* (235b/17).

Bunun yanında metinde Oğuz Türkçesi özelliklerinin varlığı da belirgin bir şekilde kendini hissettirmektedir. Bu bakımdan da metnin Oğuz muhitiyle de irtibatı olabileceği düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Eckmann'ın, Çağatay Türkçesi için nadir bir kullanımı vardır diye belirttiği *it-/et-* "etmek" fiilinin, Çağatay Türkçesinde standart bir kullanımı olan *kıl-* "kılmak, yapmak" fiiline nazaran daha fazla kullanılması, yalın hâldeki kelimelerde bile yönelme hâli ekinin *-a/-e* şeklinde gelmesi, *bol-* şeklinin yanında *ol-* fiilinin de yaygın örneklerinin olması, birinci teklik şahıs zamirinde ilgi hâli ekinin *benim* şeklinde gelmesi, *-gan/-gen* sıfat-fiil eki ile birlikte *-dık/-dik* sıfat-fiil ekinin kullanıldığı örneklerin varlığı Oğuz Türkçesinin dil hususiyetlerini temsil etmektedir.

Ancak bu tür örneklerin, karışık dilli eserlerde metnin coğrafyası ve kime ait olduğuyula ilgili olarak karar vermemize imkân sağlamayacağını da belirtmek gerekir.

Sonuç olarak metnin dili mevcut imlâ ve gramer özellikleri bakımından değerlendirildiğinde, bu metin temel olarak Çağatay Türkçesinin özelliklerini yansıtmakla birlikte Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinden de izler taşımaktadır. Bu türden metin örnekleri bize sadece gramer özellikleri bakımından bir fikir vermez. Aynı zamanda kaybolan otorite ile birlikte yazı dili zemininin nasıl sarsılmaya başladığını ve aşağı yukarı bir asır sonunda müstakil yeni yazı dillerinin nasıl şekillendiğini ve ortaya çıktığını somut bir şekilde göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Netice itibarıyla bu özellikteki metinlerin, bütün Türk coğrafyasında ortalama bir Türk insanının okuyup anlayabileceği ortak bir yazı dili tasavvuru için ömrünü vakfeden ve çıkarmış olduğu Tercüman gazetesinin dilinde Osmanlı Türkçesine ilave olarak diğer Türk lehçelerinden

de kelimeler ekleyen İsmail Bey Gaspralı'nın fikirlerinin oluşmasında da etkili olduğu kanaatini taşımaktayım.

SUMMARY

From the beginning of the 15th century to the first years of the 20th century, Turkic language, continued its existence under the name of Chagatai Turkic in the east and Ottoman Turkic in the west. Approximately from the first quarter of the 20th century, the formation process of modern Turkish literary language has been observed. Depending on the political stability, this process was more uninterrupted and stable in the western branch of the Turkic language; on the other hand, it resulted in the eastern branch, with the disappearance of the state power, with a localization and the deterioration of the common written language. It is possible to follow the effects of this situation on the language. In the texts between 17th and 19th centuries, it was accepted as the collapse period of Chagatai Turkic.

This text which is the subject of the present study is a small genealogy from 1719. Its subject is on the pedigree of Sadr Ata, known as Baba Tukles, among the Nogais and the great ancestor of Edige. Nurullâh bin 'Ubeydullâh es-Siddîk el-Hârizmî is the author or copyist of the work. There is no information about this name in the sources. The text is registered in the Staatsbibliothek zu Berlin- Preussischer Kulturbesitz library in Berlin, in the Şeğere'i Turki of Abu'l-Ghâzî. The language of the text shows the transition feature between Chagatai Turkic and contemporary writing languages. From this perspective, it has a rich language material.

It is not possible to find any information about the author of this text belonging to the last period of Chagatay Turkic and where it was written from the text and other sources. It can be understood from the Arabic and Persian words that the person recording the text is at a certain cultural level. However, the regularity and standard usage in the spelling of the quoted words are not seen in the spelling of Turkic words. This situation makes us think that on the one hand, al-Hârizmî, whom we can call the author or the copyist of the text, consciously created this duality in the spelling of Turkic words, on the other hand, it was a natural result of the decline process that the written language of Chagatay Turkic entered into.

As a result, when the language of the text is evaluated in terms of its current orthographic and grammatical features, this text basically reflects the characteristics of Chagatay Turkic, but also carries traces from Oghuz and Kipchak Turkic. Examples of such texts do not only give us an idea of grammatical features. At the same time, it is important in terms of showing in a concrete way how the written language ground started to shake with the lost authority and how individual new written languages formed and emerged at the end of almost a century.

Consequently, I am of the opinion that texts with this feature are effective in the formation of the ideas of Ismail Bey Gasprinski, who devoted his life to the imagination of a common written language that an average Turkish person can read and understand in all Turkic geography and added words from other Turkic dialects in addition to Ottoman Turkic in the language of the Tercuman Newspaper.

KAYNAKÇA

- Abu'l-Ghāzī Bahādur Khān < Chiwa Chan > *Şeğere'i Turki* , 1150 [1737]
- Baskakov, N. A. (1963). *Ногайско-Русский словарь*, Moskva: Государственное Издательство Иностраных И Национальных Словарей.
- Caferoğlu, A. (1931). *Kitâb al-idrâk li-lisân al-atrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Deweese, D. (1994). *Islamization and native religion in the golden horde: Baba Tükles and conversion to Islam in historical and epic tradition*. Pennsylvania: . Penn State University Press.
- Eckmann, J. (1964). Memluk Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına dair. *TDAY*, Ankara, s. 35–41.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca el kitabı*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Eckmann, J. (1996). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar*, (Yayına Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K. (1970). Doğu Türkçesinde ek uyumsuzluğuna dair. *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 18, s. 113-124.
- Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânu lugâti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2019). Arap harfli Türkçe tarihî metinler nasıl okunmalı?. V. Sümer & O. Kabadayı & O. Hanayi (Ed.), *Uluslararası Türkçe Tarihî Metin Araştırmaları Sempozyumu (Metin Yayımları, Kataloqlama, Dijitalleştirme) Bildirileri içinde* (s. 95-102). Almatı: Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Avrasya Araştırma Enstitüsü (En).
- Karamanlıoğlu, A. F. (1989). *Gülistan tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dıykanov, K. (2005). Baytursunov'un 125. yıl dönümüne armağan Kırgız dili ve Akmat Baytursunov. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies* Cilt: V, Sayı 2, Sayfa: 325-334.
- Öner, M. (1988). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztürk, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. & Ölmez, M. (1999), *Türk dilleri-giriş*. İstanbul: Simurg Yayınevi.
- Tosun, N. (2012). Çağatayca yazılmış menâkıpnâmeler. *İslâmî Türk Edebiyatı Sempozyumu*, 2012, s. 437-454.

EKLER
TIPKIBASIM
234b

ارباب بصارت و فراست و احباب فطانت و کیاست غله و مستور قلمه اسون اهل تواریخ
و شایب نیک کلامی که برجه توخم کذب و افترا دن خلی ایماسد و لیکن شوق سماعی بنا بر اصل شهرت
و نبوت نسب همیشه علی التمام اولی ایله در موقع و مناسبه لازم اولغان روایت و نقاد و الوعد علی
الاولی لا اولی ایدیل و قویان کنارنده اولتورغان نوغای و معزز اولار زنده مشهور بودر که ایک بی بابا تکلیف اولدی
و اوز بک خان و انگلتایع بوغان ایله اول غیر نزد صوته برک شرف اسلامه مشرف اولدی لر ظاهره الارشاد کی صدر لایق
احمد و ملوک کدی یار خوارزم و ما و آراء التمهید و صدر التالیف ایله مشهور در درجه ایله الارشاد و بدینکی سیمه کوب
بدرقه حضرت نوغای ارسلنده بابا تکلیف لر و بعضی نسب نامه و الارشاد جانی هم در اول و جردن که حضرت
سیرا تاغده اف رضای ایشتر و حضرت سیدنا و صدر اتا و بد راتا و اوزون حقیق بو تورت عزیز کی لیکدن بربردا
مصاحبه کوب ما و آراء التمهید و تحصیل علوم ظاهری قیلدی لر ارسیده و ایشتر سکوک مشایخ باطنی زنده بیدا اولوب
بر کامل حلقه یاب جمله مشایخ خوارزم و ما و آراء التمهید زیارت قیلدی زنده با جده مشایخ دن الارشاد اشارت بو لری
حرکت ان ویلایه تنقید باریب و قسطنطنیه اندا طلب تکمیل و سس بو تورت عزیز مشایخ ارشادی ایله ترکستان غله
باریب مراد یون زنگی تادن حاصل قیلدی لر و زنگی تا حکم تادن مرخص در و حکیم اتا سلطان خواجه اجمی سون کن خرف
رحله آید علیه هم بر زنگی تا اول صدر اتا غله رخصت بر دی اول جهته الارشاد باش خلیفه و بر لر بس اولوش
عینز هم مرخص اولدی لر حضرت زنگی تا سیر تا ایله صدر اتا غله اهر قیلدی لر که دشت تیجان و سیراچن غله باریب اندانی
کنار و خلیق غله اسلامه دعوت اید و سن اولر فایده سیراچن ده پادشاه اوز بک خان یوردی که جنگلین خلی
نیک اولوغ اوغل جوچی خان بشیخ اوغل شیبان خان اولادی در اول زمانده جنگلین خان اولادیون هنوز مسلمان
اولغان پادشاه بو قی ایدین بر حضرت سیدنا و صدیق رانا پر امر ایله سیراچن غله اوز بک خان فی اسلاطه
صدر

235a

235.

دعوت ایتدیله کوب کرامت و خارق عادات ظاهر قیله لر اوز بک فان عاقل و صلب رای
 و قصص و تواریخ ملوک ما فیله بی کوب بیلور ایردی بو غیر زلزله ایتدی کم سسز نیک سکیز
 حق لوغین بیلور من بر شرط ایلم شرط بود ورکه اولر زمانده کله فرعون نیک ساهوری
 حضرت موسی علیه السلام غله مقابل بولوب سحر ایتدی لر موسی علیه السلام غله تاثیر ایتدی
 موسی علیه السلام نیک معجزه سی اول سحر لر نی باطل قلدی جنبانجه حصا سی ایتدی اولوب بارجه
 سحر لر نی یو توب یوق ایتدی اولر زمانده ساهور بارجه سی موسی علیه السلام غله کتوریلر
 فی الحال اول سحر لر شرافت ایمان ایلدی قات یرو تی قات کوک و عرش و کورسی الاغده
 منکتن بولدی اگر نهم مسلمان اولغاچ بو شکل دامنکام منکتن اولسجه بیلور من کله نیک
 دیکلیر هقد بر حضرت سیدنا صدرا تاغده اشارت قیلدی لکه سیز باش فلیغه سز
 بو ایشک نصر فی سز کامغوز صدر بر حضرت صدرا تا او زیک فاخته کلمه شهادت
 تلتین ایتدی لر و کمان ایمان و شریط و احکام اسلام و آبدست و نماز تعلیم ایتدی لر
 بشر و قعی نماز بولدی ابرسه قبله طرفنه متوجه بولدی بر اوز بک فان ایتدی کعبه نی من
 کورسام چوک نماز ایتمدن دید و کند صدر تا قول لارین کونوب اول کورنخان کعبه در بو
 اشارت قیلدی لر ابرسه اوز بک فان و حاضر تورغان بارجه فلان نیک نظر دن حجاب لر

235b

تاریخ جلوس نادر شاه صحرای هند پادشاهی هندی فتح نموده قرار تا برسد
 سنه ۱۱۴۸
 سر تا بر یوب حضرت کعبه محمد عیسا و بیان ظاهر ولدی اول کشن که او زیکف نوحه ظاهر اولدی بویاری
 و مشهوره که او زیکفان ایتوریلدی مرت حیاطمه نمازخانه شروع انکار کرده کعبه بی کور کونجه آید
 باین عملی ایتیم حاصل کلام اول کوزه تیرش منکر کشی شرفی اسلامه مشرفه ولیر و الحمد لله الی غیر ان ایزا و ما
 کنانله هندی لولان انهدانا الله وهدانا لیک منب لنده اختلاف در بعض ایتوریلر صدقات اعام محمد
 حنیغ نسلی در بعض ایتوریلر ابوبکر صدیق رضی الله عنه نسلی در بواکی روایت او جد توفیق مکن در که بر
 وجه دن تا طرفدن بولغی و بر وجه دن ان طرفندن بولغی و لکن نوغای ار سنده حضرت صدیق نسلی
 اولن ایله مشهوره و اولاد علم و صدر تائین اتاسی در ویشلده هم در که سلطان ابراهیم بن ادهم من
 یک اوغل در اما سلطان ابراهیم بنجو ولایتیزه پادشاه ایزدی بر کجه تخت او سندن عبادتله مشغول ایزدی قصی
 او سنده بر کسده یورور ابراهیم سوردی کیم در بنم قصریم او سنده جواب کله کی کم بر عرب من یوه
 ایزاب یوروج من ابراهیم دیدی بونه عجب سوزد بر بوقصر او سنده یوه بولق نه مکن در جواب کله کی
 ستم گشت او سنده در ویشل کب استب ستمی ایزلک نیک مکن در ابراهیم غله بو سوز تا اثر قلیبت پادشاه
 ایغنی ترک قلیبه دریش کسین ایستخ دن غایب لوب و کعبه طرفته اندی خاتونی اوغل ایلله
 ابراهیم طلبنده ایزدی کعبه که باریب اندام جم ولیر و کیم اوغل ادهم بلخ دن در شش یک اختیار ایتیم قتری
 و اما سلطان جلال الدین روی سلطان ابراهیم ستم اتاسی ایما سدر بل که سلطان ابراهیم ایلله ابراهیم در
 و صدر آنا که حال با نکلس غنی ایلله مشهور در بیکه قزلبوب دور دیکان سوز مشهور در
 کر بو سوز ثابت بولسه هم مکن در زیر که انسان جنینه نی بنجاک اگر شریعت دن فی الجمله
 جلدی بار در حاصل کلام با کنگ او شراوغل بار در اولغ اوغل غنی اسلام بیادر
 ...

KAŞKAY TÜRKÇESİNDE GENİŞ ZAMAN ÇEKİMİNDE GELİŞEN BİÇİMLER

MORPHEMS DEVELOPING AT AORIST IN KASHKAY

Talip DOĞAN*

Öz

Kaşkay Türkçesinin geniş zaman çekiminde asıl biçimlerin yanında bir de fiillerin sonundaki ünsüzlere göre gelişmiş olan biçimler vardır. Bu biçimlerin ortak özelliği, 1. ve 2. şahıslarda görülmesi ve ünsüz benzeşmeleriyle ortaya çıkmış olmasıdır. Söz konusu biçimler, 1. ve 2. şahıslara göre sırasıyla -lAm, -lAη, -leg, -lAηIz ~ -lAyIz; -rAm, -rAη, -reg, -rAηIz ~ -rAyIz ve -dAm, -dAη, -dAK, -dAηIz ~ -dAyIz'dır.

Kaşkay Türkçesinde //li biçimler, sonunda // ünsüzü bulunan fiillerden sonra meydana gelir. /r/'li biçimler, /r/ ünsüzüyle biten fiillerden sonra kullanılır: gellem (< *gelrem < gelerem) 'gelirim', vurram (< vuraram) 'vururum' gibi. Kaşkay Türkçesinin karakteristik bir özelliği olarak öne çıkan /d/'li biçimler ise çoğunlukla /d/, //, /n/, /s/, /t/, /v/ gibi diş, diş-damak, diş-dudak ünsüzleriyle biten fiillerden sonra kullanılmaktadır. Bu tür ünsüzlerle (diş ünsüzleriyle) biten fiillerden sonra geniş zaman eki -Ar geldiğinde geniş zaman ekinin ünlüsü düşer. Daha sonra fiilin sonunda yer alan diş ünsüzleriyle geniş zaman ekinin ünsüzü /r/ arasında ilerleyici benzeşme olur. Bu benzeşmenin sonucunda da /d/'li biçimler oluşur: düşdem (< *düşrem < düşerem) 'düşerim' gibi. Kaşkay Türkçesinde bu biçimlerin /d/ ünsüzlü olarak kalıplaşmasında, 1. ve 2. şahıslarda -dXm, -dXη, -dXK, -dXηXz ~ -dXyXz biçimleriyle kullanılan görülen geçmiş zaman çekimi etkili olmuş görünmektedir.

Anahtar Kelimeler

İran Türk ağzları, Kaşkay Türkçesi, geniş zaman eki

Abstract

In the aorist of Kashkay, besides the original morphemes, there are morphemes developed according to the consonants at the end of the verbs. The common feature of these morphemes is that they are seen in the 1st and 2nd persons and have emerged with consonant analogies. Mentioned morphemes are -lAm, -lAη, -leg, -lAηIz ~ -lAyIz; -rAm, -rAη, -reg, -rAηIz ~ -rAyIz and -dAm, -dAη, -dAK, -dAηIz ~ -dAyIz respectively, according to 1st and 2nd persons.

Morphemes with // in Kashkay, occur after verbs with // consonants at the end. Morphemes with /r/ are used after verbs ending with /r/ consonant: gellem (< *gelrem < gelerem) 'I come', vurram (< vuraram) 'I hit' etc. Morphemes with /d/ which stand out as a characteristic feature of Kashkay are mostly ending with tooth, tooth-palate, tooth-lip consonants such as /d/, //, /n/, /s/, /t/, /v/ It is used after verbs. After verbs ending with such consonants (dental consonants), when the aorist suffix -Ar

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fak., Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: dogan.talip@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8216-0483.

Gönderim Tarihi: 22.01.2020
Kabul Tarihi: 28.04.2020

comes, the vocal of the aorist suffix decreases. Then there is a progressive analogy between the tooth consonants at the end of the verb and the consonant /r/ of the aorist suffix. As a result of this analogy, morphemes with /d/ are formed: düşdem (< *düşrem < düşerem) 'I fall' etc. In Kashkay, it seems that the past tense used with -dXm, -dXŋ, -dXK, -dXŋXz ~ -dXyXz morphemes in 1st and 2nd persons was effective in the stereotyping of these morphemes with /d/ consonants.

•

Keywords

Tur dialects of Iran, Kashkay, aorist suffix

GİRİŞ

1. Türk Dilinde Geniş Zaman Ekiyle İlgili Gelişmeler

Eski Türkçede¹ geniş zaman eki *-Ar ~ -yUr ~ -Ir ~ -r* biçimlerinde geçmektedir (Erdal, 2004, s. 240-241). Eski Türkçe dönemi metinlerinde *-Ar ~ -yUr ~ -Ir ~ -r* biçimlerinin hangisinin ne tür fiillere geldiği hususu düzensizdir². Türk dili alanında bu ek, başlangıçtan beri geniş zaman (genel hükümlerin ifadesi) ve şimdiki zaman bildirmek üzere iki temel işlevde kullanılmıştır. Bununla beraber az da olsa gelecek zaman bildirmiştir. Geniş zaman ekinin her zaman yapılan, hep olagelen vb. genel hükümleri anlatmak için kullanılması, Türk dilinin bütün tarihî dönemlerinde geçerlidir. Geniş zaman işlevli kullanım, çağdaş Türk lehçelerinde de işlek olarak sürdürülmektedir. Ekin, şimdiki zaman işlevi seyri ise kesintilidir. *-Ar ~ -yUr ~ -Ir ~ -r* biçimlerinin şimdiki zamanda yani hâlihazırda, konuşma zamanında gerçekleşen olayların anlatımında kullanılması, Eski Türkçe dönemi metinlerinde canlıdır. Bir diğer deyişle, Eski Türkçe döneminde hem geniş zaman hem de şimdiki zamanın ifadesi bu ek ile karşılanmıştır. Ancak Eski Türkçeden sonraki tarihî lehçelerde, ekin şimdiki zamanda kullanımı azalmıştır. Şimdiki zaman için *-Ar ~ -yUr ~ -Ir ~ -r* biçimleri yerine, özellikle Orta Türkçe dönemi lehçelerinde yeni unsurlar ortaya çıkmıştır. Yeni unsurlar genellikle *-A* veya *-(X)p* zarf-fiil ekli ana fiillere bağlanan *tur-*, *yor-*, *yat-* ve *otur-* ~ *oltur-* ~ *olur-* gibi yardımcı fiillerin geniş zaman ekli biçimleri üzerinden oluşturulmuştur (Demir, 1996; Türk, 1999). Bugünkü Türk dili alanında ise şimdiki zaman için büyük çoğunlukla bunlara dayanan yapılar ya da yenilenmiş başka unsurlar (*-mAKtA*, *-(U)(U)WdA*, *-(I)wçAn*, vd.) kullanılmaktadır. Geniş zaman ekinin şimdiki zaman bildirmesi Yakutça, Makedonya'daki kimi Türk ağızları, Kıbrıs ağzı ve Konya yerli ağzı gibi sınırlı yerlerde devam etmektedir (Doğan, 2018).

Eski Oğuz Türkçesinde geniş zaman eki *-Ar ~ -(U)r* biçimlerinde kullanılmıştır. Geniş zaman eki bugünkü Oğuz grubu yazı dillerinde farklı biçimlerle dağılmış ve Türkiye Türkçesinde *-(X)r ~ -Ar*; Gagavuz Türkçesinde *-(X)r ~ -Ar*; Azerbaycan Türkçesinde *-(y)Ar*; Türkmen Türkçesinde *-Ar ~ -Ar* olmuştur (KTLG-F, s. 383-390).

2. Kaşkay Türkçesinde³ Geniş Zaman Çekimi

2.1. *-Ar ~ -r* biçimleri: Kaşkay Türkçesinde kullanılan geniş zaman eki esas itibarıyla *-Ar ~ -r* biçimleridir (bk. Csató, 2001; Yaghoobi, 2011, s. 169-170; Ataizi, 2017, s. 90-91; vd.)⁴. Fiillerin geniş zaman çekimleri ise zamir kökenli şahıs ekleriyle olur⁵:

¹ Eski Türkçe dönemi ile Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi kastedilmiştir.

² Bu konuda bk. Ercilasun (2007).

³ Oğuz Türkçesinin bir kolu olan Kaşkay Türkçesi, Kaşkay İli (İran'da Fars Körfezi kıyılarından İsfahan ve Bahtiyari bölgelerinin güneylerine kadar uzanan alan) dairesinde yaşayan Türk gruplarının (tayfa ve tirelerin) konuştuğu ağızlar topluluğudur (Çelik, 2014, s. 13-30). Doerfer (2006, s. 93-95), Kaşkay Türkçesini Oğuz grubu lehçeleri arasında Güney Oğuzca olarak konumlandırmıştır.

⁴ Csató (2001, s. 114-117), Kaşkay ilinde yaşayan Ebi Verdi (Bolverdi) ağzında *-Ar* biçiminin şimdiki zaman bildirdiğini tespit etmiştir. Bir başka deyişle Ebi Verdi ağzında şimdiki zaman için yeni bir ek ya da yapı geliştirilmemiştir.

⁵ Çalışmada, yayımlanmış metinlerde ve çalışmalarda tespit edilemeyen örnekler, Kaşkay Türklerinden Müslüm Rızayi ve Emad Hazreti'den alınmıştır. Yardımlarından dolayı burada kendilerine teşekkür ederim.

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-ArAm ~ -rAm	-ArAK ~ -rAK
2. Şahıs	-ArAη ~ -rAη	-ArAηIz ~ -rAηIz ~ -rAηIz ~ -rAηIz
3. Şahıs	-Ar ~ -r	-Ar(lAr) ~ -r(lAr)

Ek, ünsüzle biten tek ve çok heceli fiillere genellikle -Ar olarak gelir:

dutaram 'tutarım' (Y, 171), *baħaraη* 'bakarsın' (Ç-II, s. 145), *çekereη* 'çekersin' (Y, s. 171), *gédereg* 'gideriz' (RA, s. 97), *sever* 'sever' (Ç-II, s. 142), *yandırar* 'yakar' (Ç-II, s. 148), *aparar* 'götürür' (A, s. 90), *getirerler* 'getirirler' (A, s. 149), *olerler* 'olurlar' (A, s. 187).

Ünlüyle biten bir kısım tek heceli fiiller ile birden çok heceli fiillere -r biçimi eklenir:

serem 'isterim' (A, s. 90), *dereη* 'dersin' (Y, s. 170), *errireη* 'erirsin' (Y, s. 170), *dér* 'der' (Y, s. 170), *oynar* 'oynar' (Ç-II, s. 63), *bağeşler* 'bağışlar' (A, s. 90), *tanur* 'tanır' (Y, s. 90), *saħlarak* 'saklarız' (RA, s. 96), *iserek* 'isteriz' (A, s. 167), *dereg* 'deriz' (Y, s. 170), *getirerler* 'getirirler' (A, s. 149).

Ünlüyle biten bazı tek ve çok heceli fiillere kimi yerlerde Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi -(y)Ar biçimi bağlanır:

deyer 'der' (A, s. 132), *yiyer* 'yer' (A, s. 221), *oħuyey* 'okur' (A, s. 186), *yuyar* 'yıkır' (A, s. 90), *eyliyer* 'yapar, eder' (Ç-II, s. 149).

Çokluk 3. şahıs çekimlerinde -lAr unsurunun // ünsüzü, önce gelen geniş zaman eklerindeki /r/ ünsüzünü bazen kendisine benzeştirir:

deller < *dérler* 'derler' (Y, s. 170), *oħullar* < *oħurlar* 'okurlar' (Y, s. 170), *yazallar* < *yazarlar* 'yazarlar' (RA, s. 96), *kazallar* < *kazarlar* 'kazarlar' (RA, s. 96), *göreller* < *görerler* 'görürler' (A, s. 157), *bileller* < *bilerler* 'bilirler' (A, s. 115).

Türk dilinde şimdiki zaman ekleri, asli işlevleriyle beraber zamanla geniş zaman işlevinde yani genel hükümlerin, her zaman yapılan işlerin ifadesinde de kullanılmaktadır. Söz gelişi Türkiye Türkçesinde şimdiki zaman eki -(X)yör ile; *şu an yemeğimizi yiyoruz* (şimdiki zaman) ve *her hafta sonu bu parkta koşuyorum* (geniş zaman), cümlelerinde olduğu gibi. Benzer şekilde Kaşkay Türkçesinde şimdiki zaman ekleri -Xr ve -(X)yör ~ -(A)yör ve -(X)yr'nin kimi durumlarda geniş zaman için kullanıldığı belirtilmelidir:

(1) *bir häftä üç günnen sonra, gelini dähvät edirler. O küreken boa-anası, koymuxıştynen getiriller, ayağını açmağa* (Ç-II, s. 63), 'Bir hafta üç günden sonra, gelini davet ederler. O damadın ana-babası, akrabası ve dostlarıyla getirirler, ayağını açmaya.'

(2) *rüziğariη çerhi dayım gezeyor / şüh gelin tek dünyä özün bezeyor* (RA, s. 299),

'Zamanın çarkı daima döner / Şuh gelin gibi dünya kendini süsler.'

(3) *lele, biz bu yolu hemmişe gedyrek* (Ç-II, s. 75), 'Anne (sütanne), biz bu yolu her zaman gideriz (yürürüz).'

2. 2. /l/li biçimler: Kaşkay Türkçesinde bu biçimler, sonunda /l/ ünsüzü bulunan fiillerden sonra ortaya çıkar. Teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıs geniş zaman çekimlerinde, // ünsüzüyle biten fiillerden sonra kimi örneklerde geniş zaman ekinin ünlüsü düşer. Daha sonra fiilin sonunda bulunan // ünsüzü ile geniş zaman ekinin ünsüzü /r/ arasında ilerleyici benzeşme olur. Örnek olarak *üzüllem* < *üzülrem < üzülerem 'kırılıırım' (MDD). /l/li biçimlerin şahıslara göre çekimi şu şekildedir:

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-lAm	-leg
2. Şahıs	-lAη	-lAηlz ~ -lAylz
3. Şahıs	-Ar	-Ar(lAr)

inçellem < inçelerem 'incelirim, ince duruma gelirim' (Y, s. 171), *ollam* 'olurum' (A, s. 187), *ollaη* < olaraη 'olursun' (Y, s. 171), *billeη* < bilereη 'bilirsin' (Y, s. 171), *gelleη* < gelereη 'geliriz' (Y, s. 172), *billeg* < bilereg 'biliriz' (Y, s. 172), *bullaηız* < bularaηız 'bulursunuz' (MDD), *billeyiz* < bilereyiz 'bilirsiniz' (MDD).

2. 3. /r/li biçimler: Bu biçimler Kaşkay Türkçesinde, /r/ ünsüzüyle biten fiillerden sonra görülür. Teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıs geniş zaman çekimlerinde /r/ ünsüzüyle biten fiillerden sonra bazen geniş zaman ekinin ünlüsü düşer ve fiilin sonunda bulunan /r/ ünsüzü ile geniş zaman ekinin ünsüzü yan yana kalır⁶. *görrem* < görerem 'görürüm' (MDD) örneğinde olduğu gibi. Bu gelişmelerle ortaya çıkan geniş zaman çekiminin tablosu şöyledir:

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-rAm	-reg
2. Şahıs	-rAη	-rAηlz ~ -rAylz
3. Şahıs	-Ar	-Ar(lAr)

yumurram < yumuraram 'yıkırım' (Y, s. 171), *itirrem* < itirerem 'yitirim' (Y, s. 171), *verrem* < vererem 'veririm' (Ç-II, s. 171), *yorraη* < yoraraη 'yorarsın' (MDD), *görreη* < görereη 'görürsün' (Y, s. 171), *getirrek* < getirerek 'getiririz' (A, s. 150), *öldürrek* < öldürerek 'öldürürüz' (A, s. 190), *görreg* < görereg 'görürüz' (MDD), *görreyiz* < görereyiz 'görürsünüz' (Y, s. 172).

2. 4. /d/li biçimler: Kaşkay Türkçesinde teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıs geniş zaman çekimlerinde kullanılan bir grup da /d/li biçimlerden oluşmaktadır⁷. Bu biçimlerin şahıs çekimine göre tablosu şudur:

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-dAm	-dAK
2. Şahıs	-dAη	-dAηlz ~ -dAylz
3. Şahıs	-Ar	-Ar(lAr)

⁶ Sonu /l/, /n/ vb. ünsüzlerle biten fiillerin geniş zaman ekiyle çekimlenmesinde oluşan ünsüz benzeşmeleri Azerbaycan Türkçesi ağızlarında da yaygındır. Ayrıntılı bilgi ve örnekler için bk. Doğan (2010, s. 153-156).

⁷ Kaşkay Türkçesiyle ilgili kimi çalışmalarda /d/li biçimlerin özellikleri ve gelişimi hakkında farklı değerlendirmeler yer almaktadır. -dAm < -rAm biçimi, Helvacıoğlu (2012, s. 52)'de "u>a değişimi" başlığında verilmiş ve *oldam*, *uçdam* gibi örnekler teklik 1. şahıs görülen geçmiş zaman çekimi olarak değerlendirilmiştir. Mezkûr çalışmanın bir başka yerinde, bu yapıların şiirde kafiye amacıyla kullanıldığı ve Kaşkay Türkçesinde görülmediği belirtilmiştir (2012, s. 65). Rezaei Amaleh (2016, s. 96)'da /d/li biçimlerin, hece düşmesi ve aykırılışma sonucu geliştiği bildirilmiştir. Benzer veya eşit seslerden oluşan iki heceden birinin düşmesi (bk. Korkmaz, 1992, s. 80) demek olan hece düşmesi (örneğin ET *turur* > EOT *durur* > dUr gibi), bu gelişmede söz konusu değildir. Burada ünlü (geniş zaman ekinin ünlüsü) düşmesi olmuştur: *düşereη* > **düşreη* > *düşdeη* 'düşersin' gibi. Bununla beraber, çekimdeki ünsüzler arasında /l/li biçimlerde olduğu gibi benzeşme vardır. Batur (2016, s. 50, 189)'un çalışmasında tıpkıbasım metinde -dAm (teklik 1. şahıs geniş zaman eki) biçimini almış olan kelime, çeviri yazılı metinde -rAm biçimiyle kaydedilmiştir: *hasretli gözünen bahram ırağdan* 'Hasretli gözle bakarım uzaktan'. Bu arada Kaşkay Türkçesinde /r/li biçimlerin, sadece /r/ ünsüzüyle biten fiillerden sonra kullanıldığı da hatırlanmalıdır.

Kaşkay Türkçesinin kaydedildiği metinlerde ve çalışmalarda /d/'li biçimlerin geçtiği örnekler:

Teklik 1. Şahıs:

(1) *bir yanım uçurum, bir yanım ğaya / men özüm üçmege bir ğanat çaldam* (SK, s. 173),
'Bir yanım uçurum, bir yanım kaya / Ben kendim uçmaya bir kanat çalarım.'

(2) *men bir kızıl darağ oldam / seniñ 'anber telleriñe* (H, s. 157),
'Ben bir kızıl tarak olurum / Senin amber saçlarına.'

(3) *mene gelseñ ğına yahdam eliñe / çin bi çin ebrişim tikdem bêliñe* (Ç-II, s. 171),
'Bana gelirsen kına yakarım eline / Kat kat ipek dikerim beline.'

(4) *neylerem men bu cânımı / başdan atdam cahânımı* (RA, s. 117),
'Neylerim ben bu canımı / Baştan atarım cihanımı.'

(5) *bir nâz kuşam bayram çağı / uçdam kındam gülden güle* (RA, s. 179),
'Bir nazlı kuşum bayram zamanı / Uçarım, konarım gülden güle.'

(6) *dünyâyı verseler mene / nisâr eddem ayağıña* (RA, s. 227),
'Dünyayı verseler bana / Sererim ayağına.'

(7) *yat seher gün çalanda, yağış kerrisining tamdarımı da sene görseddem* (E, s. 51),
'Yat, sabah gün doğunca, gökkuşağını da sana gösteririm.'

Teklik 2. Şahıs:

(1) *bilmiş ol ki düşdeñ sen âhır dama / ecel çenhalında oldañ dostağı* (RA, s. 239),
'Bilmiş ol ki düşersin sen sonunda tuzığa / Ecel çengelinde olursun tutsak.'

(2) *bir oyandañ tâ düşübdür / sehl işiñe çetin düğün* (RA, s. 193),
'Bir uyanırsın düşmüş / Kolay işine zor düğüm.'

(3) *rahm edme ki rahme kaldañ* (G, s. 147),
'Acıma, acınacak duruma düşersin.'

(4) *daş tutmuşañ batman çerek, vuruşdurma kem getirden.* (G, s. 128),
'Tartı taşını fazlasıyla bıraktım, (sen) karıştırma zarar edersin.'

(5) *koradan çihende, korluğa düşdeñ.* (AA, s. 103),
'Sinirlenince zorluğa düşersin.'

(6) *biyâbânda 'omruñ gêtmişdir bâda / ne uşağa etişdeñ ne arvada* (H, s. 113),
'Çölde ömrün gitmiştir rüzgâra (boşa) / Ne çocuğa yetişirsin ne kadına.'

Çokluk 1. Şahıs:

(1) *göyn içinde dna sevdeg biz seni / seniñ tekin yahşı, güzel vatani* (RA, s. 313),

'Gönül içinde Dina⁸ severiz biz seni / Senin gibi iyi, güzel vatanı.'

(2) *hasretinen aldağ çimen surağı / hoşumuz bir uhu dāsītānıdır* (RA, s. 125),

'Hasretle alırsız çimen haberini / Hoşluğumuz bir uyku destanıdır.'

(3) *baş_olar dünya gècesi / işiğ gördek bu dünyayı / āçılar intizar guflu / ağardır bu mu'ammayı* (SK, s. 125), 'Baş olur dünya gècesi /Işık (aydın) görürüz bu dünyayı / Açılır intizar kilidi / Aydınlatır bu muammayı.'

(4) *sen gelen men gelem biz oldek ğardaş / dal versek birbirbire dağlar devrilir* (SK, s. 182),

'Sen gelesin, ben geleyim biz oluruz kardeş / sırt versek birbirimize dağlar devrilir.'

(5) *bögünden bële varımız bildek* (MDD),

'Bugünden sonra hepimiz biliriz.'

Çokluk 2. Şahıs:

(1) *seher olur gün çalur varınız turdanız* (MDD),

'Sabah olur, güneş doğar, hepiniz kalkarsınız.'

(2) *ğeri baxdayız ama göremeñiz* (MDD),

'Geriyeye bakarsınız ama göremezsiniz.'

(3) *her ne edseniz özünjüze eddeniz* (MDD),

'Ne yaparsanız kendinize yaparsınız.'

(4) *dedi, bildeyiz ne var, dediler yow* (MDD),

'Dedi, bilir misiniz ne var, dediler yok.'

Kaşkay Türkçesinde /d/ ünsüzlü geniş zaman çekimleri, hâkim bir şekilde ünsüzle biten fiillerde söz konusudur. Metinlerde geçen örneklere göre bu biçimler genellikle /d/, /l/, /n/, /ş/, /t/, /v/ gibi diş, diş-damak, diş-dudak ünsüzleriyle biten fiillerden sonra kullanılmaktadır. Başka bir anlatımla, /d/'li biçimler oluşum yeri bakımından ortak nitelikli ünsüzlerden sonra getirilmektedir. Bunun yanında, /d/'li biçimlerin yaygınlık kazanıp diğer ünsüzlerle biten fiillerde kullanılmasına da rastlanabilmektedir. Kaşkay Türkçesinde /d/'li biçimler, 1. ve 2. şahıslarda karakteristiktir. Esas itibarıyla bu biçimlerin oluşma şartları, /l/'li biçimlerle benzerlik taşımaktadır. Bahsedilen türdeki ünsüzlerle (diş ünsüzleriyle) biten fiillerden sonra geniş zaman eki -Ar geldiğinde geniş zaman ekinin ünlüsü düşer. Daha sonra fiilin sonunda bulunan diş ünsüzleriyle geniş zaman ekinin ünsüzü /r/ arasında ilerleyici benzeşme olur. Böylece çekimde diş ünsüzü /d/'li biçimler oluşur. Söz gelimi *ataram* > **atram* > *atdam* 'atarım' (MDD), *ataran* > **atran* > *atdan* 'atarsın' (MDD) gibi. Konuşurların dil hafızasında bu biçimlerin /d/'li olarak kalıplaşmasında, 1. ve 2. şahıslarda -dXm, -dXn, -dXK, -dXnXz ~ -dXyXz biçimlerinde olan (bk. Yaghoobi, 2011, s. 159; Rezaei Amaleh, 2016, s. 92; vd.) görülen geçmiş zaman çekimi etkili olmuş görünmektedir. Çünkü her iki çekim arasında fonetik bakımdan eş değerlik bulunmaktadır.

Hem /d/'li hem de /l/'li biçimlerin oluşma sürecinde geniş zaman ekinin ünsüzü olan /r/ değişime uğramaktadır. Esasında /r/ ünsüzü, akıcı bir ünsüz olmasından ve söylenişindeki

⁸ Dina: Kaşkay ilinde bir dağın adıdır.

güçlükten dolayı, Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde kelime ve eklerde sıklıkla düşer ya da yerine başka bir ünsüz ikame edilir. Bu gelişme aynı zamanda en az çaba yasasının doğurduğu bir durumdur. ET *-sAr* > *-sA*, ET *birle* > *bile*, ET *er-* > EOT *i-* gibi yapılar bunun örneklerindedir. Kaşkay Türkçesinde örnek olarak *bi* 'bir', *ege* < Far. eger 'eğer' (Ç-I, s. 120); *saral-* < *sarar-* 'sararmak' (Y, s. 572), *karal-* < *karar-* 'kararmak' (RA, s. 128). Türkiye Türkçesinde *aslan* < *arlan*, *pek* < *berk*; *selvi* < Far. *serv* gibi kelimeler yazı diline de geçmiştir. Konuşma dilinde ve ağızlarda örnekler daha yaygındır: *bi şey* < bir şey; *bilader* < Far. *birāder*, vb.; *geliyosun* < geliyorsun, *geliyo* < geliyor, *geliyosunuz* < geliyorsunuz, *geliyolar* < geliyorlar.

Öte yandan, */r/'li ve /l/'li* biçimlerin oluşmasında da akıcı ünsüzlerin bulunduğu hecelerin art arda gelmesi söz konusudur. Fiillerin sonundaki */l/* ve */r/* ünsüzleri ile geniş zaman ekinin ünsüzü */r/*, farklı hecelerde birbirini izlemiştir. Geniş zaman ekinin ünsüzü */r/*; */r/'li* biçimlerde değişmemiş, */l/'li* ve */d/'li* biçimlerde ise başka ünsüzlere yani */l/* ve */d/* ünsüzlerine dönüşmüştür. Görüldüğü gibi her gruptaki biçimlerin oluşma sebepleri, esasında birbirini destekler ve tamamlar niteliktedir.

/d/'li biçimlerin kullanım sınırları, */l/'li* ve */r/'li* biçimlerden daha geniştir. */l/'li* ve */r/'li* biçimler, */l/* ve */r/* ünsüzleriyle biten fiillerle sınırlıdır ama */d/'li* biçimler, kalıplaşmak suretiyle dış ünsüzleri başta olmak üzere hemen her türlü ünsüzlerden sonra getirilebilmektedir. Ayrıca */l/* veya */r/* ünsüzüyle biten bir fiilin geniş zaman çekiminde, Kaşkay Türkçesinde üç seçenek bulunmaktadır. Fiil, */l/* ünsüzüyle biterse *-Ar* ya da */l/'li veya /d/'li* biçimler; */r/* ünsüzüyle biterse *-Ar* ya da */r/'li veya /d/'li* biçimler gelebilir. Örneğin *gel-* fiilinin teklik 1. şahıs geniş zaman çekimi, *gelerem* 'gelirim', *gellem* 'gelirim' ya da *geldem* 'gelirim' biçiminde olur. *ver-* fiilinin teklik 1. şahıs geniş zaman çekimi, *vererem* 'veririm', *verrem* 'veririm' ya da *verdem* 'veririm' biçiminde olur. Şu var ki, bugün Kaşkay Türkçesinin hem konuşma dilinde hem de yazılı metinlerinde söz konusu biçimler arasında */d/'li* olanlara daha fazla yer verildiği gözlemlenmektedir.

Kaşkay Türkçesinin sistemine göre */d/'li* biçimlerin ünsüzlerle (özellikle de dış ünsüzleriyle) biten fiillerden sonra kullanıldığı vurgulanmıştır. Ancak bölgenin konuşurlarından soruşturmalarımıza göre */d/'li* biçimler, çok sınırlı olmak kaydıyla *ünlüyle biten olumlu fiillerden sonra da işletilebilmektedir. Bu olgu da yine, /d/'li* biçimlerin gittikçe işleklik ve yaygınlık kazanmasıyla ilgilidir. Diğer taraftan, */d/'li* biçimlerin ünlüyle biten fiillerden sonra alışıldık olmaması Kaşkay Türkçesinin sisteminde ünsüz benzeşmesiyle oluştuğuna işaret etmektedir. Ünlüyle biten fiillerden sonra kullanımlara örnekler:

(1) *eger biraz daha eziyet etsen ağıladam* (MDD),
'Eğer biraz daha eziyet edersen ağlarım.'

(2) *o bağışlasın men de bağışladam* (MDD),
'O bağışlasın ben de bağışlarım.'

(3) *siz burayı gözledeniz men gelem* (MDD),
'Siz burayı gözlersiniz, ben (de) geleyim.'

(4) *men olmasam sen özün tek gözleden* (MDD),
'Ben olmazsam sen kendin, tek beklersin.'

Metinlerde */d/'li* biçimler, *olumsuz fiillerden sonra tanıklanamamıştır. Ayrıca, bilgisine başvurduğumuz konuşurlar da /d/'li* biçimlerin olumsuz fiillerden sonra kullanılmadığını bilhassa belirtmişlerdir. Bu gelişmede Türkçenin fiil işletiminin özellikleri belirleyici olmuştur. Türkçede geniş zamanın olumsuz çekiminde şahıslara göre eklerin farklılaştığı bilinmektedir.

Kaşkay Türkçesinin sisteminde de geniş zamanın olumsuzunun sırasıyla *-mAm ~ -mAnAm, -mAη, -mAs ~ -mAz, -mAK, -mAηIz ~ -mAyIz, -mAz(lAr)* ekleriyle yapıldığına aşağıda (bk. 2. 5.) yer verilmiştir.

Geniş zaman çekiminde gelişen /d/’li biçimler İran’da bir de Sungur Türkçesinde kaydedilmiştir. /d/’li biçimler, Sungur Türkçesine kullanımı daralmış olarak yalnızca çokluk 1. şahısta geçmiştir: *yazdah* < *yazarah* ‘yazarız’, *çağurdah* < *çağurarah* ‘çağırırız’, *apardah* < *apararah* ‘götürürüz’ (Atıcı, 2015, s. 114).

2. 5. Olumsuz geniş zaman eki, 1. ve 2. şahıslarda *-mA*, 3. şahıslarda *-mAz* biçimlerindedir. Ayrıca teklik 1. şahısta *-mAnAm* biçimi kullanılır. Yaygın olan bu biçimlerin yanında tipik olmamakla beraber Menges ve Romaskevič’in metinleri (Csató, 2001, s. 114) ile Çelik’in (1997, s. 156) metinlerinde, 3. şahısta *-mAs* biçimi de kaydedilmiştir:

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	<i>-mAm ~ -mAnAm</i>	<i>-mAK</i>
2. Şahıs	<i>-mAη</i>	<i>-mAηIz ~ -mAyIz</i>
3. Şahıs	<i>-mAs ~ -mAz</i>	<i>-mAz(lAr)</i>

inanmam ‘inanmam’ (Ç-II, s. 170), *énmem* ‘inmem’ (Y, s. 173), *bulmaη* ‘bulmazsın’ (Y, s. 173), *gelmeη* ‘gelmezsin’ (RA, s. 98), *dutmaz* ‘tutmaz’ (Y, s. 173), *dönmez* ‘dönmez’ (RA, s. 98), *almağ* ‘almayız’ (A, s. 91), *doymağ* ‘doymayız’ (RA, s. 98), *bulmayuz* ‘bulmazsınız’ (Y, s. 174), *bilmezler* ‘bilmezler’ (RA, s. 98), *üzmenem* ‘ayırmam’ (C, s. 110), *almanam* ‘almam’ (Y, s. 173), *yazabilmenem* ‘yazamam’ (RA, s. 98), *derman gîlmenem* ‘dermen kılmam’ (SK, s. 176), *çihmas* ‘çıkamaz’ (C, s. 111), *bilmas* ‘bilmez’ (Ç-I, s. 156).

Sonuç

Kaşkay Türkçesinin geniş zaman çekiminde asıl biçimlerle (*-Ar ~ -r* ile) birlikte ayrıca fiillerin sonundaki ünsüzlerin özelliklerine göre gelişmiş olan biçimler yer almaktadır. Fiillerin sonunda bulunan ünsüzlere bağlı olarak gelişen biçimler, 1. ve 2. şahıslarda ünsüz benzeşmeleriyle oluşmuştur. Bu biçimler, 1. ve 2. şahıslara göre sırasıyla *-lAm, -lAη, -leg, -lAηIz ~ -lAyIz; -rAm, -rAη, -reg, -rAηIz ~ -rAyIz* ve *-dAm, -dAη, -dAK, -dAηIz ~ -dAyIz*’dır. /l/’li biçimler, sonu /l/ ünsüzüyle; /r/’li biçimler, sonu /r/ ünsüzüyle biten fiillerden sonra ortaya çıkar. Örneğin teklik 1. şahısta *billem* < *bilrem < bilerem ‘bilirim’ (MDD), *görrem* < görerem ‘görürüm’ (MDD) gibi. /l/’li ve /r/’li biçimler, özellikle Azerbaycan sahasında yer alan ağızlarda da yaygındır.

/d/’li biçimler ise Kaşkay Türkçesinin bir karakteristiği olarak öne çıkmaktadır. Kaşkay Türkçesinde /d/’li biçimler, genellikle /d/, /l/, /n/, /s/, /t/, /v/ gibi diş, diş-damak, diş-dudak ünsüzleriyle biten fiillerden sonra getirilmektedir. Bu tür ünsüzlerle (diş ünsüzleriyle) biten fiillerden sonra geniş zaman eki *-Ar* geldiğinde geniş zaman ekinin ünlüsü düşer. Ardından, fiilin sonundaki diş ünsüzleriyle geniş zaman ekinin ünsüzü /r/ arasında ilerleyici benzeşme olur. Bu benzeşmeyle /d/’li biçimler ortaya çıkar: *düşdem* < *düşrem < düşerem ‘düşerim’ (MDD), *düşden* < *düşren < düşeren ‘düşersin’ (MDD) gibi. Kaşkay Türkçesinde /d/’li biçimler, sınırlı olmak kaydıyla ünlüyle biten fiillerden sonra da (olumsuz fiiller hariç) kullanılmaktadır. Kaşkay Türkçesinde bu biçimlerin /d/ ünsüzlü olarak kalıplaşmasında, 1. ve 2. şahıslarda *-dXm, -dXη, -dXK, -dXηXz ~ -dXyXz* biçimlerinde kullanılan görülen geçmiş zaman çekiminin belirleyici olduğu akla gelmektedir.

Kaşkay Türkçesinde geniş zaman çekimindeki biçimler ve bunların kullanım sınırları şu şekilde gösterilebilir:

/l/ ünsüzüyle biten fiillerden sonra	/l/'li biçimler [-lAm, -lAη, -Ar, -leg, -lAηIz ~ -lAyIz, -Ar(lAr)] /d/'li biçimler [-dAm, -dAη, -Ar, -dAK, -dAηIz ~ -dAyIz, -Ar(lAr)] asıl biçimler [-ArAm, -ArAη, -Ar, -ArAK, -ArAηIz ~ -ArAyIz, -Ar(lAr)]
/r/ ünsüzüyle biten fiillerden sonra	/r/'li biçimler [-rAm, -rAη, -Ar, -reg, -rAηIz ~ -rAyIz, -Ar(lAr)] /d/'li biçimler [-dAm, -dAη, -Ar, -dAK, -dAηIz ~ -dAyIz, -Ar(lAr)] asıl biçimler [-ArAm, -ArAη, -Ar, -ArAK, -ArAηIz ~ -ArAyIz, -Ar(lAr)]
ünsüzlerle (genellikle dış ünsüzleriyle) biten fiillerden sonra	/d/'li biçimler [-dAm, -dAη, -Ar, -dAK, -dAηIz ~ -dAyIz, -Ar(lAr)] asıl biçimler [-ArAm, -ArAη, -Ar, -ArAK, -ArAηIz ~ -ArAyIz, -Ar(lAr)]
ünlüyle biten fiillerden sonra	asıl biçimler [-rAm, -rAη, -r, -rAK, -rAηIz ~ -rAyIz, -r(lAr)] /d/'li biçimler [-dAm, -dAη, -Ar, -dAK, -dAηIz ~ -dAyIz, -Ar(lAr)] (yaygın değil)

Summary

In the Turkic language field, the aorist suffix (-Ar ~ -yUr ~ -Ir ~ -r morphemes) has been used since the beginning in two basic functions to express aorist (statement of general provisions) and present tense. However, aorist suffix also tells the future tense. Aorist suffix is always made, always happening, etc. its use to describe general provisions is valid in all historical periods of Turkic language. The use with aorist function is also maintained in contemporary Turkic dialects. The course of the aorist suffix with the present tense function is intermittent. The use of -Ar ~ -yUr ~ -Ir ~ -r morphemes in the expression of the events that take place in the present, that is, at the time of speech, is alive in the texts of the Old Turkic period. In other words, both the aorist and the expression of the present tense in the Old Turkic period were met with this suffix. However, in historical dialects after Old Turkic, the use of the aorist suffix has decreased in the present time. Instead of the -Ar ~ -yUr ~ -Ir ~ -r morphemes, new elements have emerged, especially in the Middle Turkic dialects.

In Old Oghuz Turkic, the aorist suffix was used in -Ar ~ -(U)r morphemes. The aorist suffix is dispersed with different morphemes in the standard languages of Oghuz group and in Turkish -

(X)r ~ -Ar; In Gagauz -(X)r ~ -Ar; In Azerbaijan -(y)Ar; -Ar ~ -Ār in Turkmen.

In Kashkay, which represents the South Oghuz branch of the Oguz group dialects, the aorist suffix is mainly in the -Ar ~ -r morphemes. Aorist uses of verbs in Kashkay are personal suffixes of pronominal. In the aorist of Kashkay, besides the original morphemes, there are morphemes developed according to the consonants at the end of the verbs. The common feature of these morphemes is that they are seen in the 1st and 2nd persons and have emerged with consonant analogies. Mentioned morphemes are -lAm, -lAη, -leg, -lAηIz ~ -lAyIz; -rAm, -rAη, -reg, -rAηIz ~ -rAyIz and -dAm, -dAη, -dAK, -dAηIz ~ -dAyIz respectively, according to 1st and 2nd persons.

Morphemes with /l/ in Kashkay, occur after verbs with /l/ consonants at the end. Morphemes with /r/ are used after verbs ending with /r/ consonant: *gellem* (< *gelrem < gelerem) 'I come', *vurram* (< vuraram) 'I hit' etc. Morphemes with /d/ which stand out as a characteristic feature of Kashkay are mostly ending with tooth, tooth-palate, tooth-lip consonants such as /d/, /l/, /n/, /ş/, /t/, /v/ It is used after verbs. After verbs ending with such consonants (dental consonants), when the aorist suffix -Ar comes, the vocal of the aorist suffix decreases. Then there is a progressive analogy between the tooth consonants at the end of the verb and the consonant /r/ of the aorist suffix. As a result of this analogy, morphemes with /d/ are formed: *düşdem* (< *düşrem < düşerem) 'I fall' etc. In Kashkay, it seems that the past tense used with -dXm, -dXη, -dXK, -dXηXz ~ -dXyXz morphemes in 1st and 2nd persons was effective in the stereotyping of these morphemes with /d/ consonants.

Morphemes with /d/ in Kashkay can also be operated after positive verbs ending in vocals, provided that they are very limited. This phenomenon is related to the increasing popularity and morphem of /d/. However, morphemes with /d/ are not used after negative verbs. In this development, the features of the verb operation of Turkic were decisive. It is known that the suffixes differ according to the persons in the negative expression of the aorist in Turkic. In Kashkay's system, the negative of the aorist is reported with -mAm ~ -mAnAm, -mAη, -mAs ~ -mAz, -mAK, -mAηIz ~ -mAyIz, -mAz(lAr) suffixes, respectively.

Çeviri Yazı İşaretleri Ve Kısaltmalar

- ê kapalı e ünlüsü
- ā uzun a ünlüsü
- ġ art damak g ünsüzü
- ħ art damak h ünsüzü
- ķ art damak k ünsüzü
- η damak n'si
- w çift dudak v'si
- > Bu şekle gider.
- < Bu şekilden gelir.
- * Tanıklandırılmamış biçim.
- EOT Eski Oğuz Türkçesi.
- ET Eski Türkçe.
- MDD Metin dışı derleme.
- TT Türkiye Türkçesi.

Eser Kısaltmaları

- A *Kaşkay Türklerinin Dili*, bk. Ataizi (2017).
AA *Kaşkay Türklerinde Atasözleri*, bk. Anavrian Aghdam (2009).
C *Present in Kashkay*, bk. Csató (2001).
Ç-I *Kaşkay Türkçesi (Giriş, İnceleme, Metinler, Sözlük)*, bk. Çelik (1997).
Ç-II *Kaşkay Türkçesi Metinleri*, bk. Çelik (2014).
E *Kaşkay Türkçesinde Farsça Etkisi (Allıncak Ulduzu'na Göre)*, bk. Enkin (2011).
G *Kaşkay Atasözlerinde Ad Aktarmaları*, bk. Gündüz (2010).
H *Uzak Yol Şiir Toplusu-Ersalan Mirzayi (Metin-İnceleme-Sözlük)*,
bk. Helvacıoğlu (2012).
KTLG-F *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fül-Basit Çekim* (2006).
RA *Kaşkay Türklerinden Mansur Muhammedi'nin Şiirleri (İnceleme-Metin-Sözlük)*,
bk. Rezaei Amaleh (2016).
SK *Yettim Yal*, bk. Seferi Keşküli (2010/1389).
Y *Bir Kaşkay Türk Şiiri Antolojisi: Kaşkâ'i Şi'ri yâ Āsâr-i Şu'arâ-yi Kaşkâ'î*,
bk. Yaghoobi (2011).

KAYNAKÇA

- Anavrian Aghdam, A. (2009). *Kaşkay Türklerinde atasözleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Ataizi, D. E. (2017). *Kaşkay Türklerinin dili*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atıcı, A. (2015). *Sungur Türkçesi. ses ve şekil bilgisi*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Batur, Z. (2016). *Kaşkay şairi Mansur-Şah Muhammedî ve şiirleri (transkripsiyon-metin-inceleme-seçme sözlük)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Csató, É. Á. (2001). Present in Kashkay. *Turkic Languages* 5, 104-119.
- Çelik, M. (1997). *Kaşkay Türkçesi (giriş, inceleme, metinler, sözlük)* (Yayımlanmamış doktora tezi). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Çelik, M. (2014). *Kaşkay Türkçesi metinleri*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Demir, N. (1996). Güneybatı Anadolu ağızlarında kullanılan şimdiki zaman eki -ik gelir. *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül 1992 -1 Ekim 1992)*, Ankara, 43-56.
- Doerfer, G. (2006). Irano Turkic. *Turkologica* 62 (ed. Lars Johanson ve Christiane Bulut). Wiesbaden: Harrassowitz, 93-113.
- Doğan, T. (2010). *Urmiye Ağızları* (Yayımlanmamış doktora tezi). Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Doğan, T. (2018). Konya yerli ağızında odaklı şimdiki zaman işaretleyicileri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 45, Bahar, 55-76.
- Enkin, E. (2011). *Kaşkay Türkçesinde Farsça etkisi (Allıncak Ulduzu'na göre)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Ercilasun, A. B. (2007). Geniş zaman ekine dair bazı düşünceler. *Makaleler. Dil-Destan-Tarih-Edebiyat* (haz. Ekrem Arıkoğlu). Ankara: Akçağ Yayınları, 359-363.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic. Leiden*. Boston: Brill.
- Gündüz, M. (2010). *Kaşkay atasözlerinde ad aktarmaları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Helvacıoğlu, İ. (2012). *Uzak Yol şiir toplusu-Ersalan Mirzayı (metin-inceleme-sözlük)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil-Basit Çekim* (2006). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1996). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Rezaei Amaleh, M. (2016). *Kaşkay Türklerinden Mansur Muhammedî'nin şiirleri (inceleme-metin-sözlük)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Seferi Keşküli, E. (2010/1389). *Yettim Yal Şiraz*: Hemara Yayınları.
- Türk, V. (1999). Türkçede şimdiki zaman kavramı, çekimleri ve ekleri. *TDAY Belleten* 1996. Ankara, 291-340.
- Yaghoobi, V. (2011). *Bir Kaşkay Türk şiiri antolojisi: Kaşkâ'i Şi'ri yâ Āsâr-i Şu'arâ-yi Kaşkâ'î* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

OSMANISCHE SPRICHWÖRTER (1865) ADLI ESERDEKİ TÜRK ATASÖZLERİ VE BU ATASÖZLERİNİN TELAFFUZU -II-

TURKISH PROVERBS AND THEIR PRONUNCIATION IN OSMANISCHE SPRICHWÖRTER (1865) -II-

Tuncay BÖLER*

Öz

1928 Harf İnkılabı'ndan önce Avrupalı bilginler tarafından Latin harfleriyle yazılan transkripsiyon metinleri (transcribed texts), Türk dili araştırmaları için oldukça önemlidir. Ana dili Türkçe olmayanların elinden çıkması sebebiyle birtakım yanlışları ihtiva edebileceği hatırdan uzak tutulmaması gereken transkripsiyon metinlerinin yazılış amaçları farklı farklı olsa da bunlar - özellikle sözcüklerin telaffuzlarına yani konuşma diline de yer verdikleri için- ses bilgisi ve başka açılardan önemli birer kaynaktır. Bu türden eserler üzerinde Batı'da 1900'lü yılların başında birtakım incelemeler yapılmaya başlanmışken Türkiye'deki araştırmalar 1990'lı yıllara kadar sarkmıştır. Günümüzde Almanca, Fransızca, İtalyanca, İngilizce yazılmış birtakım transkripsiyon metinleri üzerinde yapılan çalışmalar hâlâ devam etmektedir. Burada konu edinilen atasözlerine kaynaklık eden *Osmanische Sprichwörter* (Osmanlı Atasözleri) 1865'te Viyana'da yayımlanmış transkripsiyon metinlerindedir. Eserde 500 atasözü bulunmaktadır. Bilindiği gibi Arap alfabesi ile yazılan sözcükler genellikle kalıplaşmış bir imlaya sahip oldukları için çoğu zaman telaffuzu örter, tam olarak göstermezler. *Osmanische Sprichwörter*'de hem Alman ve hem de Fransız transkripsiyon sistemine göre atasözlerinin telaffuzları yazıya yansıtılmaya çalışılmış, böylelikle bizler için imla ile telaffuz arasındaki farklılıkların görülmesi imkânı ortaya çıkmıştır. Makalede *Osmanische Sprichwörter*'de bulunan 100 (101-200 arası) atasözü değerlendirilmiş, bu atasözlerinde yer alan sözcük ve eklerin telaffuzları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

Ses bilgisi, Telaffuz, Transkripsiyon Metinleri, Atasözü

Abstract

Transcribed texts written in Latin letters by European scholars before the Letter Revolution of 1928 are very important for Turkish studies. It should be noted that they may contain some mistakes as they are the works of non-native speakers. While these texts may have been written for other purposes, they are nonetheless significant phonological resources as they include pronunciation of words, i.e colloquial language. Studies on these type of works started in early 1900s in the West whereas they started in 1990s in Turkey. Transcribed texts written in German, French, Italian and English are currently being studied. The subject of this study is the transcribed texts of *Osmanische Sprichwörter*, published in 1865 in Vienna. It contains 500 proverbs. Words written in Arabic

* Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, tuncaybolter@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9275-7083

Gönderim Tarihi: 10.02.2020
Kabul Tarihi: 18.05.2020

alphabet mostly obscured pronunciation as they had rigid, structured orthography. In Osmanische Sprichwörter, the pronunciation of proverbs are given both in German and in French transcription systems and thereby it was made possible to ascertain the difference between orthography and pronunciation. In this study, 100 (101 to 200) proverbs were evaluated. The pronunciations of the words and affixes were discussed.

•

Keywords

Phonetics, Pronunciation, Transcribed Texts, Proverb

GİRİŞ

Dilimiz için yeterince elverişli olmasa da Türkçe yaklaşık bin yıl boyunca Arap harfleriyle yazılmıştır. Bununla birlikte Türkçenin Arap harfleriyle yazımındaki elverişsizlikler yüzünden pek çok güçlükle karşılaşmış, özellikle imlada doğan kargaşa, yüzyıllar boyunca sürmüştür (Tulum, 1991, s. 27). Bilindiği üzere Arap harfli metinlerde çoğu zaman kalıplaşmış olan imla dilin asli seslerinin ve dildeki değişimlerin izlenmesini zorlaştırmaktadır. Bu nedenle Batılılar tarafından yazılan ve “transkripsiyon metinleri” adı verilen eserler Arap harfli metinlere göre dilin seslerini daha net ortaya koyabilmeleri bakımından oldukça önemlidir. Eski imlada gösterilemeyen bazı ünlü ve ünsüz seslerin bu metinlerde açık bir şekilde görülebilmeleri k-/g-, t-/d-, o/u, ö/ü gibi seslerin belirlenmesinde de onları yegâne kaynak hâline getirmektedir (Duman, 1999, s. 72).

“Transkripsiyon metinleri” terimi Türkoloji’de Arap alfabesi dışında (Latin, Yunan, Ermeni, Süryani, İbrani, Kiril gibi) alfabelerle yazılmış Türkçe metinleri ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Her ne kadar Hazai (2012, s. 31) bu terime itiraz ederek “Arap yazısı dışındaki anıtlar” şeklinde bir adlandırmanın daha doğru olduğunu ifade etse de “transkripsiyon metinleri” ya da “transkripsiyon anıtları” terimleri artık sıklıkla kullanılmaktadır. Sanki günümüz için çözümlenmiş ve yazıya geçirilmiş bir tür ses kaydı olan (Kartallıoğlu, 2011, s. 26) ve 1900’lü yılların başından beri özellikle Avrupalılar tarafından işlenen bu metinler ancak 1990’lı yıllardan sonra Türk araştırmacıların ilgisini çekmeye başlamış, bu ilgiyle birlikte transkripsiyon metinleri üzerinde çalışmalar yapılmıştır.

Makalede ele alınıp değerlendirilen transkripsiyon metni *Osmanische Sprichwörter* adlı eserdir. 1865 yılında yazılan *Osmanische Sprichwörter*’deki atasözleri Alman ve Fransızların okuyabilmelerine imkân sağlamak amacıyla Arap harfleri yanında Latin harfleri ile de gösterilmiştir. Böylelikle Türk dili araştırmacıları için 19. yüzyılın ikinci yarısındaki kimi sözcük ve eklerde imlanın engellediği/gizlediği telaffuzları görme imkânı ortaya çıkmıştır. Makalede *Osmanische Sprichwörter* hakkında bilgi verildikten sonra eserdeki atasözleri (101-200 arası) incelenmiş, sonuç bölümünde atasözlerindeki kimi sözcük ve eklerin telaffuzları değerlendirilmiştir. Amacımız Türk dilinin tarihi fonetiğine dair çalışmalara katkı sunabilmektir.

Osmanische Sprichwörter (=OS, Osmanlı Atasözleri)

Viyana Doğu Dilleri Akademisi (VDDA) öğrencileri M. Pasetti Ritter Von Friedenburg, A. Rehn, A. Bargehr, J. Günner, E. Von Sauer-Czaky-Nordendorf, E. Trechich ve direktör Ottokar Maria Freiherr von Schlechta-Wssehrd tarafından hazırlanan OS’nin yayım tarihi 1865’tir. Eserde ele alınan atasözlerinin VDDA’ya mensup iki eski öğrenci tarafından hazırlanan el yazmaları koleksiyonu ile Güvahi’ye ait el yazması esere dayandığı ön sözde ifade edilmektedir.

OS’de yer alan atasözü sayısı 500’dür. Atasözleri Arap alfabesiyle verilirken sadece ilk 250’sinde okuma işaretleri yani harekeler kullanılmış, atasözlerinin ikinci yarısında ise hareke önemsenmemiştir. Ayrıca, eserin amacı Alman ve Fransızlara Türk dilini öğretmek olduğu için böyle yapılmasında “kolaydan zora” geçiş düşüncesinin etkili olduğundan kitabın başında bahsedilmiştir. Yine OS’de belirtildiğine göre, eserde orta bir yol izlenerek hem “oryantal yazıma” yani kalıplaşmış imlaya sadık kalınmaya hem de telaffuzlar gösterilmeye çalışılmıştır. Hatta, eserde telaffuza daha fazla önem verildiğinin özellikle üzerinde durulmuştur.

OS'nin bir başka hedefi, Alman ve Fransızlara herhangi bir öğretmene ihtiyaç duymadan Osmanlıca yazıları okuyup anlamının başlangıçtaki zorluklarını aşabilmelerinde kolaylık sağlamaktır. Bununla birlikte eserde aynı kolaylık kendisini Almanca ve Fransızca metinler konusunda yetiştirmek isteyen Türklere de sunulmak istenmiştir. Bu çift taraflı sorumluluğu yerine getirmek için de mümkün olduğunca basit metinler seçilmiş, bu konudaki en iyi seçeneğin, atasözleri olduğu düşünülmüştür. Çünkü, atasözleri kısa ve özdürler, bununla birlikte gramer özellikleri yanında kültür ve gelenek barındırdıkları için de avantajlıdır.

OS'de Arap harfli metne yapılan ilaveler şunlardır:

Satır Altı (Almanca ve Fransızca) Tercüme

Arap harfli metinlerin altında atasözlerinin sözcük sözcük Almanca ve Fransızca tercüme verilmştir. Bununla herhangi bir öğreticiye gereksinim duyulmadan çalışılabilmesi hedeflenmiştir. Ön sözde başka dillerde yaygın ve başarılı bir şekilde kullanılan bu metodun ilk kez (?) Batı Türkçesine ayrıntılı bir biçimde uygulandığının ifade edilmesi ilgi çekicidir.

Telaffuz

OS'de atasözlerinin Arap harfli yazımları yanında telaffuzlarına yani konuşma dilindeki biçimlerine de yer verilmiştir. Bu yapılırken biri Alman diğeri Fransız olmak üzere iki ayrı transkripsiyon sistemi kullanılmıştır. Eserde atasözlerinin ses bakımından "İstanbul'un en seçkin çevreleri"nde konuşulan dile uyarlanmaya çalışıldığının ifade edildiğini burada belirtmek gerekir.

Almanca ve Fransızca Tercüme

Burada atasözlerinin Almanca ve Fransızcaya tercüme verilmştir. Bu tercüme kimi zaman atasözünün ifade ettiği anlama sahip söz konusu dillerde yer alan başka bir atasözünün verilmesi şeklinde yapılmıştır.

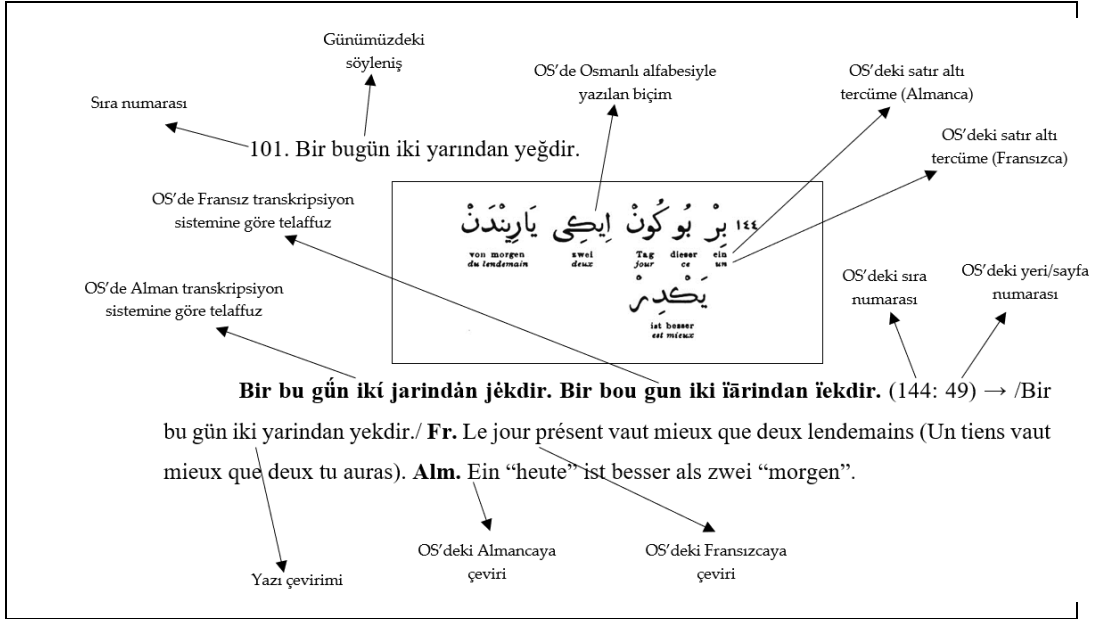
Sözlük

OS'nin sonunda atasözlerinde bulunan birtakım sözcüklerin Almanca ve Fransızca karşılıklarının yer aldığı bir sözlük de bulunmaktadır.

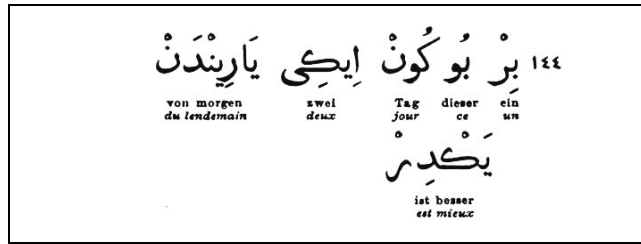
OS'deki Atasözleri

Aşağıda OS'deki 100 (101-200 arası) ¹ atasözü günümüzdeki biçimlerine göre alfabetik sıraya dizilerek şemada yer alan bilgiler dâhilinde verilmiştir.

¹ Eserdeki ilk 100 atasözü tarafımızdan ele alınıp değerlendirilmiştir: Böler, T. (2018). Osmanische Sprichwörter (1865) adlı eserdeki Türk atasözleri ve bu atasözlerinin telaffuzu. *V. Yıldız Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metin Bildiri Kitabı* içinde (s. 850-865), İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Yay. *Osmanische Sprichwörter*'le ilgili çalışmalarımızı devam ettiren eser Beytullah Bekâr tarafından yapılan bir çalışmada da işlenmiştir: Bekâr, B. (2019). *Batı kültüründe Türk atasözleri (16. yüzyıl-19. yüzyıl)*. Konya: Kömen Yay.

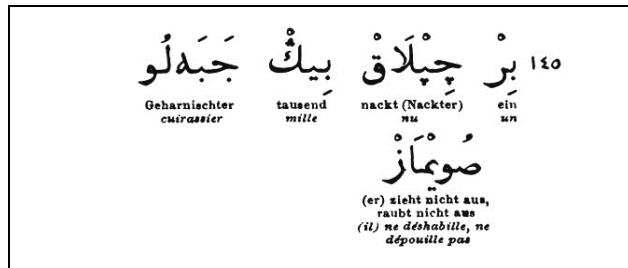

101. Bir bugün iki yarından yeğdir.

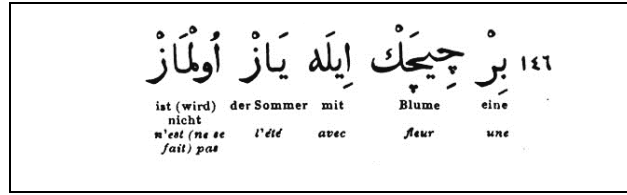
Bir bu gûn iki jarindân jekdir. Bir bou gun iki iârindan iekdir. (144: 49) → /Bir bu gün iki yarından yekdir./ Fr. Le jour présent vaut mieux que deux lendemains (Un tiens vaut mieux que deux tu auras). Alm. Ein "heute" ist besser als zwei "morgen".

102. Bir çıplak bin cebelü soymaz.

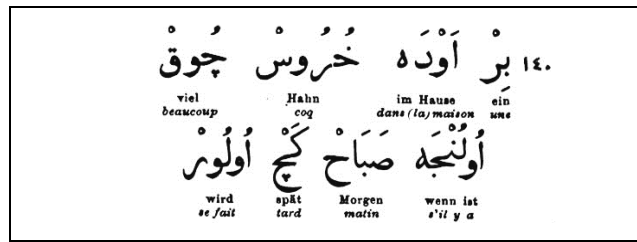
Bir tschipläk bin dschebelü soimäf. Bir tchipläq biñ djebelü soimäz. (145: 49) → /Bir çıplak bin-biñ cebelü soymaz./ Fr. Mille cuirassiers ne sauraient dépouiller un homme nu. Alm. Tausend Geharnischte ziehen Einen Nackten nicht aus.

103. Bir çiçek ile yaz olmaz.

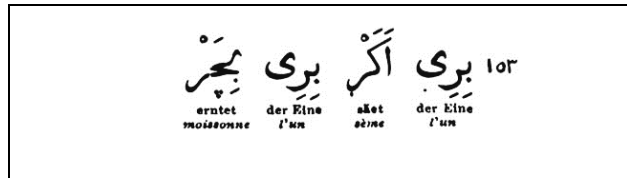
Bir tschitschêk ilê jaf olmáf. Bir tchîchek ilê iâz olmâz. (146: 49) → /Bir çiçek ile yaz olmaz./ **Fr.** Une fleur ne fait pas l'été (Une hirondelle ne fait pas le printemps). **Alm.** Eine Blume macht keinen Sommer (Eine Schwalbe macht keinen Sommer).

104. Bir evde horoz çok olunca sabah geç olur.

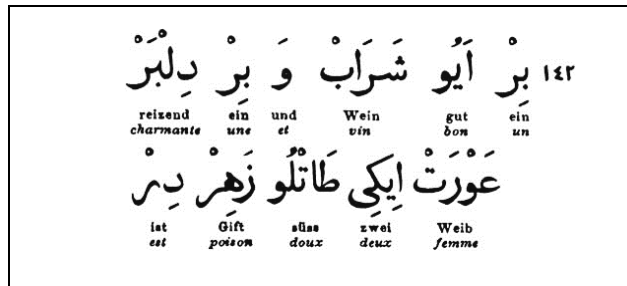
Bir ewdê chorôs tschok olúndscha şabâh gêtsch olúr. Bir evdê khoros tchoq oloundja sabâh guetch olour. (140: 47) → /Bir evde horos çok olunca sabah geç olur./ **Fr.** Le jour se lève tard dans une maison où les coqs sont nombreux. **Alm.** Im Hause wo viele Hähne sind, wird es spät Morgen (Viele Köche versalzen die Suppe).

105. Biri eker, biri biçer.

Biri ekêr biri bitschêr. Biri êker biri bîcher. (153: 53) → /Biri eker biri biçer./ **Fr.** L'un sème, l'autre moissonne. **Alm.** Der Eine säet, der Andere erntet.

106. Bir iyi şarap ve bir dilber avrat iki tatlı zehirdir.

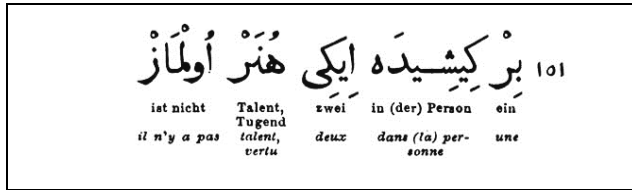
Bir ejû scherâb we bir dilbêr awrêr iki thatlû fehîr dir. Bir eïu cherâb vè bir dilber 'avret iki thâtlu zehir dir. (142: 49) → /Bir eyü şarap ve bir dilber avret~'avret iki tatlı zehirdir./ **Fr.** Bon vin et jolie femme sont deux poisons bien doux. **Alm.** Guter Wein und ein reizendes Weib sind zwei süsse Gifte.

107. Bir kanat ile kuş uçmaz.

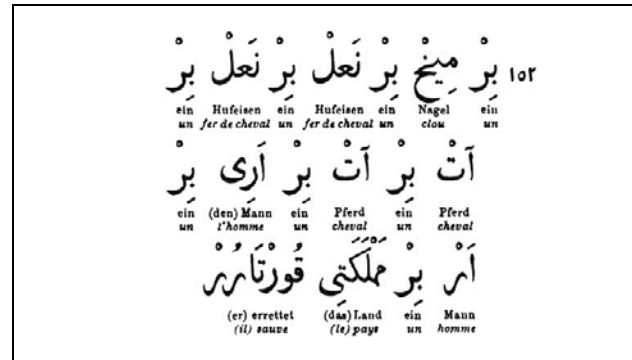
Bir kanād ilē kusch utschmāf. Bir qanād ilē qouch outchmāz. (150: 51) → /Bir kanad ile kuş uçmaz./ **Fr.** L'oiseau ne saurait voler d'une aile. **Alm.** Mit Einem Flügel kann der Vogel nicht fliegen.

108. Bir kişide iki hünér olmaz.

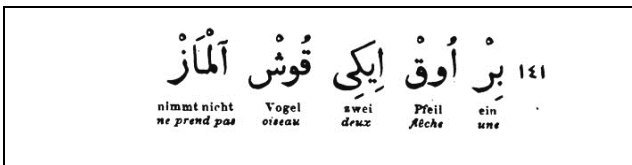
Bir kischidè ikí hünér olmāf. Bir kichidè iki huner olmāz. (151: 51) → /Bir kişide iki hünér olmaz./ **Fr.** Nul homme ne possède deux perfections. **Alm.** Niemand besitzt zwei Vollkommenheiten.

109. Bir mıh bir nalı, bir nal bir atı, bir at bir eri, bir er bir memleketi kurtarır.

Bir mıh bir nalı bir nalı bir atı bir atı bir eri bir er bir memleketi kurtarır. Bir mıh bir nalı bir nalı bir atı bir atı bir eri bir er bir memleketi qourtarur. (152: 51) → /Bir mıh bir nal-na'l bir nal-na'l bir at bir at bir eri bir er bir memleketi kurtarır./ **Fr.** Le clou soutient le fer du cheval, le fer soutient le cheval, le cheval soutient l'homme, l'homme soutient le pays. **Alm.** Der Nagel beschützt das Hufeisen, das Hufeisen das Pferd, das Pferd den Mann, der Mann das Land.

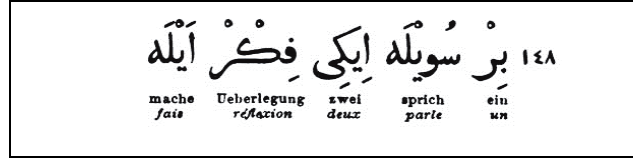
110. Bir ok iki kuş almaz.

Bir ok ikí kusch almāf. Bir oq iki qouch âlmāz. (141: 47) → /Bir ok iki kuş almaz./ **Fr.** D'un seul coup de flèche on n'attrape pas deux oiseaux. **Alm.** Ein Pfeil trifft nicht zwei Vögel

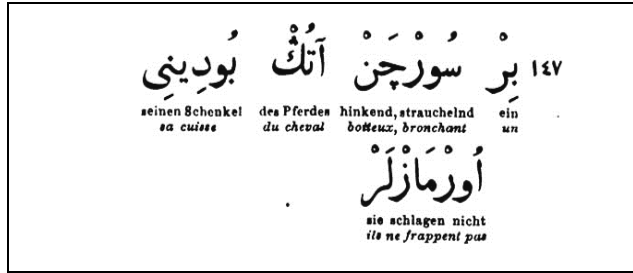
(zugleich).

111. Bir söyle, iki fikreyle.

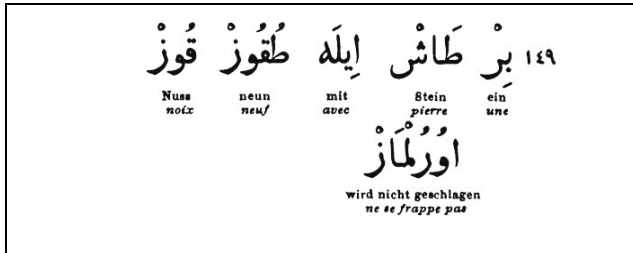
Bir söjlè iki fikr ejlè. Bir seuilè iki fikr eilè. (148: 51) → /Bir söyle iki fikreyle./ **Fr.** Réfléchis deux fois avant de parler une fois. **Alm.** Sprich Ein Mal, überlege zwei Mal.

112. Bir sürçen atın budunu vurmazlar.

Bir sürtschèn atýn budunú wurmaflâr. Bir surtchen âtyñ boudounou vourmâzlar. (147: 51) → /Bir sürçen atın~atıñ budunu vurmazlar./ **Fr.** Cheval qui boite ne se frappe pas sur la jambe. **Alm.** Ein Pferd, das hinkt, schlägt man nicht auf's Bein.

113. Bir taş ile dokuz koz vurulmaz.

Bir thasch ilè dhokúf kof wurulmáf. Bir thāch ilè dhoqouz qoz vouroulmāz. (149: 51) → /Bir taş ile dokuz koz vurulmaz./ **Fr.** D'un seul coup de pierre on ne casse pas neuf noix. **Alm.** Neun Nüsse öffnet man nicht mit Einem Schlage.

114. Bir vurmak ile ağaç düşmez.

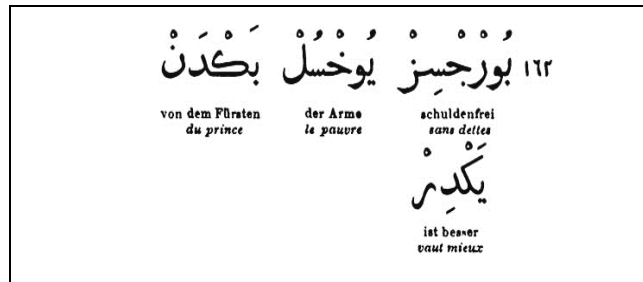
Bir wurmák ilè aghādsch düschméf. Bir vourmaq ilè aghādj duchmez. (139: 47) → /Bir vurmak ile ağaç düşmez./ **Fr.** L'arbre ne tombe pas d'un seul coup (Paris n'a pas été bâti en un jour). **Alm.** Auf einen Hieb fällt kein Baum.

115. Borçlunun benzi sararır.

Bordschlunyn benfi šararır. Bordjlonunyn beñzi sārārur. (161: 55) → /Borclunun~borclunıñ benzi-beñzi sararır./ **Fr.** Le coupable pâlit. **Alm.** Das Antlitz des Schuldigen erbleicht.

116. Borçsuz yoksul beyden yeğdir.

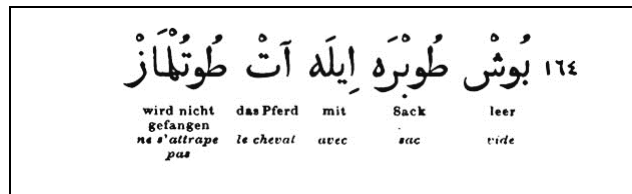
Bordschsýf jochsúl bejdén jekdir. Bordjsyz iokhsoul beiden iekdir. (162: 55) → /Borcsız yoşsul beyden yekdir./ **Fr.** Pauvre sans dettes vaut mieux que prince. **Alm.** Besser arm und schuldenfrei, als ein Fürst sein.

117. Boş çuval durmaz.

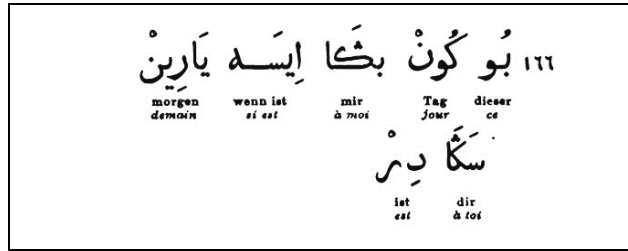
Bosch tschüwál dhurmáf. Bôch tchuvál dhourmáz. (165: 57) → /Boş çüval durmaz./ **Fr.** Sac vide ne reste pas debout. **Alm.** Ein leerer Sack bleibt nicht aufrecht stehen.

118. Boş torba ile at tutulmaz.

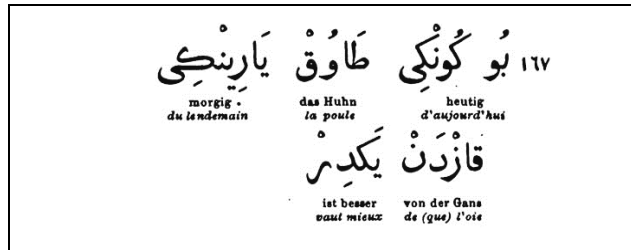
Bösch thorbà ilè àt thutulmáf. Boch thorba ilè àt thoutoulmáz. (164: 55) → /Boş torba ile at tutulmaz./ **Fr.** Sac vide n'attire pas cheval. **Alm.** Mit einem leeren Sacke lockt man kein Pferd in den Stall.

119. Bugün bana ise yarın sanadır.

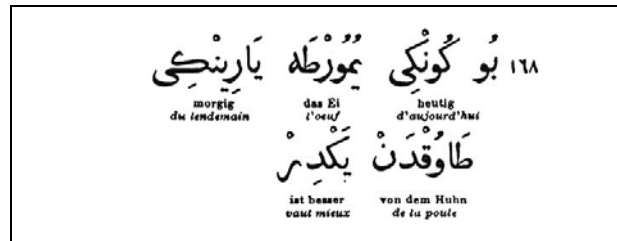
Bu gün banâ isè jarîn sanâ dîr. Bou gun bañâ isè iärin sañâ dir. (166: 57) → /Bugün bana~baña ise yarın sanadır~sañadır./ **Fr.** Chacun a son tour. **Alm.** Heute mir, morgen dir.

120. Bugünkü tavuk yarınki kazdan yeğdir.

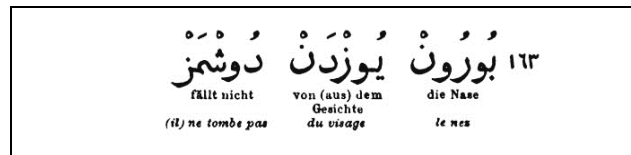
Bu günkî thaúk jarinkî kafdân jèkdir. Bou gunki thāouq iärinkî qāzdan iekdir. (167: 57) → /Bugünkü tauk yarınki kazdan yekdir./ **Fr.** La poule d'aujourd'hui vaut mieux que l'oie de demain (Mieux vaut un tiens que deux tu auras). **Alm.** Besser heute ein Huhn als morgen eine Gans (Ein Sperling in der Hand ist besser als eine Taube auf dem Dache).

121. Bugünkü yumurta yarınki tavuktan yeğdir.

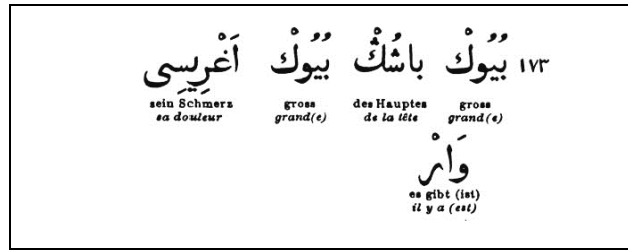
Bu günkî jumurthâ jarinkî thaúkdân jèkdir. Bou gunki ioumourtha iärinkî thāouqdan iekdir. (168: 57) → /Bugünkü yumurta yarınki taukdan yekdir./ **Fr.** L'oeuf d'aujourd'hui vaut mieux que la poule du lendemain. **Alm.** Besser heute ein Ei als morgen ein Huhn.

122. Burun yüzden düşmez.

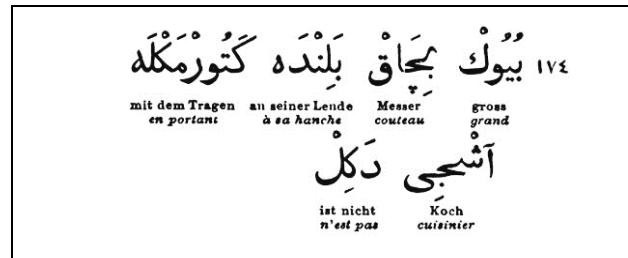
Burún jüfdên düschméf. Bouroun iüzdên duchmez. (163: 55) → /Burun yüzden düşmez./ **Fr.** Le nez ne tombe pas du visage. **Alm.** Die Nase fällt nicht aus dem Gesichte.

123. Büyük başın büyük ağrısı var.

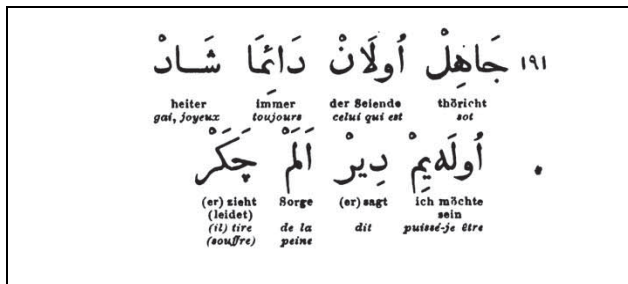
Büjûk baschÿn büjûk aghrisi wâr. Buüuk bâchÿñ buüuk aghriçi vâr. (173: 59) → /Büyük başın~başñ büyük ağrısı var./ Fr. Grandeurs amènent soucis. Alm. Grosser Kopf, grosse Sorgen.

124. Büyük bıçak belinde getirmekle aşçı değil.

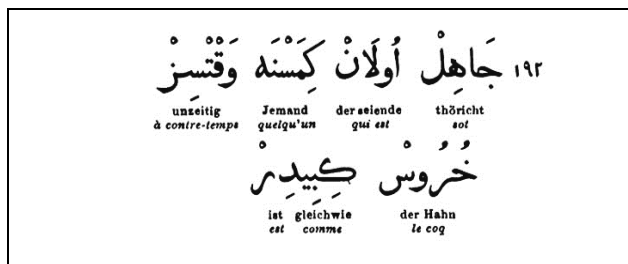
Büjûk bytschâk belindê getürmeğle aschdschí dejíl. Buüuk bytchâq belindê gueturmeğlê âchdji deîil. (174: 59) → /Büyük bıçak belinde getürmeğle aşçı deyil./ Fr. Le coutelas ne fait pas le cuisinier. Alm. Das Küchenmesser macht noch nicht den Koch.

125. Cahil olan daima şad olayım der elem çeker.

Dschahíl olân dâima schâd olâim der elém tscheker. Djâhil olân dâimâ châd olâim der elem tcheker. (191: 65) → /Cahil olan dayma şad olaym der elem çeker./ Fr. Le chagrin du sot est de vouloir toujours être gai. Alm. Der Kummer des Thoren ist, immer froh sein zu wollen.

126. Cahil olan kimse vakitsiz horoz gibidir.

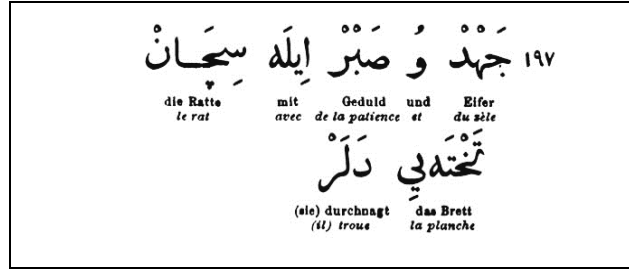
Dschahíl olān kimesnè wakytsýf (waksýf)² choròs gibídir. Djāhil olān kimesnè vaqytsyz (vaqtsyz) khoros guibidir. (192: 65) → /Cahil olan kimesne vakıtsız (vaktsız) ħoros gibidir./ **Fr.** Le sot ressemble à un coq qui chante à contre temps. **Alm.** Der Thor gleicht einem Hahn, der zur Unzeit kräht.

127. Can canın yoldaşdır.

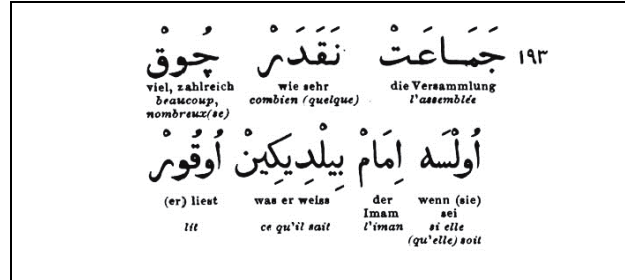
Dschan dschanýn joldaschídır. Djān djānyñ ioldāchidir. (190: 65) → /Can canın~canıñ yoldaşdır./ **Fr.** Les âmes voyagent de compagnie. **Alm.** Seele und Seele sind Weggenossen.

128. Ceht ve sabır ile sıçan tahtayı deler.

Dschehd u bâbr ilè sitchān tachtajı deler. Djehd ou sabr ilè sitchān takhtaıı deler. (197: 67) → /Cehd u sabr ile sıçan tahtayı deler./ **Fr.** Avec du zèle et de la patience la souris perce une planche. **Alm.** Mit Eifer und Bestand durchnagt die Maus die Bretterwand.

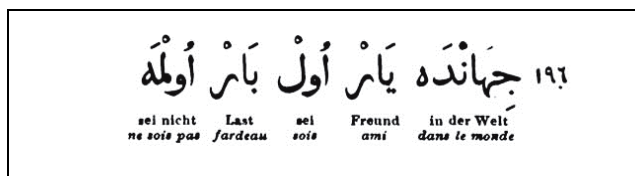
129. Cemaat ne kadar çok olsa imam bildiğini okur.

Dschemaat nekadar tschok olsa imām bildiğın okur. Djemā'at neqadar tchoq olsa imām bildiğın oqour. (193: 65) → /Cemaat-cema'at ne kadar çok olsa imam bildiğın okur./ **Fr.** Quelque nombreuse que soit l'assemblée, le prédicateur ne récite que ce qu'il sait. **Alm.** Wie gross auch die Versammlung sei, der Prediger predigt nur was er weiss.

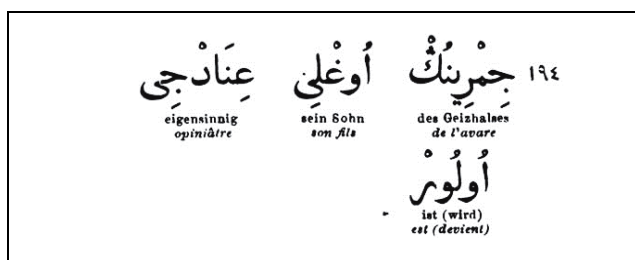
² Parantez içindeki biçimler OS'de "yerine, ya da" olarak gösterilen telaffuz şeklidir.

130. Cihanda yâr ol, bâr olma.

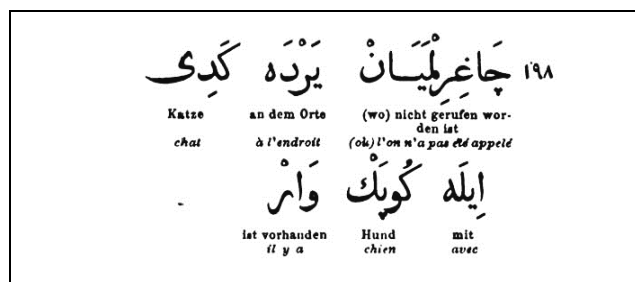
Dschyhandâ jâr ol bar olma. Djyhânda iâr ol bâr olma. (196: 67) → /Cihanda yar ol bar olma./ **Fr.** Soyez aimable, mais sans devenir insupportable. **Alm.** Sei ein Freund auf der Erde und nicht eine Beschwerde.

131. Cimrinin oğlu inatçı olur.

Dschimrinÿn oghlú inaddschí olúr. Djimrÿnÿn oghlou 'inaddji olour. (194: 65) → /Cimrinin~cimrinuñ oğlu inadci~inadci olur./ **Fr.** Le fils de l'avare devient opiniâtre. **Alm.** Der Sohn des Geizhalses wird ein Trotzkopf.

132. Çağrılmayan yerde kedi ile köpek var.

Tschaghyrilmajân jerdê kedî ilê kjöpek var. Tchāghyrimaïān ierdê kedi ilê kieupek vār. (198: 67) → /Çağrılmayan yerde kedi ile köpek var./ **Fr.** Chiens et chats sont partout où on ne les appelle pas. **Alm.** Hund und Katze sind überall, wo man sie nicht ruft.

133. Çatal kazık yere girmez.

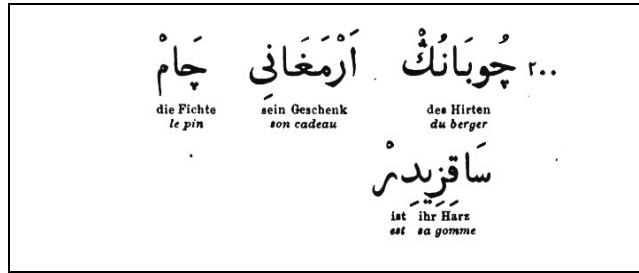
Tschatâl kafÿk jerê girméf. Tchatâl qāzyq ierê guïrmez. (199: 67) → /Çatal kazık yere girmez./ **Fr.** Pieu fendu n'entre pas dans la terre. **Alm.** Gespaltene Pfähle lassen sich nicht einschlagen.

134. Çivisiz pedavrayı yel alır.

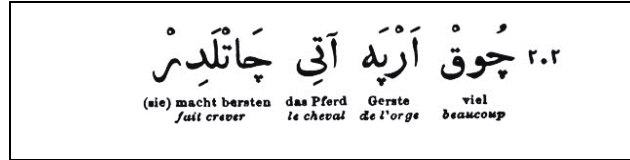
Dschiwisýf padawrají jel alúr. Djivîsyz padāvraii iel âlur. (195: 65) → /Civisız padavrayı yel alır./ **Fr.** Lorsque bardeau n'est pas cloué, le vent l'emporte. **Alm.** Die ungenagelte Dachschindel entführt der Wind.

135. Çobanın armağanı çam sakızıdır.

Tschobanýn ermaghaní tscham sakifídır. Tchobānyñ ermaghānī tchām sāqizidir. (200: 67) → /Çobanın~çobanıñ armağanı çam sakızidir./ **Fr.** Le berger donne en cadeau de la résine (Chacun selon ses moyens). **Alm.** Des Hirten Geschenk ist Fichtenharz (Arme Leute kochen mit Wasser).

136. Çok arpa atı çatlatır.

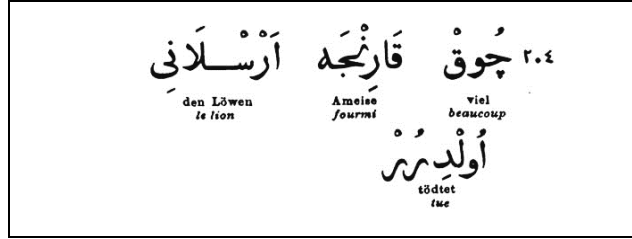
Tschök arpâ atı tschatladır. Tchoq arpa âti tchätladır. (202: 69) → /Çok arpa atı çatladır./ **Fr.** Trop d'orge fait crever le cheval. **Alm.** Zu viel Gerste macht das Pferd bersten.

137. Çok bilen çok yanılır.

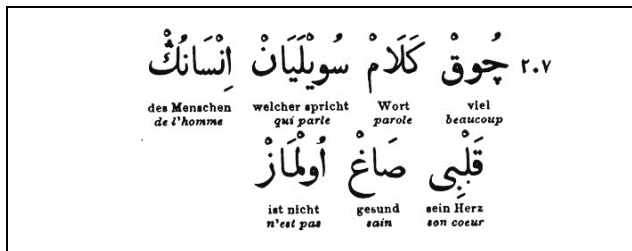
Tschök bilèn tschök janylúr. Tchoq bilen tchoq iañylur. (203: 69) → /Çok bilen çok yanılır~yañılır./ **Fr.** Grand savant se trompe souvent. **Alm.** Wer viel weiss, fehlt viel.

138. Çok karınca arslanı öldürür.

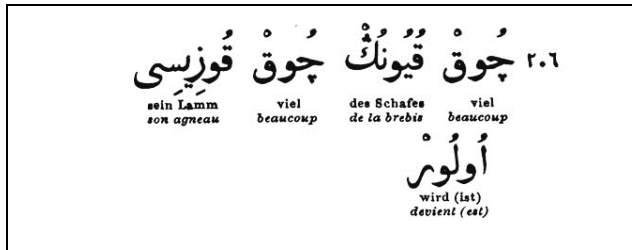
Tschök karindschâ arslanı öldürür. Tchoq qārindja arslāni euldurur. (204: 69) → /Çok karınca arslanı öldürür./ **Fr.** Beaucoup de fourmis tuent le lion. **Alm.** Viele Ameisen tödten den Löwen (Viele Hunde sind des Hasen Tod).

139. Çok kelim söyleyen insanın kalbi sağ olmaz.

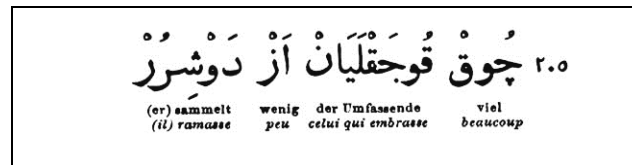
Tschök kelām sōjlejēn insan'ın kalbi sâğh olmâf. Tchoq kelām seuileien insānyñ qalbi sâgh olmâz. (207: 69) → /Çok kelim söyleyen insanın~insanın kalbi sağ olmaz./ **Fr.** Beaucoup de paroles, mauvaise conscience. **Alm.** Viele Worte, schlechtes Gewissen.

140. Çok koyunun çok kuzusu olur.

Tschök kojunun tschok kufusú olur. Tchoq qoïounouñ tchoq qouzouçou olur. (206: 69) → /Çok koyunun~koyunuñ çok kuzusu olur./ **Fr.** Beaucoup de brebis, beaucoup d'agneaux. **Alm.** Viele Schafe, viele Lämmer.

141. Çok kucaklayan az devşirir.

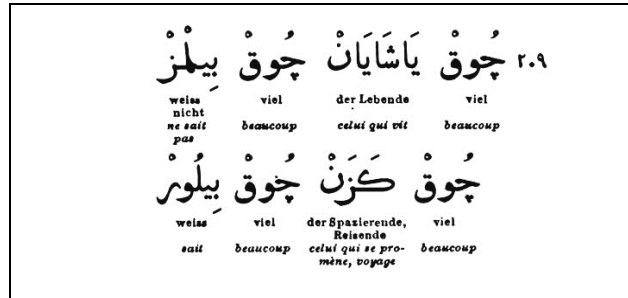
Tschök kodschaklajān af dewschirúr. Tchoq qodjaqlaiān az devchirur. (205: 69) → /Çok kocaklayan az devşirür./ **Fr.** Qui trop embrasse mal étreint. **Alm.** Wer zu viel umfasst, heimst wenig ein.

142. Çok naz âşığı usandırır.

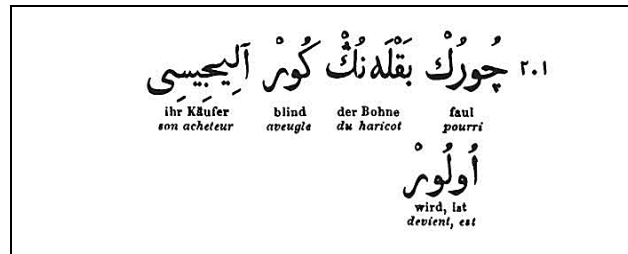
Tschök náf aschikí uşandırúr. Tchoq nāz `achiqí ouşandırur. (208: 69) → /Çok naz aşiki-`aşiki usandırür./ **Fr.** Trop de pruderie dégoûte l'amant. **Alm.** Zu viel Sprödigkeit ermüdet den Liebenden.

143. Çok yaşayan çok bilmez, çok gezen çok bilir.

Tschök jashājān tschök bilméf tschök gefēn tschök bilúr. Tchoq iāchāiān tchoq bilmez tchoq guezen tchoq bilur. (209: 71) → /Çok yaşayan çok bilmez çok gezen çok bilür./ **Fr.** Ce n'est pas en vivant longtemps, mais en voyageant beaucoup, qu'on acquiert de l'expérience. **Alm.** Nicht langes Leben macht klug, aber langes Reisen.

144. Çürük baklanın kör alıcısı olur.

Tschürük baklanýn kjör alidschisi olúr. Tchuruk baqlanyñ kieur âlidjiçi olour. (201: 67) → /Çürük baklanın~baklanıñ kör alıcısı olur./ **Fr.** A haricots pourris acheteur aveugle. **Alm.** Faule Bohnen finden einen blinden Käufer.

145. Dağ başından duman, yiğit başından güman eksik değil.

Dhagh baschindān dhumān jijit baschindān güman eksik dejil. Dhāgh bāchindan

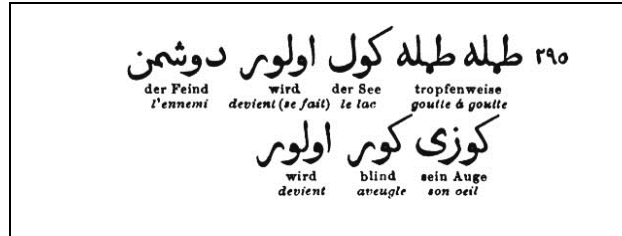
dhomān üüit bâchindan gumān eksik deil. (286: 93) → /Dağ başından duman, yiyit başından güman eksik deyil./ **Fr.** Pas de montagne sans vapeurs, ni d'homme de mérite sans détracteurs. **Alm.** Kein Berggipfel ohne Nebeldunst, keine Menschengröße ohne Missgunst.

146. Dağ dağa ulaşmaz, insan insana ulaşır.

Dhāgh dhaghâ ulaschmâf insân insanâ ulaschûr. **Dhāgh dhāgha oulâchmaz insân insâna oulâchur.** (287: 95) → /Dağ dağa ulaşmaz insan insana ulaşır./ **Fr.** Les montagnes ne se rencontrent pas, mais les hommes se rencontrent. **Alm.** Berge begegnen sich nicht, aber Menschen sehen sich wieder.

147. Damlaya damlaya göl olur, düşman gözü kör olur.

Dhamlâ dhamlâ göl olur düşmân göfi kjör olur. **Dhamla dhamla gueul olour duchmen gueuzi kieur olour.** (295: 97) → /Damla damla göl olur düşmen gözi kör olur./ **Fr.** Goutte à goutte le lac se remplit; peu à peu l'oeil de l'ennemi s'affaiblit. **Alm.** Tropfen werden zum See; auch das Auge des Feindes wird mit der Zeit blind.

148. Danişan dağ aşmış, danışmayan yolda kalmış.

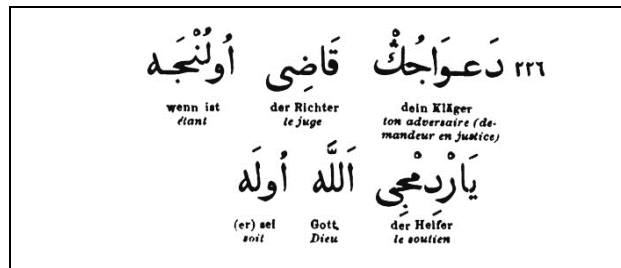
Dhanyschân dhagh aschmÿsch danÿschmajân joldâ kalmÿsch. **Dhānychān dhāgh âchmych dhānychmaïān iolda qālmych.** (288: 95) → /Danişan dağ aşmış, danışmayan yolda kalmış./ **Fr.** Qui prend conseil franchit l'espace, et qui n'en prend pas reste sur place. **Alm.** Wer anfrug hat den Berg überstiegen, wer nicht anfrug, blieb anf dem Wege liegen.

149. Darılmış kudurmuştan beterdir.

Dharylmýsch kudurmuschdân bedtêr dir. Dhârylmých qoudourmouchdan bedter dir. (285: 93) → /Darılmış kudurmuşdan bedterdir./ **Fr.** Colère est pire que rage. **Alm.** Der Zornige ist schlimmer als der Rasende.

150. Davacın kadı olunca yardımcın Allah ola.

Dawadschÿn kafî olúndscha jardymdschí alláh olâ. Da'vâdjyñ qâzi oloundja iârdymdji allah ola. (226: 77) → /Davacın~davacıñ kazi olunca yardımcı Allah ola./ **Fr.** Si contre toi le juge plaide, Dieu te soit en aide! **Alm.** Ist der Richter dein Kläger, dann sei Gott dein Helfer!

151. Davul ile gelen zurna ile gider.

Thaúl (thabl) ilè gelèn furnâ ilè gidêr. Thaoul (thabl) ilè guelen zournâ ilè guider. (291: 95) → /Taul (tabl) ile gelen zurna ile gider./ **Fr.** Ce qui vient par le tambour s'en va par la trompette (Ce qui vient par la flûte s'en va par le tambour). **Alm.** Was man durch die Trommel gewinnt, verliert man durch die Trompete (Wie gewonnen, so zerronnen).

152. Davul sedası uzakdan hoş gelir.

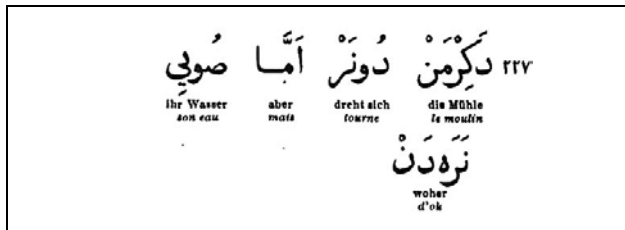
Thaúl sedası ufakdân chösch gelür. Thaoul sedâçi ouzâqdan khoch guelur. (292: 95) → /Taul sedasi uzakdan hoş gelür./ **Fr.** De loin le son du tambour paraît agréable. **Alm.** Trommelschall klingt angenehm aus der Ferne.

153. Dayinlerin borçlularından iyi fikri vardır.

Dajınleryn bordschlulerindan ejü fikri wâr dir. Däinleryñ bordjloulerindan eüu fikri vâ dir. (222: 75) → /Dayinlerin~dayinlernñ borclulerindan eyü fikri vardır./ **Fr.** Les créanciers ont meilleure mémoire que leurs débiteurs. **Alm.** Gläubiger haben besseres Gedächtniss als ihre Schuldner.

154. Değirmen döner ama suyu nereden?

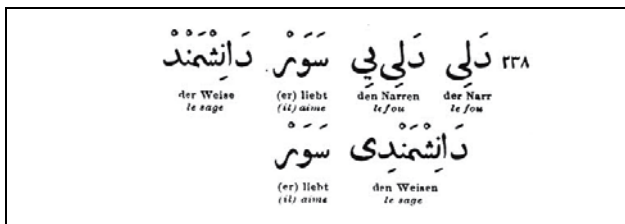
Dejirmen dönér amma sujú neredén. Deïrmen deuner ammâ souïou nereden. (227: 77) → /Deyirmen döner amma suyu nereden./ **Fr.** Le moulin tourne, mais d'où vient l'eau? **Alm.** Die Mühle dreht sich, aber woher das Wasser?

155. Deli alacayı sever.

Deli aladschajı sewèr. Deli alādjaïi sever. (235: 79) → /Deli alacayı sever./ **Fr.** Les fous aiment le bariolé. **Alm.** Narren lieben das Bunte.

156. Deli deliyyi sever, danışment danışmendi sever.

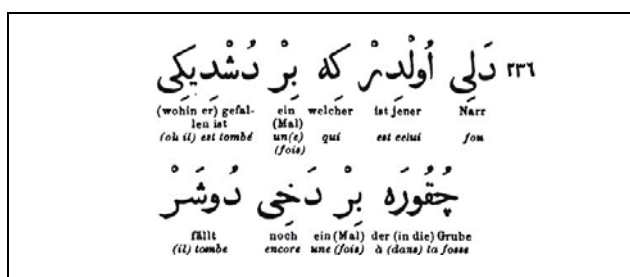
Deli deliyyi sewèr danışmènd danışmèndi sewèr. Deli deliïi sever dānichmend dānichmendi sever. (238: 79) → /Deli deliyyi sever danışmend danışmendi sever./ **Fr.** A leurs semblables s'attachent les fous et les sages (Qui se ressemble s'assemble). **Alm.** Der Narr liebt den Narren, der Gescheite den Gescheiten (Gleich und Gleich gesellt sich gern).

157. Delinin yüreği ağzındadır, akilin dili yüreğindedir.

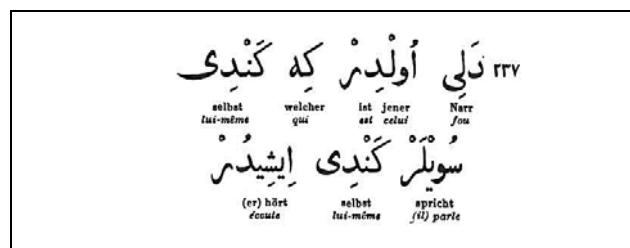
Delinyň jürejî aghfindâ dir akylın dilî jürejindedir. Delinyň üreü aghzinda dir 'aqylyň dili üreüindedir. (239: 81) → /Delinin~deliniň yüreyi ağzındadır akılın~'akılıñ dili yüreyindedir./ Fr. Le sot porte le coeur sur la langue, le sage a sa langue dans le coeur. **Alm.** Der Thor trägt sein Herz auf der Zunge, der Weise trägt die Zunge im Herzen.

158. Deli odur ki bir düştüğü çukura bir daha düşer.

Delî öldir ki bir düşdigi tshukurâ bir dahâ (dachi) düşçer. Deli oldir ki bir duchdigui tchouqoura bir daha (dakhi) ducher. (236: 79) → /Deli oldir ki düşdiği çukura bir daha (daği) düşer./ Fr. Bien fou qui tombe deux fois dans le même trou. **Alm.** Nur der Narr fällt zwei Mal in die selbe Grube.

159. Deli odur ki kendi söyler kendi işitir.

Delî öldir ki genđy söjlêr genđy ishidür. Deli oldir ki guendy seuiler guendy ichidur. (237: 79) → /Deli oldir ki gendı söyler gendı işidür./ Fr. Fou est celui qui seul parle et seul s'écoute. **Alm.** Ein Narr ist, wer nur selbst spricht und nur sich selbst hört.

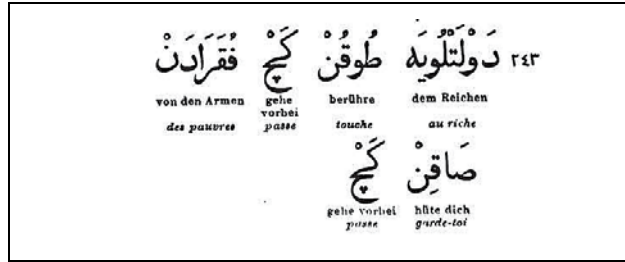
160. Denizde balık pazar olmaz.

Denîdê balıq bafâr olmaf. Deñizdê balyq bazar olmaf. (228: 77) → /Denizde~deñizde

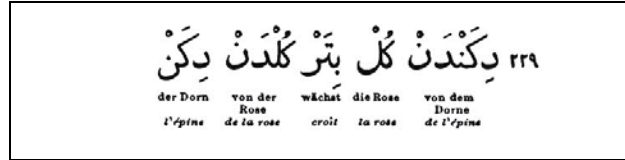
balık bazar olmaz./ **Fr.** L'oisson dans l'eau ne se marchande pas. **Alm.** Den Fisch im Meere verhandelt man nicht.

161. Devletliye dokun geç, fukaradan sakın geç.

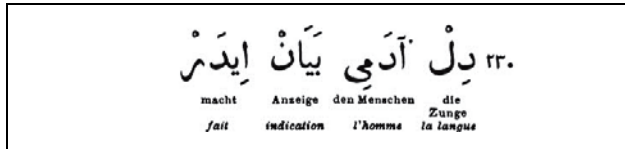
Dewletlüjê dhokún getsch fukaradân şakýn getsch. **Devletlüiè dhoqoun guetch fouqarâdan sâqyn guetch.** (243: 81) → /Devletlüye dokun geç fukaradan sakın geç./ **Fr.** Passe à côté du riche en l'effleurant, et à côté du pauvre, en l'évitant. **Alm.** Am Reichen streife gern, am Armen fern vorüber.

162. Dikenden gül biter gülden diken.

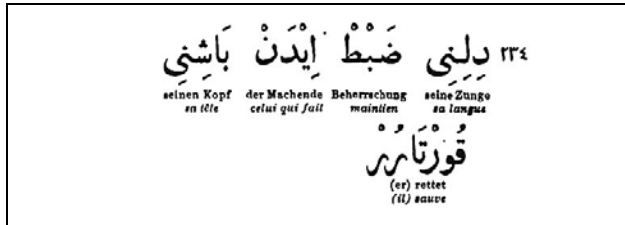
Dikendên gül bitêr güldên dikên. **Dikenden gul biter gülden diken.** (229: 77) → /Dikenden gül biter gülden diken./ **Fr.** La rose naît de l'épine et l'épine de la rose. **Alm.** Aus dem Dorne wächst die Rose, aus der rose der Dorn.

163. Dil adamı beyan eder.

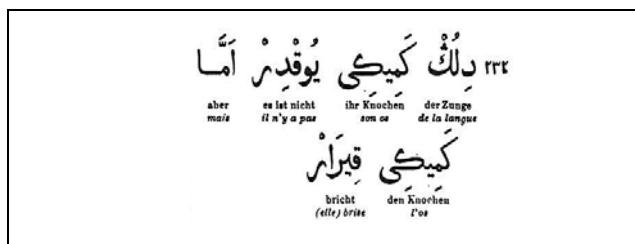
Dil adamı bejân edêr. **Dil âdami beîân eder.** (230: 77) → /Dil adamı beyan eder./ **Fr.** Le discours c'est l'homme. **Alm.** Wie die Zunge, so der Mensch.

164. Dilini zapt eden başını kurtarır.

Dilini fâbth edên baschinî kurtarûr. **Dilini zabth eden bachini qourtârur.** (234: 79) → /Dilini zapt eden başını kurtarûr./ **Fr.** Qui retient sa langue sauve sa tête. **Alm.** Willst du den Kopf retten, halte den Mund.

165. Dilin kemiği yoktur ama kemiği kırar.

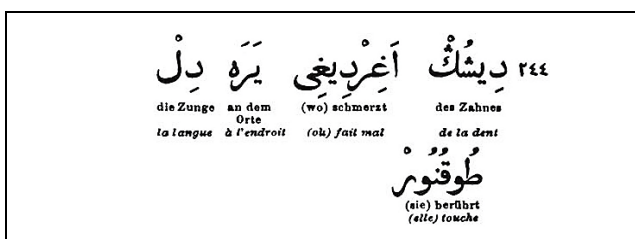
Dilñn gemiği jökdir àmma gemiği kyrâr. Dilyñ guemigui ïoqdir ammâ guemigui qyrâr. (232: 77) → /Diln~dilyñ gemiği yokdir amma gemiği kırar./ **Fr.** La langue n'a pas d'os, mais elle en brise. **Alm.** Die Zunge hat keine Knochen, aber sie zermalmt deren.

166. Dil kılıçtan çok öldürür.

Dil kylidschdân tschok öldürür. Dil qylidjdan tchoq euldurur. (231: 77) → /Dil kılıcdan çok öldürür./ **Fr.** La langue tue plus de gens que l'épée. **Alm.** Die Zunge tödtet mehr als das Schwert.

167. Dişin ağrıdığı yere dil dokunur.

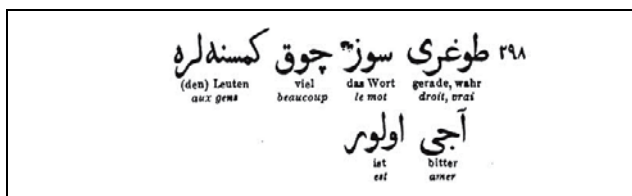
Dischyn aghyrdijî jerê dil dhokunúr. Dichyñ aghyrdiîi ierê dil dhoqounour. (244: 83) → /Dişin~dişñn ağrıdiyî yere dil dokunur./ **Fr.** La langue se porte à la place où la dent fait mal. **Alm.** Wo der Zahn schmerzt, dorthin drückt die Zunge (Jeder weiss, wo ihn der Schuh drückt).

168. Doğru söyleyeni dokuz şehirden sürerler.

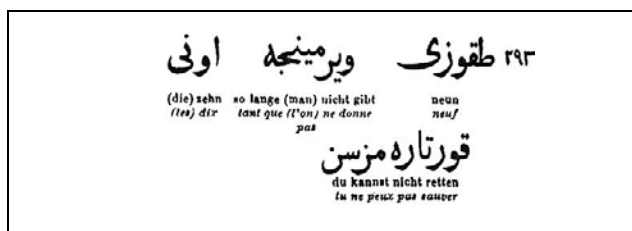
Dhoghrú söljejenî dhokúf schehirden sürerler. Dhoghrou seuileieni dhoqouz chehirden surerler. (299: 99) → /Doğru söyleyeni dokuz şehirden sürerler./ **Fr.** Franc parleur est chassé de neuf villes. **Alm.** Wer offen spricht, den jagt man aus neun Städten.

169. Doğru söz çok kimselere acı olur.

Dhoghrú sôf tschôk kimesnelere adschî olúr. Dhoghrou seuz tchoq kimesnelere âdji olour. (298: 97) → /Doğru söz çok kimesnelere aci olur./ **Fr.** Un mot sincère est pour beaucoup d'hommes une parole amère. **Alm.** Ein offenes Wort schmeckt Vielen bitter.

170. Dokuzu vermeyince onu kurtaramazsın.

Dhokufú wërmejîndsche onú kurtarâmafsin. Dhoqouzou vermeîndje onou qourtâramazsin. (293: 97) → /Dokuzu vermeyince onu kurtaramazsın./ **Fr.** Pour recouvrer un sur dir, il faut sacrifier neuf. **Alm.** Opferst du von zehn nicht neun, wird das Zehnte nimmer dein.

171. Domuzdan kıl koparmak hünerdir.

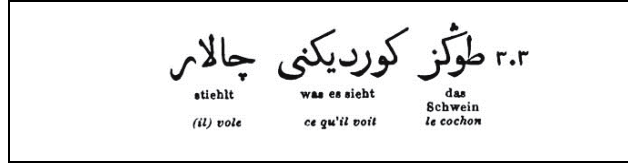
Dhomufdân (dhonufdân) kÿll koparmâk hÿner dir. Dhomouzdân (dhoñouzdân) qyll qopârmaq huner dir. (301: 99) → /Domuzdan (donuzdan~doñuzdan) kıl koparmak hünerdir./ **Fr.** Il y a du mérite à arracher le poil au porc. **Alm.** Schweine rupfen ist ein Verdienst.

172. Domuz domuzu çalmaz.

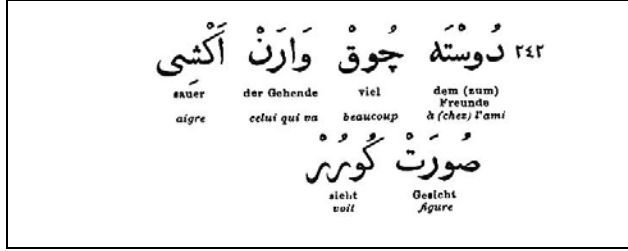
Dhomuf dhomufú tschalmâf. Dhomouz dhomouzou tchâlmâz. (302: 99) → /Domuz domuzu çalmaz./ **Fr.** Un porc ne vole pas l'autre (Les loups ne se mangent pas les uns les autres). **Alm.** Ein Schwein stiehlt das andere nicht (Eine Krähe hackt der anderen die Augen nicht aus).

173. Domuz gördüğünü çalar.

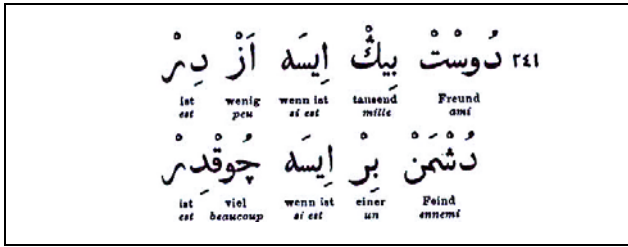
Dhomúf gördüğünü tshalâr. Dhomouz gueurduguini tchâlâr. (303: 99) → /Domuz gördüğünü çalar./ **Fr.** Le porc vole ce qu'il voit. **Alm.** Das Schwein stiehlt was es sieht.

174. Dosta çok varan ekşi surat görür.

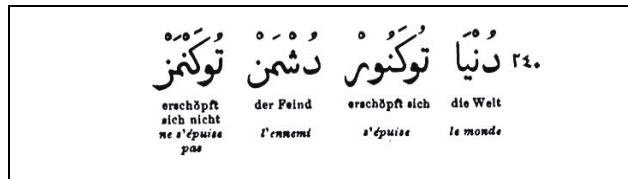
Dostâ tshök warân ekschî şurèt görür. Dosta tchoq vārân ekchi souret gueurur. (242: 81) → /Dosta çok varan ekşi suret görür./ **Fr.** Visite trop fréquente ne trouve pas mine riante. **Alm.** Willst du gelten mach' dich selten.

175. Dost bin ise azdır, düşman bir ise çoktur.

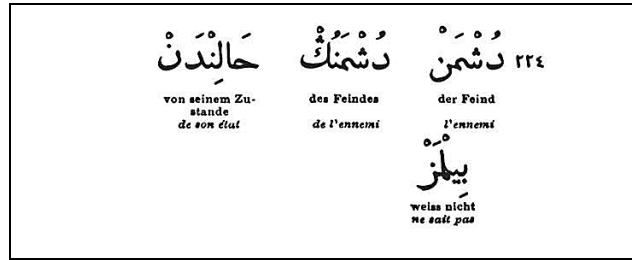
Dost bîn isè áf dir düschmèn bir isè tshökdir. Dost biñ içè az dir duchmen bir içè tchoqdir. (241: 81) → /Dost bin~biñ ise azdır düşman bir ise çoktur./ **Fr.** Mille amis c'est peu; un ennemi c'est beaucoup. **Alm.** Tausend Freunde sind wenig; Ein Feind ist viel.

176. Dünya tükenir, düşman tükenmez.

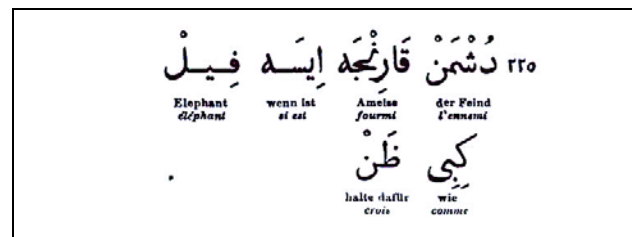
Dünjâ tükenür düschmèn tükenmêf. Dunïä tukenur duchmen tukenmez. (240: 81) → /Dünya tükenür düşman tükenmez./ **Fr.** Tout finit ici-bas hors l'inimitié. **Alm.** Die Welt hört auf, die Feindschaft nicht.

177. Düşman düşmanın hâinden bilmez.

Düşmèn düşmenyñ halindân bilméf. Duchmen duchmenyñ hâindan bilmez. (224: 75) → /Düşmen düşmenin~düşmeniñ halindan bilmez./ **Fr.** L'ennemi est mauvais juge de son ennemi. **Alm.** Kein Feind beurtheilt richtig seinen Feind.

178. Düşman karınca ise fil gibi san.

Düşmèn karindschâ isè fil gibi fânn. Duchmen qarindja içè fil guibi zann. (225: 75) → /Düşmen karınca ise fil gibi zann./ **Fr.** Ton ennemi ne fût-il qu'une fourmi, vois en lui un éléphant. **Alm.** Wäre dein Feind eine Ameise, du halte ihn für einen Elephanten.

179. Edepli edepsizden edep öğrenir.

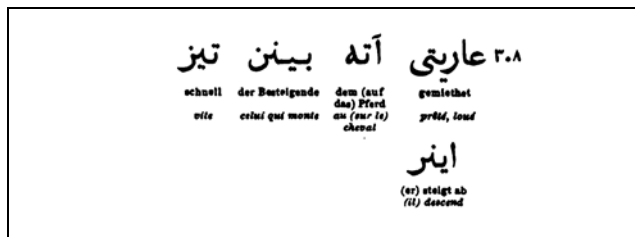
Edeblü edebşyfdèn edèb öjrenür. Edeblu edebşyzen edeb eurenur. (23: 11) → /Edeblü edebşyzen edeb öyrenür./ **Fr.** Les bonnes moeurs s'apprennent des mauvaises. **Alm.** Sitte lernt man von der Unsitte.

180. Efendinin nazarı ata timardır.

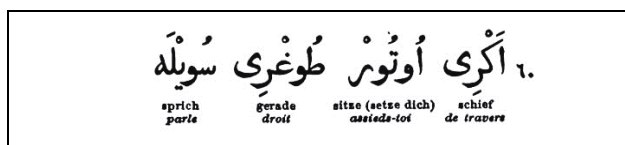
Efendinyñ nafarî atâ timâr dir. Efendinyñ nazari âta tîmâr dir. (52: 19) → /Efendinin~efendiniñ nazari ata timardir./ **Fr.** L'oeil du maître esl l'étrille du cheval. **Alm.** Das Auge des Herrn ist der Striegel des Pferdes.

181. Eğreti ata binen tez iner.

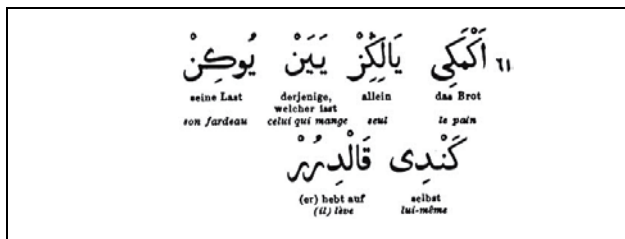
Arieti atâ binen tîf iner. 'Ārieti âta binen tîz iner. (308: 101) → /Aryeti~'âryeti (?) ata binen tiz iner./ **Fr.** De cheval loué on descend bientôt. **Alm.** Vom ausgeliehenen Gaul steigt man bald ab.

182. Eğri otur, doğru söyle.

Ejri otúr dhoghrú sojlé. Ēiri otour dhoghrou seuilè. (60: 21) → /Eyri otur doğru söyle./ **Fr.** Ayez le maintien gauche, pourvu que votre langage soit droit. **Alm.** Sitze schief, doch sprich gerade.

183. Ekmeği yalnız yiyen yükünü kendi kaldırır.

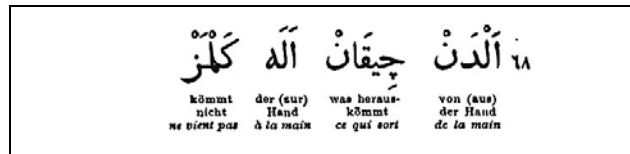
Ekmeji jalnyf jejen jükín gendý kaldyrúr. Ekmeiï iälyñyz ieien iükin guendy qäldyrur. (61: 21) → /Ekmeyi yalnız~yalñız yeyen yükin gendı kaldırür./ **Fr.** Qui mange seul son morceau porte aussi seul son fardeau. **Alm.** Wer sein Brot allein isst, trägt auch seine Last allein.

184. El ayıbın söyleyen senin aybını da söyler.

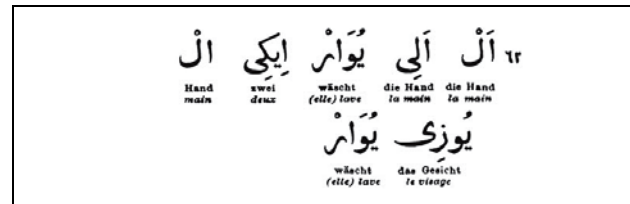
İl aibın söyleyen senin aybında sojlér. İl 'aibin seuileien senyñ 'aibynda seuiler. (122: 41) → /İl aybin~'aybin (?) söyleyen senin~seniñ aybın (?) da~'aybıñ (?) da söyler./ **Fr.** Mèdira de toi qui mèdit des autres. **Alm.** Wer die Fehler Anderer rügt, rügt auch die deinen.

185. Elden çıkan ele gelmez.

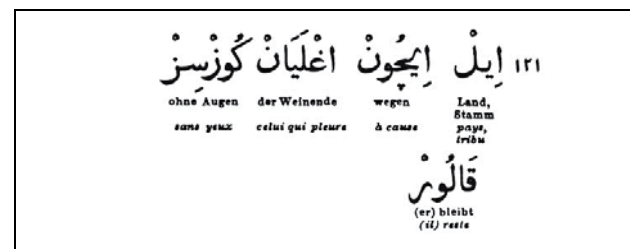
Eldèn tschykàn elè gelmef. Elden tchyaqàn elè guelmez. (68: 23) → /Elden çıkan ele gelmez./ **Fr.** Occasion perdue ne se présente plus. **Alm.** Entgangenes kehrt nicht wieder.

186. El eli yur, iki el yüzü yur.

El elí juwâr ikí el jüfí juwâr. El eli iouvâr iki el iuzi iouvâr. (62: 21) → /El eli yuvar iki el yüzi yuvar./ **Fr.** Une main lave l'autre, les deux mains lavent la figure. **Alm.** Eine Hand wäscht die andere, beide waschen das Gesicht.

187. El için ağlayan gözsüz kalır.

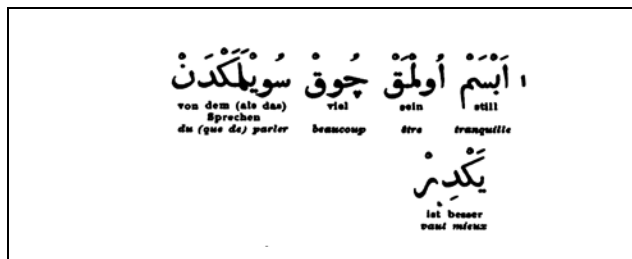
Ûl itschún aghlajân gösýf kalúr. Ûl itchun aghlaian gueuzsyz qalur. (121: 41) → /Ûl için ağlayan gözsüz kalúr./ **Fr.** Qui pleure sur tout le monde finit par perdre la vue. **Alm.** Wer um alle Welt weint, wird am Ende blind.

188. Elma kendi ağacından irak düşmez.

Elmā gendý aghadschindân irāk düschmef. Elmā guendy aghadjindan irāq duchmez. (73: 25) → /Elma gendí ağacından irak düşmez./ **Fr.** La pomme ne tombe pas loin de l'arbre (Bon sang ne peut mentir). **Alm.** Der Apfel fällt nicht weit vom Stamm.

189. Epsəm olmaq çok söylemekten yeğdir.

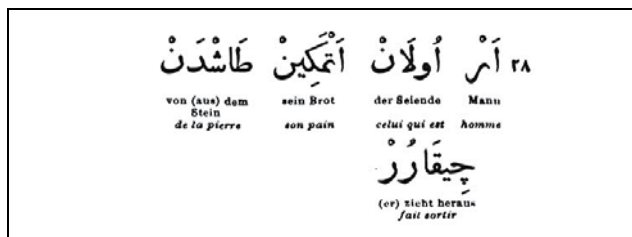
Ebsém olmák tschok söjlemekdén jékdir. Ebsem olmaq tchoq seuilemekden iekdir. (1: 3) → /Ebsem olmak çok söylemekden yekdir./ **Fr.** Mieux vaut se taire que trop parler. **Alm.** Besser schweigen als zü viel reden.

190. Erkek ondan dokuzu zendir.

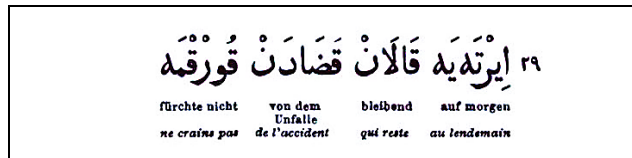
Erkek ondan dhokufú féndir. Erkek ondan dhoqouzou zendir. (31: 13) → /Erkek ondan dokuzu zendir./ **Fr.** Sur dix hommes neuf sont femmes. **Alm.** Von zehn Männern sind neun Weiber.

191. Er olan ekmeğın taştan çıkarır.

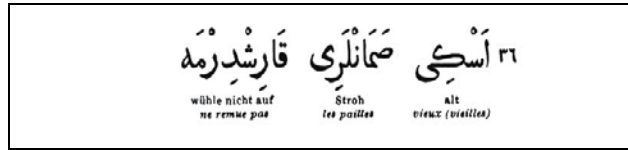
Ër olân etmejın (ekmejın) thaschdân tschykarúr. Er olân etmeiin (ekmeiin) thāchdān tchyqārur. (28: 11) → /Er olan etmeyin (ekmeyin) taştan çıkarır./ **Fr.** L'homme énergique tire son pain même du rocher. **Alm.** Der wahre Mann weiss auch aus Stein sein Brot herauszuschlagen.

192. Erteye kalan kazadan korkma.

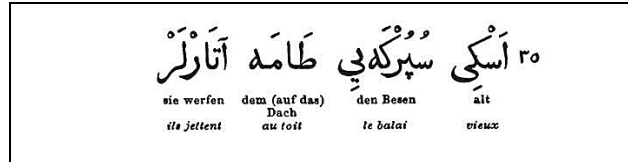
Ertejë kalân kafadân kórkma. Erteie qālān qazādan qorqma. (29: 13) → /Erteye kalan kazadan korkma./ **Fr.** Ne redoute pas l'accident du lendemain. **Alm.** Vor dem morgigen Unheile fürchte dich nicht.

193. Eski samanları karıştırma.

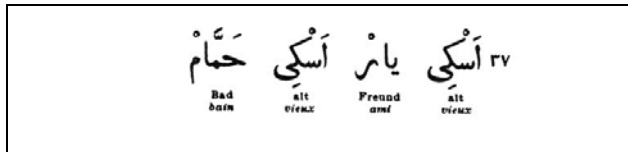
Eskí samanlerí karışdırma. Eski samānleri qārychdirma. (36: 13) → /Eski samanleri karışdırma./ **Fr.** Ne remue pas le vieille paille. **Alm.** In altem Stroh wühle nicht.

194. Eski süpürgeyi dama atarlar.

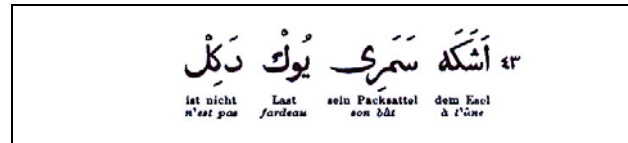
Eskí süpürgeji dhamâ atarlâr. Eski supurgueii dhāma âtarlar. (35: 13) → /Eski süpürgeyi dama atarlar./ **Fr.** Les vieux balais se jettent au grenier. **Alm.** Alte Besen wirft man auf's Dach.

195. Eski yâr, eski hamam.

Eskí jar eskí hammâm. Eski iâr eskí hammâm. (37: 15) → /Eski yar eski hammam./ **Fr.** Vieil ami, vieux bain (On n'aime changer ni l'un ni l'autre). **Alm.** Ein alter Freund, ein altes Bad (Beide wechselt man ungern).

196. Eşeğe semeri yük değil.

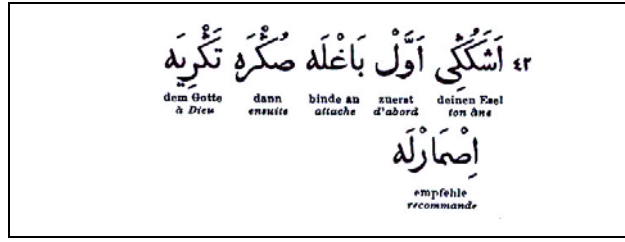
Eschejë semerí jük dejíl. Ècheiè semeri iük deîil. (43: 17) → /Eşeye semeri yük deyil./ **Fr.** Le bût ne pèse point à l'âne. **Alm.** Dem Esel ist sein Sattel keine Last.

197. Eşeğin anırmazı olmaz.

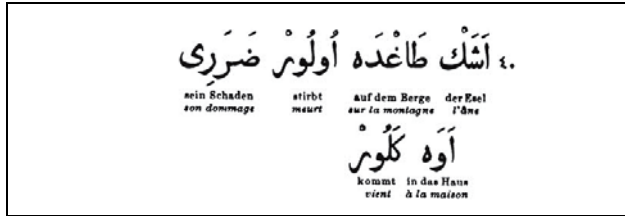
Eschegÿn anyrmafí olmaf. Èchegyñ aňyrmāzi olmāz. (41: 15) → /Eşeğin~eşeğiñ anırmazı~aňırmazı olmaz./ **Fr.** Il n'est d'âne qui ne braie. **Alm.** Keil Esel, der nicht iat.

198. Eşegini evvel bağla, sonra Tanrı'ya ısmarla.

Eschegyni ewwêl baghlâ ßõnra tañriyâ yßmarlâ. Èchegyñi evvel bâghla soñra tañriia ysmârla. (42: 15) → /Eşegini~eşegini evvel bağla soñra Tañri'ya ısmarla./ Fr. Attache d'abord ton âne, ensuite tu le recommanderas à Dieu. Alm. Erst binde deinen Esel fest, dann empfehle Gott den Rest.

199. Eşek dağda ölür, zararı eve gelir.

Eschêk dhaghda ölür fararý ewê gelür. Èchek dhāghda eulur zarary èvè guelur. (40: 15) → /Eşek dağda ölür zararı eve gelür./ Fr. L'âne meurt au pâturage, la maison en éprouve le dommage. Alm. Der Esel stirbt auf den Weiden, das Haus muss den Schaden leiden.

200. Et ile tırnak arasına girme.

Et ilê thyrnâk arasinâ gırme. Et ilê thyrnâq arâçina guirmê. (5: 3) → /Et ile tırnak arasına girme./ Fr. N'entre pas entre l'ongle et la chair. Alm. Dränge dich nicht zwischen Nagel und Fleisch.

SONUÇ

Makalede bir transkripsiyon metni olan *Osmanische Sprichwörter*'deki 100 (101-200 arası) atasözü üzerinde durulmuştur. Eserde atasözlerinin Arap harfli metinleri yanında Latin harflerinin kullanılması bizler için sözcük ve eklerin telaffuzlarına dair birtakım bilgiler vermektedir.

Buna göre telaffuzla ilgili olarak şu sonuçlara varmak mümkündür.

1. Dil ve dudak uyumuna aykırılıklar [*alacayi* (155), *edebatsızden* (179), *ermağani* (135), *halından* (177), *samanlari* (193); *eyü* (153), *gelür* (199), *işidür* (159), *yükin* (183) vb.], ünsüz uyumuna aykırılıklar [*karişdirma* (193), *kılıcdan* (166), *kudurmuşdan* (149), *söylemekden* (189), *uzakdan* (152) vb.] eserdeki konuşma dilinin önemli özellikleri arasındadır.

2. İyelik üçüncü teklik kişi ve yükleme durumu eklerinin uyum dâhilinde telaffuz edildiği

görülmektedir: *budunu* (112), *kuzusu* (140), *oğlu* (131), *onu* (170), *suyu* (154). Buna karşın: *gözi* (147).

3. *Dağ* (145, 146, 148, 199), *dam* (194), *danışan* (148), *darıl-* (149), *doğru* (168, 169, 192), *dokun-* (161, 167), *dokuz* (113, 168, 170), *duman* (145), *dur-* (117) gibi sözcüklerdeki ilk ünsüzler ط ile yazılmakta fakat /d/ ile telaffuz edilmektedirler.

4. *Ağır diydi* (167), *bey* (116), *deyil* (124, 145, 196), *deyirmen* (154), *ekmeyi* (183), *eşeye* (196), *eyri* (182), *öyrenür* (179), *yyiit* (145), *yüreyi* (157), *yüreyindedir* (157) gibi sözcüklerdeki işaretli ünsüzler ك ile yazılmakta ama akıcılaşarak /y/ ile telaffuz edilmektedir. Buna karşın: *düşdiği* (158), *eşegin~eşegin* (197), *gördüğünü* (173).

5. *Baklanın* (144), *başın* (123), *canın* (127), *cimrinin* (131), *delinin* (157), *dilin* (165), *insanın* (139) gibi sözcüklerde ilgi durumu eki ötre ile yazılmasına rağmen dudak uyumu dâhilinde yani düz ünlü ile telaffuz edilmektedir. [Fransız transkripsiyon sisteminde ilgi durumu ekinin son ünsüzünün nazal olarak telaffuz edildiği belirtilmiştir: *baklanın* (144), *başın* (123) gibi.]

6. *İrte*, *it-* ve *vir-* sözcükleri *et-* (163, 164), *erte* (192). *ver-* (170) biçiminde telaffuz edilmektedir.

7. *Ur-* biçiminde yazılmasına rağmen telaffuz *vur-* (113, 114)'tır.

8. *Gemiği* (165), *gendı* (159, 183, 188) sözcüklerinin ilk ünsüzleri tonlu olarak telaffuz edilmektedir.

9. لبط biçiminde yazılan *davul* sözcüğü *taul* (152, 153) ve *tabl* (152) şeklinde ikili telaffuza sahiptir. دجی sözcüğü *daha* (158) ve *daği* (158) biçimlerinde telaffuz edilebilmektedir.

10. *Domuz* sözcüğü üç noktalı ك ile yazılmasına karşın hem /m/ [*domuz* (171, 172)] hem de /n/ ile [*donuz* (hatta *doñuz*) (171, 172)] telaffuz edilmektedir.

11. *Kocakla-* (141) sözcüğünün ilk ünlüsü geniş olarak telaffuz edilmektedir.

12. *Daima* ve *yeğ* sözcükleri *dayma* (125) ve *yek* (101, 116, 120, 189) biçiminde telaffuz edilmektedir.

13. Eserde *vakit* sözcüğünün hem türemiş art bir ünlüyle hem de ünlü türemesi olmadan telaffuz edildiği kaydedilmiştir: *vakitsiz* (*vaktsiz*) (126).

SUMMARY

The term "transcription texts" is used in Turkology to refer to Turkish texts written in alphabets other than Arabic (such as Latin, Greek, Armenian, Syrian, Hebrew, Cyrillic). Much as György Hazai objected to the term and put forward that the expression of "Non-Arabic monuments" would be more appropriate, the terms "transcription texts" or "transcription monuments" have now been established.

Transcription texts are quite "heterogenous". They were written using different alphabets by people with dissimilar language, culture and knowledge. Since the early 1900s, transcription texts studied especially by the Europeans attracted the attention of Turkish researchers and as a result numerous studies were carried out on these texts by the Turks. The transcription text we examined here is *Osmanische Sprichwörter*. The words in *Osmanische Sprichwörter* were given in Latin letters as well, so that the Germans and the French could read them. It enabled Turkish language researchers to see pronunciations that orthography may have obstructed in many words and appendices.

It would not be incorrect to state that Ottoman script was mostly conservative and traditional. Therefore, it is quite difficult to trace the phonetic developments of the language via standard writing. Turkish language underwent changes and developments through both Turkish and borrowed foreign words, however Ottoman orthographic system rendered the relationship between written and spoken forms of the language incomprehensible. In this context, transcription texts that reveal the sounds of the Turkish language are very beneficial since they contain "spoken Turkish".

In this study, 100 (101 to 200) proverbs from *Osmanische Sprichwörter* were evaluated.

Osmanische Sprichwörter was published in 1865 by students M. Pasetti Ritter Von Friedenburg, A. Rehn, A. Bargehr, J. Günner, E. Von Sauer-Czaky-Nordendorf, E. Trechich ve director Ottokar Maria Freiherr von Schlechta-Wssehrd of K. K. Orientalische Akademie In Wien. It was stated in the preface that the proverbs in the texts were based on a manuscripts collection prepared by two former Akademie students and a manuscript by GÜVAHI.

There are a total of 500 proverbs in *Osmanische Sprichwörter*. The proverbs were written in Ottoman alphabet. Vowel points were used only for the first 250 proverbs and omitted for the rest. It was stated in the preface that the idea of “a transition from easy to difficult” was instrumental in that decision since the aim of the book was to teach Turkish language to the Germans and the French. As per the book, the writers preferred a middle ground and strived to both be faithful to the “oriental script”, i.e. conventional orthography, and give the pronunciations. In fact, it was especially emphasized in the book that more importance was placed on pronunciation.

Another aim of *Osmanische Sprichwörter* was to offer the means to overcome the initial difficulties of reading and understanding Ottoman texts for the Germans and the French without needing a teacher. In addition, the same ease was meant for the Turks who wished to improve themselves in terms of German and French texts. In order to fulfill this double task, the simplest possible texts were chosen and proverbs were thought to fit the bill in that regard. Proverbs are succinct and offer advantages in terms of both the grammar and the culture and traditions.

There are some additions to Ottoman text in *Osmanische Sprichwörter*:

Interlinear Translation (German and French): German and French translations of the proverbs were given word by word under the Ottoman text. The aim was to be able to study without the need for a teacher. It is interesting that it was noted in the preface that this method, used commonly and successfully in other languages, was applied to the Western Turkish on a larger scale for the first time (?).

Pronunciation: In *Osmanische Sprichwörter*, proverbs were presented with pronunciations, as well as Ottoman letters. Two distinct transcription systems were used for German and French. It should be noted that the transcription of pronunciations of proverbs were tried to be adapted to the language and tone of voice as closely as possible used in “the best circles of the Muslim society” of Istanbul.

A German and French Translation: Here, German and French translations of the proverbs were given. Sometimes a proverb used in German or French with the same meaning was given as a translation.

Glossary: A glossary was placed at the end of *Osmanische Sprichwörter*.

The proverbs in *Osmanische Sprichwörter*: In this study, 100 (101 to 200) proverbs from *Osmanische Sprichwörter* were given. They were ordered alphabetically according to their present-day forms and were presented with the information provided in the diagram at the beginning of the article.

Teaching of the Turkish language is one of the fundamental aims of the *Osmanische Sprichwörter*. In addition to that, the book reveals spoken language through proverbs. Therefore, it provides useful information about phonological features of the era it was written. That being said, there are some significant features of the spoken language in the book; namely, contradictions to consonant harmony, disregard for consonant harmony in some affixes, sonorisations.

KAYNAKÇA

- Bekâr, B. (2019). *Batı kültüründe Türk atasözleri (16. yüzyıl-19. yüzyıl)*. Konya: Kömen Yay.
- Böler, T. (2018). Osmanische Sprichwörter (1865) adlı eserdeki Türk atasözleri ve bu atasözlerinin telaffuzu. *V. Yıldız Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metin Bildiri Kitabı* içinde (s. 850-865), İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Yay.
- Duman, M. (1999). Klasik Osmanlı Türkçesi döneminde i/e meselesine dair. *İlmî Araştırmalar*, 7, 65-103.
- Hazai, G. (2012). *Türkiye Türkçesinin dünü ve bugünü* (T. Turan, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- K. K. Orientalische Akademie (1865). *Osmanische sprichwörter*. Wien: K.K. Hof- und Staats-Druckerei.
- Kartalhoğlu, Y. (2011). *Klasik Osmanlı Türkçesinde eklerin ses düzeni (16, 17 ve 18. yüzyıllar)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Tulum, M. (1991). Alfabe ve alfabemiz üzerine. *Dil ve alfabe üzerine görüşler* içinde (s. 23-27). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay.

**KİTÂBU KISSA-I KAHRAMÂN-I KÂTİL'İN PARİS
BİBLİOTHEQUE NATIONALE (Supp. 344) NÜSHASI ÜZERİNE
BİR DEĞERLENDİRME**

**AN ASSESSMENT OF PARIS BIBLIOTHEQUE NATIONALE (Supp.
344) COPY OF THE KITABU KISSA-I KAHRAMAN-I KATIL**

Bekir DİREKÇİ*

Öz

Bu çalışmanın amacı Kitâbu Kissa-ı Kahramân-ı Kâtil 'in Paris Bibliotheque Nationale (Supp. 344) Nüshası üzerine bir değerlendirme yapmaktır. Türk edebiyatına, Fars edebiyatından tercüme yoluyla kazandırılan Kahramân-nâme'nin ilk çevirisi 16. yüzyılda yapılmıştır. Mensur olarak yazılmış eser, manzum bir girişle başlamaktadır. Kahraman-name'deki olay örgüsünde; mitoloji, din, aşk, kahramanlık konuları iç içedir. Eser, Kahraman'ın merkezde olduğu ve birbirine bağlı olan birkaç olay örgüsünü içermektedir.

Eserin Paris Bibliotheque Nationale (Supp. 344) nüshasının müellifi Ebû Tâhir Mûsâ et-Tarsusî, mütercimi Firdevsî-i Rûmî Balıkesirli Orhan, müstensihisi ise 'Ali bin 'Abdullah'tır. İstinsah tarihi 955/1548 Muharrem/Şubat-Mart olan eserin, satır sayısı 11 iken varak sayısı 261'dir. Yapılan ayrıntılı nüsha taramasında eserin; Türkiye, Fransa, Avusturya, Kazan-Tataristan, Bosna-Hersek ve Mısır'da olmak üzere toplam 23 nüshası tespit edilmiştir. Elde edilen bilgiler çerçevesinde müellif nüshasına en yakın ve en eski nüshanın Paris Bibliotheque Nationale (Supp. 344) nüshası olduğu değerlendirilmiştir. Eserin müellifi ile ilgili daha önce yapılan değerlendirmeler göz önünde bulundurulup, önceki değerlendirmeler ve elde edilen veriler ışığında eserin müellifinin Ebu Tâhir Mûsâ et-Tarsusî olduğu düşünülmektedir. Ayrıca üzerinde çalıştığımız nüshanın müellif nüshası değil mütercim nüshası olduğu yargısına varılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Kitâbu Kissa-ı Kahramân-ı Kâtil, Kahraman-name, Ebû Tâhir Mûsâ et-Tarsusî, Firdevsî-i Rûmî, Balıkesirli Orhan

Abstract

The present study aims to assess the Paris Bibliotheque Nationale (Supp. 344) copy of Kitâbu Kissa-ı Kahramân-ı Kâtil. The first translation of Kahraman-name, which was brought to Turkish literature through translation from Persian literature, was made in the 16th century. The work written as the prose starts with a poetic introduction. In the plot of Kahraman-name, topics like mythology, religion, love, heroism are intertwined. The work covers several plots having a connection to each other and where Kahraman is in the centre.

The author of the Paris Bibliotheque Nationale (Supp. 344) copy of the work is Abu Tâhir Mûsâ et-Tarsusî, the translator is Firdevsî-i Rûmî Balıkesirli Orhan, and the copiest is 'Ali bin'Abdullah.

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi. E-posta: bdirekci@gmail.com, ORCID.ORG/0000-0002-6951-8567

Gönderim Tarihi: 30.04.2020
Kabul Tarihi: 08.06.2020

The copy date is 955/1548 Muharram / February-March, while the number of lines is 11, the number of foils is 261. As a result of the detailed copy scan, it was found that the work had a total of 23 copies in the countries including Turkey, France, Austria, Kazan-Tatarstan, Bosnia and Herzegovina and Egypt. Within the framework of the information obtained, it was evaluated that the closest and oldest copy to the author copy is the Paris Bibliotheque Nationale (Supp. 344) copy. Considering the previous evaluations about the author of the work, it is thought that the author of the work is Abu Tâhir Mûsâ et-Tarsusî based on the data obtained. Besides, it is concluded that the present copy is not a copy of the author but the translator.

•

Keywords

Kitâbu Kissa-ı Kahramân-ı Kâtil, Kahraman-name, Ebû Tâhir Mûsâ et-Tarsusî, Firdevsî-i Rûmî, Balıkesirli Orhan

GİRİŞ

Klasik edebiyatın her döneminde şiirin ağırlığı kendisini hissettirmiş, şairlerin sayısına oranla nasirlerin sayısı oldukça sınırlı kalmıştır. Ancak bu, nesrin dikkate alınmadığı anlamına gelmez. Klasik edebiyatımızda bu türde pek çok eser telif ve tercüme yoluyla kaleme alınmıştır.

Türkler, İslamiyet'i kabulle birlikte yeni bir kültür dairesine dâhil olmuş, Fars ve Arap edebiyatından gerek dinî gerekse din dışı konuları ihtiva eden eserleri Türkçeye çevirmeye başlamışlardır. Bu çeviri çalışmaları özellikle XV. yüzyıldan sonra daha da artarak Fars ve Arap edebiyatından birçok hikâye dilimize çevrilmiştir.

Türklerin İslami kültür ürünleri ile teması ilk zamanlarda daha çok İran edebiyatı yoluyla olmuştur. İran kaynaklı eserlerin yanı sıra diğer milletlerin kültür ürünlerinden pek çoğu da İran kanalıyla Türkçeye aktarılmıştır (Kavruk, 1998).

Klasik Türk Edebiyatında ilk mensur hikâyeler Farsçadan çeviri yoluyla kaleme alınmıştır. Kelile ve Dimne, Marzubân-nâme, Bahtiyar-nâme, Hikâye-i Ucube ve Mahcûbe, Tütî-nâme, Şirvân Şah ve Şemâil Bânû, Ferruh ve Humâ, Sindbad-nâme, Hüsn ü Dil, Kıs̄sa-i Kırân-ı Habeşî, Cevâmiül-Hikâyât, Bülbüliyye vb. gibi. Hint kaynaklı olan Kelile ve Dimne, Marzuban-nâme, Bahtiyar-nâme, Tütî-nâme gibi eserler de Farsça yoluyla edebiyatımıza geçmiştir (Kavruk, 1998).

Hint menşeli bir hikâye olan (Blochet, 1932, s. 137) Kahraman-name, İran edebiyatında *Kıs̄sa-i Kahramān-ı Kātil*, *Kıs̄sa-i Kahramān*, *Kıs̄sa-i Kahramān-ı Kātil ve Pehlevān-ı Ādil* adlarıyla da bilinir. Hikâye önce Pehlevî diline tercüme edilmiş, daha sonra da V./XI.? yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı tahmin edilen mensur *İskender-nâme* yazarı Ebû Tahir Mūsâ et-Tarsūsî tarafından yeniden kaleme alınmıştır. (Kavruk, 1998). Bu eser, Farsçadan Türkçeye tercüme edilmiş ve konusunu Firdevsî'nin meşhur eseri *Şehnâme'den* alan tarihî-mitolojik klasik halk hikâyelerindendir.

Kahramān-nâme'nin Mehmet Emin Yümni el Salmaniyevî tarafından 1285 yılında Türkçeye tercüme edildiği kayıtlıdır. Mehmet Emin Yümni el Salmaniyevî, Arapça aslı sekiz kitaptan oluşan eserin tercümesini konuyu kısaltarak tek cilde indirmiştir. Bu nüsha bizim üzerinde çalıştığımız nüshadan farklılıklar içermektedir.

1. Üzerinde Çalıştığımız Nüshanın Künyesi

Bulunduğu yer: E. Blochet, Supp. 344; Bibliothēque Nationale/ Paris/Fransa

Müellifi: Ebu Tâhir Mûsa et-Tarsusî

Mütercimi: Firdevsî-i Rûmî *Balkesirli Orhan*

Müstensihî: 'Ali bin 'Abdullâh

Kopya tarihi: 955/1548 Muharrem/Şubat-Mart

Ölçü: 190x120 mm.

Varak sayısı: 261

Satır sayısı: 11

Yazı çeşidi: Harekeli nesih

Eserin yazılış tarihi metnin içinde açıkça belirtilmemektedir; 'Alî bin 'Abdullâh vaqtî'd-*duhâ* yevm 19 fi- muharremi'l-*harâm* 955 (261b/4). *Nüshada vaqtî'd-*duhâ* yevm 19 fi- muharremi'l-*harâm* 955/1548-1549* yazmasına rağmen eserle ilgili bu makalede incelenen çalışmalarda tarihin 905/1499-1500 şeklinde tekrar edilmesi düşündürücüdür.

Harekeli nesih hat ile kaleme alınmış olan eserde, başlıklar kırmızı ve siyah mürekkep ile gösterilmiştir. Yazmanın bazı satırlarında der-kenarlar ile ilaveler ve düzeltmeler yapılmıştır.

Manzum kısımları hariç mensur kısımları on bir satırdan oluşan eserin bazı sayfalarında satır sayısı on ikidir.

Manzum bir dua ile başlayan eser yine manzum bir dua ile biter. Nüshanın her yaprağının *b* bölümünde, sol alt köşede bir sonraki sayfanın başladığı ilk kelime reddade (çoban, takip) ile gösterilmiştir.¹

Geleneksel olarak manzum ve mensur eserlerin özellikle giriş kısımlarında görülen, tasvir ve manzum bölümlerinde Arapça, Farsça sözcük ve terkip yoğunluğu metnimizde de mevcuttur. Ancak bir bütün olarak eser, Eski Anadolu Türkçesi dil özelliklerini barındıran, halk diline yakın, arkaik sözcükleri de görebildiğimiz sade ve anlaşılabilir bir dille kaleme alınmıştır. Eserde deyimlere, halk tabirlerine ve atasözlerine çokça başvurulmuştur. Eserde diyaloglu bir anlatım tercih edilmiştir.

2. Eserin Müellifi, Mütercimi ve Müstensihî

Eserin müellifi olan Ebû Tâhir Mûsâ et-Tarsusî'nin yaşadığı yer ve zaman hakkında kaynaklarda çelişkili bilgiler yer almaktadır.

Müellifin adı kaynaklarda tam olarak Ebû Tâhir Muhammed bin Hasan bin Ali bin Mûsâ et-Tarsusî şeklinde geçmektedir. Kendi eserlerinde ve bazı kaynaklarda ise Tarsusî şeklinde de yer almaktadır (Hanaway, 1998, aktaran Bulut, 2009, s. 13).

Said Nefisî onu önce Tarsuslu biri olarak kabul etmiş ama daha sonra onun Tûslu olduğu, yanlışlıkla Tarsusî yazıldığı ve V./XI. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı sonucuna varmıştır (Bulut, 2009, s. 13).

Muhammed Emin Riyahi, Tarsusî'nin en meşhur eseri olan ve İran'da yayımlanan *Dârâb-nâme'nin* diline bakarak onun VI./XII. yüzyıl sonlarında yaşadığını kabul eder. Müellifin memleketi hususunda ise *Dârâb-nâme'nin* bütünündeki İran düşünce muhitinin varlığı ve Yunan kültürü ile karışmış oluşu, müellifin Selçuklu sultanlarının kudretli döneminde ve onların hâkimiyeti altındaki bölgelerde yaşamış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir, der. Ayrıca Tarsus'un asırlar boyunca bölgenin önemli kültür merkezlerinden biri oluşu ve İran kültürünün orada geçişinin olması da bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Tarsus, İskender'in aldığı, M. Ö. 333 yılına kadar Hahamenişîler döneminde İran'ın bir parçasıdır. Tarsus sakinlerini Ermeniler, Rumlar ve Müslüman kavimler oluşturuyordu. Bazı İranlılar ticaret yapmak için ya da İran'daki istenmeyen olaylar yüzünden kaçarak oraya yerleşmişlerdi. Tarsusî'nin ailesinin de bu İranlılardan olması mümkündür (Riyahî, 1995, aktaran Bulut, 2009, s. 13).

Zebihullah Safa *Dârâb-nâme* nin önsözünde, yazarın adındaki *Tarsusî* veya *Tartusî* ifadelerinin iki yere işaret ettiğini, bunlardan *Tartus'un* bugün Suriye'de bulunan Tartus şehri olduğunu belirtir. Ancak burada bu şehir üzerinde fazla durulmamaktadır. *Tarsus'un* (bugünkü Mersin'e bağlı ilçe) ise bazı kaynaklarda Harun Reşid hilafeti döneminde, Reşid'in oğlu Memûn'un öldüğü ve defnedildiği yer olarak belirtildiğini söyler ve şöyle devam eder: "Tarsus, salih ve zahidlerin vatanıydı, buraya gaza ve cihad için giderlerdi ve burada kalırlardı. Hilafetin zayıfladığı zamanlarda İslam orduları ve Bizans orduları arasındaki mücadeleler sonucu şehir birkaç defa el değiştirdi ve Müslümanlar bu memleketten başka yerlere göç ettiler. Tarsusî'nin de bunların seleflerinden biri olması muhtemeldir." (Safa, 1371, aktaran Bulut, 2009, s. 13).

Albayrak (1994, s. 196) ise *Ebu Müslim Destanı* maddesinde; Türkçe'ye ne zaman çevrildiği belli olmayan Ebü Müslim hikâyelerinin en eski tercümesinin Ebu Tahir-i Tusî'ye (Tarsusî) ait olduğunu bildiren kaynaklar yanında (İA, IV. 41; TDEA, II, 412; Elr., 1, 344) Fuad Köprülü, *Ebü Müslim destanının* en eski nüshasının 1150'de Merv'de, Sultan Sencer'in maiyetinde bulunan

¹ <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10318633d.r=kahraman?rk=21459;2> (27.03.2020)

Karahan ailesine mensup Melikzad b. Mahmud b. Hüseyin b. Kızılarslan Hakan adına yazılan nüsha olduğunu belirtmektedir (Türk Edebiyatı Tarihi, s. 345). Destanın pek çok nüshasında adı geçen Ebû Tahir-i Tûsî'nin kimliği hakkında yeterli bilgi yoktur. Onun Gazneli Mahmud'un sarayında bulunan bir hikâyeci olduğu eldeki Ebu Müslim destanı nüshalarından anlaşılmakta ve bu nüshalarda Gazneli Mahmud adına da rastlanmaktadır. Bibliotheque Nationale'de bulunan bir Kıs̄sa-i Ebu Müslim nüshasındaki (Supplement Persan, nr. 843, vr. 73) bilgilere göre Ebû Tahir-i Tusî âmâdır. Zaman zaman kendisinden Ebu Tahir-i Karagözi olarak da söz edilir. Bunun dışında, Ebu Tahir-i Tusî adı bilhassa Anadolu'da Ebu Tahir-i Tarsusî veya Ebu Tahir-i Tartusî şeklinde de geçmekte ve Türk edebiyatındaki kahramannâmeler, darabnâmeler ve Veysel Karanî ile ilgili hikâyelerin pek çoğu Ebu Tahir-i Tusî'ye mal edilmektedir.²

Ebu Tâhir Mûsâ et-Tarsusî'nin bilinen dört eseri vardır: *Dārâb-nâme*, *İskender-nâme*, *Kahraman-nâme* ve *Dâstân-ı Kırân-ı Habeşî* (Nefisi 1984, aktaran Bulut, 2009, s. 13).

Bizim çalıştığımız nüshada geçen şu ifadelerden hareketle; ...*Huşeng nâm dört mu'teber mücellid kitâbdur.* ^[9] *Ammâ az bulunur, ekâbirde ola. Ancağ velî Kışşa'-ı Kahramân* ^[10] *dağı dört mu'teber mücellid kitâbdur. Evveli budur kim* ^[11] *bu kadar beyân oldı. Velî bâkisi ele girmek muhâldur. 260a* ^[1] *'Akla fehm olan oldur kim bunuñ tamâm kışşaları* ^[2] *hazâyin şâhlardan gayrı yirde ele girmez. Ol sebebden kim* ^[3] *nüşhası bu kadar ve hem taşşile bahâsı çokdur. 'Avâmuñ* ^[4] *bu nesneye kudreti yokdur, Pâdişâhlaruñ ne ihtiyâcları* ^[5] *var ammâ Allâh Feyyâzdur. Buğl olmaz bu bî-çârede hîc yoğ-iken* ^[6] *altmış iki cildi Süleymân-nâme viren Allâh eger şıdğ-ile* ^[7] *istersen saña dağı murâduñ virür... Huşeng isimli dört ciltten oluşan bir eserin var olduğu ancak esere ulaşmanın zorluğu dile getirilmektedir. Kahraman-nâme'nin de dört ciltten mürekkep olduğu bilgisi verilmiştir. Üzerinde çalıştığımız nüshanın Kahraman-nâme'nin birinci cildi olduğu ve bunun dışındaki ciltlere ulaşabilmenin zorluğu zikredilmektedir.*

Ayrıca altmış iki cilt Süleymân-nâme'nin kendisine nasip olduğunu zikretmesi de eserin müterciminin, Hz. Süleymân'ın kıssalarının anlatıldığı *Süleymân-nâme-i Kebîr* eseriyle bilinen ve 15. yüzyıl müelliflerinden olduğu düşünülen, Firdevsî-i Rûmî olduğudur.

Firdevsî-i Tâvil, Uzun Firdevsî ya da Türk Firdevsî gibi isimlerle bilinen mütercimin adı Şerefeddin Mûsâ'dır, Bursalı Mehmet Tâhir, İstanbul Arkeoloji Kütüphânesi'nde bulunan bir Gülistan nüshasının istinsah kaydına dayanarak adının İlyâs b. Hızır olduğunu ileri sürmektedir. Doğum tarihî kaynaklarda 1453 olarak geçmektedir. Ölüm tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur (Babür, 2013).

Her ne kadar Babür ve diğer birçok kaynak Firdevsi-i Rumi'nin adını Şerefeddin Mûsâ, İlyâs b. Hızır olarak ansalar da ismi ve memleketi hakkında birçok çelişki yeni çalışmalarla ortadan kalkmış ve netlik kazanmıştır. Süleymân-nâme nüshası üzerinde çalışmalar yapan Hocalarım, Prof. Dr. Kemal Yavuz ve Prof. Dr. Orhan Yavuz'un Süleymân-nâme'nin bilinmeyen bir nüshası üzerinde yaptıkları fakat henüz yayımlanmayan çalışmada geçen:

...İsmüm ORHAN cismüm etdür üstühân
Beyti âbâdân olup bâğ üsti han

Şehrümüz BĀLĪKESİR sultân bilür
Bağr-î tab'um pür güher tâlîp bulur...

Dizelerinden de anlaşılacağı üzere Firdevsi-i Rumi'nin kendi kaleminden ismini Orhan, memleketini de Balıkesir olarak zikrettiği görülmektedir.

² Nurettin Albayrak, Türk Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, *Ebû Müslim Destanı*, C.10, s. 195.

Çalıştığımız nüshada eserin müellifi ile ilgili bir kayıt yoktur. Eser'in müstensihisi hakkında, temmet bölümünde Ali bin 'Abdullah tarafından istinsah edildiği yazılıdır, ancak müstensih hakkında şimdilik herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

3. Eserin İçeriği

Türk edebiyatına, İran edebiyatından tercüme yoluyla kazandırılan Kahraman-name'nin ilk çevirisi 16. yüzyılda yapılmıştır. Mensur olarak yazılmış eser, manzum bir girişle başlamaktadır. Kahraman-name'deki olay örgüsünde; mitoloji, din, aşk, kahramanlık konuları iç içedir. Birbirine bağlı birkaç olay örgüsünü içeren eserin konusu kısaca şu şekildedir:

Devler insanoğlundan öç almak için Şeytan'dan fikir alır ve İran şahı Tahmurad'ın oğlu olan Kahraman'ı üç yaşında iken kaçırıp Kaf Dağı'nın eteğinde bulunan Heyhat Sahrası'na götürür. Tahmurad, tüm çabalarına rağmen oğluna kavuşamaz ve bunun üzüntüsüne dayanamayarak ölür. Onun yerine kardeşi Gürşasb hükümdarlık koltuğuna oturur. Gürşasb'ın ölümüyle İran hükümdarlığına Kahraman'ın amcasının oğlu olan Kahtaran getirilmek istenir. Ancak Kahtaran, hükümdarlığı değil pehlivanlığı tercih eder. Bu nedenle İran hükümdarlığına Huşeng Şah getirilir.

Devler, Kahraman'ı kendilerine benzetip insanlardan intikam almak için besleyip büyütürler. Öyle ki Kahraman henüz altı yaşındayken dahi oldukça cesur ve güçlü biri olur. Kılıç, gürz, ok ve kalkan gibi savaş aletlerini ustaca kullanmayı öğrenir. On dört yaşına geldiğinde ise ne filler ne ejderhalar ne de devler onunla başa çıkar. Bir müddet sonra kendisinin insan soyundan geldiğini öğrenen Kahraman devlere karşı öfke duyar ve devlerin yanından ayrılır. Kahraman yalnız başına gezerken Hindistan seferine çıkan Huşeng Şah'ın ordusuyla karşılaşır ve askerlerle cenge tutuşur. Birçok askeri öldüren Kahraman nihayet Kahtaran'la savaşmaya başlar ve Kahraman ile baş edemeyeceklerini anlayan askerler onunla konuşma yolunu seçer. Kahraman'ın Tahmürad'ın oğlu ve Kahtaran'ın amcasının oğlu olduğu anlaşılır. Bunun üzerine Kahraman, Huşeng Şah'ın ordusuna katılır ve Hindistan'a doğru yola çıkarlar.

Hint seferi sırasında, ordu Umman Denizi'nin kıyısında konaklarken denizden altı ayaklı, dört gözlü, tek boynuzlu bir canavar çıkar ve Huşeng Şah'ın ordusuna büyük zararlar verir. Kahraman tek başına canavarı alt ederek onu kendine binek yapar. Hint ordusuyla yapılan savaşta büyük yararlılıklar gösteren Kahraman, Hint padişahının yenilmez bir savaşçı olan kızı Serv-i Hıraman'a gönlünü kaptırır. Huşeng Şah, Kahraman ve zeki adamı Gerden-keşan sayesinde Hint seferinde başarılı olur. Bu vesileyle Hindistan hükümdarı Ray-ı Hind'in yenilmez kızı Serv-i Hıraman ile Kahraman nişanlanırlar.

Bir süre sonra Serv-i Hıraman ve Huşeng Şah'ın başkumandanı Behram'ın annesi devler tarafından kaçarılır. Bu sebeple tekrar bir maceraya atılan Kahraman bütün savaşlardan galibiyetle çıkar. Kral Karun'un tılsımını elde etmeye ve kaçırılmış olan nişanlısı Serv-i Hıraman ile Behram'ın annesini kurtarmaya muvaffak olur. Nihayet İran'a dönen Kahraman, Serv-i Hıraman ile evlenir ve ölen Huşeng Şah'ın yerine geçer.

4. Eserin Nüshaları

4.1. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Nüshası: Hikāye-i Kahramān adıyla kayıtlıdır. Arşiv numarası: E.H. 1660. Aharlı kâğıt, 212x150 mm, 106 yapraktan oluşmaktadır. Her sayfa 13 satırdan oluşmaktadır. 955/1548'de kopya edilmiştir.³

4.2. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Nüshası: Hikāye-i Kahramān adıyla kayıtlıdır. Demirbaş numarası: H.1615. Aharlı kâğıt, 212x155 mm, 269

³ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/hikaye-i-kahraman/117028>

yapraktan oluşmaktadır. Her sayfa 17 satır nesihle yazılmıştır. Katalog bilgilerine göre 1039/1629'da kopyalanmıştır.⁴

4.3. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Nüshası: Hikāye-i Kahramān adıyla kayıtlıdır. H.1618, Arşiv numaralı nüshadır. Eserin üçüncü cildi olduğu kaydı vardır. Aharlı kâğıt, 205x140 mm, 167 yapraktan oluşmaktadır. Her sayfa 17 satır talik kırması ile yazılmıştır. Katalog bilgilerine göre 1610-11'de kopyalanmıştır.⁵

4.4. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Nüshası: Hikāye-i Kahramān Şāh veya Kahramān Kātil adıyla kayıtlıdır. Arşiv numarası: H:1619, Katalogda eserin üçüncü cildi olduğunun anlaşıldığı belirtilmektedir. Nüsha'nın başı eksik ve yırtıktır. Aharlı kâğıt, 205x145 mm, 132 yapraktan oluşmaktadır. Her sayfa dīvanī kırması 13 satırdan oluşmaktadır. 1039/1629-30'da kopya edilmiştir.⁶

4.5. Milli Kütüphane Nüshası: Kitāb-ı Kahramān adıyla kayıtlıdır. Yer numarası: 6 Mil Yz B 1154, DVD No: 2175. Katalogda eserin tek cilt olduğu bildirilmiştir. Abadi kâğıt, 126 yapraktan oluşmaktadır. Her sayfa nestalik 21 satırdan oluşmaktadır.⁷

4.6. Milli Kütüphane Nüshası: Hikāye-i Tercüme-i Kahramān Kātil adıyla kayıtlıdır. Arşiv numarası: 06 Mil EHT A 2236. Mehmed Emin Yümnü el-Süleymaniyyevî tarafından, 1285/1868-9 tercüme edilmiştir. 136 yaprak, serlevha ve cetvellidir, dış kapakları yoktur.⁸

4.7. İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu Nüshası: Kahramannāme adıyla kayıtlıdır. Arşiv numarası: 34 Ae Tarih 476. 286x198mm, Sırtı ve etrafı meşin, soğuk şemseli 119 yaprak ve nesih 20 satırdır.⁹

4.8. Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi Nüshası: Hikāyat-ı Kahramān adıyla kayıtlıdır. Arşiv numarası 1293'tür, 205x155mm, 89 yapraktan oluşmaktadır.¹⁰

4.9. Fransa Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Nüshası: Dāstān-ı Kahramān Kātil adıyla kayıtlıdır. Arşiv No: Gaulmin/Regius, 1447. 200x150mm, 210 yaprak, yazı türü nestaliktir.¹¹

4.10. Fransa Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Nüshası: Dāstān-ı Kahramān Kātil, Arşiv No: Gaulmin/Regius, 1448. İstinsah Tarihi 1008/1599. 205x150mm, 216 yaprak, yazı türü nesihdir.¹²

4.11. Fransa Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Nüshası: *Kissa-i Kahramān Kātil ve Pehlivan-ı Akil*, Arşiv No: Gaulmin. İstinsah Tarihi 1042/1632. 200x145mm, 305 yaprak, yazı türü nesihdir.¹³

4.12. Fransa Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Nüshası: *Dastan-ı Kahramān Kātil ve Pehlivan-ı Akil*, Arşiv No: Decambray/Gaulmin. Müstensih: Ali b. Abdullāh. İstinsah Tarihi 905/1499-1500 (?), 190x120mm, 262 yaprak, yazı türü nesihdir.¹⁴

Bu nüsha, bizim de üzerinde çalıştığımız nüshadır. Katalog bilgilerinin yanlış girildiği düşünülmektedir.

⁴ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/hikaye-i-kahraman/117029>

⁵ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/hikaye-i-kahraman/117032>

⁶ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/hikaye-i-kahraman-sah-veya-kahraman-katil/117035>

⁷ <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/manuscripts/catalog/details/405457?SearchType=1>

⁸ <https://kasif.mkutup.gov.tr/SonucDetay.aspx?MakId=1096699>

⁹ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/kahramanname/191831>

¹⁰ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/hikayat-i-kahraman/153501>

¹¹ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/dastan-i-kahraman-katil/92991> (27.03.2020)

¹² <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/dastan-i-kahraman-katil/92987> (27.03.2020)

¹³ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/kissa-i-kahraman-katil-ve-pehlivan-i-akil/93116> (27.03.2020)

¹⁴ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/kissa-i-kahraman-katil-ve-pehlivan-i-akil/93119> (27.03.2020)

4.13. Avusturya, Avusturya Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Nüshası: *Hikāye-i Kahramān Kātil*, Arşiv No: A.Far. 222 c (178), 127x101mm, 7 yaprak, her sayfa 9 satır, yazı türü nesihattir.¹⁵

4.14. Kazan-Tataristan, Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Tarih Araştırmaları Enstitüsü Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Nüshası: *Kitāb-ı Kahramān*, Arşiv No: Kol. 39 Liste. 1/3497, 271 yapraktır.¹⁶

4.15. Bosna-Hersek, Gazi Hüsrev Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Nüshası: *Hikāye-i Kahramān*, Arşiv No: 3543. Müstensih: Pehlivān-zāde İbrahim b. Ahmed, İstinsah Tarihi 1191/1778, 220x158mm, 34 yaprak, her sayfa 21 satır, yazı türü taliktir.¹⁷

4.16. Bosna-Hersek, Gazi Hüsrev Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Nüshası: *Hikāye-i Kahramān Şāh*, Arşiv No: 5580. 205x 145mm, 60 yaprak, her sayfa 15 satır, yazı türü taliktir.¹⁸

4.17. Bosna-Hersek, Gazi Hüsrev Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Nüshası: *Kıssa-i Kahramān Kātil ve Pehlivan-ı Âkil*, Arşiv No: 2290. 202x143mm, 110 yaprak, her sayfa 11 satır, yazı türü nesihattir.¹⁹

4.18. Kahire-Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Nüshası: *Dāstān-ı Kahramān Kātil*, Arşiv No: el-Kısas et-Timuriye 30. 269 yaprak, her sayfa 17 satırdır.²⁰

4.19. Avusturya, Dükalık Kütüphanesi Gotha Koleksiyonu Türkçe Yazmaları Nüshası: *Kahramān-nāme*, Arşiv No: Theil von pt. 70. Seetzen: Kah. 1198. 87 yaprak, her sayfa 25 satır, yazı türü nesihattir.²¹

4.20. Avusturya, Dükalık Kütüphanesi Gotha Koleksiyonu Türkçe Yazmaları Nüshası: *Kahramān-nāme*, Arşiv No: Theil von pt. 70. Seetzen: Kah. 1198. 19 yaprak, her sayfa 12 satır, yazı türü nestaliktir.²²

4.21. Avusturya, Dükalık Kütüphanesi Gotha Koleksiyonu Türkçe Yazmaları Nüshası: *Kahramān-nāme*, Avusturya, Arşiv No: Theil von pt. 70. Seetzen: Kah.1198. 30 yaprak, her sayfa 15 satır, yazı türü nesihattir.²³

4.22. Fransa Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Nüshası: *Kıssa-i Kahramān Kātil ve Pehlivān-ı Âkil*, Arşiv No: Coisilin Saint-Germain-des-Pres, 456. İstinsah Tarihi 1123/1711. 200x150mm, 218 yaprak, yazı türü nesihattir.²⁴

4.23. Fransa Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Nüshası: *Kıssa-i Kahramān Kātil ve Pehlivān-ı Âkil*, Arşiv No: Regius. Müstensih: Osman b. Abdullah. İstinsah Tarihi: 989/1581, 200x 150mm, 200 yaprak, yazı türü nesihattir.²⁵

Kahramān-nāme'nin nüsha sayısının bu kadar çok olması, esere değer verildiğinin ve çok okunan bir eser olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir.

5. Eser Üzerinde Yapılan Çalışmalar

5.1. Eserle ilgili ilk bilimsel çalışmayı Hikmet Günbattı Doç. Dr. Hasan KAVRUK'un danışmanlığında İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi

¹⁵ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/hikaye-i-kahraman-kat%EEl/94897> (27.03.2020)

¹⁶ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/kitab-i-kahraman/96908> (27.03.2020)

¹⁷ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/hikaye-i-kahraman/97980> (27.03.2020)

¹⁸ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/hikaye-i-kahraman-sah/98275> (27.03.2020)

¹⁹ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/kissa-i-kahraman-katil-ve-pehlivan-i-akil/98736> (27.03.2020)

²⁰ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/dastan-i-kahraman-katil/103288> (27.03.2020)

²¹ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/kahraman-name/107513> (27.03.2020)

²² <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/kahraman-name/107515> (27.03.2020)

²³ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/kahraman-name/107517> (27.03.2020)

²⁴ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/kissa-i-kahraman-katil-ve-pehlivan-i-akil/110721> (27.03.2020)

²⁵ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/kissa-i-kahraman-katil-ve-pehlivan-i-akil/114317> (27.03.2020)

Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak Kahramân-nâme (İnceleme-Metin) adıyla yapmıştır.

Günbattı (1998) çalışmasının ön sözünde; Eserin sağlıklı yazma nüshalarına ulaşamadığından dolayı, M. Emin Yümni'nin Türkçeye kazandırdığı ve Tercüme-i Hikâye-i Kahramân-ı Kâtil adıyla, 1285 tarihli taş baskıyı esas aldığını söylemektedir. Çalışmanın giriş ve iki bölümden oluştuğunu, girişte genel olarak hikâye üzerinde durulduğunu, klasik edebiyatımızda hikâyenin ne olduğuna dair muhtasar bilgiler verildiğini belirtmiştir. Birinci bölümde Kahraman-nâme'nin tahliline yer vermiştir. Eserin kimliği, özet, vak'a ve ilham kaynağı olaylar, bakış açısı ve anlatıcı, zaman, mekân, tasvir, motifler incelendikten sonra, kısaca dil ve üslup özellikleri açıklanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde Kahraman-nâme'nin çeviri yazısı verilmiş, sonuç ve bibliyografya ile çalışma tamamlanmıştır.

5.2. Eserle ilgili ikinci bilimsel çalışmayı Gökçe Bulut Prof. Dr. Zuhâl Kültürâl'in danışmanlığında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak Kısâ-ı Kahraman-ı Kâtil (Vr.41-80 İnceleme-Metin-Dizin) adıyla yapmıştır.

Bulut (2016) çalışmasının ön sözünde; çalışmada esas alınan nüshanın Bibliothèque Nationale de France'da Türkçe yazmalar bölümünde 344 numarada kayıtlı olan ve hat sanatkârı Ali İbn 'Abdullah tarafından H. 905 (M. 1499) yılında istinsah edilen nüsha olduğunu belirtmiştir. Çalışmayı eserin 41-80 yaprakları üzerinde yapmıştır.

Çalışma; inceleme, metin, dizin ve tıpkıbasım bölümlerinden oluşmuştur. İnceleme bölümünde Eski Türk Edebiyatında Mensur Hikâyeler, nüsha özellikleri ve kahraman-nâmeler hakkında bilgi verilip metnin gramer incelemesi yapılmıştır.

Metin bölümünde, eser çeviri yazıya aktarılmış ve sayfa numaraları metin üzerinde gösterilmiştir. Dizin bölümünde kelimeler alfabetik sıra ile dizilmiştir. Çalışmanın sonuna, esas alınan nüshanın tıpkıbasımı konulmuştur.

5.3. Eserle ilgili üçüncü bilimsel çalışmayı İmran İpek, Dr. Öğr. Üyesi Ramazan Bardakçı'nın danışmanlığında Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak Paris Bibliotheque Nationale Supp. Turc. 344'te Kayıtlı Bir Kahramân-Nâme Örneği: Kısâ-ı Kahramân-ı Kâtil (İnceleme-Metin) adıyla yapmıştır.

İpek (2018) çalışmasının ön sözünde; Paris Bibliotheque Nationale Supp. Turc 344 numarada kayıtlı olan '*Kahramân-nâme/Kısâ-i Kahramân-ı Kâtil*' adlı mensûr hikâyeyi inceleyerek hikâyenin bütünü hakkında bir değerlendirme yapmış, çalışma; Giriş, İki Bölüm, Sonuç'tan oluşmuştur.

Giriş bölümünde, hikâyenin tanımı ve tasnifi yapılarak edebiyat tarihindeki önemine değinilmiş ve hikâye türü tanıtılmıştır. Birinci bölümde çalışmaya konu olan Paris Bibliotheque Nationale Supp. Turc 344 numarada kayıtlı olan '*Kahramân- nâme / Kısâ-i Kahramân-ı Kâtil*' adlı hikâye; *Kısâ-i Kahramân-ı Kâtil'in Tanıtımı, Kahramân-ı Kâtil Hikâyesinin Modern Hikâye Teknikleri Açısından İncelenmesi ve Kahramân-ı Kâtil Hikâyesinin Kahraman'ın Sonsuz Yolculuğu Kitabı Bağlamında İncelenmesi* olmak üzere üç başlıkta incelenmiştir. Eserin tanıtımının yapıldığı başlıkta; Kahramân-nâme hikâyesinin tarihî gelişimi, hikâyenin nüsha tavsifi, tertibi, müellifi, tertip tarihi, içerik, dil ve üslubu hakkında genel bilgiler verilmiş, Kahramân-ı Kâtil Hikâyesinin Modern Teknikler Açısından İncelenmesi başlığında; Kahraman'ın yolculuğu esnasında karşılaştığı olaylar, zaman mefhumu, şahıslar, olağanüstü varlıklar ve uğradığı gizemli mekânlar modern teknikler açısından ele alınmıştır.

Joseph Campell'ın eserinden yola çıkılarak hikâye kahramanının yaşadığı değişimler Maceraya Davet, Erginlenme, Dönüş alt başlıklarında değerlendirilmiştir.

İkinci bölümde, metnin çeviri yazısı verilerek, sonuç bölümünde ise hikâyenin genel değerlendirilmesi yapılmıştır.

5.4. Eserle ilgili dördüncü bilimsel çalışmayı Selahattin Kızgınçelik, Prof. Dr. Zuhâl Kültürâl'in danışmanlığında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak Kıssa-ı Kahraman-ı Kâtil (Vr.1-40 İnceleme-Metin-Dizin) şeklinde yapmıştır.

Kızgınçelik (2019) çalışmasına *Kahraman-nâme'nin* Bibliotheque Nationale de France'da Türkçe Yazmalar Bölümü'nde 344 numaradaki nüshasının 1-40. varaklarını esas almıştır. Tez; inceleme, metin, dizin ve tıpkıbasımdan oluşmaktadır. İnceleme bölümünde Eski Türk edebiyatında mensur hikâyeler, *Kahraman-nâme*, *Kahraman-nâme* nüshaları, incelenen nüshanın ve eserin gramer özellikleri verilmiştir. Gramer bölümünde metnin yazım, ses bilgisi ve şekil bilgisi özellikleri ele alınmıştır. Yazım özelliklerinde seslerin ve kelimelerin Arap ve Latin harfli şekilleri verilerek eser, ses bilgisi ve şekil bilgisi açısından incelenmiştir.

Tezin metin bölümünde, eser çeviri yazıya aktarılmıştır. Tezin dizin bölümünde sözlük değeri olan her kelime madde başı olarak alınarak alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir. Çalışmanın tıpkıbasımı tezin sonuna eklenmiştir.

SONUÇ

Bu çalışmada ayrıntılı bir nüsha taraması yapılmış, elde edilen bilgiler çerçevesinde - istinsah tarihleri de dikkate alındığında- müellif nüshasına en yakın ve en eski nüshanın Paris Bibliotheque Nationale (Supp. 344) nüshası olduğu tespit edilmiştir.

Eserin müellifi ile ilgili daha önce yapılan değerlendirmeler göz önünde bulundurulup, elde edilen veriler ışığında eserin müellifinin Ebu Tâhir Mûsâ et-Tarsusî olduğu düşünülmektedir. Üzerinde çalıştığımız nüshanın müellif nüshası olmadığı mütercim nüshası olduğu görülmüştür. Eserin müterciminin ise edebî literatürde ismi ve memleketi yaygın yanlış olarak bilinen Firdevsî-i Rûmî olduğu kanaatine varılmıştır. Firdevsî-i Rûmî'nin gerçek isminin Orhan olduğu memleketinin de Balıkesir olduğu ortaya konmuştur.

Eserin yazılış tarihi metnin içinde açıkça belirtilmesine rağmen *vakti'd-duhâ yeom 19 fî-muħarremi'l-ħarâm 955 (261b/4)* Eser üzerinde yapılan bütün çalışmalarda²⁶ eserin yazılış tarihinin (905) olarak yanlış verildiği tespit edilmiştir.

SUMMARY

The aim of the present study is to assess the Paris Bibliotheque Nationale (Supp. 344) copy of Kitâbu Kıssa-ı Kahramân-ı Kâtil. The first translation of Kahraman-name, which was brought to Turkish literature through translation from Persian literature, was made in the 16th century. The work starts and ends with a poetic pray. Within the work, which was written as vowel pointed naskh caligraphy, the titles were indicated with red and black ink. The piece of work, containing eleven lines except for the prose parts, has twelve lines in some of the pages. There is density of Arabic, Persian words and compounds in the description and poetic parts, which are normally seen in especially introduction parts of poetic and prose works. However, as a whole, the work includes the language features of Old Anatolian Turkish, is close to the local language, was written with a plain and comprehensible language consisting archaic words as well. Idioms, local sayings and proverbs were occasionally utilized, and also a narrative with dialogue was preferred in the work.

²⁶ Bulut, Gökçe (2016).

The plot of the Kahraman-name including mythology, religion, love, heroism is as follows: Giants get ideas from the Satan to take revenge on the mankind. They kidnap 3-year old Kahraman who is the son of Tahmurad, the shah of Iran, and then they take him to the Heyhat sahara at the skirts of the mount Kaf. The giants liken Kahraman to themselves, feed and raise him to take revenge on people. During this process, Kahraman learns to use war weapons and no one can stand against him anymore. After a while, he learns that he is a human descendant, which makes him very angry with the giants and he leaves them. While travelling alone, he encounters the army of Husheng Shah and fight against them. Realizing that they cannot cope with the hero, the soldiers choose the way to talk to him. It is understood that Kahraman was the son of Tahmürād and the uncle of Kahtaran. Upon this, Kahraman joined the army of Husheng Shah and they set off towards India. Kahraman, who showed great benefits in the war with the Indian army, falls in love with the daughter of the Indian sultan, Servi Hiranman, who is an invincible warrior. Husheng Shah succeeds in the Indian campaign thanks to the hero and intelligent man Gerden-keşan. On this occasion, Kahraman is engaged with Servi-Hirman, the invincible daughter of Ray-ı Hind (the ruler of India). After a while, the mother of Servi Hiranman and Husheng Shah's chief commander, Behram, was abducted by the giants. Therefore, Kahraman, who is on an adventure again, comes out of all wars. He finally returns to Iran and marries Serv-i Hiranman and replaces the dead Husheng Shah.

The author of the Paris Bibliotheque Nationale (Supp. 344) copy of the work is Abu Tâhir Mûsâ et-Tarsusî, the translator Firdevsî-i Rûmî Balıkesirli Orhan, and the copiest is 'Ali bin' Abdullah. The copy date is 955/1548 Muharram / February-March, while the number of lines is 11, the number of foils is 261. As a result of the detailed copy scan, it was found that the work had a total of 23 copies in the countries including Turkey, France, Austria, Kazan-Tatarstan, Bosnia and Herzegovina and Egypt. Within the framework of the information obtained, it was evaluated that the closest and oldest copy to the author copy is the Paris Bibliotheque Nationale (Supp. 344) copy. Considering the previous evaluations about the author of the work, it is thought that the author of the work is Abu Tâhir Mûsâ et-Tarsusî based on the data obtained. Besides, it is concluded that the present copy is not a copy of the author but the translator.

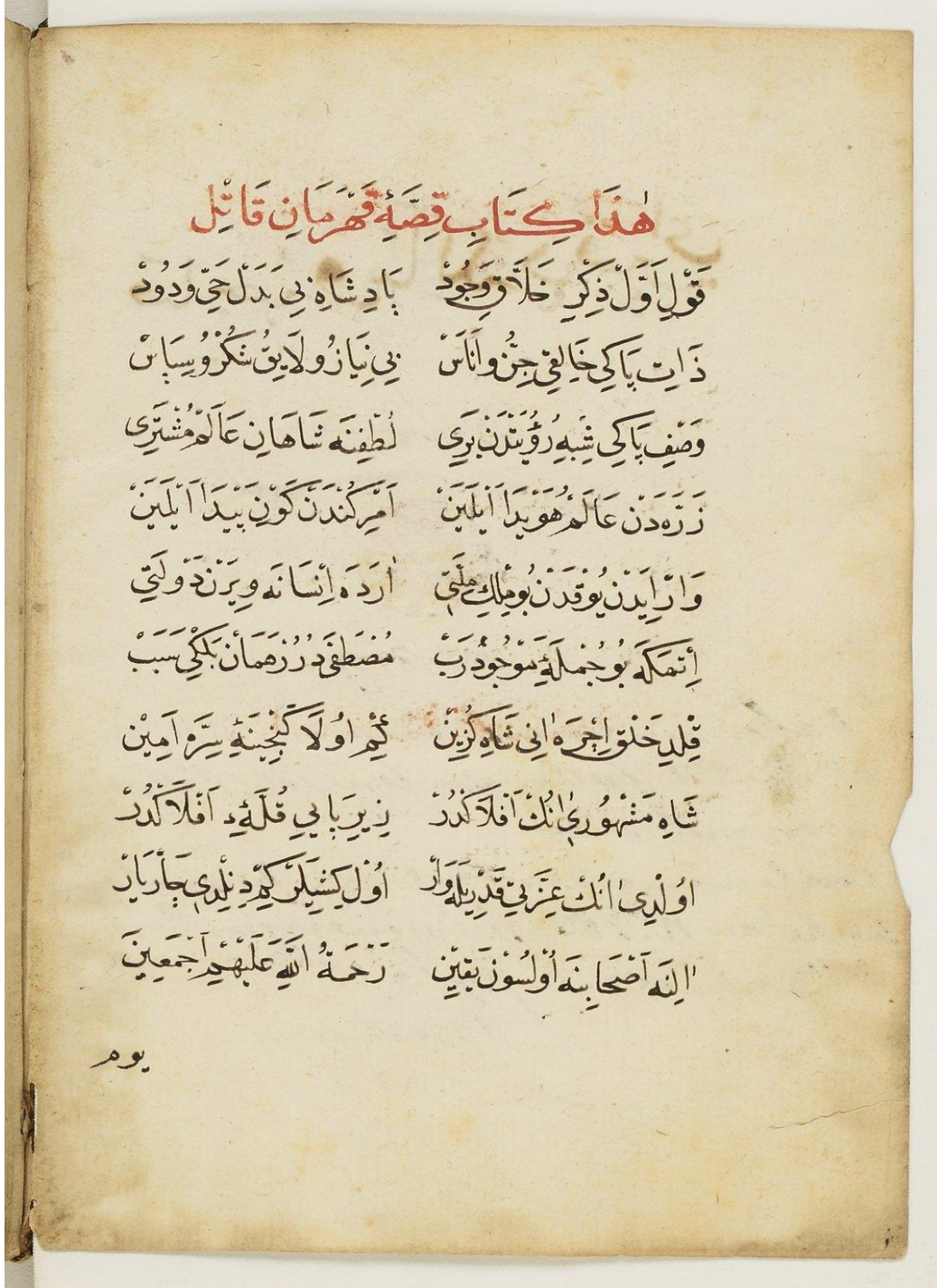
KAYNAKÇA

- Akar, A. (2012). *Türk dili tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Albayrak, N. (1994). Ebû Müslim Destanı. *İslam ansiklopedisi* (C. 10, s. 195). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Babür, Y. (2013). *Firdevsi-i Rumi Süleymanname-i Kebir (6-7. Ciltler/inceleme-transkripsiyonlu metin)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erzincan Üniversitesi, Erzincan.
- Bilgegil, K. (1982). *Türkçe dilbilgisi*. İstanbul: Dergâh Yayınevi.
- Bloch, E. (1932). *Catalogue des Manuscrits Turcs, bibliothéque nationale*, Paris.
- Brendemoen, B. (1980). *Labiyaal ünlü uyumunun gelişmesi üzerine bazı notlar, TM, XIX/1977-79*, s. 223-240.
- Bulut, G. (2016). *Kıssa-ı Kahraman-ı Kâtil (Vr. 41-80 inceleme-metin-dizin)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Bulut, Y. (2009). *Kıssa-i Kıran-ı Habeşi giriş-tenkitli metin-dizin* (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Coşar, A. M. (2010). Eski Anadolu Türkçesi üzerinde düşünce ve yorumlar. *Turkish Studies*, 5 (1), 246-262. doi: 10.7827/TurkishStudies.1241.
- Demir, N. (2004). *Eski Türkiye Türkçesinde tasvir fiilleri. Zeynep Korkmaz armağanı* (103-116). Ankara: TDK Yayınları.
- Deny, J. (1941). *Türk dili grameri (Osmanlı lehçesi)*, (A. Ulvi Elöve, Çev.). İstanbul: Maarif Vekaleti.
- Devellioğlu, F. (1984). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dilçin, C. (1983). *Yeni tarama sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Direkci, B. (2011). *Cevâhir'ül-Me'ânî*. Konya: Palet Yayınları.
- Direkci, B. (2019). *Tûfînâme (giriş-tenkitli metin-sözlük-ıtkıbasım)*. Konya: Palet Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Ergin, M. (2003). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gabain, A. Von. (1988). *Eski Türkçesinin grameri* (M. Akalın, Çev.). Ankara: TDK Yayınları.
- Gülsevin, G. & Boz, E. (2004). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Günbattu, H. (1998). *Kahramân-Nâme (inceleme-metin)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Malatya Üniversitesi, Malatya.
- İpek, İ. (2018). *Paris Bibliothéque Nationale Supp. Turc. 344'te kayıtlı bir Kahramân-Nâme örneği: Kıssa-i Kahramân-ı Kâtil (inceleme-metin)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Uşak Üniversitesi, Uşak.
- Kahramân-Nâme (t.y.). <http://www.yazmalar.gov.tr>. Erişim tarihi: 10.11.2018/01.05.2020.
- Kahramân-Nâme (t.y.). <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10318633d.r=kahraman?rk=21459;2>. Erişim tarihi: 26.03.2019.
- Karahisarlı, M. B. (1032). *Şemsüddin, Ahterî-i Kebîr*, İstanbul.
- Kâtip Çelebi. (1360-1362/1941-1943). *Keşfü'z-zünûn* (C. I-II) (Nşr. Şerafettin-Yaltkaya-Kilisi Rifat Bilge). İstanbul.
- Kavruk, H. (1998). *Eski Türk edebiyatında mensur hikâyeler*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Kızgınçelik, S. (2019). *Kıssa-ı Kahraman-ı Kâtil (Vr.1-40 inceleme-metin-dizin)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Köktekin, K. (2008). *Eski Anadolu Türkçesi*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Menzel, T. (1964). Kahramân-nâme. *İslam ansiklopedisi* (C. 6, s. 88-89) İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Muallim, N. (1987). *Lugat-i Nâcî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ölker, G. & Duyar H. (2013). *Se-Zebân/Şeyh Ahmed-i Antakî*, Konya: Palet Yayınları.

- Parlatır, İ. (2006). *Osmanlı Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Redhouse, S. J. W. (1996). *A Turkish and English lexicon*, Beirut.
- Steingass, F. (1998). *Persian-English dictionary*, Beirut.
- Şahin, H. (2003). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şemseddin, S. (2020). *Kâmûs-ı Türkî* (H. Duyar & M. Gülmez, Haz.). Konya: Palet Yayınları.
- Timurtaş, F. K. (1994). *Eski Türkiye Türkçesi (XV. Yüzyıl)*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Yastı, M. (2016). *Kitâb-ı tafşil-i tarîki'l-muqarrebîn ve sebîli'l-müttebi'in*. Konya: Palet Yayınları.
- Yastı M., Direkci B., Gülmez M. & Duyar H. (2020). *Fağfûr-nâme, Fağfûr-şâh ile Mâh-perî, inceleme, metin, sözlük, ekler dizini, tıpkıbasım*. Konya: Palet Yayınları.
- Yavuz, O. (1991). Türkçede kapalı e. *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, 6, 271-306.
- Yümni, M. E. (2014). *Tercüme-i Kahraman Katil* (İ. Toprak, Haz.). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.

EKLER

Kitâbu Kıssa-ı Kahramân-ı Kâtil'in Paris Bibliotheque Nationale (Supp. 344) Nüshası Tıpkıbasım Örnekleri

2

یومِ محشرده اولوزولن بول **تایج اولاد اصحابی رسول**
 اول قوله ایله عنایت پدشاه **مضطفی قویله وار ش اوله راه**
 بالاهی لطفک ایله دهفتا **کیم قله بیره شفاعت مضطفا**
 یخه جمله سودن اولدی زان **وای اگر ارمه لطفکدن لمان**
 بحر لطفک نی نه ایندرسنک **دایما ایشک عنایتد رسنک**
 اومروز مقبولده سن جان سن **عقودده سن جمله عصیان سن**
 ایله امید من و این عدم **مضطفی بوزی صوبه قل کر**

دیباچه داستان تهرمان قاتل

ابتدا سوزکه بسم الله اوله **لاجرم ویرور صفاجار دله**
 اول موزک سوزی درجه انز **دکلین الوزیصین محضر**
 سوزکه جاندن سوزکه کلور **دکلینلر شوقله معور اوله**

زِيرَهُ سُوْرَكَ اَصْلَ شَوْوُلُوْرَ اَنْزَلْ
 اَهْلَ شَوْوَقَهْ اَوْلَمَزْ اَخْرَبَدَلْ
 سُوْرِدِ مَكْدَنْ شِمْدِي بُوْدَرْ اَدْ
 تَاكِمِ اَوْلَمَزْ قَهْمَرِي اَنْدَنْ قِصَهْ يَادْ
 اَوْلَدَرْ زَصَا حَبِّ قَرْنِكَ اَوْ لِي
 قَهْمَرِي اَنْزَلْ اَوْلَمَزْ اَكِهْ اَكِهْ اَكِهْ
 اَدْمِي اَصْلِنْدَهْ اَوْلَدَرْ اَبْتِدَا
 كَيْمِ جِهَانِكِرْ اَكِهْ اَكِهْ اَكِهْ
 بَا قَبْلَرْ اَنْوَكْ بُوْلِنْ كُوْرْدَلَرْ
 قَهْمَرَانِكَ جِيغَرِنْ اَزْ لِدَلَرْ
 هَرِي اَكِهْ اَكِهْ اَكِهْ اَكِهْ اَكِهْ
 يِرِي اَكِهْ اَكِهْ اَكِهْ اَكِهْ اَكِهْ
 سَا مَرْ سَمَّ زَالْ هَمْ اَوْ اَسْيَابْ
 اَنْدَنْ اَوْلَدَلَرْ قَهْمَرِي اَهْلِي نِصَابْ
 دِيكِهْ اَمْدِي كَلْ جِهَانِكِرْ دَنْ كَلَامْ
 وَرِضْلُوْرْ مِضْطَفِي يَهْ وَالسَّلَامْ

كَلَامِ حِكَايَتِ قَهْمَرِي قَاتِلِ

- رَاوِيَانِ نَوَارِيخِ عَالَمِ وَنَا قِلَانِ سَرَكُزْ شَيْتِ بِنِي اَدَمْ •
- اَحْوَالِ جَرِيخِ كَرْدُوْنْدَنْ • وَاَفْعَالِ دُنْيَايِ دُوْنْدَنْ •

اول

آنچه دایحی حال دستان اولس
 سرودن او غلی زمان اولس
 بیجه کرد ای رب قافه سفر
 کور سرد ز آنچه در لو خیر سفر
 سرگذشت قصه کردن کشان
 مرغ فرماز هفت بار ناه خوان
 وارد در بوجملدن چو قصه ز
 کیم اینور هر برین حصه ز
 قصه مقصود اولن حصه در
 آرده لیکن بهانه قصه در
 حصه نك اهلینه قلدیم قصه
 قصه دن تا کیم کوره لر حصه
 عاقل اولد ز کیم کورد و کندن
 ائمه ز نسبه طغیله خند
 کندویه باران نیک این قبول
 جهد ایدوب بوله رابو طغیله
 نخسته هر کورد و کینه طغیله
 اولد اوزن لایق لعن المین
 طغیله نندن کوکل باک اولس نك
 آدمی اولن خطر ناک اولس نك
 جهد و بن کند نصلک و کورد
 قاجن اولاد آدم اولن بی تصور

خاب غفلت

271
267.

خَاكِ بِاِصْحَابِ سِرِّ اَوْلَادِ	خَاكِ غَفَلَتِ اَلدِّي بِيْدِ اَوْلَادِ
فُوْرِيْلَايِيْنَ بُوْعَيْتِ شَعَالِدَنْ	تَاخْبِرْدَا اَز اَوْلَسِيْنَ اَسْرَدَنْ
جَانِ كُوْسْتَرِ اَشْيَا قَلْدَرِ شَانِ	يَا اَلْحِي بُوْهُو اَدَنْ اَلْاَمَانِ
صَلَّهْ لُطْفِ اَللَّهِ عَذَابِ اَرْدَنْ	دُوْرَانِهْ زَمْرِيْ اَبْرَارْدَنْ
مَنْظَرِيْ لَوْلَا اَلْهَادِيْ سُبُلِ	سَرُوْسَرِ اَرِ سَالَا اِرْ رُسُلِ
اَفْتَابِ هَرْدُوْ عَالَمِ مُصْطَفَا	مَنْحَرِ سَرِ جَبَلِ جَمَلِهْ اَنْبِيَا
اَيْلَمِهْ مَحْرُوْمِيْتِ يَا جَلِيْلِ	شَفَقْتِ دَرِ يَابِيْ اَوْلَادِنِ سَبِيْلِ
بَا اَلْحِي لُطْفِيْ فِلْ عَدْرُوْ خَوَا	كِرْجِهْ جُوْرِيْ نَزْدَهْ غَضِيَا زَكَاة
اَوْلَدِيْ مَقْصُوْدِ اَدُوْ اَهْدَنْ	اِنَّهْ مَحْرُوْمِ اَوْلِ اَوْلُوْدِ كَاهِدَنْ
اَوْلُوْزَا اَوْ كَلِهْ اَنْعَامِهْ مَحَلِ	يُوْقَدْرَنْ نَزْدَهْ عِلْمِ وَاَعْمَلِ
وَارِنِهْ بُوْغِيْنِهْ بَقْرِ كَمِيْسَنْكِ	يِيْلُوْدَنْ اِلَّا كِهْ اَنْعَامُكِ نَكِ

وَأَرْمَزُ بِوَعْدِ عَمْرِؤِ بَرِّوَيْكَانِ جَمَلُهُ عَلَّمَكَ دَفْتَرِيهِ نَشَارَ
 رَحْمَتِي أَوْلَ كَسْبِي حَمْدُكَ قَانَهُ فَاتِحَهُ أَوْقَبَهُ بُونِي يَارَنَهُ
 عَزَّتْكَ حَتَّى جَوْنِ أَرَبِّ لَانَامَ أَخْرَجْتَهُ خَيْرَ لَهْ أَيْلَهُ تَعَامَ

تمت هذه النسخة الشريف بعون الملك اللطيف من يد الضعيف الخفيف
 المتخبط ٢١٩٢ رحمة الله تعالى على بن عمدة الله وقت الضحى
 يوم ٢١٩ محرم الحرام ٩٥٥ هـ غفر الله ولو الربة وجميع
 المسلمين والمسلمات والمؤمنين والمؤمنات منهم والاموال على ارضهم

KAZIM EMİNİ'NİN ŞİİRLERİNDEN HAREKETLE AFGANİSTAN ÖZBEK ŞİİRİNDE "BADARGA" TEMASI*

THE THEME OF "BADARGA" IN AFGHAN UZBEK POETRY BASED ON THE POEMS OF KAZIM EMİNİ

Rıdvan ÖZTÜRK*

Öz

Bugün Afganistan olarak bilinen bölgedeki Türklerin yüzyıllardır süren hakimiyeti, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren sona ermiştir. Bunun sonucunda yeni yöneticilerin bölgedeki Türk halkları ve dilleri üzerindeki baskıları da zamanla arttı. Baskılara son zamanlarda Afganistan'ın içine düştüğü dâhili ve harici zor şartlar da eklenince, ahalinin pek çoğu yabancı ülkelere muhacir olarak sığınmak zorunda kalmıştır. Göç edenlerin arasında onlarca yazar ve şair de bulunmaktaydı. Bu kişiler, mensubu bulunduğu toplumun duygu ve düşüncelerini eserlerine yansıtmışlardır. "badargalık" olarak da bilinen muhacirlik ile ilgili duygu ve düşüncelerini eserlerine en iyi yansıtanların birisi de Özbek şairi Muhammed Kazım Emîni'dir.

Bu duygu ve düşünceler özelde Afganistan Özbek edebiyatının önemli yazar ve şairlerinden birisi olan Muhammed Kazım Emîni'nin, genelde ise onun mensubu bulunduğu Özbek halkının duygu ve düşünceleridir

Anahtar Kelimeler

Kazım Emîni, badarga, muhacirlik, Afganistan Özbek Şiiri

Abstract

Age-long dominance of Turks in the region which is known as Afghanistan, has ended since the second half of the eighteenth century. As a result of this, the new rulers' pressure over the Turkic peoples and languages in the region also increased over time. When the internal and external difficult conditions that Afghanistan has fallen into recently, added to the pressures, many of the people had to take refuge in foreign countries as immigrants. There were tens of writers and poets between emigrating people. These people reflected their thoughts and emotions of the community which they are a member of, to their works. One of the people reflecting their feelings and thoughts about migration, also called "badargalık", is the Uzbek poet Muhammed Kazım Emîni.

These thoughts and emotions are specially of Kazım Emîni, one of the important writers and poets of Afghan Uzbek literature, and in general of the Uzbek people to which he belongs.

Keywords

Kazım Emîni, badarga, immigration, Afghanistan Uzbek poetry

* Bu yazı, 29 Eylül 2017 tarihinde İstanbul Zeytinburnu Belediyesi Kazlıçeşme Kültür Merkezinde Muhammed Kazım Emîni adına düzenlenen "Zehir Kervan İle Birlikte" adlı 2. uluslararası edebi toplantıda yapılan konuşmanın düzenlenip makale hâline getirilmiş şeklidir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi ABD, ridvanozturk1961@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4085-0010>

1. Giriş

Türk soylu halkların Afganistan coğrafyasında varlıkları milatlı yılların başından beri bilinmektedir. Kuşanlar, Akhunlar, Köktürkler, Gazneliler, Temürlülükler, Babürlülükler gibi Türk devletleri bölgede hüküm sürmüşlerdir. Bu hâkimiyet on sekizinci yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir. 1747 yılında Afganistan Devletinin kurulmasıyla iktidarın ve nüfuzun büyük ölçüde Türk soylu olmayan halkların eline geçtiği bilinmektedir (Öztürk, 2015, s. 203-216). Ancak on sekizinci yüzyıldan sonra Afganistan diye anılmaya başlayan bölge, Türk toplulukları tarafından kadimden beri “vatan” olarak kabul edilegelmiştir. Bugün Afganistan’da farklı etnik kökenleri olan Peştü, Tacik, Hazara, Aymak, Özbek, Türkmen, Kırgız, Kazak vb. birçok halk yaşamaktadır.

Günümüzde Afganistan’ın en büyük etnik gruplarından birisini Türkler teşkil etmekte olup, bunların içinde ise en kalabalık olanları Özbeklerdir. Özbekler genellikle Afganistan’ın kuzey vilayetlerinde, Afgan Türkistan’ı veya Güney Türkistan denilen bölgede yaşarlar. Özbeklerin çoğunlukta olduğu başlıca yerleşim yerleri şunlardır: Andhoy, Kunduz, Şibirgan, Taşkurgan, Mezarşerif, Belh, Meymene, Akça ve Bala Murgab ile Katagan ve Bedahşan bölgesindeki bazı köy ve kasabalar (Jarring, 1943, s. 8, 35, 37; Saray, 1987, s. 13). Ayrıca Özbekler az da olsa Kâbil, Celalabad, Kandahar, Hilmend, Herat ve Gazni şehirlerinde de yaşamaktadır (Şahin, 2014, s. 116). Saray’ın verdiği bilgiye göre 1930’lu yılların başında beş yüz bin kişi olarak kabul edilen Özbek nüfusu, %11’lik bir artışla bugün 3 milyonu çoktan geçmiş olduğu tahmin edilebilir (1987, s. 13). Ancak Afganistan’da nüfus sayımının yapılamaması Afganistan’ın ve Afganistan’daki başta Özbekler olmak üzere Türk soyluların nüfusu hakkında farklı rakamları ortaya çıkarmıştır. Afganistan’ın nüfusu 12-25 milyon arasında, Türklerin nüfusu ise 4 ila 12 milyon arasında birbirinden çok farklı rakamlarla ifade edilmektedir. Son dönemde Sovyet işgaline karşı direnişte ve iç savaşlarda göç ve ölüm nedeniyle ülke nüfusu farklı etnik grupların lehine veya aleyhine değişmiştir (Gökdağ, 2002, s. 703).

Türkiye Cumhuriyeti Kabil Büyükelçiliğinin hazırladığı “Afganistan Ülke Raporu”nda ülke nüfusuyla ilgili şu bilgiler bulunmaktadır: Afganistan’da 1979 yılından bu yana nüfus sayımı yapılamamış olup, nüfusla ilgili veriler Afganistan İstatistik Kurumunun tahminlerine dayanmaktadır. Bu tahminlere göre 2015 yılı itibarıyla Afganistan’ın nüfusu otuz iki milyon beşyüz bin kişidir (2017, s.2). Mepa News’de yayınlanan “Afganistan Etnik Grup Haritası” adlı çalışma bülteninde (2020) ve Kathryn Sheldon’un “Demographics of Afghanistan” başlıklı yazısında (Sheldon, 2020) bu nüfusun %41’i Peştü, %27’si Tacik, %9’u Özbek, %9’u Hazara, %4’ü Türkmen, %4’ü Aymak, %2’si Beluç, %2’si Paşai, %1’i Kırgız, %1’i Pamirli olarak gösterilmektedir. Nüfusun %50’si ilk dilleri olarak Afgan Farsçası/Darice, %35’i Peştuca konuşmaktadır. Bu iki dil, Afganistan’ın resmi dilleridir. Türk lehçeleri (özellikle Özbekçe ve Türkmençe) %11 oranında konuşulurken, 30 küçük dil (özellikle Beluçî ve Paşai) son %4’ü oluşturmaktadır. Halkın çoğunluğunun konuştuğu bölgelerde ise Nuristanî, Pamirî, Özbekçe ve Türkmençe üçüncü resmi diller konumundadırlar.

2. Afganistan’da Göç Olgusu ve Sebepleri

Kadimi Horasan bölgesinin bir kısmını oluşturan ve on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Afganistan diye adlandırılan bölgede, özellikle yirminci yüzyılda, toplumsal hareketlilik noktasında büyük ve yoğun faaliyetler görülmektedir. İşgaller, savaşlar, iktidar değişiklikleri ve bunların doğurduğu anlaşmazlıklar bölgeye göçü veya bölgeden göçü

beraberinde getirmiştir. Sovyet idaresinin baskılarına katlanamayan grupların, akrabalarının bulunduğu ve "vatan" olarak algıladıkları Afganistan'a sığındıkları görülür. Kadimden beri bu bölgede yaşaya gelmiş olanlara "vatanî" denilirken; Buhara emiri ile yapılan savaşlar, Bolşevik devrimi, Türkistan bağımsızlık hareketi ve Stalin dönemindeki kolhoz uygulamaları yüzünden göç ederek bu bölgeye sonradan yerleşenlere ise "muhacir" denilmiştir (Öztürk, 2010, s. 12).

Bu göç hareketinde simgeleşen isimler ile ilgili zaman zaman edebi eserler de verilmiştir. Mesela Türkmen yazar ve şairi Abdülkerim Behmen'in babası Kurban Serdar hakkında yazdığı destan bunun örneklerindedir. Türkmenistan'ın Lebab şehrinde 1871 yılında doğan Kurban Serdar, Ruslara karşı mücadele etmiştir. Mücadelesinde başarılı olamayınca Afganistan'ın Andhoy bölgesine sığınıp buraya yerleşmiştir (Behmen, 2003, s. I).

Ruslar tarafından Batı Türkistan'ın işgal edilmesi; kanlı günleri, zulmü ve boyun eğmek zorunda kalmanın utancını da beraberinde getirmiştir. Özgür yaşamaya alışmış bir halkın içine düştüğü bu durum, Güney Türkistan'a göçün de temel sebeplerinden birisini oluşturmuştur. Aradan onlarca yıl geçmiş olsa bile geçmişteki özgür günlerini yâd ederken duyulan kıvanç, yaşadıkları olumsuz şartları değiştirme azmini onlarda uyandırmaktadır. Emîni, "Mangu Torix" başlıklı elli beyitlik (2013, s. 30-32) "O'zbekim" redifli şiirinde, bu duygu ve düşünceyi açıkça ortaya koyar. Bu şiir, Özbekistanlı şair Erkin Vahidov'un 1968 yılında Özbek edebiyatının yeniden uyanış döneminde kaleme almış olduğu "O'zbekim" (Vahidov, 1991, s. 22-25) redifli kasidesine, yirmi üç yıl sonra yazılmış bir naziredir. Bu nazire, Afganistanlı Özbeklerin Özbekistanlı Özbeklerle gönül ve kültür bağlarının kopmadığının da bir göstergesidir:

*Rus yağ'mosi bila talpindi qonga qomating
Ketdi "Turkiston" qo'lingdan, zor u nolon O'zbekim*

...

*Umlar erkin yashab, yovlarga bo'yin egmading
Ta'bi chopqun, baxti uyg'un, mardi maydon O'zbekim*

"Rus yağması ile kana batıp gitti bedenim
Gitti Türkistan elinden, ağlayıp inleyen Özbek'im

...

Ömürler boyu özgür yaşayıp, düşmana boyun eğmedin
Atak tabiatlı, bahtı uygun, meydanda mert Özbek'im"

Rusların Batı Türkistan'ı işgalinde yaşananların benzeri, Afganistan'ı işgallerinde de yaşanmıştır. 1979 yılında başlayan Sovyet işgalinin sonucu olarak Afganistan'dan göçün boyutunu 1985 yılının rakamlarında açıkça görebiliriz. Afganistan'ın işgali ve halkın büyük kısmının bu işgale karşı silahlı mücadele başlatması sonucu ortaya çıkan kargaşa ortamı, milyonlarca insanın komşu ülkelerden Pakistan'a (2.800.000 kişi) ve İran'a (1.500.000 kişi) sığınmasına yol açmıştır. Bu ülkelerden başka Türkiye, Hindistan, Avrupa ülkeleri, Kuzey Amerika, Avustralya ve Arap yarımadasına da on binlerce kişi mülteci olarak gitmiştir (Devlet, 1993, s. 431).

Sovyet işgali bittikten sonra Taliban iktidarı döneminde vatanlarından, başta Pakistan ve Türkiye gibi birçok ülkeye göç etmek zorunda kalmış binlerce mülteci vardır. Sovyet işgali sırasında "Her Afgan köyü muhtemel bir mücahit üssüdüdür." anlayışı ile hareket edilmesinden dolayı hava bombardımanı ile sayısız köyün haritadan silinmesi gibi uygulanan zulümler (Selim, 2004, s. 54), Taliban hâkimiyeti sırasında da farklı şekillerde de olsa varlığını sürdürmüştür.

Cevzcan'a bağlı Şibirgan'a yirmi kilometre uzaklıktaki Hoca Dukka ilçesi, sırf Özbek komutan Abdürreşid Dostum'un doğum yeri olduğu için Taliban tarafından sabıkalı olarak kabul edilmiştir. Hoca Dukka kaymakamı Celaledin Niyazi, ilçelerinde olanları şu sözlerle anlatır:

Taliban ilçemizi işgal eder etmez ilk işleri, otuz altı aksakallıyı öldürerek ağaçlara asmak oldu. Medresemizin karisini (Kuran-ı Kerim okuyucusu) de öldürdüler...Silahlara el koydular. Silahı olmayanlardan para aldılar. Sonra insanları ilçe merkezinde toplayarak kablolarla dövdüler. Dört yıl kaldılar ilçemizde... Bu süre içinde yetmiş beş kişiyi katlettiler. Sayısını tam olarak bilmiyoruz, birçok insanımızı da Kandahar'a götürdüler. Bunların içinde iki tane de kızımız vardı. Ve bu götürülenlerden bugüne kadar hiçbir haber alamadık (Selim, 2004, s. 70).

3. Afganistan Özbek Edebiyatında Göç ve Muhacir Şairler

Muhacirlik, Afganistan'ın bir gerçeği olarak karşımıza çıkar. Bu muhacirlik daha çok coğrafi yakınlık ve muhacirlere verdiği destekten dolayı Pakistan'a olmuştur. Afganistanlı Özbek şairlerinden Abdurrahim Nikray, Elhac Muhammed Eşref Azimi Andhoyi, Gulamsahi Vekilzade Yurttaş, Mevlana Abdürreşid Cevheri, Seyid Yakup Tali gibi şairler Pakistan'da; Elhac Mir Ahmed Emin Kurbet, Huşeng Peygir Kuyaş, Numan Kardaş Seyid Abdülkerim Şeri Cevzcani, Seyid Hidayetullah Ahmedî, Şefika Yarkın Dibac, Tac Muhammed Müsteid gibi şairler Özbekistan'da; Ferište Ziyayi İsveç'te, Suudi Arabistan'da ve Türkiye'de; Muhammed Emin Uçkun Hindistan'da, Suudi Arabistan'da ve Türkiye'de; Muhammed İshak Sena Pakistan'da ve Kanada'da; Muhammed Refik Fıtrat Ergeş Uçkun Türkiye'de ve ABD'de; Seyid Taceddin Bahayı Türkiye'de ve İran'da; Seyid Yakup Tali Pakistan ve Tacikistan'da; Şeyh Muhammed Süleyman Mehcur Pakistan'da ve Hindistan'da hayatlarının bir bölümünü muhacir olarak geçirmek zorunda kalmışlardır (Öztürk, 2014, s. 17).

4. Muhacir Şair Olarak Muhammed Kazım Emîni

Yukarıda adlarını zikrettiğimiz şairler gibi, yaşadığı topraklardan göç etmek zorunda kalmış olan Özbek şairlerinden birisi de Kari Muhammed Kerimoğlu Elhac Muhammed Kazım Emîni'dir. Kazım Emîni, 1964 yılında Afganistan'ın Meymene şehrine bağlı Devletabad'da dünyaya gelmiştir. İlk ve orta öğrenimini Arabhane ve Ebu Ubeyd Cevzcani lisesinde bitirdikten sonra Kabil Darülfünununda yükseköğrenime başlamış, bu üniversitenin Dil ve Edebiyat Fakültesinden 1986 yılında mezun olmuştur. 1990 yılından başlayarak Faryab vilayeti Mirza Ulugbek Pedagoji Enstitüsündeki akademisyenlik görevinin yanında, ildeki kültür müdürlüğünde de görev yapmıştır.

Kazım Emîni, 1998 yılında Türklerin yoğun olarak yaşadığı Afganistan'ın kuzey vilayetlerinin Taliban'ın eline geçmesi ve onların zalimane uygulamaları yüzünden, yedi yıl boyunca Pakistan'da ve Suudi Arabistan'da muhacir olarak yaşamak zorunda kalmıştır. 1981 yılından itibaren ülke matbuatında yazıları, şiirleri yayınlanmakta olan Kazım Emîni, "Emîni" mahlasından başka "Altıntaş, Tagaçi, Erkebay ve Ferhad" gibi mahlasları da kullanmıştır. Emîni, Özbeklerin "Tagaçi" boyuna mensup olup, Özbekçeden başka Darice, Urduca ve Arapça bilmektedir. "Maymana", "Milod-i Nur" gibi gazetelerde başyazarlık yapmıştır. Şairin 2013 yılında "G'urbat Kuyları" şiir kitabı yayınlanıncaya kadar makaleleri ve şiirleri müstakil olarak yayınlanmamıştı. Kazım Emîni'nin çeşitli konularda yayınlanmış yirmiden fazla kitabı bulunmaktadır. Şairlik ve yazarlığının yanı sıra hattatlık ile de meşgul olmaktadır (Emîni, 2007, s. 14-16; Öztürk, 2014, s. 139). Ancak o şiire, "Şiir dili, nesre göre daha çok cazibeye sahip olduğu için, eski zamanlardan beri insanlar arasında mühim ifade ve beyan vasıtası olarak tercih edilmiştir." diyerek (Emîni, 2011, s. ۴) özel bir önem vermiştir. Kazım Emîni, hâlen Meymene-Faryab'da ailesi ile

birlikte hayatını sürdürmektedir.

5. Kazım Emini'ye Göre Muhacirlik veya Badargalık

Muhacirlik veya Emini'nin de kullandığı terimle "badargalık" bir Afganistan gerçeği olup, sebepleri üzerinde kitaplar yazılabilecek kadar derin bir mevzuyu oluşturmaktadır. Ancak biz burada Emini'nin durumu özetleyen sözlerine¹ yer vermek istiyoruz:

Binlerce teessüf ki bizim yaşamakta olduğumuz ülkede, içtimai adalet ve milli eşitlik sağlanmayıp hâkimiyet ve mahkûmiyet kültürü yükseldiği için binlerce genç yeteneklerimiz bu kara siyasetin kurbanı olmakta. Bu irticai siyasetler kendi uğursuz gölgesini belli derecede içtimai hayatımızın bütün sahalarına bırakmıştır. Yirmi birinci asırda ... bizim yaşadığımız ülkede şimdiye kadar milli eşitlik ve içtimai adalet sağlanamadığından savaş felaketi bütün maddi ve manevi zenginliklerimizi kemirmekte. Ülkemiz savaş batağına düşeli otuz yılı aşıyor. Bu otuz yıllık savaş sebebiyle yurdumuzun taşı toprağı, ovaları, bozkırları mazlum ulusumuzun kanına boyanmış, bu faciaların derdi, gamı bütün ülkemiz ahalisini sönmez ateşlere yandırmıştır... Bu feci savaş yüzünden kaygı ve mihnetler çekip badargalığa mecbur edilip gurbette yedi yıl geçirdim. Gurbet gamına dayanamayıp vatanımız huzura kavuşmuş diye ülkeye döndüm (Emini, 2013, s. ٤, ٥).

Emini'nin "G'urbat Kuylari" adlı şiir kitabının giriş kısmında ifade ettiği bu cümleler, bu ayrılışın bir mecburiyetten kaynaklandığını göstermektedir. Emniyetin ve huzurun kalmadığı, sağlık ve selametın olmadığı bir ortamda, bir anlamda kıyametin yaşandığı kendi ülkesinden başka bir ülkeye mecburi bir göçtür muhaceret. Emini, "G'urbat Ozori" başlıklı şiirinde de muhacirliğinin sebebini benzer şekilde mısralara dökmüştür:

*Vatan sog'onasida bo'lsa rohat
Ne hojat o'zga yurtida iqomat
Ona yurtıng agar bo'lsa omonlik
Yiroqdir rang u ro'yingdan somonlik
Agar yo'q bo'lsa yurtıngda salomat
Qiyomatdur qiyomatdur, qiyomat*

*"Vatan kabristanında olsa rahatlık,
Ne hacet başkasının yurdunda ikamete?
Ana yurdunda eğer varsa emniyet,
Uzaktır betinden benzinden sararmışlık.
Eğer yoksa yurdunda selamet
Kıyamettir, kıyamettir, kıyamet" (Emini, 2013, s. 68)*

Emini, adaletin ve eşitliğin bulunmadığı, insanca yaşama şartlarının kaybolduğu ve savaş ortamının hüküm sürdüğü bir dönemde tahsil hayatını tamamladıktan sonra askerlik görevini de yerine getirir. Ancak bütün çabasına rağmen, ülkedeki olumsuz şartlara daha fazla dayanamadığı için "badarga" olarak Pakistan'a sığınır. Özbek Türkçesinde "badarga" terimi: "Kendi isteği dışında kendi yurdundan başka bir yere sürülme, uzaklaştırılma, kovgun, sürgün" (Altay,

¹ Afganistan Özbek alfabesi ile yazılmış metinlerin Latin harflerine çeviriyazı ile aktarılmasında çeşitli sorunlar bulunmaktadır (Bak. Tolkun 2016). Bu sorunları en aza indirmek ve bir sistem dahilinde vermek için, makalede kullanılan Afganistan Özbek metinleri, ya Türkiye Türkçesine anlam bakımından aktarılmış ya da özellikle şiir metinlerinde hem Özbekistan Latin alfabesi ile hem de Türkiye Türkçesindeki anlamları ile birlikte verilmiştir.

2007, s. 123; Aqobirov vd., 1981, s. 70) anlamlarındadır. Kazım Emîni, bu sürgünü Suudi Arabistan'ın Medine şehrinde kaleme aldığı şu rubaisinde yansıtmıştır:

*Ko'nglimni vatan gulshanidan qovladilar
Osudaligimning yurtini chovladilar
Qush dek chaman ichra sayrashib yurgan edim
G'urbatda solib meni, yana ovladilar*

(Emîni, 2013, s. 59)

“Gönlümü vatanın gül bahçesinden kovaladılar.
Mutluluğumun yurdunu huzursuz ettiler.
Kuş gibi çimenlikte ötüp duruyordum.
Gurbete salıp beni, yine avladılar”

Muhacirliği yaşamış pek çok şair, bu durumu “badarga” kelimesi ile ifade etmiştir. Zira bu vakıa, daha iyi hayat şartlarına kavuşma arzusundan ziyade zoraki bir durumun, ölüm kalım meselesinin sonucudur. Şaire göre “badarga” olmak, arzu edilen bir durum değildir. Vatandan uzakta ayrılık derdi ile gözleri yaşlı, ahundan dokuz feleği yakacak kadar ateş çıkarabilen, geceleri figan ve inleyişle sabahı eden, deliler gibi üstünü başını parçalayıp perişan olan biri; medet umacak kimsesi bile olmayan bir muhacirdir “badarga”. Emîni de zamandaşlarından yardım elini uzatacak kimsenin olmamasının çaresizliği içinde Emir Temür'ün ruhaniyetinden medet umar. Zira ona göre Emir Temür'ün ruhaniyeti etrafında birlik olan ve gaflet uykusundan uyanan Özbek çocukları, (omuzunda biten yılanlara çocuk beyinleri yedirten, zulmün ve kötülüğün sembolü olan) Dahhak gibi düşmanların zulmünün üstesinden gelebilir. Pakistan'ın Peşaver şehrinde 1999 yılında kaleme aldığı “Vatanni Eslab” başlıklı yedi beşlikten oluşan şiirinde, bu duyguları dile getirmektedir. Buraya aldığımız ilk ve son beşliği, şiirin geneli hakkında bir kanaat oluşturacaktır:

*Ayriliq dardidan yig'lab, ko'zlarim namnok etay
Kuydirib to'qqiz falakni, ohi otashnok etay
Kechalar tinmay fig'on u nolai g'amnok etay
Telbalardek qichqirib etak-yaqomni chok etay
Endi kim bo'ldim badarg'a, ayt kimden pok etay?!*

...

*Qayg'udan yozdim yoronlar g'amli ko'nglum nolasi
Qayda bo'lsam mayli, ko'nglumdur vatanning volasi
Barchamiz bir tan erurmiz, bir daraxtning yolasi
G'aflat uyqusidan uyg'on, tebran O'zbek bolasi
G'am hujumidan parishon ko'nglumi aflok etay*

(Emîni, 2007, s. 21)

“Ayrılık derdiyle ağlayıp, gözlerimi yaşartayım.
Ateşe vermek için dokuz feleği, ateşli bir ah çekeyim.
Geceler durmaksızın dertli feryat ve figan edeyim.
Deliler gibi bağırp yakamı paçamı yırtayım.
Şimdi badarga (muhacir) oldum söyle kimden medet umayım?”

...

“Kaygıdan yazdım yarenler gamlı gönül nalesini.
Her nerde olursam olayım, gönlümde vatanın hasreti.
Hepimiz bir bedeniz, bir ağacın gövdesi.
Gaflet uykusundan uyan, kimilda Özbek evladı.

Gam hücumundan perişan gönümü, bahtlı eyleyeyim."

"Vatanni Eslab" şiirindeki duygu ve düşüncelerinin benzerini "Oxir O'g'loq" başlıklı şiirinde de dile getirmiştir. 1998 yılının bahar aylarında Afganistan'ın kuzey vilayetleri Taliban güçleri tarafından basılarak işgal edilir. Ancak üç gün içinde özellikle Türk soyluların siyasi partisi konumunda olan İslami Milli Cünbüş'ün çatısı altındaki ahali tarafından bu güçler mağlup edilerek bölge kurtarılır. Bunun üzerine şairin Meymene'de kaleme aldığı şiirine, ümit ve güven duyguları yansır. Saltanatın aslında onlara miras kaldığını, zilletten kurtulduklarını, özgürlük bayrağını dünya durdukça dalgalandırmaları gerektiğini ve bunun da Emir Temür'ün ruhaniyetinin yar olması ile gerçekleştiğini ifade ettiği şiirin bir bölümü şöyledir:

*Qayta boshdan yor bo'ldi Temur arvohi senga
Ayriliqlardan keyin chun aylading vahdat, quvon
Bog'lagandi belini yoving, sening qatling uchun
Milliy Junbush yonida etding yana nahzat, quvon*

(Emîni, 2013, s. 48-49)

"Yeni baştan yar oldu, Temür'ün ruhaniyeti sana.
Ayrılıklardan sonra yine birlik sağladığın için kıvan.
Bağlamıştı gayret kuşağını düşmanın, seni öldürmek için.
Milli Cünbüş yanında yine çıktın yola kıvan."

1999 yılında Afganistan'ın kuzey bölgesi de Taliban güçlerinin eline geçer. Taliban hareketi her ne kadar dini bir hareket gibi görünse de ülkenin güneyindeki Peştü kökenli aşiret ve toplulukları etnik temel etrafında toplamakta zorlanmamıştır. Peştü kökenliler hangi mücahit grubu içerisinde olursa olsunlar Taliban hareketi saflarına geçmişlerdir. Böylece mücahitler döneminde birkaç mücahit liderin partilerinde dağılık hâlde olan Peştü kökenliler Taliban çatısı altında toplanmışlar, Taliban da onlara öncelik tanıyarak seçilmiş birey, seçilmiş kitle muamelesi uygulamıştır (Naimi, 2019, s. 191-192). Türklerin çoğunluk olarak yaşadığı kuzey vilayetlerinde, Taliban güçlerinin din kisvesine bürünmüş etnik baskıcı idaresi sonucu bölgeden göçün arttığı görülür. Kazım Emîni'nin de muhacirliği bu yılda başlar ve yedi yıl sürer. 2000 yılında Suudi Arabistan'ın Medine şehrinde yazdığı "Munojot" başlıklı şiirinde, içine düştüğü çaresizliği ve ümitsizliği görürüz. Düştüğü zelil durumdan kurtarması için Tanrı'ya yalvarır:

*Yo ilohi qo'ymagil navmid men bechorani
Ham havodis fitnasidan, bag'ri yuz ming porani
O'tga yondir, dard u g'am to'fonidan etgil halok
Lik rabbim mendan olgil, ushbu baxti qorani*

(Emîni, 2013, s. 66)

"Ya İlahi, ümitsiz koyma ben biçareyi,
Kötü haberler ile bağı yüz bin pareyi.
Ateşe yandır, dert ve gam tufanı ile eyle helak,
Lakin Rabbim benden al, bu bahtı karalığı."

İnsan, elinde bulunan şeylerin kıymetini pek idrak edemezmiş. Bunları kaybettiği zaman değerini çok daha iyi anlanmış. Kazım Emîni, Pakistan'ın Peşaver şehrinde muhacir iken yazdığı "Ko'ngillar Qiblası" başlıklı şiirinde, "badarga" olmadan önce kıymetini idrak edemediği, göbek kanının döküldüğü yuvası olan vatanını özlemle yâd eder:

*To badarg'a bo'lmadim, qadringni aslo bilmadim
Kindigim qoni to'kilgan, oshiyonimsan vatan.*

(Emini, 2013, s. 11)

“Badarga oluncaya kadar, kadrini hiç bilmedim
Göbek kanımın döküldüğü yuvamsın vatan.”

“Badarg'alik Dog'i” başlıklı şiirinde de bu husustaki duygularını derli toplu bir şekilde ifade etmiştir. Emini, Suudi Arabistan'ın Medine şehrinde iken kaleme aldığı bu şiirinde, gönüller kiblesi olarak gördüğü vatan toprağına özlem duyar ve onu sürme gibi iki gözüne sürmek ister:

*Tortadurman o'voralikning dog'ini
Qayg'u sarg'artdi ko'ngil yaprog'ini
Oh umrim o'tdi cheksiz g'am bilan
Ko'rmadim bir dam tanimning sog'ini
Surma dek ikki ko'zimga tortaman
Qolga keltursam vatan to'prog'ini”*

(Emini, 2013, s. 69)

“Çekerim avareliğin dağını.
Kaygı sararttı gönül yaprağını.
Ah ömrüm geçti sonsuz gam ile.
Görmedim bir an bedenimin sağlığını.
Sürme gibi iki gözüme çekerim,
Elime geçirsem vatan toprağını.”

Yine “Ko'ngillar Qiblası” şiirinde; dünyanın neresinde olunursa olunsun, göz menziline olsun veya olmasın müminlerin aşkla yöneldiği kible/Kâbe metaforu kullanılarak vatana duyulan aşkın gelip geçici olmadığı ifade edilmiştir. Zira vatan; şairin gönül kiblesi, varı yoğu, ruhu bedeni, sevgilisi, şefkatli annesi, gizli ve açık düşüncesi, dilinin tespahi, kısacası her şeyidir:

*Sen ko'ngillar qiblası, arshi oshiyonimsan vatan
Bor u yo'qim, sevgilim, ruhi ravonimsan vatan
Mehrlı qo'ynında ko'z ochdim, ham yana topdim kamol
Sevgili tuqqan onam, ham mihribonimsan vatan*

*Sendan ayru menga yoqmas jannatul'firdavs ham
İsmi azam dek, mening virdi zabonimsan vatan
Eskimas ishqing dilimda, qayda ham tursam turay
Borliq divonidan xush dostonimsan vatan...*

(Emini, 2013, s. 11)

“Sen gönüller kiblesi, en yüce yuvamsın vatan.
Varım yoğum, sevgilim, coşkun ruhumsun vatan.
Şefkatli koynunda göz açtım ve dahi büyüdüm.
Doğuran sevgili anam ve mihribanımsın vatan.

Senden ayrı bana hoş gelmez Firdevs cenneti bile.
En yüce isim gibi, dilimin tespahisin vatan.
Eskimez aşkın gönlümde, her nerde olursam olayım.

Varlık divanından hoş destanumsın vatan."

"Badargalık" hayatı, şairin hissiyatını derinden etkilediği için bu mevzuda pek çok şiir kaleme almıştır. Bu şiirlerden kayda geçirip muhafaza edebildiklerinin çoğunu, "G'urbat Kuylari" adlı şiir kitabında toplamıştır. Ancak gurbet ve muhacirlik hayatının zorluğu, gurbette yazılmış olan şiirlerin çoğunun akıbetini etkilemiş, kaybolmalarına sebep olmuştur. Hisli bir yüreğin şairane ifadelerini yansıtan bu şiirlerin kaybolması, Afganistan Özbek şiiri için bir talihsizlik olmuştur. Aslında Kazım Emîni, Afganistan Özbek edebiyatının birçok edebi eserinin kaybolup gitmesine ve gün yüzüne çıkmasına, yazdığı eserlerle izin vermemiştir. Ancak ülkesinin ve ulusunun yaşadığı olumsuzluklardan o da etkilenmiş, gurbette yazdığı şiirlerinin bir kısmının kaybolmasına engel olamamıştır:

Badargalık hayatı cismi ve ruhi bakımdan bana büyük etki yaptığı için, bu devirde yazdığım şiirler ile birlikte, bazı şiirlerimi toplayıp "G'urbat Kuylari" adıyla neşretmeye giriştim. Muntazam bir şekilde şiirlerimi yazıp koruyamadığım için, onların birçoğu kaybolmuştu. Bundan dolayı onların büyük kısmını bu esere alamadım (Emîni, 2013, s. ٤, ف).

Şair; gurbette çektiklerini, sıkıntılarını, elemelerini, özlemlerini zaman zaman saba yeli ile paylaşmıştır. Onunla vatanda kalanlara ahvalini bildirmeyi, onların ahvalinden haber almayı umut etmiştir. Bu durum; aynı zamanda çaresizliğin, iletişim zorluğunun ve gönül umduğu yere küser şiarınca sitemkârlığın da yansıtılmasıdır. Şair, saba yeli ile sırdaşlığını bazen doğrudan ona yazdığı "Saboga Arzi Hol" gibi müstakil bir şiirde, bazen daha kısa bir şiirde veya şiirin bir kısmında dile getirmiştir:

*Sabo borgil diyorimga guzar qil
Diyorim holidan bizni xabar qil*

"Saba yeli, git diyarıma gez dolaş,
Diyarımun hâlimden bizi haberdar et."

*Ay bodi sabo borib vatanning soriga
Arzimni degil yor u azizlar boriga
G'urbatda meni yo'qlamadingiz bir bor
Shunday etar iltifat yoronlar, yoriga*

"Ey Saba yeli, varıp vatanıma doğru,
Dileğimi söyle, eşin dostun tamamına.
Gurbette beni yoklamadınız bir kez,
Böyle mi iltifat eder yaranlar yârine?"

(Emîni, 2013, s. 19, 59)

Emîni, "badargalık"ta yazdığı ama muhafaza etmekte zorluk yaşadığı şiirlerinin pek çok olduğunu her ne kadar ifade etse de; aslında yazdıklarının yazamadıklarının binde biri bile olmadığını da söyler. "Shakvoiya" başlıklı şiirinde geçen şu dizeler bunu göstermektedir:

*Mingdan biri yozilmas g'am tuni ranj u dardi
Sharhida gar ki yozsam bir ming va yuz risola*

(Emîni, 2013, s. 55)

“Binde biri yazılmaz gam gecesinin elemi ve derdi,
Açıklamak için yazsam da binlerce risale.”

Kazım Emini, “Ayriliq Dardi” başlıklı şiirinde geçen aşağıdaki dizelerinde, başına gelenleri bahtsızlığına bağlamıştır. Bu bahtsızlığın, aslında Türkiye Türk edebiyatında da sıkça kullanılan motiflerden biri olan “felek” ve “zaman” dan kaynaklandığı vurgulanmıştır.

*Vah ne achchig'dur mening baxtsizligimning ertagi
Neylayin qoldim yiroq, baxti javondan ayrilib”*

(Emini, 2013, s. 27)

“Vah ne acıdır benim bahtsızlığımın hikâyesi.
Neyleyim? uzak kaldım, güzel bahtımdan ayrılıp.”

Şairin Suudi Arabistan'ın Taif şehrinde yazdığı “Vatan Firoqi” başlıklı şiirinde geçen şu dizelerde de bunu görmek mümkündür. Vatandan ayrı kalmak, perişan bir hâle düşmek, bütün varından olmak, aslında cehennem azabına denk sayılır:

*“Fig'on kim gardishi davron, ayirdi gul diyorimdan
Demang yalg'uz diyorim kim, butunlay har ne borimdan
Menga tomug' azobidur, vatandan ayri kechgan umr
Kimga dey kimga so'zlay, aytin giz ahvoli zorimdan*

(Emini, 2013, s. 61)

“Eyvah ki feleğin çarkı, ayırdı gül diyarımdan,
Demeyin yalnız diyarımdan, bütün varımdan.
Bana cehennem azabıdır, vatandan ayrı geçen ömür.
Kime diyeyim, kime söyleyeyim? deyiniz perişan hâlimi.”

Sonuç

Bin yılı aşkın bir süreden beri Türk soyluların yaşadığı ve “Güney Türkistan” diye de bilinen Afganistan'ın kuzey vilayetlerinde yaşayan pek çok Özbek asıllı kişi gibi Kazım Emini de, ortaya çıkan olumsuz şartlar sonucu anayurdundan ayrılmak, “badarga” olmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu mecburiyeti; içtimai adaletin ve milli eşitliğin sağlanamaması, savaşların ve işgallerin devam etmesi, hâkimiyet veya mahkûmiyet anlayışına bağlı bir siyasi idarenin hüküm sürmesi doğurmuştur. Hayatlarını idame ettirebilmek ve daha iyi şartlarda yaşayabilmek için gurbete giden ve başka ülkelere sığınmak zorunda kalan bu insanların vatan özlemi, hiç dinmemiş ve buldukları ilk fırsatta yurtlarına geri dönmüşlerdir.

Vatandan ayrı kalmaya, gurbetin kahrını ve elemi çekmeye daha fazla dayanamayan Kazım Emini de Afganistan'da şartların kısmen iyileşmesi üzerine ülkesine dönmüştür. Bu dönüş kararında; vatandan uzak kalmanın bir çare olmadığını görmesi, ulusun birlik içerisinde hareket etmesiyle sıkıntıların halledilebileceği fikrine inanması etkili olmuştur. Şairin “Millat Qayg'usi, Buyuk Shon, Nifoq O'rgan Ulus, Mangu Torix, Foryob-noma, Navoyi Boboga Arzi Hol” vb. başlıklı şiirlerinde bu fikirlerini görebiliriz. Elbette “Saboga Arzi Hol” şiirinde geçen şu dizelerinde belirttiği gibi bu mücadelede, vatan ve Tanrı'nın yardımı en vazgeçilmez olanlardır:

*“Vatanda sig'magan, olamda sig'mas
Xudo tindirmağan albatta tinmas”*

(Emini, 2013, s. 21)

“Vatana sığmayan, âleme sığmaz.
Tanrı'nın dindirmediği elbette dinmez.”

Şiir; toplumun duygularının, düşüncelerinin, ideallerinin ve değerlerinin özlü ve estetik bir biçimde şairin dilinden ifade edilmesidir. Bu aynı zamanda toplumun şaire yüklediği bir milli vazife olarak da görülür. Mehmet Emin Yurdakul'un

"Bırak beni haykırayım, susarsam sen matem et.

Unutma ki şairleri haykırmayan bir millet,

Sevenleri toprak olmuş öksüz çocuk gibidir." diyerek şaire yüklediği görevi, Kazım Emîni de, kendisinin ve mensubu bulunduğu Afganistan Özbek Türklerinin susmayan etkili sesi olarak yerine getirmektedir.

Summary

The existence of the peoples of Turkic descent in Afghanistan region, has been known since the beginning of the millennium. Turkish states such as Kuşan, Akhun, Köktürk, Gazneli, Temürlü and Babürlü ruled in this region. This dominance has continued until the second half of the eighteenth century. It is known that as from the establishment of the State of Afghanistan in 1747, power and influence have been largely in the hands of peoples of non-Turkic descent. However, the region which after the eighteenth century started to be known as Afghanistan, has long been accepted as "homeland" by Turkish communities.

Obligations and negative conditions that Afghanistan has been in for a period of more than thirty years has formed immigrance, which is locally known as "badargalık". Turkic descendants who accepted these lands as their homeland for centuries also had more than their share from this.

As far as we detected, tens of poets and writers immigrated to many countries, with no preferation to being closer to or farther from Afghanistan. Pakistan is placed first between these countries. Other than Pakistan; Uzbekistan, Iran, Tajikistan, Turkey, Saudi Arabia, India, Canada, the USA and others are also the countries that had their share from this forced immigration.

Amongst those thousands of people who are immigrants, there also have been poets who passed on these people's thoughts and emotions more effectively and strikingly, and unfolded this fact. One of these poets is Muhammed Kazım Emîni who had obliged to live an immigrant's life in Pakistan and Saudi Arabia for seven years.

In this study, we will approach his thoughts and emotions on "badargalık, muhacirlik" based on the poems in his book named "Gurbet Küyleri", in which he recorded his experiences from his time abroad, his longings, things that crossed his mind, his troubles, his pains, in conclusion his thoughts and emotions about immigrance. We can see the poet's ideas in his poems titled "Millat Qayg'usi, Buyuk Shon, Nifoq O'rgan Ulus, Mangu Torix, Foryob-noma, Navoyi Boboga Arzi Hol"

These thoughts and emotions are specially of Kazım Emîni, one of the important writers and poets of Afghanistan Turk-Uzbek literature, and in general of the Turk-Uzbek people to which he belongs.

KAYNAKÇA

- Afganistan Etnik Grup Haritası* (2020). <https://www.mepanews.com/afganistan-etnik-grup-haritasi-21807h.htm> (Erişim tarihi: 04.01.2020).
- Afganistan Ülke Raporu* (2017). (Haz. Kabil Türkiye Büyükelçiliği): www.kutso.org.tr/wp-content/uploads/2017/06/Afganistan.pdf (Erişim tarihi: 04.01.2020).
- Altay, N. (2007). *O'zbek tili so'zliui*: Malezya: D' Orient Express Printing Group.
- Behmen, A. (2003). *Qurban Sardar*: Mezarşerif: Mirza Ulugbek Ferhengi Kanuni Yayınları.
- Devlet, N. (1993). *Doğuştan günümüze büyük İslam tarihi, ek cilt, Afganistan Türkileri*. İstanbul: Çağ Yayınları.
- Emini, M. K. (2007). *Afg'onistondagi O'zbek shoirlari*. Kabil: Matbaa-i Maiwand.
- Emini, M. K. (2011). *O'zbek Adabiyotida Shirning Şakl va Mazmun Jihatdan Turlari*. Meymene: Neşriye-i Azad-i Meymene.
- Emini, M. K. (2013). *G'urbat Kuylari, Shirlar To'plami*. Mezarşerif: Matbaa-i Dostan.
- Gökdağ, B. A. (2002). "Afganistan'da Türklük ve Hazaralar". *Türkler*. C. 20, s. 702-722. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Jarring, G. (1943). *Bugünkü Afganistandaki Türk cemaetleri hakkında*. (H. Yaylalıgil, Çev.). İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası.
- Magrupova, Z. M. (Ed.). (1981). *O'zbek tilining izohli lug'ati*. C. 1. Moskova: Rus Tili Neşriyatı.
- Naimi, M. N. (2019). *Taliban hareketi üzerine bir inceleme: Din ve terör*. Ankara: Karakum Yayınevi.
- Öztürk, R. (2010). *Afganistanlı Türkmen şairleri*. Konya: Çizgi Yayınevi.
- Öztürk, R. (2014). *Günümüz Afganistanlı Özbek şairleri*. Konya: Palet Yayınları.
- Öztürk, R. (2015). Afganistan'daki eski Türk idareleri ve bunların Özbek şairlerinin kimlik algılamasındaki yeri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 37, 201-220.
- Saray, M. (1987). *Afganistan ve Türkler*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Selim, Y. (2004). *Afganistan ve Dostum*. Ankara: ATO Yayınları.
- Sheldon, K. (2020). *Demographics of Afghanistan*. <https://educationafghanistan.weebly.com/demograpics.html> (Erişim tarihi: 04.06.2020).
- Şahin, S. (2014). Özbek Türkçesinin Seripul ağzı üzerine notlar". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. C. 11(2), 112-126.
- Tolkun, S. (2016). Afganistan Özbek şiirinin yazım sorunları. *International Journal of Humanities and Education- Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*. C. 2 (4), 187-204.
- Vahidov, E. (1991). *Nazm Gulshani- O'rtada Begona Yo'q*. Taşkent: Yazuvçi Neşriyatı.

DERLEME SÖZLÜĞÜ'NDEKİ DERLENMEMİŞ KELİMELER ÜZERİNE

ON THE UNCOMPLIED WORDS IN "DERLEME SÖZLÜĞÜ"

Ferdi GÜZEL*

Öz

Derleme Sözlüğü, Türkiye Türkçesi ağızlarının söz varlığı ile ilgili en kapsamlı ve en önemli çalışmadır. Fakat sözlükçülük ilkeleri açısından ele alındığında bu önemli çalışmada bazı yanlışlar olduğu göze çarpmaktadır. Gerçek ağız verisi olmayan birtakım kelimelere yer verilmiş olması önemli yanlışlar arasındadır. Derleme Sözlüğü'nde gerçek ağız verisi olmayan kelimeler; yazılı kaynaklardan alınmış kelimeler ve türetilmiş/ uydurulmuş kelimeler olmak üzere iki türdür. Bazı derleyiciler yazılı kaynaklardan aldıkları kelimeler ile kendilerinin türettikleri kelimeleri derlenmiş kelimeler gibi göndermiş, hazırlayanlar tarafından tespit edilemediği için de Derleme Sözlüğü'ne gerçek ağız verisi olmayan birtakım kelimeler girmiştir. Derleme Sözlüğü'nde yazılı kaynaklardan alınmış birtakım kelimeler olduğuna daha önce bazı çalışmalarda değinilmiştir, türetilmiş/ uydurulmuş kelimeler ise ilk defa bu çalışmada ele alınacaktır. Ağız araştırmaları sahasındaki en önemli çalışma olan Derleme Sözlüğü'nün yeniden düzenlenmesi bir zorunluluktur. Yeniden düzenlenmiş, yanlışlardan arındırılmış Derleme Sözlüğü, daha güvenilir ve daha kullanışlı bir kaynak olacaktır. ü•

Anahtar Kelimeler

Derleme Sözlüğü, sözlük yanlışları, derlenmemiş kelimeler

Abstract

Derleme Sözlüğü is the most comprehensive and the most important work in the field of Turkey Turkish dialects vocabulary. But when it comes to lexicography principles, there are some mistakes in this important study. It is among the important mistakes that some words without real local dialect data are included. In the Derleme Sözlüğü, there are two kinds of words that are not actual dialect data, words taken from written sources and derived words. Some compilers sent the words they obtained from written sources and the words they derived from them as compiled words. Since it could not be determined by those who prepared the Derleme Sözlüğü, a number of words entered into the Derleme Sözlüğü that did not have local dialect data. Some studies have mentioned that there are some words taken from the written sources in the Derleme Sözlüğü. The derived / fabricated words will be discussed for the first time in this study. It is a must to reorganize the Derleme Sözlüğü which is the most important work in the field of dialect research. The Derleme Sözlüğü which is reorganized and enriched with new compiled materials will be a better dictionary in terms of both reliability and usability.

Keywords

Derleme Sözlüğü, dictionary errors, uncompiled words

* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, guzelferdi@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5601-5661

GİRİŞ

Ağız sözlüğü “belirli bir bölgede konuşulan, yazı dilinde yer almayan yahut anlam farklılığı olan kelimelerin sözlüğü” (Akar, 2009, s. 4) biçiminde tanımlanmaktadır. Dil tarihinin bazı problemlerine ışık tutmak, yazı dilini besleyen temel kaynaklardan biri olmak, bir dilin geçirdiği aşamaların ve bugünkü durumunun anlaşılmasına katkı sağlamak, bir dilin başka dillerle olan ilişkisinin sağlıklı bir şekilde incelenmesine imkân vermek vb. özellikleriyle ağızların söz varlığı, bir dil için hayatî önem arz etmektedir (bk. Ölmez, 2006, s. 205; Demir, 2009, s. 187; Akalın, 2008, s. 304-305; Buran, 2008, s. 206-207).

1933-1934 yıllarında yapılan birinci derlemeden ve 1952-1959 yıllarında yapılan ikinci derlemeden elde edilen 600 binden fazla fişe dayanan Derleme **Sözlüğü (DS)**, hiç şüphe yoktur ki bugüne kadar Türk dili için yapılmış en zengin, en önemli ağız sözlüğüdür (Tezcan, 1991, s. 151). Fakat sözlük bilimi ilkelerine göre değerlendirdiğinde DS’nin birçok yanlış barındırdığı da inkâr edilemez.

DS’de iç ve dış yapı kuramsal açıdan çok iyi düzenlenmiştir. Bir kelimenin bütün varyantlarını tek maddede toplamak, yazılışları aynı fakat anlamları birbiriyle ilgisiz olan sözleri ayrı madde başı yapmak, birbiriyle ilgili birkaç anlamı bulunan kelimelerin her anlamını aynı madde içinde sırasıyla vermek (DS-I, s. VIII) modern sözlükbilimi ilkelerine uygundur. Fakat kuramdaki başarının uygulamaya yansıdığı söylenemez. DS, kuram açısından çok iyi bir sözlük olmasına rağmen uygulamada birçok hata görülmekte, iyi hazırlanmış olan kuram, uygulamada çökmektedir. Sözlük, kuramda belirlenen ilkelere uymayan, bu ilkelerle çelişen binlerce maddeyi barındırmaktadır.

Sözlüğü hazırlayanlar da DS’de birçok eksik ve hatanın bulunduğu farkındadır. Meraklı ve gönüllülerin yardımları ile oluşturulan bir eserin mükemmel olamayacağı, eksikleri ve yanlışları daha az bir eser için çok sayıda yetişmiş dilcinin yurdu karış karış dolaşması ve her yerde uzun zaman kalarak incelemelerde bulunmasının gerektiği vurgulanmıştır (DS-I, s. V).

Böyle hacimli ve kapsamlı bir çalışmanın hatasız olması elbette beklenemez. Derleme faaliyetlerini işin uzmanı olmayan gönüllüler yürüttüğü, gelen fişleri sadece birkaç uzman inceleyip değerlendirdiği için bu büyük eserde birçok hatanın bulunması kaçınılmazdır (Canpolat, 1964, s. 186; Demir, 2000, s. 20).

Çeşitli çalışmalarda DS’deki hatalar ve eksikler üzerine durulmuş, bu çalışmalarda DS bazen sert bazen de yapıcı eleştirilere konu olmuştur (Aksan, 1972; Eren, 1988, 1990, 1992, 1993, 1995; Demir, 2000; Koraş, 2009; Abik, 2010; Gökter, 2010). Doğrudan DS üzerine olmayan bazı çalışmalarda da DS’de görülen eksik ve hatalara temas edilmiştir.

DS’de görülen yanlışlardan bazıları şunlardır:

1. Yazılışları aynı, kökenleri farklı kelimelerin aynı maddede yer alması
2. Yazılışları aynı, gramer kategorileri farklı kelimelerin aynı maddede yer alması
3. Aynı kökten farklı yapım ekleri ile türemiş kelimelerin aynı maddede yer alması
4. Aynı kökten, aynı şekilde türetilmiş, yakın anlamlı kelimelerin farklı maddelerde yer alması
5. Bir kelimenin farklı varyantlarının farklı maddelerde ele alınması
6. Gerçek ağız verileri dışında birtakım verilere yer verilmesi
7. Ekler ve çekimli kelimeler gibi sözlükbirim olmayan maddelerin bulunması
8. Tanımlanan kelime ile tanımlanan kelimenin gramer kategorisinin farklı olması
9. Bazı tanıklamaların kelimenin anlaşılmasına katkı sağlamaması

10. Tanımlamalarda argo ve yöresel kelimelerin kullanılması
11. Bazı tanımların eksik veya yanlış olması
12. Yanlış okumadan kaynaklanan hatalı maddelerin bulunması
13. Kelime gruplarının hatalı bir şekilde bölünmesinden kaynaklanan yanlış madde başlarının bulunması.
14. Yanlış göndermelerin bulunması.
15. Yazı dilinde mevcut olan bazı kelimelerin de sözlüğe alınmış olması

1. DERLENMEMİŞ VERİLER

Bu çalışmada DS'deki "derlenmemiş" veriler, yani gerçek ağız verisi olmayan kelimeler üzerinde durulacaktır. DS'de gerçek ağız verisi olmayan kelimeler iki türdür:

1. Yazılı kaynaklardan alınmış kelimeler
2. Türetilmiş/ uydurulmuş kelimeler

DS'de yazılı kaynaklardan alınmış birtakım kelimeler olduğuna bazı çalışmalarda değinilmiştir. Türetilmiş/ uydurulmuş kelimeler ise ilk defa bu çalışmada ele alınacaktır.

1.1. Yazılı Kaynaklardan Alınmış Kelimeler

Bazı derleyiciler yazılı kaynaklardan aldıkları kelimeleri, derlenmiş kelimeler gibi göndermiştir. Aslında DS'yi hazırlayanlar da gerçek ağız verisi olmayan birtakım verilerin ağız verisi gibi gönderildiğinin farkındadırlar. *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi'*nde (SDD) yer alan *bodun* ve *budun* (SDD, s. 1628) verilerinin, DS'ye alınmamış olması bunu göstermektedir (Eren, 1988, s. 202-203). Fakat gerçek ağız verisi olmayan bazı kelimeler fark edilemediği için çalışmaya dâhil edilmiştir.

DS'ye yazılı kaynaklardan gönderilmiş veriler üzerine birkaç çalışmada durulmuştur. İlgili kelimeler hakkında en fazla bilgi Eren'in çalışmalarında bulunmaktadır. Eren, "Sırça Köşkte" adını taşıyan yazı dizisinde bu tür verileri de ele almıştır.

Eren' göre DS'deki *gerçek bulmak*, *bediz*, *bedizci*, *bengutaş/ bekgütaş* (< *bengü taş*), *ulus/ ulus*, *atasağan* (< *atasagan*), *oyun*, *süs* (< *sü*), *ongun* (1988, s. 199-206), *öpçin* ve *öd* (1995, s. 58-60) verileri yazılı kaynaklardan alınarak gönderilmiştir.

Eren, *gerçek bul-* sözünün eski Türk yazıtlarından alındığının çok açık olduğunu söylemiş, bu sözün DS'de yer almasının düşündürücü olduğunu vurgulamıştır (1988, s. 199-201). Yazar, *bediz* ve *bedizci* kelimelerinin de eski Türk yazıtlarından alındığını belirtmiştir. Eski Türkçe -d- sesi Anadolu Türkçesinde -y-'ye dönüştüğüne göre Eski Türkçe *bediz* biçiminin Anadolu ağızlarında olduğu gibi saklanması düşünülemez (1988, s. 201). Benzer durum Balıkesir'den gönderilen *öd* "zaman" kelimesi için de geçerlidir (1995, s. 60).

DS'de "anıt" anlamı verilen *bengutaş* ve *bekgütaş* kelimeleri de yazılı kaynaklardan gönderilmiştir. Eren'e göre Eski Türkçe *bengü taş* kelimesi derleyiciler tarafından Necip Asım'ın *Orhun Yazıtları* adlı eserinden alınmıştır. Derleyiciler, Osmanlıca biçimi farklı okuyarak göndermiştir (1988, s. 202).

Ordu'nun Ulubey ilçesinde tespit edilmiş olan *süs* "asker" verisi de yazılı kaynaklardan alınmıştır. Bu kelime dikkate değer bir veridir, derleyici yazıtlarda ... *kağan süsi*... gibi örneklerde görülen *süsi* biçimini, "süs-i" şeklinde yanlış ayırmış, *sü* "asker" olması gereken kelime, *süs* şeklinde gönderilmiştir (Eren, 1988, s. 202).

Eren, DS'deki *ulus* ve *ulus* kelimelerinin de yazılı kaynaklardan gönderildiği görüşündedir. Yazar'a göre *ulus* (ve *ulus*) Anadolu ağızlarında yaşayan bir söz olamaz (1988, s. 202).

DS'de "alim, tabip" olarak kullanıldığı bildirilen *atasağan* da tartışmaya açık bir veridir. Sadece Manisa'da tespit edildiği bildirilen bu veri, Eren'e göre *Divânu Lugâti't-Türk'ten*

alınmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un, *atasagun* biçiminde verdiği kelime *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi'*nde (TD) de yer almış, derleyici TD'de gördüğü bu veriyi DS'ye, Akhisar'da kullanılan bir söz gibi bildirmiştir (1988, s. 203).

Eren, Nevşehir'de derlendiği bildirilen *oyun* "ozan" kelimesinin de bilimsel yayınlardan alınan bir veri olduğunu söylemiştir (1988, s. 203). Adana'da "tapılan kişi", Manisa'nın Akhisar ilçesinde "bayrak" olarak kullanıldığı bildirilen *ongun* verisinin de kontrol edilmesi gerekmektedir (1988, s. 206).

İzmir ve Balıkesir'de derlendiği bildirilen *öpçin* "zırh, siper" de tarihî kaynaklardan alınan bir veridir. Eren, bu verinin Çağatayca sözlüklerden veya TD'den alınarak gönderildiği görüşündedir (1995, s. 58-59).

Eren, yazılı kaynaklardan alınan bu verileri derleyicilerin derleme yarışını kazanma çabasının ürünleri olarak değerlendirmiş, uzman olmayan dilcilerin eski kaynaklardan alınan verileri kolay kolay fark edememelerinin doğal olduğunu belirtmiştir (1988, s. 202).

Ceval Kaya'ya göre "Tanrı" anlamına gelen, Gaziantep'ten gönderilmiş *ogun*; Balıkesir, Çankırı, Trabzon, Niğde ve Konya'dan gönderilmiş *oğan* ve Çanakkale'den gönderilmiş *uğan* kelimeleri Türkiye Türkçesi için ölüdür. Bu kelimeler, Tarihî Türkiye Türkçesi metinlerinde de geçmez. Çağatay Türkçesinde oldukça yaygın olan bu kelime, DS'ye yazılı kaynaklardan, büyük olasılıkla da TD'den girmiş olmalıdır (2011, s. 322).

Tezcan, DS'de Ankara'dan derlenmiş olarak yer alan *kıv* 'yazgı, baht' (DS, s. 2849) kelimesinin yazılı kaynaklardan alındığı görüşündedir. Yazara göre *kıv*, kesinlik derecesinde güçlü bir ihtimale derlenmiş bir kelime değildir, *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ten aktarılmıştır. Kendisine Ankara'dan derleme yapmak görevi verilmiş olan kişi, *Dîvân*'da gördüğü bu kelimeyi bir ağız kelimesi gibi göndermiştir (2011, s. 333).

Tezcan, derleme çalışmaları sırasında bu tür anlamsız sahtekârlıklar yapılmış olduğunu ortaya koyan daha başka örneklerin de olduğunu belirtmiş fakat bu örneklerin neler olduğunu söylememiştir (2011, s. 334).

Yukarıdaki verilerden başka yazılı kaynaklardan alındığını düşündüğümüz başka veriler de vardır. Denizli Sarayköy'de kullanıldığı bildirilen *sart* "tüccar" verisi (DS, s. 3548) bunlardan biridir. Eski Türkçede "tüccar" anlamını taşıyan bu kelime sonraları daha çok "şehirli, göçebe olmayan, İranlı" anlamlarında kullanılmıştır, 11. yüzyıldan sonraki metinlerde kelimenin "tüccar" anlamına rastlanmamaktadır (Clouston, 1972, s. 846). Tarihî Türkiye Türkçesinde bulunmayan, diğer tarihî Türk lehçelerinde "tüccar" anlamı unutulmuş olan bu kelimenin yazılı kaynaklardan alındığı açıktır.

DS'de "uyruk" anlamı verilen *tapgaç* kelimesi sadece Hatay'dan derlenmiştir.¹ Bunun yazılı kaynaklardan gönderilen bir kelime olduğu kesindir. Tanık cümlenin yapaylığı da kelimenin bir ağız verisi olmadığını açıkça göstermektedir: *Ben Türk tapgacında bulunuyorum*. Derleyicinin, TD'de yer alan *tapgaç* verisini ağızlardan derlenmiş gibi gönderdiği anlaşılmaktadır. TD'de kelimeye "metbu, mutâ, namdar" anlamları verilmiştir (TD, s. 1211). TD'de kelimenin "metbu" ve "mutâ" anlamlarının Necip Asım'ın "Türk Dili" adlı eserinden alındığı bildirilmiştir (TD, s. 521; TD, s. 558).² Burada dikkat çeken husus kelimenin anlamının DS'de değişmiş olmasıdır. DS'de kelimenin açıklamasında yer alan "uyruk" karşılığı, "tebaa, tabi olan" anlamına gelir, TD'deki *metbu*, *mutâ* ise "tabi olunan, itaat edilen" anlamını taşır. Dolayısıyla derleyicinin bu

¹ Aşağıda üzerinde durulacak olan *oruntak* verisi de buradan gönderilmiştir. Bu veriler, Antakya-Hatay'dan gönderilen fişlerin dikkatli bir şekilde incelenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

² Necip Asım'ın *tapgaç* olarak verdiği bu kelime, Büyük Türk Lügati'nde *tapkaç* biçiminde geçmektedir. Bu sözlükte kelimenin "metbu, mutâ" anlamları yer almamaktadır: *tapkaç* (Uygur lehçesi) "saffet, muhterem, aziz, meşhur, namdar, muazzam, mufahham" (Hüseyin Kâzım, 1928, s. 82).

kaynaktaki bilgiyi de yanlış göndermiş olduğu veya gelen fişteki bilginin yanlış işlendiği ortaya çıkmaktadır.

İstanbul'da "oba, aile" anlamında kullanıldığı bildirilen *uruk* (DS, s. 4041) ile Ankara'da "can, ruh" anlamını taşıdığı bildirilen *tin* (DS, s. 3934) verileri de kontrole muhtaçtır. Dikkatli bir inceleme ile bu kelimelere birkaç kelime daha eklenebilir.

Burada üzerinde durulan kelimelerin hepsinin yazılı kaynaklardan gönderilip gönderilmediği kesin olarak belli değildir. Türkiye'de, Türkiye Türkçesi dışındaki diğer Türk lehçelerini konuşan birçok Türk yaşadığına ve bu kişilerden de derleme yapılmış olduğuna göre bu verilerden en azından bir kısmının yazılı kaynaklardan gönderilmemiş, Doğu veya Kuzey grubu Türk lehçelerinden birini konuşan kişilerden derlenmiş olması ihtimal dâhilindedir.

1.2. Türetilmiş/ Uydurulmuş Kelimeler

DS'de az da olsa gerçek ağız verisi olmayan, türetilmiş/ uydurulmuş kelimeler de bulunmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarı ile DS'de bu tür kelimelerin de bulunduğu şimdiye kadar dile getirilmemiştir. Sadece bir çalışmada *basıkerte* kelimesi hakkında "*Barometre, hava basıncını ölçmeye yarayan ve özel alanlarda belli kişilerce kullanılan bir alettir. Günlük hayatta yeri olmayan bir aletin yerel ağızlardan nasıl derlendiği düşündürücüdür.*" yorumu yapılmıştır (Gökter, 2010, s. 357). Gökter, bu veriyi çalışmasında "Anlatım Bozukluğu ve Mantık Hataları" alt başlığı altında değerlendirmiş, bu veride mantık hatası olduğunu belirtmiştir.

DS'de türetilmiş/ uydurulmuş olduğunu düşündüğümüz **kelimelerden bazıları** şunlardır:

1.2.1. Basıkerte: Yalnızca Ankara'dan gönderilmiş bir fişte yer alan *basıkerte* için verilen "barometre" (DS, s. 540) karşılığı düşündürücüdür. Hava basıncını ölçmeye yarayan ve özel alanlarda belli kişilerce kullanılan bir aletin ağızlarda Türkçe karşılığının bulunması pek inandırıcı görünmemektedir (Gökter, 2010, s. 357).

İki ismin birleştirilmesi ile oluşturulan bu verinin türetme/ uydurma bir kelime olduğu açıktır. Tarihî lehçelerde veya ağızlarda "basınc" anlamını taşıyan *bası* kelimesi bulunmamaktadır. *Kerte*, yazı dilinde "1. Gemilerde dört ana yöndeki rüzgârın aralarından esen rüzgârların yönünü göstermek üzere pusula kadrınının ayrılmış olduğu otuz iki kısımdan her biri. 2. Ayak denilen uzunluk ölçüsünün küsurlarından biri. 3. Derece, mertebe, radde." anlamını taşımaktadır (Ayverdi, 2006, s. 1652). Kelimenin sadece son anlamı yazı dilinde yaygındır, ilk iki anlam sadece belirli alanlarda kullanılmaktadır. DS'de *kerte* için "**derece**" anlamı verilmiş, başka bir açıklama yapılmamıştır (DS, s. 4547). Buradaki "derece"nin, kelimenin yazı dilinde de görülen "mertebe, radde" anlamındaki "derece" olduğu açıktır.

Birleşik kelimenin birinci unsuru ağızlarda bulunmamaktadır. İkinci unsurun karşıladığı anlam da ağızlarda mevcut değildir. Dolayısıyla *basıkerte* kelimesinin ağız verisi olması mümkün değildir.

Belki kelimenin ikinci unsurunun Türkçe *kert-* fiilinden türetilmiş *kerti* "çentik" (DS, s. 2757) ile ilişkilendirilmesi de mümkündür. Derleyici bu kelimeyi türetirken Türkçe *kerti* biçiminin etkisinde de kalmış olabilir.

İşin ilginç tarafı aşağıda ele alacağımız benzer kuruluştaki **ıskerte kelimesinin** yine sadece Ankara'dan gönderilmiş olmasıdır (DS, s. 2490). *ıskerte* ilk kez SDD'de görülmektedir, DS'ye SDD'den aktarılmıştır. *Basıkerte* ise ilk defa DS'de geçmektedir.

Anlaşıldığı kadarı ile *basıkerte*, ya *ıskerte*'yi türeten/ uyduran kişi tarafından gönderilmiş ya da başka biri tarafından *ıskerte*'den benzetme yolu ile türetilmiştir. Her iki verinin de Ankara'dan gönderilmiş olması birinci ihtimali güçlendirmektedir.

1.2.2. Isıkerte: *Basıkerte* ile benzer bir kuruluşa sahip olan *ısıkerte* kelimesi ilk defa SDD'de geçmektedir. "Termometre" karşılığı verilen kelimenin Ankara'nın köylerinden derlendiği bilgisi yer almaktadır (SDD, s. 75). Bu veri olduğu gibi DS'ye taşınmıştır (DS, s. 2490). DS'de derleme yeri için sadece Ankara'nın gösterilmesi bunu doğrulamaktadır.

Ankara'nın köylerinde sıcaklık ölçen bir cihazın adının bulunması inandırıcı görünmemektedir. *Basıkerte* gibi bu kelimenin de halk ağzından alınmış olma ihtimali yoktur. Birleşik kelimenin ilk unsuru olan *ısı* (< ET *isig*), tarihî dönemlerde (Clouston, 1972, s. 246) olduğu gibi halk ağzında da "sıcaklık" anlamını taşımamakta, "sıcak, yakıcı ve bunaltıcı sıcak" anlamına gelmektedir (DS, s. 2559).

Nitekim yabancı kelimelere Türkçe karşılık bulmak amacıyla hazırlanan TD'de kelime, "har" için teklif edilmiş, yani *sıcaklık* için değil *sıcak* için kullanılması önerilmiştir (TD, s. 279). "Hararet, sıcaklık, suhnet" için önerilen kelime ise *ıslılık*'tır (TD, s. 281, 698).

Kelimenin "sıcaklık" anlamında kullanılması büyük ölçüde TD'ye dayanan *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu* (OTCK) ile başlamıştır. OTCK'de "suhnet" için *ısı*, *ısığ* ve *ıslılık* önerilmiştir. *Isı* kelimesinin "sıcaklık" anlamında kullanılması, bu eserden sonra yaygınlaşmaya başlamış olmalıdır (OTCK, s. 288; TOCK, s. 155). Kılavuz'da, dikkat çeken taraf ise kelimenin başka bir varyantı olan *ıssi*'nin Farsça *germ* (sıcak) için önerilmiş olmasıdır (OTCK, s. 96; TOCK, s. 156). Eserde aynı kelimenin bir varyantı *sıcaklık* diğer varyantı *sıcak* için teklif edilmiştir.

Kelime halk ağzında çoğunlukla *ıssi* biçiminde görülmektedir. DS'de kelimenin *ısı* biçimi sadece bir iki yerde (DS, s. 2489, 2490) geçmesine rağmen *ıssi*, *ıssi* biçimleri onlarca yerde görülmektedir (DS, s. 2489, 2560, 2559). Ayrıca Derleme Sözlüğü'ne göre kelime Ankara'da *ısı*, değil *ısti* biçiminde bulunmaktadır (DS, s. 2554).

Birleşik yapıdaki *kerte* kelimesinin buradaki anlamının da bir ağız verisi olamayacağı yukarıdaki maddede açıklanmıştır. *Basıkerte* gibi *ısıkerte* de türetilmiş/ uydurulmuş bir veridir.

Isıkerte ve *basıkerte* kelimeleri Türkçenin birleşik kelime yapma kurallarına da uymamaktadır. Bu kelimelerin isim tamlaması yapısında olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kelimelerin *basıkertesi*, *ısıkertesi* şeklinde olmaları gerekir. *Kadıköy*, *Paşabahçe* vb. örnekler gibi sondaki iyelik unsurunun düşmüş olduğu düşünülebilirse de böyle bir değişimin yaşanması için bu kelimelerin uzun süredir kullanılıyor olmaları gerektiğinden bu da mümkün görünmemektedir.

1.2.3. Oruntak: *Oruntak* ilk kez SDD'de yer almıştır. "Murahas, meb'us; namzet" karşılığı verilen kelime SDD'deki bilgiye göre Gaziantep ve Hatay'da kullanılmaktadır (SDD, s. 1094). Kelime DS'ye aktarılırken anlamın Türkçeleştirildiği görülmektedir. *Mebus* için "milletvekili", *murahas* için "delege, elçi" karşılığı kullanılmış, *namzet* kelimesi veya kelimenin Türkçe karşılığı olan "aday", DS'ye geçirilmemiştir. Dikkat çeken diğer bir nokta ise SDD'de yer alan "Gaziantep" yer bilgisinin DS'de bulunmamasıdır. DS'ye göre kelime sadece Hatay'dan derlenmiştir: *Oruntak*: 1. Milletvekili. (* Antakya -Hat.), 2. Delege, elçi. (* Antakya -Hat.) (DS, s. 3290).

Kelimenin TD'de de yer aldığı görülmektedir, TD'ye, SDD'nin fişlerinden aktarılmıştır.³ TD'nin *Türkçeden Osmanlıcaya İndeks* cildinde *oruntak* için "mebus, murahas, namzet" karşılığı verilmiştir (TD, s. 1135). Eserin 1. cildine bakıldığında *murahas* için verilen 8 karşılıktan 5.si, *mebus* için verilen 7 karşılıktan 3.sü, *namzet* için verilen 7 karşılıktan 4.sü *oruntak*'tır.

murahas: ... 5. *oruntak* [vekil, mümessil man.] (Der: Antalya) (TD, s. 556).

³ Yurdun her yerinden derlenerek kaza ve vilayet merkezlerinde süzülüp mükerrerleri ayrıldıktan sonra merkeze gönderilen bu fişler, Eylül 1933 içinde *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi* için taranmak üzere İstanbul'a götürülmüş, üniversitenin bir salonunda toplanan lise ve ortaokul öğretmenleri eliyle taranarak Osmanlıcada kullanılan yabancı sözlere karşılık olabilecekleri ayrıca fişlere geçirildikten sonra yine Ankara'ya geri getirilmiştir (SDD-I, s 9).

mebus: ... 3. *oruntak* (Der: Antep, Antalya) (TD, s. 495).

namzet: ... 4. *oruntak* [yerine geçecek man.] (Der: Antalya) (TD, s. 613).

TD'ye göre "murahhas" ve "namzet" anlamını taşıyan *oruntak*, Antalya'dan; "mebus" anlamını taşıyan *oruntak* Gaziantep ve Antalya'dan derlenmiştir. Buradaki Antalya'nın, Antakya yerine sehven yazıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu veri daha önce de belirtildiği gibi TD'ye, SDD'nin fişlerinden alınmıştır.

SDD'de hangi anlamların nereden derlendiği anlaşılmamaktadır. Verilen üç anlamın ardından Gaziantep ve Hatay bilgisi girildiğine göre üç anlamın da her iki yerde mevcut olduğu düşünülebilir. Fakat TD'de mebus anlamının Antep ve Antakya'da diğer iki anlamın sadece Antakya'da kullanıldığı bilgisi yer almaktadır.

DS ve SDD'deki bilgilerin karşılaştırılması göstermektedir ki SDD'de yer alan bilgiyi değiştirecek yeni bir fiş gelmemiş, sadece derleme yerinden "Antep" bilgisi çıkarılmıştır.

Derleme yerinden Antep'in niçin çıkarıldığı bilgisi DS'nin 1. cildinde, "Giriş" kısmında yer almaktadır: "Söz Derleme Dergisinde bazı kelimelere rastlanıyor ki filan yerden derlenmiş gibi gösterildiği halde o yerde böyle bir kelime yoktur. Mesela Söz Derleme Dergisinde Gaziantep'ten derlenmiş gibi görülen bir "oruntak" kelimesi vardır. Hâlbuki Gaziantep'te böyle bir kelime yoktur." (DS-I, s. XVIII). Anlaşıldığı kadarı ile Antep'li olan Ömer Asım Aksoy, Antep'te böyle bir kelime olmadığını ilgililere bildirmiş ve kelimenin Antep'ten derlendiği bilgisi DS'ye alınmamıştır. Antep'te böyle bir kelimenin olmadığı tespit edilmiş fakat Hatay'da da böyle bir ağır kelimesinin olamayacağı kestirilememiştir.

Eski Türkçe *orun* kelimesi Türkiye Türkçesi'nde unutulmuş olan kelimelerden biridir. Türkiye Türkçesi ağızlarında da mevcut değildir. *Orun* ve varyantları Türkiye'de yaşayan göçmenlerden tespit edilmiştir:

orum (IV) [*orun* (II)]: *Yatak*. (-Ed.; Kadıçiftliği * Yalova -İst.; Çilehane * Reşadiye -To.) (DS, s. 3290).

orun (I): *Yer, oturulacak yer: Ziyafetteki orunum nerede?* (Türkistan göçmenleri -İst.; -Tr.) (DS, s. 3290).

Urun: *Yüce kat* (* Artova -To.) (DS, s. 4042).

Oruntak kelimesi diğer Türk lehçelerini konuşan Türklerden de derlenmiş olamaz, çünkü kelimenin derlenmiş olduğu Hatay'da, Doğu ve Kuzey grubu Türk lehçelerini konuşan Türklerin yaşadığına dair bir bilgi yoktur. Ayrıca *oruntak* kelimesi hiçbir Türk lehçesinde bulunmamaktadır.

Kelimenin 1933 veya 1934'te derlendiği dikkate alınacak olursa temsili yönetime yeni geçmiş olan bir ülkenin halk ağzında "milletvekili" anlamına gelen bir kelimenin bulunması da inandırıcı görünmemektedir.

Derleyicinin kelimeyi *orun+tak* veya *orun+ta-k* şeklinde türettiği anlaşılmaktadır. TD'de *orunta-* kelimesi yoktur fakat büyük bir kısmı buradaki verilerden hareketle oluşturulan *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*'nda (TOCK) *orunta-* "temsil etmek" fiili bulunmaktadır (TOCK, s. 221). Muhtemelen *orunta-* fiili, *oruntak* kelimesinden geri oluşum (back formation) yoluyla türetilmiştir.⁴ TOCK'de *oruntak* için "mümessil" karşılığının verilmiş olması (TOCK, s. 221), bu düşüncüyü desteklemektedir. TD'deki anlamların TOCK'ye alınmamış olması, *oruntak* için sadece "mümessil" karşılığının verilmesi de ayrıca dikkat çekicidir (TOCK, s. 221). OTCK'de de *murahhas mebus* ve *namzet* kelimelerinin karşısında *oruntak* kelimesi yer almamakta (OTCK, s. 191, 216, 250), sadece *mümessil*'i karşılamak için *oruntak* kullanılmaktadır (OTCK, s. 227).

⁴ Krş. YUyg. *orunda-* "yerine getirmek, gerçekleştirmek" (Öztürk, 1997, s. 35).

1.2.4. Konuş: Manisa'dan gönderilmiş *konus* kelimesi de kanaatimize göre gerçek bir ağız verisi değildir. SDD'de kelimeye "tâbiye" anlamı verilmiş, anlam verildikten sonra da köşeli parantez içinde soru işareti konmuştur (SDD, s. 956). Kelime, DS'ye aktarılırken tanım genişletilmiş, daha açık hale getirilmiştir: "*Savaş alanlarında birlikleri gereğince yönetip kullanma ve bu işi inceleyen bilim, tabiye.*" (DS, s. 2919).

Tarihî ve çağdaş lehçelerde kelimenin böyle bir anlamı yoktur. Kelime, Kıpçak Türkçesinde "ikametgâh, konut; yağma, çapul" anlamlarına gelmektedir (Toparlı vd., 2007, s. 153). TD'de ise "garet, ikametgâh, menzil, mütekebbir, siret" kelimelerinin karşılığı olarak kullanılmıştır (TD, s. 1100).

Ağızlarda böyle bir askerî terimin bulunması şüphelidir. SDD'de tanımdan sonra soru işareti konması, sözlüğü düzenleyenlerin de tereddütlü olduklarını göstermektedir. Derleyici bu kelimeyi kon- fiilinden türetmiş, bir ağız verisi gibi göndermiş olmalıdır. Bugün yazı dilinde kullanılmakta olan *konuslan-* ve *konuslandır-* kelimelerinin de bu türetme/ uydurma veriden türetildiği anlaşılmaktadır.

DS'deki türetilmiş/ uydurulmuş veriler bunlardan ibaret değildir. Dikkatli bir inceleme ile bu tür kelimelerin sayısının artması ihtimal dâhilindedir.

SONUÇ

Sözlük bilimi ilkeleri açısından değerlendirildiğinde Türkiye'deki en hacimli ve en önemli ağız sözlüğü olan DS'de birçok yanlışın olduğu görülmektedir. Gerçek ağız verisi olmayan birtakım kelimelere yer verilmiş olması önemli yanlışlar arasındadır.

DS'deki gerçek ağız verisi olmayan bu kelimeleri Eren'in daha önce belirttiği gibi derleyicilerin derleme yarışını kazanma çabalarının ürünleri olarak değerlendirmek mümkündür. İşin sevindirici tarafı daha önce de vurgulandığı gibi (Tezcan, 2011, s. 334) bu tür verilerin çok az olmasıdır.

1932'de Türk Dil Kurultayı'nda alınan karardan sonra yabancı kelimelere Türkçe karşılık bulma çalışmaları büyük bir hız kazanmış, özellikle 1933 ve 1934'te basın yayın organlarında aylar boyunca yabancı kelimeler için önerilen Türkçe karşılıklar yayımlanmış, bu kelimeler üzerine tartışmalar yapılmıştır (Korkmaz, 1963, s. 57-58). Büyük bir ihtimalle burada üzerinde durduğumuz verilerin büyük bir kısmı bu dönemin ürünleridir. Bazı derleyiciler gazetelerde veya başta TD olmak üzere yazılı kaynaklarda gördükleri kelimeleri, bazıları da yabancı kelimelere karşılık olarak kendilerinin türettikleri/ uydurdukları kelimeleri bir ağız verisiymiş gibi göndermiştir.

DS'deki gerçek ağız verisi olmayan kelimelerin büyük bir kısmının tek yerden gönderilmiş veriler, yani tek veriler (hapax legomenon) olduğu dikkat çekmektedir. Dil çalışmalarında tek verilerin güvenilir olmadığı bilindiğine göre DS'deki bu tür veriler üzerine etraflı bir çalışmanın yapılması gerektiği açıktır.

DS'deki eksiklerin giderilmesi ve yanlışların düzeltilmesi için konu ile ilgili çalışmaların artması gerekmektedir. Yapılan çalışmalar, DS'nin yeniden düzenlenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

SUMMARY

Derleme Sözlüğü (DS) is the most comprehensive and the most important work in the field of Turkey Turkish dialects vocabulary. In terms of theory, the internal and external structure of DS is organized in a very meticulous manner. Still, one cannot observe the same successful form in practice. In contrast with its solid theoretical framework, it can be claimed that there are many mistakes from a practical perspective. Namely, thousands of entries contradict the theoretical principles of DS. Among these critical contradictory mistakes, one may safely list

words that are not based on real data gathered from dialects. They can be classified in two groups: the ones extracted from written sources and lexicalized/coined words.

Some compilers contributed to DS with words that they came across in newspapers and written sources on Old Turkish and presented them as "compiled data". For instance, words such as *gergek bulmak*, *bediz*, *bedizci*, *bengutaş/ bekgütaş* (< *bengü taş*), *olus/ ulus*, *atasağan* (< *atasagun*), *oyun*, *süs* (< *sü*), *ongun*, *öpçin*, *öd*, *ogun/ oğan/ uğan*, *kıv*, *sart*, *tapgaç*, *uruk* and *tin* are thought to be gathered from written sources. Nonetheless, whether compilers discovered all these words in written sources is still unknown. Since there are several people in Turkey who speak other Turkic dialects rather than Turkey Turkish and new words are evidently compiled from these dialects, one can assume that at least a part of data is based on people speaking Turkic dialects of the Eastern and the Western group.

Another group of compilers, on the other hand, presented words lexicalized/coined by themselves as based on real data gathered from dialects (e.g. *basıkerte*, *ısıkerte*, *oruntak*, and *konuş*).

That being said, the editors of DS were aware that some words were not based on data. However, they were not able to detect each instance and thus such words were accidentally incorporated into the dictionary.

The first attempts to find Turkish equivalences of foreign words accelerated drastically with The Turkish Language Congress held in 1932. Afterwards, in 1933 and 1934, suggested Turkish equivalences were published and discussed countrywide. Thus, above mentioned words that are not based on dialects are in fact most probably the products of this controversial period in the history.

One can also assume that compilers might have sent these words to DS to win the compilation contest. Fortunately, the number of such instances are quite low.

Besides, it is seen that these words (not based on dialects) are in fact observed only once within their relevant contexts, which means they are actually hapax legomena. It is evident that hapax legomena cannot be considered as trustworthy and thus a comprehensive study must be done on such data.

To correct mistakes and complement missing points, further studies should be encouraged. So far, studies have already shown the necessity of re-editing DS. A re-edited and corrected DS would certainly serve as a more reliable and useful source.

KAYNAKÇA

- Abik, A. D. (2010). Derleme Sözlüğü'nde madde birleştirme önerileri ve bu maddeler üzerine değerlendirmeler. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 20, 7-34.
- Akalın, Ş. H. (2008). Türkiye Türkçesi ağızları sözlüğü sanal ortamda. *Türk Dili*, 676, 303-315.
- Akar, A. (2009). Ağız sözlükleri: yöntem ve sorunlar -I. *Turkish Studies*, 4/4, 1-11.
- Aksan, D. (1972). Bir sözlük [Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VI., G harfi]. *Türk Dili*, 254, 224-226.
- Ayverdi, İ. (2006). *Misalli büyük Türkçe sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Bayar, N. (2006). *Açıklamalı yeni kelimeler sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Buran, A. (2008). Konuşma dili-yazı dili ilişkileri ve cumhuriyet devrinde yazı dilinin ağızlardan aldığı kelimeler üzerine bir değerlendirme. *Makaleler*. E. Alkaya, S. K. Yalçın & M. Şengül (Haz.) (s. 206-228). Ankara: Turkish Studies Publication.
- Canpolat, M. (1964). Derleme Sözlüğü I: Türk Dil Kurumu Yayınları, sayı: 211, LVI+444 s., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1963. *Türkoloji Dergisi*, 1, 183-186.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Demir, N. (2000). Derleme Sözlüğü'nde şimdiki zamanla ilgili veriler. *İlmi Araştırmalar*, 10, 19-27.
- Demir, N. (2009). Ağız dokümantasyonu niçin gereklidir? *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri* (s. 183-192). Ankara: TDK Yayınları.
- DS**: TDK (1963-1982). *Derleme sözlüğü I-XII*. Ankara: TDK Yayınları.
- Eren, H. (1988). Sırça köşkte... (başlangıç). *Türk Dili*, 442, 188-207.
- Eren, H. (1990). Sırça köşkte... I. *Türk Dili*, 457-458, 1-68.
- Eren, H. (1992). Sırça köşkte... II. *Türk Dili*, 489, 161-213.
- Eren, H. (1993). Sırça köşkte... III. *Türk Dili*, 499, 1-82.
- Eren, H. (1995). Sırça köşkte... IV. *Türk Dili*, 517, 26-62.
- Gökter, B. (2010). *Sözlükbilim temelinde Türkiye'de ağız sözlükçülüğü* (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Hüseyin Kâzım Kadri (1928). *Türk lûgati II*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Kaya, C. (2011). Kutadgu Bilig'den kaynaklanan okan adı hakkında. *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (s. 317-324). Ankara: TDK Yayınları.
- Koraş, H. (2009). Derleme Sözlüğü'nün yeniden düzenlenmesi ve yeniden söz derlenmesi hakkında. *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri* (s. 459-466). Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1963). *Türk dilinin tarihî akışı içinde Atatürk ve Türk dil devrimi*. Ankara: AÜ DTCF Yayınları.
- OTCK**: TDAK (1935). *Osmanlıcadan Türkçeye cep kılavuzu*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- Ölmez, M. (2006). Türkiye'deki ağız çalışmalarının sözlükleri ve ilk ağız sözlükleri. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 16, 205-210.
- SDD**: TDK (1939-1952). *Türkiyede halk ağzından söz derleme dergisi I-VI*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- TD**: TDTC (1934). *Osmanlıcadan Türkçeye söz karşılıkları tarama dergisi I-II*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Tezcan, S. (1991). Türk Dil Kurumu Yağma Hasan'ın böreği mi oldu? *Çağdaş Türk Dili*, 40, 149-156.
- Tezcan, S. (2011). Klâsik edebiyat metinlerinde arkaik kelimeler. 3. *Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu* (327-338). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- TOCK**: TDK (1935). *Türkçeden Osmanlıcaya cep kılavuzu*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- Toparlı, R., Vural, H. & Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

TÜRKMEN TÜRKÇESİ GRAMER TERİMLERİ GRAMMAR TERMS OF TURKMEN TURKIC

Engin GÖKÇÜR*

Öz

Türkmen Türkçesi, Türk dili ailesinin Güney-Batı kolunda yer alır. Güney-Batı Türkçesinin batı kollarını Gagavuz ve Türkiye Türkçeleri teşkil ederken Azerbaycan ve Türkmen Türkçeleri ise doğu kollarını teşkil eder. 1884'ten 1991'e kadar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin bağımsızlığı altında kalan Türkmen Türkleri 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığına kavuşmuştur. Bir süre Sovyetler Birliği'nin bağımsızlığı altında kalan Türkmenistan'da Türkmen Türkçesi üzerine yapılan dil incelemelerinde Rus Türkoloji çalışmalarının etkisi söz konusudur. Bu nedenle Türkmen Türkçesinde bazı gramer konularının Türkiye Türkçesindeki incelenme yönteminden farklı ele alındığı görülür. Türkmen Türkçesinde gramer terimlerinin oluşumunda Türkçe sözcüklerin yoğunluğu göze çarpar. Gramer çalışmaları uzunca bir süre Rus Türkoloji çalışmalarına göre ele alındığı için Türkmen Türkçesinde kullanılan terimlerin bir kısmı Rusçadan alınmış ve uzun zaman böyle kullanılmıştır. Bu çalışmada Türkmen Türkçesinde 760 civarında gramer terimi tespit edilmiştir. Bu terimlerin tespiti için Türkmen Türkçesi üzerine hazırlanan sözlüklerden ve gramerlerden istifade edilmiştir. Yararlanılan eserler kaynakça bölümünde gösterilmiştir

Anahtar Kelimeler

Türkmen Türkçesi, terim, gramer, dil bilgisi, fonetik

Abstract

Turkmen Turkic is in the south-west branch of the Turkic language family. Gagauz and Turkey Turkish constitute the western branch of the south-western Turkic while Azerbaijan and Turkmen Turkic constitute the eastern branch. The Turkmen Turks, which were under the rule of the Union of the Soviet Socialist Republics from 1884 to 1991, gained their independence in 1991 with the dissolution of the Soviet Union. In Turkmenistan, which was under the rule of the Soviet Union for a while, the influence of Russian Turcology on the language studies on Turkmen Turkic is in question. Therefore, some grammar topics in Turkmen Turkic are dealt in a different way from Turkey Turkish. The density of Turkish words is prominent in the formation of grammatical terms in Turkmen Turkic. Because grammar studies have been dealt according to Russian Turcology for a long time, some of the terms have been taken especially from Russian and and these terms have been used like this for a long time. In this study, around 760 grammatical terms in Turkmen Turkic were determined. For the determination of these terms, dictionaries and grammar works prepared on Turkmen Turkic were used. The works that are used in this study are given in the bibliography.

Keywords

Turkmen Turkic, term, grammar, phonetics

* Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, engingokcur@gumushane.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8403-4763>

Gönderim Tarihi: 05.09.2019
Kabul Tarihi: 28.04.2020

GİRİŞ

Türkmen Türkçesinde Gramer Konularının Ele Alınışı

Türkmen Türkçesi üzerine hazırlanan gramer kitaplarında gramer konularının Türkiye Türkolojisinde ele alınan konulardan bazı yönlerden farklılaştığı görülür. Gramer kitaplarında ses bilgisi bölümünde konular çoğunlukla “Fonetika, Grafika ve Orfografiya” başlıkları altında ele alınır: Bu başlıklar altında “Çekimli Sesler, Çekimsiz Sesler, Bogun ve Basım” konuları incelenir (Taçmuradov ve Hudaykulyev, 1970; Niyazov, 2009).

Türkmen Türkçesinde şekil bilgisi bölümleri çoğunlukla “Morfologiya ve Orfografiya” başlığı altında incelenir. Bu başlık altında sözcük türlerinin farklı şekillerde ele alındığı görülür: A. Borcakov, M. Sarıhanov, M. Söyegov, B. Hocayev ve S. Ärnazarov’un hazırladığı “Türkmen Diliniň Grammatikası Morfologiya” adlı eserde sözcük türlerinin “Atlar, Sıpatlar, Sa:nlar, Çalışmalar, İ:şlikler, Ha:llar, Kömekçiler, Ovnuk Bölekler, Modal Sözler, Ümlükler ve Ses ve Obraz Añladya:n Sözler” başlıkları altında incelendiği görülür (A. Borcakov, A., Sarıhanov, M., Söyegov, M., Hocayev, B. ve Ärnazarov, S., 2000). Amangül Esenmedova’nın “Häzirki Zaman Türkmen Dili (Morfologiya) adlı eserde sözcük türleri “Atlar, Sıpatlar, Sa:nlar, Çalışmalar, İ:şlikler, Ha:llar, Ümlükler, Ses ve Şekil Añladya:n Sözler, Sözsoňi Kömekçiler, Bağlayıcı Kömekçiler, Modal Sözler, Ovnuk Bölekler” başlıkları altında incelenmiştir (Esenmedova, 2010). B.Veyisov ve G.Babayeva’nın hazırladığı “Türkmen Dili (praktikum)” adlı eserde sözcük türleri “Atlar, Sıpatlar, Sa:nlar, Çalışmalar, İ:şlikler, Ha:llar, Kömekçi Sözler, Modal Sözler, Ovnuk Bölekler, Ümlükler ve Ses ve Şekil Bildiryän Sözler” başlıkları altında incelendiği görülür. (Veyisov ve Babayeva, 2010).

Türkiye Türkçesi dil bilgisi eserlerinde sayı bildiren sözcükler ad türü içinde değerlendirilir. Türkmen Türkçesinde sayı belirten sözcükler başlı başına bir sözcük türü olarak belirtilir. Türkmen Türkçesinde “Atlar, Sıpatlar, Sa:nlar, Çalışmalar, İ:şlikler, Ha:llar” konularının anlamlı sözcükler kategorisi içinde; “Kömekçiler, Ümlükler ve Ovnuk bölekler” unsurlarının ise görevli sözcükler ve ekler içerisinde değerlendirildiği görülür (Esenmedova, 2010). Bu bölümde “ümlükler ve kömekçiler” konuları görevli sözcükler içerisinde; ovnuk bölekler konusu ise görevli ekler kategorisi içinde değerlendirilir. Enklitikler (Ovnuk bölekler) çoğunlukla fiil ve emir cümlelerinin sonuna getirilip pekiştirme, şüphe, bildirme, istek, olasılık, uyarı, benzetme belirten edatlardır. Bu başlık altında çoğunlukla pekiştirme işlevinde kullanılan da/ de, la/ le, a/ ä edatları, soru eki ya da bazı gramerlerde soru edatı olarak nitelendirilen -mI/ -mU unsuru, şüphe edatı olarak adlandırılan -ka/ -kä unsuru, karşılaştırma işlevinde kullanılan ne... ne... bağlaçları, uyarı, şüphe anlamları ifade eden -ha/ -hä/ -he ünlemleri incelenmektedir. Edatlar konusu “sözsoňi kömekçileri” başlığı altında; bağlaçlar konusunun da bağlayıcı kömekçiler başlığı altında incelendiği görülür. Bu bölümde sıralama bağlaçları düzmeli bağlayıcılar ve cümle başı bağlaçları da eyerceñli bağlayıcılar adı altında ele alınır.

Türkmen Türkçesinde sözcükler ve anlamlarına göre sözcük türleri konusu çoğunlukla “Leksika ve frazeologiya” başlıkları altında ele alınır. Bu başlık altında aşağıdaki başlıklar ele alınır: Omonimler (Sesteş Sözcükler), Sinonimler (Anlamdaş Sözcükler), Antonimler (Karşit Anlamlı Sözcükler), Dialekt sözleri (Halk Ağzına Yönelik Sözcükler), Başga dillerden geçen sözler (Alınma Sözcükler), Könelişen ve tä:ze sözler (Arkaik ve Yeni Türetilen Sözcükler) ve Sözlükler.

Türkmen Türkçesinde cümle konusu çoğunlukla “Sintaksis ve Punktuaasiya” başlıkları

altında incelenir. Bu başlık altında aşağıdaki konular ele alınır: Söz düzümleri, sözlem, sözlemiň baş agzaları, sözlemiň ayıklayıcı agzaları, sözlemiň deňdeş agzaları, sözlem agzası hasa:planmaya:n sözler, yönekey sözlemler, goşma sözlemler, başganiň sözi, gepleşik (dialog)“.

Türkiye’de Türkmen Türkçesi gramer terimleri üzerine yapılmış bir çalışmanın olduğu söylenemez. Emine Gürsoy Naskali, 1997’de hazırladığı “Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu” adlı çalışmada 17 Türk dilinin gramer terimlerini karşılaştırmalı olarak verir. Gürsoy Naskali eserinde “Azerbaycan, Türkmen, Gagavuz, Özbek, Uygur, Tatar, Başkurt, Kumuk, Karaçay-Malkar, Nogay, Kazak, Kırgız, Altay, Hakas, Tuva ve Şor Türkçelerine ve Rusçaya ait gramer terimlerini Türkiye Türkçesini esas alarak belirtir. Söz konusu eserdeki Türkmen Türkçesine ait gramer terimleri ayrıca eserin 92-97 sayfaları arasında özel olarak belirtilmiştir. Bu bölümde Türkmen Türkçesine ait yaklaşık 410 civarında gramer terimi Türkiye Türkçesindeki karşılığı belirtilmek suretiyle ele alınmıştır (Gürsoy Naskali, 2003, s. 92-97). Bu çalışmaya Emine Gürsoy Naskali’nin belirttiği terimler de eklenmiştir. Sinan Dinç’in “Türkmen Türkçesinin Söz Dizimi” adlı eserinin son kımında 102 gramer terimi belirtilmiştir (Dinç, 2017, s. 209). Türkmen Türkçesi üzerine hazırlanan sözlükleri ve gramer eserlerini tarandığında söz konusu eserlerde belirtilen gramer terimlerinin eksik alındığı ya da birçok terimin belirtilmediği göze çarpar. Bu nedenle aşağıda belirtilen dilbilgisi eserleri ve sözlükler taranmış ve 760 gramer terimi tespit edilmiştir. Bu bağlamda A. Borcakov, M. Sarıhanov, M. Söyegov, B. Hocayev ve S. Ärnazarov’un hazırladığı “Türkmen Diliniň Grammatikası Morfologiya” adlı eserinden (A. Borcakov, A., Sarıhanov, M., Söyegov, M., Hocayev, B. ve Ärnazarov, S., 2000); Begmırat Veyisov’un “Türkmen Diliniň Tarihı” adlı eserinden (Veyisov, 2008); N. Nartıyev’in “Häzirki Zaman Türkmen Dili (Leksika)” adlı eserinden (Nartıyev, 2010); Amangül Esenmedova’nın “Häzirki Zaman Türkmen Dili (Morfologiya) adlı eserinden (Esenmedova, 2010); B.Veyisov ve G.Babayeva’nın hazırladığı “Türkmen Dili (praktikum)” adlı eserinden (Veyisov ve Babayeva, 2010); T. Taçmuradov ve M. Hudaykulyev’in hazırladığı “Fonetika Sovremennogo Turkmenskogo Literaturnogo Yazıka” adlı eserinden (Taçmuradov ve Hudaykulyev, 1970); B, Çarıyarov’un “Günorta-Günbatır Türki Dillerde İşlik Zamanları” adlı eserinden (Çarıyarov, 1969); S. Nıyazov’un “Türkmen Dili” adlı eserinden (Nıyazov, 2009); B. Baycanov ve M. Petcikova’nın hazırladığı “Häzirki Zaman Türkmen Dili. Morfologiya” adlı eserinden (Baycanov ve Petcikova, 2015) yararlanılmıştır.

Bilindiği üzere Ana Türkçedeki birincil uzun ünlülür Çağdaş Türk yazı dillerine uzanan süreçte çoğunlukla kısalmıştır. Birincil uzun ünlüler kısalma sürecinde geride öndamaksillaşma, ünlü türemesi, ünlü ikizleşmesi, ötümlüleşme, ünsüz türemesi, ünsüz ikizleşmesi gibi birtakım seslik izler bırakmıştır. Bu ünlüler sınırlı sayıda sözcükte ise varlığını sürdürmüştür. Fakat Türkmen, Yakut ve Halaç Türkçelerinde ise birincil uzun ünlüler sistemli bir şekilde korunmuştur (Tekin, 1995, s. 123-159). Bu bağlamda Türkmen Türkçesindeki terimler belirtilenlerle sözcüklerin çoğunlukla ilk hecelerinde bulunan birincil uzun ünlüler örnek sözcüklerde gösterilmiştir.

Türkmen Türkçesinde Yapı Bakımından Gramer Terimleri

1. Basit Sözcüklerle Oluşturulan Terimler

Türetilmiş ya da birleşik olmayan ve herhangi bir türetme ekiyle genişletilmemiş olan sözcüklere basit sözcük denir (Kormaz, 1992, s. 169; Karaağaç, 2018, s. 183). Türkmen Türkçesinde Türkçe kökenli olup basit yapıli sözcüklerden teşkil edilen terimlerin sayısı oldukça azdır: agız, a:t, düyp, eye, ovurt, ses, yay. Bunun dışında Türkmen Türkçesinde basit sözcüklerden oluşan terimlerin diğeri bir kısmını alıntı sözcükler teşkil eder. Türkmen Türkçesinde kullanılan ve yabancı dillerden alınan bu terimlerin bir kısmı ön, iç ve son eklerle

alındıkları dillerde her ne kadar türemiş olsalar da Türkçe sözcüklerin türetme biçimi olan yapım ekleriyle genişletilmedikleri için basit sözcük olarak değerlendirilirler (Korkmaz, 2003, s. 219): affiks, akustik, argo, cıns, derece, fonema forma, grafika, habar, ha:l, harp, hemze, isim, ka:da, leksika, ma:nı, nakıl, nokat, passiv, pidjin, prefiks, proteza, sıpat, suffiks...vb.

2. Türemiş Sözcüklerle Oluşturulan Terimler

Bu grupta terim teşkil eden sözcüklerin sayısı sınırlıdır. Bu grupta terimi teşkil eden sözcükler ad ya da fiil yapım ekleri alıp ad görevinde kullanılan sözcüklerden oluşur. Türkmen Türkçesinde türetme ekleriyle genişletilen ve terim olarak kullanılan sözcükler şunlardır: açıklama, aňırgıç, aňıklayıcı, ayırgıç, basmaca, basım, birlik, bogaz, boğazlaşma, boğun, cınsız, çalışma, çekimli, da:ralma, deňeşdirme, dımık, dımıklaşma, dımıklaşmak, do:daklanmak, do:daklaşma, do:daklaşış, do:daksızlaşma, doldurgıç, düşüm, düşünce, düzgün, düzme, galış, gepeleşik, gepleyiş, gı:sgaltma, goşulma, gurluş, güyçlendirme, hökma:nlık, i:şlik, i:ncelme, kömekçiler, köplük, ma:nıdaş, meňzeşme, meňzeşsizleşme, ova:zlaşma, önümlü, sa:zlaşık, sözlem, sözleyiş, su:ratlandırma, ulaltma, ümlük, yasama, yazmaça, yogı:nlaşma, yo:kluk, yöñkeme, yükletme.

3. Sözcük Gruplarıyla Oluşturulan Terimler

Bir varlığı, bir kavramı bir niteliği, bir durumu veya bir hareketi karşılamak üzere belirli kurallar içerisinde yan yana gelen sözler topluluğuna sözcük grubu adı verilir. Sözcük gruplarında en az iki asıl biçim birimin, anlamlı sözcüğün, asıl-bağlı, niteleyen-nitelenen, tamlayan-tamlanan ilişkisi üzerine kurulması esastır (Karaağaç, 2018, s. 745). Türkmen Türkçesinde sözcük gruplarından oluşan terimlerin büyük bir kısmı ad ve sıfat tamlamaları ile teşkil edilmiştir. Türkmen Türkçesinde sözcük grubu teşkil eden terimler şunlardır:

Sıfat Tamlaması

Bu gruptaki terimler bir ad ile onları değişik yönlerden niteleyen ve belirten sıfat ya da sıfatlardan oluşan sözcük grubudur. Sıfat tamlaması yoluyla teşkil edilen terimlerin sayısı Türkmen Türkçesinde oldukça fazladır: abstrakt a:tlar, açık boğun, açık çekimsizler, aktif sözler, alınma söz, anık öten zaman, anık a:tlar, a:ralık dil, asıl ma:nı, asıl sa:nlar, asıl söz, asıl i:şlikler, asıl sa:nlar, asıl sıpatlar, asıl söz, asıl ha:llar, asıl morfema, ayıklayıcı sözler, ayırgıçlı söz düzümi, ba:ğlayıcı kömekçiler, basımlı boğun, basımsız boğun, baş düşüm, baş harp, baş sözlem, birinci şahs, birinci uzı:nlık, gadı:mı türki uzı:nlık, bölek mukda:r sa:nlar, ca:nlı dil, cemleyici-bö:lüci sa:nlar, cemleyici a:tlar, çekimsiz sesler, çılşırımı zama:n, da:r çekimli, deňşikli-zarplı çekimsizler, deňdeş ağızlı sözlemler, derece yasayıcı goşulmalar, dımık çekimsizler, do:daga:ra çekimsiz sesler, do:lı sözlem, düşündirişli sözlük, düzmeli ba:ğlayıcılar, düzmeli goşma sözlemler, düzme a:tlar, düzme sıpat, düyp söz, edebi dil, eksperimental fonetika, ensiklopedik sözlükler, esası ma:nı, esası sözler, etimolojik sözlük, eyeli sözlem, eyerceñli ba:ğlayıcılar, eyerceñli sözlem, goşma sözlem, eyesiz sözlem, flektiv diller, fonetik derñev, fonetik arhaizm, fonetik özgeriş, fonetik sözyasalış, frazeologik neologizm, frazeologik sinonim, frazeologik sözlük, gadı:mı sözler, galmagallı çekimsizler, garındaş diller, garındaş ma:nılı sözler, gi:ñ çekimliler, gizilin eye, goşa dırnak, goşma: a:t, goşma affiks, goşma düyp sözler, goşma eye, goşma habar, goşma ha:llar, goşma i:şlik, goşma sa:nlar, goşma sıpatlar, goşma sözlem, goñşı ses, göçme ma:nı, göni do:ldurgıç, grammatik morfema, güyçlendirici poslelog, has a:t, husu:sı fonetika, ılmı adalga, ılmı dil, içki ka:piya, iki nokat, işceñ (aktif) düşümler, i:nce çekimli, ikinci şahs, ikinci uzı:nlık, ikinci yöñkeme, ilkinci ses, kese cızık, konkret a:tlar, kök söz, kömekçi i:şlik, kömekçi ses, kömekçi sözler, kö:neleşen söz, köp nokat, nomanatiw manı, orfografik sözlük, orfoepik sözlük, otnositel sıpatlar, ovnuk bölekler, öli dil, passiv sözler, posleloglı isimler, resmi dil, sa:da habar, sa:da zama:n, sa:da düyp söz, sa:da eye, sa:da sa:nlar,

sa:da sıpatlar, sa:da sözler, sesdeş sözler, süykeş çekimsizler, ta:rı:hı fonetika, ta:rı:hı leksika, ta:rı:hı morfolojiya, ta:rı:hı sintaksis, ta:rı:hı grammatika, ta:rı:hı leksikolojiya, ta:rı:hı semasiolagıya, ta:rı:hı sözler, ta:rı:hı sözlük, tassıklayıcı sözlem, tä:k a:t, sa:da i:şlikler, tirkeş a:tlar, tirkeş i:şlikler, tirkeş ha:llar, tirkeş sa:nlar, tirkeş sıpatlar, tirkeş sözler, titreyici çekimsiz, umu:mı (abstrakt) a:tlar, umu:mı fonetika, uzu:n çekimliler, üçüncü şahs, üytgedici goşulmalar, üytgedici goşulma, yapık boğun, yasama düyp söz, yasama ha:llar, yasama i:şlikler, yasama sıpatlar, yasama söz, yerli dialekt, yogı:n çekimli, yö:nekey eye, yö:nekey sözlem, yö:nekey zama:n, zarplı sesler.

Ad Tamlamaları

Bir adı başka bir adla ilişkilendiren sözcük grubuna ad tamlaması denir. Ad tamlamaları tamlayanının ekli ya da eksiz çekimde olmasına göre değişik adlar alır:

1. Belirtili Ad Tamlaması

Belirtili ad tamlaması hem tamlayanı hem de tamlananının ek aldığı ve iki adın da ilişkilendirme yoluyla oluşturduğu sözcük grubudur (Karaağaç, 2018, s. 50). Türkmen Türkçesinde belirtili ad tamlaması yoluyla oluşturulan terimlerin sayısı sınırlıdır: antonimlerin sözlüğü, artikulya:siya:nuñ ornı, a:tlarıñ üytgeysi, çekimliniñ düşmeği, çekimliniñ üytgemegi, çekimsiziñ artdırılması, sesleriñ bi:rikmegi, sözleriñ hi:lleri.

2. Belirtisiz Ad Tamlaması

Tamlayanının ek almadığı tamlananının ise teklik ya da çokluk 3. kişi iyelik ekleri aldığı sözcük grubuna belirtisiz ad tamlaması adı verilir. Türkmen Türkçesinde belirtisiz ad tamlaması ile oluşturulan ve terim olarak kullanılan sözcüklerin sayısı oldukça fazladır: agız sesi, arzu sözlemi, a:t çalışması, a:t sözlemi, atalar sözi, basım belgisi, bogaz çekimsizi, boğun düşmesi, boğun gıssgalması, burun boşluğu, burun sesi, buyruk sözlemi, coga:p sözi, ça:ga dili, çıkış doldurgıcı, damak çekimsizi, değışlilik goşulmaları, değışlilik ayırıcı, deñeşdirme poslelogları, dialekt sözleri, dil atlası, dil bilimi, diller maşgalası, diluç çekimsizleri, dilardı çekimsizleri, di:ş çekimsizi, di:şa:ra çekimsizleri, di:şara çekimsizi, do:dak çekimlisi, do:dak çekimsizi, do:dak sesleri, do:dak sa:zlaşığı, do:dak singarmonizmi/garmoniyası, düşüm goşulmaları, ekvativ goşulması, ene dili, erkeklik cınsı, fuzion dilleri, galış derecesi, gaydım çalışması, gepleşik dili, görkezme çalışması, hakındalık doldurgıcı, ha:l dereceleri, ha:l-yagday doldurgıcı, habar sözlemi, habarlık goşulmaları, halk dili, hi:l sıpatları, hova yo:lı, i:ş a:tları, i:şlik dereceleri, i:şlik formları, i:şlik forması, i:şlik köki, i:şlik sözlemi, i:şlik şekilleri, i:şlik yöñkemeleri, isim sözlemi, kemlik affiksi, kesp-kär a:tları, ki ba:glayıcı, ki soyuzı, köplük goşulması, meñzetme affiksi, meñzetme doldurgıcı, meñzetme goşulması, nä:mä:lim çalışmaları, orun doldurgıçı, ova:z perdeleri, ö:zlük derecesi, sa:n çalışması, sebä:p doldurgıcı, ses artdırılması, ses birleşmesi, ses çalışması, ses düşmesi, ses meñzetmesi, ses perdeleri, so:rag belgisi, so:rag çalışması, so:rag goşulması, so:rag sözlemi, söz düzümleri, söz sungatı, söz toparı, sözlem agza:ları, sözleyiş dili, sözleyiş leksikası, sözlük düzümi, şä:riklilik derecesi, şä:riklilik goşulması, tercime sözlükleri, türk dili, yazuv dili, yeñiş doldurgıcı, yogunluk sazlaşığı, yöñkeme goşulması, yöneliş doldurgıcı, yüzlenme belgisi, yüzlenme sözlemi, zama:n affiksi, zama:n goşulması.

3. Zincirleme Ad Tamlaması

Tamlayanı, tamlananı veya her ikisi de ad tamlaması biçiminde olan iç içe girmiş tamlama türüne zincirleme ad tamlaması adı verilir (Korkmaz, 1992: 180). Türkmen Türkçesinde zincirleme ad tamlamaları ile oluşturulan ve terim olarak kullanılan sözcükler şunlardır: a:tlarıñ düşüm kategoriyası, a:tlarıñ yöñkeme goşulmaları, birinci şahsıñ birliğı, çekimli harplarıñ

yazuv düzgünü, çekimsiz harpların yazuv düzgünü, da:r çekimlilerin düşmek ka:nu:nı, do:dak çekimlilerinin sa:zlaşığı, goşulmaların yazuv düzgünü, hä:zirki zaman işlik forması, hä:zirki zaman ortak işlik formaları, i:ş a:dının goşulmaları, i:şliğin arzu forması, i:şliğin ba:rılık ga:lıpı, i:şliğin buyruk forması, i:şliğin huya:l-niyet forması, i:şliğin hökma:nlık forması, i:şliğin isleg-arzu forması, i:şliğin ö:zlük derecesi, i:şliğin şä:riklik derecesi, i:şliğin şert forması, i:şliğin şert-arzu forması, i:şliğin yönkeme goşulması, i:şliğin yo:kluk galıpı, i:şliğin yükletme derecesi, i:şliklerin zama:n forması, söz ma:nısı:nın da:ralmığı, söz ma:nısı:nın gi:ñelmeği, yükletme derecä:niñ goşulması.

TÜRKMEN TÜRKÇESİ GRAMER TERİMLERİ

abbreviatura: Kısaltma.

abstrakt a:tlar: Soyut adlar.

açık boğun: Açık hece.

açıklaşma: Ötümlüleşme / tonlulaşma.

açık çekimsizler: Ötümlü / tonlu ünsüzler:

b, d, g, c, z, l, m, n, ñ, r, w, y, z.

a:dalga: Terim.

a:damlara husu:sı dakılan a:tlar: Kişi adları.

affiks: Son ek.

agglyutinativ diller: Eklemeli diller.

ağza: Öge, üye.

agız: Ağız.

agız sesi: Ağız sesi.

aktiv sözler: Günlük dilde sıklıkla kullanılan söz varlığı.

akustik: Akustik.

a:lınkı hatar: İnce sıra.

a:lınkı kentlevük: Ön damak.

alınkı hatar kentlevük çekimsizleri: Dil ucunun ön damağa temasıyla oluşan ünsüzler, ön damak ünsüzleri.

alınma (söz): Alınma sözcük, alıntı sözcük.

añırgıç: Niteleyici.

añıklayıcı: Niteleyici.

anlaut: Ön ses.

antonim: Zıt anlamlı, karşıt anlamlı.

antonimlerin sözlüğü: Zıt anlamlı kelimeler sözlüğü.

anık mukdar sa:nlar: Bir şeyin kesin, belirli bir sayısını belirten sözcük.

anık hä:zirki zama:n: Belirli şimdiki zaman.

anık öten zaman: Belirli geçmiş zaman.

anık a:tlar: Somut adlar.

antroponimika: İnsan adlarını inceleyen dilbilim dalı.

apostrof: Kesme işareti.

a:ralık dil: Aracı dil.

argo: Argo.

arhaik: Arkaik / eski.

arhaizm: Kullanılmayan, arkaik sözcükler.

artikulya:siya: Boğumlanma.

artikulya:siya:nın ornı: Boğumlanma noktası.

arzu sözlemi: İstek cümlesi.

assimilyasiya: Benzeşme.

asıl durnuklı söz düzümleri: Birden fazla sözcüğün birleşip bir nesneyi, kavramı belirtmesiyle oluşan sözcük.

asıl ma:nı: Gerçek anlam.

asıl sa:da cins at: Basit tür adı.

asıl sa:nlar: Asıl sayılar.

asıl söz: Ad / isim kökü.

asıl i:şlikler: Basit fiiller.

asıl sa:nlar: Asıl sayılar, ek almayıp kesin sayı belirten sayılar.

asıl sıpatlar: Basit sıfatlar.

asıl söz: Basit sözcük.

asıl ha:llar: Basit zarflar.

asıl morfema: Sözcüğün anlamlı en küçük birimi, kök.

asıl yasayıcı goşulmalar: Eklendiği sözcüğün anlamını ve türünü değiştiren ekler, yapım ekleri, türetme ekleri.

asıl uzı:n çekimliler: Birincil uzun ünlüler, aslî uzun ünlüler.

astronomik husu:sı a:tlar: Astronomik adlar, gökbilim adları.

aşakı do:dak: Alt dudak.

aşakı enek: Alt çene.

a:t: Ad, isim.

a:t çalışması: Kişi zamiri.

a:t görkezgiç: Dizin / indeks.

a:t sözlemi: İsim cümlesi.

a:tların düşüm kategoriyası: Ad durum çekimi.

a:tların yönkeme goşulmaları: Ad çekim ekleri.

a:tların üytgeysi: Ad / isim çekimi.

atar söz: Atasözü.

ayıklanya:n: Tamlanan.

ayıklaya:n: Tamlayan.

ayıklayıcı sözler: Cümlede özne, yüklem ya

- da diğەر ögelere bağlanıp onları değışik yönlerden belirten sözcükler.
- ayırғыç:** Cümlede özneye, ad türünden herhangi bir ögeye getirilip onları belirgin kılan unsurlar.
- ayırғыçlı söz düzümi (ılalaşma):** Belirtili ad tamlaması.
- ayırғыçlı söz düzümi:** İsim tamlaması.
- ayırғыçlı söz düzümi (ısnuşma)** Belirtisiz ad tamlaması.
- ba:glaycı kömekçiler:** Bağlama edatları, bağlaçlar.
- ba:rlık forma:** Olumlu fiil.
- basmaça:** Matbu, basılmış.
- basım:** Vurgu.
- basım belgisi:** Vurgu yapılan hecedeki ünlü üzerine konan sağa yatkın çizgi, vurgu işareti.
- basımlı boğun:** Vurgulu hece.
- basımsız boğun:** Vurgusuz hece.
- baş düşüm:** Yalın durum.
- baş düşümde gelen söz:** Yalın ad.
- başga:nın sözi:** Cümle içerisinde aktarılan ve başkasına ait olan cümle.
- baş harp:** Büyük harf.
- baş sözlem:** Ana cümle / temel cümle.
- beyan etme öten zama:nı:** Öğrenilen geçmiş zaman.
- bir formanıñ variantları:** Alomorf / değışken şekil.
- bir sesin variantları:** Alofon değışken ses.
- birinci şahs:** Birinci kişi.
- birinci şahs değışilik goşulması:** Birinci tekil şahıs iyelik eki.
- birinci şahs köplük goşulması:** Birinci çoğul şahıs eki.
- birinci şahsın birliğı:** Teklik birinci kişi / birinci tekil kişi.
- birinci uzı:nlık, gadı:mı türki uzı:nlık:** Aslı uzunluk, birincil uzunluk.
- birinci yönkemä:niñ birliğı:** Birinci tekil kişi.
- birinci yönkemä:niñ qoşulması:** Birinci şahıs iyelik ekleri.
- birlik:** Tekil, teklik.
- birlik sa:n:** Tekil, çokluk eki almayan.
- birlik-köplük sa:n:** Sayı.
- bogaz:** Gırtlak / hançere.
- bogaz çekimsizi:** Damak ünsüzü.
- bogazlaşma:** Gırtlaklaşma.
- bogna bölmek:** Heceleme.
- boğun:** Sözcükte ünlü harflerin sayısına göre belirlenen ve tek nefesle söylenen ses birliğı, hece.
- boğun düşmesi:** Hece düşmesi / haploloji.
- boğun gısgalması:** Hece kaynaşması.
- bölek (drob) mukda:r sa:nlar:** Bir şeyi kesirli olarak belirten sayı.
- burun boşluğı:** Geniz.
- burun sesi:** Geniz sesi.
- buyruk sözlemi:** Emir cümlesi.
- ca:nlı dil:** Canlı dil.
- ca:nlı gepleşik dili:** Canlı dil.
- cemleyci-bö:lüci sa:nlar:** Üleştirme sayı sıfatları.
- cemleyci a:tlar:** Topluluk adları.
- cıns:** Cinsiyet.
- cıns a:tlar:** Cins ad.
- cınsız:** Cinsiyetsiz.
- coga:p sözi:** Cevap ünlemi.
- ça:ga dili:** Çocuk dili.
- çaklama hä:zirki zama:n:** Tahmini şimdiki zaman.
- çalışma:** Adıl, zamir.
- çekimli:** Ünlü.
- çekimleriñ i:ncelik-yoğı:nlık ta:ydan sa:zlaşığı:** Kalınlık-incecik uyumu.
- çekimli harplarıñ yazuv düzgüni:** Ünlülerin yazımı ile ilgili kurallar.
- çekimsiz harplarıñ yazuv düzgüni:** Ünsüzlerin yazımı ile ilgili kurallar.
- çekimliniñ düşmegi:** Ünlü düşmesi.
- çekimliniñ üytgemegi (başga çekimlä: övrülmeğı):** Ünlü değışimi.
- çekimsiz sesler:** Ünsüz sesler.
- çekimsiziñ artdırılması:** Ünsüz türemesi.
- çen-takmı:n mukda:r sa:nlar:** Bir şeyin sayısını tahmini bir oranla belirten sayılar.
- çetyu:rt sözleriniñ sözlüğı:** Yabancı dillerden alınma sözcükleri inceleyen sözlük.
- çıkış doldurgıcı:** Ayrılma/çıkma belirten tümleç.
- çıkış düşüm:** Ayrılma durumu, çıkma durumu.
- çalşırımlı zama:n:** Birleşik zaman.
- çalşırımlı öten zaman şekilleri:** Geçmiş zaman kipinin birleşik zaman çekimleri.
- dar çekimli:** Dar ünlü.
- dar çekimlileriñ do:daklandırılma düzgüni:** Dar ünlülerin yuvarlaklaşması kuralı.
- dar çekimlileriñ düşmek ka:nu:nı:** Dar ünlülerin düşme kuralı.

da:r do:dak çekimliler: Dar dudaksıl ünlüler (u, ü).

da:ralma: Daralma.

damak: Damak.

damak çekimsizi: Damak ünsüzü.

değişlilik affikleri/goşulmaları: İyelik ekleri.

değişlilik ayırgıcı: Belirtili ad tamlamasının tamlayanı.

değişikli-zarplı çekimsizler: Patlamalı ünsüzler.

değişirme fonetika: Köken ve yapı bakımından farklı dillerdeki ses olaylarını inceleyen ses bilgisi inceleme kolu.

deñdeş ağzalı sözlemler: Bağımlı sıralı cümleler

deñeşdirme: Karşılaştırma.

deñeşdirme bildirya:n ha:llar: Karşılaştırma belirten zarflar.

deñeşdirme fonetika: Akraba dildeki ses olaylarını inceleyen ses bilgisi inceleme kolu.

deñeşdirme grammatika: Karşılaştırmalı gramer.

deñeşdirme poslelogları: Karşılaştırma edatları.

derece: Yüklemi fiil olan cümlelerin özne ile yüklem arasındaki bağları gösteren fiil durumu, çatı.

derece yasaycı goşulmalar: Eklendiği sözcüğün anlamını değiştiren fakat türünü değiştirmeyen yapım/türetme eki: gara-mtl, al-in-dım, gara-rak, al-iş-dım, al-dır-dım, ak-sovult.

dımık: Ötümsüz, tonsuz.

dımık çekimsizler: Ötümlü ünsüzlerin ses yolunu daraltması ile çıkarılan ve ötümlü karşılıkları olan sesler, ötümsüz / tonsuz ünsüzler: ç, f, h, k, p, s, ş, t.

dımık çekimsizleriñ açığa övrülüşi: Ötümsüz ünsüzlerin ötümlüleşmesi.

dımıklaşma: Ötümsüzleşme / tonsuzlaşma.

dımıklaşmak: Ötümsüzleşmek / tonsuzlaşmak.

dı:ngı belgiler: Noktalama işaretleri.

dilardı çekimsizler: Dilardı ünsüzleri.

dialekt: Ağız.

dialekt sözleri: Ağız sözcüğü, halk dili.

dialektolojik sözlük: Diyalektoloji sözlüğü, ağız sözlüğü.

dil: Dil.

dil atlası: Dil atlası.

dil bilimi: Dil bilgisi.

diller maşgalası: Dil ailesi.

dilucı çekimsizleri: Dil ucu ünsüzleri (t, d, ç, c, s, z, ş, j, r, l, n ünsüzleri).

dilardı çekimsizleri: Dil ardı ünsüzleri (k, g, ŋ, h ünsüzleri).

di:ş çekimsizi: Diş ünsüzü.

di:şara çekimsizleri: Üst ön dişlerin iç tarafı ile dil ucu arasında oluşan sızıcı ünsüzler.

di:ş do:dak çekimsizi: Diş-dudak ünsüzü.

dişdüybi sesler: Dil ucunun üst çene ön dişlerinin iç taraflarına temas etmesiyle oluşan ünsüzler, diş eti ardı ünsüzleri: t, d, n, l, r, j, ç, ş.

di:ş u:cı-di:ş düybi çekimsizler: Diş ucu-diş dibi ünsüzleri.

di:şara çekimsizi: Üst ön dişlerin iç tarafı ile dil ucu arasında oluşan sızıcı ünsüz.

dissimilyasiya: Aykırılışma / benzeşmezlik.

dogrı dâ:l sözlem: Devrik cümle.

do:daga:ra çekimsiz sesler: Alt ve üst dudakların temasıyla oluşan ünsüzler, dudak ünsüzleri, f, v ünsüzleri.

do:dak çekimlisi: Yuvarlak ünlü.

do:dak çekimlileriñ sa:zlaşığı: Dudak benzeşmesi.

do:dak çekimsizi: Dudak ünsüzü.

do:dak sesleri: Oluşumunda dudakların teması ile oluşan sesler, o, ö, u, ü, p, m sesleri”

do:dak ve do:daklanmadık çekimlileriñ sa:zlaşığı: Düzlük-yuvarlaklık uyumu, küçük ünlü uyumu.

do:daklanmak: Dudak temasıyla dudak sesleri oluşmak.

do:daklaşma: Yuvarlaklaşma.

do:daklaşış: Yuvarlaklaşma.

do:daklanya:n çekimliler: Yuvarlak ünlüler.

do:daklanmadık / do:daklanmaya:n çekimliler: Düz ünlüler

do:dak sa:zlaşığı: Dudak seslerinin (o, ö, u, ü, p, m) kendinden sonra gelen ünlüleri yuvarlaklaştırması, dudak uyumu.

do:dak singarmonizmi/garmoniyası: Dudak uyumu.

do:daksızlaşma: Düzleşme.

doldurgıç: Cümlede özneyi yükleme değişik yönlerden bağlayan öge, tümleç.

do:lı sözlem: Bütün öğeleri bünyesinde

barındıran cümle.
do:lı dâ:l sözlem: Kesik / eksilteli cümle.
dova:mlı öten zama:n: Bir hareketin geçmişte belli bir süre devam ettiğini ifade eden fiil kipi, şimdiki zamanın hikâye birleşigi.
dova:msız öten zaman: Süreksiz geçmiş zaman.
drob sa:nlar: Kesirli sayılar.
dürs yazuv: Yazım kuralları, orfografiya.
düşüm: Adın cümle içinde belirli anlamlara sahip olup aldığı ekler neticesinde değişikliğe uğrayan şekli, durum, hâl.
düşüm goşulmaları: Durum / hâl ekleri.
düşünce: Kavram.
düşündirişli sözlük: Açıklamalı sözlük.
düzmeli ba:ğlaycılar: Sıralama bağlaçları: ve, hem, emma:, yöne, veli:n, yoğsa, eyse, ya:, ya:-da:, kâ:, kâ:te, ne, ne-de.
düzmeli goşma sözlemler: Sıralı birleşik cümleler
düzme a:tlar: Birden fazla adın art arda gelip oluşturduğu kurum, kuruluş adları: demir yo:l, asma yo:l, suv kâ:di, palav kâ:di, "Nesil" gazetesi, Magtımgulı a:dında:kı Türkmen dövllet universiteti...vb.
düzme ha:llar: Birden fazla sözcüğün bir araya gelip oluşturduğu zarflar.
düzme has a:tlar: Birden fazla sözcüğün bir kurum, kuruluş adı teşkil edecek şekilde bir araya gelmesiyle oluşan adlar: Magtımgulı a:dında:kı Türkmen dövllet uniwersiteti, Seyitnazar Seydi a:dında:kı Türkmen dövllet mugallımçılık institutu...vb.
düzme sa:nlar: Birden fazla sayı bildiren sözcüğün bir araya gelip bir rakamı belirtmesiyle oluşan sözcük: on bä:ş, kırk bä:ş, yedi yüz togsan sekiz...vb.
düzme sıpat: Ayrı yazılan, her bileşenin kendine has vurgusu olan sözcüklerin bir araya gelip bir adı nitelemesiyle oluşan sıfatlar: Gara do:r at, gara goñur mata, inçe uzı:n boy, dili du:zlı gı:z, eli yeñil tebip, başından ençeme çarşenbâ:ni geçiren a:dam, yedi derya:nıñ suvunu içen aya:l, a:la gözli gı:z, gürzelek ça:l sakal...vb.
durnuklı söz düzümleri: Belirli bir anlam taşıyıp kalıp halde kullanılan sözcük grubu.

düyp: Gövde / taban.
düyp i:şlik: Fiil tabanı.
düyp söz: İsim gövdesi.
düzgün: Dil olayları arasındaki düzen, kural.
düzme: Birleştirme.
düzme sıpatlar: Birleşik sıfatlar.
düzmeli goşma sözlem: Sıralı birleşik cümle"
edebi dil: Yazı dili.
eksperimental fonetika: Bir dildeki sesleri, seslerin sınıflandırılmasını teknik araçlardan yararlanarak inceleyen ses bilgisi inceleme kolu.
ekvativ: Eşitlik eki.
ekvativ goşulması: Eşitlik eki.
elipbiy: Alfabe.
emosional-ekspressiw öwüşginsiz sözler: Nesnel anlamlı sözcükler.
emosional-ekspressiw öwüşginli sözler: Öznel anlamlı sözcükler.
ene dili: Ana dil.
eñek: Çene.
ensiklopedik sözlükler: Ansiklopedik sözlükler.
erkeklik cnsı: Erkeklik.
erkin söz düzümleri: Asıl unsur ile onu değişik yönlerden tamamlayan bir yardımcı unsurdan oluşan ve iki unsur arasına herhangi bir sözcük girebilen sözcük grubu.
esası ma:nı: Asıl anlam, gerçek anlam.
esası sözler: Bağımsız sözcükler.
esası sözleri i:şlik bolan habar: Asıl ögesi fiil olan yüklem.
esası sözleri i:şliklerden bolmadık habar: Asıl ögesi fiil olmayan yüklem.
esası söz toparları: Anlamlı sözcük türleri (a:tlar, sıpatlar, sa:nlar, çalışmalar, i:şlikler, ha:llar).
etimologiya: Sözcüklerin kökenini inceleyen dilbilim dalı, kökenbilim, etimoloji.
etnonimika: Boy, oymak adlarını inceleyen dilbilim dalı.
etimologik sözlük: Etimolojik sözlük.
evfemizm: Olumsuz ve kötü çağrışımlı ifadelerin olumlu kavramlarla ifade edilmesi, güzel adlandırma, örtmece.
evfemistik durnuklı söz düzümleri: Örtmeceli sözcük grubu.
eye: Cümlede 'kim ya da ne" sorularına karşılık veren öge, özne, fail.

eyeli sözlem: Öznesi olan cümle.
eye bilen habarın ılaşması: Özne-yüklem uygunluğu.
eyelik düşünüm: 'Kimin, neyin, nerenin' sorularına karşılık veren öge, ilgi durumu.
eyerceñli bağlayıcılar: Cümle başı bağlama edatları: eger, çünkü, sebâ:bi, yağrı.
eyerceñli sözlem: Ana cümleyi değişik açılardan açıklayan cümle, yan cümle.
eyerceñli / goşma/ sözlem: Yapısında yan cümle bulunan birleşik cümle.
eyesı nâ:belli sözlem: Öznesi belirsiz cümle.
eyesı umu:mı sözlem: Öznesi genelleşmiş cümle
eyesiz sözlem: Öznesi olmayan cümle.
flektiv diller: Bükümlü diller.
fonema: Dilin ses yapısını, sözcüğün anlamını ayırt etmede kullanılan en küçük dil birliği, ses, fonem.
fonetika: Ses bilgisi.
fonetik dernev: Fonetik inceleme, ses bilgisi incelemesi.
fonetik arhaizm: Fonetik değişikliğe uğrayan sözcük.
fonetik özgeriş: Sözcükteki ses değişimleri
fonetik sözyasalış: Ses değişmelerine bağı olarak farklı anlamlı sözcükler türetme.
fonologiya: Ses bilimi.
forma: Dilbilgisinde herhangi bir işlev üstlenen ve anlam belirleyen dil unsurları, şekil, biçim.
frazeologizm: Deyim.
frazeologik neologizm: Yeni sözcüklerin ve deyimlerin kullanılması ile oluşmuş sözcükler.
frazeologik sinonim: Deyimsel eşanlam.
frazeologik sözlük: Deyim sözlüğü.
fuzion dilleri: Bükümlü diller.
gadı:mı sözler: Bir dilin eski dönemlerinde kullanılan günümüzde kullanım sıklığı azalan sözcükler.
galmagal: Ses.
galmagalı çekimsizler: Ünsüz sesler.
galış: Açıklık.
galış derecesi: Açıklık derecesi.
gapdal işganlañlı çekimsiz: Avurt ünsüzü.
gaplolojiya: Hece düşmesi / haploloji.
garındaş diller: Akraba diller.
garındaşlık bildiryâ:n a:tlar: Akrabalık adları.
garşıdaş ma:nılı sözler: Karşıt / zıt anlamlı sözcükler.

garşılık bildiryâ:n bağlayıcı kömekçiler:
 Karşılık belirten bağlama edatları: emma:, yöne, veli:n...vb.
gaydım çalışması: Dönüşlülük zamiri.
gaydım derece: Edilgen çatı.
gaytalanya:n has a:tlar: Doğrudan bir kişiye ya da yere verilen adlar olsa da başka bir yerde tekrarlanabilen adlar: Mira:t, Mamagül, Harasa:tly, Bä:şgala:, A:kdepe.
gaytalanmaya:n has a:tlar: Meşhur ya da bilinen kişilere, yerlere verilen adlar: Magtmgulu Pıragı, İsgender Zülkarneyin, Dövletmä:mmet Azadı, Zeli:li, Vüři kel, Pökgi Vla, Keymir kör, Nazar Baga, al-Horezmi, as-Suly, Sarahsı, Aleksandr makedonlı, Mahmut Kaşgarlı...vb.
geçirmeyâ:n: Geçişsiz.
geçirmeyâ:n i:şlik: Geçişsiz fiil.
geçiryâ:n: Geçişli.
geçiryâ:n i:şlik: Geçişli fiil.
gelecek zaman: Eylemin gelecekte yapılacağını belirten kip, gelecek zaman.
gelecek zama:nıñ mä:lim forması: Gelecek zamanın hikâyesi.
gelecek zama:nıñ nâ:mâ:lim forması: Gelecek zamanın rivayeti.
gelecek zama:n ortak i:şlik formları: Gelecek zamanın sıfat-fiil şekilleri.
geminasiya: İkizleşme.
gepleşik1: Karşılıklı konuşma, diyalog.
gepleşik2: Dilin yöreden yöreye değişen kullanım farklılığı, ağız.
gepleyiş medeniyeti: Edebi metinlerde sözü doğru ve kurallarına uygun kullanma sanatı.
gepleşik dili: Konuşma dili.
gepleyiş: Telaffuz.
gezekleşik bildiryâ:n bağlayıcı kömekçiler: Sıra bildiren bağlama edatları: kâ:, kâ:te
gı:sga çekimliler: Kısa ünlüler.
gı:sgaltma: Kısaltma.
gı:sgaldılan goşma has a:tlar: Kısaltmalı birleşik adlar: BMG, TDU, MID...vb.
hidronimika: Su ile bağlantılı yer adlarının inceleyen dilbilim dalı
gi:ñ çekimliler: Geniş ünlüler.
gi:ñ do:dak çekimliler: Geniş dudaksız ünlüler (o, ö).
giperbola: Abartma.
gizilin eye: Gizli özne.

goşa dırnak: Çift tırnak.
goşa do:dak çekimsizi: Çift dudak ünsüzü.
goşma: a:t: Birleşik ad.
goşma affiks: Birleşik ek.
goşma düyp sözler: Birleşik sözcükler.
goşma eye: Birleşik özne.
goşma habar: Sözcük grubundan oluşan yüklem
goşma ha:llar: Birleşik zarflar.
goşma i:şlik: Birleşik fiil.
goşma sa:nlar: Birden fazla sözcüğün birleşip kalıplaşması ile oluşan sayılar: altmış, yetmiş, segsen, togsan gibi.
goşma sıpatlar: Birleşik sıfatlar.
goşma söz: Birleşik sözcük.
goşma sözlem: Birleşik cümle.
goşulma: Sözcüklere getirilip yeni sözcükler türeten ya da sözcükleri çekimleyen ses birlikleri, ek".
goşulmaların yazuv düzgünü: Eklerin yazımı ile ilgili kural.
goñşı ses: Komşu ses.
göçme ma:nı: Sözcüğün kendi anlamı dışında kullanılan anlamı, mecaz anlam.
göçme durnuklı söz düzümleri: Birden fazla sözcüğün bir araya gelip kendi anlamları dışında oluşturduğu yeni anlamlı sözcük.
göni do:ldurgıç: Belirtili nesne.
görkezme çalışması: İşaret zamiri.
grafika: Harflerin yazım kuralı.
grammatika: Gramer.
grammati:ki arhaizm: Bir sözcükte eski gramer hususunun değişmeden kullanılması.
grammatik derñew nusgaları: Gramer incelemesi alanları.
grammatik morfema: Leksik anlamı olmayan, getirildiği cümlede ya da sözcükte anlamı belirginleştiren dil unsuru.
gurluş: Cümlede sözcüklerin birbirine bağlanma şekilleri, yapı.
güýçlendirici poslelog: Pekiştirme edati.
güýçlendirme: Pekiştirme.
habar: Yüklem.
habarı galdırılan do:lı dä:l sözlem: Yüklemli cümle.
hakındalık doldurgıç: Hakındalık tümleci.
ha:l: Zarf.
ha:l dereceleri: Azlık-çokluk / miktar zarfı.

ha:l eyerceñli goşma sözlem: Yan cümleciği zarf-fiilden oluşan birleşik cümle.
ha:l i:şlik: Zarf fiil.
ha:l-yagday bildiryä:n ha:llar: Durum zarfları.
ha:l-yagday doldurgıç: Durum zarfı tümleçleri.
ha:s a:t: Özel ad.
hä:zirki zama:n: Şimdiki zaman.
hä:zirki zaman işlik forması: Fiilin şimdiki zaman şekli.
hä:zirki zaman ortak işlik formaları: Şimdiki zaman sıfat-fiil şekilleri.
habar sözlemi: Bir yargının gerçekleştiğini haber veren cümle.
habarlaşma: Haberleşme.
habarlık goşulmaları: Bildirme eki, ek-fiil.
halk dili: Halk dili.
harp: harf.
has a:t: Özel ad.
heka:ya etme: Öyküleme.
hemze: Hemze.
hereket işlikleri (dinamik işlikler): Varlıkların yaptığı işi, hareketi belirten fiiller, kılış fiilleri fiilleri.
hıya:l-meyil öten zama:n: Gelecek zamanın hikâyesi.
hi:l sıpatları: Adların durumunu, rengini, dış görünüşünü, tadını, miktarını belirten sıfat türü.
hökma:nlık: Gereklilik.
hova yo:lı: Ses yolu.
husu:sı fonetika: Bir dildeki ses olaylarını inceleyen ses bilgisi inceleme kolu.
ılmı adalga: Bilimsel terim.
ışgalañlı – süykeş çekimsizler: Sızıcı ünsüzler.
ı:zkı hatara geçme: Kalınlaşma, artdamaksıllaşma.
ı:zkı hatar: Kalın sıra.
ı:zkı kentlevük: Art / arka damak.
ı:zkı kentlevük çekimsizi: Art / arka damak ünsüzü.
ılmı dil: Bilim dili.
içki ka:piya: İç kafiye.
idiomatik durnuklı söz düzümleri: Birden fazla sözcüğün kendi anlamları dışında oluşturdukları deyim halindeki sözcük grubu.
iki hi:li aydıly:a:n sözleriñ yazuv düzgünü: İki şekilde söylenen sözcüklerin yazımı.
iki nokat: İki nokta

ikuçluluk bildiryä:n ba:ğlayıcı kömekçiler:

Karşılaştırma bildiren bağlama edatları
ya:, ya:-da...vb.

instrumental (gurallık) düşüm: Vasıta çekimi.

intonasiya: Bir sözcüğün, sözcük grubunun ya da cümledeki bir unsurun belirli bir ahenkle söylenmesi, tonlama.

inversiya: Estetik bir değer kazandırmak ya da anlamını belirginleştirmek için sözcüğün cümledeki yerini değiştirmek.

işceñ (aktiv) düşümler: İşlek / aktif ad durum çekimleri.

i:ş a:dınıñ goşulmaları: Mastar eki.

i:ş a:tları: İsim-fiil / mastar.

i:ş-hereket düşüncesini bildiryä:n işlikler (statik işlikler): Durum fiilleri.

i:şligiñ arzuw forması: İstek kipi.

i:şligiñ barlık ga:lı:ı: Olumlu fiil.

i:şligiñ buyruk forması: Emir kipi.

i:şligiñ düyp derecesi: Etken çatı.

i:şligiñ gaydım derecesi: Edilgen çatı.

i:şligiñ gelecek zamanı: Gelecek zaman kipi.

i:şligiñ habarlık (kem işlik) formaları: Bildirme ekleri, ek-fiil çekimleri.

i:şligiñ häzirki zamanı: Şimdiki zaman kipi.

i:şligiñ hıya:l-niyet forması: İstek kipi.

i:şligiñ hökma:nlık forması: Gereklilik kipi.

i:şligiñ isleg-arzuw forması: Dilek şart kipi.

i:şligiñ zama:nı nä:belli şekilleri: Fiillerin zamanı belirsiz kipleri, tasarlama kipleri.

i:siliğiñ öten zamanı: Geçmiş zaman kipi: okadı-m, bil-di-k, oka-dı-ñ, bil-di-ñiz, oka-dı, bil-di-ler...gibi.

i:şligiñ ö:zlük derecesi: Dönüslü çatı.

i:şligiñ şä:riklük derecesi: İşteş çatı.

i:şligiñ şert forması: Şart kipi.

i:şligiñ şert-arzuw forması: Dilek şart kipi.

i:şligiñ yöñkeme goşulması: Fiil çekimi.

i:şligiñ yo:kluk galı:ı: Olumsuz fiil.

i:şligiñ yükletme derecesi: Ettirgen ya da oldurgan çatı.

i:şlikleriñ zama:n forması: Haber /zaman kipleri.

i:şlik: Fiil.

i:şlik dereceleri: Fiil çatısı.

i:şlik formaları (zama:nlardan beyleki): Tasarlama kipleri.

i:şlik forması: Kip.

i:şlik köki: Fiil kökü.

i:şlik sözlemi: Fiil cümlesi.

i:şlik şekilleri: Fiil kipleri.

i:şlik yöñkemeleri: Fiil çekimleri.

i:şlikden i:şlik yasayıcı affiks: Fiilden fiil yapma eki.

i:şlikden i:şlik yasayıcı goşulma: Fiilden fiil yapma eki.

i:şlikden a:t yasayıcı affiks: Fiilden ad yapma eki.

i:şlikden a:t yasayıcı goşulma: Fiilden ad yapma eki.

i:şlikden yasalan i:şlik: Fiilden türetilen fiil.

i:şlikden yasalan isim: Fiilden türetilen ad.

i:şlik söz düzümleri: Fiil türü sözcük grupları

i:nçe çekimli: İnce ünlü.

i:nçelme: İncelme.

i:nçe-yo:ı:nlık sazlaşığı: Kalınlık-incelik uyumu.

ikinci şahs: İkinci şahıs.

ikinci şahsıñ birligi: Teklik ikinci şahıs.

ikinci uzı:nlık: İkincil uzunluk.

ikinci yöñkemä:niñ birligi: Teklik ikinci şahıs.

ikinci yöñkemä:niñ köplügi: Çokluk ikinci şahıs.

ikinci yöñkeme: İkinci şahıs.

ilkinci ses: Aslı ses / birincil ses.

indeks: İndeks.

infinitiv: Mastar.

iñkä:r edici sözlem: Olumsuz cümle.

iñkä:rlük bildiryä:n ba:ğlayıcı kömekçiler: Olumsuzluk belirten bağlama edatları: ne, ne-de...vb.

inlaut: İç ses.

instrumental düşüm: Vasıta durumu.

isim: Ad, isim.

isim söz düzümleri: Ad türü sözcük grupları.

isim sözlemi: İsim cümlesi

isim habarı kem i:şlik formasındaki isimiñ habar bolup gelmeği: Yüklem adı.

isimden (a:tdan) dörä:n (yasalan) i:şlik: Addan yapılma fiil.

isimden (a:tdan) dörä:n (yasalan) isim (a:t) Addan yapılma ad.

censkiy rod: Dışilik.

ka:da: Kural

kalka: Başka dilden alınan sözcüğün doğrudan kopyalama yöntemi ile yerli dildeki şekli.

kalkalaşdırma: Doğrudan kopyalama, öyküntü.

kem i:şlik: Bildirme eki, ek-fiil.

kem işlik (habarlık) formaları: Bildirme ekinin çekimleri.

kemlik affiksi: Küçültme eki.

kemlik derece "Sözcüklere +(I)mtlk, +(I)mtlk +(I)mtll, +gilt, +rAk eklerinin getirilmesi ile yapılan ve çoğunlukla getirildiği sözcükleri sıfatlaştırıp onlara küçültme, karşılaştırma vb. anlamlar katan ekler.

kese çizik: Uzun çizgi.

kesp-kär a:tları: Meslek adları.

ki ba:glaycı: ki bağlacı.

ki soyuz: ki bağlacı.

ki ba:glayıcılı goşma sözlem: ki'li birleşik cümle.

kombinator uzı:n çekimli: İkincil uzun ünlü, dolaylı uzun ünlü.

kommunika:siya: İletişim.

kommunikativ: Haberleşme.

komponent: Bileşen.

konkret a:tlar: Somut adlar.

kök söz: Ad kökü.

kömekçiler: Bağımsız anlamları olmayan, sözcükleri ya da sözcük öbeklerini birbirine bağlayan, sözcük sonuna gelip kendinden önceki sözcüklerle çeşitli anlam ilgileri kuran sözcükler, edatlar.

kömekçi işlik: Yardımcı fiil.

kömekçi ses: Yardımcı ses.

kömekçi sözler: Ve, hem, ama...gibi bağlama edatları.

kömekçi söz toparları: Görevli sözcük türleri (sözsoñular, ba:glayıcılar, modal sözler, ümlükler, ses ve şekil bildiryä:n sözler).

köneleşen: Eski / arkaik.

kö:neleşen söz: Arkakik sözcük.

köpçüligiñ aktiv ulanya:n sözleri: Halkın kullandığı ve anladığı söz varlığı.

köp ma:nılı: Çok anlamlı.

köplük: Çokluk.

köplük goşulması: Çokluk eki.

köplük sa:n kategoriyası: Çokluk şekli.

köp nokat: Tamamlanmamış cümlelerin varlığını ya da ya da benzer örneklerin varlığını belirtmek için kullanılan noktalama işareti, üç nokta.

labial singlarmonizm: Dudak benzeşmesi.

leksika: Kelime hazinesi.

leksika-fonetik arhaizm: Anlamalarını korumakla beraber şekilsel açıdan değişikliğe uğrayan sözcükler.

leksika-fonetik neologizm: Sözcüklerin kullanımıyla yapılarında oluşan ses değişiklikleri.

leksika-grammatik arhaizm: Bazı sözcüklerdeki gramer hususiyetleri değişmesine rağmen söz konusu sözcüğün eski şekliyle korunması.

leksika-grammatiki neologizm: Sözcüklerin gramer hususiyetlerinde oluşan değişiklikler.

leksikalaşan durnuklı söz düzümleri: Birden fazla sözcüğün bir araya gelip yeni bir nesneyi / varlığı / kavramı belirtmesiyle oluşan sözcük.

leksika-semantik söz yasalı: Daha önce kullanılan sözcüklere ya da alıntı sözcüklere yeni anlamlar kazandırmak, ağızlardaki sözcükleri ölçünlü dile kazandırma ile söz dağarcığını zenginleştirme yöntemi.

leksika-stilistik neologizm: Farklı yazarların eserlerindeki sözcüklerde görülen dil farklılıkları.

leksika-sintaktik neologizm: İki sözcüğün birleşip yeni bir sözcük karşılamasıyla oluşan sözcük.

leksik arhaizm: Eskiyip günümüzde yerini başka sözcüklere bırakan kelimeler.

leksik ma:nı: Sözlük anlamı.

leksik neologizm: Değişen yaşam tarzlarına ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak dile giren yeni sözcükler.

leksik sinonim: Sözcüksel eşanlam.

leksik sözyasalı: Bir dilin kendi kaynaklarından istifade ederek söz varlığını zenginleştirme.

lingvistik sözlükler: Sözlüklerin anlamı ve kullanım alanları hakkında bilgi veren sözlükler.

ma:nı: Anlam.

ma:nıdaş: Eş anlamlı, anlamdaş.

mä:lim dova:mılı öten zama:n: Belirli sürekli geçmiş zaman.

mä:lim gelecek zaman: Belirli gelecek zaman.

mä:lim öten zaman: Belirli geçmiş zaman.

meñzeşme: Benzeşme.

meñzeşme-deñeşdirme bildiryä:n ha:llar: Benzerlik ve karşılaştırma belirten zarflar.

meñzeşsizleşme: Aykırılışma / benzeşmezlik.

meñzetme affiksi: Benzetme eki.

meñzetme doldurgıcı: Benzetme tümleci.
meñzetme goşulması: Benzetme eki.
metateza: Metatez, yer değiştirme.
monosemiya: Tek anlamlı sözcük.
morfema: Şekil / birim / morfem.
morfolojiya: Şekil bilgisi.
morfologik dernev: Morfolojik inceleme, biçim bilgisi incelemesi.
morfologik sözyasalış: Sözcüklere ön ek ya da son ek getirerek sözcük türetme.
mukdar sa:nlar: Asıl sayılar.
mukdar-möçber bildiryä:n ha:llar: Miktar zarfları.
nä:mä:lim çalışmaları: Belirsizlik zamirleri.
nä:mä:lim dova:amlı öten zama:n: Belirsiz sürekli geçmiş zaman.
nä:mä:lim gelecek zama:n: Belirsiz gelecek zaman.
nä:mä:lim öten zama:n: Belirsiz geçmiş zaman.
nä:mä:lim öten zama:nıñ -mış forması: Belirsiz geçmiş zamanın -mış'li biçimi.
nä:mä:lim öten zama:nıñ -an, -en forması: Belirsiz geçmiş zamanın -an, -en'li biçimi
nä:mä:lim çalışma: Belirsizlik sıfatı.
nakıl: Atasözü.
neologizm: Sözlüğe yeni giren sözcük ya da ifade.
nokat: Nokta.
nokatlı otur: Noktalı virgül.
nomanatiw manı: Sözcüğün söylendiğinde akla gelen ilk anlamı.
omofon: Telaffuzları birbirine benzeyen fakat yazılışları farklı olan sözcükler.
omofoma: Yazılışları aynı fakat kökleri farklı sözcükler.
omograf: Eşyazılımlı sözcük.
omomorfema: Sesleri birbirine benzeyen fakat anlamları farklı olan sözcükler.
omonim: Sesteş, eş sesli.
onomastika: Özel adları inceleyen dilbilim dalı.
orfoepiya: Sözcüğün doğru telaffuzunu belirleyen kurallar bütünü.
orfografiya: Sözcüğün doğru yazımını belirleyen kurallar bütünü, imla.
orfografik sözlük: Sözcüklerin doğru yazılışını esas alan sözlük.
orfoepik sözlük: Sözcüklerin edebi dildeki doğru telaffuzunu esas alan sözlük.
ortak işliik: Sıfat fiil, ortaç.
ortak işliğin öten zaman şekilleri: Sıfat-fiilin geçmiş zaman şekilleri.

ortak işliğin hä:zirki zama:n şekilleri: Sıfat-fiilin şimdiki zaman şekilleri.
ortak işliğin gelecek zama:n şekilleri: Sıfat-fiilin gelecek zaman şekilleri.
orun doldurguı: Bulunma bildiren tümleç.
orun-tarap görkezä:n ha:l: Yer yön zarfları.
orun, uęur-tarap bildiryä:n ha:llar: Yer-yön zarfları.
otnositel sıpatlar: Türetme ekleriyle türetilip, aitlik, bulunma, zaman, varlı, yokluk, benzerlik, meslek vb. anlamlı sözcüklerle adları niteleyen sıfatlar: şä:herdä:ki ta:m, ya:zıkı toy, yarağlı a:dam, tükeniksiz köplük, suvçı gı:z, yürekdeş a:dam...vb.
otur: Virgül.
ovaz perdeleri: Ses telleri.
ovazlaşma: Ağızlaşma.
ovnuk bölekler : Parçacıklar, enklitikler.
ovurt: Avurt.
öli dil: Ölü dil.
öñki öten zama:n (-ıpdı / -ıpdı / -updı / -üpdı): Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi.
önümlü: İşlek.
öten zama:n: Geçmiş zaman.
öten zama:n ortak işlii: Geçmiş zaman sıfat-fiili.
öten zama:n ortak işlii:niñ barlık galıpı: Geçmiş zaman sıfat-fiilinin olumlu şekli.
özbaşdak ma:nı a:ñladya:n söz: Anlamlı sözcük.
özbaşdak ma:nı a:ñladya:n söz toparları: Anlamlı sözcük türleri: a:t, sıpat, sa:n, çalışma, işlik, ha:l.
özbaşdak ma:nı a:ñlatmaya:n söz toparları: Anlamsız / görevli sözcük türleri: ba:ęlayıcı kömekçiler, sözsoñ kömekçiler, ümlükler.
özleşdirilen söz: Dilin kendi kurallarına uydurulan sözcük, alıntı sözcük.
özlük derecesi: Dönüşlü çatı
palatal singarmonizm: Kalınlık-incelik uyumu.
palatal sazlaşık: Damak uyumu.
paronim: Telaffuzları birbirine yakın olup anlamları farklı olan sözcükler.
passiv: Pasif.
passiv sözler: Günlük dilde sıklıkla kullanılmayan, eskiyen sözcükler.
pauza: Düşünceyi dinleyiciye daha etkili aktarmak için sözcüğü hemen telaffuz

etmeyip kısa bir süreliğine durup ardından dile getirme.
pa:yış söz: Küfürlü, kaba söz.
perifrastik durnuklu söz düzümleri: Bir kavramın ya da nesnenin birden fazla sözcükle ifade edilmesiyle oluşan sözcük, dolaylamalı sözcük grubu.
pidjin: Herhangi iki dilin kabaca karıştırılıp konuşulması.
polisemiya: Çok anlamlı.
poslelog: Edat.
posleloglu isimler: Edat grubu.
prefiks: Ön ek.
professional leksika: Meslekî dil söz varlığı.
progressiv assimilya:siya: İlerleyici benzeşme.
proteza: Başta ünsüz türemesi.
puntuatsiya: Noktalama işaretleri.
regressiv assimilya:siya: Gerileyici benzeşme.
resmi dil: Resmî dil.
ritorika: Söz sanatı.
rudimentar düşümler: Kullanımdan düşen, kullanılmayan ad durum çekimleri.
sa:nlar: Sayılar.
sa:n çalışması: Sayı için kullanılan sözcükler.
sa:zlaşık: Uyum.
sa:da habar: Tek bir sözcükten oluşan yüklem.
sa:da zama:n: Yalın / basit zaman.
sa:da düyp söz: Sözcük kökü.
sa:da eye: Tek sözcükten oluşan özne.
sa:da işlikler: Yalın / basit fiiller.
sa:da sa:nlar: Tek rakamdan oluşup sayı belirten sözcükler: bir, bä:ş, yigrimi, elli, yedi...vb.
sa:da sıpatlar: Yalın / basit sıfatlar.
sa:da sözler: Yalın / basit sözcükler.
sebä:p eyerceñ sözlemi: Ana cümleinin sebebini belirten yan cümle.
sebä:p eyerceñli goşma sözlem: Yan cümleciği sebep bildiren bir yargıdan oluşan birleşik cümle.
sebä:p bildiryä:n ha:llar: Sebep bildiren zarflar.
sebä:p bildiryä:n ba:ğlayıcı kömekçiler: Sebep bildiren bağlama edatları: sebäbi, çünki...vb.
sebä:p doldurgıcı: Sebep tümleci.
semantika: Anlam bilimi.
semantik arhaizm: Şekilsel olarak korunan

fakat anlamı eskiyen sözcükler.
semantik neologizm: Daha önce kullanılan sözcüklerin yeni anlam kazanması.
semasiolog: Anlam bilimci.
ses: Ses.
ses artdırılması: Ses türemesi.
ses birleşmesi: Ses birleşmesi.
ses çalışması: Ses değişmesi.
sesdeş sözler: Sesteş / Eş sesli sözcükler.
ses düşmesi: Ses düşmesi.
ses meñzetmesi: Yansıma sözcük.
ses perdeleri: Ses telleri.
ses ve şekil a:nladya:n sözler: Ses yansımalı sözcükler.
sesleriñ bi:rikmeği: Ulama.
sesleriñ düşmek düzgünü: Seslerin düşmesi ile ilgili kurallar.
sıpat: Sıfat / önad.
singarmonizm: Sözcükteki ünlüler arasındaki uyum.
sinonim: Anlamdaş, eş anlamlı.
sintaksis: Cümlelerin yapısını ve oluşumunu inceleyen dilbilgisi dalı, cümle bilgisi.
sintaktik dernev: Cümle bilgisi incelemesi.
sintaktik sözyasalış: İki ya da daha fazla sözcüğün birleşip yeni sözcükler türetme.
sintaktik-morfologik söz yasalış: Türetme eki almış birden fazla sözcüğün birleşmesiyle sözcük türetme yöntemi: daşdeşen, günbatar, gündogar, günebakar...gibi.
sitata: Alıntı söz.
soñkı uzı:nlık: İkincil uzunluk.
sonorlu çekimsizler: Akıcı ünsüz.
so:rag belgisi: Soru işareti.
so:rag çalışması: Soru zamiri.
so:rag goşulması: Soru eki.
so:rag sözlemi: Soru cümlesi.
sostavlı sa:nlar: Sıfat tamlaması yapısında olan sayılar.
soyuz (klassik edebiya:tda): İlgî zamiri.
soyuz: Bağlaç.
söz: Kelime, sözcük.
söz düzümleri: Sözcük grupları.
söz düzümi görnüñli habarlar: Sözcük grubu halindeki yüklemeler.
söz ortasında iki çekimsiziñ ulanılış: Sözcük içindeki ünsüzlerin kullanımı.
söz soñı kömekçiler: Cümle başı edatları.
söz sungatı: Söz sanatı.
söz ma:nısı:nıñ da:ralmagı: Anlam

daralması.
söz ma:nı:sı:nıñ gi:ñelmeği: Anlam genişlemesi.
söz toparı: Sözcük türü.
söz üytgedici goşulma: Çekim eki.
söz yasalış: Türetme.
söz yasaycı affiks (goşulma): Türetme eki, yapım eki.
sözlem: Bir yargı bildirmek için tek başına çekimli bir fiil veya çekimli bir fiille kullanılan kelimeler dizisi, tümce, cümle.
sözlem agza:lari: Cümlelerin öğeleri.
sözlem agza:sı hasa:planmaya:n sözler: Cümle dışı unsur.
sözlemde logiki basım: Cümlede bazı sözcüklerin daha vurgulu söylenmesi, cümle vurgusu.
sözlemiñ baş agza:lari: Cümlelerin ana öğeleri.
sözlemiñ ayıklayıcı agza:lari: Cümlelerin yardımcı öğeleri.
sözlemiñ deñdeş agza:lari: Cümlelerin birbirine denk unsurları ile ayrılmış öğeleri.
sözleriñ hi:lleri: Sözcüklerin yapısı.
sözleyiş: Telaffuz.
sözleyiş dili: Konuşma dili.
sözleyiş leksikası: Edebi dilde kullanılan sözcüklerin konuşma dilinde kullanılan şekilleri.
sözlük fond: Kelime.
sözlük düzümi: Söz varlığı, kelime hazinesi.
sözün başkı sesi: Ön ses.
sözün başkı sesinin düşmeği: Ön ses düşmesi.
söz üytgetici Sözcüğü çekimlemede kullanılan ekler.
söz üytgedici goşulma: Çekim eki.
stilistika: Üslup bilimi.
suffiks: Son ek.
sunyekt: Özne, fail.
su:ratlandırma: Betimleme, tasvir etme.
süykeş çekimsizler: Sızıcı ünsüz.
şä:riklik derecesi: İşteş çatı
şä:riklik (dereca:niñ) goşulması: İşteşlik eki
şahs: Şahıs, kişi.
şekil yasaycı goşulmalar: Eklendiği sözcüğün anlamını değiştirmeyen, sözcüğün değişik gramer şekillerini oluşturan ekler.
şert bildiriyä:n ba:ğlayıcı kömekçilerler: Şart bildiren bağlama edatları: eger,

yogsa, bolsa, bolmasa.
şert eyerceñ sözlemi: Dilek cümlesi.
şert eyerceñli goşma sözlem: Şartlı birleşik cümle.
şi:ve: Ağız.
tabu: Etik değerlere ve dinî inanışlara ilişkin kavramların değişik nedenlerle baskılanması neticesinde oluşan toplumsal ve kültürel etmenli yasaklamalar.
ta:ki:k sa:nlar: Üleştirme sayı sıfatları.
takmı:n sa:nlar: Sayı adlarında "+IAr" çokluk ekinin ve "+çA" ekinin getirilmesi ile oluşan ve oran belirten sayılar.
ta:ri:hı fonetika: Dildeki ses değişmelerini, ses olaylarını tarihi gelişimleri ile inceleyen dil bilim dalı.
ta:ri:hı leksika: Dildeki sözcükleri tarihi gelişimleri ile inceleyen dil bilim dalı.
ta:ri:hı morfologiya: Bir dildeki sözcük türlerini, sözcüklerin türetiliş ve çekim usullerini tarihi gelişimleri ile inceleyen dil bilim dalı.
ta:ri:hı sintaksis: Sözcük gruplarını, sözcüklerin cümledeki konumunu, dizilimini tarihi gelişimleri ile inceleyen dil bilim dalı.
ta:ri:hı grammatika: Tarihi gramer.
ta:ri:hı leksikologiya: Tarihi leksikoloji.
ta:ri:hı semasiologiya: Sözcüğün tarihî süreçte değişen anlamlarını inceleyen dilbilim dalı.
ta:ri:hı sözler: Tarihin belirli dönemlerinde kullanılan değişen teknoloji ve ihtiyaçlara bağlı olarak kullanımdan kalkan sözcükler.
ta:ri:hı sözlük: Tarihi dönem eserlerindeki sözcükleri, bu sözcüklerin anlamlarını, sözcüklerdeki ses ve şekil değişikliklerini inceleyen sözlükçülük geleneği.
tassıklayıcı sözlem: Olumlu cümle.
tä:k at: Tekil ad.
tä:sirini geçirmeyä:n işlikler: Geçişsiz fiiller.
tä:sirini geçiryä:n işlikler: Geçişli fiiller.
tä:ze setire geçirmek düzgüni: Yeni satıra geçme kuralı.
tercime sözlükleri: Tercüme sözlükleri.
termin: Terim.
terminologik leksika: Terim sözlüğü.
tersotur: Virgöl.
terti:p sa:n: Sıra belirten sayı.

tesviri fonetika: Bir dildeki sesleri, seslerin sınıflandırılmasını, ses değişmelerini, ses olaylarını, vurguyu, hece kavramını ve çeşitlerini teknik araçlardan yararlanmaksızın inceleyen ses bilgisi inceleme kolu.

tesviri leksikolojiya: Sözcüklerin anlamlarını, sözcük türlerini inceleyen dilbilim dalı.

tirkeş a:tlar: Yinelemeli / ikilemeli adlar.

tirkeş i:şlikler: Yinelemeli / ikilemeli fiiller.

tirkeş ha:llar: Yinelemeli / ikilemeli zarflar.

tirkeş san:lar: Ayrı ayrı sayıların ikilemeli şekilde kullanılmasıyla oluşan sözcükler: üç-dört ga:vun, kırk-elli düye, on-on baş ta:lp...vb.

tirkeş sıpatlar: Yinelemeli / ikilemeli sıfatlar.

tirkeş sözler: Yinelemeli / ikilemeli sözcükler.

titreyci çekimsiz: Titrek ünsüz.

transliteratsiya: Çeviri yazı.

toponimika: Yer adlarını inceleyen bilim dalı.

toponimik husu:sı a:tlar: Yer adları, toponomi adları.

toponimik sözlük: Yer adları sözlüğü.

türk dili: Türk dili.

türki diller: Türk dilleri, Türk lehçeleri.

ugurdaşlık bildiryä:n ba:ğlayıcı kömekçiler: Birliktelik belirten edatlar.

ugurdaşlyk bildiryä:n düzmeli goşma sözlemler: Bağlaçlı birleşik cümleler.

ulaltma: Abartma.

umu:mı (abstrakt) a:tlar: Soyut adlar.

umumı dil bilimi: Genel dil bilim.

umu:mı fonetika: Bütün dillerdeki ses olaylarını inceleyen ses bilgisi inceleme kolu.

umu:mı hä:zirki zaman (ya:r,-yä:r): Genel şimdiki zaman.

umu:mı do:ldurgıç (goşma sözlemdede): Ortak nesne.

umumı eye (goşma sözlemdede): Ortak özne/fail (Birleşik cümlede).

umumı habar (goşma sözlemdede): Ortak yüklem.

uzı:n çekimliler: Uzun ünlüler.

üçünci şahs: Üçüncü kişi.

ümlük: Ünlem.

üytgedici goşulmalar: İsim çekim ekleri.

üytgedici goşulma: Çekim eki.

üytgemeyä:n i:şlikler: Çekimsiz fiil.

üytgeyä:n i:şlikler: Çekimli fiiller.

vagt bildiryä:n ha:llar: Zaman zarfı.

vagt doldurgıcı: Zaman bildirme tümleci.

vagt eyerceñli goşma sözlem: Yan cümleciği zaman bildiren bir fiilimsiden oluşan birleşik cümle.

vagt-orun düşüm: Bulunma durumu.

vagt-pursat bildiryä:n ha:llar: Zaman zarfları.

yanında:kı ses: Komşu ses.

yapık boğun: Kapalı hece.

yapık e: Kapalı e.

yasama: Gövde / taban.

yasama a:tlar: Türemiş adlar.

yasama düyp söz: Türemiş sözcük.

yasama ha:llar: Türemiş zarflar.

yasama i:şlikler: Türemiş fiiller.

yasama sıpatlar: Türemiş sıfatlar.

yasama söz: Yapım ekiyle türeyen sözcük, gövde.

yasamak: Yapım ekleri ile sözcük türetmek.

yay: Ayraç, parantez.

yayra:ñ yönekey sözlem: Ana öğelerinden başka yardımcı öğeleri olan cümle.

yazmaça: El yazısı.

yazuv dili: Yazı dili.

yazuv ya:dıgä:rlıklar: Tarihi yazı dilleri.

yeñiş doldurgıcı: Nesne.

yeñiş düşüm "Yükleme / belirtme durumu.

yerli dialekt: Ağız.

yıgnak yönekey sözlemler: Özne ve yüklemden oluşan cümleler.

yog:n çekimli: Kalın ünlü.

yog:nlaşma: Kalınlaşma.

yogunluk sazlaşığı: Kalınlık-incelik uyumu.

yo:kluk: Olumsuzluk.

yo:kluk çalışma: Yokluk bildiren zamirler: hiç kim, hiç za:t, hiç hi:li vb.

yo:kluk galıp: Olumsuzluk bildiren ekler ve sözcükler: -mA, +sLz, yok, däl vb.

yöñkeme: İyelik çekimi.

yöñkeme goşulması: İyelik çekim eki.

yöneliş doldurgıcı: Yer tamlayıcısı / dolaylı tümleç.

yö:neliş düşüm: Yönelme durumu.

yö:neliş düşüm goşulması: Yönelme durum eki.

yö:nekey eye: Tek sözcükten oluşan özne.

yö:nekey sözlem: Basit cümle.

yö:nekey sözleyiş leksikası: Kaba, küfürlü ve sıradan konuşma dili.

yö:nekey zama:n: Basit zaman.

yüketme: Ettirgen ya da oldurgan.

yükletme **derecâ:niñ** **goşulması:**
Ettirgenlik/oldurganlık eki.

yüzlenme belgisi: Seslenme ifadelerinden sonra kullanılan işaret, ünlem işareti.

yüzlenme sözlemi: Sevinç, üzüntü, korku, öfke şaşkınlık gibi duyguları belirten yargı, ünlem cümlesi.

yüz tutma sözler: Seslenme ünlemleri.

zama:n: Zaman

zama:n affiksi: Zaman eki.

zama:n goşulması: Zaman eki.

zarplı sesler: Patlamalı ünsüzler.

zo:nimika: Hayvan adlarını inceleyen dilbilim dalı.

SONUÇ

Türkmen Türkçesi üzerine yapılan çalışmalarda Rus Türkolojisinin etkisi söz konusu olmuştur. Türkmen Türkçesi üzerine yapılan çalışmalarda Rusların metodik incelemelerinin ağırlığı görülür. Bu nedenle gramer terimlerinin oluşumunda Rusça üzerinden ve batı dillerinden alınan gramer terimlerinin yoğunluğu görülür: abbreviatura, abstrakt a:tlar, anlaut, antonim, apostrof, arhaik, arhaizm, artikulya:siya:, fonema, fonetika, fonetik arhaizm, fonologiya, forma, frazeologizm, frazeologik neologizm, frazeologik sinonim, intonasiya, inversiyalabial singarmonizm, leksika, leksika-fonetik arhaizm, omoforma, omograf, omomorfema, omonim, palatal singarmonizm, paronim, passiv, polisemiya, poslelog, prefiks, professional leksika, progressiv assimilya:siya, proteza, punktuatsiya, sinonim, sintaksis, sitata...vb.

Türkiye Türkçesinde batı dillerinden alınan ve gramer terimi olarak kullanılan bazı sözcüklerin Türkmen Türkçesinde Rusçadan alındığı görülür: TT. arkaik < Fr. archaïque ~ Trkm.T. arhaik < Rus. архаичный, TT. arkaizm < Fr. archaïsme ~ Trkm.T. arhaizm < Rus. архаизм, TT. fonem < Fr. phonème ~ Trkm.T. fonema < Rus. фонема, TT. fonetik < Fr. phonétique ~ Trkm.T. fonetika < Rus. фонетика, TT. gramer < Fr. grammaire ~ Trkm.T. grammatika < Rus. грамматика, TT. metatez < Fr. métathèse ~ Trkm.T. metateza < Rus. метатеза, TT. morfem < Fr. morphème ~ Trkm.T. morfema < Rus. морфема, TT. morfoloji < Fr. morphologie ~ Trkm.T. morfologiya < Rus. морфология, TT. pasif < Fr. passif ~ Trkm.T. passiv < Rus. пассивный, TT. retorik < Fr. rhétorique < lat. rhetorica < Yun. rhêtorikê ~ Trkm.T. ritorika < Rus. риторика, TT. semantik < Fr. sémantique ~ Trkm.T. semantika < Rus. семантика, TT. sentaks < Fr. syntaxe ~ Trkm.T. sintaksis < Rus. синтаксис.

Bu çalışmada Türkmen Türkçesinde Rusçadan ve batı dillerinden alınan toplam terim sayısı 90 civarındadır. Bu sayı çalışmada tespit edilen toplam terimlerin % 12'sini kapsar. Türkmen Türkçesinde kullanılan terimlerin büyük bir kısmını Türkçe sözcükler teşkil eder. Bu çalışmada yaklaşık 360 civarında terimin Türkçe sözcüklerle oluşturulduğu görülür. Bu sayı toplam terimlerin % 47'sini teşkil etmektedir. açık boğun, açık çekimsizler, a:t, a:t çalışması, a:t görkezgiç, a:t sözlemi, ayırғычы söz düzümi (ısnuşma), ba:ğlayıcı kömekçiler, ba:rlık forma, basmaca, basım, basım belgisi, birlik sa:n, birlik-köplük sa:n, boğaz, bogaz çekimsizi, boğazlaşma, bogna bölmek, çıkış doldurgıcı, çıkış düşüm, dil bilimi, diluci çekimsizleri, dilardı çekimsizleri, di:ş çekimsizi, di:şa:ra çekimsizleri, di:ş do:dak çekimsizi, dişdüybi sesler, geçirmeyä:n i:şlik, geçiryä:n, geçiryä:n i:şlik, gi:ñ çekimliler, gi:ñ do:dak çekimliler, ses artdırılması, ses birleşmesi, ses çalışması, sesdeş sözler, ses düşmesi, ses meñzetmesi, yazmaça, yazuv dili, yeñiş doldurgıcı, yeñiş düşüm... vb. Bu çalışmadaki terimlerin geri kalan kısmı ise çoğunlukla sözcük grupları olup Türkçe sözcüklerle Arapça, Farsça ve Rusçadan alınma sözcüklerin birlikte kullanılmasıyla oluşan terimlerden oluşur: abstrakt a:tlar, asıl ma:nı, baş harp, ca:nlı dil, düzme ha:llar, edebi dil, ensiklopedik sözlükler, flektiv diller, goşma ha:llar, konkret a:tlar, orfografik sözlük, sa:da sözler, üçüncü şahs, yasama sıpatlar, zarplı sesler... vb.

Türkmen Türkçesinde yukarıda da belirtildiği üzere gramer konuları Türkiye Türkçesindeki inceleme yönteminden farklı birtakım özellikler taşır. Ses, şekil ve cümle bilgisi dâhilinde ele alınan konular ve konu başlıkları bu yönüyle bazı noktalarda birbirinden farklı hususiyetler taşır. Her iki yazı dilinde ortak kullanılan terimlerin sayısı çok azdır: a:t: Ad, isim, ağız: Ağız, ağız sesi: Ağız sesi, alınma (söz): Alınma sözcük, alıntı sözcük, da:ralma: Daralma, damak: Damak, dil: Dil, ene dili: Ana dil, i:nçelme: İncelme, öli dil: Ölü dil, ses: Ses, ses birleşmesi: Ses birleşmesi, ses düşmesi: Ses düşmesi, yazuv dili: Yazı dili. Söz konusu örnekler dışında Türkçe ve alıntı terimler çoğunlukla birbirinden farklı sözcüklerle oluşturulmuştur.

SUMMARY

The effect of Russian Turcology on studies about Turkmen Turkic is discussed. There is heavily Russian methodical research on studies about Turkmen Turkic. Thus, it is seen the intensity of terms from Russian and other western languages in the formation of grammatical terms: *abbreviatura*, *abstrakt a:tlar*, *anlaut*, *antonim*, *apostrof*, *arhaik*, *arhaizm*, *artikulya:siya*, *fonema*, *fonetika*, *fonetik arhaizm*, *fonologiya*, *forma*, *frazeologizm*, *frazeologik neologizm*, *frazeologik sinonim*, *intonasiya*, *inversiyalabial singlarmonizm*, *leksika*, *leksika-fonetik arhaizm*, *omoforma*, *omograf*, *omomorfema*, *omonim*, *palatal singlarmonizm*, *paronim*, *passiv*, *polisemiya*, *poslelog*, *prefiks*, *professional leksika*, *progressiv assimilya:siya*, *proteza*, *puntuatsiya*, *sinonim*, *sintaksis*, *sitata*...etc.

Some words in Turkish used as grammatical terms and taken from Western languages are taken from Russian in Turkmen Turkic. These words are ТТ. *arkaik* < Fr. *archaïque* ~ Trkm.T. *arhaik* < Rus. *архаичный*, ТТ. *arkaizm* < Fr. *archaïsme* ~ Trkm.T. *arhaizm* < Rus. *архаизм*, ТТ. *fonem* < Fr. *phonème* ~ Trkm.T. *fonema* < Rus. *фонема*, ТТ. *fonetik* < Fr. *phonétique* ~ Trkm.T. *fonetika* < Rus. *фонетика*, ТТ. *gramer* < Fr. *grammatique* ~ Trkm.T. *grammatika* < Rus. *грамматика*, ТТ. *metatez* < Fr. *métathèse* ~ Trkm.T. *metateza* < Rus. *метате́за*, ТТ. *morfem* < Fr. *morphème* ~ Trkm.T. *morfema* < Rus. *морфема*, ТТ. *morfoloji* < Fr. *morphologie* ~ Trkm.T. *morfologiya* < Rus. *морфология*, ТТ. *pasif* < Fr. *passif* ~ Trkm.T. *passiv* < Rus. *пассивный*, ТТ. *retorik* < Fr. *rhétorique* < lat. *rhetorica* < yun. *rhêtorikê* ~ Trkm.T. *ritorika* < Rus. *риторика*, ТТ. *semantik* < Fr. *sémantique* ~ Trkm.T. *semantika* < Rus. *семантика*, ТТ. *sentaks* < Fr. *syntaxe* ~ Trkm.T. *sintaksis* < Rus. *синтаксис*.

In this study, total terms taken from Russian and Western languages are about 90. This number includes 12 per cent of total terms in study. Turkish words constitute the large part of terms in Turkmen Turkic. In this study, it is seen that nearly 360 terms are formed with Turkish words. This number includes 47 per cent of total terms: *açık boğun*, *açık çekimsizler*, *a:t*, *a:t çalışması*, *a:t görkezgiç*, *a:t sözlemi*, *ayırgıçyı söz düzümi (ısınışma)*, *ba:glaycı kömekçiler*, *ba:rlık forma*, *basmaca*, *basım*, *basım belgisi*, *birlik sa:n*, *birlik-köplük sa:n*, *boğaz*, *bogaz çekimsizi*, *boğazlaşma*, *bogna bölmek*, *çıkış doldurgıcı*, *çıkış düşüm*, *dil bilimi*, *dilucü çekimsizleri*, *dilardı çekimsizleri*, *di:ş çekimsizi*, *di:şa:ra çekimsizleri*, *di:ş do:dak çekimsizi*, *dişdüybi sesler*, *geçirmeyä:n i:şlik*, *geçiryä:n*, *geçiryä:n i:şlik*, *gi:ñ çekimliler*, *gi:ñ do:dak çekimliler*, *ses artdırılması*, *ses birleşmesi*, *ses çalışması*, *sesdeş sözler*, *ses düşmesi*, *ses meñzetmesi*, *yazmaça*, *yazuv dili*, *yeñiş doldurgıcı*, *yeñiş düşüm*... etc. The rest of the terms are phrases and they consist of the combination of Turkish words and Arabic, Persian and Russian words. *abstrakt a:tlar*, *asil ma:nı*, *baş harp*, *ca:nlı dil*, *düzme ha:llar*, *edebi dil*, *ensiklopedik sözlükler*, *flektiv diller*, *goşma ha:llar*, *konkret a:tlar*, *orfografik sözlük*, *sa:da sözler*, *üçüncü şahs*, *yasama sıpatlar*, *zarplı sesler*... etc.

Grammar topics in Turkmen Turkic differ from Turkish in terms of research method. Subjects and subject headings within sound, form and sentence have different characteristics from this aspect. There are very few common terms in two written languages. : a:t: Ad, isim, agız: Ağız, agız sesi: Ağız sesi, alınma (söz): Alınma sözcük, alıntı sözcük, da:ralma: Daralma, damak: Damak, dil: Dil, ene dili: Ana dil, i:ñelme: İncelme, öli dil: Ölü dil, ses: Ses, ses birleşmesi: Ses birleşmesi, ses düşmesi: Ses düşmesi, yazuv dili: Yazı dili. Except aforesaid examples, Turkish and quoted terms consist mostly of different words.

KAYNAKÇA

- Baycanow, B. & Petjikowa, M. (2015). *Häzirki zaman Türkmen dili*. Morfologiya. Aşgabat: Türkmenistanıň Bilim Ministrliđi, Türkmen Döwlet Neşiryatı.
- Bekcäyev, T. (2010). *Umumı dil bilimi*. Aşgabat: Türkmenistanıň Bilim Ministrliđi, Türkmen Döwlet Neşiryatı.
- Borcakov, A. & Sarihanov, M. (2000). *Türkmen diliniň grammatikası (morfologiya)*. Aşgabat: Türkmenistanıň Prezidentiniň Yanındaki Ilım ve Tehnika Baradaki Yokarı Geňeş Mađtımğulı Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutı.
- Çarıyarov, B. (1969). *Günorta-günbatır Türki dillerde işlik zamanları*. Aşgabat: Türkmenistan SSR Ilımlar Akademiyası, Mağtımğulı Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutı.
- Diňç, S. (2017). *Türkmen Türkçesinin söz dizimi*. Kayseri: Fenomen Yay.
- Esenmedova, A. (2010). *Häzirki zaman Türkmen dili (morfologiya)*. Aşgabat: Türkmenistanıň Bilim Ministrliđi Mağtımğulı Adındaki Döwlet Üniversiteti.
- Gürsoy-Naskali, E. (1997). *Türk dünyası gramer terimleri kılavusu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Hamzayev, M. Y. (1962). *Türkmen diliniň sözlüği*. Aşgabat: Türkmenistan SSR Ilımlar Akademiyası Dil Bilimi İnstitutı.
- Hanser, O. (2003). *Türkmençe elkitabı*. (Z. Kargı Ölmez, Çev.). İstanbul: Kebikeç Yay.
- Karaağaç, G. (2018). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi grameri, şekil bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Kıyasova, G., Geldimradov, A. & Durdiyev, H. (2015). *Türkmen diliniň düşündirişli sözlüği*. Aşgabat: Türkmenistanıň Ilımlar Akademiyası Mağtımğulı Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutı.
- Nartıyev, N. (2010). *Häzirki zaman Türkmen dili (leksika)*. Aşgabat: Türkmenistanıň Bilim Ministrliđi.
- Nıyazov, S. (2009). *Türkmen dili*. Aşgabat: Türkmenistanıň Bilim Ministrliđi.
- Taçmuradov T. & Hudaykulyev, M. (1970). *Fonetika sovremennogo Turkmenskogo literaturnogo yazıka*. Aşgabat: Türkmenistan SSR Ilımlar Akademiyası, Mağtımğulı Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutı.
- Tekin, T. (1995). *Türk dillerinde birincil uzun ünlüler*. Ankara: Simurg Yay.
- Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z. & Eker, S. (1995). *Türkmençe - Türkçe sözlük*. Ankara: Simurg Yay.
- Veyisov, B. & Babayeva, G. (2010). *Türkmen dili (praktikum)*. Aşgabat: Türkmenistan Bilim Ministrliği Mağtımğulı Adındaki Türkmen Döwlet Üniversiteti.
- Veyisov, B. (2010). *Türkologiya: giriş*. Aşgabat: Türkmenistanıň bilim ministrliği, Türkmen Döwlet Neşiryatı.

ÇAĞATAY SAHASINDAN TÜRKÇE ŞİİRLERİ BİLİNMEYEN BİR ŞAİR: HİLÂLÎ-İ ÇAĞATÂYÎ VE BAHR-I TAVÎL'İ

A POET FROM CHAGATAI FIELD WHOSE TURKIC POEMS ARE UNKNOWN: HİLÂLÎ CHAGATÂÎ AND HIS BAHR-I TAVÎL

Büşra ÇELİK*
Banu GÜZELDEREN**

Öz

İran'ın Esterâbâd şehrinde doğan Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh Hilâlî (ö. 1529-30), Çağatay Türklerinden olmasından dolayı Çağatâyî nisbesiyle meşhur olmuş ve Alî Şîr Nevâyî'nin himayesi ile Sultan Hüseyin-i Baykara'ya musahiplik yapmıştır. Türk asıllı olmasına rağmen eserlerini Farsça kaleme alan Hilâlî-i Çağatâyî'nin Farsça Dîvân'ı ile birlikte Şâh u Dervîş, Sıfâtü'l-Âşıkîn ve Leylâ vü Mecnûn adlı üç mesnevisi günümüze ulaşmıştır. E. R. Rustamov, şairin Çağatay Türkçesiyle yazdığı Bahr-ı Tavîl'inden ilk defa bahsederek Hilâlî'nin kendi anadiliyle de eser verdiğini ortaya koymuştur. Bahr-ı Tavîl, şairin elde mevcut bulunan tek Türkçe eseri olması bakımından oldukça önemlidir. Bu makalede Türk edebiyatında bahr-ı tavîl türü ile ilgili bilgiler verildikten sonra Hilâlî-i Çağatâyî'nin hayatı ve eserlerine yer verilmiş; makalenin sonunda Bahr-ı Tavîl'in dil özellikleri ve çeviri yazılı metni sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Hilâlî-i Çağatâyî, Bahr-ı Tavîl, Çağatay Türkçesi, 15. Yüzyıl, Alî Şîr Nevâyî, Çağatay Sahası Türk Edebiyatı

Abstract

Born in Esterabad, Iran, Badr-al-Dîn Mohammad Abdillah Hilâlî (d. 1529-30), because of being one of the Chagatai Turks, he was renowned by his Chagatâi tag and became a company to Sultan Hosayn-e Baykara under the patronage of Alî Şîr Nevâyî. Although he was of Turkic origin, Hilâlî-i Chagatâi, whose works were written in Persian, has survived with his Persian Dîvan, Shah u Dervish, Sıfâtü'l-Âşıkîn and Leylâ vü Mecnûn. E. R. Rustamov mentioned the poet's Bahr-ı Tavîl written in Chagatai Turkic for the first time and revealed that Hilâlî also gave works in his native language. Bahr-ı Tavîl is very important in that it is the only Turkic work available to the poet. In this article, after giving information about bahr-ı tavîl type in Turkic literature, the life and works of Hilâlî-i Chagatâi are given; at the end of the article, Bahr-ı Tavîl's language features and transcribed text and facsimile are presented.

Keywords

Hilâlî Chagatâi, Bahr-ı Tavîl, Chagatai Turkic, 15th Century, Alî Şîr Nevâyî, Chagatai Field Turkic Literature

* Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, orcid: 0000-0002-5419-1805

** Arş. Gör. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, banudurgunay@akdeniz.edu.tr, orcid: 0000-0003-1100-7569

Gönderim Tarihi: 03.12.2019
Kabul Tarihi: 23.04.2020

GİRİŞ

Farsça şiiirleriyle İran edebiyatında kendisine önemli bir yer edinen Türk şairi Bedrüddîn Hilâlî'nin Çağatay Türkçesiyle şiiirleri olduğuna dair bir bilgiye Çağatay Türkçesi üzerine yapılan çalışmalarda ve Çağatay edebiyatı tarihlerinde rastlanmamaktadır. Ancak Çağatay Türkçesi eserlerini Özbek Türkçesinin ilk örnekleri olarak değerlendiren E. R. Rustamov, 1963'te Hilâlî'nin bahr-ı tavîl türünde Türkçe bir eser verdiğini Türkoloji âleminin bilgisine sunmuştur (Rustamov, 1963). Rustamov, Hilâlî'nin eserini tanıtır Rusça çevirisi ile birlikte Arap harfleriyle yayımlamıştır. Alî Şîr Nevâyî'nin beğenisini kazanıp Hüseyin-i Baykara meclislerinde yetmişmiş olan bu şairin Çağatay Türkçesiyle yazdığı bahr-ı tavîlin edebiyat tarihi açısından önemi büyüktür. Bugünkü bilgilerimize göre bu eser, Çağatay Türkçesiyle tespit edilen ilk ve tek bahr-ı tavîl örneğidir.

Bu çalışmada ilk önce bahr-ı tavîl terimi üzerinde durulacak ve Türk edebiyatında bahr-ı tavîllere ilişkin bilgilerin yanı sıra bu türde verilen eserlerin güncel bir listesi tablo hâlinde sunulacaktır. Daha sonra Hilâlî'nin hayatına ilişkin bilgiler verilecek, *Bahr-ı Tavîl*'in nüshaları değerlendirilecek, Çağatay Türkçesinin dil özelliklerine göre metin incelenecek ve son olarak da *Bahr-ı Tavîl*'in çeviri yazılı metni tıpkıbasımı ile verilecektir.

Edebiyat terimi olarak iki farklı anlama gelen bahr-ı tavîlin ilk anlamı Halîl b. Ahmed'in oluşturduğu aruz sisteminde *muhtelif* denilen birinci dairenin ilk bahrini oluşturan *Fe'ülün Mefâ'ilün Fe'ülün Mefâ'ilün* veznidir (Yılmaz, 2011, s.183). Türk ve İran şairleri tarafından tercih edilmeyen bu vezin daha çok Arap edebiyatında rağbet görmüştür. Hatta Arapların meşhur şairi İmruu'l-Kays'ın Seb'a-i Muallakaların en üstünde yer alan şiiirini bu vezinle yazdığı bilinmektedir (Olgun, 1994, s. 22). İkincisi ise daha çok Türk ve İran edebiyatında görülen *Fe'ilâtün, Fâ'ilâtün, Mefâ'ilün* veya *Müstefilün* gibi tef'ilelerden birinin arka arkaya tekrarlanması ve her dizinin kendi içinde secilenmesiyle nesir cümleleri şeklinde yazılan bir şiiir tarzının adıdır (Dilçin, 1983, s. 277; Aksoyak, 2018, s. 231).

Bu nazım şeklinin ilk olarak İran edebiyatında mı yoksa Türk edebiyatında mı ortaya çıktığı henüz bilinmese de bugünkü bilgilerin ışığında bahr-ı tavîl yazımı 15. yüzyıla kadar gitmektedir (Mermer, 2002, s. 121). Aksoyak'ın araştırmalarına göre Anadolu sahasında ilk bahr-ı tavîl Ahmed Paşa tarafından kaleme alınmış, İran edebiyatındaki ilk örneklerden birini de Abdü'l-âli adlı bir şair vermiştir (2007, s. 89).

Genellikle sevgilinin güzellik unsurları ile âşık ve sevgili arasındaki münasebetler işlenen bahr-ı tavîllerde münacat, naat gibi dinî konular ile mizah ve övgü konulu bahr-ı tavîl örnekleri de vardır (Aksoyak, 2007: 84). Bahr-ı tavîlin kafiye şeması çoğunlukla gazel biçiminde olsa da kafiye düzeni kıta şeklinde olan bahr-ı tavîller de bulunmaktadır (Aksoyak, 1999, s. 439).

1. Türk Edebiyatında Bahr-ı Tavîller

Edebiyatımızda son zamanlara kadar bu şiiir tarzının tek örneğinin Şeyh Gâlib tarafından verilmiş olduğu görüşü epey yaygındı. Ancak araştırmacılar tarafından çeşitli şiiir mecmualarında bulunan ve bilim dünyasının istifadesine sunulan bahr-ı tavîllerin sayısı zaman içinde artış göstermiştir. Hiç şüphesiz hâlen çeşitli şiiir mecmualarında böyle keşfedilmeyi bekleyen bahr-ı tavîller bulunmaktadır.

Bahr-ı tavîl üzerine yapılan çalışmalar sonucunda 15. yüzyılda 5; 16. yüzyılda 7; 17. yüzyılda 7; 18. yüzyılda 9; 19. yüzyılda 15; 20. yüzyılda ise 10 adet toplamda 39 şair tarafından 53 adet bahr-ı tavîl yazıldığı gün yüzüne çıkmıştır. Aşağıdaki tabloda hangi yüzyılda, hangi müellifin kaç adet bahr-ı tavîl yazdığı görülmektedir:

Tablo 1: Türk Edebiyatında Bahr-ı Tavîl Kaleme Alan Müellifler

Yüzyılı	Müellifi	Sayısı
15. Yüzyıl	Ahmed Paşa (Aksoyak, 2007)	1
15. Yüzyıl	Seyfî (Aksoyak, 2007)	1
15. Yüzyıl	Belâyî (Aksoyak, 2007)	1
15. Yüzyıl	Şeyhî (Aksoyak, 2007)	1
15. Yüzyıl	Resmî (Aksoyak, 2007)	1
16. Yüzyıl	Fedâyî (Mermer, 2002)	2
16. Yüzyıl	Gelibolulu Âlî (Aksoyak, 2006)	2
16. Yüzyıl	Kadrî (Kaplan, 2018)	1
16. Yüzyıl	Zuhûrî (Kaplan, 2018)	1
16. Yüzyıl	Muhibbî (Kesik, 2015)	1
17. Yüzyıl	Arşî (Kahraman, 1989)	1
17. Yüzyıl	Fehîm-i Kadîm (Kaplan, 2016)	1
17. Yüzyıl	Beyânî (Aksoyak, 2018)	1
17. Yüzyıl	Mu'în (Aras, 2010)	1
17. Yüzyıl	Nî metî (Ersöz, 2007)	1
17. Yüzyıl	Mücellâ	2
18. Yüzyıl	Birrî (Erkul, 1993)	1
18. Yüzyıl	Zâtî	1
18. Yüzyıl	Vahyî (Taş, 2004)	2
18. Yüzyıl	Dâniş (Birgören, 2004)	2
18. Yüzyıl	Şeyh Gâlib (Kalkışım, 1994)	1
18. Yüzyıl	Azbî Baba (Bayram, 2006)	1
18. Yüzyıl	Nazîr (Şengün, 2006)	1
19. Yüzyıl	Nâkâm (Mert, 2012)	1
19. Yüzyıl	Müştak Baba (Gündoğdu, 1997)	2
19. Yüzyıl	Antepli Aynî (Arslan, 2004)	1
19. Yüzyıl	Nebâtî (Tokmak, 2018)	2
19. Yüzyıl	İzzet Molla (Ceylan&Yılmaz, 2005)	1
19. Yüzyıl	Bayburtlu Zihnî (Kılıç, 2017)	2
19. Yüzyıl	Mehmed Şâkir Efendi (Yanbal, 2009)	2
19. Yüzyıl	Necmî (Tiker, 2003)	1
19. Yüzyıl	Senîh (Okyay, 2005)	1
19. Yüzyıl	İffetî	1
19. Yüzyıl	M. Vâhid	1
20. Yüzyıl	Sâbir (Sabir, 1975)	3

20. Yüzyıl	Abdübâkî Fevzî (Aksoyak, 2007)	3
20. Yüzyıl	Çukadarzâde	2
20. Yüzyıl	Halil Nihat Boztepe	1
20. Yüzyıl	Asrî	1

2. Hilâlî-i Çağatâyî ve Bahr-ı Tavîl'i

2.1. Hilâlî-i Çağatâyî

Mevlânâ Bedrüddîn Hilâlî, 874/1470'te Esterâbâd'da dünyaya gelmiş ve 895/1491 yılında Herat'a yerleşene kadar da ömrünü Esterâbâd'da geçirmiştir (Bernardini, 2003, s. 152). Herat'ta Hüseyin-i Baykara meclislerinde Alî Şîr Nevâyî ile yakınlık kurmuş ve Nevâyî tarafından himaye edilmiştir (Gandjei, 2012). Hilâlî'yi henüz çok gençken tanıyan Alî Şîr Nevâyî, *Mecâlisü'n-Nefâ'is*'inde onun iyi bir yaratılışın yanında iyi bir hafızaya da sahip olduğunu bilgisini verir (Nevâyî, 2001, s. 95). Nevâyî'nin şairler tezkiresini ilavelerle çeviren Heratî, Mevlânâ Hilâlî ile ilgili bilgilerin sonuna bir not düşerek Nevâyî'nin Hilâlî hakkında yanılmadığını, onun şiirin her türünde büyük bir başarı kazandığını ve döneminin en ünlü şairlerinden biri olduğunu belirtir (Nevâyî, 2017, s. 48).

Zamanının önemli kültür merkezlerinden olan Herat'ta, Hilâlî birçok önemli isimle tanışma fırsatı bulmuştur. Kaynaklara göre Molla Câmî ile hacca gitmiş, Sâm Mirza ile tanışmıştır (Bernardini, 2003, s. 152). Hüseyin-i Baykara'nın ölümünden sonra Herat'ta Özbek Hanları ve Safeviler arasındaki mücadele bir kargaşa dönemi yaşanmasına yol açmıştır. Bu sırada Herat'ta olan Hilâlî, Ubeydullah Han'ın bölgenin yönetimini ele geçirmesinden sonra Sünni olmasına rağmen Şiilik suçlamasıyla öldürülmüştür. Kaynaklarda Hilâlî'nin ölüm tarihi hakkında iki farklı görüşe rastlanır. Hilâlî'nin hayattayken tanıma fırsatı bulduğu Sâm Mirza'ya göre ölüm tarihi 939/1532-1533 yılıdır. Buna karşın diğer kaynaklarda ölüm tarihi 936/1529-1530 olarak kaydedilmiştir (Ethé, 1903, s. 782). Hilâlî'nin Hicâbî mahlasını taşıyan kızının da bir şair olduğu ve gazelleriyle ünlendiği bilinmektedir (Bernardini, 2003, s. 152).

Michele Bernardini'ye göre Farsça şiirleriyle tanınan Hilâlî, 16. yüzyılın ilk yarısının en saf ve en orijinal şiirlerini ortaya koymuştur (2003, s. 152). Şiirlerini dolaysız olarak doğrudan ifade etmesi, Bernardini'ye göre Hilâlî'nin yaşadığı dönem için eşsiz bir özelliktir (2003, s. 152). Onun hurûf-ı hecâ sırasına göre dizilmiş gazelleri, rubaileri ve kıtalarından ibaret olan *Farsça Divanı*'nın yanında yine Farsça *Şah u Deroîş* (*Şâh u Gedâ*), *Sıfâtü'l-Âşıkîn* ve *Leylâ vü Mecnûn* mesnevileri bulunur. Hermann Ethé tarafından 1870'te manzum olarak Almanca'ya çevrilen *Şâh ü Gedâ* mesnevisi, teması bakımından çok farklı şekillerde yorumlanmıştır. Ethé'ye göre bu mesnevi dinî, sûfiyâne bir özellik göstermektedir (Beveridge, 1987, s. 483). *Sıfâtü'l-Âşıkîn*, yirmi baptan oluşan ve her babında bir insani niteliğin işlendiği bir mesnevidir. Bu eser muhtemelen 913/1508'den sonra yazılmıştır (Bernardini, 2003, s. 153). *Leylâ vü Mecnûn*'unsa yalnızca ileri tarihli bir kopyası British Museum'da bulunmaktadır. Bu yazma hakkındaki ilk bilgiler Charles Rieu'ya aittir (Rieu, 1881, s. 875).

2.2. Hilâlî-i Çağatâyî'nin Bahr-ı Tavîl'i

Hilâlî'nin *Bahr-ı Tavîl*'i hakkındaki ilk çalışma E. R. Rustamov'a aittir (Rustamov, 1963). Rustamov, Herat'taki kültürel ortamı ifade ederken bu bölgede yalnızca Farsça şiirlerin yazılmadığını, Harezmi Türklerince Türkçe şiirler yazıldığını dile getirir ve Hilâlî'nin *Bahr-ı Tavîl*'ini de bu bakımdan öne çıkarır (1963, s. 20).

Bahr-ı Tavîl'i, Taşkent'te bulunan bir kütüphanedeki yazmada gördüğünü belirten Rustamov, yazmanın demirbaş numarası bulunmadığını, eserin kendisine Ziyavuddin

Babakhanov sayesinde ulaştırıldığını aktarır (1963, s. 20). *Bahr-ı Tavîl*'i matbu harflerle yayımlayan Rustamov, çalışmasında metni Kiril harflerine aktarmamış bunun yerine Rusça çevirisine yer vermiştir. Hilâlî'nin *Bahr-ı Tavîl*'inde *Şâh u Dervîş* mesnevisine göndermelerin bulunduğu dikkati çeken Rustamov, Türkçe ile yazılan *Bahr-ı Tavîl*'in, klasik anlayışa uygunluğundan yola çıkarak bu eserin, şiirdeki yetkinliğini ispatlamak maksadıyla başka bir şaire verilmiş olabileceği fikrindedir (1963, s. 23). Hilâlî'nin *Bahr-ı Tavîl*'inden bahseden ikinci isim ise Aksoyak'tır (2007, s. 89). Aksoyak, Hilâlî'nin eserini Fars edebiyatında yazılmış diğer bahr-ı tavîllere dâhil etmiş, ancak eserin hangi dilde yazıldığına dair bilgi vermemiştir.

Bahr-ı Tavîl, ilk defa Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Kitapları, 62 numarada kayıtlı bir şiir mecmuasında karşımıza çıkmıştır. "Gazel-i Bahr-ı Tavîl-i Nevâyî" başlığı taşıyan metin Çağatay Türkçesi dil özelliklerinden dolayı müstensih tarafından Alî Şîr Nevâyî'ye atfedilmiştir. Ne var ki manzumelerin başlıklarının yanlış yazılması müstensihlerin sık düştüğü hatalardandır. Nitekim eserin sonundaki mahlasın "Hilâlî" olması ve ulaştığımız iki nüshada da metnin Hilâlî-i Çağatâyî adına kayıtlı olması Nevâyî'ye ait olma fikrini ortadan kaldırmıştır. Ayrıca bu nüshada bulunan metnin dili nispeten daha çok Oğuz Türkçesi özellikleri taşıdığı için (33v8 dilimden, 34v1 üstünde vs.) Çağatay Türkçesini daha iyi yansıttığı düşünülen ve Milli Kütüphane'de 06 Mil Yz A 715 demirbaş numarasıyla kayıtlı şiir mecmuasında yer alan metin çalışılmıştır.

Hilâlî'nin *Bahr-ı Tavîl*'inin nüshaları ve yer aldığı varaklar şu şekildedir:

1. *Mecmû'a-ı Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Kitapları 62, 33v-35v.
2. *Mecmû'a-ı Eş'âr*, Ankara Milli Kütüphane, 06 Mil Yz A 715, 84v-85r.
3. *Mecmû'a-ı Eş'âr*, Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İ. Saib Bölümü 172, 42r.
4. *İlmî-zâde Sabrî Çelebi Divânı*, Bibliothèque Nationale de France, Suppl turc. 384, 51r.¹

Bunlardan başka Abdülbaki Gölpınarlı Özel Kütüphanesi (Konya Müzesi)'nde bulunan ancak demirbaş numarası bilinmeyen bir *Mecmû'a-ı Eş'âr*² ile Rustamov'un makalesinde matbu harflerle yayımladığı Taşkent nüshası vardır.

Hilâlî, *Bahr-ı Tavîl*'ini Fe'îlâtün tef'îlesiyle gazel nazım şekliyle yazmıştır. Kendi içinde kafiyeli olan mısralar, sayıları 20 ila 24 arasında değişen Fe'îlâtün tef'îlelerinden oluşmaktadır. Şair bazı mısraların başında Fe'îlâtün yerine Fâ'îlâtün tef'îlesini kullanmıştır.

3. Eserin Dili Üzerine

Bu bölümde *Bahr-ı Tavîl*'in öne çıkan ses bilgisi ve şekil bilgisi özellikleri üzerinde durulacaktır.

3.1. Ses Bilgisi

3.1.1 Ek uyumsuzluğu: Kemal Eraslan'ın "Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluğuna Dair" başlıklı makalesinde ifade ettiği Doğu Türkçesindeki ek uyumsuzluğuna *Bahr-ı Tavîl*'de rastlanmaktadır (1970, s. 115): *اكرلاشوة* *kuşlarge* (84v/7).

Çağatay Türkçesinde Arapça ve Farsça sözcüklere kalın sıradan ekler getirilmesi çok yaygındır (Karaağaç, 1997, s. XXXV). Metinde bir örneği bulunur: *دەرفشیدورد* *dervîşğa* (85r/19).

3.1.2. Zamir n'sinin düşmesi: Çağatay Türkçesinin ayırt edici özelliklerinden biri zamir n'sinin istisnalar haricinde kullanılmamasıdır (Karaağaç, 1997, s. XXXVI). *Bahr-ı Tavîl*'de de zamir n'sinin kullanılmadığı görülmektedir: *اکیزوا* *özige* (84v/4); *اکیزوک* *közige* (84v/4); *اکیزویو* *yüzige* (84v/4); *اکیزویو* *kaşığa* (84v/4); *اکیزویو* *astıda* (84v/8); *اکیزویو* *hasretidin* (85r/7).

¹ Bizi bu nüshadan haberdar eden kıymetli hocam Prof. Dr. Hakan Taş'a çok teşekkür borçluyuz.

² Bu nüshanın varlığından Aksoyak makalesinde söz etmiştir (2007, s. 89).

3.1.3. Ötümlüleşme: Oğuz Türkçesinin etkisiyle kimi sözcüklerde /t-/>/d-/ ötümlüleşmesi görülür. Çağatay Türkçesinde çoğunlukla Eski Türkçedeki şekle bağlı kalınsa da /t-/>/d-/ ötümlüleşmesi birkaç sözcükte tanıklanabilir (Eckmann, 2013, s. 39). *Bahr-ı Tavîl*'de *tağı* sözcüğünde ve *te-* fiilinde bu ses hadisesi görülür: *عادى داğı* (85r/3); *دینیز زکنید* (85r/10) vb.

3.1.4. Yutulma: Ünlü ile başlayan bir sözcükten önce gelen, ünlü ile sona eren sözcüğün son ünlüsünün kullanılmaması Çağatay Türkçesinde gözlemlenen bir ses hadisesidir (Eckmann, 2013, s. 35). Metinde yutulma hadisesinin örnekleri bulunur: *ن'itey* (84v/1); *ن'itey* (84v/3).

3.2. Şekil Bilgisi

3.2.1. İsim çekimi: Çağatay Türkçesinde belirtme durumu Eski Türkçede zamirlere getirilen *+nI* ekiyle yapılır: *الله نى* Allāhni (84v/3); *نمناجى* cānımnı (84v/5); *نوشوقى* kuşnu (84v/10); *نمیلوکى* külimni (85r/3); *نیزویدى* yüzni (85r/7).

3. tekil şahıs ekinden sonra yönelme durumunu ifade eden *-nA* eki Oğuz Türkçesinin bir özelliğidir. Çağatay Türkçesinde de yönelme durumu eki Eski Türkçedeki şekliyle kullanılabilirdiği gibi özellikle 3. tekil şahıs iyelik ekinden sonra geldiğinde *g/g̃* ünsüzü düşebilir (Eckmann, 2013, s. 71): *نیزویدى ایاغیا* (84v/18).

3.2.2. Fiil çekimi: Metinde yalnızca *نیزویدى* tilerem (84v/17) örneğinde geniş zamanın 1. tekil şahıs çekiminde Eski Anadolu Türkçesinin ayırt edici bir özelliği olan *-Am* zamir kökenli şahıs ekinin kullanıldığı görülmektedir. Eski Anadolu Türkçesinden kaynağını alan bu ek, geniş zaman ve duyulan geçmiş zaman fiil çekimlerinde Nevâyî tarafından oldukça sık kullanılmıştır (Borovkov, 1954, s. 80-81; Karaağaç, 1997, s. XXIII; Eckmann, 2013, s. 130).

Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan, Harezmi Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde örneklerine rastlanan *-p* duyulan geçmiş zaman eki, Çağatay Türkçesinde de görülmektedir (Karaağaç, 1997, s. XXXVIII). Metinde bunun örneği bulunmaktadır: *نیزویدى* birip men (84v/5).

İlk kez Harezmi Türkçesinde tanıklanan ve daha sonra Kıpçak Türkçesi ile Eski Anadolu Türkçesinde de varlığını sürdüren şimdiki zaman çekimi Çağatay Türkçesinde *-A turur* yapısı ve *-Adur* ekiyle yapılmaktadır (Eckmann, 2013, s. 139; Güner, 2013, s. 220-221). Metinde şimdiki zaman çekiminin örnekleri bulunmaktadır: *نیزویدى* kıladur (84v/14); *نیزویدى* aladur (85r/2); *نیزویدى* yakıladur (85r/2).

Ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerine gelen *-Ay* emir 1. tekil şahıs ekinin metinde birçok örneği bulunur: *نیزویدى* kılay (84v/1); *نیزویدى* n'itey (84v/1); *نیزویدى* eyley (84v/1).

4. Metin

Baħr-ı Tavîl-i Monla Hilālî

84v

I.

[1] Ne kılay āh ne eyley n'itey Allāh ni eyley maña bir şūh belā uçradı nā-gāh ni eyley [2] kişi çün derd-i tilimdin imes āgāh ni eyley • Men müselmān-ı sitem-dīde vü ğam-dīde ve [3] ol kâfir-i bed-hūy u belā-cūy u sitem-kār ki Allāhni bilmes n'itey Allāh ni eyley •

II.

[4] Zār u ħayrān men öziğe kıd-i ra'nā vü yüzige hem anıñ ħurfe kışığa hem anıñ fitne köziğe [5] dil ü cānımnı biripmen leb-i şīrīn söziğe • Yüzidür bāğ-ı cemāl ü kıdidür tāze nihāl ü [6] közidür ħurfe ğazāl u lebidür şehd-i zülāl ü kışidür misl-i hilāl u yüzidür māh ni eyley •

III.

[7] Atı bar u iti bar u kuşu bar u kulu var u iti itlerge zarīf ve kuşu kuşlarge ħarīf [8] • kulu gül aldıda bülbül atı şāh astıda düldül • İt itige kuş kuşığa kul kuluğa [9] bende bolur men • Atı her

yirde kadem kıyosa ser-efgende bolurmen • men dervîş ü gedâdur [10] men vü ol şâh ni eyley •
IV.

Gâh gâhî ki yarağlap şadağın bilige bağlap kuşnı ilige tutup [11] kolını aldığa salıp atını nâz ile sürse iti ardınca yügürse oluban içse şarâb u [12] kuş urup kılsa kebâb u yoruban cilveler itse turuban aytıp işitse [13] men miskîni körüp ol haşmet ü ol câh ne eyley •

V.

Nev-bahâr oldı ve ol gül [14] kıladur 'azm-i tecemmül kiyiben hil'at-i zer-keş içiben câm-ı muraşşâ' miniben ablağ-ı ser-keş [15] tikiben çetr-i mülemma' sebze vü serv-i semende gül ü gülzâr-ı çemende mey içip mest igende [16] baş urıp 'ışk digende unutup ger meni yâd itmese nâ-gâh ne eyley•

VI.

[17] Tilerem kim anı körsem aña yetgünce yügürsem iligim bilige ursam çikip aldımğa ketürsem [18] baş ayağına tigürsem vay eger ol mini yâd körse yüzni mendin evürse 85r [1] kıytıban yolını itürse çapıban atını sürse men güm-râh ne eyley•

VII.

'İşk dâğı [2] ni belâdur ki minin cânım aladur ki yine od çakılıp cânım içinde yakıladur • Mini öldürdi [3] bu dâğ u mini küydürdi bu dâğ küyüp ölgende külimni dağı savurdu [4] bu dâğ • İmdi n'itey veh ne kılay kıyda baray âh ne eyley•

VIII.

Yâ Rab ol pâdişeh olsun [5] şeref evcinde meh olsun göz aña cilvegeh olsun baş itige hâk-i reh olsun [6] mülkü'l-'arş penâhı vü melâ'ik sipeh olsun yüzi yetti felek üstide meh-i çâr-deh [7] olsun bu kızıl yüzni kişi kim tilemes rû-siyeh olsun • Yüzidür mâh yüzüm hasretidin [8] kâh ne eyley•

IX.

Men **Hilâlî** men ü ol mâh menem bende vü ol şâh aña bende [9] hevâ-hvâh velî âh ki andın manga yok hiç nigâhu ve manga hiç günâhu ki nigâh itmese [10] nâ-gâh bu dervîşğa ol şâha diniz kim men ser-geşte-i güm-râh u hevesnâk u hevâ-hvâh [11] ni eyley eyley•

5. Sonuç

Bu çalışmada Türkçe kaynaklarda hayatına ilişkin son derece sınırlı bilgilerin bulunduğu Esterâbâdlı Mevlânâ Hilâlî'nin *Bahr-ı Tavîl*'inin Çağatay sahası ve Türk edebiyat tarihi açısından önemi üzerinde durulmuştur. Yakın zamana kadar tek örneğinin Şeyh Gâlib tarafından verildiği düşünülen bahr-ı tavîl türünün Çağatay sahasında da kullanılmakta olduğu görülmektedir. Türk edebiyatında bahr-ı tavîl üzerine yapılan araştırmaların sonucunda 15. yüzyılda 5; 16. yüzyılda 7; 17. yüzyılda 7; 18. yüzyılda 9; 19. yüzyılda 15; 20. yüzyılda ise 10 adet toplamda 39 şair tarafından 53 adet bahr-ı tavîl yazıldığı ortaya konmuştur. Bir tablo ile bu bahr-ı tavîller ve müelliflerinin güncel bir tablosu araştırmacıların ilgisine sunulmuştur.

Çalışmada *Bahr-ı Tavîl*'in ses ve şekil bilgisi özellikleri incelenmiştir. Eserin ses bilgisi özelliklerine göre Çağatay Türkçesi dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Çağatay Türkçesinde sıkça görülen ek uyumsuzluğu Farsça *dervîş* sözcüğüne kalın sıradan ek getirilmesiyle metinde örneklenmektedir. Zamir n'sinin kullanılmaması Çağatay Türkçesinin en ayırt edici özelliğidir ve metinde çok sayıda örneği bulunmaktadır. Yutulma hadisesi *n'etey* ve *n'itey* sözcüklerinde tanıklanır.

Şekil bilgisi özellikleri incelendiğinde de eserin dilinin klasik sonrası Çağatay Türkçesi özellikleri taşıdığı görülmektedir. Çağatay Türkçesinde olduğu gibi belirtme durumu *+nl* ekiyle yapılır. Nevâyî tarafından sıklıkla kullanıldığı bilinen, Eski Anadolu Türkçesinin ayırt edici bir

özelliği olan *-Am* zamir kökenli şahıs ekinin metinde tanıklandığı görülmektedir. Şimdiki zaman çekiminin Çağatay Türkçesinde olduğu gibi *-Adur* ekiyle örnekleri bulunmaktadır. Ayrıca ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerine gelen *-Ay* emir 1. tekil şahıs ekinin metinde birçok örneği tespit edilmiştir.

Bugünkü bilgilerimize göre bu eser, Çağatay Türkçesiyle tespit edilen ilk ve tek bahr-ı tavîl örneğidir. Çalışmada *Bahr-ı Tavîl*'in eldeki üç nüshası değerlendirildikten sonra Ankara Milli Kütüphane'de 06 Mil Yz A 715 numarada kayıtlı olan *Mecmû'a-ı Eş'âr*'daki nüshanın Çağatay Türkçesi dil özelliklerini daha iyi yansıttığından dolayı bu nüsha temel alınarak metin çeviri yazıyla verilmiştir.

Çalışmada Ali Nihat Tarlan Kitapları, 62 numarada kayıtlı nüshanın Alî Şîr Nevâyî'ye atfedilerek "Gazel-i Bahr-ı Tavîl-i Nevâyî" başlığını taşımasının bir müstensih hatası olduğu ortaya konmuştur. Büyük ihtimalle bu nüshadaki müstensih hatası Çağatay Türkçesi dil özelliklerinden dolayı eserin Alî Şîr Nevâyî'ye atfedilmesi ile ilgilidir. Eser, diğer nüshalarıyla birlikte ele alındığında Hilâlî-i Çağatâyî'ye ait olduğu görülmektedir.

Summary

Born in Esterabad, Iran, Badr-al-Dîn Mohammad Abdillâh Hilâlî (d. 1529-30), because of being one of the Chagatai Turks, he was renowned by his Chagatâi tag and became a company to Sultan Hosayn-e Baykara under the patronage of Alî Şîr Nevâyî. Although he was of Turkic origin, Hilâlî-i Chagatâi, whose works were written in Persian, has survived with his Persian Diwan, Shah u Dervish, Sifâtu'l-Âşîkîn and Leylâ vü Mecnûn. E. R. Rustamov mentioned the poet's Bahr-ı Tavîl written in Chagatai Turkic for the first time and revealed that Hilâlî also gave works in his native language. Bahr-ı Tavîl is very important in that it is the only Turkic work available to the poet. In this article, after giving information about bahr-ı tavîl type in Turkic literature, the life and works of Hilâlî-i Chagatâi are given; at the end of the article, Bahr-ı Tavîl's language features and transcribed text and facsimile are presented.

Contrary to present-day understanding that bahr-ı tavîl genre is solely written by Şeyh Gâlib, this paper suggests that bahr-ı tavîl is not only written in Anatolia but also in Chagatai field. Studies on bahr-ı tavîl in Turkic Literature revealed that there are 5 in 15th century, 7 in 16th century, 7 in 17th century, 9 in 18th century, 15 in 19th century and 10 in 20th century, total of 53 bahr-ı tavîl composed by 39 poets. This study also provides an up-to-date summary of these bahr-ı tavîls and their authors in a table for interested researchers.

According to our contemporary understanding, the poem in this article is the first and only poem in bahr-ı tavîl genre in Chagatai Turkic. After reviewing the current three editions of Bahr-ı tavîl, the text translation provided in this paper is based on *Mecmû'a-ı Eş'âr* referenced 06 Mil Yz A 715 and stored in Ankara National Library due to its superior reflection of Chagatai tag characteristics.

In conclusion, this paper suggests that in the manuscript accreditation to Alî Şîr Nevâyî with title "Gazel-i Bahr-ı Tavîl-i Nevâyî" is caused by the copyist error. It is highly probable that the copyist mistake of accreditation of this work to Alî Şîr Nevâyî in this issue is due to the Chagatai characteristic of the text. Once all versions of the work is reviewed in conjunction, it is observed that the text belongs to Hilâlî-i Chagatai. This study also evaluated the language characteristics of the Bahr-ı Tavîl and reasserted that the text belongs to Chagatai Turkic.

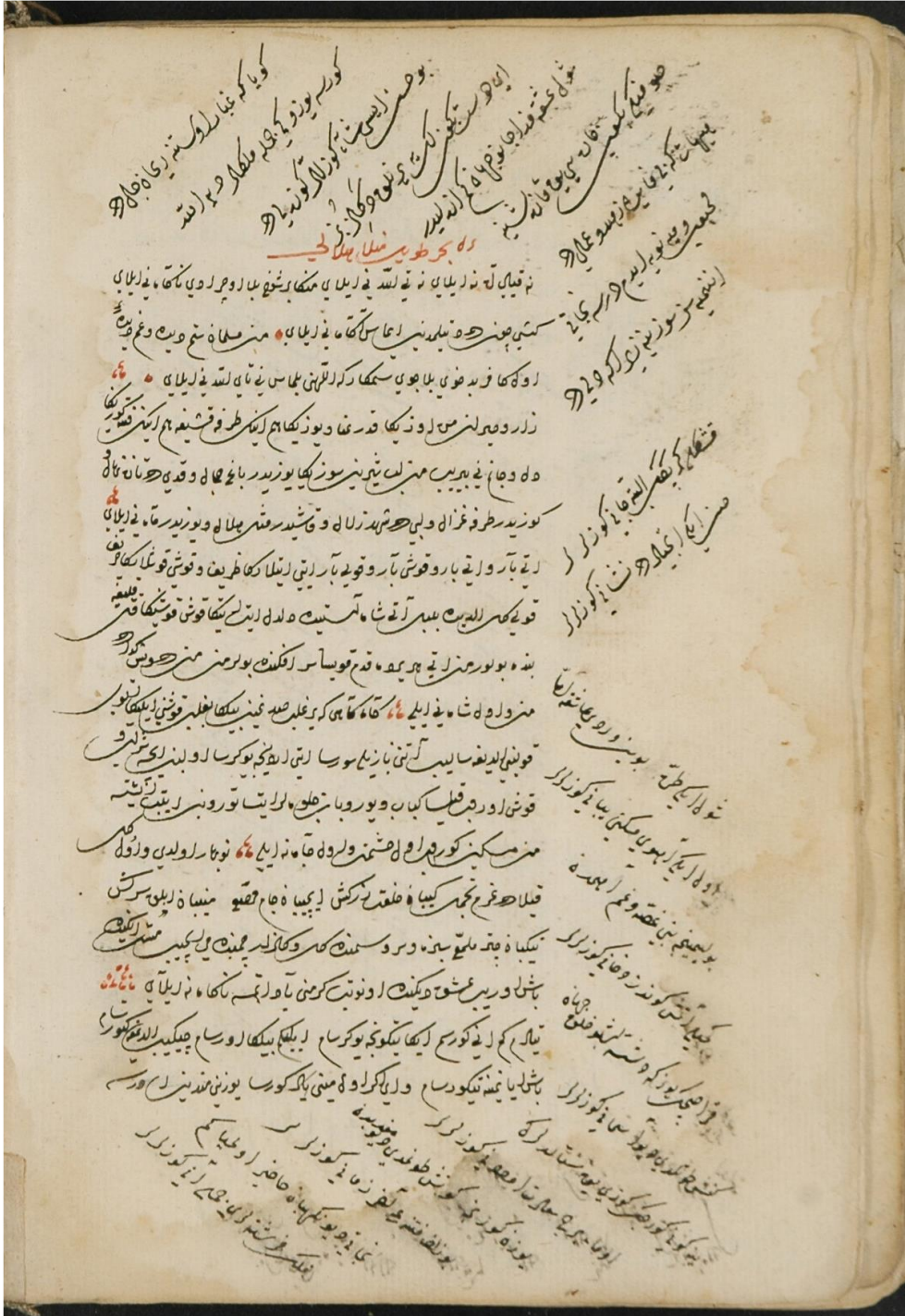
KAYNAKÇA

- Aksoyak, İ. H. (2006). *Gelibolulu Mustafa Âlî divan I, II, III*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Aksoyak, İ. H. (2007). Anadolu sahasında ilk Bahr-ı Tavîl Ahmed Paşa'nın mıdır? *Turkish Studies, International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 2(4), 84-97.
- Aksoyak, İ. H. (2018). Beyanî'nin bahr-ı tavil'i. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2(3), 230-242. <https://doi.org/10.34083/akaded.460094>.
- Ali Şir Nevâyî (2001). *Mecâlisü'n-Nefâis I*. haz. Kemal Eraslan. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ali Şir Nevâyî (2017). *Mecâlisü'n-Nefâis I-II: Herâtî ve Hekimşâh çevirisi mülhakâtı [Herâtî ve Hekimşâh Tezkiresi]*. çev. Naci Tokmak. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aras, M. (2010). *Mu'in divânı (İnceleme-Metin)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Arslan, M. (2004). *Antepli Aynî divânı*. İstanbul: Kitabevi.
- Asrî, Ahmed Cemil b. Mehmed Adnân, *Divân*. Ankara Milli Kütüphane. No. 06 Mil Yz FB 562. vr. 42r.
- Bayram, S. (2006). *Azbi Baba hayatı-eserleri-sanatı ve divanı (İnceleme-Tenkitli Metin)*. Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi.
- Bernardini, M. (2003). Helâlî Astarâbâdi Jagatâ'î. *Encyclopaedia Iranica, Vol. XII, 2*. Iranica Foundation.
- Beveridge, H. (1987). Hilâlî. *İslam Ansiklopedisi, Cilt: 5, I. Kısım*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Birgören, H. (2004). *Dâniş divânı (İnceleme-Metin)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Borovkov, A. K. (1954). Özbek yazı dilinin kurucusu Ali Şir Nevaî. çev. Rasime Uygun. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (2), 59-96. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/401855>.
- Ceylan, Ö. & Yılmaz, O. (2005). *Hazâna sürgün bahâr Keçecizâde İzzet Molla ve Divân-ı Bahâr-ı Efkar*. İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı.
- Dilçin, C. (1983). *Örneklerle Türk şiir bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, J. (2013). *Çağatayca el kitabı*. çev. Günay Karaağaç. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Erkul, R. (1993). Bir Bahr-i Tavîl örneği ve Birrî Mehmed Dede. *Yedi İklim*, 5(39), 43-45.
- Eraslan, K. (1970). Doğu Türkçesinde ek uyumsuzluğuna dair. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 18, 113-124. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/157849>.
- Ersöz, G. E. (2007). *Ni'metî divanı*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi.
- Ethé, H. (1903). *Catalogue of Persian manuscripts in the library of the India office VOL. I*. Oxford University.
- Gandjei, T. (2012). Hilâlî. *Encyclopaedia of Islam, second edition*. ed. P. Bearman vd.. <http://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2097/10.1163/1573-3912_islam_SIM_2863>. Erişim tarihi: 10.04.2019.
- Gündoğdu, M. K. (1997). *Müştak Baba*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kahraman, B. (1989). *Arşî Divânı'nın tenkidli metni I-II*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Kalkışım, M. (1994). *Şeyh Gâlib divânı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kaplan, Y. (2016). Fehîm-i Kadîm'in bahr-ı tavîli. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 14, 67-92. http://devdergisi.com/Makaleler/1170661403_5.%20makale.pdf.
- Kaplan, Y. (2018). Klâsik Türk Edebiyatında bilinmeyen bahr-ı tavîller-1: Kadrî ve Zuhûrî'nin Bahr-ı Tavîlleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 63, 103-116. <https://doi.org/10.14222/Turkiyat3952>.
- Karaağaç, G. (1997). *Lutfî divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kesik, B. (2015). Muhibbî'nin bahr-ı tavîl'i. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*. 1(2), 55-60. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/181184>.
- Kılıç, M. (2017). Bahr-ı tavîl ve Bayburtlu Zihnî'nin iki bahr-ı tavîli. *Doğu Araştırmaları*. 17, 39-46.
- M. Vâhid (1312). Bahr-ı Tavîl'den bir kıta. *Maarif* 5(35), 550-551.
- Mermer, A. (2002). XVI. Yüzyıl divân şairi Fedâyî ve iki bahr-ı tavîli. *İlmî Araştırmalar*, 14, 121-129. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fsmiadeti/issue/6491/85964>.
- Mert, A. (2012). *Nâkâm divanı (İnceleme-Tenkidli Metin)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi.
- Okyay, E. (2005). *Senîh-i Mevlevî divânı*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çanakkale: Çanakkale

- Onsekiz Mart Üniversitesi.
- Olgun, T. (1994). *Edebiyat lügati*. haz. Kemâl Edib Kürkçüoğlu. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Rustamov, E. R. (1963). *Uzbekskaya poeziya v pervoy polovine XV veka*. Moskova: Izdatelctvo Vostochnoy Litraturny.
- Sabir, M. E. (1975). *Hophopnâme*. haz. A. Mecit Doğru. Ankara: Atak Matbaası.
- Şengün, N. (2006). *Nazîr İbrahim ve divânı, (Metin-Muhtevâ-Tahlil)*. Doktora Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Taş, H. (2004). *Vahyî divanı ve incelenmesi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Tiker, S. (2003). *Necmî divânı inceleme-metin*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Tokmak, A. N. (2018). *Nebâtî divânı*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınları.
- Yanbal, S. (2009). *Şâkir Mehmed Efendi divânı*. (Doktora Tezi). Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi.
- Yılmaz, İ. (2011). Tavîl. *İslâm Ansiklopedisi*. (C. 40, s. 183-184). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- _____. *Mecmû'a-ı eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Kitapları 62, 33v-35v.
- _____. *Mecmû'a-ı eş'âr*, Ankara Milli Kütüphane, 06 Mil Yz A 715, 84v-85r.
- _____. *Mecmû'a-ı eş'âr*, Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İ. Saib Bölümü 172, 42r.

EKLER

Mecmû'a-ı Eş'âr, Ankara Milli Kütüphane, 06 Mil Yz A 715, 84v-85r.

KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA MANZUM MENZİL-NÂMELER VE FETHÎ'NİN "VASF-I MENÂZİL" ADLI HAC MENZİL-NÂMESİ

THE POETIC LETTERS RELATED TO DESTINATIONS IN THE CLASSICAL TURKISH LİTERATURE AND FETHİ'S RELATED TO THE HAJJ IN THE NAME OF "VASF-I MENÂZİL"

Yunus KAPLAN*

Öz

Menzil-nâmeler, çeşitli mekânlar arasında yapılan seyahatlerde konaklanan menziller hakkında kaleme alınmış olan eserlerdir. Manzum ve mensur şekillerde karşımıza çıkan bu türde yazılmış eserlerin büyük çoğunluğu, hac seyahati esnasında İstanbul-Şam-Mekke veya Kahire-Mekke arasında konaklanan menziller üzerinedir. Genellikle hac seyahatine çıkacak olan hacı adaylarına bilgi vermek amacıyla rehber niteliğinde yazılan bu eserlerden edebî değere haiz olanları manzum şekillerde kaleme alınanlardır. Daha çok 17. ve 18. yüzyıllarda meşhur olmayan şairler tarafından rağbet gören bu türde eser yazan şairlerden biri de hayatı hakkında elde herhangi bir bulunmayan Fethî'dir.

Fethî, bu türde VASF-ı Menâzil adında mesnevi nazım şekliyle 153 beyitten müteşekkil bir eser yazmıştır. Şair, bu eserde Mısır'dan iştirak ettiği hac kervanıyla Kahire'den Mekke'ye varıncaya kadarki konakladıkları menziller hakkında bilgi vermiştir. Sade bir dille kaleme alınan eserin dikkatleri çeken en önemli özelliği, menziller hakkında ayrıntılı bilgilerin verilmemiş olması ve müstakbel hac adaylarına hac seyahatlerinde zorluk çekmemeleri için çeşitli faydalı bilgiler ihtiva etmesidir.

Bu çalışmada menzil-nâmeler hakkında bilgiler verilerek bazı değerlendirmelerde bulunulmuş, bu türde yazılmış olan VASF-ı Menâzil'in şekil ve muhtevası üzerinde durularak eserin çeviri yazılı metnine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Klasik Türk edebiyatı, Menzil-nâme, Fethî, VASF-ı Menâzil

Abstract

The letters related to the destinations are the works which are written about the destinations stopped during the journeys between the various places. Most of the works which are written in such form that we see in the poetic and prose forms are on the destinations where are stopped between İstanbul-Damascus-Mecca or Kahire-Mecca during a hajj journey. Generally, those subject to the literal value among these works which are written in the quality of guide in order to inform the applicants of hajj who will go to the journey of hajj are the ones which are written in poetic form. One of the poets who wrote such works which were in demand by the poets who were not famous in the 17th and 18th centuries is Fethi of whom we do not have any information about his life.

Fethi wrote a work including 153 couplets in the mesnevi verse form in the name of VASF-ı Menâzil in such a form. The poet gave information about the destinations that he stopped over there

* Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yunuskaplan80@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2421-253X>

Gönderim Tarihi: 19.02.2020
Kabul Tarihi: 16.03.2020

from Cairo to Mecca by his hajj camel train from Egypt. The most important attention-grabbing property of this work written with a plain language is that the detailed information is not given about the destinations and it involves the various beneficial information in order that the intended hajj applicants don't have difficulty during their hajj journeys.

In this study, the information about the letters related to the destinations is given, some evaluations are provided, and the translated text of Vâsî Menâzil written in such type is included in consideration with its form and content properties.

•

Keywords

Classical Turkish Literature, Menzil-name, Fethi, Vâsî Menâzil

GİRİŞ

Arapça bir kelime olan menzil kelimesi sözlüklerde "esnâ-yı seyr ü seyâhatte gece nuzül olunan yer, konak", "iki konak arası bir konak yol, merhale", "ikâmet olunan yer, mesken, ikâmetgâh", "posta tatarı beygirlerinin bulunduğu mahal, tatar konağı veya menzil beygirleri", "kast ve niyet edilen son mahal" (Şemseddin Sami 2005: 1414) gibi anlamlara gelmektedir. İstilah olarak ise kervanların ve posta tatarlarının indikleri ve at değiştirdikleri, yahut geceyi geçirmek üzere konakladıkları bina ve hanların yerinde kullanılan bir tabirdir (Pakalın, 1993, s. 479). Menâzil ise menzil kelimesinin çoğulu olup menziller anlamına gelir.

Yollar ve yol sistemi, tarih boyunca bütün devletler için büyük önem taşımıştır. Çünkü ticari, ekonomik ve askeri faaliyetler; ulaşım, haberleşme ve nakliye gibi hizmetler düzenli bir yol sistemi sayesinde gerçekleştirme imkânı bulmuştur. Bu bakımdan altı asır gibi uzun bir süre geniş bir coğrafyada hâkimiyet süren Osmanlı imparatorluğu, iyi ve düzenli işleyen bir yol sistemine sahip bulunmaktaydı. İmparatorluk merkezi İstanbul'dan başlamak üzere, gerek Anadolu'ya ve gerekse Rumeli'ye giden ana yollar ile bunlara bağlanan lüzumu kadar tali yollar yapılmıştır (Halaçoğlu, 1981, s. 123).

Osmanlı İmparatorluğu'nda yollar Rumeli ve Anadolu'da üç kola ayrılmakta olup bunlar sağ, sol ve orta kollar olarak gruplandırılmıştır. Bunlardan Anadolu sağ kolu, Üsküdar-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya ve Halep'e; orta kol, Üsküdar-Gebze-İznik-Sapanca-Geyve-Hendek-Ayaş-Düzce-Bolu-Hacıhamza-Merzifon-Amasya-Turhal-Tokat-Sivas-Malatya ve Diyarbakir'e; sol kol ise Üsküdar'dan Merzifon'a kadar orta kolu takip ederek buradan Karahisar-ı Şarki-Bayburd-Tercan-Erzurum ve Kars'a gitmekteydi. Rumeli'de ise sağ kol, İstanbul-Kırklareli-Aydos-Pravadi-Babadağ-İsakçı-Akkirman ve Özi'ye; orta kol, İstanbul-Silivri-Çorlu-Edirne-Filibe-Sofya ve Belgrad'a; sol kol ise İstanbul-Silivri-Tekirdağ-Gelibolu-Keşan-Gümölcine-Selanik-Yenişehir vs. gitmekteydi (Halaçoğlu, 1981, s. 123).

Osmanlı İmparatorluğu'nda taşraya ve gerekli diğer yerlere merkezden gönderilen emirlerin ulaştırılması, haberleşmenin çabuk ve güvenli bir şekilde yapılması ve ulakların her türlü ihtiyaçlarının karşılanması için yollar üzerinde uygun aralıklarla menzilhaneler; yani konak yerleri kurulmuştur. Menzilhaneler yalnız bu işler için değil, aynı zamanda sefer esnasında ordunun iâşesinin sağlanması ve konaklaması ile ticari malların naklinde de kullanılmıştır (Armağan, 2000, s. 75).

Devlet tarafından bir yerin menzil tayin edilebilmesi için normal zamanlarda ulakların sıkıntı çekmemesi ve seri haberleşmeyi önleyecek derecede iki menzil arasının birbirine uzak mesafede bulunması rol oynardı. Ayrıca sefer esnasında ordunun dinlenmesi ve iâşe akışının kolayca yapılabilmesi, menzil noktalarının tespitinde belirleyici olurdu. Konaklama noktaları birbirine eşit uzaklıklarda olmayıp her bir menzil coğrafi şartlara, emniyetin ve menzil ihtiyaçlarının sağlanabileceği yerlere göre değişik mesafelerde kurulmuştu. Menziller, ana ve tali yollar üzerinde haberin çabucak yerine ulaştırılabilmesi için üç saatten yirmi sekiz saate kadar olan mesafelerde tesis edilmiştir. Doğrudan menzil tayin edilmeyen, fakat ulakların uğramak zorunda kaldıkları mahallerde ahalinin ulaşım ihtiyacını karşılamak zorunluluğu vardı (Halaçoğlu, 2004, s. 159).

Menziller, başlangıçta eyaletlerin durumu ile serhatlerde elde edilen bilgileri devlet merkezine bildirmek ve hükümetin emirlerini gereken yerlere ulaştırmak için kurulmuştu. Daha sonraları ordunun sefer esnasında iâşesinin temini, özel haberleşmeler, şehirlerarasında

irtibatın ve nakliyenin sağlanması gibi amaçlara da yönelmiştir (Halaçoğlu, 2004, s. 159).

Osmanlı'da menziller içinde Osmanlı coğrafyasının güneyindeki bölgelere ulaşımı sağlayan Anadolu sağ kol güzergâhı ayrı bir öneme sahipti. İstanbul'un Güney Anadolu, Suriye, Mısır ve Hicaz bölgeleriyle olan irtibatını sağlayan bu güzergâh; zamanla bizzat padişahların teşvik ve desteğiyle her yıl düzenli olarak Mekke'ye gönderilen sürre alayları tarafından da kullanılmasıyla daha da önemli bir duruma gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nde her yıl farklı güzergâhları izleyerek iki önemli hac kervanı Haremeyn-i Şerifeyn (Mekke ve Medine)'e giderdi.¹ Değişik yolları takip ederek Mekke'ye ulaşan hacı adaylarının güvenliği, geçtikleri yerlerdeki idarecilerin sorumluluğu altında idi. Ayrıca her yıl resmî olarak sürre alayı gönderilir ve İstanbul-Şâm-Mekke arasındaki güzergâhların güvenliğini sağlamak için tedbirler alınır. Sürre alayı ve hac kafilesi İstanbul'dan hareket etmeden önce yol üzerinde bulunan taşra yöneticilerine fermanlar gönderilerek gerekli hazırlıkların yapılması ve sürre alayı ile hac kafilesinin, hem konakladıkları menzillerde hem de yolculukları esnasında zarar görmeden, Mekke ve Medine'ye ulaştırılmaları istenirdi (Sak & Çetin, 2005, s. 202).

Osmanlılar zamanında hac emirinin sayısı ikiye çıkarılmıştır. Bunlardan birinin görev yerinin merkezi Şam, diğerininki ise Mısır (Kahire) idi. Şam emir-i haccı Anadolu, İran ve Orta Asya hacılarıyla Halep ve Bağdat gibi diğer bazı Arap vilayetlerinden Şam'da toplanan hacıların; Mısır emir-i haccı ise Kuzey Afrika ve Mısır çevresinden Kahire'de toplanan hacıların Haremeyn (Mekke-Medine)'e gidiş dönüşlerinden sorumluydu (Atalar, 1995, s. 132).

Manzum ve mensur hac menzil-nâmelerden hareketle Osmanlı hac kervanlarının 17. yüzyıla kadar Halep üzerinden, bu yüzyıldan sonra ise Halep'e uğramadan Şam'a ulaştıkları anlaşılmaktadır (Coşkun, 2002, s. 15).

Anadolu, Rumeli ve diğer yerlerden gelen hacı adayları, kervanın hareketine kadar Şam'da toplanırlardı. Hacı adayları, Şam'a kadar at, katır ve eşekle giderler; Şam'da ise deveye binerlerdi. İstanbul ile Mekke arasındaki yol, doğal bir pist halindeydi (Atalar, 1993, s. 44).

Şam'dan hareket edecek kervana çoğu zaman Şam valisi *emîrû'l-hacc* tayin olunurdu. Emîrû'l-hacc yönetimindeki kervan, önceden belirlenen bir tarihte Şam'dan sonraki ilk menzil olan Kubbetü'l-Hacc'a doğru yola çıkar ve oradan Müzeyrib'e geçerdi. Kervan, Müzeyrib'den sonra Mafrak, Ayn-ı Zarka, Ma'an, Eşmeler (Darü'l-Hacc) ve Tebük yolu ile Medayin-i Salih ve onun güneyindeki Ülâ'ya gelir ve orada bizzat Mekke emiri veya gönderdiği vekil tarafından karşılanırdı. Bu mevkiiden itibaren kervan, Mekke emirinin himayesine geçerdi. Şam kervanı, Ülâ veya Medine'de ya da daha sonra Rabiğ'de Mısır'dan gelen hac kervanı ile birleşirdi (Armağan, 2000, s. 79).

İstanbul'dan Şam yolu ile Medine ve Mekke'ye giden hac yolu üzerinde, hacıların ve diğer yolcuların ihtiyaçlarını karşılayabilmek ve daha rahat bir şekilde yolculuk etmelerini sağlayabilmek için gerek Osmanlılar ve gerekse daha önceki dönemlerde cami ve mescitler, kervansaraylar, hanlar, hamamlar, imaretler ve köprüler yapılarak vakıflar tahsis edilmiş ve yollarda güvenliği sağlayabilmek için belirli noktalarda derbentler tesis edilmiştir. Ayrıca, uzun hac yolculuğunda hacı kafilelerinin su ihtiyaçlarını karşılayabilmek için ise kuyular ve birke denilen su havuzları oluşturulmuştur. Bedevilerin hacı kafile ve kervanlarına tecavüz ve saldırılarını önlemek için de her yıl sürreler gönderilmiştir (Armağan, 2000, s. 99).

İzzet Sak ve Cemal Çetin, yedi adet menzil-nâmeden istifade ederek Üsküdar'dan başlayıp, Anadolu'nun sağ kol güzergâhını takip ederek Şam'a ve buradan da Medine ve Mekke'ye ulaşan güzergâh üzerindeki menzillerin sayısını İstanbul-Şam arasında 36-39, Şam-Mekke

¹ Bu hususta ayrıca bkz. Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac 1517-1638*, (çev.) Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 34-39.

arasında ise 37 ile 40 arasında olmak üzere toplamda 73 ile 78 arasında değiştiğini tespit etmiştir (2005, s. 214).

Kahire-Mekke yolu ise genellikle Mısır ve Kuzey Afrika Müslümanları tarafından kullanılmakla beraber, İstanbul'dan deniz yolu ile giden hacı adayları da bu yolu kullandı. İstanbul'dan deniz yolu ile hareket eden hacı adayları Sakız, İstanköy ve Rodos adaları üzerinden İskenderiye Limanı'na çıkarlar; buradan da karayoluyla Kahire'ye geçerek, Mekke'ye gidecek olan büyük hac kervanına dâhil olup yola devam ederlerdi. Kahire-Mekke arası 30 menzil ve 438,5 saat idi (Sak & Çetin, 2005, s. 201).

Kaynakların bildirdiği güzergâhlardaki bazı menzil noktaları farklılık göstermektedir. Bu durum kafilenin indiği menzillerin bazılarının zamanla isimlerinin değişmesi yahut hemen yakınında farklı bir isimle anılan bir yerleşim biriminin tercih edilmesi, su kaynaklarına ve imkânlarına göre yahut dönemin siyasi, iktisadî ve içtimaî koşullarına göre farklı menzillerin kullanılması ya da o senenin hac emirinin kendi uhdesinde olan rotayı belirlerken değişiklik yapmasından kaynaklanmaktadır. Ancak ufak tefek sapmalar haricinde hac kafilelerinin izledikleri ana güzergâh değişmemektedir (Erol, 2019, s. 273).

Klâsik Türk Edebiyatında Menzil-nâmeler

Klâsik Türk edebiyatında yerleşim yerleri ve bunların sahip oldukları özellikler, şairler tarafından çeşitli vesilelerle şiirlerde sıkça kullanılmıştır. Zamanla bu kullanımların yaygınlık kazanmasıyla birlikte tamamen yerleşim yerlerini konu edinen manzum veya mensur müstakil edebî türler ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de büyük çoğunluğu hac kervanlarının konakladıkları menziller hakkında bilgi veren menzil-nâmelerdir.

Şimdiye kadar edebî türler hakkında yapılan toplu çalışmalarda bir tür olarak üzerinde durulmayan menzil-nâmeleri, farklı yerleşim yerleri arasında yapılan seyahatlerde yolcuların konakladıkları mekânlar veya yerleşim yerlerini konu edinen manzum veya mensur eser olarak tanımlamak mümkündür.

Osmanlı toplumuna mensup sanatçılardan bazıları resmî veya özel kervanlara katılarak hac farizalarını yerine getirmişlerdir. Bu sanatçılar buldukları yerden Mekke'ye varıncaya kadar uğradıkları yerleşim yerlerini, bu yerler hakkında topladıkları bilgileri, sekiz aydan fazla süren yolculukta başlarından geçenleri ve kutsal topraklarda hac farizası çerçevesinde gerçekleştirdikleri ibadetleri anlatan manzum ya da mensur eserler kaleme almışlardır (Donuk, 2017, s. 53).

Her yıl muayyen dönemlerde hac kervanlarının düzenlenmesi ve bu süreçte bir devamlılık sağlanması, Hicaz'ın ilhakı ve Osmanlı sultanlarının Hâdimü'l-Harameyn unvanını almasından sonra, Osmanlı yönetimi açısından büyük bir önem kazanmıştır. Bu kervanlarla hacca gidenlerden bazıları, o dönemdeki ulaşım vasıtalarının taşıma kapasitesi ve iletim imkânlarının yetersizliği sebebi ile ortalama 8-9 ay süren yolculuklarını ve seyahatlerini tasvir eden eserler kaleme almışlardır. Bu eserlerde genellikle hacıların yol güzergâhları, konaklama ve oturma menzilleri tanıtılarak, hac yolculuğunun nasıl yapıldığına dair bilgilere yer verilir. Ayrıca menzillerde bulunan ziyaretgâh ve türbelerin isimleri verilerek menzilin dikkat çeken önemli özellikleri ile bölge hakkında anlatılan rivayetlerden de bahsedilir. Bunun yanında, bu eserleri kaleme alan hacı, bizzat başlarından geçen ve şahit oldukları olaylardan ziyade, geçtikleri ve gördükleri yerlerde hacıların ihtiyaç duyabileceği su ve diğer emtianın bulunup bulunmadığı hususunda da bilgiler sunarlar (Sak & Çetin, 2005, s. 210).

Menzil-nâmelerin en belirgin özelliği, yolculuğun daha çok dinî amacını vurgulayan, hacı adayına kısa ama faydalı ve genel bilgiler veren, sadece seyahat hatıraları olmayan eserler olmalarıdır. Menzil adlarının belirtildiği, iki menzil arasında zaman hesaplamalarının titizlikle

yapıldığı, bu hesaplamaların bazen namaz saatlerine göre tayin edildiği bu muhtasar eserlerde gereksiz ve maksadı dışında bilgi bulunmamaktadır (Turay, 2017, s. 113).

Menzil-nâmelerde menzillerin tasvirinde yazarların ilgi odaklarının değiştiği görülür. Örneğin İstanbul-Şam arasındaki konakların tasvirinde türbe, cami' ve konaklama yerleri önem kazanırken; Şam-Mekke arasındaki konakların betimlenmesinde daha çok su kuyularının durumları ön plâna çıkmaktadır (Coşkun, 2002, s. 7). Rehber niteliğinde manzum hac seyahatnameleri olarak tanımlanan bu eserler genellikle mesnevi, bazen de kaside nazım şekliyle kaleme alınmışlardır. Başlıklarında menâzil kelimesinin belirgin olarak kullanıldığı bu eserlerin çoğu, az bilinen şairler tarafından sade bir dille yazılmıştır (Coşkun, 2002, s. 14-21).

Klâsik Türk edebiyatında muhteva itibarıyla yolcuların konakladıkları menziller ve bunların sahip oldukları bazı özellikler hakkında bilgi veren menzil-nâme türünde yazılmış olan eserler "manzum", "mensur" ve "manzum-mensur" karışık olmak üzere üç şekilde karşımıza çıkmaktadır. Üzerinde durduğumuz menzil-nâmenin manzum olması hasebiyle aşağıda bilinen manzum menzil-nâmeler hakkında genel bilgiler verilmiştir:

1. Sulhî, *Der-beyân-ı Aded-i Menâzil-i Hicâz*: 17. yüzyıl şairlerinden Sulhî mahlaslı bir şair tarafından 68 beyit olarak *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* vezniyle kaleme alınmıştır. Mesnevilerde klâsik olarak karşımıza çıkan tevhit, münacat, na't ve sebeb-i telif gibi bölümlerin bulunmaması eserin baştan eksik olduğu intibahı vermektedir. Doğrudan menziller hakkında bilgi vermekle başlayan eser, Şam'dan Hicaz'a kadar yol üzerinde bulunan konakları ihtiva etmektedir. Otuz dört konak hakkında bilgi verilen eserde konakların sadece sayıları bildirilmekle kalınmamış buraların su, meyve ve yeşillik bulundurulup bulundurmaması gibi özelliklerine de değinilmiştir (Donuk, 2017b, s. 89-104).

2. Bahrî, *Üsküdar'dan Şâm'a Kadar Konaklar*: 17. yüzyıldan sonra yaşadığı anlaşılan Bahrî mahlaslı bir şair tarafından *mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün* vezniyle ve mesnevi nazım şekliyle yazılmıştır. 57 beyit olan eserde, birinci konak olan Üsküdar'dan otuz dokuzuncu konak olan Şam'a kadar olan konaklar ayrıntıya girilmeden kısaca anlatılmıştır (Coşkun, 2002, s. 15-16).

3. Servet, *Manzum Hac Seyahat-nâmesi*: 17. yüzyılda veya öncesinde yaşadığı tahmin edilen Servet mahlaslı bir şair tarafından mesnevi nazım şekliyle kaleme alınmıştır. Klâsik mesnevi formunda olmayan eser, 135 beyit ile 9 dörtlük olmak üzere toplam 144 nazım biriminden müteşekkildir. Mesnevi kısmını oluşturan bölümler, üç farklı aruz kalıbıyla yazılmıştır. Manzum hac seyahatnamesi özelliği taşıyan eserde şair, Pendik'ten başlayarak Konya, Halep ve Şam güzergâhından Mekke'ye kadar olan konaklar ve buraların sahip olduğu bazı özellikler hakkında sade bir dil ve canlı bir üslupla bilgi vermiştir (Donuk, 2017a, s. 17-21).

4. Hacı Seyyid Hasan Rızâyî, *Tuhfetü'l-Menâzil ü Tuhfetü'l-Huffâz*: 1664-65 yılında Aksaraylı Hasan Rızâyî tarafından kaleme alınmıştır. Kaside nazım şekli ve aruzun *mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün* kalıbıyla yazılmıştır. Şairin kişisel yolculuk izlenimlerinin hâkim gözüktüğü eserde, hacılar için hazır bilgi sağlamak, şair için ikinci derecede önem taşımaktadır (Coşkun, 2002, s. 16-17).

5. Seyyidî, *Menâzilü'l-Hacc*: Bursa Enarlı Zaviyesi Şeyhi Seyyid Mehmed Efendi (öl. 1706)'nin 1698-99 tarihine denk gelen hac seyahati esnasında kaleme aldığı eser, mesnevi nazım şeklinde ve 145 beyitten müteşekkil olup bölümlere göre birkaç farklı aruz kalıbıyla yazılmıştır. Hac yolculuğunun Üsküdar-Şam etabında yer alan otuz yedi, Şam-Fâtıma Vadisi kısmında bulunan otuz altı konağı hakkında bilgiler içermektedir. Eser, menzil bilgilerinin yanı sıra yazıldığı dönemde cereyan eden adam kayırma, ahlaki yozlaşma, rüşvet gibi sosyal ve idarî sorunları açıklıkla dile getirmesi, dinî-tasavvufî ve ahlaki mesajlar içermesiyle diğer menzil-nâme örneklerinden ayrılmaktadır (Donuk, 2020, s. 128-31).

6. Nâtik, *Tuhfetü'l-Harameyn*: Edirneli Nâtik (öl. 1716-17) tarafından 1707 yılında kaleme

alınmıştır. Mesnevi nazım şekli ve aruzun *fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün* kalıbıyla yazılan eser, 2789 beyittir. Şair, 1706 yılında çıktığı hac yolculuğunu ve bu yolculuk esnasında ziyaret ettiği yerleri anlatmıştır. Eserinin ağırlık noktasını hac farızasının yerine getirilmesinin gerekliliği, Mekke ve Medine ile buralardaki kutsal mekânların tanıtımı, ziyaretçilerin buralarda nasıl davranıp neler yapmaları gerektiği oluşturur. Seyahatinde deniz yolunu kullanan Nâtık; Kahire-Mekke arasındaki menzillerin havası, suyu ve toprağı gibi iklimsel özellikleri hakkında bilgi vermiş; kimi zaman da kendi başından geçen olayları veya gezdiği yerlerle ilgili kimi önemli olayları anlatmıştır (Aksoyak, 2012, s. 10-14).

7. Vahîd Mahtûmî, Mora Menzil-nâmesi: Vahîd Mahtûmî (öl. 1732) tarafından kaleme alınmıştır. III. Ahmed'in 1715 yılındaki Mora Seferi münasebetiyle uğradığı menziller hakkında bilgi veren, seyahat-nâme ve rûznâme özelliklerine de sahip olan bu eserde menziller birer kıt'a ile tavsif edilmiştir. Şair; tavsifini yaptığı menziller hakkında ayrıntılı tavsiflere girişmemiş, yer isimlerini tevriye ve cinas yoluyla farklı anlamlara gelecek şekilde kullanarak hüner gösterme yoluna gitmiştir. Manzum olarak verilen bu bölümlerden önce menzillerdeki konaklama süreleri ve konaklama yerlerinde yaşananlar hakkında mensur yollu kısaca bilgiler verilmiştir. Eser bu hâliyle manzum-mensur karışık bir şekilde kaleme alınmıştır.² Mahtûmî menziller hakkında tanzim ettiği manzum kısımlarda; Edirne, Timurtaş, Vezir Bahçesi, Kemal Çayırı, Mustafa Paşa, Hırmanlı, Güğümlü, Semizce, Kayalı, Papazlı, İstinmoka, Filibe, Kurt Korusu, Kâfirce, Alacalar, Otluca, İstendil, Gördös, Bataklık, Despot, Doğancı Yaylası, İğne Adası, Despot Deresi, Dobraş Yaylası, Ilıca, Nevrekop, Anaboli, Kaz Alanı, Astarca, Arap Alanı, Değirmenlik, Siroz, Mora, Tomba, Tahta-Cisr, Kurmuşda, Bereketli, Sarışaban, Tuzla, Karasu, Yenice, Yassıköy, Gümülcine, Ulufeciler, Mîrî, Nefes Baba, Şahiler, Benefşe, Zeynel Vakfı ve Dimetoka olmak üzere toplam 50 menzil hakkında ayrıntıya girmeden bilgi vermiştir.

8. Seyyid Yahya Vâkîf Efendi, Halep Menâzil-nâmesi: Halep kadısı Hoca Sa'deddîn-zâde Yahyâ Vâkîf Efendi (öl. 1737-38) tarafından kaside nazım şekliyle yazılmıştır. *Fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün* kalıbıyla yazılan eser, 74 beyittir. Vâkîf Efendi 1736 yılında Halep kadılığına tayin edilmesi üzerine dönemin şeyhülislâmı Feyzullah Efendizâde Seyyid Mustafa Efendi (öl. 1745)'ye sunduğu bu kasideyi İstanbul'dan Halep'e varıncaya kadarki menziller hakkında bilgi vermek amacıyla kaleme almıştır. Vâkîf; İstanbul'dan başlayarak Üsküdar, Kartal, Gökbüze (Gebze), Dil, Derbent, İznik, Lefke, Vezirhanı, Söğüt, Eskişehir, Seyit Gazi, Hüsrev Paşa, Bolvadin, İshaklı, Akşehir, Ilgın, Lâdik, Konya, İsmil, Karapınar, Ereğli, Ulukışla, Çiftelhan, Ramazanoğlu Yaylası, Çakıt, Adana, Misis, Kurtkulağı, Payas, Belen, Antakya, Hârem, Atârib ve Halep olmak üzere toplam 34 menzilden bahsetmiştir. Şair, bu menzillerden birkaçı dışında herhangi bir tavsifte bulunmamıştır (Kaplan, 2020).

9. Bosnalı Muhlis, Delîlü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil: Manzum bir hac seyahatnamesi olan eser, 18. yüzyıl şairlerinden Bosnalı Muhlis tarafından 1748-49 yıllarında çıkmış olduğu hac seferi için kaleme alınmıştır. 891 beyit tutarında olan eser, *mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün*

² Bu eser ilk olarak Sevim Üngün tarafından üç ayrı makale serisiyle ilim âlemine tanıtılmıştır. Üngün, bu çalışmalarında eseri fetihname türüne dâhil ederek çeviri yazılı metnini yayımlamıştır (Üngün, 1965-66). Veysel Göger ve Hüseyin Sarıkaya ise "Mora'nın İstirdadına Dair Kaynaklar" adlı makalesinde Üngün'ün bu eseri fetihname olarak değerlendirmesinin yanlış olduğunu, Mora seferi vesilesiyle padişahla birlikte seyahat çıkan Vahîd Mahtûmî'nin konaklanan menziller ve buralara ait özellikleri gün gün kaydederek bunlarla ilgili şiirler yazdığını belirterek eserin bir rûz-nâme olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir (Göger & Sarıkaya, 2009, s. 5). Bu konu hakkında değerlendirme yapan bir başka araştırmacı ise Sadık Yazar'dır. Yazar, "Râzî'nin 'Fetihnâme' Konulu Bir Şiiri" başlıklı çalışmasında Göger ve Sarıkaya'nın bu eseri rûz-nâme türüne dâhil etmelerine tam olarak katılmadığını söyleyerek Mahtûmî'nin eserinin muhteva itibarıyla menzilnâme/menâzilnâme türüne dâhil edilmesi gerektiğini savunur. Bu görüşünü desteklemek için de eserin hâtime bölümünde Mahtûmî'nin buna dair önemli ipuçları verdiğini belirtir (Yazar, 2019, s. 399).

vezniyle yazılmıştır. Eserin bu türdeki diğer eserlerden en büyük farkı, müellifinin İstanbul'dan Mısır'a kadarki yolculuğunda deniz yolunu kullanması ve bu güzergâhtaki menziller hakkında daha ayrıntılı bilgiler vermesidir. Menâzil tipi hac seyahatnamelerinden biri olan eserde Muhlis; Kahire ile Mekke arasındaki 30 menzilin tavsifini yapmıştır (Coşkun, 2007, s. 30-31).

10. Cûdî, Merâhilü Mekke Mine'ş-Şâm: Cûdî mahlaslı bir şair tarafından 1756 yılında, kaside nazım şekli ve aruz vezninin *mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün* kalıbıyla yazılmıştır. 278 beyit tutarındaki eserde, Şam'dan Mekke'ye kadar olan hacıların uğradığı konaklar sade bir dille anlatılmıştır (Koyuncu, 2017, s. 180-86).

11. Hâkim, Menzil-nâme: 18. yüzyıl şairlerinden Seyyid Mehmed Hâkim (öl. 1770) tarafından yazılmıştır. Kıt'a nazım şekliyle yazılan bu menzil-nâme, 14 beyittir. Bu hâliyle bilinen menzil-nâmeler içinde en kısa olanı olsa da bahsetmiş olduğu menzillerin Rumeli'de oluşuyla birçok menzil-nâmeden farklılık arz etmektedir. Şair; Çekmece, Silivri, Tekfur, Malkara, Keşan, Gümölcine, Yenice, Mîrî, Sarışaban, Pravişte, Orfana, Lankor, Lankaz, Yenişehir Fener, Akova, Çatal, Ezdin, İstife, Livadiye, Górdos, Erhos, Trapoliçe olmak üzere toplam 22 yerleşim yerini zikretmiştir.

12. İsmet İbrahim Efendi, Menâzilü'l-Haleb: İsmet İbrahim Bey (öl. 1807)'in 1787 yılında Halep kadısı olarak atanması üzerine buraya gitmek üzere çıkmış olduğu seyahatteki konakladığı menziller üzerine kaleme alınmıştır. Bu menzil-nâmenin aynı türdeki diğer eserlerden farkı, belli bir nazım şekli yerine bağımsız beyitler hâlinde yazılmış olmasıdır. Toplam 46 beyit olan eserde şair, Kartal'dan başlayarak Halep'e kadar yol boyu gördüğü menzillerin, ırmakların ve hanların adlarını nazmetmiştir. Eserde 42 başlık altında 45 yer adı anılmaktadır. Eserde geçen yer adlarından Bolvadin'e iki, Halep'e beş, diğer yer adlarına ise birer beyit ayrılmıştır. Bazen de bir beyitte iki yer adına (Adana, Ceyhan; Antakya, Asi) değinilmiştir. Bu beyitlerde 8 farklı aruz kalıbı kullanılmıştır (Kesik 2019: 502).

13. Kâmil, Menâsik-ı Hacc: Kâmil (öl. 1894) mahlaslı bir şair tarafından 1851 yılında, mesnevi nazım şekli ve aruzun *fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün* kalıbıyla yazılan eser, 1178 beyittir. Eserin başlığında her ne kadar menâsik yazsa da muhteva olarak Şâm'dan Mekke'ye kadarki hacıların uğradıkları konaklar anlatıldığı için bir menzil-nâme örneğini teşkil eder. Kâmil bu konaklar arasında önemli gördüğü mescit, türbe, dağ, ova, kuyu, göl, gölet ve kale gibi yerlerin tarihî öneminden fizikî özelliklerine; bölgedeki tarım ürünlerinden, iklimine, örf ve âdetlerine kadar ayrıntılarıyla anlatmıştır (Elgün, 2005, s. 5-19).

Fethî'nin Vasf-ı Menâzil'i Hakkında

Vasf-ı Menâzil isimli bu eserin hem ilk hem de son beytinde olmak üzere iki yerde Fethî mahlası geçmektedir:

Fethiyâ besmele ile idelüm feth-i kelâm
Feth ola tâ ki o yüzdən bu tılısmât-ı benâm (b. 1)

Yâ İlâhî kerem ü 'afvun umar Fethi-i zâr
Eyle ol bî-kes-i in'âmuñ ile ber-ğürdâr (b. 153)

Bu beyitlerden eserin müellifinin Fethî mahlasını kullanan bir şair olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Ancak ne bu eserde ne de bu eserin kayıtlı olduğu risale mecmuasının herhangi bir yerinde şairin hayatı veya yaşadığı dönem hakkında çıkarımda bulunmaya imkân sağlayacak telif/istinsah tarihi, şahıs ismi vs. herhangi bir kayıt veya ibare bulunmamaktadır. Biyografik kaynaklarda Fethî mahlasını kullandığı belirtilen on kadar şairden bahsedilmiş³

³ http://www.turkedebiyatilisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=arama_sonuc&genel_arama=fethi&p=3 (E.T. 15.12.2019).

ancak bu şairlerin hayatları hakkında verilen bilgiler arasında ne hacca gittiklerine ne de menzil-nâme türünde bir eser kaleme aldıklarına dair herhangi bir kayıt yoktur. Bu durumda eldeki *Menzil-nâme*'nin bu şairlerden birine ait olma ihtimali olduğu gibi Fethî mahlasını kullanan ancak kaynaklarda kendisine yer bulamamış başka bir şaire ait olma ihtimali de bulunmaktadır.

Fethî'nin *Menzil-nâme*'sinin biri Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi diğeri ise Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi'nde olmak üzere şimdilik bilinen iki yazma nüshası bulunmaktadır. Ancak her iki nüshada da esere dair herhangi bir başlık bulunmasa da şair eserin üçüncü beytinde

Hayr ile eyleye Allâh müyesser itmâm
Didi erbâb-ı ħired Vasf-ı Menâzil buña nâm (b. 3)

diyerek eserinin "Vasf-ı Menâzil" olarak adlandırıldığını belirtmektedir.

Mesnevi nazım şekli ve aruz vezninin *fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün* kalıbıyla yazılan *Vasf-ı Menâzil*, 153 beyitten müteşekkildir. Şair, hem vezin hem de kafiye hususunda oldukça başarılıdır. Bu durum da şairin klâsik Türk şiirinin künhüne vakıf, edebî kültür ve birikime sahip biri olduğunu göstermektedir.

Vasf-ı Menâzil, mesnevi nazım şekliyle yazılmış olsa da mesnevilerin sahip olduğu klâsik tertip düzeninden uzaktır. Çünkü eser, hem mesnevilerin giriş bölümü diyebileceğimiz tevhit, naat, münacat ve sebeb-i telif gibi bölümleri hem de genellikle eserin kim tarafından, nerede, ne zaman ve kaç beyit şeklinde yazıldığı gibi önemli bilgiler ihtiva eden hatime bölümlerinden mahrumdur. Bu yüzden hem kaynaklarda hem de eserin içinde eser hakkında herhangi bir bilgi bulunmaması eserin telif tarihine dair bir hüküm verilmesine imkân tanımamaktadır. Ancak bu türde kaleme alınan eserlerin büyük çoğunluğunun 17. ve 18. yüzyıla ait olmasından hareketle bu yüzyıllardan birinde telif edilmiş olabileceğini düşünmek mümkündür.

***Vasf-ı Menâzil*'in Dil-Üslup ve Muhteva Özellikleri**

Vasf-ı Menâzil, daha çok bilgilendirme amaçlı seyahat türünde bir eser olduğu için sade ve akıcı bir dille kaleme alınmıştır. Eserde hüner gösterme amacı güdülmediği için samimi bir eda beyitler üzerinde kendini açıkça hissettirmektedir.

Osmanlı hac kervanlarının Mekke'ye ulaşmak için Kahire ve Şam güzergâhlarını kullandıkları bilinmektedir. Mevcut menzil-nâme türünde yazılmış olan eserlerin büyük çoğunluğunda Şam güzergâhı kullanılmış olmakla birlikte İstanbul'dan deniz yoluyla Mısır'a geçen Bosnalı Muhlis ve Edirneli Nâtik ise Mısır/Kahire güzergâhını kullanmıştır. Şam güzergâhını kullanmakla birlikte Kudüs üzerinden Mısır'a geçen Nâbî de hac seyahatinin kalan kısmını Kahire güzergâhını kullanarak tamamlamıştır.

Birçok menzil-nâme yazarından farklı olarak Bosnalı Muhlis, Edirneli Nâtik ve Nâbî gibi Fethî de hac yolculuğunda Kahire güzergâhını tercih etmiştir. *Menzil-nâme*'sine Kahire'den itibaren bilgi vermeye başlayan şair, Kahire'ye kadarki seyahatinden ise hiç bahsetmez. Bu durum, şairin bir vesileyle Mısır'da bulunduğu bir dönemde hacca gitmiş olabileceği ihtimalini akıllara getirmektedir. Fethî'nin eserinde Kahireden başlayarak Mekke'ye kadarki bahsetmiş olduğu menziller şunlardır:

Kahire, Birke, Bûyab, Dâr-ı Hamrâ, Makdah, Nahl-i Bûzeyd, Acrûd, Munsarif, Vâdi-i Harrûb, Tih-i Benî İsrâ'îl, Cebel-i Hisn, Nahl, Kurayş, Bî'r-i Alâ'î, Urkûb Bağal, Gavri Kesigi, Akabe, Akabe Kalesi, Hizbeyn, Şerefe, Muzallât, Gâr-ı Şu'ayb, Kabr-i Tavâşî, Uyûnü'l-Kasab, Senece, Müveylah, Dârü's-sultân, Şak-ı Acûz, Hazere'd-Dâme, Kal'a-i Ezlem, Semmâ vü Dukâka, Satabl-ı Anter, Vâdi-i Erâk, Vech, Mefreş, 'Akre, Kulâyât, Hanek, Akabetü's-sevdâ,

Havrâ, Suhaynü'l-Mermer, Nebt, Taratıyr, Ve'ârât, Dâreyn-i Bakar, Yenbû', Uzeybe, Vâsıt, Cebel-i Zeyne, Huneyn, Kâ', Kâ'ü'l-kübrâ, Kurûnü'z-zeb'a, Râbiğ, Tarâ'ik, Akabetü's-sükker, Hulays (Güzelce Birke), Bi'r-i Usfân, Dîse, Vâdî-i Fâtıma, Ka'be, Arafat, Müzdelife ve Mina.

Fethî; Humeyra, Cudeyde Vâdî-i Gazâl, Fesâki'l-Bereke, Kubûrü'l-Şühedâ, Kureys, Bi'r-i Ali, Bik'a ve Uhud üzerinden Medine'ye geçerek dört gün burada konakladıklarını söyledikten sonra artık dönüş seyahatine başladıklarını belirtmiştir. Şairin buraya kadarki zikrettiği menzillerin sayısı toplamda 65'tir. Ancak Mısır'a dönüş yolunda zikrettiği Humeyra, Nakb-ı Alî, Dehne, Yenbû', Vech, Ezlem, Müveylah, Uyûnü'l-Kasab, Akabe Kalesi, Nahl, Acrûd ve Birke menzillerinden Nakb-ı Alî ve Dehne'den hacca gidişte bahsetmemiştir. Bu iki menzil de sayıya dâhil edildiğinde eserdeki zikredilen toplam menzil sayısı 67'ye çıkmaktadır.

Fethî'nin *Menzil-nâme'si*, Kahire-Mekke arasındaki 30 menzilden bahseden Bosnalı Muhlis'in ve 28 menzilden bahseden Edirneli Nâtık'ın manzum menzil-nâmelerinin iki katı kadar menzilden bahsetmektedir. Bu hâliyle de eser, ihtiva ettiği menzil sayısı bakımından daha zengin bir muhtevaya sahip olduğu için bu iki eserden farklılık arz etmektedir.

Fethî, menzillerin büyük çoğunluğunu ismen zikretmiş; onların sahip oldukları coğrafi, mimari ve tarihî özelliklerden pek bahsetmemiştir. Hakkında bilgi verdiği menzillerde ayrıntılı tavsifler yapmaktan uzak duran şair; ilgili menzilin havası, suyu, konumu gibi genel geçer özellikleri üzerinde kısaca bahsetmeyi tercih etmiştir. Bu meyanda tavsifi yapılan menzillerden birkaçı aşağıda örneklendirilmiştir.

Akabe kalesi; suyu tatlı, havası hoş, bir yanı dağ diğer yanı ise sahra olan bir menzildir. Her sene buraya tüccarlar Gazze'den elma ve üzüm, Arap kavimleri ise yağ ve bal getirir. Ancak burada selamet içinde bir yolculuk yapmak için Beni Ukbe kabilesine dikkat etmek gerekir:

*Şubh-ı şâdıkda göçüp öyleye deñlü gıtdük
'Akabe tağın aşup kal'ayı menzil itdük*

*Kal'ası hûb u şuyı tatlu hevâsı ra'nâ
Bir yanı tağ u diğer bir yanı berr ü şahrâ*

*Ğazzeden her sene tüccâr iledür sîb ü 'ineb
Getürür bâdiyeden semn ü 'asel kavm-i 'Arab*

*Bu aralıkda Benî 'Ukbeden eyle hâzeri
İtmek isterseñ eger şihhat ile bu seferi* (b. 22-25)

Uyûnü'l-Kasab'ın suyu tatlı, konağı güzel, havası ise hoştur. Burası çevresindeki menziller içinde en güzel konak yeri oluşuyla ön plana çıkmaktadır:

*Yatsudan şoñra göçüp ey meh-i zerrîn-külâh
Seheri irdi 'Uyûnu'l-Kaşaba menzil-i râh*

*Şuyı tatlu konağı hûb u hevâsı ra'nâ
Yoğ durur bu aralıkda bu konağdan zîbâ* (b. 35-36)

Akre, suyunun acılığıyla dikkat çeken bir konaktır. Buranın suyundan içen kişinin derhal ishal olacağını söyleyen şair, (ishale tedbir olarak) burada çiğ soğan yemenin ihmal edilmemesini söyleyerek eldeki tatlı suyun kıymetinin iyi bilinmesini hatırlatmaktan da geri durmaz:

*İki yatsu göçilüp seyr iderek depe dere
Cum'a gün eyledi huccâc mekânı 'Akre*

*Şuyı gâyetde acıdur kim içerse fi'l-ḥāl
Şerbet içmiş gibi ol şaḥṣa ulaşur ishāl*

*Çig soğan yimeden olma şaḥın anda gâfil
Zînhâr eyle ḥazer ḳavlüm ile ol 'âmil*

*Ṭatlu şuyuñ bu aralıḳda gerekdür maḥtûm
Şoñra şusuz buñalursuñ gözünü aç maḥdûm* (b. 52-55)

Rabiğ menzilin en önemli özelliği ise hacıların ihrama girdikleri menzil olmasıdır. Hacılar bu menzilde tıraş olup gusül abdesti aldıktan sonra kurbanlarını keserek ihrama girerler:

*İki yatsu göçilüp **Râbiğ**e irdük seheri
İşte ḥuccāca budur şöyle bil iḥrām yiri*

*Bu aralıḳda giyer cümle-i ḥuccāc iḥrām
Bunda Lebbeyk diyü yola girer ḥāş ile 'ām*

*Pāk gusl ile şararlar kefene bunda teni
Zebḥ-i aḡnām ile te'dīb iderler geyeni*

*Bunda şâne ṭutana bit ḳırana şetm idene
Zebḥ-i ḳurbān ile i'tāk gerek vaty idene* (b. 79-82)

Fethî, hac seyahati esnasında mümkün olduğunca bir menzilden ne zaman çıkıldığı diğer menzile ne zaman varıldığı ve buralarda kaç gün konaklandığına dair bilgiler vermeye gayret göstermiştir. Verilen bu bilgilere göre menzillerin büyük çoğunluğunda kervanın konaklama süresinin birer günü geçmediği anlaşılmaktadır. Menziller içinde sadece Medine'de dört; Akabe Kalesi, Müveylah, Yenbu' ve Mina'da üç; Kâbe'de ise iki gün konaklandığı bilgisi yer almaktadır.

Şairin verdiği bilgilerden hac kfilesinin seyahat için genellikle ikindi vaktinden başlayarak seher vaktine kadarki zaman dilimini tercih ettiği anlaşılmaktadır. Bu da bizlere mezkûr menzillerin sıcak iklim kuşağında yer almasından dolayı daha rahat bir seyahat için günün serin vakitlerinin tercih edildiğini göstermektedir.

Fethî'nin menzil-nâmesinde bu türde kaleme alınan bazı eserlerde olduğu gibi çeşitli uygulamalara, inanç ve inanışlara, geleneklere ile halk arasında kutsiyet atfedilen mekân ve yapılara da rastlanmaktadır.

Örneğin menzil sularıyla dikkat çeken ve el ile eşilse bile yerden suların fışkırdığı Gâr-ı Şuayb denilen menzili anlatırken telmih yoluyla Şuayip ve Musa peygamberlerin bu bölgede buluşmaları, Musa peygamberin burada çobanlık yapması, asa ve yed-i beyza mucizelerinin burada gerçekleşmesi hakkında bilgi verilmiştir:

*Daḥı andan göçilüp irte seherden lā-reyb
Oldı ḥuccāca sa'âdetle ḳonaḳ **Gâr-ı Şu'ayb***

*El ile eşseñ olur şuları her yaña revān
Yiridür bāğ-ı cināndan bu fezā virse nişān*

*Burada itdi mülākāt Şu‘ayba Mūsā
Bunda gütdi ğanemi dirler o sālār-ı vefā*

*Bunda irişdi ‘aşā ile Yed-i Beyzāya
Bunda açıldı sa‘ādet kapısı Mūsāya* (b. 30-33)

Vâsıt menziline ulaşan hac kabilelerinin Bedir mevkiine yaklaşmış olmanın sevinci ve müjdesi ile bütün gece mum yakmaları yaygın adetlerden biriydi (Erol, 2019, 294). Fethî de Cebel-i Zeyne menziline gelindiğinde herkesin çadırını mumla süslediğini söyleyerek bu uygulamayı dile getirmiştir:

*‘Azım idüp kuşlucağın geçmiş iken nısf-ı nehār
Cebel-i Zeyneye irişdi şafā ile kaṭār*

*Her kişi haymesini bunda ider şem‘ ile zeyn
Kaḷ[ıl]up irtesi oldı yirümüz bedr-i **Huneyn*** (b. 73-74)

Hz. Peygamber, hicretin altıncı senesinde 1500 sahabeyle birlikte umre yapmak için Mekke’ye doğru yolculuğa çıktığı zaman, Hudeybiye kuyusuna geldiklerinde burada konakladılar. Mekke müşrikleri Peygamberimiz ve yanındaki sahabelerin umre yapmaları için Mekke’ye girmelerine izin vermediler. Bunun üzerine Hudeybiye’de bir süre beklemek mecburiyetinde kaldılar. Bu süre içinde, Hudeybiye kuyusunun bütün suyunu kullandılar. Bu durumun Peygamberimize bildirilmesi üzerine Peygamberimiz kuyunun yanına gelip oturdu ve biraz su istedi. Getirilen su ile abdest aldıktan sonra dua etti. Ağzını çalkaladıktan sonra o suyu kuyuya boşalttı. Bir süre sonra kuyunun suyu çoğaldı. Sahabeler ve hayvanları kana kana bu sudan içtiler (Çalapkulu, 2010, 120-21).

Peygamberimizin göstermiş olduğu bu mucize küçük bir farklarla *Vasf-ı Menâzil*’de de geçmektedir:

*Daḥı andan göçilüp mağrib irişince hemān
Bir kuyı oldı konağ şöhreti **Bi’r-i ‘Uşfān***

*Bundan aḷdem şuyı acı imiş ey ḥüb-siyer
Ağzı yārın birağup tatlu ider peygamber* (b. 87-88)

Peygamberimiz bir kısım sahabeyle yolculuk yaparken yolda bir anne geyiğin bağlı olduğu bir çadır görür. Geyik Peygamberimize “Ya Rasulallah avcı beni yakalayıp bağladı, kesip beni yiyecek. Memeden kesilmemiş küçük iki yavrum var. Beni çöz iki yavrumu gidip emzirip tekrar buraya geri geleyim.” dedi. Peygamberimiz de geyiğe “Seni serbest bırakırsam geri gelir misin?” diye sordu. Geyik; “İki yavrumu emzirip hemen geri geleceğim.” dedi. Peygamberimiz geyiğin iplerini çözüp onu salıverdi. Geyik kısa süre sonra verdiği sözü yerine getirerek geri geldi. Peygamberimiz geyiğin yine ayaklarını bağlayarak çadırın önüne bıraktı. O sırada avcı elinde bir su tulumu ile geldi. Peygamberimizi çadırın önünde görünce “Bana bir emriniz var mı?” dedi. Peygamberimiz de geyiği serbest bırak.” dedi. Bunun üzerine avcı derhal geyiği serbest bıraktı. Geyik, kelime-i şahadet getirerek oradan ayrıldı (Çalapkulu, 2010, 182-83).

Fethî, Gazal Vadisi denilen menzil hakkında bilgi verirken bu menzilin bu adla anılmasının sebebini açıklama yoluna giderek Peygamberimizin geyikle arasındaki muhavere vesilesiyle göstermiş olduğu mucizeye de temas etmiştir:

*Ne içün dindi bu vādilere Vād-i Ğazāl
Diñle şerḥ eyleyeyin ey meh-i burc-ı iḳbāl*

*Bir gâzâlûñ yed-i şayyâda düşüp bir gün eşi
Didi peygembere ey iki cihânûñ güneşi*

*Açdur yavrılarum kaldı inümde bî-zâd
Zâmin ol eyle elinden bu faķiri âzâd*

*Sür'at ile varayın yavrılarum emzüreyin
Yine şayyâda men-i sũhteyi vir geleyin*

*Didügi gibi idüp ol dür-i deryâ-yı cemâl
İki üç sâ'ate varmadı yitüp geldi gâzâl*

*Çünki bu mu'cize-i mu'cizi gördi şayyâd
Sürdi ayağına yüz itdi gâzâlî âzâd* (b. 113-118)

Vasf-ı Menâzil'in Yazma Nüshaları

Eserin şimdilik tespit edilebilen iki yazma nüshası bulunmaktadır.

1. Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, 002632-III: Kütüphane kataloğuna eserin sonlarındaki bazı beyitlerin sonunda yer alan "hakkı" kelimesinden hareketle müellifi olarak Hakkı kaydedilen eser, üç eseri ihtiva eden bir risale mecmuasının üçüncü eseridir. Risalenin 1b-120b sayfalarında Ümmî Sinan'ın mensur *Menâsik-ı Hacc'ı*, 122b-132b sayfalarında ise mensur *Ferâ'izü'l-Hacc* kayıtlıdır. Risalenin 147a sayfasında Hâfız Yahyâ Hayâtî adına temellük kaydı ve aynı şahsın ismini taşıyan bir mühür bulunmaktadır. *Vasf-ı Menâzil*, bu risalenin 133b-144b sayfalarında kayıtlıdır. İstinsah tarihi ve müstensihi belli olmayan eser, tek sütun ve 14 satır hâlinde harekeli nesih hatla yazılmıştır. İlk ve son beyitte şairin mahlası geçmektedir.

2. Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Hafız Ahmed Paşa Koleksiyonu 34 Ha 342/6: Çeşitli risaleleri ihtiva eden bir mecmuanın 34b-39a sayfalarında kayıtlı olan eserin istinsah tarihi ve müstensihi belli değildir. Çift sütun hâlinde 15 satır ve nesih hatla yazılmıştır. Başlık ve menziller kırmızı mürekkepli olup ayrıca vurgulanmak için bazı kelimelerin üstleri kırmızıyla çizilmiştir.

Çeviriyazılı Metin

Vaşf-ı Menâzil Mine'l-Mısr İlâ Mekke-i Mükerrerme Li-Fethî Efendi⁴

Bi'smi'llâhi'r-raḥmâni'-raḥîm⁵

Fe'îlâtün Fe'îlâtün Fe'îlâtün Fe'îlün

1. Fethîyâ besmele ile idelüm feth-i kelâm
Feth ola tâ ki o yüzden bu tılısmât-ı benâm
2. İbtidâ ḥamd idelüm Ḥaḳḳa Resûle şalavât
Sürelüm şoñra sũḥan rāḥına tevfiḳ ile at
3. Ḥayr ile eyleye Allāḥ müyesser itmām
Didi erbâb-ı ḥired *Vaşf-ı Menâzil* buña nām

⁴ Başlık D.'de yok. (Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi nüshası için "D.", Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi nüshası için ise "K." kısaltması kullanılmıştır.)

⁵ Besmele K.'de yok.

4. Girelüm rāh-ı Hicāza idelüm vaşf-ı tarīķ
Diyelüm şıdķ ile Allāhü veliyyü't-tevfīķ
5. Diñle evşāf-ı tarīķi diyeyin bi'l-icmāl
Sözde tafşıl iderseñ uzanur ķıl ü maķāl⁶
6. Mısr **Ķāhireden**⁷ evvel ķonağı **Birke**-i hāc
Ķurb u bu' dı bilinür şerħa degüldür muħtāc
7. Birkeden rıħlet iden menzilini itdi **Büyab**
Dār-ı Ħamrāya varur ' azm iden andan bī-reyb
8. Daħı andan göçilüp **Maķdahı**⁸ itdük menzil
Naħl-i Būzeyde varuldı o gice ve'l-hāşıl
9. Nīm-şebde göçilüp şubħa degin itdük⁹ vürüd
Düşe ķalkķa yüridük tā ki belürdi ' **Acrūd**
10. Bu ķonaķdan göçilür¹⁰ vaķt-i đuhāda her bār
Bağlanur ' azm-i Ħicāz itmege ħuccāca ķaťār
11. Acıdur şuyı Süveyse varup alurlar mā'
Zehr ider şuyını ' urbāna şatasın ammā
12. Ol gün ol gice şurup vaķt-i ' aşırda¹¹ göçdük
Niçe küh-sāra irişdük niçe vādī geçdük
13. **Munşarif** nām yire varılup aħşāma yaķın
Yatsudan şoñra girüp **Vādī-i Ħarrūba** hemin
14. Çın seħer gün řoğaraķ yāver olup Rabb-i Celīl
Zāhir oldı giderek **Tīh-i Beni İsrā**'il
15. Ķalkup andan **Cebel-i Ħişna**¹² varup mağribe dek
İrtesi çın seħeri **Naħle** irildi giderek
16. Şuyı yegdür bu ķonağıñ ' Acrūda nisbet
Vāsı' ü ħüb durur ħayl' mekāmı ġāyet
17. Ol gün anda oturup yola girüp nişfü'l-leyl
İrtesi vādī-i **Ķurayşa** irişdük çün seyl

⁶ ü maķāl: ile ķāl K.

⁷ Ķāhireden: ma' müreden D.

⁸ Maķdahı: Maķdec K.

⁹ göçilüp şubħa degin itdük: göçüp şubħa degin oldı K.

¹⁰ göçilür: göçilüp K.

¹¹ ' aşırda: seherde K.

¹² Ķalkup andan Cebel-i Ħişna: Zāhir oldı Cebel-i Ħişna K.

18. Kalkıp andan bu güzîn vaqt-i 'aşırda yir yir
Kim bu yolda o yire **Bi'r-i 'Alâ'î** dirler
19. Konulup¹³ zevk ü şafâ nâmesini itdük tay
O gice mürde dili eyledük ol zevk ile hay
20. Nîm-şebde göçilüp kuşluğa dek¹⁴ irtesi tâ
İrdi ' **Urķüb Baġal** dirler imiş bir yire cā
21. Göçüp¹⁵ andan daġı **Ġavri Kesigi** oldı memerr
Luţf-ı Mevlā ile saţh-ı ' **Aķabe** oldı maķarr
22. Şubġ-ı şādıkda göçüp öyleye deñlü gitdük
' **Aķabe** taġım aşup **ķal' ayı** menzil itdük
23. Ķal' ası ġüb u şuyı tatlu hevāsı ra' nā
Bir yanı taġ u dige bir yanı berr ü şaġrā¹⁶
24. Ġazzeden her sene tüccār iledür¹⁷ sîb ü ' ineb
Getürür bâdiyeden semn ü ' asel¹⁸ ġavm-i ' Arab
25. Bu aralıkda Benî ' Uķbeden eyle ġazeri
İtmek isterseñ eger şıġhat ile bu seferi
26. Üç gün anda oturup eylediler ' azm-i Ġicāz
Diñle ey ġāfile-sālār-ı gürüh-ı mümtāz
27. Ķurb-ı Maġribde olup cā' ize beyne'l-**Ġizbeyn**¹⁹
Şanki vādîdür iki cānibin almış cebeleyen
28. Eyledük rıġlet o yirden yürüdük şubġ olıcak
Şerefe dirler imiş bir yire irişdi ġonaġ
29. Vaqt-i ' aşır irişecek oldı **Muzallāt** mekân
Bura evlād-ı ' aţıyye yiridür yoķdur emān
30. Daġı andan göçilüp irte seġerden lâ-reyb
Oldı ġuccāca sa' ādetle ġonaġ **Ġār-ı Şu' ayb**²⁰

¹³ Konulup: Konup K.

¹⁴ kuşluğa dek: şubġa degin K.

¹⁵ Göçüp: Göçilüp D.

¹⁶ bir yanı berr ü şaġrā: yanı beriyyen şaġrā D.

¹⁷ İledür: gelür K.

¹⁸ ' asel: ġanem K.

¹⁹ Ġizbeyn: Cerefeyn K.

²⁰ Bu mısra K.'da yok.

31. El ile eşseñ olur şuları her yaña revân²¹
Yiridür bâğ-ı cinândan bu fezâ virse nişân
32. Burada itdi mülâkât Şu' ayba Mūsâ
Bunda gütdi ğanemi dirler o sâlâr-ı vefâ
33. Bunda irişdi ' aşâ ile Yed-i Beyzâya
Bunda açıldı sa' âdet kapusu Mūsaya
34. Göçilüp andan ikindi irişecek anı bil
Oldı huccâca biraz **Kabr-i Tavâşî** menzil
35. Yatsudan şöñra göçüp ey meh-i zerrin-külâh
Şeherî irdi ' **Uyûnu'l-Kaşaba** menzil-i râh
36. Şuyı tatlu konağı hûb u hevâsı ra' nâ
Yok durur bu aralıqda bu konaqdan zîbâ
37. Kalkup andan dahı huccâc ile aḥşâma qarîb
Senece nâm yire irdi konaq bi-takrîb
38. Nîm-i şebde göçilüp şubḥa biraz qalmıñ iken
Oldı huccâca **Müveylah** dinilen qal' a vaṭan
39. Hûb yirdür şuyı var tatlu deñiz yalusıdur
Ka' be benderlerinüñ eşbehi a' lâsı budur
40. Üç gün anda dahı oturduğ olup yola revân
Oldı menzilgehimüz ' aşrda **Dârü's-Sultân**
41. Yatsudan şöñra geçüp **Şak-ı ' Acüzî** şanemâ²²
Oldı temcîdde **Selmâ** vü **Kefâfe** bize câ
42. Şeyḥ Mezrûk Kefâfî gibi bir şâḥib-i sır
Şerefin añla bu râhuñ ki bu arada²³ yatır
43. Şuyı var âb-ı ḥayâta müteḳarib içilür
Bu maḥalde oturulmaz iki sâ' at²⁴ göçilür
44. Vaḳt-i ' aşrı geçirüp oldı qarîb aḥşâma
Dindi huccâc konacak yire **Hazere'd-Dâme?**
45. Kalkup andan gicenüñ nişfına deñlü yüridük
Qal' a-i Ezlem olan hûb mekâna irdük

²¹ Bu mısra K.'da yok.

²² geçüp Şak-ı ' Acüzî şanemâ: göçüp Şak-ı ' Acüzî geçdük K.

²³ bu râhuñ ki bu arada: budur râhumuñ bu aralıqda K.

²⁴ oturulmaz iki sâ' at: iki sâ' at oturulmaz K.

46. Kuşluğın rihlet idüp irişecek 'aşr-ı nehâr
İrdi **Semmâ** vü **Dukâka** dinilen yire kaçâr
47. İki yatsu göçilüp eylediler 'azm-i sefer
Seherî menzylimüz oldu **Satâbl-ı** 'Anter
48. Nîlâsâ şuyı şeker gibi hoş lezzetlü
Tardur yiri fe-emmâ ki degül vüs'atlü
49. Öyle vaktinde esüp yil gibi cüst ü çâlâk
Oldı huccâca maħal 'aşrda **Vâdî-i Erâk**
50. Gice yarusı olup itdiler andan da 'ubûr
Veche irdi yolumuz şuyı güzel cây-ı huzûr
51. Öyle vaktinde göçüp 'aşra karîb oldu güneş
İrdük ol yire ki nâmına dinilür **Mefreş**
52. İki yatsu göçilüp seyr iderek depe dere
Cum'a gün eyledi huccâc mekâmı 'Akre
53. Şuyı gâyetde acıdur kim içerse fi'l-ħâl
Şerbet içmiş gibi ol şaħşa ulaşur ishâl
54. Çig soğan yimeden olma şaħın anda gâfil
Zînhâr eyle hâzer kavlüm ile ol 'âmil
55. Tatlu şuyıñ bu aralıkda gerekdür maħtûm
Şoñra şusuz buñalursuñ gözüñi aç maħdûm²⁵
56. Buradan daħı göçüp kuşlucağın sürdük at
Vaħt-i 'aşr irişecek oldu mekân **Kulâyât?**
57. İki yatsu göçilüp şubħ irişince bî-şek
Cümle huccâc zevi'l-ħadre maħâm oldu **Ĥanek**
58. Bu aralıkda derek? olmamağ ile 'urbân
İtdi²⁶ rencide 'aceb ĥalkı degül cây-ı emân
59. Göçilüp daħve-i kübrâda düşüp şaħrâya
İrdük aħşâma yaħîn 'Aķabetü's-sevdâya
60. Şürefâ emri ile bu aralıkda her sâl

²⁵ gözüñi aç maħdûm: gözüñ aç ey maħdûm K.

²⁶ İtdi: itse K.

- Niçe ta‘ z̄im ile huccâc olunur istiḳbâl
61. Nîm-i şebde göçilüp bu aralıḳdan cānâ
Luṭf-ı Mevlâ ile gün toḡdı belürdi **Havrâ**
62. Nāmı hoş şuyı acı menzili ‘ Akre gibi tar
Şuyuñı²⁷ bunda daḡı key şaḳın ey hoş-reftâr
63. Göçilüp kuşlucaḡın vaḳt-i ‘ aşır itdi güzer
Oldı menzilgeh-i huccâc **Şuḡaynü’l-Mermer**
64. Ol gice ‘azm olındı iki yatsu olıcaḳ
Nebṭa irişdi konaḳ çın seherî gün toḡaraḳ
65. Menzili hûb u şuyı tatlu mübârek mesken
Şuyuñ alur torusun ilerü varan erken
66. Kuşluḡın ḳalkılıcaḳ zâhir olup vād̄-i nâr
Vaḳt-i ‘ aşır irişicek irdi **Tarâtiyra** ḳatâr
67. Gice ‘azm oldı seher irdi **Ve‘ârâta** sebîl
Geçdi **Dâreyn-i Baḳar** nām yire ḳondı delîl
68. Göçdük andan daḡı dün yarusı itdük seferi
Cümle huccâc ile **Yenbû‘** a irişdük seheri
69. Üç degirmen yüridür şuyı müferriḡ menzil
Nice taḡrîr ideyin şerḫa degüldür ḳâbil
70. Üç gün anda oturup irtesi göçdük cānâ
Vaḳt-i ‘ aşır irişicek oldı ‘**Uzeybe** bize cā
71. Seyyid Aḡmed ki laḳabdur o ‘ azîze bedevî
Ol ‘Uzeybe dinilen küyda durur dirlerevi
72. Göçilüp irtesi vaḳt-i seher oldı mehbiṭ
Cümle huccâc zevi’l-ḳadre efendi **Vâsıt**
73. ‘Azim idüp kuşlucaḡın geçmiş iken nişf-ı nehâr
Cebel-i Zeyneye irişdi şafâ ile ḳatâr
74. Her kişi ḡaymesini bunda ider şem‘ ile zeyn
Ḳalk[ıl]up irtesi oldı yirümüz bedr-i **Huneyn**
75. Dönicek Ḥazret-i şâh-ı Rüsüle ḡacılar
Ey şeh-i mülk-i melâḡat buradan ‘azm eyler

²⁷ Şuyuñı: Şuyu K.

76. Göçüp aḥşâma degin yüridük ey rüşen-râ
Ḳâ' dirler giderek bir yire irdük cânâ
77. Daḥı andan göçilüp irtesi çün bād-ı şabâ
 Oldı ḥuccâc ile menzil bize **Ḳâ'ü'l-kübrâ**
78. Göçilüp kuşlucağın irdi²⁸ şafâlar ṭab' a
 Didiler menzirimüz irdi **Ḳurünü'z-zeb' a**
79. İki yatsu göçilüp **Râbiğe** irdük seherî
 İşte ḥuccâca budur şöyle bil iḥrâm yiri
80. Bu aralıkda giyer cümle-i ḥuccâc iḥrâm
 Bunda Lebbeyk diyü yola girer ḥâş ile 'âm
81. Pâk ğusl ile şararlar kefene bunda teni
 Zebḥ-i aġnâm ile te'dîb iderler geyeni
82. Bunda şâne ṭutana bit kırana şetm idene
 Zebḥ-i ḳurbân ile i'tâḳ gerek vaṭy idene
83. Gïtdük andan daḥı tesbîḥ iderek tâ aḥşâm
 Bir yire irdi çeri oldı **Tarâ'îḳ** aña nâm
84. Yatsudan şoñra göçüp şubḥa degin 'azm itdük
 Sa'y idüp '**Aḳabetü'l-sükkeri** geçdük gitdük
85. Öyle vaḳtinde sa'âdetle yitişdi maḥmil
 Oldı ḥuccâca **Ḥulays** ey meh-i ġarrâ menzil
86. Buranuñ şuyı güzel ni'etine şad bereke
 Bu maḳâmuñ bir adı daḥı **Güzelce Birke**
87. Daḥı andan göçilüp²⁹ maġrib irişince hemân
 Bir ḳuyı oldı ḳonaḳ şöhreti **Bi'r-i 'Uşfân**
88. Bundan aḳdem³⁰ şuyı acı imiş ey ḥüb-siyer
 Aġzı yârin bıraġup ṭatlu ider peygem-ber
89. İki yatsu göçilüp **Diseye** irdük seherî
 Sürerek yüz yire geçdük o güzel küşeleri
90. **Vād'i Fâṭmadan** yaña aḳup cūāsâ

²⁸ kuşlucağın irdi: kuşlğın irişdi D.

²⁹ göçilüp: giderek K.

³⁰ aḳdem: evvel K.

Varduk irdük *raziya'llähü Te'älâ 'anhâ*³¹

91. Ka' be halkı burada hâcılara icmâlen
Luft ile karşılayup zezemi eyler ıskâ
92. Şeheri ' umre yolından yürüdük şâf-be-şâf
Eyledük **Ka' beyi** biñ sa' y u şafâ ile tavâf
93. Bu tavâfa didi erbâb-ı delâlât kudüm
Hâtrunda bunu tut yüz sürer iseñ mañdüm
94. Ka' be-i rü'yet-i evvelde olan hayr du'â
Şübhe yokdur kim olur cümlesi mañbül-i Hudâ
95. Efdal-i kavli-i tavâf eyledigünde her gâh
Bil ki *lâ-ğavle velâ-ğuvvete illâ bi'llâh*³²
96. Zezemi her ne murâda iğer iseñ³³ anı bil
Bî-ta' ab vâşıl olursın şağın olma gâfil
97. İki gün anda turup istemege fevz ü necât
Tutdılar el bir idüp dâmen-i küh-ı ' **Arafât**
98. Bir iğâmetle kılup zuhr ile ' aşrı anda
Vağfeye turdılar ol küh-ı ' atâ ' unvânda
99. Döndük ağışâma yağın ağlayarak sür' at ile
Kanlu yaşlar dökerek yirlere yüz³⁴ fûrkat ile
100. İtdiler **Müzelife**de o gice cem' -i hicâr
Hem ' işâ 'eyni kılurlar bu mağalde her bâr
101. **Mina** bazarına varıldı o gün bi'l-eshâr
Yolunup baş olunup zebh-i ganem rem-i hicâr
102. Mina bazarına tevfiğ-i Hudâ ola delîl
Bilesin anda durur mezbağâ-i İsmâ' il
103. Yüzüni yirlere sür anı ziyâret eyle
Hağğa yalvar dile mağşüdi ' ibâdet eyle
104. Üç gün anda oturup eylediler ' ıyd u berât
Yedişer taşu yuyup her gün atıldı cemerât

³¹ "Allah ondan razı olsun."

³² "Güç ve kuvvet ancak Allah'a mahsustur."

³³ murâda iğer iseñ: murâd için iğerseñ K.

³⁴ yirlere yüz: rikkatle K.

105. 'İyd-ı tekmi̇l olıcağ zıkr iderek Allâha
Müteveccih olunup cânib-i Beytu'llâha
106. Ol gün anda varılup eylediler sa' y ü tavâf
Bu ziyâret günidür bunda olur cürm mu' âf
107. Getürüp 'umre idüp sa' y kıılup zevk ü semâ³⁵
Eyledük âhîr-i zî'l-ħiccede ħüzn ile vedâ'
108. Kanlu yaşlar dökerek yirlere ey nürü'l-'ayn
Ka' beden altı gün oldu sefer-i bedr-i **Ĥumeyn**
109. Bu maħalden gidilür ravza-i pür-envâra
'İşk ehli buradan vâşıl olur didâra
110. Göçilüp daħve-i kübrâda irüp 'aşr-ı nehâr
Yüridük tâ ki **Ĥumeyrâ** köyine irdi қаtâr
111. Ol gice şubħa degin tırmadı gitdi maħmil
Ol seħer oldu **Cudeyde** köyi cânâ menzil
112. Göçilüp kuşlucağın öyleye deñlü yüridük
Luğf-ı Mevlâ ile **Vâdî-i Ġazâle** irdük
113. Ne içün dindi bu vâdîlere Vâdî-i Ġazâl
Diñle şerħ eyleyeyin ey meh-i burc-ı iķbâl
114. Bir ġazâluñ yed-i şayyâda düşüp bir gün eşi
Didi peygembere ey iki cihânuñ güneşi
115. Açdur yavrılarınım kaldı inümde bi'-zâd
Zâmin ol eyle elinden bu faķiri âzâd
116. Sür'at ile varayın yavrılarınım emzüreyin
Yine şayyâda men-i sũhteyi vir geleyin
117. Didügi gibi idüp ol dür-i deryâ-yı cemâl
İki üç sâ' ate varmadı yitüp geldi ġazâl
118. Çünkü bu mu' cize-i mu' cizi gördi şayyâd
Sürdi ayağına yüz itdi ġazâlî âzâd
119. Geçdük ol vâdîyi gözyaşlarını döke döke
'Aşra dek menzirimüz oldu **Fesâķi'l-Bereke**

³⁵ ü semâ': ü şafâ semâ' K.

120. Bu yoluñ her konađınıñ şuları nehrāsā
Gözümüñ yaşı gibi tırılmaz aqar şubḥ u mesā
121. Nīm-i şeb geçdi **ḳubūrü'l-şühedādan** bu ceyš
İrtesi ḳuşluđa dek menzirimüz oldu **Ḳureyš**
122. Ḳuşluđın gördük ü geçdük o müferriḥ cebeli
Oldı ikindi zamānında mekān **Bi'r-i 'Alī**
123. Şiddeti gitdi yoluñ gönçesi açıldı gülüñ
Ravzası oldu 'ayān gün gibi şāh-ı Rūsülüñ
124. Derd ile ḳanlı yaşuñ aqıdarak vir şalavāt
İşte ey ḥaste-yi dil-teşne budur āb-ı ḥayāt
125. Cümle aşḥāb-ı şafā oldu bu arada güm
Ḳıl ziyāret *Raziya'llāhü Te'ālā 'anhüm*³⁶
126. **Biḳ'**ada Ḥazret-i 'Oşmānı ziyāret eyle
Sür yüzüñ işigi taşına ri'āyet eyle
127. Ḳıbleteyne şaḳın ol varmamağ itme cānā
Cānuña zād olur anda olan ḥayr du'ā
128. Var ziyāret idegör dağı o 'ālī-nesebi
Ḥazret-i Ḥamza ki bī-reyb odur 'amm-i Nebī
129. Kim vara sürmeye yüz işigine ol ḥānuñ
Feyzin almaz iki 'ālem güneşi sulḫānuñ
130. Ḥazretüñ dişi şehīd oldu **Uḥud Tağında**
Var mübārek başını ḳoduđı yir gör anda
131. Şühedā menzilidür bunda süren yirlere yüz
'Arş-ı a'lāyı ider irte ziyāret şeksüz
132. Çār-yāruñ ikisi Ḥazret-i Bū Bekr ü 'Ömer
Şöyle bil Ḥazret-i peygem-ber ile yaturlar
133. Ḳabr ile minberi arası Resül-i ḥaremüñ
Bil ki bir ḳıḫ'asidur cennet-i 'Adn u İremüñ
134. Cennete kim ki girür bir dağı çıḳmaz cānā
Böyle buyurdı ḥadışinde ḥabīb-i Mevlā
135. Dört gün oturup itdük ḫama'-i³⁷ istifā'

³⁶ "Yüce Allah onlardan razı olsun."

- Eyledük yüz sürerek işigi taşına³⁸ vedâ^ç
136. Oradan ^çavdet idüp yola yöneldi maḥmil
Üç güne deñlü **Ḥumeyrā**ya irişdi menzil
137. Buradan ^çazm ider cānib-i Yenbū^ç a giden
Ṭoḡrusı bu ki ^çaceb vādî-i bî-şūr u fiten
138. Göçilüp **Naḳb-ı Alî**den seḥer ey nikū-nām
Dehne dirler orada bir yire irdük aḥşām
139. İki yatsu göçilüp eyleyicek mihr ṭulū^ç
Ḥāşılı menzirimüz oldu efendi **Yenbū^ç**
140. Bu aradan yalı **Yenbū^ç**ına ārāyetidür
Sākin-i Mekke vü Baḥḥā olanuñ devletidür
141. Üç gün oturduḡ idüp ^çazm-i sefer şıḥḥat ile³⁹
Veche irildi yedi güne degin sür^ç at ile
142. Yürüyüp iki güne deñlü belürdi **Ezlem**
Rec^ç anuñ ḥāli budur ey şeh-i ferḥunde-ḳadem
143. İki gün daḥı gidüp oldu **Muveylah** menzil
Vardı üç günde ^çUyūnū'l-Ḳaşaba ser-maḥmil
144. ^çAḳabe ḳal^çasına bundan irüp üç günde
Def^ç -i şiddet ḳılınup üç gün oturduḡ anda
145. İki gün daḥı gidüp **Naḥle** irişdüc cānā
^çAcarūd oldu iki günde buradan bize cā
146. Yürüyüp bir gice bir gün belürüp **Birke-i Ḥāc**
Mışra girdi o gün ikindiye deñlü ḥuccāc
147. Rec^ç aya füc^ç a dimiş bu yolu taḥrîr iden
Ṭal^ç aya itme ḳıyās ey şeh-i iḳlîm-i sūḥan
148. İḥtişār üzre yazup ben daḥı küstāḥāne
Rûz-ı maḥşerde sebeb ola diyü ḡufrāne
149. Ḳible-i ehl-i münācāt-ı necātuñ ḥaḳḳı
Zemzem ü ^çumre vü ḥac ü ^çArafātuñ ḥaḳḳı

³⁷ tama^ç -ı: taleb-i K.

³⁸ işigi taşına: işigine ya^ç ni K.

³⁹ şıḥḥat ile: himmet ile K.

150. Mazhar-ı sırr-ı hafî Hâzret-i Ahmed haqqı
Bâ' iş-i devlet-i dâreyn-i Muhammed haqqı
151. Âl ü aşhâb-ı kirâmı ile dört yâri için
Gün gibi berç uran rûy-ı pür-envârı için⁴⁰
152. Dağı bî-küfv olan vech-i kerîmüñ haqqı
Sebeb-i rahmet olan ism-i Raḥîmüñ haqqı⁴¹
153. Yâ İlâhî kerem ü 'afvuñ umar Fethî-i zâr
Eyle ol bî-kese in' âmuñ ile ber-ḥürdâr

Sonuç

Menzil-nâmeler, edebî tür olarak çeşitli mekânlar arasında yapılan seyahatlerde konaklanan menziller hakkında bilgi vermek amacıyla yazılmış olan eserlerdir. Manzum ve mensur şekillerde karşımıza çıkan bu türde kaleme alınan eserlerin büyük çoğunluğu, hac seyahati esnasında İstanbul-Şam-Mekke veya Kahire-Mekke arasında konaklanan menziller üzerinedir. Bu anlamda hac menzil-nâmelerinin ortak yönü özelde hacılar için seyahat esnasında yeme-içme, konaklama ve ziyaret edilmesi gereken yerler hakkında birtakım faydalı bilgiler ihtiva etmeleri; genelde ise bahsedilen yerler hakkında ayrıntılı tavsiflerde bulunmayıp varsa bu yerlerin belirgin özelliklerinin vurgulanmış olması ve menziller arasındaki mesafelerin saat olarak belirtilmesidir.

Klâsik Türk edebiyatında bu türde yazılan eserlerin büyük çoğunluğu meşhur olmayan şairler tarafından kaleme alınmıştır. Bunlardan biri de hayatı hakkında elde herhangi bir bilgi bulunmayan Fethî mahlaslı bir şair tarafından yazılan *Vasf-ı Menâzil* adlı manzum hac menzil-nâmesidir. Büyük çoğunluğu İstanbul-Şam-Mekke güzergâhındaki menziller hakkında kaleme alınan menzil-nâmelerin aksine bu eserde Mısır ile Mekke güzergâhındaki menzillere yer verilmiştir. Mesnevi nazım şekliyle kaleme alınan ve 153 beyitten müteşekkil olan bu menzil-nâmede, Mısır ile Mekke güzergâhındaki 67 menzil hakkında bilgi verilmiştir. Şair, zikrettiği menzillerin birkaçı dışında ayrıntılı tavsiflerde bulunmamış, bu menzilleri genellikle konumu ve suyu itibarıyla değerlendirmiştir. Menziller arasındaki seyahatin başlangıç ve bitiş zamanları ile buralardaki konaklama süreleri hususunda düzenli bilgilendirmelerde bulunan şairin bu bilgileri paylaşmaktaki amacı, hac seyahatine çıkacak olan müstakbel hacı adaylarını hac seyahatlerinde zorluk çekmemeleri için önceden haberdar etmektir. Sade bir dil ve akıcı bir üslupla kaleme alınan eserde yer yer canlı müşahedeler de kendini hissettirir.

Sonuç olarak bu çalışmayla klâsik Türk edebiyatının ürünlerinden menzil-nâme türünde bilinmeyen bir eser daha ilim âleminin istifadesine sunulmuştur. Böylece hem bu türün şekil ve muhteva olarak sahip olduğu özelliklerin tespitine yeni imkânlar sağlanmış hem de klâsik Türk edebiyatının beslenmiş olduğu ana kaynaklardan biri olan dinî ve kültürel unsurları bünyesinde barındıran yeni bir metin gün yüzüne çıkarılmıştır.

⁴⁰ Bu beyit K.'de bulunmamaktadır.

⁴¹ Bu beyit K.'de bulunmamaktadır.

Summary

The settlements and their features were often used in the poetries in The Classical Turkish Literature with the various occasions by the poets. The poetical or prosaic separate literate types wholly mentioning the settlements occurred as those usages gained wide currency in time. One of them is the menazil-name (works of destinations).

The letters related to the destinations are the works which are written about the destinations stopped during the journeys between the various places. Most of the works which are written in such form that we see in the poetic and prose forms are on the destinations where are stopped between İstanbul-Damascus-Mecca or Kahire-Mecca during a hajj journey. Generally, those subject to the literal value among these works which are written in the quality of guide in order to inform the applicants of hajj who will go to the journey of hajj are the ones which are written in poetic form. One of the poets who wrote such works which were in demand by the poets who were not famous in 17th and 18th centuries is Fethi that the information is not available about his life.

Fethi wrote a work including 153 couplets in the mesnevi verse form in the name of *Vasf-ı Menâzil* in such a form. The poet gave information about the destinations that he stopped over there from Cairo to Mecca by his hajj camel train from Egypt. The most important attention-grabbing property of this work written with a plain language is that the detailed information is not given about the destinations and it involves the various beneficial information in order that the intended hajj applicants don't have difficulty during their hajj journeys.

Vasf-ı Menâzil is distinct from the classical formation of mesnevi even if it is written in the mesnevi portry. Because the work is deprived of sections such as the amalgamation, poem praising the Prophet Muhammed, invocation and compilation of cause that we can say as the introduction of mevnevi and the epilogue sections including the important information about who generally wrote the work, where and when the work was written and which couplets set available in it.

The direction of Damascus was used in the great part of works which were written in the type of menazil-name in The Classical Turkish Literature, and Bosnian Muhlis passing from İstanbul to Egypt by the sea and Natic from Edirne used the direction of Egypt/Cairo. Nâbî passing to Egypt through Jerusalem by using the direction of Damascus completed the rest of his pilgrimage travel by using the direction of Cairo. Moreover, Fethi preferred the direction of Cairo. The poet who started to inform about his *Menâzil-nâme* as of Cairo did not mention about his travel up to Cairo. This situation brings into mind that he would have gone to the pilgrimage in the period when he was in Egypt with an occasion. Fethi mentioned about 67 destinations in total, beginning from Cairo to Mecca.

In this study, the information about the letters related to the destinations is given, some evaluations are provided, and the translated text of *Vasf-ı Menâzil* written in such type is included in consideration with its form and content properties.

Kaynakça

- Aksoyak, İ. Hakkı (2012). Nâbî'nin tuhfetü'l-haremeyn'inin Edirneli Nâtık'ın tuhfetü'l-haremeyn'ine etkisi: hikâyeler, gelenekler, inanışlar...". *Milli Folklor*, 95, 9-22.
- Armağan, A. L. (2000). XVIII. yüzyılda hac yolu güzergâhı ve menâziller. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, XX, 73-118.
- Atalar, M. (1993). Hac yolu güzergâhı ve masrafı (Karayolu, 125311837). *OTAM*, 4, 43-90.
- Atalar, M. (1995). Emir-i hac. *İslâm ansiklopedisi* (C. 11, s. 131-32). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Baştürk, S. (2013). Bir hac yolcusunun gözünden istanbul'dan hicaz'a osmanlı şehirleri. *International Journal of Human Sciences*, (10)1, 148-161.
- Coşkun, M (2002). *Manzum ve mensur Osmanlı hac seyahatnameleri ve Nâbî'nin tuhfetü'l-haremeyn'i*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Coşkun, M. (2007). *Bosnalı muhlis'in manzum seyahatnamesi delilü'l-menâhil ve mürşidü'l-merâhil*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Çalapkulu, İ. (2010). *Hz. Muhammed (s.a.v.)'in mucizeleri*. İstanbul: İmak Ofset Basım ve Yayın.
- Donuk, S. (2017a). Servet mahlaslı bir şaire mâl edilen manzum bir hac seyahatnamesi, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 41, 13-38.
- Donuk, S. (2017b). Sulhî'nin manzum hac menâzıl-nâmesi. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 18, 85-118.
- Donuk, S. (2019). Bursa enarlı zaviyesi şeyhi Seyyid Mehmed Efendi ve manzum hac menâzıl-nâmesi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28, 123-69.
- Efe, Z. (2019a). Müellifleri meçhul iki şehrengiz: Üsküp ve Budin Şehrengizleri. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 23, 271-314.
- Efe, Z. (2019b). Kâmî ve Revan şehrengizi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 66, 108-123.
- Elgün, A. (2005). *Kâmil, hayatı-eserleri ve menâsik-i hacc'ı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Erol, B. G. (2019). Memlûkler zamanında mısır hac güzergâhı-Kâhire'den Mekke'ye uzanan kutsal yolculuk. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16, 264-314.
- Faroqhi, S. (1995). *Hacılar ve sultanlar, osmanlı döneminde hac 1517-1638*. (G. Çağalı Güven Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Fethî, *Vasf-ı menâzil*, Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Yazmaları, 002632-III.
- Fethî, *Vasf-ı menâzil*, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Hafız Ahmed Paşa Koleksiyonu, 34 Ha 342/6.
- Göger, V. & Sarıkaya, H. (2009). Mora'nın istirdâdına dair bir kaynak değerlendirmesi ve nâdir'in vâkı'ât-ı gazavât'ı. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 20, 1-32.
- Gül, Â. (2006). *Abdurrahman Gubârî'nin hayatı eserleri ve menâsik-i hac adlı eseri (edisyona kritik)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Halaçoğlu, Y. (1981). Osmanlı imparatorluğunda menzil teşkilatı hakkında bazı mülahazalar. *Osmanlı Araştırmaları*, 2, 123-32.
- http://www.turkedebiyatilismlersozlugu.com/index.php?sayfa=arama_sonuc&genel_arama=fethi&p=3 (E.T. 15.12.2019).
- Kaplan, Y. (2020). Seyyid Yahyâ Vâkıf Efendi ve Halep menzil-nâmesi. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 6, 2, 213, 231.
- Karataş, A. (2003). *Türk-İslam edebiyatında manzum menâsik-i haclar ve Nâlî Mehmed Efendi'ye*

- atfedilen menâsik-i hac* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Kesik, B. (2019). İsmet İbrahim Bey'in bilâdiyesi. 5. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, Üsküp/Kuzey Makedonya, 27-30 Haziran. 501-513.
- Koyuncu, F. (2017). Cûdî'nin manzum hac seyahatnâmesi. *Littera Turca Journal Of Turkish Language And Literature*, 3/1, 177-219.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. C. II. Ankara: MEB Yay.
- Sak, İ. & Çetin, C. (2005). XVII. ve XVIII. yüzyıllarda osmanlı hac menzilleri. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19, 199-260.
- Şemseddin Sâmî (1999). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yay.
- Turay, E. D. (2017). Anadolu hac güzergâhı: Antakya menzili. *Kadim Akademi SBD*, 1/2, 109-124.
- Üngün, S. (1965). Vahîd Mahtûmî ve Mora fetih-nâmesi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 20, 101-116.
- Üngün, S. (1966). Vahîd Mahtûmî ve Mora fetih-nâmesi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 21, 63-76.
- Üngün, S. (1966). Vahîd Mahtûmî ve Mora fetih-nâmesi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 22, 169-80.
- Yazar, S. (2019). Râzî'nin 'fetihnâme' konulu bir şiiri. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 23, 391-460.

KARAMANLI NİZÂMÎ'NİN ŞAİR VE ŞİİR HAKKINDAKİ MÜLÂHAZALARI

KARAMANLI NIZAMI'S REMARKS ON THE POET AND POETRY

Hasan EKİCİ*

Öz

Klasik Türk şiirinin poetikası şairlerin eserlerindeki şiirlerinden hareketle tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bu eserlerde şair/şiir karşılığında kullanılan kelime ve tamlamalar, bir şairde olması gereken hususlar ve şair/şiir ile ilgili benzetme unsurları yer almaktadır. Ayrıca kaleme alınan eserlerde şairlerin yaşadığı dönemin sanat ortamına bakışı, diğer şairlerle ilgili görüşlerini görebilmek mümkündür.

XV. yüzyılın önemli şairlerinden biri olan Karamanlı Nizâmî, şair ve şiir anlayışına yönelik görüş ve düşüncelerini Divan'ındaki kasidelerinin fahriye bölümleri, gazellerinin makta/mahlas beyitleri ile poetik nitelikli diğer beyit ya da bentlerinde dile getirmiştir. Karamanlı Nizâmî, şair ve şiirle ilgili görüşlerini dile getirdikten sonra poetik metinlerden (beyit, mısra, bend) yararlanarak şair ve şiirle ilgili benzetmelere yer vermiştir. Bu bağlamda şairlikle ilgili nergis ve bülbül; şiirle ilgili olarak da altın, cevher, misk/la'l, mu'ciz, şeker, çadır/şemsiye, gül ve tuzak gibi kavramlarla benzerlik ilişkisi kurmuştur.

Bu çalışma üç kısımdan oluşmaktadır: Birinci kısımda Karamanlı Nizâmî'nin hayatı ve edebî kişiliği hakkında bilgi verilmiştir. İkinci kısımda Karamanlı Nizâmî Divanı'ndan hareketle şair anlayışı ile ilgili genel görüşlere, benzetmelere ve ismini andığı, etkilendiği şairlere yer verilmiştir. Üçüncü kısımda ise Karamanlı Nizâmî'nin şiir hakkındaki görüşlerine ve şiirle ilgili yaptığı benzetmelere değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Klasik Türk Şiiri, Poetika, Şair, Şiir, Karamanlı Nizâmî

Abstract

The poetics of classical Turkish poetry are tried to be determined by the poems in the works of poets. These works include words and pronouncements used in exchange for a poet/poem, what should be in a poet, and elements of analogy made in relation to poethood. In addition, it is possible to see the poet's view of the art environment of the period in which they lived, and the views about other poets.

Karamanlı Nizami, one of the most important poets of the XVth century, expressed his views and thoughts about the poet and his understanding of poetry in the fahriye sections of his eulogies in his Divan, the makta/mahlas couplets of his ghazals, and other couplets or bends of poetic quality. Karamanlı Nizâmî, after expressing his views on the poet and poetry, made use of poetic texts (couplet, verse, bend), and included parables about poet and poetry. In this context he also established

* Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hasanekici@aksaray.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2004-1371>

a similarity relationship with concepts such as daffodil and nightingale for poet and poetry, gold, ore, musk/la'l, muciz, sugar, tent/canopy, rose and trap for poems.

This work consists of three parts: the first part gives information about the life and literary personality of Karamanlı Nizami. In the second section, general views about the understanding of the poet from the Nizami Divan, parables about the understanding of the poet and the names of the poets who influenced him and mentioned by him are given. In the third part, Karamanlı Nizami's views on the understanding of poetry and the parables related to poetry are addressed.

•

Keywords

Classical Turkish Poetry, Poetica, Poet, Poem, Karamanlı Nizami

GİRİŞ

Poetika, ilk olarak Aristoteles tarafından kullanılan şiir, dram sanatı, epik gibi konuları ele alan ve taklit (mimesis) ile ilişkilendirilen bir terimdir.¹ İlk dönemlerde güzel sanatların bütün alanları için estetik veya güzelliğin ifade ediliş biçimi olarak açıklanan poetika, Tanzimat dönemiyle gelişen “Yeni edebiyat” alanında farklı şekillerde ortaya konmuştur. Poetikanın farklı alanlarda birçok tanımı yapılsa da araştırmacılar genellikle şiirle ilgisi üzerinde durmuşlardır. Poetika kavramı, Yunanca “poietike” kelimesinden yapmak, üretmek, yaratmak gibi daha genel anlamda sanatla ilişkili olarak kullanılmaktayken (Gür ve Koçakoğlu, 2009, s. 79-187) bugün daha çok edebî metinler ve şiir sanatıyla ilişkilendirilerek değerlendirilmektedir. Orhan Okay’a göre (2011, s. 17) geniş anlamıyla poetika, şiire dair her konuyla uğraşan bir bilim alanı şeklinde tanımlanabilir. Okay, poetika bağlamında şekilsel unsurlar (vezin, kafiye, nazım şekilleri), şiirde dış yapı, ahenk, armoni, ritm ve şiirin dili gibi başlıklar üzerinde durmaktadır. Ayrıca muhteva (konu, mâna, imajlar sistemi, edebî sanatlar, temalar), şiirin ferdi ve sosyal karakteri, şiirin kaynağı ve estetik gibi unsurların da poetika bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini açıklamaktadır (2011, s. 17). Sazyek ise (2000, s. 10), poetikayı, şiirin değişik türlerini ve tarzlarını açıklayan, yorumlayan, şerh eden bir inceleme yönteminden çok şiirle ilgili her türlü meselenin genel ölçekte ele alınması şeklinde ifade etmektedir. Sazyek’e göre, poetika, bizzat şairlerin (kendi) şiir(lerin)in biçimini, içeriğini, üslubunu ve estetiğini kapsayan konularda herhangi bir sanatçıyı ya da eseri hedef almaksızın ortaya koyduğu görüşleri, tespitleri, önerileri, içeren çalışmalar(ın)dan meydana gelen bir bütündür. Bu açıklamalar dikkate alındığında poetikanın amacının, şiiri belli bir kalıba sokmadan, şairin görüşlerini, şiir anlayışını, üslubunu, eserinin içeriğini ve estetik unsurlarını ortaya koyma olduğu söylenebilir. Dolayısıyla şair kendi poetik anlayışını üslubuyla ortaya koyabileceği gibi yazdığı eserlerde yaptığı açıklamalarla da ifade edebilmektedir.

Klasik Türk edebiyatı şairleri her dış varlığa edebî bir hassasiyetle yaklaştıkları gibi şair, şiir, edebiyat ve sanatla ilgili mevzulara da aynı gözle bakmışlardır. Eserlerinde belagat ve şiirle ilgili kavramlardan hareketle söz ve manaya ait renkli hayaller, güçlü ve mantıklı benzetmeler oluşturmuşlardır (Doğan, 2002, s. 18). Şairler, edebî tefekkür alanında şiir sanatlarına ilişkin görüşlerini divan mukaddimelerinde/dibacelerinde, kasidelerin fahriye bölümünde, makta beyitlerde, az da olsa bazı mesnevilerin müstakil bölümlerinde ve poetik beyitlerde/şiirlerde dile getirmişlerdir. Ayrıca şu’arâ tezkirelerinde şair ve şiir hakkında geniş mülâhazalarda bulunulduktan sonra şiirin ehemmiyeti üzerinde durulmuştur. Tezkire yazarları, şairlerle ilgili bölümlerde şairin, şiir sanatı üzerinde durmuşlardır (Erkal, 2018, s. 39). Klasik Türk şiiri estetiğinin şekillenmesinde rol alan etkenlerden biri de tasavvufî bakış açısidir. Bu bağlamda eserler kaleme alan sûfî şairler, şiire mana gözüyle bakılmasını her fırsatta dile getirmişlerdir (Gümüş, 2019, s. 155).

Bu çalışmamızda XV. yüzyıl şairlerinden olan Karamanlı Nizâmî'nin şair ve şiire bakışı *Divan*'ındaki manzumelerden hareketle tespit edilmeye çalışılmıştır. Şairin üslubundan onun şiir anlayışı hakkında fikir sahibi olmak mümkün olduğu gibi şiirlerinin bazı yerlerinde belirttiği görüşler, ahenk unsurları ve şairlik ile ilgili değerlendirmeleri, önerileri de onun şiire bakışının anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Aristoteles (2017). *Poetika-şiir sanatı üzerine*. (Akderin F, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.

1. KARAMANLI NİZÂMÎ'NİN HAYATI VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ

XV. yüzyıl şairi olan Karamanlı Nizâmî'nin hayatı hakkında şu'arâ tezkirelerinde² pek az bilgi bulunmaktadır. Bu bilgilere göre şairin H. 839-844/M.1435-1440 tarihleri arasında Konya'da doğduğu tahmin edilmektedir. Babası Konya'nın tanınmış müderrislerinden olan Molla Veliüddin'dir. İlköğrenimini babasından alan Nizâmî, daha sonra ilim tahsili için İran'a gitmiştir. Karamanoğlu Beyliği'nin son döneminde yaşamış bir şair olan Karamanlı Nizâmî, öğrenimini tamamladıktan sonra Karaman'a dönmüştür. O sıralar Karaman beyi olan İbrahim Bey'e bir kaside sunmuştur. *Divan*'ındaki şiirlerine bakıldığında ayrıca Pîr Ahmed Bey, Kasım Bey adındaki Karaman beylerine kaside sunulduğu görülmektedir. *Divan*'ındaki "nergis" redifli kasideyi de Fatih Sultan Mehmed için yazdığı anlaşılmaktadır.

Karamanlı Nizâmî'den bahseden kaynaklar onun Sadrazam Mahmud Paşa vasıtasıyla Fatih Sultan Mehmed'in çağrısı üzerine İstanbul'a giderken yolda vefat ettiğini bildirmektedir. Genç yaşta vefat eden Karamanlı Nizâmî'nin vefat tarihi ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak şu an bilinen tek eseri olan *Divan*'ından hareketle şairin 1473'ten önce vefat ettiği ortaya çıkmaktadır.

Şairin *Divan*'ına bakıldığında asıl kişiliğini gazellerinde gösterdiği görülmektedir. Tezkireciler onun şiirlerini Şeyhî ve Ahmed Paşa ile karşılaştırmıştır. Nizâmî şiirlerinde manadan ziyade şekle önem vermiştir. Şairin çok defa cinas, tevriye, teşbih ve kelime oyunları ile şiirlerindeki anlam boşluğunu kapatmaya çalıştığı görülmektedir. Aruz, kafiye, redif gibi ahenk unsurlarını etkili kullanması şairi XV. yüzyılın öne çıkan şahsiyetlerinden biri haline getirmiştir. Karamanlı Nizâmî'nin *Divan*'ında birçok şaire nazire yazdığı görülebilmektedir. Bu şiirlerde sadece bir taklitçi olmamış hatta bazen model aldığı şiirlerden daha güzelini ortaya koymayı başaramıştır. Şair en çok Ahmedî, Ahmed Paşa, Atâyî ve Şeyhî gibi şairleri tanzir etmiştir.

Karamanlı Nizâmî'nin bilinen tek eseri *Divanı*³'dür. Bu eserinde 11 kaside, 124 gazel ile Farsça gazel ve rubâilerden oluşan 42 manzumesi bulunmaktadır.⁴

² İlgili şu'arâ tezkireleri için bk. Sehi Bey, *Heşt Bihîşt*, yz. 1503, 56a; Gelibolulu Âlî, *Künhü'l-Ahbar*, yz. 4225, 152b; Riyâzî, *Riyâzü'ş-Şu'arâ*, yz. 3724, 141a; Fâizî Kafzâde, *Zübdetü'l-eş'âr*, yz. 1877, 100a (İpekten, 1974, s. 15).

³ Haluk İpekten'in *Karamanlı Nizâmî Divanı'nın* tenkitli neşri esas alınarak yapılan çalışmalar şunlardır: Kersu, B. (1992). *Nizami Divanı'nda sevgilide güzellik unsurları* (Yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi: İstanbul.

Savran, Ö. (1996). *Karamanlı Nizâmî Divânı'ndan seçme gazeller ve bugünkü Türkçesi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Harran Üniversitesi: Şanlıurfa.

Savran, Ö. (2013). Türk Edebiyatı isimler sözlüğü, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/karamanli-nizmi-nizamii-karamani> Erişim tarihi: 22. 03. 2020.

Somunkıran, R. (1994). *Nizami Divanı' tahlili* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi: Elazığ.

⁴ Karamanlı Nizâmî hakkındaki bilgiler İpekten H. (1974). *Karamanlı Nizâmî hayatı, edebî kişiliği ve Divanı*. Ankara: Sevinç Matbaası ve Bilgin, A. A. (2001). *Karamanlı Nizami. İslam ansiklopedisi* (C. 24, s.453-454). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları adlı çalışmalardan özetlenerek alınmıştır.

2. KARAMANLI NİZÂMÎ'NİN ŞAIRLİK ANLAYIŞI⁵

Klasik Türk şiirinin asırlar boyu süren gelişimi içinde, her bir şairin kendine has bir üslubu oluşmuş ve şairler, oluşan bu üslupla eserler kaleme almışlardır. Şairlerin oluşturmuş olduğu eserlerden hareketle, onların şair ve şiire bakışını ortaya koyabilmekteyiz. Bu makalenin konusunu ve aynı zamanda Karamanlı Nizâmî'nin poetikasının önemli bir bölümünü oluşturan şair anlayışı, elimizde tenkitli metin neşri bulunan divanından hareketle belirlenmeye çalışılmıştır. Karamanlı Nizâmî'nin şairlik anlayışı üç alt başlıkta ele alınmıştır. İlk başlıkta, *Divan*'ından hareketle kendi şairliği ile ilgili değerlendirmeleri üzerinde durulmuştur. İkinci başlıkta Karamanlı Nizâmî'nin şairlik vasfını benzettiği öğeler irdelenmiştir. Üçüncü başlıkta ise Karamanlı Nizâmî'nin etkilendiği, beğendiğini belirttiği ve ismini andığı şairlere değinilmiştir.

2.1. Karamanlı Nizâmî'nin Şairlik İle İlgili Değerlendirmeleri

Her klasik Türk edebiyatı şairi gibi Karamanlı Nizâmî'nin de şair hakkında görüşleri bulunmaktadır. XV. yüzyıl Divan şairinin poetikası başlığı altında da değerlendirilebilecek olan bu görüşler şu şekilde sıralanabilir:

2.2.1. Şair kendisini övmez: Karamanlı Nizâmî, şairlerin gelenek gereği kendilerini övmek maksadıyla şiir yazdıklarını belirtmektedir. Her şair hüner göstermek adına övgüyü şiirlerinde ön plana çıkarabilmektedir. Şair, bu geleneğe uyan şairlerin dışındadır ve şair şiirini kendini övmek için bir araç olarak kullanmadığını ifade etmektedir:

Her çend ki resm-i şu'arâdur özin ögmek

Ögmek bu Nizâmî özini şi'r ile inşâ (K. 2/52)⁶

"Şiirlerinde kendini övmek her ne kadar şairlerin âdetinden olsa da Nizâmî şiir ve nesirde kendini övmez."

Karamanlı Nizâmî, aşağıda yer alan beyitte de tevâzu sahibi olduğunu ifade etmektedir:

اگرچه مدحت من لایق جناب تو نیست

که هست پیر خرد پیش تو کم از اطفال

Eğerçi midhat-i men lâyıık-i cenâb-ı tu nîst

Ki hest pîr-i hured pîş-i tu kem ez-ettfâl (K. 4/36)

"Benim övgülerim, sana uygun değil; çünkü akıllı olgun bir kişi bile senin yanında çocuklardan daha az akıllıdır."

⁵ Şiir ve şair anlayışı hakkında yapılan bazı çalışmalar için bk. Arı, A. (2005). Şeyh Gâlib'in poetikası, *Osmanlı Araştırmaları*, Mehmed Çavuşoğlu Armağanı-II, XXVI, 53: 51-54; Bayram, Y. (2016). Divan şairinin şiirle ilgili benzetme ve istiareleri. *Mavi Atlas*, 7: 1-35; Coşkun, M. (2011). Klasik Türk şairinin poetikası üzerine. *Bilgi*, 56: 57-80; Doğan, M. N. (2002). *Fuzûlî'nin poetikası*. İstanbul: Ötüken Neşriyat; Erkal, A. (2009). *Dîvân şiiri poetikası* (17. Yüzyıl) Ankara: Birleşik Yayınları; Güleç, İ. (2018). *Şiir, şair ve peygambere dair*. İstanbul: Ötüken Neşriyat; Kaya, B. A. (2020). *Necâti Bey'in poetikası (şiir ve şair Anlayışı)*. İstanbul: Akademik Yayınlar; Öztoprak, N. (2005). Rûhî'nin şiir anlayışı. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 12: 101-136; Öztoprak, N. (2006). Rûhî'nin şair anlayışı. *Osmanlı Araştırmaları*, XXVIII: 93-122; Işınsoy, T.- İsen, D. (2007). Fahriyeler ışığında Osmanlı şiirinde ideal şairin portresi. *Bilgi*, 43: 107-116; Karataş, T. (2009). Poetik düşüncesinin klâsik şiirde dile getirilişi: Bâkî Divanı örneği. *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitü Dergisi* (Prof. Dr. Hüseyin AYAN Özel Sayısı), 39: 449-457; Öntürk, T. (2016). Sünbül-zâde Vehbî Divanı'nda şiir ve şair ile ilgili düşünceler. *İdil*, 5 (26): 1743-1762; Tolasa, H. (1982). Divan şairlerinin kendi şiirleri üzerine düşünce ve değerlendirmeleri. *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi (Basılı Kaynak)*, 1: 15-46.

⁶ Bu çalışmada ele alınan örnek beyitler Haluk İpekten'in hazırladığı Karamanlı Nizâmî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divan'ından metne dâhil edilmiştir. Parantez içinde verilen sayıların ilki şiir numarasını, sonraki sayı ise beyit numarasını vermektedir. Çalışmada kullanılan şiir örneklerine ilişkin kısaltmalar şu şekildedir: Kaside K., gazel G., Farsça müstakil şiirler bölümündeki gazel FG. ve diğer şiirleri D.Ş. şeklinde gösterilmiştir.

2.2.2. Şairin sözleri fıtratına uygundur: Karamanlı Nizâmî'ye göre şairlik, yaratılıştan gelmektedir. Her kişinin sözü onun fıtratını yansıtır. Şair de yazdıklarıyla aslında kişisel özelliklerinden, karakterinden bahsetmiştir:

Lâyık yüzüme sürse Nizâmî yüzini dir

Kim her kişinin sözü olur yüzine lââyık (G. 55/7)

"Nizâmî, yüzünü yüzüme sürse münasıptir der. Ki her kişinin sözü yüzüne (fıtratına) münasıptir."

2.2.3. Şair mütevazı olmalıdır: Klasik Türk şiiri geleneğinde şairlerin kendilerini mübalağalı bir şekilde övmesi genellikle yadırganmayan bir durumdur. Karamanlı Nizâmî, şiirleriyle övünmesinin şaşılacak bir durum olmadığını istifham yoluyla ifade etmiştir. Bununla birlikte şiirlerinin kusurlu olabileceğini ancak kişinin kendi kusurlarını görmediğini irsâl-i mesel yoluyla "kişi kendi aybını görmez" sözüyle açıklamaktadır. Ayrıca şair, yalnız şiirleriyle övünebildiğini kendini bu alanda yetkinleştirmeye çalıştığını dile getirmektedir:

'Aceb mi şi'r ile 'âlemde fahr eyler isen

Ki 'aybı her kişinin kendüye kemter görünür (G. 32/7)

"(Ey Nizâmî) dünyada şiirin ile övünsen buna şaşılır mı? Çünkü kişiye kusuru önemsiz görünür."

2.2.4. Şair, dilden dile düşen kişidir: Klasik Türk şiirinde, âşık konumunda olan şair, âşkı yüzünden daima halkın diline düşer, rüsva olur. Bu durum onun utandığı değil aslında övüldüğü bir mevzudur Karamanlı Nizâmî de bu konuda yalnız olmadığını dile getirmektedir:

Dile düşmüş yalunuz ben degülem ilden ile

Dil elinden niceler düşdi benüm gibi dile (D. Ş. II/8)

"Diyardan diyara insanların diline düşen sadece ben değilim, gönülden dolayı benim gibi birçok kişi dile düştü."

2.2.5. Şair, meydan okuyandır: Klasik Türk edebiyatı şairleri, sanatları söz konusu olduğunda zamanının en iyilerine bile meydan okuyacak kadar bir tutum sergilerler. Karamanlı Nizâmî, şiirlerinin başka kişilerin şiirlerinden daha üstün niteliklere sahip olduğunu dile getirmiştir:

مبین چو نظم دگر نظم من که فرق نیست

میان صرہ صراف و طبلہ بقال

Me-bîn çü nazm-i diger nazm-i men ki fark nîst

Miyân-i sorre-yi sarrâf u table-yi bakkâl (K. 4/47)

"Şiirim başka kişilerin şiiriyle bir görme çünkü sarraf kesesiyle bakkal tablası arasında fark var."

2.2.6. Şair sözü, yalandır: Karamanlı Nizâmî, Kuran-ı Kerim'de şairlerle ilgili olarak; "Şairler(e) gelince, onlara da yoldan sapmışlar uyarlar. Onların her vadide şaşkın şaşkın dolaştıklarını ve gerçekte yapmadıkları şeyleri söylediklerini görmez misin?" (Kur'an-ı Kerim 26: 224-226) şeklindeki ifadeye göndermede bulunmuştur. Aslında bu ayet birçok klasik Türk şairi tarafından "şair sözü yalandır" yaklaşımlarına referans olmuştur.

Dir isem hüsn-i dil-efrûzuna 'âşık degülem

Sözüm işitme ki bu da'vîde sâdık degülem (G. 78/1)

"Eğer senin gönlü yakan güzelliğine, âşık değilim dersem; ben bu mücadelede güvenilir değilim, (bu nedenle) sözümü dinleme."

2.2.7. Şair, dünyada bir iz bırakmalıdır: Şaire göre, dünyada kalacak olan sadece bir isimdir. Şair, her daim iyi bir nâmla anılmayı arzulamaktadır:

Nizâmî adını şanunu terk it

Cihân içinde ko sen dahı bir ad (G. 8/8)

"Nizâmî adını ve ününü terk et, dünya içinde sen de bir ad bırak."

2.2.8. Şair yazdığı şiirler için Allah'a şükretmektedir: Nizâmî, Allah'ın verdiği dertleri bir şükür vesilesi olarak değerlendirmektedir. Şair, bu durumu, şiir yazma nedeni olarak telakki etmektedir:

Hakk derdünü ihsâna sipâs eyledüğümdür

Bu bir iki destânımı kim eyledüm imlâ (K. 2/53)

"Hakk (Allah) derdini bana verdiği için şükür mahiyetinde bu iki destanı yazdım."

2.2.9. Şair, ağlayandır ve kanlı gözyaşı dökendir: Klasik Türk şairlerinden birçoğu, harf ve kelime oyunlarıyla sanat yapma gayreti içinde olmuşlardır. Karamanlı Nizâmî aşağıdaki beyitte "ن ve م" harflerini vererek "nem/ نم" kelimesini ortaya çıkarmıştır. Şairin gözleri elemden dolayı nemlidir:

Mihnet ü derd ile pür-nemdür Nizâmî'nün gözi

Tutalı gözde makâm ol kaşları nûn ağzı mîm (G. 73/7)

"(Sevgilinin) o kaşları nûn ve ağzı mîme benzeyen vasıfları Nizâmî'nin gözüne yerleştiğinden beri dert ve sıkıntı ile her daim gözleri nemlidir."

Karamanlı Nizâmî, aşktan dolayı acı çektiğini ifade ederek içinde bulunduğu vaziyeti tasvir etmektedir. Şair, bir taraftan kırmızı renkli mürekkebe (sürh) dikkat çekerken diğer taraftan kanlı gözyaşını ifade etmek istiyor. Renk itibarıyla kanlı gözyaşını yakuta, sararmış yüzünü altına benzetmektedir. Göz özelinde düşünüldüğünde ise göz akının/sarısının kanla dolması düşünülebilir.

Ey Nizâmî hâlünü yâkût çeşmün muklesi

Dem-be-dem la'lîn midâd ile yazar zer üstine (G. 99/9)

"Ey Nizâmî, yakut gibi (kanlı) olan gözün, hâlini la'l gibi kırmızı renkli mürekkep ile altın üzerine (sararmış göz akına) yazar."

2.2.10. Şair rindânedir: Klasik Türk şiirinde sürekli olarak zahid tipinin karşısında konumlandırılan rint tipi; çıkarsız oluşu, dürüst inancı, kalender-meşrep yapısı itibarıyla şairlerce sevilmiş ve birçok şiirde kendisinden bahsedilmiştir. Karamanlı Nizâmî, kendisini klasik Türk edebiyatı tiplerinden olan rint ile özdeşleştirmiş, zâhidi ise tutarsız davranış ve tutumlarından dolayı münafık olarak telakki etmiştir.

Zâhidâ fâsıkam u rind-i nazar-bâz velî

Bu kadar var ki senün gibi münâfık degülem (G. 78/3)

"Ey zahid, ben günahkâr ve hayata neşeyle, cilveyle bakan bir rindim. Fakat bilinmelidir ki senin gibi münafık değilim!"

2.2.11. Şair, güzel söz söyleyendir: Karamanlı Nizâmî, şiirinde güzellerin vasıfları ile ilgili ince anlamlar taşıyan sözleri ifade ettiğini belirtmektedir. Bu bağlamda şair yazdığı şiirlerin güzel ve etkileyici olduğunu belirtmekte, şiirlerini dinleyen herkesin hayrette kaldığını Arapça bir ibare olan "الله در قائل" ile ifade etmektedir:

Vasfında ol cemâlün zikr itdüğini bu dil

Her kim işitse eydür li'llâhi derru kâ'il (K. 6/1)

"Bu dilin senin güzel yüzünü andığımı işiten herkes şöyle der: "Allah için ne güzel söz söyledi."

2.3. Karamanlı Nizâmî'nin Şairlik İle İlgili Oluşturduğu Benzetme Unsurları

2.3.1. Bülbül: Bülbül, klasik Türk şiiri açısından gerçek aşkı temsil etmesi noktasında oldukça önemlidir. O, sürekli olarak gül uğruna acı çeker, feryat eder (Pala, 1989, s.90-91). Karamanlı Nizâmî de kendisini bülbüle benzetmekte hatta bülbülden daha çok ah edip inlediğini ifade etmektedir. Şair, şiirinin muhtevasının ah etme, ağlama ve ıstıraptan oluştuğunu dile getirmektedir:

Şol denlü kıldı âh ile zârî Nizâmî kim

Benzer ki nâlesini anun 'andelîb ider (G. 34/5)

"Nizâmî onun için o kadar fazla ah edip inledi ki buna benzer inlemeyi (ancak gül için) bülbül yapar."

2.3.2. Nergis: Yunan mitolojisinde Narsis (Narkisos), kendini beğenmişliğin göstergesidir. Nergis, farklı kültür ve coğrafyalarda etkili olmuş mitolojik bir unsurdur. Nergis hikâyesi Doğu şiirinde farklı bir versiyonuyla ifade edilmiştir. Bir efsaneye göre "Gül ile Nergis" arasında bir aşk yaşanmıştır. Bu iki sevgiliden nergis göz şeklinde bir çiçek haline dönüşmüş ve kıyamete dek ayrılık çekmeye mahkûm edilmiştir. Bütün bu efsânelerde nergis ile göz arasında benzerlik ilişkisi kurulduğu görülmektedir. Klasik Türk şiirinde sevgilinin gözü nergise benzetilmiştir (Pala, 1989, s. 388).

Şaire göre nergis, hicran ve eziyet çekme yönüyle âşığa benzetilmiştir. Nergis, hasta ve sakat (' alîl ü sakîm) olarak düşünülmekte ve buna, nergisin, sevgilinin gözüne benzemek isteyişi ve onun güzelliğine olan aşkı sebep olarak gösterilmektedir. Âşık da sevgilinin gözü sevdasıyla varmış olduğu netice bakımından nergis gibidir; yani, onun gibi hastalıklı ve sakattır (Tolasa, 2001, s. 303).

Âşık, şair olarak düşünüldüğünde, sevgilinin güzellik unsurlarının övgüsünü misk kokulu mürekkebi ile yazan kişidir. Şair, tıpkı efsanedeki nergis gibi acı içindedir. Acı içinde söylenen sözler ise inci değerinde ortaya çıkmaktadır:

Zer devât ile zümürüd kalem ü müşk midâd

Tutduğu bu ki senün medhüni yazar nergis (K. 5/45)

"Nergis, altın divit, zümürüt kalem ve misk gibi kokan mürekkebi tutarak senin övgünü yazar."

Toldurur ağzını dürr ile seher-geh şebnem

Vasf-i zâtunda meger oldı suhan-ver nergis (K. 5/61)

"Nergis, zatının vasıflarını düzgün ve güzel ifade ettiği için şebnem, seher vakti onun ağzını inci ile doldurur."

2.4. Karamanlı Nizâmî'nin Etkilendiği, Beğendiğini Belirttiği, İsmi Andığı Şairler

Karamanlı Nizâmî *Divan'*ında Fars edebiyatından Hâcû-yı Kirmânî, Genceli Nizâmî, Şeyh Sa'dî-i Şîrâzî, Selmân-ı Sâvecî'den Türk edebiyatından ise Şeyhî ve Kemâl'den çeşitli vesilelerle bahsetmektedir. Karamanlı Nizâmî, bu şairlerden bazen övgü bazen kıyas maksatlı bahsetmiştir. Söz konusu edilen şairler şu şekilde sıralanabilir:

2.4.1. Hâcû-yı Kirmânî (ö. H. 753/M. 1352-53) : Hâcû-yı Kirmânî H. 689/M. 1290-91 yılında Kirman'da doğmuştur. Kaynaklarda belirtildiğine göre adı Mahmûd, mahlası ise "hâce" kelimesinin küçültmeli ismi olan "Hâcû"dur. Klasik Fars edebiyatının usta şairlerinden biri olan Kirmânî, gazel sahasında başarı göstermiştir. Şair, Fars edebiyatının zirve sanatçılarından Sa'dî ile Hâfız arasında köprü vazifesi görmüştür. Şiirlerinde kendine özgü yanları ağır basmakla birlikte kaside sahasında Senâî, Hâkânî-yi Şîrvânî, Zahîr-i Fâryâbî ve Cemâleddîn-i İsfahânî'den mesnevilerinde ise Firdevsî ve özellikle Nizâmî-i Gencevî'den etkilenmiştir (Tokmak, 1996, s. 521).

Karamanlı Nizâmî, Selmân-Sâvecî ile Hâcû-yı Kirmânî'nin şiirlerindeki ahenk ve düzeni görselderdi takdir edeceğini belirtmektedir:

Dürr gibi Nizâmî sözünün görse nizâmın

Tevsîmine tahsîn ide Selmân ile Hâcû (G. 93/8)

"Nizâmî sözünün inci gibi dizilişini Selmân-Sâvecî ile Hâcû-yı Kirmânî görselderdi beğenip takdir ederlerdi."

2.4.2. Nizâmî-i Gencevî (ö. H. 605/M.1209 ?): Biyografik kaynaklarda Nizâmî'nin hayatı ile ilgili kesin bilgiler bulunmamakta, doğum ve ölüm tarihi net olarak bilinmemektedir. Genel olarak şairin H.535-540 / M.1141-1145 yılları arasında doğduğu kabul edilmektedir. Nizâmî, İran'ın millî şairi olan Firdevsî'nin destansı/epik şiir türünü zirveye taşımakla kalmamış, manzum aşk hikâyelerinin en büyük ustası unvanını kazanmış, klasik Fars edebiyatında hamse (beş mesnevi yazma) türünün kuruculuğu unvanını elde etmiştir (Kantar, 2007, s. 183).

Şair, Genceli Nizâmî'ye atıfta bulunmuş, sözlerinin onu etkileyeceğini belirtmiştir. Şaire göre, usta bir şair olan Genceli Nizâmî, Nizâmî'nin şiirleriyle söylenebilecek en değerli sözün ifade edildiğini belirtecektir:

Nizâmî nazmunu görse Nizâmî -i Gence

Okurdu künc-i lahiden ki *temme fike makâl* (K. 4/48)

"Nizâmî'nin şiirlerini Genceli Nizâmî görseydi mezarının köşesinden "Söz sende tamamlandı" ifadesini söylerdi.

2.4.3. Sa'dî-i Şîrâzî (ö. H. 690/ M.1291-92): Klasik Fars edebiyatının zirve şairlerinden olan Sa'dî M. 1212 yılında Şiraz'da doğmuş ve M. 1291-92 yılında Şiraz'da vefat etmiştir. Sahip olduğu şöhrete rağmen Sa'dî'nin hayatı hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Şair, gazel nazım şeklini müstakil bir edebî tür hâline getirmiş, manzum ve mensur eserler kaleme almıştır. Eserlerinde Farsçada yaygın olan atasözlerinden faydalanmış, didaktik unsurları ön plana çıkarmıştır. Sa'dî'nin özellikle *Gülistân* ve *Büstân* eserleri sadece Fars edebiyatıyla sınırlı kalmamış, Türk ve Urdu edebiyatlarıyla Batı dünyasında da önemli izler bırakmıştır (Çiçekler, 2008, s. 405).

Karamanlı Nizâmî, şiir ve nesir alanında zamanının Sa'dî-i Şîrâzî'si olduğunu belirtmektedir. Divanı ise tıpkı *Gülistân* ve *Bostân* eserleri gibi meşhurdur.

Sa'dî-i devrân benem devrümde nazm u nesr ile

Bâğ-ı hüsnündür Gülistân ile Büstânım benüm (G. 74/8)

"Devrimde şiir ve nesirde, zamanın Sa'dî'si benim. Benim Gülistân ve Bostân'ım ise senin güzellik bahçendir."

2.4.4. Selmân-ı Sâvecî (ö. H.778 / M.1376-77): Kaynaklarda belirtildiğine göre İran'ın Sâve şehrinde dünyaya gelen Selmân, *Firâknâme* adlı mesnevisindeki kayda göre H. 709/M.1309-1310 tarihinde doğmuştur. Selmân, kaside sahasında Menûçîhrî, Senâî, Evhadüddîn-i Enverî, Hâkânî-yi Şîrvânî, Zahîr-i Fâryâbî ile Kemâleddîn-i İsfahânî gibi şairlerden etkilenmiştir. Klasik Fars edebiyatı şairlerinden olan Selmân, gazel sahasında Sa'dî-yi Şîrâzî ve Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'yi takip etmiştir. Selmân, hem Fars edebiyatında hem de klasik Türk edebiyatı şairleri tarafından örnek alınmış, şiirlerine nazireler yazılmıştır (Karaismailoğlu, 2009, s. 446).

Karamanlı Nizâmî, sevgilinin güzellik unsurlarını dile getirirken şiirindeki düzen ve estetik sayesinde Selmân-ı Sâvecî'ye yetiştiğini belirtmektedir:

Ben ol Nizâmî'yem ki kemâlinde vasfunun

Hüsn-i nizâm-i nazm ile Selmân'e irmişem (G. 79/5)

"Ben o Nizâmî'yim ki senin vasıflarının üstünlüğü ile şiirinin düzenindeki güzellikle Selmân'a yetişmişim."

2.4.5. Şeyhî (ö. H. 834/M.1431-32): XV. yüzyıl Türk edebiyatının önemli şairlerinden olan Şeyhî hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler yetersizdir. Germiyanogulları Beyliği'nin merkezi olan Kütahya'da H. 773-78/M. 1371-76 tarihinde doğan Şeyhî'nin adı biyografik kaynaklarda Sinan, Yûsuf Sinan ve Yûsuf Sinâneddin olarak gösterilmiştir. Hekim Sinan mahlasıyla meşhur olan Şeyhî, yaşadığı dönemde "Hüsrev-i şuarâ, pîşterîn-i şuarâ-yı Rûm, şeyhü'ş-şuarâ, emlahu'ş-şuarâ" gibi sıfatlarla anılmıştır. Klasik Türk edebiyatın kurucularından biri olduğu kabul edilen şair, *Hüsrev ü Şîrîn* ve *Har-nâme* adlı eserleriyle mesnevi sahasının önemli şahsiyetleri arasında yer almıştır (Biltekin, 2010, s. 80).

*Divan'*ında Şeyhî'ye atıfta bulunan Nizâmî, şiirleri yönüyle kendisini ondan üstün görmüş ve onun kendisine ancak bir mürit olabileceğini ifade etmiştir:

Ey Nizâmî göricek nazmunı erbâb-ı nazar

Yaraşur sana mürid olmağa Şeyhî didiler (G. 16/7)

"Ey Nizâmî, şiirden anlayan nazar sahipleri senin şiirini görünce 'Şeyhî sana (bu sahada) mürit olmaya layıktır.' dediler."

2.4.6. Kemâl: XV. yüzyıl Türk edebiyatı tarihine bakıldığında Kemal adında şu isimlerle karşılmaktadır: Kemâl, Kemâl-i Zerd (Sarıca Kemâl), Kemâl Ümmî, Eğridirli Hacı Kemâl, Kemâloğlu ve Mevlânâ Kemâlî ve tekke şairi Kemâl Halvetî.⁷ Karamanlı Nizâmî'nin ismi zikredilen bu şairlerden hangisini kastettiğini kestirmek zordur.

Yukarıda zikredilen şairlerden Karamanlı olan tek şair Kemal Ümmî olarak bilinmektedir. Şairin yaşadığı yer olan Karaman, Karamanlı Nizâmî'nin yaşadığı yer ile aynı olduğu için Nizâmî'nin bu minvalde Kemal Ümmî'nin ismini andığı söylenebilir. Kemâl Ümmî'nin şiirleri dinî ve tasavvufî yoldadır. XV. yüzyıldaki tekke şairlerinden biri olarak bilinen Kemâl Ümmî, halk arasında efsaneleşen büyük dervişlerdendir (Ceylan, 2016, s. 250). Klasik Türk şiirinin bu yüzyılda önemli temsilcilerinden biri olan Karamanlı Nizâmî'nin söz konusu durumdan dolayı Kemal Ümmî'ye meydan okumak istediği söylenebilir.

Nizâmî'nin şiirleri Kemâl'in şiirleri ile kıyaslandığında şair kendisini ön plana çıkarmakta, Kemal adındaki şairin şiirlerini hakir görmektedir. Şair, *nizâm*, *Kemâl* ve *nazm* kelimelerini bir beyitte toplayarak paralel ve eş anlam yapılarla ahenk ve manayı örtüştürmeye çalışmıştır.

Nizâmî bî-nizâm itdi kelâmün

Kemâl-i nazm ile nazm-i Kemâlî (G. 107/8)

"Nizâmî, senin sözün ve şiirinin kusursuzluğu karşısında Kemal'in şiiri düzensiz oldu."

3. KARAMANLI NİZÂMÎ'NİN ŞİİR ANLAYIŞI

Her şair gibi Karamanlı Nizâmî'nin de şiir hakkında birtakım umumi kanaatleri bulunmaktadır. Bu kanaatlerin şairi yetiştiren bir kültürün ve bu kültürle şekillenen dünya görüşünün süzgecinden geçerek oluştuğu görülmektedir.

Bu bölümde Karamanlı Nizâmî'nin şiir hakkındaki mülahazaları iki kategoride ortaya konulmuştur. Birinci başlıkta, Nizâmî'nin şiir hakkındaki düşünceleri irdelenmiştir. İkinci başlıkta ise Karamanlı Nizâmî'nin şiiriyle ilgili oluşturduğu benzetme unsurlarına yer verilmiştir.

3.1. Karamanlı Nizâmî'nin Şiir Hakkındaki Değerlendirmeleri

Klasik Türk edebiyatının XV. yüzyıl şairlerinden Karamanlı Nizâmî, *Divan'*ında şiir ile ilgili görüşlerini sahip olduğu dünya görüşü çerçevesinde dile getirmiştir. Karamanlı Nizâmî'nin şiir ile ilgili değerlendirmeleri şu şekilde sıralanabilir:

3.1.1. Söz değerlidir: Belagat ilminde söz ve mana birbirlerini tamamlayan iki unsur olarak değerlendirilir. Söz, edebiyat ve şiirin temel unsuru, bir anlamda bedenidir. Mana ise, bu

⁷ Adı geçen şairler için bk. <http://teis.yesevi.edu.tr/> Erişim tarihi: 22.01.2020]

bedene kazandırılan ruh gibidir (Doğan, 2002, s. 48). Karamanlı Nizâmî'ye göre şairin sözü, sıradan sözler değildir. Bu sözlerin değerini ancak kelâm (söz) ehli insanlar takdir edebilir:

Değül bu ehl-i ma'ânî katında lâf-ı kabîh

Tahaddüs-i ne'am eydür bu hâle ehl-i makâl (K. 4/49)

"Sözden/manadan anlayanların nezdinde bu çirkin bir söz değildir. Söz ehli kişiler, bu hâl için nimetin/ihsanın habercisi derler."

Nizâmî, aşkı ifade eden sözlerinin sevgiliye layık olduğunu ifade etmiştir. Şiir, sevgilinin güzellik vasıflarıyla birleşerek bir ahenk oluşturur. Bu ahenkli sözler her daim sevgilinin kulağındadır:

Kulağında olsun ey dilber Nizâmî sözi kim

Yaraşur sîmîn-beden dilberlerün gûşındadır (G. 13/7)

"Ey gönül alan sevgili Nizâmî'nin sözü kulağında olsun. Zira onun sözleri gümüş tenli sevgililerin kulağına layıktır."

3.1.2. Şiir yazmak ilham işidir: Şiir her ne kadar bazı ilimlerin sonradan öğrenilmesi ile güzelleşip kemal bulsa da esasen bir yetenek, ilham işidir. Karamanlı Nizâmî, mucizeli şiir yazmasının kaynağını ilham ile ilişkilendirmiştir. Bu ilhamın kalbe taşınmasını ruhânî bir varlık olan melek ya da vahiy meleği Cebrâil gerçekleştirir:

Ey Nizâmî sana bu mu'ciz kelâmın nazmını

Hâtif-i gaybî mi ta'lîm itdi yâ Rûhu'l-emîn (G. 84/7)

"Ey Nizâmî, sana bu mucizeli şiirinin sözlerini gaybtan seslenir gibi haber veren bir melek mi yoksa güvenilir ruh adındaki Cebrail mi öğretti?"

3.1.3. Sevgilinin güzellik unsurları şairi konuşturur. Karamanlı Nizâmî, sevgilinin o yan bakışları ile dudaklarını yâd etmenin kendisi üzerindeki etkisini dile getirmektedir. Şiir yazmaya sebep olan sevgilinin güzellik unsurlarından gamze ile dua-yı seyf ve leb (dudak) ile dua-yı kadeh arasında anlam ilişkisi kurmuştur:

Nizâmî gamzen ile leblerünü yâd ideli

Du'â-yı seyfi okur gâh geh du'â-yı kadeh (G. 7/7)

"Nizâmî, senin göz ucuyla bakışın ile dudaklarını hatırladığımda gâh seyf duasını (kılıç duası) gâh kadeh duasını okur."

3.1.4. Her zerre gibi şiirin de bir sonu olmalıdır: Nizâmî'ye göre âlemdeki her zerre yok olacaktır. Şiirin de elbet bir sonu olacak ve şair de konuşamayacak duruma gelecektir:

Nizâmî nazmunu ağız ile hatm it

Ki kamu nesnenün sonı 'ademdür (G. 12/8)

"Ey Nizâmî, nazmunu/şiirini bitir; (neticede) her şeyin sonu yokluktur."

3.1.5. Şiir, akıcı ve canlıdır: Nizâmî'ye göre şiir tıpkı akıp giden bir su gibidir. Suya benzetilmesi, temiz ve duru olması yönüyledir:

Kara toprakça kadrün yok Nizâmî

Egerçi sözlerün âb-ı revândur (G. 15/9)

"Ey Nizâmî, her ne kadar sözlerin akarsu gibi akıcı olsa da senin kara toprak kadar bir değer yoktur."

Karamanlı Nizâmî, şiir söylemesine sevgilinin ilham kaynağı olduğunu ifade etmektedir. Sevgilinin güzellik unsurlarının şiirlerini güzelleştirdiğini ve bu sayede şiirlerinin güzel, özgün ve akıcı görüldüğünü söylemektedir. Şair, beyitte kad ve revân ile 'âriz ve ter kelimeleri arasında benzerlik ve anlam ilişkisi kurmuştur:

Hemîşe 'âriz u kaddi sıfâtıdır zikrün

Nizâmî nazmun anun-çün revân u ter görünür (G. 32/6)

“Nizâmî, her zaman (şiiirlerinde sevgilinin) yanakları ve boyunun vasıflarını dile getirmektesin. Bundan dolayı şiiirin akıcı ve taze görünür.”

3.1.6. Şiiir, kısa ve öz olmalıdır: Karamanlı Nizâmî'ye göre şiiirin en önemli unsurlarından olan söz uzatılmamalıdır. Nizâmî, sözü uzatmanın akıllı kişilerde başağrısına sebep olacağını belirtmektedir:

Çün zâtı vasfa sığmaz ey dil sözi uzatma

K'ola sudâ'a müncer hatm eyleyüp 'du'â kıl (K. 6/45)

“Ey gönül onun zâtı/şahsı (layıkıyla) ifade edilemez dolayısıyla sözü uzatma çünkü bu durum akıllı kişilerde baş ağrısına neden olur.”

3.1.7. Şiiir oluşturma safhasının remzi kalemdir: Klasik Türk şairleri, kalemle ilgili dikkat çekici benzetmeler yapmışlardır. Bu bağlamda kamaş kalemin boyu, koyu rengi, yazarken çıkardığı ses, ucunun (dilinin) yarılması, başının tıraşlanması, tıraşlandığında içinden çıkarılan nâl adı verilen saz, ucundan mürekkep akıtması gibi hususlar şiiirlere konu olmuştur. Şairler, teşhis ve teşbih sanatları vasıtasıyla şiiirlerinde zengin çağrışımlar oluşturmaya çalışmışlardır (Doğan, 2002, s. 63).

Karamanlı Nizâmî, “kalem” redifli gazelinde sevgilinin güzellik unsurlarının şiiir yazma sanatında ilham kayanağı olduğunu belirtmektedir. Gazelde şair, sevgilinin kaş, vücut, kirpik gibi güzellik vasıflarını teşhis ve teşbih yoluyla ifade etmekte, kalemin/şairin sevgilinin vasıflarını yazmada yetersiz kaldığını belirtmektedir:

Buldı çün defter-i hüsnün yazmağa fermân kalem

Kaşlarun tuğrası vasfın eyledi 'unvân kalem (G. 77/1)

“Kalem, senin güzellik defterini yazmaya ferman bulunca kaşlarının tuğrasının vasfıyla unvan aldı.”

Yazmadı hüsnün gibi bir nüsha-i dil-keş dahi

Gerçi çok tahrîr idüpdür defter ü divân kalem (G. 77/2)

“Her ne kadar kalem, çok sayıda defter ve divan yazmışsa da henüz senin güzelliğin gibi gönül çekici bir nüsha, yazmamıştır.”

Hüsnünün vasfını yazmağa irişmez husrevâ

Bahr hibr olup olursa müddet-i devrân kalem (G. 77/3)

“Ey padişah! Dünya var olduğu sürece deniz mürekkep olsa kalem senin güzellik unsurlarını yazamaz.”

Nakşunun sevdâsı ile tutmuş idi ins ü cân

Yazmadan levh-i vücûda nakş-i ins ü cân kalem (G. 77/4)

“Kalem, insan ve cinin resmini vücut levhasına yazmadan önce insan ve cin taifesi, senin resminin aşkına tutulmuştu.”

Hattunun vasfın gönül levhine tahrîr itmege

Mukle-i çeşmüm devât idinmişem müjgân kalem (G. 77/5)

“Yüzündeki ayva tüylerinin niteliklerini, gönül levhasına yazmak için göz bebeğimi divit, kirpiğimi de kalem edinmişim.”

Hüsnünün vasfın Nizâmî yazmağa kılsa şürû'

Cân u dilden dil diler kim defter ola cân kalem (G. 77/6)

“Nizâmî, senin güzellik unsurlarını yazmaya başlarsa; gönül defter, can da kalem olmayı can u gönülden ister.”

Şair, sevgilinin güzellik unsurlarından la'l gibi kırmızı dudağının lezzetiyle kaleminin ucunun yarıldığını ifade etmektedir. Beyitte kalem teşhis edilmiş, zengin anlam çağrışımları oluşturulmuştur:

Lezzetinden iki yarıldı zebânı kalemün

Leb-i la'lün sıfatın tâ ki getürdüm kaleme (G. 104/7)

"Senin kırmızı dudağının niteliğini yazdığım da dudağının zevkinden kalemin dili (ucu) ikiye ayrıldı."

3.1.8. Sevgilinin güzellik unsurlarını ifade etmek için gazel yazmak uygundur:

Karamanlı Nizâmî, şiir hakkında yaptığı umumi kanaatler yanında nazım şekillerinden olan gazel şeklini önemseyen görüşler de ileri sürmüştür:

Bir gazel gözleri vafında didüm kim yiridür

Ger ide çeşm-i beyâzında muharrer nergis (K. 5/24)

"Nergis, eğer beyaz gözlerinin niteliklerini tanımlayan bir gazel yazarsa yeridir, dedim."

3.1.9. Ezgiyle okunan şiir gönlü elem ile doldurur: Klasik Türk şiirinde bezm ve eğlence

hayatı etkinliklerinde mutrip, çalgı çalan, çalgıcı ve şarkı okuyan kişidir (Devellioğlu, 1997, s. 694). Karamanlı Nizâmî, mutrip tarafından nağmeli okunan bir şiirin gönülde yakıcı bir etki oluşturacağını dile getirmektedir:

دفتر شود ز گفته مطرب بخون دل

شعری اکر بنغمه بخواند ز دفترش

Defter şevved zi-gofte-i mutrib be-hûn-ı dil

Şi' rî eger be-nağme be-hâned zi-deftereş (FG. 11/8)

"Mutrip eğer onun defterinden/kitabından ezgili bir şiir okursa, defteri gönül kanıyla dolar."

3.2. Karamanlı Nizâmî'nin Şiiri ile İlgili Oluşturduğu Benzetme Unsurları

3.2.1. Altın: Karamanlı Nizâmî sözlerinin altın gibi kıymetli olduğunu ancak sevgilinin onun sözlerine itibar etmemesinden yakınmaktadır. Sevgilinin saçları şekil yönünden halkaya benzetilmiştir. Ayrıca saç halkası ile altın küpe arasında anlam ilişkisi kurulmuştur:

Sözüm altın küpe olduğunun assısı ne dost

Geçürür halka-i zülfi gibi çün gûşdan uş (G. 50/4)

"Sevgili, sözümü saç halkası gibi bu kulaktan geçiririr. Bu durumda sözümün altın küpe olmasının ne önemi var?"

3.2.2. Cevher (Gevher)/Şeker: Klasik Türk şiirinde sevgilinin değerli oluşu ile ilişkilendirilen cevher şairler tarafından çokça başvurulan benzerlik unsurlarından biridir (Pala, 1989, s.103-104). Karamanlı Nizâmî, sevgilinin dudağı ile şeker, dişi ile cevher arasında benzerlik ilişkisi kurarak söz sanatlarından leff ü neşre yer vermiştir. Şiir yazmanın ilk safhası sevgilinin güzellik unsurlarıdır. Bu unsurları dile getiren şiirler şeker gibi tatlı, cevher gibi kıymetlidir.

Ol leb ü dendânı şerh itmez Nizâmî nazm ile

Tâ ki şi'rin şekker-âmîz ü güher-rîz eylemez (G. 42/7)

"Nizâmî, şiirini şekerle karıştırmadan ve şiirine cevher saçmadan o dudak ve dişinin vafını şerh edemez."

گفته نظم نظامی ز چه شیرین باشد

دایما وصف لب لعل تو گوید ز انست

Gofte nazm-ı Nizâmî zi-çi şîrîn bâşed

Dâyimâ vaf-ı leb-i la'l-i tu gûyed z'ânest (FG. 2/7)

"Denir ki Nizâmî'nin şiiri neden [bu kadar] tatlıdır? Bunun nedeni onun her zaman senin [sevgilinin] kırmızı renkli la'l taşı gibi olan dudağını vasfetmesidir."

3.2.3. Misk/La'l: Nâfe-i Çîn, misk ahusunun göbeğinden çıkarılan bir çeşit urdur. Bu yapı miskin (güzel kokunun) ana maddesidir (Pala, 1989, s. 377). Şair, sevgilinin siyah saçları ile misk arasında anlam ilişkisi kurmaktadır. Aynı şekilde sevgilinin kırmızı dudakları ile bir yakut cinsi olan la'l taşı hem renk hem de parlaklık yönüyle birlikte anılmıştır. Karamanlı Nizâmî, sevgilinin güzellik unsurlarından dudak ve saçtan bahseden şiiriyle misk ve la'l arasında anlam ilişkisi kurmuştur:

Leb ü zülfün sıfatın yazsa Nizâmî sanemâ
Nâfe-i Çîn saçılır la'l-i Bedahşân dökülür (G. 31/7)

"Ey put gibi güzel sevgili, Nizâmî senin dudak ve saçının vasfını yazsa Çîn miski saçılır ve kırmızı renkli Bedahşân yakutu dökülür."

Leb ü dendânunun vasfın Nizâmî nazm itdükce
Nice hoş neşr ider görseñ cihâna la'l ile lü'lü (G. 92/7)

"Nizâmî, şiirinde senin dudak ve dişinin vasıflarını yazdıkça görseñ dünyaya ne hoş lal ve inci saçar."

Klasik Türk şiirinde misk kokusuyla birçok benzetmelerde konu olmuştur. Özellikle sevgilinin güzellik unsurlarından ayva tüyleri, beni, kaşı, saçları miskle ilişkilendirilerek dile getirilmiştir. Klasik Türk şiirinin hayal dünyasında özellikle sevgilinin saçları misk ile dolu bir pazar olarak tasavvur edilir. (Pala, 1989, s. 352-353). Karamanlı Nizâmî'ye göre şiir, misk gibidir. Şairin yazdığı şiirler diğer şairlerin kapısının eşğine kadar ulaşmıştır:

Şi'rün Nizâmî kadrle şu'arâya ire kim
Ol âstâne 'arz ola bu dâstân-ı müşk (G. 66/8)

"Nizâmî'nin şiiri, şairlere hakkı ile ulaşsın ki bu misk kadar güzel olan destan, o şairlerin eşğine kadar ulaştırılmıştır."

3.2.4. Çadır/Şemsiye: Karamanlı Nizâmî, şiirini çadır ve gölgelik/şemsiye olarak tasavvur etmiştir. Bu kavram aslında padişahın başı üzerinde tutulan süslü gölgelik anlamındadır. Ayrıca çetr, gökkubbe anlamında da kullanılmaktadır (Pala, 1989, s. 116). Beyitte sözü kısa ve özlü söylemek gerektiği ve gereksiz ayrıntıya boğmaktan kaçınılması tavsiye edilmiştir. Şair, söz şemsiyesinin ipini gereksiz ayrıntılarla uzatmanın gönüllere usanma, sıkıntı ve hüznün vereceğini belirtmektedir:

طناب چتر سخن را مکن دلا اطناب
که تا بخاطر عاطر رسد گزند و ملال

Tınâb-ı çetr-i suhen-râ me-kon dilâ ıtnâb
Ki tâ be-hâtır-ı 'âtır resed gezend u melâl (K. 4/50)

"Ey gönül, söz şemsiyesinin ipini gereksiz yere uzatma ki senin o hoş kokulu zihnine bir sıkıntı ve hüznün gelmesin."

3.2.5. Gül: Karamanlı Nizâmî, şiirini hoş kokulu gül olarak tasavvur etmiştir. Aşkın ülkesi olarak tanımlanan güle güzel koku veren de sevgilinin vasıflarıdır:

Vireli nazmına Nizâmî nizâm
Vasfun ile oldı perâkende gül (G. 72/9)

"Nizâmî, sevgilinin güzellik unsurlarıyla şiirine düzen verdiğinden beri etrafa gül (kokusu) dağıldı."

3.2.6. Tuzak: Karamanlı Nizâmî, şiirini sevgiliyi avlayan bir tuzak olarak tasavvur etmiştir. Şair, sevgiliyi şeker çiğneyen bir papağana benzetmiş, şekerle beslenen papağını avlamak için kurulan tuzağa da şeker tanesini saçmıştır:

Nazm dâmına şeker saçdı Nizâmî dâne
Ki meger sayd ide sen tûtî-i şeker-şikeni (G. 120/10)

"Nizâmî, papağan gibi şeker çiğneyen/tatlı sözler söyleyen sen güzeli avlamak için nazm"

tuzağın/ağına şeker tanesi saçtı.”

SONUÇ

Klasik Türk edebiyatının XV. yüzyıl şairlerinden Karamanlı Nizâmî, şair ve şiir ile ilgili düşüncelerini daha çok *Divan*'ında kasidelerinin fahriye bölümlerinde ve gazellerinin mahlas beyitlerinde ifade etmiştir. Ayrıca şair az da olsa diğer poetik şiirlerinde düşüncelerini dile getirmiştir.

Bu çalışmada Karamanlı Nizâmî'nin şair ve şiirle ilgili değerlendirmeleri ele alınmıştır. Birinci ana başlıkta Karamanlı Nizâmî'nin şair anlayışından, bir şairin sahip olması gereken vasıflardan, şairle ilgili yaptığı benzetmelerden ve etkilendiği, beğendiği şairlerden söz edilmiştir. Bu bağlamda Karamanlı Nizâmî'ye göre her şair fıtratına uygun şiirler söyler. Ancak genel anlamda şairler rindane olmalıdır. Dolayısıyla şair kibre kapılıp kendisini övmemeli ve alçakgönüllü olmalıdır. Şairin sözünün yalan olduğunu ifade eden Karamanlı Nizâmî, şairlerin şiirlerinde Allah'a şükretmeleri gerektiğini belirtmiştir. Şairlik mesleğinde gaye dünyada bir iz bırakmak olmalıdır. Bu iz ise şairin şiirlerinin dilden dile söylenmesi ile gerçekleşebilir. Bunun için şairlerin güzel sözler söyleyebilme kabiliyetine sahip olmaları, söz sanatlarında âdetâ meydan okuyacak kadar yetenekli olmaları gerekir.

Karamanlı Nizâmî, zaman zaman kendisini yani aşığı şair ile özdeşleştirip acı çekmesi, ızdırap içerisinde olması gibi bakımlardan divan şiirindeki nergis ve bülbüle benzetir. Ayrıca şiirlerinde ismini zikrettiği; klasik Fars edebiyatından Nizâmî-i Gencevî, Selmân Sâvecî, Hâcû-yî Kirmânî, Sa'dî-i Şîrâzî ile Türk edebiyatından çağdaşı olan Şeyhî ve Kemâl gibi şairler aynı zamanda ideal şair örnekleridir.

İkinci ana başlıkta Karamanlı Nizâmî'nin şiir anlayışına değinilmiştir. Şairin, daha çok şiirin nasıl olması gerektiği hususundaki düşüncelerine yer verilmiştir. Karamanlı Nizâmî, şiir ile ilgili benzetmelerden hareketle zengin çağrışımlar oluşturmuştur. Teşbih ve istiare yoluyla şiire dair yaptığı benzetmelerde şiiri altın, cevher, şeker, misk, şemsiye, gül ve tuzak gibi unsurlara benzetir.

Ona göre şiir söylemek ilham işidir. Bu ilham ile oluşturulan şiirlerdeki her bir sözcük kıymetlidir. Sözcüğün kıymeti ise şairin onu nasıl kullandığı ile yakından alakalıdır. Şiirin akıcı ve canlı olması gerektiğini belirten Karamanlı Nizâmî, şiirin aynı zamanda kısa ve öz olması gerektiğini ifade eder. Şiir, şairlerin sevgiliye ait güzellikler karşısında konuşmasıdır. Dolayısıyla şiir, güzeli ve güzelliği ifade etme yoludur. Âlemdeki bütün güzelliklerin fani olduğunu söyleyen şair, bu güzelliği ifade etmede kullanılan şiirin de fani olduğunu belirtir. Ayrıca Karamanlı Nizâmî'ye göre ezgiyle okunan şiirler gönlü elemle doldurur.

Karamanlı Nizâmî'nin şair ve şiir ile ilgili ortaya koyduğu düşüncelerden hareketle XV. yüzyılın poetikasına ait bir nebze de olsa fikir sahibi olmak mümkündür. Bu yüzyıldaki diğer şairler üzerine yapılacak çalışmalar neticesinde XV. yüzyıl Divan şiirinin poetikasının belirleneceği kanaatindeyiz.

SUMMARY

The poetics of classical Turkish poetry are tried to be determined by the poems in the works of poets. These works include words and integrations used in exchange for the poet/poem, the considerations a poet must have, and the analogy elements associated with the poet/poem. In addition, it is possible to see the poet's view of the art environment of the period in which they lived and their views about other poets. In the centuries-long development of Classical Turkish Poetry, each poet has a unique style and poets have written works with this style. Based on the works created by poets, we can reveal their view on poets and poetry. The subject of this article,

as well as the poetics of Karamanlı Nizami, is an important part of the poet's conception, we have a review of the text in our court has been tried to determine.

There is little information about the life of the poet who was a XVth century poet and was introduced as Nizami-i Karamani in the sources. The tezkires contain very short and ambiguous information about the poet's life. It is estimated that the poet was born between 1435-1440. His father is Mullah Veliyuddin, a well-known governor of Konya. Nizami, who received his primary education from his father, then went to Iran to study science. Nizami, a poet belonging to the last period of Karamanoğlu Principality, returned to Karaman after completing his education. He presented a eulogy to Ibrahim Bey, who was governor of Karaman at the time. When one looks at his poems in the Divan, it is seen that the eulogy was presented to the Karaman gentlemen named Pir Ahmed Bey and Kasım Bey. He also wrote the "daffodil" rhymed eulogy in his Divan on behalf of Mehmed II. Sources talking about Nizami report that he died on his way to Istanbul on the call of Sultan Mehmed II through Grand Vizier Mahmud Pasha. There is no information about the date of death of Nizami, who died at a young age. However, it is now revealed that the poet died before 1473, based on his only known work, the Divan.

Karamanlı Nizami, one of the most important poets of the XVth century, expressed his views and thoughts about the poet and his understanding of poetry in the fahriye sections of his eulogies in his Divan, the makta/mahlas couplets of his ghazals, and other couplets or bends of poetic quality. Karamanlı Nizamî, after expressing his views on the poet and poetry, made use of poetic texts (couplet, verse, bend), and included parables about poet and poetry. In this context he also established a similarity relationship with concepts such as daffodil and nightingale for poet and poetry, gold, ore, musk/la'l, muciz, sugar, tent/canopy, rose and trap for poems.

This work consists of three parts: the first part gives information about the life and literary personality of Karamanlı Nizami. In the second part, general views, parables and poets whose name he commemorates and who influenced him are mentioned in Karamanlı Nizami Divan. In the third part, Karamanlı Nizami's views on poetry and his parables about poetry are mentioned.

Karamanlı Nizami's understanding of the poet can be reached with the following conclusions:

1. The poet does not praise himself.
2. The poet's words are in accordance with his nature.
3. The poet should be humble.
4. Poet is a person who falls from language to language.
5. The poet is incapable.
6. One of the qualities of poet is that he is a crying, moaning person.
7. Poet, his word is a lie.
8. The poet should not say worthless words.
9. The poet does not expect in return for the poem he writes.
10. The poet is rindan.
11. A poet is a person who tells beautiful poetry.

Karamanlı Nizami likened the poet to narcissus and nightingale. The poet mentioned the names of poets from Classical Persian Literature such as Nizami-i Gencevi, Selman Saveci, Hacu-Yi Kirmani, Sa'di-i Shirazi in his poems. In Turkish literature, he referred to the names of his contemporaries, Şeyhi and Kemal poets.

The second main title refers to Karamanlı Nizami's understanding of poetry. The poet has

given more thought to what poetry should be like. In addition, Karamanlı Nizami created rich connotations based on parables related to poetry. Karamanlı Nizami's understanding of poetry can be reached with the following conclusions:

1. Promise is valuable.
2. Writing poetry is inspiration.
3. The elements of beauty belonging to the lover are the active element in writing beautiful and effective poetry.
4. Poetry is fluent and lively.
5. Like every particle, the poem must have an ending.
6. The symbol of creating poetry is the pen.
7. Poetry should be short and concise.
8. It is appropriate to write an ode to express the lover's beauty elements.
9. The poem recited with melody should be heart burning.

Karamanlı Nizami made parables about poetry through parable and metaphor. The poet attempted to create rich connotations by associating the poem with elements of gold, ore, sugar, musk, umbrella, rose and trap.

It is possible to have some idea about the poetics of the XVth century by examining Karamanlı Nizami's ideas about the poet and poetry. Other poets in this century as a result of studies on we believe that the poetics of XVth Century Divan poetry will be determined.

KAYNAKÇA

- Arı, A. (2005). Şeyh Gâlib'in poetikası. *Osmanlı Araştırmaları*, Mehmed Çavuşoğlu Armağanı-2, 26 (26), 53: 51-72. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oa/issue/10952/130899>.
- Aristoteles (2017). *Poetika-şiiir sanatı üzerine*. (Akderin F, Çev.). İstanbul: Say Yay.
- Bayram, Y. (2016). Divan şairinin şiirle ilgili benzetme ve istiareleri. *Mavi Atlas*, 7: 1-35. doi: [org/10.18795/ma.60429](https://doi.org/10.18795/ma.60429).
- Bilgin, A. A. (2001). Karamanlı Nizami. *İslâm ansiklopedisi* (C. 24, s.453-454). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Biltekin, H. (2010). Şeyhî. *İslâm ansiklopedisi*. (C.39, S.80-82). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Coşkun, M. (2011). Klasik Türk şairinin poetikası üzerine. *Bilig*, 56: 57-80. Erişim adresi: <http://bilig.yesevi.edu.tr/sayi-56-kis-039-11.html>
- Çiçekler, M. (2008). Sa'dî-i Şîrâzî. *İslâm ansiklopedisi*. (C.35 S.405-407). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Devellioglu, F. (1997). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Doğan, M. N. (2002). *Fuzûlî'nin poetikası*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Erkal, A. (2018). *Dîvân şiiiri poetikası (17. Yüzyıl)*. Ankara: Altnordu Yay.
- Güleç, İ. (2018). *Şiiir, şair ve peygambere dair*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gümüş, K. S. (2019). Yûsuf Hakîkî Baba'nun şair ve şiir anlayışı. *SUTAD*, 46: 153-177. doi: [org/10.21563/sutad.556177](https://doi.org/10.21563/sutad.556177).
- Gür, A. & Koçakoğlu, B. (2009). Yeni Türk edebiyatında kaynak olarak poetika. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 4: 79-187. doi: [org/10.7827/TurkishStudies.541](https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.541).
- İpekten, H. (1974). *Karamanlı Nizâmî hayatı, edebi kişiliği ve Divanı*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- İsen-Durmuş, T. I. (2007). Fahriyeler ışığında Osmanlı şiirinde ideal şairin portresi. *Bilig*, 43: 107-116. http://bilig.yesevi.edu.tr/shw_artcl-1227.html.
- Kanar, M. (2007). Nizamî-yi Gencevî. *İslâm ansiklopedisi*. (C.33 S.183-185). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Karaismailoğlu, A. (2009). Selmân Sâveci. *İslâm ansiklopedisi*. (C.36 S.446-447). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Karataş, T. (2009). Poetik düşünüşün klasik şiirde dile getirilişi: Bâkî Divânı örneği. *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitü Dergisi* (Prof. Dr. Hüseyin AYAN Özel Sayısı), 39: 449-457. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunitaed/issue/2878/39656>.
- Kaya, B. A. (2020). *Necâti Bey'in poetikası (şiir ve şair anlayışı)*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Kersu, B. (1992). *Nizami Divanı'nda sevgilide güzellik unsurları* (Yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi: İstanbul.
- Kur'an-ı Kerim, Erişim tarihi: 2019.10.10. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Şu'ârâ-suresi/224-226-âyet-tefsiri>.
- Okay, O. (2011). *Sanat ve edebiyat yazıları*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Öntürk, T. (2016). Sünbül-zâde Vehbî Divanı'nda şiir ve şair ile ilgili düşünceler. *İdil*, 5 (26): 1743-1762. doi: [10.7816/idil-05-26-09](https://doi.org/10.7816/idil-05-26-09).
- Öztoprak, N. (2005). Rûhî'nin şiir anlayışı. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 12: 101-136. doi: [10.24058/tki.162](https://doi.org/10.24058/tki.162)
- Öztoprak, N. (2006). Rûhî'nin şair anlayışı. *Osmanlı Araştırmaları*, XXVIII: 93-122. http://english.isam.org.tr/documents/_dosyalar/_pdfler/osmanli_arastirmalari_dergisi/osman%C4%B1_sy28/2006_c28_OZTOPRAKN.pdf
- Pala, İ. (1989). *Ansiklopedik Dîvân şiiiri sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yay.
- Savran, Ö. (1996). *Karamanlı Nizâmî Dîvânı'ndan seçme gazeller ve bugünkü Türkçesi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Harran Üniversitesi: Şanlıurfa.
- Savran, Ö. (2013). Türk Edebiyatı isimler sözlüğü, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/karamanli-nizmi-nizamii-karamani> Erişim tarihi: 22. 03. 2020.
- Sazyek, H. (2000). Yeni Türk edebiyatında manzum poetik metinler. *Türk Dili Dergisi (Basılı Kaynak)*, 577: 10-22.
- Somunkıran, R. (1994). *Nizami Divan'ı tahlili* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi: Elazığ.

- Tokmak, A. N. (1996). Hâcû-yi Kirmânî. *İslâm ansiklopedisi*, (C.14, s.520-521). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Tolasa, H. (1982). Divan şairlerinin kendi şiirleri üzerine düşünce ve değerlendirmeleri. *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi (Basılı Kaynak)*, 1: 15-46.
- Tolasa, H. (2001). *Ahmet Paşa'nın şiir dünyası*. Ankara: Akçağ Yay.
- Turpcu, F. (2016). *Karamanlı Nizâmî Divanı'nın yeni bir nüshası (metin-nesre çeviri-tıpkıbasım)* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Arel Üniversitesi: İstanbul.

ZİVANIYA'DAN KAHVEYE KIBRIS TÜRK KÜLTÜRÜNDE İÇECEKLER VE SOSYO-KÜLTÜREL İŞLEVLERİ*

FROM ZİVANIYA TO COFFEE: BEVERAGES IN TURKISH CYPRIOT CULTURE AND THEIR SOCIO-CULTURAL FUNCTIONS

Mustafa YENİASIR**

Burak GÖKBULUT***

Öz

Gerek Kıbrıs'ta gerekse dünyada içecek tüketiminin, insan hayatında önemli bir yer tuttuğu yadsınamaz bir gerçektir. Yiyeceklerin ayrılmaz bir parçası konumunda bulunan içecekler, aynı zamanda yemeklerden sonra da tüketilmektedir. Her ne kadar zorunluluk gibi gözüксе de gerek yiyecekler gerekse içecekler, içinde bulunulan toplum ve o topluma ait olan kültür tarafından şekillendirilmektedir. Her toplum farklı nedenlerle bazı içecekleri kendilerine adapte ederken, bazı içecekleri de zaman içinde unutmıştır. 1571 yılında adanın Türkler tarafından fethedilmesiyle birlikte Anadolu'nun değişik bölgelerinden adaya iskân edilen insanlar, diğer kültürel öğeleriyle birlikte yeme-içme kültürlerini de birlikte getirmişler, aynı zamanda burada bulunan çeşitli malzemelerle farklı yiyecekler ve içecekler de icat etmişlerdir. Bununla birlikte günümüzde adada bulunan Rum toplumuyla da kültürel etkileşim sayesinde Türklere ait olan bazı içecekler Rumlar tarafından tüketilirken, Rum toplumuna has bazı içecekler de Türkler tarafından kabul görülmüştür. Çalışmada Kıbrıs Türklerinin hayatında önemli bir işleve sahip olan içecekler ortaya konularak, bunların kullanımı ile sosyal işlevleri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Kuzey Kıbrıs, İçecek, Kültür, Anadolu, Osmanlı

Abstract

It is an undeniable fact that drink consumption occupies an important place in human life. As an integral part of food, beverages are also consumed after meals. Although it may seem like an obligation, foods and beverages are shaped by the society and the culture that belongs to that society. Every society has adapted some beverages for this reason or another while some others have been forgotten in time. When the island was conquered by the Turks in 1571, people from different parts of Anatolia were settled in the island, and they brought together the culture of catering with other cultural elements. They also invented different foods and beverages using various ingredients. In

* Bu çalışma, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi tarafından düzenlenen "10. Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresinde" bildiri olarak sunulmuş ancak basılmamıştır. Makale, söz konusu bildirinin yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

** Doç. Dr., Yakın Doğu Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü, Lefkoşa, 99138, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, mustafa.yeniasir@neu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9196-1805>

*** Doç. Dr., Yakın Doğu Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü, Lefkoşa, 99138, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, burak.gokbulut@neu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3968-9207>

Gönderim Tarihi: 10.06.2019
Kabul Tarihi: 26.06.2020

addition, due to the cultural interaction with the Greek community in the island, some beverages are consumed by Greeks whereas some other unique to Greek community are accepted by Turks. In the study, the beverages which have an important function in the lives of the Turkish Cypriots will be displayed and their usage and social functions will be evaluated.

•

Keywords

Northern Cyprus, Beverage, Culture, Anatolia, Ottoman

GİRİŞ

Yeme-içme faaliyetleri insanların yaşamlarını sürdürebilmeleri açısından son derece önemlidir. İnsanoğlunun söz konusu ihtiyacını karşılamada bulunduğu coğrafya aktif rol oynamaktadır. Yaşanılan coğrafya insanoğlunun geçim kaynağını sağlamada büyük rol oynarken aynı zamanda yemeğin ve içeceğin seçiminde de son derece etkin bir önem arz etmektedir.

Toplumların beslenme alışkanlıkları, onların kültürel yapılarıyla doğrudan ilişkili olduğundan farklılık göstermektedir. Türklerin buldukları coğrafya ve etkileşim hâlinde oldukları diğer kültürler, beslenme alışkanlıklarını doğrudan etkileyerek Türk mutfak kültürünün zenginleşmesini sağlamışlardır.

Türk Mutfak kültürü incelendiğinde, Türklerin 10. ve 11. yy'a dayanan Orta Asya'dan günümüze değin süren tarihsel bir süreci görebilmekteyiz. Asya ve Anadolu topraklarının sunmuş olduğu ürünlerin çeşitliliği, tarihsel süreç boyunca diğer kültürlerle yaşanan etkileşim, Selçuklu ve Osmanlı saraylarında yeni gelişen tatların varlığı, Mezopotamya'dan kaynaklanan Anadolu mutfağının varlığı gibi etkenler Türk mutfağının renkliliğini ve çeşit zenginliğini sağlayan unsurlardır (Güler, 2010, s. 24-25).

Türk mutfak kültürünün adaya gelişi 1571'den de öncesine dayanmaktadır. 1571'de Osmanlı'nın Kıbrıs'ı fethinden önce de adada Türklerin varlığı üzerine çeşitli araştırmalar (Bozkurtoğlu, 2020; Bozkuş, 2020; Yorgancıoğlu, 2000) yapılmıştır. Peler çalışmasında, Kıbrıs'ta Osmanlı Öncesi farklı sınıflardan Türklerin uzun zamandan beridir adada bulunduğunu söyleyerek bunların iki ana grup altında sınıflandırılabileceğini belirtmekte ve makalesine şöyle devam etmektedir: "Sivil Türkler; Haçlı Krallıkları döneminde adada yaşayan sıradan Türkler, Lüzinyan döneminin başından itibaren adada bulunan Türk ticaret kolonisi, Türk esirler ve köleler şeklinde sınıflandırılabilir. Asker Türkler ise Karamanlı askerler, Türkopoller (Türközler), Tatarlar, Bulgarlar, Macarlar, Suriyeliler, Memlûklüler ve Türkmenler şeklinde sınıflandırılabilir" (Peler, 2020, s. 134).

16. yüzyılda Anadolu, Mısır ve Suriye'yi egemenliği altında tutan Osmanlı Devleti, Akdeniz'de tam bir hâkimiyet sağlamak için Kıbrıs'ı da topraklarına katarak, uyguladığı iskân politikasıyla Türk kültürünün adada daha da yaygınlaşmasını sağlamıştır.

Osmanlı'nın adayı fethiyle birlikte 1572'de Anadolu'dan adaya iskân edilen insanlar çoğunlukla Aksaray, Beyşehir, Seydişehir, Anduği, Develihisar, Ürgüp, Koçhisar, Niğde, Bor, Ilgın, İshaklı, Akşehir, Akdağ, Bozok bölgelerindedir (Halaçoğlu 2001: 40-41'den aktaran Peler, 2020, s. 131). "Sürgün usulüne göre Kıbrıs adasına nüfus yerleştirme işleminin 18. yüzyıla kadar devam ettiği anlaşılmaktadır" (Peler, 2020, s. 132). Adaya iskân edilen aileler, tüm yaşayış şekillerini, yeme-içme kültürlerini gelenek-göreneklerini, özetle kültür ve yaşam tarzlarını beraberlerinde getirmişlerdir (Türkmen & Yeniasır, 2008, s. 181).

Bugün Kıbrıs'ın kuzeyinde tüketilen birçok içeceğin ve genel anlamda yeme-içme kültürünün temelinde Anadolu sosyo-kültürel yapısının etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bunun nedeni Kıbrıs'ın uzun yıllar Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğinde kalmış olmasıdır.

Ayrıca Kıbrıs mutfak kültüründe Arap kültürünün etkisi de yadsınamaz ölçüdedir. Mete Hatay çalışmasında, Kıbrıs yemek pişirme kültürleri üzerindeki Sami veya Arap etkilerinin beş

ana döneme ayrılabilceğini ve bu dönemlerin Araplarla Bizanslılar arası (688-965), Haçlılar ve Latin dönemleri (1191-1571), Osmanlı dönemi (1571-1878), İngiliz dönemi (1878-1960) ve Bağımsızlık sonrası (1960-KKTC 1983) dönemler olduğunu belirtir (Hatay, 2003, s. 56-63).

Yine İsmail Bozkurt da Kuzey Kıbrıs Seyahatnamesi'nde "Müslüman Kıbrıs Türklerinin yemek kültürünün, Anadolu'dan taşınan kültürle Arap yemek kültürünün bir karışımı olduğunu" vurgulamaktadır (Bozkurt, 2011, s. 213).

Bunun yanında Kıbrıs Türklerinin mutfak kültüründe İngiliz ve Rum etkisinin de görüldüğü söylenebilir. Tabii ki Rum kültürü üzerindeki Türk etkisi de oldukça fazladır (İslamoğlu, 1994, s. 184-194). Türklerin ve Rumların aynı coğrafyada birlikte yaşamaları söz konusu etkileşimi de zorunlu kılmıştır. Bunun yanında İngilizlerin de adayı belli bir dönem sömürge idaresi altında tutmuş olması, İngiliz yeme-içme kültürünün az da olsa her iki toplum üzerinde etkili olmasına neden olmuştur. Bütün bu etkileşimler günümüzde Kıbrıs Türklerinin kendilerine ait bir Akdeniz mutfak kültürünün oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Kıbrıs Türkleri arasında da belli bir adaba göre şekillenen yeme-içme faaliyetleri genellikle sosyal ortamlarda belli bir topluluk içerisinde gerçekleştirilmektedir. Özellikle Kıbrıs Türkleri arasında çok yaygın olarak tüketilen kahve ve alkollü içecekler sosyal hayatın da önemli bir parçası hâline gelmiştir. Bundan dolayı içecekler sayesinde insanlar arası sosyal ilişkiler hakkında rahatlıkla bilgi edinilebilmektedir. Yılmaz'ın belirttiği gibi, "*Bir kişinin tükettiği ve tüketmediği yiyecek ve içecekler ile onları tüketme biçimi, o kişinin kendi grubu içindeki kimliğini belirlerken, o grubu diğer gruplardan ve onların yeme alışkanlıklarından farklılaşma açısından tanımlar*" (Yılmaz, 2012, s.26).

Çalışmanın Amacı:

İçecek kültürünün genel özelliklerini ön planda tutan bu çalışmanın amacı kahve ve çay gibi dünyada kabul gören birtakım içeceklerin yanı sıra Kıbrıs Türkleri arasında önemli bir yere sahip olan yerel içeceklerin (sumada, şerbet, limonata vs.) de sosyal işlevlerini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda Kuzey Kıbrıs'ın farklı bölgelerinde yaşayan 11 kaynak kişiyle karşılıklı görüşmeler yapılmıştır. Köy kahvehanelerine gidilerek oradaki sosyal ortamlar yerinde gözlemlenmiştir. Çalışmada daha tutarlı ve güvenilir sonuçlar elde etmek için görüşmeler söz konusu sosyal ortamlarda ve kendi bağlamlarında, özellikle 40-70 yaş aralığında farklı mesleklerle meşgul olan kişilerle yapılmıştır. Bununla birlikte çalışma hazırlanırken kaynakçada verilen içeceklerle ilgili yapılan farklı çalışmalardan da faydalanılmıştır.

İNCELEME

Çalışmanın inceleme kısmında sırasıyla çay, Türk kahvesi ve Neskafe, boğma rakı (*zivaniya*), şarap, *zuk* (rakı – uzo), şıra, sumada, şerbetler, kefir, geleneksel limonata ve portakal suyu, salep, Neskafe, ayran, konyak (Anglias, 31), gülsuyu ve güllü süt hakkında bilgi verilecek, söz konusu içeceklerin kültürel eksen ve içiminden bahsedilecektir.

Çay

Türklerin çay ile tam olarak tanışması 19. yüzyıla denk gelmektedir. Çok eski bir geçmişe sahip olmamasına karşın Türk sosyal hayatında çok önemli bir boşluğu dolduran çay, özellikle Türkiye'de en çok tüketilen içecekler arasındadır. Semaverler ve çaydanlıklarda demlenerek özel ince belli bardaklarda sunulan çay, misafirlere sunulan önemli bir içecektir.

Misafirlikte, kıraathanelerde, iş yerlerinde yoğun olarak tüketilen ve Türk kültüründe sevginin, arkadaşlığın önemli bir göstergesi durumunda bulunan çay, aynı zamanda insanların gündelik hayatlarını da şekillendiren önemli bir işleve sahiptir. Washington Times gazetesi yazarlarından Gerald Robbins, çayın Türk hayatındaki yerini şu sözlerle ortaya koymaktadır:

"...Türkiye'de her iş kültürel alışkanlıkların çerçevesinde sonuçlandırılır. Ankara'da bürokrasi ile tanışanlar bunu çok iyi bilirler. Örneğin; başkent Ankara'da, Türk tipi bardaklarda sunulan çay ikramından önce hiçbir şey başlamaz. Çayın yanında sigara sunulması, ardından dostça ya da filozofça uzun uzun laf edilmesi yerleşik iş kültürünün tarifi olmuştur" (Güneş, 2012, s. 238).

Türkiye'deki kadar yaygın olmasa da Kıbrıs Türkleri arasında da çay kullanımı mevcuttur. Özellikle kahvaltuların önemli bir içeceği konumunda bulunan çay, zaman zaman misafirlikte de sunulan önemli bir içecektir. 1974'ten önce Kıbrıs Türkleri arasında siyah çay kullanımı yaygındı ancak zamanla özellikle İngiliz kültürünün etkisiyle sütlü (poşet) çay içilmeye başlanmış ve günümüzde siyah çay içenlerin sayısı eskiye oranla azalmış daha çok bitki çayları tercih edilmeye başlanmıştır (KK9). Türkiye'den farklı olarak Kıbrıs'ta demleme çaydan daha çok poşet çaylar tüketilmektedir. Bugün özellikle 1974 Barış Harekâtından sonra Anadolu'dan gelerek Kıbrıs'a yerleşen Türkler arasında demli çay kullanımı oldukça yaygındır.

Türk Kahvesi ve Neskafe

Türk kültürünün en önemli içeceklerinden biri olan kahve, hazırlanma şekli ve sunumuyla Türk kahvesi ismini almıştır. Kahve Osmanlıda ilk olarak saraylarda içilmeye başlanmıştır. Günümüzde misafirliğin ayrılmaz bir unsuru olarak anılan kahve o dönemde saraydaki konuklara ikram edilen tatlılarla ve şerbetlerle birlikte sunulmaktaydı. Hatta saray teşkilatında "kahvecibaşı" makamı bulunmaktaydı:

Kahvehanelerin yanı sıra itibarlı bir ikram maddesi olarak kahve, Sultan Mehmet zamanında, saray mutfaklarına girmiştir. Kahvenin Türkiye'de dört defa başından geçen yasaklamalar sonunda kavuştuğu hürriyet onu saraya gelenlere ikram olunan tatlılar, şerbetler kademesine çıkarmıştır. Bayramlarda, cüluslarda saraya gelenlere şerbet, tatlı meydanında özel törenlerle kahve ikram edilmeye başlanmıştır. Zamanla sarayda ve büyük konaklarda misafirlere kahve ikram etmek için kahveciler ve kahvecibaşılar tayin edilmeye başlanmıştır. Özellikle saray teşkilatında bu göreve becerikli kişiler atanmıştır. Hatta kahvecibaşılıktan sadrazamlığa yükselenler olmuş ve saraydaki kahve teşkilâtına büyük önem verilmiştir (Şahbaz, 2007, s. XX).

Kahve günümüzde Kıbrıs Türklerinin en çok tükettiği içeceklerden biridir. Adanın Osmanlı tarafından fethedilmesinden sonra Kıbrıs'a gelen kahve, zamanla her iki toplum (Türk-Rum) tarafından kabul görmüş ve buna bağlı olarak adada kahvehane kültürü oluşmaya başlamıştır. Yorulan ve dinlenmeye ihtiyaç duyan insanların toplandığı kahvehanelerde türlü içeceklerle birlikte en çok kahve tüketilirdi. Günümüzde de özellikle köylerde kahvehaneler işlevlerini sürdürmekte ve erkekler bu mekânlarda toplanarak sosyalleşmektedirler. Köy kahvehaneleri geçmişten günümüze Kıbrıs Türklerinin sosyal yaşamında önemli eğlence merkezlerinden biri olarak dikkat çekmektedir (Cahit, 2001, s. 18). Kadınlar da hemen her gün komşularına misafirliğe giderek, sohbet ederek kahve içerler ve daha sonra fincanlar ters çevrilerek birbirlerinin kahve fallarına bakarlar. Kıbrıs'ta bazı insanlar İslami açıdan günah olduğunu düşünerek fal baktırmazken (KK5), birçok kişi de falda söylenenlerin gerçek olduğuna inanarak mutlaka fal baktırmaktadır. Fal bakarken yapılan tatlı sohbetler sayesinde sosyal ilişkilerin gelişmesine de zemin hazırlanmaktadır (KK6).

Kıbrıs'ta sosyal hayatın ayrılmaz bir parçası konumunda bulunan kahve, aynı zamanda evlenmek için kız istemeye gidildiğinde sunulan en önemli içecektir. Geleneğe göre evlenecek olan kız, gelen misafirlere nasıl içtiklerini sormadan şekerli kahve yapar. Eğer erkek tarafına ret cevabı verilecekse sade kahve yapılır ve içen kişiler bunu anlayarak kız istemekten vazgeçerler.

Bazı bölgelerde de istenecek kız, kendisini istemeye gelen erkeğin kahvesine tuz koyar ama erkek de buna ses çıkarmadan içer ve her zorlukta kızın yanında olacağı mesajını verir. Bununla birlikte Kıbrıs Türkleri arasında kahvenin ishal durdurucu özelliği bilinmekte ve ishal olanlara üzerine limon sıkılmış bir çorba kaşığı kuru kahve verilmektedir (Yorgancıoğlu, 1980, s.99-100). Günümüzde Kıbrıs Türkleri arasında sık sık söylenen “Bir kahvenin kırk yıl hatırı vardır.” sözü de kahvenin sosyal hayatı ne kadar etkilediğinin önemli bir göstergesidir.

Adada, Türk kahvesinden daha az oranda tüketilen diğer bir kahve çeşidi ise *Neskafe'dir*. Dünyanın birçok yerinde sevilerek içilen Neskafenin Kıbrıs'ta tüketimi neredeyse bir kültür oluşturmuştur. Kıbrıs'ta hemen her mevsimde ve günün her saatinde özellikle evlerde ve kahvehanelerde süt karıştırılarak tüketilen Neskafenin adanın bir dönem hâkimi olan İngilizlerin etkisiyle bu şekilde sütle tüketildiği düşünülmektedir. Neskafe, Türkiye'de çoğunlukla sıcak suya karıştırılarak içilmektedir.

Boğma Rakı (Zivaniya) ve Şarap

Günümüzde alkollü içeceklerin özellikle boğma rakı (*zivaniya*) ve şarabın Kıbrıs Türk mutfak kültüründe önemli bir yeri vardır. Genellikle üzüm suyundan yapılan boğma rakı (*zivaniya*) ve şarap adanın önemli zenginliklerindedir. Adada yapılan çalışmalar (Bozkurt, 2011; Şah, 2017; Altan, 1991; Sadrazam & Öznur, 2013) ve tarihî bulgular Kıbrıs'ta üzüm yetiştiriciliğinin çok uzun bir geçmişi olduğunu göstermektedir. Kıbrıs'ta içki fabrikaları kurulmadan önce tamamen doğal yollardan elde edilen boğma rakı (*zivaniya*) ve şarap adada meyhanecilik kültürünün de oluşmasında önemli bir etken olmuştur. Meyhanecilik, Kıbrıs Türkü'nün yeme-içme ve eğlence kültürünün önemli bir yansımasıdır. Alkollü içeceklerin ve özellikle şarap ile boğma rakının (*zivaniya*) tüketildiği bu mekânlar Kıbrıs Türkleri tarafından dinlenme ve zaman geçirme yerleri olarak görülmüş, bu içeceklere özel mezeler ve müzikler de bütün bir eğlence kültürünü meydana getirmiştir.

Kıbrıs köylüsü beyaz şarabı bilmekle birlikte, kırmızı şarabı tercih etmekte ve onu üretmekteydi. Şarap kabaklarıyla alınan şaraplar şişelere aktarılıp içilirdi. Kıbrıs köylülerine göre yeni çıkan şarap daha çocuk olduğu için içilmezdi, eskimesi gerekirdi. Şarap eskidikçe kalitesi artardı ve bu durum şarkılara bile konu olmuştur. Yıllanmış şarap gibi... Yıllanmış kırmızı şaraba Kumandarya denirdi. Bazı köylerde 100 yıllık Kumandarya olduğu bilinmektedir (Yorgancıoğlu, 1980, s. 41).

Kıbrıs Türkleri şarabı sadece eğlence amaçlı tüketmezlerdi aynı zamanda Kıbrıs Türkleri arasında, şarabın insan kanını temizlediğine ve yenilediğine dair bir inanç da söz konusudur (KK4, KK7).

Boğma rakı (zivaniya) Kıbrıs'ta üzüm suyundan yapılan ve alkol derecesi çok yüksek olan bir içecektir. Dolayısıyla İngiliz döneminde kısa bir süre evde yapılması yasaklanmıştı. Sıkılıp suyu alınan üzüm posası, kaplara konularak yaklaşık iki hafta bekletilir. Daha sonra boğma rakı (*zivaniya*) kazanlarına konularak kaynatılır. Kaynayan ve buharlaşan alkol, suyun içindeki borudan geçerken soğur ve boğma rakı (*zivaniya*) olarak damıtılmış olur. İlk çıkan boğma rakının (*zivaniyanın*) alkol derecesi çok yüksek olduğundan eğlence amaçlı içilmez ve daha çok dezenfektan olarak kullanılır. Bununla birlikte ovulduğu zaman vücutta bulunan çeşitli ağrılar da giderildiğine inanılır. Ayrıca çok iyi yandığı için geçmişte ağrıların giderilmesi için yapılan bardak çekme işleminde de boğma rakı (*zivaniya*) kullanılırdı. Daha çok fabrikalarda üretilen ve alkol derecesi çok yüksek olmayan boğma rakı (*zivaniya*) günümüzde Kıbrıs'ta meyhanelerde tüketilmektedir.

Zuk (Rakı-Uzo)

Kıbrıs Türklerinin geçmişteki tabiriyle *zuk*, bilinen adıyla rakı ya da Güney Kıbrıs'taki ismiyle uzo, ham maddesi üzüm olan alkollü bir içki çeşididir. Kıbrıslılar için geleneksel içkiler içinde yer alan *zukunftun* (rakının) en belirgin özelliği, içerdiği anasondan kaynaklanan anason eteri yağıdır (KK1, KK3).

Rakı, Türkler arasında uzun bir geçmişi olan ve eski Türk metinlerinde "arak" ismiyle anılan geleneksel içkilerden biridir. "*Rakı içme göreneği, kımız içme gelenek-göreneğinin bir devamıdır. Eski kımız içme gelenek-göreneğinin sonradan rakıya tatbik edildiğini biliyoruz. Rakı, kökeninde Umay kültürüne bağlanır. Rakı içerken evin üst başı tarafından üç defa rakı saçılır ki bu Anamız Umay tarafınadır*" (Hassan, 2000, s. 104-105). Türk toplumunun İslamiyet öncesinde kabul ettiği inançlardan biri olan Şamanizm'de saç, dinî ritüellerin önemli bir unsuruydu. Düzenlenen dinî törenlerde tanrılara ve ruhlara çeşitli saçlar yapılırdı. Bu saçlardan alkollü içecekler sınıfına girenlerden biri de rakı ya da eski adıyla araktır. Örneğin; "*Hakas Türklerinde çocuk doğduğu zaman evin içine rakı saçısı yapılır. Saçı en son olarak iyeli olduğuna inanılan ateşe saçılır*" (Dilek, 2007, s. 38).

Tarih boyunca üzüm yetiştiriciliğinin önemli bir merkezi konumunda bulunan Kıbrıs adasında *zuk* (rakı), meyhane kültürünün vazgeçilmez bir unsuru hâline gelmiştir. Kuzey Kıbrıs'ta özellikle erkekler gerek evde gerekse meyhanelerde arkadaşlarıyla *zuk* (rakı) içerken Güney Kıbrıs'ta *zukunftun* veya Türk rakısının yerini uzo almaktadır. Yüksek derecede alkol barındıran uzo, tıpkı *zuk* (rakı) gibi içine soğuk su ve isteğe bağlı olarak buz eşliğinde küçük bardaklarda içilir. İçerdiği anasondan dolayı su katıldığında beyaz bir hal alan uzo, özellikle mangal sofralarının önemli bir içeceğidir. Güney Kıbrıs'ta üretilen uzo, Kıbrıs Türkleri tarafından da içilen alkollü içeceklerden biridir.

Cyprus Brandy (Kapsula, Anglia, 31)

Kıbrıs Türkleri geçmişte, bölgelere göre birtakım farklılıklar söz konusu olsa da Cyprus Brandy adı verilen (Kapsula, Anglia ve 31) ve birkaç farklı çeşidi olan konyağı içmeyi çok severlerdi (KK10, KK4). Bodiri diye adlandırılan küçük bardaklarda içilen konyaklar, Kıbrıs Türklerinde meyhane kültürünün en önemli parçalarından biridir. Geçmişten günümüze dertlerin, sevinçlerin ve üzüntülerin paylaşıldığı mekânlar olan meyhanelerde günümüzde daha az olsa da sözü edilen konyaklar tüketilmektedir (Şah, 2017, s. 15).

Şıra

Kıbrıs Türk mutfağında özellikle üzümün suyu alınarak yapılan alkolsüz bir içecektir. Kırmızı ve tatlı bir içecek olan şıra daha çok yemeklerin yanında tüketilmektedir. Kıbrıs Türkleri, özellikle geçmişte aynı zamanda şıranın bedensel gelişimde ve birtakım iltihaplı hastalıkların giderilmesinde faydalı olduğuna da inanmaktaydı (KK2, KK8).

Sumada

Sumada, Kıbrıs Türklerinde özellikle kahvehane kültürünün önemli bir parçası olarak dikkat çekmektedir. Acı bademden yapılan sumada, günümüzde özellikle kış gecelerinde tüketilen sıcak bir içecektir. "Eskiden bademler havanda dövülür sonra tülbente konur ve bir şerbetin içinde kaynatılarak sumada niyetine içilirdi. Çok faydalı olan bu içecek, bizim çocukluk yıllarımızda en başta gelen içecekler arasında idi (Şah, 2017, s. 342). Kahvehanelerin dışında soğuk kış gecelerinde, insanların birbirlerini ziyaret ettiklerinde sunulan sumada¹ (KK8) aynı zamanda sosyalleşmenin de önemli bir aracı konumundadır (KK3, KK5).

¹ Söz konusu içecek Kıbrıs Rumları tarafından soğuk olarak da tüketilmektedir.

Şerbetler ve Şuruplar

Dünya mutfağında yer alan “Sorbet”in kökeni şerbete dayanır. Şerbet, “Almancada Scherbett, İtalyancada sorbetto, Fransızcadada sorbet, İngilizcede sorbet-sherbet, olarak ifade edilen bir terimdir. Bazı araştırmacılar “sorbetto” kelimesinin şerbetten türediğini ve “sorbetto”nun aslında karla karıştırılmış şerbet olduğunu belirtmektedirler. Farklı kültürlerin kendi dillerine uygun biçimde telaffuz ettiği şerbetin benzer sesler çıkarılarak telaffuz edildiği görülmektedir” (Özkanlı & Uçuk, 2018, s.2124). Türk mutfak kültürünün önemli bir parçası konumunda bulunan şerbetler, Osmanlının adayı fethinden sonra Kıbrıs’ta da yaygın olarak tüketilmiş ancak günümüzde önemini az da olsa yitirmiştir.

Şekerin suda çözülmesiyle ortaya çıkan mayanın koyusuna şurup, sulusuna da şerbet denilmektedir. Bunlar ya sade ya da karışık olmaktadır. Sulu olarak hazırlanan şekerli sudan farklı olmamaktadır. Buna şeker şurubu veya şeker şerbeti de denir. Diğer bir tanımla çeşitli bitki, çiçek, meyve, kök, kabuk veya tohumlarının şeker ilavesiyle ortaya çıkan karışık şurupların sulandırılmış şekline şerbet denilmektedir (Sarioğlan & Cevizkaya, 2016, s. 238).

Geçmişte Türkler arasında yemekle birlikte, yemekten sonra ve özellikle misafirlikte ikram edilen şerbetler, günümüzde çok sık tüketilmese de Kıbrıs Türkleri özellikle gül şurubunu ve gül şerbetini halen yaygın olarak kullanmaktadır. *Şerbet, Osmanlıda günlük yaşantıyı, geleneksel davranış kalıplarını etkileyen; halk sofralarında da eksik olmayan, çeşit çeşit yapılan, her evde, her zaman ansızın gelen misafire sunulması gereken en önemli ve leziz ikramlardan biriydi* (Sarioğlan & Cevizkaya, 2016, s. 240). Anadolu’da olduğu gibi Kıbrıs Türkleri arasında da şerbetler (ceviz macunu suyu, üzüm, ayva vs.) aynı zamanda çeşitli hastalıkların tedavisinde ve geçiş dönemlerinde tüketilmektedir.

Osmanlıda olduğu gibi Kıbrıs Türkleri arasında da doğum yapan anneyi kutlamak ve annenin sütünün bol ve bereketli olması için *lohusa şerbeti* hazırlanmaktadır.

Loğusa şerbeti, anne sütünün bol ve bereketli olması, bebeğin bebeklik dönemini sıkıntısız ağız tatlılığı ile geçirmesi için simgesel olarak dağıtılırdı. Loğusa şerbeti sarayda mutlaka Helvahanede hazırlanırdı. İlk zamanlarda toz şekerden bir şurup hazırlanır, içerisine çeşitli baharat konurdu. Bu baharatların tadı keyiflendirme yönünün de olduğu bilinmekle beraber esas işlevin (özellikle karanfil ve tarçın) idrar söktürmek, idrar yollarının temizlenmesi ve ödem atılması için olduğu bilinmektedir (Sarioğlan & Cevizkaya, 2016, s. 240-241).

Gül Şurubu – Güllü Süt

Gül şurubu veya güllü süt, Kıbrıs’ta özellikle sıcak yaz gecelerinde serinlemek için içilen geleneksel içeceklerdendir. Özellikle geçmişte gül şurubunu Kıbrıslı Türk hanımlar evlerde de yaparak, buzdolabında muhafaza etmekteydiler. Günümüzde ise daha çok marketlerden hazır olarak alınmaktadır. Günümüzde Kıbrıs’ta gül şurubu hem kahvehanelerde tüketilmekte hem de evlerde ikram edilmektedir. Ayrıca gül şurubu sütle birlikte karıştırılarak çocuklara ikram edilen bir içecektir (KK11, KK5, KK10).

Kefir

Kökeni Kuzey Kafkaslar olan kefir, yöre halkının inek ve keçi sütü kullanarak ürettikleri ve serinlemek amacıyla tükettikleri bir içecektir. Kefirin insan sağlığı üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik yapılan araştırmalarda; insan bağışıklık sistemini güçlendirdiği ve çeşitli hastalıkların iyileşmesinde son derece etkili olduğu görülmüştür (Karatepe & Yalçın, 2014, s. 25).

Kıbrıs Türkleri arasında özellikle son zamanlarda sağlığa olan faydasından dolayı kefir yaygın olarak içilmektedir. Günümüzde birçok kişi tarafından evlerde imal edilen kefiri, Kıbrıs Türkleri özellikle yemeklerin yanında içmeyi tercih etmektedir.

Geleneksel Limonata ve Portakal Suyu

Kıbrıs'ta narenciye üretiminin çok önemli bir yeri vardır. Narenciye ülkesi olan Kıbrıs'ta buna bağlı olarak portakal suyu ve limonatanın tüketimi de oldukça fazladır. Limonata ve portakal suyu ev kadınları tarafından özel aletlerle sıkılır, gereken sürelerde şekerle kaynatılır ve su ile karıştırılarak servis edilir. Özellikle limonatalar servis edilirken içerisine yeşil limon kabukları da rendelenir ve taze nane yaprakları konulur. Portakal suyu genellikle yaz aylarında soğuk olarak tüketilirken, limonata yazın soğuk, kış aylarında ise sıcak olarak tüketilerek özellikle boğaz ağrılarının giderilmesi için kullanılır. Limonata ve portakal suyu Kıbrıs'ta hem kahvehane kültürünün önemli parçası olarak insanların toplu olarak bulunduğu bu söz konusu mekânlarda satılırken hem de evlerde ikram kültürünün önemli bir geleneği olarak günümüze kadar gelmiştir.

Salep

Türk Gıda Kodeksinde salep, çiçeklenmesini tamamlamış Orchidaceae familyasına dâhil yumru bağlayan farklı cins ve türlere ait toprak orkidelerinin yumrularının tekniğine uygun olarak temizlenip su veya sütte haşlandıktan sonra kurutulup öğütülmüş veya öğütülmemiş hâlini ifade eder. Bilimsel adı ile Tubera Salep (Salep Yumrusu)'dur (Şen, 2017, s. 65). Anadolu'dan adaya getirilen salep, soğuk kış gecelerinde Kıbrıs Türkleri tarafından özellikle evlerde üzerine tarçın ve leblebi konularak ikram edilen içeceklerden biridir.

Ayran

Türk mutfağının en önemli içeceklerinden olan ayran, ilk kez Göktürkler zamanında ekşiyoğurda su katılması sonucunda keşfedilen içeceklerden biridir (Altaş, 2017, s.93). Tercihe göre içerisine kurutulmuş nane yaprağı ve tuz da eklenmektedir. Türklerin geleneksel içeceklerinden biri olan ayran, Kıbrıs'ta da gerek yemeklerle birlikte gerekse yemeklerden sonra tüketilen önemli içeceklerden biridir.

Sağlığa faydası ve ferahlatıcı etkisinden dolayı Kıbrıs'ta evlerde, kahvehanelerde ve restoranlarda oldukça fazla miktarda tüketilen ayranın üretimi sıcak yaz aylarında artmaktadır. Uzun yıllardan beri Kıbrıslılar tarafından sevilerek tüketilen ayran, yüksek besin değerinden dolayı kişinin beslenmesinde de önemli rol oynamaktadır.

SONUÇ

Makalede Kıbrıs Türk kültüründe tüketilen içeceklerin, halk arasında nasıl yorumlandığı ve söz konusu içeceklerin sosyal ilişkileri nasıl etkilediği ortaya konmuştur. Bu bağlamda Kıbrıs Türk kültüründe içeceklerin, sosyal hayat açısından son derece önemli bir işlevi yerine getirdikleri, farklı sosyal ortamlarda (kahvehanelerde, meyhanelerde vs.) değişik içecekler tüketildiği görülmüştür. Kıbrıs Türkleri arasında içecek kültürünün oluşmasında ada coğrafyasına bağlı olarak yetiştirilen ürünler önemli bir rol oynarken, bunun yanında Anadolu'dan getirilen birtakım içeceklerin ve Kıbrıs Rumlarıyla yapılan kültürel alışverişlerin

de bu anlamda büyük bir rolü olmuştur.

Kıbrıs Türkleri arasında meyhane ve kahvehane kültürünün sosyal hayatın vazgeçilmez bir unsuru olduğu görülmüş ve çalışmada sözü edilen birçok içeceğin bu mekânlarda tüketildiği belirlenmiştir. Bunun yanında Kuzey Kıbrıs'ta komşuluk ilişkilerinin hâlâ canlı bir şekilde yaşatıldığı ve özellikle kadınlar arasında misafirlğe gitme geleneğinin oluşturduğu bir ikram kültürünün sosyal ilişkiler açısından önemli bir rol oynadığı görülmüştür.

Kıbrıs Türk halkının sağlığa yararlı içecekler üzerine bilgisiyle, özellikle televizyon ve internet aracılığıyla bu konuda öğrenilenler birleşerek, faydalı içeceklerle ilgili bir "bilinç" oluşturduğu söylenebilir. Bu bağlamda Kıbrıs Türk kültüründe kefir, salep ve limonata gibi içecekler aynı zamanda sağlık açısından da faydalı görülüp tüketilirken, İslami açıdan sakıncalı görülmesine rağmen özellikle kadınlar arasında fal bakıp geleceği yorumlama geleneğinden dolayı kahve tüketiminin çok fazla olduğu tespit edilmiştir.

Kıbrıs Türk kültüründe sosyal hayatın önemli bir parçası konumunda bulunan bazı içecekleri halk, adaya özgü olarak kabul edip sahiplenirken (limonata, Neskafe, sütlü çay, kefir), bazıları ise (güllü süt, gül, şerbet, sumada) günümüzde popüler kültürün etkisiyle unutulmaya yüz tutmuştur. Söz konusu içeceklerin kaybolmaması ve yaşatılması için özellikle gelecek kuşakların bu konuda bilgilendirilmesi (Ders kitaplarında söz konusu içecekler yer verilmesi, okullarda bunların ikram edilmesi vs.) son derece büyük önem arz etmektedir.

SUMMARY

There are several elements and "common values" that establish kinship relations in the presence of a nation and create the awareness of being a society. All of these are named "culture". In other words, culture is the lifestyle of a society. Culture, which plays an extremely important role in the continuity of nations and is also one of the most important concepts of today, is also used to mean cultivation, cropping, and production.

The island of Cyprus has been the center of life for several civilizations since the early ages of history, hence it has been shaped by the influence of many different cultures until today. However, the island geography also had a great influence on shaping the mentioned culture. When the vast Turkish geography is observed today, it can be seen that mountainous or lowland areas and hot or cold climates play an extremely effective role in determining the production-consumption habits of the communities which are in communication.

The arrival of Turkish cuisine culture to the island dates back before 1571. Various studies have been conducted on the existence of Turks in the island before the conquest of Cyprus by the Ottomans in 1571. The Ottoman Empire, which dominated Anatolia, Egypt and Syria in the 16th century, added Cyprus to its territories in order to ensure full domination in the Mediterranean, and enabled Turkish culture to become more widespread on the island with its settlement policy. Families settled on the island brought their life styles, food and beverage cultures with them. It can be argued that the Anatolian socio-cultural structure is effective on the basis of beverages consumed in the north of Cyprus and the food-drinking culture in general. The reason for this is that Cyprus has been under the rule of the Ottoman Empire for a long time. In addition, the influence of Arab culture in Turkish Cypriot cuisine is also undeniable. In addition to this, it can be said that the Turkish and Greek influence of the Turkish Cypriots is also observed. Of course, the Turkish influence on Greek culture is also considerable. All these interactions have paved the way for the Turkish Cypriots to create a Mediterranean cuisine culture of their own.

Eating and drinking activities, which are shaped according to a certain man among the Turkish Cypriots, are generally carried out in a certain community in social settings. Especially,

coffee and alcoholic drinks, which are widely consumed among Turkish Cypriots, have become an important part of social life. Therefore, thanks to drinks, information about social relations between people can be easily obtained.

Among the Turkish Cypriots, it has been observed that the culture of taverns and coffee shops is an indispensable element of social life, and it is determined that many drinks mentioned in the study are consumed in these places. In addition, it has been observed that neighborhood culture in Northern Cyprus is still alive and a culture of offering, especially in the tradition of visiting among women, plays an important role in social relations.

Some of the beverages, which are an important part of social life in the Turkish Cypriot culture, have been accepted and adopted by the people as peculiar to the island (lemonade, instant coffee, milk tea, kefir) whereas some beverages (rose milk, rose, sherbet, sumada) have been forgotten with the influence of popular culture today. In order to prevent these drinks from being forgotten and to keep them alive, it is of utmost importance to inform especially the next generations about this issue (to include these drinks in the textbooks, to offer them in schools, etc.).

KAYNAKÇA

- Altaş, A. (2017). Ülke tanıtım çalışmaları kapsamında kullanılan gastronomik öğeler: "Home of Turkey" Kampanyası Afisleri Üzerine Bir Araştırma. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5(2), 81 – 102.
- Bozkurt, İ. (2011). *Evliya Çelebi'nin izinde Kuzey Kıbrıs seyahatnamesi*. Ankara: Bengü Yayınları.
- Bozkurtoğlu, Ö. (2020). Lusignanlar Döneminde Türklerin Kıbrıs'taki varlığına dair bulgular. Zeki Akçam (Ed.), *Kıbrıs'ta Osmanlı Öncesi Türkler Sempozyumu I. Uluslararası Bildiri Tam Metin Kitabı* içinde (213-225). İstanbul: Hiperyayın.
- Bozkuş, M. A. (2020). Kıbrıs'ta Türk-Memlûk yönetimi (1426-1517). Zeki Akçam (Ed.), *Kıbrıs'ta Osmanlı Öncesi Türkler Sempozyumu I. Uluslararası Bildiri Tam Metin Kitabı* içinde (199-212). İstanbul: Hiperyayın.
- Cahit, N. (2001). Eski Lefkoşa kahveleri ve kahve kültürü. Girne: Şadi Kültür Sanat Yayınları.
- Dilek, İ. (2007). Sibirya Türklerinde ateşle ilgili inançlar, törenler ve bazı efsaneler. *Bilgi Dergisi*, 43, 33-54.
- Gökçe, T. (1998). 1571 yılında İç-il sancağından sürülüp Kıbrıs'ta iskân edilen aileler. *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2, 1-78.
- Gökçe, T. (1999). 1572-73 yıllarında Kıbrıs'ta iskân edilmek üzere Karaman ve Rûm vilâyetlerinden sürülen aileler. *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 3, 9-74.
- Güler, S. (2010). Türk mutfak kültürü ve yeme içme alışkanlıkları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 24-30.
- Güneş, S. (2012). Türk çay kültürü ve ürünleri. *Millî Folklor*, 24(93), 234-251.
- Hassan, Ü. (2000). *Eski Türk toplumu üzerine incelemeler*. Ankara: Alan Yayınları.
- Hatay, M. (2003). Kıbrıs yemek kültürü üzerindeki Arap ve Sami etkiler. *Halkbilimi-Halk Sanatları Vakfı*, 17(51), 56-75.
- İslamoğlu, M. (1994). Dipkarpaz Rum folklorunda Türk folklor unsurları. *Kıbrıs Türk Kültür ve Sanatı, Araştırma-İnceleme ve Tebliğler*, Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları.
- Karatepe, P. & Yalçın, H. (2014). Kefirli sağlık. *Iğdır Üni. Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 23-30.
- Kızıldemir, Ö., Öztürk, E. & Sarıışık, M. (2014). Türk mutfak kültürünün tarihsel gelişiminde yaşanan değişimler. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(3), 191-210.
- Özkanlı, O. & Uçuk, C. (2018). Türk mutfak kültüründe şerbetler. III. *Uluslararası Mesleki ve Teknik Bilimler Kongresi*, 2123 – 2128.
- Peler, G. Y. (2020). Kıbrıs'ta Osmanlı öncesi Türk askerî varlığı. Zeki Akçam (Ed.), *Kıbrıs'ta Osmanlı Öncesi Türkler Sempozyumu I. Uluslararası Bildiri Tam Metin Kitabı* içinde (129-158). İstanbul: Hiperyayın.
- Sadrazam, E., & Öznur, Ş. (2013). Özgürlüğün yudumu: Commandaria. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 6(11), 94-100.
- Sarioğlu, M. & Cevizkaya, G. (2016). Türk mutfak kültürü: Şerbetler. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (SOBİAD)*, 6(24), 237-250.
- Şah, M. (2017). *Kıbrıs'ın tatları-Kıbrıslı gastronomik öğün*. Lefkoşa: Zoom Yayınevi.
- Şahbaz, S. (2007). *Geçmişten günümüze kahvehaneler, kahvehanelerin sosyal yaşamdaki yeri ve önemi: Aydın merkez örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Şen, M. A. (2017). Topraktan külaha yasak hazine salep. *Gıda Mühendisliği Dergisi*, 42, 65 – 69.
- Türkmen, F. & Yeniasır, M. (2008). Kıbrıs Türk edebiyatında yer alan mizahi şiirler üzerine

bir değerlendirme. *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 1(VIII), 179- 187.
Yılmaz, P. (2012). Menengiçten şuruba Gaziantep'te içecek kültürü. *Folklor/Edebiyat*, 18(69), 25-39.

Yorgancıoğlu, O. (1980). *Kıbrıs Türk folkloru*. Mağusa: Canbulat Basımevi.

KAYNAK KİŞİLER:

- KK1: Mehmet Dağlı, Gazimağusa, 1957, Çiftçi.
KK2: Mustafa Ramadan, Köprülü, 1951, Emekli.
KK3: Tansel Kasabalı, Lefkoşa, 1951, Emekli.
KK4: Ali Efdal Özkul, Gazimağusa, 1972, Akademisyen.
KK5: İsmail Bozkurt, Yeniboğaziçi, 1940, Araştırmacı yazar.
KK6: Kerime Çelikesmer, Gaziköy, 1978, Memur.
KK7: Ahmet Güneyle, Geçitkale, 1978, Akademisyen.
KK8: Hasan Köknar, Çamlıbel, 1932, Emekli.
KK9: Mustafa Kocaoğlu, Kozanköy, 1961, İnşaat ustası.
KK10: Kerim Karadoğan, Akdoğan, 1950, Emekli.
KK11: Belgin Gökbulut, Köprülü, 1957, Ev Hanımı.

İSLÂMÇILIK ÜZERİNE BAZI DİKKATLER VE NURİ PAKDİL'İN İSLÂMCI ÇİZGİDEKİ YERİ

SOME ATTENTIONS ON ISLAMISM AND NURI PAKDİL'S PLACE ON THE ISLAMISM LINE

Murat TURNA *

Öz

İslâmçılık, 19. asırda, dağılan bir devletin aydınları eliyle gündeme getirilmiş, dine dayandırılmış bir yorumlama ve siyasi pratik biçimidir. Osmanlı'nın, Batı karşısındaki mağlubiyetlerinin, her alanda olumsuz bir görünüm sergilemesi neticesinde, duruma çözüm bulmak amacıyla büyük bir arayış baş göstermiştir. Siyasi, sosyolojik, ekonomik, askerî boyutları olan; sanatın da bunlardan ayrı kalmadığı bir perspektif oluşturulmuştur. Aydınlar, zor durumdan çıkışın ne şekilde olacağını uzun süre düşünmüşler; çeşitli fikirler ileri sürmüşlerdir. İslâmçılık da işte bu sancılı devrin fikrî mahsulüdür.

İslâmçılık, aynı zamanda, tarihî bir birikimi günümüze taşımıştır. Bu birikimin kültürle, sanatla ve edebiyatla yoğun bir ilişkisi vardır. Cumhuriyet sonrası Türk edebiyatında, İslâmçılık, izleri hâlen takip edilebilen bir fikrî cereyan olmaya devam etmektedir. Aydın kimliğiyle sanatçıların, bu ideolojiye gösterdiği ilgi, ortaya koydukları eserlerde tezahür etmiştir. Söz konusu sanatçılardan biri olan Nuri Pakdil, kırkı aşkın eseriyle Cumhuriyet sonrası Türk edebiyatında, İslâmçılığın önemli temsilcilerinden biridir. İdeoloji ve edebiyat bağlamında Pakdil'in eserlerini incelemek, Türk kültür ve sanat hayatına katkı sağlayacak faydalı bir çalışma olacaktır.

Bu makale, Nuri Pakdil'in ideoloji dünyasını ele alarak, Türk edebiyatında süregelen İslâmci çizgideki konumunu belirtmeyi amaçlar. Pakdil'in eserleri genel olarak İslâmçılık doğrultusunda verilmiş eserler olmakla birlikte, sanatçının savunduğu ideoloji, en yoğun şekilde deneme ve özellikle mektuplarında kendini gösterir. O yüzden, makalenin inceleme zemini olarak deneme ve mektuplar seçilmiştir. Araştırmada varılan sonuç, Pakdil'in program ve terminoloji bağlamında, İslâmçılığın da yaşadığı açmazları temsil ettiği.

Anahtar Kelimeler

İslâmçılık, Nuri Pakdil, ideoloji, edebiyat, sanat

Abstract

Islamism is a form of interpretation and political practice based on religion, brought to the agenda by the intellectuals of a disintegrating state in the 19th century. As a result of the defeats of the Ottoman against the West, in every area, they had a negative outlook, a great search has begun to find a solution to the situation. Political, sociological, economic and military dimensions; a perspective has been created in which art is not separated from these. Intellectuals thought for a long time how to get out of the difficult situation; they put forward various ideas. Islamism is the intellectual product of this painful period.

* Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Konya, Türkiye, mturna@erbakan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1413-6246

Islamism also carried a historical accumulation to the present day. This accumulation has an intense relationship with culture, art and literature. In post-republic Turkish literature, Islamism continues to be an intellectual stream whose traces can still be traced. The interest of artists in this ideology with the identity of Aydın is manifested in the works they produce. Nuri Pakdil, one of the artists in question, is one of the important representatives of Islamism in post-Republic Turkish Literature with over forty works. Examining the works of Pakdil in the context of ideology and literature will be a useful work that will contribute to Turkish culture and art life.

This article aims to indicate the position of Nuri Pakdil on the Islamicist line in Turkish literature by addressing the ideology world. Although Pakdil's works are generally given in the direction of Islamism, the ideology advocated by the artist is most intense in his essays and especially in his letters. Therefore, essays and letters were chosen as the basis for the review of the article. The conclusion reached in the research is that Pakdil represents the dilemmas experienced by Islamism in the context of program and terminology.

•

Keywords

Islamism, Nuri Pakdil, ideology, literature, art

GİRİŞ

Sunduğu teklifler, meydana getirdiği polemikler ve tesir sahası bakımından önemli bir ideoloji olan İslâmcılık, iki asırdır aydınların, ediplerin ilgi duyup tartıştığı, kendilerine mesele edindiği ciddi bir fikrî birikimdir. İslâmcılık fikrinin gelişmesine yol açan sorunlar çözümlenmiş değildir. Bu bakımdan İslâmcılık üzerine bazı dikkatlerin ele alınması, geçmişten gelen bazı temel sorunları anlamanın yanı sıra, bugüne ışık tutması itibarıyla da önem taşımaktadır.

İslâmcılık da diğer fikrî cereyanlar gibi edebiyat vasıtasıyla bir tesir elde etmek ister. İdeolojiler için edebiyat - sanat sahası, fikrî yayılıma elverişli bir zemindir. Edebiyat, sinema, müzik gibi etkinlikler; ideolojilerin kendilerine alan açmak için kullandığı işlevsel ve stratejik kültürel vasıtalarlardır. Türk edebiyatının hemen her döneminde belli bir fikri benimsetmek maksadıyla ürünler ortaya konmuştur. İslâmcılık da Türkcülük, Batıcılık, Marksizm, Kemalizm, Feminizm vb. diğer ideolojiler gibi edebiyatın bu gücünden yararlanma yoluna gitmiştir. Bilhassa modernizm sonrasında, ideoloji ve edebiyat ilişkisi, belirgin bir hâl almıştır. Entelektüel bir ilginin ötesinde, politik ve sosyolojik boyutlar içermesi dolayısıyla farklı kesimlerin bu meseleye yoğunlaştığı gözlemlenir. İdeoloji ve edebiyat ilişkisini teorik ve pratik yönleriyle ortaya koyan esaslı bir örnek olmak üzere Nuri Pakdil'in İslâmcılık içindeki yerini belirlemek, edebiyat tarihimize önemli katkılar sağlayacaktır.

1. İslâmcılık Üzerine Bazı Dikkatler

19. asırda, Osmanlı Devleti'nin tüm kurumlarıyla yaşadığı çöküşe mâni olmak için başlayan siyasi ve toplumsal çözüm arayışları doğrultusunda ortaya çıkan İslâmcılık, dinden istifade eden; ancak özünde modern dünyanın ideallerini barındıran bir ideolojidir. İslâmcılık, dinin kendisini temsil etmez. Dinden mülhem bir içeriğe sahip olsa da modernite zemininde varlık bulmuştur. Naslara değil, yorumlara müstenittir. Dolayısıyla ilahî değil, beşerî vasıflıdır. "Modern İslâmcılık akla, kitabiğe, eşitlikçiliğe, adalete güçlü vurguları dolayısıyla geleneksel İslâm ile bir çatışma halindedir. (...) İslâmcılık İslâm'ın kendisi değil, Müslümanların İslâm'ı dava olarak benimsemesi sürecidir. Bu da bir yorum dolayımıyla olduğundan İslâmcılık vahiy mutlaklığına sahip değil, belli bir tarihsel dönemin Müslümanlarının yorumu olarak beşeri bir sonuçtur." (Aktay, 2013, s. 817, 836 – 837).

Bu durum, özünde bir tutarsızlığı, çelişkiyi de beraberinde getirir.

İslâmcılık, modern zamanların bir din yorumu; Osmanlı ve İslâm dünyasında, modernleşme hareketlerinin doğurduğu en yaygın ve en önemli fikir olarak nitelenir. Diğer taraftan, - bir ideoloji olmasının dışında - Batı karşıtı bir aydın hareketi olması nedeniyle bir yaşam tarzıdır. Bununla birlikte, "toplumu ifsat edici" olduğu gerekçesiyle tasavvuf, tarikat gibi geleneksel yapıları karşı koyması, bu ideolojiyi tutarsız kılmaktadır (Kara, 2018, s. 16 – 21).

İslâmcılık, Batı karşısında yaşanan gerilemeyi önleyecek toplumu/devleti felaha çıkaracak bir yol olarak geliştirilmiş bir fikir hareketidir. Batı'nın artılarını, dinin imkânları ile telif etme ameliyesidir. Bu bağlamda İslâmcılık, Batı'yı galip kılan unsurların şeriatla meşruiyete oturtulması çabasının doğan bir ideolojidir (Kurtoğlu, 2014, s. 204). Konuya dair yapılan başka tespitler de bu doğrultudadır:

"İslâmcılık, siyasal, hukuksal ve dünyevi çerçevesi Batıcılık ve Türkcülük tarafından çizilmiş yeni değer sisteminin Yaratıcı'ya bağlandığı tinsel değerlerden oluşmaktadır; hepsinin bir araya gelmesinden yepyeni değerler sistemi ve yaşama tarzı ortaya çıkmaktadır" (Göka, Göral & Güney, 2017, s. 304).

Buna göre İslâmcılığın modern fikir akımları ile olan ilişkisi daha iyi anlaşılacaktır. Onun

bir ucu dinle irtibatlı olsa bile gerçek kimliğini modernite olan teması neticesinde kazandığı gözden kaçırılmamalıdır.

İslâmcılık üzerine aykırı yorumlar dikkat çeker. Mesela İslâmcılığın, neşet ettiği özü tüketen bir ideoloji olduğu iddia edilir. Buna göre İslâmcılar dini, siyasi ve sosyal alanda varlıklarının temini için vasıta olarak kullanmış; zamanla din, onların sosyo-politik mevcudiyetlerinin vazgeçilmez “sermayesi” hâline dönüşmüştür. Böylece İslâm bir temel/kök değil, bir birikim/malzeme olarak telakki edilir. Dini temel kabul etmekle, dini malzeme olarak kullanmak arasında muazzam bir fark vardır. Bu da tabiatıyla birtakım sorunların doğmasına yol açar (Aktay, 2014).

Siyasetbilimci Olivier Roy, İslâmcılığın demokrasinin yetersizliğinden ve kapitalizm karıştılgından beslenen tepkisel bir ideoloji olduğunu ileri sürer. Ona göre İslâmcılık, Müslüman coğrafyalardaki protestonun ideolojisidir; herhangi bir kültürel, sosyolojik, ekonomik tezi yoktur.

Nurettin Topçu da İslâmcılığın, bir protestonun ideolojisi olduğu fikrine sahiptir. Ona göre İslâmcılık, samimiyetten yoksun bir yol ve politik bir iddiadır:

İslâm'ı kökünden yıkmayı hedef edinen sarsıntılardan sonra devrimizde İslâm'ın yeniden canlanması, tabii ve samimi bir dinî yoldan giderek olmamıştır. Evvelâ bu hareket, cemiyette etkiye karşı koyan bir tepki yani bir iddia olarak doğmuştur. Hâlbuki samimi iman iddiadan filiz alamazdı. Bu iddia, sahiplerinde kibir oldu, şiddet oldu, şimdi riya ile kini karıştırmış, din içinde bir siyaset şeklini almıştır. Dini sömürme yolunda islâmcılar İslâm'ın içteki düşmanları ile yarışıyorlar (Topçu, 2013, s. 113).

Topçu'nun görüşüne göre dinin özüne zarar veren ve siyasi tarafı ağır basan bu iddia tehlikelidir. Bunun yanı sıra İslâmcılığın tepki hissettiğine karşı, tutarlı bir alternatif sunamaması da ayrı bir açmaz teşkil eder. Roy'un bu konudaki görüşleri kayda değerdir:

İslâmcıların toplumsal ve ekonomik projeleri yoktur. Aslında, İslâmcılık iktidara geldiğinde muhafazakârlaşmakta ve bir noktada yeni fundamentalizmle birleşmektedir; öyle ki ahlâk sorunu merkezî bir hâle gelmektedir. Öyleyse İslâmcılık kendini geniş ölçüde Batı'nın kültür emperyalizmine tepki olarak tanımlamakta, ama tepkisellikten başka bir kültür modelinin taşıyıcısı olamayıp, sonunda kültürle ahlâk zabıtalığını birbirine karıştırmaktadır. Aktörlerinden birisi olduğu modernleşmeyle (hem toplumsal hem teknolojik) bütünleşmiştir, ama bir 'İslâmî kültür' aporisine gelip çarpmaktadır... (2014, s. 930).

Olivier Roy'un tezini doğrular nitelikteki görüşleriyle İsmail Kara, İslâmcılığın modernleşmenin ürünü ya da sonucu olduğunu kabul eder. İslâmcı söylem genelleştiren, basite indirgeyen, siyasi ve seküler bir yapıdadır. Batı'nın tezlerini reddeden; fakat kurtuluşu yine Batı'nın argümanları içinden arayan bir söylemdir. Bu yüzden savunmacı karakterdedir. İnşa edecek, üretecek, proje ortaya koyacak yanı, en başından beri hep ihmal edilmiş, zayıf kalmıştır.

İslâmcı söylem hâlâ ağırlıklı olarak tedafüî/savunmacı bir karakter taşımaktadır. Bu onun esas itibarıyla yeni şartlarda inşacı değil muhafazaya dönük işlediğini de gösterir. İslâmcıların heyecanla ve aktif olarak savunageldikleri, etrafında bir dil örmeye çalıştıkları hususlar, büyük ölçüde kendilerine ait veya üst düzeyde kendilerine mal edebildikleri şeyler değildir. XIX. yüzyılda pozitivist (akılcı-bilimci-ilerlemeci) ve özgürlükçü, XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren toplumcu-sosyalist-marksist (dayanışmacı, cemaatçi, enternasyonalist, devrimci), şimdi de bireyci, postmodernist (herşeyci), liberal (piyasa ekonomisi taraftarı, özgürlükçü) ve demokrat (laik, bireyci, hoşgörücü, bir arada yaşamacı ve sivil toplumcu) bir dil kullanmaktadır (2018, s. 74 – 75).

Karşı çıktığı ideolojinin dilini kullanmak, İslâmcılığı taklitçilik çizgisinde bırakmıştır. Bu da

karşı-akım olma gücünden yoksun olduğunu, ana-akımın bir türevi olduğunu ortaya koyar. Bu, tarihî-felsefi görüş açısından yoksun olmaktan kaynaklanan bir durumdur ve temel nedeni edebiyatçılar eliyle geliştirilmesidir.

İslâmcılığın modernizme eklenilen bir “yan” fikir olduğuna kanıt olmak üzere, İslâmcılığın, İslâmî bir yönetim şeklini reddi, önemli bir veridir:

İslâmi kesimin ana gövdesini oluşturan gruplar içinden şer’i ilkelere dayalı İslâmi bir yönetim isteyenlerin oranı dikkat edilmeyecek kadar az, hatta marjinal bir noktadadır. Yapılan kamuoyu yoklamaları Türk toplumunun yüzde doksanların üzerinde bir oranda ‘cumhuriyet’, ‘demokrasi’, ‘laiklik’, ‘düşünce ve inanç özgürlüğü’ gibi değerleri benimsediğini ortaya koymaktadır (Çaha, 2014, s. 492).

İslâmcılık ideolojisi kuramsal, bilgisel, kültürel, tarihsel, düşünsel temelleri itibarıyla zayıf bir yönelimdir.

2. İslâmcılığın Gelişim Çizgisi

1870’lerde uç vermeye başlayan ve İkinci Meşrutiyet’le (1908) ivme kazanan İslâmcılığın gelişim çizgisinde 1924 (hilafetin kaldırılması), 1960 ve 1980 tarihleri belirleyici olmuştur (Kara, 2018, s. 22-38).

1950’den sonraki şehirleşmeye bağlı toplumsal değişim, İslâmcılığı da etkiler. Dini temel alan şehirli ve eğitilmiş bir kitlenin ortaya çıkması, bu fikrî cereyanı yaygınlaştırır. Ayrıca 1960 sonrasında Mısır, Pakistan, Hindistan, Cezayir gibi ideolojik İslâm anlayışının geliştiği ülkelerden yapılan tercümelemler, dinin ideoloji kalıbına dökülmesinde hızlandırıcı ve etkili faktörler olur. Seyyid Kutup, Malik Bin Nebi, Mevdudi vb. önemli isimlerin görüşleri Türkçeye kazandırılarak, İslâmcılık ideolojisine entelektüel bir ilgi artışı sağlanır (Gencer, 2013, s. 83).

Tercümelemlerin yanı sıra sosyalizm, Marksizm gibi İslâmcılığa zıt siyasi - ideolojik doktrinler ve postmodern eleştiri gibi uç bir fikir iklimiyle İslâmcılık arasında, kültürel alış veriş olduğu kabul edilir. 1980 sonrasında İslâmcılığın, modernizm ve kapitalizm eleştirilerini yoğun biçimde kapsamaması bununla ilintilendirilir (Bilici, 2014, s. 802). İslâmcı aydın ve yazarların, kökeni itibarıyla sosyalizme ya da Marksizm’e dayanan muhtelif kavram veya görüşleri devralarak İslâmî bir özle telif etmeye çalışmaları dikkat çeker. Zaman içerisinde meydana gelen birikimle, Türkiye’de İslâmcılık ekseninde önemli isim ve eserler temayüz eder.

Bu genel çerçevede Necip Fazıl, Sezai Karakoç ve İsmet Özel isimleri öne çıkar. Nuri Pakdil’in İslâmcı çizgideki yerini belirlemede bu temel yönelimler kılavuz olacaktır.

Kısakürek, İslâmcılığın Türkiye’deki tanınırlığını artırmasının yanı sıra Pakdil tarafından da otorite kabul edilir. Karakoç hem Kısakürek’in takipçisi hem de Pakdil’in yakından görüştüğü bir sanatçıdır. Bu iki isim İslâmcılığa olan katkıları ve Pakdil ile olan ilişkileri bakımından önemlidir. İleri sürdüğü görüşleriyle Türkiye’de İslâmcılık konusunda tartışmalara yol açan, ilgi çekici çıkışları ile konuyu takip eden belli bir kitlenin odağı olan İsmet Özel de dikkate alınması gereken bir isimdir. Elbette edebiyat sahasında farklı kişileri de dâhil ederek listeyi genişletmek mümkündür; ancak makalenin kapsamını aşmamak ve konu bütünlüğünü dağınık tutmamak bakımından İslâmcılık ve Pakdil parantezinde bu üç isimle yetinmek gerekecektir.

Sanatçılığı kadar politik tavırları ile de bilinen Necip Fazıl, İslâmcılık ve edebiyat bağlamında adı anılmadan geçilemeyen biridir.

“...Cumhuriyet dönemi Türkiye’sinde İslâm’ın bir ideoloji olarak ortaya koyulmasını Kısakürek ile başlatmak yerinde olacaktır. Kısakürek İslâm’ı hem kapitalizm ve komünizme hem de Kemalizm’e alternatif bir ideoloji olarak formüle etmekle kalmamış, bu iddiayı yüksek sesle ifade etmiştir.” (Duran, 2015, s. 525).

Necip Fazıl’da din ve ideoloji, aralarında çeşitli bağlar kurularak birbirine yaklaştırılmış iki

kavramdır. Necip Fazıl zararlı olduğunu düşündüğü ideolojilerden kurtulmak, onlara muhalefet etmek ve tasvip etmediği durumdan çıkış yolu bulmak maksadıyla “inkılap” fikrisabitiyle işlediği ideolojik bir İslâm anlayışı geliştirir. “Türk’ün ruh kökü”nün İslâm’la ilişkisini açıklar. Ona göre millî benlikle din arasında kuvvetli bağlar vardır. Türk, İslâm’la şahsiyetinin, ahlakının kemaline ulaşmıştır. Necip Fazıl din, milliyetçilik ve modernist yaklaşımlarla harmanladığı ideolojisinin mihverinde aksiyona önem verir. Konferanslar, konuşmalar yoluyla halka ulaştırdığı fikirlerini, *İdeolocya Örgüsü*’nde toplar. Burada inceden inceleme programa döktüğü ideolojisini, başka eserleri ile âdeta bir fikir havzasına dönüştürür. İslâmcılığın edebiyat alanında belli bir yer tutmasında Necip Fazıl’ın payı büyüktür.

Basın – yayın yoluyla ideolojik mücadelesine ivme kazandıran sanatçı, çıkardığı *Büyük Doğu* dergisi ile 1940’lardan başlayarak otuz beş yıl boyunca İslâmcılık düşüncesini geliştirir. Derginin üslubu sansasyonel, sloganik/propagandist bazen de semboliktir. *Büyük Doğu*, milliyetçi – muhafazakâr terkibine mukabil devrimci, ideolojik, sekter taraflar da taşır. Gerek dergideki gerekse Necip Fazıl’ın müstakil eserlerindeki “buyurgan” üslup; disipline etme, kendi paradigmasını dikte yoluyla da belirgin kılma amacına matuftur. Bu yönleriyle *Büyük Doğu* ve dolayısıyla Necip Fazıl; hislere hitap etmede mahir ancak ilim ve fikir bakımından problemlili yanlar taşıyan bir çizginin tortularını bugünlere dek getirmiştir. (Kara, 2018, s. 31).

Rasim Özdenören de Necip Fazıl’ın ideolojisini kabullendirme uğruna “zecri” olmaktan kaçınmadığı belirlemesinde bulunur. Basın hürriyeti, üniversite, ülke yönetimi, ordu gibi konulara hep aynı sınırlı bakış açısıyla yaklaştığını, *İdeolocya Örgüsü*’nde özgürlüğü kısıtlayıcı bir devlet telakkisinin başat olduğunu kaydeder. (Özdenören, 2015, s. 22). Pascal, Blondel, Bergson, Nietzsche, Schopenhauer, Heidegger, Carl Schmit gibi düşünürleri bildiği ve onların eserlerindeki temel kavramlardan haberdar olduğu hâlde, onların özgürlükçü görüşlerinden hayli uzaktır. Batı’yı karşı uç; dahası, yıkıcı düşman unsur addeder.

Necip Fazıl’ın ortaya koyduğu perspektifte birtakım çelişkiler bulunmaktadır.

Necip Fazıl, Batı’yı bir yandan ilim tedris edilebilecek bir yer olarak görür, bir yandan da onun zehirli bir yapısı olduğu fikrindedir. Kemalizm’e muhaliftir ve bir karşı-devrim peşindedir; fakat Kemalist jestler, semboller eserlerinde ve hayatında belli bir yer tutar. Bu, içinde yetiştiği kültürel ortamın etkisiyle olsa gerektir. O, devlet bursuyla Fransa’ya tahsile gitmiş, memuriyet tecrübesi yaşamış, devlet kurumlarında çalışmıştır. Resmî ideolojik müktesebatı bilir ve analiz eder. Fikirlerinde Kemalist örüntünün izlerini tespit etmek zor değildir. *Büyük Doğu* ideali doğrultusunda vereceği konferans serisini Samsun’dan başlatması ve Sivas’la devam ettirmesi gibi hayatında özel bir manaya tekabül eden sembolik hareketler gözlemlenir. Yine Cumhuriyet’in amaçladığı yapıyı inşa etmede sergilediği otoriter yaklaşım, Necip Fazıl’ın da ideolojisini yaymada benimsediği yoldur. Resmî ideolojiye karşı çıkarken aynı metodolojiye yaslanmaktan ileri gelen bağdaşmazlık dikkatlerden kaçmaz.

Kısakürek’in sahip olduğu modernleşme zihniyeti tarihe bakışına da yansımış ve o bir yandan Kemalist tarih tezlerini geçersiz kılmaya çalışırken, diğer yandan devlet, siyaset, iktidar ve toplum arasındaki ilişkilerin tarihteki izdüşümlerini Kemalist paradigmanın çok uzağına düşmeden ortaya koymuştur. Kısakürek tıpkı Kemalist elitlerin yaptığı gibi önerdiği toplumsal değişim programına mutlak bir inanç beslemekte ve tek boyutlu bir modernleşme programında ısrar etmekte, bu da siyasal ve toplumsal müzakere sahalarının inşasını zorlaştırmaktadır. (...) Kısakürek’in yaklaşımlarındaki İslâmî ve millî vurgular, devrimci bir siyaset felsefesi ile hayat bulacağı düşünülen bir idealin uzantıları olarak görülmelidir. Kısakürek, toplumu bir yandan kolektif ideale sahip bir organizma olarak görse de diğer yandan yukarıdan aşağıya doğru gerçekleştirilecek müdahalelerle şekillendirilebilecek bir mekanizma olarak da görür.

Kısakürek, bu nedenle Kemalist devrimci siyasal çizgiyle biçimsel olarak kolaylıkla yaklaşır (Altun, 2015, s. 359 – 360).

Yerleşik kanunun aksine, İkinci Abdülhamit'i, müstebit olarak görmez; "Ulu Hakan" olarak yüceltir. Onu Batı'ya direnen ve kurtuluşun yolunu arayan bir lider olarak görmesi, alternatif bir tarih okumasıdır ve bu yönüyle selefi olduğu İslâmcı kalemlerden de ayrılır. Kimi yorumlara göre, Atatürk yerine Abdülhamit'i eksen alarak, alternatif bir tarih yazma ve resmî ideolojiye karşı çıkma çabasıdır (Duran, 2014, s. 140 – 142).

İslâm'ın kavmiyetçiliği men eden bakış açısını Necip Fazıl, "Kişi kavmini sevmekle kınanamaz" hadisi ile birlikte yorumlar; ancak Türklüğün onda çok öne çıktığı görmezden gelinemez. İslâm'ı kabul eden diğer milletleri Türklüğün hamiliğinde tasavvur eder. İslâmcılığın Türklüğü öne çıkaran bu yorumu, kendisinden sonrakileri de etkisi altına almıştır.

Sezai Karakoç ve *Diriliş* dergisi, İslâmcılık çizgisinde bir diğer önemli aşamadır. *Diriliş*, Sezai Karakoç'un tasavvurundaki medeniyet telakkisini hayata geçirmek için ortaya koyduğu fikir, sanat ve estetik terkinin genel adıdır. Karakoç'un İslâm medeniyeti yahut hakikat medeniyeti olarak belirttiği mefkûre, *Diriliş* adıyla programa dökülmüş; bu, aynı zamanda, sanatçının çıkardığı derginin de özel adı olmuştur. Özellikle Seyyid Kutub'un fikirlerinin tesiri vardır.

Sezai Karakoç, İslâm dinini, hayata ve sanata kaynaklık eden ontolojik bir orijin kabul eder. İslâm fikriyatı görkemli bir medeniyete ulaşmak için elverişli bir rezerve sahiptir. Karakoç'un geliştirdiği perspektife, nitelik ve renk katan; eserlerinin anlamını çoğullaştıran, derinleştirip zenginleştiren ise İslâmcı çizgiyi sürdürmekle beraber, zihin evrenini yalnızca Doğu ile sınırlamayışıdır. Doğu kadar Batı da onun muhayyilesini ve entelektüel birikimini besler. Teknik, sanat, mimari, felsefe, siyaset, edebiyat, kültür, estetik gibi yüksek potansiyelli temel kavramlar etrafında geliştirilerek ortaya koyduğu *Diriliş*, tedricen müteakim hâle gelmesi planlanan uzun soluklu bir vizyon-programdır. Karakoç bu doğrultuda her verdiği eseri, bir yapının basamaklarını teşkil edecek biçimde tasarlamıştır. O, sosyal hafızanın hadım edilmesine isyanını ve feyizli kaynaklardan istifade edilmesi lüzumunu, *Diriliş* dergisi ile geniş bir sosyal ve kültürel çevreye aktarma peşindedir (Turna, 2012, s. 2025 – 2042). *Diriliş* dergisi 1960 – 1992 tarihleri arasında, çeşitli fasıllarla otuz iki yıl boyunca çıkmış ve *Büyük Doğu*'nun takipçisi olmakla birlikte, onun açtığı kulvarı, İslâmcılığın sanat ve estetik müktesebatı bakımından daha ileri bir düzeye taşımıştır. *Diriliş* fikir, aksiyon hattında geleceğin kültür ve sanat adamları için de fidelik vazifesi görmüştür. Burada yazan pek çok kalem daha sonra *Edebiyat*, *Mavera* gibi bir ekolün devamı olarak düşünülebilecek edebî mecmualarda yazmıştır.

Sezai Karakoç, *Büyük Doğu*'da da görev üstlenmiş, Necip Fazıl'la yakın ilişkileri olan bir sanatçıdır. Ondan etkilenmiştir ancak Necip Fazıl'ın İslâmcı yaklaşımında tespit edilen Türklük vurgusunun, Karakoç'ta öne çıkmadığı belirtilmelidir. Necip Fazıl ve Nurettin Topçu gibi öncü kalemlerin İslâm ile milliyetçilik arasında kurdukları bağ, Sezai Karakoç'ta daha farklı biçimde tezahür eder. Karakoç, Türkiye'yi önemser ve İslâmiyet'i benimseyen insanların yaşadığı ülkelerin hâl-i pür melâli ile Türkiye'nin çizeceği rota arasında bir ilişki kurar. Türkiye'nin İslâm coğrafyaları için hayati önemi haiz bir ülke olduğu kanaatindedir ancak bu kanaati paylaşırken Türklüğü mezkûr kalemler gibi bir kutup başı olarak kullanmaktan imtina eder. Bunun yerine ümmetçi bir bakış açısı geliştirmiştir. Millî sınırları aşan ve federasyon tasarımı içeren teklifiyle önceki İslâmcılardan ayrılır. Karakoç'un zihninde bir "Ortadoğu İslâm Federasyonu" vardır. Böylece millî unsurların ideolojik bir mihvere dökülerek, *Diriliş* vizyon-programında yeniden anlamlandırılması söz konusudur. Bu tasarımın iklimleri, folkloru, siyasi paradigmaları ve idealleri farklı toplumları nasıl eş güdümlü hâle getirip, organize edeceği ise

belirsizdir; zira sanatçı, artık külliyatını tamamlamış görünse de onun bu uzun vadeli projesinde henüz vuzuha kavuşturulmamış pek çok husus bulunmaktadır. Hâlihazırdaki evrensel politikaların da Karakoç'un teklif ettiği program için elverişli bir ortam sunmadığı aşikârdır. Yine de Karakoç'un intizamlı çıkışının geçmişten bugüne süregelen İslâmcı çizgiye belli bir ivme kazandırdığı, teslim edilmesi gereken bir hakikattir. Bunların yanı sıra Karakoç'un müktesebatının Pakdil'i etkilediği bilinmelidir. Henüz gençlik yıllarında birbirini tanıyan bu iki sanatçı ortak bir ideale yönelmiş ve bu doğrultuda iş birliğinde bulunmuştur. Pakdil üzerine araştırmalar yaparken ikisinin bir arada kaldığı ve uzakta kaldıkları dönemlerde ise mektuplaştıkları bilgisine de ulaştık. Hatta bu mektupları Pakdil'in yakın mesai arkadaşı Necip Evlice bize gösterdi. Pakdil'in yazdığı mektuplarında, yakın çevresine, Sezai Karakoç'la tanışmayı ve onun eserlerini okumayı tavsiye ettiği görülür. Bazı fikirlerin ondan mülhem olduğu tespit edilebilmektedir. Bunları tek tek ortaya koymak ise bu makalenin sınırları aşar ancak Karakoç ve Pakdil arasında bir etkileşim olduğu; özellikle Karakoç'un daha önceden dile getirdiği bazı hususların Pakdil tarafından da tekrar işlendiği belirtilmelidir.

İslâmcılığın gelişim çizgisinde İsmet Özel, kurucu olmaktan çok eleştirici tavrıyla meseleye yeni bir boyut/bakış açısı getirir ve bu yönüyle İslâmcılığın alanını genişletir. "Üç Mesele" adlı eseriyle İslâmcılık konusunda yeni bir perspektifin doğmasına imkân tanıyan Özel, sıra dışı fikirleri, aykırı ifadeleri ve özellikle son dönemde, Türklüğü tamamen İslâm'la telif eden yaklaşımı ile her kesimden okuyucusu olan bir şair ve yazardır. Fıkra yazıları, kitaplaştırılmış konferansları sayesinde hacimli bir nesir külliyatı olan Özel, eserlerinde yer yer İslâmcı aydınları tenkit eder. Nitekim o, tekliflerinden ziyade tenkitleri ile öne çıkan bir sanatçıdır. Öncelikle, İslâmcıların mazi hasretini eleştirir. İdeal devirler olarak anılan çağların tam manasıyla İslâmî bir öz ve şekil sunmadığını ileri sürer. Müslümanların en azametli devirlerinde dahi gayr-ı İslâmî özellikler mevcuttur. Mazi model alınırken onu yek-ahenk bir gazel gibi kabul etmek hatadır. İkinci olarak medeniyet inşa etme saplantısının, İslâmî hassasiyetleri göz ardı ettirme tehlikesine işaret eder. (Duran, 2014, s. 152).

Çeşitli çıkışlar, eleştiriler ve polemikler İslâmcılık konusunda belli bir birikim meydana getirir. Kırkı aşkın eseri, on beş yıl boyunca çıkarttığı *Edebiyat* dergisi ve yetiştirici tarafı ile Nuri Pakdil'in de bu birikimin bir tarafını inşa ettiği belirtilmelidir. İslâmcılık söz konusu olduğundaki ödün vermez tavrı, tesir halesi ve son yıllarda görünürlüğünün daha da artması nedenleriyle sanatçının İslâmcılık ve edebiyat bahsinde ismi daha çok anılır olmuştur. Dolayısıyla onun İslâmcı çizgideki yerini tespit etmek, ideolojisinin oluşumuna yoğunlaşmak ve bu ideolojinin eserlerine olan yansımaları belirlemek edebiyat tarihimiz açısından önem arz eder.

3. Nuri Pakdil'in İslâmcı Çizgideki Yeri

Nuri Pakdil, 1950'lerin ortalarından itibaren başlayan yazı hayatında, yetmiş seneye yaklaşan bir edebiyat faaliyeti sürdürmüştür. Denemeden şiire, piyesten gezi yazısına hemen her türde eser vermiş üretken bir sanatçıdır. O, ideolojiyle yoğurduğu sanatı vasıtasıyla Türk edebiyatına, sanatına ve siyasetine önemli katkılarda bulunmuş, eserleriyle geniş bir kitleye ulaşmıştır.

3.1. Nuri Pakdil'in İdeoloji Dünyasının Teşekkülü

Nuri Pakdil, 1930'lu yılların Maraş'ında dindar, muhafazakâr bir muhitte dünyaya gözlerini açmıştır.¹ İdeolojisinin nüveleri, onun çocukluk ve gençlik dönemlerinde yatar. Babası Mehmet Emin Ziyai Efendi, yoğun İslâmî hassasiyetler taşıyan takva sahibi bir tüccardır. Öyle

¹ Sanatçının kendisi ile evinde yaptığımız 31. 10. 2015 tarihli görüşmede, Pakdil'in ailesi ve yakın çevresi hakkında verdiği bilgiler, onun ideoloji dünyasına ışık tutmaktadır.

ki değerleri dolayısıyla tekelciliğin, vurgunun revaç bulduğu savaş yıllarındaki ticari düzene uzak durduğundan, sermayesi günden güne erir ancak yine de bu talan ortamına dâhil olmaz. İnançları doğrultusunda haksız kazançtan sakınır. Pakdil, annesi Hatice Vecihe Hanım'ın anadili gibi Arapça konuştuğundan bahseder. Amca, hala, enişte gibi aile efradının gayet mütedeyyin kimseler olduğunu bildirir. Sanatçının hafızasında canlılığını koruyan hatıralardan birisi ise büyük amcasının kılık kıyafet inkılabına olan tepkisidir. Amca Ziya Pakdil, o dönemde Maraş'ın önde gelen âlimlerindedir. Şapka giyme zorunluluğu gelince, makas ya da maşa benzeri bir gereçle şapkayı tutar ve necis bir madde taşıyormuşçasına burnunu da ondan çevirerek yürür. Camiye, çarşıya bu şekilde gidip gelmektedir. Ailesi, dinî hassasiyetlere sahiptir. Babası, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki birtakım uygulamaları gözlemler ve mevcut koşullarda, oğullarının manevi yönden olumsuz etkileneceğini düşünerek; onu, yaşı gelmesine rağmen okula göndermez. Bu yüzden sanatçının tahsil hayatı gecikmeli başlamış ve sekteye uğramıştır. Bununla birlikte özel olarak tutulan ve eve gelen bir öğretmen sayesinde tahsili ihmal edilmez ve gerekli bilgileri zamanında alır. Onun yaşlılarından geri kalmadığı, okula üçüncü sınıftan başlamasından anlaşılır. Ailesindeki genel hava ve ilkokul yılları Nuri Pakdil'i his ve psikoloji itibarıyla derinden etkiler. Ayrıca dinî duyarlılığın gelişip artması bakımından da bu dönem önem taşır. Biyografik unsurlarla yüklü kitapları ve konuşmaları gözden geçirildiğinde, o dönemin benliğine, zihnine ne denli derinden nüfuz ettiği kolayca tespit edilebilmektedir. Tam bu noktada önemli bir tespit dile getirilmelidir. Onun dinî formasyonu içinde tasavvuf yer almaz. Pakdil'in gerek şahsi hayatında gerekse eserlerinde tasavvufi unsurların bulunmadığı dikkat çeker. Etrafında her ne kadar tasavvufa gönül vermiş insanlar bulunsa da Pakdil, bu konuda değişmeyen bir tutum içinde kalır. Tasavvufa eğilimi olanları eleştirmez, bunun da bir yol olduğunu düşünür; fakat kendisi açık bir şekilde tasavvufa karşı mesafelidir.²

Ondaki dinî duyarlılığın ideolojinin kalıbına dökülmesinde, üniversite yılları etkili olur. Sanatçı bu dönemde, Necip Fazıl Kısakürek ile şahsen tanışır. Ortaokuldan beri okuduğu *Büyük Doğu*'nun banisi ile tanışması, hayatında bir dönüm noktasıdır. Necip Fazıl fikir, hareket, estetik açısından Nuri Pakdil'i derinden etkiler. Nitekim Pakdil de onu üstadı kabul eder; kendisi için Necip Fazıl'ın yol gösterici olduğunu açıkça dile getirir: "*Tarih bilinci içinde düşünmeye onunla ulaştık. Getirdiği eleştirel ölçülerle yabancılaşmaya yiğitçe karşı koymuş, uygarlığımızı savunmuştur. 1923 yabancılaştırma girişimlerine 'Büyük Doğu' dergisi ile direnirken; hem Batıcılıkla hesaplaşmış, hem de üst üste ortaya koyduğu eserleriyle kendi uygarlığımıza dönmemiz gerektiğini vurgulamıştır.*" (Pakdil, 2016, s. 103)

Pakdil, Necip Fazıl'dan birikim edinmiş, reaksiyoner kişiliğini içselleştirmiş ve onda gördüğü pek çok hususu kendi zihninde yeni bir yorumla işlemiştir. Necip Fazıl'daki İslâm inkılabı fikrinin, Pakdil'de eylem fikrine tekabül etmesi yahut Necip Fazıl'ın şiirlerinden konuşmalarına kadar sıkça zikrettiği "ya ol ya öl" prensibinin, Pakdil'de köktenci bir tavır alış biçimi olarak benimsenmesi, ilk akla gelen örneklerdir. Pakdil de tıpkı Necip Fazıl gibi tasvip etmediği durumlara sert tepkiler verir.

² Hayatı boyunca dinî duyarlılığını muhafaza etmiş olmakla birlikte, Nuri Pakdil hiçbir zaman tasavvufa meyiletmez. Elizabeth Özdalga, İslâmcı isimler arasında, tasavvufu iştigal eden kimse bulunmadığı, tasavvufu iştigal edenlerin de İslâmcılığa mesafeli durduğu görüşündedir (2014, s. 101) Necip Fazıl bu duruma uygun bir örnek teşkil eder. O, Abdülhakim Arvasi ile tanışmasının ardından, eski bohem hayatını bırakır ve tasavvufu ilgilenmeye başlar. Ne var ki şeyhi vefat ettikten sonra bir daha tasavvufu güçlü bir yakınlık kuramaz ve dinin ideolojik boyutta temsiline yönelir. Sanatçının Abdülhakim Arvasi'nin ardından bağımsız kalmayı tercihiyle İslâmcılığa daha güçlü bir yakınlık hissetmesi arasında manidar bir ilişki gözlemlenir.

Pakdil'in ideolojik düşünme biçimi bakımından Necip Fazıl'la birleştiği ve ondan ayrıldığı yönler vardır. Necip Fazıl tarih birikimi, devlet yönetimi, ordu, asker konularında birbirini tamamlayan bir çember çizmiş gibidir. Pakdil bu görüşlere uzak değildir; askerliği, orduyu çok önemser; *Batı Notları* kitabında konuya dair önemli pasajlar bulunur. İkinci Dünya Savaşı'na, Kore Savaşı'na, Kıbrıs Çıkartması'na şahitliğinin de bu fikirlerinin pekişmesinde etkili olduğu düşünülebilir.

Yine sanatçının İkinci Abdülhamit ilgisinin de Necip Fazıl'dan mülhem olduğu tahmin edilebilir; zira Necip Fazıl'ın zaviyesinden Abdülhamit'e duyulan muhabbet, resmî öğretinin ve yabancılaşmanın ters düz edilmesidir. Marjinal bir tavır olsa da Pakdil, türbesinin önünde esas duruşa geçecek kadar Abdülhamit'e saygı duyar. Hatta yanındakileri bile hazır ol vaziyetine geçirir.

İslâmcılık dışındaki ideolojilere karşı gösterdiği sert tepkilerin Necip Fazıl'ın bakış açısı ve fikir öfkesi ile ilgisi kurulabilir. "Ben Buyum" başlıklı fıkrasında, ideolojik kimliğini ibraz eden Necip Fazıl antiliberal, antidemokrat, antiemperyalist, antifaşist olduğunu yazar. (2010, s. 60). Pakdil'in bu tarz ideolojik nitelermeleri sıkça kullanması; komünizm, siyonizm, masonluk aleyhtarlığı, içselleştirdiği ideolojik doktrin öncülleri hakkında fikir vermektedir. Necip Fazıl'daki sistemli hamle ve ideolojik disiplin, kendisinin yetiştiricilik yanını kuvvetli kılar. Üstelik irticalen konuşmadaki hüneri ve yazı dilindeki mahareti ile Necip Fazıl'ın sadece Pakdil'i değil, çok geniş bir kitleyi tesiri altına aldığı ve yetiştirdiği söylenmelidir.

İfade edilenlerle beraber, Pakdil'in selefinden ayrıldığı yönler de bulunur. Örneğin Necip Fazıl'ın İslâmcılığındaki Türklük vurgusu, Pakdil'in ideolojik algılayışında o denli yoğun bir yer tutmaz. Pakdil, Türklüğü dışlamaz; Türkiye'nin İslâm coğrafyası için ne denli önemli olduğunu durmadan bildirir; fakat onun İslâmcılığında, millî hudutların ötesine geçilir. Necip Fazıl'ın Türkiye'nin önderliğinde teşekkül edecek Büyük Asya ya da Büyük Doğu olarak terennüm ettiği idealin, Pakdil'de açık seçik bir ümmet birliği fikrine dönüştüğü görülür. Onun için Türkiye'nin emperyal güçlere karşı verdiği savaş neyse Cezayir'in verdiği savaş da odur. Nijer'in acısı neyse Filipinli Müslümanların yaşadığı acı da odur. Küfür tek millettir ve ona karşı durmak sadece Türk insanının değil, her Müslümanın boynunun borcudur. Türkiye, tarihî birikimi ve stratejik konumu itibarıyla bölgesinde çok önemli bir rol oynayabilir. Ne var ki sanatçı, yeryüzünün çok geniş olduğunu ve Türkiye'den ibaret olmadığını bilir. Bu açıdan Necip Fazıl'ın çizdiği çerçeveyi aşmıştır.

Pakdil'in Necip Fazıl'dan ayrıldığı önemli bir husus ise İslâmcılık kaynaklarına olan bakışındadır. Necip Fazıl, İslâm fikriyatına ilişkin kitapları ile bilinen Mevdudi, Muhammed Hamidullah ve Seyyid Kutub'u fikirlerini ifsat edici bulduğu gerekçesiyle onaylamaz. "*Doğru Yolun Sapık Kolları*" adlı kitabı, meseleye dair yoğun eleştiriler içerir. Onları din reformcusu diye tanımlar ve bozguncu olduklarını iddia eder. Aşağıdaki kısa alıntı, Necip Fazıl'ın konuya bakışını özetler:

Tasavvuf çevrelerinde görülen bozuklukları da eleştirmekten çekinmeyen Necip Fazıl, şeriatın sınırlarını aşan zahir taassubunu eleştirir. 'Kalpazanlar' olarak anmayı uygun bulduğu sahte velilerin ters cephesi olarak da reformcuları, yeni içtihatçıları, din islahatçıları görür. Bunlar da adını sürekli olarak andığı isimlerdir. İbni Teymiyye, Cemaleddin Efganî, Muhammed Abduh, Mevdudi ve Muhammed Hamidullah'tır. Fakat onları nitelerken kurduğu cümleler içinde bulunduğu haleti ruhiyeye göre değişiklik göstermektedir. Bu isimler kimi zaman 'ham yobaz', kimi zaman 'nursuz akıllılar', kimi zaman 'çürümüş teneke mütefekkirler' olarak anılır (Öz, 2015, s. 425).

Necip Fazıl'ın tasvip etmediği bu isimler, Pakdil'in okuma listesinin başta gelen yazarlarıdır. Pakdil onları okumakla kalmaz; bilhassa gençlere de okumalarını tavsiye eder.

Mevdudi, Seyyid Kutub, Malik Bin Nebi, Muhammed Hamidullah, Hasan El Benna, Yusuf Kardavi gibi çağdaş Müslüman düşünürlerin meselelere getirdiği yorumun önemli olduğu kanaatindedir. Bunların arasından Muhammed Hamidullah'ı, İslâm fikriyatının güçlü bir yorumcusu olarak takdim eder. Pakdil'in okuma atlasının, Necip Fazıl'ın görüşleriyle uyum sağlamadığı açıktır. Genel itibarıyla değerlendirildiğinde ise Necip Fazıl, Nuri Pakdil'in ideoloji dünyası söz konusu edildiğinde, kurucu ve şekillendirici vasıfları ile en baskın unsur olarak görünmektedir. Pakdil de onu tüm sanatçılar ve fikrî mimarlar arasında en öne koyar. Necip Fazıl'ın sanatçı üzerindeki nüfuzunu ve imtiyazlı yerini kavrayabilmek için hayatı boyunca ödüllere mesafeli durmuş olan Nuri Pakdil'in, sırf Necip Fazıl Kısakürek anısına verildiği için 2014 yılında resmen ilk kez bir ödülü aldığı hatırlatılmalıdır.

Fethi Gemuhluoğlu, Pakdil'i ideolojik yönden besleyen bir diğer şahsiyettir. Sanatçının memuriyete yerleşmesinden gönül terbiyesine dek hayatına doğrudan tesir eden Gemuhluoğlu, Türkiye'de özellikle muhafazakâr kanadın, yardımseverliği ve kültüre düşkün olmasıyla bildiği bir aydındır. 1950'lerin sonlarında, taşradan yazdığı yazıları dahi yurt çapında yankı uyandırmış olan Gemuhluoğlu, çok yönlü ve renkli biridir. Bugünün İslâmcı isimlerinin yetişmesinde pay sahibidir. Uganda'daki Mou Mou mücadelesinden Kıbrıs meselesine kadar geniş bir coğrafyaya dikkatini yönelten Gemuhluoğlu, Pakdil'deki Ortadoğu ve Afrika ilgisinin daha şuurlu bir hâle gelmesinde önemli rol oynamıştır. O, iyi yetişmiş gençlerin, yarının Türkiye'sini kuracak potansiyele sahip olduğuna inanır. Henüz tahsil çağlarında iken dikkatini çeken gençlerin burs bulması, okuması ve devlet kadrolarında istihdamı için özel bir gayret sarf eder. Onları yüreklendirir. Adı Nuri Pakdil ile özdeşleşmiş olan *Edebiyat* dergisinin çıkarılması için sanatçıyı cesaretlendiren de odur. Almanya'dan yazdığı mektuplarla Pakdil'i yönlendirir ve bir dergi çıkarması için onu teşvik eder. Daha açık ifadesiyle Fethi Gemuhluoğlu, *Edebiyat*'ın fikir babasıdır denebilir.

Kendisiyle kültürel iletişim içinde bulunduğu Sezai Karakoç da Pakdil'in İslâmcılığında belli bir yer tutar ancak tek taraflı bir tesirden söz edilemez. Karakoç yeni, özgün fikirler ileri sürmüş ve fikirleri gittikçe tekâmül etmiş bir aydındır. Diriliş, onun sistemli fikir hamlesinin meyvesidir. Karakoç, Doğu'ya ve Batı'ya hâkim olan genel kültürü, yoğurup harmanladığı fikirleri, kavramları, teklifleri ve samimi çabası ile Pakdil'in kıymet verdiği bir sanatçıdır. Pakdil onun kendine has taraflarını takdire şayan bulur ve yanındakilerin de Karakoç'la tanışmalarını tavsiye eder. Karakoç da Nuri Pakdil'i takip eder, yazdıklarını okur; kendisiyle yüz yüze görüşür ve fikirlerini dinler. Karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Nitekim yaş bakımından da akrandırlar. Mamafih Pakdil'in kitaplarında dile getirilmiş olan bazı fikirlerin ondan evvel Karakoç tarafından yazıya dökülmüş olduğu tespit edilmektedir. Bu durumun, yönelikleri istikametini farklı olmayışı dolayısıyla birbirine yakın görüşlerin fikir akrabalığı şeklinde izahı mümkündür; ancak bazı yerlerde, bu izahla telifi güç olan aşırı benzerliklerin, kronolojik bir okumayla Karakoç tarafından seneler önce dile getirilmiş olduğu saptanır.

Nuri Pakdil'in ideolojisinin teşekkülünde payı olan başlıca şahsiyetleri böylece özetlemek mümkündür. Yine yukarıda ismi anılan çağdaş Müslüman yazarlar tekrar hatırlanmalı; sanatçının yetiştirme evresindeki sömürgecilik karşıtı hava, İslâmcılık iddiasının elini yurttan ve dünyada güçlendiren muhtelif hadiseler, özellikle 1979'daki İran İslâm Devrimi³ de bu kıstamdaki açıklamalara ilave edilmelidir.

³ Sanatçı İran İslâm Devrimi'ne özel bir önem atfeder. Burada gerçekleşenin, Türkiye ve dünya için bir umut olduğu kanaatindedir. Evindeki kütüphanesinde, devrim lideri Ayetullah Humeyni'nin kapak yapıldığı *Time* dergisinin nüshası, en görünür yerde durur. Musa Çağal ve Bekir Karlığa hatıralarında, Pakdil'in bu hadiseden dolayı ne büyük bir coşkuya kapıldığını anlatır.

Bkz.: Öz, 2010, s.244. / Karlığa, 1995, s. 54.

3.2. İslâmcılığın Nuri Pakdil'in Eserlerine Yansıması

Araştırmanın bu bölümüne temel teşkil eden edebî türler, daha önce de belirtildiği üzere deneme ve mektuplardır. Bilhassa sanatçının mektuplarında, İslâmcı ideolojinin yoğun şekilde kendisini gösterdiği bir kez daha hatırlatılmalıdır.

Bir ideoloji olarak İslâmcılığın hedefi, tüm kurumlarıyla sosyal ve politik yapının İslâmi çizgiler içinde olmasını sağlamaktır. Bu noktada edebiyata da vazife düşer. Pakdil %51 estetik, %49 ideoloji şeklinde formüllediği yazı tarzıyla bu doğrultuda eserler kaleme alır. Onun yazıdaki altın oranı budur:

“Öğreti, militanlık çok iyi yedirilmelidir yazıya, şiire; kesinlikle, tüm çalışmalarımıza, mutlaka %51 estetik-lirik-evrensellik öğeleri egemen olmalıdır.” (Pakdil, 2014c, s. 85).

Böylesine bir formülün angaje bir edebiyatın meydana gelmesine elverişli bir zemin sunduğu açıktır. Zaten Pakdil kalemin bir yükü olduğunu belirterek, yazılanların “Mutlak Öğreti”yle ilişkili olması gerektiğini savunur. Eser ya hakikati anlatmalı ve ona davet etmeli ya da muarızlarına karşı onu savunmalıdır. O yüzden denemelerini bir araya getirdiği kitaplarının başlığının “Biat” olması gayet anlamlıdır. Biat, mukaddes maksada yöneliktir. Kalem, biat ettiği zaman vazifesini yerine getirmiş olur. Pakdil'e göre asıl özgürlük biat edince başlar; mutlak olana inanç, sanatçıyı özgür kılar ve kayıtlardan kurtarır. Türü kaygılar içinde yazan sanatçılar ise aslında özgürmüş gibi görünse de gerçekte özgür değildir.

Asli değerlere bağlanmaktan kaçınıldığı için yeryüzünde bir kriz yaşandığını ve bunun kökeninde inanç yoksunluğu yattığını düşünen sanatçı, kurtuluşun dinde olduğunu savunur. Motivasyonu ve ilkeleri, İslâm inancı çevresinde gelişir. Sanat anlayışının dünya görüşüyle şekillendiğini anlamak için yalnızca aşağıdaki satırlar bile yeterli olmaktadır:

Herşey geçicidir, herşey tükenicidir, herşey un gibi dağılıp gidecektir bir gün. Ne kalacaktır? Bitimsiz olan, sürekli olan nedir? İslâm Öğretisi'nin temel doğruları, temel ilkeleri, bu ilkelerin muştuladığı o sonsuz dünya kalacaktır sonunda kala kala.

Bu ilkeleri savunduk mu, bu ilkelere yana olduk mu? Budur bence önemli olan, kıyamet gününde, o yargı gününde hepimizin hesabını doğru çıkaracak olan (Pakdil, 2014a, s. 131).

Pakdil yazılarının odağına, inanç ve ideoloji temalarını yerleştirmiştir. İnanç ve ideoloji onun eserlerindeki en temel iki unsurdur. Bu çerçevede Batılılaşma ve onun panzehri olarak sunduğu yerlilik fikrini de konu edinir. Ortadoğu – Afrika, kültürel semboller olarak Kudüs, İstanbul gibi şehirler, aydın ve sorumluluk kavramları yoğun şekilde ele aldığı meselelerdir.

Pakdil, bir yerde yaşanacak olan değişimin, sanat ve edebiyat marifetiyle gerçekleşeceğine kanidir. Geçmişte de böyle olduğu iddiasındadır. Rusya'da romancılar ve yazarlar eliyle gelen devrimi, benzer şekilde Fransa'da yaşananları buna örnek olarak sunar. Son iki asırda yurttan yaşanan gelişmeler ise onun özel ilgi alanına girer. Kısacası yurttan da bir değişim olduğunu ve değişimin sanat ve edebiyat kanalıyla gerçekleştiğini ileri sürer. Ondaki bu fikrin Fethi Gemuhluoğlu'nun telkinleri ile kökleştiği söylenebilir. Gemuhluoğlu, Pakdil ile tanışmalarından itibaren mütemadiyen sanatın dönüştürücü ve hayata anlam katan gücünden söz etmiş, edebiyatın yabancılaşma rüzgârını yurda sokan en önemli saik olduğunu vurgulamıştır. Gerek Pakdil ile olan özel sohbetlerinde gerekse ona yazdığı mektuplarında daima sanata yönelmek, edebiyata önem vermek gerektiğini öğütlemiştir.

Nuri Pakdil, hayatı ideoloji içinde kavrayan bir sanatçıdır. Bizzat kendi ifadesi ile “sapına kadar İslâmcı” olduğunu söyler. “Militanı oldum inancımın” sözü, sloganik görünse de Pakdil'deki inanç – ideoloji hattındaki derin etkileşimi anlatır. Pakdil ideolojiyi hayatın başat ölçütü kabul eder. Yazdıklarında inançla ideoloji birbiriyle kaynaşır. Bazı ifadeleri ise ideolojiyi,

inanç şeklinde takdim edip etmediğine dair düşündürür. 1965 Ekim'inde, Bekir Karlığa'ya yazdığı bir mektupta şunları söyler:

Hacı Bekir Kardeşim,

Önce selâm,

İmanı kuran, yapan, şartlayan ve bağlayan sadece ideolojidir. İdeolojisiz insan yaşamasa da olur, hatta daha iyi olur. Bu mektubumu sana yazdıran güçtür bu. Seni bana, en yakın akrabamdan daha çok sevdiiren bir 'şey' var, ki o, ideolojidir. Savaş arkadaşlığıdır. Bir savaş veriyoruz biz (Pakdil, 2014b, s. 95).

Bu satırlarda inancı ideolojiyle eşdeğer kıldığı hatta dini, bir ideoloji gibi telakki ettiği görülür. Kendisine İslâm dininin bir ideoloji olup olmadığı sorulduğunda şu cevabı verir:

Muhakkak surette, hiç kuşkusuz bir ideolojidir. Hiçbir kuşkuya yer vermeyecek biçimde, İslâm'ın bir ideoloji olduğuna, eksiksiz bir ideoloji olduğuna sarsılmaz bir inancım vardır. İdeoloji, benim dünyamdır. Ödevimin ne olduğunu, ancak ideolojik davranışlar içinde anlıyorum. İdeolojiyi bu şekilde anladığım için, 'İslâm İdeolojisi' tabirini kullanıyorum (Pakdil, 2016, s. 37).

Pakdil'in sözleri İslâmiyet'i, İslâmcılık ideolojisine eşitlediğinin kanıtıdır. Dinin ideoloji olarak algılanması, başta akait olmak üzere kelam, felsefe gibi ilimlerin konusudur. Sosyoloji ve siyaset bilimi açısından da Pakdil'in bu görüşleri irdelenebilir. Sanatçının yürüttüğü mantık, vahye dayalı ilahi bir sistemin modern çağın siyasi paradigmalara irca edilmesidir ki oldukça tartışmalı ve sakıncalar içeren bir yorumdur.⁴ Dinin ideoloji addedilişi, ontolojik mahiyetin seküler ölçütlerle değerlendirilmesi manasına gelir. Karşılaştırmalı felsefe ve medeniyet konularında tanınan bir uzman olan Daryush Shayegan, birbirini tam manasıyla karşılamayan iki sahanın eşit yahut özdeş kılınmaya çalışılması hâlinde, kavramların özündeki gerçeklerle oynandığını söyler. Böyle bir özdeşleştirme çabası için "yamalama" terimini kullanır. Yamalama, mahiyeti farklı iki değişik dizgeyi, epistemolojik olarak telif etme çabasına verilen addır. Yamalama sonucu yeni bir söylem doğar ve olgulardan birinin içi boşalır. Öne çıkartılmaya çalışılan hangi olgu ise o, diğerini, kendisini besleyen bir rezerv olarak tüketir. Yamalamalarda, olgulardan biri asli değerini yitirerek, diğerinin tüketim nesnesine dönüşür. Kısacası Pakdil'in perspektifi esas alındığında, İslâmcılık ideolojisinin İslâm dinine yaptığı da kaçınılmaz olarak bu neticeyi verir. Shayegan, yamalamaların, yetkin bir felsefi kritikten mahrum formülleşmeler, kabaca yapılmış modern indirgemeler olduğunu kaydeder. Tamamı beşerî yorum olan modern paradigmalara, kadim içeriği oturtmaya çalışmak nafiledir. Kadim içeriğe modern söylemi yamalamak da özün üstünü vernikle kapatmak manasına gelir. Bu hususu açıklayan Shayegan, yamalamaların genel karakteristiği ve mahzurları hakkında şunları kaydeder:

... çözüldükleri noktada birbirlerine benzerler; ikisi de aynı olguya yol açar: Çarpıklık. Peki neden? Çünkü, üzerine yeni veya eski söylem yamalanın 'zemin' ne odur, ne de öteki; melezdır; yani ikisinin karışımıdır ve daha o anda bir kırılma ve parazit alanı

⁴ Bu hususta *Edebiyat* dergisi sanatçılarından olup, Nuri Pakdil'in yanında bulunmuş ve hakkında epey yazmış olan Hüseyin Su'nun söyledikleri kayda değerdir. O, Pakdil'e içten bir saygı beslemekle beraber İslâmcılığın sakıncalarına ve sınırlayıcı yapısına dikkat çeker:

"İslâmcılık, dinimizin, inancımızın adı mı, yoksa bir düşünüş, yorumlayış ve bir algı biçimi mi? Ben ikincisi olduğunu düşünüyorum. Bu durumda cevabım şudur: Modern, siyasal hatta dünyevî bir düşünce, algılayış, yorumlayış ve görme biçimidir İslâmcılık. Son derece siyasal manipülasyonlara ayarlı ve açık bir algılama ve görme biçimi. Dinî bir düşünüş ve algılayış değil. İslâm düşüncesinin geliştirdiği bir strateji de değil İslâmcılık, Batılaşma rüzgârı karşısında geliştirilen düşünsel bir pozisyon ve dil; 'İslâm düşüncesi'nin yerine ikâme olunan bir düşünce biçimi. Dolayısıyla yirminci yüzyıldaki sağ ve sol hareketlerin, düşüncelerin düşünsel, stratejik özelliklerinin ve zaaflarının hemen hepsini taşır bünyesinde." (Su, 2015, s.191).

yaratır. İki durumda da sakatlanmış bir bakışla karşı karşıyayızdır, tıpkı biçimleri bozan bir ayna karşısında olduğumuz gibi, görüntü çarpık ve bozuktur.

Yapılan yamanın doğası ister laik, ister dinsel olsun pek önemli değildir, sonuç hep ikisinin – arası olur. Ya söylem, üzerine yamandıği zeminden ‘ileride’ olacaktır, ya da ‘geçikmiş’ olacaktır; ama hiçbir zaman gerçekliğe uygun olmayacaktır...

Yamalamaların algılama hatalarına, yanlış yargılara ve ak-karacı tavırlara yol açtığını söylemiştik. Eleştiri yeteneğini hareketsizleştirip, çözümleme gücünü dizginler, geçici çareler ve kolay çözümlerle kendilerini hoşnut ederler. Fikirler sürekli olgular tarafından yalanlanır, çünkü ‘geç kalmış’lardır Fikirlerin ardında başka tarihsel evrim süreçlerinden gelen ‘a priori’ler vardır (Shayegan, 2014, s. 92 – 94).

Pakdil’in sanatının özüne ışık tutan bu izah mühimdir. Müslümanların trajik devirler yaşadığını ve artık toparlanması gerektiğini düşünen sanatçı, İslâmcılığı, mahzun vaziyetten yegâne çıkış yolu olarak değerlendirir. Bunun için sanatını ideolojinin emrine verir. Bu vesileyle inanç – ideoloji hattındaki denge de ideoloji lehine ağır basmaya başlar. Bir röportajında “benim inancım siyasetim, siyasetim inancımdır” der (Su, 2017, s. 311). İdeolojik iletiler, semboller yazdıklarını kaplar. Üslubu da bu minval üzere teşekkül eder. Yer yer agresif bir dil kullandığı olur. Onun, yazıdaki bu tavrını, *Edebiyat*’ta yazan diğer sanatçılara da tavsiye ettiği gözlemlenir:

Kardeşim Alâeddin,

O bebe şiirleri üstüne, dövüşçülüğü de katmalıyız. Dövüşsüz hiçbir şey olmaz. Sizlere anlatacağım çok şeyler var... (Pakdil, 2015, s. 44).

Sanatçı özellikle Erdem Bayazıt, Cahit Zarifoğlu, Arif Ay’ın yazı tarzına derinden nüfuz eder. *Edebiyat* dergisinde çıkan ürünlerin başlıkları dahi Pakdil’in, derginin kadrosu üstündeki etkisini açıklar niteliktedir:

“Görevimiz Başkaldırı”, “En İyisi Savaş’tan”, “Bir Yudum Kan”, “Elde Ateş Dağ Yürümek”, “Düşman”, “Pus”, “Hücre”, “Barikatlar”, “Savunma”, “Düşünsel Savaşım”, “Kan Gibi Vakte Düşen”, “Dirençle”, “Senin İçin Ayakta Durdum”, “Sömürüye Son Vermek İçin”, “Köle Alışverişi ile Sürgün”, “Dayanışma”, “İki Savaşçı”, “Ussal Başkaldırı, Tinsel Bağlılık”, “Mevsim Duruşmaları”, “İşçiler”, “Kan”, “Cellat”, “Darağacına Karşı”, “Devrimlere Kadar” vb...

Pakdil, *Edebiyat*’ta, tüm sömürülere karşı çıkmak için yazdıklarını söyler. Gerek *Edebiyat* dergisinde kullanılan dil gerekse Pakdil’in kendi şahsi eserlerindeki dil, ait olunan manevi ve kültürel çevrenin dili ile uyumlu değildir. Sanatçı öztürkçeci ve sol-sosyalist terminolojiden istifade eden bir dil kullanır. “Oldum olası militan bir mizacım vardır” diyen Pakdil (2014b, s. 9 – 10), çıkardığı derginin de militan bir çizgide olduğunu beyan eder:

Edebiyat dergisi, militanlıkla kendi kendini doğurmuş, militanlıkla kendi kendini büyütmüş, militanlıkla kendi kendini kanıtlamıştır (Pakdil, 2014b, s. 182).

“Eylem yapıyorum, o hâlde varım”, “Servetim ve mirasım eylemdir” tarzında söyleyişlerle sol fikrî pratiği ihsas eden bir üslubu, yazılarının genel karakteristiğine dönüştürür. Pakdil’e göre yavaş yavaş gerçekleşen sosyal bir hamle, nihai amacına bir türlü varamaz. O, köktencidir. Bu yüzden toplum hayatında kökten bir değişiklik yaşanmasını arzu eder. Bu da devrim olacaktır. Devrim, sanatçının yazılarında vazgeçemediği ideolojik bir leit-motivedir. Mektuplarının sonunda bile “devrimci selamlar” yollar, “devrimci esenlik” diler. Kavramın menşei, farklı bir ideolojik tandansa dayansa da Pakdil devrimi, – dindar bir – devrimciliği daima edebî kamuoyunun gündemine sokmaya çabalar. Aşağıda sunulacak olan alıntı hem devrim kavramına bakışını hem de yazı dilini ve üslubunu göstermesi bakımından uygun bir örnektir:

Ben antikapitalist, antifaşist, antinazist, antisyonist, antiemperyalist ve en önemlisi de Türkiye özelinde olmak üzere antifiravunist bir bilince ve iradeye sahibim. Bugün onurlu bir insan olabilmek, ancak, ciddî olarak antikapitalist ve antifiravunist olmakla mümkündür. Benim devrimciliğimin temelini bu ilkeler bağlamında İslâm dinine olan sarsılmaz bağlılığım oluşturur. Bununla da gurur duyuyorum, onur duyuyorum.

Kirli mülkiyete karşı, kara siyasa karşı, şeytani iğvalara karşı Müslümanların devrimci savaşı kesintisiz sürecektir. Çünkü İslâm dini özgürlükçüdür, ileridir, devrimcidir, bağımsızdır, sömürünün her biçimine karşıdır. Başta kapitalizme karşıdır, başta yabancılaşılmaya karşıdır...

Şirke teslim olmamış bütün vicdanlar, sömürü düzenine karşı, sömürü düzeninin simgelerine karşı bir cephe oluşturmalıdır. Dikkatini, enerjisini bu karanlıkla savaşa yoğunlaştırmalıdır. Karanlıklar ancak böyle çıkacaktır aydınlığa (Pakdil, 2016, s. 63).

Görüldüğü üzere bildiri formunda, ideolojisini endoktrine eden bir yazı biçimi söz konusudur. Her zamanki tarzı bu olmasa da eserlerinin ve üslubunun genel eğilimini veren bir kesit olması hasebiyle ilgili kısım fikir vericidir. Bu doğrultuda kelime kadrosu da farklı bir literatüre yaslanır. Militan dili, militanca üslubu kitaplarına verdiği isimlerden yazılarında geçen kelimelerine kadar sinmiştir. Kitaplarına ad olan “Ateş Hattında Harf Müfrezeleri”, “Çarpışan Sesler”, “Kalem Kalesi”, “Sınır Tanımayan Devrim Ateşi: Mektuplarım” vb. başlıkların yanı sıra, edebî bir istatistikle kullanım sıklığı listelenebilecek “cephe, direniş, pusu, ihanet, çarpışma, savaş, asker, mücadele, hücre, karşı koyma, karargâh, siper, öğreti, devrim, emek, mülkiyet, proletarya, dayanışma, çete, eylem, manifesto, gerilla, şiddet, direnişçi” vs. tarzındaki kelimelerin Pakdil'in mensup olduğu ideolojik ve kültürel çevrenin diline uzaklığı ortadadır. Pakdil ideolojisini aktarmak uğruna sol – sosyalist terminolojiye yakınlaşmış, kendi fikrî geleneğiyle bağdaşmayan farklı bir jargonla meram anlatmaya çalışmıştır. Bu duruma ısrarla sürdürdüğü öztürkçeciliği de ilave edilmelidir. İdeolojik yaklaşımını bu yolla temsili, muhafazakâr-sağ-İslâmcı çevreler tarafından haklı olarak yadırganmıştır. Fikirlerinin iletimine, daha geniş bir kitleye ulaşmasına, dilinin ve üslubunun mâni olduğu söylenmelidir.

Nuri Pakdil resmî öğretinin karşısında bir yazardır. Bu husustaki görüşleri şöyledir:

Bir gerçeği burada açıkça vurgulamanın tam sırası: Uygarlığımızdan ne zaman kopmaya başladık? Diyelim ki, yüzelli yıldan beri (bu rakamı, sözgelisi yazdım) uygarlığımızdan kopmaya başladık, ona bağlılığımızın bilincini yitirir olduk. Ama, 1923 yabancılaştırma girişimleriyle ki, uygarlığımızdan kesinlikle koparıldık. 1923 devrimi, Türk ulusunu, kendi uygarlığından, yerli düşüncesinden koparıp, onu Batı uygarlığı içine, Batı düşüncesi içine sokmak istedi. Türk ulusunun sıkıntısı, yerli düşünceye bağlı sanatçının, yazarın sıkıntısı, bu yönelişin, bu koparılışın yanlış olduğu gerçeğinde toplanır (Pakdil, 2014a, s. 94).

Resmî erkin medeniyet merkezi olarak Batı'yı görmesi ve yeni kurulan rejimin bu yönde politikalar üretmesi, ülkeyi kültürel olarak çoraklaştırmıştır; zira tarih, kültür ve entelektüel birikim olarak bu topraklar, uzun asırlar boyunca ilişkili olduğu İslâm beldeleri ile yani Pakdil'in hedef coğrafyası olan Ortadoğu ve Afrika ile bağlarını koparmıştır. Ortaya konan yeni edebiyatla da Türk insanında ve aydınında manevi bir eksilme meydana gelmiştir: 1923 yabancılaştırma sürecinde oluşmuş edebiyat yapıtlarına, sanat yapıtlarına bakalım: insanın soracağı gelir: ‘Türk’ün ruhu nerede? İnsanın metafizik devinimi yok mu? İnsanın içini oyup çıkarsanız bile, gene de o iç dünyadan bir iz kalırdı. O iz ne oldu?’ (Pakdil, 2014a, s. 187).

Pakdil, Cumhuriyet'in getirdiği değerlere karşı kuşkuludur. Bunu açıkça söylemekten

imtina etmez. Toplumun asli değerlerinden bilinçli şekilde uzaklaştırıldığını ve bundan dolayı bir kimlik sorunu yaşandığını anlatır. Aydının vazifesi, aidiyet meselesine, çağın buhranlarına çözüm önermektir. Aydın, onun değerler cetvelinde sorumluluk vasfıyla temayüz eder. Batı karşısında kısıtlanmış olan İslâm toplumlarına, kendi özleri unutturulmuştur. Yabancılaşmanın temel sebebi budur. Müslüman aydın Batıcılığa ve yabancılaşmaya karşı yerliliği öne çıkarmalıdır. Yerliliği de kabaca, esası din ve ideolojiden ibaret bir kavram olarak telakki eder. Ne var ki çok sık zikrettiği bu kavramın içini tam manasıyla dolduramaz. Nitekim yerlilik, muhafazakâr-İslâmcı kesimin demirbaş referanslarından olmakla birlikte, mahiyeti vuzuha kavuşturulmamış ve hâlen tartışılmalı bir kavramdır.

Sanatçı Batı'yı yerinde gözlemlemiş biri olarak, ona karşı olumlu bir bakış açısına sahip değildir. Bu husus, en fazla "Batı Notları" adlı kitabında kendini belli eder. Mimarisinden teolojisine kadar eleştirel bir tutum takınır. Batı'nın mabetlerini, kültür anıtlarını, parklarını hatta güneşini bile beğenmez. Paris'in güneşini bile plastik bulur. Buradaki sistem ve teknik de onun beğenmedikleri arasındadır. İspat külfetine yönelmeden peşpeşe hükümlerini sıralayıverir: Burası gamla kuşatılmıştır, çöküş içindedir. İnsanı çürümüştür. Toplum çelişkiler içindedir. Üst kurumlar sağlıklı işlememektedir. En büyük hadise olan Fransız Devrimi bile politik bir eşiği aşamamıştır. Burada adaletsizlik vardır... vs.

Sona doğru en acımasız hükümleri gelir: Batı çöplüktür. İnsanı ezer. Tekniği bile kaosu andırır. Burada alçakgönüllü ve masum bir aydınlık bulunmaz. Hatta dünyanın sayılı başkentlerinden biri olan Paris, Pakdil'in pejoratif bakış açısında, tam da kıyameti beklemek için ideal bir yere dönüşüverir.

Sanatçının bu genelleyip indirgeyen bakışıyla tüm Batı uygarlığını tahlile ve tenkide yönelişi sorun arz eder. Gözlemlediği uygarlığın hiçbir dinamik vektörü olmadığı ön kabulüyle başlayan yorumları, Batı'nın kültür ve inanç motivasyonlarını yok sayarak devam eder. Pakdil'in ideolojik yaklaşımıyla şekillenen yorumlarının tarih, sanat, teknik gibi temel alanlara isabetli bir ışık düşüremediği ve Batı'ya dair sathi genellemeler olmaktan çıkamadığı belirtilmelidir.⁵

⁵ Bu doğrultuda İslâmcı yazarların Batı'yı tahlil ve tenkit içerikli yazılarında da Batı literatürüne dayalı bir dilin varlığı dikkat çeker. "Ortadoğu", "emperyalizm", "yabancılaşma" gibi Batı'nın kültürel kodlamaları olan kavramlarla kendi sorunları üstüne düşünmeleri, meselelere farkında olmadan Batı kaynaklı bir perspektifle bakmalarına yol açar. Bu handikaba şöyle dikkat çekilir:

Karakoç ve diğer Müslüman entelektüellerin eserlerinde dile getirilen düşünceler, aynı zamanda, Batı medeniyetinin sınırlarını ve gayri insani boyutlarını göstermesi açısından da önemlidir. Ancak bu yaklaşımların bir özelliği de, yine, Batı kaynaklı oluşlarıdır. Müslüman entelektüellerin bu eleştirilerinin kaynağında, Batı'nın medeniyetine, teknolojisine ve özellikle kapitalist sistemine dönük yine bizzat Batılı romantik ve muhafazakar eleştirilerin hangi boyutlarda olduğu ayrıca tartışmaya değer bir husustur (Bulut, 2014, s. 918).

Nuri Pakdil'in Batı'ya yönelik bazı değerlendirmelerinin, İslâmcı kanatta beylik hâle gelmiş ideoloji temelli mesnetsiz yaklaşımlar olduğu kaydedilmelidir. Batı'yı yerinde gözlemlemiş muhafazakâr-sağ çizgiden olan Nevzat Yalçıntaş'ın, hatıralarında, Batı ve İslâm beldeleri söz konusu olduğunda ifade ettikleri daha mutedil, daha objektif ve çözüm odaklı görünmektedir. Aşağıdaki kısım göz önüne alındığında, ortak İslâmi hassasiyetler taşıyan Pakdil ve Yalçıntaş'ın aynı meseleye nasıl farklı baktıkları anlaşılabilir:

Bugüne kadar 'Emperyalist Batı!', 'Zalim Avrupalılar!' gibi sloganlarla Hristiyan âleminin ne gücü kırılabilmiş, ne de İslâm dünyasının siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel ve bilimsel alanlardaki geriliği giderilebilmiştir. Batı birkaç yüzyıldan beri bileğimizi şiddetle bükmeye devam etmektedir. Hamd olsun, henüz bileğimizi bükülmemiştir. Ancak muznuzluk yapacak yerde, zihinsel enerjimizi bilek gücümüzde zayıf oluşturan temel sorunlarımızı tanımlamaya, tasnif etmeye, rasyonel ve gerçekçi çözümler üretmeye harcamadığımız için henüz tuş olmayan ama bir türlü köprü durumundan da kurtulamayan bir güreşi gibi ter üstüne ter dökmekteyiz. Akrepten sokmamasını beklemek doğru olmadığı gibi, rakiplerimizden bizi ezmelerini, kaynaklarımızı yağmalamamalarını, bizi her fırsatta zaafa düşürmemelerini beklemek de o ölçüde yanlıştır... Geçmişteki siyasi yapıları en az bizinkiler kadar otoriter olan Batı Avrupa ülkeleri, bizden farklı olarak monarşilerini önce meclislerle sınırlamayı öğrenmiş, ardından ağır ve sancılı süreçler sonunda demokratik yönetimlere geçebilmeyi başarmış ülkelerdir... Maalesef İslâm ülkelerinde topluma güvenme üzerine değil, toplumdan kuşku duyma üzerine duyulmuş bir siyasi yapılanma hüküm sürmektedir. En iyilerinden biri Türkiye olmakla beraber İslâm dünyasının yönetim katında kullanılan bir ayna problemi

Yabancılaşma, mekanikleşmiş modern hayat, hakikatle bağı kopan insanlık, Pakdil'in denemelerinden piyeslerine hemen her eserinde, merkezî yer tutan konulardır. Sanatçının eserlerinde ideolojinin izlerini tür ve tema yönleriyle tek tek ele alıp işlemek, makalenin sınırlarını aşan bir değerlendirme olacaktır; ancak şiirlerinden günlüklerine, mektuplarından röportajlarına kadar Pakdil'in hep aynı özü, ideolojinin fonunda yoğurup yorumladığı gözlemlenir. Kendisini en rahat biçimde mektuplarında ifade ederken; ideolojisini elinden geldiğince oylumlandığı denemeleri, onun en yoğun eserleridir ve bir yanıyla İslâmcı bir yazar olarak, şöhretini denemelerine borçludur denebilir. Fikirlerini dile getirirken polemiklere girmekten de kaçınmaz. Sağ-sol kavramlarından, *Edebiyat* dergisine yöneltilen eleştirilere dek pek çok kimseye cevabi nitelikte yazılar kaleme alır. Melih Cevdet, Vedat Günyol, Selim İleri, Rauf Mutluay, Konur Ertop, Aziz Nesin, Ceyhan Atuf ve daha birçok yazar, Pakdil'in kalemine konu olur.

Pakdil'in eserleri dolayısıyla meydana getirdiği etkinin siyasi bir cephesi bulunur. O, *Edebiyat*'ın kapanmasının ardından on üç yıl boyunca susmuş ve 28 Şubat 1997'deki meşhur Millî Güvenlik Kurulu kararlarının açıklanmasından hemen sonra, tekrar edebiyat sahnesine çıkmıştır. On üç yıl sessiz kalan *Edebiyat Dergisi Yayınları*'nı yeniden aktif hâle geçirir. 1997 Şubat'ında derhal "*Sükût Sûretinde*" kitabını bastırır. Onu "*Derviş Hüneri*" takip eder. Sırasıyla "*Arap Saati*", "*Ahid Kulesi*", "*Klas Duruş*" kitapları gelir. Bunların ardından bir dizi yeni kitap daha basılır; eski kitaplarının da yeni baskıları yapılır. Tüm bunlar, duyduğu tepkinin edebî tezahürüdür. Sanatçı, kamuoyunun birtakım kurumlar eliyle dizayn edildiğini düşündüğünden, münzevi hayatını terk edip ideolojik mücadelesini açıktan yürütmeye başlar. Zamanla sosyal platformlarda boy gösterir. 2000 sonrasında daha önce görülmedik biçimde çeşitli organizasyonlara iştirak eder. Toplantılar, konferanslar, kitap fuarları, davetler fikirlerini geniş kitlelere duyurmasına imkân sağlar. Pakdil ideolojik kimliği doğrultusunda bu şekilde hareket etmeyi uygun görür.

Yıllarca savunageldiği görüşleri ile zaten hatırı sayılır elit bir kesime nüfuz etmiştir. Mesela Türkiye'nin kendi bölgesinde öncü rolünü üstleneceği bir toparlanma hamlesi tasavvur eder. 1970'lerden beri, Türkiye'nin, Ortadoğu'da kültürel ve siyasi birliği tesis edecek potansiyeline işaret eder. Türkiye'yi bu amaç için ayağa kaldıracak gücün de kültür, sanat ve maneviyat cephelerinden geleceğini anlatır. Bu fikirleri siyaset sahasında terennüm edilmiş, reel-politik düzlemde de makes bulmuştur.

Pakdil kendisiyle aynı hassasiyetleri ve idealleri paylaşanlara, devamlı olarak, kültüre ve sanata yatırım yapmaları telkininde bulunur. Bunu da münhasıran İslâmî fikriyatı desteklemek olarak algılamamak lazımdır. Ülkedeki genel entelektüel seviyenin yükselmesi, ideolojik tartışmalara da üretilecek politikalara da nitelik katacaktır. Teşvik ve tavsiyeleriyle okuyucularını, yakınında olanları harekete geçirme arzusu taşır. Fikirleriyle etkilediği isimler arasında, Türkiye siyasetinde etkin olan kişilerin hatırı sayılır bir yer tuttuğu görülür. Yaklaşık kırk yıldan beri Ortadoğu ve Afrika'ya vurgu yapan, Türkiye'de İslâmcılık ideolojisinin hâkimiyetinin ne şekilde sağlanacağına dair fikirler veren sanatçı, edebiyatın yanı sıra toplumsal-siyasal alanda da yönlendirici bir işlev üstlenmiştir. Yetmiş yıla varan sanat maratonuyla Nuri Pakdil, İslâmcılık çizgisinin Türk edebiyatındaki izdüşümünü tayinde önemli bir kültürel aktördür. Kalemini adadığı ideolojisi, sanat ve hayat arasında kurduğu en güçlü bağıdır.

vardır. Milletimiz bu aynaya baktığında kendini değil, kendine benzeyen garip bir varlığı görmektedir (Yalçıntaş, 2012, s. 186 - 187).

Sonuç

Eserleri incelendiğinde, Nuri Pakdil'in İslâmcı bir kalem olarak modern dünyanın sistemleşmiş işleyişine dair derinlemesine bir analiz yaptığını söylemek kolay değildir. Kurumlaşmış disiplinler, hukuki ve sosyal yapılar, küresel mali trafik, teorileşmiş sanat görüşleri, estetik ve edebiyat hususlarında düşünmeye fayda sağlayan türlü araçlar üstüne, sanatçının belli bir zihnî intizam içerisinde ele aldığı yazılarına rastlamak güçtür. Pakdil'in sosyal ve edebî görüşleriyle çığır açacak, Sezai Karakoç'un Diriliş mefkûresi veya Necip Fazıl'ın İdeolocya Örgüsü gibi bir programı bulunmamaktadır. Tüm yazdıklarına rağmen böyle bir program ortaya koyma çabasının olmayışı, sosyal kazanım ve sanat namına kayıp olarak telakki edilebilir. O, mevcut tabloyu içten bir tedirginlikle izlemekle beraber ideolojileri, kültürleri muhtelif ilim dallarını yakından takip etmediğini hissettiren bir tutumla hükümlere varır. Kendinden öncekilerin bulguları üzerinden genellemelerle yetindiği izlenimi verir. Batı hakkındaki görüşleri, Batılılaşmaya ve yabancılaşmaya karşı çare olarak teklif ettiği; ancak içi tam doldurulamamış olan yerlilik fikri vuzuha kavuşturulmaya muhtaç bazı örneklerdir.

Sürekli tenkit ettiği Batı sisteminin Müslümanlarla olan hesabına dair konuşurken Batı'nın zihniyet tasarrufuna, kültürel üretim stratejisine, kurduğu sistemin Müslümanlarla ilişkiye geçiş biçimine, hayatı düzenleyen otorite araçlarına eğilmek yerine daha çok beylik yargılarla onları mahkûm etmeye yönelik ve buhrandan çıkış için yine kendi kültür ve ideoloji bloğuna işaretle yetinen bir tavır sergiler. Bu tavrın mahiyetini belirgin kılmak için ileri sürdüğü fikirlerin, yazdığı yazıların metottan mahrum olduğunu; vukufiyetinin şüpheli olduğu kimi meselelere dahi önyargısını saklayamadan eleştirel yaklaştığını belirtmek lazımdır. Böylece sergilenen tavrda, hep üstü örtülü kalmış gizli bir kolaycılık açığa çıkar. İrdelemek, kavramak, künhüne vakıf olmak gerektiren sosyal, kültürel konularda tüm ince teknik detayları silen, nüanslardan yoksun bırakarak genelleştirme çuvalına dolduran ve basitleştiren bu tavır; çözümü, ideolojik kalıplara, asırlardır tekrar edegelmiş söylemlere sıkıştırma kolaycılığını içermiyor değildir. Oysa samimi niyetler taşısaya dahi yüzeyde kalan çabaların felsefi, kültürel derinlik, sistemleşme ve verimlilik sorunları taşınması, eserde ve fikirde büyük fireler yaşanmasına yol açar.

Bir başka mesele ise sanatçının kullandığı terminolojidir. Pakdil "öteki" kabul ettiğinin terminolojisi ile konuşmasına ve bunu sürdürmesine rağmen karşı tarafın henüz kavramlaştırmadan başlayan üstünlüğünün nedenleri üzerine düşünmez. Bu husus ise İslâmcı cenahın genel bir meselesi gibi görünmektedir. Marksistlerin kendi kimliklerini ifade ettikleri bir dilleri vardır. Sosyalistlerin kendilerine ait bir jargonu bulunur. Kapitalistler, emperyalist dünya görüşüne sahip olanlar, zihniyetlerini ayrı bir dille ortaya koyar. Buna mukabil İslâmcıların belli bir kimlik dilinin olup olmadığı konusunu kesinleştirmek lazımdır. Kimlik dilinden kasıt, belli bir bilincin devamlılığını ifade eden tanım, kavram, temsili söyleyiş, imge, metafor ve nihayetinde istikrarlı bir lügattir. Bu bakımdan bir derinleşme, boyut oluşturma çabasına; kapsamlı, sistemli bir gayrete rastlandığını söylemek kolay değildir. Batı kültürü yine onun ürettiği "yabancılaşma", "emperyalizm", "Ortadoğu" vb. gibi temel kavramlarla tartışılır veya tenkit edilir. Bu hususta bir zafiyet ya da ihmal olduğu, son iki yüz yılın birikiminden doğru istifade edilemediği düşünülebilir. Geçmişten bugüne uzanacak; hâlihazırdan geriye bağlantı kuracak semboller, epistemik işaretler, zincir formüller yoktur. Belirleyen, sınır koyan, kavram üreten, etkileyici bir dil evreninin oluşması, İslâmcı aydınların gayretine bağlıdır. Kültürel üretimin çeşitliliği ve amaçlanan kültürel değerleri ikame etmekte sağlanacak başarı da bu kapsamda ele alınmalıdır. Aksi takdirde, İslâmcı aydın ve sanatçıların klişeleşen, belli

aralıklarla tekrarlara düşen, basit analogilerden öteye geçemeyerek; rakibi gördüğü “öteki”ni, stratejik bir muhteva ile ele alamayan, her dönemin popüler söylemine düşmesi riski vardır.

Nuri Pakdil özelinde bir değerlendirmede bulunulduğunda, sanatçının kullandığı terminolojiyi, İslâmi açıdan sorunlu görmediği tespit edilir. Bilakis dilinin İslâmi olduğunu iddia eder. Bu hem kitaplarındaki röportajlarında geçer hem de şahsen kendisi ile yaptığımız görüşmede, bu fikrini tarafımıza bildirmiştir. Oysa bu görüşü yanlıştır ve tersinden bir kabullenmedir. Nereden yola çıkılırsa çıkılsın; İslâm'da da yöntembilimde de araçlar, amaçlar kadar önemlidir. Kendine ait olmayan enstrümanlarla ne yerli yerinde saptama olur ne de yerlilik fikri inkişaf eder. Başka bir dünyanın düşünme sisteminde üretilen kavramların içerisinden medeniyet inşasına kalkışmak, ne kadar iddialı ve gösterişli bir çaba olsa da teorisi de pratiği de akamete uğrama tehlikesiyle karşı karşıyadır. Hâlbuki Pakdil, bunu fark etmiş bir aydındır. “Umut” piyesinde, dünyada yabancılaştırma kavramları üretme merkezleri olduğundan dem vurur. Buna rağmen tuttuğu yol düşündürücüdür. Onun paradigmasını inşa ederken başvurduğu kavramlar (Ortadoğu, yabancılaşma, emek, dayanışma, sömürü, faşizm, liberalizm, proletarya vb.) aynı zamanda üretildikleri yerin zihniyetini başka kültürlerle aşılacak içindir. Bu kavramlar aidiyetlerini, özlerinde bulundurdıklarını; kendilerini, İslâmcı bir aydının sahiplenmesiyle kaybetmezler. Onlar, içlerindeki nüveyi başka kültürlerde de yaşatırlar. Bu yönüyle ne kadar iyi niyetle kullanılsalar da dejenerasyon araçlarına dönüşebilecekleri göz önünde tutulmalıdır.

Bir ideoloji olarak İslâmcılığın, edebiyat vasıtasıyla anlaşılabilir ve kabul edilebilir bir şekle dönüştüğü düşünülebilir. Realitede İslâmcılık, siyasi ve toplumsal bir tasarımdır. Arka planında güçlü bir siyasi birikim yatar. Nihayetinde modernizmin diğer ürünleri olan öteki beşerî ideolojilerden, yayılım maksadı bakımından bir farkı yoktur. Bu yanı sıra İslâmcılık, siyasi emellerin kutsal grameridir. Altın suyuna batırılmış bir ideolojidir ve tıpkı diğer ideolojilerdeki yayılım trafiğinde olduğu gibi edebiyat, onu kitlelere aktarmak için elverişli bir kültürel kanaldır. Cumhuriyet sonrası Türkiye'sinin önemli bir İslâmcı kalemi olarak Pakdil de eseri ve tesiri ile bu yolda iz bırakmış bir sanatçıdır. Uzun soluklu sanat macerası, eserlerindeki çeşitlilik, ideolojik kararlılığı, kültürel iletimi, nüfuz ettiği kişilerin ideallerini pratiğe dökecek noktalara ulaşmış olması Nuri Pakdil isminin sadece Türk edebiyatı için değil, Türkiye İslâmcılığı bakımından da önemini gösterir.

Summary

Islamism is a form of political practice and interpretation based on religion that has been raised by the intellectuals of a disintegrating state in the 19th century. As a result of defeats of the Ottomans against the West that show desperate scene of debacles in all areas led to find a solution to the situation. A perspective that art can not exempt from, has been formed by political, sociologic, economic, military dimensions. Intellectuals thought for a long time how to get off that troublesome situation; proposed various ideas. Islamism too is an intellectual outcome of this painful period.

Islamism, which has gone through various historical stages, has been the subject of Muslim societies in the last two centuries and there have been various polemics around it. In a vast geography, from India to African continent, ideas have been carried out on Islamism and works have been written. In this respect, it can be said that Islamism constitutes a certain intellectual hinterland. Sayyid Jamal al-Din al-Afghani, Muhammad Abduh, Sayyid Qutb, Abul A'la al-Maududi, Malek Bennabi, Hassan al-Banna, Necip Fazil Kisakurek, Sezai Karakoc, Nuri Pakdil, who have contributed to the emerging intellectual basin both in Turkey and from different parts of the world, are the main figures mentioned when it comes to Islamism. It is a fact that

these names, especially those related to the literary front, have become more mentioned in the art world and their names have become widespread on this occasion.

It should be said that Islam is a design with social and political sides and it is necessary to introduce and explain itself, and the mentioned names are important thinkers and intellectuals who explain this ideology. The aim of Islamism is to put an end to the backwardness of Muslim societies by offering a new interpretation and perspective. Islamic intellectuals have the belief that Islamic civilization can regain its grandeur in the old days. They share the conviction that the conditions necessary for this exist in religion, religious understanding and perception. As well as sharing this opinion, it is observed that various Islamic writers put forward different views. Some seek to create a dynamic vector of change from society to state and from state to society. For this reason, there are those who put their art at the disposal of their ideology. Some intellectuals think that dissemination of ideas will be more powerful through art and literature. Art and literature serve as a bridge to open up to the wider society. When spreading stages of Islamic ideology in Turkey examined, it will be seen, the press and the art have been the most effective channel. Islamic publications, newspapers, periodicals and various independent works were considered as instruments suitable for arbitration of the mentioned ideology. It should be noted that there is a considerable corpus in this field. It may be subject to criticism what Islamism told the Turkish society, which political or cultural projects it targeted, to what extent it has succeeded in Turkey in particular. Thus a general critique of Islamism at the local level will be made. In this way, the evaluations that will be made by accepting touchstone of art and literature fall within the field of literature researchers. It can be easily predicted that the eclectic researchers, which will be conducted with the support of sociology and political science, may produce even different results and may be more beneficial for efficiency.

The ideology of Islamism, which originally originated in the Ottoman lands, has become increasingly popular in different Islamic towns. Turkey has contributed a lot to this ideology which has Istanbul in its center. However, it should be accepted that the contribution of intellectuals in different places occupies a greater place in the intellectual capital of Islamism in terms of quality and quantity. It is also possible to observe a certain effect in the Islamism of Turkish intellectuals through translations. Nevertheless, it should be said that the Turkish intellectuals and artists add a unique interpretation to the information basin.

Islamism, at the same time, has brought a historical accumulation to the present day. It should be noted that this accumulation has more relationship with culture, art and literature than anticipated. In Post-Republican Turkish Literature, Islamism has continued to be an intellectual adventure whose traces can still be seen. The favour shown by the artists, who constitute a part of intellectuals, to this ideology has been manifested in the works they put forward. Nuri Pakdil, one of the artists in question, is one of the important representatives of Islamism in Post-Republican Turkish Literature with more than 40 works. Analyzing the works of Pakdil in the context of ideology and literature will be useful study that will contribute to Turkish cultural and artistic life. On this occasion ideological world of the artist, formed by what, with the contribution of who, will be found out how Islamism is reflected in his works will be revealed. In addition by referring literature and conceptual aspects of Pakdil's ideological art line the impact of artist to Islamism in Turkey will be in question.

Kaynakça

- Aktay, Y. (2013). İslâmcı siyasetin yeni hâlleri ve söylemleri. İ. Kara & A. Öz (Ed.), *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi (Sempozyum Tebliğleri)* içinde (s. 817, 836 – 837). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi.
- Aktay, Y. (2014). Modernleşme ve gelenek bağlamında dinî bilgi ve otoritenin dönüşümü. Y. Aktay & M. Gültekingil & T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – İslâmcılık*, c. 6 içinde (s. 390). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Altun, F. (2015). Alternatif tarih yazmak: Necip Fazıl Kısakürek'in hafıza siyaseti. A. Öz & İ. Kara & A. Ertuğrul (Ed.), *Necip Fazıl Kitabı (Sempozyum Tebliğleri)* içinde (s. 359 – 360). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi.
- Bilici, M. (2014). Küreselleşme ve Postmodernizmin İslâmcılık Üzerindeki Etkileri. Y. Aktay & M. Gültekingil & T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – İslâmcılık*, c. 6 içinde (s. 802). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bulut, Y. (2014). İslâmcılık, tercüme faaliyetleri ve yerlilik. Y. Aktay & M. Gültekingil & T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – İslâmcılık*, c. 6 içinde (s. 918). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çaha, Ö. (2014). Ana temalarıyla 1980 sonrası İslâmî uyanış – demokrasi, çoğulculuk ve sivil toplum. Y. Aktay & M. Gültekingil & T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – İslâmcılık*, c. 6 içinde (s. 492). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Duran, B. (2014). Cumhuriyet dönemi islâmcılığı – ideolojik konumları, dönüşümü ve evreleri. Y. Aktay & M. Gültekingil & T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – İslâmcılık*, c. 6 içinde (s. 140 – 142). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Duran, B. (2015). Necip Fazıl Kısakürek'te tek parti ve Kemalizm eleştirisi. A. Öz & İ. Kara & A. Ertuğrul (Ed.), *Necip Fazıl Kitabı (Sempozyum Tebliğleri)* içinde (s. 525). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi.
- Gencer, B. (2013). Şeriatçılıktan medeniyetçiliğe İslâmcılık: bir islâmcılık tipolojisine doğru. İ. Kara & A. Öz (Ed.), *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi (Sempozyum Tebliğleri)* içinde (s. 83). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi.
- Göka, E. & Göral, F. S. & Güney, Ç. (2017). Bir hayat insanı olarak Türk muhafazakârı ve kaygan siyasal tercihi. T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – Muhafazakârlık*, c. 5 içinde (s. 304). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kara, İ. (2018). *Müslüman kalarak Avrupalı olmak – çağdaş Türk düşüncesinde din siyaset tarih medeniyet*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karlığa, B. (1995). Ekin eken Aydın. *Yedi İklim – Nuri Pakdil Ustamıza*, 8, 58.
- Kısakürek, N. F. (2010). *Çerçeve I*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.
- Kurtoğlu, Z. (2014). Türkiye'de İslâmcılık düşüncesi ve siyaset – pozitivist yönetim ideolojisinin İslâm'ın siyasallaşmasına katkısı. Y. Aktay & M. Gültekingil & T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – İslâmcılık*, c. 6 içinde (s. 204). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öz, A. (2010). *Saatçi Musa*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Öz, A. (2015). Necip Fazıl'ın çağdaş Müslüman düşünürlerle hesaplaşması üzerine. A. Öz & İ. Kara & A. Ertuğrul (Ed.), *Necip Fazıl Kitabı (Sempozyum Tebliğleri)* içinde (s. 425). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi.
- Özdalga, E. (2014). *Kimlik denklemleri – Türkiye'nin sosyo-kültürel anlam haritası üzerine*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özdenören, R. (2015). Necip Fazıl. A. Öz & İ. Kara & A. Ertuğrul (Ed.), *Necip Fazıl Kitabı (Sempozyum Tebliğleri)*, içinde (s. 22). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi.
- Pakdil, N. (2014a). *Biat II*. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları.
- Pakdil, N. (2014b). *Mektuplar I*. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları.
- Pakdil, N. (2014c). *Mektuplar II*. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları.
- Pakdil, N. (2015). *Sınır Tanımayan Devrim Ateşi: Mektuplarım*. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları.
- Pakdil, N. (2016). *Tüm Karanlığa Yiğit Direniş / Konuşmalar 2*, Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları.
- Roy, O. (2014). İslâmcı Hareketlerin Sıradanlaşması. Y. Aktay & M. Gültekingil & T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – İslâmcılık*, c. 6 içinde (s. 930). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Shayegan, D. (2014). *Yaralı bilinç*. İstanbul: Metis Yayınları.

- Su, H. (2015). *Keklik vurmak*. İstanbul: Şule Yayınları.
- Su, H. (2017). *Takvim yırtıkları II*. İstanbul: Şule Yayınları.
- Topçu, N. (2013). *İslâm ve insan – Mevlana ve Tasavvuf*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Turna, M. (2012). Sezai Karakoç'un gözüyle Yunus Emre, Mehmet Akif ve Mevlana. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/1, 2025 – 2042.
- Yalçıntaş, N. (2012). *Türkiye'yi yükselten yıllar – hatıralar*. İstanbul: İşaret Yayınları.
31. 10. 2015 - Nuri Pakdil ile Yapılmış ve Yayınlanmamış Röportaj.

SAVAŞ OLGUSU BAĞLAMINDA ŞEKİL DEĞİŞTİRME MOTİFLİ EFSANELERİN OLUŞUMU ÜZERİNE*

ON THE FORMATION OF LEGENDS WITH METAMORPHISM MOTIF IN THE CONTEXT OF PHENOMENON OF WAR

Sezai DEMİRTAŞ**

Öz

Şekil değiştirme çeşitli şekillerde gerçekleşen/gerçekleştirilen dönüşümlere dayalı bir motiftir. Bu motifin görüldüğü anlatı türlerinden biri de efsanelerdir. Efsanelerdeki şekil değiştirme motifinin savaşlar bağlamında ele alındığı bu çalışma, Anadolu sahası Türk efsaneleri arasından seçilen örnek metinlerden hareketle ortaya konulmuştur. İnsanlığın kaderini belirleyen savaş olgusunun şekil değiştirme motifinin biçimlenmesine ne derece katkıda bulunduğunu ortaya koyma amacı taşıyan bu çalışmanın kapsamı ise Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecinde Birinci Dünya Savaşı öncesi (Osmanlı-Rus Savaşları vb.) ve sonrası Anadolu'da yaşanan (Kurtuluş Savaşı vb.) savaşlarla sınırlı tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Savaş, efsane, motif, şekil değiştirme

Abstract

Metamorphism is a motif that depends on transformations. One of the narrative genres in which this motif is seen is legends. In this study, metamorphism motif in the legends is discussed in the context of wars, is presented with the help of the sample texts selected from the Turkish legends of the Anatolian area. This study aims to reveal how the phenomenon of war, which determines the destiny of humanity contributes to the shaping of the metamorphism motif. The scope of this study was limited to the wars that took place in Anatolia (Turkish War of Independence etc.) during the disintegration of the Ottoman Empire before and after the First World War (Ottoman-Russian Wars, etc.).

Keywords

War, legend, motif, metamorphism

* Bu makale, Savaş ve Fetih Olguları Bağlamında Anadolu Sahası Türk Efsaneleri Üzerine İncelemeler başlıklı yüksek lisans tezinden hareketle hazırlanmıştır (Demirtaş, 2013).

** Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, demirtassezai@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8219-255X>

Gönderim Tarihi: 26.09.2019
Kabul Tarihi: 23.04.2020

GİRİŞ

Anlatıların oluşumunda hayati bir öneme sahip olan motifler, olay örgüsünün şekillenmesi yanında anlatının zenginleşmesine de katkıda bulunan unsurlardır. Halk anlatılarında örneklerine oldukça fazla rastlanan şekil değiştirmeler bu motiflerden biridir. Görüldüğü türler arasında masal ve efsanelerin ilk sıraları aldığı şekil değiştirme motifi, konuyla ilgilenen araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalarda; dönüşüm, şekil/biçim değiştirme, don değiştirme, metamorfoz gibi adlandırmalarla farklı açılardan değerlendirilmiştir.

100 Soruda Türk Folkloru adlı eserinde şekil değiştirmeyi dönüşüm olarak ele alan Pertev Naili Boratav, *“İnsanların, hayvanların, bitkilerin, cansız varlıkların öz biçimlerini yitirip birinden ötekine geçmesine; cansız varlığın canlanması, canlı varlığın cansız madde haline gelmesi olaylarına dönüşüm (biçim değiştirme, metamorfoz) diyoruz.”* (Boratav, 1994, s. 62) şeklinde bir tanımlama yapar. Konuyu efsane açısından değerlendiren Saim Sakaoğlu, Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu adlı doçentlik çalışmasında şekil değiştirme nedir sorusuna *“Bir efsanede yer alan canlı veya cansız unsurların bir üstün güç tarafından cezâlandırılması veya bir felâketten kurtarılması için o andaki şekillerinden daha farklı bir şekle çevrilmesidir.”* cevabını verirken değişikliğin temel sebebinin ceza olduğunu, felaketten veya sonu felakete varabilecek bir tehlikeden kurtarmanın ikinci planda kaldığını belirtir (Sakaoğlu, 1980, s. 29). Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri adlı eserinde konuya menakıpnameler açısından yaklaşan Ahmet Yaşar Ocak ise Bektaşî menakıpnamelerindeki motiflerden biri olan şekil (don) değiştirmeyi *“Genellikle üstün bir güç (yerine göre Allah, sihirbaz, cadı, evliyâ) tarafından, ya yapılan iyiliğe karşılık mükâfat veya kötülüğe cezâ olarak gerçekleştirilmektedir.”* şeklinde ifade ederken çoğu defa bu motifle bir ağacın, hayvanın yahut cansız bir nesnenin şimdiki hâline gelişinin açıklanmaya çalışıldığını belirtir (Ocak, 2009, s. 206).

Söz konusu değerlendirmeler ışığında Saim Sakaoğlu'nun efsane, Ahmet Yaşar Ocak'ın evliya menkıbeleri ekseninde ele aldığı şekil değiştirme konusuna, Pertev Naili Boratav'ın daha genel bir çerçeveden yaklaştığı görülmektedir. Buradan hareketle denilebilir ki varlıkların buldukları şekillerinden başka bir şekle dönüşmesine/dönüştürülmesine dayanan şekil değiştirme, ceza veya mükâfatın sonucu olarak meydana gelmekte ve bu iş üstün bir güç tarafından yapılmaktadır. Felaketten veya sonu felakete varacak bir tehlikeden kurtarma işlevi ise efsanelerde daha fazla ön plana çıkmaktadır. Menakıpnamelerdeki şekil değiştirmeler ise genellikle don değiştirme örnekleri şeklinde görülmekte ve bunlar hayvan şekline girme biçiminde olmaktadır (Ocak, 2009, s. 207). Hoca Ahmet Yesevi başta olmak üzere erenler hakkında özellikle kuş donuna girme üzerine pek çok menkıbe bulunmaktadır. Bu menkıbelerde; Hoca Ahmet Yesevi'nin turna, Bektaşî halifesi Resul Baba'nın altın geyik ve güvercin, Abdal Musa'nın ise geyik donuna büründüğü görülür. Erenlerin; kuş donuna girerek hacca sabah namazını eda etmesi, üç güvercin olarak arkadaşlarıyla Mekke'ye gitmeleri, savaşa güvercin olarak katılmaları da menkıbelerde anlatılmaktadır (Önal, 2010, s. 1280).

Stith Thompson'un Motif-Index of Folk Literature adlı eserinin *“tabu”* ve *“magic”* bölümlerinde yer alan şekil değiştirme motifi, Metin Ergun'un Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi adlı çalışmasında:

- Taşa dönme (taş kesilme)
- Hayvana dönme
- Bitkiye dönme
- Dağa, tepeye ve toprağa dönme
- Denize, göle, nehre ve pınara dönme

Uzay cisimlerine dönme
 Tabiatüstü varlıklara dönme
 Tabiat hadiselerine dönme
 Madene dönme
 İnsana dönme
 Diğer şekil değiştirmeler

Eksik anlatılanlar (Ergun, 1997, s. 198) olmak üzere on iki alt bölümde incelenmiştir.

Görüldüğü üzere çeşitli şekillere dönüşümlerin gerçekleşebildiği şekil değiştirmelerin oluşumu temelde mükafat, cezalandırma, felaketten kurtarma vb. sebeplere dayanmaktadır. Ancak bu sebeplerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan durumlar söz konusudur. Başka bir ifadeyle ceza, ödül veya kurtarma eyleminin meydana gelmesinde etkili olan bu durumlar, keyfiyete ya da zorunlu şartlara bağlı olabilmektedir. İnsanlık tarihinin kaderini belirleyen savaş olgusu da bunlar arasında yer almaktadır.

Tarafların güç mücadelesine dayanan savaşlar, mücadele edenler kadar arka plandakileri de doğrudan veya dolaylı olarak etkilemektedir. Bu makalede ele alınacak şekil değiştirme motifli efsaneler, işte bu etkileşimin sonucunda ortaya çıkmış metinlerdir. Şekil değiştirme motifinin taş kesilme ve bitkiye dönme biçimlerinde görüldüğü bu efsanelerde, olayların gerçekleşme anı savaşların yaşandığı dönemlerdir. Normal şartlarda meydana gelebilecek şekil değiştirmelerin savaşlarla ilişkilendirilmesi, söz konusu efsanelerin farklı bir anlam kazanmasını da sağlamaktadır.

İNSANLIĞIN KADERİNİ DEĞİŞTİREN BİR OLGU: SAVAŞ

İnsanlık tarihi kadar köklü bir geçmişe dayanan savaş olgusu, tarihin her döneminde farklı amaç ve araçlarla insanların veya toplumların hayatını etkilemeyi başarmıştır. Bu etkileşimin bir sonucu olarak insanlar, hem savaşın kötülüğünden şikâyet etmiş hem de ihtiyaç duyduklarında ona başvurmaktan bir türlü vazgeçememişlerdir. Osmanlıca "*Harp*", Fransızca "*guerre*", Almanca "*krieg*" ve İngilizce "*war*" kelimeleriyle ifade edilen savaş, barış deyiminin karşılığı olarak siyasetin değişik araçlarla süregelişidir. Savaş, siyasal-ekonomik-tarihsel bir olgudur ve kendini doğuran siyasal sistemlerden ayrılması mümkün değildir. İlk insanların birbirleriyle değil hep birlikte doğaya karşı savaşmaları, mal edinme olgusunun ortaya çıkmasıyla birbirleri arasında bir mücadeleye dönüşmüş ve bu mücadele yayılmacı ülkelerin dünyayı paylaşmalarında zirveye ulaşmıştır (Hançerlioğlu, 1996, s. 345).

Tarih boyunca insanoğlunun varlığı üzerinde derin etkiler meydana getiren savaş olgusu, bir terim veya kavram olarak farklı açılardan ele alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Savaş olgusu ile ilgili olarak kaynaklarda karşılaşılan tanımlamalardan bazılarında aşağıda yer verilecektir:

"Devlet ya da ulus gibi siyasal birimler arasında genellikle açık ve ilan edilmiş olarak yürütülen ve devletler hukukunca düzenlenmiş kurallar uyarınca yapılan silahlı mücadele" (Arda, Kılıçgedik, Bakan, Bakan & Kemer, 2003, s. 521). "Modern devletler hukuku doktrinine göre tarafların çıkarları doğrultusunda birbirlerine isteklerini zorla kabul ettirmek amacıyla ve devletler hukukunca öngörülmemiş kurallar çerçevesinde iki veya daha fazla devlet arasında yapılan silahlı mücadele" (Yaman, 2009, s. 189). "İki ya da daha çok devletin isteklerini kabul ettirmek, ekonomik ya da siyasal anlaşmazlıklar gibi nedenlerle siyasal ilişkileri keserek ve uluslararası hukukça düzenlenmiş kurallara da uyararak birbirlerine karşı giriştikleri silahlı eylem" (Türkiye Bilimler Akademisi [TÜBA], 2011, s. 1006).

Savaşın niteliği ile ilgili tanımlamalara bakıldığında zaman mücadelenin/savaşın uluslararası kurallar çerçevesinde yapılması gerekliliği dikkat çekmektedir. Ancak bu gerekliliğe ne kadar

uyulduğu da farklı bir tartışma konusudur. İnsanlığın nefret ettiği ancak bir türlü de vazgeçemediği ve açıklayamadığı en eski bağımlılıklarından biri olan savaş (Türe, 2008, s. 194); kara, deniz ve hava savaşı, iç savaş, psikolojik savaş, soğuk savaş gibi birçok şekilde yaşanmakta ve ifade edilmektedir.

SAVAŞ OLGUSU ETRAFINDA TEŞEKKÜL EDEN ŞEKİL DEĞİŞTİRME MOTİFLİ EFSANELER

Dünyanın başlangıcından beri insanoğlunun yaşamında varlığını bir şekilde hissettiren savaş olgusu, şekil değiştirme motifli efsanelerin oluşumunda da pay sahibidir. Anadolu coğrafyasındaki savaşlarla ilgili efsaneler içinde şekil değiştirme motifli olanların inceleneceği bu makalede, söz konusu metinler *taş kesilmeler* ve *bitkiye dönüşmeler* olmak üzere iki başlıkta ele alınacaktır.

A. Taş Kesilmeler

Şekil değiştirme motifinin görüldüğü efsaneler arasında taş kesilmeler ilk sırada yer almaktadır. Taş kesilme, canlı veya cansız varlıkların buldukları *şekil* ve *yapı*larından bazen yapısını bazen de ikisini birden kaybederek taşa dönüşmesi şeklinde tanımlanabilir. Taş kesilmede görülen değişim, köken efsanelerinde görüldüğü gibi her zaman için tam bir şekil değiştirme olmayıp şekilleri meydana getiren maddelerin değişmesi şeklindedir. Düğün alayları, nimete saygısızlık, adağın yerine getirilmemesi ile ilgili taş kesilmelerde ilk şekil ile taş kesilme olayından sonraki şekil arasında büyük benzerlik vardır. Bunun yanında dağ ve tepelerin oluşumu ile ilgili olarak anlatılan efsanelerde asıl şekil ile taş kesilmiş şekil arasında benzerlik bulmak imkânsızdır. Mesela adağını yerine getirmeyen çobanın sürüsüyle beraber taş kesilmesinde tam bir şekil değiştirme görülmez. Çünkü taş kesilme esnasında çobanın şekli değişmez sadece bedeni meydana getiren maddeler değişir. Bunun yanında iki kız kardeşin birbirine beddua ederek Ağrı Dağları'na dönüşmesinde ise tam bir şekil değiştirme görülür (Sakaoğlu, 1980, s. 32-35).

Efsanelerde taş kesilenlerin başında insan gelir. İnsanı; hayvan, bitki, eşya ve tabiatüstü varlıkların taş kesilmesi izler. Taş kesilen insanlar; gelin, kız, kadın, çocuk, çoban vb. gibi genel adlarla anılan kimselerdir ve insanların isimlerine pek rastlanmaz. İnsanlar bazen tek başına bazen de toplu hâlde taş kesilirler. Hayvan ve eşyaların taş kesilmesinde ise insanlarla olan ilgileri etkilidir. At, köpek, deve, koyun, kuzu, vb. hayvanların yanı sıra eşyaların taş kesilmesi de olay anında insanların yanında olmalarından kaynaklanmaktadır. Bitkilerin taş kesilmesine ise daha az rastlanır. Efsanelerde taş kesilen tabiatüstü varlıkların başında ejderhalar gelir, onu yılanlar, canavarlar ve devler takip eder. Bu varlıklar, insanlara zarar verdikleri veya verebilecekleri düşüncesiyle insanların dilekleri neticesinde taş kesilirler. Taş kesilme, iyiler için bir kurtuluş iken kötüler için bir cezadır. Bazen olayla yakından uzaktan ilgisi olmayan kişilerin de taş kesildiği görülür. Efsanelerde pek çok kimse zor durumda kaldığında kurtuluş için Allah'a sığınarak dilekte bulunur. Bazılarının dilekte bulunabilecek zamanı bile yoktur. Anne-babaya ve nimete saygısızlık, zor durumdan kurtulma arzusu efsanelerdeki taş kesilmelerin temel sebeplerindendir. Dua ve beddua ise taş kesilmelerin meydana gelmesinde bir vasıta (Sakaoğlu, 1980, s. 38-41).

Saim Sakaoğlu, taş kesilmeleri; aşk – zor durumdan kurtulma – saygısızlıklar – kötü huylar – Hızır ve insanlar – değişik taş kesilmeler – eksik anlatılanlar (Sakaoğlu, 1980, s. 110-111) olmak üzere yedi başlıkta tasnif ederken taş kesilme üzerine araştırma yapan isimlerden Hikmet Tanyu, Türklerde Taşla İlgili İnançlar adlı çalışmasında, insanların taşlaşmasının sebeplerini dört başlıkta değerlendirir:

1. Beddualarla taşlaşanlar. Lanetleneni yılan sokar veya bu beddua ile taşlaşır.

2. Günah işleyenler, Tanrının gazabına uğrayarak taşlaşır.

3. Dilekleri sonunda taşlaşanlar. Sevgililerine kavuşamayan güzeller, iffet sahibi talihsiz güzel kızlar. Bir saldırıda iffetin ve sevgisinin lekelenmemesi için taş olmayı tercih edenlerin dilekleri.

4. Kahramanlaşmış, efsaneleşmiş kimselerin izleri, hatıraları dolayısıyla taşın yeni bir keyfiyet kazanması. Hz. Ali, Battal Gazi, Köroğlu, vb.nin izleri, hatta atlarının taş ve yalak üzerindeki izleri ile taşlar özel bir hüviyet kazanırlar (Tanyu, 1968, s. 166).

Taş kesilme motifiyle ilgili genel bilgilerin ardından savaşların etkisiyle oluşan efsanelerde bu motifin görüldüğü örneklerle geçebiliriz. İncelemenin daha sağlıklı olması adına bu efsaneleri *düşmanın eline düşmekten korkan gelin ve gelin alaylarının taş kesilmeleri, düşmanın eline düşmekten korkan kadın ve kızların taş kesilmeleri ve diğer taş kesilmeler* olmak üzere üç grupta değerlendirme düşüncesindeyiz.

Taş kesilmeler içerisinde gelin ve gelin alaylarının taş kesilmeleri, önemli bir yer tutmaktadır. Hem Anadolu hem de Anadolu dışındaki Türk efsanelerinde gelin ya yalnız başına ya da devesi, çeyizi ve alayla birlikte taş kesilirken görülmektedir (Ergun, 1997, s. 184). Kız evinden oğlan evine gitmek için yola çıkan gelin alayının önü; kimi zaman kızın bilinmeyen âşığı ve adamları, kimi zaman eşkiya kimi zaman da düşmanlar tarafından kesilir. Genellikle gelinin duası neticesinde taş kesilme gerçekleşirken ilk âşığın veya talibin bedduası ya da evliliğe rızası olmayan gelinin duası ile de taş kesilmeler meydana gelebilmektedir. Kızın anne veya babasının da gelin alaylarının taş kesildiği görülür. Alayın önüne ejderha çıkması, alayın yolunu kaybetmesi, susuz kalması veya alayda bulunanların nimete saygısızlık yapması da gelin alaylarının taş kesilmesinde etkili olmaktadır (Sakaoğlu, 1980, s. 111-115; Sakaoğlu, 2004, s. 21-22; Oğuz & Ersoy, 2007, s. 25-26, 42-46, 58-59, 77, 100).

Savaş dönemlerinde düğünlerin düşman baskınına uğraması, düğün alaylarının önünün düşmanlar tarafından kesilmesi gibi sebepler gelin ve gelin alaylarının taş kesilmesine neden olmaktadır. Çankırı'da anlatılan Gelin Kayası, Adana'da anlatılan Gelinle Damat Taşı ve Erzurum'da anlatılan Gelin Taşı adlı efsanelerde gelin ve gelin alaylarının taş kesilmesinde söz konusu sebeplerin etkili olduğu görülmektedir.

Gelin kayası adlı efsane, savaş zamanında kız evinden oğlan evine gitmekte olan bir gelin alayının taş kesilmesiyle ilgilidir. Yolu düşmanlar tarafından kesilen gelin alayının önünde giden evliyanın duasıyla gelin ve alaydaki seymenler, taş kesilmişlerdir (Oğuz & Ersoy, 2007, s. 35). Gelin taşı adlı efsanede ise seferberlik yıllarında Hasankale'nin Sansar köyünden Miyadin köyüne giden bir düğün alayı, yolda işgalci Rus süvarilerinin naralar atarak karşıdan kendilerine yaklaşmakta olduğunu fark eder. Düşmanın eline düşmekten korkan gelinin duasıyla faytondaki gelin ve yanındakiler, oldukları yerde taş kesilirler (Seyidoğlu, 2005, s. 265).

Gelin alaylarının yolda düşmanla karşılaşmasının yanında, düğünlerin düşman askerleri tarafından basılması da taş kesilmelerin meydana gelmesine sebep olmaktadır. Gelinle damat taşı adlı efsane, savaş yıllarında yapılan düğünlerin düşman baskınına uğraması neticesinde meydana gelen taş kesilmelerle ilgilidir. İşgal yıllarında Kozan ilçesindeki köylerden birinde yapılan düğün, Ermenilerin baskınına uğrar. Ermenilerin elinden kaçmayı başaran gelinle damat, köydeki dağın tepesine kadar çıkar. Düşman askerlerinin kendilerine yetiştiğini gören gelinin dua etmesiyle ikisi de taş kesilir (Okuşluk, 1994, s. 70).

Özellikle savaş zamanlarında görülen işgaller, işgalcilerin önlerine geleni yakıp yıktığı, insanları acımasızca öldürdüğü, onlara işkence ettiği, dolayısıyla da insanların can güvenliğinin olmadığı süreçlerdir. Gelinle damat taşı efsanesinde görüldüğü üzere, düğünü Adana bölgesinde yaşayan Ermenilerin oluşturduğu çetelerden biri basmaktadır. Birinci Dünya ve

Kurtuluş Savaşı yıllarında Batılı devletlerin desteğiyle Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanan Ermeniler, kurdukları çetelerle çok sayıda masum insanın ölümüne sebep olmuşlardır. Efsanede düşman askerleri tarafından yakalanmak üzere olan gelinle damat, içine düştükleri zor durumdan duaları neticesinde taş kesilerek kurtulmuşlardır.

Gelin ve gelin alaylarıyla ilgili taş kesilmelerde düşman karşısında çaresiz kalan insanların içine düştükleri zor durumdan taş kesilmek suretiyle kurtulduklarına şahit olunmaktadır. Bu efsanelerdeki taş kesilmeler, genellikle gelinlerin duası sonucunda meydana gelmektedir. Sadece gelin kayası adlı efsanede, alayın önünde bulunan evliyanın duasıyla taş kesilme gerçekleşmektedir. Toplum tarafından ermiş, veli ya da evliya olarak adlandırılan kimseler, gösterdikleri kerametlerle halk nazarında kabul görürler. Bu kimselerin, yaşadıkları veya mezarlarının bulunduğu bölgeyi ve insanlarını tehlikelerden korumalarına efsanelerde rastlamak mümkündür. Kendisine veya çevresindeki insanlara zarar verebilecek canlı-cansız varlıkları kolayca etkisiz hâle getirebilecek biri olarak görülen velinin (efsanedeki evliya) karşısındaki düşmanı durdurmak yerine kendilerinin onun eline düşmemesi için taş ya da kuş olma dileğinde bulunması dikkat çekici bir durumdur.

Savaş olgusu etrafında şekillenen taş kesilmeler arasında ikinci grubu oluşturanlar ise kadın ve kızların taş kesilmesiyle ilgili olanlardır. Bu efsanelerde kadınların kimi zaman tek başına, kimi zaman çocuklarıyla kimi zaman da toplu şekilde taş kesildikleri görülmektedir. Bazı efsanelerde, hamile kadınların taş kesilmesine bile rastlamak mümkündür. Malatya'da anlatılan Fatmacık Kayası, Ankara'da anlatılan İffet Kayası ve Bursa'da anlatılan Kocakarı Taşı adlı efsaneler kadınların çocuklarıyla birlikte taş kesildiği efsane örneklerindedir.

Fatmacık Kayası efsanesinde, seferberlik zamanında sırtına aldığı çocuğuyla toprak elemeye giden Fatma adındaki kadının etrafını kötü niyetli düşman askerleri sarar. Başına gelecek kötülüğün korkusuyla kaçmaya çalışan Fatma, yakalanacağı sırada yaptığı duanın neticesinde çocuğuyla birlikte taş kesilir (Yağbasan, 2013, s. 179-180). İffet kayası adlı efsane, Sakarya Meydan Muharebesi'nin yaşandığı günlerde düşmanın işgal ettiği köyde kocası öldürülen, kendisi tecavüze uğrayan bir kadının taş kesilmesiyle ilgilidir. Bulduğu ilk fırsatta kucağına aldığı çocuğuyla Yunan askerlerinin elinden kaçmayı başaran kadın, köyün yakınındaki Kartal Kayalıkları'nın ucuna geldiğinde peşindeki düşman askerlerinden kurtulamayacağını anlar. Alnındaki bu kara lekeyle yaşamaktansa taş olmayı dileyen kadın, duasının kabul olmasından sonra kucağındaki çocuğuyla birlikte kayalıkların üzerinde taş kesilir (Oğuz & Ersoy, 2007, s. 48).

Etrafı düşman askerleri tarafından sarılan Fatma, iffet ve namusunu korumak; düşman askerlerinin tecavüzüne maruz kalan kadın ise alnındaki bu kara lekeden kurtulmak için taş olma dileğinde bulunur. Fatma, sırtında sarılı olan çocuğuyla beraber taş kesilirken düşman askerlerinin elinden kaçmayı başaran kadın, duasında çocuğundan ayrılmamayı istediği için çocuğuyla birlikte taş kesilmiştir. Mondros Ateşkes Anlaşması'ndan sonra özellikle İngilizlerin desteğiyle Batı Anadolu'yu işgale başlayan Yunanlar, işgal ettikleri yerlerde masum insanlara yaptıkları işkence, katliam ve tecavüzlerle büyük bir insanlık suçu işlemişlerdir.¹

Kocakarı taşı adlı efsane ise nimete saygısızlık sonucunda meydana gelen taş kesilme örneklerindedir. Savaş yıllarında köyünde ekmek yapmakta olan bir kadın, yanında duran küçük çocuğunun pislettiği altını, etrafta bez bulamadığı ve düşman askerinin gelip kendilerine zarar vermesinden korktuğu için ekmekle siler. Bunun üzerine kadın ve çocuğu taş kesilir (Oğuz & Ersoy, 2007, s. 143).

¹ Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918)'nin ardından başta İzmir olmak üzere Batı Anadolu'da işgallere başlayan Yunanların faaliyetleri için şu kaynağa bakılabilir (Ayıışı, 2002, s. 776-789).

Bu efsanede altını pisleten çocuğunu ekmekle temizleyen kadının ve çocuğunun taş kesilmesi görülür. Anne ve babaya saygısızlık, nimete karşı takınılan tavır, İslamiyet'in emirlerine karşı gelme ve diğerleri (Sakaoğlu, 1980, s. 110) şeklinde sırlanan hareketler taş kesilmeler içerisinde *saygısızlıklar* başlığı altında değerlendirilir. Nimete saygısızlık yapılması sonucunda ceza olarak meydana gelen taş kesilme örneklerinden olan bu efsanenin benzerleri (Sakaoğlu, 1980, s. 126-128) Anadolu Türk efsaneleri arasında çokça görülmektedir. Ancak burada istisnai bir durum söz konusudur. Nimete saygısızlık yapılmasının sonucu olarak meydana gelen taş kesilmelerde fiili işleyen kişiler üşengeçlik veya temizlik için kendisine gönderilen mendili kullanmak istemediklerinden dolayı cezalandırılmaktadırlar. Bu efsanede ise çocuğun altını ekmekle temizleyen kadın, etrafta temizlik yapacak bir şey bulamadığı ve düşmanının saldırısına uğramaktan korktuğu için böyle davranmak zorunda kalmıştır. Bir başka ifadeyle nimete saygısızlık yapılmasının sebebi can ve namus güvenliğidir. Bundan dolayı korku duygusu kutsalın önüne geçmekte ve kutsalın çiğnenmesine neden olmaktadır.

Eskişehir'de anlatılan Gelin Kayası adlı efsane, hamile kadınların taş kesildiği efsane örneklerindedir. Kurtuluş Savaşı yıllarında Yunan ordusunun bastığı köyden kaçmaya çalışan hamile bir gelin, köyün hemen yakınındaki tepenin yamacında peşindeki Yunan askerlerine yakalanacağını anlayınca taş ya da kuş olmak için dilekte bulunur. Duası kabul olunan gelin, oracıkta taş kesilir (Oğuz & Ersoy, 2007, s. 29). Bu efsanede, kaçma imkânı olmayan hamile bir kadının düşmanın eline düşerse başına gelebilecek işkence ve saldırıları düşünerek böyle bir dilekte bulunması söz konusudur.

Hamile veya çocuğuyla birlikte taş kesilen kadınlardan sonra kadınların tek başına veya toplu şekilde taş kesildiği efsanelere geçebiliriz. Kilis'te anlatılan Tekke Taşı ve Ağrı'da anlatılan Gelin Kayaları adlı efsaneler, kadınların tek başına veya toplu şekilde taş kesildiği efsanelerdendir. Tekke taşı adlı efsanede, Fransızların işgaline maruz kalan şehirde tekkeye gitmekte olan yeni evli bir çift yolda Fransız askerleriyle karşılaşır. Askerlerin kadını rahatsız etmesinden dolayı kocası müdahale eder. Kocasının askerler tarafından öldürülmesi üzerine kadın, koşarak gittiği tekkede secdeye kapanarak düşmanların eline düşmektense taş olmayı diler. Duası kabul olan kadın, tekkenin içinde taş kesilir (Oğuz & Ersoy, 2007, s. 113).

Bu efsanede görülen olay (kadınların işgalciler tarafından rahatsız edilmesi) Millî Mücadele sırasında Kahramanmaraş'ta gerçekten yaşanmıştır. Tarihte *Sütçü İmam Olayı* olarak bilinen hadise şöyledir. Uzunoluk Hamamı'ndan çıkıp evlerine gitmekte olan Maraşlı kadınlara yaklaşarak "Artık burası Türklerin değildir, Fransız memleketinde peçe ile gezilmez." diyen bir Ermeni çetecinin, kadınlardan birinin peçesini açması neticesinde gelişen olayları dükkânında soğukkanlılıkla seyreden Sütçü İmam, tabancasını alarak olay yerine gelir. Silahını kadınların peçesini açan Ermeni'nin üzerine doğrultarak ateşleyen Sütçü İmam, düşmana sığıttığı bu ilk kurşunla işgalcilere ve Ermenilere Türk milletine yaptıklarının yanlarına kâr kalmayacağını açık bir şekilde göstermiştir (Kılınç, 2018, s. 176).

Gelin kayaları adlı efsanede ise bölgeyi işgal eden Ruslar, silahlanıp dağlara çıkan erkeklerin yerini öğrenmek amacıyla esir aldığı Eleşkirtli kadınlara işkence ederler. Yapılan bütün işkencelere rağmen kadınlardan erkeklerinin yerini öğrenemeyen düşmanlar, sır vermeyen Eleşkirtli kadınları bir bir süngülerken kan revan içinde yere yuvarlanan kadınlar taş kesilme dileğinde bulunurlar. Zulme uğrayan o masum kadınların duası kabul olur. O anda şimşekler çakar, gök gürlür. Korkudan birbirlerine sokulan kadınlar, oldukları gibi topluca sipsivri kayalara dönüşürler. Yaralarından akan kanların, kayalara rengini vermesiyle de kayalar kırmızıya dönüşür. Gelin Kayaları efsanesinde, esir düştüğü Rusların işkencelerine rağmen erkeklerinin yerini söylemeyen Eleşkirtli kadınlar, "Ser verilir, sır verilmez." sözünün

hakını verircesine davranırlar. Eleşkirtli kadınların, içinde buldukları zor durumdan kurtulmak için Kösadağ'ın dibinde kara bir tepe veya kaya olma dileğinde bulunmaları sonucunda taş kesilme meydana gelir. Kadınların duasından sonra şimşeklerin çakması ve gök gürlemelerinin duyulması, taş kesilme efsanelerinde pek karşılaşılan olaylardan değıldir (Alpaslan, 2010, s. 112-113).

Erzurum'da anlatılan Gelin Kayası, Erzincan'da anlatılan Kızlar Sinisi ve Çorum'da anlatılan Kırk Kızlar adlı efsaneler, kızların taş kesilmesiyle ilgili efsane örneklerindedir. Bu efsanelerde kızların, bazen tek başına bazen de toplu şekilde taş kesildikleri görülmektedir.

Gelin kayası adlı efsane, Rus komutanın işgal ettiği köyde gönlünü kaptırdığı güzel bir kızla ilgilidir. Komutan tüm çabalarına rağmen ikna edemediği kızı, ordusuyla köyden ayrılırken yanında götürmek ister. Düşmanla gitmek istemeyen kız, taş kesilme dileğinde bulununca Rus komutanla birlikte atın üzerinde taş kesilir (İnönü Üniversitesi, 1989, s. 175). Bu efsanede zorla götürülmek istenen kız, çaresiz kalınca taş kesilme dileğinde bulunur. Kızın duası sonucunda sadece kendisi değil Rus komutan ve bineği olan at da taş kesilir. Buradaki taş kesilme kız için bir mükâfat iken Rus komutan için bir cezalandırma dır.

Kızlar sinisi adlı efsane, kızların toplu şekilde taş kesildiği efsanelerdendir. Savaş döneminde işgal edilen ilçede düşman askerlerine yakalanmamak için Erenler Tepesi adı verilen yere doğru kaçan kırk kız, tepeye vardıklarında artık kaçacak yerleri olmadığını anlayıp düşmanın eline düşmektense taş kesilmek için dua ederler. Duaları kabul olunan kızlar taş kesilir (İnönü Üniversitesi, 1989, s. 176). Kırk kızlar efsanesinde ise Ermenilerin işgal ettiği köyde zulüm ve işkencelere dayanamayan beş kız kardeş, buldukları ilk fırsatta köyden kaçarlar. Peşlerindeki Ermenilerden kurtulamayacaklarını düşünen kızlar, el ele tutuşarak çember şeklinde oturup düşmanın eline geçmemek için taş olmayı dilerler. Duaları kabul olunan kızlar, çember şeklinde taş kesilirler (Oğuz & Ersoy, 2007, s. 54).

Yaşadıkları bölge işgal altında olan beş kız kardeşin veya işgal edilmekte olan kırk kızların düşman eline düşüp namus ve iffetlerini kaybetmektense taş kesilmeyi göze almaları ve duaları sonucunda taş kesilmeleri görülmektedir. Kızlar, içinde buldukları zor durumdan taş kesilerek kurtulmuşlardır.

Savaş olgusu etrafında şekillenen taş kesilmelerin üçüncü grubunu diğer taş kesilmeler oluşturmaktadır. Şahıs kadrolarında kadınların yer almadığı bu efsanelerde, sürülerini otlatan çobanların ve düşmana esir düşen askerlerin taş kesilmeleri anlatılmaktadır.

Mersin'de anlatılan Çoban Taşı ve Kars'ta anlatılan Taş Kesilen Çoban adlı efsaneler, savaşlar etrafında anlatılan taş kesilmeler arasında çobanlarla ilgili olanlardır. Taş kesilen şahıs kadroları arasında gelinden sonra en fazla çobanların yer aldığı görülür. Zor durumda kalan (hayvanların susuz kalması, sürüsünü otlatırken karşısına ejder/ejderha çıkması, sürüsüyle birlikte kar fırtınasına yakalanması, vb.) çoban, adakta bulunarak içinde bulunduğu zorluktan kurtulmak ister. Fakat adağı yerine getirmediği veya hileli bir şekilde yerine getirdiği için bazen sadece kendisi çoğu zaman da sürüsüyle birlikte taş kesilir. Çobanın yanında bulunan insanların da taş kesildiği görülür. Çobanın, koyunları yanında kavalı veya sopasıyla da taş kesildiği efsaneler vardır (Ergun, 1997, s. 184).

Çoban taşı adlı efsanede, Kurtuluş Savaşı zamanında köyünde sürülerini otlatan iyi yürekli bir çobanın çevre köylerden birinde yükselen alevleri görüp, Fransızların oraya geldiğini anlaması ve düşman elinde esir olup onların elinde ölmektense taş olma dileğinde bulunması neticesinde olduğu yerde taş kesilmesi anlatılır (Oğuz & Ersoy, 2007, s. 96). Taş kesilen çoban efsanesi ise Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaştığı zamanların birinde yaylada koyun otlatan bir çobanın taş kesilmesiyle ilgilidir. Efsanede, vatan topraklarına düşmanın ayak bastığını göstermemesi için Allah'a dua eden çobanın, duasını bitirdiğinde diğer taraftan gelen düşman

atlılarını göremeden koyunlarıyla birlikte taş kesilmesi anlatılır (İnönü Üniversitesi, 1989, s. 210). Efsanelerde düşmana esir düşmemek ve vatan toprağının düşmanlar tarafından çiğnendiğini görmemek için dua eden çobanların tek başına veya koyunlarıyla birlikte taş kesilmelerine şahit olunmaktadır.

Hatay'da anlatılan Yedi Asker adlı efsane, Birinci Dünya Savaşı sonrasında İtilaf devletleri tarafından Anadolu topraklarının işgal edildiği sıralarda düşmana esir düşen Türk askerlerinin taş kesilmesiyle ilgilidir. Kurtuluş Savaşı yıllarında Fransızlar tarafından işgal edilen şehirde düşmana esir düşen yedi Türk askeri, hapsedildikleri Koz Kalesi'nde maruz kaldıkları ağır işkencelere daha fazla dayanamayıp düşman elinde esirlik çekmektense taş kesilmek için dua ederler. Duaları kabul olunan askerler buldukları zindanda taş kesilirler (Oğuz & Ersoy, 2007, s. 115). Bu efsanede, düşmana esir düşmeyi ölmekten ağır kabul eden Türk milletinin bağımsızlığına düşkünlüğünden izler görülmektedir. Düşmanın işkence ve hakaretlerine katlanamayan yedi asker, esir hayatı yaşamaktansa taşa dönüşmeyi yeğleyerek içinde buldukları zor durumdan kurtulmuşlardır.

B. Bitkiye Dönüşmeler

Şekil değiştirme efsaneleri arasında bitkiye dönüşmelerin örnekleri taş kesilmelerde olduğu gibi çok değildir. Bu dönüşüm şekli, esasen zor durumdan kurtarma ve cezalandırma olmak üzere iki sebebe dayanmaktadır (Ergun, 1997, s. 187).

Kâfirlerin sürekli huzursuz ettiği Müslüman kız ve erkeğin Allah'tan ağaç veya taş olmayı dilemesi sonucu meşe ağacına dönüşmesi; yaşlı bir adama kuma giden kızın halay sırasında dua etmesi sonucu alayla birlikte çalı hâline gelmesi; babanın oğluna bağı ve bostanı bağışlamasına rağmen oğulun babasına bir salkım üzüm bile vermemesi sonucu bağıın kara çalılık, bostanın da pirenlik olması; Hızır'a süt vermemek için yün yığının içine giren Yörük beyinin Hızır tarafından ayıya, davarının ardıç ağacına, kazanının da kayaya çevrilmesi efsanelerde görülen bitkiye dönüşmelerden bazılarıdır (Ergun, 1997, s. 322-324). Bitkiye dönüşme efsanelerinde insanların yanında hayvan ve diğer varlıkların da bitkiye dönüştüğü yukarıdaki örneklerde görülmektedir. Taş kesilme efsanelerinde olduğu gibi insan dışındaki varlıkların bitkiye dönüşmesinde olayın gerçekleşme anında insanların yanında bulunmaları, dönüşüme maruz kalmalarına sebep olmaktadır.

Erzincan'da anlatılan Ardıçlık Mevkii, Yozgat'ta anlatılan Sırçalı, Ağrı'da anlatılan Şehit Ağacı ve Ziyaret adlı efsaneler, savaş olgusu etrafında şekillenen efsanelerde bitkiye dönüşmelerin görüldüğü örneklerdir.

Ardıçlık Mevkii adlı efsane, savaş sırasında başı kesilmesine rağmen savaşa devam eden Seydi Sultan'la ilgilidir. Seydi Sultan'ın kesilen başını koltuğuna alarak emrindeki askerleri komuta etmeye devam etmesi, yaşananları seyreden bir kadının söylediği sözlerle sona erer. Olduğu yere yıkılan Seydi Sultan'ın ruhunu teslim etmesinden sonra askerleri de ardıç ağacına dönüşür (Sakaoğlu, 2004, s. 97-98). Sırçalı efsanesinde ise Türklerle kâfirlerin savaştığı yıllarda sayıca düşmandan az olan Türklerin kâfirler tarafından sıkıştırıldığı sırada ölmeye veya düşmana esir düşmeye razı olmayıp Allah'a dua ederek çalı ya da taş olmayı dilemeleri neticesinde çalıya dönüşmeleri anlatılır (Karadavut, 1992, s. 182). İlk efsanede, kesik başıyla savaşa devam eden Seydi Sultan'ın sırrının ortaya çıkması askerlerinin ardıç ağacına dönüşmesine sebep olmaktadır. Diğer efsanede ise savaşta kâfirler karşısında zor durumda kalan Türklerin duaları sonucunda çalıya dönüşmesi görülmektedir.

Şehit ağacı ve Ziyaret adlı efsaneler, defalarca Rus işgaline maruz kalan Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşanan bir olayla ilgilidir. Şehit ağacı efsanesinde; Rusların Kafkaslardan inerek Doğu illerimizi istila ettiği yıllarda, düşmana teslim olmayıp mücadeleye girişen köylülerden

geriye kalan dede, oğul ve torun, düşmanlar tarafından yakalandıktan sonra diri diri toprağa gömülür. Rus komutanın emriyle bunların başlarının üzerine dikilen silahları, düşmanın oradan ayrılmasından sonra ağaca dönüşürler (Alpaslan, 2010, s. 292-293). Ziyaret adlı efsane ise genç bir kızın ağaca dönüşmesiyle ilgilidir. Patnos'un beş kilometre kuzeydoğusunda yer alan köyde, bir tarihte bölgeyi işgale gelen Rus askerlerden birkaçı, köyde yaşayan genç bir kıza sarkıntılık eder. Kız çaresiz kalınca, kendisini kurtarması için Allah'a yalvarır. Masum kızın duası o anda kabul olur ve kız, bir ağaca dönüşür (Alpaslan, 2010, s. 139).

Birinci efsanede düşmana esir olmamak için canla başla çarpışan köylülerden dede, oğul ve torunun kahramanlıklarının nişanesi olarak başlarına çakılan silahlarının üç söğüt ağacına dönüşmesi görülür. Silahların ağaçlara dönüşmesi -bir bakıma Rus komutanın istediği gibi- o kahraman insanların işareti olarak hatıralarının günümüze kadar gelmesine vesile olmuştur. Diğer efsanede ise duası sonucu ağaca dönüşen köylü kızın zor durumdan kurtulması söz konusudur.

SONUÇ

Şekil değiştirme motifli efsanelerin oluşumunda savaş olgusunun önemli bir yeri vardır. Savaş dönemlerinin zorlu şartları sebebiyle insanların içinde bulunduğu çaresizlik, düşmana esir düşme veya namusun lekelenmesi vb. kaygı ve korkular, söz konusu durumlara maruz kalmaktansa şekil değiştirmenin tercih edilmesine neden olmaktadır. Talepte bulunanlar için bir nevi kurtuluş anlamı da ifade eden bu durum, şekil değiştirme motifli efsanelerin genel yapısına uygunluk göstermektedir. Söz konusu efsanelerde farklılık arz eden nokta ise öteki kimliğinde ortaya çıkan şahısların rakip aşık, eşkıya vb. değil de savaş döneminin şartları gereği düşman konumundaki Rus, Fransız, Yunan, Ermeni vb. milletlere mensup kişiler olmasıdır.

İncelenen efsanelerin neredeyse tamamında taş kesilmeler dua sonucu gerçekleşmektedir. Duanın da bir çeşit dilekte, istekte bulunma olduğu düşünülürse bu kişilerin dilekleri neticesinde taş kesildikleri söylenebilir. Yalnızca bir efsanede taş kesilmenin -zorunlu sebeplerle olsa da- nimete saygısızlık neticesinde meydana geldiği görülür. Efsanelerde taş kesilme dileğinde bulunanların %80'ini kadınlar %20'ni erkekler oluşturur. Taş kesilme dileğinde bulunan şahıslar gruplanacak olursa bunlar; gelin (2 efsane), kadın (1), çocuklu kadın (3), hamile kadın (1), kadınlar (1), kız (1), kırk kız (1), beş kız kardeş (1), evliya (1), çoban (2) ve yedi Türk askeri (1) dir.

Efsanelerde özellikle kadınların düşmanın eline düşüp namusunun lekelenmemesi için Allah'a yakarıta bulduklarına şahit olunur. Kadınlar, düşmanın eline esir düşmektense ölmeyi, taş veya kuş olmayı göze alırlar. Duaları kabul olunan kadınlar, içinde buldukları zor durumdan taşa dönüşerek kurtulurlar. Bu taş kesilmelerde cezadan ziyade sonu felakete varabilecek bir tehlikeden kurtarma söz konusudur. Bir başka ifadeyle bu taş kesilmelere iyiler için bir tür mükâfat gözüyle de bakılabilir. Efsanelerde erkeklerin de taş kesilme dileğinde buldukları görülür. Çoban taşı, taş kesilen çoban, yedi asker adlı efsaneler, erkeklerin duaları sonucu taş kesildikleri efsane örnekleridir. Gelin taşı efsanesinde dua eden kişi ise gelin alayındaki evliyadır. Taş kesilme için dilekte bulunanın evliya olmasına rağmen, alaydaki gelin ve seymenler taş kesilmiştir.

Savaşlar etrafında şekillenen taş kesilmelerin meydana gelmesinde Tanyu'nun tasnifinde üçüncü sırada yer alan *dilekleri sonucunda taş kesilmelerin*, Sakaoğlu'nun tasnifinde ise iki ve üçüncü sırada yer alan *zor durumdan kurtulma* ve *saygısızlıkların* sebep veya etkili olduğu görülmektedir.

Bitkiye dönüşmelerde içine düşülen zor durumdan dua sonucunda kurtulma (Sırçalı,

Ziyaret) ve sırrın ortaya çıkması (Ardıçlık Mevkii) gibi unsurlar etkili olmaktadır. Bu efsanelerde bitkiye dönüşen insanlar; Seydi Sultan'ın askerleri, savaşta ölmek veya kâfirlere esir düşmek istemeyen Türkler, düşman askerlerinin saldırısına uğrayan genç bir köylü kıızıdır. Şehit ağacı efsanesinde ise kahramanlık işareti olarak dikilen silahların ağaca dönüşmesi görülür.

İncelenen efsanelerdeki şekil değiştirmelerin meydana geldiği olaylara sahne olmuş savaş dönemlerine göz atıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecindeki Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrası Anadolu coğrafyasında işgal ve savaşların yaşandığı bir süreç ile karşılaşılmaktadır. Efsane metinlerinde "Kurtuluş Savaşı", "Sakarya Meydan Muharebesi" gibi açık ifadeler yanında "Osmanlı-Rus Savaşları sırasında" veya "savaş zamanında" gibi biraz daha genel ifadelerle aktarılan bu olaylarda Rus, Fransız, Ermeni ve Yunanların Anadolu insanının belleğindeki olumsuz imajları da kendini göstermektedir.

SUMMARY

Metamorphism is a motif that depends on transformations. Examples of the metamorphism motif are very common in the narratives. Stith Thompson's Motif Index of Folk Literature contains metamorphism examples in the "tabu" and "magic" sections. One of the narrative genres in which this motif is seen are legends. The metamorphism motif, which is based on the transformation of objects from their shape to another, occurs as a result of punishment or reward and is done by a superior power. Saving function from disaster or danger is most common in legends. This study, in which the metamorphism motif in the legends is discussed in the context of wars, is presented with the help of the sample texts selected from the Turkish legends of the Anatolian area. This study aims to reveal the extent to which the fact of war, which determines the destiny of humanity, contributes to the shaping of the metamorphism motif. The scope of this study was limited to the wars that took place in Anatolia (Turkish War of Independence etc.) during the disintegration of the Ottoman Empire before and after the First World War (Ottoman-Russian Wars, etc.).

In these legends which the deformation motif is seen in two forms as transforming into stone and plant, the moment of the realization of the events is the periods of wars. These legends are divided into three groups. The first is transformed into stone of the bride and bride regiments who are afraid of falling into the hands of the enemy. The second is transformed into stone of women and girls who are afraid of falling into the hands of the enemy. The third is an example of other stone cuts. In the legends about war, transforming into the stone motif is concentrated. However, there are few examples of transforming into plants. In the event of transforming into the plants, the Turks who were in a difficult situation during the war, a young girl who was exposed to the enemy's attack, the soldiers of the commander (combat with Kesikbaş) whose secret was revealed during the war, and the weapons of the martyrs were transformed. Because of the difficult conditions of war periods, people's despair, captivity and dishonour such as cause people to want to change shape. This situation, which is a kind of salvation, conforms to the general structure of legends with metamorphism motif.

KAYNAKÇA

- Alpaslan, İ. (2010). *Ağrı efsaneleri*. İzmir: Birleşik Matbaacılık.
- Arda, E., Kılıçgedik, N., Bakan, S., Bakan, İ. & Kemer B. (2003). *Sosyal bilimler el sözlüğü*. ed. Erhan Arda. İstanbul: Alfa Yay.
- Ayışığı, M. (2002). Unutulan Soykırım: Batı Anadolu'da Yunan Mezalimi. *Türkler* (C. 15, s. 776-789). Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Boratav, P. N. (1994). *100 soruda Türk folkloru*. İstanbul: Gerçek Yay.
- Demirtaş, S. (2013). *Savaş ve fetih olguları bağlamında Anadolu sahası Türk efsaneleri üzerine incelemeler*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- Ergun, M. (1997). *Türk dünyası efsanelerinde değişme motifi-I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Hançerlioğlu, O. (1996). *Toplumbilim sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yay.
- İnönü Üniversitesi (1989). *Efsanelerimiz-İnönü üniversitesi efsane derleme yarışması*. hzl. Cahit Kavcar-Mehmet Yardımcı. Malatya: İnönü Üniversitesi Yay.
- Kılınç, M. (2018). Millî Mücadelede Maraş'ta Siyasal ve Sosyal Gelişmeler ve Millî Mücadelede Maraş Şehitleri. *Asia minor studies*, 6 (12), 171-189. Erişim adresi: <https://doi.org/10.17067/asm.415836>
- Karadavut, Z. (1992). *Yozgat efsaneleri (inceleme-metin)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- Ocak, A. Y. (2009). *Alevî ve Bektaşî inançlarının İslâm öncesi temelleri*. İstanbul: İletişim Yay.
- Oğuz, M. Ö. & Ersoy, P. (2007). *Türkiye'de 2006 yılında yaşayan taş esilme efsaneleri (mekânlar ve anlatılar)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yay.
- Okuşluk, R. (1994). *Adana efsaneleri araştırması (derleme-inceleme)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Önal, M. N. (2010). Halk Anlatılarında Kahramanın Kimliğini Gizlemesi. *Turkish studies-international periodical for the languages, literature and history of Turkish or Turkic*, 5(1), 1271-1285. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1165>
- Sakaoğlu, S. (1980). *Anadolu-Türk efsanelerinde taş kesilme motifi ve bu efsanelerin tip kataloğu*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Sakaoğlu, S. (2004). *101 Anadolu efsanesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Seyidoğlu, B. (2005). *Erzurum efsaneleri*. İstanbul: Erzurum Kitaplığı Yay.
- Tanyu, H. (1968). *Türklerde taşla ilgili inançlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yay.
- Türe, F. (2008). Medeniyet ve Savaş. *Muğla üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi (İLKE)*, 20: 193-204. Erişim adresi: <http://www.sobbiad.mu.edu.tr/index.php/asd/article/viewFile/715/602-%202018>
- Türkiye Bilimler Akademisi (2011). *Türkçe bilim terimleri sözlüğü-sosyal bilimler*. İstanbul: Tüba Yay.
- Yağbasan, (Yıldırım) K. (2013). *Malatya efsaneleri*. İstanbul: Malatya Kitaplığı Yay.
- Yaman, A. (2009). Savaş. *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 36, s. 189-194). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

İKİ KULE BİR EFSANE: BURANA VE İSTANBUL KIZ KULELERİ THE TWO TOWERS - ONE LEGEND: THE BURANA TOWER AND THE MAIDEN'S TOWER OF ISTANBUL

Hüseyin SATICIOĞLU*

Öz

İnsanoğlu yaratılıştan beri içinde yaşadığı çevreyi tanıma, yorumlama ve anlamlandırma arzusunda olmuştur. Efsaneler; insanoğlunun tabiat olaylarını, mimari yapıları, toplumsal olayları yorumlama ve anlamlandırma amacı doğrultusunda ortaya çıkmış sözlü edebiyat hazinelerindedir. Tarihi süreç içerisinde çeşitli sebeplerden dolayı dünyanın farklı yerlerine göç eden Türkler, yeni yurtlarına inançlarını ve kültürlerini de taşıyarak bunları yer adlandırmalarında kullanmışlardır. Yeni yurtlarındaki mimari yapıları ve coğrafi unsurları adlandırırken yeni efsaneler de oluşturarak onlara yeni bir ruh ve kimlik kazandırmışlardır. Üretilen toponimik efsaneler coğrafyanın vatanlaştırılmasına büyük katkı sağlamıştır. Bu bağlamda, coğrafi olarak birbirinden uzak, son yüzyıllarda farklı tarihî süreçlerden geçmiş, farklı siyasi sınırlara ve yaşam şartlarına sahip olan Kırgız Türklerinin Burana Kulesi ve Türkiye Türklerinin İstanbul Kız Kulesi etrafında oluşturdukları efsanelerdeki benzerlikler oldukça dikkat çekicidir.

Söz konusu çalışmada; Kırgızistan'daki "Burana Kulesi" ve Türkiye'deki "İstanbul Kız Kulesi"nin öncelikle tarihî, işlevsel ve mimari özellikleri ele alınmıştır. Bu mimari eserlere atfedilen efsaneler metin merkezli kuramlardan değişken ve değişmezleri esas alan yapısal çözümleme yöntemi ve bağlam merkezli kuramlardan işlevsel halkbilim yaklaşımı çerçevesinde incelenerek olay örgüsü, içerik ve şahıs kadrosu açısından karşılaştırılmıştır. Bu iki efsanedeki benzerlik ve farklılıkların hangi sebeplerden kaynaklanmış olabileceği; göç, kültür ve halk anlatısı olguları arasında ilişki olup olmadığı ve bu efsanelerin aynı ana kaynaktan beslenip beslenmedikleri tartışılarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Folklor, efsane, kule, Burana Kulesi, İstanbul Kız Kulesi

Abstract

Since humans were created, they had sought to recognize, interpret and conceptualize the environment in which they had been living. Legends are treasures of oral literature that have appeared for the purpose of interpreting and understanding natural phenomena, architectural structures, and human social events. During the historical process, the Turkic peoples, because of various reasons, migrated to different parts of the world. They carried their beliefs and cultures to their new homeland and used them in place naming. While naming the architectural structures and geographical elements in their new homelands, they also created new legends, giving them a new spirit and identity. Thus, toponymic legends made a great contribution to the nationalization of the

* Okutman, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu / Doktora Öğrencisi, Bişkek Devlet Üniversitesi Folklor Bilim Dalı, e-posta: huseyin.saticioğlu@manas.edu.kg, ORCID: 0000-0002-4399-6800

Gönderim Tarihi: 18.06.2019
Kabul Tarihi: 05.05.2020

geography. In this context, despite geographical remoteness and passing through the different historical processes in the last century, different living conditions and political borders, the similarities in the legends about the Burana Tower in Kyrgyzstan formed by Kyrgyz Turks and the Maiden's Tower in Istanbul of the Turks of Turkey are quite remarkable.

In this study, the historical, functional and architectural features of the "Burana Tower" in the Chui region of Kyrgyzstan and the "Maiden's Tower" in Istanbul, Turkey were discussed. The legends attributed to these architectural works were compared in terms of the plot, content and typology. They were analysed from text-centered theories based on variables and invariants in the comparison between texts by the method of structural analysis and context-centered theories within the framework of the functional folklore approach. In this study it has been tried to explain the probable reasons of the similarities and differences in these two legends; whether there is a relationship between migration, culture and public narrative facts; it is discussed whether these legends are fed from the same main source.

•

Keywords

Folklore, legend, tower, the Burana Tower, the Maiden's Tower of Istanbul

GİRİŞ

Türk Dünyası, dünyanın en geniş etno-kültürel coğrafyasıdır. Türk boyları tarih boyunca çeşitli sebeplerden dolayı dünyanın farklı coğrafyalarına göç etmişlerdir. Bu göçler esnasında ve yeni yurtlara yerleşim gerçekleştiğinde farklı milletlerle ve kültürlerle sosyo-kültürel etkileşime geçmişlerdir. Bu etkileşimler neticesinde kültürleşme meydana gelmiş ve folklor ürünleri de zenginleşmiştir. Türk halklarının sözlü anlatı ürünleri kabul ettikleri dinlerden, yeni komşularının inanç ve kültürlerinden etkilenmiştir. Anonim halk edebiyatı ürünlerinden olan efsane; anlatıcısı ve dinleyicisi tarafından gerçekliğine inanılan olağanüstü olayları ve kişileri konu edinen, kuşaktan kuşağa sözlü aktarım yoluyla geçen, günlük konuşma dilinde, yalın ve didaktik bir anlatıma sahip türdür. Efsaneler, belirli bir zamana ve mekâna bağlı olmalarına rağmen farklı coğrafyalara ve kitlelere de yayılabilmektedirler. Gerçek veya gerçekleşmesi mümkün olan olaylara dayanan ve şahıs kadrosu doğüstü nitelikler taşımayan efsanelerle de karşılaşmak mümkündür. Efsane türü, diğer folklor ürünlerine nazaran daha geniş bir konu yelpazesine sahip olması, geniş bir yaş grubuna ve sosyal sınıfa hitap etmesinden dolayı inanç ve kültür mirasını nesilden nesile taşıyan işlevsel bir araçtır. Günümüzde Türk Dünyası coğrafyasındaki efsanelerde; farklı kültür, mitoloji ve inançlardan izler görmek mümkündür. Zaman içerisinde yurt edindikleri yerlerde yaşayan komşularının efsanelerinden ve inançlarından alıntı yapmayı tercih etmişler veya komşularının efsanelerini kendilerine mâl etmişlerdir. Fakat yüzyıllarca birbirlerine uzak coğrafyalarda yaşamalarına, aralarındaki sosyal ilişkilerin kopmasına rağmen sahip olunan güçlü gelenek sayesinde birçok folklor ürününde ortak tip, motif ve muhtevayı koruyabilmişlerdir.

Kente ait imgelerin tespit edilmesi, kentin kültürel kimliğinin anlaşılmasında ve oluşturulmasında önemli bir işleve sahiptir. Bu imgelerin bir kısmı mekânlar; ticari alanlar ve mimari eserler, kent ve çevresinde yetişen ürünler gibi somut unsurlar olmakla birlikte onların çevresinde oluşan pek çok gelenek de kent insanının kültürel yapısına katkıda bulunur. Örneğin; çeşitli bölge veya yapılar şehrin buluşma mekânları haline gelir. (...) Yine yapılarla ilgili anlatımlar, çeşitli inanç ve uygulamalar da kent kültürü için önemlidir (Fedakar, 2013, s. 229-230).

Toplumlar için yaşadıkları yerler kutsal ve değerlidir. Bir mekânın ve tabiat oluşumunun en ayırt edici özelliği adıdır. Toplumlar, yaşadıkları mekânları ve bu mekânlardaki tabiat oluşumlarını tarihî ve kültürel birikimlerinden faydalanarak özenle adlandırmışlardır. Mekânları adlandırırken kimi zaman mekân çevresinde efsaneler oluşturmuş, kimi zaman da olağanüstü olaylara ve efsanelere dayanılarak mekânlara ad vermişlerdir. Bir mekân çevresinde meydana gelen ve anlatılmaya devam eden efsaneler, tabiat ve insanoğlu arasındaki ilişkiyi en iyi yansıtan anlatılardır. Efsane hem toplum hem de coğrafya açısından tarihî ve kültürel bir bellektir. Toplumların kimliğini oluşturan kültürel mirasından derin izler taşımaktadır. Mekânlara, tabii oluşumlara ve mimari yapılara değer ve kutsallık kazandıran o çevrede hayat süren toplumun yarattığı inançları ve efsaneleridir.

Coğrafyanın orada yaşayan kitleler tarafından sahiplenilmesinde ve herhangi bir toprak parçasının ruh ve kimlik kazandırılarak yurt yapılmasında efsaneler önemli bir rol üstlenmektedir. Bu bağlamda, toponimik efsanelerin bir kısmının oluşumunda yabancı kökenli sözcüklerin Türkçe ses kurallarına göre yorumlanmış ve üretilen bir öyküyle yer adı anlamlandırılmıştır. Bu konuda birkaç örnek vermek yerinde olacaktır:

1. İstanbul: Roma İmparatoru Büyük Konstantinus'un ölümünden sonra, onuruna

“Konstantinopolis” denmiş ve günlük konuşmada kullanılan eis ten polin (Yunancada “kentte” ya da “kente”) biçimindeki cümlecik Osmanlı Dönemi’nde Stimbol, Estanbol, İstambol gibi değişimler geçirdikten sonra İstanbul’a dönüşmüştür (Güner & Ertürk, 2004, s. 47-48). Bir rivayete göre, şehrin adı Müslüman ahali bol anlamında İslambol’dan gelmektedir. Bu rivayetin kaynağı Sultan 3. Mustafa’nın hatt-ı hümayunlarında özellikle ‘İslam şehri’ anlamına gelen İslambol’u kullanmış olması olabilir.

2. Konya: Şehrinin eski adı olan İkonion, “tasvir” ya da “kutsal tasvir” anlamına gelen “ikon” sözcüğüyle ilişkilendirilmektedir. Kentin adına ilişkin söylencelerden birinde, ismin kökeni şu şekilde açıklanmıştır: “Horasan’dan iki derviş uçarak kendilerine yurt bulmak amacıyla Anadolu’ya gelmiş. Tam Konya üzerine geldiklerinde yeşil bir düzlük görerek dervişin biri arkadaşına sormuş: Konalım mı? Arkadaşı cevap vermiş: Kon ya! O günden sonra kondukları şehrin adı Konya olmuş.”

3. Amanos Dağlarının adı ile ilgili bir efsane anlatılmaktadır: “Osman, Gülbahar adlı bir kıza âşık olur. Önce delikanlının başka bir aşiretten olduğu için kızını vermek istemeyen babası dağdan geçit açması şartıyla Gülbahar’ı vermeye razı olur. Bu gerçekleşmesi imkânsız şartı yerine getirmek isterken Osman taşların altında kalır ve ölür. Haberi alan genç kız ‘Aman Osman!’, ‘Aman Osman!’ diye feryat ederek kendini yamaçtan aşağı boşluğa bırakarak hayatına son verir. O günden sonra bu dağlar Amanos diye anılır.” Toros Dağ zincirinin en güneydeki kısmını oluşturan Amanos Dağları, Asur yazıtlarında Hamanu; Yunan kaynaklarında Amanos, Amanon, Melantion; Bizans ve Latin kaynaklarında ise Amanus şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Üç efsanede de yabancı bir dilde olan yer adı Türkçe sözcüklere benzetilerek üretilen bir öyküyle anlamlandırılmıştır.

Milli kimliğin oluşumunda önemli bir yere sahip olan destanları da bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Kırgızistan’da Manas Destanı’nı kaynaklı birçok toponim bulunmaktadır. Oş şehrinin adı Manas’a kahramanlığı öğreten hocası Oşup Bahadır’a, Kegeti köyünün adı Manas’ın çerilerinden Kegenti’ye, Koşoy Korgon Harabelerinin adı Manas’ın komutanlarından Koşoy Bahadır’a dayandırılmaktadır. Destan türünün coğrafi adlandırmalardaki rolünü örneklendiren bu adlandırmalar; hem coğrafyaya destanla bir ruh ve kimlik kazandırıldığı hem de kahramanların isimlerinin bölge halkı tarafından sahiplenilerek coğrafyada yaşatılmak istendiğinin göstergesidir.

Kuzeydoğu Anadolu, Azerbaycan ve Türkistan kültürel coğrafyasında yayılış göstermiş olan Dede Korkut Hikâyeleri Türk dili, edebiyatı, tarihi ve kültürü alanında eşsiz bir eserdir. Dede Korkut Kitabı’nda yer alan şahıs ve boy adlarının mekân adlarına dönüştürülmesiyle oluşan toponimler Anadolu coğrafyasına nakşedilen Türk damgaları olmuştur. Arız, Avşar, Basat, Bayındır, Elalmış Evren, DüNDAR, Kaçar, Karaman, Kınık, Salur, Yazır vb. toponimler Anadolu’nun dört bucağında kendini göstermektedir (Hacaloğlu & Memişoğlu, 2005, s. 778). Folklor ürünleri; hem toplumun hem de coğrafyanın kimliğini ve kültürünü oluşturan, kuşaklar kuşağa taşıyan ve koruyan bir araçtır. İnsan, toplum ve mekân arasında bir bağ görevi görmektedir. Coğrafya ve toplumun kültürel belleğidir.

1. Burana ve İstanbul Kız Kulelerinin Mimarisi, Tarihi ve Güncel Durumu

Kırgızistan’ın Çüy bölgesindeki “Burana Kulesi” ve Türkiye’nin İstanbul şehrindeki “Kız Kulesi” öncelikle tarihi, işlevsel ve mimari özellikleri açısından ele alınmıştır. Çünkü efsanelerin oluşumunda sadece anlatıcıların değil; coğrafi şekillerin veya mimari yapıların özelliklerinin, sosyal çevrenin, tarihi ve güncel kullanımın da büyük rolü vardır. Toponimik efsaneler tabii olarak mekâna bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Coğrafi şeklin veya mimari eserin çevresinde yaşanan halk benzetme, akıl yürütme, anlamlandırma gibi süreçlere inanç ve kültürlerini de ekleyerek efsaneleri yaratmıştır.

1.1. Burana Kulesi

Burana, Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'e 81 km uzaklıkta, Tokmok ilçe merkezinin 12 km güneybatısında yer alan antik bir kentin ismi olarak kullanılmaktadır. Burana olarak adlandırılan bu harabeler aslında Türgiş (699-766), Karluk (766- 840) ve Karahanlı (840-1212) devletlerinin başkentliğini yapmış olan Balasagun'dur.

Çu (Çüy) Vadisinde yer alan şehrin bugünkü kalıntıları 10-12. yüzyıllarda Türkistan'da hüküm süren Çiğil boyuna mensup Karahanlılar Devleti tarafından 10. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiştir (Törökanov, 1989, s. 3). Günümüzde, başta

Fotoğraf 1. Burana Kulesi ve Balballar, 2017.

11. yüzyılda kaleme alınan Kaşgarlı Mahmud'un ve Yusuf Has Hacip'in eserleri olmak üzere diğer yazılı

kaynakların incelenmesi neticesinde elde edilen bilgiler, Karahanlı hanedanının Çiğil boyu etrafında meydana geldiği tezini de güçlendirmektedir (Kanimetov & Esenaliev, 2014, s. 107). Balasagun, hem İpekyolu üzerinde yer alan önemli bir ticaret merkezi hem de Karahanlı ordusunun stratejik harekât merkezi olmuştur. Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lugati't-Türk adlı eserinde şehir "Balasagun", "Koz Uluş" ve "Koz Ordu" adlarıyla anılmaktadır (Asanov, 2004, s. 338). Balasagun şehri; Karahanlı Devleti'nden sonra yaklaşık 1130'larda Kara Hitayların, daha sonra Moğolların eline geçmiş ve onlar da Balasagun'u başkent yapmışlardır. Moğollar bu şehre Go Balık (*güzel şehir*) adını vermişlerdir. Moğolların bu şehri aldıktan sonra tahrip etmedikleri gibi tam tersine korudukları bilinmektedir (Buyar, 2017, s. 549). Doğu Türklerinin merkezi kutsal Ötüken Dağı'na eşdeğer olarak, Batı Türkleri de Argu'da bir dağı kutlu bir merkez saymışlardı. Omeljan Pritsak'a göre, bu mukaddes dağın bulunduğu Argu bölgesi ve oradaki Taraz ve Suyab-Balasagun gibi Türk başkentlerine hâkim olan devlet, Batı Türk Dünyasının başına geçmiş sayılıyordu (Esin, 1978, s. 156). 13 ve 14. yüzyıla kadar varlığını sürdüren şehir, bu yüzyıllardan itibaren eski önemini kaybetmesinden dolayı şehir halkı yavaş yavaş göç etmeye başlamıştır (Ürekli, 2018, s. 204). 16. yüzyılda Balasagun'dan geçen Keşmir'in Türk Hükümdarı Mirza Muhammet Haydar Duğlat; sadece bir cami, bir medrese ve büyük bir şehir harabesiyle karşılaşmıştır (Asanov, s. 339).

Kırgız Türkçesinde minare kelimesinin karşılığı "munara"dır. Barthold, günümüzde bu bölge için kullanılan "Burana" isminin tarihî başkentten kalma yegâne yapı olan minareden geldiğini, Arapçadaki *manaranın* bozuk telaffuzu olduğunu savunmaktadır (2004, s. 74). Burana Kulesi'nin 7 km kuzeybatısında 5 ve 6. yüzyıllarda İpekyolu'nun en önemli şehri ve Batı Göktürk Kağanlığının başkenti olan Ordukent'in (Suyap) harabeleri bulunmaktadır. Bu şehir Balasagun ile iç içe geçmiş ve birbirlerinin devamı olmaları sebebiyle birçok tarihçi tarafından birlikte değerlendirilmektedir. Ayrıca günümüzde bölgede Burana adında bir köy de mevcuttur.

Arkeolog Mihail Masson yaptığı kazılar sonucunda, Burana Kulesi'nin 11. yüzyılın birinci yarısında yapıldığını tespit etmiş ve bu tespit çoğu araştırmacı tarafından da kabul görmüştür.

Kulenin ilk yapıldığındaki yüksekliği 45 metredir. En tepesine özel bekçi yeri (manzar) yapılarak, tepesi kubbe şeklinde kapatılmış ve etrafına pencere açılmıştır. Baş tarafının 15 ya da 16. yüzyıllardaki büyük depremlerin birinde yıkıldığı ve kulenin 6 derece batıya eğimli hale geldiği tahmin edilmektedir. Günümüze 24,6 metrelik kısmı ulaşmıştır. Kule; sekizgen zemin ve silindirik minare duvarından oluşmaktadır. Temeli 5,6 metre derinliğindedir. Zeminin genişliği 3,9x4,1 metre, yüksekliği 5 metredir. Minare yapılırken duvarı 25x25x5 cm büyüklükteki pişmiş tuğla ile düz şekilde yapılmış, dış tarafı desen yapılarak düzgün bir şekilde örülmüştür. Araştırmacılar, Burana'nın batı tarafında mescit olduğunu tahmin etmektedirler. Giriş kapısının yerden 3,5 metre yüksekte tasarlanmış olması nedeniyle minareye, 11-12. yüzyıllarda taşınabilir merdivenle ya da mescidin çatısından girildiği düşünülmektedir. Bilinmeyen bir sebeple Balasagun şehri terk edildikten sonra kule bakımsız kalmış ve çökme noktasına gelmiştir. 1970-1974 yıllarında B. V. Pomaskin'in projesi ile Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Özel Bilimsel Restorasyon Atölyesi, Burana'yı kurtarma ve restore etme çalışmalarını yürütmüştür. Beş sene içerisinde minarenin bozulan yerleri baştan sona yeniden tamir edilerek, sekizgen zemini yeniden yapılmıştır. Minareye çıkmak için güney tarafına metal merdiven yerleştirilmiştir (Törökanov, 1989, s. 3-10; Yıldız, 2014, s. 195-202). İnşa tarihindeki şartlar göz önüne alındığında, bütün Çüy Vadisi'ni görebilecek bir yüksekliğe sahip olması nedeniyle hem gözetleme kulesi hem de minare olarak, çok amaçlı kullanıldığı düşünülmektedir. Restorasyon çalışmaları bittikten sonra eski şehir merkezi kompleks olarak Burana Açık Hava Müzesi adıyla ziyarete açılmıştır. Günümüzde kulenin çevresinde; küçük çapta bir müze, Hıristiyan ve Müslüman mezar taşları, balballar ile birlikte türbe, hamam ve kale duvarı kalıntıları bulunmaktadır. Bu kalıntılar bize Balasagun'un tarihteki ihtişamı, önemi ve kültürel zenginliği hakkında önemli bilgiler vermektedir.

1.2. İstanbul Kız Kulesi

Roma, Bizans ve Osmanlı'nın başkenti İstanbul'da yer alan Kız Kulesi, İstanbul Boğazı'nın Marmara Denizi'ne yakın kısmında Salacak açıklarında yer alan küçük bir adacık üzerine inşa edilmiştir. İstanbul Boğazı'nda, Üsküdar Sahili'nin 200 metre açıklarında bulunmaktadır. Kız Kulesi, ilk olarak gümrük kontrol noktası olarak kullanılmıştır (Ağalar, 2016, s. 24). *"Ne zaman yapıldığı hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte, bazı kaynaklarda yapılma tarihinin M.Ö. 341 yılına kadar uzandığı görülmektedir."* (Sarı, 2016, s. 278) Kız Kulesi'nin eski zamanlardaki isimleri *Damalis* ve *Leandros*'dur. İstanbul'un fethi sırasında hasar gören kule daha sonra ahşap olarak inşa edilmiştir. Kaynaklarda küçük kıyamet olarak da nitelendirilen 1509 depreminde ağır hasar görmüş ve Mimar Hayreddin b. Murad tarafından tamir edilmiştir (Türkhan, 2008, s. 659). 1719'da ise ahşap kule çıkan yangınla kül olmuş ve 1832 tarihinde Sultan II. Mahmud Devri'nde günümüzdeki hâlini almıştır. Deniz üzerinde 35-36 metre çapında bir düzlük üzerine oturtulan Kız Kulesi'nin yüksekliği 18 metredir ve kule beş katlıdır. Osmanlı-barok mimari tarzında yapılmıştır. *"Mazgallı kalenin kare planlı burcunun tepesinde, pencereli ve etrafı balkonlu bir köşk bulunmaktadır. Bu köşkün üstü dalgalı saçak çıkmasına"*

Fotoğraf 2. İstanbul Kız Kulesi, 2016.

uygun olarak dilimli bir kubbe ile örtülmüştür ve ortasında bir bayrak direği yükselir. Kara tarafına bakan kapısının önünde iki sütunun taşıdığı bir revak vardır. Kapının üzerinde ve üçgen bir çerçeve içinde, Hattat Mustafa Rakım Efendi'nin imzasını ve Sultan II. Mahmud'un tuğrasını taşıyan bir kitabe bulunmaktadır. Tuğranın altına 1248 (Miladi: 1832) tarihi yazılmıştır." (T.C. Üsküdar Belediyesi, 2017)

İstanbul Kız Kulesi, tarihin akışı içinde; ticari gemilerden vergi toplama noktası, denizden gelecek tehditlere karşı gözetleme ve savunma kalesi, deniz feneri, önemli kişilerin kapatıldığı hapisane veya sürgün yeri, gümrük istasyonu, top atma ve marş okuma platformu, salgın hastalıklarla mücadele amacıyla kullanılan karantina hastanesi ve radyo istasyonu gibi birçok farklı işlevlerde kullanılmıştır. Özel bir şirket tarafından restore edildikten sonra 2000 yılından beri müze ve restoran olarak işletilmeye devam etmektedir. Sanatsal bir değeri olmasa da, yerinin ve kıydan görünüşünün güzelliği sebebiyle İstanbul'un en önemli simgesel yapılarından ve dünya çapında bir üne sahiptir. Ressamlara, fotoğrafçılara, şarkıcılara ve sinemacılara ilham kaynağı olmaya devam etmektedir. Oldukça zarif silüetiyle İstanbul'un en önemli simgelerinden biri olan Kız Kulesi, efsaneleriyle de ünlüdür. Ayrıca söz konusu yapıyla hem işlevleri hem de söylenegelen efsaneleri bakımından benzerlik taşıyan Beyşehir Gölü'nde, Silifke'de, Bakü'de ve Azerbaycan'ın muhtelif yerlerinde Kız Kalesi adlı yapılar bulunmaktadır. Efsanelere konu olan iki kule çeşitli özellikleri açısından karşılaştırılmıştır:

Tablo 1. Efsanelerdeki Kulelerin Karşılaştırılması

	Burana Kulesi	İstanbul Kız Kulesi
Yapılış Tarihi	10. yüzyılın ikinci yarısı	M.Ö. 341
Yükseklik	24,6 m.	18 m.
Şekil	Sekizgen zemin ve silindirik minare duvarı	Kare planlı mazgallı kale, pencere ve etrafı balkonlu bir köşk
Mimari Tarz	Karahanlı-Türkistan	Osmanlı-barok
Tarihteki Konumu	Başkentte	Başkentte
Tarihî İşlevi	Minare, gözetleme kulesi	Deniz feneri, mezarlık, hapisane, karantina hastanesi, gözlemevi, vergi istasyonu, savunma ve gözetleme kulesi
Günümüzdeki Konumu	Şehir dışı antik kentte	Şehir merkezinde
Günümüzdeki İşlevi ve Statüsü	Turistik, Devlet Açık hava Müzesi	Turistik, müze, özel ticari işletme

2. Burana ve İstanbul Kız Kulesi Kaynaklı Ortaya Çıkmış Olan Efsane Varyantları

Çevrelerinde yaşayan insanların oldukça ilgisini çekmiş olan bu iki mimari eserle ilgili birçok efsane anlatılmıştır. İncelememize konu olan efsaneler, iki kule hakkında anlatılanlar içerisinde en yaygın ve birbirlerine en yakın olan varyantlardır.

2.1. Burana Kulesi Efsanesi

Kudretli hanın dünyada her şeyden çok sevdiği güzel kızı yavaş yavaş büyümektedir. Han yaşlıdır ve hanbikenin (han kızı) mutluluğunu görmeden öleceğinden korkar. Bir gün bahşıları (şaman, kam, kâhin) çağırır ve kızının geleceği hakkında bilgi vermelerini emreder. Bahşılar (Kırgız Türkçesi: bakşı), uzun uzun konuşurlar ve sonuçta dünyada kimsenin hanbike kadar mutlu olamayacağını söylerler. Fakat bahşılardan en yaşlısı: Ey yüce hükümdar! İstersen beni cezalandır, fakat acı gerçeği sonuna kadar dinle. Kızının kaderi çok acı. O ergenlik çağına girdikten sonra bir karadul örümceğinin

ısırmamasından ölecek, der. Han korkutucu bakışlarla ona doğru bakar, fakat bahşı dediğinden dönmez. Han; öyle bir kule yapın ki göğe değsin, altına da derin bir zindan yapıp bahşını oraya atın, der. Hanbike kulenin tepesindeki küçük, aydınlık odada yaşamaya başlar. Hizmetçiler dik merdivenlerden ona yiyecek getirirler, yiyecek veya giyecekler içerisinde zehirli karadul örümceği var mı diye de üç defa elden geçirirler. Zaman akıp gider ve hanbike on altı yaşını doldurur. Çiçek gibi açılır, sabah çiyleri gibi tazedir. Han, hayır kehanet gerçekleşmeyecek, diye düşünür ve kızını kutlamak için yanına gider. Kızına büyükçe bir tepsiyle sarı üzüm getirir. Hanbike üzümlere uzanıp en büyük salkımı alır ve o anda bir çığlık atar ve onu salkımın arasına saklanmış olan karadul örümceği ısırır. Yaşlı han ölen kızının acısına dayanamaz ve kendisi de o yıl ölür (Brudny & Eşmambetov, 1977, s. 291-292; Kambaralieva, 2015, s. 174).

2.2. İstanbul Kız Kulesi Efsanesi

19. yüzyılda İstanbul Folkloru adlı bir kitap kaleme alan Carnoy ve Nicolaides adlı Fransız araştırmacıların da incelediği halk arasında *Yılanlı Hikâye* olarak anılan efsane varyantı şu şekildedir:

Bizans krallarından birinin çok sevdiği ve üzerinde titrediği bir kızı vardır. Bir gün kâhinlerini toplar ve onlara kızının istikbalini sorar. İmparator kâhinlerinden biri ona, kızının on sekiz yaşına bastığında yılan tarafından sokularak öleceğini söyler. Kral, bu acı olayı engellemek için kule inşa ettirir ve kızını buraya kapatarak muhafaza altına aldırır. Kuleye bir yılanın girmesini engelleyecek her türlü önlemi almıştır. Günlerden bir gün kralın kızı hastalanır, ateşlenir ve yataklara düşer. Bunun üzerine tüm hekimler seferber olur, ancak çare bulamazlar. En sonunda bir hekim, kralın kızını iyileştirmeyi başarır. Kral o günü bayram ilan ederek kutlamalar yapar, törenlerin ardı arkası kesilmez. Bu sırada kuledeki kraliçeye de bir üzüm sepeti gönderilir. Bu sepetin içinden küçük bir yılan çıkar, prensesi sokar ve kâhinin sözleri gerçekleşmiş olur. Kralın kızı ölür ve kral ona Ayasofya'nın üzerinde bir tabut yaptırır. Bir rivayete göre, efsanedeki kral 578-582 tarihleri arasında hüküm sürmüş olan Bizans İmparatoru II. Konstantin'dir (Carnoy & Nicolaides, 1894, s. 41-46'dan aktaran Baykara, 2004, s. 334-335; Tatar, 2012, s. 18-20; T.C. Üsküdar Belediyesi, 2017).

Gizemli bir yapı olan Kız Kulesi ile ilgili tabii olarak daha birçok efsane anlatılagelmektedir. Bunlardan bazılarının araştırmamıza konu olan varyantın daha sağlıklı olarak değerlendirilmesi açısından göz önüne alınması uygun olacaktır.

1. 1611 yılında İstanbul'a gelen Domenico Gierosolimitano, Kız Kulesi'nden de söz ederken şu rivayeti aktarmıştır: *Diyorlar ki burasını eski bir imparatorun kızı yaptı, burada yaşadı ve bakire olarak öldü. Şimdi dört asker üç topla orada kalıyorlar ve devamlı nöbet tutuyorlar* (Michele Bernardini, 1985, s. 17-38'den aktaran Baykara, 2004, s. 332).

2. Roma Dönemi'nde Ovidius tarafından kaydedilmiş, İngiliz şair ve yazar Christopher Marlowe tarafından ise genişletilerek nazım şeklinde anlatılmış olan ve Kız Kulesi'ne atfedilen efsane ise kısaca şöyledir:

Hero, Afrodit Tapınağı'na bağlı bir rahibeymiş ve aşk onun için yasakmış. Kız Kulesi'nde yaşayan Hero'ya âşık olan Leandros, her gece yüzerek adaya gelir, ona aşkını fısıldarmış. Gece karanlığında güzel rahibenin yaktığı ateş Leandros'a yol gösterirmiş. Ancak, fırtınalı bir gecede rüzgâr meşaleyi söndürmüştü ve Leandros yolunu yitirerek karanlık sulara boğulmuş. Bunu öğrenen Hero da kendisini Boğaziçi'nin soğuk sularına atıvermiş... (1598)

3. Evliya Çelebi'nin (XVII. yüzyıl) aktardığı efsane ise şöyledir:

Bizanslılar, Battal Gazi'nin korkusundan deniz yüzünde büyük bir kule yaptırıp Üsküdar tekfurunun kızını ve kıymetli eşyaları saklar. O kuleye Kız Kulesi anlamında "Pirgos Tiskuris" derlermiş. Bu sırada Battal Gazi, Şam fethini bitirerek Üsküdar'ın böyle tahkim edildiğini işitince, yanına

aldığı gazilerle Üsküdar'ı basar. Oradan kayıkla Kız Kulesi'ne geçip kralın kızını, hazinesini ve ötekileri alıp Üsküdar'a geçer. Ancak Üsküdar'a zarar vermeksizin, geriye, Medayin'e (İran'da) döner (Akkaya, 2017, s. 325; Baykara, s. 332-333).

"Hero ile Leandros" Roma ve Bizans dönemlerinde Anadolu'da, Mısır'da ve Kırım'da söylenmiştir. Önceleri öykünün tek kaynağının Yunan mitolojisi olduğu düşünülse de artık Anadolu ve Orta Doğu anlatılarından etkilenmiş olduğu ortaya çıkmıştır. Batı Avrupa'daki Yunan hayranlığı sebebiyle Yunan ruh ve düşünce yapısının her türlü yaratmanın temelinde bulunduğu inanılmış ve her şey bu kültüre mâl edilmek istenmiştir. Ancak yirminci asrın ikinci çeyreğinde yapılmaya başlanan araştırmalar; Yunan mitolojisi ve felsefesinin beslendiği ana kaynakların Anadolu, Ortadoğu ve Mısır havzası olduğunu ortaya çıkarmıştır (Yörükân, 2006, s. 120-128).

2.3. Burana ve İstanbul Kız Kuleleri Kaynaklı Ortaya Çıkmış Olan Efsanelerin Karşılaştırılması

Rus halkbilimci Vladimir Propp 1928 yılında yayımladığı *Masalın Biçimbilimi (Morfolojiya Skazki)* adlı çalışmasında olağanüstü masalları yapı bakımından inceleyerek metin merkezli yapısal çözümleme yöntemini geliştirmiştir. Propp'a göre masalları muhteva ölçütlerine göre sınıflandırmak yanlıştır. Masalda değişmez değerlerle değişken değerlere rastlanmaktadır. Değişken unsurlar kişi adları, aynı zamanda kişilerin nitelikleri ve çevredir; değişmez unsurlar ise kişilerin eylemleri ya da işlevleridir. Buradan masalın çoğunlukla aynı eylemleri değişik kişilere yaptırttığı sonucu çıkarılabilir. Bu da masalları kişilerin işlevlerinden kalkarak incelememizi sağlamaktadır. Kişilerin işlevleri masalın temel bölümlerini göstermektedir ve öncelikle ayırt etmemiz gerekenler de bu işlevlerdir (1985, s. 26-27). Halk edebiyatının en yaygın kullanılan türlerinden olan efsaneler; mit, destan ve masallarla sınırdadır. Kısa, nesirle anlatılmış, doğaüstü olay ve tiplere sahip olmaları sebebiyle en çok masalarla benzerlik göstermektedir. Ancak hiç bir olağanüstü yanı bulunmayan efsanelerle de karşılaşmak mümkündür. Masalarda genellikle mekân ve zaman belirsizken efsaneler, zamana ve mekâna bağlı bir anlatı türüdür. Efsanelerin hacim, şekil ve tip bakımından masallarla benzerlik gösterdiğinden dolayı; Propp'un masalların yapısal çözümleme yönteminde (morfolojik yöntem) uyguladığı gibi efsanelerin de aynı şekilde değişmez ve değişkenleri esas alarak değerlendiriliriz.

Burana ve İstanbul Kız kuleleri üzerine söylenegelen efsanelerindeki şahıs kadrosu ve olay örgüsü şaşırtıcı derecede benzemektedir. İki efsanede de merkezi kahramanlar soylu bir aileye mensuptur. Şahıs kadroları genel olarak aynı olmakla birlikte Burana'daki baba han, kız *hanbikedir*; Kız Kulesi'ndeki baba kral, kız prensistir. Falcı ise Burana'da bahşı, Kız Kulesi'nde kâhin olarak geçmektedir. Bu bölgesel ve tarihî sebeplerden kaynaklanmaktadır. Burana Karahanlı Dönemi'nde yapıldığı ve bu bölgede genellikle Türk soylu hükümdarlık ve hanlıklarının hüküm sürdüğü için tiplerdeki adlandırmalar da yerel adlandırmalara göre şekillenmiştir. Burana üzerine söylenen efsane; bölgenin Karahanlılardan sonra Türk ve Moğol boyları arasında sürekli el değiştirmesiyle, yeni sakinleri tarafından Balasagun şehrinin eski sakinlerine atfedilmiştir. İstanbul'un 1543 yılında Osmanlı Devleti tarafından fethedildiği göz önüne alınırsa mevcut olan Kız Kulesi ile ilgili ortaya çıkan efsane, Türkler tarafından daha önce hüküm sürmüş olan Bizans'a atfedilmiştir. Böylece kral ve prenses tip adlandırması ortaya çıkmıştır. Ayrıca İstanbul'daki efsaneye Bizans bakiyesi Hıristiyan Rum halkın da katkıda bulunmuş olma olasılığı yüksektir. İki efsanede bölgeye sonradan gelmiş veya bölgede yaşayıp da bu binaların mazisini bilme ve anlamlandırma çabasında olan toplumlar tarafından yaratılmıştır. İki efsanede de ortak kadın, yönetici/hükümdar, şifacı/bilge/aksakal ve hayvan

tipleri vardır. İki efsanenin de merkezi kahramanları asilzade kadınlar ve koruyucu babalardır. Kızların ölümüne sebep olan Burana'da karadul örümceği, Kız Kulesi'nde yılanıdır. Bu farklılık çevreyle ilgili şartlardan kaynaklanmaktadır. Çünkü Burana Kulesi karada, İstanbul Kız Kulesi denizdedir. Neticede iki efsanede de korkutucu, endişe verici ve zararlı bir tip olarak zehirli hayvanlar yer almaktadır.

Olay örgülerindeki farklı noktalar şunlardır: *Burana Efsanesi'*nde *İstanbul Kız Kulesi Efsanesi'*nden farklı olarak, kâhin cezalandırılmıştır ve mağdur konumundadır. İstanbul'daki efsanede Burana'dan farklı olarak kız ölmeden hemen önce hastalanmış ve iyileşmiştir. Kız, daha sonra yapılan kutlamalarda hediye olarak gelen bir üzüm sepetindeki yılanın sokmasıyla; Burana'da ise babanın kızına kendi eliyle getirdiği üzüm sepetindeki karadul örümceğinin sokması sonucu ölmüştür. İstanbul'daki efsanede üzüm sepetinin başka birileri tarafından gönderilmiş olması, yaşanan kozmopolit sosyal çevrenin folklorla yansması olsa gerektir. Efsanelerin içeriği; Türk kültüründe kız çocuğuna verilen değeri, onu korumak için yapılabilecek fedakârlıkları ve aile bağlarını gösterir niteliktedir. Efsanelere konu olan iki kule de bir kızı tehlikeden koruma amacıyla yaptırılmıştır. Hatta İstanbul Kız Kulesi'nin ismi de doğrudan bir kadına atfedilmiştir. İki efsane de kötü sonla bitmektedir. Burana'daki efsanede baba Kız Kulesi'ndekinden farklı olarak evlat acısına dayanamayıp ölür. Güçlü han ve kral, halklarına ve dünyaya hükümseler bile kızlarının başlarına gelecek olanlara engel olamazlar. Efsanelerin ikisinde de ölümden, alnyazısından kaçılmayacağı ve kaderin önüne geçilemeyeceği ana fikri hâkimdir.

Elde ettiğimiz bilgiler ışığında, bu iki efsanedeki kahramanlar tipolojik ve karakter özellikleri açısından tablo şeklinde karşılaştırılmıştır:

Tablo 2. Efsanelerde Geçen Kahramanların Tipolojik ve Karakter Özellikleri Açısından Karşılaştırılması

Tipler	Burana Kulesi	İstanbul Kız Kulesi
Kadın	Hanbike: kız evlat	Prenses: kız evlat
Yönetici/hükümdar	Han: baba, koruyucu	Kral: baba, koruyucu
Şifacı/ermiş/aksakal	Bahşi: esrarengiz, mağdur	Kâhin: esrarengiz
Hayvan	Karadul örümceği: zararlı	Yılan: zararlı

Burana ve İstanbul Kız kuleleri efsanelerindeki bu olağanüstü benzerlik 31 Ekim 1884'te Kazan'da gerçekleştirilen Rusya IV. Arkeoloji Çalışmaları Zirvesi'nde de araştırmacıların ilgisini çekmiştir (31-Oktyabr': Tarih Baraktarı, 2007). Bahsi geçen iki kule de halk nazarında şekilleri itibarıyla korunaklı bir yeridir ve bir hükümdar kızını tehlikeden koruma amacıyla inşa edilmiştir. Ayrıca Azerbaycan'daki *Bakü Kız Kulesi Efsanesi'*nde zalim bir hanın oğluna almak istediği kızın erkek kardeşleri onu korumak için kule inşa ettirmişlerdir (Acaloğlu-Beydili 2005: 168-169). *Silifke Kız Kalesi Efsanesi'*nde¹ bölgenin beyi, *Beyşehir Kız Kalesi Efsanesi'*nde de bir Selçuklu Sultanı Burana ve İstanbul Kız kulelerindeki efsanelerdeki gibi kızlarını zehirli bir hayvandan korumak için söz konusu yapıları inşa ettirmişlerdir. Bu efsanelerde gelişen olaylar Türk Dünyasının her yerinde kadının toplumdaki önemi ve statüsü konusunda önemli ipuçları vermektedir.

*Burana Efsanesi'*nde geçen bahşi kelimesini eski Türk inançları çerçevesinde değerlendirmek gerekmektedir. Bahşi kelimesi Burkancılıktaki (Türk Budizmi) din adamı anlamına gelen sözcükten gelmektedir. Rus etnograflar tarafından Türkistan'da yapılan araştırmalara göre 20. yüzyılın başlarında bile bahşilar, İslam dininin ağır baskısı altında varlıklarını muhafaza

¹ Ayrıntılı bilgi için Sakaoğlu 1976: 151-152.

edebilen gerçek kamlardır (şaman), tespitinde bulunulmuştur (İnan, 1986, s. 112). Eski anlamını, önemini ve değerini kaybetmiş olsa da günümüzde bahşılık geleneği yaşamaktadır. Günümüz Kırgızistan'ında da bahşılar tıpkı eski Türk kamları gibi kâhin (falıcı), şifacı (halk hekimi), yadacı² veya belirli çevrelerce itibar edilen bir din adamı statüsündedir. 21. yüzyılın şartları gereği tabii olarak toplumun bahşılara bakış açısı kişiden kişiye ve bölgeden bölgeye değişmektedir.

1797'de İstanbul'da bulunan A. L. Castellan, Kız Kulesi'ne dair Türkler arasında söylenen efsanenin Fransızca geniş bir çevirisini vermiştir. Efsanede "Mihir-Schighil" (Mihir-i Çiğil / Çiğil Güneşi) adını verdiği, bir padişah kızının hikâyesini anlatır. Hikâyeye, buraya gelen bir İranlı Şehzade de karışır. Bu varyantta kulede yaşayan kıza verilen Mihir-i Çiğil adı dikkat çekmektedir. Castellan bu kelimenin anlamını "güzellik güneşi" (soleil des beaute) olarak vermiştir. Ancak burada söz konusu olan "çiğil" İran ve erken devir Türk edebiyatında güzellik simgesi sayılan "çiğil" sözcüğüdür. Üsküdar'da Türkler arasında söylenen efsanelerden birisi, eski Karahanlı devrinden kalmış olan hatıraları da yansıtmaktadır (Baykara, 2004, s. 333). Kaşgarlı Mahmud'un ve çeşitli yabancı seyyahların naklettiğine göre Karahanlılar Dönemi'nde Taraz, Balasagun, Isıkgöl ve Kaşgar ahalisinin ekseriyetle Çiğillerden (Çiğil Türkleri) oluştuğu bilgisi bize mesele hakkında ipuçları vermektedir (Minorsky, 1937, s. 297-300; Barthold, 2010, s. 70, 96, 349). Castellan'ın aktardığı Mihir-i Çiğil adını da irdelemek gerekir. Çiğiller çevrelerinde, şehirlerinin ve kendilerinin güzellikleriyle tanınan bir Türk kavmi olarak bilinmekteydi (Güftar & Ziya, 1984, s. 714). Orta Farsçadaki ve Eski Türk Edebiyatı'ndaki "bir güzellik timsali" olarak "çiğil" kelimesi muhtemelen bu kavim kaynaklı ortaya çıkmıştır. Fransız seyyahın aktardığı efsanedeki Mihir-i Çiğil adlı kahramanın ismini değerlendirirken eski edebiyattaki anlamının yanı sıra büyük olasılıkla Burana Kulesi'ni inşa etmiş ve efsanesini de üretmiş olan Çiğil Türklerini de göz önüne almak gerekmektedir. Çiğil Türklerinin bir kısmı Karahanlıların yıkılması, Türkistan'daki siyasal istikrarsızlık ve Moğol baskınları nedeniyle göç ederek Anadolu'da muhtelif yerlere yerleştirilmişlerdir. Günümüzde de Anadolu'da Çiğil adını taşıyan birçok yerleşim yeri vardır.³

Halkbiliminde yayılma kuramının öncülerinden Friedrich Ratzel'e göre kültürel ürünlerdeki benzerlikler bu toplumlar arasındaki tarihsel bir ilişkiyle ilgilidir. Benzerliğin temelinde, insanlık tarihinde tespit edilen ve edilemeyen birçok göç vardır. Bu göçlerle insanlar, oluşturdukları kültürel yapıları da beraberlerinde taşımaktadırlar (Örnek, 1968, s. 173). Ratzel'in öğrencisi Leo Frobenius ise eski devirlerden beri dünyada on iki kültür yaratma çevresi olduğunu ve bu çevrelerden kültürün yayıldığını öne sürmüştür. Frobenius'un on iki kültür çevresinden birisi de Bozkır Kültür Çevresidir. Bu görüşe göre Türkler, dünya kültürünün temellerinde var olan kültürel ürünlerin ilk şekillerini yaratan toplumlardan birisidir (Kafesoğlu, 1998, s. 36-38). Bunun sonucunda farklı Türk topluluklarında benzer efsanelerin karşımıza çıkması tabiidir. Finli halkbilimci Honko'ya göre efsaneler inançları açıklamaktadır ve efsanelerin sınıflandırmasını yapıldığında onları mahalli ve gezgin efsaneler olarak ikiye ayırmak mümkündür (Petikainen, 2003, s. 224). İki kulenin efsanelerindeki şaşırtıcı benzerlik Türklerin Balasagun'dan giderken millî hafıza olan efsanelerini de yeni vatanlarına götürdükleri ihtimalini güçlendirmektedir.

² Türk kavimlerinde çok eski devirlerden beri yaygın bir inanca göre, büyük Türk Tanrısı Türklerin atasına "yada" denilen bir sihirli taş armağan etmiştir. Sahibi bununla istediği zaman yağmur, kar, dolu yağdırır ve fırtına çıkarırdı. Bu taş her devirde Türk kamlarının ve büyük Türk komutanlarının ellerinde bulunmuştur. Zamanımızda da büyük kamların ve yadacıların ellerinde bulunmaktadır (İnan, 1986, s. 160).

³ Ayrıntılı bilgi için Yakupoğlu 2010: 126-130; Sezen 2006: 129.

Sonuç

Burana Kulesi, Türkistan'ın merkezi sayılabilecek bir konuma sahip olan Kırgızistan'da, Kız Kulesi ise Asya ile Avrupa'nın kesiştiği noktada yer alan Türkiye'nin İstanbul şehrinde bulunmaktadır. İki kule de bulunduğu ülke için marka değerine ve turizm açısından çok önemli işlevlere sahiptir. İki kule arasındaki kuş uçuşu mesafe 3.785 kilometredir. Coğrafi uzaklık ve tarihsel şartlar sebebiyle iki coğrafya arasında siyasal, sosyal ve kültürel ilişkiler günümüzdeki kadar canlı olmamıştır. İncelediğimiz efsanelerde değişkenlerde (kişi adları, kişilerin nitelikleri ve çevre) kısmen farklılıklar olsa da değişmeyenlerin (kişilerin eylemleri ya da işlevleri) ortak olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Yüzyıllardır birbirinden uzakta, farklı tarihî süreçlerden geçmiş ve farklı komşularla kültür alışverişinde bulunmuş olmalarına rağmen, Kırgızistan ve Türkiye Türklerinin söz konusu efsaneleri içerik, olay örgüsü ve şahıs kadrosu bakımından büyük benzerlikler göstermektedir. Bu iki efsane varyantındaki benzerlikler ancak genetik ortaklıkla ve kültürel kalıtımla açıklanabilir. Bu benzerlikler, anayurtlarından sözlü geleneğin ve mitolojik öğelerin yeni yurtlara tek bir merkezden taşınmış olma ihtimalini güçlendirmekte; farklılıkların ise yaşanan coğrafyalardan, geçirilen farklı tarihî süreçlerden ve komşularla etkileşimden kaynaklandığı görülmektedir.

Araştırmamıza konu olan iki mimari eser de halk nazarında bir genç kızın korunduğu ulaşılmaz, heybetli ve emniyetli bir yerdir. İncelediğimiz *Kız Kulesi Efsanesi* varyantının çeşitli araştırmacılar tarafından Bizans kaynaklı olduğu öne sürülmekle birlikte çalışmamızda bu değerlendirmelerin Propp'un bahsettiği değişken unsurlara dayandırıldığı tespit edilmiştir. Efsanede geçen kişi adları, aynı zamanda kişilerin nitelikleri ve çevreye bağlı olarak efsanenin menşei ve kaynağı konusunda ortaya konulan görüşler yanılgıya sebep olmuştur. *İstanbul Kız Kulesi Efsanesi* her ne kadar Bizans kaynaklı adlandırmalar barındırıyor ve efsanede Bizans Dönemi'ne atfediliyor olsa da bu efsane varyantının konu, olay örgüsü, kişilerin eylemleri ve işlevleri noktasında *Burana Kulesi Efsanesi*'yle neredeyse bire bir örtüşmesi sebebiyle gezgin bir efsanedir ve kaynağının Türkistan olma ihtimali daha ağır basmaktadır. Beyşehir'de Selçuklu, Silifke'de Beylikler, Azerbaycan'da Şirvanşahlar ve Kırgızistan'da Karahanlılar Dönemi'ne atfedilen, benzer muhtevalara sahip, bölgenin yöneticisi tarafından kızını tehlikeden korumak üzere inşa edilmiş olan yapılar çevresinde ortaya çıkan efsanelerle de karşılaşmamız efsanenin Türk göçleriyle paralel olarak doğudan batıya taşındığını göstermektedir. Nitekim Türk destanlarında da kızlarını korumak üzere Hakan'ın kızlarını kule yaptırıp oraya kapatması motifi bulunmaktadır. İstanbul'un 1453 yılında fethedilmesiyle şehrin yeni sakinleri olan Türklerin, şehirdeki mevcut yapıların oluşum hadiseleriyle ilgili bir yorumlama ve anlamlandırma çabasına girmiş oldukları görülmektedir. İstanbul'a yerleşen ilk Türkler yapıların mazarını yorumlarken olaylardaki şahısları *Kız Kulesi Efsanesi*'nde olduğu gibi tabii olarak şehrin eski sakinlerine dayandırmışlardır. Böylece Burana'daki efsane İstanbul'a ulaştığında; han Bizans imparatoruna, hanbike prensese, bahşi kâhine, karadul örümceği ise yılanı dönüştürmüştür. Mekânın mazisi konusundaki muamma efsaneyle anlamlandırılırken ana kaynaktan taşınan efsanenin olay örgüsü, konusu, inanç ve kültür unsurları korunmuş, böylece mekâna milli bir kimlik kazandırılmıştır. Ayrıca Kız Kulesi ile ilgili Bizans kaynaklı efsanelerin konuları, olay örgüleri ve şahıs kadroları bakımından referans kaynağın eski Yunan mitolojisi olması ve incelenen efsane varyantıyla belirgin bir benzerlik göstermemesi de bu görüşü destekler niteliktedir. Neticede iki efsanenin Türkistan ana kaynağından çıkmış olma olasılığı yüksektir. Türkiye Türkleri göç ettikleri anayurtlarındaki inanç, kültür ve mistik unsurları da beraberlerinde getirmiş ve yeni yurtlarındaki bir yapıya atfetmişlerdir. Türkler kendi inanç, zevk, hayal güçleriyle ürettikleri bir efsaneyi Kız Kulesi için yeniden yorumlayarak anlatmaya

devam etmişlerdir. Efsanedeki paralellikler Türk halklarının, yüzyıllar süren göçlere ve binlerce kilometrelik uzaklığa rağmen folklorik olarak aynı kaynaktan beslendiklerinin ve aynı değerleri yaşattıklarının kanıtıdır.

Yaptığımız incelemede efsanelerin oluşumuna kaynaklık eden yapıların buldukları çevre için; çok büyük mimari, kültürel ve folklorik değer taşıdıkları görülmektedir. Modernleşme ve kentleşmenin etkisiyle tarihî yapılar ve bunların çevrelerinde oluşan efsaneler de yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu yapıların ruhu ve kimliği olan efsanelerin kayıt altına alınarak kültürel belleğin korunması, gelecek kuşaklara aktarılması ve sağlıklı efsane varyantlarının belirlenerek turizm ve tanıtım faaliyetleri içerisinde de değerlendirilmesi gerekmektedir. Burana Kulesi'nin içinde bulunduğu Balasagun Antik Kenti'nin koruma ve tanıtım faaliyetlerindeki yetersizlikler nedeniyle hak ettiği değeri görmediği açıktır. Türkiye'nin ve İstanbul'un markası ve sembollerinden olan Kız Kulesi'nin özel ticari bir işletme olarak kullanılması yerine bir dünya mirası, kültür ve sanat varlığı olarak değerlendirilmesi daha uygun olacaktır. Türk Keneşi ve TÜRKSOY gibi kuruluşlar tarafından tıpkı UNESCO Dünya Miras Listesi gibi "Türk Dünyası Doğal ve Kültürel Miras Listesi" oluşturularak bu tür yapıların kayıt altına alınması, restorasyonu, korunması ve dünya turizmüne kazandırılması gerekmektedir. Bu sayede mekânın kimliği olan yapılar hem korunmuş hem de sosyal, kültürel ve ekonomik hayata daha verimli bir şekilde kazandırılmış olacaktır.

Summary

Burana is used as the name of an ancient city, 12 km southwest of Tokmok district center, 81 km from Bishkek, the capital of Kyrgyzstan. These ruins, called Burana, are actually Balasagun, the capital of Turgish (699-766), Karluks (766-840) and Kara-Khanid Khanate (840-1212). The Burana Tower was built in the first half of the 11th century. The height of the tower is 24 meters. It was used both as a minaret and as a watchtower. Today, there are a small museum, Christian and Muslim tombstones, türbe (mausoleum) with the balbals (kurgan stelas), hamam (Turkish bath) and the ruins of the defensive wall around the tower.

The Maiden's Tower is a tower lying on a small islet located at the southern entrance of the Bosphorus from the coast of Üsküdar in Istanbul, Turkey. The tower, which is placed on a flat surface of 35-36 meters in diameter, is 18 meters high and has five floors. The Istanbul Maiden's Tower was used in various functions: as a watchtower, as a defensive tower, as a lighthouse, as a prison and a place of exile, as a customs station, as a platform for cannon fire and also reading marches, as a quarantine hospital and a radio station. Due to its location and beautiful landscape, which opens from the shore, the tower is one of the most important sights of Istanbul and has worldwide popularity.

Khan has a beautiful daughter whom he loves more than anything else. Old khan is afraid that he will die without seeing the happiness of hanbike (daughter of Khan). He calls the bakshies (soothsayers) and orders them to tell about the future of his daughter. Bakshies told that hanbike would be the happiest in the world. But the oldest of them said that the fate of hanbike would be very sad and she would die from the bite of a spider before reaching adulthood. The bakshy was cast into prison. Khan ordered to build a very high tower. From that moment hanbike began to live in a small bright room on top of the tower.

Hanbike is sixteen years old, khan thinks that the prophecy will not come true, and goes to her with gifts. He brings a big tray of grapes to his daughter. At this moment a spider crawls out of the grapes and bites the hanbike. Hanbike dies. Old Khan is very upset by the death of his daughter and dies same year.

One of the Byzantine kings has a daughter whom he loves very much. One day, he

gathered the soothsayers and asked them about the future of his daughter. One of them told him that his daughter would be stung by a snake at the age of eighteen. To prevent this sad event, the king built a tower and locked his daughter there. King took every precaution. One day the king's daughter became very ill. All the doctors of the kingdom tried to find a cure. Finally, one doctor managed to cure the king's daughter. The king celebrated this day as a holiday. A basket of grapes was sent to the princess. At this moment a small snake crawled out of the basket and stung the princess. The words of the soothsayer came true and the princess died.

The characters and plot in the aforementioned legends are very similar. The main characters belong to a noble family. The father in the legend of Burana is the khan, and his daughter is hanbike. In the legend of the Maiden's Tower, the father is the king, and the daughter is the princess, a bakshy is in Burana and a soothsayer is in the Maiden's Tower. This is due to regional and historical reasons.

In both legends there are noble women, fathers-rulers, soothsayers, bakshies, healers, saints and venomous, fear-giving animals. The black spider is the cause of the death of the hanbike in Burana, the snake - in the Maiden's Tower. This difference is due to environmental conditions, because the tower of Burana is on land, the Maiden's Tower is at sea.

Legends tell about values and family ties in the Turkic culture. Also legends have the bad ending. The mighty khan and the king cannot change the fate, despite the fact that they rule the people and the world. In both legends, the main idea is that you cannot avoid the death and escape from the fate.

Both towers have brand value and very important features in terms of tourism for the country where they are located. In the legends that are researched, the environment, the names and the qualifications of people, have some differences, but the actions and functions are common.

The similarities in the legends of two Turkic people, which are geographically distant from each other, experienced different historical processes with different political boundaries and living conditions, can only be explained by a genetic community and cultural heritage. These similarities reinforce the possibility that oral traditions and mythological elements from their homeland were moved to new places of residence. The differences are associated with the new geographical location, different historical processes and interactions with neighbors.

Legends have great architectural, cultural and folklore value. Under the influence of modernization and urbanization, the legends are endangered. Legends that are the soul and originality of architectural structures should be recorded, and cultural memory should be preserved, passed on to future generations, and versions of legends should be evaluated in the framework of tourism and promotional activities.

KAYNAKÇA

- Acaloğlu, A. & Beydili, C. (2005). *Əsatirler, əfsanə və revayətlər*. Bakü: Şərq Qerb.
- Ağalar, N. (2016). Galata Kulesi ve Kız Kulesi'nin aşkı (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- Akkaya, M. (2017). Evliya Çelebinin Seyahatnamesi'nde Üsküdar. *Kesit Akademi Dergisi (The Journal of Kesit Academy)*, (3) 11: 321-338. doi: 10.18020/kesit.1330.
- Asanov, Ü. (2004). *Kırgızstanın coğrafyası*. Bişkek: Mamlekettik Til cana Entsiklopediya Borboru.
- Bartold, V. (2004). *Orta Asya Türk tarihi dersleri* (H. Dağ Haz.). İstanbul: Çağlar Yay.
- Bartold, V. (2010). *Orta Asya tarih ve uygarlık* (D. A. Batur Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Baykara, T. (2004). Türkistan'dan gelen bir isim ve efsane: Kız Kulesi. I. *Üsküdar Sempozyumu* içinde (s. 332-336). İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Üsküdar Araştırmaları Merkezi.
- Buyar, C. (2017). İlk Türk-İslam şehirlerinden biri olarak Balasagun. A. Demir (Ed.) *Türk Tarihine Dair Yazılar* içinde (547-566). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Brudny, D. & Eşmambetov, K. (1977). *Kırgızskie narodniye skazki*. Frunze: Kırgızistan.
- Carnoy, H. & Nicolaidès, J. (1894). *Folklor de Constantinople*. Paris.
- Esin, E. (1978). *İslamiyetten önceki Türk kültür târihi ve İslâma giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Fedakar, P. (2013). Evliya Çelebi'nin izinde İzmir'in imgeleri. *Kent ve Seyyah: Evliya Çelebi'nin Gözüyle İzmir ve Çevresi-II* içinde (s. 229-236). İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Güftar, G. & Ziya, F. (1984). *Farsça-Türkçe lûgat*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Güner, İ. & Ertürk, M. (2004). Türkiye il merkezi kent adlarının kaynakları üzerine bir araştırma. *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, Bahar (12), 39-62.
- Hacaloğlu, Y. & Memişoğlu, R. (2010). Dede Korkut destanlarında adları geçen Oğuz beylerinin hatıralarını taşıyan yer adları üzerine bir deneme. *Journal of Social Policy Conferences*, Ekim (49), 771-815. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusskd/issue/897/10046>.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk millî kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kambaraliev, U. (2015). *Eldik ulamıştar cana ikayalar körköm çığarmalarda cana filmderde*. Bişkek: Kırgızça Süylöşölü.
- Kanimetov, A. & Esenalieva, G. (2014). Karahaniler dinastiyasının kelip çıkışı. *İzvestiya Vuzov* (4), 107-109.
- Marloe, C. (1598). *Hero and Leander*. London: Adam Islip.
- Minorsky, V. (1937). *Hudûd al-âlam-the regions of the world*. Londra: Oxford University Press.
- Örnek, S. V. (1968). Etnolojinin tarihçesi, başlıca ekolleri, görevleri. *Antropoloji* (4), 165-193. Erişim adresi: <http://sedatveyisornek.humanity.ankara.edu.tr/files/2014/12/1968-Etnolojinin-Tarihcesi.pdf>.
- Petikainen, J. (2003). Efsanenin yapısı ve fonksiyonu (İ. Görkem Çev.). G. Ö. Eker & M. Ekici & M. Ö. Oğuz & N. Özdemir (Haz.) *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar* içinde (s. 223-240). Ankara: Milli Folklor Yayınları.
- Propp, V. (1985). *Masalın biçim bilimi* (M. Rifat & S. Rifat Çev.). İstanbul: Kent Basımevi.
- Sakaoğlu, S. (1976). *101 Anadolu efsanesi*. İstanbul: Damla Yayınevi.
- Sarı, E. (2016). *Efsaneler*. Antalya: Nokta E-book Publishing. Erişim adresi: <https://books.google.kg/books?id=THnbDQAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=eren+sar%C4%B1+efsaneler>.
- Sezen, T. (2006). *Osmanlı yer adları*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- T.C. Üsküdar Belediyesi. (2017, 03 Şubat). Kız Kulesi. Erişim adresi: <https://www.uskudar.bel.tr/tr/main/pages/kiz-kulesi/35>
- Tatar, R. S. (2012). *Bu toprağın efsaneleri*. İstanbul: Su Yayınevi.
- Törökanov, E. (1989). *Respublikalik arheologiya-arhitekturalık Burana Muzey-Kompleksi*. Bişkek: Tarih cana Madaniyat Esteliklerin Korgoonun Kırgız Respublikalik Koomu.
- Türkhan, M. S. (2008). XVIII. yüzyılda Kız Kulesi. V. *Üsküdar Sempozyumu* içinde (s. 653-664). İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Üsküdar Araştırmaları Merkezi.
- Ürekli, M. (2018). Kırgızistan'daki eski yerleşim yerleri ve tarihî kalıntıların değerlendirilmesi:

- Balasagun, Ak-Beşim, Sarıg (Krasnaya-Reçka). *Osmanlı Mirası Araştırmaları (OMAD)*, (5) 11, 203-215. doi: 10.17822/omad.2018.94.
- Yakupoğlu, C. (2010). Türkistan'ın büyük Türk boylarından Çiğiller ve Anadolu'da iskân izleri. *Tarih Araştırmaları*, (29) 47, 103-136. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tariharastirmalari/issue/47784/603649>.
- Yıldız, B. (2014). Balasagın-Burana Açık Hava Müzesi ve Arap harfleriyle yazılmış mezar taşları. *Tarih Okulu*, (XVIII) 7, 193-194. doi: 10.14225/Joh499.
- Yörükân, T. (2006). *Yunan mitolojisinde aşk*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

EKLER

Fotoğraf 1: Burana Kulesi ve balballar. (2017), Yazarın kendi çektiği fotoğraf.

Fotoğraf 2: İstanbul Kız Kulesi. (2016), Yazarın kendi çektiği fotoğraf.

TEV'EM MAAŞI: OSMANLI DEVLETİ'NDE ÇOĞUL GEBELİKLER İLE DÜNYAYA GELEN ÇOCUKLARIN HİMÂYESİ*

“TEV'EM” SALARY: PROTECTION OF CHILDREN BORN FROM MULTIPLE PREGNANCIES IN THE OTTOMAN STATE

Hüseyin MUŞMAL**

İrem GÜRBÜZ***

Öz

İslamiyet'e göre toplumun zayıf kesimini oluşturan yetim, hasta, dul, yaşlı ve yoksul kişilerin maddî ve manevî olarak himâye edilmesi önemli bir hususu teşkil etmektedir. Hatta toplumda bu gibi kişilere yardım edenler Allah'a yakın ve hayırlı bir mümin olarak görülmüşlerdir. Bir İslam devleti olan Osmanlı Devleti de bu sorumluluk bilinciyle hareket etmiş ve böylece toplum düzeni ve refahını gözeterek toplumsal sürekliliği sağlamayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nin geliştirdiği ve uyguladığı pek çok politika bulunmaktadır. Bunlardan biri de, yoksul ailelerde çoğul gebeliklerle dünyaya gelen çocukların tev'em maaşı uygulaması ile gözetilmesidir. En erken tarihli örnekleri 1760'lara tekabül eden bu uygulama, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar tatbik edilmiştir. Tev'em maaşı uygulaması, aile kurumunun korunması ve devletin tebaasına olan sorumluluğunu göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişmeye başlayan “modern sosyal devlet” anlayışının ve merkez-çevre ilişkilerinin düzenlenmesinde uygulanan politikaların bir parçasını teşkil etmesi açısından da mühimdir.

Çalışmanın temel kaynağını Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşiv Belgeleri oluşturmaktadır. Seçkisiz (rastgele / tesadüfî) örnekleme yöntemi ile elde edilen belgeler; çoğul gebeliklerin türü, maaş miktarı, ödemeyi yapan kurum, ebeveynlerin meslekleri ve statüsü ile ikamet yerlerine göre değerlendirmeye alınmıştır. Bu kapsamda tev'em maaşı ödemelerinin kimlere ve ne kadar süre ödendiği, maaş miktarının ne kadar olduğu; ayrıca çocuk sayısının, babanın mesleğinin, statüsünün veya yaşadıkları bölgenin maaş tahsisinde bir etken oluşturup oluşturmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra çalışmada, maaşların ödendiği kurum ile devletin bu maaşı ödeme nedenleri de araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti, Sosyal Yardım, Tev'em Maaşı, Aile, Çocuk, İkiz

* Söz konusu çalışma, Prof. Dr. Hüseyin Muşmal'ın danışmanlığında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi İrem Gürbüz tarafından tamamlanan doktora seminerinin geliştirilmesi sonucunda hazırlanmıştır.

** Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, hmusmal@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3137-0069>

*** Doktora Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, iremgurbuz90@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8866-9953>

Gönderim Tarihi: 28.04.2020
Kabul Tarihi: 10.08.2020

Abstract

According to Islam, the material and moral protection of orphans, patients, widows, elderly and poor people who compose the weak part of the society constitutes an important issue. In fact, those who help such people in society have been regarded as a auspicious believer. Ottoman State which is an Islamic state also acted with this awareness of responsibility and and thus aimed to ensure social continuity by respecting the social order and welfare.

Accordingly, there are many policies developed and implemented by the Ottoman State. One of these is also the guarding of children born from multiple pregnancies in poor families with "tav'am salary" application. This application, the earliest examples of which corresponded to the 1760s, was applied until the last times of the Ottoman State. Tav'am salary application is important in terms of protecting the family institution and to show the responsibility of the state to its citizens. It is also important in that it constitutes a part of the policies implemented in the regulation of center-periphery relations and the "modern social state" understanding beginning to develop from the second half of the XIXth century.

The main resource of the study consists of Presidency Ottoman Archive Documents. These documents, obtained through the random (accidental / incidental) sampling method were evaluated according to the type of multiple pregnancies, the amount of salary, the institution making the payment, the professions and statuses of the parents and their places of residence. Accordingly, the aim of the study was to determine to whom and for how long the tav'am salaries were paid, what the amount of these salary was and whether the number of children, the profession and status of the father and the region they lived in formed a factor in salary allocation. In addition, the institution making the payments and the reasons of the state for paying such salaries were examined in the study.

Keywords

Ottoman State, Social Welfare, Tav'am Wage, Family, Children, Twins

GİRİŞ

Osmanlı klasik döneminde korunmaya ve yardıma muhtaç kişiler; zekât ve sadaka gibi bireysel yardımlaşmaların yanı sıra imaret ve vakıflar aracılığıyla himâye edilmiştir (Ortaylı, 2002, s. 25). Bir İslam devleti olmanın yüklediği sorumluluk ile hareket eden Osmanlı Devleti yöneticileri, yoksullara yönelik yürüttükleri bu tür politikalarla toplum düzeni ve refahını gözeterek toplumsal sürekliliği sağlamayı amaçlamışlardır. İslamiyet'e göre toplumun zayıf kesimini teşkil eden yetim, hasta, dul, yaşlı ve yoksul kişilerin maddî ve manevî olarak himâye edilmesi çok önemli olup bu konu hakkında insanlığa ayet ve hadisler vasıtasıyla birçok önerilerde bulunulmuştur. Kuran'da; *"Vaktiyle biz, İsrailoğullarından: Yalnızca Allah'a kulluk edeceksiniz, ana-babaya, yakın akrabaya, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz diye söz almış ve «İnsanlara güzel söz söyleyin, namazı kılın, zekâtı verin» diye de emretmiştik"* (Kur'an-ı Kerim 2: 83) şeklinde geçen ayetten de anlaşılacağı üzere yardıma muhtaç kişilerin korunması açıkça buyrulmuştur¹. Yine bu hususla ilgili Hz. Muhammed'in *"Ancak iki kişi gıpta edilmeye değer: Birisi, Allah'ın kendisine Kur'an ihسان ettiği ve gece-gündüz onunla meşgul olan (onu okuyan, onunla amel eden) kimsedir. Diğeri de Allah'ın verdiği malı gece-gündüz (fakirlere) infak eden kimsedir"* (Buhârî, Fedâilü'l-Kur'an, 20; Müslim, Salâtü'l-Misâfirin, 266), *"Servet bir Müslüman için ne güzel arkadaştır. Yeter ki, o servetinden fakire, yetime ve yolcuya vermiş olsun"* (Ahmed b. Hanbel, Müsned, III/21) ve *"Üstteki el (veren el), alttaki elden (alan el) daha hayırlıdır"* (Buhârî, Zekât, 18; Müslim, Zekât, 107, 124; Ebû Dâvûd, Zekât, 28, 39; Tirmizî, Zekât, 38) gibi hadisleriyle Müslümanların yoksullara yardım etmesi teşvik edilmeye çalışılmıştır. Hatta zekât veren ve fakire, yetime yardımda bulunan kişiler, Allah'a yakın ve hayırlı bir mümin olarak görülmüştür (Özbek 2002, s. 10; Demirci Akyol, 2011, s. 69-70; Taşkesen, 2017, s. 59, 61)².

XVI. yüzyılın ilk yarısı, Osmanlı Devleti'nin dünya tarihinde en etkin olduğu dönem olarak değerlendirilebilir. Bu yüzyılın ikinci yarısında ekonomik olarak bir dalgalanma dönemine girilmesi, XVII. yüzyılda ise devletin her alanda kötüye gitmesi ekonominin iyice bozulmasına sebep olmuştur. Her ne kadar devlet toplum ekonomisini düzeltmeye yönelik çeşitli çözümler üretse de halkın üzerindeki ekonomik baskı XVIII. yüzyılda daha da etkin hale gelmiştir. Uzun süreli savaşlar, salgınlar, doğal afetler ve ülke nüfusunda göçler ile meydana gelen artış gibi etkenler, Osmanlı toplumunun içerisinde yer alan yardıma muhtaç kişilerin sayısının artmasına yol açmıştır. Ayrıca vakıf ve imaret gibi sosyal kurumlarının da zaman içerisinde işlevlerini önemli ölçüde yitirmeleri; devleti, XIX. yüzyıldan itibaren muhtaçlara ve yoksullara yönelik bir takım politikalar geliştirmeye yöneltmiştir. Özellikle yoksul halkın yedirilip içirilmesi ve barındırılmasında önemli bir rol oynayan vakıfların arka planda kalmasıyla bu işler, artık

¹ Yoksullara yardım edilmesi ile ilgili diğer ayetler için bk. (Kur'an-ı Kerim 2: 177, 215; Kur'an-ı Kerim 4: 8, 36, 89).

² Hz. Ömer'in Abdurrahman b. Avf'a çok değer verdiği ve geceleri Medine sokaklarında dolaşacağı zaman bazen onu yanına alıp, onunla birlikte asayiş kontrol ettiği rivayet edilmektedir. Yine böyle bir gün Hz. Ömer, Abdurrahman b. Avf'a giderek Medine'ye bir grup tüccarın gelip namazgâhta konakladığını söylemiş ve başlarına bir hırsızlık olayının gelmemesi için birlikte nöbet tutmayı teklif etmiştir. O da bu teklifi kabul etmiş ve gece sabaha kadar o tüccarların kervanlarını beklemişlerdir. Bu sırada bir bebeğin ağlama sesini duymuşlar ve oraya giderek bebeğin annesinin maaş alabilmek için çocuğu süttten kesmeye çalıştığını, aç kalan bebeğin de ağladığını öğrenmişlerdir. Süt emen çocuğa maaş verilmediğinden aile de bu maaşı alabilmek için onu süttten ayırmaya çalışmıştır. Bunun üzerine ertesi gün Hz. Ömer namazdan sonra sadece süttten kesilen değil, tüm çocuklara para bağlanacağını söylemiştir (Ya'kûbî, t.y., C. 2, s. 15; İbn Sa'd, 2014, C. 3, s. 348; Kapar, 2019, s. 52). Hz. Ömer öncesinde böyle bir uygulama mümkün görünmemektedir. Zira öncesinde memurlara bile maaş uygulaması düzenli değildir. Divan uygulaması da Hz. Ömer döneminde uygulanmaya başladığı için kayıtlı ve düzenli ödemeleri bundan sonrasında görmek mümkündür.

devlet eliyle yapılmaya başlanmıştır (Özbek, 2016, s. 26, 53). Bu bağlamda XIX. yüzyıla genel olarak bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin hem seküler bir gelişme yaşadığı, hem de sosyal hayatın birçok alanında nüfuzunu artırarak sosyal alanda siyasallaştığı dönemdir. Ancak bu durum; aile, mahalle ve köy içerisindeki sosyal yardımlaşma ve dayanışmanın tamamıyla son bulduğu anlamına da gelmemektedir. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti, toplumun yapı taşı olan aile kurumunu ve çocuğu hem maddî hem de manevî anlamda korumak üzere bir takım stratejiler geliştirmiş ve uygulamıştır. Bunlardan biri de; çoğul gebeliklerle dünyaya gelen çocukların *tev'em maaşı* uygulaması ile himâye edilmesini ihtiva etmektedir (Karpat, 2002, s. 90, 121-122, 158-160; Ortaylı, 2002, s. 4; Demirci Akyol, 2011, s. 70-71; Karataş, 2015, s. 17-18; Taşkesen, 2017, s. 60).

Sözlükte “*İkiz, çift doğan çocuklar, eş ve benzer*” (Muallim Nâci, 1995, s. 294; Şemseddin Sâmî, 1998, s. 447) anlamlarına gelen *tev'em* kelimesi, genel olarak ikiz, üçüz ve dördüz gibi çoğul gebelikler neticesinde dünyaya gelen çocukları ifade etmektedir. Osmanlı Devleti'nde, çoğul gebeliklerle dünyaya gelen çocuklara ve ailelerine ödenen yardım parasına da bu kapsamda *tev'em maaşı* denilmiştir. Arapça kökenli olan bu tabir, Osmanlı Arşiv belgelerinde “*batn-ı vahidden tev'em olarak tevellüd itmiş olan Asiyeye ve Safiye nâm kız çocukları*” (BOA. DH. MKT. 365/29)³ ve “*iki kız ve bir erkek olarak tev'emât üç çocuğu birden tevellüd eylemiş*” (BOA. BEO. 3354-251509) şeklinde olmak üzere her iki manasıyla da kullanılmış olup; bu çalışmada ise çoğul gebeliklerin tümünü ifade etmek üzere eş ve benzer anlamlarında kullanılmıştır.

Tev'em maaşı ile ilgili daha önce yapılmış olan üç çalışma bulunmaktadır. Bunlardan ilki Güven Dinç, Fatma Şimşek ve Haldun Eroğlu'nun “*Osmanlı İmparatorluğunda Tev'em Maaşı*” isimli makaleleridir (2009, s. 77-100). 2009 yılında yayınlanan bu makale, tev'em maaşı uygulamasının Osmanlı'nın hamiliğinden ileri geldiği ve nüfusu artırmaya yönelik bir teşvik olduğu hipotezine dayanmaktadır. Çalışmada; tev'em maaşının çocuklara bağlanan bir aylık olmasının yanı sıra ebeveynlere de ödendiği, hatta şeyh ve seyit gibi kişilerin ulema sınıfından olmaları nedeniyle, yani dinî politikadan kaynaklı olarak fazla miktarda maaş aldıkları ileri sürülmektedir. Merkez-çevre arasındaki düzenin sağlanması hususuna kanıt niteliğinde görülen bu çalışmada, tev'em maaşı ödemelerinin herhangi bir din ayrımı gözetilmeden tamamıyla bir sosyal devlet anlayışı çerçevesinde tatbik edildiği de ifade edilmektedir. Bu konudaki çalışmalardan bir diğeri, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)'nde “*II. Abdülhamid Dönemi Bir Sosyal Yardım Uygulaması: Tev'em Maaşı*” adı ile neşredilen çalışmadır (Cengiz, 2017, s. 57-78). Gül Hanım Cengiz tarafından 2017 yılında hazırlanarak yayınlanan bu çalışmada ise tev'em maaşının hem bir sosyal yardım uygulaması olduğundan hem Osmanlı nüfusunu artırmaya yönelik bir teşvik amacı güttüğünden, hem de devlet görevlileri için bir teşvik niteliği taşıdığından bahsedilmektedir. Önceki çalışmada olduğu gibi Cengiz de, tev'em maaşı uygulamasının sosyal devlet anlayışı ile tatbik edildiğini ve II. Abdülhamid döneminde bu olgunun belirgin bir hal aldığını zikretmiştir. Konuyla ilgili yapılan üçüncü çalışma ise 6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi'nde Esra Bembeyaz tarafından “*Osmanlı Devleti'nde Tev'em Maaşı*” adı ile sunulan bildiridir (Bembeyaz, 2017, s. 163-172). Bembeyaz, Osmanlı'nın klasik döneminde vakıflar aracılığıyla yapılan sosyal yardımların XIX. yüzyılın şartlarına ayak uydurarak kurumsal bir dönüşüm yaşadığını ve bu kurumsallaşmanın sonuçlarından birinin de tev'em maaşı uygulaması olduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte Bembeyaz'ın çalışmasında tev'em maaşı gibi fakir ve muhtaç halka yapılan yardımlar, XIX. yüzyılda savaş ve göç gibi etkenlerle ülke genelinde artan yoksulluğun sonucu olarak görülmektedir. Adı geçen çalışmalara ilaveten 11-13 Kasım 2016

³ “Tev'em” ifadesinin benzer şekildeki kullanımları için bk. (BOA. HAT. 1338/52280; BOA. DH. MKT. 1495/70; BOA. DH. MKT. 1735/31; BOA. A. MKT. MHM. 120/64).

tarihlerinde gerçekleştirilen IX. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu'na Zekeriya Kurşun tarafından "*Üsküdar'da Tev'em (İkiz Çocuklar) Maaşı Uygulaması*" adı ile müracaat edilmiş; ancak sempozyumun özet kitabında bu çalışmanın özetine yer verilmesine rağmen bildiriler kitabında yayınlanmamıştır. Netice itibarıyla söz konusu çalışmalar benzer temeller üzerine kurulmakla birlikte meseleyi detaylı olarak ele alamadıkları görülmüştür. Bu çerçevede konuyla ilgili eksikliklerin giderilmesi açısından meselenin yeniden incelenmesinin gerekli olduğu düşünüldüğü için tev'em maaşı uygulaması; yeni bilgi ve belgeler çerçevesinde, konuya farklı bakış açıları ve yorumlar geliştirilerek tarafımızdan ele alınmaya çalışılacaktır.

"*Tev'em Maaşı: Osmanlı Devleti'nde Çoğul Gebelikler ile Dünyaya Gelen Çocukların Himâyesi*" adlı çalışmamızda; tev'em maaşının kimlere ödendiği, maaşın ne kadar süre ve miktarda verildiği, uygulamanın ne zaman başladığı, bölgelere veya çocukların sayısına göre uygulamada farklılıkların bulunup bulunmadığı, tev'em çocukların babalarının mesleğinin ya da sosyal statülerinin maaş tahsisinde bir etken oluşturup oluşturmadığı ile maaş talebinin bölgelere göre yoğunlukları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra çalışmamızda, maaşların devletin hangi biriminden ödendiği ile devletin bu maaşı ödeme nedeni üzerinde durulmuştur. Ayrıca tev'em maaşının daha önceki çalışmalarda nüfusu artırmaya yönelik uygulamalardan biri olduğundan söz edilmekte olup, bu hususun teyit edilebilmesi için nüfus politikasının tev'em maaşının ödenmesinde etkin bir rol oynayıp oynamadığı da sorgulanmış; aynı zamanda çocukların ebeveynlerinin maddî açıdan durumu iyi olsa da meslek durumlarının maaş tahsisinde ayrıcalık oluşturup oluşturmadığı da belirlenmeye çalışılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yaptığımız araştırmalar neticesinde tev'em maaşı ile ilgili yaklaşık 1.000'e yakın dosya tespit edilmiştir. Çalışmanın örneklem büyüklüğü ise bu dosyaların 1/5'i ile sınırlandırılmıştır. Örneklem seçiminde, seçkisiz örnekleme yöntemi kullanılmış ve bu şekilde farklı dönemlere ait 200 adet dosya seçilmiştir. Ancak tev'em maaşının ne zaman başladığını ve ne zamana kadar devam ettiğini belirlemek, vilayetler arası benzer veya farklı uygulamaları tespit edebilmek; ayrıca çocuklara verilen maaşı, sütannelere ödenen maaşla mukayese edebilmek üzere sonradan 10 adet dosya daha örneklemeye dâhil edilmiştir. Dolayısıyla örneklem büyüklüğünü toplamda 210 adet dosya, ekleriyle birlikte 360 adet belge oluşturmaktadır. Bu dosyaların 163'ünü maaş talebi ve tahsisi, zam isteği ve maaş talebinin reddi teşkil ederken; geriye kalan 47 dosyayı ise uygulamada tereddüde düşülen konular ve kararların vilayetlere bildirilmesini ihtiva eden merkez ile vilayetler arasındaki yazışmalar oluşturmaktadır. 163 dosyadan 182 adet veriye ulaşılmıştır. Bu veriler; çoğul gebeliklerin türü, maaş miktarı ve ödemeyi yapan kurum bilgisinin yanı sıra ebeveynlerin mesleği, statüsü ve ikamet yerleri gibi muhtelif hususlara göre istatistiksel olarak değerlendirmeye alınmıştır.

A. UYGULAMANIN ORTAYA ÇIKIŞI

Daha önce ifade edildiği gibi Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yaptığımız araştırmalar neticesinde maaş talebi, tahsisi ve uygulamanın nasıl yapılacağına dair bilgileri ihtiva eden merkezle vilayet arası yazışmaların bulunduğu yaklaşık 1.000'e yakın belgeye ulaşılmıştır. Bu belgelerde, "*mevzuu bâhis olan tev'em çocuklara kadimden berü virilegelmekte olan ulûfenin tahsisi Tanzimât'tan evvel idüğü maliye hazinesince dermeyan kılınmakta*" (BOA. ŞD. 572/13; BOA. ŞD. 295/19, Lef 3) olduğu belirtilmekte; ancak H. 1277 / M. 1860 senesinden evvel tutulan kayıtların düzenli olmaması nedeniyle tev'em maaşı uygulamasının tam olarak ne zaman başladığından bahsedilmemektedir (BOA. ŞD. 295/19). Ayrıca 1791 senesine ait bir belgede geçen "*emsali sual olundukda bu misüllü batn-ı vahidden üç nefer evladı tevellüd idenler sabite-i hürrmet*

olduklarına binaen" (BOA. HAT. 273/16054)⁴ ifadesinden de anlaşılacağı üzere tev'em maaşının daha önceki yıllarda verilmeye başlandığı, ancak sistemin tam olarak şekillenmediği söylenebilir.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nden takip edebildiğimiz kadarıyla tev'em maaşı ile ilgili örneklerin en eski tarihli H. 24 Şaban 1181 / M. 15 Ocak 1768 (BOA. AE. SMST. III. 15-963)⁵ olmak üzere Sultan III. Mustafa dönemine denk gelmektedir. Söz konusu belgede, tev'em çocuklara maaş tahsis edilirken başka örneklerle karşılaştırılmadığı için maaş tahsisinin daha eski bir uygulama olup olmadığı bilinmemektedir. İncelediğimiz belgelerde, çoğul gebeliklerde çocuklara ödenen maaşın günümüze en yakın tarihli, H. 7 Muharrem 1339 / M. 21 Eylül 1920 (BOA. DH. UMVM. 96/66) tarihine tekabül etmektedir. Bu bilgilerden yola çıkarak tev'em maaşının en azından 1760'lardan itibaren muhtaç olan ailelere ödendiği; savaş, doğal afetler ve muhacir göçlerinden dolayı ekonominin zayıflamasına rağmen devletin son yıllarına kadar da bu uygulamayı devam ettirdiği söylenebilir (Dinç vd., 2009, s. 80-81, 88).

B. MAAŞ TAHSİSİ

İslâm hukukunda, çocuğun emzirilmesi, yedirilmesi, giydirilmesi, temizlenmesi, ahlâkî ve temel yaşam eğitiminin sağlanması; bunun yanı sıra çocuğun sevgi, şefkât ve merhamet ortamında yetiştirilmesi gereken döneme "*hidâne*" adı verilmektedir (Bilmen, 1950, s. 425; Bardakoğlu, 1998, s. 467). Hidâne dönemi çocukların doğumundan itibaren başlayarak erkek çocuklarda en az 7, en fazla 9 yaşına; kız çocuklarında en az 9, en fazla ise 11 yaşına kadar sürmektedir. Osmanlı toplumunda hidâne mühletini tamamlayan erkek çocuklar, genellikle babalarının veya bir meslek erbabının yanına çırak olarak verilir ve meslek edinmeleri sağlanır, böylelikle yardım yapılmasına gerek kalmazdı. Hidâne süreci sona eren kız çocukları ise hizmetçilik gibi işlerde çalışarak aile bütçesine katkı sağlar ya da evlenerek kocasının ailesi ile birlikte yaşamaya başlardı. Böylece anne ve babanın üzerindeki maddî yük de ortadan kalmış olurdu (Bilmen, 1950, s. 435; Karakoç, 2015, s. 155, 167-170). Dolayısıyla Osmanlı toplumunda bir aile için çocukların en masraflı ve bakıma muhtaç olduğu dönem hidâne sürecidir. Yani doğdukları andan itibaren 7-9 yaşına gelene kadar ki zaman zarfında beslenme, bakım ve giyim gibi temel ihtiyaçları maddî anlamda aileyi zorlamaktadır. Bu sebeple Osmanlı Devleti, ailenin gelirinde uzun süreli olarak meydana gelen sıkıntıyı hafifletmek için çoğul gebeliklerle dünyaya gelen her bir çocuğa aylık⁶ veya günlük⁷, hatta bazen "*pâre-i üçerden onar akçe*" (BOA.

⁴ Şuhut Kasabası'ndan Şerife Fatma isimli bir kadının, Hasan, Hüseyin ve Fatma adlarındaki üç çocuğu tek seferde dünyaya getirdiği için "*emsâl-i keyfiyeti Anadolu Muhasebesi'nden lede's-suâl*" olup Dergâh-ı Âlî topçu ustalarından Ali'nin de üç çocuğunun olduğu ve İstanbul Gümrük Mukataası'ndan çocuklarının her birine günlük beş akçe maaş tahsis edildiği anlaşılmıştır. Bu sebeple Şerife Fatma'nın da çocuklarına yine gümrük malından günlük beşer akçe maaş bağlanmıştır (BOA. HAT. 539/26564).

⁵ Tev'em maaşı ile ilgili daha önceki yapılan çalışmalarda, en erken tarihli belgenin H. 29 Zilhicce 1205 / M. 29 Ağustos 1791 tarihine ait olduğundan bahsedilmektedir. Hatta Güven Dinç, Fatma Şimşek ve Haldun Eroğlu tarafından hazırlanan çalışmada, hicrî tarihin miladi tarihe çevrilmesinde hata yapılmasından dolayı bu tarih, M. 20 Eylül 1789 olarak verilmiştir. Bu çalışmadan faydalanarak en erken tarihli maaş tahsisi hakkında bilgi veren Gül Hanım Cengiz de en erken maaş tahsisinin 1789 yılına, yani III. Selim dönemine tekabül ettiğinden bahsetmiştir. Ancak Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yaptığımız incelemeler neticesinde 1768 senesine tekabül eden ve maaş tahsisini ihtiva eden bir belgeye rastlanmıştır. Muhtemelen bu durum daha önce yapılan çalışmalar esnasında bir kısım arşiv dosyasının henüz araştırmaya açılmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu hususa ilaveten Esra Bembeyaz'ın çalışmasında Sultan III. Mustafa dönemine ait olan ve maaş tahsisini ihtiva eden en eski tarihli bu belge kullanılmış; fakat hicrî senenin 1181 yerine 1281 olarak okunmasından dolayı hata yapılmıştır (Dinç vd., 2009, s. 80-81; Bembeyaz, 2017, s. 165; Cengiz, 2017, s. 60).

⁶ Aylık olarak ödenen maaş örnekleri için bk. (BOA. DH. MKT. 1603/56; BOA. DH. MKT. 1735/48; BOA. DH. MKT. 1736/12; BOA. DH. MKT. 1753/62; BOA. DH. MKT. 1755/81; BOA. DH. MKT. 1763/39; BOA. DH. MKT. 1763/43; BOA. DH. MKT. 1845/22; BOA. DH. MKT. 1845/41; BOA. DH. MKT. 2577/3).

⁷ Günlük olarak ödenen maaş örnekleri için bk. (BOA. HAT. 668/32570; BOA. C. BLD. 78/3867).

HAT. 213/11577; Bembeyaz, 2017, s. 166) gibi taksitli olarak maaş tahsis etmiştir. Tev'em maaşı tahsis edilmesinin en önemli şartı, çoğul gebeliklerle çocuk dünyaya getiren ailenin, çocuklarının ihtiyaçlarını karşılayamayacak derecede fakir olmasıdır⁸. Dolayısıyla ebeveynlerin bu durumu belgelere "*erbâb-ı ihtiyacdan*" (BOA. DH. MKT. 294/63), "*efkâr-ı fukarâdan*" (BOA. DH. MKT. 200/60, Lef 1; BOA. DH. MKT. 295/33), "*infâk ve idarelerine mukadder olmadığından*" (BOA. DH. MKT. 200/60, Lef 1), "*kisve ve nafakalarını tedârikden aciz idüğünden*" (BOA. HAT. 1338/52239), "*fakr û hâli cihetiyle*" (BOA. DH. MKT. 1750/110; BOA. DH. MKT. 286/23; BOA. DH. MKT. 361/15) ve "*tev'em olarak tevellüd iden çocukların idaresinden aciz olduğundan bahisle*" (BOA. DH. MKT. 1738/51) şeklindeki ifadelerle yansımıştır (Dinç vd., 2009, s. 82, 87; Bembeyaz, 2017, s. 166; Cengiz, 2017, s. 59-60).

Tev'em çocukları dünyaya gelen aileler veya bu ailelerin buldukları mahallin sakinleri tarafından ailelerin ikamet ettikleri bölgedeki idarî birime bir dilekçe verilerek ailenin durumu yetkili makama bildirilmekte ve çocuklar için "*emsali misüllü*" (BOA. A. MKT. NZD. 243/5; BOA. DH. MKT. 1421/11; BOA. DH. MKT. 1565/71; BOA. DH. MKT. 365/19), "*emsaline nazarân/tevfikân*" (BOA. MVL. 495/9)⁹ veya "*münasip miktarda*" (BOA. A. MKT. MHM. 116/93)¹⁰ maaş tahsisi talep edilmektedir (Dinç vd., 2009, s. 88; Cengiz, 2017, s. 62)¹¹. Bundan sonraki aşamada ise devlet görevlileri tarafından ailenin durumu, mahalle sakinleri veya ileri gelenleri arasında araştırılmakta; çocuklarının tev'em olduğu ve yardıma muhtaç bulunduğu teyit edilen ailelere maaş bağlanarak (BOA. AE. SMST. III. 15-963; BOA. ŞD. 295/19, Lef 11; BOA. DH. MKT. 1556/44; BOA. DH. MKT. 1743/42) bu kişilere berat (BOA. C. BLD. 75/3747) veya kupon (BOA. MF. MKT. 109/100) verilmektedir. Genellikle ailelerin idarî birime yaptıkları müracaatlar ve ilgili kişiler tarafından yapılan tahkikatın sonuçları Dâhiliye Nezareti'ne, bu nezaretin kaldırıldığı dönemde ise sadarete bildirilmekte; bu makamlardan alınan onay üzerine mahallî kurumlardan maaş ödemesi gerçekleştirilmektedir. Dâhiliye Nezareti'nin sadarettten ayrılarak 1869'da yeniden müstakil hale gelmesi ile maaş tahsislerinin tekrar belediyeler tarafından Dâhiliye Nezareti'nden talep edilmesi, ödemeler için de valilerin görevlendirilmesi usulüne devam edilmiştir (BOA. ŞD. 2327/11; BOA. DH. MUİ. 34/35; İpşirli, 1993, s. 414; Düzgün, 2009, s. 8; Cengiz, 2017, s. 62).

Yukarıdaki bilgilere ilave olarak nadiren de olsa gelir düzeyi iyi olan, yani çocuklarının ve kendilerinin geçimlerini sağlayabilecek maddî güce sahip olan ailelere de çoğul gebeliklerin istisna olması¹² ve Osmanlı Devleti'nin hamiliği sebebiyle tev'em maaşı tahsis edildiği

⁸ Fındıklı Nahiyesi'nden Selime adlı bir kadın; eşinden boşandığını, evine ekmek ve mum alamayacak kadar kendisinin fakir olduğunu; ayrıca üçüz olarak kız çocuklarının dünyaya geldiğini beyan ederek bir arzuhal ile çocukları için tev'em maaşı talebinde bulunmuştur (BOA. C. BLD. 15/726).

⁹ Benzer örnekler için bk. (BOA. DH. MKT. 1484/90; BOA. DH. MKT. 1762/98; BOA. DH. MKT. 71/1; BOA. DH. MKT. 118/13; BOA. DH. MKT. 169/3; BOA. DH. MKT. 275/60; BOA. DH. MKT. 283/7; BOA. DH. MKT. 359/67; BOA. DH. MKT. 363/64; BOA. DH. MKT. 2272/35; BOA. DH. MKT. 477/33; BOA. DH. MKT. 553/78; BOA. DH. MKT. 291/56; BOA. DH. UMVM. 96/57).

¹⁰ Diğer örnekler için bk. (BOA. DH. MKT. 1692/121; BOA. DH. MKT. 200/60, Lef 1; BOA. DH. MKT. 2524/11; BOA. DH. MKT. 2550/141; BOA. DH. MKT. 935/43; BOA. ŞD. 1607/11; BOA. DH. İ. UM. 3/1).

¹¹ Örneğin; Beykoz Kazası'ndan ve Filibe muhacirlerinden olan Arif adlı kişi arzuhalinde durumunu, "*pençe-i fakr-û zarûret bütün bütün yakamı kavramış olmasına mebni artık bundan böyle emir ve iradelerine bakmaya iktidarım kalmayıp şâyeste-i merhâmet seniyye bulunmuş idüğünden*" şeklinde ifade ederek *emsali misüllü* olmak üzere çocuklarına maaş tahsis olunmasını talep etmiştir (BOA. DH. MKT. 365/29, Lef 1). Benzer örnekler için bk. (BOA. DH. MKT. 1844/122).

¹² Örneğin; Şam Valisi tarafından 18 Nisan 1844 tarihinde Dersaadet'e gönderilen tahriratta, Şam civarına bir parmak kalınlığında karla karışık toprak yağdığı esnada, Şaur Kazası'nın Samadiye Mahallesi'nden Hacı Talip ve eşi Fatma'nın biri erkek dördü kız olmak üzere beşiz çocuklarının dünyaya geldiği belirtilmiştir. Herhangi bir maaş ve yardım talebinde bulunulmadığı anlaşılan belgede, merkezin durumdan haberdar edilmesi, muhtemelen yaygın

anlaşılmaktadır (BOA. HAT. 672/32878; BOA. DH. MKT. 706/50). Bu durumda tev'em maaşı tahsislerinin sebebi belgelere "şâyeste-i merhamet" (BOA. HAT. 273/16054; BOA. HAT. 539/26564) veya "şayân-ı merâhim ve eşfâk" (BOA. HAT. 539/26564) şeklinde yansımıştır (Dinç vd., 2009, s. 80). Buna karşın tahkikat sonucunda çocukların kisve ve infakını karşılamaya iktidarı olduğu anlaşılan ailelerin maaş talebinin reddedildiğine dair örnekler de bulunmaktadır (BOA. ŞD. 698/33)¹³. Hatta daha önceki çalışmalarda çocukların yaşlarının büyük olması, tev'em olmadıklarının tespit edilmesi ve çocukların babalarının devlet bünyesinde bir işe sahip olması nedeniyle maaş taleplerinin reddedildiğinden de söz edilmektedir. Bunun nedeni ise yoksul ve yardıma muhtaç kesim için kısıtlı miktarda ayrılan paranın gerçek anlamda ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması, böylece toplumdaki adalet ve düzenin sağlanması olmalıdır (Düzgün, 2009, s. 19-20; Bembeyaz, 2017, s. 166-177; Cengiz, 2017, s. 59-60, 67).

Konuyla ilgili elde ettiğimiz 182 adet veriye istatistiksel olarak baktığımızda; bunların %52,20'sini maaş tahsisi, %36,26'sını maaş talebi, %10,99'unu diğer hususlar¹⁴, %0,55'ini ise maaş talebinin reddi oluşturmaktadır¹⁵. Tablo 1 ve Grafik 1'de görüldüğü üzere maaş tahsisi yüksek bir orana sahip iken maaş taleplerinin reddi ise oldukça düşüktür. Nitekim bu durum, ailelerin gelir düzeyinin düşük olduğunu ve aynı zamanda da devletin büyük oranda maaş taleplerini merhameten geri çevirmediğini düşündürmektedir (Dinç vd., 2009, s. 80). Bu hususa, herhangi bir sebeple yoksullaşan Osmanlı halkını Tanzimat'tan itibaren maaş ile koruma düşüncesi ve bu düşüncenin Meşrutiyet döneminde düzenli bir uygulama haline dönüştürülmesi eşlik etmektedir. Ayrıca bu durum; Osmanlı halkını koruma, kollama ve refah düzeyini artırma, buna ilişkin olarak da toplumun Sultan II. Abdülhamid'e olan bağlılığının güçlendirilmesi, yani iktidar stratejisi ile de ilintilidir (Dinç vd., 2009, s. 79; Cengiz, 2017, s. 58). Bununla birlikte Sultan'ın bu çabasını yalnızca iktidar stratejisi ile açıklamak eksik bir ifade olacaktır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan "sosyal devlet" anlayışı ile Padişah'ın, modern ve gelişmiş bir devlet imajı yaratarak bunu güçlendirmeyi hedeflediği de söylenebilir (Dinç vd., 2009, s. 79; Özbek, 2014, s. 585; 2016, s. 59, 123-124; Cengiz, 2017, s. 58).

Tablo 1: Tev'em Maaşı ile İlgili Belgelerin Konularına Göre Tasnifi

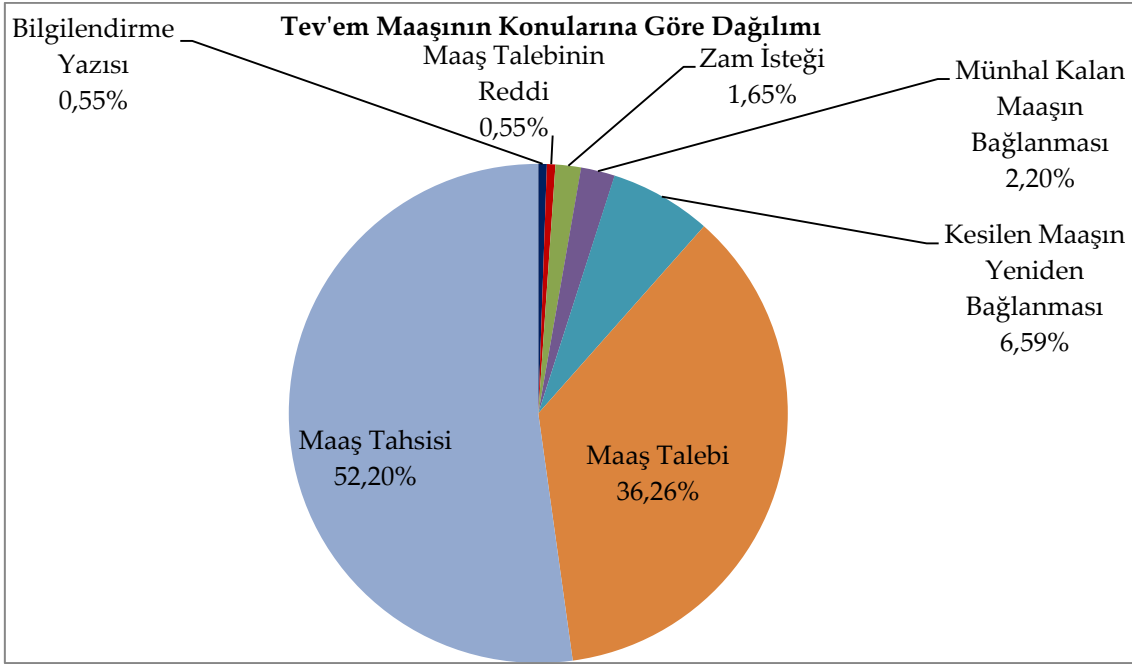
BELGENİN KONUSU	ADEDİ	YÜZDE ORANI
Bilgilendirme Yazısı	1	0,55%
Maaş Talebinin Reddi	1	0,55%
Zam İsteği	3	1,65%
Münhal Kalan Maaşın Bağlanması	4	2,20%
Kesilen Maaşın Yeniden Bağlanması	12	6,59%
Maaş Talebi	66	36,26%
Maaş Tahsisi	95	52,20%
GENEL TOPLAM	182	100%

olmayan gebeliklerden biri olan beşiz doğumunun bu olağanüstü doğa olayı ile beraber gerçekleşmesi bölge halkı tarafından garip karşılanmasıyla ilişkili olmalıdır (BOA. İ. DH. 87/4342).

¹³ Örneğin; orduda yüzbaşı rütbesine sahip olan Mehmet Azmi Efendi'nin tev'em çocuklarının iâşesine muktedir olabileceği anlaşıldığından maaş talebi reddedilmiştir (BOA. DH. MKT. 1513/32).

¹⁴ Belgelerin %10,99'luk kısmı bilgilendirme yazısı, zam talebi, münhal kalan veya kesilen maaşın yeniden bağlanması gibi hususları ihtiva etmektedir.

¹⁵ Tev'em maaşı ile ilgili belgelerin konularına göre tasnif ve dağılımı için bk. Tablo 1; Grafik 1.

Grafik 1: Tev'em Maaşı ile İlgili Belgelerin Konularına Göre Dağılımı

Tev'em çocuklara sahip olan aileler, kimi zaman çocuklarının dünyaya geldiği birkaç ay içerisinde, kimi zaman ise çocukları birkaç yaşında iken maaş talebinde bulunabilmektedir (Cengiz, 2017, s. 64)¹⁶. Hatta bazen bu ailelerin, maaş tahsis edilirken çocukların doğdukları tarihten itibaren almaları gereken maaşın hesaplanarak toplu bir şekilde kendilerine ödenmesini de talep ettikleri görülmektedir. Örneğin; 20 Haziran 1890 tarihinde Şehremâneti Celilesi'ne gönderilen bir tezkirede, Eftadyus isimli bir zimmînin ikiz çocuklarına otuzar kuruş maaş tahsis edildiği; ancak ailenin çocukların doğdukları andan itibaren maaş ödemesi yapılmasını istedikleri anlaşılmaktadır. Yine bu belgeden ailenin talebinin kabul edilerek çocuklarının doğumlarından maaş tahsisine kadarki geçen 33 aylık sürede birikmiş olan meblağın toplu bir şekilde aileye ödenmesine karar verildiği görülmektedir (BOA. DH. MKT. 1734/64)¹⁷.

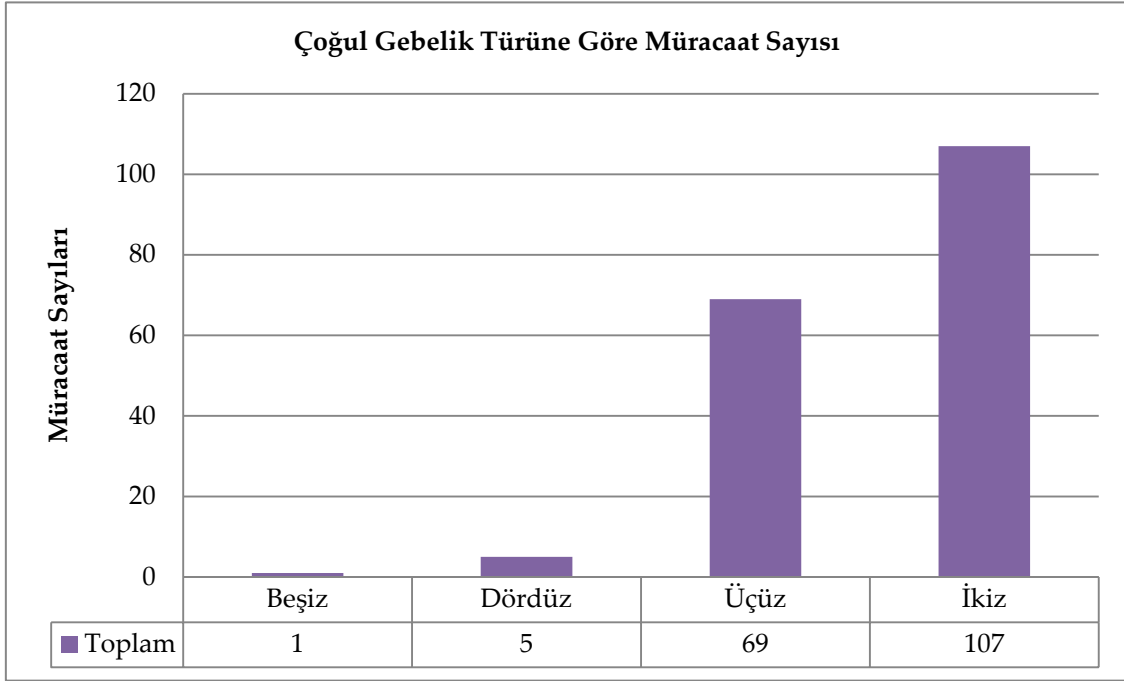
Osmanlı Devleti, ailelere tev'em maaşı verirken çocukların her birine ayrı olarak ödeme yapmaktadır. Her ne kadar muhtacın maaşı ile ilgili bir çalışma yapmış olan Mehmet Ali Düzgün, tev'em çocuklardan yalnızca birine maaş tahsis edildiğinden bahsetse de; belgelerde "beherine beşer akçeden on beş akçe" (BOA. HAT. 1339/52360; BOA. HAT. 1554/18, BOA. HAT. 543/26852; BOA. HAT. 667/32545; BOA. HAT. 668/32590; BOA. HAT. 670/32709) veya "otuzardan atmış gurus" (BOA. DH. MKT. 1733/61; BOA. DH. MKT. 704/68) gibi ifadelerle rastlanması tev'em olarak dünyaya gelen kardeşlerin her birine ayrı maaş bağlandığını göstermektedir (Düzgün, 2009, s. 20). Bununla birlikte Grafik 2 ve 3'te de görüleceği üzere maaş talep ve

¹⁶ Örneğin; Cebele Sancağı'ndan el-Mahmudü'l-Gazavi, ikiz çocuklarının işelerini üç yaşına kadar temin ettiği, artık çocukların kiske ve infakını karşılamakta zorlandığı için de maaş tahsis edilmesini talep etmiştir. Ancak bu konuda bir sarahat olmamasından dolayı üç yaşına gelen çocuklara maaş tahsisinin uygun olup olmadığı hususunda tereddüt edildiği Dersaadet'e gönderilen bir mazbatada beyan edilmiştir (BOA. DH. MKT. 439/8). Diğer örnekler için bk. (BOA. DH. MKT. 1555/96; BOA. DH. MKT. 1731/56).

¹⁷ Benzer bir örnek için bk. (BOA. DH. MKT. 365/29, Lef 1).

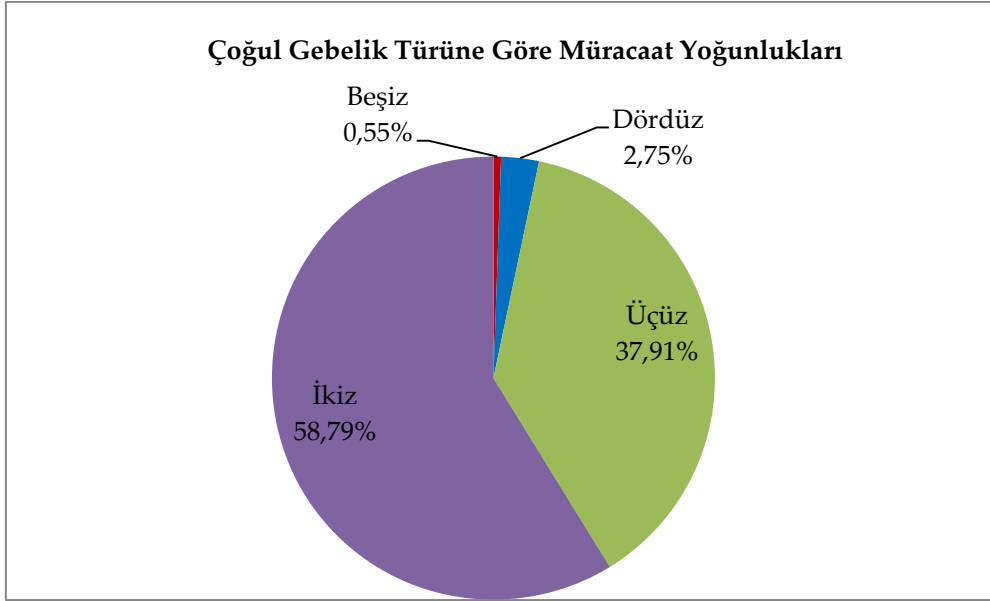
tahsislerinin çoğunluğunu ikiz ve üçüz gebelikler teşkil etmekte¹⁸; fakat maaş tahsisinde ve miktarında çocukların ikiz, üçüz, dördüz olmalarına veya cinsiyetlerine göre bir ayırım bulunmamaktadır. Ancak buldukları mahalde, muhtacın ve tev'em maaşlarına taleplerin çok olması; ayrıca ihtiyaç sahipleri için belediye hasılatından ayrılan gelirlerin de azalması sebebiyle ikizlerden yalnızca birine maaş tahsisi yapıldığı¹⁹ ya da birine maaş tahsis edilirken diğerine başka bir tev'em çocuğun veya muhtacının vefatından dolayı münhal kalan maaşın verildiği de görülmektedir (BOA. DH. MKT. 365/29; Cengiz, 2017, s. 61). Özellikle XIX. yüzyılın sonlarına doğru tev'em maaşındaki artan talep, muhtacın maaşı alan kişilerden münhal olarak kalan toplu paralar ile karşılanmaya çalışılmıştır (Düzgün, 2009, s. 8-9; Cengiz, 2017, s. 59, 61-62; BOA. DH. MKT. 1451/26) 16 Aralık 1894 tarihli bir örneğe göre; Vidin muhacirlerinden ve berber esnafından olan Rıza Efendi'nin ikiz olarak doğan Hasan Fehmi ve Hüseyin Hüsnü adlarındaki çocuklarından birine, Dersaadet İkinci Daire-i Belediyesi dâhilindeki Cemal Ali Ağa'nın üç yaşına gelen Musa adlı oğlundan kalan münhal maaşın bağlanmasına ve bu maaşın Dersaadet Üçüncü Daire-i Belediye Veznesi'nden ödenmesine karar verilmiştir (BOA. DH. MKT. 359/68).

Grafik 2: Çoğul Gebelik Türüne Göre Müracaat Sayısı

¹⁸ Çoğul gebelik türüne göre müracaat sayıları ve yoğunlukları için bk. Grafik 2; Grafik 3.

¹⁹ Konya Vilayeti'nde Abdurrahman adlı şahsın biri kız, ikisi erkek olmak üzere üçüz çocukları dünyaya gelmiş olup erkek çocukların her birine aylık otuzar kuruş maaş tahsis edilmiştir (BOA. A. MKT. NZD. 417/88).

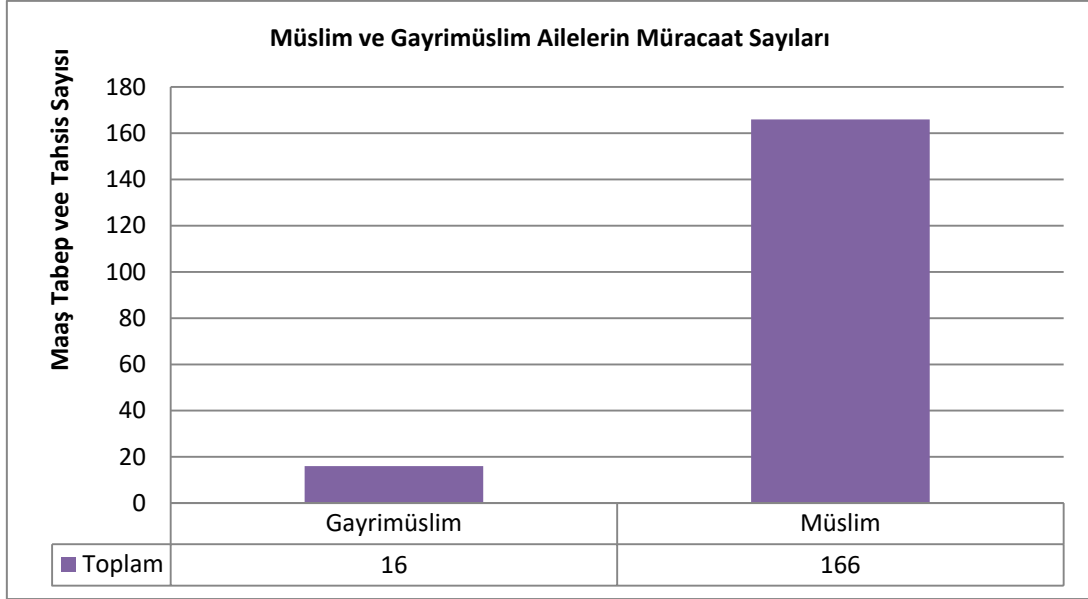
Grafik 3: Çoğul Gebelik Türüne Göre Müracaat Yoğunlukları

Cinsiyete göre bir fark gözetmeyen Osmanlı Devleti'nin çoğul gebelikler neticesinde ikiz, üçüz ve dördüz çocuklara sahip olan ailelerin Müslim ya da gayrimüslim, Şiî ya da Sünnî olmasına bakmaksızın tev'em olarak doğan ve ebeveynleri fakir olan bütün çocuklara genel olarak aynı miktar ve şartlarda maaş tahsisinde bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA. DH. MKT. 366/9; Dinç vd., 2009, s. 63, 91; Bembeyaz, 2017, s. 170; Cengiz, 2017, s. 61, 69)²⁰. Örneğin; Dersaadet'te ikiz çocukları dünyaya gelen Stefan isimli zımmîn'in yardıma muhtaç olması sebebiyle Dersaadet İkinci Daire-i Belediye Veznesi'nden ikiz çocuklarının her birine aylık otuzar kuruş maaş tahsis edilmiştir (BOA. DH. MKT. 1659/40). Bir başka örnekte ise; Yorgi veled-i Pano isimli şahsın yoksul olmasından dolayı Erdek Belediyesi'ne müracaat ederek ikiz çocuklarına maaş talebinde bulunduğu; belediye gelirlerinin kasabalardan hâsıl olması sebebiyle köy ahalisinin bu gelirden istifade edip edemeyeceği hususunda tereddüt edildiği anlaşılmaktadır. Ancak Dâhiliye Nezareti ile Karesi Mutasarrıflığı arasında yapılan yazışmada, tev'em çocuklara sahip olan ve fukara bulunan kişilere her şartta merhameten maaş tahsis edilmesi gerektiği, dolayısıyla Yorgi veled-i Pano'nun çocuklarına da maaş bağlanmasına karar verildiği görülmektedir (BOA. ŞD. 1607/11). Nitekim bu örneklerden yola çıkarak devletin ihtiyaç sahibi olan ailelere din ve mezhep ayrımı yapmaksızın maaş bağladığı söylenebilir. Üstelik daha önceki çalışmalarda da zikredildiği üzere Osmanlı Devleti'nin bunu tamamıyla bir sosyal devlet anlayışı içerisinde tatbik ettiği görülmektedir. (Dinç vd., 2009, s. 91; Bembeyaz, 2017, s. 170; Cengiz, 2017, s. 61, 69). Bununla birlikte Grafik 4 ve 5'te de görüldüğü gibi belgelerde gayrimüslimlere ait talep ve tahsis oranının Müslümanlara kıyasla daha az olduğu anlaşılmaktadır²¹. Bu hususta, ülke genelinde gayrimüslim nüfusun azlığı veya ekonomik durumlarının iyi olması gibi sebepler etkili olmuş olabilir (Dinç vd., 2009, s. 79-80, 89-91; Düzgün, 2009, s. 5; Bembeyaz, 2017, s. 167; Cengiz, 2017, s. 68-69).

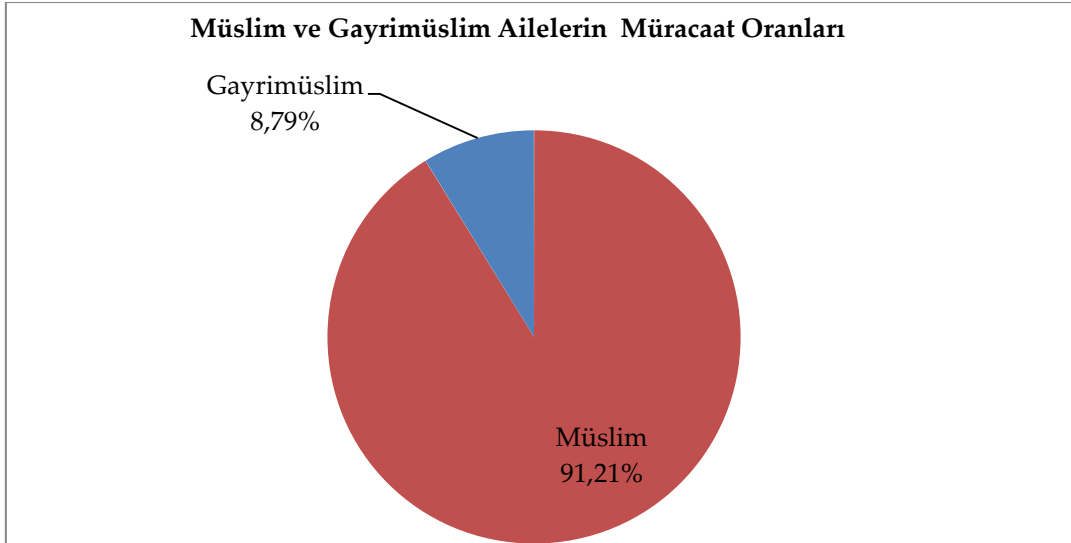
²⁰ Diğer örnekler için bk. (BOA. DH. MKT. 1565/21; BOA. DH. MKT. 1603/60; BOA. DH. MKT. 1604/12; BOA. DH. MKT. 1659/40; BOA. DH. MKT. 1714/21; BOA. DH. MKT. 1734/65; BOA. DH. MKT. 1740/29; BOA. DH. MKT. 1755/57; BOA. DH. MKT. 4/23; BOA. DH. MKT. 57/9; BOA. DH. MKT. 278/46; BOA. DH. MKT. 284/59; BOA. DH. MKT. 295/33; BOA. ŞD. 1607/11).

²¹ Müslim ve gayrimüslim ailelerin tev'em maaşına müracaat sayıları ve oranları için bk. Grafik 4; Grafik 5.

Grafik 4: Müslim ve Gayrimüslim Ailelerin Müracaat Sayıları

Grafik 5: Müslim ve Gayrimüslim Ailelerin Tev'em Maaşına Müracaat Oranları

Tev'em maaşı, çoğul gebeliklerle dünyaya gelen çocuklara tahsis edilen bir maaş olmasına rağmen ailenin fakirlik derecesine, ebeveynlerin boşanmış olmalarına, iş sebebiyle babanın başka bir şehirde bulunmasına veya eşlerden birinin vefatına bağlı olarak çocukların yanı sıra anneye veya babaya da "tev'em maaşı" adı altında bir ödeme yapılmaktadır²². Hatta tev'em çocuklardan birinin ölmesi üzerine münhal kalan maaşın ebeveynlerden birine bağlanması

²² Örneğin; Bolu Kasabası'nın Eski Cami-i Şerif Mahallesi'nden olan Şeyh Veli oğlu Aşçı Mustafa'nın tev'em çocuklarına aylık on beşer kuruş maaş ödendiği, merhamete şayan bir halde bulunmasından dolayı kendisine de 30 kuruş aylık tahsis edildiği bilinmektedir (BOA. DH. MKT. 1645/107). Diğer örnekler için bk. (BOA. A. MKT. 68/51; BOA. İ. DH. 149/7740; BOA. İ. MVL. 332/14271; BOA. İ. DH. 352/23228; BOA. İ. DH. 405/26761; BOA. A. MKT. DV. 164/48; BOA. DH. MKT. 1502/96; BOA. ŞD. 1607/11).

hususunda taleplerde bulunulduğuna dair örnekler de bulunmaktadır (BOA. C. BLD. 72/3564). Bu durum ailenin, çocuklara ödenen maaşla birlikte geçimlerini sağlayabilmeleri ve birinin maaşı kesildiğinde zor duruma düşmeleri ile ilişkilidir. Ancak 15 Aralık 1909 tarihinden itibaren tev'em çocuklardan birinin vefatı halinde münhal kalan maaşın ebeveynlerine tahsis olunmaması hususu vilayetlere bildirilmiştir (BOA. ŞD. 27/39; BOA. DH. MUI. 34/35). Muhtemelen bunun en önemli sebebi savaşlar, doğal afetler ve göçlerin ekonomiyi olumsuz yönde etkilemesi ile tev'em ve muhtacın maaşında talep artışlarının yaşanmasıdır. Dolayısıyla devletin, başka aileleri mağdur etmemek için böyle bir tedbir almış olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte refah sisteminde, Sultan II. Abdülhamid'in otokratik bir zemine oturttuğu ve daha geniş kitlelere ulaşmayı hedeflediği sosyal yardım politikasının kalıntılarının II. Meşrutiyet döneminde "bürokratik" ve "seküler" bir sistem kurma çabasıyla tasfiye edilme girişimi şeklinde de izah edilebilir (Dinç vd., 2009, s. 85-86; Özbek, 2014, s. 596-597; 2016, s. 332; Bembeyaz, 2017, s. 169; Cengiz, 2017, s. 65).

Osmanlı Devleti, çoğul gebeliklerle dünyaya çocuk getiren ve yardıma muhtaç halde bulunan ebeveynlere maddî desteğin yanında bu durumun istisna olması sebebiyle bir takım muafiyetler de tanımıştır. 14 Ekim 1799 tarihli bir örneğe göre; Bolu Sancağı'ndan Fatma Hatun adındaki bir kadının Hasan, Hüseyin ve Hanife adlarındaki üç çocuğu aynı anda doğurduğu için çocukların her birine günlük beşer akçeden toplamda on beşer akçe verilmesine karar verilmiştir. Ayrıca buldukları köyde sadece üç hane kalması sebebiyle avarız ve nüzul vergilerinden de muaf tutulmuştur (BOA. C. BLD. 75/3747)²³. Bir başka örnekte ise; Trabzon'un Tonya Nahiyesi'nden olan ve Erzincan'da Dördüncü Ordu İkinci Nişan Taburu Sekizinci Bölük eri olarak görev yapan Tennioğlu Mustafa'nın eşi Ayşe, iki sene ara ile üçüz ve dördüz çocuk dünyaya getirmiştir. Son doğumundan sonra anneye bir miktar atıyye-i senîyye verilerek çocukların her birine de otuzar kuruş maaş bağlanmış; ayrıca Trabzon Valisi'nin sadarete gönderdiği dilekçe ile Tennioğlu Mustafa'nın askerlik görevini tamamlamış sayılması talep edilmiştir (BOA. BEO. 556/41655; BOA. DH. MKT. 358/68)²⁴. Bununla birlikte daha önceki çalışmalarda tev'em olarak çocuk dünyaya getiren annelere hem fakir olmalarından dolayı hem de çoğul gebeliklerin istisna olması sebebiyle *sadaka-ı senîyyeler* veya *atıyye-i senîyyeler* verildiği; bunun Sultan II. Abdülhamid döneminden önce padişahın merhameti ve cömertliği sebebiyle Sultan II. Abdülhamid döneminde ise merkezî otoritenin güçlendirilmesi nedeniyle yapıldığından söz edilmektedir (Özbek, 2014, s. 586-587; Cengiz, 2017, s. 63, 65)²⁵. Nadir Özbek bu hususa ilaveten *sadaka-ı senîyye* ve *atıyye-i senîyye* gibi taltiflerin halka dağıtılırken olayın, törensel bir şekilde gerçekleştirildiğinden ve böylece hediye alan ile hediye veren kişiye önemli bir anlam yüklendiğinden de bahsetmektedir. Yani Sultan'a, ahalinin sorunlarıyla bir baba duyarlılığı ile ilgilenen padişah imajı; halka ise söz konusu babanın itaatkâr ve sadık evlatları rolü atfedilmiştir (Özbek, 2016, s. 124, 136, 148-149). Fakat incelediğimiz belgelerde, bu tür taltiflerin sayısı oldukça azdır ve bunların da genel olarak Sultan II. Abdülhamid dönemi öncesine tekabül ettiği görülmektedir.

Daha önceki yapılan çalışmalarda devletin ailelere tev'em maaşını tahsis ederken ulema sınıfının desteğini almak ve merkezî otoritenin güçlenmesini sağlamak amacıyla şeyh ve seyit

²³ Bir başka örneğe göre; Erzurum Vilayeti'nin Pasinler Kazası'ndan ve Yakak Karyesi'nden olan Esmâ adlı kadının hırsızlık sebebiyle üç aylığına ceza aldığı ve hapishanede bulunduğu süreçte de ikiz çocuk dünyaya getirdiği belirtilerek; cezasının tamamlanmasına da az bir süre kaldığı ifade edilerek affolunmasına karar verilmiştir. Ancak bu durum, yalnızca çoğul gebeliklerin istisna olması ile alakalı olmayıp çocukları yetiştirmek için hapishanenin hijyen ve diğer imkanlar açısından uygun olmaması ile de ilişkilidir (BOA. BEO. 1491/111755; Cengiz, 2017, s. 64).

²⁴ Diğer örnekler için bk. (BOA. BEO. 971/72814).

²⁵ Padişahın hediye ve ihsanları adı altında verilen tev'em maaşı örnekleri için bk. (BOA. A. MKT. 88/30).

gibi kişilere ekonomik durumları iyi olsa bile maaş bağlandığından; askerlere ise görevlerini iyi yapmaları için teşvik amaçlı hem maaş verildiğinden, hem de farklı şekillerde ödüllendirildiklerinden bahsedilmektedir (Dinç vd., 2009, s. 85, 93; Düzgün, 2009, s. 21-22; Cengiz, 2017, s. 65). Sultan II. Abdülhamid döneminde kamusal alanın ve refah sisteminin genel olarak dinî ve askerî bir zeminde şekillenmesi muhtemelen araştırmacıların durumu bu şekilde yorumlamasına sebep olmuştur (Özbek, 2014, s. 587; 2016, s. 44). Ancak Tablo 2’de de görüleceği üzere incelediğimiz belgelerde şeyh, seyit ve asker gruplarının müracaatlarının az olması²⁶, müracaat sayılarına oranla yarısının maaş taleplerinin veya zam isteklerinin durumlarının iyi olmasından dolayı reddedilmesi (BOA. ŞD. 700/2; BOA. ŞD. 295/19, Lef 11; BOA. DH. MKT. 1751/87; BOA. ŞD. 295/19, Lef 10), tev’em maaşı tahsislerinin meslekî gerekçelerle değil de, maddî sıkıntılar nedeniyle verildiğini göstermektedir (BOA. DH. MKT. 1513/32; BOA. DH. MKT. 1735/84; BOA. DH. MKT. 1755/109; BOA. DH. MKT. 1750/126; BOA. DH. MKT. 1774/138; BOA. DH. MKT. 344/59; BOA. DH. MKT. 2499/18; BOA. DH. MKT. 794/27; BOA. DH. MKT. 1068/49). Nitekim Osmanlı Devleti’nin tev’em maaşı uygulamasında, adil davranmaya çalıştığı dolayısıyla kişilerin mesleklerine göre bir ayrıcalık tanımadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte tev’em çocukları dünyaya gelen ve ekonomik durumu zayıf olan farklı meslek gruplarından kişilere maaş tahsis edilmesinin yanı sıra Grafik 6’da da görüleceği üzere maaş ödemesi yapılan kişilerin %5’ini muhacirler oluşturmaktadır²⁷. Osmanlı Devleti, buldukları toprakları terk ederek Anadolu’ya gelen ve yeni yerleştikleri bölgelerde bir müddet geçim sıkıntısı yaşayan muhacirlere çeşitli şekillerde yardımda bulunmaktadır. Muhtemelen tev’em maaşı uygulaması da ikiz, üçüz gibi çocuklara sahip olan muhacir ailelerinin maddî sıkıntılarının giderilmesinde başvurdukları yöntemlerden biridir.

Tablo 2: Mesleklere Göre Tev’em Maaşı Müracaat Sayıları ve Yoğunlukları

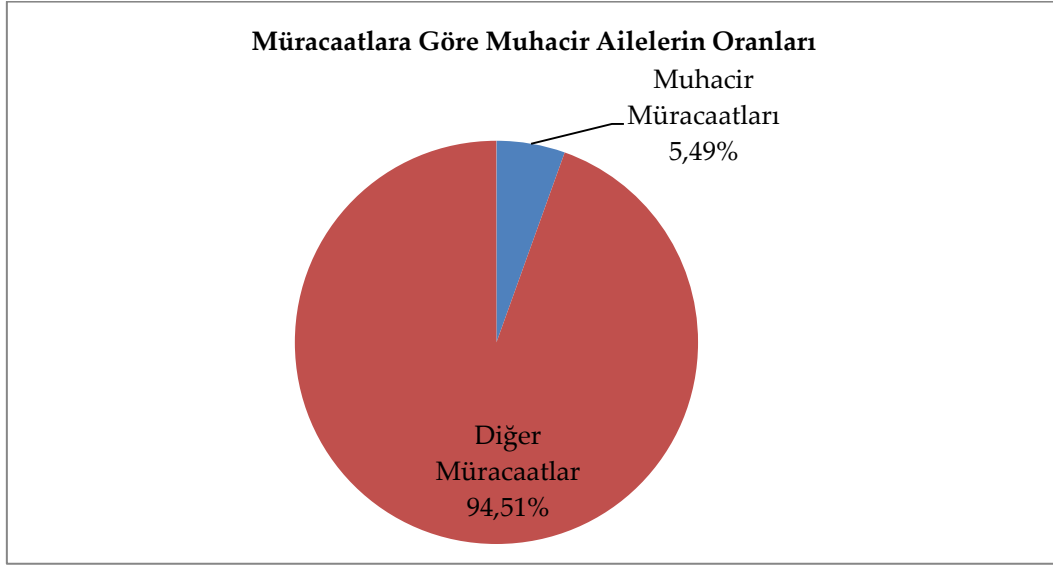
MESLEKLER	MÜRACAAT SAYILARI	YÜZDE ORANI
Aşçı	1	0,55%
Balçı	1	0,55%
Eskici	1	0,55%
Ferraş	1	0,55%
Fırıncı	1	0,55%
Gardiyan	1	0,55%
İmam	1	0,55%
Kahveci	1	0,55%
Kaptan	1	0,55%
Kaşıklı	1	0,55%
Kayıkçı	1	0,55%
Küfeci	1	0,55%
Mahrec (Eğitmen)	1	0,55%
Naip	1	0,55%
Orman Bekçisi	1	0,55%
Sebzeci / Rençber	1	0,55%

²⁶ Mesleklere göre tev’em maaşı müracaat sayıları ve yoğunlukları için bk. Tablo 2.

²⁷ Muhacir ailelerin tev’em maaşına müracaat oranları için bk. Grafik 6. Muhacir müracaatları ile ilgili örnekler için bk. (BOA. DH. MKT. 1502/96; BOA. DH. MKT. 1504/94; BOA. DH. MKT. 1750/110; BOA. DH. MKT. 48/2; BOA. DH. MKT. 276/60; BOA. DH. MKT. 359/68; BOA. DH. MKT. 365/29; BOA. DH. MKT. 2420/95; BOA. DH. MKT. 706/50; BOA. BEO. 2068/155038; BOA. DH. MKT. 1211/85).

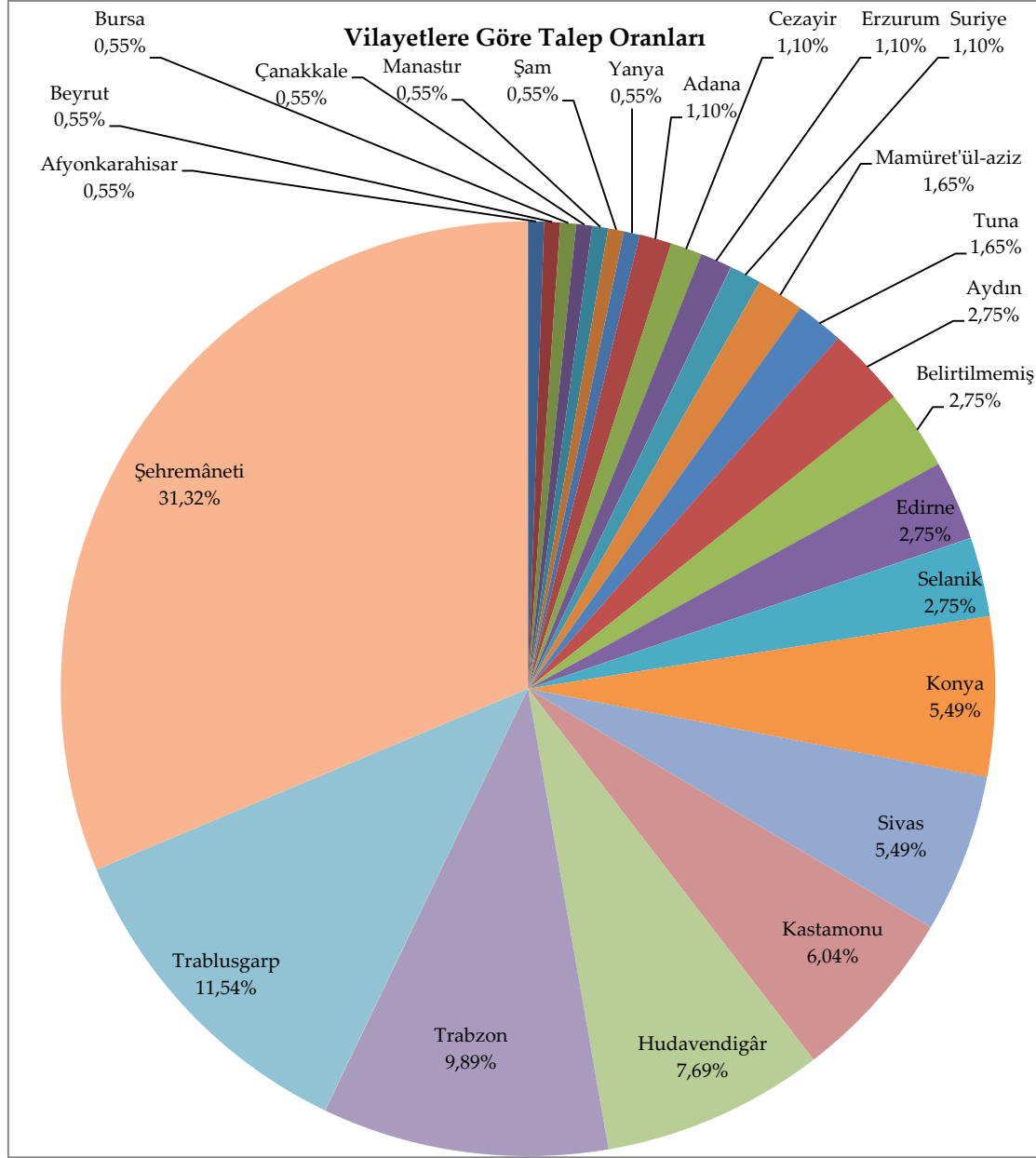
Tenzîfât Amelesi	1	0,55%
Terzi	1	0,55%
Top Ustası	1	0,55%
Şeyh / Postnişin	5	2,75%
Asker	10	5,49%
Belirtilmemiş	148	81,32%
GENEL TOPLAM	182	100,00%

Grafik 6: Müracaatlara Göre Muhacir Ailelerin Oranı

Maaş tahsisi, talebi, zam isteği ve taleplerin retlerini ihtiva eden belgeler incelendiğinde talep sahibi kişilerin belirli bölgelerde yoğunluk gösterdikleri anlaşılmaktadır. Bu husus, çoğul gebeliklerin görünme oranına bağlı olabileceği gibi Osmanlı Devleti'nde en fazla göç alan bölgelerden olması ile bölge nüfusunun fazlalığı; aynı zamanda bölge halkının gelir düzeyinin de oldukça düşük olması ile ilişkili olabilir. Elimizdeki verilere göre tev'em maaşı müracaatlarındaki en yüksek orana sahip vilayet %31 oranla İstanbul (Merkez Şehremâneti)'dur. İstanbul'dan bu kadar yüksek bir talep olmasının nedeni muhtemelen nüfus yoğunluğudur. İstanbul'dan sonra en fazla maaş talebinin olduğu vilayetler ise sırayla Trablusgarp, Trabzon, Hüdavendigâr, Kastamonu, Konya ve Sivas vilayetleridir. Bunlar dışında muhtelif vilayetlerden de müracaatlar gerçekleşmiş olup talep olarak oldukça düşük bir yüzdeye sahiptir.²⁸

²⁸ Vilayetlere göre talep oranları için bk. Grafik 7.

Grafik 7: Vilayetlere Göre Tev'em Maaşı Talep Oranları

Elimizdeki veriler, XVIII. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başları arasındaki dönemde tev'em maaşı talep ve ödemelerinin büyük oranının Anadolu vilayetlerine ait olduğunu göstermektedir. Ancak sosyal devlet politikası kapsamında Sultan II. Abdülhamid'in merkezden uzak ve dış tehdit altında olan bölgelerin kendisine bağlılığını artırmak ve söz konusu tehditleri bertaraf etmek üzere sosyal yardım açısından bazı bölgelere öncelik verdiği söylenebilir (Özbek, 2016, s. 51). Örneğin; Trablusgarp Vilayeti'nin maaş talep ve tahsisinde, %11,54'lük bir oranla önemli bir yüzdeye sahip olması bu şekilde açıklanabilir.

Tev'em maaşı ile ilgili yapılan daha önceki çalışmalarda, tev'em olarak doğan çocuklara ve ailelerine tahsis edilen bu maaşın en önemli sebebinin nüfus politikası olduğu

düşünülmektedir. Cengiz, doğrudan bu maaşın Osmanlı nüfusunun artırılmasına yönelik bir teşvik niteliği taşıdığını ifade ederken (2017, s. 60, 70); Dinç ve diğerleri ise XIX. yüzyılda sosyal devlet anlayışına uygun olarak yürütülen politikalarından birinin çocuk hakları ve yardımları olduğunu, çocukların korunup kollanması için devlet tarafından her türlü tedbirin alındığını, bu kapsamda değerlendirdikleri tev'em maaşı uygulamasının da Osmanlı'daki nüfus darlığının giderilmesi için devletin yürüttüğü politikalarından biri olabileceğini söylemektedir (2009, s. 79-80). Ancak bu hususun teşvik olarak değerlendirilmesinin kanaatimizce doğru olmadığı; tev'em maaşı tahsislerinin daha ziyade aile kurumunu korumak amacıyla yapılan bir uygulama olduğu yönündedir. Tev'em çocukları olan ve bu yardım parasını alan ailelerin çocuklarının hayatta kalabileceğinin veya bu ailelerin tekrardan çocuk sahibi olabileceğinin ve bu gebeliklerin yine ikiz, üçüz gibi doğumlarla sonuçlanabileceğinin güvencesi bulunmamaktadır. Buna karşın bebeklerinin zarurî ihtiyaçlarını karşılayamayan ailelerin çocuklarını sokağa bırakmalarının veya evlatlık vermelerinin önüne bu şekilde geçilebileceği ve böylece aile kurumunun korunabileceği düşünülebilir. Tev'em maaşı ödemelerinin diğer bir sebebi ise Dinç ve diğerlerinin de belirttiği gibi Osmanlı Devleti'nin topluma karşı olan sorumluluğu, yani hamiliğidir (2009, s. 80). Örneklerde de açıkça görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, yoksul halkın refah düzeyini artırmak ve aile kurumunu korumak üzere çoğul gebeliklerle dünyaya gelen çocuklara maaş tahsis etmiştir (Dinç vd., 2009, s. 80; Düzgün, 2009, s. 8; Cengiz, 2017, s. 60). Mahiyette bu sebeplerle ödenen tev'em maaşlarının; 33 yıl boyunca iktidarda kalan Sultan II. Abdülhamid'in iktidar stratejisi, yani merkez-çevre ilişkilerinin düzenlenme politikası ve Avrupa'ya karşı güçlendirmeye çalıştığı "modern sosyal devlet" imajı açısından bir araç olarak kullanıldığı da unutulmamalıdır (Dinç vd., 2009, s. 79; Özbek, 2014, s. 587; Cengiz, 2017, s. 58).

C. MAAŞ MİKTARI VE UYGULANMASI

Tev'em maaşı uygulaması ile ilgili erken tarihli belgelerde maaş tahsisi yapılırken ödemelerin gümrük malları ve mukataa gelirlerinden yapıldığı; bunların ise "Emtia Gümrüğü" (BOA. HAT. 1343/52471; BOA. İ. DH. 136/6990; BOA. A. MKT. 68/51), "İstanbul Gümrüğü" (BOA. HAT. 213/11577)²⁹, "Malikâne Mukataası" (BOA. HAT. 666/32406) ve "Mukataat Malları" (BOA. HAT. 277/16300) gibi ifadelerle belgelere yansıdığı görülmektedir (Dinç vd., 2009, s. 86). Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren belediye teşkilâtının ve yerel yönetimlerin şekillenmeye başlaması ile birlikte himayeye muhtaç kesimin korunmasına yönelik de bazı gelişmeler yaşanmış ve tev'em çocuklar ile muhtacine ödenmekte olan maaşların bu tarihten itibaren belediye gelirlerinden karşılanmasına karar verilmiştir (Ergin, 1995, C. 4, s. 1617, 1628, 1659; Özbek, 2014, s. 591; 2016, s. 60; Bembeyaz, 2017, s. 167; Cengiz, 2017, s. 62)³⁰. Gümrük ve mukataa mallarından ödeme yapılırken devletin tev'em çocuklar için ne kadar bir bütçe ayırdığı hususunda bir malumat bulunmamaktadır. Fakat muhtaç halkın idaresinin Şehremâneti'ne bırakılmasının ardından belediye gelirinden masraflar çıkarıldıktan sonra kalan gelirin kırkta biri, tev'em çocuklar ve muhtacın maaşları için ayrılmıştır. Muhtemelen bu durum İslamiyet'te malın kırkta birinin yoksullara infak edilmesi zorunluluğundan, yani zekât anlayışından ileri gelmektedir (Düzgün, 2009, s. 8; Özbek, 2014, s. 591). Ancak tev'em

²⁹ Diğer örnekler için bk. (BOA. C. BLD. 70/3490; BOA. HAT. 1541/44; BOA. HAT. 626/30939; BOA. HAT. 669/32654; BOA. HAT. 1588/33; BOA. HAT. 531/26176; BOA. HAT. 759/35857; BOA. İ. MVL. 321/13645; BOA. İ. MVL. 324/13804; BOA. HAT. 1555/23).

³⁰ Maaşların belediye gelirlerinden ödendiğine dair örnekler için bk. (BOA. A. MKT. NZD. 143/100; BOA. A. MKT. NZD. 179/3; BOA. A. MKT. DV. 164/48; BOA. ŞD. 295/19; BOA. DH. MKT. 1345/30; BOA. DH. MKT. 1417/16; BOA. DH. MKT. 1491/65; BOA. DH. MKT. 1497/101; BOA. DH. MKT. 1504/94; BOA. DH. MKT. 1553/17; BOA. DH. MKT. 1565/48; BOA. DH. MKT. 1973/32; BOA. BEO. 1825/136835; BOA. BEO. 2068/155038).

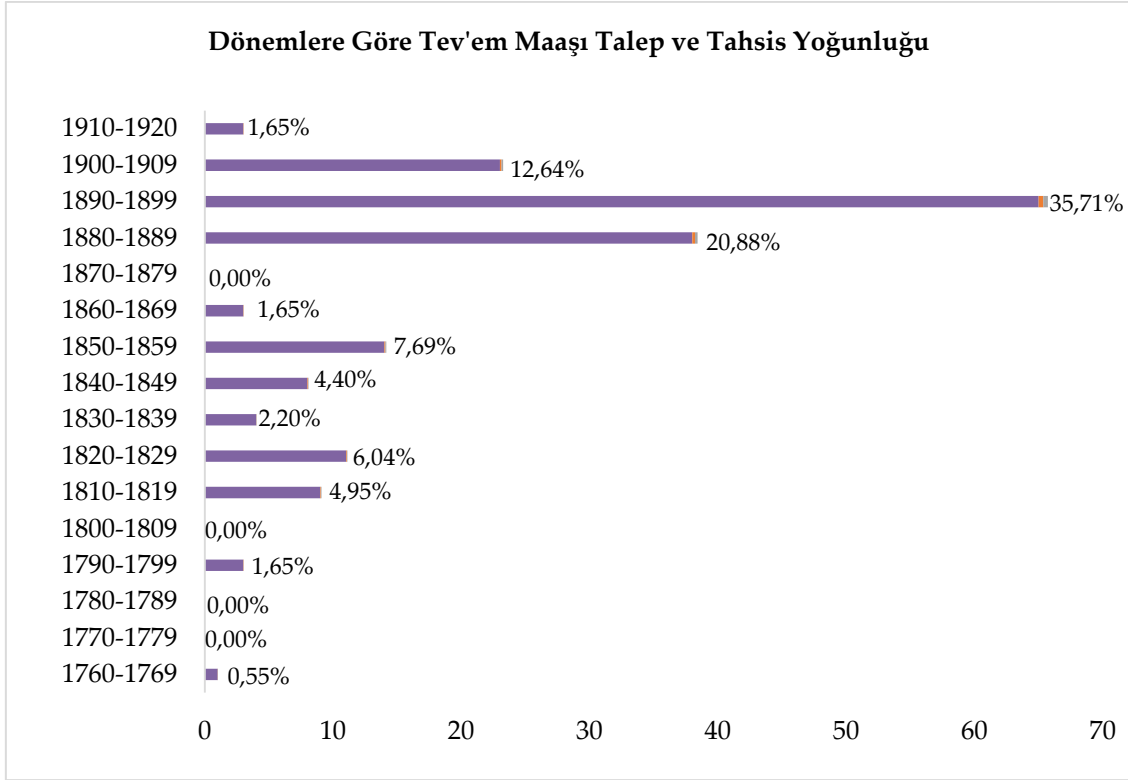
çocukların ve muhtacının maaş taleplerinde artış olması sebebiyle³¹ belediye gelirlerinden ayrılan kırkta bir oranındaki meblağ yeterli gelmemeye başlamış ve vilayetlerden gönderilen yazılarla bu hususta nasıl bir uygulamaya gidileceği merkeze sorulmuştur (BOA. DH. MKT. 1481/80BOA. DH. MKT. 1556/44; BOA. DH. MKT. 1689/156; BOA. DH. MKT. 1705/52; BOA. DH. MKT. 1715/63; BOA. DH. MKT. 1728/23; BOA. DH. MKT. 1775/18; BOA. ŞD. 1650/9). Devletin bu husustaki önerdiği çözüm ise buldukları mahallin belediye gelirleri maaş ödemesine yeterli gelmediği takdirde, tev'em maaşının vilayet dâhilindeki diğer kazaların belediyelerinden karşılanması şeklinde olmuştur (Dinç vd., 2009, s. 86-87; Bembeyaz, 2017, s. 168)³². Nitekim muhtacın maaşının kesilmesi ve tev'em maaşının da geciktirilerek ödenmesi gibi durumların uygun olmayacağı düşüncesiyle mümkün mertebe muhtaç halkın maaş ödemelerinin sekteye uğramamasına özen gösterilmiştir.

Tablo 3: Dönemlere Göre Tev'em Maaşı Müracaat Sayısı

SENE	MÜRACAAT SAYISI	YÜZDE
1760-1769	1	%0,55
1770-1779	0	%0,00
1780-1789	0	%0,00
1790-1799	3	%1,65
1800-1809	0	%0,00
1810-1819	9	%4,95
1820-1829	11	%6,04
1830-1839	4	%2,20
1840-1849	8	%4,40
1850-1859	14	%7,69
1860-1869	3	%1,65
1870-1879	0	%0,00
1880-1889	38	%20,88
1890-1899	65	%35,71
1900-1909	23	%12,64
1910-1919	3	%1,65
TOPLAM	182	%100,00

³¹ Tev'em maaşı taleplerinde yaşanan artış yoğunluğu için bk. Tablo 3; Grafik 8.

³² Örneğin; Mamüret'ül-aziz Vilayeti'nin Arapkir Kazası'nda Hacı Uşağı Köyü'nde ikamet eden Kantar oğlu Ahmet'in üçüz olarak çocukları dünyaya gelmiş olup vilayet dâhilindeki diğer kazaların belediye varidatından olmak üzere her birine münasip miktarda maaş tahsis edilmiştir (BOA. DH. MKT. 1887/84).

Grafik 8: Dönemlere Göre Tev'em Maaşı Talep ve Tahsis Yoğunluğu

1888 senesinden itibaren belediye gelirlerini oluşturan bazı vergilerin mal sandıklarına devredilmesi (BOA. DH. MKT. 1528/41; BOA. DH. MKT. 1728/23), buna ek olarak Gazhaneler İdaresi'nin de Şehremâneti'nden ayrılması sebebiyle belediye gelirlerinde bir düşüş yaşanmıştır (BOA. DH. MKT. 1754/85). Belediye gelirlerinde yaşanan bu düşüş, tev'em çocuklar ve muhtacîn maaşları için ayrılan meblağın da azalmasına sebep olmuş, muhtaç halkın mağdur edilmemesi için ise çeşitli vilayetlerden merkeze gönderilen tezkireler ile uygulamada bazı değişiklikler yapılması üzerine çeşitli önerilerde bulunulmuştur. Örneğin Çatalca Mutasarrıflığı tarafından merkeze gönderilen bir mazbatada, tev'em maaşının mal sandıklarından ödenmesine müsaade edilmesi için talepte bulunulmuş fakat bu maaşların belediye hasılatından ödenmeye devam etmesi gerektiği merkez tarafından beyan edilmiştir (BOA. DH. MKT. 1528/41; BOA. DH. MKT. 1666/126)³³. Yine aynı durumda Kastamonu'daki fakir ve tev'em çocuklar için belediye hasılatından kırkta bire tekabül eden 4.140 kuruşun sene bitmeden harcanmış olduğu, sene sonuna kadar ödenecek maaşların yokluğundan dolayı muhtacînin bir kısmının maaşlarının kesilmek zorunda kalılabileceği merkeze bildirilmiştir. Bu hususta devletin yaptığı uygulama ise tev'em çocuklar ile muhtacîne, sene sonuna kadar belediye hasılatından 4.500 kuruş daha harcanması yönünde olmuştur (BOA. DH. MKT. 161/20; BOA. BEO. 321/24008). Taleplerin yoğun olduğu Trabzon Vilayeti'nde ise muhtacîn maaşlarının ödenmeyerek yalnızca tev'em çocukların maaşlarının ödenmesine, belediye geliri bulunmayan

³³ Mamüret'ül-aziz Vilayeti'nin önerisi ise kırkta bir olarak ayrılan belediye gelirinin yalnızca tev'em çocuklara yettiği, dolayısıyla belediye gelirlerinden ayrılan hasılatın yirmide bir olarak değiştirilmesinin uygun olacağı üzerine olmuştur. Ancak tev'em ve muhtacîne verilen maaşların H.1302 / M. 1884-1885 senesi hesap defteri incelendiğinde, kırkta bir olarak ayrılan hasılatın hala yeterli geleceği anlaşılabilir olarak uygulamaya aynı şekilde devam edilmesi buyrulmuştur (BOA. DH. MKT. 1511/19; BOA. DH. MKT. 1766/32).

veya kazalarda doğan tev'em çocukların aylıklarının ise Merkez-i Vilayet-i Daire-i Belediyesi Hazinesi'nden karşılanmasına karar kılınmıştır (BOA. DH. MKT. 1568/120; Dinç vd., 2009, s. 86; Düzgün, 2009, s. 13, 19). Taleplerin artması ve belediye tarafından yoksul halk için ayrılan gelirin yeterli gelmemesi üzerine devletin birkaç yıl ara ile uygulamaya koyduğu diğer yöntemler, tev'em çocuklara ödenecek maaşın kız veya erkek fark etmeksizin 5 yaşına kadar ödenmesi (BOA. ŞD. 758/11), belediye gelirinden ayrılan kırkta birlik hasılatın ise yirmide bire çıkarılmasıdır (BOA. BEO. 200/14943; BOA. DH. MKT. 44/30)³⁴. Nitekim bu durum, 1887 senesinden itibaren tev'em çocukların maaşları için belediye hasılatından ayrılan meblağın yeterli gelmediğini ve bu hususta devletin devrin şartlarına ve imkânlarla göre çeşitli çözüm yolları bulduğunu göstermektedir (BOA. DH. MKT. 1740/116; Cengiz, 2014, s. 61-62).

Tev'em çocuklara ödenen maaşın miktarı ve para birimi, dönemlere göre farklılıklar arz etmektedir. Günlük olarak yapılan maaş tahsisleri akçe üzerinden ödenirken; aylık olarak yapılan ödemelerde para birimi olarak kuruş kullanılmıştır³⁵. Bu hususun en önemli sebebi para birimi ve değerinde yaşanan değişikliklerdir. Osmanlı Devleti para birimi olarak başlangıçtan 1688 yılına kadar akçe, 1688-1879 yılları arasında kuruş; 1879 senesinden devletin yıkılışına kadar ise lira-kuruş kullanmıştır (Öztürk, 2002, s. 806). Ancak Grafik 9'da da görüleceği üzere tev'em maaşlarının akçe olarak ödendiği 1768-1855 yılları arasında, Osmanlı Devleti'nin para birimi kuruştur³⁶. Dolayısıyla para biriminin değişikliğinde keskin bir geçiş olmadığı, başka bir ifade ile para birimi değişse bile eski para tedavülünden kalkmadığı için kuruş kullanıldığı dönemde, akçe üzerinden de ödeme yapılabilmektedir (Dinç vd., 2009, s. 80, 84-85; Düzgün, 2009, s. 9; Bembeyaz, 2017, s. 168).

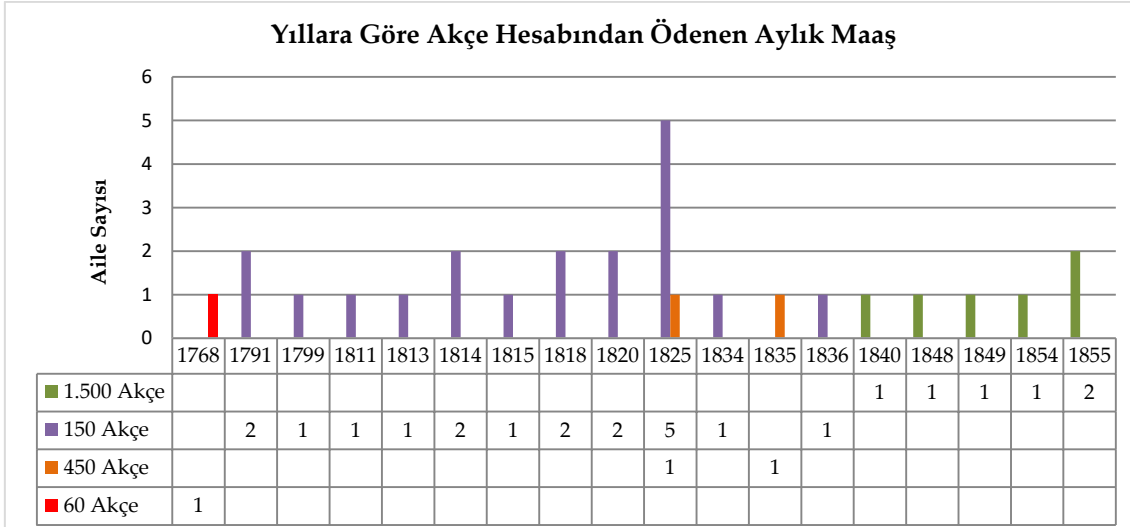
Kuruş ve akçe hesabından tev'em çocuklara ödenen aylıklar aşağıda grafiklerle belirtilmiş olup akçe hesabından ödenen ilk maaş 1768 yılına tekabül etmektedir. Yine bu yılda ödenen maaş miktarı, yapılan maaş tahsisleri arasında en düşük meblağı teşkil etmektedir. Grafik 9'da, 1791-1836 yılları arasında tev'em maaşlarının genel olarak kişi başına aylık 150 akçe olarak ödendiği; yalnızca 1835 yılında bir aileye çocuk başına 450 akçe maaş bağlandığı görülmektedir. 28 Nisan 1835 tarihli bu belgeye göre Tophane'de Karabaş Mahallesi'nde ikamet etmekte olan Ali adlı şahsın fukara olmasından dolayı üçüz kızlarının her birine günlük on beşer akçe maaş tahsis edildiği anlaşılmaktadır (BOA. HAT. 531/26176). Ancak babalarının mesleği, fakirlik derecesi veya maaş tahsisinde fazla ödeme yapılmasını gerektirecek bir bilginin bulunmaması sebebiyle tev'em olarak dünyaya gelen bu çocuklara neden emsallerinden fazla maaş bağlandığı tespit edilememiştir. 1840-1855 yılları arasında tev'em çocuklara yapılan ödemeler yine akçe üzerinden yapılmış olup muhtemelen zaman içerisinde akçenin değer kaybetmesi ve ailelerin ihtiyaçlarına yeterli gelmemesi sebebiyle bu süreçte kişi başına ödenen aylık maaş miktarı 1.500 akçeye çıkarılmıştır.³⁷

³⁴ Nadir Özbek, Sultan II. Abdülhamid'in dış politikası gereği Kudüs'te Müslümanlar için yeterli hayır kurumunun olmaması ve halkın ihtiyaç içinde bırakılmasının caiz olmadığı gerekçesiyle yoksul halka ayrılan belediye gelirlerini artırdığını söylemektedir (2014, s. 591-592).

³⁵ Ödemelerin akçe ve kuruş olarak ödenmesinin yanı sıra istisna olarak mecdiye olarak ödeme yapıldığına dair de örnek bulunmaktadır. Mecdiye olarak yapılan örnek bir ödeme için bk. (BOA. DH. MKT. 64/29).

³⁶ Bk. Grafik 9.

³⁷ Bk. Grafik 9.

Grafik 9: Yıllara Göre Kişi Başına Akçe Hesabından Ödenen Aylık Maaş

Grafik 9 ve Grafik 10'daki veriler, tev'em çocuklara 1855 senesinde hem akçe hem de kuruş hesabından maaş tahsis edildiğini göstermektedir³⁸. Bunun en önemli nedeni Osmanlı Devleti'nin bu yıldan itibaren çoğul gebeliklerle dünyaya çocuk getiren ailelere maaş ödemesini kuruş üzerinden yapmasıdır. Elimizdeki belgelere göre akçe hesabından yapılan son maaş tahsisi 1 Haziran 1855 (BOA. İ. MVL. 332/14271) tarihine, kuruş üzerinden yapılan ilk maaş tahsisi ise 27 Ağustos 1855 (BOA. İ. MVL. 338/14593) tarihine tekabül etmektedir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, başlardan itibaren akçe hesabı üzerinden günlük olarak ödediği tev'em maaşlarını, 1855 senesinin ikinci yarısından itibaren kuruş hesabından ve aylık şekilde ödemeye başlamıştır. Bununla birlikte 1855 yılından itibaren tev'em maaşları, 15 kuruş olarak ödenmiş (BOA. İ. MVL. 332/14271) ancak fakir halk için belediyeden ayrılan meblağın yeterli gelmemeye başlamasıyla H. 1283 / M. 1866-1867 senelerinde tev'em çocuklara ve muhtacine ödenecek maaş 12,5 kuruşa düşürülmüştür (BOA. ŞD. 295/19, Lef 6). Her ne kadar devlet devrin şartlarına ve imkânlarına göre böyle bir karar olsa da uygulamada tev'em çocuklara 15 kuruş maaş ödenmeye devam edilmiştir³⁹. 1887 senesine gelindiğinde ise muhtemelen maaş miktarlarının ailenin geçim sıkıntısını hafifletmeye yetmediği düşünüldüğü için kişi başına ödenecek bu aylıklar 30 kuruşa çıkarılmıştır (BOA. DK. MKT. 1460/59). Bununla birlikte 12,5 kuruş ödenen çok az kişi olduğu, genel olarak 1855-1860 yıllarında 15 kuruş, 1862-1906 yılları arasında ise çocuk başına aylık 30 kuruş ödendiği görülmektedir (Dinç vd., 2009, s. 83)⁴⁰.

Çoğul gebeliklerle dünyaya gelen çocuklara kuruş hesabından ödenen maaş miktarları, akçeye oranla daha karmaşık bir ödeme çizelgesine sahiptir. Grafik 9 ve Grafik 10'da görüldüğü gibi Osmanlı Devleti, tev'em çocuklara düzenli ve eşit miktarlarda maaş tahsis etmeye çalışmış; ancak taleplerin çok olması ve belediyeden ayrılan gelirlerin bu talepleri karşılamaya yetmemesi halinde ailelerin mağdur edilmemesi için düşük miktarlarda maaş tahsisi yapılmıştır. Örneğin; 1889 yılında 1 aileye 12,5 kuruş, 2 aileye 15 kuruş ve 12 aileye de aylık 30 kuruş üzerinden maaş tahsisi yapılmıştır. 12,5 kuruş üzerinden maaş ödenen tev'em çocukların aylıklarının neden az miktarda olduğu malumumuz olmamakla birlikte (BOA. MF. MKT.

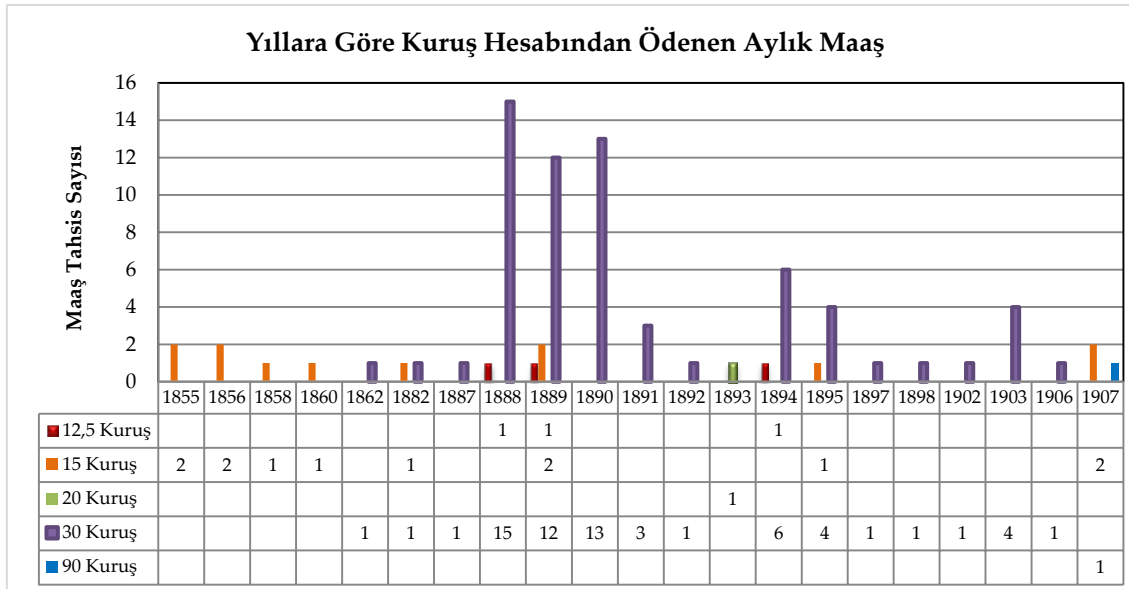
³⁸ Bk. Grafik 9; Grafik 10.

³⁹ Bk. Grafik 10.

⁴⁰ Bk. Grafik 10.

109/100) 15 kuruş olarak ödenen maaşlardan biri, tev'em çocukların babasının fakirlik derecesine (BOA. DH. MKT. 1659/28); diğerinin ise maaş taleplerinin yoğun olduğu ve bu yüzden fukaraya ayrılan belediye gelirlerinin yeterli gelmediği Trabzon Vilayeti'nde olması ile ilişkilidir (BOA. DH. MKT. 1685/63). 1882 (BOA. ŞD. 295/19), 1888 (BOA. DH. MKT. 1491/65), 1893 (BOA. DH. MKT. 43/12), 1894 (BOA. DH. MKT. 294/63), 1895 (BOA. DH. MKT. 365/29) ve 1907 (BOA. DH. MKT. 1211/85) senelerinde de tev'em çocukların ailelerine yine aynı sebeplerle düşük miktarlarda aylık tahsis edilmiştir. Nitekim bu şekilde, fukara halk mağdur edilmeden geçim sıkıntılarını bir nebze de olsa hafifletilmeye çalışılmıştır. Ancak 12 Mart 1907 tarihinde fakir olduğu teyit edilen Rençber Ali'nin üçüz çocuklarının her birine aylık 90 kuruş maaş bağlanmıştır (BOA. DH. MKT. 1022/34). Yapılan ödemeler arasında en yüksek meblağı ihtiva eden bu durum, muhtemelen ailenin çok fakir olması, yani "derece-i nihâyede" bulunması ile ilişkilidir.

Grafik 10: Yıllara Göre Kişi Başına Kuruş Hesabından Ödenen Aylık Maaş

Tev'em çocuklara farklı miktarlarda ödenen maaşlar, para birimlerine göre tasniflenerek yoğunlukları tespit edilmeye çalışılmıştır. Günlük olarak maaşların %71,43'ünü 5 akçe, %21,43'ünü 50 akçe, %3,57'sini 15 akçe ve diğer %3,57'sini de 2 akçe teşkil etmektedir⁴¹. Aylık olarak ödenen yardım parasının ise %79,27'sini 30 kuruş, %14,63'ünü 15 kuruş, %3,66'sını 12,5 kuruş, %1,22'sini 20 kuruş ve diğer %1,22'lik kısmını ise 90 kuruş oluşturmaktadır⁴². 1791'den 1836'ya kadar kişi başına günlük 5 akçe, 1862'den 1906'ya kadar ise aylık olarak 30 kuruş tahsis edilmiştir⁴³. Nitekim her iki dönemde de 40 yılı aşkın bir süre boyunca bazı istisnalar hariç genel olarak aynı miktarlarda ödeme yapılmıştır. Özellikle emzirme döneminde bulunan ikiz, üçüz ve dördüz çocuklara sahip ailelerin en büyük sıkıntısı, annelerinin sütünün yeterli gelmemesidir. Dolayısıyla tev'em olarak dünyaya gelen çocuklara sütanne tayin edilmesi zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Daha önceki tarihlerde sütannelere ödenen maaş miktarına ulaşamamışsa da sütanne için aylık ödenecek maaş; 1876 yılında 10 kuruş (BOA. YB. 021. 71/304, Lef 3), tev'em maaşı taleplerinin arttığı 1880-1900 yılları arasında 50 kuruş (BOA. ŞD.

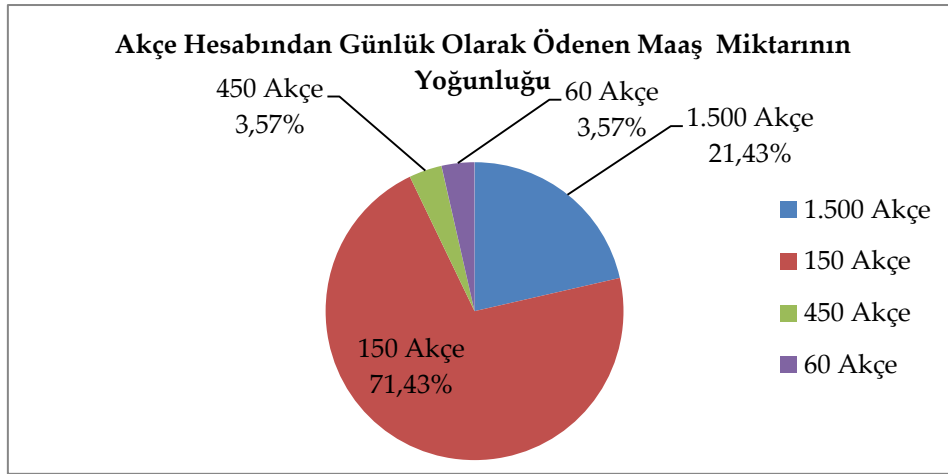
⁴¹ Bk. Grafik 11.

⁴² Bk. Grafik 12.

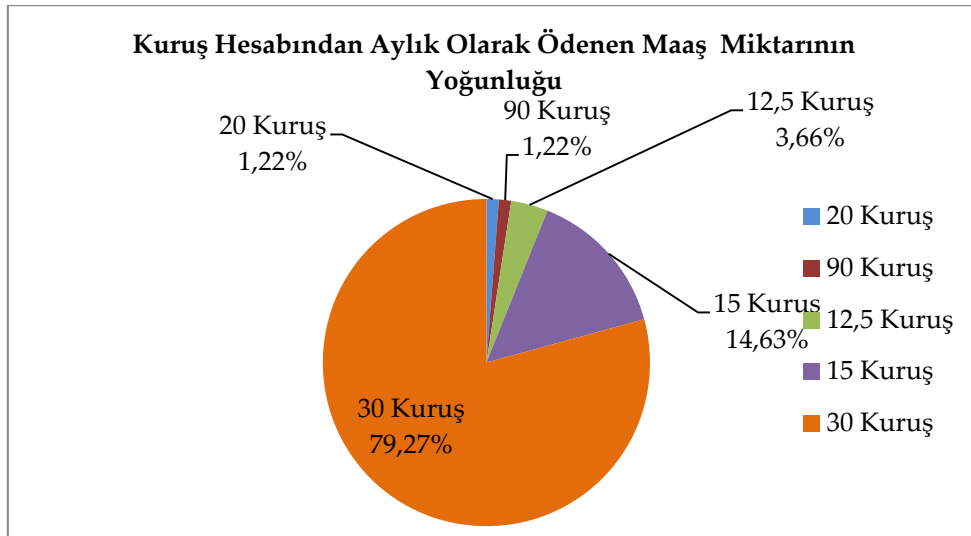
⁴³ Bk. Grafik 9, Grafik 10.

2015/25), 1900'lerin başında ise 250 kuruş (BOA. DH. MKT. 816/40) olarak belirlenmiştir (Cengiz, 2017, s. 65). Ayrıca bu tarihlerde kişi başına tahsis edilen tev'em maaşının 30 kuruş olduğu, çocukların ikiz olmaları halinde aileye toplamda 60 kuruş maaş ödendiği de göz önünde bulundurulursa tev'em maaşlarının 1900'lerin başına kadar sütanne maaşını karşılayabilecek miktarda belirlendiğini göstermektedir. Tev'em maaşına yönelik zam taleplerinin⁴⁴ çok az sayıda olması da bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Buna karşın Nurhan Mıstanoğlu, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Kırşehir'deki gıda fiyatlarını ele aldığı çalışmasında, dört kişilik bir ailenin asgarî yiyecek maliyetini 1.800-2.000 kuruş olarak hesaplamıştır (Mıstanoğlu, 2005, s. 254). Genel olarak Anadolu'da seyreden gıda fiyatlarının ve bir ailenin aylık ortalama gıda tüketiminin Mıstanoğlu'nun belirttiği maliyet civarında olduğu düşünülürse tev'em çocuklar için ödenen aylık maaşların aile bütçesine cüzî derecede bir katkı sağladığı söylenebilir.

Grafik 11: Akçe Hesabından Ödenen Günlük Maaş Yoğunluğu

Grafik 12: Kuruş Hesabından Aylık Olarak Ödenen Maaş Miktarının Yoğunluğu

⁴⁴ Zam talepleri ile ilgili örnekler için bk. (BOA. A. MKT. NZD. 84/32; BOA. ŞD. 700/2; BOA. ŞD. 295/19, Lef 11; BOA. ŞD. 295/19, Lef 10; BOA. DH. MKT. 1672/141; BOA. DH. MKT. 1751/87; BOA. DH. MKT. 43/12).

D. MAAŞ TAHSİSİNİN SONLANDIRILMASI

Tev'em maaşı, çoğul gebeliklerle dünyaya gelen çocuklara başlarda "kayd-ı hayat" (BOA. ŞD. 295/19, Lef 6; BOA. ŞD. 295/19, Lef 3) şartıyla tahsis edilmiştir (Dinç vd., 2009, s. 85). Ancak ilerleyen dönemlerde tev'em maaşları taleplerinde artış yaşanması ve belediye gelirlerinin bu talepleri karşılayamaması nedeniyle devlet, çoğul gebeliklerle dünyaya gelen çocuklara maaş tahsis ederken yaş sınırlaması usulüne müracaat etmiştir. Öncelikle ikiz olarak dünyaya gelen çocuklardan birinin 3 yaşına gelmeden önce vefat etmesi halinde hayatta kalan çocuğun tev'em sayılmamasına (BOA. BEO. 323/24211) ve ikiz kardeşinin ölümünden sonra sağ olan çocuğun tev'em maaşına müracaat edemeyeceğine karar kılan Osmanlı Devleti, 3 yaşından önce tev'em çocuklara maaş tahsis edilse bile bu çocuklardan birinin yine 3 yaşına gelmeden önce ölmesi halinde, her iki çocuğun da maaşının kesilmesini uygun görmüştür (BOA. DH. MKT. 164/49; Bembeyaz, 2017, s. 169; Cengiz, 2017, s. 66)⁴⁵. Bu karara göre çocukların üçüz olarak doğmaları durumunda, üçüzlerden ikisinin vefat etmesi, vefat eden çocuklarla birlikte hayatta kalan kardeşlerinin de maaşının kesilmesini gerektirmektedir. Nitekim bu durum zaten fakir olan ailelerin tekrardan maddî sıkıntıya düşmelerine neden olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, tev'em olarak dünyaya gelen çocuklara 3 yaşından önce maaş bağlanmış olması şartıyla yine 3 yaşından önce birinin vefatı vuku bulur ise yalnızca ölen çocuğun maaşının kesilmesine, diğerinin ise 3 yaşına kadar maaşının ödenmesine karar vermiştir. Her ne kadar tev'em çocuklardan yalnızca birinin hayatta kalması, tek çocuk olarak doğmakla eşdeğer görülse de ve tekiz çocuk dünyaya getiren ailelerin çocuklarının yaşelerini sağladıkları gibi tev'em çocuklardan hayatta kalan tek çocuğun da aile tarafından aynı şekilde kisve ve infakının karşılanabileceği düşünülmüş; ancak aile zor duruma düşeceğiinden merhameten tev'em maaşı ödemesinin 3 yaşına kadar devam ettirilmesi uygun görülmüştür (BOA. ŞD. 2018/11; BOA. MV. 65/42; BOA. ŞD. 759/24; Cengiz, 2017, s. 66). XIX. yüzyılın son yıllarında alınan bu karar II. Meşrutiyet'in başlarında tekrardan değiştirilerek ikiz çocuklardan birinin vefatı halinde diğerinin de maaşının kesilmesi esasına dayandırılmıştır (Keser, 2008, s. 369).

Osmanlı Devleti, 3 yaşını geçen ve her ikisi de hayatta olan tev'em çocukların maaş ödemelerinin sonlandırılmasını kız ve erkek olmak üzere farklı esaslara dayandırmaktadır. Genel olarak erkeklerde 20 yaş, kızlarda ise buluş ve evlilik şartı esas alınmış (BOA. DH. MKT. 1491/65; BOA. DH. MKT. 1595/65; BOA. DH. MKT. 1598/35; BOA. MF. MKT. 109/100; BOA. DH. MKT. 1741/64; Dinç vd., 2009, s. 85; Bembeyaz, 2017, s. 168-169; Cengiz, 2017, s. 64) ancak zaman zaman bu şartların değiştirildiği durumlar söz konusu olmuştur. Örneğin; 7 Haziran 1891 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir mazbatada, kız ve erkek fark etmeksizin tev'em maaşlarının, çocukların 5 yaşlarına gelmeleriyle birlikte sonlandırılmasına karar verilmiştir (BOA. ŞD. 758/11). İlgili makamlara gönderilen bu tür bilgilendirme yazılarına rağmen uygulamada bu hususun örneklerine rastlanmamıştır. 5 yaşındaki çocukların ailelerine maddî anlamda katkıda bulunabilecek bir yaşta olmaması ve hidâne sürecindeki çocukların bakım masraflarının da fazla olması sebebiyle tev'em maaşının sonlandırılması, aileyi maddî anlamda sıkıntıya düşürebileceğinden bu karar uygulamaya geçirilmemiş olabilir. Bununla birlikte devletin tev'em maaşı tahsislerinin sonlandırılmasında esas aldığı yaş sınırı, 1893 senesinde merkezden Trablusgarp Vilayeti'ne gönderilen bir mazbata ile 10 yaş olarak

⁴⁵ 29 Ağustos 1791 tarihli bir örneğe göre Seyit Mustafa adlı kişinin üçüz olarak çocukları dünyaya gelmiş ve tev'em maaşı tahsisinden sonra çocuklardan birinin anne ile beraber vefat etmesi üzerine diğer iki çocuğun da maaşı kesilmiştir (BOA. HAT. 213/11577). 17 Nisan 1895 tarihli başka bir örnekte ise ikiz çocuk dünyaya getiren Hatice isimli bir kadının çocuklarından biri vefat etmiş ve her iki evladının da maaşı kesilmiştir. Maaşların kesilmesinin ardından zor duruma düşen Hatice, bu maaşın hayatta kalan evladına tekrar bağlaması için talepte bulunmuştur (BOA. DH. MKT. 363/78).

belirlenmiştir (BOA. DH. MKT. 164/49; BOA. BEO. 323/24211)⁴⁶. Ancak 1882-1910 yılları arasında tev'em maaşlarının sonlandırılmasında erkeklerde 20 yaş, kızlarda da evlilik esası uygulandığı⁴⁷ için 10 yaş esasının yalnızca ilgili vilayette mi, yoksa ülke genelinde mi geçerli olduğu anlaşılammıştır. 1910 senesinin başlarında Dâhiliye Nezareti'nden Konya Vilayeti'ne gönderilen bir tahriratta, yoksul ailelerde dünyaya gelen tev'em çocuklara 15 yaşına erişinceye kadar maaş ödenmesine yönelik ülke genelinde bir düzenleme yapıldığı ifade edilerek Konya Vilayeti'nin de bu esasa uyması istenmiştir (Keser, 2008, s. 370). Nitekim yaşa bağlı olarak tev'em maaşı ödemelerinin sonlandırılması hususu, XIX. yüzyılın son çeyreğinde uygulanmaya başlamıştır. Bununla birlikte tam manasıyla bu konuda bir düzen sağlanamamış ve devletin son yıllarına kadar bu hususa açıklık getirilmesi için zaman zaman merkezle vilayetler arası yazışmalar gerçekleştirilmiştir (BOA. ŞD. 727/6; BOA. DH. MKT. 1718/66; BOA. ŞD. 27/39; Bembeyaz, 2017, s. 168-169; Cengiz, 2017, s. 64-65).

Osmanlı Devleti'nin maaş ödemelerinin sonlandırılması hususunda belirlediği süreçten ayrı olarak maaşların birkaç aylığına veya birkaç yıllığına kesintiye uğradığı durumlar da bulunmaktadır⁴⁸. Örneğin; H. 1311 / M. 1893-1894 senelerinde Şile Kazası sakinlerinden Yıldırımoğlu Ali ve Mustafa'ya tev'em maaşı bağlanmış, ancak belediyeden kendilerine yalnızca on bir mecdiye ödeme yapılmış ve daha sonra herhangi bir ödeme yapılmamıştır. Bu durumdan şikâyetçi olan Ali ve Mustafa adlı tev'em kardeşlerin, maaş tahsislerinin yapıldığı dönemde babalarının ihtiyaç sahibi olduğu, fakat daha sonra babalarının Tahlisiye İdaresi'nde çalışmaya başlaması nedeniyle maaşlarının kesildiği anlaşılmaktadır. Yaklaşık on yıldır maaş ödemelerinin yapılmadığı anlaşılan bu tev'emlerin 20 yaşını geçmiş bulunmaları sebebiyle yeniden tev'em maaşı tahsis edilmeyi gerektirecek bir durum kalmamıştır (BOA. DH. MKT. 1040/26). 15 Kasım 1903 tarihli başka bir örnekte ise Midilli Sancağı'ndan Ali bin Osman'ın Jandarma Piyade Tahsildarı iken dünyaya gelen ikiz çocuklarına üç sene kadar maaş ödendiği, sonrasında bu aylıklarının kesildiği ve yedi yıl boyunca da evlatlarına herhangi bir ödeme yapılmadığından bahsedilmektedir. Bununla birlikte çocuklarının geçimlerini sağlamakta zorluk yaşadığı için yedi yıl boyunca biriken tev'em maaşının kendisine ödenmesini talep ettiği görülmektedir (BOA. DH. MKT. 794/27). Bir başka örnekte ise 6 Nisan 1903 tarihinde Çatalca Mutasarrıflığı'na gönderilen belgede, ikiz çocukları dünyaya gelen Fırıncı Hasan'ın evlatlarına aylık olarak maaş tahsis edildiği, ancak maaş tahsisin hemen ardından hiçbir gerekçe ve malumat olmadan maaşların kesildiğinden bahsedilmiştir (BOA. DH. MKT. 681/41). Nitekim verdiğimiz bu örneklerden yola çıkarak devletin, genel itibariyle tev'em maaşına ihtiyaç duymayan ailelerin maaşlarını kestiği söylenebilir. Ancak hiçbir gerekçe belirtilmeden kesilen maaşlara dair örneklerin bulunması veya tev'em maaşlarının muntazam bir şekilde ödemelerinin yapılamaması da söz konusu olup bu hususlar, belediye gelirlerinin tev'em ve

⁴⁶ Trablusgarp Vilayeti'nin Uceylât Kazası'ndan Ömer bin Belkasım'ın tev'em olarak dünyaya gelen Mehmet ve Ulvi adlarındaki evlatlarına ve yine Trablusgarp Vilayeti'nden el-Hâc Abdüsselam adlı kişinin Mebruke ve Ümmülsad isimli tev'em kızlarına 10 yaşında kesilmek üzere aylık 30 kuruş maaş tahsisi yapılmıştır (BOA. DH. MKT. 284/2).

⁴⁷ 12 Mart 1891 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir mazbatada "iş bu maaşların tev'em tevellüd iden etfâl-i zükûra yiğirmi yaşlarına duhüllerine ve etfâl-i inasa hayat-ı tezevüüclerine değin itası iradesi iktizâsından olarak hâlbuki ebeveyni erbâb-ı ihtiyacdan bulunan etfâl-i zükûr on yaşlarına duhüllerinden itibaren esnâf dükkânlarında ve şurada burada çıraklığa ve etfâl-i inas dâhî ötede berüde hizmetçilikle ta'yîn idebileceklerine karşı yiğirmi yaşlarına duhüllerine ve hayat-ı tezevüüclerine kadar berüde maaş virilmesi" şeklinde durum izah edilerek tev'em çocuklara ne zamana kadar maaş verilmesi gerektiği açıklığa kavuşturulmuştur (BOA. ŞD. 2018/11). Uygulamanın nasıl yapılacağına dair merkezle vilayet arası yapılan diğer yazışmalar için bk. (BOA. ŞD. 700/2, Lef 1; BOA. ŞD. 295/19, Lef 6; BOA. DH. MKT. 1481/80; BOA. ŞD. 2015/25; BOA. MV. 65/42; BOA. ŞD. 759/24; BOA. ŞD. 1650/9; BOA. DH. MKT. 1040/26).

⁴⁸ Tev'em maaşlarının muntazam olarak ödenmediği veya vaktinden önce kesildiğine dair örnekler için bk. (BOA. HAT. 1339/52321.; BOA. C. ML. 595/24508; BOA. MVL. 349/29; BOA. DH. MKT. 424/54; BOA. DH. MKT. 196/38; BOA. BEO. 1113/83442; BOA. DH. MKT. 2319/77; BOA. DH. MKT. 708/50; BOA. DH. MKT. 1094/55).

muhtacın maaşlarını karşılamaya yetmemesiyle bir başka ifadeyle devletin malî açıdan yaşadığı zorluklar ile ilişkili olabilir (Cengiz, 2017, s. 67).

SONUÇ

Bu çalışmada, sosyal yardım uygulamalarından biri olan tev'em maaşının Osmanlı Devleti'nde tatbik edilişi ve mahiyeti belirlenmeye, ayrıca uygulamadaki farklılıklarının izahatı yapılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte tev'em maaşı üzerine yapılan daha önceki çalışmaların hipotezleri sınanmış ve bu doğrultuda konuya yeni ve farklı yaklaşımlar getirilirken daha önceki çıkarımların bazıları da pekiştirilmiştir. İlk olarak tev'em maaşı uygulamasının yalnızca "modern sosyal devlet" anlayışından ileri geldiği savının eksik bir ifade olduğu bunun XIX. yüzyılın ikinci yarısından önce devletin topluma karşı bir yükümlülüğü ve aileyi korumaya yönelik bir politika; 1860'lardan itibaren ise Sultan II. Abdülhamid'in iktidar siyasetinin sosyal refah düzlemindeki bir aracı olarak görülebileceği gerçektir. Tev'em maaşı ile ilgili ikinci bir hipotez ise bu sosyal yardım uygulamasının XIX. yüzyıl kurumsallaşmasının bir getirisi olduğu üzerinedir. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri'nden takip edebildiğimiz kadarıyla maaş ödemelerinin 1760'lardan itibaren tatbik edildiği fakat ülke genelinde bir yaygınlığa sahip olmadığı tespit edilmiştir. Muhtemelen daha da eski zamanlara tarihlenen bu uygulamaya, XIX. yüzyıl kurumsallaşmasının bir neticesi olarak bakmak doğru değildir. Yine de bu kurumsallaşmanın tev'em maaşı gibi diğer pek çok sosyal yardım uygulamalarının yaygınlaşmasına katkı sağladığı da yadsınamaz bir gerçektir.

Konuyla ilgili çalışma yapan araştırmacılar tarafından son olarak ileri sürülen görüş ise tev'em maaşı ödemelerinin, nüfusu artırmaya ve devlet görevlilerini teşvike yönelik bir tatbikat olduğu şeklindedir. Devletin yoksul halka yardım etmesi, bir İslam devleti olan Osmanlı için dinî bir vazife niteliği taşımaktadır. Bunun yanı sıra tev'em maaşı uygulaması aile kurumunu muhafaza etmeye yönelik bir politika olarak da açıklanabilir. Lakin bu uygulamayı, nüfusu artırmayı hedefleyen bir strateji şeklinde ifade etmek sağlıklı bir yaklaşım değildir. Bununla birlikte şeyh, seyit ve asker gibi zümrelere teşvik amaçlı tev'em maaşı ödendiği hususu istatistiksel olarak değerlendirilmiş maaş ödemesi yapılan bu tür kişilerin oldukça az sayıda olduğu, genellikle ailenin iâşesini karşılayabilecek durumda oldukları için maaş taleplerinin reddedildiği, maaş ödemelerin ise soruşturma sonucunda gerçekten ihtiyaç sahibi olan ailelere ödendiği tespit edilmiştir. II. Abdülhamid'in iktidar siyaseti kapsamında bahsi geçen zümreleri hedef alması sebebiyle muhtemelen bu şekilde bir yorum yapılmıştır. Fakat istatistikler ve belgeler bunun doğru olmadığını ortaya koymaktadır.

Tev'em maaşı, Osmanlı Devleti'nde çoğul gebeliklerle dünyaya çocuk getiren ve maddî anlamda yardıma muhtaç olan ailelere aylık veya günlük olarak ödenen yardım parasıdır. İlk zamanlarda gümrük malları veya mukataa gelirlerinden karşılanan bu maaşlar, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren belediye gelirlerinden ödenmeye başlanmıştır. 1768-1920 yılları arasında bu sosyal yardım uygulamasına yönelik belgeler incelendiğinde, tev'em maaşlarının din, mezhep ve cinsiyet ayrımı yapılmaksızın çocuk başına ödendiği anlaşılmaktadır. Bu hususta ikiz, üçüz veya dördüz olmalarının da bir etken oluşturmadığı görülmektedir. Bunun yanı sıra ailenin fakirlik derecesine, ebeveynlerin hayatta olmamasına, ayrıca boşanma veya iş gibi çeşitli gerekçelerle ebeveynlerden birinin evden, hatta yaşadıkları şehirden uzak olmasına bağlı olarak tev'em maaşı uygulamasının ilk yıllarında, anne veya babaya da "tev'em maaşı" adı altında maaş tahsis edilmiştir.

XIX. yüzyılda ülkede yaşanan maddî sıkıntılar nedeniyle devlet, tev'em maaşı taleplerinde bulunan yoksul halkı mağdur etmemek için farklı yöntemlere müracaat etmiştir. Özellikle maaş taleplerinin yoğunlaştığı ve yoksul halk için ayrılan belediye gelirlerinin maaşları karşılamaya

yetmediği süreçte ebeveynlere yapılan maaş tahsisleri Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına doğru kaldırılmış; başlarda hayat boyu ödenmek şartıyla yapılan maaş tahsisleri ise tev'em çocukların cinsiyetlerine bağlı olarak yaş ve evlilik esasına göre sınırlandırılmıştır. Ayrıca devrin şartlarına ve imkânlarına bağlı olarak maaş tahsislerinde, miktarlarında ve maaşların karşılanacağı gelir kaynaklarında vilayetlere göre farklı uygulamalara da başvurulmuştur. Nitekim tev'em maaşı uygulaması, dinî bir yükümlülük ve aile kurumunu korumaya yönelik bir politika ile tatbik edilirken XIX. yüzyıl itibarıyla merkezî otoritenin güçlendirilmesi için bir araç olarak kullanılmış ve Sultan II. Abdülhamid'in Batı'ya karşı çizdiği "modern sosyal devlet" imajının da bir parçası olmuştur.

SUMMARY

Al taw'am, which is a word of Arabic origins meaning "twins, children born in two, same and similar", stands for all twin, triple and quadruple children born as a result of multiple pregnancies in general terms. In this framework, the term *taw'am salary* is used to define the monthly or daily benefit paid to families in need of aid who give birth to children by multiple pregnancies in the Ottoman Empire. It could not be determined when exactly the practice was initiated, since the records containing collections of *taw'am* salaries were not regular before the XIX. century. However, within the frame of the documents we have obtained, it could be noted that *taw'am* salary policy which is understood to be implemented at least as of 1760s have lasted until the final periods within a social state approach. The most important condition for collection of *taw'am* salary is that the families who give birth to children by multiple pregnancies are too poor to meet their basic needs. If the family had financial capabilities or their children have reached an age to meet their own needs such as food and clothing, etc., salary demands were considered as inapplicable.

Families who have *taw'am* children could demand for salary within a few months or when their children are toddlers, and could receive the salary collectively as of the time they became entitled, separately for each children. People were not discriminated for religion or sect for provision and amount of salary, and no discrimination were made based on sex of babies or their twin, triple or quadruple status. However, it is also seen that only one of the twins received salary due to excessive demand in the neighborhood of these families as well as the decrease in incomes allocated for poor people in the municipality treasure, or that only one of the children received this salary while another received the salary remained vacant due to death of another *taw'am* child or a person in need. Although *taw'am* is a salary allocated to children brought to world by multiple pregnancy, the mother or the father also receive a payment under the name of "*taw'am salary*" based on poverty degree of the family, divorce status of parents, the father residing in another city for work purposes or death of one of the spouses. It is known that the implementation for allocating the vacant salary to parents was terminated.

In the early documents about *taw'am* salary, it is seen that the payments were originated from customs goods and *muqata'ah* incomes when the salary was allocated, however, the salaries began to be provided from municipality incomes with the shaping of local administration as of the second half of XIX. century. No information could be obtained about how much budget the state allocated for *taw'am* children when making payments from customs and *muqata'ah* goods. However, after leaving the administration of the people in need to the municipality, 1/40 of the income remaining after expenses were deducted from municipality treasury was allocated for salaries of *taw'am* children and people in need. This condition possibly originates from the Islamic obligation to allocate 1/40 of one's goods to people in need

(*zakat*). However, due to the increase in demands for salaries for *taw'am* and people in need and insufficiency of 1/40 allocation from municipality incomes, the state appealed to various solutions in line with conditions and possibilities of the period, and therefore enforced different implementations based on regions.

Amount and currency of the salary paid to *taw'am* children differ based on periods. While daily salary allotments were paid with coins (*akçe*); qirsh (*kuruş*) was used as the currency of monthly payments. Payments for *taw'am* children were made in *akçe* between the years 1768-1855, *kuruş* was started to be used for payments as of the second half of 1855. Between 1791 and 1836, a daily amount of 5 coins per capita while a monthly amount of 30 qirsh was allocated from 1862 to 1906. The most important reason for this issue is the change in the currency and its value. As a matter of fact, same amounts of payment were made to *taw'am* children in general for a period over 40 years in both periods, other than certain exceptions. Nevertheless, considering the fact that monthly expense of a family of four in Anatolia in XIX. century was about 1.800-2.000 qirsh, it can be understood that *taw'am* salary made very little contribution to the family income.

Ottoman Empire restricted *taw'am* salaries, which were paid based on "life interest" in earlier periods, based on age in the later periods due to the increase in demands and inability of municipalities to meet these demands. The state adopted the approach that in the event of death of a children under 3 who was born as a twin and has not applied for *taw'am* salary yet, the surviving child loses its *taw'am* status and becomes equivalent to singleton birth. In this case, it was decided that one of the most important conditions required to demand *taw'am* salary to be abolished, and the surviving child could not apply for *taw'am* salary after the death of its twin sibling. Nevertheless, *taw'am* children were put on a salary before the age of 3, however, if one of the siblings died before reaching the age of 3, it was found appropriate to cut the salaries of both twins (both the deceased and surviving ones). Possibly aiming to prevent aggrievement of poor families, the state made minor amendments on this practice in the later stages and has decided that even if one of the twins die before reaching the age of 3, only the salary of the deceased child would be cut (if put on previously), and the other child would continue to receive payment until the age of 3. In this case, families birthing children by multiple pregnancy demanding salary allocation without losing time is a significant factor in favor of poor families. Termination of salary payments of *taw'am* children who reach the age limit of 3 and who both survive were based on different principles for girls and boys. In general, the age of 20 was based on for boys while puberty and marriage were grounded on for girls; however, there were certain times when these conditions were occasionally amended. The most important reason behind this is the increase in demands and the insufficiency of municipality incomes to meet the demands. As a matter of fact, termination of *taw'am* salaries based on age was started to be implemented in the last quarter of XIX. century. Nevertheless, a proper order could not be established in this regard. Until the final years of the empire, correspondences between the center and the provinces continued from time to time in order to clarify this issue.

In previous studies, it has been explained in order to obtain the support of ulama class for *taw'am* salary and to strengthen the central authority, individuals such as *sheiks* and *sayyids* were put on a salary even if their economic status were well and soldiers received salaries for incentive purposes. However, the documents we examine indicate that allocations of *taw'am* salaries were made based on financial troubles rather than occupational reasons due to the facts that applications from these classes were few, and that salary demands or increase requests of half of the applications were rejected on the grounds of their economic status. Previous studies

conducted on *taw'am* salary discusses that the most important reason for this salary which was allocated to children who were born as *taw'am* as well as their families could be the population policies implemented by the state, and argues that this benefit also had the purpose to encourage population growth. However, our opinion is that it is not right to evaluate this as an encouragement, and *taw'am* salary allocations are practices conducted to increase level of welfare of the poor population and to protect the institution of family. It is not guaranteed that the families with *taw'am* children who receive this benefit would survive these children or have children again and these pregnancies would result with twin or triple pregnancies again. Nonetheless, it could be considered that families who are not able to meet basic needs of their babies would be prevented from leaving their children on the street or giving them up for adoption, and therefore the institution of family would be protected.

KAYNAKÇA**A. ARŞİV KAYNAKLARI**

Ali Emîrî Mustafa III (AE. SMST. III), 15-963.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.), 200/14943, 321/24008, 323/24211, 556/41655, 971/72814, 1113/83442, 1491/111755, 1825/136835, 2068/155038, 3354-251509.

Cevdet Belediye (C. BLD.), 15/726, 70/3490, 72/3564, 75/3747, 78/3867.

Cevdet Maliye (C. ML.), 595/24508.

Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH. MUİ.), 34/35.

Dâhiliye Nezâreti, İdare-i Umumiye Belgeleri (DH. İ. UM.), 3/1.

Dâhiliye Nezâreti, Mektubî (DH. MKT.), 4/23, 43/12, 44/30, 48/2, 57/9, 64/29, 71/1, 118/13, 161/20, 164/49, 169/3, 196/38, 200/60, 275/60, 276/60, 278/46, 283/7, 284/2, 284/59, 286/23, 291/56, 294/63, 295/33, 344/59, 358/68, 359/67, 359/68, 361/15, 363/64, 363/78, 365/19, 365/29, 366/9, 424/54, 439/8, 477/33, 553/78, 681/41, 704/68, 706/50, 708/50, 794/27, 816/40, 935/43, 1022/34, 1040/26, 1068/49, 1094/55, 1211/85, 1345/30, 1417/16, 1421/11, 1451/26, 1460/59, 1481/80, 1484/90, 1491/65, 1495/70, 1497/101, 1502/96, 1504/94, 1511/19, 1513/32, 1528/41, 1553/17, 1555/96, 1556/44, 1565/48, 1565/21, 1565/71, 1568/120, 1595/65, 1598/35, 1603/56, 1603/60, 1604/12, 1659/28, 1659/40, 1666/126, 1645/107, 1672/141, 1685/63, 1689/156, 1692/121, 1705/52, 1714/21, 1715/63, 1718/66, 1728/23, 1731/56, 1733/61, 1734/64, 1734/65, 1735/31, 1735/48, 1735/84, 1736/12, 1738/51, 1740/29, 1740/116, 1741/64, 1743/42, 1750/110, 1750/126, 1751/87, 1753/62, 1754/85, 1755/57, 1755/81, 1755/109, 1762/98, 1763/39, 1763/43, 1766/32, 1774/138, 1775/18, 1844/122, 1845/22, 1845/41, 1887/84, 1973/32, 2272/35, 2319/77, 2420/95, 2499/18, 2524/11, 2550/141, 2577/3.

Dâhiliye Nezâreti, Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdiriyeti Belgeleri (DH. UMVM.), 96/57, 96/66.

Hatt-ı Hümâyûn (HAT.), 213/11577, 273/16054, 277/16300, 531/26176, 539/26564, 543/26852, 626/30939, 666/32406, 667/32545, 668/32570, 668/32590, 669/32654, 670/32709, 672/32878, 759/35857, 1338/52239, 1338/52280, 1339/52321, 1339/52360, 1343/52471, 1541/44, 1554/18, 1555/23, 1588/33.

İrâde-i Dâhiliye (İ. DH.), 87/4342, 136/6990, 149/7740, 352/23228, 405/26761.

İrâde-i Meclis-i Vala (İ. MVL.), 321/13645, 324/13804, 332/14271, 338/14593.

Maarif Nezâreti Mektubî Kalemî (MF. MKT.), 109/100.

Meclis-i Vala Evrakı (MVL.), 349/29, 495/9.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 65/42.

Sadaret Mektubî Kalemî Evrakı (A. MKT.), 68/51, 88/30.

Sadaret Mektubî Kalemî, Deâvi Evrakı (A. MKT. DV.), 164/48.

Sadaret Mektubî Kalemî, Mühimme Kalemî Evrakı (A. MKT. MHM.), 116/93, 120/64.

Sadaret Mektubî Kalemî, Nezâret ve Devâir Yazışmalarına Ait Belgeler (A. MKT. NZD.), 84/32, 143/100, 179/3, 243/5, 417/88.

Şura-yı Devlet (ŞD.), 27/39, 295/19, 572/13, 698/33, 700/2, 727/6, 758/11, 759/24, 1607/11, 1650/9, 2015/25, 2018/11, 2327/11.

Yabancı Arşivler, Makedonya Arşivi (YB. 021), 71/304.

B. TETKİK ESERLER

Ahmet B. Hanbel (1981). *Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Bardakoğlu, A. (1998). Hidâne. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 17, s. 467-471). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Bembeyaz, E. (2017). Osmanlı Devleti'nde tev'em maaşı. 6. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi - Bildiriler Kitabı*. 3, 163-172.

Bilmen, Ö. N. (1950). *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fikhiyye kamusu* (C. 2). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Bilmen, Ö. N. (1991). *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe meâlî âlisi ve tefsiri*. Ankara: Akçay Yayınları.

Buhârî, Muhammed b. İsmâil (1987). *Sahih-i Buhârî ve tercümesi* (M. Sofuoğlu, Çev.). İstanbul: Ötüken Yayınları.

Cengiz, G. H. (2017). II. Abdülhamid dönemi bir sosyal yardım uygulaması: tev'em maaşı. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*. 41, 57-78.

Demirci Akyol, E. (2011). Osmanlı Devleti'nde yoksulluğu azaltma stratejileri ve bu stratejilerin sürekliliği ve değişimi. M. Kardaş (Ed.). *Uluslararası Yoksullukla Mücadele Stratejileri Sempozyumu*:

- Deneyimler ve Yeni Fikirler - Bildiriler Kitabı (13-15 Ekim 2010)* (s. 67-73). Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Dinç, G., Şimşek, F., Eroğlu, H. (2009). Osmanlı İmparatorluğunda tev'em maaşı. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 16, 77-100.
- Düzgün, M. A. (2009). *Sultan II. Abdülhamid döneminde muhtacın maaşı uygulaması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (1981). *Sünen-i Ebî Dâvûd*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ergin, O. N. (1995). *Mecelle-i Umûr-ı Belediye* (C. 4). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Meni el-Haşimî el-Basrî (230/884) (2014). *Kitâbu't-tabakât'l-kebir, Tabakât* (C. 3), (A. Demircan, Çev.). İstanbul: Siyer Yayınları.
- İpşirli, M. (1993). Dâhiliye Nezâreti. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 8, s. 414-416). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kapar, M. A. (2019). *H. Abdurrahman b. Avf*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Karakoç, İ. (2015). Bir İslâm hukuku müessesesi olan hidâne hakkının ve Osmanlı Aile Hukuku'nda uygulandığının İzmir şer'iyeye sicillerinde yer alan bir karar örneği üzerinden incelenmesi. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 19(3), 151-206.
- Karataş, Z. (2015). Osmanlı Devleti'nde korunmaya muhtaç çocuklara yönelik sosyal hizmet uygulamaları. *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*. 1(1), 16-31.
- Karpat, K. H. (2002). *Osmanlı modernleşmesi: toplum, kurumsal değişim ve nüfus* (A. Zorlu Durukan, K. Durukan, Çev.). İstanbul: İmge Yayınları.
- Keser, F. (2008). *Konya Vilayet Gazetesi'ne göre II. Meşrutiyet başlarında Konya Sancağı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Mıstanoğlu, N. (2005). XIX. yüzyılın son çeyreğinde Kırşehir'de fiyatlar ve ailenin malî durumu. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*. 8(1-2), 231-264.
- Muallim Nâci (1995). *Lugat-i Nâci*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Müslîm, Müslîm b. Haccâc (1968). *Sahîh-i Müslîm ve tercümesi* (M. Sofuoğlu, Çev.). İstanbul: İrfan Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2002). *Osmanlı Toplumunda aile*. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Özbek, N. (2002). Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de sosyal devlet. *Toplum ve Bilim Dergisi*. 92, 7-33.
- Özbek, N. (2014). Osmanlı İmparatorluğu'nda "sosyal yardım" uygulamaları. *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 575-599). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özbek, N. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal devlet: siyaset, iktidar ve meşrutiyet (1876-1914)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öztürk, M. (2002). Genel hatlarıyla Osmanlı para tarihi, *Türkler* (C. 10, s. 802-822). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Şemseddin Sâmî (1998). *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Taşkesen, M. Ö. (2017). Osmanlı döneminde sosyal refah sistemi olarak vakıflar. *İş ve Hayat Dergisi*. 5, 57-66.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed (t.y.). *Sünen-i Tirmizî*. <https://archive.org/details/2213SunenITirmizi>. Erişim tarihi: 31.10.2019.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebi Ya'kub b. Ca'fer (292/905) (t.y.). *Tarîhu'l-Ya'kûbî* (C. 1-2). Beyrut.

**THE EFFECTS OF THE FIREARM PURCHASINGS ON THE
OTTOMAN FINANCIAL STRUCTURE DURING THE MILITARY
MODERNIZATION (1853-1908)**

**OSMANLI ASKERÎ MODERNİZASYON ÇALIŞMALARI
ÇERÇEVESİNDE YAPILAN SİLAH ALIMLARININ MALÎ YAPIYA
ETKİLERİ (1853-1908)**

Ercan KARAKOÇ*
Ali Serdar METE**

Abstract

Reforms implemented for the Ottoman army began to be institutionalized in the middle of the 19th century. The basic idea was to restore the former power of the army. Since the changing conditions of war had shown that reform was possible only with the application of modern methods to every field, the works made on the modernization of the Ottoman army gained momentum after the Crimean War. The effort to establish an army in-line with the requirements of modern warfare was the Ottoman administration's primary aim during the Reorganization and Constitutional periods. The provision of resources required to sustain military modernization led to different measures in the Ottoman economy such as domestic and foreign borrowing, interest postponement, transfer of revenues, and ultimately the allocation of revenues to creditors. In this process, while the Ottoman economy became integrated into the international economy, it gradually became dependent on foreign sources. Despite the economic measures taken did not reduce dependency on international resources and the heavy financial burden, the Ottoman administration sustained military reforms and modernization.

Keywords

Modern Warfare, Crimean War, Military Modernization, Ottoman Economy

Öz

Osmanlı ordusunda uygulanan ıslahat çalışmaları 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kurumsallaşmaya başlamıştı. Islahat fikrinin temelinde, ordunun eski gücüne kavuşturulması yatıyordu. Savaşın değişen şartları ıslahatın ancak modern usullerin her alanda uygulanmasıyla mümkün olabileceğini gösterdiğinden, Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı ordusunun modernleşmesine yönelik yapılan çalışmalar hız kazandı. Bu çerçevede, modern savaşın gereklerine uygun bir ordu tesis etme gayreti, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde, Osmanlı yönetiminin

* Assoc. Prof., Yıldız Technical University Department of Humanities and Social Sciences. E-posta: ekarakoc@yildiz.edu.tr
ORCID.ORG/0000-0002-5859-8661

** Ph.D., Yeditepe University, Institute of Atatürk Principles and Revolution History, E-posta:ali.mete@yeditepe.edu.tr
ORCID.ORG/0000-0002-3662-7636

Gönderim Tarihi: 03.12.2019
Kabul Tarihi: 23.07.2020

önceliği oldu. Askerî modernleşmenin sürdürülebilmesi için ihtiyaç duyulan kaynakların teminiyse Osmanlı maliyesinde iç ve dış borçlanma, faiz erteleme, gelir devri ve nihayet gelirlerin alacaklıların kontrolüne bırakılması gibi tedbirlere başvurulmasına sebep oldu. Bu süreçte, Osmanlı ekonomisi uluslararası ekonomiye eklenirken, adım adım dışa bağımlı hale de geldi. Alman ekonomik tedbirler dışa bağımlılığı azaltmamasına ve ağır mali yüke rağmen Osmanlı yönetimi askerî alandaki ıslahatlarını sürdürmüştür.

•

Anahtar Kelimeler

Modern Savaş, Kırım Savaşı, Askerî Modernizasyon, Osmanlı Ekonomisi

INTRODUCTION

War affects relevant parties in many aspects in terms of its progress and consequences even if it is a by-product of political relationships. Supplying the necessary resources for states to maintain and ultimately win a war has required strong economies. The relationship between war and economy, which had always remained a powerful factor, became crucial in modern industrialized warfare.

The Great Powers, which were competing for hegemony in the 18th century Europe, prioritized science and industry to reorder their armies, as the new keys to war. Modern warfare became a conflict between institutionalized armies. As such, military organization, provision and doctrine began to change, the most significant being the institutionalization of military service as a professional occupation. Calculation and planning became as important as battlefield tactics, and military officers and engineers deeply engaged with each other. Providing good training to field officers was an essential condition for keeping their troops ready for war. As a result, the number of schools providing military training quickly increased. The Western philosophy of war came to recognize military service as a profession and thus paved the way for a scientific approach to warfare (Browning, 1903, p. 383; Goldstone, 2007, pp. 27-30; Childs, 2000; Clausewitz, 2015, pp. 31-32). This model soon spread from Europe to the rest of the world (Tennent, 1864, p. 2; Richards & Metz, 1992, pp. 81-82; Grant, 2003, p. 29).

Firearms became more efficient and more complex machines with higher firepower thanks to scientific knowledge and industrial means in the 19th century Europe. Each new development in production technologies increased firepower, which triggered an armament's race across the world. The obligation to equip armies with modern arms and ammunition placed a significant financial burden on states. Such resources had to be used in a balanced way so that armies were ready for the battlefield and the treasury could meet the other needs required to maintain wars. Launching, maintaining and ultimately winning a war required a strong army, while a full treasury was essential for training, arming, feeding, accommodating and transporting the army (Wilkinson, 1841, pp. 4-76; Bloch, 1900, p. 129; Prusya Kralı, 1303, pp. 13-15).

Competition in the European geography has also developed the war industry in countries where the industry is the locomotive of the economy. The first step in this development was to increase the gunpowder quality. Qualified gunpowder produced in France and Britain also increased the quality of barrels using this gunpowder. Cannon and rifle barrels strengthened gradually from iron to steel. While Swedish steel has established its quality throughout Europe, the French and British industry increasingly competed in arms production until the mid-19th century. Prussia, which joined this competition later, had the fastest rising arms industry in Europe with its understanding of quality product-oriented industry in gun and rifle production. France, Britain and Prussia, which were able to fabricate weapons production, started to sell military doctrines about how to use the weapon while turning the weapon into an export product. As modern weapons, which are indispensable for military modernization, entered the inventories of other states that model Europe, the Western military industry¹ also strengthened the Ottoman army's adaptation to global military transformations became an obligation in time. To overcome increased international threats and eliminate those threats when necessary required a modern and powerful army ready for war. Such readiness required investment. As demonstrated in the examples from Europe, the innovations that started to emerge in the early

¹ For more information on rising of the western military industry, see: (Atkinson, 1890; Satia, 2018; Ortenburg, 2002).

18th century caused a significant financial burden, and a further increase in the budget share allocated to the army. The struggle to find new resources led the Ottoman administration to seek different national and international alternatives. While domestic borrowing was a frequently-used method, foreign borrowing became more common starting from the mid-19th century. The financial burden of military modernization became and remained one of the most important issues for the Ottoman administration until the last days of the state (Ortaylı, 2006, p. 43; Berkes, 2010, p. 200; Gencer, 2011, pp. 75-96).²

In this study, the Ottoman administration's obligation to fulfill the needs of modern warfare and its economic impact were discussed in terms of firearm supply. Accordingly, in this study the course of military modernization efforts in the Ottoman Empire and the impact of those efforts on budgets are categorized and detailed in two sections. The first part focuses on the emergence of the need for and implementation of military reforms, while the second part examines the heavy burden imposed on the Ottoman economy. Starting with the Reorganization period, in which modernization became institutionalized and running to the end of the Constitutional period, this study consults archival sources and military literature that were generally neglected and refers to publications dated after 1928 to build the bibliography. In the conclusion, the obligation to modernize and the difficulty of securing resources are discussed.

1. Requisites of Modern Warfare and Reforms in the Ottoman Army

Since its foundation, the Ottoman State continuously expanded its sphere of influence ever and became a great empire. The development and progress of the empire continued for many years and affected the European states. Ottoman power and influence was built on the strength of its military. However, in the 17th century, Ottoman military power waned. While there were various reasons for the decline of Ottoman power in relation to Europe, the deterioration of the Ottoman army was recognized as a major cause. Although the idea of restoring military power was put forward as a solution to reviving the empire's power, officials noted that the terms of war had changed. The Ottoman administration, which was trying to keep up with the requirements of Modern Warfare, implemented the first Western-style military reforms to the artillery corps during the Tulip Period. Ottoman administrators sought to closely study the new military order, particularly the new European order. Reports prepared by envoys dispatched to the European capitals enabled the Ottoman administration to identify critical changes in Western armies and to develop a set of targets for reforms (Uçman, 2012, p. 27, 31, 55; Şehidi Osman Efendi, 2011, pp. 34-53; Akyıldız, 2018, p. 28).

The recovery of power was linked to learning from the West. The innovations introduced in the military reforms comprised the first steps in the Westernization of the Ottoman Empire. To implement innovations similar to Europe in terms of the organization, provision and training of the modernizing army, significant material needs were identified, which carried significant costs. Despite soaring budgets, the reforms were carried through because the Ottoman army kept being defeated in the field. As a matter of fact, modernization movements, which were initiated so that the empire could regain its power, were focused on the ability to stand against the Great Powers and to prevent the empire's breakup in the 19th century (Modern Turkish Reforms, 1835; Yardımcı & Ayvaz, 2017, pp. 253-275; Kurat, 2011, pp. 53-57; Özcan, 1995).

² It was narrated that Mustafa III asked for three astrologers from the King of Prussia in order to reshape the Ottoman army and that Frederick the Great, who was also the founder of the military system in Prussia, responded: I do not have any astrologers, but I can recommend three things for success: 1. A strong and disciplined army, 2. A strong treasury, 3. Taking lessons from the past (Turhan, 1988, p. 142).

As a ruler who recognized the importance of military modernization, Selim III initiated the reform process called *Nizam-ı Cedid* (The New Order). Under Mahmud II, the goals of Selim III were realized and significant steps were taken to modernize the structure of the Ottoman army in line with the requirements of modern warfare. In June 1826, Mahmud II opened the gate to the new order by abolishing the *Yeniçeri Ocağı* (Janissary Corps). Even if the new order continued the *Nizam-ı Cedid* reforms, it introduced more comprehensive and radical changes. The new, regular trained army, the *Asakir-i Mansure-i Muhammediyye* (Victorious Soldiers of Muhammad), was the symbol of this period. The reforms of Mahmud II introduced new regulations in the military and many other fields of administration in line with practices that existed in the Western states. Following the enthronement of Sultan Abdülmejid in 1839, the *Tanzimat Fermanı* (Imperial Edict of Reorganization) was announced that promoted the institutionalization and spread of Western-style changes in the Ottoman Empire (Officers for the Turkish Army, 1839; Ortaylı, 2008, pp. 30-232; Karpas, 2002, pp. 86-87; Çelik, 2013, pp. 272-275).

During this period, efforts were made to reshape the Ottoman army, which was the institution most affected by Reorganization, into a structure governed by rules and laws. As order and training were the two most significant elements for the new army, the names *Asakir-i Muntazama* or *Asakir-i Nizamiye* were preferred after Reorganization. The arrangements required to meet the increased needs of the *Asakir-i Nizamiye* were implemented throughout the Reorganization period (p. 26; Ünal, 2008, pp. 18-19; Tunalı, 2003, pp. 32-35).

The most significant military practice during the Reorganization period was the New Army Regulations announced in 1843, which re-regulated military service as a duty of citizenship, and the Conscription Law was promulgated in 1846. According to the new law, the goal was to enroll new soldiers during each enrollment period and, therefore, staff was required to train these conscripts. The initial idea that enabled Ottoman officers to emerge as the face of change and modernization arose from this need, because it was essential to possess a trained command echelon to train soldiers and to keep them prepared for war. *Harbiye Mektebi* (The Military School) was the most important institution established to ensure the training of Ottoman officers according to modern methods. Although this school was opened in 1835, it was developed during the Reorganization period, and a modern Ottoman officer corps, trained in modern methods, started to emerge in this period (Yıldız, 2009, pp. 331-332; Türkmen, 2015).

While the effort to reorganize and train the Ottoman army in accordance with the new methods continued, an opportunity emerged to concretize these efforts. The Crimean War (1853-1856) represented the Ottoman's first military alliance with the Western powers. The use of the most advanced equipment on the battlefield by France and Britain demonstrated many new innovations: state-of-the-art steamships, steel cannons and rifled firearms. The French *minié* ball became popular during the war, and British troops used the state-of-the-art *Enfield* rifle. Although there were not extraordinary technical changes to artillery, steel-barreled cannons increased the tactical and practical power of allied artillerymen. During the campaigns controlled by allied commanders, Ottoman artillerymen used medium caliber cannons, while some Ottoman infantry used the new rifles, called *şēshane*, which had been procured from the allies. Assistance also included the supply of the new gun powders. However, these new weapons were not distributed to the entire Ottoman force and many units still used the old-style, bronze-made cannons and *kaval* rifles. The benefit of this situation for the Ottoman army was the opportunity to closely observe these innovations and to compare them with the old guns and equipment. This enabled the Ottoman administration to start the process of supplying

its army with the new firearms (The Moral and the Physical Conditions of the Turkish Army 1853; Tuncer, 2000, pp. 46-49; Akad, 2011, pp. 160-161).

As the Crimean War witnessed so many military and technologic innovations, the relationship between society and warfare developed significantly. Because it was now possible to communicate by telegraph and inform authorized officers about the course of the war almost instantly, which the public could also follow. The importance of victory became a political issue, which reinforced the need to have a strong and victorious army. The years following the Crimean War saw a substantial increase in the efforts to reform the Ottoman military. Army hubs were rearranged and designated as the local institution responsible for the implementation of reforms. Certain changes were introduced in officer ranks and in the command echelon in the state hierarchy. It was understood the continuity of existing practices could be ensured only with education, so the efforts to improve military schools increased in this period (Somel, 2010, p. 41; Şahin, 2018, pp. 321-326; Avcı, 1963).

In addition to improvements in education and organization, production technologies from the West were applied to meet the physical needs of the army. The Ottoman administration developed a strict policy for the identification of new technologies as the first step for the transfer of technologies. Foreign representation offices, officers dispatched abroad, and even arms producers were continuously informing Istanbul about new products. As a result of reviews conducted on samples, the administration would decide which weapons to procure. While it was possible to produce in the empire, urgent needs were met by import. Rifles produced by European manufacturers were followed American-made rifles that became a U.S. export after the Civil War. Some of these rifles were state-of-the-art grooved and pinned breechloaders. Import was also a method used to acquire cannons and machine guns (Tetik, 2018, pp. 112-114).

New infantry technologies were closely followed up for artillery as well. Starting from the 19th century, artillery was made from steel, barrels were grooved, and ammunition was loaded at the tail, not the muzzle. As artillery technology developed and quickly turned cannons into more complex war machines, Ottoman domestic production failed to adapt quickly to these developments. This made European manufacturers the top choice for the procurement of modern artillery, and Ottoman gunners learned about modern artillery tactics from the West. Krupp cannons, which were used in European armies, were registered into the Ottoman inventory. The Ottoman army learned about Prussian artillery tactics during the period of Mahmud II started to use the steel and grooved artillery following the purchase of Krupp cannons in 1861 (Başbakanlık Osmanlı Arşivi-BOA, HR.İD., 9/455 and 1159/30; BOA. İ.MSM., 18/406; BOA. A.) MKT.MVL., 9/19; Şakul, 2001, pp. 62-67; Demir, 2015, pp. 51-52; Gezer & Yeşil, 2018).

The latest developments in military technology increased imports and ensured the development of domestic production. As there was a state monopoly on arms production, reforms were introduced at the *Tophane* (Arsenal) and *Baruthane* (Gunpowder Factory). To implement the reforms, foreign experts were brought in and Ottoman officers trained at the *Mühendishane* (Engineering School) and *Harbiye* (Military School) also supervised these works. New counters and machines were procured to increase production quality and quantity at both *Tophane* and *Baruthane*. In addition, support was obtained from arms producers and arms similar to those procured items started to be produced in Istanbul. Although the required level was not achieved, there was significant success in terms of spare parts and ammunition (İnce, 2013, pp. 258-261; Sabancı, 2016, pp. 238-241; Efe & İnanç, 2016).

Military modernizations that continued intensely during the Reorganization period had

their first major test under the Constitutional period, the Ottoman-Russian War (1877-1878), also called the 93 war. The 93 war was a detrimental war for the Ottoman Empire. Immediately after the declaration of war, the Russians advanced through the Balkans and towards the east of the empire. Although successful defenses were made at certain locations, the Ottoman army failed to stop the Russian advance. The Russians approached Istanbul and forced the Ottoman state to agree to a ceasefire under heavy conditions. The heavy defeat demonstrated deficiencies in the army as well as weaknesses in command and administration. This defeat triggered the Ottoman administration to change its methods regarding military reforms. The insufficiency of the army caused the Sultan and other Ottoman state officers to re-focus on military reforms (Treaty of Berlin 1878; Treaty between Great Britain, Germany, Austria, France, Italy, Russia and Turkey, 1908; Kemaloğlu, 2018, p. 109). Substantial support from the Germans helped to establish their alliance in this period.

Although the Ottoman Empire lost significant territory following the 93 War, it still maintained its presence across a wide geography. While Russian pressure continued, other Great Powers gave up on the preservation of the Ottoman Empire and implemented an aggressive policy to advance their own interests. France invaded Tunisia in 1881 and in 1882 Britain landed troops in Egypt. Austria-Hungary also threatened the Ottoman presence in the Balkans, and Italy had its own aspirations on North Africa. These developments were deemed sufficient for the Ottoman administration to established closer diplomatic relations with Germany. In fact, the Germans needed the Ottoman Empire as the interests of both states coincided. Strategic considerations and military modernization triggered their long-term alliance. Following the Kaehler Delegation -which was the first official delegation dispatched to guide reforms to the Ottoman army and started its activities in 1882-reforms and military organization were carried out in accordance with the German école. The work resumed under the guidance of this delegation resulted in German industry achieving a significant position in the Ottoman Empire. This progressively increased and consolidated during the reign of Abdülhamid II (Özgüldür, 1993; Ortaylı, 2010).

Ottoman modernization that spread around the country and institutionalized during the Reorganization period had its most efficient period during the reign of Abdülhamid II. If assessed from a military perspective, it is clear that the Ottoman army acquired a modern and permanent system in this period. The efforts exerted over many years started to produce results upon the introduction of the German école, and serious steps were taken, particularly in the field of education. This work, conducted under the guidance of the Germans, proved its worth in the Thessaly Victory of 1897. This minor victory indicated that the Ottoman administration was proceeding on the right path (Mahmud Muhtar Paşa, 1988, pp. 41-43). However, military modernization generated a substantial financial burden and the Ottoman Empire had to find ways to relieve this.

2. The Financial Burden of Military Modernization and the Changes that It Caused in the Ottoman Economy

The traditional financial structure of the Ottoman Empire was supported by war. Victories and conquests were the first and the most important way to access new resources. As wars directly funded the treasury, the Ottoman army was one of the fundamental components not only for expanding the empire's area of dominance and ensuring the protection and security of the state, but also for enlarging the economy.

Victory brought immediate war booty and taxes from the newly conquered lands. As the area of dominance expanded, new agricultural areas also meant new direct and indirect

revenues. Agricultural lands provided direct revenue through a tax levied on production and indirect revenue through a tax levied on the trade in agricultural goods. The manorial system was implemented at this point and the continuity of agricultural production was ensured by either giving new agricultural lands to new loyal owners or returning it to old owners that became Ottoman citizens. Land owners were obliged to cultivate the soil and provide a certain number of soldiers depending on the size of their holdings. This system ensured the continuity of the military class that constituted the actual power of the Ottoman army and control of state revenues. In this cycle of war and economy, the locomotive power was a strong and victorious Ottoman army that was always ready for war (Agoston, 2006, pp. 22-23; Aybet, 2010, pp. 420-444; İnalçık, 2012, Vol. 41, p. 170).

Starting from the 18th century, the Ottoman Empire experienced consecutive defeats and started to take a defensive position. The end of conquests and the loss of territory meant the failure to gain new revenue and the loss of existing revenue because the majority of the lands lost were fertile areas that significantly contributed to the economy. The deterioration of the manorial system at the end of the century resulted in another substantial loss of revenue. Therefore, the deterioration of the army was viewed as the most important reason for the political and financial decline of the state, and it was decided to reform the Ottoman army to ensure the relationship between victory and economy. Although the costs of needed reforms were taken into consideration, the modernization of the army placed the Ottoman administration in a vicious financial cycle because the state had lost much of its wealth (Quataert, 2006, pp. 892-893; Tabakoğlu & Taşdirek 2015; Agoston, 2013, p. 95; Öztürk, 2016, pp. 394-404).³

In order to concretize the costs incurred by military reforms, it is appropriate to distinguish two main budget items. The first is the cost for the establishment of modern educational and bureaucratic institutions required for the Ottoman army to have an organization and functionality similar to modern countries. It was necessary to invest in people to ensure the establishment and continuity of these institutions, and the Ottoman administration initiated this investment by establishing the *Harbiye Mektebi* (Military School). *Harbiye* was the most significant source for the class of modern officers who learned military service as a profession as a result of systematic education, and this new class in turn directed the implementation of many new reforms in the army. While the establishment of *Harbiye* was a cost item on its own, the recruitment of staff to maintain this school was a separate cost item. In relation to the establishment of *Harbiye*, money was spent to build new infrastructure and for the teachers and students that would fill these structures. After *İdadi* and *Rüşdiye* (High Schools and Junior High Schools) were added to the *Harbiye* system, the school infrastructure was consolidated and the costs increased as well. New buildings, new teachers, new books and new students were necessary for new schools, and the Ottoman treasury was used to cover these needs. Re-establishment of ranks and protocol, preparation of uniforms in line with modern requirements, and the regularization of promotion and wages were all the result of investments made in Ottoman officers. Besides, special expenses were incurred for these purposes, which included overseas education and course appointments. Another special expense was the routine visits

³ Quataert lists the land losses from 1811 to 1913 and emphasizes the impact of losing these lands on the economy as follows: "It is quite hard to exaggerate the impacts of losing lands on the Ottoman economy. Loss of population along with the loss of financial, agricultural and industrial sources were just a beginning. The actual consequence was that less people lived in less fertile lands and there were less job opportunities for each new generation. These consecutive losses destroyed the economic structure. For centuries, shoe leather was exported from Kayseri to Romania, wool fabric was shipped from Bulgaria to Kayseri, and Tokat cottons were shipped to Abkhazia and Crimea. Now, this relationship weakened and even severed. As the Ottoman markets shrunk, the welfare of the regions decreased as well."

paid by foreign delegations of military officers with their wages, allowances and allocations during the period of Abdülhamid II. Expenses incurred to modernize the human resources of the Ottoman army were the invisible and intangible cost of military modernization. These expenses were related to core activities and were incurred in order to obtain long-term results (Şişman, 2004, p. 60; Mahmud Muhtar Paşa, pp. 41-43; Ünal, pp. 18-19).

The second main cost was incurred to increase the physical power of the army. As opposed to investments made in people, they were visible and comparable costs that could be measured over a short period of time. It was required to meet physical needs such as arms, ammunition, equipment and war animals in accordance with Western armies. Two fundamental methods were followed for the procurement of arms: importation and domestic production. As the state had monopoly on the production of arms, significant efforts were exerted to increase the capacity and modernization of arms production in military facilities such as *Tophane* and *Baruthane*. The costs for these efforts were extremely high and failed to meet the army's needs, and therefore, importation was recognized as a quick means to procure materials. The states that were preferred were determined in line with the periodic preferences of the Ottoman administration. During the Reorganization period, military materials were imported from France, Britain, Belgium and the USA. However, during the period of Abdülhamid II, Germany was preferred and international competition emerged in the Ottoman military market. Over the course of time, German arms and ammunition producers acquired a monopoly in the Ottoman market which they had first entered through the sale of Krupp cannons. Such a monopoly was the result of both good relationships between the two rulers and financial support by Berlin for the Ottoman administration. As the need for modern weapons was ample, the importance of financial support for their procurement was crucial.

The import of American arms that started during the period of Sultan Abdülaziz did not continue due to the failure of the Ottoman administration to find funds. Approximately 600,000 rifles with different characteristics were purchased from American producers such as Enfield, Springfield, Snider, Martini-Henry, Winchester and Remington. In addition to the cost of rifles, millions of cartridges in various diameters and dimensions were also procured. Purchases of rifles and ammunition cost millions of USD for the Ottoman administration and constituted 90% of the trade with the USA. However, this trade came to an end due to payment disputes between American companies and the Ottoman administration. The first dispute arose in 1876 and increased progressively until the arms trade was terminated in 1883. American weapons provided the Ottoman army with significant experience in the use of modern weapons in spite of its major burden on the Ottoman economy (Gencer, Örenç & Ünver, 2008, pp. 152, 212-216; Bakeless, 1921, pp. 38-39; Beşirli, 2004a, pp. 121-139; 2017, Kış, pp. 60-61). By means of the Ottoman-German relationship that developed during the period of Abdülhamid II, the Ottoman administration started to purchase Mauser rifles after the Krupp cannons. Repeating Mauser rifles quickly became the most-commonly used weapon. Due to the sale of cannons, rifles and ammunition for those weapons, German producers became increasingly powerful in the Ottoman market and triggered the emergence of a German monopoly over the Ottoman warfare economy. The fact that German producers were the main suppliers of arms and ammunition for the Ottoman army developed as a natural consequence from the military and political relationships that had also developed. The Sultan and Kaiser declared their friendship and the Kaiser brought German industrialists with him when he visited Istanbul. Ottoman officers were trained by German officers, and German officers encouraged Ottoman soldiers to use the weapons, ammunition and equipment with which the Germans were most familiar.

German officers acted as guides during visits paid by Ottoman military delegations for the procurement of arms, and the influence of these officers was also observed in the acquisition of new products. As the Sultan was personally interested in arms as well, he closely followed the German arms industry. As producers and representatives directly briefed the palace, Abdülhamid II examined the arms personally and received arms producers in the palace. By means of this close relationship, German arms producers gained a major advantage against their competitors (BOA, HR.TO., 530/61; Gencer vd., pp. 54-55, 187-189; Ortaylı, 1998, p. 38; Türk, 2012, pp. 21-24, 36; Winterstetten, 2011, p. 49). As Mauser said:

I arrived at Istanbul on November 22nd, 1886. It was night and we could not enter until morning due to intense fog. I took a quick shower in the hotel in the morning and headed to the palace of Abdulhamit. I stayed there for one hour. The Sultan asked questions about rifles and production. When he asked: "Can you produce 10.000 pieces of those rifles?", I said that I can produce them. We immediately initiated the negotiations for tests. There was a Turkish officer called Şevket next to Goltz. Goltz told me in German: "Şevket is a right-hand man, he will be with you during the tests". The tests were started on December 8th. My rifle shot 3.000 meters. Then, Goltz warned me once again: 'Now, everybody wants to be your friend, be careful! We do not need anyone'. The tests continued. I worked so hard to obtain the required results. I had a meeting with the Minister of War. The negotiations were postponed repeatedly. Goltz warned me again about not leaving from Istanbul without signing an agreement. There were still hesitations. However, the Sultan accepted the weapons while the tests were continuing (OSA-MA 1987; Seel 1993, pp. 42-47).⁴

The Sultan's acceptance and the support of Goltz Pasha, who was the most important member of the German Reform Delegation, were crucial for this first visit that secured significant business for Mauser. The Turkish Order ensured the expansion of the Mauser factory and was critical to securing future investments in Mauser. Although the company sold guns to many countries, the first Ottoman order of 220,000 rifles was a massive order. Mauser rifles were accepted immediately after the initial delivery and became the main gun for the Ottoman army. As new versions of the rifles successfully passed tests and entered service, the Ottoman army purchased these new versions as well. Approximately one million rifles were purchased for 60 Marks per unit on average, and a total of 60,000,000 Marks was paid to the Mauser Company. In addition to rifles, machine guns and revolvers produced by German firms were also purchased. The German Maxim of 7,65 diameter was procured as the new machine because it could use the same ammunition as the Mauser rifles. Millions of rounds for these weapons were also purchased. While the Deutsche Waffen und Munitionsfabriken (DWM), led by the Mauser and Löewe partnership, was influential particularly in the sale of gunpowder and cartridges, the Mauser and Löewe partnership also maintained rifle sales under the roof of this association. In this way, the procurement of light weapons also turned into profitable business of millions of Mark for German producers (BOA, Y.HUS., 198/64; BOA, Y.MTV., 27/59, 29/33-64/123; BOA, TFR-İ.M., 13/1268; Türk, pp. 190-191; Beşirli, 2004b).

Although Mauser earned significant income from the weapons that it sold to the Ottoman army, the Krupp Company reaped the largest contracts and profits. Krupp was one of the largest arms producers in Europe and produced state-of-the-art cannons. It did not take long for the Ottoman administration to know and start purchasing the steel, grooved breechloader Krupp cannons. The Ottoman army placed its first sample order only two years after the Prussian army ordered 300 cannons in 1859. In addition to cannons, ammunition was among

⁴ For more information regarding Goltz Pasha and his activities in the Ottoman army, see: (Kış, 2017).

the products sold by Krupp. Krupp's sales increased continuously and intensified under Abdülhamid II. New cannons were procured in line with needs because the army had focused on the modernization of mobile artillery and the Dardanelles artillerymen during this period (Yorulmaz, 2018, pp. 153-155; Türk, p. 231).

Table 1. *Cannons Purchased from Krupp Company between 1861 and 1907 and their Prices (Türk, 2012).*

Year	Quantity	Price (Mark)	Year	Quantity	Price (Mark)
1861	1	14,066	1875	201	3,101,659
1863	48	112,528	1885	517	39,965,707
1864	60	748,056	1886	440	10,365,936
1868	127	1,532,636	1893	78	19,813,740
1870	88	1,081,964	1896	4	237,776
1871	127	2,487,764	1898	1	11,530
1873	834	123,354,312	1902	32	5,589,790
1903	98	1,229,940	1904	72	662,870
1905	668	9,506,876	1906	4	22,752
1907	4	22,752	Total	3.404	223,329,349

The lack of production of a sufficient number of weapons and ammunition at Ottoman production facilities resulted in the procurement of weapons and ammunition from foreign suppliers. However, the modernization of these facilities continued.⁵ New materials were procured to ensure the suitability of the counters and casting boilers in the facilities. Wheels and other power sources were renovated. Foreign masters were brought in to train the personnel and for the preparation of new equipment for production. Although substantial capabilities were gained as a result of these works, it was never possible to manufacture the required number of products. Equipment and workforce support were purchased from companies such as Krupp and Mauser during the improvements made in Tophane-i Amire -and also in the Tüfenkhane and Baruthane affiliated there- Improvements made in military production facilities with the support purchased also took its place in Osman treasury as a new expense burden. The situation was better at *Baruthane*, but this facility also fell far short of meeting the needs of the Ottoman Empire. Although success was never achieved in spite of the investments made and expenses incurred, domestically produced samples of the original imported weapons continued to be produced (BOA, İ.TPH., 5/32; BOA, BEO, 2265/169808; BOA, İ.ML., 82/51; Subhî & Nâci, 1323, pp. 18-20).

Table 2. *Domestic Production Numbers and Success Ratio of Tüfekhane (Armory) (Tetik, 2018)*

Date and Model	Targeted Production Quantity	Realized Production Quantity	Realized Maintenance- Repair Quantity	Success Ratio
1880s (Martini)	60-80	5	50-100	9 %
1890s (Martini)	200	5-10	150-200	3-5%
1900s (Mauser)	200	5-15	70-150	3-7%

⁵ For more information on Ottoman military industry facilities' modernization, see: (Sabancı, 2017; Tetik, 2018) and for more information on history of military technology, see: (Black, 2013).

Domestic sources, mainly new taxes and domestic borrowing were used for a period of time to pay for weapons and ammunition. As the top priority was to meet the needs of the army, support was obtained from high state officials and even from palace women, in addition to taxes such as *iane-i askeri* (military contribution) collected from ordinary citizens. However, domestic sources were insufficient to pay for the Ottoman army's expenses. As the alliance established with Britain and France during the Crimean War undoubtedly enabled Ottoman officials to see the differences between their armies, it was also impossible to avoid such expenses so that the empire was not completely vulnerable. Immediately following the start of the Crimean War, the Ottoman administration used foreign borrowing for the first time. Borrowing continued to increase every year starting from 1854 (Birdal, 2010, p. 26; Özdemir, 2010, pp. 48-50; Akdemir & Yeşilyurt, 2018, pp. 240-269).

Towards the end of the Reorganization period the State was dragged into a financial crisis and had to declare bankruptcy. The economic collapse that followed pointed to the financial bankruptcy of the state and the serious levels of foreign dependence. Measures taken to comply with the rules of the modern economy and to avoid bankruptcy proved unsuccessful. Subsequent efforts resulted in many reforms to the Ottoman economy, such as modern budgeting, bureaucratic reforms,⁶ and so on, but these reforms were not sufficient to eliminate foreign dependency. Military procurements constituted significant items in the spiral of borrowing. As efforts to reduce imports and increase domestic production failed, the procurement of imported weapons and equipment further increased. The main reasons for this situation were lack of time and money for improvements, as well as the Empire's frequent wars (Ahmet Lûtfî Efendi, 1993, p. 26; Tunçel & Yıldırım, 2014; Akdemir & Yeşilyurt, 2017).

Table 3. *External Borrowings of the Ottoman Empire for Military Purposes* (Özdemir, 2010)

Year	Reason	Amount (Gold Lira)	Guarantee or Nature of Debt	Creditor
1854	Financing for the Crimean War	3,300,000	"Egypt Borrowing" 60,000 pouches of gold received from the Province of Egypt on a yearly basis	Dent Palmer and Partners (London) and Goldschmid and Partners (Paris)
1855	Financing for the Crimean War	5,500,000	Tax revenues of the Province of Egypt, and İzmir and other customs revenues	Rothschild Brothers (London), France and UK
1860	Accumulated Domestic and External Borrowing Payments	2,240,942	Aşar Vergisi (Tithe) "Mirés Borrowing"	Highways Company's Director Mirés (Paris)
1865	1865 Primary General Debts Conversion of short term debts with debentures that bear	40,000,000	Allowance in the amount of 2,464,000 Gold Lira was prescribed in the 1864-1865	General Credit and Finance (London)

⁶ For more information on Ottoman bureaucratic reforms, see: (Findley, 1980; Akyıldız, 2018).

	5% interest		budget.	
1873	Budget Deficit	30,555,558	Ankara, Tuna tithe, Anatolian cattle tax and tobacco monopoly surplus income	Crédit Générale Ottoman and Crédit Mobilier de Paris
1877	Ottoman-Russian War	5,500,000	Egypt State Revenues	Ottoman Bank and Glyn Mills, Curie and Co.
1888	Payment for the Weapons and Ammunition Procured from Germany	30,000,000	Silk tithe of İzmir and land and fishing license revenues 'Fishing House Borrowing''	Deutsche Bank
1896	Cretan Revolt	3,272,720	Aydın, Bursa and Thessaloniki cattle tax; Tunny Fish, Afyon Patent Leather and Olive Tithe of İzmir, Manisa, Denizli	Ottoman Bank
1905	Payment for the Weapons and Ammunition Procured from Germany	2,640,000	6% military equipment tax added to the tithe and customs duties of certain locations	Deutsche Bank

As can be concluded from the data in the table, external debts were followed by other debts. Although external borrowing was more advantageous than domestic borrowing in terms of the loan period and interest rate, it further worsened the state's precarious finances. Expenses incurred for wars, revolts and military reforms following the Crimean War constituted a significant part of the debt. However, the actual problem was paying debt through new borrowing. This resulted in the transfer of previous debts, along with interest, to the new loan, and after a while the new loan was only paying off interest (Çetin & Kök, 2015).

Crimean War witnessed many firsts and innovations in world war history. With this feature, it was remembered as the mother of modern wars. Europe's innovations in the military trilogy, called the organization, equipment and contemplation, were also adopted by the rest of the world after this war. Keeping up with the allies and continuing the war in the Crimean War was a difficult test for the Ottoman finance. Since the rising costs could not be covered by domestic borrowing, the first foreign debt in Ottoman history was taken as 3,300,000 million liras in 1854. This borrowing was the first but wouldn't be the last. Since the Crimean war, Ottoman military spending increased every year. Purchasing modern firearms also began to play an important role in military spending. Due to the fact that Ottoman facilities could not adapt to the production of modern firearms, importing was the fastest way to supply the weapons needed by the army. As the number of Krupp cannons -started to be purchased during the reign of Sultan Abdülaziz- began to be expressed with hundreds, the amount

allocated to these purchases from the treasury also increased. During this period, approximately 600,000 rifles of various brands from America were added to the price of 1486 guns purchased from Krupp. During the Sultan Abdülaziz period, the average of the share allocated from the Ottoman budget to arms purchases and other military expenditures rose up to 27.74%. External debts were taken as a source for these expenditures (Gürsakal, 2010; Ünalp, 2013).

It was announced to creditors in the moratorium of 1875 that the administration was incapable of paying its external debts. The situation further deteriorated in the following years and the international financial controls were initiated in 1881. *Duyun-ı Umumiye* (Public Debts Council) was an inspection mechanism that the Ottoman administration was compelled to accept. The purpose of this mechanism was to ensure both the payment of debt and the continuation of investment. However, as the economic burden of borrowing was heavier than estimated, the Ottoman Empire appeared to have become a semi-colonized state. With foreign capital actively starting to make investments in addition to lending money, the words *borrowing* and *concession* were much more frequently heard among the public. High interest was paid on the money borrowed to cover the expenses of an investment and the operation of the investment and most revenues were left to the financiers. The best example was the competition among foreign firms to construct and operate the Ottoman railways (Önsoy, 1982, pp. 42-43; Kepenek & Yentürk, 1994, p. 10; Pamuk, 2005, pp. 231-232).

Direct intervention of foreign capital into the Ottoman market connected the Ottoman economy to the global economy. The friendly face of international capital was the banks. The Ottoman bank that opened in 1856 was actually a bank with foreign shareholders and was Ottoman in name only. Many banks based in other countries started to operate in the Ottoman provinces through branches and representation offices. As the Ottomans sought alternatives to British and French banks during the period of Abdülhamid II, the Germans made use of this opportunity and Deutsche Bank further strengthened the terms of trade between the two countries thanks to close collaboration of the Ottomans and Germans. Deutsche Bank played a key role in the railway project with credit support for military procurements and gained influence in the Ottoman Empire under the auspices and with the power of the German state. German banks maintained their position of being one of the most important players in the military trade until the final period of the empire, along with many associations, foundations and state-supported legal entities (Geyikdağı, 2008, p. 158).⁷

Foreign capital also competed in the Ottoman market. Expenditures, particularly for military investments, were one of the fundamental reasons for such competition. Gradually, French and British arms manufacturers lost their business selling arms and ammunition to the Ottoman army, and this loss of influence was also observed in other lines of business. Changes in import and export resulted in significant gains in favor of Germany, so much so that certain German ports, for example Hamburg, saw exports to Istanbul increase by 1523% based on the data for 1893. Germans increased their influence in all spheres of the Ottoman state and surpassed existing and potential interest from other Great Powers. The development of good Ottoman-German relations facilitated the preference for German companies and negatively affected manufacturers from other countries. The German monopoly in military supply was caused by the fact that arms manufacturers such as Krupp and Mauser were the first companies allowed to apply for Ottoman army contracts (Önsoy, pp. 28-30).

Regardless of the financial situation, the Ottoman administration, did not give up military modernization. During the reign of Abdülhamid II military spending was increased for this target. The good relations with Germany have been further improved with the acceptance of

⁷ For the activities of Deutsche Bank in Turkey, see: (A Century of Deutsche Bank in Turkey, 2009).

German military rules from 1882 onwards. While German officers assigned in the Ottoman army placed the Prussian école, German arms manufacturers also had a monopoly in the Ottoman market. In this period, almost all weapons were imported from Germany, except for sample weapons. In addition, workbenches, machinery and labor were purchased from Germany for the modernization of Ottoman military facilities. During the reign of Abdülhamid II, military spending caused the army's share in the general budget to reach 42.05%⁸, and the Ottoman Empire became the most spending state after Germany and Britain. Nearly 1 million Mauser rifles, 1918 Krupp cannons and millions of ammunitions belonging to them had an important share in the increase in spending. For this share, which is separated from the budget, resources were found by means of collateral or direct transfer of some special income. There should be funds for purchasing weapons because, as a British newspaper said, "No Money No Guns" (Gürsakal, pp. 115-131; Turkish Government Wanted, 1902; Turkish Sultan's Dilemma, 1905).

The Ottoman administration wavered and lost time in terms of its military modernization efforts. The French-style education system and different types of old technology were used differently at each level of the army. It was obvious that some efforts had been exerted for the reformation of the Ottoman army, but it was quite tough to talk about a standard model. However, after defeat in the 93 war a standard emerged through the German école, which was applied to the entire Ottoman army starting in 1882. The period of Abdülhamid II was the period that reforms in the military sphere reached their peak. Therefore, military expenditures incurred in this period were more than in other periods. The money spent for military reforms and for other investments to achieve the purpose of those reforms further increased the already-existing crisis of the Ottoman treasury. However, as modernization of the Ottoman army was recognized as the only way to prevent the collapse of the state, investments and expenditures were deemed too vital to discontinue (Karabekir, 2001, p. 21).⁹ Activities carried out during the *Tanzimat* (Reorganization) and *İstibdat* (Autocracy) periods continued, although they stopped for a period following the re-promulgation of the Constitution. Following this short interruption, however, the Ottoman government continued to collaborate with the Germans through the political, military and economic relationships mapped out by Abdülhamid II.

CONCLUSION

The Ottoman modernization started with improvements implemented in the military. The main target was the reformation of the Ottoman army with the new methods used in Europe. The shortest way to achieve this goal was to take one of the Western armies as a model and reorganize the army according to this example.

The reformation movement that started from the Tulip Period became visible with Selim III's Nizâm-ı Cedîd practices. Although these practices were not long-term, they were a good guide for later periods. Finally, Mahmud II managed to found the new army in the light of old experiences. He replaced the Janissary corps with Asâkir-i Mansure-i Muhammedîye. Therefore, many different needs had to be met in order to complete the organization of new army. When the things such as officers, training, equipment and weapons were combined, the Ottoman treasury came under a new and heavy burden.

Ottoman military expenditures gradually increased from the reign of Mahmud II and firearm imports started to occupy a significant place for the army since the Crimean war. In the

⁸ This value is average of the Abdülhamid II's era. For example, military spending between the years 1887-1888 is 50.9% of the budget (Akkuş, 2018).

⁹ For more information on the German école, see: (Wallach, 1977).

context of war history, many firsts took place in the Crimean war, and so it has still been considered as the first one of the modern wars. Western improvements in the military trilogy, called organization, equipment and contemplation were also adopted by the rest of world. The alliance with Britain and France made the Crimean war a turning point for the Ottoman military modernization. Because the military system that the allies had, warfare equipment and doctrine were not known and used by the Ottoman army at that time. Then, the Ottoman administration decided to import armored ships, steel cannons, rifled barrel rifles, ammunition that increased range and accuracy in order to reach the same military level with the allies. Within the scope of imports, new rifles from France and quality gunpowder from Britain were purchased. Keeping up with the allies and continuing the war in the Crimean War was a difficult experiment for the Ottoman finance. Since the rising costs could not be covered by internal borrowing, the first external borrowing in Ottoman history was taken in 1854.

The first foreign borrowing was followed by further borrowings. Due to the growing Russian threat and close war probability with them, more money was spent to keep the Ottoman army strong. Equipping the army with modern weapons had an important place among the expense items. The continuous development of weapon technology was also a factor that increased spending. The real big step in imports was taken during the reign of Sultan Abdülaziz and this step, which will affect the following periods, enabled the establishment of modern weapons in the Ottoman army. In this period, Krupp cannons that entered the Ottoman inventory were the most important purchasing item. Later, the decision to purchase American rifles became an important step in equipping the Ottoman army with modern rifles.

The purchase of German weapons, which started with Krupp cannons, made German producers the main supplier of Ottoman armament during the period of Abdülhamid II. The close relations of Ottoman Empire with Germany improved with the acceptance of German military systems in 1882. While commissioned German officers placed the Prussian école in the Ottoman army, German arms manufacturers also had a monopoly in the Ottoman market. In this period, almost all weapons, except for sample ones were imported from Germany. Nearly 1 million Mauser rifles, 1918 Krupp cannons and millions of ammunitions belonging to them had an important share in the increase in the Ottoman spending.

The purchase of new weapons and the ammunition became an increasing need. There must be funds for purchasing weapons because, as a British newspaper said, "No Money No Arms". Although the Ottoman Empire declared a moratorium in 1875, arms import continued and a financial source was found. The 1877-78 Ottoman-Russian War, one of the most severe defeats for the Ottoman Empire, further increased the financial burden of the state. This infamous experience was the starting point of military expenditures made during the period of Abdülhamid II. The Ottoman foreign debts became unpaid and an international commission was established in 1881 under the name of Duyun-ı Umumiye, and the administration of Ottoman revenues was transferred to this commission. Although the financial situation deteriorated gradually, new sources were constantly found in arms procurements. In procurement tenders held during this period, certain incomes were guaranteed and weapon costs were financed. Also, despite often delayed payments, commercial relations continued especially with German Krupp and Mauser companies.

For the military expenses that imposed a serious burden on the Ottoman finances and for the import of modern weapons, an external debt of 120,371,860 lira was received between 1853 and 1988. Even though Duyun-i Umumiye regulated the balance of payments, the need for financial resources continued. The search for foreign debt remained on the agenda of the state until the Ottoman Empire entered World War I.

REFERENCES

- BOA. HR.İD. (9/455 and 1159/30).
BOA. İ.MSM. (18/406).
BOA. A.} MKT.MVL. (9/19).
BOA. Y.HUS. (198/64).
BOA. Y.MTV. (27/59, 29/33 and 64/123).
BOA. TFR-I M. (13/1268).
BOA. İ.TPH. (5/32).
BOA. BEO. (2265/169808).
BOA. İ.ML. (82/51).
BOA. Y.HUS. (198/64).
BOA. Y.MTV. (27/59, 29/33 and 64/123).
BOA. TFR-I M. (13/1268).
BOA. HR.TO. (530/61).
OSA-MA, Walter Schmid, Vor 100 Jahren: Türkenzeit in Oberndorf, 10.02.1987
"Modern Turkish reforms" (1835, June 12), *Public Ledger and Daily Advertiser*.
"Officers for the Turkish army" (1839, February 2), *Windsor and Eton Express*.
"The moral and the physical conditions of the Turkish army" (1853, June 3), *Bucks Herald*.
"Treaty of Berlin" (1878, July 20), *Manchester Times*.
"The Turkish government wanted to buy twenty six quick-firing field guns" (1902, August 1), *Western Times*.
"Turkish sultan's dilemma, no money no guns" (1905, May 1), *Freemans Journal*.
A Century of Deutsche Bank in Turkey. (2009). İstanbul: Historical Association of Deutsche Bank.
Agoston, G. (2006). *Barut, Top ve Tüfek Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*(T. Akad, Trans.). İstanbul: Kitap Yayınevi
Agoston, G. (2013), *Osmanlı'da Savaş ve Serhad*, (K. Şakul, Trans.), İstanbul: Timaş Yayınları.
Ahmet Lûtfî Efendi, (1993), *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, XV, (M. Aktepe, Prep.). Ankara: TTK.
Akad, M. T. (2011). *Savaş tarihinin dönüm noktaları*. Ankara: Kitap Yayınevi.
Akdemir, T. & Yeşilyurt, Ş. (2018). Tanzimat sonrası Osmanlı'da bütçe açıkları ve mali konsolidasyon uygulamaları. *Maliye Dergisi*, 174, 240-269.
Akdemir, T. & Yeşilyurt, Ş. (2017). Borç etiği ve borç etiği perspektifinden Osmanlı Devleti'nde dış borçlar. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22/2, 379-405.
Akkuş, Y. (2018). Modern dönem Osmanlı maliyesine analitik bir bakış. *İstanbul İktisat Dergisi*, 68(1), 113-160.
Akyıldız, A. (2018). *Osmanlı bürokrasisi ve modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları.
Avcı, A. (1963). *Türkiye'de askerî yüksek okullar tarihçesi (cumhuriyet devrine kadar)*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
Aybet, G. (2010). *Avrupalı seyyahların gözüyle Osmanlı ordusu [1530-1699]*. İstanbul: İletişim Yayınları.
Bakeless, J. (1921). *The economic causes of modern war*. New York: Moffat, Yard and Company.
Berkes, N. (2010). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. İstanbul: YKY.
Beşirli, M. (2004a). II. Abdülhamid döneminde Osmanlı ordusunda Alman silahları. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(16), 121-139.
Beşirli, M. (2004b). Birinci dünya savaşı öncesinde Türk ordusunu top mühimmatı alımında pazar mücadelesi: Alman Friedrich Krupp firması ve rakipleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 169-203.
BEYDİLLİ, K. (1985). *Büyük Friedrich ve Osmanlılar- XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya İlişkileri-*, İstanbul: İstanbul University Publications.
Birdal, M. (2010). *The political economy of Ottoman public debt*. London: I. B. Tauris Publishers.
Black, J. (2013). *War and technology*. Indianapolis: Indianapolis University Press.
Bloch, I. S. (1900). *Modern weapons and modern war*. London: Grant Richards.
Browning, O. (1903). *Wars of the century and the development of military science*. London: W. & R. Chambers Limited.

- Clausewitz, C. V. (2015). *Savaş üzerine* (S. Koçak, Trans.). İstanbul: Doruk Yayınları.
- Childs, J. (2000). The military revolution I: The transition to modern warfare. C. Townshend (Ed.), *The Oxford History of Modern Warfare* in (p. 20-39). Oxford: Oxford University Press.
- Çelik, Y. (2013). *Şeyhül-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa: II. Mahmud devrinin perde arkası*. Ankara: TTK.
- Çetin, M. & Kök, R. (2015). Kırım Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nda yaşanan lojistik problemler. *Turkish Studies*, 10(10), 313-340.
- Demir, U. (2015). *Osmanlı hizmetinde bir mühtedi: Humbaracı Ahmed Paşa*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Ebubekir Râtib Efendi'nin Nemçe Sefâretnâmesi* (2012). (A. Uçman, Prep.). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Efe, Z. & İnanç, H. (2016). Teşkilat, teçhizat ve tefekkürât (Doktrin) (3T) perspektifinde dumansız barut teknolojisi (18. yy ve 20. yy Osmanlı ordusu örneği). *Yeni Fikir*, 6, 86-103.
- Findley, C. V. (1980). *Bureaucratic reform in the Ottoman Empire the sublime porte, 1789-1922*. Princeton: Princeton University Press.
- Gencer, A. İ., Örenç, A. F. & Ünver, M. (2008). *İBelgeler Türk-Amerikan silah ticareti tarihi*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Gencer, F. (2011). Merkezileşme politikaları sürecinde yurtluk-ocaklık sisteminin değişimi. *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, 30(49), 75-96.
- Geyikdağı, V. N. (2008). *Osmanlı Devleti'nde yabancı sermaye 1854-1914*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Gezer, Ö. & Yeşil, F. (2018). Osmanlı İmparatorluğu'nda "sürat" topçuluğu I (1773-1788): Top döküm teknolojisi, bürokratik yapı ve konuşlanma. *Osmanlı Araştırmaları*, 52(52), 135-180.
- Goldstone, J. A. (2007). *Why Europe? The rise of the west in world history 1500-1800*. Boston: The McGraw-Hill.
- GOLTZ, C. F.v. d. (2017). *Plevne Tarih-i Harbden Asâkir-i Redîfe Kısımına Dâir Tedkikât*, (H. Kazancıoğlu, Prep.), İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Grant, J. A. (2003). Arms trade in Eastern Europe 1870-1914. D. J. Stoker Jr & J. A. Grant (Ed.), *Girding for battle: the arms trade in the global perspective 1815-1940* in (p. 25-43). Westport: Praeger.
- Gürsakal, G. G. (2010). Osmanlı ve büyük güçlerin askeri harcamalarına karşılaştırmalı bir bakış (1840-1900). *Gazi Akademik Bakış*, 4(7), 115-131.
- İnalçık, H. (2012). Timar, *İslam Ansiklopedisi* (Vol. 41, p. 168-173). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İnce, Y. (2013). *Osmanlı barut üretim teknolojisinde modernleşme: Azadlu baruthanesi (1794-1878)*. (Unpublished Ph. D. Thesis), Selçuk University, Institute of Social Sciences, Konya.
- Karabekir, K. (2001). *Türkiye'de ve Türk Ordusunda Almanlar*. (O. Hülagü & Ö. H. Özalp, Prep.). İstanbul: Emre Yayınevi.
- Karpat, K. H. (2002). *Osmanlı modernleşmesi toplum, kurumsal değişim ve nüfus* (A.& K. Durukan, Trans.). İstanbul: İmge Kitabevi.
- Kepenek, Y. & Yentürk, N. (1994). *Türkiye ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kış, S. (2017). *Osmanlı'da Alman ekolü Von der Goltz Paşa (1883-1895)*. Konya: Palet Yayınları.
- Kurat, A. N. (2011). *Türkiye ve Rusya XVIII. yüzyıl sonundan kurtuluş savaşına kadar Türk-Rus ilişkileri (1789-1919)*. Ankara: TTK.
- Longridge, J. A. (1890). *Smokeless powder and its influence on gun construction*. London: E. & F. N. Spon.
- Mahmut Muhtar Paşa (1988). *Maziye bir nazar: Berlin Andlaşması'ndan Harb-i Umûmî'ye kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya münasebetleri* (E. Kılınç, Prep.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Mehmed Es'ad (1310). *Mirât-ı Mekteb-i Harbîye*. İstanbul: -Artin Asaduryan- Şirket-i Mürettibîye Matba'sı.
- Ortaylı, İ. (1998). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman nüfuzu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2006). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Ortaylı, İ. (2008). *Osmanlı'da değişim ve anayasal rejim sorunu*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2010). Osmanlı İmparatorluğu ve Alman ilişkileri. I. Baytar (Ed.), *İki dost hükümdar Sultan Abdülhamid Kaiser II. Wilhelm* in (p. 1-17). İstanbul: Türkiye Büyük Millet Meclisi, Milli Saraylar İdaresi Başkanlığı.
- Ortenburg, G. (2002). *Waffen der Millioneneere 1871-1914*. Augsburg: Bechtermünz.
- Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*. (2006). (K. Güralkan & M. Küçük et.al. Prep.) Ankara: Prime Ministry Ottoman Archives Department Publications.
- Önsoy, R. (1982). *Türk-Alman İktisadî Münasebetleri (1871-1914)*. İstanbul: Enderun Yayınları.

- Özcan, A. (1995). II. Mahmud ve reformları hakkında bazı gözlemler. *Tarih İncelemeleri Dergisi (TİD)*, 10(1), 13-39.
- Özdemir, B. (2010). *Osmanlı devleti dış borçları*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı
- Özgüldür, Y. (1993). Yüzbaşı Helmut von Moltke'den müşir Liman von Sanders'e Osmanlı ordusunda Alman askeri heyetleri, *OTAM*, 4, 297-307.
- Öztürk, Y. K. (2016). Osmanlı normatif iktisadi yapısının iç ve dış kaynaklı bozulma nedenleri. *Akademik Bakış*, 54, 394-404.
- Pamuk, Ş. (2005). *Osmanlı-Türkiye iktisadî tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Prusya Kralı Büyük Frederikin Emsâl-i Hikemîyesi* (1303). (Mehmed Tahir, Trans.). Konstantinîye: Kitabhâne-i Ebuzziyâ.
- Quataert, D. (2006). 19. yüzyıla genel bir bakış. H. İncelik & D. Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi 1600-1914* in (Vol. 2). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Richards, G. & Metz, K. S. (1992). *A short history of war: evaluation warfare and weapons*. Carlisle: U.S. Army War College.
- Rus genelkurmay belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı ordusu* (M. Bashanov & İ. Kemaloğlu) İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları.
- Sabancı, Z. (2016). *Osmanlı askeri teknolojisi ve silahlanma politikası*. (Unpublished Ph. D. Thesis), Mersin University, Institute of Social Sciences, Mersin).
- Satia, P. (2018). *Empire of guns the violent making of industrial revolution*. New York: Penguin Press.
- SEEL, W. (1993). Mauser-Puzzle, Wie der Türkieauftrag zustande kam, *Deutsche Waffen Journal*, 29(1), 42-47.
- Somel, S. A. (2010). *Osmanlı'da eğitimin modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, otokrasi ve disiplin* (O. Yener, Trans.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Subhî & Nâci (1323). *Rehber-i fenni esliha*. Dersa'det: Mekteb-i Fünûn-ı Harbîye Matba'sı.
- Şahin, A. (2018). *Osmanlı Devleti'nde rüşdiye mektepleri*. Ankara: TTK.
- Şakul, K. (2001). *Ottoman artillery and warfare: Eighteenth century*. (Unpublished Master's Thesis), Bosphorus University, Institute of Social Sciences, İstanbul.
- Şehdi Osman Efendi (2011). *Rusya Sefâretnâmesi 1757-1758* (T. Polatçı, Prep.). Ankara: TTK.
- Şişman, A. (2004). *Tanzimat döneminde Fransa'ya gönderilen Osmanlı öğrencileri (1839-1876)*. Ankara: TTK.
- Tabakoğlu, A. & Taşdirek, O. Ç. (2015). Osmanlıda mâlî denetimin kurumsal gelişimi-Maliye teftiş heyetinin kuruluşu. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 91-113.
- Tennent, J. E. (1864). *The story of guns*. London: Longman, Roberts & Green.
- Tetik, F. (2018). *Sultanın silahları II. Abdülhamid dönemi savunma sanayii ve silah teknolojisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Treaty between Great Britain, Germany, Austria, France, Italy, Russia and Turkey for the settlement of affairs in the East: Signed at Berlin, July 13, 1878. (1908). *The American Journal of International Law*, 2(4), 401-404.
- Tunalı, A. C. (2003). *Tanzîmât döneminde Osmanlı kara ordusunda yapılanma (1839-1876)*. (Unpublished Ph. D. Thesis), Ankara University, Institute of Social Sciences, Ankara.
- Tuncer, H. (2000). *19. yüzyılda Osmanlı-Avrupa ilişkileri*. Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Tunçel, A. K. & Yıldırım, M. (2014). 1854-1874 döneminde Osmanlı Devleti'nin dış borçlanması: Kaç milyar dolar Osmanlı Devleti'nin inflasına neden oldu?. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), 1-26.
- Turhan, M. (1988). *Kültür Değişimleri*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Türk, F. (2012). *Türkiye ve Almanya arasındaki silah ticareti 1871-1914 Krupp firması, Mauser tüfek fabrikası, Alman silah ve cephane fabrikaları*. İstanbul: IQ Yayınları.
- Türkmen, Z. (2015). XIX. yüzyıl askerî yenileşme devri eğitim-öğretim kurumlarından Mekteb-i Harbiye-i Şahane (Sultan II. Mahmut ve Sultan Abdülmecit dönemleri), F. E. Emecen, A. Akyıldız & E. S. Gürkan (Ed.), *Osmanlı İstanbulu* in (133-162), Vol. III, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları.
- Ünal, U. (2008). *Sultan Abdülaziz devri Osmanlı kara ordusu (1861-1876)*. Ankara: ATASE Yayınları.
- Ünalp, F. R. (2013). İlklerin savaşı: Kırım savaşı (1853-1856). *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22, 1-17.

- Wallach, J. L. (1977). *Bir askerî yardımın anatomisi Türkiye’de Prusya ve Alman askerî heyetleri 1885-1919* (F. Çeliker, Trans.). Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Wilkinson, H. (1841). *Engines of war: or historical and experimental observations on ancient and modern warlike machines and implements*. London: Longman, Orme, Green and Longmans.
- Winterstetten, K. (2011). *Berlin Bağdat Alman yayımlacılığı ve Osmanlı politikaları* (F. Yılmaz, Prep.). İstanbul: İz Yayınları
- Yardımcı, M. E. & Ayvaz, E. (2017). Osmanlı mali sisteminde İrâd-ı Cedid hazinesi ve muhasebe kayıtları (1799-1800), *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/7, 253-287.
- Yıldız, G. (2009). *Neferin adı yok zorunlu askerliğe geçiş sürecinde Osmanlı Devleti’nde siyaset, ordu ve toplum (1826-1839)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları
- Yorulmaz, N. (2018). *Büyük savaşın kara kutusu II. Abdülhamid’den I. Dünya Savaşı’na Osmanlı silah pazarının perde arkası*. İstanbul: Kronik Kitap.

TÜRKİYE'NİN ORTA DOĞU'DA DIŞ TİCARETİNİ GELİŞTİRMEYE YÖNELİK ÇABALARI; TEL AVİV, ŞAM, KAHİRE SERGİ VE PANAYIRLARINA KATILIMI (1932-1936)

TURKEY'S EFFORTS FOR DEVELOPING FOREIGN TRADE IN THE MIDDLE EAST: ITS PARTICIPATION IN TEL AVIV, DAMASCUS, AND EGYPT FAIRS AND EXHIBITIONS (1932- 1936)

Feyza KURNAZ ŞAHİN *

Öz

1929 sonlarında etkisini gösteren ve tüm dünyada hissedilen Dünya Ekonomik Buhranı Türkiye'yi de etkilemiştir. Türkiye ekonomik buhrandan şuurulu bir şekilde çıkmak için yeni iktisadi politikalar üretmiştir. Ülkenin içinde bulunduğu koşullar ve buhranın etkisiyle Türkiye'de iktisadi devletçilik dönemi başlamıştır. Bu kapsamda dış ticareti geliştirmek için gümrük tarife sistemi yeniden düzenlemiş, ihracatı artırmak için kliring (takas) sistemine dahil olunmuş, İktisat Vekâletinin teşkilat yapısı değiştirilerek dış ticareti şekillendiren yeni bir örgütlenmeye gidilmiştir.

1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın ardından uluslararası alanda gıda maddelerinin fiyatlarında ciddi düşüşler yaşanmıştır. Türkiye ihracatının büyük bir bölümünü ise gıda maddeleri oluşturmaktadır. Bu nedenle Türkiye ihracat ve ithalat dengesini sağlayabilmek için daha fazla gıda maddesi satmak durumunda kalmıştır. Türkiye, ürettiği malların dış piyasalarda sürümünü artırmak, pazar bulmak, ihracatı geliştirmek için iktisadi propaganda faaliyetlerine girişmiş, hem Avrupa hem de Orta Doğu pazarlarına açılmayı planlamıştır. İhraç mallarını dünya piyasalarına tanıtmak için dünya fuarlarına katılan Türkiye, sergi alanlarında oluşturduğu Türk pavilyonuyla bütün dünya ülkelerine gelişmiş ziraat ve sanayi ürünlerini teşhir etme imkânı bulmuştur. Türkiye'nin Orta Doğu'daki fuarlara katılımı Türkiye ile Orta Doğu ülkeleri arasında ekonomik ilişkilerin yeni boyutlarını oluşturmuştur.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'nin 1929 Dünya Ekonomik Buhranı sonucunda durgunlaşan dış ticaretini canlandırmak amacıyla uluslararası alanda Orta Doğu'da düzenlenen sergi ve panayır gibi organizasyonlara katılımını ve faaliyetlerini değerlendirmektir. Çalışmanın temel kaynaklarını Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi belgeleri ve dönemin süreli yayınları oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler

1929 Dünya Ekonomik Buhranı, Dış Ticaret, Tel Aviv, Şam, Kahire, Sergi

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölüm Başkanlığı, fsahin@aku.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-4858-1639>

Abstract

The World Economic Crisis that showed its effect at the end of 1929 and was felt all over the World also affected Turkey. Turkey produced new financial policies in order to overcome this economic crisis in a conscious way. The economic statism period started in Turkey with the effect of the conditions and the crisis that the country in. In this scope, in order to develop foreign trade, the custom tariff system was regulated again, it was realized to involve in clearing (exchange) system to improve export, and a new organisation forming the foreign trade was established by changing the organisational structure of the Ministry of Economy.

The prices of food products decreased significantly following the 1929 World Economic Crisis in the international area. Food products constituted a large proportion of Turkey's exports. For this reason, Turkey had to sell much more food products to be able to form a balance between exports and imports. Turkey started economic propaganda activities in order to increase the release of goods it produced in the foreign markets, to find a ready market, and to expand export and planned to get into both European and Middle Eastern markets. Turkey that attended the World fairs for the purpose of introducing its export goods into the world's markets had the chance to exhibit its developed agricultural and industrial products to the whole world countries with its Turkish pavilion that it organised in the exhibition areas. That Turkey attended fairs in the Middle East led to new dimensions of the economic relations between Turkey and Middle Eastern countries.

The purpose of the study was to investigate the activities and participation of Turkey in organisations including exhibitions and fairs organised internationally in the Middle East in order to boost the foreign trade of Turkey that slowed down as a result of the 1929 World Economic Crisis. The main sources of the study were the Republic Archive of the Presidency and periodicals of that period.

•

Keywords

1929 World Economic Crisis, Foreign Trade, Tel Aviv, Damascus, Cairo

GİRİŞ

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türkiye'nin temel politikası; ülkenin tam bağımsızlığını sağlamak, sosyal ve siyasal yaşama etki eden inkılapları tamamlamak ve Türkiye'nin istikrar ve emniyetini tesis etmek olmuştur ("Ekonomide Kemalist Rejim", 1937, s. 1). Gazi Mustafa Kemal Atatürk kurduğu yeni Türkiye Cumhuriyeti devletinin iktisadi politikalarını belirlerken iktisadi bağımsızlık ilkesini ön planda tutmuştur. Nitekim Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1922'de TBMM'nin üçüncü toplanma yılını açarken yaptığı konuşmasında şunları ifade etmiştir; "*Bugünkü mücahatamızın gayesi istiklal-i tamdır. İstiklâliyetin tamamıyesi ise ancak istiklâl-i mâlî ile mümkündür. Bir devletin maliyesi istiklâlden mahrum olunca, o devletin bütün şubat-ı hayatiyesinde istiklâl meflûçtur. Çünkü her uzo-u devlet ancak kuvve-i maliye ile yaşar...*". 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında yapılan İzmir İktisat Kongresindeki konuşmasında ise "*hakimiyet-i milliye, hakimiyet-i iktisadiye ile tarsim edilmelidir*" direktifini vererek Türk devletinin izleyeceği ekonomik politikayı belirlemiştir (Töre, 1982, s. 46-47).

Bu noktada Türkiye kendi kendine yetme politikası izlemiştir. Ziraatin en yüksek noktaya ulaştırılması, asgari düzeyde sanayi teşkilatının oluşturulması Türkiye'nin takip ettiği başlıca ekonomik çizgi olmuştur. Çünkü asgari düzeyde de olsa bir endüstrileşme çabası modern devletin medeni bir zorunluluğu olarak görülmüştür. İç ve dış pazarlar hususunda ise yeni bir çizgi takip edilmiş, halkın hayat seviyesinin yükseltilmesi ve aynı zamanda satın alma gücünün artırılması sağlanmaya çalışılmıştır. Tarımda yüksek noktaya ulaşmak ve sanayide asgari düzeyde teşkilat oluşturmak prensibine göre dış pazarlara da ihtiyaç duyulmuştur. Keza üretimden mümkün olduğu kadar çok kısmını ihraç etme gereği ortaya çıkmıştır. İhraç keyfiyeti ithalatı da zorunlu hale getirmiştir. Üretilen malların piyasalarda sürümünü artırmak için ürünleri tanıtacak piyasaların oluşturulması ve bunun için de propaganda yapılmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır (Yunus Nadi, 1936, s. 1, 3).

1929'a gelindiğinde iktisadi politikalarda bazı rota değişiklikleri gerçekleşmiştir. Bunda 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın büyük etkisi vardır. Nitekim 1932'de İktisat Vekili olarak atanan Celal Bayar, 31 Ocak 1934'te Ege bölgesi gezisi sırasında Akhisarlılara iktisadi buhran hakkında şunları söylemiştir; "*Buhran, iktisadi hayatta bir devirden diğerine intikal etmektedir. Bu değişimin elbette ıstırapı vardır. Bu değişime ayak uydurabilenlerin ıstırapı kalmaz. Buhranın maddi şekline şuurla mukabele edilerek galebe edilebilir...*" (Celal Bayar'ın, 1999, s. 72). Celal Bayar'ın konuşmasında yer alan buhranın maddi sonuçlarının şuurla aşılabilmesi için bir dizi önlem alınmaya başlanmıştır.

Türkiye'nin dış ticareti geliştirme çabası ve bununla ilgili politika üretmesi 1929 yılında ağırlık kazanmıştır (Kuruç, 1988, s. xxxi). Çünkü 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması'nın çeşitli hükümler başlığı altında imzaladığı ticaret sözleşmesinin birinci maddesinde "*işbu sözleşmenin yürürlüğe girmesiyle, Öteki Bağitli devletlerin ülkelerinde çıkan ve bu ülkelerden gelen doğal ürünlerin ya da işlenmiş malların Türkiye'ye sokulmalarında uygulanabilecek tarifeler, 1 Eylül 1916 tarihinde yürürlüğe konulan ve eşyanın ağırlığını göz önünde tutan Osmanlı nesnel tarifesinde gösterilen tarifeler olacaktır*" esası yer almıştır. Ticaret sözleşmesinin 18. maddesinde ise sözleşmenin beş yıl süreyle geçerli olacağı ifade edilmişti (Meray, 2001, s. 73, 80). Lozan'da yapılan beş yıllık ticaret sözleşmesiyle Türkiye 1929 yılına kadar yeni bir gümrük tarifesi yürürlüğe koyamamıştır (Tekeli & İlkin, 1977, s. 88). Ancak 1929 yılında, ticaret sözleşmesinde yer alan gümrük tarifesi uygulamasının sona ermesiyle Türkiye'nin eli

rahatlamıştır. Bu cümleden olarak hükümet, 1 Temmuz 1929'da¹ 1499 sayılı “Gümrük Tarifesi Kanunu” nu çıkarmıştır. Türkiye artık gümrük tarifelerini kendisi saptayacak duruma gelmiştir (“Gümrük Tarifesi Kanunu”, 1929, s. 7753-7761).

1929 Dünya Ekonomik Buhranı'ndan sonra buhranın aşılması için ekonomi politikasında bazı değişimler yaşanmıştır. İktisadi devletçilik bu dönemin genel politikası haline gelmiştir. Kemalist rejimin ekonomi politikasının esasını mülkiyet hakkı, kişisel mesai, çalışma kıymeti teşkil ederken özel sermayenin o dönem için yetmediği veya gidemediği işlerde halkın menfaatini korumak ve sermayenin çeşitlenip büyümesini kolaylaştırmak için devlete de görevler verilmiştir. Bu meyanda Türk milletinin genel menfaatini korumak, Türkiye'nin ekonomik kabiliyet ve imkânlarını artırmak, uyumlu bir milli ekonomi politikasının Türk vatanında doğup serpilmesini sağlamak için iktisadi devletçilik temel prensip olarak benimsenmiştir (“Ekonomide Kemalist Rejim”, 1937, s. 1).

İktisadi devletçiliği zorunlu kılan şartlar Cumhuriyet Türkiye'sinde zaten mevcut idi. Zira Cumhuriyet kurulduğu sırada ekonomi büyük ölçüde tarıma dayalı idi. Bu dönemde özel sermaye birikimi ise istenilen düzeyde değildi. Bütün bu handikapların yanında kapitalist işletmeler için gerekli olan bilgi ve tecrübe de yeterli düzeye ulaşmamıştı. Ülkeyi kalkındırmak, imar etmek için devletçi bir iktisadi politika şart olmuştu. Devlet, ekonomik kalkınmayı hızlandırmak için altyapı yatırımları yanında bankacılık, ulaştırma, sanayi, madencilik alanlarında yatırımlar yaptı (Zarakolu, 1981, s. 24-25; Gözcü, 2008, s. 278).

Öte yandan 1929-1930 yıllarında uluslararası alanda dış ticarete de korumacılık anlayışı benimsenmişti. Daha çok mal satabilmek için bütün devletler kliring sistemlerini tercih etmeye başlamışlardı. Malların takas edilerek alınıp satılması anlamına gelen kliring sistemi döviz sorunu olmaksızın dış ticareti dengede tutacak bir yöntem olarak benimsenmiştir. Türkiye de kliring sistemi içine dahil olarak iç ve dış ticareti dengeleme yolunu tercih etmiştir (Kuruç, 1988, s. ixl). Bu gelişmeler ışığında Türkiye dış ticareti geliştirmek için yasal çerçeveleri tespit etmiş, dış ticarete bağımsız politikalar sergilemek için gümrük tarifelerini düzenleyen ve bazı mallara kontenjan getiren kanunları yürürlüğe koymuştur. Ayrıca hükümete geçici anlaşmalar yapabileceği yetkisi verilmiştir. Türkiye kliring anlaşmaları ile de dış ticarete ithalat ve ihracatını artırma çabası içine girmiştir (Ali Rıza Seyfi, 1934, s. 17-21; Tekeli & Selim, 2014, C. 3, s. 196; Kurnaz Şahin, 2018, s. 146-147).

Celal Bayar, İktisat Vekili olarak göreve başladığında ihracat ve ithalat rejiminin düzenlenmesini sağlamıştır. Türkiye'den mal alan ve mal satan ülkeler sınıflandırılarak mal ithalatı için kontenjan listeleri hazırlanmıştır. İthalat ve ihracat politikası karşılıklılık esasına dayandırılmıştır. Bayar, Dünya İktisadi Buhranı'na çözüm bulmak için yapılan uluslararası konferanslara katılmış, çeşitli ülkelerle ticaret ve kliring anlaşmaları imzalamıştır (Özgen, 2007, s. 55-63; Geçgel, 2015, s. 11-14).

Keza iktisadi alanda gelişmenin en önemli unsurlarından olan iktisadi propagandanın güçlendirilmesi için İktisat Vekâletinin teşkilat yapısı değiştirilerek 1934 yılında dış ticaretten sorumlu Türkofis oluşturulmuş, bunun bünyesinde propaganda ve neşriyat şubesi faaliyete geçirilmiştir. Bu şube dış ticaret ve turizmi geliştirmek için propaganda ve neşriyat faaliyetlerini yerine getirmiştir (“İktisat Vekâleti Teşkilât”, 1934, s. 3866-3869; Kurnaz Şahin, 2018, s. 146-147; Evcin, 2014, s. 68). İktisadi propagandanın en önemli ayağını oluşturan sergi ve panayrlara iştirak edilerek;

- 1-Eşya ve mal imalinin gösterilmesi,
- 2-Sanat ve teknik alanlarda yaşanan gelişmelerin gösterilmesi,
- 3-Arz ve talep arasında yapılan işlemlerin devrinin kısaltılması,

¹ Tekeli ve İlk eserlerinde (2014, C. 2, s. 209) kanunu 1 Haziran 1929 olarak vermişlerdir.

4-Alım ve satımın gerçekleştirilmesi gibi kazanımlar elde edilmeye çalışılmıştır (Muhlis Ethem, 1931, s. 8).

İktisat Vekâleti dış ticaret alanında bilgi birikimini sağlamak amacıyla 1935 yılında bu doğrultuda genel bir çalışma yapmış, Türkiye'nin dış ticareti ile dünya ticaretinin gelişimini gösteren bir rapor hazırlamıştır. 1880 ile 1934 yılları arasındaki dönemi ele alan bu çalışmada Türkiye'nin ekonomik verileri değerlendirilmiştir. Bu meyanda Dünya Ekonomik Buhranı'nın dünya ticaretine olduğu gibi Türkiye'nin dış ticaretine de ağır tesirler yaptığı görülmüştür (BCA, 490.01.0.0/1457.46.1, 1 Mart 1936; "Dış Ticaret Durumu", 1936, s. 6-7). Çünkü Türkiye'nin uluslararası ticarete ihracatını geleneksel tarım ürünleri oluşturmuştur. Buna mukabil gazyağı, kaput bezi, şeker gibi tüketim maddeleri ile makine ve alet gibi sanayi ürünlerini ithal etmiştir. Buhran sırasında tarım ürünlerinin fiyatlarının düşmesi ve buna karşılık sanayi ürünleri fiyatlarında yaşanan direnç dış ticaretin Türkiye aleyhine dönmesine sebep olmuştur. Türk hükümeti dış ticareti dengelemek için ihracatı artırmak ve ithalatı azaltmak zorunda kalmıştır. Bunun için devalüasyon yapmayı tercih etmemiştir. Türk lirasının değerini korumak için dış ödemelerde denge sağlamayı planlamıştır. Bu kapsamda döviz kontrolüne giderek ithalattan alınan gümrük resimlerini yükseltmiştir. Bunun yanında kontenjan ve kliring uygulamalarına devam edilmiştir. Türkiye kalkınmasını sağlamak için ihracat ve ithalatını artırmak zorunda kalmış ve kliring sistemiyle bunu dengelemeyi başarmıştır (Zarakolu, 1982, s. 89-94).

Türkiye 1929-1930'da binde 2,75 olan dünya ticaretindeki payını 1935 senesinde binde 3,7'ye yükseltebilmiştir ("Dış Ticaret Durumu", 1936, s. 10). Bu yükselmeyi küçümsemek gerekir. Zira bu artış dünya piyasaları fiyat şartlarının Türkiye için tamamen olumsuz olmasına ve Türkiye'nin ihracat maddeleri fiyatlarının ithal ettiği maddelerin fiyatlarından daha düşük olmasına rağmen gerçekleşebilmiştir (BCA, 490.01.0.0/1457.46.1, 1 Mart 1936; "Dış Ticaret Durumu", s. 6-7). Dünya Ekonomik Buhranı'nın Türkiye'nin ihracatı üzerinde sebep olduğu gerileme 1933, 1934 ve 1935 yıllarında derinden hissedilmiştir. 1934'te ise ihracattaki gerileme en derin noktaya ulaşmıştır. Anılan yıl içinde ihracat 92.149 bin TL iken ithalat 86.790 bin TL olmuştur. İhracat, 1934 yılında dünya ekonomik krizinden önceki yıllara ait ihracat kıymetinin yaklaşık yarısını bulabilmiştir ki bu da büyük bir çabayla elde edilmiştir. Örneğin 1928 yılında ihracat 173.532 bin TL iken 1934'te 92.149 bin TL'ye düşmüştür. 1928 yılında Türkiye'nin ithalatı ise 223.532 bin TL olarak tespit edilmiştir. 1936 yılından itibaren ihracat kısmen artmaya başlamıştır (Zarakolu, 1982, s. 94).

Bu gelişmeler doğrultusunda ödeme dengesini düzeltmek ve Türkiye'nin dış ticaretini eşit tutmak gerekli görülmüştür. Dış ticaret anlaşmalarında "malımızı alanın malını almak" prensibi benimsenmiştir. Bu prensip doğrultusunda Türkiye'nin dış ticaret politikası üç ana noktada şekillenmiştir. Bunlar;

- 1- Devletlerle karşılıklı kolaylık esaslarına dayalı uzlaşmalar gerçekleştirmek,
- 2- "En ziyade müsaadeye mazhar millet" statüsünü kabul etmemek,
- 3- Türkiye'nin ödemelerini sağlamak ve serbest döviz ihtiyacını temin etmektir.

Bu noktada Türkiye ihracat açısından sıkıntılı bir süreç yaşamıştır. Çünkü yukarıda da ifade edildiği gibi Türkiye'nin ihracatının büyük bir kısmını gıda maddeleri oluştururken ithalatının büyük bir kısmını da mamul maddeler oluşturmuştur. 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'ndan sonra gıda maddeleri fiyatları oldukça düştüğü için Türkiye ithalat ve ihracatını dengelemek için daha fazla oranda mal satmak durumunda kalmıştır. Bu esaslar Türkiye'yi kliring anlaşması sistemine sokmuştur. Karşılıklı mal takası olarak ifade edilen bu sistem sayesinde Türkiye ithalat ve ihracatını kliring anlaşması imzaladığı devletlerle yapmıştır ("Ekonomide Kemalist Rejim", 1937, s. 2; Tefvik Süleyman, 1935, s. 8-11; Semiz & Akandere,

2001, s. 302-304).

Celal Bayar'ın uyguladığı bu dönem politikaları çerçevesinde buhranın atlattılması için şuurulu hareket edilmiş ve bundan sonra Türkiye'nin dünya ekonomisinde nasıl yer alacağına dair prensipler belirlenmiştir. Ekonomik alanda kalkınmayı sağlamak için üretilen politikalar uluslararası alanda tanıtılmaya çalışılmıştır. Nitekim 1937 yılı başlarında The Financial Times gazetesinin Türkiye için çıkardığı özel nüshada İktisat Vekili Celal Bayar tarafından kaleme alınan bir makalede ekonomide Kemalist rejim ayrıntılı olarak tarif edilmiştir. Söz konusu makalede Türkiye'nin ekonomi politikasının temeli şu şekilde açıklanmıştır: *"Türkiye'yi en az zaman içinde, en rasyonel yollardan giderek, ekonomi bakımından da dünyanın hiç değilse en ileri memleketi seviyesine yükseltmektir"* (*"Ekonomide Kemalist Rejim"*, 1937, s. 1).

Türkiye, ifade edilen bu dış ticaret politikaları çerçevesinde serbest döviz sağlamak, ürettiği malların dış pazarlarda sürümünü artırmak için iktisadi propaganda faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Bu kapsamda Avrupa'da ve Orta Doğu'da pazar bulmak için uluslararası sergi, fuar ve panayirlara özellikle 1932 yılından itibaren iştirak etmeye başlamıştır. İktisat Vekili Celal Bayar'ın da teşvikiyle Türk mallarının uluslararası alanda şöhretini artırmak, sürümünü hızlandırmak için uluslararası sergi ve panayirlara iştirak edilerek bu alanda ilerleme sağlanmıştır (*"İktisat Vekilimizin Güzel"*, 1936, s. 1).

Bu çerçevede çalışmanın amacı, Türkiye'nin 1929 Dünya Ekonomik Buhranı sonucunda durgunlaşan dış ticaretini canlandırmak amacıyla uluslararası alanda Orta Doğu'da düzenlenen sergi ve panayır gibi organizasyonlara katılımını ve faaliyetlerini değerlendirmektir.

Türkiye'nin Çeşitli Uluslararası Sergi ve Panayirlara Katılımı

Türkiye, Cumhuriyetin ilanından itibaren çeşitli ülkeler tarafından sergi, fuar ve panayirlara davet edilmiştir. Mesela İtalyan hükümeti, Milan şehrinde 12 Haziran 1924'te açılacak olan *"Beynelmilel Numune Panayırına"* Türkiye'yi davet etmiştir. Ancak hükümet, sergiye resmi olarak katılmanın mümkün olmadığını İtalyan hükümetine bildirmiştir (BOA, HR.İM, 96/23, 30 Ocak 1924, 1-1). Aynı yıl Fransız hükümeti Türkiye'yi Paris'te açılacak olan *"Tezyinat ve Sanayi-i Cedide Beynelmilel Sergisi"*ne davet etmiştir (BOA, HR. İM, 95/50, 01-03, 21 Ocak 1924). Türkiye ilk başlarda bu sergilere mesafeli yaklaşmış, diplomatik yollarla sergiye katılmayacağını bildirmiştir. Bazı sergilere tam teşekküllü katılmasa da ticari temsilciler göndermiştir. Örneğin 15 Mayıs 1925 tarihinde Prag'da açılacak *"Beynelmilel Ziraat Meşhurları Sergisi"*ne Türkiye'yi temsilen Ziraat Müfettişi Umumilerinden Zihni Bey ile Teşvikat-ı Ziraiye Müdürü Tefik Beyler katılmıştır (BCA, 30.0.18.01.01/13.24.12, 27 Nisan 1925, s. 2).

Türkiye, Avrupa devletleri ile kıyaslandığında sergi, fuar ve panayirlar için oldukça kısıtlı bütçeler ayırmıştır. Öyle ki bazı durumlarda kaynak sıkıntısı nedeniyle sergilere katılım sağlanamamıştır. Katıldığı sergilerde masrafları en aza indirmek için de bazı tedbirler alınmıştır. Bu meyanda birbirine yakın tarihlerde yapılan sergi ve panayirlar için aynı numuneler kullanılmıştır. Örneğin 13 Mart 1932 tarihli bir kararnamede Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti vasıtasıyla iştirak edilen Leipzig sergisinde teşhir edilen numunelerden yararlanılarak 1932 yılının Nisan ve Mayıs aylarında açılacak Paris ve Milano sergilerine iştirak edilmesinin faydalı ve az masraflı olacağı belirtilmiştir. Yine aynı kararnamede Filistin'de Tel Aviv şehrinde Şark panayırına da iştirak edilmesi kararlaştırıldığından her üç panayır ve sergiye katılmak için gerekli olan 25.000 Türk Lirasının İktisat Vekâleti bütçesinin 667. faslının birinci maddesindeki tahsisattan harcanmasına İcra Vekilleri Heyetinin 13 Mart 1932 tarihli toplantısında izin verilmiştir (BCA, 30.18.01.02/26.16.2, 13 Mart 1932).

1930'lu yıllardan itibaren Türkiye çok sayıda sergi, fuar ve panayıra iştirak etmiştir. Bunlar arasında örneğin Belçika istiklalinin 100. yılı münasebetiyle Mayıs 1930'da Liège'de açılacak

beynelmül sergi yer almaktadır (BCA, 30.18.1.2./7.61.13, 18-19 Aralık 1929; "Liej Sergisi", 1930, s. 4). Keza Türkiye 1931 yılının Nisan ayında faaliyete başlayan Brüksel panayırına da iştirak ederek ülkenin ihraç mallarını tanıtmaya çalışmıştır (Necati, 1931, s. 6). Türkiye'nin iştirak ettiği diğer bir uluslararası panayır 1931'de düzenlenen Budapeşte panayıdır (Süleyman Namık, 1931, s. 4). Bunun yanında Leipzig sergisi de Türkiye'nin faaliyette bulunduğu ve önemli başarılar elde ettiği bir sergi özelliği taşımaktadır. Türkiye 1932 Leipzig sergisine Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin çabalarıyla katılmıştır (Zeki Doğanoglu, 1932a, s. 1-2). Türkiye, İtalya ile arasındaki ticari münasebetleri geliştirmek için 1932'den itibaren düzenli şekilde Milano Sergisine de resmi olarak katılmayı uygun görmüştür (Zeki Doğanoglu, 1932b, s. 1, 3; "Milano Sergisine", 1932, s. 2). Türkiye'nin Avrupa'da katıldığı diğer önemli sergi ise Paris sergisidir. Türkiye, Paris ve Milano'da açılan sergilere özel bir önem vermiş ve bu sergilere katılmak için şartlarını zorlamıştır. Paris ve Milano sergilerinin düzenlenme tarihleri birbirine yakın olduğundan buralarda aynı numuneler kullanılmıştır (BCA, 30.18.01.02/26.16.2, 13 Mart 1932). Benzer şekilde Türkiye, Belgrat ve Viyana beynelmül panayırına da resmi olarak iştirak etmiştir (BCA, 30.18.01.02/88.81.18, 1-8 Ağustos 1939). Türkiye 1935 yılından itibaren her yıl düzenlenen Selanik panayırına da katılmıştır (BCA, 30.18.01.02/56-58-8, 19 Temmuz 1935).

İktisadi propaganda çerçevesinde uluslararası organizasyonlara katılımı ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür. Mesela Polonya'nın Poznan şehrinde 1930'da açılan Beynelmül Ticaret Sergisine Türkiye Turing Kulübü aracılığıyla iştirak edilmiştir. Sergideki Türk pavyonu büyük bir ilgi görmüştür ("Poznan Sergisinde", 1930, s. 2). Türkiye'nin iştirak ettiği diğer bir faaliyet ise İtalya'nın Bari kentinde yapılan sergidir ("Bari Panayırı", 1931, s. 3). Türkiye, Berlin Türk Ticaret Odası'nın çalışmaları ile 1936 yılında 24. Beynelmül Königsberg Fuarına da katılmıştır ("Beynelmül Königsberg", 1936, s. 5). Her yıl Mayıs başında açılan Breslav panayırı da Türkiye'nin 1936'dan itibaren iştirak ettiği panayırlardan birisi olmuştur ("Breslav Panayırındaki", 1938, s. 3). Filibe Beynelmül Fuarı da Türkiye'nin katıldığı fuarlar arasındadır (BCA, 30.18.01.02/97.116.19, 11 Şubat 1942).

Türkiye'nin uluslararası alanda oldukça önemli olan fuarlara da iştirak ettiği görülmektedir. Örneğin 1939 yılının Nisan ayında ABD'de düzenlenen Beynelmül New York Fuarı bu açıdan önemlidir. Türkiye fuarda bir Türk pavyonu oluşturmuştur. Sergiye gönderilen numuneler, kurumlardan kollektif olarak toplanmıştır (Erdemir, 2017, s. 68-69; Sınmaz Sönmez, 2015, s. 298-299). Cumhuriyet gazetesinin 30 İkincikanun 1939 tarihli nüshasında yer alan "New York Sergisine Ait Son Hazırlıklar" başlıklı yazıda sergide teşhir olunacak Türk mallarının hazırlanmasına ilişkin bilgiler yer almıştır. Küçük sanat ve el işlerine ait eserler hazırlandığı belirtilmiştir. Küçük sanayicilerin New York Sergisine eşya göndereceği, bu eşyaların arasında sigara tabakaları, işlemeli terlikler ve işlemeli kadın elbiselerinin yer aldığı ifade edilmiştir. Ayrıca hapishanelerde sanatkâr mahkûmlar tarafından yapılan işlemeli ve oymalı eserler de sergi için hazırlanmıştır. İstanbul'da bulunan sanat okulları sergiye katkı sağlamak için eserler ortaya koymuşlardır. Beyoğlu Akşam Kız San'at Mektebi, keten üzerine altın ve sim işlenmiş sofrta takımları hazırlanmıştır. Bu takımların örnekleri zengin Türk sanatının müzelerde bulunan numunelerinden istifade edilerek yapılmıştır ("New York Sergisine", 1939, s. 2).

Türkiye, dış ticaretini geliştirmek, ürünlerini dünya piyasalarında tanıtmak ve ihraç mallarının sürümünü artırmak amacıyla Avrupa'daki panayırının yanında Orta Doğu'da açılan sergi ve panayırlara da aktif olarak katılmıştır. Tel Aviv ve Kahire sergileri ile Şam panayırına buna önemli bir örnek oluşturmuştur.

Tel Aviv Sergisi/Fuarı

1929 Dünya Ekonomik Buhranı'ndan en az etkilenen bölgelerden birisinin Filistin olduğu

kaynaklarda ifade edilmektedir ("Filistin'in İktisadi Vaziyeti", 1936, s. 14). Özellikle bölgeye Musevi göçünün yoğunlaşmasıyla birlikte 1929 yılından itibaren Filistin'de önemli bir ekonomik ilerleme görülmüştür. Bu dönemde Amerika'dan Filistin'e ciddi oranda para akışı sağlanmıştır. Bu paralarla bir yandan bölge imar edilmiş diğer taraftan da doğal kaynaklar işletilmiştir. Filistin'in ihracat ve ithalatının genel seyri de dünya ile kıyaslandığında oldukça iyi bir noktada olmuştur. Dünya genelinde dış ticaret 1929 senesine nazaran 1932'de % 70 oranında azaldığı halde Filistin ithalat ve ihracatı artış göstermiştir. Filistin'de Siyonist hareket başladığından itibaren dış ticaret açıkları Musevi sermayesi tarafından kapatılmaya başlanmıştır. 1919-1929 yılları arasında Filistin'e 400 milyon Türk Lirası karşılığında para girişi olduğu ifade edilmektedir. Tel Aviv şehrindeki bankalarda ise 50 milyon Türk Lirası tutarında mevduat olduğu, bütün Filistin'de yer alan mevduat toplamının ise 1932 yılı sonunda 65 milyon İngiliz Sterlinini aştığı belirtilmektedir ("İktisat İşleri", 1933, s. 4).

Tel Aviv, 1909 yılında Yafa antik limanının kuzeyinde kurulmuş ve deniz kıyısı boyunca uzanmış bir şehirdir. Şehir daha ziyade 1921'den itibaren önemli bir gelişme göstermiştir. Şehrin gelişimine paralel olarak 1920'lerin başından itibaren Levant fuarları dikkat çekmeye başlamıştır. Zira Filistin'de üç genç girişimci "*Ticaret ve Sanayi Derneği*" kurarak Filistin'deki Siyonist yerleşimin başarılarını ve sosyalist çalışma örgütünü tanıtmak için sergiler düzenlemeye başlamıştır. İlk fuar 1924'te Tel Aviv'deki bir lise binasında açılmıştır. Bilahare fuarın uluslararası alanda resmi bir işletmeye dönüşmesi ve "*Levant Fuarı*" haline gelmesine karar verilmiştir. Uluslararası fuarın ilk açılışı 7 Nisan 1932'de yapılmıştır. Fuara yirmi dört ülke katılmış ve önemli bir başarı sağlanmıştır. Bu başarının ardından fuar için büyük bir yer arayışına girilmiştir. Fuar, Tel Aviv'in 25. kuruluş yıldönümü için Akdeniz'in batısında, Yorkon nehri civarında bulunan bir yarımada oluşturulan yeni yerine taşınmıştır. Bu alanda art arda fuarlar gerçekleştirilmiş, beşincisi yapılan 1934 fuarı oldukça etkili olmuştur (Rapaport, Schwartz & Sivan, 2005, p. 391-392). Fuarın sponsorluğunu ülkenin önde gelen kişilerinden oluşan bir komite üstlenmiştir. Bunun yanında fuara Filistin hükümeti, Tel Aviv Belediyesi ve diğer pek çok kamu kuruluşu destek vermiştir. Filistin'in gelişimini dünyaya duyuracak bu fuar için ülkenin bütün güçleri bir araya getirilmiştir (Shiffman, 1935, p. 191-194). Tel Aviv sergisinin yıllara göre açılış ve kapanış tarihleri değişmekle birlikte genel olarak Nisan ayında başlayıp Mayıs sonu itibarıyla sona eren ve yaklaşık bir ay süren iş bağlantılı bir sergi/fuar özelliği taşımaktadır (Rapaport, Schwartz & Sivan, p. 392-393; Davidi Kunda & Oxman, 2004, p. 52-75).

Tel Aviv sergisi kısa sürede önemli ticari potansiyele ulaşmasına rağmen ilerleyen yıllarda bu başarıyı gölgeleyen bazı siyasi gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle 1936'dan itibaren Filistin'deki Arap-Yahudi çatışması ve Arap ayaklanmaları (Bozkurt, 2012, s. 278) fuarın etkisini azaltmış, anılan yılda Levant fuarının başarısı istenilen düzeyde olmamıştır. Ancak yine de 1936 Tel Aviv fuarı 30 Nisan'da Yüksek Komiser tarafından resmen açılmış, siyasi gerginliğe rağmen sergi, makul sayıda ziyaretçiyi çekmeyi başarmıştı. 1936 yılında başlayan çatışmalar ve bilahare II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle fuar kesintiye uğramıştır. Bu olumsuzluklara rağmen fuarın bölgede önemli bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Tel Aviv fuarı bölgenin modern yaşamını derinden etkilemiş, yeni bir eğlence kültürü yaratmış, fuar sayesinde burada adeta "*yapay bir cennet*" oluşmuştur. Modern makineler, otomobiller, tarım vaadini ifade eden fuarın beyaz geometrik yapısı hala ortak bir ulaşım aracı olan develerin olduğu bir ülkede gelişmişliği simgelemiştir. Nitekim sergi afişlerinde sembol olarak uçan develerin tercih edilmesi bu açıdan dikkate değerdir (Rapaport vd., 2005, p. 392-394; Shiffman, 1935, p. 191-194).

Türkiye, Şark sergilerinin en önemlilerinden birisi olan Tel Aviv sergisine özel bir önem vermiştir. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, 1932'deki Tel Aviv sergisine, İngiliz hükümeti

İstanbul Sefaretine bağlı ticaret delegesi vasıtasıyla davet edilmiştir ("Sergi ve Panayırılar", Şubat 1932, s. 85). Türkiye'nin komşu ülkeleri olan Bulgaristan ve Yunanistan'ın Tel Aviv sergisine iştirak etmeleri Türkiye'yi harekete geçirmiştir. Zira anılan ülkeler, Tel Aviv sergisinde özel pavyonlar inşa ederek Filistin ile olan ihracatlarını artırmayı planlamışlardır. Bunun üzerine Türkiye, Filistin piyasasının Türk malları için gelecekte oldukça iyi bir yer teşkil edeceğini göz önünde bulundurarak Nisan 1932'de Yafa'da Tel Aviv şehrinde dördüncüsü düzenlenecek ve bir ay sürecek olan Şark sergisine iştirak etme kararı almıştır. İktisat Vekâleti, sergiye katılımın teşkilatlı ve düzenli olması için İhracat Ofisini görevlendirmiştir. Bu kapsamda Tel Aviv sergisine katılım, İhracat Ofisinin nezaret ve idaresi altında yapılmıştır. İstanbul Sanayi ve Ticaret Odası, Tel Aviv sergisini tüccarlara duyurmuştur. Serginin fabrika ve ticarethaneler tarafından üretilen milli mahsuller için çok iyi bir pazar olduğu, tüccarların bu sergiye mutlaka iştirak etmeleri gerektiği, gerekli teşviğin yapılacağı, katılmaya karar veren tüccarların isim ve adreslerini ivedilikle İhracat Ofisine bildirmesi istenmiştir. İştirak hususunda ofis tarafından her türlü yardım ve kolaylığın gösterileceği de belirtilmiştir ("Sergi ve Panayırılar", Mart 1932, s. 135).

Öyle anlaşılıyor ki Tel Aviv sergisi için hazırlıklar İktisat Vekâletinin isteği doğrultusunda ivedilikle başlatılmıştır. Bu anlamda İhracat Ofisi, Tel Aviv sergisine katılacak tüccarlara bilgi vermek amacıyla bir toplantı düzenlemiştir. Bu toplantıda tüccarlar isteklerini dile getirerek gümrük resimleri hakkında bilgi talep etmişlerdir. Ayrıca numune gönderecek tüccarların numunelerini sevk ve teşhir etmeleri için gerekli koşulların oluşturulması talep edilmiştir. Bu noktada sergide hususi bir pavyon inşa edilmesine de karar verilmiştir ("Tel Aviv Sergisi", 1932, s. 2).

Dış Ticaret Ofisi, Tel-Aviv sergisi için ilan verdikten bir süre sonra firmalar başvurularını yapmaya başlamışlardır. Zira haberde bildirildiğine göre sergiye iştirak için mevcut ânâ kadar Dış Ticaret Ofisine on iki müracaat olmuştur. Bu firmalar çikolata, itriyat, trikotaj ve ipekli mensucat fabrikalarıdır. Ticaret Ofisi yeniden bir teşvik yaparak çok sayıda firmanın iştirak etmesini sağlamaya çalışmıştır. Haberde Sanayi ve Maadin Bankası'nın bu sergiye mümkün olduğu kadar geniş ölçekli iştirak etmesi gerektiği, bunun Türkiye için çok faydalı olacağı dile getirilmiştir. Kudüs Konsolosluğunun ise Türk mallarını teşhir etmek için uygun şartlarda bir pavyon tahsis etmesinin gerekli olduğu belirtilmiştir. Türk mamulat ve mahsulatına dışardan alıcılar bulmak önemli bir iktisadi vazife olduğundan Türk sanayicilerinin mutlaka Tel Aviv sergisine iştirak etmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Haberde Filistin'in kısa süre önce Türkiye'den ayrıldığı, dolayısıyla Türk mallarının bu memlekette büyük bir rağbet göreceği ve bu rağbetin de Tel Aviv sergisinde Türk mallarını teşhir etmekle elde edileceği ifade edilmiştir ("Tel Aviv Panayırını", 1932, s. 4).

Esasen sergiye verilen önem ulusal basında da geniş yer bulmuştur. Cumhuriyet gazetesinin 1 Mart 1932 tarihli nüshasında yer alan haberde, Filistin piyasasının Türk mamulat ve mahsulatı için oldukça önemli bir yer teşkil edeceği ifade edilmiştir. Haberde serginin bu faydaları nedeniyle İktisat Vekâletinin, Bari sergisinde olduğu gibi Tel Aviv sergisi için de Dış Ticaret Ofisini görevlendirdiği bildirilmiştir ("Tel Aviv Panayırını", 1932, s. 4). Keza gazetede Tel Aviv sergisine Türkiye'nin komşu devletlerinin özel bir önem verdiği ve Türkiye'nin de bu pazardan geri kalmaması gerektiği ifade edilmiştir. Bu anlamda Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya'nın Filistin'de pazar elde etmek için Tel Aviv sergisine titizlikle hazırladıkları dile getirilmiş ve sergi hazırlıkları ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Habere göre özellikle Bulgaristan bu sergi için ciddi hazırlıklar yapmış, sergide özel bir pavyon açarak kendi mallarını sergileme çabası içerisine girmiştir. Sergide yer alacak Bulgar malları, Bulgar ticaret

odaları tarafından tedarik edilmiş, pavyonda ayrıca iktisadi bağlantılar kurmak için bir istihbarat bürosu açılması planlanmıştır. Sergide oluşturulan istihbarat bürosuna bütün Bulgar fabrikaları numune, katalog ve fiyat göndermek için davet edilmiştir (“Tel Aviv Panayırı”, 1932, s. 4).

Yunanistan’ın da Tel Aviv sergisinde bir pavyon açacağı Atina gazetelerinde duyurulmuştur. Romanya da sergi için hazırlık yapmıştır. Rumen hükümeti, sergiye katılmanın uygun olup olmayacağını incelemek için Romanya’nın İstanbul ticaret müşavirini Tel Aviv’e göndermiş, ayrıca sergi boyunca Romanya vapurlarının Yafa’ya uğraması kararlaştırılmıştır. Haberde, Türkiye’nin komşuları sergiye büyük bir ilgi gösterirken Türkiye’nin bu pazardan geri kalmasının mümkün olmayacağı ifade edilmiştir. Bu nedenle sergide Türk mallarının da iyi bir şekilde teşhir edilmesi zorunlu görülmüştür (“Tel Aviv Panayırı”, 1932, s. 4).

Türkiye 1934 yılı Nisan ayı içinde açılan Tel Aviv sergisine de resmen iştirak etmeyi kararlaştırmıştır. Sergide Türk mal ve ürünleri için ayrı bir pavyon hazırlanması planlanmıştır. Türkiye dışında bu sergiye İngiltere, Fransa ve Bulgaristan da resmi olarak iştirak etmiştir. 17 Mart 1934’te İstanbul Ticaret Odasında bir toplantı yapılarak sergi için alınması gereken tedbirler görüşülmüştür (“Tel Aviv Sergisi”, 1934, s. 4). 26 Nisan ile 26 Mayıs tarihleri arasında Tel Aviv’de açılacak olan altıncı büyük sergi Filistin’de son yıllarda görülen iktisadi ve sosyal gelişmenin canlı bir örneğini teşkil etmiştir. Tel Aviv’de ilk olarak 1924’te yapılan ilk yerli mallar sergisine 800 yabancı firma katılmış ve on hükümet temsil edilmiş iken 1934 yılındaki sergiye katılan yabancı firmaların sayısı 2.500’ü bulmuş, sergi alanı da iki katı büyümüştür. Türkiye de bu sergilere katılmakla önemli kazançlar elde etmeyi planlamıştır. Hububat başta olmak üzere Filistin’e pek çok ürün gönderilmiştir. Ekonomik refahıyla dikkat çeken Filistin’de, Türk mamul ve mahsüllerinin tanıtılmasının milli bir vazife olarak kabul edilmesi gerektiği basın tarafından da ifade edilmiştir (“İktisat İşleri: Buhrandan”, 1934, s. 4).

Bu dönemde Siyonistlerle Türkiye arasında siyasi ilişkiler yok denecek kadar azdır. İlişkiler neredeyse tamamen ticarete dayanmıştır. Türkiye’nin Tel Aviv fuarına katılması oldukça etkili olmuş ve birçok iş bağlantısı yapılmıştır (Black, 2015, p. 316). Bu gelişmeler sonucunda Tel Aviv sergi müdürü M. Jaffe, Türk ürünlerinin bilahare yapılacak sergilerde daha fazla teşhir edilmesini teklif etmek ve Türkiye’yi sergiye davet etmek için İstanbul’a gelmiştir. M. Jaffe, Türk mallarının Filistin’deki sürümünü artırmak için alınacak tedbirler hakkında İş Limited Şirketi, İstanbul Ticaret Odası ve Türkofis yetkilileriyle temaslarda bulunmuştur. Sergi müdürü, Tel Aviv’de bir Türk Ticaret Odası açılmasını teklif ederek bunun faaliyetlerini izah etmiştir. Ayrıca Tel Aviv’de daimi bir Türk sergisinin tertip edilmesinin isabetli olacağını dile getirmiştir. Bu teklifler için İstanbul Ticaret Odası ile görüşmelerde bulunmuştur. M. Jaffe, özellikle Türk balıklarının ve elmalarının Filistin’de günden güne rağbet gördüğünü bildirmiş, sürümü çok olan hububat ve hayvanattan başka balık, tütün ve meyve ihracatını artırmanın çarelerine yönelik tekliflerde bulunmuştur. M. Jaffe, Filistin’in serbest bir piyasa olduğunu, burada döviz sınırlaması olmadığı gibi alışverişin de peşin para ile yapıldığını ifade etmiştir. Ayrıca Milletler Cemiyetine üye olan ülkelerin Filistin’de en ziyade müsaadeye mazhar millet muamelesi gördüğünü, Türkiye’nin de bu durumdan istifade etmekte olduğunu belirtmiştir (“Tel Aviv Daimi”, 1935, 2; “Tel Aviv Panayırı”, 1935, s. 2).

İktisat Vekili Celal Bayar’ın Başvekalet yazmış olduğu 30 Aralık 1935 tarihli raporundan elde edilen verilere göre Filistin, Suriye ve Mısır ile ticari münasebetleri geliştirmek istediği anlaşılmaktadır. Bunun için Tel Aviv, Şam ve Kahire sergi ve panayırına özel bir önem verilmiştir. Anılan rapora göre Filistin piyasası Türk malları için oldukça iyi bir yer teşkil etmektedir. Türkiye’nin Şark sergi ve panayırına muntazam bir teşkilatla katılması faydalı görülmüştür. Özellikle komşu ülkelerin Tel Aviv sergisine yıldan yıla daha fazla önem

vermeleri, özel pavyonlar inşa etmiş olmaları, ihracatlarını artırmaları ve önemli kazanımlar elde etmesi Türkiye için bu sergiyi değerli hale getirmiş ve harekete geçirmiştir. Celal Bayar'a göre, Bulgaristan'ın Tel Aviv sergisine verdiği önem dikkat çekecek derecededir. Bulgar Ticaret Bakanlığı 1934 senesinde Şark sergi ve panayırında Bulgar mamul ve mahsulatının teşhir edilmesi için özel bir pavyon inşa ettirmiştir. Yeni pavyonun inşası için 250 bin leva² harcanmıştır. Sergi kapandıktan sonra Bulgar pavyonu daimi bir sergi halinde açık kalmıştır. Bulgaristan ve Yunanistan'ın Şark sergi ve panayırına geniş ölçüde ve muntazam bir teşkilatla katılmaları karşısında Türkiye'nin bu sergiden uzak kalmasının mümkün olamayacağı dile getirilmiştir (BCA, 30.18.01.02/70.91.14, 30 Aralık 1935, 28 Mart 1936, s. 1-4).

İktisat Vekili, Türk mamul ve mahsulatının Filistin piyasasında diğer komşu devletlere göre daha müsait şartlarda müşteri bulmasının mümkün olduğunu düşünmektedir. Çünkü Türk malları fiyat ve nakliye masrafları açısından Bulgar ve Yunan mallarına nazaran daha uygundur. 1934 senesinden itibaren Bulgaristan, Filistin'e önemli miktarda hububat, canlı hayvan ve çeşitli eşya ihraç etmiştir. Yunanistan ise zeytinyağı ve sabun gibi maddeler göndermiştir. Her iki devletin de ihracatı günden güne artmaktadır. Oysa ki Türkiye'den bu malları daha müsait şartlarda ihraç etmek mümkündür. Bu nedenlerden dolayı Türkiye, Tel Aviv sergisine Türk malları için teşkilatlı bir sergi açmaya karar vermiştir (BCA, 30.18.01.02 /70.91.14, 30 Aralık 1935, 28 Mart 1936, s. 1-4).

Öte yandan Filistin ticari sınırlamalar ve döviz ödemeleri bakımından da gayet müsait şartlara sahiptir. Filistin'e ihraç edilecek Türk malları için yüzde yüz döviz almak mümkündür. Celal Bayar'ın belirttiğine göre Filistin'e satılacak mal bedellerine ilişkin gümrük sınırlaması söz konusu değildir. Bu durum ihracatla uğraşan tüccarlar için teşvik edici bir özelliktir. Böylece daha fazla döviz girdisi elde edilebilecektir. Keza Tel Aviv sergisi uluslararası bir organizasyondur. Bu nedenle buraya birçok Avrupa ülkesi ve hatta ABD iştirak etmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin bu sergiye katılması Türk mallarının yalnız Filistin'de teşhiri ile sınırlı kalmayacak aynı zamanda birçok ülkeden yabancı tüccara da teşhir edilecektir. Türkiye'nin Tel Aviv sergisine iştirakini zorunlu kılan şartlardan birisi de Hayfa'nın Avrupa malları ve özellikle İngiliz ve Fransız malları için bir transit merkezi teşkil etmesidir. Hayfa ile Bağdat arasındaki demiryolu hattının inşasından sonra Filistin pazarı daha önemli hale gelecektir. Dolayısıyla bu pazarlarda Türk mallarının sürümünün sağlanması bir zorunluluk haline gelmiştir. Bunun için de Türk mallarının Filistin pazarlarında tanıtımının yapılması gerekli olmuştur. Bunu temin edecek en önemli vasıtanın ise Tel Aviv sergisi olduğu belirtilmiştir (BCA, 30.18.01.02 /70.91.14, 30 Aralık 1935, 28 Mart 1936, s. 1-4).

İktisat Vekili Celal Bayar, Tel Aviv sergisi ile ilgili istatistikleri de vermiştir. Buna göre Tel Aviv sergisine 1929'da 13 ülkeden 333 firma katılmıştır. 1934'te ise 33 ülkeden 2.861 firma iştirak etmiştir. Sergiye 40 bini yabancı olmak üzere 600 bin ziyaretçi gelmiştir. Arjantin, Cezayir, Küba, Danzık, Danimarka, Mısır, Hollanda, Macaristan, Hindistan, Japonya, Letonya, Norveç ve daha birçok memleket sergide geçici alanlar oluşturmuştur. Belçika, İngiltere, Çekoslovakya, İsveç ve Lehistan gibi sanayide önde gelen ülkeler ile Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya ve Yunanistan gibi zirai mahsuller ihraç eden ülkeler ise betonarme olarak daimi panayırılar inşa etmişlerdir. Özellikle 1934'te Bulgaristan'ın 130, Yugoslavya'nın 200 ve Romanya'nın 250 metre ölçüsünde pavyonlarda mallarını bütün bir dünyaya teşhir etme fırsat ve imkânını bulmuş olmaları, diğer memleketlerle münasebetleri kadar Filistin'le olan ticari münasebetlerinin gelişimi bakımından dikkat çekecek neticeler vermiştir. Celal Bayar, bu

² Leva; Bulgaristan resmi para birimi. 1929 yılında 100 Türk Lira = 6.550 Bulgar Levası = 9 İngiliz lirası 12 şilin ve 11 peni. (Yıldırım, 2015, s. 139).

itibarla büyük küçük bütün devletlerin özel bir önemle ve büyük masraflar harcayarak toplandıkları sergi, fuar ve panayırarda Türkiye'nin de olmasını arzu ettiğini belirtmiştir. Çünkü bu organizasyonlar beynelmil rekabet sahalarıdır ve Türkiye de bu tür etkinliklerde hazır bulunarak kendisini ekonomik ve kültürel sahada tanıtabilme imkanı bulacaktır. Bu amaçla Celal Bayar, 1936 Tel Aviv panayırına katılmak amacıyla Başvekalet'e gönderdiği bir yazıda sergi ve panayır bütçesinden 7.000 liranın verilmesini talep etmiştir (BCA, 30.18.01.02 /70.91.14, 30 Aralık 1935, 28 Mart 1936, s. 1-4).

Türkiye, Tel Aviv sergisi için daimi bir pavyon inşa etmek istemektedir. Bu konuda İktisat Vekili Celal Bayar tarafından Başvekalet'e gönderilen 19 Şubat 1936 tarihli yazıda şunlar ifade edilmiştir;

Önümüzdeki Nisan'ın sonunda, Filistin'de Tel Aviv şehrinde bir ay devam edecek olan Şark panayırına hükümetimizin de resmen iştiraki lüzumunu arzemiş ve Vekalet bütçesinden bu seneye ait tahsisat bulunmamasına binaen iştirak masraflarına karşılık olmak üzere tahsisatı mestureden yedi bin liranın tesviyesine müsaade buyurulmasını rica etmiştim.

Ancak panayırda Türk mallarının teşhiri için inşa ettirilecek daimi betonarme pavyon için bilahare hazırlanan plan mucibince 6-7 bin lira masraf yapılmasına zaruret hasıl olduğundan Vekaletimiz emrine verilmesi emir buyrulan yedi bin liralık tahsisatın kifayetsizliği anlaşılmaktadır. Birçok devletlerin ve bilhassa komşu memleketlerin muntazam ve vasi teşkilat ile iştirak ettikleri Tel Aviv panayırına, Filistin pazarının Türkiye mahsulat ve mamulâtı için haiz olduğu ehemmiyete binaen, memleketimizin de muntazam ve mükemmel bir teşkilat ile iştiraki ve daimi betonarme bir pavyon inşası zaruri görülmüştür. Diğer taraftan hükümetimizin Tel Aviv panayırına resmen iştirakini haber alan Suriyeliler de müracaat ederek Şam'da 1 Nisan'da açılarak Mayıs sonuna kadar devam edecek olan ziraat ve sınaî mahiyetteki panayıra iştirakimizi talep etmişlerdir.

Şam'da açılacak panayıra memleketimizin resmen iştiraki Suriye ile ticari münasebetlerimizin inkişafı noktasında olduğu kadar diğer cihetlerden de haizi ehemmiyet görülmüş bulunduğundan Tel Aviv panayırını için yapılmakta olan hazırlıklardan istifade edilerek aynı zamanda Şam panayırına da iştirakimiz muvafık ve faydalı telakki edilmiştir.

Celal Bayar, yazının devamında sergiye katılımın sağlanması için verilen yedi bin liralık tahsisata ilavete olarak altı bin liranın daha Vekalet emrine verilmesini istemiştir (BCA, 30.18.01.02/70.91.14, 19 Şubat 1936).

Bu gelişmeler ışığında İktisat Vekâleti 1936'da Türk ticareti ve sanayisinin Mısır, Şam, Selanik, Leipzig ve Tel Aviv sergilerinde temsil edilmesine karar vermiştir. Keza Tel Aviv'de daimi bir Türk pavyonu inşaa etmek için bir yer satın alınmıştır ("Tel Aviv Sergisinde", 1936, s. 6). 1936'da Tel Aviv sergisinde Türk ürünlerinin teşhir edilmesi için bir pavyon yaptırılmıştır. Sergide teşhir edilecek eşyalar Türkofis'in çabalarıyla tedarik edilmiştir. Tel Aviv sergisine Türkiye'nin satılabilecek bütün ürünleri gönderilmiştir ("Tel Aviv Sergisine", 1936, s. 4). Söz konusu sergiye Türkofis Başkanı Necdet Alkin³ Bey de iştirak ederek buradaki heyete başkanlık etmiştir. Tel Aviv sergisi için görevlendirilen Türkofis heyeti bilahare Şam panayırına da katılmıştır. Heyette Türkofis İstanbul şubesi müdür muavini İhsan Faik Bey, ofis raportörlerinden Hakkı Bey, Ragıp Bey ve Sadık Cemal Beyler de bulunmaktadır (Kurnaz Şahin, 2018, s. 161).

³ (Mehmet Mecdet) Necdet Alkin, Nüfus kütüğünde "Mehmet Mecdet Alkin", Meclisin kimi kayıtlarında "Necdet Alkin", arşiv belgeleri ve gazetelerde bazen "Mecdet Alkin" bazen de "Necdet Alkin" olarak geçmektedir. Kütahya milletvekili olan N. Alkin'in Yasama etkinliği IX. Dönemle sınırlı kalmış, Mehmet Necdet Alkin (94.487.020) sicil numarasıyla emekli olmuştur. (Öztürk, 1998, s. 757-758).

Tel Aviv sergisine katılım için organizasyon görevi Türkofis'e verilmiştir. Zira Türkiye'nin dış ticaretle ilgili faaliyetlerini üstlenen Türkofis'in kurulmasının ardından uluslararası sergi ve panayırılara iştirak için yapılacak organizasyonlar ofisin görevleri arasına girmiştir. Türkofis yurtdışında düzenlenen sergi ve panayırılara kolektif şekilde katılmayı teşvik etmiştir. Bu tarz katılımın Türkiye'nin şartlarına daha uygun olduğu düşünülmüştür. İş sahiplerini, tüccarları kendi rehberliği altında örgütlemeyi başarmıştır. İstanbul gibi büyük ihraç iskelesi merkezlerinden Ticaret Odası erkânından ve iktisadi çevrelerden oluşan bir milli komite oluşturulmuş ve Tel Aviv sergisi ve diğer sergiler için tüccar numunelerinin toplanması sağlanmıştır. Komite, tüccarlar tarafından hazırlanan numuneleri belli esaslar çerçevesinde teslim alarak Türkofis organizasyonu ile panayıra ulaştırmıştır.

Tel Aviv sergisi için isteyen tüccarlar numune koleksiyonları hazırlamışlardır. Bu koleksiyonlarında ticari vasıflarını, malın teslim ve ödeme şartlarını içeren bilgiler vermişlerdir. Keza özel bir ambalaj içerisinde fotoğraf, prospektüs gibi tanıtıcı propaganda bilgileri koymuşlardır. Ayrıca ürünlerle ilgilenen kişilerin kartlarını atacakları özel bir mektup kutusu ile birlikte ürün ambalajlarını komite tarafından belirlenen adreslere göndermişlerdir. Komite, toplanmış milli malları en uygun tarife ve şartlarda sergi ve panayırılara ulaştırmıştır. Sergilerde perakende satış yapılması halinde bu satıştan elde edilen net kârın % 50'si komite masrafına ayrılmıştır. Kalan kâr ise sergi mahallinde satış yapan memurlara verilmiştir. Komitenin masrafları ve hesapları sergilere iştirak etmiş tüccarlar veya mümessiller, devlet adına ilgili daire amirinden oluşan bir heyet tarafından incelenmiştir ("İktisat İşleri: Türkofisin", 1934, s. 4).

Tel Aviv sergisine Türkofis'in İstanbul şubesi öncülük etmiştir. Sergi için İstanbul Ticaret Odasının da katkıları büyüktür. Ticaret odasının çabalarıyla çeşitli sektörlerden ihracat yapan tüccarların hazırlamış oldukları numuneler toplanmıştır. Sergi için kuru meyve, hububat, zahire, yumurta yoğunlukla gönderilmiştir ("Tel Aviv Panayırında", 1936, s. 2). Sergiye ihracat tüccarları ile İnhisarlar İdaresi de katılmıştır. İnhisarlar İdaresi sergideki Türk pavyonu içinde modern bir köşe hazırlamış, reklam için muhtelif renklere on bini aşkın broşür dağıtmayı planlamıştır. Tel Aviv sergisinde teşhir edilmek üzere Filistin'e Türk tütünü, sigara, likör, şarap, barut ve tuzlalardan numuneler de gönderilmiştir ("İnhisarlar, Tel Aviv", 1936, s. 5).

Tel Aviv sergisinin muntazam olarak yapılması ve bu ülkelerle ticari münasebetlerin geliştirilmesi için çeşitli görevliler atanmıştır. Mesela Türkofis Reisi Necdet Alkin heyetin başkanı olmuştur. Türkofis İstanbul Şubesi üst raportörlerinden İhsan Faik, Tel Aviv sergisinde komiser muavini olarak görevlendirilmiştir. Türkofis merkez raportörlerinden Ragıp Bey'in Şam panayırında komiser ve muavin sıfatıyla hazır bulunması istenmiştir. Türkofis merkez üst raportörlerinden Ressam Hakkı Bey ise Tel Aviv ve Şam sergi ve panayırılarında Türk pavyonlarının dekorasyon ve teşhir tertibatını hazırlamak için görevlendirilmiştir. Sergi için memur Sadık Kemal Bey de görevliler arasındadır. Bu görevlilere İcra Vekilleri Heyetinin 31 Mart 1936 tarihli toplantısında diplomatik pasaport verilmesi kararlaştırılmıştır (BCA, 30.18.01.02/63.24.6, 31 Mart 1936).

Tel Aviv ve Şam sergi ve panayırılarında görevlendirilen memurların masrafları da İktisat Vekâleti tarafından karşılanmıştır. Nitekim Tel Aviv ve Şam sergi ve panayırılarında gönderilecek heyetin zaruri masraflarına karşılık yedi bin liralık döviz verilmesi isteği Vekiller Heyetinin 1 Nisan 1936 tarihli toplantısında onaylanmıştır (BCA, 30.18.01.02/63.24.9, 1 Nisan 1936). Tel Aviv sergisinde Türk pavyonunun eksikliklerinin tamamlanması ve sonradan ilave edilen bazı tesisat masraflarını karşılamak için daha sonra ek olarak 200 İngiliz Sterlini bir ödenek daha gönderilmiştir. Bu ödenek İktisat Vekâleti hesabına kongre ve konferanslara ve beynelmilel müesseselere yardım adıyla konulan 55.900 liralık tahsisattan ayrılmıştır. İcra Vekilleri

Heyetinin 25 Kasım 1936 tarihli toplantısında Tel Aviv sergisi için ihtiyaç duyulan 200 İngiliz Sterlininin verilmesi onaylanmıştır (BCA, 30.10.01.02/70.91.14, 25 Kasım 1936).

Türkofis, Tel Aviv sergisinde yapılacak Türk pavyonunun maketini hazırlamıştır. Daimi pavyonlar geçici olarak yapılan pavyonlara göre daha kârlı olarak görüldüğünden sergi için bir arsa satın alınmış ve buraya beton bir pavyon inşasına başlanmıştır. Diğer önemli sergilerde de böyle daimi pavyonlar inşa etme yolunda karar alınmıştır ("Tel Aviv Panayırında", 1936, s. 2). Türkofis Reisi Necdet Alkin hazırlıkların ardından Atina, Mısır ve Suriye piyasalarında inceleme yapmak için ivedilikle hareket etmiş ve 30 Nisan'da Tel Aviv'de olmayı planlamıştır ("Seyahata Çıkacak", 1936, s. 3; "Türkofis Müdürü", 1936, s. 3).

Tel Aviv sergisi ile ilgili hazırlıklar gerçekleştirilirken Filistin'de Araplarla Yahudilerin yoğun çarpışmaları başlamış bu sırada taraflardan ölenler ve yaralananlar olmuştur. 20-21 Nisan'dan itibaren gazetelere de yansıyan bu haberlerde "Filistin şehirlerinde kan gövdeyi götürüyor" başlıklı çok sayıda haberle karşılaşmak mümkündür ("Filistin Şehirlerinde Kan", 1936, s. 1, 7; "Filistin'de Araplarla Yahudiler", 1936, s.1, 8; "Filistin Yahudileri Kudüs'e", 1936, s.1, 3). İngiltere manda idaresi, bölgedeki çatışmaları gidermek için süresiz örfi idare ilan etmiş, ancak olayların önünü almak mümkün olmamıştır. Bu çatışmalara rağmen Uluslararası Tel Aviv sergisi 30 Nisan 1936'da İngiliz Müstemleke Nazırı James Henry Thomas'ın radyo konuşmasıyla açılmıştır. ("Tel Aviv Sergisi Açıldı", 1936, s. 3). Arap ve Yahudi çatışmaları nedeniyle serginin kapanış tarihi 15 Haziran'a kadar uzatılmıştır ("Tel-Aviv Panayırı", 1936, s. 5).

Türkiye, Türkofis Reisi Necdet Alkin'in temsiliyetiyle Tel Aviv sergisine resmi olarak iştirak etmiştir ("Türkofis Reisinin Kahire'deki", 1936, s. 3). Türk pavyonu ziyaretçiler tarafından takdirle karşılanmıştır. Türk mallarının çeşitliliği, zenginliği büyük beğeni toplamıştır. Burada sergilenen Türk yumurta koleksiyonu farklı numuneleriyle dikkat çekmiştir ("Tel Avivdeki Pavyonumuz", 1936, s. 4). Sergide bulunan bazı firmalar Türkiye'den iş bağlantılı olarak taleplerde bulunmuşlardır ("Tel-Aviv Panayırı", 1936, s. 5). Keza Türk likör ve içkileri büyük ilgi uyandırmıştır. Buna ilaveten kuru meyve, zeytinyağı, zeytin ve maden kömürleri ile ilgili firma talepleri alınmıştır. Sergi sonunda Türk pavyonunda teşhir edilen eşyanın Türk konsolosluğuna bırakılarak daimi bir sergi kurulması da düşünülmüştür. Ancak bu mallar bilahare Şam panayırına nakledilmiştir ("Tel-Avive Gönderilen Eşyamız", 1936, s. 5).

İsrail gazeteleri Türk pavyonundan övgüyle bahsetmişlerdir. Tel Aviv'de çıkan HaAretz ve HaOlam adlı gazeteler Tel Aviv sergisindeki Türk pavyonundan bahsederken şu ifadeleri kullanmıştır; "Türk pavyonu Doğu egzotizminden uzak, modern Avrupa tarzında inşaa edilmiştir" (Black, 2015, p. 316).

Türkiye 1936 yılındaki Tel Aviv sergisine katıldığında Filistin'de Arap-Yahudi çatışmaları ciddi boyutlara ulaşmıştı. Siyonistler ile Türkiye arasında ilişkiler ise sadece ticarete dayanmakta idi. Siyasi ilişkiler gelişmemişti. Türkiye'nin 1936 Levant fuarına katılımı oldukça etkili oldu. Birçok iş bağlantısı yapıldı (Black, 2015, p. 316). Tel Aviv sergisinde Türkiye'yi temsil eden Türkofis başkanı Necdet Alkin, Filistin'deki iş adamlarını 1937 yılında Türkiye'de yapılacak olan İzmir fuarına davet etti. İşadamları da İzmir fuarına katılmalarını ifade ettiler ("İzmir Panayırı", 1936, s. 2). Ancak Filistin, Ağustos 1937'de düzenlenen İzmir fuarına katılmadı. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Türk ve Filistin ticaretindeki denge Türkiye lehine % 600-700 oranında gerçekleşiyordu (Black, p. 316).

Anlaşıldığı üzere Türkiye, 1936 yılında yapılan Tel Aviv sergisinde başarılı bir şekilde temsil edilmiştir. Ancak sergi daha sonraki yıllarda kendisinden beklenen etkiyi gösterememiş, yukarıda belirtildiği üzere Filistin'de 1936'dan itibaren başlayan Arap-Yahudi çatışmaları ve ardından gelen II. Dünya Savaşı sebebiyle fuar uzun bir süre kapalı kalmıştır (Rapaport vd.,

2005, p. 392-394; Shiffman, 1935, p. 191-194).

Şam Panayırı

İktisat Vekâleti, Tel Aviv sergisinin hemen ardından Şam'da açılacak ve bir ay devam edecek olan Büyük Şark Panayırına da iştirak etme kararı almıştır. Türkofis bunun için Şam sergisine katılacak resmi ve özel kuruluşlarla temasa geçmiştir ("Şark Panayırına da İştirak", 1936, s. 2). Vekâlet bu sergi için İstanbul Türkofis Şubesini görevlendirmiştir. Ofis, Şam panayırında teşhir edilecek malların ve ürünlerin numunelerini toplamaya başlamıştır. Bu panayırda teşhir edilmek için ipekli ve yünlü kumaşlar, deri mamulâtı, valiz, el çantaları, tuhafiye eşyası, dokumalar, Hereke fabrikasının kumaş ve halıları, konserve ve itriyat, tuzlu balık, hububat, meyve, yumurta, peynir, deri, kolonya gibi ürünler özel kutular halinde hazırlanmıştır. Şam panayırı için numuneleri Türkofis İstanbul Şubesi hazırlamış ve Tel Aviv'e giden numunelerden bir kısmı Şam'a ayrılmıştır ("Şam Panayırına İştirak", 1936, s. 2; "Beynelmilel Şam Sergisinde", 1936, s. 6).

Türkiye'nin 1936 Şam panayırında oluşturduğu pavyonla ilgili bazı sıkıntılar yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu durum basına da yansımıştır. Cumhuriyet gazetesinin 24 ve 27 Haziran 1936 tarihli nüshalarında yer alan haberlere göre, Şam sergisindeki Türk pavyonunda eşyalar iyi teşhir edilmemiş ve mallar iyi toplanmamıştır. Zayıf bir propaganda gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda Halep'te çıkan Vahdet gazetesinin 21 Haziran 1936 tarihli nüshasında Türk pavyonunun kötü düzenlenmiş olduğuna ilişkin bir yazı kaleme alınmıştır. Yazıda şunlar ifade edilmektedir;

Şam gazetelerinden birinden naklen metettiğimiz Türk pavyonunu bir an evvel görmek için can atıyordum. Ne ise araya araya buldum. İkinci katta birçok köşelerde kırmızı oklarla "Türkiye" diye işaret edilmiş olan bu pavyon binanın arka tarafında bir yerdedir. Bütün sergi akşamın saat sekizine kadar açık olduğu halde, Türk pavyonu henüz saat altı yokken kapamıştı. O gün bu kapanışı bir sebebe atfederek göremediğime müteessiren döndüm. İkinci gün pazardı ve serginin en kalabalık günü idi. Bilhassa Türk pavyonunu ziyaret için koştum. Keşke gitmeseydim ve görmeseydim daha iyi olurdu; akşamki kapalı bulmaktan mütevellid teessürle kalır avunurdum. Gazeteci bir arkadaşla Türk pavyonundan içeri giriyoruz. Orada bir koltuğa yaslanmış gazete okuyan tek bir genç, yüzünü çevirip bize bakmağa bile lüzum görmedi. Dayanamıyarak –mahza söz olsun diye- sordum:

-Eşyalardan satıyor musunuz bayım?

Muhatabım vaziyetini bozmaksızın cevap verdi.

-Mabiaref turkî!

Suriye gibi komşu bir ülkenin sergisinde açılan Türk pavyonu memuru, "Türkçe bilmiyorum" diye omuz silkerek iki Türk'ü hem de iki Türk gazeteciyi baştan savmak istiyordu. Bu genç muhakkak Türk değildi. Suriyeli olması da meşküktü. Şivesi, daha ziyade bir tatlısu firengini andırıyordu; belki de bir İtalyan bozması idi. Fakat bu pavyonun asıl müdürü ve mesul memuru kimdi ve nerede idi? Bunu anlamak bittabi kabil değildi. Türk pavyonuna şöyle seri bir göz gezdirirken derhal hükmümü verdim. Bu pavyon baştan savma bir iştirakin mahsulü olmaktan başka bir şey olmazdı. Kocaman bir salon içerisinde dar raflar üzerine gelişigüzel atılmış bir kaç üzüm ve incir sandığı ile üç, beş konserve kutusu, İnhisar İdaresinin bir kaç şişe likörü ve beş, on kutu sigara, bugünkü Cumhuriyet Türkiyesinin bildiğimiz ve gördüğümüz sanayi harikalarından kabil değil bir fikir vermez.

Eğer ortada duran Atatürk'ün bronz bir heykeli, bir de duvara çekilmiş olan bir Türk bayrağı olmasaydı kendimi Şam sergisinde bir Türk pavyonunda değil, herhangi bir ecnebi

memleketinde bazı Türk eşyasını teşhir eden alelade bir komisyoncunun otel salonunda zannedecektim.

Acaba bunun sebebi ne idi? Suriye’de açılan sergilere ilk defa iştirak eden dost ve kardeş Türkiye hükümetinin büyük makamları Şam’da yâr ve ağyâra karşı teşhir edilen Türk pavyonunun bu acıklı vaziyetinden haberdar mıdır?

Avrúpaya bile parmak ısırtan Türk inkılabı endüstrisinin eserleri yalnız birkaç deri parçası ile üç, beş çeşit likörden mi ibarettir?

İş Bankası’nın o nefis ipek ve yün işleri, Kayseri ve Adana fabrikalarının mükemmel bez ve iplikleri, Hereke’nin envayi mensucat, Bursa’nın meşhur ipekli ve havluları, İstanbul Cam Fabrikası’nın şaheserleri Avrupa müstahzaratına çok faik olan “Türk Eczacılar Cemiyeti Anonim Şirketi”nin tıbbi müstahzarları, İzmir ve İstanbul’un meşhuru alem tatlı ve şekerlemeleri, Nestle’den çok güzel Türk çikolataları, yurdun her tarafındaki sanayi mekteplerinde yapılan envai demir işleri ve hatta motörler nerededir?

Bütün bu ve daha hatırlayanmadığım birçok Türk sanayiine ait eşyadan küçük birer numune olsun bu sergiye gönderilemez miydi?

İşte bir sürü sual ki, bir türlü sebebini anlayamamaktan mütevellid iç sızısı ile kıvranıyor ve Şam sergisinden ayrılıyorum (“Şam Sergisindeki Türk Pavyonu”, 1936, s. 6).

Ancak sergi ile ilgili olan kişiler bu yayını abartılı bulmuşlar, bunu sergi komiseri olmak için defalarca müracaat eden yerel ahaliden bir kişinin tertip ettiğini belirtmişlerdir. Bu durumda Şam’a giden incirlerin kasıtlı olarak kötülendiği söylenmiştir. Öte yandan Türk pavyonunun tanıtımının sağlanması için lisan bilen bir kişi görevlendirilmiş ise de bu kişi Vahdet gazetesi muharriri geldiğinde pavyonda bulunmadığı için bir iletişimsizlik yaşanmıştır (“Şam Sergisindeki Türk Komiseri”, 1936, s. 1).

Cumhuriyet’in bu haberi üzerine İktisat Vekili Celal Bayar ivedilikle harekete geçmiş, Türk ticari ve sanayi ürünlerinin yurt dışında fena bir vaziyete düşürülmesinde suçu ve sorumluluğu bulunanların tespit edilmesini istemiştir. Şam panayırının hazırlanmasından Türkofis İstanbul Şubesi sorumlu olduğundan Türkofis başkanlığı, ofisin İstanbul şubesi müdürlüğüne bir yazı yazarak bu kötü vaziyetin hangi sebeplerden ileri geldiği hakkında etraflı izahat istemiştir. Türkofis İstanbul Şubesi, konuyla ilgili bir rapor hazırlayarak Türkofis Umumi Başkanlığına bildirmiştir. Bayar, Türkiye mahsulatının ve mamulâtının içeride ve dışarda temiz, güzel, hilesiz ve itinalı olmasını istemektedir. İktisat Vekili, sergilerde Türk mallarının tam ve eksiksiz teşhir edilmesini ve yabancılara iyi tanıtılmasını kutsal bir amaç olarak görmüştür. Şam sergisindeki aksaklıkların kamuoyuna duyurulması nedeniyle Cumhuriyet gazetesine bir telgraf göndererek haber için teşekkür etmiştir. Telgraf şu şekildedir;

24 Haziran 1936 tarihli nüshanızda Şam sergisine dair olan satırları âlaka ile okudum. Yazdığınız şeyleri bizzat takip ediyorum. Tel Aviv fuarı hazırlığından bir kısmı ayrılarak oraya yollanmıştı. Şam sergisi 30 Temmuz 1936 tarihine kadar süreceğinden yeni mallarımızla takviyesi mukarrerdir. Pavyon; komşu ve dost memleketle genişlemesini arzu ettiğimiz ticari münasebetlere yarar hale getirilecektir. Milli menfaatlerin korunması yolundaki dikkat ve hassasiyetinize teşekkür ederim. İktisat Vekili Celal Bayar (“İktisat Vekilimizin Güzel”, 1936, s. 1, 6).

Yaşanan aksaklıklar ve eleştiriler üzerine İktisat Vekili Celal Bayar, panayırın 30 Temmuz’a kadar devam edeceğini göz önüne alarak Türk pavyonunun yeni eşya ile takviye edilmesi için İstanbul Türkofis Şubesine talimat göndermiştir. İstanbul Türkofis Şubesi şehirdeki sanayicilerle bir toplantı yaparak Şam panayırındaki Türk pavyonunun vaziyeti ve bunun hangi sebeplerden ileri geldiğini değerlendirmişlerdir. Toplantıda Türk sanayisinin

gelişmişliğinin göstergesi olarak panayıra ilave eşya gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Sanayiciler bu eşyaları tedarik ederek Türkofis'e teslim edeceklerdir. Ayrıca ihracat yapan tüccarlara da müracaat edilerek Şam panayırına gönderilmek için numuneler istenmiştir ("Şam Sergisindeki Türk Komiseri", 1936, s. 1).

Şam panayırında bulunan Türk pavyonunun teşhiriyle ilgili eleştiriler neticesinde pavyon yeniden düzenlenmiştir. Türk pavyonuna takviye için toplanan eşya 29 Haziran 1936'da Toros Ekspresi ile Şam'a ulaştırılmıştır. İki posta halinde gönderilen eşyaların ikinci postası ise iki gün sonra gönderilmiştir ("Şam Sergisine Yeniden", 1936, s. 2). Sergi pavyonunu amaca uygun olarak yeniden tanzim ve tertip etmek için bu sefer işinde ehliyet sahibi olan Sümerbank Yerli Mallar Pazarı Müdürü Ekrem Bey görevlendirilmiştir ("Serginin Pavyonları", 1937, s. 3). İcra Vekilleri Heyetinin 3 Ekim 1936 tarihli toplantısında Ekrem Bey'e yol harcırahı olarak 200 liralık döviz verilmesi ve harcırahının İktisat Vekâleti bütçesinin "harici sergiler faslından" ödenmesi için karar verilmiştir (BCA, 30.18.01.02 /69.85.8, 3 Ekim 1936). Şam sergisi için Türkofis raportörlerinden ressam Hakkı Arman da görevlendirilmiştir. Sergi komiseri tayin edilen İskenderiye Türkofis Mümessili Baha Bey'in de Temmuz ayının ilk günlerinde Şam'a varması planlanmıştır. Eski komiser Ragıp Bey'in Şam'daki görevine son verilmiş, Ragıp Bey Ankara'ya dönmüştür ("Şam Sergisindeki Türk Pavyonu", 1936, s. 3; "Şam Sergisindeki Komiser", 1936, s. 3).

Şam sergisinde yaşanan aksaklıklara ilişkin Cumhuriyet gazetesi muhabiri sergiyi ziyaret ederek sergi komiseriyle bir mülakat gerçekleştirmiştir. Muhabir, Şam sergisindeki Türk pavyonunda teşhir edilen eşyanın miktar ve çeşit itibarıyla sınırlı ve bazı numunelerin bozukluğuna ilişkin sorular yöneltmiştir. Ayrıca Şam pavyonunun Tel Avivdeki pavyon derecesinde zengin olmayışının sebebini öğrenmek üzere pavyon komiserinden bilgi almıştır. Pavyon komiserinin Şam panayırında yaşanan aksaklıklara dair verdiği bilgiye göre, Şam'daki Türk pavyonu, Mısır ve İran pavyonlarına nazaran zayıf kalmış olup Türkiye'nin ziraat ve sanayi ürünlerinin gelişimini gösterecek düzeyde değildir. Birçok mahsullerin nümuneleri eksiktir. Sanayi ürünlerine ait çok az eşya sergilenmiştir. Tel Aviv ve Şam sergilerinde teşhir edilen numuneler Türkofis İstanbul Şubesi tarafından tedarik edilerek hazırlanmıştır. Şam sergisine iştirake Tel Aviv'den çok sonra karar verildiği için aceleye gelmiş ve Şam sergisi zorunluluktan dolayı İstanbul şubesinde kısmen ihmal edilmiştir. Şam'daki pavyonda teşhir edilen eşyanın toplamı 19 sandıktır. Buna karşılık Tel Aviv'e 70 sandığa yakın eşya gönderilmiştir. Şam panayırına gönderilen eşyanın az olmasının sebebi Türkiye'nin daha evvelden Şam'a gelme kararının olmayışındır. Komiserin bildirdiğine göre, Suriye hükûmetinin daveti üzerine komşuluk ve dostluk hatırı için Şam panayırına iştirak edilmiştir. Hal böyle olunca Şam için biraz acele hareket edilmiş ve eksik bir organizasyon yapılmıştır. Bu nedenle Türkiye'nin zenginlikleri Şam'da lâıyıkla gösterilememiştir. Bununla birlikte "Vahdet" gazetesinin neşriyatının mubalâğalı olduğu da ifade edilmiştir. Türk pavyonu diğer pavyonlara nazaran sınırlı miktarda numune teşhir etmiş olmakla beraber bu numuneler çok sade bir dekor içinde ince bir zevk ve herkesin takdirini celbeden bir başarıyla sergilenmiş ve böylece bir çok eksiklik de telâfi edilmiştir. Pavyon, şüphesiz ki çok daha zengin ve Atatürk inkılâbının on iki senelik sonucunu daha geniş bir şekilde temsil edebilirdi ifadelerine yer verilmiştir ("Şam Sergisindeki Türk Pavyonu", 1936, s. 4).

Anlaşıldığı üzere Şam panayırında yaşanan aksaklıklar kısa zamanda giderilmiş ve yeni ürünlerle takviye edilmiştir. Bunun sonuçları da kısa sürede alınmıştır. Zira Suriye gazetelerine yansıyan haberlerde Türk pavyonunun oldukça beğenildiği ifade edilmiştir. Örneğin "L'echo de Syrie" gazetesi Şam sergisindeki Türk pavyonu hakkında iki gün üst üste yazı kaleme almıştır.

Haberde Türk endüstrisinin ve ticaretinin Cumhuriyet rejimi sayesinde kazandığı ilerlemeye geniş yer verilmiştir. Şam sergisi, bundan yirmi yıl önceye, yani Osmanlıların yaşadığı döneme götürüldüğünde Osmanlı pavyonunda bir parça tozlu kuru üzüm, bir parça zahire ve bir miktar da ham krom madeninden oluştuğu, birkaç derviş külâhı ve yeşil kırmızılı padişah resmi bulunduğu ifade edilmiştir. Ancak bugün Şam sergisinde Cumhuriyet pavyonunun mahsulat ve mamulattan daha başka şeyler gösterdiği, bunun köhne gelenekleri söküp atan, genç Türkiye'nin yeni, taze ve faal çehresi olduğu belirtilmiştir. Gazete Türk pavyonunda sergilenen ürünlerin hayranlık uyandırdığını dile getirmiştir ("Şam Sergisinde Türk Pavyonu", 1936, s. 5).

Haberde Türk pavyonunda bulunan ihraç maddeleri ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilmiş, Zonguldak'ta meşhur olmaya başlayan kömür numunelerinden, Türk içkilerinden olan likörlerden, Türk rakısından, Türk halıları ve Kütahya çinilerinin göz alıcılığından bahsedilmiştir. "L'echo de Syrie" Sümerbank Fabrikalarının muhtelif ürünlerinden bahsederken şu satırlara yer vermiştir:

...daha ileride ipekliler, kumaşlar bir ev kadını için en büyük zevk teşkil eden bu mamulâtı görüyoruz. Hereke kumaşları, İngiliz kumaşları ile rekabet edecek nefasettedir. İpeklilerin yanında yeni Kayseri fabrikasının, bu Türk Liverpoolunun pamukluları var. Daha ötede ham pamuk ve eczalı pamuk göze çarpıyor. Bütün bu mamul ve ham eşya Sümerbank ismindeki büyük endüstriyel banka tarafından finanse edilen sanayi eserleridir.

Haberin devamında Sümerbank Beykoz fabrikasının ham derileri, valizleri, el çantaları, para çantaları, erkek ve kadın kunduraları ve eldivenlerinin Viyana'dan gelmiş gibi zarif ve sağlam yapılmış olduğu belirtilmiştir. Bütün pavyona hakim olan orta alanda modern Türkiye'nin kurucu lideri Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün büstünün bulunduğu ifade edilmiştir. Bu büstü, onun eserini ve Türk ürünlerini görmek ve takdir etmek için pavyonun defalarca ziyaret edilemeye değer olduğu dile getirilmiştir. Türk pavyonunu ayrıntılı bir şekilde dolaşmak için birkaç saat ayırmak gerektiği vurgulanırken Türkiye'nin bütün faaliyet sahalarında ciddi bir gelişme sağladığının altı çizilmiştir ("Şam Sergisinde Türk Pavyonu", 1936, s. 5).

Yeni düzenlemelerin ardından Şam panayırındaki Türk pavyonu büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Sergiyi her gün binlerce kişinin ziyaret ettiği bildirilmektedir. Şam panayırı müdürü Türkiye'deki ilgili makamlara bir tebrik telgrafi göndererek, Şam panayırındaki Türk pavyonunun Türkiye'deki sanayileşme hareketini parlak bir şekilde temsil ettiğini dile getirmiştir ("Şam Sergisindeki Paviyonumuz", 1936, s. 8). Panayırda sergilenen Türk malları Suriyeliler tarafından çok beğenilmiştir. Suriyeli tüccarlar buradaki numuneler üzerinden sipariş vermişlerdir. Özellikle kuru meyveler ve hububat en çok sipariş alan ürünler olmuştur ("Tel Aviv Panayırındaki", 1936, s. 8).

Şam panayırı sadece dış ticareti geliştirmekle kalmamış aynı zamanda Suriye'deki Türk sempatisinin varlığını da ortaya koymuştur. Örneğin Cumhuriyet gazetesinin Suriye muhabiri Mehmet Halil Cevahiri, Şam sergisindeki Türk pavyonunda gördüğü bazı vakaları gazeteye aktarmıştır. Muharririn ilk aktardığı olay, sergiyi gezen Suriyeli yaşlı bir adamın duygularıyla ilgilidir. Yaşlı adam sergi kapısından içeri girince doğru Türk bayrağına koşmuş, bayrağı öperek hüngür hüngür ağlamıştır. Orada bulunan kişiler hüznü ve hayretle yaşlı adama bakmışlardır. Yaşlı adam "Türk bayrağı güzel bayrak ben sana hasretim" demiştir. Diğer bir örnek ise orta yaşlı Suriyeli bir kadınla ilgilidir. Kadın, çocuğu ile Türk pavyonunu gezerken Atatürk'ün heykeli önüne gelince oğlunu kucağına alıp heykele kadar kaldırmış ve şunları söylemiştir; "Bak oğlum işte Gazi Mustafa Kemal Atatürk budur. Türkiye'yi kurtaran ve Şark'ı da kurtaracak olan büyük adamın heykelini öp". Çocuk heykeli öptükten sonra anne gözleri yaşlı bir

şekilde oğluyla birlikte Türk bayrağını da öpmüşlerdir. Bu olaylara şahit olan muhabir şu yorumu yapmıştır “*aleyhimize yapılan propagandalara rağmen Türkiye'ye karşı gönüllere kök salmış olan derin sevgi yaşıyor, düşmanlar bu muhabbeti söndüremiyorlar ve söndüremeyeceklerdir...*” (“Hem Nalına Hem Mihına”, 1936, s. 3).

Anlaşılan o ki Türkiye bazı aksaklıklar yaşanmasına rağmen Şam panayırında başarıyla temsil edilmiştir. Daha sonraki yıllarda panayırın etkinliği azalmıştır. Zira Şam panayırını da Orta Doğu'daki diğer panayırlar gibi II. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla yapılamaz hale gelmiştir.

Kahire Sergisi

Türkiye, Mısır'la olan ticaretin artırılmasını istemektedir. Mısır hükümeti de bu hususta istekli olmuştur. Bu amaçla 1931 yılında Türkiye ile Mısır arasında bir ticaret anlaşması yapılması için Ankara'da bir araya gelinmiştir. Mısır Sefiri Abdulmalik Hamza Bey, Türkiye ile yapılacak ticaret muahedesinin Türk-Mısır ticari münasebetlerini artıracığı ve bilhassa Türkiye'den en çok satın alınan tütünün Mısır'a daha çok miktarda ve kolaylıkla sevk edileceği açıklamasında bulunmuştur. Anlaşmanın Türk-Mısır dostluğunu da kuvvetlendireceğine değinilmiştir. Türk-Mısır ticaret anlaşması müzakereleri basın tarafından da yakından takip edilmiştir. Dönemin ünlü gazetecilerden Abidin Daver'in Cumhuriyet gazetesinde kaleme aldığı bir yazısında Türkiye-Mısır ticari münasebetlerini geliştirecek olan anlaşmanın bir an evvel yapılmasını, bunun, Türkiye'nin iktisadi gelişimi için çok faydalı olacağını, Mısır'ın Türkiye'den çok sayıda mal alan fakat çok az mal satan bir ülke konumunda olduğunu, Türkiye'nin Mısır'a mal satan yirmi üç ülkeden onuncu sırada bulunduğunu dile getirmiştir. Mısır'a satılan ürünler arasında tütün, zahire, kereste, kömür ve canlı hayvan bulunmaktadır. Mısır piyasasının Türk mallarına daha fazla açılması gerekli görülmüş, iktisadi alanda ilişkileri artırmak için Mısır'da bir sergi açılarak Türk mamul ve mahsulatını teşhir etmenin fayda sağlayacağı ifade edilmiştir (Abidin Daver, 1931, s. 1).

Bu gelişmeler ışığında Türkiye, Orta Doğu'nun önemli bir başka ticari merkezi olan Kahire sergisine katılmak için çaba göstermiştir. Örneğin 21 Nisan 1932'de Kahire Sanayii Nefise Sarayında açılacak sergi için İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası harekete geçmiştir. Oda, Kahire sergisi için bu sergi için öncülük ederek ilgili tüccarların odaya başvurmasını talep etmiştir. (“Sergi ve Panayırlar”, Kanunusani 1932, s. 41).

Öyle anlaşılıyor ki Mısır, Türkiye'nin iktisadi alanda gerçekleştirdiği adımları da yakından takip etmektedir. Örneğin 2 Ağustos 1933'te Cumhuriyet gazetesinde yer alan bir haberde, Mısır'da yayımlanan El-Ahram gazetesinde çıkmış bir yazının tercümesine yer verilmiştir. El-Ahram gazetesinde “*Türklerden İbret Almalıyız*” başlığıyla verilen haberde, Türk ve Sovyet hükümetlerinin Türkiye'deki dokuma tezgahları ile ilgili bir ticaret anlaşmasına vardıkları aktarılmıştır. Bu anlaşmaya göre, Türkiye'deki mevcut 32 bin dokuma tezgahının alet ve edevatı Sovyetler tarafından verilecektir. Yazıda Mısır'ın milli servetinin pamuk olmasına rağmen sadece iki adet mensucat imalathanesinin bulunduğu eleştirilerek, Mısır'ın üretimini artırmak için bu konuda İngiltere ile işbirliği yapabileceği önerisinde bulunulmuştur. Bunun için Türkiye'den ibret alınması gerektiği, Türkiye'nin son beş sene içinde sanayisini geliştirmek için birçok adım attığı ifade edilmiştir (“*Türklerden İbret Almalıyız*”, 1933, s. 4).

Türkiye, Mısır'da Türk tütününü tanıtmak ve burada pazar bulmak için girişimlerde bulunmuştur. Türkiye, İnhisarlar İdaresi girişimiyle 1935'te Kahire'de bir sigara fabrikası açmıştır. İlk etapta dört milyon sigara üretilen fabrikada Bosfor, Selam Jokey Klüp, Yenice, Hanım, Yafa, Türk, Ankara gibi sigara çeşitleri yer almıştır. Dahili satış teşkilatı ise Abdurrahman Bey adında bir iş adamına verilmiştir. Elli bisiklet, dört motosiklet ve iki otomobilden oluşan bir sevkiyat teşkilatı kurulmuştur. Matosyan grubu, Çanaklis ve Kotaralli

gibi sigara fabrikaları da İnhisar İdaresinin fabrikasını dikkatle takip etmişlerdir (“Kahire Tütün Fabrikası”, 1935, s. 4). Bu faaliyetlerle bir taraftan Türk tütünleri dışarıya satılacak bir taraftan da halis Türk sigaraları Mısır’ın her tarafında tanınmaya başlanacaktı. Fabrika kurulduktan sonra birtakım aksilikler yaşanmış, satış olmadığından fabrika uzun müddet kapalı kalmıştır. Bilahare bayilik idarelerinin değiştirilmesi ve yeni bir idare heyetinin getirilmesi ile 1936’da işler düzelmeye başlamıştır. Böylece Türk tütünü Mısır piyasasında kaybettiği sahayı yeniden kazanmaya başlamıştır (Selim Nuh, 1936, s. 5).

Bu gelişmeler ışığında Türkiye, 1936 yılında Kahire’de on beşincisi düzenlenen büyük ziraat ve sanayi sergisine katılmıştır. Bu sergide Mısır’ın bütün mahsulleri ve her çeşit ürünleri bir araya getirilmiştir. Sergi için Mısır hükümeti hiçbir masraftan kaçınmamıştır. Nil vadisinde yetişen pamuk, arpa, buğday gibi ürünlerin yanında çeşitli meyve ve sebzeler ve bunların nasıl yetiştirildiği, ekim ve biçimi, hastalıklardan korunma yolları anlatılmıştır. Sergide ayrıca Mısır’ın esas zenginliği olan pamuk için de pavyon açılmıştır. Bu pavyonda pamuk üretimi ile ilgili her türlü bilgi yer almıştır. Sergide her türden ziraat makineleri de sergilenmiştir. Ziraat makineleri Avrupa ve ABD’den getirilmiştir (Selim Nuh, 1936, s. 5).

Türkiye bu sergiye Türkofisin idaresi altında iştirak etmiştir. Türkofis Başkanı Necdet Alkin de Kahire’ye gitmiştir. Bu sergide Türk tütünleri için de bir pavyon hazırlanmıştır. Türk tütünüyle ilgili stant, tütün inhisarının Kahire’de açtığı fabrikanın çıkardığı sigaraların satışını yapan bayiler tarafından hazırlanmıştır. Stant sarı kırmızı renklerde düzenlenmiştir. Arapça ve Fransızca olarak “*Türk Rejisi Satış Bayiliği*” ibaresi yazılmıştır. Mısır’da Türkiye’nin propagandasını yapan vatandaşlar da yer almaktadır. Tütünlerin kalitesi, sigara paketlerinin zerafeti, satış memurlarının nezaketi güzel bir intiba bırakmıştır. Dünyanın her tarafında Türk tütünleri ünlü olduğu için birçok ülkede sigaraların sürümünü artırmak için sigara paketlerinin üzerine “*halis Türk tütünü ile yapılmıştır*” ibaresi düşülmüştür. Bu etkinlik sırasında Türk sigaralarının satışı artış göstermiştir (Selim Nuh, 1936, s. 5).

Türkiye bu dönemde Mısır ile ticari münasebetlerini geliştirmek için Kahire ile bağlantılara da önem vermiştir. Hatta Türkofis Başkanı Necdet Bey, Nisan 1936’da Kahire’de bulunduğu sırada Kahire’nin iktisadi çevreleri ile bazı temaslarda bulunmuştur. Bu ziyaretler sırasında Türkiye ile Mısır arasında iktisadi münasebetlerin geliştirilmesi için imkânlar araştırılmıştır (“Türkofis Reisinin Kahiredeki”, 1936, s. 3). Bu temaslarda Mısır’a Türkiye tarafından ihraç edilecek Türk tütünlerinden alınmakta olan gümrük vergilerinin indirilmesi ve kasaplık hayvan gümrüğünün de ağırlık üzerinden alınması hususlarında mutabık kalınmıştır (“Mısır Türk Tütünlerinin”, 1936, s. 3). Mısır ile iktisadi alanda yaşanan gelişmeler II. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla durgunluk devresine girmiştir.

SONUÇ

Arşiv kaynaklarından ve süreli yayınlardan elde edilen veriler, Türkiye’nin 1929 Dünya Ekonomik Buhranı’nın ardından uluslararası fuarlara katılma sıklığının arttığını ortaya koymaktadır. Bu meyanda Türkiye 1932 yılından itibaren dış ticareti canlandırmak, ihracatı ve ürettiği malların sürümünü artırmak amacıyla uluslararası sergi, fuar ve panayırlara aktif olarak katılmıştır.

Türkiye; Tel Aviv, Şam ve Kahire’de yapılan panayırlara iştirak ederek üretmiş olduğu mahsulleri Orta Doğu pazarlarında tanıtma çabası içerisine girmiştir. İktisat Vekili Celal Bayar, Filistin piyasasının Türk malları için oldukça iyi bir pazar oluşturduğunu ifade etmiştir. Özellikle Türkiye’nin komşu ülkeleri Bulgaristan ve Yunanistan’ın Tel Aviv sergisine iştirak ederek burada pavyon inşaa etmeleri İktisat Vekâletini harekete geçirmiştir. Bulgaristan ve Yunanistan’ın Şark panayırına teşkilatlı olarak katılması karşısında Türkiye’nin bu sergiden

uzak kalmasının mümkün olamayacağı anlaşılmıştır. İktisat Vekili, Türk mamulat ve mahsulatının Filistin piyasasında diğer komşu devletlere göre daha müsait şartlarda müşteri bulacağını göz önüne alarak Tel Aviv sergisine katılma kararı almıştır. Çünkü Türk malları fiyat ve nakliye masrafları açısından Bulgar ve Yunan mallarına kıyasla daha uygundur.

İktisat Vekâleti bu sergilere katılmak için bütçeden gerekli tahsisatı ayırmıştır. Türkiye'nin yoğun olarak 1930'lu yıllardan itibaren iştirak etmeye başladığı uluslararası sergi, fuar ve panayır lar Türkiye'nin ihracatını artırmak bağlamında önemli bir çabayı temsil etmektedir. Ancak 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın getirmiş olduğu olumsuz ekonomik şartlar nedeniyle özel teşebbüsler ve üretici kesimin uluslararası sergilerdeki faaliyetleri oldukça sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla sergi, fuar ve panayır larla teşkilatlı olarak yapılan iştiraklar Türkofis İstanbul Şubesi ve İstanbul Ticaret Odasının organizasyonu ile gerçekleşmiştir. Bu noktada İktisat Vekâleti dış ticaretle uğraşan tüccarları örgütlemiş ve tüccarlardan numune toplanmış devletin de desteğiyle sergiye iştirak sağlanmıştır. Bunun en temel nedenlerinden biri ihracatın büyük oranda tarımsal ürünlere dayalı olmasıdır. Bunun yanında sanayileşmenin tam anlamıyla sağlanamaması, tüccarların bu organizasyonları devlet desteği olmadan gerçekleştirecek güce ve sermayeye sahip olmaması, uluslararası fuarlara teşkilatlı biçimde katılabilecek büyük firmaların henüz oluşmaması etkili olmuştur.

Kaynaklardan elde edilen verilere göre Türkiye'nin Tel Aviv'de ve daha sonra Şam'da başarılı bir propaganda yaptığını söylemek mümkündür. Bu panayır larla oluşturulan Türk pavyonu kamuoyunun dikkatini çekmiş, ihraç malları için yeni bağlantılar kurulmuştur. Türkiye düzenlediği pavyonlarda teşhir usullerine dikkat ederek Türk pavyonunun etkileyici bir çizgide olmasına dikkat etmiş, pavyon modern teşhir usullerine göre düzenlenmiştir. Nitekim bu teşhir tarzı işe yaramış, Türkiye'nin ihraç malları özenli bir şekilde tanıtılmıştır.

Çalışmada belirgin olarak ortaya çıkan husus Türkiye'nin sergi, fuar ve panayır larla katılımında bazı zayıf taraflarının varlığıdır. Bunun temel sebeplerinden birisi Türkiye'nin bu konuda yeterli tecrübeye sahip olmamasıdır. Sergi ve panayır larla Türkiye'yi temsil etmek için düzenlenen pavyon, masraf edilmesine rağmen zaman zaman zayıf kalabilmiştir. Sergi ve panayır larla ürün zenginliğinin az olması yerli müesseselerin henüz sergilerin önemini kavrayamamış olmasından kaynaklanmıştır.

Burada şunu ifade etmek gereklidir ki panayır larla tanıtım gücü ülkenin ekonomik gücüyle yakından ilgilidir. Bu bağlamda Türkiye'nin uluslararası panayır larla elini zayıflatan en önemli husus maddi imkânsızlıklar olmuştur. Arşiv kaynaklarından elde edilen veriler bunu açıkça ortaya koymaktadır. Türkiye'nin dünya piyasalarında var olduğunu göstermek ve ürettiği ürünleri tanıtmak ve pazarlamak için gösterdiği çaba oldukça kısıtlı imkânlarla yapılmıştır. Örneğin Tel Aviv sergisi için hazırlanan numuneler yakın tarihte düzenlenen Şam panayır larına taşınmış bu şekilde teşhir masrafları azaltılmaya çalışılmıştır. Ancak bu durum zaman zaman ürünlerin bozulmasına neden olmuştur.

Türkiye açısından uluslararası sergi, fuar ve panayır lar kendisinden beklenen rasyonel etkiyi sağlamasa da Türkiye'nin uluslararası ölçekte büyük organizasyonlara katılma tecrübesini artırmıştır. Türkiye Tel Aviv, Şam ve Kahire sergi ve panayır larına iştirak ederek hem ihraç mallarını Orta Doğu piyasalarına sunmuş hem de kendi bölgesindeki uluslararası ticareti canlandırma çabası içerisine girmiştir. Şüphesiz bu adımlar Türkiye için önemli kazanımlar olmuştur. Ancak II. Dünya Savaşı'nın çıkması sergi, fuar ve panayır ları da etkilemiş bu tür organizasyonlar savaşın başlamasıyla yapılamaz hale gelmiştir.

SUMMARY

In this study, it was aimed to evaluate Turkey's activities and participation in the events such as exhibition, fair, and market organised in the Middle East in order to increase Turkey's foreign trade marketing as a result of the World Economic Depression in 1929. For this reason, there were a large number of academic studies addressing Turkey's economic progresses and policies and forming an intellectual frame as a result of 1929 World Economic Depression and later on. However, there were not sufficient studies related to exhibitions, fairs, and markets, especially the ones organised in the Middle East, which were one of the most important impact areas of economic propaganda in the scope of developing the foreign trade. This study was conducted for the purpose of filling a gap in this area, and it was planned to reveal the activities and applications in this area and to form an intellectual frame with regard to participating in exhibitions and markets.

The main sources of the study included the Republic Archive documents of the State Archives Administration of the Presidency and the periodicals of that period. In the light of the data obtained from the sources, the introduction part of the study briefly discussed the economic policies reformed following the World Economic Depression. The exhibitions that were participated in Europe were mentioned under the title of Turkey's participation in the international exhibitions and markets for approaching economic propaganda activities of Turkey from a wide perspective. Subsequently, the exhibitions conducted in the Middle East as the continuation of the economic propaganda were addressed extensively. In this context, markets of Tel Aviv, Damascus, and Cairo were the sample of the study. Thus, the aims and activities of the economic propaganda after the depression were revealed, and it was also concluded in which areas it achieved the success or it failed.

The World Economic Crisis that showed its effect at the end of 1929 and was felt all over the World also affected Turkey. Turkey produced new financial policies in order to overcome this economic crisis in a conscious way. The economic statism period started in Turkey with the effect of the conditions and the crisis that the country in. In this scope, in order to develop foreign trade, the custom tariff system was regulated again, it was realized to involve in clearing (exchange) system to improve export, and a new organisation forming the foreign trade was established by changing the organisational structure of the Ministry of Economy.

The prices of food products decreased significantly following the 1929 World Economic Crisis in the international area. Food products constituted a large proportion of Turkey's exports. For this reason, Turkey had to sell much more food products to be able to form a balance between exports and imports. Turkey started economic propaganda activities in order to increase the release of goods it produced in the foreign markets, to find a ready market, and to expand export and planned to get into both European and Middle Eastern markets. Turkey that attended the World fairs for the purpose of introducing its export goods into the world's markets had the chance to exhibit its developed agricultural and industrial products to the whole world countries with its Turkish pavilion that it organised in the exhibition areas. That Turkey attended fairs in the Middle East led to new dimensions of the economic relations between Turkey and Middle Eastern countries.

The data obtained from the archive documents and periodicals indicated that Turkey's rate of participating in the international fairs increased following the 1929 World Economic Depression. In this respect, Turkey has actively taken part in the international exhibitions, fairs,

and markets in order to increase foreign trade marketing and to increase the export and circulation of outputs since 1932.

In this sense, Turkey strived to introduce the products that it manufactured in the Middle East markets by participating in the markets conducted in Tel Aviv, Damascus, and Cairo. Celal Bayar who was the Ministry of Economics in that period was aware that Palestinian marketplace was a quite good market for Turkish products. Especially, Bulgaria and Greece that were the neighbouring countries of Turkey participated in Tel Aviv exhibition and built pavilion there that motivated the Ministry of Economics. As Bulgaria and Greece took part in this exhibition in an organised way, it was understood that it was not possible for Turkey to keep away from this exhibition. The Ministry of Economics decided to participate in Tel Aviv exhibition considering that it had more convenient conditions to find customers for Turkish manufactures and products in Palestinian marketplace compared to the other neighbouring states. It was for the reason that Turkish goods were more reasonable in terms of price and transportation costs compared to Bulgarian and Greek goods. The Ministry of Economics allocated the required fund from the budget for taking part in these exhibitions.

The international exhibitions, fairs, and markets in which Turkey started to intensely take part since 1930s have represented an important effort for Turkey's export growth. However, the activities of private corporations and producer sectors in the international exhibitions were considerably limited due to the negative economic conditions brought by the 1929 World Economic Depression. Therefore, the Türkofis İstanbul Branch and İstanbul Chamber of Commerce organised the participations in exhibitions, fairs, and markets in an organised way. At this point, the Ministry of Economics organised the foreign trade merchants, and representative samples were collected from the merchants, and participation in the exhibition was ensured with the support of the state. One of the main reasons of this was that the export depended substantially on agricultural products. Together with this, there were other influential factors including the facts that industrialisation could not be maintained completely, the merchants did not have the power and fund in order to actualise these organisations without the support of the state, and large companies that could participate in international fairs in an organised way were not formed yet.

According to the data obtained from the sources, it is possible to say that Turkey made a successful propaganda in Tel Aviv and then in Damascus. The Turkish pavilion built in these markets attracted the attention of the public opinion and new connections were established for export articles. Turkey paid attention to the exhibition principles in the established pavilions in order to enable the Turkish pavilion has an impressive style and the pavilion was arranged with modern exhibition principles. Hence, this exhibition style worked and Turkey's export articles were carefully presented.

The issue arose specifically in the study was that there were some weak aspects of Turkey's participation in exhibitions, fairs, and markets. One of the main reasons of this was that Turkey did not have enough experience in this issue. The pavilion prepared for representing Turkey in exhibitions and markets could remain weak at times although the expense was made. The diversity of the products was low in the exhibitions and markets and this was because local establishments could not realize the importance of the exhibitions.

It is necessary to state that the power of publicity in the markets is closely related to the economic power of a country. In this regard, the financial impossibilities were the most important matter weakening Turkey's influence in the international markets. The data obtained from the archive documents revealed this clearly. The struggles of Turkey for showing its

existence in the world's market for promoting and marketing the products that it produced were carried out with very limited opportunities. For example, the representative samples prepared for the Tel Aviv exhibition were carried to the Damascus market organised in the following days, and exhibition costs were tried to be decreased in this way. However, this case caused deformation of the products from time to time.

Although the international exhibitions, fairs, and markets did not provide the expected rational effect, they increased Turkey's experience for participating in big organisations on international scale. Turkey released its export articles to the Middle East markets and made efforts for boosting the international trade in its own region by participating in the Tel Aviv, Damascus, and Cairo exhibitions and markets. Undoubtedly, these steps were important gains for Turkey. However, the outbreak of the Second World War also affected the exhibitions, fairs, and markets, and such organisations could not be made with the beginning of the war.

KAYNAKÇA

I) Arşiv Kaynakları

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01.0.0/1457.46.1 (01.03.1936).
- BCA, 30.0.18.01.01/13.24.12, s. 2 (27.04.1925).
- BCA, 30.10.01.02/70.91.14 (25.11.1936).
- BCA, 30.18.01.02 /69.85.8 (3.10.1936).
- BCA, 30.18.01.02 /70.91.14, s. 1-4 (30.12.1935, 28.03.1936).
- BCA, 30.18.01.02/26.16.2 (13.03.1932).
- BCA, 30.18.01.02/56-58-8 (19.07.1935).
- BCA, 30.18.01.02/63.24.6 (31.03.1936).
- BCA, 30.18.01.02/63.24.9 (01.04.1936).
- BCA, 30.18.01.02/70.91.14, (19.02.1936).
- BCA, 30.18.01.02/88.81.18 (08.08.1939, 01.08.1939).
- BCA, 30.18.01.02/97.116.19 (11.02.1942).
- BCA, 30.18.1.2./7.61.13 (18-19.12.1929).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), HR.İM, 96/23, s. 1-1 (30.01.1924).
- BOA, HR.İM, 95/50, 01-03 (21 Ocak 1924).

II) Diğer Kaynaklar

- Abidin Daver. (1931, 4 Mayıs). Mısır'da çalışalım. *Cumhuriyet*, Yedinci sene, 2509, 1.
- Ali Rıza Seyfi. (1934, Kanunusani). Kontenjan ve takas işi. *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, 50 (1), 17-21.
- Bari panayırı ve İsmet Paşa'yı tebrik. (1931, 20 Ağustos). *Cumhuriyet*, Sekizinci sene, 2648, 3.
- Beynelmilel Königsberg fuarında Türk pavyonu. (1936, 12 Eylül). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4430, 5.
- Beynelmilel Şam sergisinde Türk mamulâtı. (1936, 3 Mart). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4240, 6.
- Black, I. (2015). *Zionism and the Arabs, 1936-1939*. (RLE Israel and Palestine). New York: Routledge Publishing.
- Bozkurt, C. (2012). Filistin sorunu ve ilk Arap-Yahudi çatışmalarının Türk basınındaki yankıları (1929-1939). *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5 (8), 265-295.
- Breslav panayırındaki Türk pavyonu beğenildi. (1938, 17 Mayıs). *Cumhuriyet*, Onbeşinci yıl, 5031, 3.
- Celal Bayar'ın (1999). *Celal Bayar'ın söylev ve demeçleri ekonomi konularına dair (1921-1938)*. Şahingiray, Ö. (dr.), İstanbul: İş Bankası Yay.
- Davidi Kunda, S. & Oxman, R. (2004). The flight of the camel: The Levant fair of 1934 and the creation of a situated modernism. *Constructing a Sense of Place: Architecture, Planning and the Zionist Discourse*, Haim Yacobi (ed). Aldershot UK: Ashgate Publishing, 52-75.
- Dış ticaret durumu. (1936, 1 Mart). *Türkoşis Ekonomik Enformasyon Bülteni*, 1 (4), 6-7, 10.
- Ekonomide Kemalist rejim. (1937, 16 Şubat), *Türkoşis Ekonomik Enformasyon Bülteni*, 2 (27), 1-2.
- Erdemir, A. (2017). *1939 Newyork dünya fuarı'nda Türkiye* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Evcin, E. (2014). Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında turizm ve tanıtma faaliyetleri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 55 (68), 23-82.
- Filistin şehirlerinde kan gövdeyi götürüyor. (1936, 22 Nisan). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4287, 1,7.
- Filistin Yahudileri Kudüs'e iltica ediyorlar. (1936, 25 Nisan). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4290, 1, 3.
- Filistin'de Araplarla Yahudiler çarpışıyor. (1936, 21 Nisan). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4286, 1, 8.
- Filistin'in iktisadi vaziyeti. (1936, 16 Birinciteşrin). *Türkoşis Ekonomik Enformasyon Bülteni*, 1 (19), 14-18.
- Geçgel, S. (2015). *Celal Bayar'ın milli ekonomiyi kurma faaliyetleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mustafa Kemal Üniversitesi, Hatay.
- Gözcü, A. (2008). 1929 Ekonomik bunalımı sonrasında dünyada "Yeni Türkiye" algısı ve Türkiye'nin ekonomik arayışlarına ilişkin saptamalar, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VII (16-17), 273-289.
- Gümrük tarifesi kanunu. (1929, 1 Temmuz). Kanun no: 1499, *T.C. Resmi Gazete*, S. 1230, 7753-7761.
- Hem nalına hem mihına; dışardan bakınca Türkiye. (1936, 13 Ağustos). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl,

- 4400, 3.
- İktisat işleri buhrandan müteessir olmıyan bir memleket: Filistin. (1934, 16 Nisan). *Cumhuriyet*, Onuncu sene, 3570, 4.
- İktisat işleri: buhrandan an az mütessir olan memleket. (1933, 2 Ağustos). *Cumhuriyet*, Onuncu sene, 3318, 4.
- İktisat işleri: Türkofisin güzel bir teşebbüsü. (1934, 5 Birincikanun). *Cumhuriyet*, Onbirinci sene, 3793, 4.
- İktisat vekâleti teşkilât ve vazifeleri hakkında kanun. (1934, 29 Mayıs). Kanun no: 2450, *T.C. Resmî Gazete*, S. 2713, 3866-3869.
- İktisat vekilimizin güzel bir hareketi. (1936, 26 Haziran). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4352, 1, 6.
- İnhisarlar, Tel Aviv panayırına iştirak edecek. (1936, 12 Mart). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4246, 5.
- İzmir panayırı beynelmilel olacak. (1936, 7 Eylül). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4425, 2.
- Kahire tütün fabrikası. (1935, 24 Nisan). *Cumhuriyet*, Onbirinci sene, 3928, 4.
- Krausz, F. (1936). "Levant Fair-Tel Aviv 1936", <https://www.palestineposterproject.org/poster/levant-fair-tel-aviv-1936> (E.T.: 16.04.2020).
- Kurnaz Şahin, F. (2018). Cumhuriyet dönemi dış ticaret politikası ve bir örgütlenme örneği: Türkofis ve faaliyetleri (1934-1939). *Journal of History Studies*, 10 (8), 146-147.
- Kuruç B. (1988). *Belgelerle Türkiye iktisat politikası* (C. 1, blm. 1). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay.
- Liej sergisi. (1930, 13 Şubat). *Cumhuriyet*, Altıncı sene, 2073, 4.
- Meray, S. (2001). *Lozan barış konferansı tutanaklar belgeler* (C. II, ikinci takım, 2. bs.), *konferansta imzalanan senetler (30 Ocak ve 24 Temmuz 1923)*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Mısır Türk tütünlerinin gümrük resmini indirdi. (1936, 30 Nisan) *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4205, 3.
- Mısır'la ticaretimiz. (1931, 25 Kanunusani). *Cumhuriyet*, Yedinci sene, 2405, 2.
- Milano sergisine de iştirak ediyoruz. (1932, 24 Mart). *Cumhuriyet*, Sekizinci sene, 2831, 2.
- Muhlis Ethem (1931). *Sergi ve panayır*. İstanbul: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Neşriyatından, Cumhuriyet Matbaası.
- Necati. (1931.05.11). Brüksel panayırında bayrağımız. *Cumhuriyet*, Yedinci sene, 2516, 6.
- New York sergisine aid son hazırlıklar. (1939, 30 Ocak). *Cumhuriyet*, Onbeşinci yıl, 5287, 2.
- Özgen, İ. F. (2007). *Cumhuriyet döneminde Celal Bayar'ın siyasi ve iktisadi faaliyetleri* (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Öztürk, K. (1998). *Türk parlamento tarihi, TBMM - IX. dönem (1950-1954)* (C. VII Özgeçmiş). Ankara: TBMM Vakfı Yayını: 18.
- Poznan sergisinde Türk pavyonu. (1930, 24 Ağustos). *Cumhuriyet*, Yedinci sene, 2262, 2.
- Rapaport, R., Schwartz, H. & Sivan, A. (2005). When Camels Fly: The 1934 Levant Fair, Tel Aviv. *The Reception of Architecture of the Modern Movement Image, Usage, Heritage*. J.-Y. Andrieux, F. Chevallier (Ed.), Saint-Etiennes: Publications de l'Universite de Saint-Etiennes, 391-396.
- Selim Nuh. (1936, 15 Mart). Mısır mektupları: Kahirede büyük bir ziraat ve sanayi sarayı açıldı. *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4249, 5.
- Sergiler ve panayırlar. (1932, Şubat). *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, 48 (2), 87.
- Sergi ve panayırlar. (1932, Mart). *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, 48 (3), 135.
- Sergi ve panayırlar. (1932, Kanunusani). *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, 48 (1), 41.
- Serginin pavyonları. (1937, 8 Ağustos). *Cumhuriyet*, Ondördüncü yıl (muhtemelen onikinci yıl?), 4755, 3.
- Seyahata çıkacak ofis heyeti. (1936.03.28). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4262, 3.
- Shiffman, J. (1935, Jun.). Palestine: the Levant fair. *The Town Planning Review*, 16 (3), 191-194.
- Sınmaz Sönmez, C. (2015). Yarının dünyası'nda Türkiye: 1939 New York dünya sergisi. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XV (31), 289-332.
- Süleyman Namık. (1931, 25 Mayıs). Peşte sergisinde. *Cumhuriyet*, Sekizinci sene, 2530, 4.
- Şam panayırına iştirak ediyoruz. (1936, 21 Şubat). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4229, 2.
- Şam sergisinde Türk pavyonu. (1936, 18 Ağustos). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4405, 5.
- Şam sergisindeki komiser. (1936, 15 Temmuz). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4371, 3.
- Şam sergisindeki pavyonumuz. (1936, 25 Temmuz). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4381, 8.
- Şam sergisindeki Türk komiseri çıkarıldı. (1936, 27 Haziran). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4353, 1.

- Şam sergisindeki Türk pavyonu. (1936, 24 Haziran). *Cumhuriyet*, Onbirinci Yıl, 4350, 6.
- Şam sergisindeki Türk pavyonu. (1936, 8 Temmuz). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4364, 4.
- Şam sergisindeki Türk pavyonu. (1936, 5 Temmuz) *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4361, s. 3.
- Şam sergisine yeniden eşya gönderildi. (1936, 30 Haziran). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4356, 2.
- Şark panayırına da iştirak edeceğiz. (1936, 5 Nisan). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4270, 2.
- Semiz, Y. & Akandere, O. (2001). 1929 Dünya ekonomik buhranı ve Türkiye, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9 (1-2), 301-313.
- Tekeli, İ. & İlkin, S. (1977). *1929 dünya buhranında Türkiye'nin iktisadi politika arayışları*. Ankara: ODTÜ Yay.
- Tekeli, İ. & İlkin, S. (2014). *İktisadi politikaları ve uygulamalarıyla ikinci dünya savaşı Türkiye'si* (C. II, 2. bs.). İstanbul: İletişim Yay.
- Tekeli, İ. & İlkin, S. (2014). *Savaşın içinden geleceğine yönelen ikinci dünya savaşı Türkiye'si* (C. III). İstanbul: İletişim Yay.
- Tel Aviv daimi Türk panayırı. (1935, 23 Şubat). *Cumhuriyet*, Onbirinci sene, 3871, 2.
- Tel Aviv panayırı. (1932, 1 Mart). *Cumhuriyet*, Sekizinci sene, 2808, 4.
- Tel Aviv panayırı. (1935, 22 Şubat). *Cumhuriyet*. Onbirinci sene, 3870, 2.
- Tel Aviv panayırındaki Türk eşyası. (1936, 13 Haziran). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4339, 8.
- Tel Aviv sergisi açıldı. (1936, 1 Mayıs). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4296, 3.
- Tel Aviv sergisi. (1932, 11 Mart). *Cumhuriyet*, Sekizinci sene, 2818, 2.
- Tel Aviv sergisi. (1934, 18 Mart) *Cumhuriyet*, Onuncu sene, 3544, 4.
- Tel Aviv sergisinde Türk pavyonu (1936, 19 Mart) *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4253, 6
- Tel Aviv sergisine gönderilecek eşya. (1936, 24 Mart). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4258, 4.
- Tel Avivdeki pavyonumuz beğenildi. (1936, 22 Mayıs). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4317, 4.
- Tel-Aviv panayırı. (1936, 21 Mayıs). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4316, 5.
- Telâviv panayırında pavyonumuz. (1936, 29 Şubat). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4237, 2.
- Tel-Avive gönderilen eşyamız. (1936, 5 Haziran) *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4331, 5.
- Tevfik Süleyman. (1935, İkincikanun). Son ticaret ve kliring anlaşmaları. *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, 51 (1), 8-11.
- Töre, N. (1982). Atatürk döneminin (1923-1938) dış ekonomik ilişkiler politikası. *Atatürk dönemi ekonomi politikası ve Türkiye'nin ekonomik gelişmesi semineri* içinde (45-61). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay.
- Türklerden ibret almalıyız Mısır gazetelerinde çıkan şayani dikkat bir yazı. (1933, 2 Ağustos). *Cumhuriyet*, Onuncu sene, 3318, 4.
- Türkofis müdürü geliyor. (1936, 1 Nisan). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4266, 3.
- Türkofis reisinin Kahiredeki tetkikatı. (1936, 25 Nisan). *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4290, 3.
- Yıldırım, B. (2015). Bulgaristan'daki Türk okullarında Latin harflerinin uygulanma süreci ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nin desteği. *Asia Minor Studies*, 3 (5), 135-147.
- Yunus Nadi. (1936, 12 Eylül). Ekonomik faaliyette iç pazar, dış pazar. *Cumhuriyet*, Onbirinci yıl, 4430, 1, 3.
- Zarakolu, A. (1981). *Atatürk döneminde ülkemizde izlenen ekonomi politikası*. Ankara: Türkiye Bankalar Birliği Yay.
- Zarakolu, A. (1982). 1929/1930 Dünya ekonomik krizi karşısında Türk ekonomisi ve alınan krizle mücadele tedbirleri. *Atatürk dönemi ekonomi politikası ve Türkiye'nin ekonomik gelişmesi semineri* içinde (89-103). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay.
- Zeki Doğanoglu. (1932a, 9 Nisan). Laipzig'den Milano'ya. *Cumhuriyet*, Sekizinci sene, 2847, 1-2.
- Zeki Doğanoglu. (1932b, 22 Nisan). Milano'da Türkiye. *Cumhuriyet*, Sekizinci sene, 2857, 1, 3.

EKLER

Ek 1 *Tel Aviv'de 1936 Yılında Açılan Fuarla İlgili Bir Poster*

Krausz, 1936, (E.T.: 16.04.2020).

Ek 2 Tel Aviv Fuarının Genel Planı

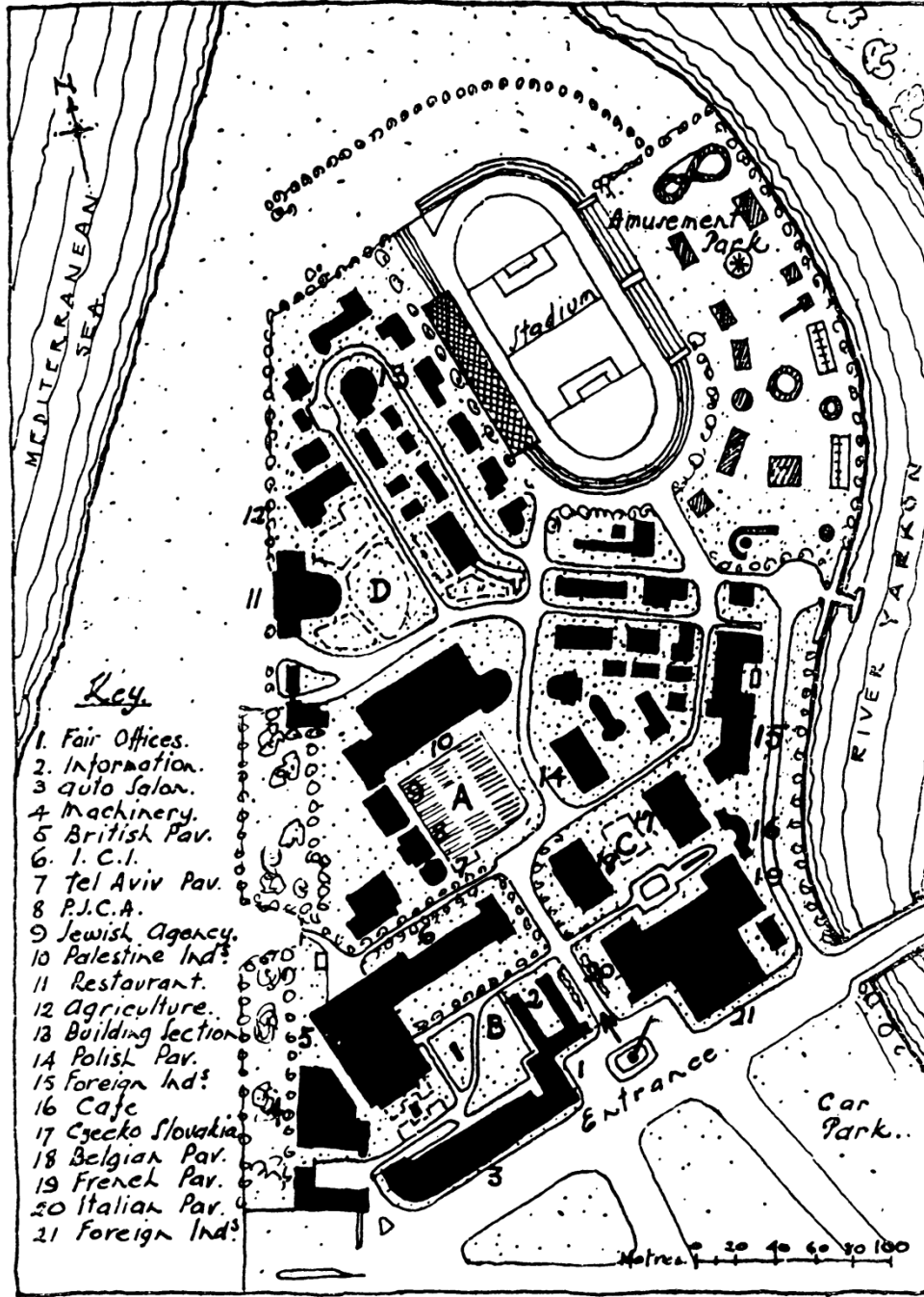
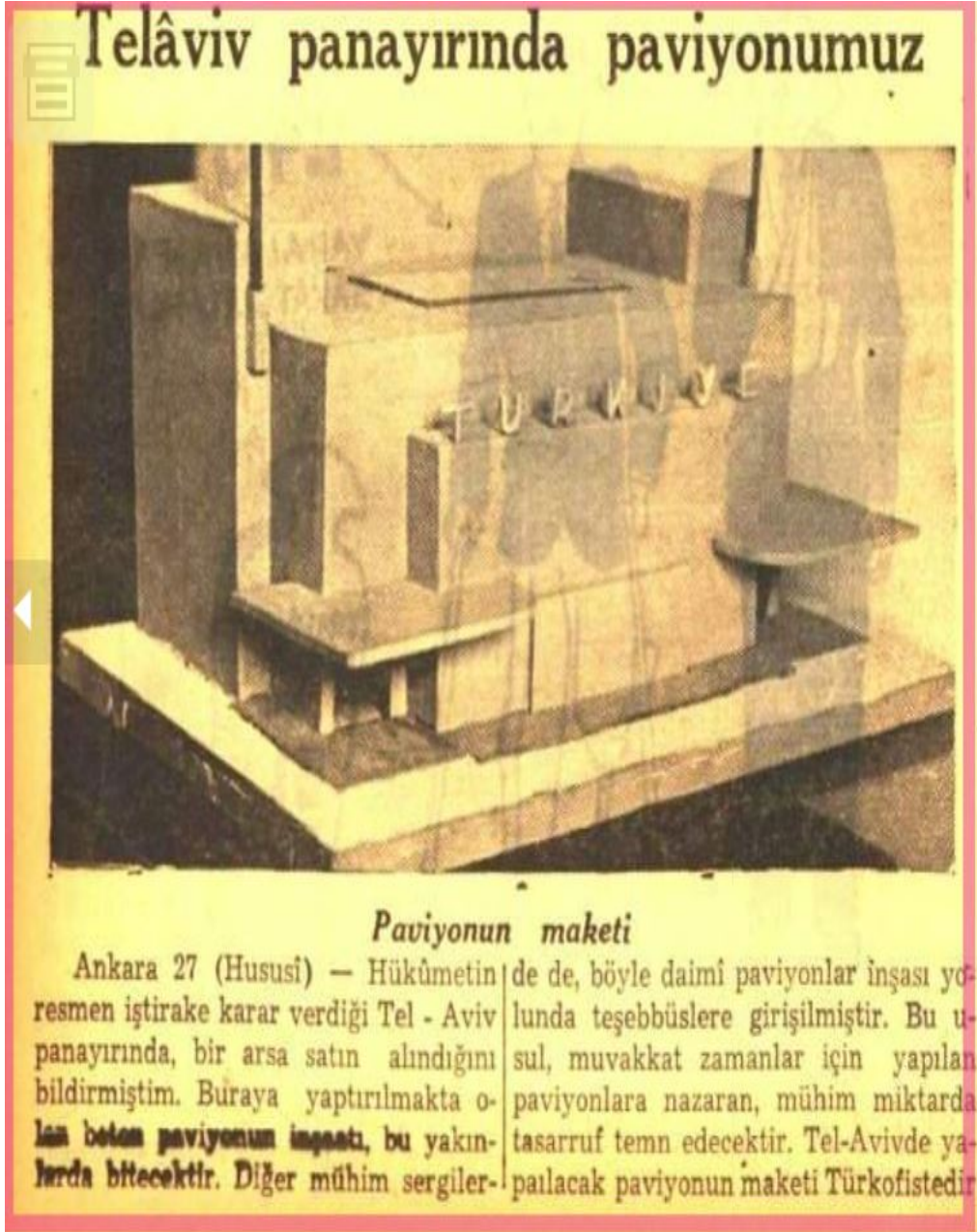

Fig. 1. General Plan of the Fair.

Shiffman, 1935, p. 193.

Ek 3 Tel Aviv'de 1936 Yılında Açılan Panayırda Yer Alan Türk Pavilyonunun Maketi

"Telâviv Panayırında Paviyonumuz", (1936), s. 2.

Ek 4 Şam'da Açılan Sergide Yer Alan Türk Pavyonu Hakkında Bir Haber

Iktisad Vekilimizin güzel bir hareketi

Celâl Bayar, dün gazetemize bir telgraf çekerek, fena tertib edilen Şamdaki Türk pavyonu hakkındaki neşriyatımıza teşekkür etti

Türkiye iktisad siyasetine tamamen yeni ve realist bir zihniyet getirmiş ve hemen hergün bu siyasetin yeni bir eserini tahakkuk ettirmiş olan İktisad Vekilimiz Celâl Bayarın yurd içinde ekonomik ve sınaî inkılâbları başarmaya çalışmakla beraber yurd dışında da Türk malı ve mahsullerine mutlak bir itibar temin etmeği gaye edindiğini her Türk bilir. İşte bu kanaattir ki bizi evvelki günkü sayımızda, Şam sergisindeki Türk pavyonu hakkında mü- talealar yürütmeğe sevk etmiştir.

Bu pavyon iyi tertib edilmemiş, idaresinde hatalar yapılmıştır. Zayıf bir pro-

Türk emtasalının itibarı için müstesna bir gayretle çalışan İktisad Vekilimiz Celâl Bayar

pagandanın, kasden hazırlanmış menfi bir cereyandan da fena tesirler yapacağı

[Arkası Sa. 6 sütun 3]

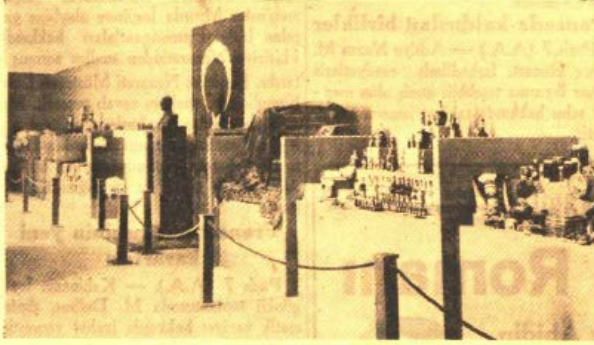
"İktisad Vekilimizin Güzel", (1936), s. 1.

Ek 5 Şam Sergisindeki Türk Paviyonu Hakkında Bir Haber

Cumhuriyet
Yayın Tarihi : 08.07.1936
Sayfa : 4

ransının yalnız Lokarno teminatının ih - nevre müzakerelerle beynelmilel vaziyet
yası işle uğraşmakla iktifa etmiyerek hakkında izahat vermiştir.

Şam sergisindeki Türk paviyonu

Türk paviyonundan bir görünüş

Şam sergisindeki Türkiye paviyonunu ziyaret ettim. Sergi binası içinde büyük bir salon işgal eden bu paviyonda teşhir edilen eşyanın miktar ve çeşid itibarile çok mahdud ve bazı nünunelerin bozuk olduğunu görmüş ve bu paviyonumuzun Tel-Aviddeki paviyon derecesinde zengin olmayışının sebebini öğrenmek üzere paviyondaki komiserimize müracaat ettim. Tel-Avidden gelmiş bir Türkün kendisini ziyaretinden ve kendi paviyonuna karşı alaka göstermesinden memnun olan komiser, bana bunun sebebini şu suretle izah etmişti:

«— Meşherimiz Mısır ve İran paviyonlarına nazaran zayıf, memleketimizdeki ziraat mahsullerinin tenevvüü ve sanayimizin bugünkü inkişaf derecesi gözönüne alınınca çok noksandır. Görüyorsunuz ki birçok mahsullerimizin nünuneleri eksiktir. Sanayi mamulâtımıza aid pek az eşya vardır. Tel-Aviv ve Şam sergilerinde teşhir edilen nünuneler Türkoşis İstanbul şubesi tarafından tedarik ve ihzar edilmiş, Şam sergisine ıştırake Tel-Avidden çok sonra karar verildiği için aceleye gelmiş ve Şam sergisi bilmecburiye İstanbul şubemizece ih-

mal edilmiştir. Burada gördüğünüz eşyanın heyeti mecmuası 19 sandıktır. Halbuki Tel-Avive 70 sandığa yakın eşya gönderilmiştir. Ben aradaki bu nisbet-sizliği Şama gitmek üzere İstanbula geldiğimde gördüm. Eşya sandıklanmış ve vapura yüklenmek üzere bulunuyordu.»

Komiser bu sırada kendisine selâm vererek yaklaşan ziyaretçileri göstererek: «— İşte gene aynı şikâyeti dinliyeceksiniz» dedi.

Filhakika bu ziyaretçilerden birisinin «— Neden bu kadar az eşya getirdiniz?» sualine karşı komiserimiz:

«— Evet hakkınız var. Biz evvelce Şama gelmeği düşünmemiştik. Suriye hükümetinin daveti üzerine komşuluk ve dostluk hatırı için ıştırak ettik. Acele iş böyle noksan olur. Bundan dolayı memleketimizin zenginliğini burada size lâ-yıkile gösteremediğimiz için bizi mazur görmelisiniz» cevabını vermeğe mecbur olmuştur.

Bununla beraber «Vahdet» gazetesinin neşriyatı mubalâğalıdır. Türkiye paviyonu diğer paviyonlara nazaran mahdud miktarda nünune teşhir etmiş olmakla beraber bu mahdud nünuneler çok sade bir dekor içinde ince bir zevk ve herkesin takdirini celbeden bir muvaffakiyetle arz edilmiş ve bu suretle birçok noksanlar telâfi edilmiştir.

Paviyon şüphesiz ki çok daha zengin ve Atatürk inkilabının on iki senelik muhassalasını daha geniş bir şekilde temsil edebilirdi.

Orjinal Boyut : 21 * 17 cm

“Şam Sergisindeki Türk Paviyonu”, 1936, s. 4.

Ek 6 Kahire Sergisinde Türk Tütün Pavyonundan Bir Görüntü

Selim Nuh, 1936, s. 5.

**MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN MECLİS AÇIŞ
KONUŞMALARINDA "MİLLİ İRADE" KAVRAMINA YÖNELİK
DEĞERLENDİRMELERİ (1923-1938)
JUDGMENTS OF MUSTAFA KEMAL PASHA TOWARDS THE
CONCEPT OF "NATIONAL WILL" IN THE ASSEMBLY OPENING
SPEECHES (1923-1938)**

Fuat UÇAR*

Öz

Milli irade kavramı demokrasilerin en temel ilkelerinden birisidir. Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele'nin başından itibaren milli egemenlik ilkesini benimsemiş ve uygulama çabası içerisinde olmuştur. Bu yönüyle Mustafa Kemal Paşa her yasama döneminde yapmış olduğu Meclis açış konuşmalarında, diğer konuların yanında milli irade üzerinde önemle durmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis açış konuşmalarında üzerinde önemle durduğu hususlardan birisi de, Meclis ve Cumhuriyet kavramları olmuştur. Bu yönüyle Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis açış konuşmalarında Meclis ve Cumhuriyet kavramları ile milli irade, milletin hâkimiyeti ya da milli egemenlik kavramları arasındaki ilişkisine vurgu yaptığı görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa bu şekilde milli iradeyi ulusal bir "güç kaynağı" olarak görmüş ve önemsemiştir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa devlet idaresinde parlamenter rejimin önemini de vurgulamış olduğu Meclis açış konuşmalarında, özellikle milli irade kavramına yönelik değerlendirmelerde bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler

Demokrasi, Milli İrade, Milli Egemenlik, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Mustafa Kemal Paşa

Abstract

The concept of national will is one of the most basic principles of democracies. Mustafa Kemal Pasha adopted the principle of national sovereignty from the beginning of the National Struggle and tried to implement it. Mustafa Kemal Pasha emphasized national will as well as other issues in Assembly opening speeches which he did in every legislative session. The top issues that Mustafa Kemal Pasha over emphasized in the opening speeches of the Assembly were the concepts of the Assembly and the Republic. It was seen that he emphasized the direct relationship of these concepts with the concepts of national will, domination of the nation or national sovereignty in his speeches. Mustafa Kemal Pasha regarded the national will as a national "source of power" and cared about it in his speeches. In this respect, he emphasized the indispensable importance of the parliamentary regime in state administration. In particular, his judgements of the concept of national will gave an idea about the practices that would take place in later periods.

Keywords

Democracy, National Will, National Sovereignty, Turkish Grand National Assembly, Mustafa Kemal Pasha

* Doç. Dr., Giresun Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, fuat.ucar@giresun.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-2036-6689>

Gönderim Tarihi: 09.04.2020
Kabul Tarihi: 09.07.2020

GİRİŞ

Millî irade, bir milletin millet olma özellikleriyle beraber ortaya çıkan, beraber yaşama arzusu ve bu arzuyu yerine getirebilmek için gerçekleştirdiği faaliyetlerdir(Turan 1995: 287).Bu açıdan milli irade kavramı aynı zamanda demokrasinin temel ilkelerinden olan milli egemenlik ilkesiyle de ilgili önemli bir kavramdır. Dolayısıyla **millî irade** ve **millî egemenlik** kavramları birbirini tamlayıcı nitelikte olup bir milletin tarihsel süreç içerisindeki siyasal gelişiminde ve politik tercihlerinde önemli bir yer tutmaktadır.

Günlük dilde sıkça kullanılan milli irade söylemi büyük oranda Aydınlanma Çağı'nın en önemli düşünürlerinden olan filozof J. J. Rousseau'nun "genel irade" kavramından esinlendiği iddia edilmektedir.¹Türkiye'de milli irade kavramı Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecinde anayasal hareketler çerçevesinde gelişmeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde meydana gelen siyasal-anayasal gelişmeler; Padişah'ın egemenlik haklarını sınırlamayı ve milleti buna paydaş kılmayı amaçlamıştır (Tanör, 2017, s. 288). 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra 1909'da yapılan Anayasa değişikliğinde; Padişah'ın etkin konumdaki hâkimiyet-i siyasiyesine karşılık hâkimiyet-i milliye ilkesi önem kazanmaya başlanmıştır (Tunaya, 2016, s. 3, 24). Böylece Padişah'ın iradesi yerine millet iradesini hâkim kılma amacıyla, millet iradesinin ancak belli vasıflara sahip elitler tarafından ortaya konulabileceği kabul edilmiştir (Demirel, 2017, s. 222-223).²

Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele'nin başından itibaren milli egemenlik ilkesini benimsemiş ve uygulama çabası içerisinde olmuştur. Bu açıdan Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasında, temel bir ilke olarak "milletin azim ve kararı"na dayalı esaslar etkili olmuştur. Bu amaçla Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı hanedanının iradesini temsil eden "irade-i seniyye"ye karşılık sürekli "irade-i milliye" düşüncesini ön planda tutmuştur. 22 Haziran 1919'da Amasya Genelgesi'yle ilan edilen "*Milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararının kurtaracağı*", "*milli bir heyetin kurulacağı*" ve "*Sivas'ta halkın temsilcilerinden oluşan bir kongrenin toplanacağı*" yönündeki ifadeler,mili iradenin gerçekleşmesi yönünde önemli gelişmeler olmuştur.Amasya Genelgesi'yle kamuoyuna duyurulan bu fikirler, gelecekte millî iradeye dayalı bir hükümetin kurulacak olmasında ve milletin kaderine hâkim olmada etkili bir yöntem olmuştur.

¹ Rousseau'nun egemenliğin halk tarafından kullanılmasını ifade eden "genel irade" kavramı kişisel iradelerin toplanması sonucu oluşan "çoğunluğun iradesi" demek değildir. Burada toplumsal (ortak) yarar söz konusudur. Bu durumda genel iradenin ortaya çıkması için oyçokluğunun ya da oybirliğinin olması zorunlu değildir. Bir durumda oyçokluğu sağlamış olsa da bu durum toplumun çıkarına dolayısıyla genel iradeye uygun sayılmayabilir. Öte yandan çoğunluğun katılmadığı bir görüş, toplumsal çıkara, dolayısıyla genel iradeye uygun olabilir. Hatta tek bir kimsenin görüşü bile toplumsal çıkara uygunsa, genel iradeye de uygun demektir (Şenel, 1995, s. 363).

² Mustafa Kemal Paşa'nın milli irade ve milli egemenlik anlayışı ölümünden sonra da çeşitli şekillerde yorumlanmış ve sürekli gündemde kalmıştır. Demokrat Parti (DP)'nin önemli isimlerinden ve Mustafa Kemal Atatürk'ün son başbakanı Celal Bayar (1986, s. 12-13) bu konuda benzer bir değerlendirmede bulunmuştur. Bayar'a göre Atatürk, Ordu ve Medreseyi devlet ortaklığından çıkararak, bunların denetim gücünü seçim yoluyla "ikinci seçici" durumundaki halka vererek,"*Kayıtsız şartsız millet hâkimiyeti*"ni amaçlamıştır. Ayrıca Atatürk'ün demokrasi anlayışını jakoben olarak niteleyen Mete Tunçay (2012, s. 89, 212) O'nun halkçılık anlayışını da "*kafa saymayı gerektiren bir halkçılık anlayışını, 'milli irade' ve 'milli hâkimiyet' gibi Rousseaucu kavramlarla aşmak için kullanılmıştır*" şeklinde yorumlamıştır. Bu şekilde Atatürk'e yönelik "jakoben" ya da "tepeden inme"ci" nitelendirmelerine karşı Sabahattin Eyüboğlu (2016, s. 35) ise ironik olarak "*Diyorlar ki, Atatürk tepeden inme yaptı yaptıklarını. Evet, Kocatepe'den inerek yaptı, doğru; ama halkla birlikte baştakilere, halkı bırakıp saraylara tünemiş olanlara karşı çıkmıştı o tepeye*" şeklinde tepki göstererek karşı çıkmıştır.

Diğer taraftan Erzurum Kongresi sonucunda alınan kararlar gereği; memleket işlerinde her türlü etkiden uzak, ciddi çalışmayla kanun yapmak ve bunu fiiliyata geçirmek suretiyle millî iradeyi hâkim ve amil kılmak şeklinde formüle edilen düşünce demokratik temsilin en önemli işareti olmuştur (Eraslan, 2003, s. 177-178). Yine Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi öncesinde 8/9 Temmuz 1920 tarihinde askerlikten istifasında; O'nun Millî Mücadele'nin yürütülmesi konusunda millî iradeye ve teşkilatlara olan inancının etkisi olduğunu görmek gerekir.³ Mustafa Kemal Paşabu şekilde "sine-i millette" kalma arzusunu askerlik mesleğinden istifa ederek ortaya koymuştur (Akandere, 2002, s. 251). Ayrıca Mustafa Kemal Paşa Sivas Kongresi'nde alınan karar gereği 14 Eylül 1919'da yayımlanmaya başlayan *İrade-i Milliye* gazetesi ile bu gazetenin bir devamı niteliğinde olan 10 Ocak 1920'de Ankara'da yayımlanmaya başlayan *Hâkimiyet-i Milliye* gazeteleri aracılığıyla da hem çevresine hem de kamuoyuna millî irade ve millî egemenlik yönünde bir mesaj vermek istemiştir.

Osmanlı Mebusan Meclisi tarafından işgalci devletlere ve dünyaya karşı ilan edilen bağımsızlık bildirgesi olan Misâk-ı Milli'nin 28 Ocak 1920'de kabul etmesi, yine Mustafa Kemal Paşa'nın Ali Rıza Paşa hükümetiyle bir diplomat ustalığıyla kurduğu ilişkiler millî iradenin gücünü göstermesi bakımından önemli unsurlar olmuştur. Ancak Misâk-ı Milli kararlarının, 16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgaline yol açmasıyla İstanbul'da millî iradenin gerçekleş(e)meyeceği ortaya çıkmıştır (Ata, 2008, s. 86).⁴ Bu gelişme üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mart 1920'de Ankara'da bir Meclis toplamak amacıyla bütün illerde seçim yapılmasına yönelik çağrısı sonucunda Büyük Millet Meclisi (B.M.M.)'nin⁵ oluşum süreci başlamıştır. Daha sonra Padişah tarafından 11 Nisan 1920'de Mebusan Meclisi'nin feshedilmesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın millete yapmış olduğu çağrı sonucu oluşan Birinci Meclis'in (1920-1923) açılmasıyla millî irade ve millî egemenlik düşüncesi etkin hale gelmiştir.

Birinci Meclis döneminin önemli gelişmelerinden olan 20 Ocak 1921 tarihli *Teşkilat- Esasiye Kanunu*, kısa ömürlü bir anayasa olsa da, 23 Nisan 1920'de Birinci Meclis'in açılmasıyla vücut bulan millî iradenin ve millet egemenliği ilkesinin en temel belgelerinden birisi olmuştur (Sevinç & Demirkent, 2017, s. 31; Tanör, 2017, s. 288). Mustafa Kemal Paşa, Meclis'in açılışının hemen ertesinde milletin vekilleriyle yapılacakları müzakere ederken her hareketlerinin millet

³ Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten istifası akabinde Erzurumlular, Paşa'ya sahip çıkarak, Erzurum Kongresi'nin hazırlıklarını yürüten Heyet-i Faale'nin başkanlığına seçmişlerdir. Bu şekilde Mustafa Kemal Paşa, çalışmalarında millî iradeyi temel dayanarak noktası yapmış ve üstlendiği görevlerin millî iradenin tecellisini sağlayan seçimlere dayanmasına da büyük gayret göstermiştir (Akandere, 2005, s. v-vi).

⁴ İşgal güçlerinin İstanbul'da yönetime resmen el koyduğu gün Vahdettin ile Meclis Kurulu'nun yaptığı görüşme önemlidir. Bu görüşmede Sivas Mebusu Rauf (Orbay) Bey'in Vahdettin'e "Efendimiz, biz huzurunuzda milleti temsilen bulunuyoruz. Millet, haysiyet ve istiklale aykırı bir kaydı kabul etmemeye kesin karardır. Eğer milletin hislerine tercüman olduğumuza kani iseniz, arz ediyoruz ki milletin sizden istirhamı (ricası), haysiyet ve istiklale aykırı bir antlaşmaya ve sözleşmeye imza koymamanızdır. Aksi takdirde istikbali çok karanlık görüyoruz" şeklinde görüşlerini açıklayınca; Vahdettin de "Rauf Bey, millet koyun sürüsü! Bir sürüye bir çoban lazım! İşte o da benim!" cevabını vermiştir (Özakman, 2015, s. 239). Görüldüğü gibi bir tarafta milleti "koyun sürüsü" olarak gören Halife ve Padişah Vahdettin, diğer tarafta ise millete güvenen, inanan ve mücadeleye başlayan Mustafa Kemal Paşa ve öncü kadrosu bulunmaktadır.

⁵ Meclis'e yönelik "Büyük" teriminin kullanılması ile tek ve bütün yetkilere sahip bir Meclis'in, erklerin birliği kuramına dayanarak, hem yürütme hem yasama kuvvetlerine sahip olduğu vurgulanmak istenmiştir (Gawrych, 2014, s. 143). B.M.M. adını alan tek meclisli parlamentonun adı kalıcı olmamıştır. 8 Şubat 1921'de İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi'yle Meclis'in adı Türkiye Büyük Millet Meclisi (T.B.M.M.) olarak değiştirilmiştir (Güneş, 2009, s. 73). Türkiye kelimesi eklenerek yapılan bu değişiklik, 20 Ocak 1921 tarihli *Teşkilat-ı Esâsiye Kanunu*'nun 3. maddesinde "Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümeti "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti" unvanını taşır" şeklinde yapılmıştır (Güven, 2016, s. 58, 77). Bu konuda Tark Zafer Tunaya'nın değerlendirmesi şu şekildedir: Meclis'e "Büyük" niteliği, bir karar ya da bir kanunla verilmiş değildir. Üyelerinin içlerinden doğan, kendiliğinden ortaya çıkmış bir ektir. "Büyük" kelimesi kuruculuğun bir ifadesi sayılmıştır ve bir "teamül" sonucu ortaya çıktığı da, daha sonraları kabul edilmiştir (Tunaya, 2016, s. 89-90).

iradesine dayanması ve onu temsil etmesi gereği üzerinde önemle durmuştur (TBMMZC, D.1, C.1, İ.2, 1920, s. 30-31). Bu şekilde Türkiye'nin anayasa geleneğinde, "millet egemenliği" kavramını benimseyen ve bu konudaki ilk siyasi belge olan 1921 Anayasası'nda, B.M.M. milli iradeyi temsil eden en üstün organ olarak kabul edilmiştir (Karatepe 2017: 137-138).⁶ Milli Mücadele sürecinde yerel ve ulusal kongre iktidarları yoluyla oluşan T.B.M.M. hükümetlerinin ortaya çıkması; Andrew Mango (2000, s. 225)'nin de ifade ettiği gibi Mustafa Kemal Paşa'nın "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini toplumu harekete geçirmek için bir araç ve kendi komutası altındaki Türk milliyetçi subayların hareketlerine yasal bir otorite kaynağı olarak" görmesi bakımından milli iradeye ve teşkilatlarına olan inancını göstermektedir.

Mustafa Kemal Paşa Meclis açış konuşmalarında askeri, siyasi, sosyal, ekonomik, sağlık eğitim, hukuk, iç güvenlik, savunma gibi ülkenin tüm sorunları ve yapılması gerekenleri hakkında çeşitli bilgiler vermiş, aynı zamanda milli irade kavramı üzerinde de önemle durmuştur. Bu çalışma, Mustafa Kemal Paşa'nın, T.B.M.M.'nin 2. Dönem 1. Yasama Yılı açış konuşması olan 13 Ağustos 1923'ten, 5. Dönem 4. Yasama Yılı açış konuşması olan 1 Kasım 1938 tarihine kadar yapılan Meclis açış konuşmalarında milli irade kavramına yönelik değerlendirmelerini kapsamaktadır.⁷

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN 2. DÖNEM MECLİS AÇIŞ KONUŞMALARI

T.B.M.M.'nin 2. Dönem 1. Yasama Yılı, 11 Ağustos 1923 günü açılmış, 13 Ağustos 1923 tarihinde Meclis Başkanlığı'na Mustafa Kemal Paşa yeniden seçilmiştir.⁸ İkinci Meclis çalışmalarına başladığı zaman Meclis'te tek politik güç olarak, 9 Eylül 1923'te *Halk Partisi* adını alacak olan "Birinci Grup" ya da "Müdafaa-i Hukuk Grubu" iktidarda bulunuyordu. İkinci Meclis'in ilk işi, mebuslar için bir yemin metni kabul etmek olmuştur. Söz konusu metinde yer alan ifadeler "*Vatan ve milletin selâmet ve saadetinden başka bir gaye takip etmeyeceğime ve milletin bilâ kayıt ve şart hâkimiyeti esasına sadık kalacağıma...vallahî*" şeklinde yer almıştır.⁹ Böylece mebus yemin metnine "kayıtsız şartsız millet hâkimiyetine bağlılık" ibaresinin eklenmesi milli egemenlik ilkesine verilen önemin bir başka örneği olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa Meclis Başkanlığı'na seçildiği 13 Ağustos 1923 tarihli oturumun 2. birleşiminde yapmış olduğu 1. Yasama Yılı açış konuşmasında; ordunun başarısında milli iradenin rolünü; yiğitlik ve cesaret temelleri üzerinde sürekli yükselen genç ordunun milli iradenin verdiği en önemli görevleri kahramanca yerine getirme gücüne sahip olduğu şeklinde ifade etmiştir. Konuşmasında aynı zamanda milli mücadele ile halkta bir uyanış başladığını da

⁶ Milli irade ve 1921 Anayasası'na yönelik Ergun Özbudun (2008, s. 2)'un değerlendirmesi "*Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde, milli iradeyi lâıykıyla temsil eden bir meclis tarafından yapılmış olan tek anayasa, 1921 Anayasasıdır. 1876 Kanun-ı Esasi, padişah tarafından atanmış bir komisyonca hazırlanıp, padişah fermanı ile ilân edilmiştir. 1924 Anayasası, tek parti egemenliğinin kurulmaya başladığı ve örgütlü bir muhalefetin mevcut olmadığı bir meclisçe yapılmıştır*" şeklindedir.

⁷ Bu çalışmada Mustafa Kemal Paşa'nın her yasama yılı başında yapmış olduğu Meclis açış konuşmalarının yer aldığı Zabıt Cerideleri esas alınmıştır. Zabıt Ceridelerinde Meclis'in 2. döneminde beş yasama yılına yer verilmişken; Meclis'in başka bir yayınında ve resmi erişim adresinde 2., 4. ve 5. dönemleri beş yerine dört yasama yılı olarak gösterilmiştir. Meclis'in yasama dönemlerine ilişkin bu farklılığın, diğer kaynaklarda Meclis Başkanlığı, Başkan vekillikleri, Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapıldığı ilk birleşim yerine sadece Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis açış konuşması yaptığı yasama yıllarının esas alınmasından kaynaklandığı görülmektedir. Söz konusu farklılığa ilişkin bkz. *Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları*, 1987; *Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi Açılış Konuşmaları*, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/ataturk.htm.

⁸ 11 Ağustos 1923 tarihli 1. Yasama Yılı 1. birleşiminde geçici Meclis Başkanı'nın seçimi, milletvekillerinin yemin etmesi ve mazbataların şubelere verilmesi ve önergeler görüşülmüştür (TBMMZC, D.2, C.1, fevkalâde içtima, 1923a, s. 2-9).

⁹ T.B.M.M.'nin 11 Ağustos 1923 tarihli 2. Dönem 1. birleşiminde Ertuğrul Milletvekili Dr. Fikret Bey tarafından verilen ve Meclis Genel Kurulu'nda okunan önerge üzerine milletvekillerinin tahlif metni ve usulü müzakere edilmiştir (TBMMZC D.2, C.1, İ.1, 1923a, s. 2-3).

ifade eden Mustafa Kemal Paşa; Birinci Meclis'ten itibaren, ulusun kendi geleceğine kendisinin el koyduğunu, milli egemenlikle ilgili temellerin çalışma programının ana kuralları sayıldığını ve bu şekilde güçlü bir halk hükümetinin temellerinin atıldığını belirterek milli iradeye vurgu yapmıştır (TBMMZC, D.2, C.1, İ.3, 1923b, s. 37-39). Bu şekilde milli irade ve egemenlik ilişkisine dikkat çeken Mustafa Kemal Paşa, geçmişteki kişi egemenliğine dayalı yönetimin yerine Birinci Meclis'in açılmasıyla yeni Türk Devleti'nin bir halk devleti şeklinde temellerinin atıldığını ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa bu kapsamda milli iradenin en temel dayaklarından olan ulus egemenliğinin ya da halk yönetiminin önemini "Bir ulusun dünyadan tümüyle silinmesi, bir ulusun insanlık topluluğundan tümüyle yok edilebilmesi için Nuh tufanı kadar olağanüstü güç olayların gerçekleşmiş olması gerekir. Fakat kişiler, kendiliğinden alçalmaya mahkûmdur. Bu nedenle halk yönetimi ile kişi yönetimi arasında yaşam ve yok olma oranları da bununla aynıdır" (TBMMZC, D.2, C.1, İ.1, 1923b, s. 42) şeklinde ifade etmiştir.

Meclis'te kuvvetler birliği, Meclis'in hakları ve üstünlüğü gibi konular savunulurken milli egemenlik ilkesi önemli bir dayanak noktası olmuştur. 1 Kasım 1922'de saltanatın ilgasıyla hâkimiyetin ve halifeliğin de milletin temsilcisi durumunda olan T.B.M.M.'ye verilmesi, Tunaya (1964, s. 102) tarafından bir nakil operasyonu olarak nitelendirilmiştir. Bu kapsamda Meclis'in 2. Dönem 1. Yasama Yılı'nda milli iradeye yönelik anayasada önemli bazı değişiklikler yapılmıştır. 29 Ekim 1923'te 364 sayılı *Teşkilat-ı Esâsiye Kanununun Bazı Mevaddının Tavzihan Tâdiline Dair Kanun* (TBMMZC, D.2, C.3, İ.43, 1923c, s. 90-99) Cumhuriyet'in ilanını yanı sıra hükümet sistemiyle de ilgili önemli değişiklikler getirmiştir. Bu açıdan söz konusu 29 Ekim 1923 tarihli 12 maddelik Anayasa değişikliği; aslında var olan ama adı konulmamış bir durumun açıklığa kavuşturulması, yani milli iradenin siyasal olarak şekillenmesini ifade etmektedir.

Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Mart 1924 tarihli 2. Yasama Yılı açış konuşması Cumhurbaşkanı sıfatıyla yapmış olduğu ilk Meclis açış konuşmadır. Mustafa Kemal Paşa konuşmasının başında, milletin asırlardan beri devam eden kötü yönetimlerin idaresinden kurtarılarak, memleketin layık olduğu itibarını ve yüceliğini koruyan tek idare şeklinin Cumhuriyet idaresi olduğunu açıkça gösterdiğini ifade etmiştir. Bu nedenle Cumhuriyet'in ülkenin en ücra köşesine kadar kararlılıkla ve heyecanla kabul edildiğini belirterek; Teşkilat-ı Esâsiye'ye ve milletin talebine göre hareket edilmesinin Meclis'in görevi olduğunu "Vazifelerimizi Milletin âmâlîne muvafık yolda hüsnü ifaya muvaffakiyeti temenni ederim" (TBMMZC, D.2, C.7, İ.1, 1924a, s. 3) şeklinde ifade etmiştir. Böylece Mustafa Kemal Paşa, temelinde milli egemenliğin yer aldığı, Cumhuriyet idaresi gibi yeni bir rejimin, ancak milli irade ile gerçekleştirilebileceğini ve kalıcı olabileceğini ifade etmiş olmaktadır. 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen 431 sayılı *Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmanî'nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun* (TBMMZC, D.2, C.7, İ.1, 1924b, s. 27-65) ile hilafet makamının kaldırılması milli iradenin şekillenmesi sürecindeki diğer önemli gelişme olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa 1 Kasım 1924 tarihli 3. Yasama Yılı açış konuşmasında "Cumhuriyet yolundaki müktesebatın ufak veya büyük her hangi bir maniye karşı, milletimiz tarafından, behemehal müdafaa olunacağına en mukni delildir. (...) müktesebatın muhafazası şöyle dursun Türk milletini istidadı ve kati kararı, Cumhuriyet, medeniyet ve terakki yolunda durmadan bimahaba ilerlemektedir" ifadeleriyle, millet egemenliğini en gelişmiş biçimde Cumhuriyet yönetiminin ortaya çıkardığını ve koruduğunu ifade etmiştir (TBMMZC, D.2, C.10, İ.1, 1924c, s. 2).

Mustafa Kemal Paşa 1 Kasım 1925 tarihinde yapılan 4. Yasama Yılı açış konuşmasında, eğitim, tarih, ekonomi gibi alanlarda millilik vurgusunun yanında; Türk ulusunun egemenliğine sahip olduğu bu döneme gelinceye kadar etkisinde kaldığı ve çöküşüne neden olan etkenlerin

ıçyüzünü anladığını, bu kötü etkenlerin her ne biçim ve nitelikte olursa olsun yeniden ortaya çıkmasına göz yumulmayacağını, milli egemenlik gibi milli iradenin de zor şartlarda nasıl elde edildiğini ifade etmiştir (TBMMZC, D.2, C.19, İ.1, 1925, s. 8).

Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Kasım 1926 tarihinde yaptığı 5. Yasama Yılı açış konuşmasında; ticaret, sanayi, bankacılık gibi alanlarda millilik vurgusuna ek olarak yapmış olduğu değerlendirme "*Muhterem efendiler; Türk Milletinin inkişafına asırlardan beri, set çeken manileri kaldırmak ve hayatı umumiyyeye muasır medeniyetin kanunlarını ve vasıtalarını vermek için sarf ettiğiniz mesainin, milletin tasvibi umumisine mukarin olduğu muhakkaktır. İhtirasat ve muzmiratını, milletin selâmeti yolunda, tatmin edilmemiş görenlerin, teşebbüsâtı mezbuhanesi iradei milliye karşısında daima makhur olmuştur ve daima makbur olacaktır*" (TBMMZ, CD.2, C.27, İ.1, 1926, s. 2) şeklinde olmuştur. Böylece Mustafa Kemal Paşa, en büyük dayanağını milli egemenlikten alan, aynı zamanda yeni bir rejim değişikliği anlamına da gelen milli iradenin Türk milleti için ne derece önemli bir dayanak oluşturduğunu ifade etmiştir.

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN 3. DÖNEM MECLİS AÇIŞ KONUŞMALARI

Üçüncü Meclis'in 1. Yasama Dönemi açış konuşması 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında yapılan Cumhuriyet Halk Partisi (C.H.P.)'nin 2. Büyük Kongresi'nde *Nutuk*'un okunmasından kısa bir süre sonra denk gelmiştir. Bu durum yasama yılı açış konuşmasının kısa tutulmasında etkili olmuştur. Çünkü Mustafa Kemal Paşa zaten çeşitli konulara ilişkin düşüncelerini *Nutuk*'ta ifade etmişti. Üçüncü Meclis, 1 Kasım 1927 tarihinde 1. Yasama Yılı'nın ilk toplantısını, geçici başkan Trabzon Mebusu Hasan Bey (Saka)'in başkanlığında yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa Meclis'in 3. Dönem 1. Yasama Yılı 1. birleşiminde yeniden Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa yapmış olduğu konuşmada, hem ikinci kez Cumhurbaşkanlığı'na seçilmekten duyduğu onuru hem de aynı zamanda devlet idaresinde parlamenter rejimin vazgeçilmez önemini bir kez daha hatırlatarak Meclis'in önemine dikkat çekmiştir. Bu çerçevede milli iradenin tezahürü durumundaki Meclis ve milli irade ilişkisine yönelik başka bir değerlendirmesi de "*Büyük Millet Meclisi, Türk milletinin yüzyıllar süren araştırmasının özeti ve onun bizzat kendisini yönetme bilincinin canlı örneğidir. Türk milleti, mukadderatını Büyük Millet Meclisi'nin yeterli ve yurtsever eline bıraktığı gündün beri karanlıkları sıyrıp kaldırmış ve ümitleri boğan felaketlerden milletimizin gözlerini kamaştırıran gençler ve zaferler çıkarmıştır*" (TBMMZC, D.3, C.1, İ.1, 1927, s. 4) şeklinde olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa 1 Kasım 1928 tarihinde yaptığı 2. Yasama Yılı açış konuşmasında eğitime yönelik millilik vurgusunun yanında milli iradenin gerçekleşmesi için Cumhuriyet rejimin önemini de vurgulamıştır. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet hükümetinin, milli eğitimde hızla yüksek bir düzeye ulaşacak ulusun yaşam savaşımında maddi, manevi bütün güçlerini artıracığını ve yeni esaslara göre kurulan idari yapıların da halkın iradesinin daha da yaygınlaşması yönünde önemli gelişmeler olduğunu ifade etmiştir (TBMMZC, D.3, C.5, İ.1, 1928, s.2-5). Mustafa Kemal Paşa 1 Kasım 1929 tarihinde yaptığı 3. Yasama Yılı açış konuşmasında; her toplantı yılının millet için yeni bir hayat ve çalışma kaynağı olduğunu, aynı zamanda meclisin başarısının milletin mutluluk ve esenliği için de ilham kaynağı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa yapmış olduğu konuşmada; ülkenin ve toplumun fikri ve ekonomik gelişiminde milli vasıfların önemine de vurgu yapmıştır (TBMMZC, D.3, C.13, İ.3, 1929, s. 3).

1 Kasım 1930 tarihinde 4. Yasama Yılı açış konuşmasının yapıldığı dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nin politik hayatında yeni partilerin ortaya çıkması, ülkede milletvekili ve belediye seçimlerinin yapılması ulusal egemenlik ve milli irade konusunda önemli gelişmeler

olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, konuşmasında 1929 yılının önemli olaylarla geçtiğini belirterek "Geçen hadiseler Cumhuriyetin kuvvetini, rasanetini, bir daha göstermiştir. Bu hadiseler vatandaşların her türlü saadet ve huzurunun, Cumhuriyet kanunlarında ifade olunan, millî birlikte mündemiç bulunduğunu, vatan haricinden hiç bir işgal ve tahrikin olmayacağını da anlatmıştır ümidindeyim" (TBMMZC, D.3, C.22, İ.4, 1930, s. 2-3) değerlendirmesini yapmıştır.¹⁰ Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhuriyet rejimine yönelik bu vurgusu, aynı zamanda yeni rejime kaynaklık eden millî irade kavramının önemini de ortaya koymaktadır. Yine ülkenin yazgısında tek yetkili ve güç sahibi olan Meclis'in, bu ülkenin düzeni, iç ve dış güvenliğini sağlamak ve korumak için en büyük güvence olduğunu belirtmiştir. Konuşmasında millî iradenin temsilcisi durumundaki Meclis'in önemine ilişkin bir değerlendirme de bulunan Mustafa Kemal Paşa, millî sorunların şimdiye kadar ancak Meclis'te çözümlendiğini, gelecekte de yalnız orada kesin olarak çözümleneceğini ifade etmiştir (TBMMZC, D.3, C.22, İ.4, 1930, 3).

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN 4. DÖNEM MECLİS AÇIŞ KONUŞMALARI

Mustafa Kemal Paşa Meclis'in 4. Dönem 2. Yasama Yılı açış konuşmasını 1 Kasım 1931 tarihinde yapmıştır.¹¹ Mustafa Kemal Paşa konuşmasında; dünyayı etkileyen ekonomik krizin etkilerine karşı her yerde yeni vergilerle önlem aranırken, T.B.M.M.'nin tersine bazı vergileri indirmek gibi olağanüstü cesur bir davranışta bulunduğunu belirterek millî iradenin tecellisi olan Meclis'in önemine dikkat çekmiştir (TBMMZC, D.4, C.4, İ.1 1931b, s. 3). Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Kasım 1932 tarihli 3. Yasama Yılı açış konuşması oldukça kısa sayılabilecek bir sayfalık bir metinden ibarettir. Mustafa Kemal Paşa her açış konuşmasında olduğu gibi bu konuşmasında da, ülkenin iç ve dış politikası, eğitim, kültür, dil ve ekonomi gibi alanlara yönelik "millîlik" vurgusu yapmıştır (TBMMZC, D.4, C.10, İ.2, 1932, s. 3). Mustafa Kemal Paşa, 1 Kasım 1933 tarihli 4. Yasama Yılı açış konuşmasında, Cumhuriyet'in onuncu yılını kutlamanın mutluluğuna değinerek; milletin, geçen on yıllık Cumhuriyet eserlerini, topluca gözden geçirdiği ve gerçekten sevinmeye ve övünmeye hakkı olduğunu, eski dönemlerin tarihi karşısında Cumhuriyet'in, bu on yılının eşi görülmeyen bir diriliş ve göz kamaştırıcı bir ileri atılışın anıtı olduğunu ifade etmiştir (TBMMZC, D.4, C.18, İ.3, 1933, s. 2). Mustafa Kemal Paşa'nın gerek bu ifadeleri gerekse Meclis Başkanı Kâzım (Özalp) Paşa'nın konuşmasında belirttiği "Millî iradenin bir tek mümessili olan Yüksek Meclis" (TBMMZC, D.4, C.18, İ.3, 1933, s. 4) şeklindeki değerlendirmesi, millî irade kapsamında yeni bir rejim olarak Cumhuriyet hükümetine yapılan vurgu söz konusudur. Meclis'in 1 Kasım 1934 tarihli 5. Yasama Yılı açış konuşmasında Mustafa Kemal Paşa; çeşitli iç ve dış sorunlar karşısında görüşlerini açıkladıktan sonra, millî iradeye dayalı Cumhuriyet hükümetinin hem millî birliğin sağlanmasında, hem de gelecek için en büyük güvence olduğunu ifade etmiştir (TBMMZC, D.4, C.25, İ.4, 1934, s. 3).

¹⁰ Mustafa Kemal Paşa, 1929 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde meydana gelen ayaklanmalar nedeniyle böyle bir değerlendirmede bulunmuştur. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın Alman gazeteci Emil Ludwig'in kendisiyle yapmış olduğu görüşmede söylediği "Korku üzerine egemenlik kurulamaz. Toplara dayalı egemenlik yaşayamaz" (Özakman, 2015, s. 189) şeklindeki ifadesi de millî egemenlik gibi millî irade kavramına yaklaşımını da göstermektedir.

¹¹ Meclis'in 4. Dönem 1. Yasama Yılı'nın 4 Mayıs 1931 tarihli 1. birleşiminde Meclis Başkanı, Başkanlık Divanı, Başkan vekillikleri ve Cumhurbaşkanı seçimi ve yemin faaliyetleri yapılmıştır. Ankara Milletvekili Mustafa Kemal Paşa Cumhurbaşkanı seçilmesinden dolayı bu birleşimde sadece teşekkür konuşması yapmıştır (TBMMZC, D.4, C.1, fevkalâde içtima, 1931a, s. 6).

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN 5. DÖNEM MECLİS AÇIŞ KONUŞMALARINI

Mustafa Kemal Paşa, Meclis'in 5. Dönem 2. Yasama Yılı açış konuşmasını 1 Kasım 1935 tarihinde yapmıştır.¹² Mustafa Kemal Paşa konuşmasında "Kamutay" ve "Saylav" gibi öz Türkçe kelimeleri kullanmayı tercih etmiştir (TBMMZC, D.5, C.6, İ.1, 1935b, 2-3). Mustafa Kemal Paşa 1 Kasım 1936 tarihli 3. Yasama Yılı açış konuşmasında yer alan " (...) *milli ideal verimleri, güvenle çalışmada, ilerleme hevesinde, milli birlik ve milli irade şeklinde, daha iyi gözlere çarpılmaktadır. Bu, bizim için çok önemlidir; çünkü biz, esasen milli mevcudiyetin temelini, milli şuurda ve milli birlikte görmekteyiz. Halk ile hükümet arasındaki yakınlık ve beraber çalışma gayreti, ayrıca, memnuniyeti mucip bir seviyededir*" (TBMMZC, D.5, C.13, İ.2, 1936, 4) ifadeleriyle Cumhuriyet, milli birlik ve milli irade kavramlarının önemine vurgu yapmıştır.¹³

1 Kasım 1937 tarihli 4. Yasama Yılı açış konuşmasında, Cumhuriyet rejiminin faziletlerinden bahsedilmiştir. Bu kapsamda Mustafa Kemal Paşa " (...) *İleri Hükümetçiliğin şiarı, halkı, kudretine olduğu kadar şefkatine de samimiyetle inandırabilmesidir. Büyük, küçük bütün Cumhuriyet memurlarında bu zihniyetin, en geniş ölçüde inkişafına önem vermek, çok yerinde olur*" (TBMMZC, D.5, C.20, İ.3, 1935, s. 3) şeklinde milli iradenin ancak Cumhuriyet vasıtasıyla egemen kılınabileceğine dikkat çekmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Kasım 1938 tarihli 5. Yasama Yılı açış konuşması rahatsızlığı dolayısıyla Başbakan Celal Bayar tarafından okunmuştur.¹⁴ Diğer konuşmalarda olduğu gibi bu 5. Yasama Yılı konuşma metninde de dış ticaret, politik durum, milli paranın istikrarını koruma prensipleri, yüksek öğretim gençlerini istenildiği ve ihtiyaç duyulduğu gibi milli bilinç sahibi ve modern kültürlü olarak yetiştirmenin amaçlandığı şeklinde çeşitli alanlarda "millilik" üzerine yapılan değerlendirmelerin ön plana çıktığı görülmektedir (TBMMZC, D.5, C.27, İ.4, 1938, s. 3-7).

SONUÇ

Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis açış konuşmaları; hem T.B.M.M.'ye hem de hükümete vizyon çizmeye yönelik bir özellik göstermektedir. Ayrıca O'nun liderlik özelliğinin bir unsuru olarak halk kitlelerini yönlendirme becerisi de söz konusudur. Bu açıdan içinde bulunulan döneminin çeşitli yönlerden değerlendirilmesinin bir özeti niteliğinde olan Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis açış konuşmalarının öğreticilik ve bilgilendiricilik yönü de ön plana çıkmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa Meclis açış konuşmalarında, diğer konuşmalarında görülen ustalık, diplomatik ve politik incelik gibi hitabet tekniğinin özellikleri de görülmektedir. Bu yönüyle çok konuşmayı seven bir lider yerine, hitabetin ideolojik ve psikolojik telkin gücünü çok iyi bilen ve değerlendiren bir lider olmuştur. Mustafa Kemal Paşa Meclis açış konuşmalarında gündeme dair çeşitli değerlendirmelerinin yanında hemen her konuşmasında, Padişah, halife gibi eski

¹² Meclis'in 5. Dönem 1. Yasama Yılı'nın 1 Mart 1935 tarihli 1. birleşiminde yeni Meclis'in üyelerinin yemin töreni, Meclis Başkanı, Başkanlık Divanı, Başkan vekillikleri, Cumhurbaşkanlığı'nın seçilmesi ve yemin faaliyetleri gerçekleşmiştir (TBMMZC, D.5, C.1, fevkalâde içtima, 1935a, s. 6).

¹³ Mustafa Kemal Paşa'nın bu ifadeleri Taha Parla (1997, s. 185) tarafından "Yine 'milli ideal'-ki 'güvenle çalışma'yı, 'ilerleme hevesi'ni, 'milli birlik'i içeriyor-tanımlanıyor; 'halk ile hükümet arasındaki yakınlık' ve bu konuda 'partimizin verimli/ışıklı önderliği', 'idari ve ekonomik tedbirler' (birlik ve düzen içinde kalkınma ve refahı sağlayacak), 'halkın hükümete (devlete) yardım etmek hevesi' demek olan 'bu ruhi vaziyet'ten söz ediyor" şeklinde tam bir "kalkınmacı" devlet ve siyaset ideolojisi olarak değerlendirilmiştir.

¹⁴ Bu konuda yapılan akademik bir çalışmaya göre; 1938 yılı Meclis açış konuşmasının, 1937 yılı konuşmasından üretilmiş bir içeriğe sahip olduğu; metnin gerek anlatım şekli gerek tercih edilen kelime çeşitliliği bakımından, Atatürk tarafından hazırlanmış olmasının mümkün olmadığı, fakat O'nun vizyonuna uygun hazırlandığı iddia edilmiştir (Çanak, 2013, s. 139-142). Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Kasım 1938 tarihli Meclis açış konuşmasıyla ilgili olarak Hilmi Uran (2017, s. 265) hatıratında "Başvekil Celal Bayar, Meclis açış nutkunu o gün, Atatürk'ten emir aldığını söyleyerek, Atatürk adına okumuştur. Bu, ilk defa oluyordu ve Büyük Millet Meclisi ilk defa olarak Atatürk'ün giyabında açılıyordu" şeklinde değerlendirmede bulunmuştur.

yönetime yönelik ifadelere, bunların eleştirisine girip söz dalaşı (polemik) tarzı bir üslup benimsememiştir. Padişah ve halifenin Meclis'ce alınan karar gereği yurtdışına gönderilmesinden sonra Milli Mücadele'yi kazanan halktan yana yeni bir rejimin kurulmasına öncülük etmesi milli irade anlayışının önemli bir göstergesi olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis açış konuşmalarında üzerinde önemle durduğu hususlardan birisi de hükümetlerin milli iradeyi ve milli hâkimiyeti tecelli ettiren en önemli unsurlardan biri olduğunu belirtmesi olmuştur. Yine konuşmalarında özellikle, Meclis kavramının, milli irade, milletin hâkimiyeti ya da milli egemenlik kavramları ile ilişkisine yönelik vurgusu açıkça görülmektedir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis açış konuşmalarında önemle üzerinde durduğu; millet, seçim, Meclis, milli egemenlik gibi Türk siyasi kültüründe izleri devam eden kavramlara yönelik değerlendirme ve tespitleri hala geçerliliğini korumaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis açış konuşmalarında da ifade ettiği gibi O'nun milli irade anlayışının temelinde halkçılık ve milli egemenlik gibi ilkelerin bir gereği olarak halka dayanma ve bu şekilde sorunlarını çözme düşüncesi etkili olmuştur. Günümüzde kimilerince zor kullanmaya, güce dayalı (jakoben/metazori) olduğu iddia edilen Atatürk'ün öncülüğünde yapılan inkılapların aslında en büyük dayanağı millet ve milletin iradesi olmuştur. Bu açıdan Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis açış konuşmalarında, milli iradeyi ulusal bir "güç kaynağı" önemseydiği görülmektedir. Dolayısıyla Modern Türkiye'yi kuran iradenin kaynağında, askeri, siyasi, ekonomik, kültür ve sosyal alanlarda elde edilen başarıda, Mustafa Kemal Paşa'nın milli iradenin gücüne inanması ve buna güvenmesi önemli bir etken olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis açış konuşmalarında milli egemenlik ve millilik kavramlarını milli iradeyi tamamlayıcı unsurlar olarak ele almış olması, milli irade konusundaki düşünce ve eylemlerinin birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğunu göstermektedir. Bu açıdan *İrade-i Milliye*, *milli egemenlik*, *istiklal-i tam* gibi kavramlar, Mustafa Kemal Paşa'nın her dönem ve şartlarda, önemle ve üzerinde durduğu kavramlar olmuş ve aynı zamanda Meclis'e "millilik" ya da "büyüklük" vasfını da kazandırmıştır. Böylece Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis açış konuşmalarında milli irade kavramına yönelik ifade ettiği; Cumhuriyet, demokrasi, Meclis ve milli egemenlik gibi kavramlar, gerek Milli Mücadele ve devrimler sürecinde gerekse daha sonraki dönemlerde demokratik gelişim açısından önemini korumaktadır.

SUMMARY

The concept of national will is a significant concept relevant to the principle of national sovereignty which is one of the basic principles of democracy. Mustafa Kemal Pasha adopted the principle of national sovereignty from the beginning of the War of Independence and was in an effort to actualize it. In consequence of the acceptance of the National Pact on January 28, 1920, the official occupation of Istanbul on March 16, 1920 revealed that the national will could not occur in Istanbul. Hereupon, Mustafa Kemal Pasha started the formation process of the Grand National Assembly with his call for holding elections in all provinces in order to convene a new Assembly in Ankara on March 19, 1920. Thus, with the opening of the First Assembly (1920-1923), the national will and the idea of national sovereignty became effectual. In opening speeches, Mustafa Kemal Pasha gave various information about all the problems and needs to be done in the country such as military, political, social, economic, health education, law, internal security, defense, and also underlined the concept of national will.

In the second period of Assembly opening speech which Mustafa Kemal Pasha made after he was elected as the speaker of the Assembly on August 13, 1923, he stated that the army had

power to perform the most important tasks heroically assigned by the national will. Mustafa Kemal Pasha, who remarked that the public awareness was created along with the starting of national struggle, stated that the nation would shape its own future itself, the foundations of national sovereignty were regarded as the main rules of the work schedule and the foundations of a strong government were laid in this way since the First Assembly. The speech dated on March 1, 1924 is the first opening speech of Mustafa Kemal Pasha as a President. In this speech, Mustafa Kemal Pasha stated that a new regime as the Republican regime based on national sovereignty could only be realized and be permanent with national will. In his speech dated on November 1, 1924, he stated that with the transition to a new regime, the Republican administration revealed and protected the sovereignty of the nation in the most extensive way. In his speech dated on November 1, 1925, he expressed how the national sovereignty and national will were achieved under difficult conditions until to that period when the Turkish nation had sovereignty. In his speech dated on November 1, 1926, he especially emphasized the importance of the national will which uses national sovereignty as its greatest base and also means a new regime change for the Turkish nation.

Mustafa Kemal Pasha was re-elected as President in the 1st meeting of 1st legislative year of the 3rd period. In the speech he gave on November 1, 1927, he pointed out the importance of Assembly by reminding the indispensable importance of the parliamentary regime in the statesmanship once again and within this framework, he made an evaluation regarding the relationship between the Assembly and national will. In his speech dated on November 1, 1928, he emphasized the importance of the Republican regime for the occurrence of the national will, as well as the nationality emphasis regarding education. In his speech dated on November 1, 1929, he emphasized the importance of national characteristics in the intellectual and economic development of the country and society. In the period when the speech dated on November 1, 1930 was given, crucial developments happened in the political life of Turkish Republic in respect to national sovereignty and national will.

In Assembly opening speeches of the 4th period, Mustafa Kemal Pasha, as always, made evaluations in the direction of "nationality" regarding the issues such as the country's domestic and foreign policy, education, culture, language and economy. In this way, there was an emphasis on the government of the Republic as a new regime within the scope of national will. In the 5th period speeches of the Assembly, Mustafa Kemal Pasha drew attention to the fact that the national will could only be made sovereign by the Republic. Moreover, he stated that the evaluations on "nationality" in various fields came into prominence by pointing out the goal to educate public with national consciousness and modern culture.

Within this framework, Mustafa Kemal Pasha's opening speeches of the Assembly are in the nature of creating a vision for both Grand National Assembly of Turkey (TBMM) and government. As usual, Mustafa Kemal Pasha's rhetorical features such as skillfulness and diplomatic and political courtesy are seen in the Assembly opening speeches as well. Mustafa Kemal Pasha overstressed the basic concepts such as nation, election, Assembly and national sovereignty in the opening speeches of the Assembly. Thus, Mustafa Kemal Pasha considered the concepts of national sovereignty and nationality as complementary factors of the national will.

KAYNAKÇA

- Akandere, O. (2002). Millî mücadelenin başlarında Mustafa Kemal Paşada sine-i millet düşüncesi ile askerlikten istifası öncesi ve sonrası kendisine gösterilen bağlılıklar. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (11), 248-309. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/258214>.
- Akandere, O. (2005). *Atatürk'ün seçim yolu ile üstlendiği vazifeler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni açış konuşmaları* (1987). Ankara: TBMM Kültür Sanat ve Kurulu Yay.
- Ata, F. (2008). Atatürk'ün millî hâkimiyet anlayışı ve bunun yansımaları. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (20), 81-88. Erişim adresi: <http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/view/356/338>.
- Bayar, C. (1986). *Başvekilim Adnan Menderes*. (İ. Bozdağ, Der.). İstanbul: Tercüman Gazetesi Yay.
- Çanak, İ. (2013). *Atatürk'ün Meclis açış konuşmalarının muhteva analizi metoduyla İncelenmesi*. (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Demirel, T. (2017). *Adalet Partisi ideoloji ve politika*, İstanbul: İletişim Yay.
- Eraslan, C. (2003). *Yakın Türk düşüncesinde halkçılık ve Atatürk*. İstanbul: Kum Saati Yay.
- Eyüboğlu, S. (2016). *Mavi ve kara*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Gawrych, G. W. (2014). *Genç Atatürk*. (G. Ç. Güven, Çev.). İstanbul: Doğan Kitap.
- Güneş, İ. (2009). *Birinci TBMM'nin düşünce yapısı (1920-1923)*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Güven, C. (2016). *Anayasalar, kanunlar ve TBMM kararları (1876-2016)*. Konya: Eğitim Yay.
- Karatepe, Ş. (2017). *Darbeler ve anayasalar*, Ankara: Binyıl Yay.
- Mango, A. (2000). *Atatürk*. (F. Doruker, Çev.). İstanbul: Yeni Bin Yıl Sabah Kitapları.
- Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi açılış konuşmaları*. (t.y.). https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/aturk_konusma/aturk.htm. Erişim tarihi: 29.07.2020.
- Özbudun, E. (2008). *1921 anayasası*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- Parla, T. (1997). *Türkiye'nin siyasal kültürünün resmi kaynakları: Atatürk'ün söylev ve demeçleri* (C. 2). İstanbul: İletişim Yay.
- Sevinç, M. & Demirkent, D. (2017). *Kuruluşun ihmal edilmiş istisnası 1921 Anayasası ve tutanakları*. İstanbul: İletişim Yay.
- Tanör, B. (2017). *Osmanlı - Türk anayasal gelişmeleri*. İstanbul: YKY Yay.
- Tunaya, T. Z. (1964). *Devrim hareketleri içinde Atatürk ve Atatürkçülük*, İstanbul: Baha Matbaası.
- Tunaya, T. Z. (2016). *Türkiye'de siyasal gelişmeler (1876-1938): Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet dönemi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay.
- TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi)*. (1920). devre: 1, cilt: 1, içtima: 2.
- TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi)*. (1923a). devre: 2, cilt: 1, içtima: 1.
- TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi)*. (1923b). devre: 2, cilt: 1, içtima: 3.
- TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi)*. (1923c). devre: 2, cilt: 3, içtima: 43.
- TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi)*. (1924a). devre: 2, cilt: 7, içtima: 1.
- TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi)*. (1924b). devre: 2, cilt: 7, içtima: 1.
- TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi)*. (1924c). devre: 2, cilt: 10, içtima: 1.
- TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi)*. (1925). devre: 2, cilt: 19, içtima: 1.
- TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi)*. (1926). devre: 2, cilt: 27, içtima: 1.
- TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi)*. (1927). devre: 3, cilt: 1, içtima: 1.
- TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi)*. (1928). devre: 3, cilt: 5, içtima: 2.
- TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi)*. (1929). devre: 3, cilt: 13, içtima: 3.
- TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi)*. (1930). devre: 3, cilt: 22, içtima: 4.
- TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi)*. (1931a). devre: 4, cilt: 1, içtima: fevkalâde.
- TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi)*. (1931b). devre: 4, cilt: 4, içtima: 1.
- TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi)*. (1932). devre: 4, cilt: 10, içtima: 2.
- TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi)*. (1933). devre: 4, cilt: 18, içtima: 3.
- TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi)*. (1934). devre: 4, cilt: 25, içtima: 4.
- TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi)*. (1935a) devre: 5, cilt: 1, içtima: fevkalâde.

- TBMMZC (*Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*). (1935b). devre: 5, cilt: 6, içtima: 1.
- TBMMZC (*Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*). (1936). devre: 5, cilt: 13, içtima: 2.
- TBMMZC (*Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*). (1937). devre: 5, cilt: 20, içtima: 3.
- TBMMZC (*Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*). (1938). devre: 5, cilt: 27, içtima: 4.
- Tunçay, M. (2012). *Türkiye Cumhuriyeti'nde tek-parti yönetimi'nin kurulması 1923-1931*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Turan, R. (1995). Milli irade ve Amasya mülakatı. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI(31), 287-293.
Erişim adresi: <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Refik-TURAN-Mill%c3%ae-%c4%b0dare-ve-Amasya-M%c3%bclak%c3%a2t%c4%b1.pdf>.
- Özakman, T. (2005). *1881-1938 Atatürk, kurtuluş savaşı ve Cumhuriyet kronolojisi*. Ankara: Bilgi Yay.
- Şenel, A. (1995). *Siyasal düşünceler tarihi*. Ankara: Bilim ve Sanat Yay.
- Uran, H. (2017). *Meşrutiyet, tek parti, çok parti hatıralarım (1908-1950)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.

TURKESTANSKIYE VEDOMOSTI GAZETESİ'NİN TÜRKİSTAN TARİHİ KAYNAĞI OLARAK ÖNEMİ

THE IMPORTANCE OF THE NEWSPAPER TURKESTANSKIYE VEDOMOSTI AS THE SOURCE OF INFORMATION ON THE HISTORY OF TURKESTAN

Leyla DERVİŞ*

Öz

Çarlık Rusya dönemi Türkistan tarihi halen tam manasıyla incelenmiş ve ortaya konulmuş değildir. 1870-1917 yılları arasında Türkistan Genel Valiliği'nin resmi yayını görevini üstlenen Turkestanskiye Vedomosti Gazetesi, Türkistan tarihinin ilgili dönemini iyi yansıtan süreli kaynaklardan biridir. Bu çalışmada, gazetenin 1871 yılındaki sayıları mercek altına alınarak incelenmiştir. Yapılan değerlendirmelerin ve incelemelerin sonucunda söz konusu gazetenin Türkistan'ın o devirdeki tarihi, kültürü, toplumsal yapısı, şehirleri, eğitim hayatı, ekonomisi gibi pek çok alanda önemli bir kaynak olduğu ortaya konulmuştur. Bölgede yaşayan halklar ve etnik gruplar, bölgenin coğrafi özellikleri, başka devletlerin bölgeye yönelik politikaları gazetenin makalelerine konu edilmiştir. Bu gazetede Rusların bölgeye yönelik emelleri en iyi şekilde yansıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Turkestanskiye Vedomosti, Türkistan Genel Valiliği, Rusların Şark Politikası, Türkistan, Türk halkları

Abstract

The history of Turkestan of the Tsarist Russia period is still not fully studied and presented. The Turkestanskiye Vedomosti Newspaper, which was the official publication of the General Governorship of Turkestan between 1870-1917, is one of the periodicals which thoroughly reflected that period of the Turkestan history. In this study, the issues of the newspaper in 1871 were examined scrupulously. As the result of the study and evaluation of the newspaper, it has been concluded that the newspaper is an important source of information in multiple areas, such as the history of Turkestan, its culture, social structure, cities, education and economy of that period. The newspaper articles cover the topics of peoples and ethnic groups living in the region, its geographical features and policies of other states towards the region. In this newspaper, ambitions of Russia towards the region are reflected in the best way.

Keywords

Turkestanskiye Vedomosti, Turkestan General Governor, Russians' Policy on the Eastern Question, Turkestan, Turkic Peoples

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, leyladervis@akdeniz.edu.tr; <https://orcid.org/0000-0002-9396-9018>

GİRİŞ

Türkistan, İran'ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dâhil Pamir ve Hindukuş-Kunlun (Karanlık) dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine kadar uzanan, oradan Mançurya'nın batısına ulaşan, Moğolistan'la birlikte Güney Sibirya'nın tamamını içine alan, batıda Ural dağları ile Volga ırmağının Hazar denizine ulaştığı noktaya kadar devam eden geniş bir alanı kaplar (Taşağıl, 2012, s. 556).

Çarlık Rusyası İtil-Ural bölgesini işgal ettikten sonra gözünü Türkistan coğrafyasına dikerek 18. yüzyılda Batı Türkistan'daki Kazakları egemenliği altına aldı. 1853 yılında Akmescid'in düşmesiyle Rus askerleri artık Türkistan'ın kalbine kadar indi. 12 Şubat 1865 tarihinde Issık Göl Vadisinden Ural Nehrine kadarki bölge Ruslar tarafından "Türkistan Oblastı"¹ adı altında birleştirilerek Orenburg Genel Valiliği emrine verildi. 11 Temmuz 1867 tarihinde Çar II. Aleksandr'ın emriyle Sır Derya ve Yedisu Oblastlarını içine alan Türkistan Genel Valiliği kuruldu. Türkistan Genel Valiliği'nin sınırları batıda Aral gölünün doğu kıyısına, Turgay, Akmolla, Semipalatinsk Oblastları, daha ileride Balkaş gölü ve Tarbagatay dağlarına, doğuda Çin'in idari birimleriyle sınırdaş olup güneyde Hive Hanlığı, Buhara Emirliği'nin Semerkant Beyliği, daha ileride Sır Derya'dan geçerek Çinaz'a kadar uzanıyor ve Taşkent'i içine alarak şartlı bir şekilde Hokand Hanlığı sınırına kadar devam ediyordu. 13 Temmuz 1867 tarihinde Türkistan Askeri Krayı² oluşturularak burası Savunma Bakanlığı'na bağlandı. 12 Haziran 1886 tarihinde Türkistan Genel Valiliği'ne Sır Derya, Semerkant ve Fergana Oblastları, 1899'da Hazar Ötesi Oblastı dâhil edilirken, Yedisu Oblastı 1882 yılında Türkistan Genel Valiliği'nden çıkartıldı (Egamberdiyev, 2002, s. 7-9; Şuşkova, 2015; Kerimov, 2019, s. 36-57).

I. Petro'dan bu yana Rusya'da "genel valilik" sıklıkla başvurulmuş idari yönetim şekli olagelmıştır. Normal valiliklerden farklı olarak genel valilik statüsü stratejik konumları açısından daha fazla önem arz eden yerlere veriliyordu. Doğal olarak İmparator tarafından atanan Genel Valilerin olağanüstü yetkileri söz konusuydu. Uezd³ yöneticilerini atama, mahkemeleri durdurma gibi pek çok yetki Türkistan'ın ilk Genel Valiliği görevine getirilen General Konstantin Petroviç Kaufmann'a⁴ verildi. Konstantin Petroviç Kaufmann gerektiğinde tam yetkili olarak komşu devletlerle diplomatik görüşmeler de yapabiliyordu. Türkistan Genel Valiliği'nin merkezi Taşkent şehri idi. Genel Valilik nüfusu 1,059,214 kişi, toplam toprağı 15,270 mil² idi. Türkistan Genel Valiliğinde askeri-sivil karışımı bir idare söz konusuydu. Genel Vali'nin altında Oblast Valileri, onların emrinde Uezd yöneticileri, onların altında da yerel yöneticilerin yer aldığı kabaca dört aşamalı yönetim şeması vardı (Şuşkova, 2015; Kerimov, 2019).

¹ Oblast, bir vali tarafından yönetilen ve yerel meclisi bulunan idari birimdir. Ruslar tarafından Türk yurtlarına da taşınmıştır.

² Çarlık Rusya'da bir tür coğrafi idari bölünümdür. Günümüzde de Federal bölüm tipi olarak kullanılıyor.

³ İlçeye karşılık gelen, Rus idari birimidir.

⁴ Konstantin Petroviç Kaufmann, 19 Şubat 1818 tarihinde Rusya'nın İvan şehri yakınlarındaki Maydan köyünde doğdu. 1836 yılında mühendislik okulundan mezun oldu. Belarusya, Gürcistan'da görev yaptıktan sonra 1844 Kafkasya, 1853-56 Kırım Savaşlarına katıldı. Kars seferine iştirak etti. 1860 yılında Harbiye Bakanlığı'na tayin edildi. 1865 yılının nisan ayında Kuzey-Batı Bölgesi Genel Valisi oldu ve bu görevini Türkistan Genel Valiliğine atana kadar sürdürdü. 4 Mayıs 1882 tarihinde Taşkent'te Genel Valilik görevinin başında iken vefat etti (Kerimov, 2019, s. 55-56). Türkistan'ın Ruslaştırılması ve Çarlık rejiminin burada kalıcı olması için çok çaba ve emek sarf etmiştir. Türkistan Genel Valilik makamına atanan Genel Valilerin tamamının biyografileri *Türkistanskiye Vedomosti'* de neşredilmiştir. 1867-1917 yılları arasında Türkistan Genel Valiliği görevinde bulunanlar hakkında ayrıca bkz. (Şuşkova, 2015, s. 57, Ek 7; Kerimov, 2019, s. 262).

Bölgede Bolşevikler iktidara geldikten sonra 16 Eylül 1924 tarihinde “Türkistan” adı yasaklanmıştır. Bölgenin Türk yurdu olduğunu savunan milliyetçi aydınları “pantürkist”, “Turancı” suçlamalarıyla ölüme gönderilmiştir. Rusların eliyle “Türkistan” bölgesinin sınırları ve kelimenin taşıdığı anlam önce küçültülmüş ve daha sonra tamamen ortadan kaldırılmıştır. Türkistan Türk Cumhuriyetleri 1991’de bağımsızlıklarına kavuştuktan sonra tarihi “Türkistan” tabiri yeniden canlandırılmaya başlamıştır. Kazakistan’daki gelişmeler bunun en güzel örneğidir.

Türkistan Genel Valisi Konstantin Petroviç Kaufmann bölgedeki Rus ahalisine hitap etmek ve valiliğin icraatları hakkında halkı bilgilendirmek amacıyla bir gazete çıkarmayı düşünmüştür. Gazetenin amacı yönetimin kararlarını, bölge ve Rusya’yla ilgili haberleri kısa zamanda halka ulaştırmak, Türkistan bölgesi hakkında Rusları bilgilendirmektir. Böylece Genel Valilik Kalem Odası bünyesinde gazete çıkartma kararı alındı. *Turkestanskiye Vedomosti* gazetesinin ilk sayısı Albay Nikolay Mayev⁵ editörlüğünde 28 Nisan 1870 tarihinde çıkartılmıştır. 1901 yılına kadar gazete editörlüğünü ordu mensubu şahıslar üstlenmiştir. Gazetenin yıllık abonelik ücreti 7 rubleydi ve yayın hayatına ilk başladığında gazetenin 100 civarında abonesi vardı.⁶ Başlangıçta gazete ayda iki defa, 1871 yılından itibaren haftada bir, 1893 yılından itibaren haftada iki, 1903 yılının aralık ayından itibaren haftada üç, daha sonra her gün çıkartılmıştır. Gazetede resmi ve gayri resmi materyaller neşredilmiştir. Resmi materyaller Türkistan Genel Vali Yardımcısı tarafından onaylandıktan sonra gazetede yayınlanmaktaydı. Gazetenin genelinden Genel Vali’nin atadığı editör sorumlu olmuştur. (Rijenkov, 1986, s. 178-183; Egamberdiyev, 2002, s. 15-24; Sunbetbayeva, 2018, s. 2-16).

Turkestanskiye Vedomosti gazetesi, tarihi kaynak olarak Rusça literatürde çeşitli çalışmalara konu edilmesine karşılık (Betger, 1926; Betger 1927; Kudinova, 1982; Kartayeva, 2001; Nurbekov, 2006; Kartayeva, 2007; Makarov, 2019), Türkiye’de şimdilik fazla incelenmemiş durumdadır. Türkistan tarihinin Çarlık Rusya dönemiyle ilgili yapılan çalışmalarda *Turkestanskiye Vedomosti* gazetesi haberlerine ve onda neşredilen makalelere atıflar yapıldığı görülmektedir. Fakat Türkiye’de şimdiye kadar konuyla ilgili sadece bir yüksek lisans tezi savunulmuş (Egamberdiyev, 2002), Türk ve İngiliz dilinde birer makale neşredilmiş (Şahingöz & Egamberdiyev, 2009; Sunbetbayeva, 2018), ve bir bildiri sunulmuştur. (Kartayeva, 2019). Oysa Çarlık Rusya dönemindeki Türkistan’ın genel durumu ve çeşitli konularında resmi devlet

⁵ Nikolay Aleksandroviç Mayev, 21 Şubat 1835 tarihinde Saint Petersburg şehrinde doğmuştur. 2. Petersburg Askeri Okulu’ndan 1854 yılında mezun olarak orduda göreve başlamıştır. 1853-56 yıllarında devam eden Kırım Harbine gönderilmiş ama savaşa iştirak etmemiştir. O yıllardan itibaren çeşitli gazete ve dergilere yazılar yazmaya, 1860’lardan itibaren dergilerde editör yardımcılığı görevini üstlenmeye başlamıştır. 1863 yılında ordudan ayrılmış ve Petersburg Üniversitesi Fizik-Matematik Fakültesi’nde 1869 yılına kadar eğitim görmüştür. Üniversiteden mezun olduktan sonra mayıs ayında tekrar orduya göreve çağrılmış ve Türkistan Askeri Valiliğine gönderilmiştir. Kaufmann aynı yılın kasım ayında Mayev’i *Turkestanskaya Vedomosti* editörü olarak tayin etmiştir. Mayev, 1892 yılında emekli olana kadar gazete editörlüğü görevini sürdürmüştür. Gazete editörü 1873 yılında Hive, daha sonra Hokand seferlerine katılmıştır. Mayev, Türkistan’ın çeşitli bölgelerinde saha çalışmaları düzenlemiştir. Biyoloji, zooloji alanlarındaki keşif koleksiyonunun bir kısmını Moskova Üniversitesi’ne bağışlamıştır. Mayev, Taşkent’teki şehir kütüphanesinin, çevre müzesinin organizatörlerinden biri olmuştur. 1890 yılında Taşkent Tarım Fuarı’nu, 1891 yılında Moskova’da Orta Asya Fuarı’nu düzenlemiştir. Onun *Taşkent Fuarı Kılavuzu* çalışması 19. yüzyılın ikinci yarısındaki Türkistan’ın tarihi, ekonomisi, madenleri vs. konularda ayrıntılı bilgiler içermektedir. Mayev, Türkistan’la ilgili on civarında kitap, çok sayıda makale neşretmiştir. Rus İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti, Moskova Doğa, Antropoloji ve Etnografya Severler Cemiyeti üyesi olan Mayev, 2 Ocak 1896 tarihinde Saint Petersburg’da vefat etmiştir. 1870-1917 yıllarında gazetede görev alan diğer editörler hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz: (Rijenkov, 1986, s. 178-180).

⁶ Rijenkov, bu sayının 300 olduğunu bildirmiştir (1986, s. 179). Şadmanova, arşiv belgelerine atıf yaparak bu sayının 1893 yılına kadar 225 olduğunu yazmaktadır (2009, s. 24). Gazete abone sayısı ile ilgili belirli bir net tarih belirtilmediği için 100 ile 300 arasındaki rakamların hepsinin farklı yıl ve aylara göre doğru olabileceğini söyleyebiliriz.

bilgilerini ihtiva ettiği için tarih araştırmacıları açısından *Turkestanskiye Vedomosti*'nin ana kaynak değerini taşıdığı kanaatindeyiz.

Gazetenin Türkistan tarihinin ana kaynaklarından biri olduğunu ortaya koymak için bu çalışmada *Turkestanskiye Vedomosti*'nin sadece 1871 yılındaki sayıları mercek altına alınmıştır. Bu doğrultuda 1871 yılında gazetede neşredilen yazılar konularına göre tasnif edilmiştir.

Araştırmak için *Turkestanskiye Vedomosti*'nin 1871 yılındaki sayılarının seçilmiş olmasının nedeni, gazetenin 1871 yılından itibaren düzenli olarak haftada bir neşredilmeye başlamış olmasıdır. Ayrıca başka bir sebep ise gazetenin toplam 6406 sayısının tamamını bir makalede incelemenin imkânsızlığıdır. Daha sonra konuyla ilgili yapılacak bir başka karşılaştırma çalışması (örneğin, 20. yüzyıldaki sayılarıyla), bu zaman zarfında Rusların Türkistan politikasının ne kadar değiştiği ve öncelik verdiği konuların ne yöne doğru evrildiği hususunda bize fikir verecektir.

1871 yılında gazetenin 48 sayısı neşredilmiştir. İlk sayının 14 Ocak tarihinde, 48. sayının da 27 Aralık tarihinde çıktığı görülüyor. Gazetenin bir sayısı dört sayfadan ibarettir. Sayfa sayısı bazen ilanların fazlalığı nedeniyle 5-8 sayfaya çıktığı da olmuştur. Fakat bu durum *Turkestanskiye Vedomosti*'nin sayfa sayısının dört olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. 1871 yılına ait gazete sayılarında tartışma yaratacak konuların işlenmemesine dikkat edildiği göze çarpmaktadır. Ruslar bölgeyi daha yeni egemenlikleri altına aldıklarından halkı galeyana sürükleyecek yazıları yayınlamamaya dikkat etmişlerdir. Elbette gazetenin Çağatayca (Kazakça, Özbekçe) ek sayfaları söz konusuydu. Bu ek sayfalar 1883 yılından itibaren ayrı bir haftalık gazete olarak çıkartılmaya başlamıştır. Burada üst düzey manifestolar, buyruklar, bölgeyi ve bölge halkını ilgilendiren haberler, Duma'nın çalışmaları gibi konularda yayınlar yapılmıştır. Onların 1871 yılına ait bütün sayfalarını inceleme imkânımız olmadığından ek sayfalar konusuna burada girilmemiştir.

Turkestanskiye Vedomosti'nin birinci sayfası gazetenin içeriği, bazen de okurların abone olmasını isteyen reklam veya önemli bir başka duyuru ile başlıyordu. İçerik kısmından sonra gazetenin Resmi Bölümü mevcuttur. Resmi Bölümde Türkistan bölgesinin askeri, siyasi, sosyal, istatistikî, mali, tıbbî, ticarî, ulaşım durumu, bölgenin yer altı zenginlikleri vs. hakkında bilgiler yayınlanmıştır. Askerî Genel Valinin kararları, emirleri, ilanları, ödüller, tayinler ve Rus askeri birliklerinin Doğu yönündeki ilerleyişi, Genel Valinin Türkistan hanlıklarıyla diplomatik ilişkileri hakkında kısa bilgiler bu bölümde yer almıştır (Egamberdiyev, 2002, s. 18). Çeşitli duyurular, Genel Valilik açısından önem arz eden gelişmeler kısaca burada verilmiştir.

Turkestanskiye Vedomosti gazetesinin Resmi Bölümü'nde Türkistan'ın kaderini ilgilendiren gizli ibaresi taşımayan bütün kararların neşredildiği görülmektedir. Rusların bölgeye kalıcı olmak üzere geldikleri, aldıkları kararlar ve attıkları adımlardan açıkça anlaşılmaktadır. Çarlık Rusya'yı temsil eden askeri ve sivil yöneticiler, sistemli şekilde bölgeyi keşfetme, çözme ve yönetme peşindeydiler.

Gazetenin Gayri Resmi Bölümü kendi içinde şartlı olarak üç bölümden oluşmuştur. Bölümün baş tarafında Türkistan'la ilgili çeşitli makalelere yer verilmiştir. Devamında Haberler ve Notlar başlığı altında bölgede meydana gelen ve Ruslar açısından önem arz eden olaylar kısa ve net olarak aktarılmıştır. Gazetede sonunda ekonomiyi ilgilendiren çeşitli haber, veri ve değerlendirmeler yer almıştır. Elbette gazetenin en sonunda da reklamlara yer verilmiştir. Gazete reklamlar almasına karşılık, Genel Valilik desteği olmadan varlığını sürdürmeyeceği arşiv belgelerinde yapılan araştırmalardan anlaşılmaktadır (Şadmanova, 2009, s. 24-28).

Gazetede makalelerin çoğunun yazar ismi olmaksızın neşredildiği dikkat çekmektedir. 1871 yılında gazetede yayınlanan makalelerde otuzdan fazla yazarın imzası bulunmaktadır.

Bunlar arasında Aleksey Fedçenko, Afanasiy Grebenkin,⁷ Aleksandr Horoşin,⁸ Grigoriy Zagryajskiy,⁹ İoronim Krauze, Nikolay Mayev, Şahmardan İbragimov¹⁰ gibi yazarların birden fazla makalesi neşredilmiştir. Bu yazarlardan sadece iki tanesinin yerli halkın temsilcisi olduğu da dikkate şayandır. Gazetenin ilk dönemlerinde Genel Vali Konstantin Kaufmann'ın gazetede editör gibi çalıştığı dikkate alınır, onun gazetedeki makalelerin kimin adıyla çıkacağı veya makalenin müellifli çıkıp çıkmamasına dikkat ettiği söylenebilir. Yeri gelmişken belirtilmelidir ki, *Turkestanskiye Vedomosti* gazetesinde Vasiliy Barthold, Nikolay Severtsov, İvan Muşketov, Vasiliy Oşanın, Nikolay Pantusov gibi devrinin önde gelen âlimleri makaleler neşretmişlerdir (Egamberdiyev, 2002, s. 20).

Turkestanskiye Vedomosti Gazetesi'nin Türkistan Tarihi Kaynağı Olarak Önemi

Evgeniy Betger¹¹, *Turkestanskiye Vedomosti* gazetesinde Türkistan'ın tarihi, arkeolojisi, etnografyası ve coğrafyası ile ilgili 700'den fazla çalışmanın neşredildiğini belirtmiştir (1927, s. 481-531). Gazetenin 1871 yılında çıkan 48 sayısı üzerinde yapılan incelememiz, bu yayın organının sıradan bir gazeteden fazlası olduğunu ortaya koymuştur. Gazetenin incelenen 48 sayısında Türkistan'ın arkeoloji, biyoloji, borsa, coğrafya, din, eğitim, ekonomi, entomoloji, etnografya, folklor, hayvancılık, hukuk, jeoloji, istatistik, kosmetik, madencilik, maliye, matbaa, mimari, paleontoloji, sanayi, seyahat, tıp, tarih, ticaret, topoğrafya, ulaşım, zanaat ve ziraat alanlarında makaleler neşredilmiştir. Meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için, 1871 yılında

⁷ Afanasiy Davidoviç Grebenkin (05.07.1840-1888), Rusya'nın Herson Valiliğinde soylu bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur. 1861 yılında Mihaylov Topçu Akademisi'nden mezun olarak orduda göreve başlamıştır. 1864 yılından 1887'ye kadar Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde görev yapmıştır. 1870 yılında Türkistan Genel Valiliği'nde görev yapmaya başladığı için *Turkestanskiye Vedomosti* gazetesinde yazıları sıklıkla yayınlanmıştır. Bölgede yaptığı saha çalışmalarından ötürü 1872 yılında Rus Coğrafya Cemiyeti'nin gümüş madalyasına layık görülmüştür (Bashanov, 2005, s. 66).

⁸ Aleksandr Pavloviç Horoşin (20.08.1841-25.08.1875), Orenburg Valiliği Buzuluk Uezdinde doğmuştur. Horoşin, 1853 yılında girdiği Orenburg Asker Okulunda Türk dillerini en iyi şekilde öğrenmiştir. Yüzbaşı (Yasavul) Horoşin 1865 yılında kendi isteğiyle Türkistan'a tayin olmuştur. Buhara ve Hive seferlerine iştirak etmiş, Hive Özel Kurulu'nda görev almıştır. Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde saha çalışmaları yürütmüştür. 1875 yılında Hokandlılarla yapılan savaşta öldürülmüştür. Horoşin'in Türkistan üzerine dört kitap, 70'ten fazla makalesi mevcuttur. *Turkestanskiye Vedomosti* gazetesinde Horoşin'in hacimli makaleleri neşredilmiştir (Fokin, 2000).

⁹ Zagryajskiy Grigoriy Semenoviç (1838-), Rusya'nın Smolensk Valiliğinde dünyaya gelmiştir. 1867 yılından itibaren binbaşı rütbesiyle Türkistan'ın çeşitli yerlerinde görev yapmıştır. Moskova Doğa, Antropoloji ve Etnografya Severler Cemiyeti'nin Türkistan Şubesi'nin kurulmasında büyük emeği geçmiştir. Kazak ve Kırgızların halk bilimi, hukuku üzerine çalışmalar yapmıştır. *Turkestanskiye Vedomosti* gazetesinde Zagryajskiy'in onlarca yazısı neşredilmiştir (Ayagan, 2005, s. 367).

¹⁰ Şahmardan Miras oğlu İbragimov (1840-1891), Orenburg Valiliğinde bir asker ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Başkurt kökenlidir. Sibiryaya Askeri Okulu'ndan mezun olmuştur. 1856 yılında Çokan Velihanov'un yanında tercüman olarak çalışmaya başlamıştır. Daha sonra onun eserlerinin yayınlanması için emek vermiştir. 1863-67 yılları arasında Omsk Okulu'nda Kazak dili dersleri vermiştir. 1867 yılında General Kaufmann'ın emriyle Türkçe, Farsça dillerinden sorumlu Genel Valilik tercümanı olarak tayin edilmiştir. 1870 yılında Genel Vali'nin emriyle *Türkestan Vilayeti* gazetesinin editörlüğüne getirilmiştir. 1882 yılında emekliliğe ayrılana kadar editörlük görevini sürdürmüştür. 1884 yılında yeniden göreve çağırılmıştır. 1890 yılında Suudi Arabistan'a elçi olarak gönderilmiştir. 1891 yılında Suudi Arabistan'da koleradan ölmüştür (Tölepbay, 2019).

¹¹ Evgeniy Karloviç Betger (13.07.1887-03.04.1956), Alman bir ailenin çocuğu olarak Taşkent şehrinde dünyaya gelmiştir. Moskova Üniversitesi, Heidelberg Üniversitesi ve Kiev Üniversitesinde eğitim gördükten sonra, 1914 yılında Taşkent'e dönmüştür. Orta okulda dersler vermiş, Rus Coğrafya Cemiyeti'ne üye olmuştur. Taşkent ve genel olarak Türkistan bölgesindeki kütüphanelerde uluslararası kataloglama sisteminin kullanılmasına dair broşür hazırlamıştır. 1922-29 yılları arasında Taşkent Milli Kütüphanesi Müdürü görevinde bulunmuş, kütüphanede reformlar yapmıştır. 1943 yılında "Biyografi Kaynağı ve Aral Havzasının Araştırılma Tarihinin Malzemesi Olarak A.İ. Butakov'un Günlüğü" adlı çalışmasıyla tarih alanında doktora tezini savunmuştur. Betger, meşhur "Türkistan Külliyyatı'nın bilim dünyasına kazandırılması ve tanıtılmasında büyük emekler harcamış, Moskova'da Külliyyat'ın yeni 29 cildini bulmuştur. Betger, *Turkestanskiye Vedomosti* üzerinde önemli çalışmalar yapan bilim adamlarından biridir (Babadjanova, 1990). Evgeniy Karloviç Betger'in Türklük bilimine yaptığı katkıları içeren çalışmalarının Türkiye Türkçesine kazandırılması gerekmektedir.

gazetede neşredilen yazılar belirli konu başlıkları altında birleştirilerek incelenmeye çalışıldı. Makale hacmi göz önünde tutularak künyeleri verilen çoğu yazının değerlendirilmeye tabi tutulamadığını da peşinen belirtmeliyiz.

Tarih, Folklor, Şecere

Turkestanskiye Vedomosti gazetesinin 1871 yılındaki sayılarında Türkistan'ın yerli halkları olan Kırgızlar (Kara Kırgız), Kazaklar (Kırgız-Kaysaklar), Özbekler, Sartlar,¹² Türkmenler ve Tacikler hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Aynı yıl Doğu Türkistan, Buhara ve Hive hanlıklarındaki halklar ile ilgili seri yazıların neşredildiği görülmüştür. Bu yazılarda bölgedeki Türk ve Fars kökenli halkların tarihi, folkloru, dini, gelenek görenek, örf-adetleri, yerleştikleri bölgeler, yaşam biçimleri gibi çeşitli konularda oldukça zengin bilgiler yer almıştır. Rusların yerel halklarla ilgisi bunlarla sınırlı değildi. Türkistan coğrafyasındaki bütün Türk boyları, İrani, Arap, Afgan, Solon gibi azınlıklar da Rusların ilgi alanı içerisindeydi.

Gazetenin 22 Mart tarihli 9. sayısında Horoşhin'in Türkistan'ın kadim zamandan o devirlere kadarki tarihi kısaca anlatılmıştır. Makalede Türkistan yerine "Orta Asya" tabirinin bilinçli bir şekilde kullanıldığı söylenebilir. Yazar ayrıca Türk halkları için "Türkler" tabirini kullanmak yerine Türk halklarının adlarını ayrı ayrı kullanmayı tercih etmiştir. Örneğin yazar, Özbek boylarının Cengiz Han'ın buraları işgalinden önce bölgede yaşadığını, 11. yüzyılda Harezm'de bulunan Özbek "ailesinden" Türkler ve Türkmenlerin Bağdad Halifelerine hizmet ettikleri ve onların işlerine müdahil olduklarını yazmaktadır. Türkistan'da uzun müddet bulunan, bölgeyi iyi bilen ve yazılar yazan Horoşhin'in "Türkler" tabirinin anlamını bilmediğini düşünmek saflık olurdu. Burada yazarın bütün Türklerin pek çok yönden benzer olduğunu, hepsinin "Özbeklerden" dağıldığını yazdığını da belirtelim (Horoşhin, 1871, 22 Mart, s. 37-38). Bu durum ayrıca, Bolşevikler devrinde uygulamaya konulan "Böl ve yönet" politikasının temellerinin daha 19. yüzyılın ikinci yarısında atıldığını ortaya koymaktadır.

Aleksandr Horoşhin, makalesine Sakalar, Alper Tonga (Afrasyab) ve İskender Zülkarneyn'le başlamasına karşılık, Türklerin kudretli devletleri olan Hunlar ve Göktürkler hakkında bahsetmeden direkt Arapların bölgeyi işgaline geçmiştir. Yazar daha sonraki dönemlerle ilgili Kazakların Özbeklerden ayrıldığını, Cengiz dönemi ve devamında bölgeye gelen Moğolların Türkler arasında eridiğini doğru tespit etmiştir. Moğol ve Türk halklarının farkını iyi bilen Horoşhin, nedense Atilla'yı Moğol olarak göstermeye çalışmıştır (Horoşhin, 1871, 22 Mart, s. 37-38).

Yazar'ın, Aladağları veya Issık Göl kıyılarında yaşayan birisinin "Ben Kırgız'ım" diyeceğini "Ama ben aynı zamanda Özbek'im" diye sözüne ekleme yapacağını aktarmış olması çok ilginçtir (Horoşhin, 1871, 22 Mart, s. 38). Türk Dünyasının geleceği ve Orta Asya Cumhuriyetleri arasındaki bütünleşme adına bu konunun üzerinde durulması gerektir.

Horoşhin'in makalesinde Türkistan-Kafkasya boy ilişkilerine de atıf yapılmıştır. Kazaklar arasında Çerkes boyunun olduğunu bildiren yazar, Kuzey Kafkasya'daki Özbek (Türk) halklarının Türkistan'dan gittiğini bildirir (Horoşhin, 1871, 22 Mart, s. 38). Gerçekten de Türkistan-Kafkasya boy ilişkilerinin derinlemesine incelenmesi gerekmektedir.

Horoşhin ilgili makalesinin devamında Özbeklerin 92 boyunun listesini hazırlamıştır. Listede bazı boy adlarının (Kereyit, Nayman, Burkut vs.) tekrar ettiğini de görmek mümkündür. En dikkat çekici olan da Zerefşan bölgesinde yaşayan "Türk" adlı boydur. Türkistan'da kendilerini "Türkata" olarak adlandıran etnik azınlık halen mevcuttur. Bununla

¹² Sart terimi, Türkistan'da orta çağlardan günümüze kadar konar-göçer ve yarı göçebe halk tarafından yerleşiklere, bazı rivayete göre de Türkler tarafından Fars kökenlilere, bazılarına göre tüccarlara karşı kullanılan ve şimdiye kadar netlik kazanmayan bir terimdir. Sart terimi hakkında ayrıca bkz. (Ostroumov, 1908). Horoşhin'e göre, Özbeklerin etkisiyle Taciklerin bir kısmı "Sart" a dönüşmüştür (1871, 5 Nisan, s. 39).

birlikte bir küçük boy adı olarak "Türk" adının kullanılmasının derinlemesine incelenmesi gerekir. Bölgeden topladığı bilgilerle oluşturduğu bu listeyi Vambery'nin benzer listesiyle karşılaştıran yazar 11 tane farklı boy adı tespit etmiştir (Horoşhin, 1871, 22 Mart, s. 38).

Yazarın makalesindeki Özbek ve Tacik kıyaslaması (Horoşhin, 1871, 5 Nisan, s. 39), aradan geçen 150 sene zarfında Türkistan'daki Türk halklarının özüne dönmek yerine, inanç, ahlak, karakter, davranış, giysi vs. konularda daha çok "Tacikleştğini" ve şimdilerde de bu sürecin devam etmekte olduğunu ortaya koymaktadır.

Horoşhin, ilgili makalesinde bölgede yaşayan İraniler (Şiiler) hakkında da ilginç bilgiler paylaşmıştır (1871, 5 Nisan, 40). Türkistan bölgesinde yaşayan İranlı kölelerin torunları olan İranilerin bazıları Saray'da Kuşbeyi makamına kadar yükselmeyi başarmıştır. İraniler hakkında şimdiye kadar Türkiye'de çalışma yapılmadığı hesaba katılırsa, Horoşhin'in ve *Turkestanskiye Vedomosti* gazetesinde bu konuda neşredilen çalışmaların incelenmesi gerekiyor (Horoşhin, 1972, 7 Kasım, s. 177-178; Horoşhin, 1976). Rus dilinde İraniler üzerine yapılan çalışmalar için ayrıca bkz. (Lyuşkeviç 1971; Tohtiyev, 2012).

Yazar makalesinde Türkistan'ın gizemli azınlığı olarak "Mazang"lardan bahsetmiştir. Bir rivayete göre Çingenelerin akrabaları olan, ikinci rivayete göre de İstanbul'dan gelen bu halkın hem erkekleri hem de kadınları pazarlarda perakende ticaret işiyle uğraşıyorlar. Müslüman olmalarına rağmen, kadınları yüzlerini kapatmamaktadır. Aktarlık bunların işidir. Halk arasında Mazang kadınlarının düşük ahlaklı olduğuna dair dedikodu da söz konusudur (Horoşhin, 1871, 5 Nisan, s. 40). Mazangların İstanbul'dan gittiğine dair rivayetin incelenmesi gerekiyor. Bu husus, Türkistan-Türkiye ilişkilerinin tarihi açısından önemli olabilir.

Horoşhin, A., (1871). "Narodı Sredney Azii (istoriko-etnografiçeskie etyudi)", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 9, 22 Mart, s. 37-38; S. 10, 5 Nisan, s. 39-41.

"Ming", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 2, 29 Ocak, s. 10. "Plemena Zar'avşanskogo okruga" dan alıntı olarak neşredilen yazıda Özbeklerin Ming boyunun yaşadığı yerler, köyleri, yaşam tarzı gibi konularda bilgiler aktarılmıştır.

"Neskol'ko stranits iz istorii Hivi", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 28, 9 Ağustos, s. 113. Makalede Hive tarihindeki Konuratların yeri ele alınmıştır.

"S vostoçnago berega Kaspiyskogo morya", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 24, 12 Temmuz, s. 98. Yazıda Hazar'ın doğusunda yaşayan Adaylar anlatılmıştır.

"Zametki o Kogistane", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 22, 28 Haziran, s. 87-89. Makalede Zerefşan'daki Kogistan Beyliği hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

G. (Greibenkin), A., (1871). "Rodoslavnaya Mangitskoy dinastii", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 14, 3 Mayıs, s. 55. Makalede Mangit sülalesinin hanları hakkında bilgi verilmiştir.

G. (Greibenkin), A., (1871). "Tadjiki. Etnografiçeskiy oçerk", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 15, 10 Mayıs, s. 59-60; S. 17, 24 Mayıs, s. 67-68; S. 18, 31 Mayıs, s. 72; S. 19, 7 Haziran, s. 76-77; S. 20, 14 Haziran, s. 79-80; S. 21, 21 Haziran, s. 83-84. Makale serisinde Tacikler hakkında ayrıntılı bilgiler paylaşılmıştır. Makalede Taciklerle iç içe yaşayan Türk halkları özellikle Özbekler hakkında da ilginç bilgiler aktarılmıştır.

Greibenkin, A., (1871). "Etnografiçeskiy oçerk Zaravşanskogo Okruga", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 44, 29 Kasım, s. 175-176. Makalede Zerefşan bölgesinin etnik yapısı hakkında bilgiler verilmiştir.

Greibenkin, A., (1871). "Uzbeki", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 29, 16 Ağustos, s. 115-116; S. 30, 23 Ağustos, s. 119-120; S. 39, 25 Ekim, s. 154-155; S. 40, 1 Kasım, s. 158-159; S. 41, 8 Kasım, s. 163-164; S. 42, 15 Kasım, s. 167-168. Makale serisinde Özbekler ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Makalede Tuyaklı, Nayman, Katagan, Türkler, Uyşun, Kutçi, Mangıt, Saray, Yüs, Bargın, Kırk,

Kara Kalpak, Kıtay, Kıpçak, Mitan, Türkmen, Celayir, Dürmen, Ürgençi boyları ele alınmıştır.

Horoshin, A., (1871). "Sugut'. Topografiçesko-etnografiçeskie oçerki", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 46, 13 Aralık, s. 183-184. Semerkant'a bağlı Sugut'un etnografyasıyla ilgili bilgiler paylaşılmıştır.

İbragimov, Ş.M., (1871). "Materialı dlya etnografii Sredney Azii: Kirgizskiy zagadki", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 1, 14 Ocak, s. 4. Makalede yazarın Kazaklar arasındayken kaydettiği bulmacalardan örnekler verilmiştir.

M., (1871). "Oçerk istorii Kirgizskogo naroda, s 1732 po 1868 god", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 3, 7 Şubat, s. 13-14. Makalede Kazakların 1732-1868 yılları arasındaki tarihi anlatılmıştır.

Eğitim

Turkestanskiye Vedomosti gazetesinin 10 Mayıs 1871 tarihli 15. Sayısında, yeni işgal edilen bölgede ilklerden olarak Semerkant şehrinde açılan Rus-yerli (Tuzem) sivil okulun durumu, Rusların eğitim alanındaki bölgeye yönelik amaçları hakkında özgün bilgiler paylaşılmıştır. (İz Samarkanda, 1871: 10 Mayıs, s. 61). Rusların benzer okulu Taşkent'te açma girişimlerinin hüsrarla sonuçlandığı hesaba katılırsa, General Kaufmann'ın bizzat ziyaret ettiği bu okulun Ruslar açısından önemi büyüktü. Makalede 20 talebinin (10 Müslüman, 7 Yahudi, 3 Hintli) eğitim aldığı ve şehrin tam merkezinde Rus mimari tarzında inşa edilen okul binasının başka binalardan oldukça farklı yani güzel olduğu vurgulanmıştır. Öğrencilerin Rusça hem okuma hem anlama ve hem kendini ifade etme konusunda oldukça başarılı oldukları bildirilmiştir. Okulun en başarılı öğrencisinin Semerkant Kadısının oğlu olduğu ve şimdilerde burslu olarak Taşkent'te yatılı olarak eğitimine devam ettiği belirtilmiştir. Burada bir kadının oğlundan bahsedilmesi boşuna değildi.

Aynı yazıda talebelerin istifade ettikleri ders kitaplarının Rusça-Tacikçe (Farsça) hazırlandığı da dikkat çekicidir. Makalede bu tür okulların başarısının Müslüman medrese ve okullarında talebelerin "cahilleştirilmesine" karşı en büyük reklam olacağı açıkça belirtilmiştir. Makalede ayrıca Rus askerlerinin yardımıyla öğrencilerin çeşitli meslekler de edinecekleri, deri işletmeciliği ve ziraat alanlarında uygulamalı derslerin başladığı vurgulanmıştır (İz Samarkanda, 1871, 10 Mayıs, s. 61).

Turkestanskiye Vedomosti gazetesinin 10 Mayıs 1871 tarihli 15. sayısında, Tokmok Uezdine bağlı dört volostta her haneden dörder kopeek (kuruş) para toplanarak Tokmok okulunun ihtiyacını gidereceklerini, eğitimi geliştirme adına bunun diğer uездler tarafından örnek alınması gerektiği bildirilmiştir (Pojertvovanie, 1871, 10 Mayıs, s. 38). Bu bilgilerden Rusların bölgede eğitim işine, eğitimi kullanarak kendi emellerini gerçekleştirmeye dört koldan sarıldıkları anlaşılmaktadır.¹³

"İz Samarkanda", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 15, 10 Mayıs, s. 61.

"Pojertvovanie Kirgiz Tokmaksago uезда", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 9, 22 Mart, s. 38.

Vigilyanskiy, P., (1871). "Taşkentskoe uçilişe", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 4, 14 Şubat, s. 20. Makalede Taşkent Yüksek Okulu hakkında bilgi verilmiştir.

Bilim

Turkestanskiye Vedomosti gazetesinde Türkistan'ın çeşitli yönden bilimsel araştırılmasıyla ilgili makaleler neşredilmiştir. Jeoloji (Kratkiy Oçerk Geologiçeskih, 1871, s. 2-3), entomoloji (Novie Raboty, 1871, s. 15), paleontoloji (Eyhval'd, 1871, s. 3) bunların bazılarıdır. Makalenin devamında bu bilimsel çalışmaların künyeleri alanlarına göre verilmiştir.

¹³ *Turkestanskiye Vedomosti* gazetesinin diğer sayılarındaki bilgilerden yola çıkarak Rusların Türkistan'daki eğitim politikalarını anlatan çalışmalar için ayrıca bkz: (Egamberdiyev, 2005, s. 103-108).

Gazetede bilgilerden Rus yönetiminin bölgeyi keşfetme konusunda süreli yayınlarla sınırlı kalmadığı, daha ciddi çalışmaların yapılmasına da ön ayak olduğu görülmektedir. Örneğin, *Turkestanskiy Sbornik* (Türkistan Külliyyatı)'nın reklamı *Turkestanskiye Vedomosti* gazetesinde yapılmış, külliyyat için yazı istenmiş ve yayının ne aşamada olduğu, hangi ciltlerin neşredildiği, neşredileceği hakkında bilgi verilmiştir (*Turkestanskiye Vedomosti*, 1871, S. 1, 14 Ocak, s. 1; S. 3, 7 Şubat, s. 16; S. 5, 22 Şubat, s. 21).

Ayrıca gazetenin İlanlar kısmında bölgeyi ilgilendiren ne tür çalışmaların yapıldığı, yapılmakta olduğu, hangi süreli yayınlara abone alınması gerektiği konularında ilanlara sık sık yer verilmiştir (Bibliyografiya, 1871, 13 Eylül, s. 133). Çarlık Rusya yönetiminin doğuya doğru yayılma politikasında bilimin geldiği noktadan azami düzeyde istifade etmeye çalıştığı dikkat çekmektedir. Gerek Genel Valiliğin, gerek Rus bilim kurumlarının bölgenin keşfiyle ilgili çalışan şahısların daha gayretli olmaları için ödüllü yarışmalar düzenledikleri, onların ihtiyaç duyduğu maliyeti fonladıkları gazetede yazılara yansımıştır.

"Bibliyografiya", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 33, 13 Eylül, s. 133.

"Kratkiy oçerk geologičeskih izskaniy, proizvedennih v Turkestanskom krae v teçenii 1869 goda", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 1, 14 Ocak, s. 2-3.

"Novie raboti o Turkestanskih nasekomih", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 3, 7 Şubat, s. 15.

Eyhval'd, E., (1871). "Pis'mo Prof. Eyhval'da", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 1, 14 Ocak, s. 3.

"İzvestiya i zametki", (1871). S. 18, 31 Mayıs, s. 73-74. Yazıda İmparatorluk Doğa Bilimleri, Antropoloji ve Etnografya Severler Cemiyeti Türkistan Şubesi tarafından Moskova'da sergi düzenleneceği ve bunun hazırlıkları doğrultusunda yapılması gereken çalışmaların ayrıntıları paylaşılmıştır.

"İzvestiya i zametki", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 20, 14 Haziran, s. 82. 1871 yılında Saint Petersburg'da İmparatorluk Rus Arkeoloji Cemiyeti'nin kuruluşunun 25. yıldönümü vesilesiyle kurultay yapılacağı bildirilmiş ve orada Orta Asya arkeolojisini ilgilendiren konuların tartışılacağı yazılmıştır.

"O zapreşenii proizvodit' razvedki arheologičeskih redkostey, bez osobogo razreşeniya", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 12, 19 Nisan, s. 47. Gazetenin resmi yazılar bölümünde, bundan sonra bölgede yapılacak arkeolojik ve tarihi eser çalışmalarının izne bağlandığı bildirilmiştir.

"Obşestvennaya biblioteka v Taşkente", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 4 8 Kasım, s. 164. İlgili haberde Taşkent'te halk kütüphanesinin açılacağı ve orada ne tür süreli yayınların olacağı bildirilmiştir.

"Zadaçi, predlagaemye Turkestanskim Otdelom İmparatorskago Obşestva Lyubiteley Estestvoznaniya Antropologii i Etnografii", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 17, 24 Mayıs, s. 70. Yazıda İmparatorluk Doğa Bilimleri, Antropoloji ve Etnografya Severler Cemiyeti Türkistan Şubesi tarafından zooloji ve botanik alanlarında bazı araştırma hedeflerinin belirlendiği, ödüllü yarışmaların yapılacağı bildirilmiştir.

"Zasedanye uçrediteley Sredneaziatskago Obşestva v Taşkente", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 9, 22 Mart, s. 38. Yazıda 28 Ocak tarihinde Taşkent'teki Vladislavlev Kütüphanesinde gerçekleştirilen Orta Asya Cemiyeti Kurucu Kurulu toplantısı ve orada ele alınan meseleler, Genel Vali'ye gönderilen mektubun metni hakkında bilgi verilmiştir.

Coğrafya-Çevre

Gazetenin 30 Ağustos 1871 tarihli 31. sayısında neşredilen "Amu Derya'yı Eski Yatağına Döndürme Hakkında" adlı makalede, Amu Derya'nın yatağının değiştirilmesi ve Hive Hanlığı

halkın kuraklığa maruz kalması ve yer değiştirmesi uğruna nehrin yeni yatağı çevresine yeni Slav yerleşim yerlerinin oluşturulması ve bölgeyi sulama yoluyla azami düzeyde istifade etme teklif edilmiştir (K-iy, 1871, 30 Ağustos, s. 124). Aslına bakılırsa, Rusların bu fikirleri, Türkistan'ın günümüzde boğuşmaya başladığı kuraklık sorununun temellerini oluşturuyor denilebilir. Makalede sadece Hive halkını ölüme terk etme değil, bölgenin demografik, iklimsel yapısıyla oynama da teklif edilmiştir.

K-iy, (1871). "O povorote reki Amu Dar'i po staromu ruslu", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 31, 30 Ağustos, s. 124.

"Del'ta Amu-Dar'i", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 32, 6 Eylül, s. 127-128; S. 33, 13 Eylül, s. 132. Makalede Amu Derya'nın deltaları hakkında bilgi paylaşılmıştır.

"İzvestiya i zametki", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 19, 7 Haziran, s. 78. Çarlık Rusya Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesinin Türkistan Coğrafya Cemiyeti'ne Yedisu ve İli Ötesi bölgelerinin haritasını hediye ettiği bildirilmiştir. Gazetenin bu sayısında ek olarak Yukarı İli Bölgesinin haritası verilmiştir.

"O napravlenii Amu-Dar'i v Kaspiyskoe more", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 42, 15 Kasım, s. 168. "O Povorote Reki Amu Dar'i po Staromu Ruslu" makalesinin devamı niteliği şeklinde yazılan makalede Amu Derya'yı Hazar'a dökme ihtimali tartışılmıştır.

"Ozero Telekul'i uroçişe Telekul'-Tata", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 33, 13 Eylül, s. 132. Makalede Telekul Gölü ve bölgesi hakkında bilgi verilmiştir.

"Podvodnyy pereşeyek' mejdu Çernum' i Kaspiyskim' moryami", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 14, 3 Mayıs, s. 57. Makalede Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki bağlantı, Hazar'ın durumu anlatılmıştır.

Fedçenko, A., (1871). "O Magianskom bekstve", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 6, 1 Mart, s. 25-26; S. 7, 8 Mart, s. 29-30. Seri olarak neşredilen makalede Rusya'ya dâhil olunan Magian Beyliği hakkında coğrafi özellikleri başta olmak üzere bilgi verilmiştir.

Dış Politika

Rusların yayımlama emelleri Taşkent ile sınırlı değildi. Daha işgal edilecek Buhara, Hive, Hokand ve Yakup Bey'in Doğu Türkistan hanlıkları vardı. Gazete buralarla ilgili haberlere sık sık yer vermiş, ilgili haberlerde Rusların oralara huzur, gelişmişlik ve adalet getireceği propagandasını yapmayı ihmal etmemiştir. Gazete yönetimi yani Türkistan Genel Valiliğinin söz konusu hanlıklara özel muhabirler tayin etmiş olması da Ruslar açısından buraların ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Moğolistan, Çin, Hindistan, Afganistan ve İran komşu ülkeler olmaları hasebiyle gazete yönetimi tarafından dikkatle takip edilmiş ve buralarla ilgili önemli gelişmeler *Turkestanskiye Vedomosti*'de neşredilmiştir. Bu haberlerin genel olarak Rus Hariciye (Dışişleri) Bakanlığı'ndan geldiği belirtilebilir. Rusların bölgedeki en büyük rakibinin İngilizler olduğu açıktı. Gazete resmi bir yayın organı olduğundan İngilizlerin bölgeyle ilgili her adımını, Hindistan gibi kolonilerindeki önemli gelişmeleri sütunlarına taşımayı ihmal etmemiştir.¹⁴

Doğu Türkistan

"İz Kitaya", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 2, 29 Ocak, s. 11. Makalede Yakup Bey'in Döngenlerle savaşmakta olduğu bildirilmiştir.

"İzvestiya i zametki", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 21, 21 Haziran, s. 86. Gazetenin Haberler ve Notlar kısmında Doğu Türkistan'la ilgili dört haber birden verilmiştir.

¹⁴ Makarov, 2019 yılında okuduğu bir bildirisinde, *Turkestanskiye Vedomosti* gazetesinin 1880-1890 yılları arasındaki sayılarında "Büyük Oyun" yani Rus-İngiliz rekabetinin yansımalarına değinmiştir (2019, s. 31-35).

"Pravitel' Altışara", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 48, 27 Aralık, s. 190-191. Makalede Doğu Türkistan yöneticisi Yakup Bey hakkında bilgi verilmiştir.

"S Kitayskoy granitsı", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 5, 22 Şubat, s. 23-24. Yazıda Döngenler başta olmak üzere Doğu Türkistan'daki mevcut durum hakkında bilgiler paylaşılmıştır.

"S Kul'djinskoy granitsı", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 23, 5 Temmuz, s. 93; S. 24, 12 Temmuz, s. 97-98. Yazılarda Gulca sınırındaki olaylar anlatılmıştır.

"Vesti s Zapadno-Kitayskoy granitsı", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 11, 12 Nisan, s. 44. Yazıda Doğu Türkistan'daki durum, Yakup Bey'in, Döngenlerin ve Kalmukların faaliyetleri anlatılmıştır.

"Voenniye deystviya v Kul'djinskikh predelah", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 26, 26 Temmuz, s. 104-105; S. 27, 2 Ağustos, s. 107-109. Makaleler serisinde Gulca çevresinde meydana gelen askeri olaylar anlatılmıştır.

Ar-v, N., (1871). "Otnoşeniya naşi k Dunganam, Kaşgaru i Kul'dje", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 7, 8 Mart, s. 30-32. Doğu Türkistan'ın genel durumu, olaylar ve bunlara Rusların bakışı ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

A-v, N., (1871). "O Kul'dje", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 15, 10 Mayıs, s. 60-61; S. 16, 17 Mayıs, s. 63-65. Makalede Gulca'daki Müslümanların Çinlilere karşı ayaklanması ve devamındaki olaylar, genel olarak Gulca'nın siyasi, ekonomik, sosyal durumu anlatılmıştır.

İnanç, İslam, Hristiyanlık

Turkestanskiye Vedomosti gazetesinin 1871 yılındaki sayılarında din ve inanç konusunda Hristiyanlık ve İslam'la ilgili bazı yazıların neşredildiği görülmektedir. Öncelikle Çarlık Rusya yönetimi zaman kaybetmeden Türkistan Genel Valiliği'nde Hristiyan görevlilerin tayin ve masraf işlerini çözüme kavuşturarak onların 1872 yılından itibaren görevlerine başlamasını sağlamıştır (O Statah, 1871, 30 Ağustos, s. 123).

Ortodoks inancının propagandası (S Muzarta, 1871, 17 Mayıs, s. 66), Çin'den Yedisu'nun Sarkan köyüne yerleşen ve Hristiyanlığı kabul eden Solon, Sibo göçmenlerinin durumu gazetenin gündeminde olmuştur (Sarkanskaya, 1871, 1 Mart, s. 28; Pokrovskiy, 1871, 16 Ağustos, s. 116; 18 Ekim, s. 152; 1 Kasım, s. 160).

Müslümanlıkla ilgili ise gazetenin daha çok olumsuz yazılar neşrettiği, İslam'ın olumsuz yönlerini yazılarda ön plana çıkarmaya çalıştığı görülmüştür (İbragimov, 1871, 3 Mayıs, s. 55-57). Gazetede yazılarda Rus müelliflerin İslam fanatizmi üzerinde sıklıkla durdukları dikkat çekmektedir "N. A." kısaltması veya rumuzu kullanan bir yazar, Doğu Türkistan'daki Müslüman ve Çinlilerin din düşmanlığını Müslüman isyanları örneğinde ele alarak, bundan ne tür derslerin çıkartılması gereği üzerinde durmuştur (N., 1871, 1 Mart, s. 26-28).

"O ştatah eparhial'nago upravleniya v oblastyah Turkestanskago General-Gubernatorstva", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 31, 30 Ağustos, s. 123.

"S Muzarta", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 16, 17 Mayıs, s. 66.

"Sarkanskaya viselkovaya şkola", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 6, 1 Mart, s. 28.

İbragimov, Ş., (1871). "O mullah' v Kirgizskoy stepi", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 14, 3 Mayıs, s. 55-57.

N. A., (1871). "O Nastoyaşem polojenii musul'manskoy insurreksii v Kitae", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 6, 1 Mart, s. 26-28.

Pokrovskiy, V., (1871). "İz Sarkanskago viselka (Semireçenskoy oblasti)", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 29, 16 Ağustos, s. 116; S. 38, 18 Ekim, s. 152; S. 40, 1 Kasım, s. 160.

Ekonomi, Ticaret

Ekonomiyi iyileştirmeden bölgede kalıcı olmanın zor olduğunu iyi kavrayan Ruslar, bahar ve sonbaharda fuarlar düzenlemişlerdir. Gazetenin hemen her sayısının sonuna doğru Taşkent Fuar Komitesi'nin ürün fiyatlarını ve bölge ekonomisini ilgilendiren bilgiler yayınlanmıştır. Bu haberlerde yer alan bilgilerle hangi pazarda hangi ürünün hangi fiyata satıldığını öğrenmek imkânı sunulmaktadır (Vesennyaya, 1871, s. 29; Obyavlenie, 1871, s. 111; Svedeniya, 1871, s. 54).

O devirde piyasada Hokand ve Buhara tillası (altın), Hokand ve Buhara akçesi, Rus hafif gümüşünün tedavülde olduğunu gazetenin ekonomi kısmından öğreniyoruz. Bunların Taşkent'teki ruble karşılığı değerine de gazetede yer verilmiştir.

"Obyavlenie", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 28, 9 Ağustos, s. 111.

"Svedeniya", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 13, 26 Nisan, s. 54.

"Svedeniya", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 14, 3 Mayıs, s. 58.

"Vesennyaya yarmarka v Taşkente", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 7, 8 Mart, s. 29.

"O dohodah po Turkestanskomu krayu za 1870 god", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 43, 22 Kasım, s. 172. Yazıda Türkistan Valiliğinin 1870 yılındaki gelirleri verilmiştir.

"O dohodah Turkestanskago General-Gubernatorstva v 1872 godu", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 44, 29 Kasım, s. 176. Yazıda Türkistan Valiliğinin 1872 yılındaki tahmini gelir rakamları bildirilmiştir.

"O togovle Altışara s Semireç'em", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 4 8 Kasım, s. 164. Yazıda Yedisu ile Altışehir arasındaki ticari ilişkiler anlatılmıştır.

"Odnodnevnaya perepis v Taşkente", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 32, 6 Eylül, s. 128-129. Yazıda Taşkent'te gerçekleştirilen nüfus vd. şeylerin sayımı ve onun verileri aktarılmıştır.

"Otpравlenie karavana v Urumçı", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 36, 4 Ekim, s. 145; S. 41, 8 Kasım 1871, s. 164. Yazıda Urumçı'ya gönderilen Rus kervanı hakkında bahsedilmiştir.

"Ot yarmaroçnago komiteta", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 26, 26 Temmuz, s. 106. Yazıda kervan saraylardaki toptan ticaret ele alınmıştır.

"O torgah", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 26, 26 Temmuz, s. ekler; S. 27, 2 Ağustos, s. ekler. Arıs kömür yatağı ve Aral donanması için saksaul hazırlama üzerine ihaleler verilmiştir.

"Poslednee zasedanie kommerçeskago s'ezda", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 1, 14 Ocak, s. 5. Makalede bölgedeki Rusların ve yerli tüccarların toplantısı ve orada kabul edilen kararlar anlatılmıştır.

"Torgovoe dvijenie angliçan v Srednyuyu Aziyu", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 1, 14 Ocak, s. 4-5. Makalede İngilizlerin Türkistan'daki ticari faaliyetleri ele alınmıştır.

"Tseni s 1 po 16 maya 1871 goda", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 20, 14 Haziran, s. 82. Tabloda Zerefşan pazarlarındaki fiyatlar verilmiştir.

"Tseni tovaram na Taşkentskoy Birje", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 16, 17 Mayıs, s. 66; *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 24, 12 Temmuz, s. 98; S. 26, 26 Temmuz, s. 106; S. 27, 2 Ağustos, s. 110; S. 28, 9 Ağustos, s. 114; S. 29, 16 Ağustos, s. 118; S. 30, 23 Ağustos, s. 122. Taşkent Borsası'ndaki fiyatlar aktarılmıştır.

Kostenko, L., (1871). "Sredne-Aziyatskaya torgovlya", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 5, 22 Şubat, s. 21-23. Makalede Türkistan ticareti hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

Zagryajskiy, G., (1871). "O napravlenii torgovih putey v Turkestanskom krae", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 11, 12 Nisan, s. 43-44. Makalede Türkistan'daki ticaret yolları ve bunların geliştirilmesi üzerinde durulmuştur.

Knyaz Urusov, (1871). "Kakoe finansovoe uçrejdenie neobhodimo dlya Turkestanskago kraya", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 8, 15 Mart, s. 31-33. Makalede Türkistan'ın mali durumu analiz edilmiş ve bu alanda gelişme kaydedilmesi için ne tür kurumun oluşturulması gerektiği

belirtilmiştir.

Matbuat

Askeri, ticari, bilim ve elçilik heyetlerinin gözlemleri, gazetenin hemen her sayısında neşredilmiştir. Rus yönetimi böyle yapmak suretiyle bölgedeki sorunların uzmanlar tarafından çözüme kavuşturulmasına katkıda bulunmuşlardır. Başka bir deyişle Çarlık Rusya'nın Doğuya doğru ilerlemesinde gazeteler, bilgilerin gerekli yerlere ve şahıslara ulaştırılması işlevini yaparak meselelerin çözümü için güç birliği yapılmasına, bilgi birikiminin oluşmasına ve Rusların Türkistan'da başarı sağlamasına katkıda bulunmuşlardır.

Turkestanskiye Vedomosti gazetesinin 1871 yılındaki sayılarından Türkistan'da yaşanan bazı ilklere de şahit olmak mümkündür. Gazetenin 12 Nisan 1871 tarihli 11. sayısında Taşkent'te ilk defa Şahmardan İbragimov tarafından Sart (Türk) dilinde takvim hazırlandığını öğreniyoruz. İlgili haberde 500 adet basılan takvimin iki günde satıldığı ve takvimin ikinci baskısının hazırlanmakta olduğu bildirilmiştir (Kalendar, 1871, s. 45).

"Kalendar na Sartovskom' nareçii", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 11, 12 Nisan, s. 45.

"Bibliyografiya", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 33, 13 Eylül, s. 133. Bu yazıda önemli buldukları ve basılacak kitap, dergi ve gazete makalelerinin listesi paylaşılmıştır. Gazetenin devam eden sayılarında bu bibliyografya devam ettirilmiştir.

Rus Propagandası ve Rusların Bölgeye Yerleştirilmesi

Rus yönetiminin her konuda önceliği, Çarlık Rusya'dan gelen Ruslara verdiği gazetede bilgilerin anlaşılmalıdır. Yerli halka "medeniyet" getirdiğine inanan Ruslar, daha işgalin ilk yıllarında bölgenin Ruslaştırılması konusunda çalışmalarını başlatmışlardır. Bu politika çerçevesinde Rus ve Ukraynalı göçmenlerin Türkistan'a yerleştirilmesi, göçmenler için iyi şartların oluşturulması (Mesnosti, 1871, 3 Mayıs, s. 58) konularında çalışmalar yapmışlardır.

Ruslar kendi propagandaları için çeşitli araçları kullanmışlardır. Bogdanov tarafından kaleme alınan bir yazıda, Semerkant'taki Ramazan Bayramı dolayısıyla 90 yaşındaki Molla Pir Nazar'ın "Rusların gelmesiyle halk arasına huzurun geldiği ve rüşvetçi, zalim yerel yöneticilerden kurtulduklarını" anlattığı haberine yer verilmiştir. Yazar bir molladan bu tür söz dinlediğine şaşırıldığını belirtmiştir (1871, 7 Şubat, s. 16).

"Mesnosti Semireçenskogo kraya, prednaznaçenniya dlya vodvoreninya na nih poselentsev", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 14, 3 Mayıs, s. 58.

Bogdanov, M.G., (1871). "İz' Samarkanda", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 3, 7 Şubat, s. 16.

"Nauçnie rezul'tatı ekspeditsii k Krep. Kizil-Arvat", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 20, 14 Haziran, s. 82. Yazıda Türkmenler tarafından Kızıl Rabat kalesinin işgal edilmesinin faydaları anlatılmıştır.

"Lyubitel'skiy spektakl' 8-go yanvarya", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 2, 29 Ocak, s. 12. Makalede Taşkent'te 8 Ocak'ta oynanan "Mişura" komedi oyunu hakkında seyirci düşüncesi paylaşılmıştır.

Maev', N., (1871). "Naşe polojenie v Sredney Azii", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 20, 14 Haziran, s. 80-82; S. 21, 21 Haziran, s. 84; S. 22, 28 Haziran, s. 89. Makalede Rusların bölgeyi işgali, konumu ve bölgeye "katkıları" anlatılmıştır.

Hava Durumu

Ruslar açısından bölgeyle ilgili her şey önemliydi. Genelde bölgede meydana gelen olağanüstü hava durumları, olağanüstü doğa olaylarına ilişkin bilgiler bu felaketlere bizzat şahit olan kimselerin mektuplarının yayınlamasıyla gündeme getirilmiştir. 1871 yılında Ura

Töbe'deki kırmızı duman gazetede haber olmuştur (Krasnyy Tuman, 1871, 17 Mayıs, s. 66; Antipin, 1871, 20 Eylül, s. 137). İlgili yazılarda doğadaki bu olağanüstü olayların bilim adamları tarafından incelenmesi ve nedenlerinin açıklanması istenmiştir.

"Krasny tuman v Ura-Tyube", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 16, 17 Mayıs, s. 66.

"Meteor", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 6, 1 Mart, s. 28.

Antipin, A., (1871). "İz Ura-Tyube", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 34, 20 Eylül, s. 137.

Zemnov, P., (1871). "İz Vernago", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 27, 2 Ağustos, s. 109. Yazıda Almata'nın hava durumu ve meydana gelen deprem hakkında bilgi verilmiştir.

Seyahat ve Gezi Notları

Türkistan'ın Ruslar tarafından bilimsel olarak keşfedilmesinde büyük emekleri olan, "Tanrı Dağları Coğrafyası Materyalleri" vd. çalışmaları için Rus İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti altın madalyalarına layık görülen Baron Aleksandr Kaul'bars'ın 1870-71 yıllarındaki Almata'dan (Verny) Gulca'ya (Kul'dja) yaptığı seyahat notları ilk olarak *Turkestanskiye Vedomosti* gazetesinin 19 Nisan 1871 tarihli 12. sayısında neşredilmiştir (Kaul'bars', 1871, 19 Nisan, s. 47-50). Daha sonra Osmanlı-Rus Savaşı'na (93 Harbi) da iştirak eden Kaul'bars, bu yazısında Doğu Türkistan'ın coğrafi özellikleri, bitki türleri, doğal zenginlikleri, bölgenin Türk halkları, Kalmuklar ve Döngenlerin yerleşim yerleri, şehirleri, giysileri, kullandıkları terimleri, misafir ağırlama özellikleri, diplomasinin incelikleri, mahkeme çeşitleri, kültür farkı gibi onlarca farklı hususta ilginç bilgiler vermiştir. Kaul'bars'ın İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti'nin altınlarını boşuna kazanmadığı yazıdaki dikkatlerden kaçmayan önemli ayrıntılardan açıkça anlaşılmaktadır. Yazıdan ayrıca Doğu Türkistan'daki Rus istihbaratının da örgütlü çalıştığı görülmektedir. 1871 yılının mayıs ayında Rus askerlerinin Gulca'yı işgal etmesinden dolayı (*Turkestanskiye Vedomosti*, 1871, 5 Temmuz, s. 91), Doğu Türkistan hakkında çokça yazı neşredilmiştir.

Turkestanskiye Vedomosti, (1871). S. 23, 5 Temmuz, s. 91.

Kaul'bars', A.V., (1871). "Poezdka v Kul'dju", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 12, 19 Nisan, s. 47-50.

"Doroga v Tyan-Dzin", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 1, 14 Ocak, s. 4. Makalede Tyan-Dzin'e olan seyahat anlatılmıştır.

"İz Samarkanda", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 15, 10 Mayıs, s. 61. Yazıda Askeri Valinin ailesiyle Semerkant'a yaptığı ziyaretin ayrıntıları verilmiştir.

"İz Vernago", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 30, 23 Ağustos, s. 120-121. Makalede Genel Valinin Almata ziyareti hakkında bilgiler verilmiştir.

"İz Yujno-Tarbagatayskago otryada", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 4, 14 Şubat, s. 18. Yazıda Tarbagatay bölgesindeki etnik ve siyasi durum anlatılmıştır.

"Komandirovka doktora Sadovskago v Buharu", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 21, 21 Haziran, s. 86. Haberde Buhara Emiri'nin üçüncü oğlu Abdullah Fatah Han'ın ağır hastalanması üzerine Genel Vali tarafından Dr. Sadovskiy'in Buhara'ya gönderildiği anlatılmıştır.

"Poezdka g. Forsita v Yarkend, osen'yu 1870 goda", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 19, 7 Haziran, s. 78; S. 40, 1 Kasım, s. 159-160. Makale serisinde Hindistan'dan gelen Forsyth'in Yarkent seferi hakkında bilgi verilmiştir.

"Poseşenie g. General'-Gubernatorom Zaravşanskago okruga", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 17, 24 Mayıs, s. 68-69. Makalede Genel Vali'nin Zerefşan Vilayetine ziyareti ayrıntılarına yer verilmiştir.

"Posol'stvo K.V. Struve v Buharu", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 15, 10 Mayıs, s. 61; S.

21, 21 Haziran, s. 85-86; S. 23, 5 Temmuz, s. 92-93. Makale serisinde Struve'nin Buhara Hanlığı'na elçilik seyahati anlatılmıştır.

"Prazdnik 22-go iyulya v Kul'dje", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 32, 6 Eylül, s. 128. Gulca'nın Ruslar tarafından işgali dolayısıyla düzenlenen saltanat hakkında bilgiler verilmiştir.

Arendarenko, G., (1871). "Çulak'-Kurgan", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 4, 14 Şubat, s. 17. Makalede Şimkent uezdinin kuzeybatısında bulunan Çolak Kurgan köyü hakkında ayrıntılı bilgiler paylaşılmıştır.

Dmitrovskiy, V., (1871). "Za-Dar'inskiy Kray", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 43, 22 Kasım, s. 170-171. Makalede Hucend, Ura Töbe, Cizak bölgeleri hakkında bilgiler paylaşılmıştır.

Fedçenko, A., (1871). "İz Kokanda", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 23, 5 Temmuz, s. 94; S. 26, 26 Temmuz, s. 105; S. 27, 2 Ağustos, s. 109; S. 35, 27 Eylül, s. 139-141. Yazar makalesinden Mahram şehrinden başlamak üzere Hokand ziyareti hakkında bilgiler vermiştir.

Fedçenko, A., (1871). "Zametka o stepi Kızıl-Kum", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 22, 28 Haziran, s. 89-90. Makalede bilim adamının Kızıl Kum'a yaptığı gezinin ayrıntıları anlatılmıştır.

Horoşhin, A., (1871). "Katta-Kurganskiy otdel", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 45, 6 Aralık, s. 179. Makalede Zerefşan'ın Katta Kurgan bölgesine yapılan seyahatın notları aktarılmıştır.

M., (1871). "Razskaz torgovtsa Abrosimova", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 43, 22 Kasım, s. 171-172; S. 44, 29 Kasım, s. 176; S. 45, 6 Aralık, s. 180; S. 48, 27 Aralık, s. 191-192. Makale serisinde tüccar Abrosimov'un Hive seyahatına yer verilmiştir.

M-v. N., (1871). "Poseşenie g. General-Gubernatorom Pri-İliyskago kraya", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 37, 11 Ekim, s. 147-148; S. 38, 18 Ekim, s. 150-152. Makale serisinde Askeri Vali Kaufmann'ın Gulca'ya yaptığı ziyaretin ayrıntıları anlatılmıştır.

Yançevskiy, S., (1871). "İz Taşkentskoy jizni", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 11, 12 Nisan, s. 45-46. Makalede Taşkent'te dört mevsimde nelerin yaşandığı, özellikle kültürel ne tür faaliyetlerin yapıldığı anlatılmıştır.

Ulaşım

Türkistan'ın stratejik coğrafi konumu ve ticaret açısından önemi Ruslar tarafından daha o zamanlar iyi anlaşılmıştır. Gerek Güney Asya'ya, gerek İran üzerinden Ortadoğu'ya, gerekse Doğu Türkistan'dan Çin'e açılan kapı olarak Türkistan önemli bir merkez konumundaydı. *Turkestanskiye Vedomosti* gazetesindeki yazılardan bu coğrafyanın stratejik konumunun çok iyi fark edildiği açıkça anlaşılmaktadır.

"O toçnom ispolnenii obyazatel'stvah i suşestvuyuşih uzakoneniy", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 47, 20 Aralık, s. 187-189. Bölgenin posta işletmesinin ayrıntıları verilmiştir.

"Parohodstvo v zapadnoy Sibiri", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 15, 10 Mayıs, s. 62. Yazıda Batı Sibiry'a da gemi ulaşımının geliştirilmekte olduğu ve bunun Türkistan ekonomisine katkıları anlatılmıştır.

"Soobşenie s İssık-Kulem i Narinom", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 13, 26 Nisan, s. 54. Haberde Boom Vadisi üzerinden Isık Göl ve Narın arasında araba yolunun açıldığı bildirilmiştir.

"Svedeniya", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 37, 11 Ekim, s. 149. Tabloda Türkistan'daki şehirlere yük taşımanın fiyatlarının deve, at ve arabaya göre ne kadar olduğu verilmiştir.

Tıp

"Misl o farmakognoziçeskoj kollektcii Turkestanskago kraya", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 6, 1 Mart, s. 28. Yazıda 12 Şubat'ta Taşkent'te yapılan toplantıda Türkistan'da eczacılıkta kullanılabilecek bitki ve malzemelerin tespitinin dile getirildiği bildirilmiştir.

“Mineral’nie istočniki bliz Taşkenta”, (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 6, 1 Mart, s. 28. Yazıda 12 Şubat’ta Taşkent’te yapılan toplantıda Taşkent yakınlarındaki şifalı sular ve kaplıcaların konuşulduğu bilgisi verilmiştir.

“O Sposobah’ vıraçevaniya u tuzemtsev’ Turkestanskago kraya”, (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 34, 20 Eylül, s. 136. Makalede Türkistan yerli halkının tıp uygulamaları ve inanışları anlatılmıştır.

Grebenkin, A., (1871). “Şur”, *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 35, 27 Eylül, s. 141. Yazıda Şur’daki kaplıcalar ve şifalı sular hakkında bilgi verilmiştir.

Morev, İ., (1871). “O neobhodimosti ustroystva v g. Taşkent leçebnitsı dlya prihodyaşih”, *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 13, 26 Nisan, s. 54. Yazıda Taşkent’te sadece bir doktorun mevcut olduğu ama halkın sayısının artmakta olduğu, bundan dolayı şehre hastane inşa edilmesi gerektiği bildirilmiştir.

Topoğrafya

“Raboti Voенno-Topografiçeskago otdela v 1870 goda”, (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 5, 22 Şubat, s. 24; S. 19, 7 Haziran, s. 78. Yazılarda askeri topoğrafya bölümünün 1870 yılında Taşkent, Şimkent ve Semerkant’ta yaptığı çalışmalar anlatılmıştır.

Horoşhin, A., (1871). “Sugut’. Topografiçesko-etnografiçeskie oçerki”, *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 46, 13 Aralık, s. 183-184. Semerkant’a bağlı Sugut’un topoğrafisi, etnografyasıyla ilgili bilgiler paylaşılmıştır.

M. N., (1871). “Topografiçeskiy oçerk Aralo-Kaspiyskoy nizmennosti”, *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 13, 26 Nisan, s. 51-52. Makalede Aral ve Hazar düzlüğünün topoğrafyası hakkında bilgiler verilmiştir.

Yeraltı Kaynaklar

“Zolotopromişlennost’ v Turkestanskom krae”, (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 23, 5 Temmuz, s. 91-92; S. 24, 12 Temmuz, s. 95-96. Makalede Türkistan’daki altın üretimi konusu ele alınmıştır.

Fabian, E., (1871). “O kul’djinskih kamennougol’nih kopyah v okrestnostyah ukr. Bayandan”, *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 34, 20 Eylül, s. 136. Gulca yakınlarındaki taşkömür ocağı hakkında bilgi verilmiştir.

Genoh, G., (1871). “Otskivanie podzemnih istočnikov”, *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 13, 26 Nisan, s. 52-54. Makalede bor, arduvaz gibi yeraltı kaynaklarını nasıl incelemek gerektiği üzerinde durulmuştur.

Krauze, İ., (1871). “O neftyanih istočnikah v Kokandskom Hanstve”, *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 2, 29 Ocak, s. 8-9. Makalede Hokand Hanlığı’nın petrol yatakları hakkında bilgi verilmiştir.

Sanayi, Zanat ve Üretim

“Lesopil’niy zavod v g. Vernom”, (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 33, 13 Eylül, s. 133. Makalede Almata’daki ağaç kesme fabrikası hakkında bilgi verilmiştir.

“O gornozavodskoy promişlennosti Kul’djinskago Hanstva”, (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 42, 15 Kasım, s. 166-167. Makalede Gulca’daki maden işletmeciliği hakkında bilgi verilmiştir.

“Remeslennaya deyatel’nost tadjikov’ Zaravşanskogo okruga”, (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 31, 30 Ağustos, s. 123-124. Makalede Zerefşan bölgesindeki Taciklerin zanaatları hakkında bilgi verilmiştir.

“Videlka tuzemnago oruciya v Turkestanskom krae”, (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 31, 30 Ağustos, s. 124. Makalede Türkistanlıların silahları ve bunların nasıl üretildiği hakkında bilgi

verilmiştir.

Kuşakeviç, A., (1871). "Gonçarniy promisel' v Hodcentskom' uezde", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 4, 14 Şubat, s. 17-18. Makalede Hucend uezdindeki çömlekçilik anlatılmıştır.

İpekçilik

"Obyavlenie", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 7, 8 Mart, s. 29. İlanda bölge ipekçiliğini korumak için koza ihraç ve ithalatının yasaklandığı bildirilmiştir.

"Zametka o boleznii şelkoviçnih' çervey", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 2, 29 Ocak, s. 11-12. Makalede ipeğe zarar veren böceklerle nasıl mücadele edilmesi konusu ele alınmıştır.

Adamolli, Yu., (1871). "Razvedenie şelkoviçnih' çervey v Sredney Azii", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 36, 4 Ekim 1871, s. 143-145. Makalede Türkistan'daki koza bakımı üzerinde durulmuştur.

Raevskiy, N., (1871). "O merah dlya razvitiya i uluçşeniya şelkomotaniya v' Turkestanskom' kraye", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 1, 14 Ocak, s. 3-4. Makalede bölgedeki ipek üretimi ve işletmesinin durumu hakkında bilgi verilmiş, bu alanın geliştirilmesi için yazar tarafından 6 maddede öneriler sıralanmıştır.

İdare, Hukuk

"Zametki o Kogistane", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 22, 28 Haziran, s. 87-89. Makalede Zereşan'daki Kogistan Beyliği hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

G. (Greibenkin), A., "Rodoslavnaya Mangitskoy dinastii", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 14, 3 Mayıs, s. 55. Makalede Mangıt sülalesinin hanları hakkında bilgi verilmiştir.

"Magianskiye, Farabskiye i Kştutskiye vladeniya", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 3, 7 Şubat, s. 15. Makalede Zereşan'ın söz konusu bölgeleri hakkında bilgi verilmiştir.

"Namanganskiy okrug Kokandskago Hanstva", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 29, 16 Ağustos, s. 116. Makalede Hokand Hanlığı'na bağlı Namangan şehri ve civarı hakkında bilgiler paylaşılmıştır.

"Po voprosu ob uçastii poverennih v sud biev", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 23, 5 Temmuz, s. 91. Yazıda Rusların yerel halk mahkemelerine başvurmaması doğrultusunda karar neşredilmiştir.

"Rasporyajeniya Semireçenskogo oblastnogo naçal'stva", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 28, 9 Ağustos, s. 111-112. Gulca'nın işgalinden sonra Genel Valilik bölge halkına kendilerine yönetici seçmeleri, kölelerin azad edilmesi vs. konularda kararlar almıştır.

D. V., (1871). "Materialı dlya yuridiçeskoy statistiki Turkestanskago kraya", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 21, 21 Haziran, s. 84-85. Yazıda Türkistan'ın Hucend Uezdindeki hukuki davaların istatistikleri verilmiş, değerlendirmeler yapılmıştır.

Peyntal', P., (1871). "Po povodu zametok "O Narodnom samoupravlenii u Kara-Kirgiz" pomeşennih' v No. 2 Turkestanskij' Vedomostey", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 9, 22 Mart, s. 35-37. Makalede yazar Kırgızların yönetimi, örf-adetleri hakkında kendi bilgilerini paylaşmıştır.

Zagryajskiy, G., (1871). "Zametki o narodnom samoupravlenii u Kara-Kirgiz'", *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 2, 29 Ocak, s. 7-8. Makalede Kuzey Kırgızistan'daki Kırgızların idare şekli, gelenekleri, töreleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

Ziraat, Hayvancılık

"İrrigatsionniye rabotı v okrestnostyah Taşkenta", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 12, 19 Nisan, s. 50. Yazıda Taşkent etrafındaki sulama çalışmaları hakkında bilgi verilmiştir.

"O razvedenii v Sredney Azii amerikanskogo hlopka", (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S.

43, 22 Kasım, s. 172. Makalede Amerikan cinsi pamuğun bölgede iyi yetiştiği bildirilmiştir.

“O sostoyanii skotovodstva v Turkestanskom krae”, (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 3, 7 Şubat, s. 15-16. Yazıda Türkistan hayvancılığı hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

“O vinograde i vinodelii v Turkestanskom' krae”, (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 47, 20 Aralık, s. 186-187. Bu makalede Türkistan'daki üzümçülük ve şarap üretimi üzerine bilgiler, yerli üzüm çeşitleri hakkında bilgi verilmiştir.

“Opit poseva v Turkestane amerikanskogo hlopka”, (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 12, 19 Nisan, s. 50. Yazıda Türkistan'da Amerikan cinsi pamuğun yetiştirilme tecrübesi hakkında bilgi verilmiştir.

“Proizvodstvo hlopka v doline reki Borohudzir”, (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 2, 29 Ocak, s. 9-10. Makalede Doğu Türkistan'ın Borohucir Nehri Vadisindeki pamuk üretimi hakkında bilgi verilmiştir.

“Vinodelie v Taşkente”, (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 4, 14 Şubat, s. 19. Makalede şarap uzmanı N.N. Rayevskiy'in Taşkent'te üzümçülük ve şarap üretimi üzerine çalışmaları, yerli üzüm çeşitleri hakkında bilgi verilmiştir.

G. (Grebekın), A., (1871). “Bang”, *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 8, 15 Mart, s. 33. Makalede kenevirin tarihi, Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde nasıl ve ne kadar yetiştirildiği, nerelerde kullanıldığı anlatılmaktadır.

Krauze, İ., (1871). “Po povodu opitov g. Raevskogo”, *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 8, 15 Mart, s. 34. Yazıda Raevskiy'in bölgede üzümçülüğü geliştirme girişimleri desteklenmiştir.

Mışenkov, D., (1871). “Neskol'ko slov po povodu nedostatka vodi v golodnoy stepi”, *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 39, 25 Ekim, s. 155-156. Makalede bozkırı sulama meselesi üzerinde durulmuştur.

Zen'kov, Pav., (1871). “Ekspluatatsiya zemnoy poverhnosti v Kirgizskoy stepi”, *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 2, 29 Ocak, s. 11; S. 10, 5 Nisan, s. 41-42; S. 24, 12 Temmuz, s. 96-97. Makale serisinde Kazak bozkırının tarım alanında kullanılma durumu ele alınmıştır.

Bitkiler, Ormanlar

“Zametki o flore i faune Zarafşanskoy dolini”, (1871). *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 1, 14 Ocak, s. 1-2. Makalede Zereşan Vadisinin bitki zenginliği hakkında bilgi verilmiştir.

Fedçenko, A., (1871). “Neskol'ko slov o Professore N.N. Kaufmane”, *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 3, 7 Şubat, s. 16. Yazıda Moskova'da hayatını kaybeden Profesör Nikolay Kaufman'ın bölge bitkilerini araştırdığı anlatılmıştır.

Krauze, İ., (1871). “O kosmetičeskih' sredstvah', upotreblyaemih' tuzemnymi jeşinami Turkestanskogo kraya”, *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 47, 20 Aralık, s. 187. Makalede Türkistan bölgesindeki kadınların süs olarak kullandığı bitkiler ve karışımlar anlatılmıştır.

Krauze, İ., (1871). “Zametki”, *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 25, 19 Temmuz, s. 100-101. Makalede tıp ve sanayi alanlarında kullanılacak bölgede yetişen bitkiler hakkında bilgi verilmiştir.

Titov, (1871). “O lesovodstve v Kirgizskoy stepi”, *Turkestanskiye Vedomosti*, S. 14, 3 Mayıs, s. 57-58. Makalede Kazak bozkırının en büyük eksikliği olan ormanlar üzerinde durulmuştur.

Sonuç

1871 yılına ait *Turkestanskiye Vedomosti* Gazetesi'nin sayfalarında Türkistan ile ilgili yüzden fazla hacimli makale neşredilmiştir. Bu makalelerde Türkistan'ın o devirdeki pek çok alanıyla ilgili meseleler gündeme getirilmiştir. Rusların öncelikli hedefinin o yıllarda bölgeyi her yönden keşfetmek olduğundan gazetede yazıların çoğu bu doğrultuda kaleme alınan yazılardan (rapor, bildiri, analiz, gezi notu vd.) oluşmuştur. Gazete yazarlarının büyük çoğunluğu Rusyalı

müelliflerdir. Gazete bölgeyle ilgili diğer Rus yayın organlarında neşredilen çalışmalarını bazen sütunlarına taşımıştır. *Turkestanskiye Vedomosti*, resmi bir yayın organı olmasına karşılık Türkistan halkı, tarihi, coğrafyası, dini, ekonomisi gibi pek çok konuda doyurucu ve birinci elden önemli bilgiler paylaşmıştır. O dönemin şartlarında gazete bazen adeta bilimsel dergi görevi de üstlenmiştir. Gazetede verilen istatistik veriler gerek ait olduğu dönemin tahlilini yapmak gerekse de günümüz Türkistan'ın durumunu ortaya koymak için karşılaştırmalı analiz imkânı sunmaktadır. Çarlık Rusya dönemindeki Türkistan'ın durumunu derinlemesine ortaya koymak için *Turkestanskiye Vedomosti* Gazetesinin 1918 yılına kadarki bütün sayılarının (6406) incelenmesi son derecede elzemdir.

Summary

The history of Turkestan of the Tsarist Russia period is still not fully studied and presented. The *Turkestanskiye Vedomosti* Newspaper, which was the official publication of the General Governorship of Turkestan between 1870-1917, is one of the periodicals which thoroughly reflected that period of the Turkestan history. In this study, the issues of the newspaper in 1871 were examined scrupulously. As the result of the study and evaluation of the newspaper, it has been concluded that the newspaper is an important source of information in multiple areas, such as the history of Turkestan, its culture, social structure, cities, education and economy of that period. The newspaper articles cover the topics of peoples and ethnic groups living in the region, its geographical features and policies of other states towards the region. In this newspaper, ambitions of Russia towards the region are reflected in the best way.

The newspaper contributed to the expansion of the Tsarist Russia to the East by delivering information to the necessary places and people providing unity of powers for solving issues, data accumulation and achievement of success of Russia in Turkestan.

On the pages of the *Turkestanskiye Vedomosti* of 1871, more than a hundred big articles about Turkistan were published. In 48 issues of the newspaper studied articles on archeology, biology, stock market, geography, religion, education, economy, entomology, ethnography, folklore, animal farming, law, geology, statistics, cosmetics, mining, finance, publishing, architecture, paleontology, industry, travel, medicine, history, commerce, topography, transportation, craft and agriculture were published.

Issues related to many areas of life in Turkestan of that period were brought up in these articles. Since the primary goal of Russia in those years was to explore the region far and wide, most of the articles in the newspaper are written in the form of report, declaration, analysis, travel note etc. The vast majority of the newspaper writers are Russian authors. The newspaper sometimes carried to its columns the articles related to the region, which were published in other Russian media organs. Although the *Turkestanskiye Vedomosti* was an official media organ, people of Turkestan were able to share important firsthand information on a number of topics such as history, geography, religion and economy. In the conditions of that time, the newspaper sometimes served as a scientific journal. The statistical data issued in the newspaper provides the opportunity for comparative analysis of both the period to which it belongs and today's Turkestan. It is essential to study all the issues (6406) of the *Turkestanskiye Vedomosti* Newspaper until 1918 in order to reveal the situation in Turkestan in the period of Tsarist Russia in depth.

Kaynakça

- Ayagan. B. (gl.red) (2005). Zagryajskiy Grigoriy Semenoviç, *Kazahstan natsional'naya entsiklopediya*, (C. 2, s. 367), Almata: Kazak entsiklopediyası.
- Babadjanova, Alima. (1990). *Evgeniy Karloviç Betger- istorik, bibliyograf, bibliotekoved (1917-1956 gg.)*, (Doktora Tezi), Taşkent Devlet Üniversitesi, Taşkent.
- Bashanov, Mihail. (2005). Grebenkin Afanasiy Davidoviç, *Russkiye voennye vostokovedi do 1917 goda. Biobibliografiçeskiy slovar'*, s. 66, Moskva: Vostochnaya literatura.
- Betger, Evgeniy. (1926). *Pereçen pomeşennih v "Turkestanskikh Vedomostyah" statey i zametok, otnosyaşihşya do oblastey, nune vkhodyaşih v Tadjikistan*, Taşkent: Pravitel'stvo TASSR.
- Betger, Evgeniy. (1927). Rospis stat'yam i zametkam po istorii i arheologii Sredney Azii, pomeşennim v gazete "Turkestanskije Vedomosti" za vremya ee suşestvovaniya (28 aprelya 1870 - 15 dekabrya 1917), V.V. Bartholdu *Turkestanskije druz'ya, uçeniki i poçitateli*, Taşkent, 481-531.
- Egamberdiyev, Mirzahan, (2002). *Türkistanskiye Vedomosti Gazetesi"ne göre Türkistan'da ruslaştırma siyaseti (1870-1917)*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Egamberdiyev, Mirzahan. (2005). Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki eğitim politikası (1870-1917), *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), s. 103-108.
- Fokin, N. (2000). Zabıty vostokoved: A. Horoşhin, *Gipanis*, 33, Erişim adresi: <http://www.gipanis.ru/?level=1087&type=page>.
- Horoşhin, Aleksandr. (1872). Samarkand, *Turkestanskije Vedomosti*, S. 44, 7 Kasım, s. 177-178.
- Horoşhin, Aleksandr. (1876). *Sbornik statey kasayuşihşya Turkstanskago kraya*, Taşkent: tipografiya i hromolitografiya A. Tranşelya.
- Kartayeva, Tattıgul. (2001). *Gazeta "Turkestanskije Vedomosti": (1870-1917 gg.) kak istochnik istoriı etnografii Kazahstana. Bibliografiçeskiy ukazatel'*, Almata: Gylym.
- Kartayeva, Tattıgul. (2007). "Turkestanskije Vedomosti"– etnografiçeskie rasskazi. biblioteka kazahskoy etnografii. 44 Tom., 2-oe Dopolnennoe. *Sbornik Kommentarii*, Astana: Altın Kitap.
- Kartayeva, Tattıgul. (2019). Kazak ve Turkestanskiye Vedomosti gazeteleri ışığında 20. yüzyıl başı Kazak basınında Türkiye konulu haberler, *19 Mayıs'ın 100. Yıldönümünde Atatürk ve Türk İstiklâli Uluslararası Sempozyumu (15-18 Mayıs 2019)*, Ankara: Yorum matbaacılık.
- Kerimova, Hatice. (2019). *Türkistan Genel Valiliği'nde idari sistemin oluşumu ve gelişim süreci (1865-1897)*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. Erişim adresi: <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/ET001084.pdf>.
- Kudinova, Ol'ga. (1982). "Turkestanskije Vedomosti"– pervaya peçatnaya gazeta v Sredney Azii: 1870-1900, Moskova: İzdatel'stvo Lomonosovskogo Universiteta.
- Lyuşkeviç, Fanya. (1971). Etnografiçeskaya gruppa İrani, *Zanyatiya i bit narodov Sredney Azii*, Leningrad: Nauka, 36-72.
- Makarov, İ.V. (2019). 'Bolşaya igra' v 1880-1890-h gg. v otrajenii gazetı 'Turkestanskiye Vedomosti', *Voprosı istorii, arheologii, politiçeskih nauk i regionovedeniya. sbornik materialov XV vserossiyskoy (s mejdunarodnum uçastiyem) nauçnoy konferentsii studentov, mağistrantov, aspirantov i molodih uçenuh. 29-30 aprelya 2019*, (s. 31-35), Tomsk: İzdatel'skiy dom Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta.
- Nurbekov, Saken. (2006). *Turkestanskije Vedomosti: istoriya, ekonomika, politika*. Ders kitabı, Almata: Al Farabi Üniversitesi Yay.
- Ostroumov, Nikolay. (1908). *Sartı. Etnografiçeskie materialı (obşiy oçerk')*, Taşkent: tipografiya gazetı "Sredneaziatskaya Jizn".
- Rijenkov, M.R.. (1986). *Gazeta "Turkestanskije Vedomosti": 1970-1917 gg.*, *Voprosı istorii*, S.

- 10, 178-183. Erişim adresi: <https://biblio.kz/m/articles/view/%D0%93%D0%90%D0%97%D0%95%D0%A2>
- Sunbetbayeva, Sandugash. (2018). The newspaper "Turkestanskiye Vedomosti" and the beginning of the development of the history of the press in Central Asia, *Bilig*, S. 84, Kış, 1-21.
- Şadmanova, S.B. (2009). Arhivnie dokumentı - vajnyı istočnik izuçeniya istorii periodičeskoj pečati Turkestana. Po materialam Tsentral'nogo Gosudarstvennogo Arhiva Respubliki Uzbekistan, *Vestnik Arhivista*, 3(107), 23-37.
- Şahingöz, Mehmet & Egamberdiyev, Mirzahan. (2009). Çarlık Rusya'sının Türkistan'ı Rusya'ya entegrasyonu politikasında 'Turkestanskiye Vedomosti' gazetesinin yeri, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29(4), 572-583.
- Şuşkova, Margarita. (2015). *Organizatsiya upravleniya Turkestanom v načale XX veka*, (Doktora Tezi), Rusya Devlet Sosyal Bilimler Üniversitesi, Moskva, Erişim adresi: http://www2.rsuh.ru/binary/2634639_38.1448894210.29532.pdf.
- Taşagıl, Ahmet. (2012). Türkistan, *İslam Ansiklopedisi*, (C. 41, s. 556-560), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tohtiyev, Ş.R. (2012). Kratkaya istoriya Samarkandskih i Buharskih 'İrani', *Evraziyskiy Curnal Regionalnıh i Politiceskih İssledovaniy*, C. 33, S. 287, s. 124-129.
- Tölepbay, Möldir. (2019). "Türkistan Ualeyatı" gazetesinin algaıkı avtorı - Şahmardan İbragimov, *Literary portal*, Erişim adresi: <https://adebiportal.kz/en/blogs/view/3609>.
- Turkestanskiye Vedomosti*, 1871, S. 1, s. 48, Tipografiya okrujnogo ştaba; S. 1, 14 Ocak 1871, S. 3, 7 Şubat 1871, S. 5, 22 Şubat 1871

A CONTRIBUTION TO TURKISH HISTORY OF DEMOCRACY STUDIES: EVALUATION OF THE SOCIAL DEMOCRATIC PARTY AND ITS PROGRAM

TÜRK DEMOKRASİ TARİHİ İNCELEMELERİNE BİR KATKI: SOSYAL DEMOKRAT FIRKASI'NIN VE PARTİ PROGRAMININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Yenal ÜNAL*

Abstract

The Social Democratic Party is one of the political groups established during the armistice period. The party was based on the Wilson Principles, where great hopes were nourished at that time, and was established to develop the Ottoman State in line with the needs of the age. The center of the party is Istanbul. An official application was filed on December 22, 1918 for the establishment of the Social Democratic Party. The head of the party was Hasan Rıza, who was both a teacher and a doctor, Deputy Chairmans of the party were Kazım and Retired Brigadier General Halit, the party's Secretary General was Yorgaki Habib, the party's Assistant Scribe was Doctor Lebib, the party's Cashier was Cemal and the party's Deputy Cashier was Salim. The members of the party were Mehmet Sait, Teacher Osman Nuri, Teacher Abdullah, Attorney Cemil El-Subûti, Retired Colonel Hamdi, Captain Seyit Ali and İbrahim Bey. Although the Social Democratic Party does not leave a deep trace in Turkish political history, it is a remarkable political structure for the history of Turkish democracy; because it has a source identity in terms of showing the concepts of social democracy and social policy that are frequently emphasized by humanities today that began to be discussed in Turkey since the Ottoman era. In other words, the concept of social democracy and one of the first attempts to establish policies to be developed in this direction was carried out by this party. Therefore, the party is not a target point in the history of social democracy, but it is a signpost on the way to the goal. The Social Democratic Party, like many other political parties established during the armistice period, lost its functionality after the 1919 elections and withdrew from Turkish political life and it failed to turn into a long-term political structure. On the basis of the most original sources reached within the scope of this research, the Social Democratic Party and the party program were analyzed from various perspectives and various evaluations were made on these issues.

Keywords

Social Democratic Party, Social Democracy, Turkish Democracy History, Hasan Rıza, Elections of 1919

* Assoc. Prof. Dr., Bartın University Department of History, yunal@bartin.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-4043-8424>

Gönderim Tarihi: 29.04.2020
Kabul Tarihi: 26.06.2020

Öz

Sosyal Demokrat Fırkası, mütareke döneminde kurulan siyasi fırkalardan biridir. Fırka, o dönemde büyük ümitler beslenen Wilson İlkelerini temel alarak Osmanlı Devleti'ni çağın ihtiyaçları gereğince geliştirmek amacıyla kurulmuştur. Partinin merkezi İstanbul'dur. Sosyal Demokrat Fırkası'nın kuruluşu için 22 Aralık 1918'de resmî başvuruda bulunulmuştur. Partinin başkanı Öğretmen Doktor Hasan Rıza, Başkan Vekili Kazım, Başkan Vekili Emekli Tuğgeneral Halit, Genel Sekreter Yorgaki Habib, Kâtip Yardımcısı Doktor Lebib, Kasadar Cemal ve Kasadar Yardımcısı Salim'dir. Fırkanın üyeleri ise Mehmet Sait, Öğretmen Osman Nuri, Öğretmen Abdullah, Dava Vekili Cemil El-Subûti, Emekli Albay Hamdi, Kaptan Seyit Ali ve İbrahim Beylerdir. Sosyal Demokrat Fırkası, Türk siyasi tarihinde derin bir iz bırakmamakla birlikte Türk demokrasi tarihi adına kayda değer bir politik yapıdır. Çünkü günümüzde beşeri bilimciler tarafından üzerinde sıkça durulan sosyal demokrasi ve sosyal politika kavramlarının Osmanlı döneminden itibaren Türkiye'de tartışılmaya başladığını göstermesi bakımından bir kaynak hüviyeti taşımaktadır. Diğer bir ifadeyle sosyal demokrasi kavramı ve bu yönde oluşturulacak politikaların tesis edilmesi yolunda ilk girişimlerden birisi, bu fırka tarafından gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla parti, sosyal demokrasi tarihi araştırmalarında bir hedef noktası olmamakla birlikte; amaca gidiş yolunda tam bir işaret levhasıdır. Sosyal Demokrat Fırkası, mütareke döneminde kurulmuş olan diğer birçok siyasal parti gibi 1919 seçimlerinden sonra işlevselliğini yitirmiş ve Türk siyasi hayatından çekilmiştir. Uzun soluklu bir siyasi yapı hâline dönüşmeyi başaramamıştır. Bu araştırma kapsamında ulaşılan en orijinal kaynaklar temelinde Sosyal Demokrat Fırkası ile fırka programı çeşitli açılardan analiz edilmiş ve bu konularda muhtelif değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Sosyal Demokrat Fırkası, Sosyal Demokrasi, Türk Demokrasi Tarihi, Hasan Rıza, 1919 Seçimleri

INTRODUCTION

Social Democracy is a concept that was first used in workers' unions in Europe towards the middle of the 19th century. The 1848 Revolution had a profound impact all over Europe and in Berlin. In order to defend the law of the oppressed working classes, a concept called social democracy was introduced by intellectuals and leaders. Social democracy emerged after the completion of some phases in the process of historical development in Western economics. The Western world first experienced mercantilism and then tended towards liberalism. Social democracy was born within liberalism and as a reaction to it. However, when the concept of social democracy was first used, it had no meaning in today's sense. The concept gained its current meaning from the second half of the 20th century to today. It was used in earlier times to express different political movements that were quite distant from each other (Saritaş, 2006, p. 5, 6).

Indeed, social democracy has shown a colorful development both horizontally and vertically during the historical development process. In the period from the middle of the 19th century to the present, it has been observed that social democracy is defined and interpreted in a wide range as much as possible by the intellectuals who defend this idea or fall outside of this idea. Although there is no doubt that social democracy has been changing identity from past to present, there is no consensus on exactly what it means today, as compared to what it meant yesterday. (Emrealp, 1991, p. 14).

It is seen that the concept and content of social democracy has not evolved during the Ottoman Empire and the Republic of Turkey period as in western countries¹ since Turkish social democracy has not experienced the industrial transformation experienced by Western countries, and has not witnessed serious worker movements and trade union activities. However, even before 1908, there were always groups that wanted to rely on the working class and produce policies through them. The state has always been skeptical to the existence of these groups. They did not allow them to work as legal structures to enable their democratic transformation within themselves. Since the time of the Ottoman Empire, socialism was accepted as an undesired ideology by statesmen. With the decision taken by the 2nd International² in 1896, it became a principle that all nations had the right to determine their own future. The Ottoman State, which contains many different ethnic and religious groups, thought that the decision of the 2nd International would have very dangerous consequences for itself. For this reason, the statesmen didn't lean towards social democratic ideas and formations in the state. Nevertheless, the workers' movements for economic purposes have increased significantly in the state, especially after the announcement of the 2nd Constitutional Monarchy which directly contributed to the development of the idea of social democracy and led to the emergence of various political organizations to defend this idea. After the workers' movements started to develop in the country, political formations such as the People's Party, the Ottoman Socialist Party, the Labor Union Association and the Ottoman Democratic Party tried to produce policies in favor of the working class after 1908. During the Armistice period, the political structures such as Turkey Socialist Party of Workers and Farmers, the Ottoman Labor

¹ Advocating the concept of social democracy in Turkey remained weak liberal literature. In other words, intellectuals who advocate liberalism could not adequately analyze the concept of social democracy on the basis of scientific criteria and share their results with the public. For detailed information, see. (Yılmaz, 2005, p. 158).

² International Labour Federation.

Party, the Socialist Party of Turkey and the Social Democratic Party, have embarked on the political scene to form a policy around concepts such as social democracy and workers' rights (Saritaş, 2006, p. 173, 189).

The Social Democratic Party, on which we will make various evaluations, is a political party³ established in the Ottoman State (Armaoğlu, 2014, p. 275) within the cosmopolitan structure (Yavuz, 2017, p. 283) of the armistice period, which was defeated by the First World War. By the end of 1918, the Ottoman State, called as "sick man" in the eyes of Europe, was about to die. There was anger in the country against the pressure of the Union and Progress administrators (Lewis, 2008, p. 323). After the signing of the Mudros Armistice Treaty on October 30, 1918, the political influence of the Union and Progress Party was completely broken which brought a period of political relief throughout the country. The disappearance of tension and oppression in the political scene also started the establishment process of many parties. In this process, political parties were set up acting in line with very different political goals and ideas.⁴ One of the political parties established within this structure and climate of the armistice period was the Social Democratic Party.⁵

It should be noted, however, that the Social Democratic Party was first established during the Second Constitutional Era. The rulers of the party consisted of four Greeks, two Turks, two Armenians, two Bulgarians and two Jews. The party also published a media organ published in Turkish and Greek called "*Irgat-Ergatis*" at that time. The Social Democratic Party, which was established during the armistice period and we made various evaluations within the scope of our research topic, has the same name as this political structure; but it is not clear whether there is a link between the two political entities. Bulgarian historians Stefan Velikov and Mete Tunçay state that there is a connection between the Social Democrat Party established during the armistice period and the Social Democratic Party established during the second constitutional period without fail (Tunçay, 1991, p. 128).

In a document we encountered in the Directorate of State Archives of Turkey during the investigations we made in connection with this research topic, the name of the "*Social-Democratic Party*" was mentioned regarding an immigration incident in the Bulgarian geography. It was an example of an official letter from the "*Bulgarian commissioner*" (Parlatır, 2014, p. 918) dated 10 November 1907⁶. "*Social Democratic Party*" is mentioned among the phrases, "*The number of people who want to emigrate to America in the emirate and the state is increasing day by day, and some of the supporters of the Social Democratic Party are promoting group migration of Bulgarian workers based on a method, as a result of which an increase from day to day appears....*" (BOA. A.MTZ.04/161.6, p. 1; BOA. A.MTZ.HR.64, p. 2). Based on all of the information contained in this document, the information that a political structure called "*Social-Democratic Party*" within autonomous Bulgaria encouraged Bulgarian workers to migrate to America is clearly reached. In our opinion, the phrase "*Social-Democratic Party*", which is

³ For a current evaluation about the armistice period and the developments in the Ottoman Empire during this period, see (Ünal, 2019, p. 92-110).

⁴ About the concept of Political Party see (Uzun, 2010, p. 7).

⁵ The weakening of the political and military authority of the Committee of Union and Progress has great influence in the emergence of many social and democratic parties, especially the Social Democrat Party, after World War I. However, in the general sense, the innovation process that started with the period of the New Ottomans, especially the Union and Progress Association, has contributed significantly to the development of concepts such as democracy and social democracy and workers' rights. On the other hand, it is clear that the reform movement in Turkey, became intertwined with the French Revolution and the French enlightenment and got its strength from the concepts that these movements gave birth to innovation and transformation movements in Turkey, was carried out a bit by the Young Turks Union and mostly by Committee of Union and Progress. Committee of Union and Progress is ultimately a class and a mass movement. For further information see (Kahraman, 1993, p. 47).

⁶ <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/> (Accessed on 18.02.2020.)

included in the official records of the state, proves that the Social Democratic Party was definitely established in the 2nd Constitutional Era. Although Bulgaria gained its independence in 1908, it was an autonomous principality still attached to the Ottoman State in 1907 when the document was prepared (Bakacak, 2016, p. 44).

However, it is also useful to underline that the Social Democratic Party was established for the first time in the Second Constitutional Period and could not turn into an effective political structure. A new political party with the same name was established during the armistice period. However, there is no concrete evidence that there was a connection between the Social Democratic Party founded in the name of the previous party and the party established in 1908. It can be argued that there is a connection between the two parties only through the interpretation that there is no scientific basis for such a claim, which is almost impossible to prove in the light of the available sources (Tunçay, 1991, p. 128).

The Social Democratic Party did not leave a deep mark on Turkish political history. But it is a value for the history of Turkish democracy since it has a source identity in terms of showing the concepts of social democracy and social policy that are frequently emphasized by humanities today that began to be discussed in Turkey since the Ottoman era. In other words, one of the first attempts to establish the concept of social democracy and policies to be developed in this direction was carried out by this party during the armistice period. Therefore, although these opportunities and activities are not a target point in the history of social democracy, they can be considered as a sign for the researches carried out in this field (Akıncı & Usta, 2015, p. 43).

There are many political formations in Istanbul that tried to be effective especially by participating in the general elections of 1919 during the process of opening up the Grand National Assembly of Turkey in Ankara on April 23, 1920. One of these political parties is the Social Democratic Party. This political organization could not stay on the political scene for a long time like many parties of armistice period. There are many political parties that were established in the period of armistice but whose political life ended after the occupation of Istanbul by the Allied Powers on March 16, 1920. The Social Democratic Party is one of these political structures.⁷

Within the scope of this research, the establishment, development and political activities of the Social Democratic Party were examined. Another issue that is emphasized in relation to the research subject is to present the political program of the party and to analyze it from various aspects. The Social Democratic Party is a popular destination in the history of Turkish democracy. It has not been able to achieve a large part of its goals set in the party program. However, with its declaration published before the 1919 elections, it contributed to bringing social democratic ideas to the agenda in Ottoman political life. It is evident that socialist and social democratic ideas could not develop as much as in Western countries in Ottoman State where social and political structure was based on traditional foundations. However, it is worth mentioning that a political structure such as the Social Democratic Party emerged even in the late periods of the Ottoman State and that it had revealed an ideal by publishing a 12-item party program.⁸

⁷ For a detailed evaluation of the 1919 elections, see (Tan Baykal et al, 2018, p. 229).

⁸ Elections of 1919 were made according to the "Temporary Deputy Election Law" of July 20, 1918 and the decree of October 7, 1919. According to the law, every sanjak is an election circle. Elections are held in two degrees. The number of lawmakers pertaining to the sanjak is calculated as a deputy for every 50.000 male population. For further information see (Demirel, 2017, p. 39-60).

Twelve-item party program is an extremely valuable source of information in terms of reflecting the perspective of social democratic politicians on the developments and social issues in the country. By looking at the party program of the Social Democratic Party, it is possible to evaluate the ideas of the social democratic intellectuals of the period regarding to the political situation of the Ottoman Empire and to the social structure during the armistice period. Therefore, the said party program is also an extremely important resource that has not been emphasized so far in order to analyze the intellectual structure of the armistice socialists.

While doing this research on the Social Democratic Party and its program, primarily all the fundamental books and articles related to the subject were examined, subsequently relevant newspapers and magazines such as *Alemdar*, *İfham*, *İkdam*, *Katkı*, *Söz*, which contain very important information about the party and its program, were rigorously reviewed. It should be stated at this point that the number of resources related to the subject is extremely low. Although there is basic information about the part in the study called “*Armistice Era Political Parties in Turkey 1918-1922*” written by Tarık Zafer Tunaya, the work does not include a detailed evaluation, especially on the program of the party. In Mete Tunçay’s work called “*Leftist Movements in Turkey Documents-I (1908-1925)*” there are important documents about the party as well as some interesting comments not found in Tunaya’s work. Within the scope of this research, some new evaluations were made on the Social Democratic Party and its program with the help of new resources that can be accessed based on the information provided by Tunaya and Tunçay (Tunaya, 1986, p. 230-234; Tunçay, 1991, p. 125-140).

Social Democratic Party

The Social Democratic Party is one of the political groups established during the armistice period. The party was established in order to transform the Ottoman State according to the needs of the age within the framework of Wilson Principles, which are accepted by the various organs of the state and most of the nation (Atabay, 2015, p. 63). While the center was in the private apartment with number 104 on Kebir Street in Şişli, Istanbul, it was later moved to İsmail Pasha Passage on Hamidiye Street in Sirkeci. An official application was filed on December 22, 1918 for the establishment of the Social Democratic Party. The head of the party was Hasan Rıza, who was both a teacher and a doctor, Deputy Chairman’s of the party were Kazım and Retired Brigadier General Halit, the party’s Secretary General was Yorgaki Habib, the party’s Assistant Scribe was Doctor Lebib, the party’s Cashier was Cemal and the party’s Deputy Cashier was Salim. The members of the party were Mehmet Sait, Teacher Osman Nuri, Teacher Abdullah, Attorney Cemil El-Subûti, Retired Colonel Hamdi, Captain Seyit Ali and İbrahim Bey (Tunaya, 1986, p. 230, 232).

The party, which was established after the Russian Revolution broke out in 1917, regarded itself as part of the Second International. During the preparations for the establishment of the party, a relationship was established with the Second International located in Brussels and various programs were brought from there. The news given by some press organs due to these developments regarding the union of Social Democratic Party and the National Liberal Party was rigorously denied by Social Democratic Party. As a matter of fact, the following information is included in the statement titled “*From the Social Democratic Party*” sent to the newspaper *Alemdar*, published on the same newspaper on October 31, 1919: “*In your copy on Tuesday, October 28, 1919, there was a news stating that the Social Democratic Party delegates were sent to the National Liberal Party for a union. This news has misled you and this is falsified news. How do people enjoy announcing and publishing such groundless news in newspapers? Sir How can the Social Democratic Party benefit from contact with a small party that follows the principles of nationality, given*

that it is a socialist party and has been tasked with applying the principles of democracy? This is also illogical. I kindly ask you to correct this lie and to make a publication about our party based on the documents that will be presented as sealed from the central committee of our party from now on. I would like to invite honorable Alemdar newspaper to recognize the Social Democratic Party very seriously and resolutely in its own principles, and present my high regards, sir.” (Alemdar newspaper, October 31, 1919, p. 1).

In this respect, the Social Democratic Party has positioned itself in a different place in terms of the political trends it has followed compared to other parties established during the armistice period. The Party considered itself as a socialist formation inclined and firmly adhered to democratic principles. The Party was recognized as the first undertaking with socialist doctrine in Turkey in the European sense (Saritaş, 2006, p. 184).

There is no exact clarity about the role played by the Sultan Vahidettin during the establishment of the party. In the information transferred to Tarık Zafer Tunaya by Cemil Alpay, it was said that Vahidettin was applied for the establishment of the party and the formalities were accelerated in this way. However, Lütfi Simavi put forward an opposite view on this matter. According to Lütfü Simavi, the party chairman Dr. Hasan Rıza and his deputy chairman and retired Brigadier General Halit arrived at the flat of his palace (Devellioğlu, 2001, p. 558) where the sultan accepted the deputies and other persons on February 20, 1920, but they were not accepted by the sultan (Lütfi Simavi, 2007, p. 386). Therefore, it does not seem possible to reveal whether the sultan had a positive or negative attitude during the establishment of the party from the information given in the sources (Tunaya, 1986, p. 231). However, Lütfi Simavi chaired the office of deputies and other persons in the palace during the period of Sultan Reşat Han and Sultan Vahidettin. For this reason, the information given in this regard should be considered more accurate (Lütfi Simavi, 2007, p. 386).

The Social Democratic Party could not organize a serious organization outside of Istanbul. Unlike many political parties, the Social Democratic Party does not have a newspaper to express itself and provide information about its activities to large masses.⁹ In other words, the party does not have any media. On the other hand, the budget of the party has an extremely insufficient structure, which has prevented it from showing great development. It is not possible for a party with insufficient budget to make many investments that may be beneficial for it, such as organizing activities throughout the country (Tunaya, 1986, p. 231).

The Social Democratic Party held two major congressional meetings. In the second of these meetings, Doctor Hasan Rıza Bey lost the presidency. The information contained in the sources is very superficial about the intellectual dimensions of the discussions that took place in the party, which is known to have very serious internal conflicts. Although the Social Democratic Party was one of the political structures that were established during the armistice period and did not show great development, it had a different opinion from many other parties due to the ideas it defended which contributed to the party's frequently mentioned name. The party has participated in inter-party initiatives, as far as possible. In the reply to the intellectual Ahmet Rıza Bey, party members reported that they were planning to send a representative who would operate in line with the Wilson Principles to Europe (Söz newspaper, February 2, 1919, p. 2).

⁹ For example, Hüseyin Hilmi published a newspaper called *İştirak* in 1910. The newspaper touched upon the workers' problems and became the publication of the Ottoman Socialist Party. When the affiliate newspaper was closed, the Socialist newspaper was published this time by Hüseyin Hilmi. During the armistice period, the Social Democratic Party failed to express itself to the masses by publishing such a similar newspaper. See (Yalçın, 2004, p. 159).

The Social Democratic Party was represented by the party president during the First Sultanate Council.¹⁰ The party was founded at a time when the Ottoman Chamber of Deputies was closed and it did not have the opportunity to be represented in Parliament. Therefore, the feature of determining some targets but not being able to demonstrate a strong will in order to realize these, which is one of the most basic and classical features of the political parties operating outside the parliament, was also valid for this party. One of the most important goals of the party was to achieve success in the 1919 elections.¹¹ In these elections, Dr. Hasan Rıza was nominated as the chairman, Halit and Kazım Bey as the deputy chairman, Yorgaki Habib as the secretary general and İbrahim as the accountant. The party did not succeed in these elections, which it entered with great hopes. Indeed, no Social Democratic Party candidate was able to become a deputy in the elections. (İfham newspaper, October 23, 1919, p. 2; İkdam newspaper, November 26, 1919).

In the second half of 1919, the Social Democratic Party, the Turkish Socialist Party and Turkish Workers-Farmers' Socialist Party united to constitute Worker Socialist Party. However, the agreement between these parties could not be continued in the long term (Tunçay, 1991, p. 128). The party considered organizing workers and small artisans and providing coordination among them as an assignment imposed by international socialism. He engaged in various discussions on socialism (Katkı Periodical, 1975, p. 11-13). The Social Democratic Party lost its functionality after the 1919 elections and became invisible in Turkish political life like many other political parties established during the armistice period. The party failed to turn into a long-term political structure (Çavdar, 2013, p. 183-193).

The Declaration of the Social Democratic Party

The Social Democratic Party issued a declaration approximately ten months after its establishment. This declaration, which was announced by the party, is an election declaration that was created in order to have an impact on the public in the 1919 elections rather than an establishment declaration. By establishing the most important issues of the country, the party founders were trying to find best solutions for the real and rational needs of Turkey at that period. As can be understood from the declaration of the Party, Social Democratic Party identified the concept of democracy as the most important destination in Turkey that should be reached. The party also expressed democracy as "*popular sovereignty*" and regarded it as the most important source of hope for the future of the country and the nation. For this reason, it is clearly stated in this declaration that the Social Democratic Party plans to demonstrate the will to establish democracy in municipalities and other institutions, especially the state administration (Güner & Kabataş, 1990, p. 244).

In said declaration, the founders the Social Democratic Party have addressed the issue of how to build democracy in Turkey and how the issue will be rooted, and also they expressed their expectations from the citizens. Accordingly, the following evaluations were made in the declaration of the party, which includes the most basic political arguments to be based on the political scene and the political aims it wants to achieve:

¹⁰ In order to save the country from falling apart and ensure an acceptable peace treaty, Padishah Vahidettin and Grand Vizier Damat Ferit felt the need to organize a meeting in which representatives of different sections would attend. This meeting, which was held at the request of the Sultan, was called the Sultanate Council. The main purpose of meeting such a congress is to create the impression that the government has the support of the people while going to the peace conference. For more information see (Turan, 2013, p. 156-158).

¹¹ Minorities also carefully followed the general elections of 1919. However, Armenian, Greek and Jewish minority groups, who followed a policy in cooperation with the occupying states during the armistice period, did not contribute to the healthy implementation of these elections. For an important assessment of the view of minorities to the 1919 elections, see (Tek, October 23, 1919, p. 1).

Citizens! The safest and most certain hope for the future welfare of the country and nation is democracy, the sovereignty of the people that has been confirmed by the principles of Mister Wilson. Statement of Grand Vizier Rıza Pasha is sufficient evidence of this. For this reason, the time to implement democracy, which is accepted by all nations with deep affection and safety, has already come. Advocacy of democracy occurs with the presence and abundance of representatives of Social Democrats in the Assembly and municipal offices. Those deputies must be guarantors to ensure the lives and all the mandatory needs of all workers, lawyers, doctors, pharmacists, captains, engineers, blacksmiths, operators, civil servants, in short all professionals and industry, and the well-being of the poor in the public. Citizens! The time has come. The fundamentals of the world have changed completely in every country and democracy has started to rule. When the parliamentarians dissolve at the beginning of the ballot boxes, you, the workers, vote for the Social Democratic Party candidates, so that your deputies in the Assembly will increase, your law will be defended, Democracy can be fully implemented. Let time warn us all, our law can be defended. Let's be active, open-minded, alert-minded and active in this election (İfham newspaper, October 23, 1919, p. 2).

As can be seen, the Social Democratic Party emerged after the First World War with the devoutness and determination to fill an important gap within the general political situation (Ünal, 2009, p. 34, 35) of the armistice period and against the troublesome problems (Atatürk, 2003, p. 1) faced by the Ottoman State. Democracy is the safest port for the country, as well as the most hopeful object for the future of the country according to the Party. Unlike past systems and political experiences, the Party believed that a full democracy should be established in the country in order to put the future of the Ottoman State on a solid ground. According to them it is evident that it is time to apply democracy in the country. The idea stating “The determination of the destiny of each nation with its own will, and to be independent”, which emerged as 14 articles on January 8, 1918 by Woodrow Wilson, the President of the United States of America, after World War I and appeared as a light of hope on behalf of the countries, such as the Ottoman Empire, whose future was unknown, was included in the Social Democratic Party declaration and was taken into consideration in many other declarations (Güner & Kabataş, 1990, p. 244).

In the declaration of the party, the issue of how this value would develop and flourish in the Ottoman State was mentioned besides the importance of the concept of democracy. According to the party, Social Democratic Party lawmakers were needed to defend democracy both in the Parliament and the municipal offices. The greater the number of these deputies, the more powerful it was to be able to represent democracy in relevant institutions; because owing to the deputies to be sent to the parliament, the Social Democratic Party promised that it would provide the most basic needs of all professional groups, especially of the working class, and ensure the welfare of the poor. According to the party, the First World War I had changed the world order drastically. According to the founders of the party, the real winner of the war was democracy. In the declaration published just before the 1919 elections, the Social Democratic Party asked the workers to vote for the party candidates when they came to the ballot boxes for the parliamentary elections.¹² According to the party, the more social democratic-minded deputies were elected, the stronger the representation of the working class in parliament, and

¹² İbrahim Sarıtaş declared that the party did not participate in the general elections of 1919 in his work titled “*Social Democracy from Past to Present*”. However, the party issued a declaration on October 23, 1919, and the Social Democratic Party, in the elections, asked the people to vote in favor. For this reason, this information given by Sarıtaş is not correct. See (Sarıtaş, 2006, p. 184).

thereby their rights would be defended. This would contribute to the development of democracy. Thus, he asked the fellow working class to be as active as possible in these elections. When evaluated in general, the importance of the concept of democracy, the value that this concept could bear for the Ottoman State and what was expected from the working class, which was the target group of the party in the 1919 elections were mentioned in the Social Democratic Party declaration (İfham newspaper, October 23, 1919, p. 2).

Evaluation of the Program of the Social Democratic Party

The program of the Social Democratic Party consists of 12 items. The party's program was published one day after the official establishment date of December 22, 1918, that is, on December 23, 1918. In the program, evaluations were made on many topics. When looking at the scope of the items in the party program, it was seen that many general titles were brought to the fore, especially how to institutionalize within the party. When these general titles are subjected to a certain classification, it can be seen that some items of the program are extremely close in terms of content. In particular, there is a serious content link between the articles regarding the procedures and principles within which the institutionalization will be carried out. It was observed that the following issues were emphasized in the said party program: Principles to be followed during the organization and development of the group, the duties and works of the party management committee, the policies to be put forward in line with the aims of the party and the demands of the working class, issues on which of the boards in the organization will implement the party program. Under these general headings, the policies to be followed by the party are detailed (Tunaya, 1986, p. 232-234).

The first 5 articles of the Social Democratic Party have a structure that includes various evaluations on how the party will be organized and on what procedures and methods it will develop. The fact that the first 5 articles of the 12-item program of the Social Democratic Party, which started its political life with an idealist perspective, is fully organized for the organization shows that the party wants to have a long-term political experience. The items in the program related to the organizational work of the party are as follows: (Tunaya, 1986, p. 232-234).

Article 1: A social democratic party was established, with its headquarters in Istanbul. Anyone who accepts the underlying party program may be involved in the party regardless of race or sect.

Article 2: The administrative committee of the party consists of 13 founding members. Their duties continue for approximately 1.5 years until the beginning of July next year, and a general meeting is held at the beginning of July every year, and the administrative committee is renewed by election. It is appropriate to re-elect those leaving the board of directors.

Article 3: The persons who will be included in the party will sign the acceptance document and the recommendations and testimony will be added with the signatures of the 3 members of the party and then the registration and admission will be accepted by the decision of the board of directors.

Article 4: Those who are included in the Social Democratic Party will pay 1 lira as the entrance fee to the party box and will undertake to provide an amount of not less than 10 kurus each month.

Article 5: Civil administration in accordance with the rights and justice will be carried out by the administrative committee about those who show relaxation and laziness in their material and moral commitments without any justification (Tunçay, 1991, p.

125).

According to the statements given here, all Ottoman citizens who accept the 12-item party program can become a member of the Social Democratic Party regardless of their race and sect. Therefore, the party declares that it will recognize everyone as an equal status member without making any distinction between citizens, provided that the program it proposes is accepted. Thirteen of the founding members constitute the administrative committee of the party. The people in this committee work for 1.5 years. The board of directors is renewed by elections in July of every year. There is no obstacle in the re-election of those leaving the board of directors. Citizens who want to enter the Social Democratic Party have to sign the acceptance document and get the reference of three people who have already joined the party. After these transactions are carried out, the exact registration process is carried out by the board of directors. Those who enter the party will pay 1 lira as the entrance fee, and they are obliged to pay this fee to the party, not less than 10 kurus each month. If the entrants take a step back from their material and moral commitments without serious reasons, necessary actions will be taken by the administrative committee within the justice mechanism (Sarıtaş, 2006, p. 185).

One of the issues that are emphasized in the program of the Social Democratic Party is related to the duties of the party management committee, the activities to be carried out by the committee and the activities to be carried out for the development of the party. According to the party program in question, one of the most important authorities of the Social Democratic Party is the administrative committee. This delegation is the institution that will fully sustain the party and move it forward. Therefore, it is not a coincidence that three items of the 12-item party program are devoted to this issue. The following items are included in the party program regarding this issue: (Tunaya, 1986, p. 233).

Article 6: The duties of the Board of Directors are firstly to apply the program of the party, to try to strengthen and expand the genuine ties with the social democratic parties in other countries and to join the international organization in all circumstances. The secondary duties of the board of directors are to receive and accept the revenues of the party and spend it for the purposes of the party within the program, to give the general assembly regular information with a report every year about the actions, activities, revenues and expenses of the party and to fulfill the decisions taken by the general assembly, and to make sure that the transactions and negotiations are carried out well.

Article 7: In order for the negotiations and transactions to be carried out properly, the Board of Directors selects one chairman, one vice chairman, one secretary general, one deputy secretary general, one cashier and one deputy cashier among the group. Their duties will be explained by a special regulation. If the board of directors deems necessary, it invites the general assembly ahead of time and every minute. If a written and justified request including extraordinary invitation to the board of directors occurs with the signatures of 30 members, the general board of board of directors is obliged to invite to the meeting immediately.

Article 8: Once the general assembly is established, they appoint two clerks to organize and facilitate the negotiations, and the head of the board of directors chairs the general assembly. However, the secretary general maintains his place (Tunçay, 1991, p. 125, 126).

Accordingly, the first task of the board of directors has been determined as to fully implement the party program, to connect with social democratic parties in foreign countries, to

develop these ties as much as possible and to join the 2nd International. The second task of the board of directors is to collect the revenues of the party, spend it in line with the goals and objectives of the party, inform the general assembly every year about the actions, activities, revenues and expenses, and ensure that the decisions taken by the general assembly are fully implemented, and to perform all kinds of works and processes perfectly. Board of Directors selects one chairman, one vice chairman, one secretary general, one deputy secretary general, one cashier and one deputy cashier among the group. A regulation containing the work and procedures to be carried out will be published in the future. The board of directors is authorized to gather the general assembly of the party when it deems necessary. As a matter of fact, when the administrative committee is applied with the signatures of 30 members and a justified reason is given, the administrative committee is obliged to gather the general assembly immediately. When the general assembly convenes, two people can be appointed as officers to organize the meetings and to make things easier. The head of the board of directors also chairs the general assembly. As you can see, the board of directors is almost the backbone of the Social Democratic Party. It is the most basic institution that sustains and directs the party (Sarıtaş, 2006, p. 185).

The issue of increasing the position of the working class in society, which the Social Democratic Party adopted as the main argument on the political scene and declared that it will make efforts to realize it as a party, is another important issue that has been included in the party program. The party has already emerged with the ideal of applying the principles of social democracy in the Ottoman State. Therefore, improving the positions of workers, labors and farmers who are in the lower level in the society is a main discussion topic for the Social Democratic Party. The matters included in the party program regarding the policies to be followed for workers, labors and farmers are as follows: (Tunaya, 1986, p. 233, 234).

Article 9: The aims of the party are to regulate the demands of workers, labors and farmers and to ensure cooperation, to transform the whole organization into social democratic principles, and to organize the economic and political organization on this basis, to bring the companies and associations of the capitalists into conformity with the principles of social democrats, to establish mutual treaties, agricultural, industrial and economic unions in this way, to form a common unity of unions, and even to regulate these principles, to establish partnerships with the international social democratic general organization, to establish cooperative associations for the protection of workers' entire law and especially against capital owners, to ensure workers' livelihood and rise, and to provide financial and moral assistance to them and their families in all kinds of accidents, to determine the execution of the elections every year by the method of negotiation, and to determine the dominance and order of the social democratic foundations in the entire organization and installation through members who will be included in the elections in the general assembly and municipal councils.

Article 10: It is mandatory to verify and explain the general assembly majority of Article 9 and the general amendments of international social democratic congresses (Tunçay, 1991, p. 126).

The Social Democratic Party has regarded itself a duty to deal with the problems of the lower-level groups within the Ottoman social structure. However, the party is aware that the will must be put forward to solve these problems. In this context, the group aims to determine the demands of the workers, to work, to cooperate between workers and farmers, to determine the whole system in the country in accordance with social democratic principles, and to make

associations and enterprises in line with social democratic principles. The party also aims to establish agricultural, industrial and economic unions, to enable these unions to act together, and to establish partnerships with the international social democratic general organization, to establish charity associations and to increase the level of welfare in order to protect the entire law of the working class against capital owners, to provide financial and moral assistance to workers and their families in any accident that may occur, and to make social democratic principles dominant in working life. These issues, which are mentioned in the 9th and 10th articles of the party program, can also be expressed as the foundation of the Social Democratic Party (Saritaş, 2006, p. 184, 185).

Hasan Rıza, the founder of the Social Democratic Party, wrote an article including his views on socialism, especially social democracy and the Social Democratic Party. According to Hasan Rıza, who has a connection with the 2nd International, socialism can be summarized in three basic principles; to ensure that workers are united in the international arena and act jointly, to organize the working class as a party to strengthen the state, to strengthen the working class economically, to transform the owners of the capital into social and economic contributors. According to Hasan Rıza, these principles should be the basic functions of socialism. Therefore, the aim of the Social Democratic Party is to put the elements that can be collected in these three principles into action.¹³

According to the Social Democratic Party, socialism is a system that tries to protect the weak and set the slaves free from slavery. Socialism is the only possible way to get back the rights of the workers, who constitute the lowest level of society, from the capital owners and to save workers from captivity according to the party (Katki Periodical, 1975, p. 12).

Article 11 of the Social Democratic Party states in which authority of party has the power of making changes in the party program. According to the statement, "*Article 11: Changing the other articles of this program shall be done by the votes of the majority of the general assembly. The board of directors cannot change any of these articles.*" (Tunçay, 1991, p. 126). Changes in any article of the party program take place in line with the decisions to be taken by the majority in the general assembly. Party management committee does not have the authority to change any item of the program (Tunaya, 1986, p. 234).

The last article of the party program states that the party headquarters is in Istanbul. As it can be understood from the phrase "*Article 12: The headquarters of the Party is the Capital*" (Tunçay, 1991, p. 126) mentioned in the said article, the party accepted Istanbul as its headquarters. It should also be stated here that the Social Democratic Party, which had to be closed due to the major political and military developments in Istanbul in the ongoing process, could not open a branch anywhere outside the capital (Tunaya, 1986, p. 234).

CONCLUSION

The Social Democratic Party is a signpost in the history of Turkish Democracy. When evaluated in terms of functionality, the party in Turkey has played a role in bringing democratic ideas to the Turkish intellectual life. When the history of politics and the ideas it defends are taken into consideration, it is seen that the Social Democratic Party has a different intellectual structure than many political parties. Its short political life of approximately sixteen months has prevented the ideals it aims to achieve in a concrete structure. Although the party was one of the nonpersistent political parties of the armistice period, it brought many concepts to the agenda during the armistice period and defended these ideas, especially on issues such as labor and farmer rights, unionism, defense of labor law against capital and the establishment of social

¹³ For further information see (Hasan Rıza, 1920; Tunçay, 1991, p. 128-140).

policies, which were brought up by the parties with socialist views, especially the Ottoman Socialist Party, in previous years.

Ensuring the application of the democratic system in Turkey is among the founding purposes of the Social Democratic Party; because one of the most important goals that the party wants to achieve is the full implementation of democracy in the country. The First World War was won by the group of democratic countries, which led to the bankruptcy of the old system implemented in many countries. According to the founders of the Social Democratic Party, the main element that prevailed at the end of the Great War was not a victorious country, but a new administration model that destroyed the old administrative procedures. The name of this model is democracy, in other words, popular sovereignty. The Social Democratic Party saw this management system as the newest device to serve the welfare of the Ottoman country and to reverse the bad destiny of the nation. However, according to the party, there was a need for a large number of representatives of social democrats, both qualitatively and quantitatively, in the Assembly and local governments in Turkey to lay the basis for the realization of democracy and to implement it. Since the Social Democratic Party saw the application of social democratic principles as the main target to be reached at almost every stage of the state level in Turkey after the establishment of democracy, the party highly valued the 1919 elections and tried to be effective on the public. The party argued that the entire state-run organization should be transformed according to social democratic principles, and that political and economic organization should be built on these principles.

The Social Democratic Party was a political party established following the Mudros Armistice of October 30, 1918, especially after the disappearance of the power of the Committee of Union and Progress and the period of calming down during the armistice period. It has a very different philosophy from other political formations due to the ideas it proposes in its political life. The party's declaration and party program, in particular, have the identity of being a truly original source for analyzing the political conditions of that period and for understanding the ideas of the leading social democratic intellectuals of the armistice period.

REFERENCES

I. Archives

BOA. A.MTZ.04/161.6
BOA. A.MTZ.HR.64.

II. The Newspapers and Periodicals

Alemdar newspaper (October 31, 1919). From the Social Democratic Party. Issue 319-2620.
İfham newspaper (October 23, 1919). Declaration-Social Democratic Party. Issue 82.
İkdam newspaper (November 26, 1919). Issue 8186.
Katkı Periodical (1975). The Response of the Social Democratic Party. Issue 10.
Söz newspaper, (February 2, 1919). About Ahmet Rıza Bey's Attempt. Issue 81.
Tek, Ahmet Ferit (October 23, 1919). Elections. *İfham newspaper*. Issue 82, p. 1.

III. Books

Armaoğlu, F. (2014). *20th century political history 1914-1995*. İstanbul: Timaş Publishing, 19. Edition.
Atabay, M. (2015). *Turkish democracy history*. Edirne: Paradigma Academy Publishing, 2nd Edition.
Atatürk, M. K. (2003). *The great speech* (Prepared by Zeynep Korkmaz). Ankara: Atatürk Research Center Publications.
Çavdar, T. (2013). *History of democracy in Turkey (1839-1950)*. Volume 1, Ankara: Imge Bookstore, 5th Edition.
Demirel, A. (2017). *Elections in the first struggle of the national assembly period*. İstanbul: İletişim Publishing, 3. Edition.
Emrealp, S. (1991). *From social democracy to social democracy*. İstanbul: Afa Publishing.
Güner, Z. & Kabataş, O. (1990). *National struggle statements and press*. Ankara: Atatürk Cultural Center Publications.
Hasan Rıza (1920), *Socialism is a vital and important issue that must be considered for everyone*.
Kahraman, H. B. (1993), *For a new social democracy*, Ankara: Imge Bookstore.
Lewis, B. (2008), *The Emergence of modern Turkey*, (Translated by Boğaç Babür Turna), Ankara: Arkadaş Bookstore.
Lütfi Simavi (2007). *What i saw at the palace of sultan Mehmet Reşat Han and his successor* (Prepared by Sevdâ Şakar). İstanbul: Şehir Publishing.
Sarıtaş, İ. (2006). *Social democracy from past to present*. Ankara: Orion Bookstore.
Tunaya, T. Z. (1986). *Political parties in Turkey, armistice era 1918-1922*. Volume 2, İstanbul: Hürriyet Foundation Publishing, 2. Edition.
Tunçay, M. (1991). *The Leftist flow in Turkey documents-I (1908-1925)*. İstanbul: BDS Publishing.
Turan, Ş. (2013). *The history of Turkish revolution*. Volume 1, Ankara: Bilgi Publishing, 4. Edition.
Ünal, Y. (2009). *Ahmet Ferit Tek*. İstanbul: Bilgeoğuz Publishing.
Yalçın, E. S. (2004). *History of the republic of Turkey I, resources*. Ankara: Siyasal Bookstore.

IV. Articles

Akıncı, A. & Usta, S. (2015). Analysis of internal factors affecting life in transition to multi-party system in Turkey. *Karamanoğlu Mehmet Bey University, Journal of Social and Economic Research*, 17, 41-52.
Bakacak, A. (2016). Ottoman state in the early 20th century. *History of the Republic of Turkey from the Beginning until Today* (Edited by Temuçin Faik Ertan). Ankara: Siyasal Bookstore, 4. Edition, 39-65.
Baykal, T. & Baykal, H. & Özbey, M. (2018). Reflections of the 1919 elections in the Turkish press. *Social Sciences Research Journal*, 7(2), 214-229.
Uzun, T. (2010). Political parties and Turkey. *Political Parties from the Period of Union and Progress up to Now*, (Edited by Turgay Uzun), Ankara: Orion Bookstore, 7-30.
Ünal, Y. (2019). National struggle: political developments experienced in Turkey from the armistice of Mudros to the treaty of Sevres. *History of the Republic of Turkey- Independence, Establishment and*

- Modernization (1920-1938)* (Edited by Nurgün Koç). Volume 1, İstanbul: İdeal Culture Publishing, 92-150.
- Yavuz, Resul (2017). The view and the attitude of allies high commissioners toward İstanbul during the declaration of national pact. *Tarih ve Günce Periodical*, 1, 281-304.
- Yılmaz, Murat (2005). Hüseyin Sırrı Bellioğlu. *Political thought in modern Turkey-liberalism*, Volume 7, İletişim Publishing, 144-163.

V. Dictionaries-Encyclopedias

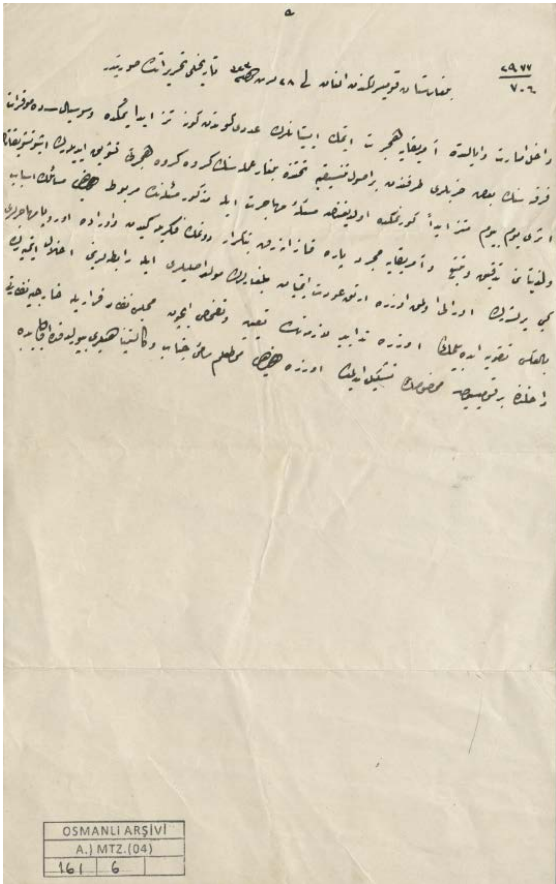
- Develliöğlu, F. (2001). *Ottoman-Turkish encyclopedic dictionary*. Ankara: Aydın Bookstore Publications, 18. Edition.
- Parlatır, İ. (2014). *Ottoman Turkish dictionary*. Ankara: Yargı Publishing, 6. Edition.

VI. Internet Resources

- Translation guide. <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/> (Accessed on 18.02.2020.)

ATTACHMENTS

(Various Documents About Social Democratic Party)

بیاننامه

سوسیال دموکرات فرقهستند:

فرقه من میوت نامزدی :

- ۱- معتمد و قور حسن رضاك آرقداش
- ۲- رئیس و کلیل کاظم بك آرقداش
- ۳- کاتب عمومی منحصین حقوقدن
- ۴- بورداک حبیب بك آرقداش
- ۵- معتمدین مالیدن ابراهیم بك آرقداش

وطنداش :

مملکت و ملنك رفاه آیتنه اك امین و اك قلمی امید ، دموقراسی یعنی حاکیت عوامدن، میسنر و یلسونك برسیلیری بونی مؤید ، صدر اعظم رضا پاشا ك بیاناتی یوكا بر دلیل کایدیر. بونك ایچون بیون ملنك طرفندن درین برهیت و امیدنه قبول ایدیلن دموقراسی ك تطبیق زمان چیوقندن ملنك ایچشدر. دموقراسی ك مدافعه سی مجلس میوتانده و دوئر پدیدده سوسیال ده موقرات میوت مرخصلرنك موجودیت و کترتری ایله اولور. او میوتلردرکه : حل السوم ایچیلرک آوقات ، الحیا ، اجزایی ، فیودان ، برخیسی ، دیرسی ، محله ، مأموره والحاصل پانجه اربابتون و ستایك حیاطلرنی و بیون احتیاجات ضروریلرنی تأمین وهرای خلقك رفاه کایدیر .

وطنداش : ایسته زمان کلدی ؟ دنیاك اساسلری باشدن نشانی هر مملکتده قانیله دکیشدی. دموقراسی حکم سوردی. میوتان انتخاب مستقلری باشنده رأی یوسلری داغلیجه، سز ایچیلر ؟ سوسیال دموقرات فرقه سی نامزدلرنه رأی وریکزرکه مجلس میوتانده و کتریکز چوغالین ، سزك حقوقكز مدافعه ایدیلین. دموقراسی قانیله تطبیق اولوتی بیلین. زمان هرزی ایضاظ ایچسین حقوقكز مدافعه اولوتی بیلین یواختایده آچیق کوزلو و اویاتی فکرلی ، متدیج وصال اولدلم .

بسم الله الرحمن الرحیم

آیه قرآنی :

طوبه ایرون سنلک ۱۱۰ ، آئی آئی ۲۰۰ ، لوج آئی ۲۰۰

تاریخ : ۱۳۳۱

سوز وصاله طالعنامه

بازار : ۲۰ رجب الاخر ۱۳۳۲ - ۲ شابر ۱۳۳۱

اعلان متروپتان فرقه سوزات قبول انفر

نومبر : ۸۱ - نونبر ۸۱

تاریخ : ۲۰ رجب الاخر ۱۳۳۲ - ۲ شابر ۱۳۳۱

اعلان متروپتان فرقه سوزات قبول انفر

احمد رضا بك تشبی حقده

(سوسیال دموقرات) فرقهستند عزتمنه کوندولشدر :

اول سنه دیرو آوروپا ، آمرطاکمی دنیاك بر چوق مملکت متدیستهنده سوسیال دموقرات اساسات و تشکیلاتی حقده تیسات و اجرات مدنیهده بولنش و اشتراك ایلتش ترك ، عرب ، ارمق ، روم ، تاتار و ملل و اقوام ساترمدن مرك ذواتدن متشكل و عینی غایبلری تمثیلیدن (استانبول سوسیال دموقرات) فرقه سی یوزره پوزنده متدیجیت اقوامه کوندوره چی مرخصه ویلسون برسیلیری داژمستهده صحیح منطوقات و تحقیقات اجراسی مقصدیله ، دولتک روسی مقانی اولان مجلس ایمان ویست جیلیمی نلمنه دهوته اجابت ایلتندی . برنجی دغهده احمد رضا بك اندینك اوپلر زنده (نحمد) ، (سلامت) ، (حریتور عوام) فرقه لری مرخصلرنه تصادف ایلتشدر . ویست جیلیمه حکومت حاضرمدن معدق استانبولده ، وجود ناقدر سیاسی فرقه وارایسه چلسنك موجودیتنه مدافعه قیله قابل اولایله چکدی در میان ایدمرك بر فرقه كز چلسنك موجودیتنه یالیشاسی ریاسیله آریلتشدر .

ایکینجی دغهده (وادقال عوام) ، (حریتور عوام) ، و (نحمد) فرقه لری مرخصلرنه مصادف اولشدر. بناء علیه ، بته فکرلی ، حقیقتی اظهاردن کوی طورمهشدر . ویستدن بته فکرلی ، حقیقتی اظهاردن کوی طورمهشدر . ریاستدن بته پانجه فرق سیاسیك کلری و بو سوورله چلسنك عتدی ممکن اوله یعنی و مداکراته کیریشیله چکدی اوج دوت فرقهك مودودیتله بو نتیجه حصوله کلمه چکدی بیان و اکیداً استرحام ایلتش و مرخصلری اظهار تأسف و تأثرله پانجه مقولاتک اجراسی ویست جیلهدن رجا ایدمرك و داع ایلدنارنك حیناً انظار و افکار مجموعیه عرضتی انسانیت نامت رجا ایدور .

OSMANLI DEVLETİ'NDE BAKTERİYOLOJİ ÖĞRETİMİNİN ÖNCÜSÜ DOKTOR HAMDİ AZİZ PAŞA VE 1902-1904 IRAK KOLERASINA DAİR TESPİTLERİ

PIONEER OF BACTERIOLOGY EDUCATION IN THE OTTOMAN EMPIRE HAMDİ AZİZ PASHA AND HIS FINDINGS ON 1902-1904 IRAQ CHOLERA EPIDEMIC

Erol KARCI*

Öz

Mektab-i Tibbiye'de müstakil bakteriyoloji öğretimini başlatan ve uzun yıllar bakteriyoloji muallimi olarak çalışan Dr. Hamdi Aziz Paşa, 1902-1904 yılları arasında Halep Vilayeti'nde, Zor Sancağında ve Irak'ta etkili olan kolera salgını sırasında sağlık heyeti reisliği de yapmıştır. Bu görevi sırasındaki tespitlerini ve görüşlerini "Suriye Kitasıyla Zor Sancağı ve Hitta-ı Irakiye'de Kolera İstilatı, 1318-1320" isimli eserinde toplamıştır. Çalışmamızın temel kaynaklarından olan bu eser, kolera'nın Irak'taki tahribatına, yayılma güzergâhlarına ve kolera'ya karşı alınması gereken tedbirlere dair tespitleri içermektedir. 115 yıl önce yazılan bu eser günümüzdeki bazı hataların geçmişteki örneklerini de göstermektedir. Eserdeki tespitler dönemin idarecileri için halk sağlığının korunması noktasında rehber niteliğindedir. Ayrıca bu tespitler Covid-19 salgını ile mücadele ettiğimiz şu günlerde benzer durumlarla karşılaşan günümüz idarecilerine de katkı verecektir. Çalışmamızın amacı hem Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın hayatı, hizmetleri ve eserleri hakkında bilgi vermek hem de 1902-1904 yılları arasında Irak coğrafyasında etkili olan kolera salgınına dair tespitlerini ortaya koymaktır. Çalışmamızın dayandığı kaynaklar Osmanlı Arşivi'nin farklı tasniflerinden temin ettiğimiz belgeler ile Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın yukarıda ismini belirttiğimiz eseridir. Ayrıca konumuza ilişkin bazı araştırma eserlerinden de faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Dr. Hamdi Aziz Paşa, Bakteriyoloji, Kolera, Irak, Basra, Suriye, Halep

Abstract

Dr. Hamdi Aziz Pasha, started autonomous bacteriology studies in the Medical School and worked as a bacteriology lecturer for many years. He also chaired the health committee during the cholera epidemic which prevailed in the Aleppo Province, the Sanjak of Zor and Iraq between the years 1902-1904. He collected his findings during this assignment into a book titled "Suriye Kitasıyla Zor Sancağı ve Hitta-ı Irakiye'de Kolera İstilatı, 1318-1320" (Cholera Epidemic in Syrian Region, the Sanjak of Zor and Iraq, 1318-132). This work, which is one of the significant resources of our study, contains the damage of cholera in Iraq, its spreading routes and measures required to be taken against cholera. This work, written 115 years ago, also shows past examples of some mistakes nowadays. The article's findings guide the protection of Public Health for the administrators of the period. Besides, these findings will contribute to today's administrators who have faced similar situations in the days

* Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ekarci06@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3326-4283>

Gönderim Tarihi: 05.05.2020
Kabul Tarihi: 23.07.2020

when we are fighting the Covid-19 outbreak. The purpose of our study is to provide information about the life, services and works of Dr. Hamdi Aziz Pasha and to reveal his findings on the cholera epidemic which prevailed in Iraq regions between the years 1902-1904. Essential resources of our study are the documents we have obtained from various classifications of the Ottoman Empire and the aforementioned book of Dr. Hamdi Aziz Pasha. In addition, some research works related to our subject was also used.

•

Keywords

Dr. Hamdi Aziz Pasha, Bacteriology, Cholera, Iraq, Basra, Syria, Aleppo

GİRİŞ

XIX. yüzyılın son çeyreğinde bakteriyoloji alanında, Louis Pasteur ve Robert Koch'un başarılı çalışmaları sayesinde büyük ilerlemelerin kaydedilmesi, bakteriyolojinin tıp ve veteriner hekimliğinde geniş bir uygulama alanı bulmasını sağlamıştır. Avrupa'daki bu gelişmeler tüm ülkelerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de yakından takip edilmiştir. Pasteur'ün, Paris Tıp Akademisinde 27 Ekim 1885'te sunduğu "Isırıldıktan Sonra Kuduzdan Korunma" başlıklı tebliğ (Gölcü&Özgür, 2016, s. 34) aynı yıl İstanbul'da Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane tarafından çıkarılan "Gazette Médicale d'Orient" isimli dergide yayınlanmıştır. Bundan kısa bir süre sonra (İhsanoğlu, 1998, s. 352) padişah II. Abdülhamid, yeni gelişmeleri öğrenmeleri için Dr. Aleksandr Zeoros Paşa, Dr. Hüseyin Remzi Bey ve veteriner Hüsnü Bey'den oluşan üç kişilik bir heyeti Paris'e göndermiştir (Yıldırım & Ülman, 1994, s. 30).

6 Haziran 1886'da Paris'e ulaşan heyet, II. Abdülhamid'in gönderdiği I. dereceden Mecidi nişanını Pasteur'e, 10 bin Frank tutarındaki bağıışı da enstitü kurmaya çalışan ilgililere teslim etmiştir. Altı ay kadar Paris'te kalan heyet özel dersler alıp laboratuvarlarda çalışarak kuduz aşısının hazırlanıp uygulanmasını ve o dönemdeki bakteriyolojiyi öğrenmişlerdir. (Yıldırım,1985, s. 1335).

Aralık 1886'da İstanbul'a dönen heyet öğrendikleri yeni ilmi, Osmanlı topraklarında yerleştirmek önemli adımlar atmıştır. Dr. Zeoros Paşa, Fransa'dan getirdiği aletler ve kuduza aşılı tavşanlarla 1887 yılı başında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin, Dâhiliye Kliniğinde laboratuvarlarını kurmuş ve aşığı hazırlamıştır. Bu aşının insana ilk defa uygulandığını ise 3 Haziran 1887'de Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'ye bildirmiştir. Bu müessesede sadece kuduz değil bakteriyoloji çalışmaları da yapılmıştır. Diğer taraftan Dr. Hüseyin Remzi Bey, Paris'te gördüğü tarzda parazitoloji öğretimine başlamıştır. Ayrıca veteriner Hüseyin Hüsnü Bey'le birlikte 1887'de tercüme olarak "Mikrop" isimli eseri de yayınlamış ve modern çiçek aşısı müessesesini kurmak için çalışmalara başlamıştır. 1892'de ise ilk resmi çiçek aşısı hazırlama müessesesi açılmıştır (Unat, 1970, s. 16).

Osmanlı Devleti'ndeki laboratuvar çalışmalarının temelini oluşturan bu gelişmelere ek olarak bakteriyoloji alanında eğitim görmeleri için gerek tıp gerekse de veteriner okullarından öğrenciler yurt dışına gönderilmiştir(Gölcü&Özgür,2016, s. 34). XIX. yüzyılın sonlarında bakteriyoloji eğitimi için Fransa'ya gönderilen öğrenciler arasında Dr. Celalettin Muhtar, Dr. Hasan Zühdü Nazif ve Dr. Rifat Hüsamettin Efendiler bulunmaktaydı. Ayrıca cerrahi eğitimi için Fransa'da bulunan Dr. Hamdi Aziz ve Dr. Angelos Efendilerin bakteriyoloji eğitimi almalarına da izin verildi. Bu doktorlar vasıtasıyla 1891'de tıp mekteplerinde, 1893'de ise baytar mekteplerinde bakteriyoloji öğretimine başlandı (Unat, 1970, s. 16; Ayar, 2007, s. 254).

Osmanlı Devleti'nde, bakteriyolojiyle ilgili ilk ders, 1889'da "Dâ'-ül-keleb (kuduz hastalığı)" adı altında Mekteb-i Tıbbiye'nin ders programına konulmuştur. Bu dersin hocası olarak da Dr. Zeoros Paşa görevlendirilmiştir(Gölcü&Özgür,2016,s. 34). Ancak Osmanlı Devleti'nde müstakil bakteriyoloji öğretimini başlatan kişi Dr. Hamdi Aziz Paşa'dır. Mekteb-i Tıbbiyede müstakil bakteriyoloji dersleri 1892'den itibaren verilmeye başlanmıştır. Bu okulda bakteriyoloji dersleri 5. sınıf öğrencilerine okutulmuştur. 1903'te okulun öğretim sisteminin değişmesi ve Alman öğretim sistemine geçilmesiyle, bakteriyoloji üçüncü sınıf dersleri arasına alınmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki ilk bakteriyoloji hocası olan Dr. Hamdi Aziz Paşa'ya, Mekteb-i Tıbbiyede, Dr. Rıza Tahsin (Gencer), Dr. Aristidi, Dr. Hikmet Nuri gibi isimler yardımcılık yapmıştır. 1878-

1903 yılları arasında Demirkapı'da öğretim yapan Mekteb-i Tıbbiyede bakteriyoloji laboratuvarı 1894'te geliştirilmiştir. Burada pratik ve teorik dersler verilmiştir (Unat, 1970, s. 66-67). Diğer taraftan veteriner hekimliği eğitiminde "Emraz-ı Sâriye (bulaşıcı hastalık)" dersi bulunmasına rağmen müstakil bir bakteriyoloji dersi ilk kez 1893'te, Dr. Rifat Hüsametdin tarafından verilmiştir (Gölcü&Özgür, 2016, s. 34).

1. DR. HAMDİ AZİZ PAŞA'NIN HAYATINA DAİR TESPİTLER

Osmanlı Devleti'ndeki tıp okullarında, müstakil bakteriyoloji öğretimini başlatan kişi olan Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, hayatına ilişkin bilgilerimiz sınırlıdır. Arşiv belgeleri ile birkaç araştırma eserinde, onun hayatına dair bölük pörçük bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilere göre Dr. Hamdi Aziz Paşa, 1863'te doğmuştur. Babasının adı Abdülaziz'dir. 1887'de Askeri Tıbbiyeden mezun olmuştur (Kâhya, 1987, s. 254). Hükümet tarafından Paris'e cerrahi eğitimi için gönderilmiştir (Unat, 1970, s. 66). Çalışmalarını cerrahi alanında yoğunlaştırmıştır. Bu çalışmalara ek olarak Pasteur Enstitüsünde de çalışmış ve bakteriyoloji alanında uzmanlaşmıştır (Kâhya&Erdemir, 2000, s. 301).

Dr. Hamdi Aziz Paşa, Avrupa'daki 3 yıllık eğitimini tamamladıktan sonra (BOA. Y.EE. d. 958/7). İstanbul'a dönmüş ve bakteriyoloji öğretmeni olarak Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneye tayin edilmiştir (Kâhya&Erdemir, 2000, s. 301). Ayrıca bu vazifesini engellemek şartıyla Hapishane-i Umumi doktorluğu görevini de üstlenmiştir (BOA. Y.EE. d. 958/7). 1 Kasım 1892 tarihli bir belgeye göre ise 700 kuruş maaşla Rüsumat Kimya Müfettişliği görevine tayin edilmiştir (BOA. İ.DH. 1300/7).

Mesleki kariyeri boyunca Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde salgın hastalıklarla mücadele eden Dr. Hamdi Aziz, kolera şüphesi nedeniyle Ağustos 1892'de Miralay Ohannes ve sıhhiye müfettişi Koçoni Efendi ile birlikte Gebze'ye bağlı Eskihisar köyüne gönderilmiştir. Bu heyetin yapmış olduğu incelemeler köydeki hastalığın kolera olmadığını ortaya çıkarmıştır (BOA. DH. MKT. 1991/65).

Dr. Hamdi Aziz, 3 Eylül 1893'te ise İstanbul'daki kolera salgınında görev yapan sıhhiye heyetine tayin edilmiştir (Ayar, 2007, s. 483-484). İstanbul'da, salgının başlamasından birkaç hafta sonra, Pasteur'den, kolera ile mücadele için yardım talep edilmiştir. Bunun üzerine Pasteur'ün görevlendirdiği iki doktor, bir rapor hazırlamış ve bunu Paris Sefareti vasıtasıyla İstanbul'a göndermişlerdir. Rapor, hemen Hıfzıssıhha-ı Umumiye Komisyonuna havale edilmiştir. Ancak kolera İstanbul'da yayılmaya devam etmiştir. Bunun üzerine Pasteur, 8 Eylül 1893'te eğer ihtiyaç olursa yardımcılarında Dr. Chantemesse'i, İstanbul'a gönderebileceğini belirtmiştir. Osmanlı Devleti, bu teklifi memnuniyetle karşılamış ve Dr. Chantemesse, 26 Eylül 1893'te İstanbul'a gelmiştir. Dr. Chantemesse'in refakatine, Dr. Hamdi Aziz Paşa tayin edilmiştir. Dr. Hamdi Aziz'in, İstanbul'daki hastalığın kolera olmadığını savunması üzerine, Dr. Chantemesse'den hastalığın ne olduğunu araştırması istenmiştir. Bunun için Fransız doktora, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Laboratuvarında çalışma izni de verilmiştir. Birkaç gün sonra Dr. Hamdi Aziz'den başka Dr. Mahe, Dr. İstekoli, Dr. Margosyan ve Dr. Vitalis'ten oluşan heyet de Dr. Chantemesse'in refakatine verilmiştir (Ayar, 2007, s. 247-249)¹.

¹ 1893-1895 salgını getirdiği sonuçlar açısından Osmanlı Devleti'ndeki en önemli kolera salgınıdır. Bu salgın ile mücadele için yukarıda da belirttiğimiz gibi Pasteur Enstitüsünden Dr. André Chantemesse davet edilmiştir. Onun önerileri doğrultusunda, Bakteriyolojihane-i Şahane kurulmuştur. Doktorlara ve hasta yakınlarına hastaları ihbar mecburiyeti getirilmiştir. Belediye dairelerine doktorların atanması ve belediyede bir hijyen komisyonunun kurulmasıyla belediye sağlık teşkilatının da temeli atılmıştır. Salgın dönemlerinde önemli olan istatistiklerin ilki bu salgın sırasında belediye tarafından hazırlanmıştır. İlerleyen yıllarda Osmanlı coğrafyasının geneline yayılacak olan dezenfeksiyon istasyonlarının ilk üçü İstanbul'da açılmış ve böylece modern dezenfeksiyon uygulaması başlamıştır. Kolera ile su şebekesi ve kanalizasyon sistemi arasındaki ilişki anlaşılmıştır. Bu sayede İstanbul'un su şebekesi kaynak buldukça onarılıp yenilenmiştir (Yıldırım, 2010, s. 89).

Dr. Hamdi Aziz Paşa, 6 Ocak 1894'te, koleranın ortaya çıkma ve yayılma nedenlerini tespit etmek için Paris'te toplanması kararlaştırılan Uluslararası Sıhhiye Konferansına gönderilecek heyete eşlik etmekle görevlendirilmiştir. Bu heyette, Madrid sefiri Turhan Bey, Kimyager Bonkowski Paşa² ve Meclis-i Umur-ı Sıhhiye üyesi Nuri Paşa bulunmaktaydı. Heyet, koleranın Avrupa'ya Osmanlı topraklarından bulaştığı düşüncesinin yanlışlığını ispat etmekle görevlendirilmişti (BOA. İ.HUS. 19/93; BOA. HR. TH. 137/57).

Belgeler, Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, 1900'de İzmir'de ortaya çıkan bir hastalığı incelemesi için Emraz-ı Dâhiliye muallimi Feyzi Paşa ile birlikte İzmir'e gönderildiğini göstermektedir (BOA. DH. MKT. 604/32). 1902 Temmuz'unda ise Darülaceze'yi teftiş edecek heyette görevlendirilmiştir. Bu dönemde Darülaceze'nin yönetiminde bazı aksaklıklar görülmekteydi. Belgelerde, keyfi bir şekilde idare edildiği belirtilen Darülaceze'nin temizliğine dikkat edilmiyordu. Kurumda barınanların büyük bir kısmının giyecek elbisesi yoktu. Yeteri kadar beslenemediklerinden birçoğu dışarıdan yiyecek getirtmek mecburiyetinde kalıyordu. Daha da vahimi doktorların vazifelerini ihmal etmeleriydi. Darülaceze'de, günlük sadece bir doktorun kalması vefat sayısının artmasına neden oluyordu. Ayrıca çocukların eğitimlerine ve terbiyelerine de önem verilmiyordu. Bu sıkıntıları ortadan kaldırmak için ikisi Mekteb-i Tıbbiyeden ikisi ise Şehremanetinden görevlendirilecek dört kişilik bir heyetin oluşturulmasına karar verildi. Bu heyet, kurumun ıslaha mevcut taraflarını tespit edecekti. Bu amaçla Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Bakterioloji muallimi Mirliya Dr. Hamdi Aziz Paşa, Hıfzıssıhha muallim muavini Miralay Fahri Bey ile Şehremaneti Meclisi üyelerinden Hüsametdin Bey ve Mehmet Zeki Bey görevlendirilmiştir (BOA. DH. MKT. 537/30).

Ancak belgeler Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın bu göreve tayin edilmesinden kısa bir süre sonra kolera ile mücadele için Osmanlı coğrafyasının farklı bir bölgesine gönderildiğini göstermektedir. Çalışmamızın devamında detaylı bir şekilde ele alacağımız 1902-1904 salgınında Dr. Hamdi Aziz Paşa, Halep Vilayeti'nde, Zor Sancağında³ ve Irak topraklarında sağlık heyeti reisi olarak görev yapmıştır.

Dr. Hamdi Aziz Paşa, 1884'te yüzbaşılığa, 1886'da Sol Kol Ağalığına, 1889'da Sağ Kol Ağalığına, yine 1889'da Binbaşılığa, 1892'de Kaymakamlığa, 1895'te Miralaylığa ve 1897'de ise Mirivalık rütbesine terfi etmiştir. Görevlerindeki başarıları nedeniyle İkinci Mecidi ve Üçüncü Osmani Nişanlarıyla, Altın ve Gümüş İmtiyaz, Altın ve Gümüş Liyakat ve Yunan madalyalarına layık görülmüştür (BOA. Y.EE. d. 958/7).

Koyu bir II. Abdülhamid taraftarı olan Dr. Hamdi Aziz Paşa, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidara gelmesiyle gözden düşürülmeye çalışılmıştır (Unat, 1970, s. 66-68). Bir süre sonra mülki ve askeri mekteplerdeki bakterioloji muallimliği görevinden alınarak, 3. Ordu Sıhhiye müfettişliğine tayin edilmiştir. Daha sonra birçok subaya uygulanan "taşfiye-i rüteb" kanunu ile rütbesi feriklikten miralaylığa düşürülmüştür. Bunun üzerine emekliliğini isteyerek görevinden ayrılmış (Kâhya,1987, s. 254) ve havası iyi gelir

² Bonkowski Paşa, Osmanlı Devleti'nde kolera ile mücadelenin önemli isimlerindedir. Osmanlı Devleti'ne 1831'de sığınan bir Polonyalı (Leh) mültecinin oğlu olarak 1841'de doğmuştur. İlköğretimi sonrasında Türk öğrencilerle birlikte eğitim için Avrupa'ya gönderilmiştir. 1868'te yurda döndükten sonra Mekteb-i Tıbbiyede kimya muallim muavini olarak çalışmıştır. Eczacılık alanında da önemli çalışmalara imza atmıştır. Bu başarıları onu sarayın kimyacısı yapmıştır. Bonkowski Paşa, kimyayı gündelik hayattaki bazı problemleri çözmek için kullanmıştır. Ancak onu önemli kılan asıl çalışmaları salgın hastalıklarla mücadelede gösterdiği başarıdır. İlk çalışmalarını, 1877-78 Osmanlı-Rus harbi sırasında gelen göçmenler nedeniyle yaşanan salgınlar sırasında yapmıştır. 1892'de Hıfzıssıhha Başmüfettişi olarak görevlendirilmiştir. Salgınların görüldüğü Selanik, İzmir, İstanbul, Bursa, Eskişehir, Edirne ve Trabzon da görev yapmıştır. Ancak kolera ile mücadeledeki en önemli çalışmalarından biri Kudüs'ten Şam'a kadar koleranın yayılmasını önlemek için verdiği mücadeledir. Bkz. (Gümüş, 2018, s. 117-118).

³ Osmanlı idari teşkilatında önce Halep Vilayeti'ne bağlı olan ancak daha sonra müstakil bir sancak haline gelen Zor Sancağının, kuruluşu ve teşkilatlanması için bkz. (Bostan, 1986, s. 163-166).

düşüncesiyle Mısır'a gitmiştir. Ancak 10 Nisan 1911'de vefat etmiştir. Mezarı, Heban'da bulunmaktadır (Unat, 1970, s. 67).

2. DR. HAMDİ AZİZ PAŞA'NIN ESERLERİ

Dr. Hamdi Aziz Paşa, bazılarını yazarak bazılarını ise tercüme ederek birçok eseri Osmanlı bilim dünyasına kazandırmıştır. Ekrem Kadri Unat, onun tercüme ettiği veya kaleme aldığı eserlerden tespit edebildiklerini listelemiştir. Ayrıca Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın "*Ameli ve Nazari Bakterioloji Dersleri*" isimli eserinin ilk sayfasında bu eserin yayınlandığı yıla kadar basılmış olan eserlerinin bir listesi de bulunmaktadır. Bu listede tercüme veya telif olduğu belirtilmeden 12 adet esere yer verilmiştir⁴.

Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, tespit edebildiğimiz eserleri Milli Kütüphane, Erzurum Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Seyfettin Özege Koleksiyonu, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler koleksiyonunda yer almaktadır.

Ekrem Kadri Unat, Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın tercüme ettiği eserleri "*Hutut-u Muharebe Hakkında Edilecek Tedabir-i Sıhhiye-i Evveliyeye ve Cenevre Mukavelenamesi*", "*Usul-ü Huddam-ı Mecruhin-i Askeriye, Meydan-ı Harp'te Mecruhin-i Askeriyeye Edilecek Müdavat*", "*Telkih-i Hayvani Usul-ü Amelisi*", "*Rehber-i Cerrahi-i Sağır Usul-ü Amelisi*", "*Suların Tahlilat-ı Bakteriolojisi Usul-ü Amelisi*" ve "*Nazari ve Ameli Bakterioloji (2 Cilt)*" olarak sıralamaktadır (Unat, 1970, s. 67-68). Kaleme aldığı eserler arasında ise, "*Kolera-Tarih*"⁵, "*Dersaadette Kolera Vukuatını Mübeyyin Mufassal İstatistik*", "*Edviye-i Muzadi Taaffün*", "*Amelî ve Nazarî Cerrahi-i Sağır (2 Cilt)*", "*Mekülât ve Meşrubatın Tahlilât-ı Hürdebinişi*", "*Amelî ve Nazarî Bakterioloji Dersleri*" olduğunu belirtmektedir (Unat, 19790, s. 68).

Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, bu eserlerinin dışında "*Suriye Kitasıyla Zor Sancağı ve Hitta-i Irakîye'de Kolera İstilatı, 1318-1320*" isimli bir eseri daha bulunmaktadır⁶. Hamdi Aziz Paşa, ayrıca tıbbi istatistikler de hazırlamıştır. Bunlar arasında "*1319 Senesinde Halep Vilayetinde Vuku Bulan Kolera Vukuatını Mübeyyin Mufassal İstatistik (Türkçe-Fransızca)*" ve "*1319 Senesi Kânunuevvelinden 1320 Senesi Mayıs Nihayetine Kadar Altı Ay Zarfında Nefsi Halep'te Beher Mah Vuku bulan Vefiyat ve Tevellüdad ve Münakâhat ile Edyana Sureti Taksimlerini İrae Eder Şehri Mufassal İstatistik*"⁷ bulunmaktadır (Unat, 1970, s. 68).

⁴ Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, "*Ameli ve Nazari Bakterioloji Dersleri*" isimli eserinin ilk sayfasında listelenmiş olan eserleri şunlardır: 1. Hutut-ı Muharebe Hakkında Edilecek Tedabir-i Sıhhiye-i Evveliyeye ve Cenevre Mukavelenamesi, 2. Usul-ü Hüddam-ı Mecruhin-i Askeriye "Meydan-ı Harbde Mecruhin-i Askeriye'ye Edilecek Müdavat", 3. Telkih-i Hayvani Usul-ü Amelisi, 4. Rehber-i Cerrahi-i Sağır Usul-ü Amelisi, 5. Suların Tahlilat-ı Bakteriolojisi Usul-ü Amelisi, 6. Kolera, 7. Dersaadet Kolera Vukuatını Mübeyyin Mufassal İstatistik, 8. Edviye-i Muzad-i Taaffün 9. Ameli Nazari Bakterioloji (2 Cilt), 10. Amelî ve Nazarî Cerrahi-i Sağır (2 Cilt), 11. Me'külât ve Meşrubatın Tahlilat-ı Hurdebinişi, 12. Amelî ve Nazarî Bakterioloji Dersleri. (Bkz. Hamdi Aziz, 1318).

⁵ Arşiv belgelerinde Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, koleraya dair yazmış olduğu eserler hakkında farklı ve karmaşık bazı bilgiler bulunmaktadır. Örneğin 16 Ağustos 1892 tarihli belgede Dr. Hamdi Aziz, tarafından yazılan ve basımına ruhsat istenilen "*Bakteriyoloji Fenn-i Nokta-i Nazarından Teşhis-i Kolera*" isimli risalenin incelenmek üzere Cemiyet-i Tıbbiye'ye gönderildiği belirtilmektedir. Yapmış olduğumuz taramalarda yazarın doğrudan bu isimde bir çalışmasına rastlayamadık (BOA. MF. MKT. 147/114). 25 Eylül 1892 tarihli belgede ise kolera hakkında tercüme ettiği kitaptan dolayı Dr. Hamdi Aziz'e, gümüş liyakat madalyası verilmesi uygun bulunmuştur. Burada kafa karıştıran bilgi koleraya dair kitabın tercüme olduğudur. Çünkü tespit ettiğimiz "*Kolera*" isimli eserinde Dr. Hamdi Aziz, mütercim olarak değil yazar olarak görünmektedir. Ayrıca Ekrem Kadri Unat da, Dr. Hamdi Aziz'in eserlerine dair vermiş olduğu listede bu eserin tercüme olduğuna dair bir bilgi vermemiştir (BOA. İ.TAL. 6/48). 23 Haziran 1893 tarihli diğer bir belgede ise Dr. Hamdi Aziz'e tercüme ettiği bakterioloji kitabından dolayı 4. rütbeden Nişan-ı Âli-i Osmani verilmesinin uygun bulunduğu belirtilmektedir (BOA. İ.TAL. 23/23).

⁶ Türkçe ve Fransızca olarak neşredilen bu eserin ismi Ekrem Kadri Unat'ın vermiş olduğu listede yer almadığı gibi Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, "*Ameli ve Nazari Bakterioloji Dersleri*" isimli eserinde verilen listede de bulunmamaktadır.

⁷ Ekrem Kadri Unat'ın, Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın eserleri arasında belirtmediği diğer bir istatistik çalışması ise "*1320 Senesi şehir-i Nisan ibtidasından intihasına kadar bir mah zarfında Halep şehrinde emraz-ı mütenevviadan vefat edenlerin adet,*

Dr. Hamdi Aziz Paşa, iyi bir bakteriyolog olup gerek verdiği dersler gerekse de eserleriyle ülkesine hizmet etmeye çalışmıştır. Çalışmalarında sadece Osmanlı Devleti için değil dünya için çok yeni ve yaygınlaşma eğilimi gösteren bir disiplini tanıtarak, yaygınlaşmasında öncülük etmiştir. Ayrıca istatistiğin önemini kavrayarak tıpta nasıl yararlı olabileceğini de örnekleriyle göstermeye çalışmıştır (Kâhya, 1987, s. 255).

3. SURİYE'DE VE IRAK'TA 1902-1904 KOLERASININ BAŞLAMASI VE Dr. HAMDİ AZİZ PAŞA'NIN GÖREVLENDİRİLMESİ

3.1. Koleranın özellikleri ve tarihteki büyük kolera salgınları:

Hindistan'ın yerli hastalığı sayılan ve tarihin her döneminde bu kıtadaki varlığını devam ettiren koleranın, 19. yüzyıldan önceki tahribatı hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Arşiv belgelerinde "illet-i kolera", "ilet-i âdiyye" veya "illet-i mahûf" olarak adlandırılan kolera, epidemi ve pandemi halini alabilen bir hastalıktır (Karcı, 2017, s. 423)⁸. Akut başlangıçlı bulantısız kusma, karın ağrısız şiddetli ishal ve su kaybına bağlı olarak gelişen kolera, kısa sürede müdahale edilmezse öldürücü olabilen bir enfeksiyon hastalığıdır. İngiliz Doktor John Snow'un 1849 ve İtalyan anatomi uzmanı Filippo Pacini'nin 1854 yıllarındaki çalışmalarından sonra Alman bakteriyoloji uzmanı Robert Koch, 1883'te koleranın etkeni olan "*vibrio cholera*" mikrobu keşfetmiştir. Koleranın yayılmasının başlıca iki yolu kirli suların içilmesi ve hastalarla doğrudan temas edilmesidir (Karcı, 2017, s. 423-424).

Dünyada koleranın kaynağı olarak gösterilebilecek yer Hindistan'da Aşağı Bengal olarak bilinen büyük delta üzerinde Ganj Nehri ile Brahmaputra Nehirleri arasındaki bölgedir. Hastalığın buradan Hint yarımadasının diğer bölgelerine ve dünyaya yayılmasındaki baş etkenin İngilizler olduğu düşünülmektedir. İngiltere'nin Hindistan'daki savaşlarıyla yerinden edilen halk, hem İngiliz askerlerinin hastalanmasına yol açmış hem de çok sayıda Hintli hastayı hastalıkları ile yurt dışına sürmüştür. Bunun yanında ulaşım ve taşımadaki gelişmelerin bir neticesi olarak gemilerin tedbir almadan limanlar arasındaki seyahatleri de kolera mikrobu başka yerlere taşınmasına neden olmuştur. Kolera, altı defa kıtalar arası salgın yapmıştır. Bu salgınların başlama yılları olarak 1817, 1829, 1852, 1863, 1881 ve 1899 yılları gösterilmektedir. 1899'da başlayan ve etkileri 1923 yılına kadar devam eden kolera pandemisi Ortadoğu, Doğu Avrupa ve Kuzey Afrika'yı da etkilemiştir (Karcı, 2017, s. 425).

Çalışmamızın konusunu oluşturan 1902-1904 salgını da bu pandeminin Suriye ve Halep vilayetleri ile Irak topraklarındaki uzantısıdır.

3.2. Halep'te kolera salgının başlaması ve Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın bölgeye gönderilmesi:

1899'da başlayan kolera salgını, 1902'de Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu'daki bazı vilayetlerine de sirayet etmiştir.

Hindistan'da ortaya çıkan kolera önce binlerce hacının ziyaret ettiği Mekke'ye ulaşmış ve şehrin Kızıldeniz'deki iskelesi olan Cidde'de birçok insanın ölümüne neden olmuştur. Alınan

sin, cinsleriyle esbab-ı vefatını ve mensup oldukları mevaki dahilideki semt-i meşhur ve mahallatını ve edyana suret-i inkısamıyla tevhülât ve tevellüdatını havi Halep şehri sıhhi İstatistiki" adını taşımaktadır. Bu istatistik cetveli Osmanlı Arşivinde bulunmaktadır. 14 Nisan-13 Mayıs 1904 tarihleri arasını kapsayan bu istatistik Halep şehrinin sıhhi durumu ve toplumsal özelliklerine dair bilgiler vermektedir. Bu istatistik cetvelinde bir aylık süre içerisinde Halep'te hangi hastalıkların görüldüğü, bu hastalıklardan kaç kişinin vefat ettiği, vefat edenlerin yaşları, cinsiyetleri, dinleri ile ikamet ettikleri semt ve mahalleleri belirtilmiştir. Ayrıca şehirdeki evlilik ve ölüm sayılarına ilişkin bilgiler de verilmiştir. Bkz. (BOA. MF. MKT. 789/35).

⁸ Epidemi, salgın anlamına gelmektedir (Türkçe Tıp Dili Klavuzu, 2006, s. 29); Pandemi, bir hastalığın bir kıta veya birkaç memleket üzerinde aynı anda yaygın şekilde görülmesi, geniş salgın demektir (Kocaturk, 1986, s. 537).

bütün tedbirlere rağmen Mısır'a da sıçrayan kolera, 1903 yılı başında Suriye ve Filistin'de de görülmeye başlamıştır (Uzluk, 1948, s. 14).

Kısa sürede Suriye'yi etkisi altına alan koleranın Halep Vilayeti'ne de bulaşması Osmanlı makamlarını yeni tedbirler almaya zorlamıştır. 13 Ekim 1903 tarihli belge koleranın mevcut durumuna, alınmaya çalışılan tedbirlere ve Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın görevlendirilmesine dair bilgiler vermektedir. Belgeye göre Suriye'deki koleranın başka bölgelere yayılmasını önlemek için tedbirler alınmışsa da hastalık Halep ve Adana vilayetlerinin bazı bölgelerine bulaşmıştır. Ayrıca hastalığın Anadolu'nun iç bölgelerine doğru ilerleme tehlikesi de bulunmaktadır (BOA. DH. MKT. 591/1).

Bu nedenle Dr. Feyzi Paşa, başkanlığında Şam'a gönderilen ve kolerayla mücadelede önemli başarılar kazanan sağlık heyeti gibi bir heyetin Halep'e gönderilmesi fikri gündeme gelmiştir. Ancak hastalığın Halep'e sirayet etmesi sonrasında vilayetin talebi üzerine 5. Ordu bünyesindeki 10 doktor burada görevlendirilmişti. Ayrıca hastalığın yayılmasını önlemek için Sıhhiye Nezareti tarafından da bir sağlık heyeti Halep'e gönderilmişti. Sıhhiye Meclisi, bölgeye üçüncü bir sağlık heyetinin gönderilmesini gereksiz görüldüğü için tıpkı Şam'a olduğu gibi Halep'e de mevcut doktora başkanlık edecek ve gerekli sağlık tedbirlerinin alınmasını sağlayacak muktadir bir doktorun gönderilmesini teklif etmiş ve hastalığın vilayetin hangi bölgelerinde yaygın olduğunu sormuştur (BOA. DH. MKT. 591/1).

Halep Vilayeti, gönderdiği cevabi yazıda koleranın vilayet merkezi ile Antep, Antakya, Urfa ve Birecik kasabalarında etkili olduğunu belirttiği gibi Antep, Harim ve Harran kazalarının bazı köylerinde de görüldüğünü bildirmiştir. Ayrıca hastalığın daha fazla yayılmasını önlemek için Sıhhiye Meclisinin uygun gördüğü şekilde Halep'teki doktora başkanlık yapacak muktadir bir tabibin hemen gönderilmesini istemiştir. Neticede Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, 1903 yılı Ekim ayının sonunda 5.000 kuruş maaş ve 16.669 kuruş harcırahla Halep'e tayin edilmesi uygun bulunmuştur (BOA. DH. MKT. 591/1; BOA. İ. SH. 4/19; BOA. DH. MKT. 794/32).

Halep Heyet-i Sıhhiyesi Reisi unvanıyla yeni görevine başlayan Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, Halep'te gerek kolera ile mücadelede gerekse de bölgedeki diğer sağlık hizmetlerinin yürütülmesinde başarılı hizmetler yaptığı belgelerden anlaşılmaktadır. Paşa, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği, 26 Ocak 1904 tarihli yazısında Halep'teki bütün hastaların ücretsiz olarak muayene ve tedavi edildiğini, diplomasız doktorluk yapanlar hakkında da kanuni işlem yapıldığını belirtmektedir (BOA. DH. MKT. 819/26).

Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, bölgeye tayin edilmesinden sonra alınan tedbirler bir süre sonra sonuçlarını vermiş ve Halep'teki kolera salgını sona ermiştir. Bunun üzerine Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti, 4 Mayıs 1904 tarihli yazısıyla Mekteb-i Tıbbiyedeki eğitimde Dr. Hamdi Aziz Paşa'ya ihtiyaç duyulduğunu belirterek İstanbul'a dönmesi istemiştir. Ancak tam bu sırada Bağdat ve Basra vilayetlerinin bazı bölgelerinde de kolera vakalarının görülmesi Dr. Hamdi Aziz'in İstanbul'a dönüşünün bir süre daha ertelenmiştir (BOA. DH. MKT. 853/94).

Sadaret makamının 29 Haziran 1904 tarihli yazısına göre 1903'te Halep'ten, Irak'a sirayet eden kolera Bağdat ve Basra vilayetlerinin bazı bölgelerinde ortadan kaldırılmışsa da bazı bölgelerinde yok edilememiştir. Ayrıca hastalık İran'ın güneyini de tamamen istila etmiştir. Bu nedenle Sıhhiye Nezareti, Dr. Hamdi Aziz Paşa, başkanlığındaki heyetin Halep'ten, Bağdat ve Basra vilayetlerine gönderilmesini istemiştir. Hatta Dr. Hamdi Aziz Paşa'ya verilen 5.000 kuruş maaşın mesafenin uzaklığı nedeniyle 7.000 kuruşa çıkarılmasını da teklif etmiştir. Neticede Sıhhiye Nezaretinin bu talebi uygun bulunmuştur. Ancak daha önce Dr. Hamdi Aziz'in, İstanbul'a dönmesinin emredilmiş olması kafa karışıklığı yaşanmasına neden olmuştur. Halep Vilayeti, 10 Temmuz 1904 tarihli telgrafında, bir önceki tebligat nedeniyle İstanbul'a hareket

etmiş olan Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, Basra'ya mı gitmesi gerektiğini sormuştur (BOA. DH. MKT. 853/94).

Bu noktada Osmanlı makamlarının kısa süreli bir tereddüt yaşadığı ve alternatif arayışlarına giriştiği görülmektedir. Basra'ya gönderilecek sağlık heyetinin başkanlığına Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın yerine ilk olarak Van Vilayeti eski sihiye müfettişi Mahmut Celalettin Efendi tayin edilmiştir. Ancak koleranın Basra ve Bağdat'ta günden güne etkisini artırması sağlık heyetinin bir an önce bölgeye ulaşmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu nedenle Halep'teki sağlık heyetinin, üyelerinden birinin başkanlığında bir an önce yola çıkması istenilmiştir. Bundan birkaç gün sonra ise Bağdat'a gidecek sihiye heyetinin başkanlığına Miralay Ohannes Efendi tayin edilmiştir. Fakat Ohannes Efendi'nin sağlık durumunu mazeret göstererek görevi kabul etmemesi üzerine Halep Hastanesi doktorlarından Tahsin Bey'in veya bir süre önce Halep'ten ayrılmış olan Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın görevlendirilmesi fikri ağırlık kazanmıştır. Neticede Dr. Hamdi Aziz Paşa, 18 Ağustos 1904'te Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerinde görev yapacak olan sağlık heyetinin başkanlığına 9.000 kuruş maaşla tayin edilmiştir (BOA. A.MKT. MHM. 586/24).

4. DR. HAMDİ AZİZ PAŞA'YA GÖRE KOLERANIN IRAK'TA ORTAYA ÇIKIŞI, YAYILMASI VE TAHRİBATI

Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, 1902-1904 yılları arasında, Suriye ve Halep Vilayetleri ile Zor Sancağı ve Irak'ta meydana gelen kolera salgınına dair tespitlerini 1905'te (R.1321) Bağdat'ta yayınladığı "*Suriye Kitasıyla Zor Sancağı ve Hıttı-ı Irakiye'de Kolera İstilaatı, 1318-1320*" isimli eserinde bulmaktayız. Bu eser 1902-1904 kolasının özellikle Irak topraklarında ortaya çıkışı, yayılışı, tahribatı ve hastalıkların Irak'a girişini önlemek için alınması gereken tedbirlerle değinmektedir. Eserde ayrıca koleranın 1902 öncesinde Irak'ta yaptığı salgınlar hakkında da bilgiler verilmiştir⁹.

Dr. Hamdi Aziz Paşa, eserinin "*İfade-i mahsusa*" başlığında bu eseri koleranın Suriye ve Irak coğrafyasında ortaya çıkışını, yayılışını, etkilerini ve hastalıkla mücadelede etkili olan tedbirleri anlatmak için yazdığını belirtmiştir. Çalışmanın "*Kolera İlet-i Müthişesinin Suriye, Halep Vilayetleri ve Hıttı-ı Irakiye ile Zor ve Kudüs Sancaklarındaki İstilaatının Suret-i Seyr ve Hareketi*" başlığı koleranın bu topraklarda ortaya çıkışı ve yayılışını hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre koleranın 1902, 1903 ve 1904 yıllarındaki istilasının kaynağı Hindistan'dır. Bilindiği üzere kolera ve veba gibi salgın hastalıkların, Hindistan'daki yaşam tarzının bir sonucu olduğu gerek tarih gerekse de tıp açısından bilinen bir gerçektir. Bu hastalıklar zaman zaman Hindistan sınırları dışına da çıkarak birçok ülkeye yayılmıştır. Hastalık bu sefer önce Mısır'a bulaşmış, bir süre burada kaldıktan sonra Gazze yoluyla 1902'de Kudüs Sancağına ulaşmıştır. Kudüs'te bir süre hüküm süren kolera daha sonra önce Şam'a sirayet etmiştir. 1903'te ise Halep Vilayetine ulaşmıştır. Koleranın, Şam ve Halep'te etkili olması üzerine II. Abdülhamid'in emriyle Suriye ve Halep vilayetlerine sağlık heyetleri gönderilmiştir. Bu sayede bir taraftan koleranın yayılmasının önüne geçilmeye çalışılmış diğer taraftan da kolera hastalarının tedavisine başlanmıştır (Hamdi Aziz, 1321, s. 4-5).

⁹ Bu eser aynı cilt içerisinde "*Epidemie Cholérique de Syrie, Sandjak de Zor et Mésopotamie*" adıyla Fransızca olarak da yayınlanmıştır. Eserin, Fransızca kısmının künye sayfasında kitabın 1 Nisan 1905'te Bağdat basıldığı belirtilmektedir. Ayrıca yine Fransızca künyede tarih aralığı 1902-1905 (R. 1318-1321) olarak verilmektedir. Eserin çalışmamızda kullandığımız nüshası İstanbul Büyükşehir Belediye Atatürk Kitaplığında (616.569 1 HAM 616.569 1 HAM Avril 1321) yer numarasında bulunmaktadır.

Bölgeye gönderilen sağlık heyetleri, görevlerini yerine getirme konusunda tereddüt göstermemişlerdir. Ancak koleranın fenni nitelikleri hakkında bilgi sahibi olmayan bazı mülki memurlar görevlerini eksik yapmışlardır. Bu nedenle Halep Vilayetinin, Birecik kasabasında hüküm süren hastalık, Fırat nehri üzerinden Felluce'ye gelen bir kayıktaki yolcularla başka bölgelere taşınmıştır. Şöyle ki bu yolculuk sırasındaki dikkatsizlik nedeniyle bir kişi koleraya yakalanmış ve vefat etmiştir. Bu kişinin cenazesi, Ane kasabası mezarlığına defnedildiği gibi eşyaları da satılmıştır. Bu durum bölgede kolera istilasının başlamasına neden olmuştur. Ane kasabasındaki ilk kolera vakası 19 Ekim 1903'te görülmüştür. Hastalık buradan 8 Kasım 1903'te Hadise ve Cebe'ye doğru yayılmıştır. 18 Aralık 1903'te ise Cebe'den Heyt'e ulaşmıştır. Koleranın Ane'deki istilasının diğer bir genişleme yolu ise Rihaliye nahiyesi üzerinden olmuştur. Kolera, Rihaliye üzerinden 8 Aralık 1903'te Kerbelâ'ya ulaşmış ve bu ilk istila 20 Aralık 1903'e kadar devam etmiştir (Hamdi Aziz, 1321, s. 5).

Bu sırada yani 1903 yılı Aralık ayı başlarında Bağdat'ta birkaç şüpheli hastalık görülmüşse de bunların kolera olduğu ancak 10 Mart 1903'te anlaşılmıştır. Kolera, 7 Ocak 1904'te ise Basra'ya bulaşmıştır. Hastalığın Basra'ya bulaşmasının nedeni Bağdat ve Basra arasındaki nehir yoludur. Ocak 1904 sonlarında Basra'da başlayan salgın Müntefik Sancağının köylerine yayıldıktan sonra 18 Nisan 1904'te tekrar Bağdat Vilayetine dönmüş ve Samarra'da kendisini göstermiştir. Bununla birlikte 29 Nisan 1904'te Şatratülmüntefik'te, 26 Mayıs 1904'te ise Sûkuş-şüyûh'ta kolera salgını başlamıştır (Hamdi Aziz, 1321, s. 6).

Basra'dan hareket eden Resafe vapuru, 11 Mayıs 1904'te kolerayı Amâre kasabasına taşımıştır. Hastalık, buradan 3 Haziran 1904'te Kûtülamare'ye geçmiş ve 6 Ağustos 1904'e kadar dağınık vakalar halinde devam etmiştir. Koleranın, Basra'daki varlığı nedeniyle buradan gelecek vapurlara karşı Bağdat yakınlarındaki Gerare mevkiinde 10 gün karantina kararı alınmıştır. Bu karara bağlı olarak Basra'dan, Bağdat'a gelen Fırat ve Musul vapurlarında kolera vakalarının görülmesi üzerine bu vapurlar Gerare'de onar gün karantinaya alınmışlardır. Ancak Basra'dan Bağdat'a gelen Lynch Kumpanyasına ait Mecidi vapurunda yolculuk sırasında kolera vakalarının görülmesi ve bu durumun karantina memuru Mustafa Efendi tarafından Bağdat Karantina İnspektörlüğüne bildirilmesine rağmen nedeni anlaşılamayan bir şekilde üstün körü bir muayene ile yetinilmiştir. Vapur karantinaya alınmadığı gibi Bağdat'a girmesine de izin verilmiştir. Neticede kolera, bu vapurun yolcularıyla Bağdat'a yeniden taşınmıştır. Kolera, bu yeni istilasında geniş bir etki alanı meydana getirmiştir. Merkezi Bağdat olmak üzere çevredeki her yere yayılmıştır. Haziran ayında Kâzimiye'ye ulaşan hastalık 17 Temmuz 1904'te Ba'kûba'ya, Bedre'ye ve Mendeli'ye yayılmıştır. 27 Temmuz 1904'te ise Heyt'e ulaşmıştır. Kolera, 24 Eylül 1904'te Heyt'ten tekrar Cebe ve Hadîsiye'ye bulaşmıştır. Yukarıda belirttiğimiz üzere 18 Nisan 1904'te Samarra'da ortaya çıkan kolera, 20 Nisan 1904'te Dîvâniye'ye, 28 Mayıs 1904'te Şamiye'ye, 8 Haziran 1904'te ise Hille'ye yayılmıştır. Hastalık yine 8 Haziran 1904'te, Hille'den Necef'e bulaşmıştır. 15 Haziran 1904'te ise Necef'ten Kerbelâ'ya sıçramıştır. 14 Temmuz 1904'te ise Müseyyeb ve Hindiye'ye bulaşmıştır (Hamdi Aziz, 1321, s. 6-7).

1904 yılı Nisan ve Mayıs aylarında İran'da da hüküm süren kolera, sınırın Osmanlı tarafına da geçerek 23 Mayıs 1904'te Hanekin'i istila etmiştir. 2 Haziran 1904'te Hanekin'den Ba'kûba'ya bulaşan hastalık, Haziran ayı sonuna kadar devam etmiştir. 1904 Haziran'ı başlarında Bağdat'tan, Musul Vilayetine bağlı Salahiye kasabasına bulaşan hastalık ayın son günlerinde etkisini arttırmıştır. Koleranın, Salahiye'deki istilası Temmuz ayının sonlarına doğru azalmışsa da Hanekin ile Salahiye arasındaki gidiş-gelişin devam etmesi ve bu sırada Hanekin'de de koleranın bulunması nedeniyle 30 Ağustos 1904'te Salahiye'de yeniden ortaya çıkmıştır. Hurmatu nahiyesinden posta almak üzere 30 Haziran 1904'te Salahiye'ye giden zaptiye neferi,

dönüşünde kolerayı Hurmatu'ya taşımıştır. Kolera, 5 gün sonra Kerkük'te de kendisini göstermiştir (Hamdi Aziz, 1321, s. 7-8).

Süleymaniye Sancağı, Salahiye'den gelecekler için Gelemas(?) mevkiinde kordon oluşturmuşsa da gizli yollardan gelenler nedeniyle hastalık, 12 Temmuz 1904'te Süleymaniye'ye bir süre sonra da Şehripazar'a sirayet etmiştir. Hastalık, 22 Temmuz 1904'te Erbil'e sıçramış ve 30 Ağustos 1904'e kadar devam etmiştir. 21 Ağustos 1904'te Erbil'den, Musul'a bulaşan kolera, 30 Ağustos 1904'te sona ermiştir. 1904 Ekim'inin sonlarında İran'da devam etmekte olan kolera, İran topraklarından kışlamak için Süleymaniye'ye 8 saat mesafedeki Şehrizaro merasına gelen Caf aşireti tarafından 31 Ekim 1904'te yeniden Süleymaniye'ye getirilmiştir. 6 Kasım 1904'te ise Kerkük Sancağının, Raniye kazasına yayılan kolera, buradan önce Köysancak'a, 10 Kasım 1904'te ise Ma'muretülhamidiye'ye sirayet etmiştir. Kasım ayının ortalarında Salahiye'nin bazı köylerinde de görülen hastalık ayın sonuna doğru sona ermiştir. Bu arada Revandiz Kazası, Raniye'deki koleraya karşı Bahal(?) mevkiinde karantina kurmuşsa da Raniye'nin dağ yollarından gelenler hastalığı, 27 Kasım 1904'te Revandiz'e bulaştırmışlardır. Hastalık, Aralık ayının ortalarına kadar Revandiz'de, 23 Ocak 1905'e kadar ise Revandiz'e bağlı bir iki yerde devam etmiştir (Hamdi Aziz, 1321, s. 8-9).

Basra'da, 20 Ağustos 1904'te ortadan kalkan kolera, hastalığın bulunduğu yerlerden gelen gemilerle 27 Kasım 1904'te yeniden ortaya çıkmıştır. Ancak alınan ciddi tedbirler sayesinde sadece 5 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 1'i vefat etmiştir. Hastalık, 2 Aralık 1904'te ise etkisini tamamen kaybetmiştir (Hamdi Aziz, 1321, s. 9).

Halep Vilayeti, Irak toprakları ve Zor Sancağında iki yıl devam eden salgında toplam 16.199 kişi koleraya yakalanmıştır. Bunlardan 11.831'i vefat etmiştir. Bu rakamlar hastalığa yakalananların %73'ünün hayatını kaybettiğini göstermektedir. Dr. Hamdi Aziz Paşa, bu noktada bir hususa dikkat çekmiş ve hayatını kaybeden kişi sayısının bu bölgelerin toplam nüfusuna göre oldukça düşük olduğunu belirtmiştir (Hamdi Aziz, 1321, s. 10).

İki sene devam eden salgının mevsimlere göre şiddeti aşağıdaki tabloda görülmektedir:

Mevsim	Hastalanan	İyileşen	Vefat
İlkbahar	1.669	459	1.184
Yaz	6.982	1.754	5.196
Sonbahar	4.299	1.237	3.110
Kış	6.360	1.908	4.015

Kaynak: Hamdi Aziz, 1321, s. 10.

Tablodan anlaşılacağı üzere hastalık en çok yaz mevsiminde etkili olmuştur. Yaz döneminde gerek hastalığa yakalanan gerekse de hayatını kaybeden kişi sayısı yüksektir. Hastalığın en az etkili olduğu dönem ise ilkbahardır.

5. DR. HAMDİ AZİZ PAŞA'YA GÖRE KOLERANIN İRAK'TAKİ TARİHÇESİ, YAYILMA NEDENLERİ VE ALINMASI GEREKEN ÖNLEMLER

5.1. Koleranın Irak'taki tarihçesi:

Dr. Hamdi Aziz Paşa, eserinde koleranın Irak topraklarındaki geçmişi hakkında bilgiler verdiği gibi 1902-1904 yılları arasında etkili olan salgının nedenlerine ve yayılma yollarına da değinmiştir. Buna göre Irak coğrafyasının birçok kolera istilasına sahne olduğu eldeki istatistik kayıtlarından anlaşılmaktadır. Kayıtlara göre, kolera Temmuz 1851'den, Mart 1852'ye kadar 9 ay, Ekim 1852'den, Nisan 1853'e kadar 7 ay, Ekim 1857'den, Şubat 1859'a kadar 2 yıl 2 ay boyunca Bağdat Vilayeti'nde etkili olmuştur. Ayrıca Aralık 1860'dan, Ocak 1862'ye kadar 2 yıl 1

ay ve Ekim 1865'den, Ocak 1867'ye kadar da 2 yıl 2 ay boyunca da yine Bağdat Vilayetinde kolera salgınları görülmüştür (Hamdi Aziz, 1321, s. 28-29).

Irak'ta etkili olan 1865-1867 salgını da Basra körfezi vasıtasıyla Hindistan'dan gelmiştir. Kolera, Basra ve Bağdat Vilayetlerinde geniş bir alana yayıldıktan sonra Musul ve Diyarbakır Vilayetlerine de sıçrayarak 1866'da birçok insanın ölümüne neden olmuştur. Hastalık, Haziran 1867'de ise Süleymaniye'ye geçmiştir. Ekim 1869'dan, Ocak 1872'ye kadar 3 yıl, 2 ay devam eden diğer bir kolera salgını da sona erdikten sonra Irak'ta, 1889 yılına kadar 18 yıl boyunca kolera salgını görülmemiştir. 1889'da başlayan salgının, Irak coğrafyasına giriş yeri yine Basra körfezidir. 1889'da Hindistan'ın tamamında özellikle de Bombay ve çevresinde haftada 500-600 kişinin ölümüne neden olan kolera, Bombay ile Basra körfezi arasında sefer yapan gemilerle özellikle de British Hindiyeye Kumpanyasının vapurlarıyla Irak'a taşınmış ve her tarafa yayılmıştır (Hamdi Aziz, 1321, s. 29).

5.2. Koleranın Irak'ta yayılmasının nedenleri:

Dr. Hamdi Aziz Paşa, veba ve kolera gibi bulaşıcı hastalıkların Irak topraklarına kısa zaman aralıklarıyla girmesi ve kolayca yayılarak birkaç sene hüküm sürmesinin nedenlerini memuriyeti sırasında gözlemlemiştir. Buna göre bulaşıcı hastalıkların Irak'a kolayca girmesi bu coğrafyanın Hindistan'la olan temasından kaynaklanmaktadır. Çünkü Basra körfezi, Hindistan için önemli bir çıkış yeridir. Bu nedenle Hindistan'da ortaya çıkan bir bulaşıcı hastalık kısa sürede Acem körfezi üzerinden Basra'ya girip buradan Irak'a yayılmaktadır. Ayrıca İran da, Hindistan, Afganistan ve Belucistan yollarıyla kuzeye ve kuzeydoğuya doğru genişleyen istila kollarının önemli bir merkezidir. Bu nedenle İran'daki bir salgın hastalık kısa sürede komşusu Irak'ı da etkilemektedir. Ayrıca İran, sıhhi tedbirlerin alınmadığı bir ülkedir. Ülkesindeki salgınları başıboş bırakan İran yönetimi, hastalıkların etrafa yayılmasını önlemeye çalışmaz. Bu nedenle İran, Basra körfezinden sonra salgın hastalıkların Irak'a ulaşmasını sağlayan ikinci noktadır. Salgın hastalıkların Irak'a girmesine imkân sağlayan diğer bir yol ise Fırat nehri ve Halep yoludur. Suriye'de zaman zaman hüküm süren koleranın Halep'ten, Fırat nehriyle Irak'a sokulduğu geçmişteki tecrübelerden bilinmektedir. Çalışmamız içerisinde belirttiğimiz gibi koleranın, 19 Ekim 1903'te, Birecik'ten, Ane'ye sirayet edip buradan bütün Irak'a yayılması da bunun bir örneğidir (Hamdi Aziz, 1321, s. 30-31).

5.3. Koleraya karşı Basra körfezinde alınması gereken tedbirler:

Dr. Hamdi Aziz Paşa, Irak topraklarının kolera gibi salgın hastalıklardan korunması için bazı noktalarda alınması gereken tedbirlere de değinmiştir. Buna göre tedbir alınması gereken noktalardan ilki Basra körfezidir. Basra körfezinin özellikle de Şattularap nehrinin ticari açıdan önemli olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Ancak bu yolun, Hindistan'dan gelen gemilerle hastalıkların bölgeye taşınmasında ve birçok kişinin hayatını kaybetmesinde rol oynadığı da bilinen bir gerçektir. Dr. Hamdi Aziz Paşa, geçmişte Hindistan'dan gelen vapurların, 17 günlük bir yolculuktan sonra Basra'ya ulaştığını ancak bu sürenin yeni süratli vapurlar sayesinde 7 hatta 5 güne düştüğünü belirtmektedir. Bu durum hastalıkların Basra'ya taşınmasını kolaylaştırmıştır. Bu nedenle uygun mevkilerde tahaffuzhaneler inşa edilip, vapurlar muayene edilmelidir. Bu tedbir hastalıkların bölgeye girme riskini bir dereceye kadar azaltacaktır. Bu amaçla Basra'dan, Fav'a kadar Şattularap nehri üzerinde incelemeler yapılmıştır. Mevcut tahaffuzhanenin Basra'da bulunması gemilerin tahaffuzhane önünde ve Basra içlerinde demirlemelerine neden olmaktadır. Gemilerin pisliklerini nehre bırakmaları ve tahaffuzhanenin tuvaletlerinin de nehir üzerinde bulunması ise hastalıkların Basra'da yayılmasını sağlamaktadır. Kısacası tahaffuzhanenin, Şattularap üzerinde inşa edilmesi bölgeye hiçbir fayda sağlamayacağı gibi gemilerdeki bir hastalığın Basra'ya bulaşmasını da kolaylaştıracaktır

(Hamdi Aziz, 1321, s. 32-33).

Tahaffuzhane inşası için düşünülen Şemsumiye mevkii ise tıpkı Muhammere gibi bataklık olduğundan burada bir tahaffuzhane inşası olumlu netice vermeyecektir. Yapılması gereken şey ise mühendis Şvaynes'e yaptırılan plana ve haritaya uygun olarak tahaffuzhanenin Şattülarap'ın girişine taşınmasıdır. Bu planda telgrafhane, karantina ve hükümet daireleri bulunmaktaydı. Buraya gelecek vapurlar, muayeneleri sırasında şüpheli bir duruma rastlanırsa dezenfeksiyon işlemleri yapılacak ve karantina sürelerini tamamladıktan sonra Şattülarap'a gireceklerdi. Bu sayede hastalığın Basra'ya sirayeti engellenecekti (Hamdi Aziz, 1321, s. 33).

Dr. Hamdi Aziz Paşa, Fav'da tahaffuzhanenin önünde topraktan düzensiz bir set yapılmışsa da med-cezir sonrasında iç kısımlarda su kaldığına işaret etmektedir. Bu nedenle arazi toprakla doldurulmalıdır. Oldukça geniş olan bu arazinin bir tarafına hükümet, gümrük ve liman daireleri inşa edilebilir. Diğer tarafına da yeni usullere göre bir tahaffuzhane binası yapılarak hastalığın önüne geçilebilir (Hamdi Aziz, 1321, s. 33).

Dr. Hamdi Aziz Paşa, tahaffuzhanenin Basra körfezi sahilinde yapılmasının da hastalıkların Basra ve Irak topraklarına girmesini önleneceğini savunmuştur. Bir süre önce Fransa hükümeti tarafından sıhhi incelemeler yapması için bölgeye gönderilen Paris Sıhhiye Müfettiş muavini Dr. Paul Fever'in, Basra'da kendisini ziyareti sırasında sağlık tedbirleri ve tahaffuzhaneler meselesinin açıldığını ve Fransız doktorun da fikirlerini onayladığını belirtmektedir. Ayrıca hala Salihye'de bulunan tahaffuzhanenin, Şattülarap'ın girişinde, Fav'da veya Şattülarap'tan uzak bir yerde tesis edilmesiyle de hastalığın Basra ve Irak'a girişinin önü alınabilecektir. Bu tedbirler doğrudan doğruya Basra şehrini ve bu sayede de Irak topraklarını hastalıklardan korumaya yeteriyse de hastalığın bölgeye ulaşması için başka bir ihtimal daha bulunmaktadır. Bu ihtimal Hindistan'dan hareket edip, Katar'dan, Fav'a kadar körfezin diğer sahilleriyle temas eden gemilerin de kolerayı Basra körfezine taşıyabileceği gerçeğidir. Bunlar için Hürmüz Boğazı yakınlarında bir tahaffuzhane inşa edilmelidir. Ayrıca salgın dönemlerinde İran'da sağlık tedbirlerine yeteri kadar önem verilmediğinden Muhammere'den, Basra'ya gelecekler için bataklık haldeki Şemsumiye mevkii doldurularak burada geçici bir tahaffuzhane yapılmalıdır. Bu sayede Muhammere'den gelecek yolcular da karantinaya alınabileceklerdir (Hamdi Aziz, 1321, s. 34-35)¹⁰.

5.4. İran'a Karşı Alınması Gereken Tedbirler

Dr. Hamdi Aziz Paşa, Irak topraklarının salgın hastalıklardan korunması için İran'a karşı alınması gereken tedbirlere de değinmiştir. Buna göre İran'da kolera ve veba gibi bir salgın hastalık görüldüğünde Osmanlı sınırındaki en önemli tahaffuz mevkii Hanekin'dir. Çünkü Tahran, Hemedan, Kirmanşah yolu Hanekin'de Osmanlı topraklarına ulaşmaktadır. Bu güzergâh, yolcunun bir an olsun eksik olmadığı bir yoldur. Hanekin'de alınacak tahaffuz tedbirleri için burada öncelikle bir etüv makinesi bulundurulmalıdır. Bundan başka içerisinde sıhhi banyolar, pülverizatörler ve ilaçların bulunacağı bir tahaffuzhane inşa edilmelidir. Bölgede sürekli görev yapacak bir kaç da doktor tayin edilmelidir. Osmanlı sınırında, Hanekin'den sonra sağlık tedbiri alınması gereken diğer önemli noktalar Musul Vilayetindeki, Şehribazar, Rayne, Rayet ve Tuyla(?) mevkileridir. Buralardaki tedbirler gerekli durumlarda alınacağından, İran'da bulaşıcı bir hastalık çıktığı haber alınır alınmaz bu mevkilere yeteri kadar doktor, ilaç ve tıbbi cihaz gönderilmelidir (Hamdi Aziz, 1321, s. 34-35).

¹⁰ Basra'da ve İran hududunda tahaffuzhane inşa edilmesi fikri 1913 ve 1914 yıllarında da gündemdeki yerini korumuştur. Bu amaçla bölgeye Sıhhiye Müfettişi Umumisi Cenab Şahabettin Bey ile Sıhhiye Meclisi'nin İngiliz, Rus, Alman ve İranlı delegelerinden oluşan bir heyet gönderilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Karcı, 2017, s. 290-291).

5.5. Fırat Nehri'nde ve Halep Yolunda Alınması Gereken Tedbirler

Fırat nehri ile Halep yolu birbirlerine paralel bulduklarından Halep'te kolera olduğu sırada Bağdat Vilayetinin, Deyrizor Sancağına komşu olan "El-Kaim" mevkiinde geçici bir tahaffuzhane kurulmalıdır. Ayrıca gerekli olan doktor, tıbbi malzeme, pülverizatör ve gardiyanlar da gönderilmelidir. Halep yolu veya Fırat nehri vasıtasıyla Birecik ve Meskene'den gelecekleri tıbbi gözetim altında bulundurmamak da gerekmektedir. Bu yol üzerinde Şam'dan çöl yoluyla gelen ve Heyt mevkiinde Bağdat yoluna ulaşan Hecin postasını da Şam'da kolera olduğu dönemlerde unutmamak gerekmektedir. Postayı getiren genellikle bir postacıysa da bazen postacıyla birlikte birkaç yolcu da gelmektedir. Bunların Şam ile Bağdat arasındaki yolu çöl üzerinden 8-10 günde kat ettikleri ve Şam'dan çıktıklarında herhangi bir sağlık tedbirine takılmadıkları düşünülürse postacının ve varsa yolcuların Heyt'te bulundurulacak bir doktor tarafından muayene edilmeleri gerekmektedir. Hatta posta evrakı da tedbir olarak dezenfekte edilmelidir. Belirtilen bu üç girişte gerekli tedbirler alırsa Irak toprakları kolera ve veba gibi öldürücü hastalıklara karşı korunabilir. (Hamdi Aziz, 1321, s. 36-37).

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde müstakil bakteriyoloji öğretiminin öncüsü olan Dr. Hamdi Aziz Paşa, II. Abdülhamid döneminin önemli doktorlarından. Mesleki kariyerinde Mektebi Tıbbiye-i Şahane Bakteriyoloji muallimliği, Rüşumat Heyet-i Teftişiyeye Sıhhiye Reisliği, Halep Vilayeti, Zor Sancağı ve Hitta-ı Irakiye Heyet-i Sıhhiye reisliği gibi önemli görevlerde bulunmuştur. Dr. Hamdi Aziz Paşa, gerek yazdığı gerekse de Fransızcadan çevirdiği eserlerle Osmanlı bilim dünyasına önemli katkılar sağlamıştır. Bu eserlerden her biri günümüzde müstakil akademik çalışmalara fırsat verebilecek eserlerdir. Ayrıca, istatistik ilminin, tıp alanında nasıl kullanılabileceğini de örnekleriyle göstermiştir. Onun istatistik çalışmaları hastalıkların verdiği zararları rakamlara dökmüş ve etkisinin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır.

Dr. Hamdi Aziz Paşa, 1902-1904 yılları arasında Suriye, Halep ve Irak'ta etkili olan kolera salgını sırasında sağlık heyeti başkanı olarak sahada görev almıştır. Önce Halep'te görevlendirilmiş ve başkanlığını yaptığı sağlık heyetiyle birlikte koleranın bu bölgede yenilmesinde etkili olmuştur. İncelediğimiz belgeler onun Halep'teki genel sağlık hizmetlerinin iyileşmesine katkı sağladığını da göstermektedir.

Dr. Hamdi Aziz Paşa, Halep'teki kolera salgının sona ermesinden sonra hastalığın yer yer devam ettiği Irak topraklarında görevlendirilmiştir. Buradaki memuriyeti sırasındaki tespitlerini çalışmamızda kullandığımız "Suriye Kitasıyla Zor Sancağı ve Hitta-ı Irakiye'de Kolera İstilatı, 1318-1320" isimli eserinde toplamıştır. Bu eser Irak topraklarındaki kolera salgınlarının tarihçesi hakkında bilgi verdiği gibi 1902-1904 salgının ortaya çıkışı ve Irak topraklarındaki yayılma güzergâhını da vermektedir.

Dr. Hamdi Aziz Paşa, eserinde hastalığın yayılmasına etki eden nedenleri de göstermiştir. Paşa'ya göre bölgeye gönderilen sağlık heyetleri, görevlerini yerine getirme konusunda tereddüt göstermemişlerdir. Ancak koleranın nitelikleri hakkında bilgi sahibi olmayan bazı mülki memurlar görevlerini eksik yapmışlardır. Bu durum hastalığın bölgede yayılmasına etki etmiştir. Bu bilgi salgın hastalık dönemi gibi kritik süreçlerde mülki amir ile sağlık çalışanları arasındaki uyum ve işbirliğinin önemini göstermesi açısından önemlidir ve günümüzde de dikkat edilmesi gereken bir husustur.

Dr. Hamdi Aziz Paşa, 1902-1904 kolerasının Irak'taki birçok köy, kasaba ve şehirde hangi tarihte başlayıp hangi tarihte bittiğini, ikinci dalgaların niçin ve ne zaman başladığını, hastalığın yayılmasına etki eden davranışların neler olduğunu da belirtmiştir. Özellikle yerleşim yerleri arasında gidiş-gelişin devam etmesi, halkın yerleşim birimlerine kaçak yollardan girmesi,

vapurlardaki yolcuların üstünkörü muayene edilmesi ve karantina kurallarının hiçe sayılmasının üzerinde durmuştur. Ayrıca hastalıkların Irak coğrafyasına giriş noktalarını da belirterek buralarda alınması gereken tedbirleri sıralamıştır. Dr. Hamdi Aziz Paşa'ya göre Basra körfezi, İran, Halep yolu ve Fırat nehir yolu hastalıkların Irak'a giriş noktalarıdır. Bu noktalarda özellikle tahaffuzhaneler yapılması gerektiği vurgulanmıştır.

Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın eserinde yer verdiği diğer önemli bir tespit ise İran'a dairdir. Paşa, salgın hastalıkların Osmanlı topraklarına girişinde İran coğrafyasının önemi vurguladığı gibi İran yönetiminin tutumuna da yer vermiştir. Eserin bu noktasındaki satırlar Covid-19 salgını ile mücadele ettiğimiz şu günlerde tanık olduğumuz bazı durumların geçmişteki örneklerini göstermektedir. Dr. Hamdi Aziz Paşa eserinde İran'da, hastalıklara karşı sihi tedbirler alınmadığını ve İran yönetiminin hastalıkları başıboş bıraktığını belirtmektedir. Bu bilgilerin yaşadığımız pandemi sürecinde İran hükümetine yöneltilen bazı eleştirilere benzemesi şaşırtıcı ve düşündürücüdür.

Sonuç olarak, Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın 1902-1904 Irak kolası özelinde ortaya koyduğu ve tarihi bilgilerle de desteklediği tespitleri dönemin idarecileri için halk sağlığının korunması noktasında rehber niteliğindedir. Bu bilgilerden özellikle hastalığın yayılmasına etki eden nedenler üzerinde düşünülmesi günümüz idarecilerine de faydalar sağlayabilir. Çünkü coğrafya ve zaman değişse bile görevi ihmal etme, kurallara uymama ve tedbir almama gibi insana özgü davranışlardan kaynaklanan nedenler az veya çok devam edecektir.

SUMMARY

The Ottoman Empire had to fight with many epidemics during the 19th century. Perhaps the most fatal of these diseases was cholera. 19th century was also a period when bacteriology has advanced in Europe. Abdul Hamid II who ruled the Ottoman Empire during the last quarter of this century was a sultan who followed the scientific developments in the West. During this period, some scientific innovations in the West were transferred to the Ottoman Empire through medical committees and students sent to Europe. One of these students was Hamdi Aziz Pasha, who is the focus of our study.

Dr. Hamdi Aziz Pasha, whom we have very little information about details of his life, was born in 1863. He graduated from Military Medical School in 1887. Dr. Hamdi Aziz Pasha concentrated his studies in the field of surgery, and also studied bacteriology at Pasteur Institute during his time in France for education. Dr. Hamdi Aziz Pasha fought against epidemics in different regions of the Ottoman geography throughout his professional life, and he was in the health committee assigned to the cholera epidemic which prevailed in Istanbul in 1893. In 1894, he was assigned to accompany the committee to be sent to the International Sanitary Conferences held in Paris.

Dr. Hamdi Aziz Pasha, started autonomous bacteriology studies in the Medical School and worked as a bacteriology lecturer for many years. He also chaired the health committee during the cholera epidemic which prevailed in the Aleppo Province, the Sanjak of Zor and Iraq between the years 1902-1904. He collected his findings during this assignment into a book titled "Cholera Epidemic in Syrian Region, the Sanjak of Zor and Iraq, 1318-1320". This work, which is one of the significant resources of our study, contains the damage of cholera in Iraq, its spreading routes and measures required to be taken against cholera.

Dr. Hamdi Aziz Pasha, who created other significant works related to the study subjects, also made translations from French. In addition, he conducted case studies showing how the science of statistics can be used in the medical field.

Dr. Hamdi Aziz Pasha was awarded with many badges and medals, notably Gold and

Silver Distinction and Merit Medals due to his successful services. He was disfavored after the establishment of Second Constitutional Era since he was supporting Abdul Hamid II, removed from his position as bacteriology lecturer at civilian and military schools, and assigned to 3rd Army Health inspector. Afterwards, his rank was degraded from Ferik (equivalent of Lieutenant General) to colonel pursuant to the law of "Purge of Military Ranks" imposed on many military officers. He died in 1911.

The purpose of our study is to provide information about the life, services and works of Dr. Hamdi Aziz Pasha and to reveal his findings on the cholera epidemic which prevailed in Iraq regions between the years 1902-1904. Essential resources of our study are the documents we have obtained from various classifications of the Ottoman Empire and the aforementioned book of Dr. Hamdi Aziz Pasha. In addition, some research works related to our subject was also used.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Kaynakları: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Nezareti Mektûbi Kalemî (DH. MKT.) 1991/65; 604/32; 537/30; 794/32; 591/1; 819/26; 853/94
Hariciye Nezareti Tahrirat (HR. TH.) 137/57
İrade, Dâhiliye (İ.DH.) 1300/7
İrade, Hususi (İ.HUS.) 19/93
İrade, Sıhhiye (İ.SH.) 4/19
İrade, Taltifat (İ.TAL.) 23/23; 6/48
Maarif Nezareti Mektûbi Kalemî (MF. MKT.) 147/114; 789/35
Sadaret Mektûbi Kalemî Mühimme Kalemî (Odası) Belgeleri (A.MKT. MHM.) 586/24
Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.): 958/7

B. Kitaplar

Ayar, M. (2007). *Osmanlı Devleti'nde kolera, İstanbul örneği (1892-1895)*, İstanbul, Kitabevi Yayınları.
Hamdi Aziz (1318). *Ameli ve nazari bakteriyoloji dersleri*, İstanbul.
Hamdi Aziz (1321). *Suriye kıtasıyla Zor sancağı ve hitta-ı Irakiye'de kolera istilaatı, 1318-1320*, Bağdat.
İhsanoğlu, E. (1998). Osmanlı eğitim ve bilim kurumları, E. İhsanoğlu (Ed.) , *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (223-363), İstanbul, IRCICA Yayınları.
Kâhya, E.- Erdemir& A. D. (2000). *Bilimin ışığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e tıp ve sağlık kurumları*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Türkçe Tıp Dili Kurulu (2006), *Türkçe tıp dili kılavuzu*, Kocaeli.
Kocatürk, U. (1986). *Açıklamalı tıp terimleri sözlüğü*, Ankara.
Unat, E. K. (1970). *Osmanlı İmparatorluğu'nda bakteriyoloji ve viroloji*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları.
Unat, E. K. , İhsanoğlu, E. & Vural, S. (2004). *Osmanlıca tıp terimleri sözlüğü*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Yıldırım, N. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e koruyucu sağlık uygulamaları, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (C. 5) , İstanbul, İletişim Yayınları.
Yıldırım, N. (2010). *İstanbul'un sağlık tarihi, sağlık teşkilatı, salgınlar, bulaşıcı hastalıklar ve mücadele, koruyucu sağlık kurumları, hastaneler, tıp eğitimi*, İstanbul: İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı Yayını.

C. Makaleler

Bostan, İ. (1986). Zor sancağının imar ve ıslahı ile alâkalı üç layiha. *Osmanlı Araştırmaları*, VI, 163-220, Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/112730>
Çavdar, N.& Karcı, E. (2016) XIX. yüzyıl sonları-XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nde frengi ile mücadele kapsamında yapılan yasal düzenlemeler. *GOSOS, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11 (2), 157-175. <https://doi.org/10.19129/sbad.302>
Gölcü, B. M.& Özgür, A. (2016). Osman Nuri Eralp'in bakteriyoloji dersleri adlı kitabının veteriner hekimliği tarihi açısından değerlendirilmesi. *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, 87 (2),33-43, Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/vetheder/issue/34367/379606>
Gümüş, M. (2018). Kudüs-i Şerif'ten Şam-ı Şerife kolera ile mücadele 1902-1903: bir raporun anlattıkları, *Yeni Fikir*, S. 21, 2018, 115-132. Erişim adresi: <http://www.yenifikirdergisi.com/uploads/22/yenifikir-volume-10-issue-21.pdf>
Kâhya, E. (1987). Fransa'da ihtisas yapmış Türk hekimlerinden bazıları, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 31 (1-2), 245-262. Erişim adresi: <http://dtcfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dtcf/article/view/4591>
Karcı, E. (2019). Sinop frengi ve gureba hastanesine dair bazı tespitler, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 19 (39), 461-483. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cttdad/issue/52833/697985>
Uzluk, F.N. (1948). Cholera Asiatica epidemi tarihi üstüne bir araştırma, *Türk İjiyen ve Tecrübî Biyoloji Dergisi*, 8 (1), 7-36 Erişim adresi:

https://www.journalagent.com/turkhijyen/pdfs/THDBD_8_1_0_116.pdf

Yıldırım, N& Ülman Y.I. (1994). Zeoros Paşa ve deontoloji, *Tarih ve Toplum*, 22(127), 29-34.

D. Tezler

Yağcı, A. S. E. (2011). *Turkey's reading (r)evolution a study on books, readers and translation (1840-1940)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

Karcı, E. (2017). *Osmanlı hükümetlerinin sağlık politikaları (1908-1914)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat.

EK 1:

Kaynak: (Unat, 1970, s. 67).

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BİR ÇÖPÇATANLIK AJANSI: TESHİL-İ İZDİVAÇ VE TEŞKİL-İ AİLE İDAREHANESİ

A MATRIMONIAL AGENCY IN THE SECOND CONSTITUTIONAL PERIOD: THE OFFICE OF FACILITATING MARRIAGE AND FAMILY FORMATION

Fatma TUNÇ YAŞAR*

Öz

İkinci Meşrutiyet dönemi yayımlarında Osmanlı nüfusunun genel olarak azaldığı, ilk evlenme yaşının yükseldiği, evliliklerin oransal olarak düştüğü ve aile yapısının bozulmaya başladığı yönünde bir gündem söz konusudur. Bu gündemin ortaya koyduğu endişeler, İttihat ve Terakki hükümetinin nüfus ve aile politikasının şekillenmesinde önemli rol oynamış, evlilik üzerinde tartışılan bir kamu meselesine dönüşmüştür. Yusuf Cemil Bey, 1911 yılında evliliği ve aile kurmayı kolaylaştırmak amacıyla İstanbul Çemberlitaş'ta Teshil-i İzdivaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi'ni kurmuştur. Bu İdarehane yayımladığı programında, İttihat ve Terakki hükümetinin özendirici nüfus ve evliliği teşvik politikalarına atıf yaparak vatani bir hizmet ifa ettiğini iddia etmekte ve teşebbüs-i şahsi olarak nitelendirdiği bu girişimini İkinci Meşrutiyet döneminin bir kazanımı olarak görmektedir. Osmanlı siyasi otoriteleri ise cemiyet olarak tanımlayamadıkları bu kurumu ticari faaliyet gösteren "bir nevi kulüp" olarak nitelendirmektedirler. Bu makale, İdarehane'nin açılmasına dair Osmanlı siyasi otoritelerince düzenlenen yazışma ve belgeler ile İdarehane'nin kendini tanıtmak için yayımladığı Program üzerinden Teshil-i İzdivaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi'nin kuruluşunu, statüsünü ve çalışma tarzını irdelemektedir. Bu bağlamda, kuruluş amacını nüfusun artması yönündeki teshil-i izdivaç politikasına dayandıran İdarehane'nin İkinci Meşrutiyet atmosferinde evlilik arayışını piyasaya dönüştüren bir ticarethane olarak faaliyet gösterdiğini ve bu haliyle de Osmanlı toplumunu yeni bir evlilik arayışı pratiği ile tanıştırdığını iddia etmektedir.

Anahtar Kelimeler

İkinci Meşrutiyet, Aile, Nüfus, Evlilik, Teshil-i izdivaç.

Abstract

In the publications of the Second Constitutional period, there was an agenda that the Ottoman population has generally decreased, the age of first marriage has increased, the rate of marriage fell and the family structure began to deteriorate. This agenda played an important role in shaping the policies of Union and Progress government on population and family and marriage as a topic became a public matter to be discussed on. In 1911, Yusuf Cemil Bey established The Office of Facilitating Marriage and Family Formation to promote marriage and family establishment in Çemberlitaş, Istanbul. In its published program, the Office claimed that it is performing its national duty by referring to the incentive population and marriage promotion policies of the Union and Progress government and evaluated its initiative as a private enterprise, which is the achievement of the

* Dr. Öğr. Üyesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü, ftyasar@yildiz.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8623-4822>

Gönderim Tarihi: 05.03.2020
Kabul Tarihi: 09.07.2020

Second Constitutional era. Ottoman political authorities, on the other hand, described this institution, which they cannot define as a community (cemiyet), as a kind of commercial club. This article examines the establishment, status and working manner of the Office of Facilitating Marriage and Family Formation by focusing on the writings and documents issued by political authorities and the Program published by the Office to introduce itself to the audience. In this context, it claims that although the Office legitimized its establishment according to the policy of facilitating marriage to increase population, the Office operated as a commercial enterprise that turned the search for marriage into a market in the atmosphere of Second Constitutional period and thus introduced the Ottoman society to a new practice of seeking marriage.

•

Keywords

The Second Constitution, Family, Population, Marriage, Facilitating marriage

GİRİŞ

Teshil-i İzdivaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi'nin 1911 yılında evliliği kolaylaştırma misyonu çerçevesinde evlenmek isteyen kadın ve erkeklere aracılık eden bir kurum olarak faaliyete başlaması, İkinci Meşrutiyet döneminin sosyo-kültürel atmosferi ve Osmanlı siyasi elitinin nüfus, aile ve evlilik politikalarıyla yakından ilgilidir. İkinci Meşrutiyet dönemi yayınlarında Osmanlı nüfusunun giderek azaldığı, kadın ve erkekler arasında ilk evlilik yaşının yükseldiği ve aile hayatının bozulmaya başladığı yönünde bir gündem söz konusudur. Bu gündem İttihat ve Terakki hükümetinin nüfus ve aile politikasının şekillenmesinde önemli rol oynamış, evlilik üzerinde tartışılan bir kamu meselesine dönüşmüştür. Bu minvaldeki politika ve girişimler ise evliliğin kolaylaştırılması anlamına gelen teshil-i izdivaç kavramı ile ifade edilmektedir. İkinci Meşrutiyet döneminde teshil-i izdivaç, nüfus ve aile politikası olarak evliliği özendirmek, teşvik etmek ve yaygınlaştırmak için evliliği zorlaştıran adet ve geleneklerle mücadele etmek, evlilik kampanyaları düzenlemek, izdivaç cemiyetlerinin kurulmasını teşvik etmek ve izdivaç ilanları yayımlamak gibi çeşitli teşebbüsleri kapsamaktadır.

İkinci Meşrutiyet döneminde teshil-i izdivaç politikası esas olarak Osmanlı nüfusunun giderek azaldığı ve evliliklerin çeşitli nedenlerle zorlaştığı varsayımına dayanmaktadır. Kırım Savaşı (1853-1856), 93 Harbi (1877-1878) ve Balkan Savaşları (1912-1913) gibi savaşlar ve sonrasında yaşanan göç hareketleri dolayısıyla İstanbul'un nüfusunda ve demografik yapısında ciddi değişimler gözlenmektedir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren de özellikle Balkanlar'dan ve Kafkaslar'dan gelen göçler sebebiyle İstanbul'un nüfusu hızla artmıştır. İstanbul göç dalgalarında bir "istasyon" vazifesi görse de şehre önemli miktarda nüfus yerleşmiştir (Koç, 2010, s. 185). Bununla birlikte yirminci yüzyılın başlarından itibaren İstanbul'un nüfusunda ve doğurganlık oranında düşüş gözlemlenmektedir. 1885 yılında 873 bin civarında olan İstanbul'un nüfusunun 1906 yılında 700 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu durumda on dokuzuncu yüzyıl boyunca artan İstanbul nüfusunun yirminci yüzyılın başlarında azalmaya başladığı gözlemlenmektedir (Toprak, 1994, s. 110). Duben ve Behar, demografik verilere dayanarak evlilik, aile ve doğurganlık üzerine yaptıkları çalışmalarında 1907 yılında 3.88'lik toplam doğurganlık oranı ile İstanbul'un sanayileşme öncesi Avrupa nüfuslarının normal doğurganlık oranlarının altına düştüğünü ifade etmektedirler. Duben ve Behar'ın tespitlerine göre doğurganlık oranındaki bu düşüş çok daha önceden başlamış olup kadınların evlenme yaşının gittikçe yükselmesi bunda önemli bir etkidir. Nitekim yüzyılın ilk kırk yılı boyunca kadınların ortalama evlenme yaşında devamlı ve hızlı bir yükselme gözlemlerken erkeklerin ortalama evlenme yaşının sabit kaldığını tespit etmişlerdir (Duben ve Behar, 1998, s. 179).

Doğurganlık oranının düşmesi, evlilik yaşının yükselmesi, evliliklerin azalması, aile hayatının bozulması ve nüfusun azalması gibi meselelerin devletin doğrudan ilgi alanına girmesi ve bir kamu meselesine dönüşmesi savaşlar, toprak kayıpları, göçler ve salgın hastalıklar gibi on dokuzuncu yüzyıl boyunca yaşanan gelişmelerle ilgili olduğu kadar Osmanlı Devleti'nin siyasi, askeri ve sosyo-kültürel değişim süreciyle de yakından ilgilidir. Osmanlı siyasi otoritelerinin nüfusun azalmasından duyduğu endişe, Gülhan Balsoy'un ifade ettiği üzere nüfusu, ekonomik, askeri ve mali gücün kaynağı olarak gören ve nüfusun kompozisyonunu, kontrolünü, düzenlenmesini ve gözetimini yeni görevleri arasında kabul eden modern devlet refleksi ile açıklanabilir. Buna ilaveten milliyetçilik hareketleri ve toprak

kayıpları dolayısıyla bu dönemde uygulamaya konan pronatalist politikaların daha çok Müslüman nüfusun artması yönünde bir isteğe karşılık geldiği görülmektedir. (Balsoy, 2016, s. 7). Balsoy'a göre on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren pronatalist politikalar, hamilelik ve doğumun tıbbileştirilmesi, ev kadınlığının profesyonelleştirilmesi (Tunç Yaşar, 2019, s. 604-605) ve kürtaj yasağı gibi uygulamalar ile kendini göstermiştir (Balsoy, s. 1). Nüfusun artmasına yönelik tüm bu politikalar ise ulus inşası, Osmanlı yurttaşı yetiştirme ve yeni aile yapısını oluşturmaya hizmet etmektedir (Altınbaş, 2014, s. 115).

Demografik değişimin yanında on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren başta eğitim alanında olmak üzere yoğunlaşan reform programları Osmanlı toplum ve aile hayatında ciddi değişim ve dönüşümlere neden olmuştur. Yeni açılan mektepler ve zorunlu eğitim dolayısıyla eğitim seviyesinin yükselmesi, matbuat, ulaşım ve haberleşme alanında yaşanan gelişmeler nedeniyle yerelliğin çözülmesi ve modernleşme unsurlarının toplum ve aile hayatına nüfuz etmesi gibi birçok neden evlilik ve aile kurma telakkilerinde ciddi değişim ve dönüşüme yol açmıştır. 1860'lardan itibaren geleneksel evlilik tarzları eleştirilmeye başlanmış ve özgür evlilik seçimi bir tema olarak dönemin edebi eserlerine konu olmuştur (Duben ve Behar, 1998, s. 103). Nitekim Şinasi tarafından 1859'da kaleme alınan ve Batılı tarzdaki ilk piyes olarak kabul edilen *Şair Eolenmesi'*nde görücü usulü evlilik eleştirilmektedir (Şinasi, 2018).

Özellikle İkinci Meşrutiyet döneminde kadınlara yönelik dernek ve yayınların artması, kadınların İstanbul'un sosyal hayatında daha görünür olması ve okul, banka ve posta ofisi gibi birçok alanda çalışmaya hayatına dâhil olması evlenme yaşında ve evlilik beklentilerinde değişimi beraberinde getirmiştir. Eş bulmak, aile kurmak, iyi bir evlilik yapmak gazete ve dergilerin günlük konuları arasına girmiştir. Bu dönemde yayımlanan kadın dergilerinde milletin ıslahı için ailenin ıslahının gerektiği, ailenin ıslahı için ise evlilik usullerinin ıslahının zorunluluğuna dikkat çekilmektedir. Evlilik usulleri konusunda yayımlanan yazılarda ise düğün hazırlıkları sırasında yapılan masrafların fazlalığı, görücü usulü evliliğin sakıncaları ve evlenecek olan kadın ve erkek arasında ruh ve mizaç açısından uyumun zorunluluğu öne çıkan konular arasında yer almaktadır (Keçeci Kurt, 2015, s. 1080-1081).

Zafer Toprak, 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı henüz başlamadan yayın hayatına başlayan ve ücret karşılığında çok sayıda evlilik ilanı yayımlayan *Musavver Malumat-ı Nafia* dergisinde yayımlanan izdivaç ilanları üzerine yaptığı çalışmasında alafranga bir usul olarak nitelendirdiği ilan vasıtasıyla evliliğin, taraflara yaşam tarzı, servet, gelir, eğitim düzeyi, beğeniler, yaş ve fiziksel özellikler gibi birçok hususta bireysel tercih ve beklentilerini karşılama imkânı vaat ettiğini ifade etmektedir (Toprak, 1988, s. 44-46). Dergide "İlancılık ve İzdivaç İlanları" başlığıyla yayımlanan yazıda geleneksel evlilik arayışı usulleri ve özellikle de görücü usulü evlilik eleştirilmekte, buna karşılık Avrupa'da yaygın kabul gören ilan vasıtasıyla evliliğin sunduğu imkânlar okuyucuya aktarılmaktadır (*Musavver Malumat-ı Nafia*, 1914, s. 220). Evlilik ilanını gönderen bir erkek "*kimsesizlere pederlik vazifesini ifaya teşebbüsten*" dolayı dergiye teşekkür etmekte, birçok kimsenin kendisi gibi evlenmek istediği halde evlenemediğini, kolcu kadın veya mesire mülakatı vasıtasıyla evlenenlerin ise birçoğunun mesut olamadığını ifade etmektedir (*Beni Okuyunuz*, 1914, s. 13).¹

1916 yılında Müslüman kadınlara çalışma imkânı sunmak amacıyla kurulan *Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi* de 1918 yılında "zorunlu evlilik" politikası çerçevesinde bir İzdivaç İdarehanesi kurmuş ve evlenmek isteyen adayların ilanlarını dönemin gazetelerinde yayımlamıştır (Karakışla, 2015, s. 193). Kazım Şinasi, *Yeni Mecmua'*da Cemiyeti'in izdivaç ilanı yayımlamasına binaen yazdığı yazısında tacirin ücret karşılığında gazeteye ilan verdiği gibi izdivaç ilanı yayımlamanın doğru olmadığını, suiistimallerin ve hatta felaketlerin önüne

¹ *Musavver Malumat-ı Nafia* dergisinin 16., 17. ve 18. sayıları *Beni Okuyunuz* ismiyle yayımlanmıştır.

geçmek için evlilik ilanlarına güvenilir bir kurumun aracı ve denetçi olması gerektiğini ifade etmekte ve bu nedenle de Cemiyet'in aracı kurum olarak evlilik ilanı yayımlamasını takdir ile karşılamaktadır (Kazım Şinasi, 1918, s. 238). 1918 yılında yayımlanan *İzdıvaç* dergisi ise evlilik arayışını tam anlamıyla bir ticarete dönüştürmüş ve ilk sayısından itibaren izdıvaç ilanları yayımlayarak çöpçatanlık ajansı gibi faaliyet göstermiştir (Tunç Yaşar, 2019, s. 2606).

EVLİLİĞİN TEŞVİK EDİLMESİ BAĞLAMINDA TESHİL-İ İZDİVAÇ POLİTİKALARI

Nüfusun azalması dolayısıyla evliliğin teşvik edilmesi düşüncesinin 1908 öncesinde de çeşitli şekillerde gündeme geldiği görülmektedir. Giresun'da 1864 yılında gerçekleşen bir evlendirme kampanyası gereksiz masrafların yapılması dolayısıyla evliliklerin zorlaştığını ve dolayısıyla nüfusun artmadığını gündeme getirmektedir. Kampanya bağlamında bölgeye gönderilen Ali Rıza Bey, bu etkinliğin nüfusun çoğalmasına, ırz ve namusun korunmasına ve aşırı düşük masrafları dolayısıyla borçlanmanın önüne geçilmesine fayda sağlayacağını ifade etmektedir (Yüksel, 2014, s. 325). Sadaret'e gönderilen bir bilgilendirme evrakında, bu proje dâhilinde Giresun ve çevresinde yaklaşık bir aylık bir süre zarfında 642 çiftin evlendirildiği bildirilmektedir (Yüksel, s. 326).

Evliliğin teşvik edilmesi için somut politikaların uygulanmasına dair gündem Osmanlı süreli yayınlarında da görülmektedir. 1 Nisan 1885 tarihli, *Mecmua-ı Ebuzziya* dergisinde "İzdıvaç" başlığı ile yayımlanan bir yazıda evliliğin faydaları anlatılmakta ve erken yaşta evlilik için uygulanabilecek politikalar tartışılmaktadır. Yazar bir arkadaşının bu bağlamdaki sözlerini şu şekilde aktarmaktadır:

Halkımızı mümkün olduğu kadar erken izdıvaç etmeye teşvik ediniz ve izdıvaç edenleri tehhüllerinin ilk senesi vergisinden muaf tutarak onların vermeleri lazım gelen vergiyi bekâr kalan eşhasın vergisine zam ediniz. Bir hükümet ne kadar ziyade mütehhil tebaaya malik olursa cinayet vukuatı o nispette tenakus eder. Mehakim-i cezaiyenizin defterlerini açarak bir kere nazar-ı tetkikten geçirin. Asılmış veya müebbeden küreğe mahkûm olmuş bir reis-i aileye tesadüf ederseniz ona mukabil yüz bekâr görürsünüz (Mecmua-i Ebuzziya 1885, s. 1524).

Süleyman Tevfik de, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında basılan *Nasıl İzdıvaç Etmelidir* isimli tercüme kitabında başlangıçta çok sade bir şey olan evliliğin zamanla eklenen adetler ve icatlar nedeniyle çok karışık ve mühim bir mesele haline geldiğini ifade etmektedir. Süleyman Tevfik'e göre evliliğin başlıca maksadı aile saadeti ve nüfusun artmasıdır. Yüce ve mukaddes bir mesele olan evliliğe adi ve hakir gündemlerin dâhil edilmesi dolayısıyla evlilik karmakarışık bir hal almıştır. "Neticesinde saadet-i aile ve teksir-i nüfus-ı beşeriyeden başka bir şey düşünülmemesi lazım gelen izdıvaç, zamanımızda o derecelere gelmiştir ki, artık bunun ıslahı için tedabir-i seri'a ve kat'ıye icrası lüzumu baş göstermiştir. Bugün cemiyet-i beşeriyede izdıvaçtan başlıca kastedilen şey teksir-i servet ve seman, itfa-yı ateş-i shevani ve emsaliyedir (Süleyman Tevfik, 1898/1899, s. 12-13)".

İkinci Meşrutiyet döneminde ise Süleyman Tevfik'in işaret ettiği aile ve evlilik ile ilgili olarak birçoğu geleneksel Osmanlı yaşayışının adet ve göreneklerine dayanan evlilik ve aile hayatı ile ilgili pratikler "patolojik" olarak nitelendirilmeye başlanmıştır. Zafer Toprak'a göre bu pratikler ortaya çıkış nedeni büyük ölçüde yok olmuş olmasına rağmen hala yürürlükte olan adetlerdir (Toprak, 2017, s. 44). Bu adet ve geleneklerin uygulanmaya devam etmesi İkinci Meşrutiyet ideolojisinin "yeni hayat" ve "yeni aile" fikrinin uygulanmasına engel olarak gözükmektedir. 1911 yılında *Genç Kalemler* dergisinde yayımlanan yazısında Ziya Gökalp, meşrutiyet sisteminin siyasi hayata uygulanması anlamına gelen siyasi inkılabın gerçekleştiğini

ancak tekâmül ile gerçekleşecek olan sosyal inkılabın gerçekleşmesinin oldukça güç olduğunu ifade etmektedir. Ona göre sosyal inkılâp, eski hayatı beğenmeyerek yeni bir hayat yaratmaktır. Yeni hayat demek; yeni iktisat, yeni aile, yeni felsefe, yeni ahlak, yeni siyaset, yeni hukuk demektir. Eski hayatı değiştirmek, yeni bir yaşayış yaratmakla mümkündür (Gökalp, 1911, s. 138-141).

İttihat ve Terakki yönetiminin benimsediği “yeni hayat” ve “yeni aile” için ise öncelikle evliliği zorlaştıran masraflı ve külfetli adetlerin ortadan kaldırılması gerekmektedir. 12 Mayıs 1910 tarihli *Sırat-ı Müstakim* dergisinde “Teshil-i İzdivaç Hakkında” başlığı altında yayımlanan bir paragraflık yazıda şeyhülislam tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderilen ve kadınların evlilik sırasında mihrden başka taleplerinin olmaması gerektiğini ve fazla masraf edilmemesini bildirilen yazısının Dahiliye Nezareti tarafından umum vilayetlere tebliğ kılındığı ifade edilmektedir (*Sırat-ı Müstakim*, 1910, s. 178). 6 Mart 1911 tarihinde ise aynı içerik bir tamim ile umum vilayet meclislerine bildirilmiştir (BOA, BEO 3865/289859). 16 Mart 1911 tarihinde Dahiliye Nezareti tarafından umum vilayet meclislerine gönderilen bir başka tamim ise ilkinin hatırlatması mahiyetindedir. “Nisvanın Tezvicleri için Tedabir İttihazına Dair” (Kadınların Evlenmeleri için Tedbirlerin Alınmasına Dair) başlığını taşıyan bu tamimde Şeyhülislam tarafından daha önce kadınların evlilik sırasında kendilerinin, velilerinin ya da diğer kimselerin mihr haricinde, başka isimlerle anılan meşru olmayan bir şey talep etmemesi, düğünlerde fazla masraf sarf edilmemesi ve neslin devamı için mevcut zorlukların giderilmesinin gerektiğinin bildirildiği ifade edilmekte ve umum vilayet meclislerine bu konuda dikkat göstermeleri ve her memleketin ahalisinin mizaç ve ahlakına göre tedbir alması gerektiği tebliğ edilmektedir (BOA, DH.MUİ 142/45).

Evliliğin kolaylaştırılması meselesinin İkinci Meşrutiyet ortamında yeni ailenin desteklenmesi, nüfusun azalması sorununa çözüm üretilmesi ve neslin devamı gibi meseleler eşliğinde daha yoğun bir gündem ve bu bağlamda belirlenen somut politikalarla devam ettiği görülmektedir. Bu minvalde atılmış en somut adımlardan birisi Dahiliye Nezareti’nin vilayetlere gönderdiği bir tamimle teshil-i izdivaç cemiyetlerinin kurulmasını teşvik etmesidir. 8 Haziran 1911 tarihli *Şehrah* gazetesinde yayımlanan bu tamimde Dahiliye Nezareti çeyiz gibi başlıklar altında alınmakta olan mal ve paranın ödenemeyecek boyutlara ulaştığını, bu nedenle şeriata ve ahlak normlarına aykırı olarak kız kaçırma olaylarının görüldüğünü ve bunun üzücü sonuçlar doğurduğunu ifade etmekte ve nüfusun artışı kolaylaştırmak, aile refah ve saadetini temin edecek servetin israfını önlemek üzere bazı ülkelerde görüldüğü gibi evlenmeyi kolaylaştırıcı “teshil-i izdivaç cemiyetleri”nin kurulmasının özendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (aktaran Toprak, 1988, s. 38).

Öte yandan evliliği kolaylaştırma misyonuyla yola çıkan ve 13 Mart 1911’de açılışı yapılan Teshil-i İzdivaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi ve 16 Ocak 1910’da kurulan Karadeniz Ereğlisi Evlendiriciler Cemiyeti “teshil-i izdivaç cemiyetlerinin kurulması” yönündeki bu tamimden önce kurulmuştur. Bununla birlikte Karadeniz Ereğlisi Evlendiriciler Cemiyeti *Sırat-ı Müstakim*’de yayımlanan “Teshil-i İzdivaç Hakkında” başlıklı teşvik yazısından biraz önce ve İzdivaç İdarehanesi ise aynı içerikteki tamimlerin vilayetlere gönderildiği tarihlerde kurulmuştur. Bu durumda 1910 yılının başlarından itibaren evliliği kolaylaştırma yönünde bir gündemin olduğunu ve bunun ilgili kurumların teşviki ile somut politikalara dönüştüğünü söylemek mümkündür.

Evliliği kolaylaştırma ve teşvik kapsamında kurulan cemiyetlerin ilklerinden olan Karadeniz Ereğlisi Evlendiriciler Cemiyeti’nin kuruluş süreci ve programı incelendiğinde Teshil-i İzdivaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi’nin nasıl bir atmosferde ortaya çıktığı ve Osmanlı siyasi otoriteleri tarafından nasıl algılandığı daha iyi anlaşılabilir. Karadeniz Ereğlisi

Evlendiriciler Cemiyeti, Karadeniz Ereğlisi Kaymakamı Tunalı Hilmi Bey'in önderliğinde 16 Ocak 1910 tarihinde kurulmuştur (Karakışla, 2002, s. 26-29). Cemiyet, yayımladığı nizamnamenin birinci maddesinde kuruluş nedenini ve amacını çok net bir şekilde tanımlamaktadır. Cemiyet, vatanın zürriyetsizlik yüzünden tehlikede olduğunu ifade etmekte ve yetişmiş kızları ve erkekleri bir an önce evlendirmeyi, bunlardan kimsesiz olanlara ev, tarla, sermaye, çiftlik gibi levazımeyi tedarik etmeyi amaçlamaktadır. Aynı maddenin devamında cemiyet sadece evliliği kolaylaştırmaya hizmet etmeyeceğini, esasında evliliği belirli ilkelere göre düzenleyen bir cemiyet olarak hareket edeceğini duyurmaktadır. Buna göre kızların on beş, erkeklerin on sekiz yaşından önce evlenmekten alıkoymaya çalışmak ve hastalığı olanların evlenmesine engel olmak cemiyetin görevleri arasındadır. Cemiyetin evliliği kolaylaştırmak için en büyük hizmeti ise ülkenin içinde bulunduğu yoksulluk ortamında uzun, masraflı, külfetli düğünlere; ağırlık hakkı, ana baba hakkı gibi masraflı adetlerin uygulanmasına; imamlar, muhtarlar ve memurlar tarafından kanunun tayin ettiği miktardan fazla mühür hakkı ya da bahşiş istenmesine engel olmaya çalışmak ve düğün adı altında yapılacak olan masrafların evlenecek olanlara verilmesine öncülük etmek ya da bu para ile gelin ve damat için tarla, mal ve mülk alınmasını teşvik etmektir. Bunun için cemiyet kendisine gelir kazandırmaya çalışacak ve halkın bilinçlenmesi için konferanslar düzenleyecektir (Karakışla, 2002, s. 29).

Cemiyet nizamnamesinin birinci maddesi, Cemiyetler Kanunu'nun on yedinci maddesi uyarınca kamuya yararlı sayılan cemiyetler arasına girmek ve bu statüdeki cemiyetlere tanınan bazı ayrıcalıklardan yararlanmak üzere hazırlanmış gibi gözükmektedir (*Cemiyetler Kanunu*, 1909, s. 4-5). Nitekim Cemiyet'in azalarından Mehmed Bey, Cemiyet'in "menafi-i umumiyye hadim" olduğunu tasdik ettirmek için 21 Mart 1910 tarihinde bir başvuru yapmıştır. Bu başvurunun muhatabı olan Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi 24 Nisan 1910 tarihli cevabında Cemiyet'in nizamnamesinin incelendiğini ifade etmekte ve evliliğe engel olan bazı muzır adetlerin uygulanmasını engellemeye yönelik gayretleriyle izdivacı kolaylaştırmaya ve nüfusun artışına hizmet edeceği anlaşılan Cemiyet'in sarf edeceği hizmetin faydalı ve takdire şayan olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte, Şura-yı Devlet, Cemiyet'in hâlihazırda nizamnamesi esas alınarak "menafi-i umumiyye hadim" olarak nitelendirilemeyeceğine, kamuya yararlı bir cemiyet olduğunu hükümet nazarında ispat etmesi için Cemiyet'in hizmetlerinin takibine karar vermiştir (Karakışla, 2002, s. 28).

TESHİL-İ İZDİVAÇ VE TEŞKİL-İ AİLE İDAREHANESİ'NİN KURULUŞU

Teshil-i İzdıvaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi, Karadeniz Ereğlisi Evlendiriciler Cemiyeti'nden yaklaşık bir yıl sonra, 13 Mart 1911'de Yusuf Cemil Bey ve Nahide Hanım'ın yönetiminde Çemberlitaş'ta faaliyete başlamıştır. İlk bakışta benzer bir amaca yönelik olarak kurulmuş gibi gözükse de Teshil-i İzdıvaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi'nin açılması ve işleyişi birçok açıdan Karadeniz Ereğlisi Evlendiriciler Cemiyeti'nden farklılık arz etmektedir. İdarehane haftanın üç gününü evlenmek isteyen erkeklere ve dört gününü evlenmek isteyen kadınlara tahsis etmiştir. İdarehane'nin müdürü Yusuf Cemil Bey, müdiresi ise Bahriye yüzbaşlarından Kaptan Rıza Bey'in eşi Nahide Hanım'dır. İdarehane'nin açılışına dair hazırlanan belge 12 Mart 1911 tarihlidir ve bu belgeye göre İdarehane'nin açılışı 13 Mart Pazartesi günü gerçekleşecektir (BOA, DH.EUM.THR 60/20.2). İdarehane'nin çalışma prensipleri *Teshil-i İzdıvaç ve Teşkil-i Aile Programı*'nda yer alan otuz iki maddede izah edilmektedir.² Bu programda erkek adayların başvuru şartları, kayıt ücreti, İdarehane'nin sorumlulukları, mihr-i muaccel ve müeccel, kadın adayların başvuru şartları, iki taraf hakkında

² *Teshil-i İzdıvaç ve Teşkil-i Aile Programı* tam metin olarak Murat Koraltürk tarafından yayımlanmıştır (Koraltürk, 1997, s. 23-25).

gerekli incelemenin yapılması, aciz, kimsesiz ve muhtaç Osmanlı kızlarına İdarehane tarafından sağlanan imkânlar detaylı bir şekilde açıklanmaktadır (Yusuf Cemil, 1911, s. 1-12).

Teshil-i İzdivaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi, yayımladığı programda evliliğe aracı bir kurum olarak kurulmasının meşruiyetini İkinci Meşrutiyet döneminin hürriyet atmosferine ve hükümetin aile ve nüfus politikalarına dayandırmaktadır. Evliliği kolaylaştırıcı bir kurum olarak İdarehane'nin faaliyete geçme gerekçesi öncelikli olarak evliliklerin azalması, aile hayatının ve neslin devamının tehdit altında olması ve nüfusun düşüşü olarak gösterilmektedir. Programın otuzuncu maddesinde "*nüfus-ı umumiyenin yüzde kırkına karib bir yekûn-ı ehemmin mücerred bulunması ve bu hayat-ı tecerrüdün tekasür-i ensal ve nüfusa mani ve hail teşkil eylemekte olduğu*" ve bunun hükümet tarafından da dikkat edilmesi gereken önemli bir mesele olarak addedildiği ifade edilmektedir (Yusuf Cemil, 1911, s. 10). Devamında gelen otuz birinci maddede ise neslin devam etmemesi ve nüfusun azalması gibi iki büyük meselenin medeniyetin beşiği olarak kabul edilen Fransa hükümetini dahi zor durumda bıraktığı ve hükümetin doğumların artmasına katkıda bulunanlar için teşvik edici kanunlar yaptığı, hatta bu kimseleri vergiden muaf tuttuğu ifade edilmektedir. Nüfusun artması için bir başka örnek uygulama olarak ise cünha ve cinayet dolayısıyla hapisanede bulunan mahkûm ve mahkûmelerin evlendirilmesi zikredilmekte ve bu meselenin ne denli bir ciddiyetle ele alındığı vurgulanmaktadır (Yusuf Cemil, s. 11). *Kadınlar Dünyası*'nda yayımlanan "İzdivaç ve Usul-i İzdivaç" başlıklı yazısında Mükerrerrem Belkıs da İdarehane'nin programında dile getirdiği hususları doğrulamakta, birçok ülkede nüfus ve aile politikaları bağlamında evliliğin siyasi aktörlerin gündemine girdiğini ve izdivacın bir milletin terakkisi için ne kadar önemli olduğunu idrak eden bazı milletlerin "*kavaid-i izdivacı tadil ve teshil*" eylediklerini ifade etmektedir. Mükerrerrem Belkıs'a göre bir millet kuvvetini nüfusundan almaktadır. Ona göre birçok kaynakta dile getirilen "Fransa batıyor!" ifadesinin nedeni Fransa'da evliliklerin azalması dolayısıyla nüfusun düşmüş olmasıdır (Mükerrerrem Belkıs, 1913, s. 4).

Teshil-i İzdivaç İdarehanesi, açılış gayesini ve meşruiyetini hükümetin teshil-i izdivaç politikasına dayandırmasına rağmen, İdarehane'nin açılması ile ilgili Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti ile İstanbul Polis Müdüriyeti arasında geçen yazışmalar resmi otoriteler nezdinde İdarehane'nin hangi nitelikte ya da statüde açılacağı ve hizmetleri konusunda bazı belirsizlikler olduğunu göstermektedir. İstanbul Polis Müdürü'nün "*müstaceldir*" (acildir) üst yazısıyla Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne yazdığı 12 Mart 1911 tarihli tezkire, Çemberlitaş'ta Matbaa-i Osmaniye sokağında Cinayet Mahkemesi reis-i sabıkı Hilmi Bey'e ait 33 numaralı hanede kiracı olarak ikamet eden Yusuf Cemil Bey tarafından kurulan İdarehane'nin özel olarak davet edilmiş kadınlar tarafından 13 Mart Pazartesi günü açılışının gerçekleşeceğini ve bu bağlamda nutuklar okunacağını haber vermekte ve bu açılışa müsaade edilip edilmeyeceği konusunda karar talep etmektedir. Söz konusu tezkirenin ilk bölümünde İdarehane hakkında genel bilgiler verilmekte yazının ikinci kısmında ise İdarehane'nin programında yer alan bilgiler referans gösterilerek İdarehane'nin neden cemiyet olarak kabul edilemeyeceği açıklanmaktadır. İstanbul Polis Müdürü, İdarehane'yi "*bir nevi kulüp*" olarak nitelendirmekte ve İdarehane'nin programının cemiyetler nizamına uygun olan şartları yerine getirmediğini, kayıt ücreti aldığını, tahvilat satışı gibi mali işlerle iştigal ettiğini ve idare heyetinin bulunmadığını ifade etmektedir. İstanbul Polis Müdürü söz konusu gerekçelerle bu teşebbüsün araştırılması gerektiğini, bu teşebbüsün ayrıca muhit ve zamanla uyumlu olup olmadığının detaylı tetkik edilmesi gerektiğini ve bu nedenle İdarehane'ye yönelik muamele konusunda emirlerinin beklendiğini bildirmektedir (BOA, DH.EUM.THR 60/20.2).

Emniyet-i Umuniye Müdüriyeti tarafından İstanbul Polis Müdüriyeti'ne verilecek cevap için hazırlanan belge ise İdarehane'nin açılış konusunda yaşanan tereddütleri yansıtmaktadır.

Bu minvalde biri üstü karalanmış, biri kısa özet ve sonuncusu nihai metin olmak üç ayrı metin hazırlanmıştır. “Müstaceldir” üst yazısıyla yazılıp üstü karalanarak iptal edilen metinde İdarehane'nin cemiyet olarak görülmesi için gerekli şartlara sahip olmadığından ticarethane statüsünde kabul edildiği ve ticarethane kanunlarına uygunluğu açısından araştırma yapılması istenmektedir. Bu belgede, “*idare-i örfiyenin cereyan ettiği şu zamanda kadınların bir idarehanede içtimai ve nutuklar iradı muvafık olamayacağından bu cihetin men'i*” ifadesi yer almakta ve tezkirenin derinlemesine bir araştırma yapılması için İstanbul Polis Müdüriyeti'ne iade kılındığı ifade edilmektedir (BOA, DH.EUM 60/20.1b).

Öte yandan İstanbul Polis Müdüriyeti'ne cevaben gönderilmek üzere nihai olarak düzenlenen belge “*Teshil-i İzdivaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi'nin resm-i küşadına mümanaat olunmamasına dair*” başlığını taşımakta ve belgede kadınların idarehanede toplanması ve nutuk iradı ile ilgili herhangi bir cümle yer almamaktadır. Yine bu metinde “*müessese-i mezkureye ait nizam*” ifadesinde yer alan nizam kelimesinin üstü çizilerek program ifadesi yazılmıştır. Nizamnamenin cemiyetler için geçerli olduğu düşünülerek böyle bir düzeltme yapılmış olması muhtemeldir. Bu belgede sonuç olarak ise İdarehane'nin bir ticarethane olduğundan cemiyetler hakkındaki ahkâm-ı nizamiyeye tabi tutulmaması ve İdarehane'nin açılışına engel olunmaması gerektiği bildirilmektedir. Bununla birlikte ahlaka, memleketin asayiş ve nizamına, devletin mevcut kanunlarına aykırı bir yönünün olup olmadığı izlenmesi ve böyle bir durum olursa ilgili kanunun uygulanması gerektiği ifade edilmektedir. İptal edilen ve yeniden düzenlenen iki belge bir arada düşünüldüğünde İdarehane'nin *idare-i örfiye* dolayısıyla kadınların toplanması uygun bulunmadığından önce açılışının ertelendiği, sonra ise bir cemiyet olarak değerlendirilmeyip ticarethane olarak açılışına müsaade edildiği ancak faaliyetlerinin yakından izleneceği anlaşılmaktadır.

Çemberlitaş'ta Matbaa-i Osmaniye sokağında mukim maliye veznedar sabıki Yusuf Cemil Bey tarafından tesis edilip resm-i küşadı yarınki pazartesi günü icra edileceği şiar olunan “Teshil-i İzdivaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi” ünvanlı müessese maksad-ı teşkili itibarıyla bir ticarethane olmasına nazaran cemiyetler hakkındaki ahkâm-ı nizamiyeye tabi tutulması muvafık olamayacağından resm-i küşadının icrasına mümanaat olunmaması ve ancak müessese-i mezkureye ait programın tetkikiyle ahlaka ve asayiş-i memleket ve nizamata ve kavanin-i mer'i-i devlete muğayir bir ciheti muhtevi olduğu görülürse muamele-i mukteza-ı kanuniyeye tevessül ile lüzumu beyan olunur (BOA, DH.EUM 60/20.1a).

Öte yandan resmi düzeyde bir cemiyet olarak kabul görmemekle birlikte İdarehane'nin Osmanlı basınında bir cemiyet olarak algılandığı görülmektedir. *Tecelli* dergisinin 20 Nisan 1911 tarihli sayısında Teshil-i İzdivaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi'nin kurulması münasebetiyle yazdığı yazıda Ferruh Niyazi, İdarehane'den cemiyet olarak bahsetmektedir. Ferruh Niyazi Meşrutiyet'in henüz üçüncü yılı olmasına rağmen elde edilen kazanımlardan ve bu kazanımlara destek veren cemiyetlerin hizmetlerinden ve katkılarından bahsettikten sonra Teshil-i İzdivaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi'ni kast ederek Osmanlı toplumunun ihtiyaçlarından birini daha gidermek için yeni bir cemiyetin kurulduğunu haber vermektedir (Ferruh Niyazi, 1911, s. 12).

Bir Ticarethane Olarak Teshil-i İzdivaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi

İkinci Meşrutiyet atmosferinde, İttihat ve Terakki hükümetinin özendirici nüfus politikası çerçevesinde önemine vurgu yaptığı teshil-i izdivaç kavramına dayanarak kurulması dolayısıyla ilk bakışta umuma faydalı bir cemiyet havası veren İdarehane, esasında çalışma

prensiplerini yayımladığı programında bir ticarethane olarak faaliyet göstereceğini ifade etmektedir. Umuma faydalı ve gelir amacı gütmeyen bir cemiyet ya da kurumun nizamname ya da programının daha en başında amacını ve hizmetlerini açık bir şekilde ifade etmesi beklenmektedir. Nitekim Karadeniz Evlendiriciler Cemiyeti, nizamnamesinin daha ilk maddesinde amacını net bir şekilde açıklarken Teshil-i İzdivaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi'nin yayımladığı programda amacını açıklamaya dönük bir madde bulunmamaktadır. Otuz iki maddelik programın yalnızca otuzuncu ve otuz birinci maddelerinde faaliyetlerini meşru bir zemine dayandırma kaygısı ile hükümetin nüfus ve aile politikaları bağlamında ortaya çıkan teshil-i izdivaç politikasına gönderme yapılmakta ve İdarehane'nin "hizmet-i vataniyeyi ifa" ettiği iddia edilmektedir. Bu iki madde esas alındığında İdarehane'nin "menafi-i umumiyye hadim" cemiyet statüsü dahi kazanması mümkün gibi gözükabilir. Fakat açılmasına dair resmi otoritelerce yapılan yazışmalarda açıkça görüldüğü ve İdarehane'nin programında açıkça deklare ettiği üzere bazı hususlar buna engel olmaktadır.

İdarehane'nin cemiyet statüsü alamamasının en önemli nedeni teshil-i izdivaca hizmet edeceğini ifade etmesine rağmen bu hizmeti bir ücret mukabilinde yapmasıdır. Ücret alınmadan adayların ifadeleri ve mütalaaları dinlenmemektedir. İdarehane'ye evlenmek amacıyla başvuran kimseler sosyo-ekonomik statüsüne göre beş gruba ayrılmakta ve her gruptan farklı bir ücret talep edilmektedir. Buna göre (1) memur ya da gelir sahibi olarak aylık maaşı ya da geliri 5000 kuruştan fazla olanlar 2 lira, (2) aylık geliri 2500 kuruştan 5000 kuruşa kadar olanlar ile birinci sınıf tüccar ve komisyoncular 1,5 lira, (3) aylık geliri 1000 kuruştan 2500 kuruşa kadar olanlar 1 lira, (4) memur olup aylık maaşı 400 kuruştan 1000 kuruşa kadar olanlar ile yevmiye veya aylıkla mağaza ya da dükkânlarda çalışanlar yarım lira ve (5) 400 kuruşa kadar maaş alanlar ile aynı miktarda yevmiye ve aylıkla istihdam edilenler çeyrek lira kayıt ücreti ödemek mecburiyetindedir (Yusuf Cemil, 1911, s. 2-3).³

Yaklaşık bir yıl önce kurulan Karadeniz Ereğlisi Evlendiriciler Cemiyeti'nde ise evlenmek isteyenler herhangi bir ücret ödemediği gibi teşvik kapsamında kendilerine maddi destek vaat edilmektedir. Cemiyet'e üye olmak isteyenler ise yıllık en az beş kuruş ödemekle yükümlüdürler (Karakışla, 2002, s. 26). Teshil-i İzdivaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi ise evlenmek isteyen adayın durumuna göre her adaydan çeyrek lira ile 2 lira arasında değişen bir ücret talep etmektedir. Ayrıca teklif edilen bekâr veya seyyibe (dul) kadın ile görüşmeden önce birinci, ikinci ve üçüncü sınıfa mensup erkekler kayıt ücretinin üç katının ve dördüncü ve beşinci sınıfa mensup olanlar dört katının yarısını ödemek durumundadır. Geri kalan kısım ise teklifin kabulü durumunda alınmaktadır (Yusuf Cemil, 1911, s. 4). İdarehane'nin evlilik sistemine dâhil olacak adayların ödeyeceği ücret bununla da sınırlı değildir. Evlenecek adaylardan birinci, ikinci ve üçüncü sınıfa ait zevattan mihr-i muaccel ve mihr-i müeccel toplamının yüzde onu, dördüncü ve beşinci sınıfta bulunanlardan ise yüzde on beşi masraf ve komisyon olarak alınmaktadır. Mihr-i müeccel söz konusu olduğunda ise birinci, ikinci ve üçüncü sınıf zevattan mihr-i müeccelin yüzde yirmisi, dördüncü ve beşinci sınıftan yüzde yirmi beşi alınmaktadır (Yusuf Cemil 1911: 5). Kayıt ücreti, evlenmek isteyen adayın geliri ile doğru orantılı olarak belirlendiği halde alt gelir grubunun mihr esas alınarak ödeyeceği masraf

³ İdarehane'ye başvuru için alınan ücretin değerlendirmesi için aynı dönemde yayımlanan gazete ve dergilerin ücretlerine bakılabilir. 1911 yılında *Tanin* ve *Servet-i Fünun* gibi günlük gazetelerin nüshası 10 paradır. Haftada üç gün yayımlanan mizah gazetesi *Karağöz* 20 paradır. Ayda iki defa yayımlanan *İctihad* dergisinin senelik aboneliği 40, nüshası ise 2 kuruştur. (40 para 1 kuruşa, 1 lira ise 100 kuruşa eşittir.) Bu rakamlara bakıldığında başvuru için alınan ücretin çok da cüzi görünmediği söylenebilir. Nitekim 5000 kuruş geliri olan birinden 200 kuruş alınmaktadır ki, bu da kişinin gelirinin yüzde dördüne tekabül etmektedir. Bunun sadece başvuru ücreti olduğu düşünüldüğünde İdarehane'nin çöpçatanlık sistemine dâhil olacak kimsenin önemli bir meblağı gözden çıkarması gerekmektedir.

ve komisyon ücretinin yüzdelik oranı daha yüksektir. İdarehane, dördüncü ve beşinci sınıf mensuplarının daha az mihr ödeyeceğini varsayarak gelirini yüksek tutmaya çalışmaktadır.

İdarehane programında muhtaç ve kimsesiz kızların çeyiz masraflarının karşılanması ve evlendirilmesi meselesine özel bir vurgu yapmakta ve bu kızların durumunu oldukça duygusal bir dille aktarmaktadır. Öte yandan bu dokunaklı dilin İdarehane'nin salonlarına konulan bağış kutularına bağış yapacak olan kimseleri teşvike hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Bu bağış kutularının her ayın sonunda açılacağı, bir veya birkaç kızın çeyiz ve evlenme masraflarının karşılanacağı ifade edilmektedir (Yusuf Cemil, 1911, s. 8). İdarehane ise muhtaç ve kimsesiz kızlar için on Osmanlı altınını geçmemek şartıyla aylık gelirinin yüzde onunu bu hizmete ayıracağını duyurmaktadır (Yusuf Cemil, s. 9). İdarehane'nin yoksul ve kimsesiz kızlar için yaptığı bir başka uygulama ise gelirinin yüzde beşi ile Rumeli şimendifer ve Mısır tahvilatını satın alarak Osmanlı Bankası'na yatırmaktır. Bu tahvillere ikramiye veya amorti olarak ne isabet ederse 1000 liradan fazlasının yüzde seksenini çeyiz işlerine harcayacak ve geri kalan yüzde yirminin yüzde yetmiş beşi hayır işlerine harcanacak ve yüzde yirmi beşi İdarehane'ye kalacaktır. İsbet eden miktar 1000 liradan az olursa bu madde uygulanmayacaktır (Yusuf Cemil, 1911, s. 11-12).

İdarehane'nin mali işlerle işğal ettiğini ve bu nedenle de bir ticarethane olduğunu ifade eden belgeyi doğrulayan bir başka husus ise Yusuf Cemil Bey'in İdarehane'nin nüfusunu azalması ve neslin devamı gibi ciddi bir meseleye çözüm üretme amacıyla kurulması girişimini teşebbüs-i şahsi olarak nitelendirmesidir. Bu minvalde İkinci Meşrutiyet'in bir meyvesi olarak kabul edilen teşebbüs-i şahsinin memleketin terakkisi için önemini vurgulamakta ve memleketin terakki ve ma'muriyetini, saadetini, istikbalini, maddi ve manevi mesudiyetini temin edecek olan teşebbüs-i şahsi ile ilgili ihtiyaçların giderilmesini hükümetten beklememek gerektiğini, aksi takdirde Meşrutiyet'in lafzi kalacağını ifade etmektedir (Yusuf Cemil, 1911, s. 10). İkinci Meşrutiyet dönemi literatüründe ve özellikle de *Malumat-ı Medeniye* (Yurttaşlık Bilgisi) ders kitaplarında makbul yurttaşın olmazsa olmaz vasıflarından birisi olarak tarif edilen teşebbüs-i şahsi genellikle ekonomik alanda bireysel girişim anlamına gelmektedir (Tunç Yaşar, 2018, s. 337). Bu ders kitaplarında öğrencilerden hayatın hemen her alanında girişimci olmaları, sahip oldukları en büyük zenginliğin para değil şahsi teşebbüsleri olduğu, İngiltere gibi devletlerin bu sayede geliştikleri hatırlatılmakta, en önemli düstur olarak her şeyi devletten beklememeleri gerektiği öğretilmektedir. Ali Seydi farklı kademeler için hazırladığı ders kitaplarında teşebbüs-i şahsiyi "*Bir cemiyet teşkil eden efradın her birinin o yahut herhangi cemiyette olursa olsun yaşamak için ailesine, akrabasına, hükümetine dayanacağı yerde doğrudan doğruya kendine güvenmesi, muvaffakiyetini kendi teşebbüsünde aramasıdır.*" şeklinde tanımlamaktadır (Ali Seydi, 1912/1913, s. 114).

Bu noktadan bakıldığında Yurttaşlık Bilgisi ders kitaplarıyla aynı dili kullanan İdarehane, her şeyi devletten beklememek gerektiğini, kamu yararına hizmetlerin teşebbüs-i şahsi ile gerçekleşmesinin İkinci Meşrutiyet'in bir kazanımı olacağını ifade etmektedir. Bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda İdarehane'nin kendisini en baştan itibaren bir ticarethane olarak gördüğü varsayılabilir. Nitekim işleyişini açıkladığı otuz iki maddelik belgeye nizamname değil program demesi ve kendisinden hiçbir şekilde cemiyet olarak bahsetmemesi bunu doğrulamaktadır. Buna ilaveten İdarehane'nin açılış gayesi ve meşruiyetini açıklayan kısımlar on iki sayfalık programın sonunda yer almaktadır. Programın ilk maddesi erkeklerin ve kadınların hangi günler idarehaneye başvuru yapabilecekleri ve sonraki on bir madde adayların sosyo-ekonomik statüsüne göre ne kadar kayıt ücreti ödeneceği ve hangi durumlarda kayıt ücretinin geri iade edilebileceği hakkındadır.

İdarehane'nin cemiyet olarak görülmemesinin bir başka nedeni ise idare heyetinin bulunmamasıdır. 1909 yılında kabul edilen *Cemiyetler Kanunu*'nun yedinci maddesine göre her cemiyetin merkezinde iki kişiden az olmamak kaydıyla bir heyet-i idaresi bulunması gerekmektedir (*Cemiyetler Kanunu*, 1909, s. 2). İdarehane'nin programında kurucusu dışında isim yer almaz iken açılmasına izin verilen belgede aynı zamanda kurucusu olan Yusuf Cemil Bey'in ismi müdür ve Kaptan Rıza Bey'in eşi Nahide Hanım'ın ismi ise müdire olarak yer almaktadır. Karadeniz Evlendiriciler Cemiyeti'nde ise Tunalı Hilmi Bey dışında üçü evli ve üçü bekâr olmak üzere altı erkek, aza olarak yer almaktadır (Karakışla, 2002, s. 29).

İdarehane'nin bir ticarethane olarak çalışma tarzı Avrupa'daki benzer kurumların işleyişine benzemektedir. İngiltere'de ve Fransa'da on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren hususi olarak evlenmek isteyen adayları bir araya getirmek ve evlenmelerine aracılık etmek vazifesiyile iştigal eden ve gazetelerde kendilerine başvuran adayların evlilik ilanlarını yayımlayan evlendirme kurumları faaliyet göstermektedir. On dokuzuncu yüzyılın başlarında Claude Villiaume, Paris'te dönemin en popüler çöpçatanlık kurumlarından birini kurarak ve evlenmek isteyen adayların başvurularını gazetede ticari bir ilan olarak yayımlayarak evliliği arz ve taleplerin yönetildiği bir piyasaya dönüştürmüştür. Villiaume, bu girişimini dönemin ihtiyaçları doğrultusunda ortaya çıkmış ticari bir girişim olarak görmektedir. Ona göre Paris en fazla bekârın yaşadığı şehirdir. Londra'da bekâr sayısının daha az olmasının nedeni Londra'da insanların aracı evlenme kurumları ve gazeteye evlenme ilanı verme konusunda önyargılı olmamalarıdır (Mansker, 2018, s. 6). Büyük bir şehir olan Paris'te çok sayıda asker, yabancı ve hareketli bir nüfus yaşamaktadır ve bu kimselerinin çoğunun kendisine evlilik konusunda yardımcı olacak kimsesi bulunmamaktadır. Bekârların, hemcinslerin toplandığı kulüp, okuma, salonu ve kafelerde bekâr kadınlarla karşılaşma imkânı da bulunmamaktadır. Bekâr kızların arzı endam ettiği balo ve suareler ise belirli ve sınırlı bir zümre içerisinde kapalı olarak gerçekleşmektedir (Mansker, s. 22-23). Dolayısıyla bu girişim, evlilik piyasasında bir demokratikleşme açılımı yapmış ve müşterilerin yoğun ilgisine mazhar olmuş gözükmektedir.

Harry Cocks ise 1870 ila 1914 yılları arasında İngiltere'de müstakil olarak evlenme ilanı yayımlayan en az yirmi iki gazete bulunduğunu ve bunların bağlı olduğu birer evlendirme ajansının olduğunu ifade etmektedir. Cocks'a göre evlenme ajanslarına her sınıftan aday ilgi göstermekle beraber en yoğun ilgiyi uzlaşma ve denkliğe dayalı üst sınıf evlilik pratiklerine öykünen orta sınıf ilgi göstermektedir ve ilan vasıtasıyla evlilik bazıları tarafından sosyal tırmanma vasıtası olarak görülmektedir (Cocks, 2013, s. 68). Avrupa'daki benzerleriyle karşılaştırıldığında Teshil-i İzdivaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi'ni evlilik arayışını ve beklentilerini piyasaya dönüştüren ticari bir çöpçatanlık ajansı olarak değerlendirmek mümkündür. Bununla birlikte Avrupa'daki birçok benzer kurumun topladığı evlilik taleplerini kurumlarına ait evlilik dergilerinde ya da dönemin süreli yayınlarında yayımladıkları bilinmektedir. İzdivaç İdarehanesi'nin deftere kaydettiği talepleri nasıl değerlendirdiğine ve uygun adaylarla nasıl eşleştirdiğine dair hâlihazırda bir veri bulunmamaktadır.

İdarehane'nin Çalışma Tarzı ve Gündemi

İdarehane'nin otuz iki maddelik programı hem İdarehane'nin nasıl işleyeceği hem de dönemin evlilik pratiklerinin gündemine dair önemli ipuçları vermektedir. Programın ilk maddesi evlenmek isteyen erkeklerin başvurusu hakkındadır. Buna göre evlenmek isteyen erkekler cuma, cumartesi ve pazar günleri idarehaneye bizzat başvurarak arzu ve düşüncelerini özel bir deftere kaydettireceklerdir. İdarehane hâlihazırda evli olan erkeklere de hizmet vermekte ancak onlardan eşlerinden muvafakatine dair onaylı bir senet talep etmektedir (Yusuf Cemil, 1911, s. 2). Evlenmek isteyen Osmanlı kadınları ve ecnebi kadınlar ise pazartesi, salı,

çarşamba ve perşembe günü kayıt olmaktadır. Kadınların kaydının olabilmesi için ise nişanlı ya da nikâhlı olmadıklarına dair resmi bir evrak getirmeleri gerekmektedir (Yusuf Cemil, s. 6). İdarehane'nin hedef kitlesi oldukça geniş gözükmektedir. İdarehane, evli olup tekrar evlenmek isteyen erkeklerle, bekâr kadın ve erkeklerle, dul kadın ve erkeklerle, Osmanlı tebaası gayrimüslim ya da ecnebi kadın ve erkeklerle çöpçatanlık hizmeti vermeyi hedeflemektedir. Gayrimüslim erkekler için de Müslüman erkekler için geçerli olan kurallar geçerlidir. Onlar için drahoma,⁴ mihr ile denk tutulmakta ve aynı şekilde onlardan da drahoma üzerinden masraf ve komisyon ücreti alınmaktadır (Yusuf Cemil, s. 7-8).

İdarehane adayların başvurularını toplayıp değerlendirdikten sonra bekâr veya dul adaya iki teklifte bulunmaktadır. İlk teklif gerçekleşir ve olumlu sonuçlanmaz ve ikinci teklif de olmaz ise ücretin yarısı iade edilmektedir. Fakat adaya iki teklif sunulduğu halde ikisi de olumlu sonuçlanmaz ise ücret iade edilmemektedir. Teklifin olmaması durumunda adaya ücreti iade edilmektedir. Teklif yazılı olarak gerçekleşmekte ve cevabın da üç gün içerisinde yazılı olarak bildirilmesi istenmektedir. Teklif edilen bekâr ya da dul kadının görüşmesine validesi, hemşiresi veya mutemediyesi tarafından izin verilmesi gerekmektedir. Bu izin verildikten sonra teklif veren kişi İdarehane'nin doktoru tarafından muayene edilmekte ve sağlıklı olduğuna dair rapor aldıktan sonra müdürenin refakatinde görüşme gerçekleşmektedir. Teklif edilen üç gün içerisinde yazılı olarak kararını bildirmek ve teklifi kabul etmediği takdirde görüştüğü kimsenin adını teşhir etmemek konusunda İdarehane'ye teminat vermek mecburiyetindedir (Yusuf Cemil, 1911, s. 4-5).

İdarehane, başvuran adaylar hakkında bir araştırma yapmayı taahhüt etmektedir. Mihr belirlendikten sonra nikâh akdinden önce her iki taraf hakkında gerekli araştırmanın yapılması için ilmiyeden bir kişi ile biri Müslüman diğer ruhani bir gayrimüslim olmak üzere toplam üç kişilik tahkik-i ahval memuru görevlendirilmektedir. Bu kişiler birbirlerinden habersiz olarak evlenmek isteyen adaylar hakkında inceleme ve araştırma yapmakta ve sonrasında hazırladıkları fezlekeleri iki tarafa sunmaktadır. Üç günlük bir değerlendirme sürecinden sonra bu evrakın evlenecek kimselerin aileleri tarafından "kabulümüzdür" yazısıyla imzalanarak iade edilmesi istenmektedir (Yusuf Cemil, 1911, s. 7).

İdarehane, adayların görüşmesi gerçekleşmeden önce tarafların tamü's-sıhha raporu almasını zorunlu tutmaktadır. Evlilik öncesi sağlık raporunun alınması, İkinci Meşrutiyet döneminin evlilik ve aile politikasında sıkça gündeme gelen bir mevzudur. Nitekim evliliği kolaylaştırıcı bir cemiyet olarak kurulan Karadeniz Evlendiriciler Cemiyeti'nin nizamnamesinin ilk maddesinde on beş yaşından küçük kızların ve on sekiz yaşından küçük erkeklerin ve hastalığı olanların evlenmelerine izin verilmeyeceği ifade edilmektedir (Karakışla, 2002, s. 29). Teshil-i İzdivaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi'nin programında ise evlenecek adayların yaşları ile ilgili olarak bir açıklama bulunmamakla birlikte sağlık raporu konusunda net bir tavır sergilenmektedir. Programın on beşinci maddesine göre erkek aday teklif edilen kişiyle görüşmeden önce İdarehane'nin tabib-i mütehassısı tarafından muayene edilmekte ve dâhili veya sair hastalıklardan herhangi birine sahip olmadığına dair bir rapor dosyası hazırlanmaktadır (Yusuf Cemil, 1911, s. 4). Yirmi beşinci maddeye göre ise aynı şekilde evlenmek isteyen kadınlar da İdarehane'nin doktoru tarafından muayene edilecek ve aynı şekilde rapor dosyası hazırlanacaktır (Yusuf Cemil, s. 7).

Ferruh Niyazi, *Tecelli* dergisinin 20 Nisan 1911 tarihli sayısında Teshil-i İzdivaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi'nin kurulması münasebetiyle yazdığı yazıda evlilik meselesinin zorlaştığını

⁴ Drahoma, Museviler ve Hristiyanlarda evlenirken gelin tarafından güveye verilen para, mal veya mülk olarak tanımlanmaktadır.

itiraf etmekle birlikte, Osmanlı toplumunda evlilik konusunda en önemli sorunun evliliğin hafife alınması olduğunu iddia etmektedir. Ferruh Niyazi, izdivacı kolaylaştırmak için kurulan İdarehane'den izdivacın ciddiye alınması için gerekli tedbirlerin alınmasını talep etmektedir. Ferruh Niyazi'ye göre tedbir alınması gereken önemli meselelerden birisi de Osmanlı'da irsî bir hastalık olan frengi hastalığının yaygınlaşmasıdır. Bu hastalık çok ciddi felakete yol açmasına rağmen hükümet şimdiye kadar bu konuda bir adım atmamıştır. Bu noksanı gidermek artık bu cemiyete düşmüş milli ve vatani bir vazifedir. Ferruh Niyazi, henüz cemiyetin programını görmediğini ifade etmekte, eğer cemiyetin programında yoksa bu meseleyi gündemine almasını, evlilik yoluyla frengi hastalığının yaygınlaşmaması için evlenecek olan erkek ve kadın adaylardan Avrupa'da hâlihazırda uygulanmakta olduğu gibi bir tamü's-sıhha raporu talep etmesini istemektedir (Ferruh Niyazi, 1911, s. 13).

SONUÇ

Teshil-i İzdivaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi'nin kurulması birçok açıdan döneminin atmosferini ve gündemini yansıtmaktadır. Osmanlı Devleti'nde art arda yaşanan savaşlar, kaybedilen topraklardan Osmanlı topraklarına yönelen göçler, İstanbul'un demografik yapısının değişmesi gibi birçok savaş kaynaklı nedenin yanı sıra on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı gündelik hayatını ve yaşayışını etkileyen tedrisat ve matbuat alanında yaşanan gelişmeler aile telakkisinde köklü değişimlere neden olmuştur. Bu değişimin en bariz gözlemlendiği alan ise Osmanlı kadınının aile ve toplum içerisindeki rolüdür. Tüm bu unsurlar bir arada düşünüldüğünde, bir yandan "yeni hayat" olarak tarif edilen yaşam tarzında ailenin önemi vurgulanmakta, diğer yandan ise Osmanlı toplumunda ve özelde İstanbul'da evlenmenin ve aile kurmanın zorlaştığı ve dolayısıyla nüfusun artmadığı düşünülmektedir. İkinci Meşrutiyet döneminde Osmanlı hükümetinin bir kamu meselesi olarak bu konuya eğildiği ve somut politikalar geliştirdiği görülmektedir. Evliliğin kolaylaştırılması anlamına gelen teshil-i izdivaç bu politikaların genel adıdır. Teshil-i İzdivaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi böyle bir atmosferin ürünüdür. İdarehane kuruluş amacını ve meşruiyetini teshil-i izdivaç politikalarına dayandırmaktadır.

Öte yandan İdarehane, Osmanlı hükümetinin kurulmasını teşvik ettiği teshil-i izdivaç cemiyetlerinden değildir. İdarehane, İkinci Meşruiyet döneminin bir gündemi olan teşebbüs-i şahsiyi ön plana çıkarmakta ve devlet ve kamu yararına olan bir faaliyeti teşebbüs-i şahsi olarak gerçekleştirdiğini iddia etmektedir. Bununla birlikte, on iki sayfalık ve toplam otuz iki maddelik programında kendisinden cemiyet olarak bahsetmemiş olmasına rağmen İdarehane, hem toplumda hem de siyasi otoriteler nezdinde ilk etapta bir cemiyet algısı yaratmış gözükmektedir. İdarehane'nin açılışına ruhsat verecek olan siyasi otoriteler İdarehane'yi öncelikle 1909 tarihli *Cemiyetler Kanunu*'nda tanımlanan cemiyet olma kriterlerine göre değerlendirmişler ve İdarehane'nin açılmasına ruhsat verilip verilmemesi konusunda tereddüt yaşamışlardır. Sonrasında ise İzdivaç İdarehanesi'nin cemiyet olmadığına karar vererek "bir nevi kulüp" olarak nitelendirmişler ve ticarethane olarak açılmasına engel olunmamasına, bununla beraber faaliyetlerinin ahlaka uygunluk açısından izlenmesine karar vermişlerdir. Öte yandan bir nevi kulüp olarak nitelendirdikleri ve ticarethane olarak tanımladıkları bu kurumun açılmasına ve faaliyet göstermesine izin vermeleri, siyasi otoritelerin bu kurumu hükümetin teshil-izdivaç politikası çerçevesinde değerlendirdiklerini düşündürmektedir.

Teshil-i İzdivaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi'nin açılmasına ruhsat verilmesi Osmanlı toplumunda evliliğe modern vasıtaların aracılık edebileceği fikrinin kabul görmeye başladığını düşündürmektedir. Nitekim İdarehane, Osmanlı süreli yayınlarında izdivaç ilanları yayımlanmaya başlanmasından önce kurulmuştur. Bu anlamda İdarehane'nin evliliğe

profesyonel bir kurumun aracılık etmesi ve evlilik arayışını piyasaya dönüştürme fikirlerinin benimsenmesine katkı sağladığı ve sonraki ilgili girişimlere öncülük ettiği söylenebilir. Söz konusu İzdıvaç İdarehanesi'nin bir çöpçatanlık kulübü olarak faaliyete geçmesiyle birlikte Osmanlı toplumu yeni bir evlilik arayışı pratiği ile tanışmıştır. Bu yeni pratik, evlenmek isteyen kimselerin eş arayışını ve evlilik sürecini belirli bir ücret karşılığında profesyonel bir hizmet olarak gerçekleştirmesine imkân tanımıştır. Bu profesyonel desteği sağlayan kurumun resmi otoritelerce de onaylanmış olması önemlidir. Evlenmek isteyen adayların beklenti ve kriterlerinin karşılanması, başvuran adaylar hakkında derinlemesine araştırma yapılması, evlenecek kimselerin sağlık durumlarının belgelenmesi, adayların ailelerinin sürece dâhil edilmesi, görüşürülen adayların mahremiyetinin korunması, İdarehane'nin aldığı ücret karşılığında müşterilerine sunduğu hizmetlerdir. Görünen o ki, Teshil-i İzdıvaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi, hem evliliği teşvik eden Osmanlı siyasi otoritelerinin beklentilerine hem de geleneksel evlilik usulleri içerisinde beklentileri karşılanmayan bir zümrenin ihtiyaçlarına cevap verme potansiyeli taşımaktadır. Kurucularına ise İdarehane, kamuya yararlı bir faaliyeti gerçekleştirerek gelir elde etme imkânı sunmaktadır.

SUMMARY

The Office of Facilitating Marriage and Family Formation established in Çemberlitaş, Istanbul as a matrimonial agency to promote marriage and family establishment on 13 March 1911 under the directions of Yusuf Cemil Bey and Nahide Hanım. It published *the Program of Facilitating Marriage and Family Formation* including thirty-two clauses and explained its working principles such as the application procedures of the male and female candidates, the amount of registration fee for different socio-economic classes, the responsibilities of the Office to its clientele, the *mıhr*, and the investigation processes for two sides, the facilities provided to the helpless, homeless and needy Ottoman girls. The Office allocated three days of the week to men and four days to women who want to get married. The target group of the Office seems to be quite wide. The Office aims to provide matchmaking services to men who are married and want to get married again, single women and men, widow, non-Muslim Ottoman subjects or foreign women and men. The Office gives undertaking of investigating the applicants and providing a full health report by the doctors of the Office.

The establishment of *the Office of Facilitating Marriage and Family Formation* characterizes the socio-cultural atmosphere of the Second Constitutional period and the policies of the Ottoman political figures on population, family, and marriage. The publications of the Second Constitutional era was attracting attention to the low fertility rate, increasing of marriage age, the fall in the rate of marriage, deterioration of family life and decreased population and inviting the Ottoman political authorities to do something about the population reduction in tragic dimensions and to take measures. These issues, which were considered to be in the realm of privacy in the traditional Ottoman life, appear to be on the agenda the Ottoman State and became public matters to develop policies on.

Introduction of marriage and family life to the interest of the State seems to be related mainly to the political, institutional and socio-cultural reform processes put in practice to modernize and centralize the State from the beginning of the nineteenth century onward as well as the developments such as continuous wars, territorial losses, migrations and epidemic diseases. The concern of the Ottoman political authorities for the decline of the population reflects the modern state reflex, which sees the population as the source of economic, military and financial power and accepts the composition, control, regulation and surveillance of the population among its new duties. The policies and initiatives for facilitating and promoting

marriage to increase population in the Second Constitutional era was expressed with the concept of *teshil-i izdivaç*, which means assisting and promoting marriage. These policies include various undertakings such as struggling with customs and traditions that make marriage difficult, encourage and spread marriage as a population and family policy, to promote the establishment of marriage communities and to publish the matrimonial advertisement in periodicals. One of the most concrete steps taken in this regard was that the Ministry of Internal Affairs encouraged the establishment of the matrimonial associations with a circular letter (*tamim*) sent to the provinces in 1911.

The Office of Facilitating Marriage and Family Formation legitimized its opening purpose and services on the government's pronatalist policies declared its enterprise as a gain of the Second Constitutional era in its Program. On the other hand, the official writings among the Ottoman authorities on giving permission to its formal opening reveal the confusion and some reservations about the status of the Office as a community (*cemiyet*) and its mode of facilitating. Political authorities argue that the Office cannot be accepted as a community rather as a "kind of club" and state that the Office's published program does not meet the requirements of a community defined in the *Law of Communities (Cemiyetler Kanunu)* of 1909 since the Office receives registration fee, engages in financial affairs and does not include an administrative committee. After a few discussions about its formal status, Ottoman authorities decided to conceive the Office as a kind of a club carrying out commercial activities and not to prevent its formal opening. Yet, they decided to monitor its activities closely whether there is an aspect contrary to the morality and order of the society and the existing laws of the state, and if this is the case, to apply the relevant law.

Despite some hesitation about its definition of status, the permission of Ottoman authorities to the opening of *the Office of Facilitating Marriage and Family Formation* and its paid services reveals that the Ottoman society was ready to accept new and modern means of marriage. As a matrimonial agency, the Office established within the context of the Second Constitutional era and legitimized its activities with a reference to the population and family policies of Ottoman government. Yet, the Office as similar to its many European counterparts marketed the realm of seeking marriage as a commercial enterprise and opened way to the later initiatives such as publishing the matrimonial advertisement in the periodicals. In return for the fee, the Office promised a more confident and safer experience of the marriage practice to its clientele who want to marry in accordance with the particular criteria, wishes and expectations by submitting a detailed investigation statement and health report showing that the person is free from diseases to the applicants before the meeting.

KAYNAKÇA**A. Arşiv Kaynakları****Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası* (BEO). 3865/289859. (21 Şubat 1326/6 Mart 1911).

BOA, *Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti* (DH.EUM.THR). 60/20.1a. (27 Şubat 1326/12 Mart 1911).

BOA, *Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti* (DH.EUM.THR). 60/20.1b. (27 Şubat 1326/12 Mart 1911).

BOA, *Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Tahrirat Kalemi* (DH.EUM.THR). 60/20.2. (27 Şubat 1326/12 Mart 1911).

BOA, *Dahiliye Nezareti, Muhaberat-ı Umumiye İdaresi* (DH.MUİ). 142/45 (3 Mart 1327/16 Mart 1911).

B. Matbû Eserler ve Süreli Yayınlar

Ali Seydi. (1328/1912-1913). *Terbiye-i ahlakiye ve medeniye (Mekاتب-i idadiye mahsus)*. İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matb.

Cemiyetler Kanunu (1909). Mecmua-i Kavanin-i Cedide-i Osmaniyye.

Ferruh Niyazi. (1911, 20 Nisan). Teşkil-i Aile ve Teshili İzdivaç Cemiyet-i muhteremesinin tesisi münasebetiyle. *Tecelli*, 8, 12-13.

İlançılık ve izdivaç ilanları. (1914, 28 Mayıs). *Musavver Malumat-ı Nafia*, 14, 218-220.

İzdivaç. (1885, 1 Nisan). *Mecmua-i Ebuzziya*, 48, 1024-1025.

Kazım Şinasi. (1918, 4 Nisan). Şuun. *Yeni Mecmua*, 38, 237-238.

Mantegazza, P. (1316/1898-1899). *Nasil izdivaç etmelidir?* (Süleyman Tevfik, Çev.). İstanbul: Tarik Matb.

Mükerrem Belkis. (1913, 20 Eylül). İzdivaç ve usul-i izdivaç. *Kadınlar Dünyası*, 108, 4.

Teshil-i izdivaç cemiyetleri. (1911, 8 Haziran). *Şehrah*, 2.

Teshil-i izdivaç hakkında. (1910, 12 Mayıs). *Sırat-ı Müstakim*, 4 (88), 178.

Yusuf Cemil. (1330/1911). *Teshil-i izdivaç ve teşkil-i aile programı*. İstanbul: Çemberlitaş'ta Matbaa-i Osmaniye Sokağı Numara 33.

Ziya Gökalp. (1911, 8 Ağustos). Yeni hayat ve yeni kıymetler. *Genç Kalemler*, 2 (8), 138-141.

C. Kitap ve Makaleler

Altınbaş, N. (2014). Marriage and divorce in the late Ottoman Empire: Social upheaval, women's rights, and the need for new family law. *Journal of Family History*, 39 (2), 114-125. doi: 10.1177/0363199013519126.

Baloy, G. (2016). *The Politics of reproduction in Ottoman society, 1838-1900*. New York: Routledge.

Cocks, H. (2013). The Cost of marriage and the matrimonial agency in late Victorian Britain. *Social History*, 38 (1), 66-88. doi: 10.1080/03071022.2012.759774.

Duben, A. & Behar, C. (1998). *İstanbul haneleri: Evlilik, aile ve doğurganlık 1880-1940*. İstanbul: İletişim Yay.

İbrahim Şinasi. (2018). *Şair evlenmesi* (R. Durbaş, Haz.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.

Karakışla, Y. S. (2002, Ağustos). Karadeniz Ereğlisi Evlendiriciler Cemiyeti (1910). *Toplumsal Tarih*, 104, 26-29.

Karakışla, Y. S. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nda savaş yılları ve çalışan kadınlar: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)*. İstanbul: İletişim Yay.

Keçeci Kurt, S. (2015). II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı kadın dergilerinde aile ve evlilik algısı. *Belleten*, 79 (286), 1073-1097.

Koç, Y. (2010). Osmanlı dönemi İstanbul nüfus tarihi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 8 (16), 171-199.

Koraltürk, M. (1997, Ekim). Milli aileye ilişkin bir belge. *Toplumsal Tarih*, 46, 23-25.

Mansker, A. (2018). Marriages by the *petites affiches*: Advertising love, marital choice, and commercial matchmaking in Napoléon's Paris. *French Historical Studies*, 41 (1), 1-31. doi: 10.1215/00161071-4254595.

Toprak, Z. (1988, Mart). Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti: Kadın askerler ve milli aile. *Tarih ve*

- Toplum*, 51, 34-38.
- Toprak, Z. (1988, Mart). Osmanlı'da alafranga evlenme ilanları. *Tarih ve Toplum*, 51, 44-46.
- Toprak, Z. (1994). Nüfus. *Dünden bugüne İstanbul ansiklopedisi* (C. 6, s. 108-111). İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay.
- Toprak, Z. (2017). *Türkiye'de yeni hayat: İnkılap ve travma 1908-1928*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Tunç Yaşar, F. (2018). II. Meşrutiyet döneminde yurttaşlık, ahlak ve medenilik eğitimi: Malumat-ı Medeniye ders kitapları. *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, 52, 311-342. doi: 10.18589/oa.592187.
- Tunç Yaşar, F. (2019). Evliliği kolaylaştırmak: Geç dönem Osmanlı'da izdivaç ilanları. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8 (4), 2591-2609. doi: 10.15869/itobiad.616821.
- Tunç Yaşar, F. (2019). Geç dönem Osmanlı kız mekteplerinde fennî ev idaresi eğitimi: Müfredat ve ders kitapları. *Türkiyat Mecmuası*, 29 (2), 591-620. doi: 10.26650/iuturkiyat.640768
- Yüksel, A. (2014). Giresun'da evlendirme kampanyası (1864). *Türk Dünyası Araştırmaları*, 208, 323-332.

SAFEVÎ HÜKÜMDARI ŞAH İSMAİL'İN SEYYİDLERLE MÜNASEBETİ

SAFAVID SOVEREIGN SHAH ISMAIL'S RELATIONS WITH SAYYIDS

Mehmet DAĞLAR*

Öz

Şah İsmail'in çoğunlukla Anadolu coğrafyasında yaşayan Kızılbaş Türkmenlerin desteği ile kurduğu Safevî Devleti, kuruluş sürecinde dini ve sivil bürokrasinin gelişmesi için kadrolara ihtiyaç duymuştur. Safevî Devleti'nin kuruluşundan önce İran'da toplumsal konumları güçlü olan seyyidler bu ihtiyacın karşılanmasını sağlamıştır. Safevîlerin kuruluşundan sonra İran'a seyyidlerin göçü başlamış, seyyidler Şah İsmail'in kurduğu sisteme dâhil olarak önemli vazifeler üstlenmişlerdir. Şah İsmail, devletin meşruiyetini sağlamak için de seyyidlerle olan münasebetini sağlamlaştırmaya gayret göstermiştir. Seyyidlerle geliştirilen olumlu ilişkiler Şiiliğin yerleşmesine katkıda bulunmuştur. Bu çalışmada Safevîlerin kuruluş yıllarından Şah İsmail dönemi sonlarına kadar geçen sürede seyyidlerle olan ilişki ve Safevîlerde dini ve siyasi hayatın şekillenmesinde seyyidlerin rolü incelenecektir.

Anahtar Kelimeler

Şah İsmail, Safevîler, İran, Seyyid

Abstract

The Safavid state, which was established by Shah Ismail with the support of the Qızılbaş Turkmens mostly living in Anatolia, needed cadres for the development of religious and civil bureaucracy. Sayyids who have strong social positions in pre-Safavid Iran helped to meet this need. After the establishment of the Safavids, the immigration of the sayyids to Iran started and sayyids have taken important duties in the system established by Shah Ismail. Shah Ismail also tried to consolidate the relationship with the sayyids to ensure the legitimacy of the state. The positive relationships developed with the sayyids contributed to the settlement of Shiite. In this study, the relationship between sayyids and role of sayyids in the formation of religious and political life in Safavids will be examined.

Keywords

Shah Ismail, Safavids, Iran, Sayyid

* Dr. Öğrt. Üyesi, Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 76000, Suveren-Iğdır, mehmetdaglar34@gmail.com, Orcid ID: 0000-0003-3044-4991

GİRİŞ

Safevî Devleti'nin kuruluş ve işleyişinde seyyidlerin etkisini ele alan bu çalışma Şah İsmail döneminin sonuna kadar olan süreçte seyyidlerle olan irtibatı Safevî resmi tarihçilerinin eserlerine dayalı olarak ele almıştır. Safevî tarihçileri, resmi mezhep olan İmamiyye Şiiliğinin İran'da yayılmasının ve şahların meşruiyetinin sağlanmasının destekçisi olmuşlardır. Genellikle Şeyh Safî'nin hayatından başlayarak Safevî hükümdarlarının saltanat yıllarını kapsayan eserler kaleme alınmıştır. Eserleri telif edenlerin resmi görevlerde bulunması Safevî Devleti'nin kuruluş ve yükseliş yıllarının subjektif bir anlayışla yazılsa da tarihi kaynak olarak önemlerini korumalarını sağlamıştır. Bu eserlerin bir misyon doğrultusunda kaleme alındığı kullanılan dil ve üsluba bakıldığında açıkça görülmektedir. Safevîlerin "hak mezhep olan Şiiliği" uzun yıllar sonra ihya ederek devletin resmi mezhebi haline getiren ve İslam düşmanlarına karşı savaştan kahramanlar olarak yansıtılması bu eserlerin amacını açıkça ortaya koymuştur.

Çalışmamız, Safevî Devleti'nin kurucusu Şah İsmail'in seyyidlerle olan ilişkisini ele almaktadır. Seyyidlerin devletin kuruluş yıllarından itibaren aldıkları görevlerin yanı sıra seyyidlik adına meşruiyetin sağlanması için atılan adımları incelemektedir. Devletin kurumsallaşması süreci içerisinde seyyid ulemanın Şah İsmail'in en yakınında bulunması resmi mezhep olan Şiiliğin yerleşmesini anlamamızı da kolaylaştıracaktır.

Safevîlerin kuruluşundan önce İran'da mevcut sosyal, dini ve siyasi yapı devletin kuruluşuna giden süreci etkilemiştir. Büyük bir başarı göstererek İslam dünyasında yeni bir devlet kuran Şah İsmail'in başarısının arkasındaki etkenlerin yalnızca güç ve savaşlara indirgenemeyeceği ortadadır. Safevî Devleti'nin kuruluş ve gelişmesinde çeşitli zümre ve sınıftan insanlar etkin rol oynamışlardır. Devletin büyümesinde ve sürekliliğin sağlanmasında Kızılbaş ve İranlı devlet adamlarının katkılarının yanında din adamlarının payı da göz ardı edilemez. Din adamlarının içinde ise seyyid ulema çok önemli bir yer tutar. Safevî öncesi İran'da yaşayan seyyidler ve kuruluştan sonra İran'a gelerek Safevilere destek veren seyyidler devletin kurumsallaşmasında önemli rol oynamışlardır. Safevîlerin kuruluşundan öncesinde de Seyyidlerin İran toplumunda saygın bir konumlarının bulunması, birçok yerde bulunan seyyid türbelerine halkın ilgisinden anlaşılmaktadır. Safevîler seyyid türbelerine olan saygıyı siyasi iktidarları için kullanmıştır. Safevîlerin İran'da mevcut toplumsal ve dini yapıyı tanımları başarılı olmalarının temel sebeplerinden biridir. Seyyid olduklarını yaimaları da bu sebepten kaynaklanmıştır. İran'ın devlet kademesinde önemli görevler üstlenen, şahlarla yakın ilişki içerisinde olan hatta Safevî Şiiliğinin gelişmesinde önemli katkıları olan seyyidler, Şii İran toplumu arasında uzun yıllar boyunca etkinliklerini sürdürmüşlerdir.

Safevîlerde özellikle dini makamlar olan sadaret, şeyhülislam, kadiaskerlik, nikabet, müderrislik gibi görevlere seyyidler getirilerek dini hiyerarşinin oluşturulmasında önemli katkıları olmuştur. Ayrıca yaptıkları ilmi faaliyetler, telif ettikleri eserler ile Safevî İran'ında dini hayatın canlanmasını sağlamışlar, yetiştirdikleri talebelerle ilmi hayatın sürekliliğine katkı sağlamışlardır. Safevî hükümdarları da seyyidlerle irtibatlarını güçlü tutmaya çalışarak devletin meşruiyetinin sağlanmasının yanı sıra iktidarlarının güçlenmesine ve toplum içerisinde seyyidlerin hamisi ve koruyucusu oldukları imajının oluşturulmasına özen göstermişlerdir.

1. İslam Toplumunda Seyyidler

Sözlük anlamı olarak seyyid "reis, ağa, efendi, başkan" gibi anlamlara gelir. Hz. Peygamberin lakaplarından birisi de seyyiddir. Hz. Peygambere 'Seyyidü'l- halk, seyyid-i

kâinat, seyyid-i nev-i beşer' gibi unvanlar verilmiştir. Peygamberin kızı Hz. Fatma için de 'Seyyidetü'n – Nisa' unvanı kullanılmıştır (Sarıcık, 2003, s.2). İslam toplumunda Peygamberin soyunu sürdüren ve Hz. Ali ile Hz. Fatma'nın evliliğinden doğan kişilere Seyyid ve Şerif adı verilir. Seyyidlere hürmet etmek Hz. Muhammed'in evladına saygı anlamına geldiği için Müslümanlar arasında Seyyidlerin konumu her zaman yüksek olmuştur. Başta Sünnî ve Şiiler olmak üzere çeşitli mezheplerde sevilen ve hürmet gösterilen seyyidlerin Şiî teolojisinde ayrı bir önemi vardır. Şiilerde dini ve siyasi otoriteyi şahsında birleştiren imamların peygamber soyundan gelmesi seyyidlerin Şiiler arasında saygınlığını arttırmıştır (Öz, 1994, s.500).

Seyyidlerin soyunun Hz. Fatma'ya ulaşması ondan da Hz. Muhammed'e bağlanması seyyidlere gösterilen sevginin temelini teşkil etmiştir. Çünkü Hz. Fatma, Hz. Muhammed'den gelen nebevi nurun kaynağı olarak görülmüştür. Allah tarafından verilen ilahi nur Hz. Adem'den başlayarak peygamberler aracılığıyla Hz. Muhammed'e ulaşmış ondan da Ehlibeyt imamlarına geçmiştir. Hz. Fatma, Hz. Peygamber'in soyunu devam ettiren ve Peygamberlik ile imamlık arasında bir halka olarak görülmüştür (Gündüzöz, 2018, s.15-16).

Hz. Peygamberin soyunun bir diğer temsilcisi de Hz. Ali'dir. Bu anlayışın kökeninde Peygamber ile Hz. Ali arasındaki yakınlık bulunmaktadır. İlk Müslümanların Mekke'den Medine'ye hicret etmelerinden beş ay sonra Muhacir ve Ensar arasındaki birliği arttırmak amacıyla kardeşlik ahdi yapılmıştır. Hz. Muhammed bu olay esnasında Hz. Ali ile kardeşlik ahdi yapmış hicretin ikinci yılında da kızı Fatma'yı Ali ile evlendirmiştir. (Ünlüsoy, 2015, s.25) Peygamberin Hz. Ali ile kardeşlik bağı kurarken Hz. Ali herkesi birbirine kardeş ettin beni niye etmedin sorusuna "Ya Ali sen dünyada ve ahirette benim kardeşimsin" diye cevap vermiştir. Ayrıca Ali'ye "Sen Seyyidsin dünyada ve ahirette, kanın kanımdandır, canın canımdandır ve tenin tenimdir. Her kim seni severse doğrusu seni sevmiş olur" demiştir (Ünlüsoy, 2015, s.155).

Hz. Ali ile Hz. Fatma'nın evliliğinden gelen imamların Şiiler arasında meşru imam sayılmasının sebebi imamların Hz. Fatma tarafından Hz. Peygambere bağlanmasıdır. Hz. Ali'nin yaptığı birçok evlilik sonucu doğan çocuklarının bu silsile içerisinde sayılmaması Hz. Fatma aracılığıyla peygamber ile bağ kurulmamasından kaynaklanır. Şiiliğe göre imamet, Ali ve onun soyundan gelen imamların işareti ile devam etmiştir. İmamet onların hakkı olduğuna inanılmaktadır (El-Hüseyinî, 1371, s.42). Emeviler ve Abbasiler döneminde Peygamber soyundan gelenlerin uğradıkları zulümler, İslam toplumunda Peygamberin ailesinden olanlara verilen ve 'Seyyid' denilen kişilere sevgi ve saygıyı arttırmıştır (Kılıç, 2016, s.45).

Seyyidler için genellikle Hz. Hasan'ın soyundan gelenlerine "Haseni sadat", Hz. Hüseyin soyundan gelenler için ise "Hüseyinî sadat", İmam Musa'nın soyundan gelenler için "Musevi sadat" İmam Rıza'nın soyundan olanlar için ise "Rezevi sadat" unvanı kullanılmıştır (Demir, 2017, s.93). Seyyidlerin saygın mesleklerle uğraşması ve geçimlerini temin etmeleri İslam devletlerinde yöneticiler tarafından dikkat edilen bir husustur. İslam toplumunda seyyidlere iyi muamelede bulunan, onların geçimlerini temin eden kişilerin, idarecilerin Peygamberin şefaatine nail olacağı, onlara saygı gösterenin, ikramda bulunanın ahirette kurtuluşa ereceğine inanılmıştır. Bu nedenle seyyidlerin zor duruma düşmemelerine özen gösterilmiştir (Sarıcık, 2003, s.43).

İslam toplumunda seyyidlerin işleriyle uğraşan 'Nakibü'l Nükeba' adı verilen kurumun oluşturulması da seyyidlere verilen önemin kanıtıdır. Seyyidlerin soylarının karışmaması, saygınlıklarının korunması Nakiblerin önemli görevleri arasındadır. Emevilerden sonra Halifeliği ele geçiren Abbasiler döneminde de Ehlibeyt karşıtlığı devam edince seyyidler

“Nakib” adı verilen saygın kişiler tarafından korunmaya başlanmıştır. Sahte seyyidlerin önlenmesi, seyyidlerin saygınlıklarının korunması gibi amaçlar güden Nikabet kurumu çeşitli İslam devletlerinde varlığını sürdürmüştür (Küçükaşçı, 2009, s.102).

Seyyidlerin soylarını şecerelere bakarak araştıran ve yalan söyleyerek seyyid olduğunu iddia edenleri cezalandıran Nakibler, Gazneliler ve Harzemşahlar gibi çeşitli Türk devletlerinde de önemli bir mevki kazanmıştır. Nakibler özellikle yalancı seyyidlerin saçlarının sifıra vurularak sürgün edilmesi cezasını sıklıkla uygulamak zorunda kalmıştır. Harezm’de bir kölenin seyyid olduğunu iddia edince saçları kesilmiş ve alına kızgın demirle damga vurularak cezalandırılmıştır. Nakib’in görevleri arasında seyyidlerin kendi aralarında evlenmelerini sağlamak, seyyide kadınların dışardan evlenmelerini önlemek gibi soyun karışmasına sebep olacak uygulamaları denetlemektir (Bernheimer, 2016, s.46).

2. Safevi Öncesi İran’da Seyyidler

İslam orduları Sasani devleti’ni ortadan kaldırmasına rağmen Hazar Denizi’nin güneyine, özellikle Gilan bölgesine tam olarak hâkimiyet kuramamıştır. Müslümanlar bu bölgeyi yerel yöneticilerin eline bırakmıştır. Bu nedenle Gilan bölgesi muhalefet odaklarının yerleşmesine zemin hazırlamıştır (Minorsky, 1964, s.244). İran’ın Taberistan ve Deylem bölgeleri de coğrafi konumlarının zorluğu sebebiyle Müslüman fatihlerin taarruzlarına karşı koymuş ve Abbasilerin baskılarından kaçan seyyidlerin sığınağı haline gelmiştir (Topaloğlu, 2013, s.46).

Emeviler döneminden itibaren İran’a yoğun bir şekilde devam eden Seyyid göçü Safevî öncesinde ve Safeviler döneminde devam etmiştir. Seyyidler İran’da kurulan Büveyhiler, Selçuklular, İlhanlılar gibi devletlerde siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda önemli mevkieler elde etmişlerdir. Horasan’a ilk olarak 740 yılında gerçekleşen Zeyd b. Ali isyanı sonrası seyyidler göç etmeye başlamıştır. Zeyd b. Ali Emeviler tarafından katledilince oğlu Yahya b. Zeyd Horasan’a göç etmiştir. Emeviler döneminde yaşanan isyanlardan sonra baskıların artması üzerine Horasan’a yönelik göç hareketi başlamıştır. 786 yılındaki Hüseyin b. Ali isyanı sonrasında da özellikle Deylem bölgesine birçok seyyid göç etmiştir. Ancak Seyyidlerin İran coğrafyasına yönelmelerinin en önemli sebebi İmam Rıza’nın (ö.818) Abbasi halifesi tarafından veliyaht olması için Horasan’a çağırılmasıdır. İmam Rıza’nın Horasan’da vefat haberi duyulunca birçok seyyid Rey, Kum ve civarına yerleşmiştir (Demir, 2017, s.95-96).

Moğol istilası İran’da yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur. Siyasi hakimiyet kuramayarak başka mezhepten olan devletlerin egemenliği altında yaşayan Şiiler için olumlu anlamda gelişmeler yaşanmıştır. Şiiliğin yayılması ve gelişmesi için önemli fırsatlar sağlamıştır. Popüler Şiilik olarak gelişen ve Safevî Şiiliğine giden yolu açan gelişmeler tarikatlar aracılığıyla elde edilmiştir. Bu tarikatların Sünnî olması yaşanan gelişmeleri daha önemli hale getirmiştir. Ehlîbeyt’e yoğun sevgileri olan ve manevi mürşitleri olarak Hz. Ali’yi gören Nimetullahiyye ve Nurbahşiyye tarikatları Safevî Şiiliğine giden süreci hızlandırmıştır. Bu durumun oluşmasında İran’ın siyasi olarak parçalı yapısı uygun bir ortam oluşturmuştur (Daftary, 2016, s.104-105).

Safevilerin bağımsız bir devlet kurdukları zamana kadar İran’ın birçok şehrine yayılan hankah ve dergâhlarda tasavvufi akımlar Şîî ve Sünnî tüm kesimden insanları birleştiren mekânlar haline almıştır (Potter, 2011, s.215-220). İslam’ın İran’da yayılmasından itibaren çeşitli akımların iç içe geçtiği bir durum ortaya çıkmaya başlamıştır. İktidarı elinde tutan hükümdarların mezhep değiştirmesi toplumu çok fazla etkilemezse de özellikle İlhanlılar döneminde Şafii ve Hanefi mezhepleri arasında çıkan tartışmalar neticesinde İran halkı arasında Şiiliğe temayül artış göstermiştir. Bu yönelişi sağlayan bazı tarikatların rolü de göz ardı edilmemelidir. Bu tarikatların başında gelen Kübreviyye tarikatının da Hz. Ali ve Ehlîbeyt sevgisi bu etkiyi gösterir. 1335 yılında vefat eden Kübrevi şeyhi Alaüddeve Simnanî, Hz. Ali’yi

imamete en uygun kişi olarak görmüş, 'Verase' ve 'Velaye' şartlarının Hz. Ali'de tecelli ettiği söylemiştir. Bausani'ye göre Kübreviyye tarikatında ortaya çıkan Şîî görüşler İran'da Safevî Şiiliğinin alt yapısını oluşturmuştur. Necmedin-i Kübra (ö.1221) Şafii olmasına rağmen Hz. Ali ve Ehlibeyt için yazmış olduğu mersiyelere dayanarak onun Şîî olduğu zannedilmiştir (Bausani, 2002, s.228).

İlhanlı dönemi İran'ında da seyyidlerin toplumsal anlamda saygın bir konumda oldukları görülmüştür. İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın Ehlibeyt'e olan sevgisi seyyidler için kurduğu vakıflardan anlaşılmaktadır. Ayrıca seyyidler için iâşe sağlayan 'Darü's - Siyade'ler de İlhanlılar döneminde seyyidlerin devlet tarafından korunduğunun göstergesidir (Spuler, 2011, s.209). Darü's siyadelerde seyyidler misafir edilir, rahat bir şekilde konaklamaları sağlanırdı. Bu kurumlar aynı zamanda seyyidlerin işlerini yürüten Nakiblerin idare yerleriydi. (Sarıcık, 2003, s.34-35) Şiiliği kabul eden İlhanlı hükümdarı Sultan Olcayto da seyyidlerle yakın münasebet içinde olmuştur. Olcayto, Seyyid Taceddin Ebu'l Fazl Muhammed'i Rey ve Horasan Nakibü'l Eşraflığına getirmiştir (Spuler, 2011, s.267).

Safevî Devleti'nin kuruluşundan önce İran'da hâkimiyet kuran Timurlu Devleti'nde de seyyidlerin toplumsal ve siyasi konumu oldukça güçlüdür. Timur, 1387 yılında İsfahan şehrine hâkim olduğunda şehrin idaresinden sorumlu olan Seyyid Muzaffer Kaşî ve diğer seyyidler tarafından karşılanarak aman talep edilmiştir. Timur, İsfahan'ı ele geçirdikten sonra yağma emri vermiş ancak dönemin meşhur seyyidlerinden Şerif el- Cürcanî'nin evinin kapısına aman işareti olarak ok astırıp muhafaza altına alınmasını sağlamıştır (Yüksel, 2011, s.83).

Timurlu hâkimiyetini tanımayan Mar'aşî seyyidler, Timurlularla mücadeleye başlamıştır. İran'ın Mazenderan seyyidlerinin reisi Seyyid Kıvammüddin Mar'aşî'nin babası Horasan'da Hasan Curî'nin taraftarlarındanıdır. Seyyid Kıvammüddin 1360 yılında Amil ve Sari'ye giderek 'Hükümet-i Sadat-ı Mar'aşî-yi Mazenderan'ı" tesis etmiştir. Mazenderan seyyidlerinin kurduğu bu hükümet 1392 yılında Timur tarafından ortadan kaldırılmıştır. Timur, Mazenderan seyyidlerini mağlub ederek Şîî halktan birçok kişiyi katletmiştir. Timur, bu seferinde Seyyid Kemalleddin ve ailesini de Harezm'e göndermiştir. Ancak Timur'un ölümünün ardından devlet tekrar istikrar kazanmıştır (MirAhmedi, 1369, s.22). Timur'un Mar'aşî seyyidlerine yaptığı saldırılar neticesinde Mar'aşiler Kazvin, İsfahan, Şuşter ve İsfahan'a dağılmışlardır. Timur'un bu hamlesinden sonra Mar'aşiler güçlerini kaybederek Safevilerin kuruluşuna kadar geçen süreçte geri planda kalmaya başlamışlardır (Arab, 1394, s.154).

Timur'un ölümünün ardından tahta çıkan oğlu Şahruh, seyyidlere hürmet göstermiştir. Şahruh, Mar'aşî seyyidlerine Amul ve Sari şehirlerini vermiştir (Yüksel, 2011, s.72). Mar'aşî seyyidlerinin yanısıra Gilan Seyyidler de Timurlu hâkimiyetini tehdit ederek siyasi bir güç haline gelmiştir. Gilan'da Seyyid Emir Kiya, 1370 yılında Mazenderan seyyidlerinden yardım alarak 'Sadat-ı Gilan' adıyla hâkimiyet kurmuştur (MirAhmedi, 1369, s.22). Timur'un 1370 yılında iktidara gelmesinden sonra Tirmiz Seyyidler ise saygın bir konuma gelmiştir. İlk başlarda Timurlularla yakın ilişki içerisinde olan Tirmizî Seyyidlerinin daha sonraki yıllarda iktidarla araları açılmıştır. 1371'de Timur'un öldürülmek istenmesinde Tirmizli bazı seyyidlerin etkisi olduğu anlaşılınca Seyyid Ebu'l Mealî sürgün edilmiştir. Ancak Timur, kısa süre sonra seyyidi bağışlamış, 1372 yılındaki Harezm seferinde yanında götürmüştür (Barthold, 2015, s. 22).

Safevî öncesi İran'ında seyyidlerin toplumsal anlamda etkili oldukları görülmüştür. Bu durumu fırsat bilen bazı seyyidler bağımsız devlet kurmak amacıyla harekete geçmiştir. Peygamber soyunun getirdiği saygınlık neticesinde Mehdilik iddiası ile ön plana çıkan ve teveccüh gören bazı seyyidlerin faaliyetleri Safevilerin kuruluşuna giden süreci

değerlendirmemizi kolaylaştıracaktır. Muş'aşa seyyidleri bu süreçte ortaya çıkan ve bazı başarılar elde eden bir topluluktur. 1437 yılında Timurlular döneminde Huzistan'da Seyyid Muhammed Fellah'ın liderliğinde Gulat-ı Şia'dan oldukları kabul edilen Muş'aşa seyyidlerine karşı harekete geçmiştir (MirAhmedi, 1369, s.87). Hille'de Şeyh Ahmed b. Fahd'ın yanında eğitim gören onun müridi olan Seyyid Muhammed, özellikle Irak-ı Arab ve Huzistan'daki Arap kabileleri arasında taraftar toplayarak kendisinin halife ve İmam Mehdi'nin öncüsü olduğunu söylüyordu. Timurlular ve Karakoyunlularla mücadele eden Muş'aşalar, Safevî Devleti'nin kurulmasından sonra Safevilerle de mücadele etmiş ancak Şah İsmail 1508 yılında Hüveyze'yi Muş'aşalardan almıştır (Arayancan, 2014, s.176-184). Safevilerin kuruluşuna giden süreçte Nurbahşi Seyyidleri de etkili olmuştur. Timurlu hükümdarı Şahruh'a karşı muhalefet gösteren ve İmam Musa Kazım'ın soyundan olduğunu iddia eden Seyyid Muhammed Nurbahş, modern araştırmacılar tarafından "Safevilerin iktidarının müjdecileri" olarak kabul edilmiştir (Yüksel, 2009, s.99).

3. Şah İsmail ve Seyyidler

Safevî tarikatının halk arasında teveccüh gördüğü dönem Moğol istilası ve Abbasi halifeliğinin yıkılması gibi siyasi krizlerin yaşandığı bir dönemdir. İslam dünyasının yaşadığı çöküntü mezhep ayırt etmeksizin insanları tasavvuf tarikatlarının manevi iklimine yönlendirmiştir. Bu dönemde veli kültürünün yaygınlığı, türbe ziyaretleri halkın dini hayatının ayrılmaz parçasını oluşturmuştur (Yıldırım, 2017, s.149). Erdebil'deki tarikatın temellerini atan Şeyh Safiyüddin İshak (ö.735/1334), müridi olan Zahid-i Gilanî'nin yanında 25 yıl kalarak onun hizmetinde bulunmuş ve Erdebil'de kuracağı tarikatının temellerini Şeyh Zahid'in yol göstericiliği sayesinde atmıştır (Allouche, 2011, s.42). Moğol istilası esnasında muhtelif mezhep ve meşreplerden birçok insanı birleştirici rol oynayan Şeyh Safî'nin tekkesi onun vefatından sonra da tarikata olan ilginin devamını sağlamıştır (Abbasi, 1976, s.301).

Sümer'e göre seyyidlik üzerinden meşruiyet arayan Safevilerin aslı Firuz Şah adlı bir Kürd'e dayanır. Şeyh Safiyüddin İshak'ın atası olan Firuz Şah, Kürtlerin 10. yüzyılda Azerbaycan ve Erran'a yayılmaları sırasında Erdebil'e gelmiştir (Sümer, 1999, s.1-2). Efendiyev de Kesrevî, Rahimzade ve Şeybanî gibi İranlı yazarların Safevilerin soyunun seyyid olmadığını söylemelerinin ve Kürt kökenli olduğuna dair iddialarının kuşkulu olduğunu, adı geçen yazarların Safevi Hanedanı'nı İranlılaştırmaya çalıştıklarını söylemiştir (Efendiyev, 2018, s.66). Walther Hinz'e göre ise Safiyüddin'in atası olan Firuz Şah Yemen'den gelmiştir. Eyyubilerin Yemen'i istilasından dolayı burayı terk ederek Erdebil civarına göç etmiştir (Hinz, 1948, s.109). Parsadust ise Safevilerin soyunun seyyid olduğu hakkındaki iddiaların temelsiz olduğunu söyleyerek Şey Safî'nin seyyid unvanı kullanmadığını, kendisine genellikle 'hoca' veya 'şeyh' olarak hitap edildiğini kanıt olarak ileri sürer (Parsadust, 1381, s.180).

İran'da siyasi belirsizlik sürerken Şeyh Safî'nin torunlarından geriye sadece İsmail ve İbrahim kalmıştı. Erdebil tekkesine bağlı Kızılbaşların yardımlarıyla Erdebil'in Rumlu mahallesinde saklandılar. İsmail bu sıralarda altı yaşındaydı. Akkoyunlular, artık ihtiyaç duymadıkları Şeyh Haydar'ın oğullarını yakalamak için harekete geçmişti. Şamlu Lala Hüseyin Beğ ve Dulkadirli Dede Abdal Bey ve Anadolu'dan gelen Gök Ali adlı müridler şeyhin oğullarını 1493 yılında Gilan'a kaçırdılar. İsmail, Gilan'da altı yıldan fazla kaldı. Bu sıralarda Anadolu ve Azerbaycan'dan gelerek İsmail'in etrafında toplanan Şeyh Safî tekkesine bağlı müridlerin sayısı gittikçe artmaktaydı. (Sümer, 1999, s.14-15) 1498'e gelindiğinde Akkoyunlu Rüstem Bey'in ölümü İran'ı yeniden siyasi bir kargaşaya sürükledi. Akkoyunlu ülkesi Murat Bey ve Elvend Bey arasında paylaşıldı. Azerbaycan ve Diyarbekir Elvend'in, Irak-ı Arab, Fars ve diğer yerler Murat Bey'in eline geçti (Gündüz, 2010, s.253-254).

Akkoyunlu tahtını ele geçirme mücadelesi sürerken İbe Sultan, 1498 yılında Uzun Hasan'ın torunlarından Yusuf Bey'in oğlu Elvend'i Tebriz'de Akkoyunlu tahtına çıkardı. Bu mücadeleler devam ederken İsmail on iki yaşını bitirmişti. Siyasi durumun elverişli olmasından dolayı İsmail, Hazar Denizi'nin batı hattında bulunan Deylem bölgesinden Tarum'a geldi. Burada gücünü arttırarak Erdebil tekkesine gönülden bağlı olan müridlerin bulunduğu Anadolu'ya yönelen İsmail Erzincan'a geldiğinde Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden gelen Ustacalu, Şamlu, Rumlu, Tekelü, Dulkadir ve Varsak Türkmenleri kabileler halinde kendisine katıldılar. Yaklaşık yedi bin kişilik müridiyle birlikte Şirvan üzerine yöneldi. Şirvan Şah Feruh Yesar, İsmail'in müridleriyle Şirvan üzerine yürüdüğünü haber alınca savunmaya çekildi. Gülistan kalesi yakınında Cebani denilen yerde yapılan savaşta Şirvan ordusu ağır bir yenilgiye uğradı (Sümer, 1999, s.17). Bakü kalesini kuşattığı sırada Akkoyunlu Elvend Bey'in saldırısına uğrayan İsmail ve müridleri Nahçıvan yakınlarında Şurur civarında karşı karşıya geldiler. Akkoyunlu Elvend Bey'in mağlup olması üzerine Tebriz'e giren İsmail, On İki İmam adına hutbe okutarak Safevî Devleti'nin kuruluşunu ilan etti (Savory, 1965, s.71-72). Akkoyunlulara son verilmesinin ardından İran'da kurulan Safevî Devleti, batıda Osmanlı Devleti'ne, doğuda da Özbeklere rakip olacak ve siyasi ve mezhepsel yönden muhtelif savaşların önünü açacaktır (Sarwar, 1939, s.38).

Safeviler dönemi, seyyidler için İran tarihi içerisinde müstesna bir yere sahiptir. Safevî öncesi İran'ında siyasi ve toplumsal açıdan önemli bir yere sahip olan seyyidler, Safevilerin kuruluşu ile de bu konumlarını muhafaza etmişlerdir. Safevî Devleti'nde kuruluş yıllarından itibaren seyyidlerin önemli mevkilere getirilerek hükümdarlarla iyi ilişkiler geliştirdikleri görülmüştür. Safeviler İran'da bulunan seyyidler ile yakından ilgilenmişler, seyyid türbelerini muhafaza etmiş ve seyyid olduklarını söyleyerek meşruluk kazanmaya çalışmışlardır. Seyyid kökenli birçok âlim dini ve siyasi bürokrasi içerisinde görevlendirilmiştir. Safevilerin seyyidlerle bağ kurarken Hz. Ali ile Hz.Fatma'ya ulaşan bir neseb silsilesine sahip olmalarına özen gösterilmiştir (Akaçeri- Allahyari, 1390, s. 21).

İran'ın farklı bölgelerinde devletler kuran ve toplumsal hayatta etkin bir şekilde varlık gösteren seyyidler, İran'ın Şiileşmesinde de önemli rol oynamışlardır. Seyyidler, Safevî İran'ında özellikle Ahbari anlayışın gelişmesine de katkıda bulundular. Yüzyıllardır geleneksel olarak taşıdıkları hadislerin derlenmesini kolaylaştırdılar (Newman, 1999, s.579).

Safevî Devleti içerisindeki seyyidler iki gruba ayrılabilir. Bunlardan birincisi Safevî öncesi İran'a gelerek yerleşen ve halk arasında saygın bir konuma sahip olan seyyidlerdir. Safevîlerden önce İran'a gelen seyyidler yerleşik olarak bilinen seyyid aileleridir. Bu aileler Deştékî, Şerifî, Encuyî, Nimetullahî, Esterabadî, Nurbahşî, Muş'aşî, Rezevî, Seyfî, Şehristanî, Mar'aşî gibi seyyidlerdir. Safevî Devleti kurulduktan sonra da İran'a göçleri devam etmiştir. Safevilerin Şiiliği resmi mezhep olarak ilan etmesinden sonra birçok seyyid İran'a gelmiştir. Safevî Devleti'nin kuruluşundan sonra gelenler Kemune, Behranî, Amilî, Kerekî, Cezayirî gibi seyyid aileleridir. (Allahyari, 1395, s.3)

Safeviler, İran'da kurulan Gazneli, Selçuklu, İlhanlı ve Akkoyunlu devletlerinde görülen Türk-Moğol yönetim geleneğine uygun olarak Türkleri askeri sistem içerisinde dâhil etmişler, özellikle Tacik ve seyidleri ise bürokrasi içerisinde görevlendirmişlerdir. (Stewart, 2016, s.277). Ulemanın Safevî İran'ında teveccüh görmesinin yanı sıra seyyid kökenli ulemanın toplumda daha etkili olduğunu ve seyyid ulemanın fetvasının daha muteber kabul edildiğini görmekteyiz. Özellikle Safevilerin kuruluşundan sonra İran'a göç eden seyyidler, Şiî geleneğin yayılmasında oldukça etkili olmuştur (Kordî- Kordî, 1395, s.67).

Safevilerde seyyidler genellikle seyyid kelimesinin yanı sıra Şah ve Mir unvanlarını da saygın olarak kullanmışlardır. Safevî Devleti, seyyidlerin soyunun doğru olup olmadığını

araştırarak 'sahihü'l neseb' olmalarına ona göre muamelede bulunmuşlardır (Sam Mirza, 1389, s. 44-54) Safevî Devleti'nin kuruluşundan sonra etrafında bulunan rakip devletlerle mücadeleye devam eden Safevîlerin meşruiyet arayışı yeni kurulan devletin en önemli ihtiyacı olmuştur. Bu nedenle Şah İsmail, geleneksel İran devlet anlayışını seyyidlik iddiasıyla birleştirerek hem iç siyasetinde resmi ideolojisinin sınırlarını belirlemiş hem de rakip devletlere karşı Kızılbaş müridlerinin desteğini arttırmıştır. Şiilerde saygı duyulan seyyidlik makamı Şah İsmail'in etrafına toplanan askerlerin sayısını arttırmıştır. Safevî şahları için kullanılan unvanlarda da seyyid olma iddiası açıkça yansıtılmıştır. Şah İsmail için kullanılan 'Şah-ı İmamet Nejad' (İmamların soyundan gelen şah), "Hazret-i risalet penah" (peygamberliğin koruyucusu), "Padişah-ı Siyadet Penah" (seyyidlerin koruyucusu) unvanları seyyidlik iddialarının kanıtıdır (Çınar, 2017, s.161-163)

Şah İsmail'e rakipleri tarafından söylenen 'sufi -beççe' ve 'sufi derviş' gibi sözlere karşılık olarak seyyidlik iddiası güçlendirilmeye çalışılmıştır. Özbek hükümdarı Şeybanî Han, Şah İsmail'e Sufi olduğunu ve devlet kuracak asaletle sahip olmadığını söyleyerek bir keşkül ve bir asa göndermiştir. Ayrıca Şeybanî Han, Şah İsmail'e şu şekilde hitap etmiştir: "Sen keşkül ve asa varisisin. Lakin ben Cengiz evladıyım . Kılıç ve ülke varisiyim. Eğer Dervişliğe kanaat etmezsen cezanı göreceksin". Şeybanî Han, bu ifadelerle Safevîleri soy üzerinden aşağılayarak düşmanlık göstermiştir (Abbaslı, 1976, s.311). Abbaslı'ya göre Safevîlerin soylarının seyyid olduğunun iddia edilmesi siyasi amaçlar sonucu ortaya çıkmıştır. Safevîlerin siyasi rakipleri Osmanlı Devleti ve Şeybanîlerin aşağılama amacıyla kullandığı söylemler, seyyidlik üzerinden meşruiyet kurma ihtiyacını doğurmuştur (Abbaslı, 1976, s.311).

Safevîlerin en önemli rakibi olan Osmanlılar ile yaşanan mücadelelerde de psikolojik üstünlük kurma çabası iki devletin ilişkilerini belirlemiştir. Osmanlı-Safevî ilişkilerini anlatan önemli eserlerden biri olan Mustafa Ali'nin Nusretname'sinde Safevî Devleti'nin soyunu "ol silsile-i rezilenün tafsil-i halleri ve nisbet-i neseblerinün dürg-ı bi- mealleri" şeklinde izah ederek neseblerinin yalanlarla dolu olduğunu ve müritlerinin İsmail'i "Şah-ı kerem" ve "Aliyyü' Murteza evladındandır" diyerek Şah'a secde ettiklerini iddia etmiştir (Eravcı, 2014, s.149-150).

Şah İsmail'i huruca hazırlayan ve din düşmanlarına karşı savaşmasını telkin eden Kızılbaşların inancına göre de o İmam Mehdidir. Şah İsmail, İran'da siyasi belirsizlikten yararlanarak Lahicandan Erdebil'e düşmanlarına karşı harekete karar vermiştir. Böylece "atalarının ruhani yardımıyla dinin gül bahçesini itaatsizlik pislighinden temizleyecektir" düşüncesi uygulamaya konulacaktır (Yıldırım, 2012, s.90). Müridleri tarafından sorgusuz bir şekilde itaat edilen Şah İsmail'e olan bu sevginin arkasında İmam Musa Kazım'ın soyundan olduğuna inanmaları yatmaktadır (Savory, 1986, s.351).

Safevî tarihçilerinden Abdi Beğ Şirazî de asıl saltanatın Hz. Peygambere ve Hz. Ali'ye ait olduğunu onlardan sonra ise On iki İmam'ın bu işe en layık kimseler olduklarını söyler. Onlardan başka saltanata oturanlar zalimdir. Ancak Mehdi gaybette olduğundan "Silsile-i İlliye-i Aleviyye-i Fatimiye"den gelen ve bu işe yetkisi olan bir kişinin İmam-ı Zaman'ın hükmünü Allah'ın kulları arasında yayıp Şiilere rehber olması gerektiğini söyler. Şirazî'nin açıkça tarifini yaptığı ve bu makama gaybet döneminde en layık kişilerin Safevî hanedanının olduğu anlaşılmaktadır (Şirazî, 2019, s.22).

Şah İsmail, Hatayî mahlasıyla yazdığı ve Kızılbaşlar arasında kullanılan şiirler ile de Kızılbaşların dini ve dünyevi rehberi olduğu işlenmiştir. Kızılbaş kabileler arasında yaygın olan mürşide bağıllık Şah İsmail'in soyunun Peygambere dayanmasıyla kolaylaşacaktır. (Ekinci, 2010, s.90) Şah İsmail, kendini Hz. Ali ile özdeşleştirerek bütün Müslümanların özellikle de Şiilerin kurtarıcılığı rolüne soyunmuştur. Şah İsmail'in Hatayî mahlasıyla yazdığı aşağıdaki şiiri

bunun göstergesidir. (Birdoğan, 2001, s.367) Şah İsmail'in seyyid olduğuna ve Mehdi'yi temsil ettiğine inanan müritleri ona koşulsuz destek veriyorlardı. Şah'ın müritleri üzerindeki etkisine şahit olan Venedikli bir şahıs şu şekilde anlatmıştır: "Askerlerinin çoğu onun kendilerini velayet gücüyle koruyacağı inancıyla, bir kısmı da onun yolunda ölmek arzusuyla zırhsız savaşıyorlardı" (Yıldırım, 2017, s.324).

Safevi etkisi altında yazılan Kızılbaş buyruklarında da Kızılbaşların piri ve mürşidi olacak olan kişinin peygamber soyundan olması gerektiği onlardan başkasının bu işe talip olmasının da caiz olmadığı vurgulanmıştır. (Bozkurt, 2018, s.36) Buyruk'ta Kızılbaşları irşad edecek olanlar şu şekilde açıklanmıştır: "Ezelden hırka, meftul, irşad, tövbe, pirlük ve seccade; bunların tümü Şah-ı Merdan Ali'ye gelmiştir. Bu nedenle şimdi Şah oğlu ve soyu olmayan kimseye pirlük yapmak caiz değildir. Muhammed -Ali soyundan olmalı ki pirlüğü caiz ola. Resul soyuna ikrar getirmeyen, biat etmeyen, ister pir ister talip olsun, yedikleri haram, yuttukları murdardır. Resul soyu herkesin başıdır. On sekiz bin alem onların dostluğu ile övünmüştür ve onlar hakkında ayet gelmiştir" (Bozkurt, 2018, s.36).

Şah İsmail, seyyidlik iddialarını güçlendirmek ve meşruiyetini sağlamlaştırmak için seyyidlere ihtiram göstermiş onları önemli görevlere getirmiştir. Şah İsmail, özellikle dini bürokrasinin reisi olan sadr görevindeki kişileri seyyidler arasından seçmeye özen göstermiştir. Bu seyyidlerin Fatımî seyyidler olmasına da gayret göstermiştir (Akaçeri-Allahyari, 1390, s.20-21) Şah İsmail döneminde 'Sadat-ı Kemune', 'Sadat-ı Vehhabiyye', 'Sadat-ı Rezeviyye', 'Sadat-ı Mar'aşiiyye', 'Sadat-ı Muhtariyye' gibi seyyid aileleri Safevî Devleti'nde önemli görevler üstlenmiştir. Bunların en önemlileri Kemune Seyyidleridir. Şah İsmail'in Bağdat'ı fethettiği esnada Barik Bey Purnak'ın hapsedtiği Seyyid Muhammed Kemune, Şah İsmail'in emriyle hapisten çıkarılıp Nefes Tevliyeti ve bazı Irak-ı Arap şehirlerinin yöneticiliği görevine getirilmiştir. Seyyid Muhammed, Şah İsmail adına hutbe okuyarak Irak-ı Arap bölgesinde Şah'ın hâkimiyetinin ilanını sağlamıştır. Şah İsmail'in bu davranışında Safevîlerin kuruluş yıllarında taraftarlarını arttırmak ve meşruiyetini güçlendirmek isteği yatmaktadır (Münşi, 1387, s.1070).

Şah İsmail'in Safevi Devleti'ni kurmasından sonra da İran'a çeşitli yerlerden seyyidler göç etmiştir. Bu seyyidler arasında Şam'dan gelen Seyyid Taceddin Halebî (ö.927/1521) Şah'tan teveccüh görmüştür. (Meşkuriyan- Caferi, 1394, s.261) Şah İsmail, Muhtariyye seyyidlerinden Mir Şemseddin Ali'ye ise 'tabl ve alem' vererek Sebzevar şehrinin yöneticiliğine getirmiştir. (Akaçeri, 1389, s.102-108) Şah İsmail'in Tebriz'i ele geçirmesinden sonra özellikle Akkoyunlu Devleti'ne hizmet etmiş olan bürokratları Safevî Devlet sistemine dâhil ettiği görülmüştür. Şah İsmail, Fars bürokrasisi içerisinde yetişmiş olan İranlı devlet adamlarını değerlendirerek yeni kurulmuş olan devletin bürokrat ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır. Tebriz'in Vahabiyye seyyidleri de Şah İsmail'in teveccühünü görmüştür. Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub'un şeyhülislamlığını da yapan Emir Abdulvahhab'ın soyundan gelen bu seyyidler Şah İsmail'den hürmet görmüştür (Arab, 1394, s.160).

Timurlular döneminden itibaren Mar'aşî seyyidleri de İran'da etkili olan seyyidlerdendir. Safevîleri kurtarıcı olarak gören Mar'aşiler, Safevîlere bağlanmıştır. Şah İsmail, 1508 yılında Bağdat'ı fethinin ardından Muş'aşaları ortadan kaldırmak için Huzistan'a yöneldiği esnada Mar'aşilerle karşılaşmıştır. Mir Nurullah Mar'aşî, Şah İsmail'i büyük bir saygıyla karşılayarak desteklerini göstermiştir (Arab, 1394, s.160) Mar'aşî seyyidlerinden Emir Şemseddin Şuşterî, Şah İsmail'in Sadareti görevine getirilmiştir. Mar'aşî seyyidleri Kazvin, İsfahan gibi şehirlerde kazasker, tevliyet, ihtisab gibi makamlara getirilmiştir (Akaçeri, 1389, s. 73).

Safevîlerde seyyidlerin etkisinin artmasında Kızılbaş-Tacik çekişmesi de bulunmaktadır.

Şah İsmail'in Kızılbaşların yerine Tacik ve seyyid kökenli devlet adamlarını getirmesi bilinçli bir şekilde devlet politikası haline getirilmiştir. Şah İsmail, devlet adamlarını denetlemesi için Azerbaycan'ın meşhur seyyidlerinden Seyyid Nizamüddin'in oğlu Seyyid Emir Şihabüddin'i bu makama getirmiştir. Seyyid Şihabüddin'in ardından bu makama Seyyid Emir Celaleddin Muhammed el-Hüseynî getirilmiştir. Ayrıca Şah İsmail'in baş veziri Seyyid Abdulkaki, kazasker'i ise Seyyid Sadr Şerif isimli seyyidlerdir (Kazvinî, 1990, s.132).

Şah İsmail resmi mezhep ilan edilen Şiiliğin yayılması için sadr görevine özellikle seyyidler getirmiştir. Şah İsmail'in sadr görevine getirdiği ilk kişi, Mevlana Şemseddin Lahicanî idi. 1504 yılında Şah İsmail, sadaret makamına Kadı Mir Muhammed Kaşî'yi Mevlana Şemseddin'e ortak olarak atanmıştır. Muhammed Kaşî'nin 1509 yılında idam edilmesinden sonra sadr olarak Mir Şerifeddin Ali Şirazî atanmıştır. 1512 yılında Sadr makamına Nimetullahî seyyidlerinden Emir Abdulkaki getirilmiştir. Çaldıran Savaşı'ndan sonra ise bu makama Azerbaycan seyyidlerinden Şehabeddin Abdullah Lale getirilmiştir (Musalı, 2018, s.20). Tebriz seyyidlerinden olan (Sadat-ı Lale-yi Tebrizî) Seyyid Abdullah ve Kazî Kemalledin gibi seyyidler Sünnî oldukları gerekçesiyle gözden düşerek Şah İsmail'den fazla teveccüh görmemişlerdir (Allahyari, 1395, s.4). Seyyid Abdullah, Çaldıran Savaşı'ndan sonra ise görevinden istifa etmek zorunda kalarak köşesine çekilmiştir (Meşkuriyan- Caferi, 1394, s.261).

Şah İsmail, Safevî öncesi İran'da siyasi hâkimiyet kuran Timurlu Devleti'nin de bürokrasisinden faydalanmıştır. Özellikle dini bürokraside ihtiyaç duyulan açığı kapatmak için birçok âlimden faydalanmıştır. Timurluların son hükümdarlarından Sultan Hüseyin Baykara döneminde Herat Kadısı olan Seyyid Kazî İhtiyar adlı âlim, Şah İsmail döneminde de ilmi faaliyetlerine devam ederek Safevîlerin en önemli sorunu olan eğitim alanında boşluğu doldurmaya çalışmıştır (Sam Mirza, 1389, s.46-47).

Şah İsmail döneminin bir diğer seyyid ailesi de Eskuye seyyidleridir. Şah İsmail döneminden itibaren Safevî hükümdarlarından teveccüh görerek önemli görevlere getirilmişlerdir. Eskuye Seyyidlerinden Mir Sadreddin Muhammed, kardeşleriyle beraber Şah İsmail'in hizmetine girmiştir. Eskuye Seyyidleri, Şah İsmail tarafından hürmet ve teveccüh görmelerine rağmen özellikle Mir Şemseddin Eskuyî'nin devlet işlerinde ilerlemesi bazı devlet adamları tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Mir Sadrettin'in 'Rustavi ve Kem Tecrübe' (kaba ve tecrübesiz) ve devlet işlerinde liyakatsiz olduğu Şah İsmail'e şikayet edilmiş, o da Mir Sadreddin Eskuyî'nin mertebesini düşürerek onu köyünde oturmaya mecbur etmiştir (Dağlar, 2019, s.86). Eskuye Seyyidlerinin başka bir ferdi olan Emir Nizameddin Eskuyî adlı seyyid de Şah İsmail'in kütüphanesinin kiliddarı (Kiliddar-ı kitaphane-i Sahipkiran) olarak görev yapmıştır (Sam Mirza, 1389, s.55-56). Şah İsmail, seyyidlerin işlerinden sorumlu olan ve toplum içerisinde oldukça saygın konumları olan nakibleri dini bürokrasinin üst seviyelerine getirmiştir. Bu bağlamda İsfahan Nakiblerinden Şah Mazulleddin Muhammed, İsfahan Nakibi olarak görev yaptıktan sonra Şah İsmail tarafından sadr olarak atanmıştır (Sam Mirza, 1389, s.32).

Şah İsmail devrinde bazı seyyidlerin toplumsal ahlakın denetleyicisi olan Muhtesib makamına da getirildiğini görmekteyiz. Muhtesib gibi önemli bir makama seyyidlerin getirilmesi toplum hayatını düzenlerken onların saygınlıklarından yararlandığını göstermektedir. Seyyid Mir Hadi, Şah İsmail tarafından 'Muhtesib-i Memalik' görevine getirilmiş daha sonra da İmam Rıza Asitanesinin Tevliyeti görevine getirilmiştir (Sam Mirza, 1389, s.36-37). Şah İsmail devri seyyidlerinin dini ve siyasi işlerin yanı sıra Ehlibeyt için kıssalar okunması gibi faaliyetlerde bulunan meddah olarak da Safevîlerde görev almışlardır. Conabad seyyidlerinden Seyyid Emir Hac adlı seyyid 'Meddah-ı Ehlibeyt' olarak Şah İsmail devrinin önemli meddahlarından (Sam Mirza, 1389, s. 37). Safevi dav'asının komşu ülkelerde yayıcısı

olan Halifeler de bazen seyyidler arasından seçilmiştir. İsfahan seyyidlerinden Halife Hidayet'in oğlu Halife Esedullah Halife olarak atanmıştır (Sam Mirza, 1389, s.37). Şah İsmail devrinin nakkaşlarından olan İsfahan seyyidlerinden olan Emir Mirek de devletin kuruluş sürecinde Şah İsmail'e destek vererek onun hizmetine girmiştir (Sam Mirza, 1389, s. 69).

İmamzade türbelerinin korunmasına ve bakımına önem veren Şah İsmail, İsfahan'da bulunan İmamzade Zeynelabidin'in türbesinin tevliyetine İsfahan seyyidlerinden Mir Abdülbaki'yi atamıştır (Sam Mirza, 1389, s.52). Bu dönemde Hz. Hasan'ın soyundan gelen Şerifler de Safevî Devleti'ne katkılarda bulunmuştur. Şiraz seyyidlerinden olan Şerafeddin Ali Şerifi, Safevilerin yükselişi esnasında Şiraz'ın Akkoyunluların elinden alınmasına yardım etmiştir. Şerafeddin Ali'ye Safevilere yardım etmesinin karşılığı olarak sadaret görevi verilmiştir. Çaldıran Savaşına da katılan Şerafeddin Ali Şerifi savaşta öldürülmüştür (Ghereglou, 2019, s.157). Akkoyunlu Devleti'nin bakiyeleri üzerinde yükselen Safevî bürokrasisi seyyid kökenli devlet adamlarının sisteme dahi edilmesini sağlamıştır. Akkoyunlu Devleti'nde şeyhülislam olan Seyyid Emir Abdülvehhabi, Şah İsmail'in hurucuyla birlikte Tebriz'i terk edip Herat'a giderek Hüseyin Baykara'ya sığınmıştır. Ancak Baykara'nın vefatının ardından Şah İsmail tarafından Tebriz'e davet edilmiş ve Safevilere hizmet etmeye başlamıştır (Genç, 2019, s.231-232).

Sonuç

Safevî Devleti'nin kuruluş ve işleyişinde seyyid ulemanın rolü azımsanmayacak bir öneme sahiptir. Safevilerin kuruluşu öncesinde İran'da halk arasında teveccüh gören seyyidler Şah İsmail tarafından devletin meşruiyetinin sağlanmasında önemli bir işlev görmüştür. Seyyidlik iddiaları üzerinden şekillenen propagandalar özellikle Kızılbaş Türkmenlerin Safevilere olan desteğini anlamamızı da kolaylaştırmıştır. Seyyidlik meşruiyetin güçlenmesini kolaylaştırdığı gibi resmi mezhep olarak ilan edilen Şiiliğin yayılmasına da katkıda bulunmuştur. Safeviler döneminde İran'a gelen seyyid ulema ihtiyaç duyulan kadrolara yerleştirilerek dini hiyerarşinin oluşmasını ve gelişmesini sağlamıştır. Toplumsal konumu güçlü olan seyyidlerin himaye altına alınması ve desteklenmesi Şah İsmail'in oluşturmak istediği hükümdar imajını da desteklemiştir. Şah İsmail döneminde seyyid ulema Şiiliğin yayılmasına katkıda bulunduğu gibi halk arasında Safevilere olan desteğin artmasına da önemli katkıları olmuştur. Özellikle dini bürokrasinin şekillenmesi ve güçlenmesi seyyidler katkıları sayesinde olmuştur. Şah İsmail, seyyidlere olan davranışı ile haleflerinin dini siyasetinin belirlenmesini de sağlamıştır. Bu dönemden itibaren resmî mezhep olan Şiilik kurumsal bir hüviyet kazanmaya başlamıştır.

Summary

Before the establishment of the Safavids, the existing social, religious and political structure in Iran affected the process leading to the establishment of the state. It is obvious that the factors behind the success of Shah Ismail, who established a new state in the Islamic world with great success, cannot be reduced to power and wars only. People of various groups and classes played an active role in the establishment and development of the Safavid State. Besides the contributions of Qizilbash and Iranian statesmen in the growth and continuity of the state, the share of clergy cannot be ignored. Sayyids have a very important place among the clergy. Sayyids who lived in pre- Safavid Iran and those who came to Iran to support the Safavids after the establishment played an important role in the institutionalization of the state. The fact that Sayyids had a respectable position in Iranian society before the establishment of the Safavids is understood from the public interest in the sayyid shrines found in many places. The Safavids used respect for the sayyid shrines for their political power. Safavids' recognition of the existing

social and religious structure in Iran is one of the main reasons for their success. Sayyids, who played important roles in Iran's state affairs, had close relations with the shah and even contributed to the development of Safavid Shiism and continued their activities among Shiite Iranian society for many years. Safavid rulers tried to keep their connections with the sayyids strong, as well as strengthening their power and creating the image of them as the protector and patron of sayyids in society.

The Safavid Period had an exceptional place in the history of Iran for Sayyids. Sayyids had an important political and social place in pre-Safavid States. It was observed that the sayyids had been brought to important positions and developed good relations with the rulers since their establishment years. One of the main reasons in favoring the Sayyids is that the Safavid rulers maintain their spiritual peace by connecting with the progeny. For this reason, the Safavids took a close interest in the Sayyids in Iran, preserved the Sayyid shrines and tried to gain legitimacy by saying that they were Sayyids. Many scholars of Sayyid origin have been assigned to religious and political bureaucracy.

KAYNAKÇA

- Abbasi, M. (1976). Safevilerin kökenine dair", *Belleten*, XL/ 158, s.277-329.
- Abdi Beğ Şirazi. (2019). *Safeviler: Tekmiletü'l Ahbar başlangıçtan 1571'e kadar Safevilerin tarihi*, (Şefaattin Deniz – Hasan Asadi, Tercüme ve Notlar). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Akaçeri, S. H. & Allahyari, H. (1390). Tehvil-i ve tenv'i-i mefhumu siyadet der asr-ı Safeviyye, *Mütalaat-ı Tarih-i İslam*, Tabistan, Sal-ı sevvom, s.7-26
- Akaçeri, S. H. (1389). *Mukaddeme-i ber münasebat-ı din u devlet der İran asr-ı Safevi*, Tahran.
- Allahyari, H. (1395). Tehlil-i tarih-i muhacerat-ı sadat ez İran be Hind der asr-ı Safevi: ba takid-i ber teneşhay-ı deruni ve biruni-yi sadat", *Mütalaat-ı Tarih-i Ferhengi*, sal-ı heftum, şomare bist u heştum, Tabistan, s.1-22
- Allouche, A. (2001). *Osmanlı-Safevi ilişkileri (kökenleri ve gelişimi)*, (Ahmed Emin Dağ, Çev.). İstanbul:Anka Yay.
- Arab, M.V. (1394). Sadat-ı Mar'aşî Şuşter der asr-ı Timuriyan ve Safeviyan (H.778-1135), *Tarihname-i Harizmi*, Paiz, Şomare 9, s.154-170
- Arayancan, A.A. (2014). Tarihi süreçte Muş'aşalar, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi*, 72, s.175-188.
- Bafekî, M. M.M. (1390). *Muhtasar-ı Müfid: coğrafya-yı İran zemin der asr-ı Safevi*, Tahran.
- Barthold, W. (2015). *Uluğ bey ve zamanı*, (İsmail Aka, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Barthold, V. (2014). *Orta Asya tarih ve uygarlık*, (D. Ahsen Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Bausani, A. (2002). İlhanlı hâkimiyeti zamanında İran'da din, (Mustafa Uyar Çev.).*Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX/32, s.223-231
- Bernheimer, T.(2016). *Ali'nin ailesi (Ehlibeyt ve ilk Aleviler)*, İstanbul: Tekin Yay.
- Birdoğan, N. (2001). *Şah İsmail Hataî yaşamı ve yapıtları*, İstanbul: Kaynak Yay.
- Bozkurt, F. (2018). *Buyruk: İmam Cafer-i Sadık buyruğu*, İstanbul: Salon Yay.
- Budak Münşi-i Kazvinî. (1378). *Cevahirü'l ahbar*, (Muhsin Behram Nejad, Neşr.). Vezaret-i Ferhengi ve İrşad-ı İslami, Tahran.
- Hasan-ı Rumlu. (1389). *Ahsenü't tevarih*, (Abdülhüseyin Nevai, Neşr.).Tahran: İntişarat-ı Esatir.
- Çınar, G. K. (2017). *Safevilerde hükümdar unvanları ve hâkimiyet anlayışı*, İstanbul: Çizgi Yay.
- Dağlar, M.(2019). Sam Mirza'nın Tuhfe-i Sami adlı tezkiresinde geçen şair seyyidler ve şii âlimler", *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, s.77-90.
- Daftary, F.(2016). *Şii İslam tarihi*, (Ahmet Fethi, Çev.). İstanbul:Alfa Yay.
- Demir, H. (2017). *Horasan'da şiiilik: İran'da şiiiliğin tarihsel kökleri*, Ankara:Otto Yay.
- Ekinci, M. (2010). Safeviler tarikatı ve Türkmenler üzerindeki rolü", *Anadolu'da Aleviliğin Dünü Bugünü*, s.143-174.
- El-hüseyinî, H.(1371). *Maruf cünbüsha-yi şii der tarih-i İslam*, (Seyyid Muhammed Sadık trcm.). Meşhed.
- Eravcı, H. M. (2014). Gelibolulu Mustafa Ali'de Safevi ideolojisi, (Haz. İ. Hakkı Aksoyak) *Gelibolulu Mustafa Ali Çalıştayı Bildirileri içinde*, (s.149-160), Ankara: Türk Dili Kurumu Yay.
- Genç, V. (2019). *Acem'den Rum'a bir bürokrat ve tarihçi: İdris-i Bitlisi (1457-1520)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Ghereglou, K. (2019). A Safavid bureaucrat in the Ottoman world : Mirza Mahdum Sharifi Shirazi and the ouest for upward mobility in the ilmiye hierarchy, *Osmanlı Araştırmaları*, L.III, s.153-194
- Gündüz, T.(2010). Şah İsmail, *İslam ansiklopedisi*, (C.38, s.253-255) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Gündüz, T. (2015). *Kızılbaşlar, Osmanlılar, Safeviler*, İstanbul: Yeditepe Yay.
- Gündüzöz, G. (2018). *Şii düşüncede tarih dışı Hz. Fatıma yorumu*, Ankara: Fecr Yayınevi.
- Hinz, W. (1948). *Uzun Hasan ve şeyh Cüneyd: XV. yüzyıl'da İran'ın milli bir devlet haline yükselişi*, (Tevfik Bıyıklıoğlu Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Hurşah bin Kubad el-Hüseyinî. (1379). *Tarih-i ilçi-yi Nizamşah*, Neşr: Muhammed Rıza Nasırı-Koiçi Haneda, Çap-ı Umur-u Fenni, Tahran.
- Kaşgarlı Mahmut. (1991). *Divanü lüğat-it-Türk dizini*, C.IV, 3.baskı, (Besim Atalay, Çev.). TTK, Ankara.
- Kılıç, R. (2016). *Osmanlıda seyyidler ve şerifler*, İstanbul: Kitap Yay.
- Kordî- Z.H. & Kordî, T. (1395). Nakş-ı sadat ve ulema der hukuk-u şehrvendi-yi asr-ı Safevi, *Fasılname-i Hukuk-ı Milel*, Sal-ı Şeşem, Paiz, Şomare 23, s.65-80
- Küçükbaşçı, M. S.(2009). Tarihi süreçte seyyid ve şerif kavramlarının kullanımı", *Osmanlı Araştırmaları*,

- XXXIII, s.87-129.
- Meşkuriyan M. T. &Caferi, A. E. (1394). Sadat-ı lale-i Tebriz der gozar-ı be asr-ı Safevi", *Fasılname-i İlmi*, Sal-ı Bist-u Pencum, Devre-i Cedid, Zımistan, Şomare 28, s.246-272.
- Minorsky, V. F (1964). *Iranica Twenty Articles*, Tahran: *Publications of The University of Tehran*
- Mirahmedi, M. (1369). *Din u devlet der asr-ı Safeviyye*, Tehran: Çaphane-i Sipehr.
- Morimoto, K. (2010). "The earliest alid genealogy for the Safavids: new evidence for the pre- dynastic claim to sayyid status", *Iranian Studies*, 43/ 4, s.447-469
- Musalı, N.(2018). I. Şah İsmail'in idari- askeri ve içtimai- iktisadi politikaları üzerine bazı notlar ve değerlendirmeler", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5/14, s.1-46
- Newman, A. (1999). The role of the sadat in Safavid Iran: confrontation or accommodation?", *Oriente Moderno*, Nuova Serie, Anno 18(79), Nr.2, s.577-596.
- Öz, M.(1994), Ehl-i Beyt, (C. 10, s.500), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Parsadust, M.(1381), *Şah İsmail-i Evvel*, Tahran.
- Potter, L. G (2011). Moğollar sonrası İran'da sufiler ve sultanlar", (Hanifi Şahin, Trcm.), *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 28/2, s.215-243.
- Sam Mirza-yı Safevî. (1389). *Tuhfe-i Sami*, (Fatma Enguranî Neşr.). Tahran.
- Sarıcık, M. (2003). *Osmanlı imparatorluğu'nda nakibü'l -eşraflık müessesesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Sarwar, G. (1939). *History of shāh Isma'il Safawi*, Aligarh.
- Savory, R. (1965).The consolidation of Safavid Persia, *Der Islam*, 41, Berlin, s.71-94.
- Sıfatgol, M. (1381). Sahtar-ı nihad ve endişe-i dini der İran-ı asr-ı Safevi, Müessesesi-i Hidamat-ı Ferhengi-yi Resha , Tahran.
- Spuler, B. (2011). *İran Moğolları: siyaset, idare ve kültür İlhanlılar devri 1220- 1350*, (Cemal Köprülü Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Stewart, D.J (2016). Safevi İran'ına amili ulemanın göçüne dair notlar, (Habib Kartaloğlu, Çev.). *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 9/2, s.271-314.
- Sümer, F.(1999). *Safevilerin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin rolü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Topaloğlu, F. (2013). İran coğrafyasının şiileşme süreci-ilk dönem, Emeviler, Abbasiler-, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları*, VI/2, s.43-62.
- Uyar, M. (2000). *İmamiyye şiasi'nda düşünce ekolleri: Ahbarilik*, İstanbul: Ayışığı Yay.
- Ünlüsoy, K. (2015). *Anadolu'da Hz. Ali tasavvurları (XIII.-XVI. yüzyıllar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Yıldırım, R. (2012). Kızılbaşların (Alevilerin) gözünde şah İsmail kimdi?", *II. Uluslararası Tarihten Bugüne Alevilik Sempozyumu*, Ankara, s.85-98
- Yıldırım, R. (2017), *Aleviliğin doğuşu: Kızılbaş sufiliğinin toplumsal ve siyasal temelleri (1300-1501)*, İstanbul:İletişim Yay.
- Yüksel, M.Ş. (2009), Şahruh'un sünniligi canlandırma siyaseti, *Tarih Okulu*, V, s.95-110
- Yüksel, M.Ş. (2011), *Timurlularda din-devlet ilişkisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

BİNGAZİ'DE MEYDANA GELEN KURAKLIK VE ETKİLERİ: KITLIK VE GÖÇ (1892-1893)

DROUGHT AND ITS EFFECTS IN BENGHAZI: FAMINE AND EMIGRATION (1892-1893)

Metin MENEKŞE*

Öz

Farklı iklimleri ve arazi şartlarını bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti, hiçbir zaman doğal afetlere uzak kalamamıştır. Osmanlı coğrafyasında görülen kıtlıklar, depremler, yangınlar, çekirge istilaları, şiddetli yağmurlar ve kışlar, insan hayatını ciddi şekilde tehdit etmiştir. Nitekim bu doğal afetlerden biri olan kuraklık, etkili olduğu bölgede kırsal hayatı ve bu alandaki iktisadi faaliyetleri önemli derecede etkilemiştir. Bu çalışmada, 1892-1893 yıllarında Bingazi'de görülen kuraklık ve bunun halka yansımaları üzerinde durulmuştur. Nitekim Bingazi'de tarihin değişik dönemlerinde kuraklık ve buna bağlı olarak kıtlık olaylarıyla karşılaşmıştır. Yaşanan bu hadiseler tarımsal üretimi etkilemiş ve tarım alanında geçimini sağlayan ahaliyi zor durumda bırakmıştır. Zor şartlar altında yaşam mücadelesi veren ahalden bir kısmı ise kuraklık olaylarının yaşanmadığı kasabalara ya da çevre vilayetlere göç etmek zorunda kalmıştır. Bu süreçte hem merkezi yönetimden hem de çevre vilayetlerden bölgeye yemeklik ve tohumluk zahire gönderilmesine çalışılmıştır. İhtiyaç sahibi ahalinin bulunduğu mahallerde yardım komisyonlarının kurulması, yardım biletlerinin basılması, zengin insanların yardımlarının sağlanması, bazı vergilerin ertelenmesi gibi yollara başvurularak kuraklıkla mücadele edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti, Bingazi, Kuraklık, Kıtlık, Zorunlu Göç, Yardımlar.

Abstract

The Ottoman State, which incorporates different climates and land conditions, has never stayed away from natural disasters. Famine, earthquakes, fires, grasshopper invasions, heavy rains and winters in the Ottoman geography threatened human life seriously. As a matter of fact, drought, which is one of these natural disasters, has affected rural life and economic activities in this area significantly. In this study, the drought seen in Benghazi in 1892-1893 and its reflection on the public were discussed. In Benghazi, there were drought and famine events in different periods of history. These events affected agricultural production and left the people in a difficult situation in the field of agriculture. Some of the people struggling to survive under difficult conditions had to emigrate to towns or surrounding provinces where drought events did not occur. In this process, both

* Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, m.menekse@mu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1192-3161>

the central government and the surrounding provinces were tried to send to the region for edible and seed grains. Drought was fought by means of establishing aid commissions, printing aid tickets, providing assistance to wealthy people, and postponing certain taxes in places where people in need are present.

•

Keywords

Ottoman State, Benghazi, Drought, Food Shortage, Forced Emigration, Aids.

“Kentler kuruldu kurulu ilk kez,
 Koca arazilerden tahıl alınmadı,
 Sulak arazilerden balık çıkmadı,
 Sulak bahçelerden ne şurup çıktı, ne şarap,
 Toplaşan bulutlardan damla düşmedi yere,
 Masgurum büyüyüp yeşeremedi...
 Bir paraya çeyrek şişenin yarısı kadar yağ alabildin
 ancak...
 Bir paraya çeyrek şişenin yarısı kadar tahıl alabildin
 ancak...
 Her kentin her pazarında hep bu fiyatlar vardı!
 Derken, damda yatan damda kaldı,
 Evinde yatanın cenazesi evde kaldı,
 Açlıktan insanlar göğsünü bağırmı parçaladı...”(Madra 2014: 5)

GİRİŞ

İnsanlar, dünya üzerinde farklı coğrafi mekânlarda yaşamışlardır. Bu coğrafi mekânlar, her yerde aynı özellikleri göstermemiş ve her yerde aynı cömertlik veya cimrilik içinde de olmamıştır (Kılıç, 2002, s. 728). Nitekim farklı özellikler arz eden coğrafyalarda tarih boyunca görülen kıtlıklar, depremler, yangınlar, çekirge istilaları, şiddetli yağmurlar ve kışlar, insan hayatını ciddi şekilde tehdit etmiştir. Sosyal, çevresel ve ekonomik olarak önemli zararlar ortaya çıkarmıştır. Bu zararları ortaya çıkaran afetlerden bir tanesi de uzun süren kuraklıklar olmuştur.

Doğal bir iklim olayı olan kuraklık, yağışların bir bölgede beklenenden daha az olması durumudur. Dolayısıyla sadece sürekli az yağış olan bölgelerde değil, yağışlı bölgelerde de kurak dönemler olmuştur. Kuraklıktan söz edilmesi için yağışların normal ya da beklenen düzeyin altında olduğu zamanın en az bir mevsim veya bir yıl sürmesi gerekir. Dolayısıyla kuraklık belli bir bölgede, yağışların belli bir süre boyunca normalden az olmasıyla ortaya çıkmaktadır (Şahin ve Kurnaz, 2014, s. 13). Herhangi bir zamanda herhangi bir yerde meydana gelebilmektedir. Birçok araştırmacıya göre, sayılan otuz bir kadar doğal afet içerisinde etkili olanı kuraklıktır (Kadıoğlu, 2011, s. 17-24). Etkisi altına aldığı coğrafi alanın boyutuna göre tesiri büyük, orta veya küçük ölçekte olabilmektedir (Ülgener, 1984, s. 45-48).

Kuraklık, en kapsamlı sosyo-ekonomik zararlara neden olan, yavaş gelişen, en sinsi ve en tehlikeli doğal afet olarak da kabul edilmektedir. Suyun çoğu yani sel nasıl ölümcül ise suyun azı yani kuraklık da ölümcüldür. Kuraklık, deprem gibi çeşitli büyüklüklerde oluşabilen doğal bir afettir. Kuraklığın çevreye ve sosyal hayata önemli etkileri vardır. Çevreye etkileri, topraktaki su ve suyun kalitesine zarar verir, bitki alanları daralır, hayvanların doğal hayatlarına nüfuz eder. Sosyal hayata ilişkin etkileri arasında *yiyecek kıtlığı*, buna bağlı olarak *fakirleşmede artış* ve devamında da *göç* söz konusu olmaktadır (Tekin, 2015, s. 330).

Kuraklık, dünyanın birçok yerinde olduğu gibi (Erler, 2012, s. 23) değişik zamanlarda Osmanlı Devleti'nde de görülmüştür. Nitekim Osmanlı Devleti, çok çeşitli iklim ve arazi şartlarına sahip topraklara hâkim olmuştur (Coşgel, 2007, s. 167). Anadolu'nun önemli bir kısmında Akdeniz iklimi ya da karasal iklimin etkili olması nedeniyle kuraklık vakaları periyodik olarak yaşanmıştır. Yine Balkanlar'da da özellikle yaz döneminde kuraklıkların görüldüğü Akdeniz iklimi ile karasal iklim hâkimdir. Mısır'ı da kapsayan Orta Doğu bölgesinde ise kuraklık vakalarının daha yaygın ve etkili olduğu karasal iklim ve çöl iklimleri

görülmektedir. Dolayısıyla Osmanlı coğrafyası geneli itibarıyla özellikle yaz aylarında görülmek üzere kronik kuraklıklara yabancı değildir (Karademir, 2014, s. 45).¹

Yukarıda da değinildiği üzere kuraklığın sosyal hayata ilişkin çeşitli etkileri vardır. Bunlardan bir tanesi de kıtlıktır. Genel olarak kıtlık, “ilerlemiş düzeyde yaygın açlık hali” (Hionidou, 2002, s. 65) olarak ifade edilmektedir. Birkaç özel tanıma yer verilecek olursa kıtlık, “açlık veya açlıktan kaynaklanan hastalıklardan ölümlerin gerçekleştiği geniş kapsamlı besin yoksunluğu” (Gráda, 2007, s. 5) diye de tanımlanabilmektedir. Yine, “açlık ve buna bağlı hastalıklara sebebiyet veren ve gıda üretiminde ya da dağıtımındaki yetersizliğe neden olan “arz krizi”ne” (Cox, 1981, s. 5) de kıtlık denilmektedir. Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde ise kıtlık için; “kuraklık, savaşı vb. nedenlerle ürünün yetiştirilmesi ve bundan doğan açlık”² tanımına yer verilmiştir.

Kıtlıkların doğal şartlara bağlı olarak ne zaman, nerede ve hangi şartlarda ortaya çıkacağı önceden bilinemediği ve ölümcül neticeler verdiği için aynı zamanda bir afet olarak değerlendirilmektedir (Kılıç, 2002, s. 718). Bu afetin ortaya çıkmasında sel, yangın, kuraklık, depresyon, çekirge istilası, salgın hastalıklar, aşırı soğuk ve sıcaklıklar gibi çoğunlukla doğal sebepler etkili olmakla birlikte eşkıyalık olayları, isyanlar ve harpler gibi beşeri kaynaklı sebepler de etkili olabilmektedir (Erler, 2002, s. 762–771). Doğal sebeplerle ortaya çıkan sorunların şiddeti, beşeri nedenlerle oluşana nispeten daha yüksektir. Yine doğal sebeplerle meydana gelen kıtlıkların etkisi hızlı olmakta ve refah içinde yaşayan bir toplumu birdenbire kıtlığın pençesine düşürebilmektedir. Nitekim yaşanan ağır bir sel felaketi ya da çekirge istilası koca kentleri bir anda perişan edebilmektedir. Bundan başka birkaç yıl süren kuraklık sonucunda tarımsal üretimde yaşanan sıkıntı büyük bir ülkeyi yıllar süren kıtlıklarla baş başa bırakabilmektedir (Karademir, 2014, s. 14). Kıtlıkların etkileri yalnızca meydana geldikleri dönemlerle de sınırlı kalmamaktadır. Bunların ortaya çıkardığı sosyal ve iktisadi meseleler, toplumları ve devletleri uzun süre meşgul edebilmektedir. Çünkü büyük sıkıntılara yol açan bir kıtlık olayından etkilenen insanların düzenli hayata geçişleri uzun zaman almaktadır (Kılıç, 2002, s. 718).

Osmanlı Devleti’nin bazı bölgelerinde farklı dönemlerde kıtlık olaylarıyla karşılaşmıştır. XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonlarına kadar Anadolu, Balkanlar, Kırım, Kuzey Afrika, Suriye ve Kıbrıs’ın birçok yerinde kıtlık hadiseleri yaşanmıştır.³ Söz konusu kıtlıklar, dönemi itibarıyla Osmanlı Devleti’ni birçok yönden olumsuz etkilemiştir. Örneğin Karadeniz bölgesinde 1494’ten 1503 yılına kadar geçen dokuz yıllık süre içinde meydana gelen büyük bir kıtlık ve veba ülkeyi kırıp geçirmiştir. Kıtlık öylesine ciddi bir hal almıştır ki 1 akçe karşılığında ve çok büyük sıkıntılarla ancak 50–60 dirhem (yaklaşık 150-180 gram) ağırlığında bir ekmek alınabilmektedir. Bu olay esnasında, Bolu taraflarında iki aydan fazla bir süre ekmek bulunamaz olmuş ve insanların “ot otladıkları” görülmüştür (Demirtaş, 2004, s. 38).

Kuraklığın etkisinin üç yıl gibi çok uzun bir süre devam ettiği dönemlerde çiftçilerin mağduriyeti daha da artmıştır. Nitekim toprağa bağımlı bir hayat süren köylüler, kuraklığın etkili olduğu dönemde bunun etkisini azaltmanın çaresini bulma arayışı içinde olmuşlardır (Özdeğer, 2008, s. 88). Fakat bu konuda herhangi bir çare bulamayınca buldukları bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Örneğin; 1559-1560 yıllarında Karadeniz’in kuzey kesimindeki Osmanlı topraklarında şiddetli bir kıtlık meydana gelmiştir. Bu esnada kıtlıktan kurtulmak isteyen Kırım Tatarları ve Nogaylar arasında göç hareketleri baş göstermiştir. Fakat bu hareketlilik bölgede büyük bir kargaşaya da yol açmıştır. Reayaya ait araziler ve sürüler

¹ Bölgelerin iklim özellikleri ve yaşanan kuraklıklarla ilgili olarak ayrıca bkz. (Atalay, 2011); (Gökhan, 1998).

² İlgili madde için bkz. (Türk Dil Kurumu Sözlüğü, “Kıtlık”, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=>, Erişim Tarihi: 23 Ekim 2019).

³ Osmanlı Devleti’nde XVI. yüzyıl ve sonrasında görülen kıtlık olayları için bkz. (Karademir, 2014, s. 11-40); (Bayar, 2013); (Erler, 2012); (Tekin, 2015, s. 329-341).

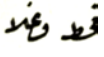
zarar görmüştür.⁴ Aynı zamanda toprakla uğraşan köylünün, başka bölgelere göç etmek zorunda kalması, birçok arazinin boş kalmasına ve tarımsal faaliyetlerin kesintiye uğramasına neden olurken devletin de önemli oranda vergi kaybına uğramasına yol açmıştır (Erler, 2002, s. 768-769). Bütün bunlara karşılık Osmanlı Devleti ise, sosyal devlet anlayışının bir gereği olarak kısa, orta ve uzun vadeli çözüm yolları üretmeye çalışmıştır (Asan, 2018, s. 4).

Yaşanan kıtlık hadiseleri dönemin şairlerinin eserlerine de konu olmuştur. Nitekim klasik dönemde meydana gelen arpa kıtlıklarına dair *Necatî* (Ö. 1509) ile *Hayretî* (Ö. 1534-35)'nin yazdığı kasideler bu alanda yazılmış eserlere örnek olarak verilebilir. İki divan şairi de eserlerinde, bir ara yaşamış oldukları arpa kıtlığının kendileri ve toplum üzerindeki olumsuz etkisini ifade etmeye çalışmıştır. Örneğin Necatî, "*Kasîde-i Arpa*" başlıklı şiirinde, kıtlık yüzünden yaşadığı kişisel sıkıntıların yanı sıra o esnada değişen arz talep dengesi yüzünden arpanın çok fazla değer kazanmasını ve bunun neticesinde halkın büyük bir geçim sıkıntısına düşmesini şöyle dillendirmiştir (Çetinkaya, 2009, s. 49-50):

"Kanı ol yâr-i mihrîbân arpa
Sayruya sıhhat ata can arpa"⁵

"Kalmadı faka takıcak buğday
İlde olalıdan giren arpa"⁶

"Kalmadı at u don u hem harçluk
Eyledi halka çak ziyar arpa"⁷

Osmanlı arşiv belgelerine bakıldığında kıtlık anlamında "*kaht*" kelimesi kullanılmıştır. *Kaht*; kıtlık, kuraklık; kuraklıktan dolayı mahsulün yetişmemesi (Devellioğlu, 2007, s. 482) veya kuraklığa bağlı mahsul kıtlığı ve açlık (Sami, 1318, s. 1057) manasına gelmektedir. Nitekim çalışma dâhilinde incelenen arşiv belgelerinde de ortaya çıkan hadise, daha çok *kaht* veya "*kaht u galâ*"⁸ şeklinde belirtilmiştir. "*Kaht u galâ*" şeklinde belirtilmesi ise, sadece kuraklığın değil aynı zamanda *pahalılığın*⁹ da etkili olduğunu göstermektedir. Bu hadiseden zarar gören ahali için de, "*kıtlığa uğramış, aç kalmış*" (Devellioğlu, 2007, s. 482) anlamında, "*kahtzedegân*"¹⁰

⁴ Silistre Sancakbeyi, bu durumla ilgili olarak merkeze şu bilgileri vermiştir: "Söz konusu topluluk kısmen Nogaylardan, kısmen Kırım Tatarlarından oluşuyor, göç üç aydır sürüyor. Ne başları var, ne silahları, zavallı yoksullar... çoğu kıtlık yüzünden ailesiyle birlikte yayan gelmiş, yiyecek bulmak için ülkeye dayanmış..." Bkz. (Veinstein, 2001, s. 298).

Boğdan Voyvodası Alexandru Lapuşeanu'dan gelen bilgi ise şu şekildedir: "Tatar Nogaylar, büyük kıtlık çıkınca Kırım tarafına kaçmışlar. Ama Kırımlılar da kıtlık çektiği için, Tatar Nogaylar daha uzağa gitmişler, steplerde avladıklarıyla karınlarını doyurarak, Kili (Kilija), Akkerman ve Bender kalelerine varmışlar. Kimileri steplere yerleşmiş, kimileri de Boğdan smırma kadar yollarına devam etmişler. Smırı aştilar, şimdi de reayanın sürülerine zarar veriyorlar." Bkz. (Veinstein, 2001, s. 299).

⁵ O şefkatli, sevgi dolu, sevgiliye benzeyen, hastaya sağlık, ata can olan arpa nerede?

⁶ Şehirde arpa çok pahalı olduğundan beri kapana takacak buğday kalmadı.

⁷ At, giyecek ve harçlık kalmadı. Arpa kıtlığı halkı tamamen kayba uğrattı.

⁸ "*kaht*" ve "*kaht u galâ*" ibarelerinin yer aldığı birkaç belge örneği vermek yerinde olacaktır. Örneğin bir belgede; "*Bu sene devam eden kuraklıktan dolayı hasılat mahv olarak kaht u galâ derecesinde olup...*" şeklinde ibare yer almıştır. Bkz. (BOA, İ. ML, 1/9: 2-1). Başka bir belgede; "*Bingazi'de meydana gelen kuraklık kaht u galâ derecesine varmış...*" şeklinde ibare yer almıştır. Bkz. (BOA, BEO, 107/7956). Son olarak 20 Kasım 1892 tarihli belgede de; "*Bingazi taraflarında kaht u galâ zuhur eylediği alman haberlerden anlaşılmiş...*" şeklinde ibareye yer verilmiştir. Bkz. (BOA, BEO, 110/8220).

⁹ Devellioğlu da *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgâ'ta*, "*kaht u galâ*" için "*kıtlık ve pahalılık*" olarak tanımlama yapmıştır. Bkz. (Devellioğlu, 2007, s. 482). Nitekim Bingazi'de de kıtlık ve pahalılığın etkili olduğu arşiv belgelerinde görülmektedir. Burada bir örnek verilecek olursa, 10 Ocak 1893 tarihli bir belgede, *Bingazi'de meydana gelen kıtlık ve pahalılık nedeniyle zahire ihtiyacının olduğu* belirtilmiştir. Bkz. (BOA, İ. DH., 1301/29).

¹⁰ "*Kahtzedegân*" ibaresinin yer aldığı arşiv belgesi örnekleri için bkz. (BOA, BEO, 82/6103); (BOA, BEO, 105/7820); (BOA, BEO, 149/11152).

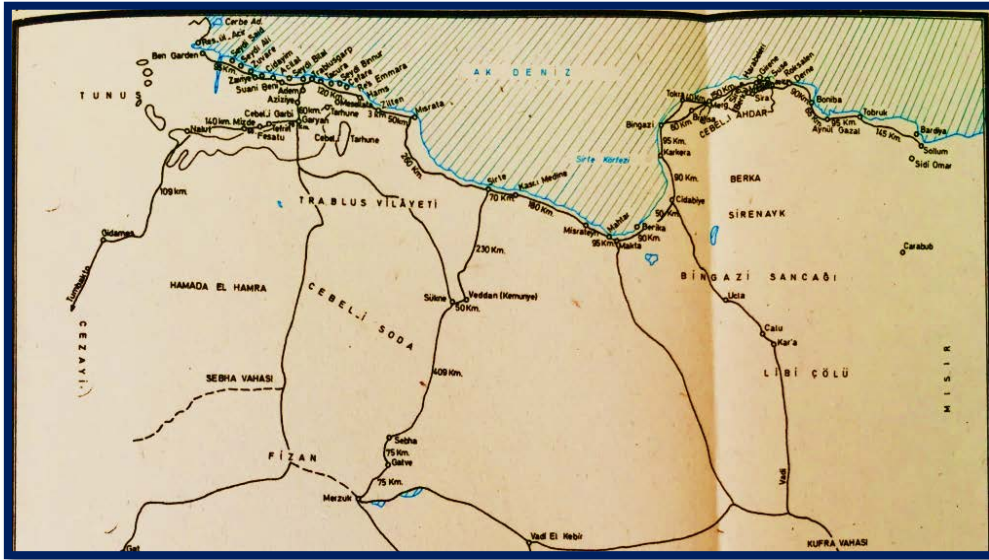
تخزين رطب

ibaresi kullanılmıştır. Bu çalışmada ise, XIX. yüzyılın sonunda Bingazi'de meydana gelen kuraklık ve akabinde ortaya çıkan kıtlık ve zorunlu göç hadisesi incelenmektedir.

1. Bingazi'de Meydana Gelen Kuraklık ve Kıtlık

1.1. Bingazi

Bingazi, Akdeniz ile Sahra-yı Kebir arasında "Berka" olarak adlandırılan bölgede yer alan aynı isimli sancağın merkezidir (Tevfik, 1318, s. 473-474). Bölgenin ikinci kalabalık şehri olup aynı zamanda doğu kıyılarınun en büyük limanına sahiptir (Erinç, 1992, s. 181-182). 1551 Trablusgarp seferi sırasında "Berka" bölgesinin Osmanlı hâkimiyetine girmesinden (Rossi, 1979, s. 447) sonra Bingazi de 1578'de kesin olarak Osmanlı topraklarına katılmıştır. Bu tarihten itibaren Garp Ocakları'nda Trablusgarp Eyaleti'nin bir sancağı olan Bingazi, XVII. yüzyılda Dayı'ların, XVIII. yüzyılda da Karamanlı Ailesi'nin idaresinde kalmıştır. Daha sonra bir dönem Trablusgarp Vilayeti'ne bağlı sancak, bir dönem müstakil bir vilayet olan Bingazi, en son 1888'de doğrudan İstanbul'a bağlı müstakil bir mutasarrıflık haline getirilmiştir (Gehedr, 1996, s. 180).

Harita 1: Trablusgarp Vilayeti ve Bingazi Sancağı

(1911-1912 Osmanlı-İtalya Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal, 1985), Ekler; Harita: 2)

Bingazi'nin kuzeyinde Akdeniz, doğusunda Mısır, batısında Trablusgarp Vilayeti ve güneyinde Libi Çölü bulunmaktadır (Ali Subhi, 1307, s. 58). Denizden yüksekliği 900 ilâ 1000 metre kadardır. Arazisi, bir çeşit kırmızı toprak ile örtülüdür (Ali ve Ahmed Nuri 1301: 112). Bölgedeki başlıca geçim kaynağı ise tarımdır (Erinç, 1992, s. 181-182). Bulunduğu coğrafya itibariyle sıcak ve karasal bir iklime sahiptir. Ortalama sıcaklık 21,5 derece olmakla birlikte bazı dönemlerde sıcaklığın 40 dereceyi geçtiği görülmektedir (Mehmed Nuri ve Mahmud Naci, 2012, s. 43-45). Dolayısıyla yağmurun az yağdığı dönemlerde su sorunu ile karşılaşılması kaçınılmaz olmakta, bu da kuraklık yaşanmasına sebebiyet vermektedir. Bu sorun, özellikle başlıca geçim kaynağının tarıma dayandığı bölgede zaman zaman kıtlıkların da yaşanmasına yol açmıştır.

2. Bingazi'de Meydana Gelen Kuraklık ve Kıtlık

Bingazi, bulunduğu coğrafya ve iklim şartları itibariyle farklı tarihlerde şiddetli kuraklık

hadiselerine maruz kalmıştır. Nitekim bölgede 1887 (BOA, DH. MKT, 1414/75; BOA, DH. MKT, 1423/26), 1892-1893, 1905-1906 (BOA, DH. ŞFR, 392/124; BOA, DH. ŞFR, 395/62), 1907-1908 (BOA, DH. MKT, 2614/68; BOA, BEO, 3277/245706; BOA, BEO, 3416/256134) yıllarında etkili kuraklık vakalarının yaşandığı tespit edilmiştir. Bu tarihlerde yaşanan kuraklık nedeniyle özellikle zahire kıtlığının ortaya çıktığı ve bunu gidermeye yönelik de birtakım tedbirler alındığı görülmüştür. Örneğin 1887 yılında, Bingazi'de meydana gelen kuraklık sebebiyle zahire sıkıntısının yaşandığı (BOA, DH. MKT, 1414/75) bildirilmiştir. 1906 yılında, yine kuraklık sebebiyle Bingazi'den zahire ihracının yasaklanması (BOA, DH. ŞFR, 392/124) yoluna gidilmiştir. 1908 yılında ise, Bingazi havalisindeki kuraklığın *kaht* yani *kıtık* derecesinde olduğu ve gerekli tedbirlerin biran önce alınması (BOA, BEO, 3416/256134) istenmiştir. Nitekim bu yılda Bingazi'de kuraklıktan etkilenenlere, Ziraat Bankası'nca kredi verilmesinde kolaylık sağlanması (BOA, DH. MKT, 2614/68) talep edilmiştir. 1910 yılına gelindiğinde ise Meclis-i Mebusan'da söz alan bölgenin milletvekilleri, *Bingazi'de on yılda bir yağmur yağdığını ve dört yıldan beri kıtlığın ortalığı kasıp kavurduğunu* (Koloğlu, 2001, s. 55) dile getirmişlerdir.

Aynı coğrafyada bulunan Trablusgarp Vilayeti'nde de şiddetli kuraklık olaylarının yaşandığı görülmektedir. Nitekim Trablusgarp Vilayeti milletvekillerinden Mahmut Naci, Mustafa, Sadık ve Ferhat beylerin ifadelerine göre 1907-1910 yılları arasında vilayet dâhilinde hiç yağış görülmemiştir. Bu nedenle de kuraklık meydana gelmiştir.¹¹ Mahmut Naci Bey'in 20 Haziran 1910 tarihli oturumdaki ifadesine göre kuraklık, tarımla uğraşan halkı oldukça zor durumda bırakmıştır. Kuraklığın ortaya çıkardığı kıtlık, açlık ve tifo hastalığı gibi nedenlerden dolayı nüfusun %30'u vefat etmiştir. Yine bölge halkının %20'si, işlerini temin etmek maksadıyla Cezayir, Tunus ve Mısır'a göç etmiştir.¹² 1911 yılına gelindiğinde, yine Trablusgarp milletvekillerinden Mahmut Naci ve Sadık beylerin belirttiklerine göre, 200 bine yakın kişi işlerini temin etmek maksadıyla Tunus ve diğer çevrelere göç etmiştir. Yine kırsalda yaşayan 4 bin kişi de bu durumlardan dolayı buldukları yerleri terk ederek merkeze göç etmişlerdir. Merkeze göç sonrası 1911 yılı Mart-Haziran ayları arasında 514 kişinin açlıktan öldüğü bildirilmiştir.¹³ Dolayısıyla bölgede 3-4 yıl devam eden kuraklık süresince halk zor duruma düşmüş, hayvanları telef olmuş ve kendileri de göç etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Hükümeti ise bu sıkıntıların görüldüğü dönemde Trablusgarp halkına yardım göndermeye çalışmıştır.

Çalışma konusu dâhilinde olan Bingazi'de 1892-1893 yıllarında meydana gelen kuraklık hadisesine bakıldığında, bölgede fazlasıyla etkili olduğu görülmektedir. Nitekim Bingazi Mutasarrıfı Mehmed Reşid Paşa tarafından gönderilen 30 Temmuz 1892 tarihli yazıda, ortaya çıkan kuraklıktan dolayı hasılatın mahvolduğu, kuraklığın kıtlık derecesine ulaştığı ifade edilmiştir. Nitekim bu durum ahali ve urbanı (yerli Arap aşiretleri) da perişan bir halde bırakmıştır. Hatta bazıları, yemeklik ve tohumluk zahirenin yetersiz kalmasından dolayı, işlerini temin etmek için çevre vilayetlere göç etmeye başlamıştır. Geride kalanlar içerisinde kıtlık nedeniyle telef olanlar olmuştur. Dolayısıyla muhtaç durumda olan ahalinin hayatlarını devam ettirmeleri ve ertesi yıl zirai faaliyetlerini sürdürebilmeleri için tohumluk ve yemeklik olmak üzere 30 bin kile buğday ve 120 bin kile arpanın ziraat mevsiminden önce

¹¹ İfadeleri için bkz. (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 37. İn'ikâd, Devre 1, Cilt 2, İçtimai Sene: 2, 26 Kânunusani 1325/8 Şubat 1910 Salı Oturumu, s. 208-209).

¹² Bu oturumdaki görüşmelerde ihtiyaçların giderilmesi için 7 bin Lira talep edilmiştir. Bkz. (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 118. İn'ikâd, Devre 1, Cilt 6, İçtimai Sene 2, 7 Haziran 1326/20 Haziran 1910 Pazartesi Oturumu, s. 430).

¹³ Mahmut Naci ve Sadık beylerin ifadeleri için bkz. (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 5. İn'ikâd, Devre 1, Cilt 1, İçtimai Sene 4, 10 Teşrinievvel 1327/23 Ekim 1911 Pazartesi Oturumu, s. 68).

yetiştirilmesine ihtiyaç duyulmaktaydı. Bunun da İstanbul'dan veya civar vilayetlerden temin edilmesi talep edilmiştir (BOA, İ. ML, 1/9: 2-1).

Sıhhiye Nazırın tarafından Saderet'e gönderilen 20 Kasım 1892 tarihli telgrafta, Bingazi taraflarında *kaht u galâ*'nın ortaya çıktığının haber alındığı bildirilmiştir. Nazırın belirttiğine göre, 1287/1870-1871 senesi ile bundan önce de bir defa daha Bingazi'de *kaht u galâ* ortaya çıkmıştır. Hatta bunu müteakiben veba illetiyle de karşı karşıya kalınmıştır. Dolayısıyla bir kez daha büyük bir illetin ortaya çıkmasından endişe duyulduğu ifade edilmiştir. Bunun önüne geçilmesi adına biran önce hükümet nezdinde gerekli görüşmelerde bulunularak bu sorunun giderilmesi istenmiştir (BOA, BEO, 110/8220). 24 Aralık 1892 tarihinde kaleme alınan bir iradede ise, Bingazi'de etkili olan kuraklık ve kıtlığın giderilmesi ve *memalik-i şahanenin en zengin kıtası derecesine erişmek kabiliyetine sahip bulunan* bu memleketin, zirai ve ticari açıdan ilerlemesi için gerekli tedbirlerin alınmasına ve bölgenin ıslah ve imarına çalışılmasına vurgu yapılmıştır (BOA, İ. HUS, 7/16).

2.1. Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler ve Yapılan Yardımlar

Orhan Gazi zamanından başlayarak yerleşik bir toplum düzeni ve gittikçe gelişen bir idarî ve askerî düzen üzerine oturmaya başlayan Osmanlılarda tarım ağırlıklı bir iktisadî düzen hâkim olmuştur (Öz, 1999, s. 66). Tarım ekonomisinin ana ürünleri ise buğday ve arpadır. Büyük kitlelerin geçimi, geçimlik ekonomi, ordunun ve şehirlerin iâşesi hububat ekimine, özellikle de buğday ve arpa ekimine dayanmıştır. Hububat ekimindeki yetersizlik darlık ve açlığa yol açacağından devlet, tarla ziraatını, hububat ekimini kontrol altında tutma zorunluluğu duymuştur. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin ekonomik düzeninde bu kadar önemli bir yere sahip olan hububat üretiminde yaşanacak kıtlıklar da toplumda ekonomik ve sosyal hayat açısından büyük önem taşımıştır (İnalcık, 1990, s. 1-2).

XIX. yüzyılın son çeyreği, Osmanlı Devleti'nde siyasi, sosyal, idari ve askerî alanda yeni gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Nitekim "93 Harbi" diye adlandırılan 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı meydana gelmiş ve Osmanlı açısından büyük bir mağlubiyetle sonuçlanmıştır. Kırım Savaşı'yla birlikte, 1854'te dış borçlanma süreci başlamış ve bu süreç hızla ilerlemiştir. Borçlar ödenemeyince alacaklı devletler ile Osmanlı Devleti arasında yapılan görüşmeler sonucunda Duyun-u Umumiye İdaresi kurulmuştur. Ülke genelinde teşkilatlanan Duyun-u Umumiye İdaresi, büyük boyutlara ulaşan Osmanlı borçlarının Avrupalı alacaklılara geri ödenmesini denetlemek üzere kurulmuştur. Siyasi alanda ise, 1876 yılında Meşrutiyet ve Kanun-ı Esasi ilan edilmiş, anayasal bir rejime geçilmiştir.¹⁴ Kısacası Osmanlı Devleti, bir taraftan söz konusu gelişmelere uyum sağlamaya çabalarken diğer taraftan kıtlık hadiseleriyle mücadele etmek durumunda kalmıştır. Kıtlık dönemlerinde ve özellikle kıtlığın etkili olduğu bölgelerde müdahaleci bir politika izlemiştir. Söz konusu bu politika, kıtlığa maruz kalan ahaliyi koruma güdüsünden kaynaklanmıştır (Asan, 2018, s. 10).

Bingazi'de, 1892'de devam eden kuraklıktan dolayı hasılat mahvolmuş ve durum kıtlık hadisesine dönüşmüştür. Bingazi'deki ahali ve urban öteye beriye dağılmaya başlamıştır. Bunun üzerine Bingazi idaresi, muhtaç durumda olan ahalinin tohumluk ve yemeklik ihtiyacını karşılamak üzere, tavizen (karşılığı alınmak üzere) 30 bin kile buğday ile 120 bin kile arpayı merkezi yönetimden talep etmiştir. Konuyla ilgili olarak Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da yapılan görüşmede, talebin ehemmiyeti kabul edilmiş ve istenilen zahirenin gönderilmesi zaruri görülmüştür (BOA, BEO, 47/3495; BOA, İ. ML, 1/9: 3-1). Bu anlamda, ilk etapta ihtiyacı karşılamak üzere tavizen 7.500 kile buğday ile 20 bin kile arpanın maliye hazinesi tarafından hemen satın alınarak en erken gidecek posta vapuruna yüklenmesi ve bölgeye gönderilmesi

¹⁴ Yaşanan bu siyasi, askeri ve ekonomik gelişmeler için bkz. (Armaoğlu, 2006); (Karal, 2011); (Shaw ve Kural Shaw, 2010).

planlanmıştır. Aynı zamanda hem belirlenin zahirenin bölgeye ulaşmasını sağlamak hem de bölgedeki ihtiyacı tespit etmek üzere bir memurun da tayin edilmesi istenmiştir (BOA, İ. ML, 1/9: 3-1). Nitekim bu hususlar hakkında gereğinin yapılması padişah tarafından da irade olunmuştur (BOA, BEO, 47/3495).

Bingazi kahtzedegânının yemeklik ve tohumluk ihtiyaçları için Konya Vilayeti'nden temin edilen zahirenin Silifke'nin Taşucu İskelesi'ne indirilerek buradan gönderilmesi ve nakliyat da İdare-i Mahsusa'nın Kayseri Vapuru'nun kullanılması planlanmıştır. Fakat daha önce yapılan bu bilgilendirmeye rağmen ilgili vapur, iki gün önce iskeleye gelmiş ve içerisinde tüccar malı olduğu için deposunda yer olmadığını beyan ederek zahireyi almadan gitmiştir (BOA, DH. MKT, 2007/116). Bunun üzerine 7.500 kile buğday ile 10 bin kile arpanın nakli için 4-5 güne kadar geleceği haber alınan Ali Saib Paşa Vapuru'nun kullanılması planlanmıştır. Bu sefer, ilgili vapur süvarisinin başka iskelelerden tüccar malı almayıp ambarlarında zahireyi taşıyacak yer buldurması bildirilmiştir. Daha sonra vapurun, zahireyi İzmir'e ulaştırması ve burada Bingazi'ye gidecek vapura aktarma yapması istenmiştir (BOA, BEO, 82/6103). Fakat zahirenin Ali Saib Paşa Vapuru ile İzmir'e gönderilerek aktarma yapılması hususu da mümkün olmamıştır. Bunun üzerine vapurun, Silifke İskelesi'ne uğrayıp çuval içindeki zahireyi İstanbul'a aktarma yapmak üzere hareket etmesi Suriye Sahil Başacenteliği'ne haber verilmiştir. İlgili vapur İstanbul'a ulaştığında da zahirenin Bingazi'ye gidecek vapura nakledilmesi ve bundan doğacak masrafın peşin olarak ödenmesi mahalline bildirilmiştir (BOA, BEO, 84/6299).

Bingazi'de meydana gelen kuraklığın *kaht u galâ*, yani kıtlık derecesine varması ve ahalinin elindeki yemeklik ve tohumluk zahirenin ihtiyaca yetersiz kalması üzerine Konya Vilayeti'nden 7.500 kile buğday ve 15 bin kile arpa tertip edilerek sevkiate başlanmıştır (BOA, BEO, 107/7956). Nitekim bir gün sonra, Konya vilayetinden istenilen 7.500 kile buğday ve 15 bin kile arpanın vapura yüklenecek sevk edildiği haber verilmiştir (BOA, BEO, 107/7956).

24 Kasım 1892 tarihinde Dâhiliye Nazırı tarafından verilen bilgiye göre, 7.500 kile buğday ile 11.500 kile arpa, Ali Saib Paşa Vapuru ile Silifke'nin Taşucu İskelesi'nden; 3.500 küsur kile arpa da Tarsus Vapuru ile İzmir'den sevk edilmiştir. Böylece istenilen zahirenin tertip edildiği ve bundan başka gönderilecek bir şey kalmadığı; ancak Dinar Şimendifer mevkiinde müzayedeye ihale olunandan başka 15 bin kile buğday ve 6 bin kile arpanın mevcut olduğu ve eğer bunlar Bingazi'ye gönderilecek ise derhal İzmir'e nakledilebileceği Konya Vilayeti'nden bildirilmiştir. Diğer taraftan, Bingazi'den 30 bin kile buğday ile 120 bin kile arpa daha istenilmekte olduğuna nazaran bu miktarın gönderilmesinin de yeterli olmayacağı ve ilerde yine zahire istenileceği anlaşılmıştır. Nitekim daha önce Bingazi'ye 300 bin kuyru un gönderildi ise de bununla da ihtiyacın giderilemediği görülmüş ve tohumluk ve yemeklik için daha hayli zahire istenileceği anlaşılmıştır. Dolayısıyla Konya'nın yakın mahallerinde gerek mevcut bulunan ve gerekse satın alınan zahirenin elden çıkarılmaması için Maliye Nezareti'ne emir verilmesi talep edilmiştir (BOA, İ. ML, 3/37).

Bu konuyla ilgili olarak Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da alınan kararda, bölgeye gönderilen 7.500 kile buğday ve 15 bin kile arpayla şimdilik idare edilebileceği, daha fazla zahire gönderilmesine gerek olmadığı bildirilmiştir. Trablusgarp ve Bingazi'deki asâkir-i şahane için gerekli olan un, arpa, yağ ve pirincin de zaten Hazine'den her hafta verilmekte olan 120 bin kuruş ile Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskeriye'ce satın alınarak sevk edilmekte olduğu ve dolayısıyla Bingazi'deki zahire ihtiyacının yalnız ahaliyi ilgilendirdiği vurgulanmıştır. Ayrıca Bingazi Mutasarrıflığı'ndan talep edilen zahire pek fazla görülmüş olmakla birlikte eğer gönderilen zahireden sonra tekrar ihtiyaç söz konusu olursa yine Konya Vilayeti'nce tertip edilebileceği ve mahalline gönderilebileceği maliye nazırınca bildirilmiştir (BOA, DH. MKT, 2024/93).

Bingazi'deki ihtiyaç sahibi ahali için Padişah tarafından da 10 bin Lira ihsan buyrulmuştur. Bu parayla da zahire satın alınmış ve bölgeye gönderilmiştir. Fakat bu zahirenin ihtiyaca yeterli gelmediği mutasarrıflıktan bildirilmiştir. Bunun üzerine bölgedeki kahtzedegân için daha evvel olduğu gibi İane Komisyonu teşkil edilmesi ve iane biletleri basılması çare olarak düşünülmüştür (BOA, BEO, 102/7578). Fakat bu işlemlerin de uzun süreceği anlaşılmış ve daha önce tertip edilen *Hicaz İanesi (İane-i Hicaziye)*'den elde kalan 2.800 Lira ile İstanbul'da üçüncü derecede un satın alınarak hemen Bingazi'ye sevk edilmesi kararlaştırılmıştır. Kuraklığın derecesini tahkik etmek ve gönderilecek unun dağıtımına nezaret etmek üzere de bir memurun bölgeye gönderilmesi Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir. Ayrıca *Hicaz İanesi* için tertip edilip daha sonra vilayetlere gönderilen biletler bedelinden bir kısmının da henüz ödenmemiş olduğu görülmüştür. Dolayısıyla bu biletler bedelinden tahsil edilecek paranın da Bingazi kahtzedegânı için alınacak zahireye ayrılması Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ kararıyla bildirilmiş ve bu hususta padişah tarafından da irade buyrulmuştur. İhtiyaç sahipleri için padişah tarafından ayrıca ihsan buyrulan 500 Lira'nın da Dâhiliye Nezareti veznesine ödenmesi hususunda Maliye Nezareti'ne malumat verilmiştir (BOA, BEO, 105/7820).

Trablusgarp ve Bingazi çevresinde ortaya çıkan kuraklık dolayısıyla Trablusgarp Vilayeti ile Bingazi Sancağı gelirlerinden 1892 yılında 6 milyon 500 küsur bin kuruş açık ortaya çıkmıştır. Bölge kumandanlığından bildirildiğine göre, Bingazi tarafında devam eden kuraklığa çekirge istilasının da eklenmesiyle ahali elindeki hayvanatı satmaya başlamıştır. Bu da bölgedeki Asâkir-i Şahâne idaresi ve iaşesi için gerekli olan hayvan ve bundan elde edilen etin tedarikinde sıkıntı yaşanmasına neden olmuştur. Dolayısıyla gerekli olan hayvan ve kavurma ile arpa ve samanun tedariki için 400 veya 500 bin kuruşun acilen gönderilmesi istenmiştir (BOA, BEO, 107/7956).

Bölgeden talep edilen paranın tedariki hususu merkezde görüşülmüştür. Bu konuda hazinece yapılan araştırmaya göre, Trablusgarp Vilayeti'nin H. 1308/M. 1890-1891 senesi gelirlerinin mahalli masraflara kâfi derecede olduğu ve Bingazi'de bulunan Asâkir-i Şahâne de dâhil olmak üzere Trablusgarp fırka-i askeriyesi için gerekli olan un ve sair ihtiyaçların zaten İstanbul'da tedarik edildiği anlaşılmıştır. Ayrıca Selanik ve İşkodra'dan satın alınması gerekli görülen zahirenin de Selanik Vilayeti'nden tedarik edilmek üzere olduğu görülmüştür. Bingazi'deki 500 bin kuruş açık için de Manastır ve Yanya vilayetlerinden ilgili miktarda paranın tertip edildiği ve süratle mahalline yetiştirilmesi yönünde de maliyeye emir verildiği bildirilmiştir (BOA, BEO, 107/7956).

Bingazi kahtzedegânı için Gümölcine'nin yardımsever ahali tarafından da yardım sağlanmıştır. Nitekim bu yolda yapılacak un yardımının aktarma yoluyla İstanbul'dan gönderilmesi planlanmıştır (BOA, DH. MKT, 2031/40). Bununla ilgili olarak daha sonra Edirne Vilayeti'ne gönderilen yazıda, toplanan unun, Selanik'ten hareketle 28 Aralık 1892 Çarşamba günü Karaağaç İskelesi'ne gelecek olan Dolmabahçe Vapuru'na yüklenerek İstanbul'a gönderilmesi bildirilmiştir. Nitekim ilk etapta her biri ellişer kıyye olan 308 çuval un ilgili iskeleden vapura yüklenmiştir. Yine, İskeçe'de de 12.600 kıyye unun hazır edilerek ilgili iskeleye gönderilmek üzere olduğu mahallinden haber verilmesi üzerine, bunun da Selanik'ten gelecek vapura yüklenmesi istenmiştir (BOA, DH. MKT, 2038/60). Yine, 5 Şubat 1893 tarihinde, Bingazi kahtzedegânı için hazırlanıp İstanbul'a gönderilen 15 bin kıyye unun, Bingazi'ye gidecek ilk vapurla gönderileceği belirtilmiştir (BOA, DH. MKT, 2049/62).

Bingazi kahtzedegânı için Selanik'ten 360 bin kıyye un satın alınması kararlaştırılmıştır. Ortaya çıkacak masrafın da kıyyesi 36 paradan hesaplanarak, Selanik gelirlerinden karşılanması vilayet defterdarlığına yazılmıştır. Un bedelinin peşinen ya da Selanik Vilayeti ağnam gelirinden ödenmesinin uygun olacağı, aksi halde unun verilemeyeceğinin de haber verilmesi

üzerine ihtiyaç duyulan unun geç kalmaması için belirten bedelin biran önce ödenmesi hususu Sadaret tarafından Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir (BOA, DH. MKT, 9/11: 22).

1893 yılı ortalarında 360 bin kıyye un satın alınmış ve Bingazi kahtzedegânı için bölgeye gönderilmiştir. Fakat unlar, ambarlarda muhafaza edilmiş olmasına rağmen vaktinde kullanılmadığından bir süre sonra bozulmaya başlamıştır. Bu durumda ahalinin gelecek sene zahireye muhtaç kalacağı anlaşılmasından dolayı arpa satın alınmak üzere kıyyesi 50 paraya unların satılması Bingazi mutasarrıflığınca teklif edilmiştir. Bu husus Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da görüşülmüştür. Alman kararda, eğer beyan olunduğu üzere gelecek sene yerel ahali arpaya ihtiyaç duyar ise o zaman icabına bakılması için ilgili 360 bin kıyye unun mahallince müzayede yoluyla satılabileceği bildirilmiştir (BOA, DH. MKT, 9/11: 56).

Bingazi'ye gönderilen erzakla ahalinin işe ihtiyacının giderilmeye çalışıldığı dönemde ahali ve memurlar arasında Tifüs hastalığının da ortaya çıktığı görülmektedir (BOA, DH. MKT, 9/11: 40 ve 44). Bu meselenin halledilmesi için de bölgeye tabiiler ile birlikte tıbbi malzemenin gönderilmesi planlanmıştır. Fakat 7 Nisan 1893'te Sıhhiye Nezareti'nden verilen bilgiye göre, Bingazi'ye gönderilecek tıbbi malzemenin çeşidi ve miktarı konusunda bir süre hiçbir taraftan bilgi verilmediğinden ilgili malzeme de tedarik edilememiştir. Bir gün sonra, yani 8 Nisan 1893 günü saat dokuzda ise Bahr-i Cedid vapurunun hareket edeceği haber verilmiştir. Bu esnada Bingazi'ye gidecek tabiiler de henüz İstanbul'da bulunmaktadır. Bu tabiiler marifetiyle tıbbi malzemenin tedarik edilebileceği düşünülmüştür. Fakat ilgili saate kadar malzemenin vapura yetiştirilmesi mümkün görülmemiştir. Bunun üzerine malzemenin Selanik'ten tedarik edilerek Bingazi'ye gönderilmesi planlanmış ve bu hususta Selanik Vilayeti'ne de bilgi verilmiştir. Selanik'ten tıbbi malzemeyi almak üzere de Kavak Karantinası tabiilerinden olan ve Bingazi'ye

gönderilecek sıhhi heyetin baştabibi olarak tayin edilen 'e emir verilmiştir. İlgili heyet, Bahr-i Cedid vapuruyla Selanik'e ulaştığında, gerekli olan tıbbi malzemeyle ilgili bir defteri vilayet idaresine verecek ve bunların temin edilmesinden sonra Bingazi'ye gönderecektir (BOA, DH. MKT, 9/11: 14; BOA, DH. MKT, 9/11: 15).

Bingazi'ye gönderilen tabip heyeti ile birlikte bulunmak ve eczacılığa ait vazifeyi yerine getirmek üzere, aylık 1400 kuruş maaşla Eczacı Yanko Efendi'nin de tayin edildiği 8 Nisan 1893 tarihinde bildirilmiştir. Yanko Efendi'ye, işe başlama tarihinden memuriyet sonuna kadar verilecek maaşın 1893 senesi zuhurat gelirlerinden ödenmesi, bununla ilgili alınacak makbuz senedi ve varidat cetvellerinin de hazineye gönderilmesi istenmiştir (BOA, DH. MKT, 9/11: 36). 30 Ekim 1893 tarihine gelindiğinde ise, Yanko Efendi'nin görevini yerine getirerek İstanbul'a geri döndüğü öğrenilmektedir. Fakat görev süresine ait maaşı ile dönüş harcırahı olan 2.479 kuruşun, Maliye Nezareti veznesinin içinde bulunduğu bütçe sıkıntısından dolayı henüz ödenemediği, ancak 1893 yılı dâhiliye tahsisatından karşılanabileceği bildirilmiştir (BOA, DH. MKT, 9/11: 53).

1893 yılı ortalarına gelindiğinde bir yıl önceki duruma göre şartların iyileştirildiği görülmektedir. Nitekim kasabada toplanmış olan ahalinin büyük bir kısmı hasat mevsiminin gelmesi dolayısıyla amelelik ve sair işler için ziraat alanlarına dağılmıştır. Toprak sahibi olanlardan bazılarının bir derece de olsa ihtiyaçlarının giderilmesi sağlanmıştır. Livada ortaya çıkan tifüs hastalığı da bu günlerde yok olmaya yüz tutmuştur. Fakat bütün bunlara rağmen birtakım sorunlarla da karşı karşıya kalınmıştır. Özellikle çiftçiler için Konya ve İzmir'den gönderilen tohumluğun ziraat mevsiminden sonra ulaşması bir sorun teşkil etmiştir. Bu gecikmeden dolayı 1893 yılı hasadı, bir önceki seneye göre %70 oranında azalmıştır. Dolayısıyla ziraattan mahrum kalan çiftçiler ile muhtaç durumdaki ahalinin ihtiyaçları tamamıyla

giderilememiş, kıtlık emarelerinin görülmesi devam etmiştir. Ayrıca Yanya ve Manastır vilayetlerinden gönderilmesi emredilen 500 bin kuruştan şu ana kadar 159.909 kuruş ulaştırılabilmektedir. Dolayısıyla 340.091 kuruş gönderilememiş, bu da ahali için başka bir sıkıntıya neden olmuştur (BOA, DH. MKT, 9/11: 40).

Bingazi'de meydana gelen kıtlık döneminde yetkililer, kıtlık hadisesinin sıkıntılarını hafifletmek amacıyla bazı yasak uygulamaları yürürlüğe koymuşlardır. Liva genelinde temel gıda maddelerindeki aşırı fiyat artışını engellemek amacıyla emirler yayımlanmıştır. Örneğin hububat sahiplerinin elinde bulunan zahirenin, liva ahalsinin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, diğer vilayetlere satışı yasaklanmıştır. Söz konusu uygulamanın maksadı, kıtlığın yaşandığı yerdeki zahire miktarının daha fazla azaltmasını engellemektir. Aynı zamanda Bingazi livası dâhilinde kuraklık ve kış nedeniyle dışarıya hayvan ihracının da yasaklandığı görülmektedir (BOA, DH. MKT, 7/17). Bunların yanı sıra kıtlık dönemlerinde problemlerin önlenmesi ve tamamen ortadan kaldırılması amacıyla geçici idari birimler ve komisyonlar kurulmuştur. Örneğin kasaba merkezine toplanan kahtzedegân ahalinin temel ihtiyaçlarının karşılanması için bir iane komisyonu teşkil edilmiş ve yardım toplanmaya çalışılmıştır. (BOA, DH. MKT, 2014/16; BOA, BEO, 100/7486).

Bingazi ahalsinin huzura kavuşması ve kıtlık hadisesinin ortadan kaldırılması hususunda yetkililer tarafından mali açıdan alınan tedbirlerden biri de vergi indiriminin veya muafiyetinin sağlanmasıdır. Örneğin, kıtlık dolayısıyla Bingazi'ye gönderilecek erzak ve hububattan geçici olarak gümrük vergisi alınmaması 6 Ekim 1892 tarihli irade ile bildirilmiştir (BOA, DH. MKT, 2014/18); BOA, DH. MKT, 46/24). 1893 yılına gelindiğinde ise, Bingazi'de hasat mevsimine girilip kıtlığın etkileri yok olmaya yüz tuttuğundan, 1893 yılı Mayıs ayı başından itibaren ilgili verginin eskiden olduğu gibi alınmasına karar verilmiştir (BOA, DH. MKT, 46/24).

Kuraklık ve çekirge felaketlerine uğrayan Bingazi ahalsinin emlak vergisinden de muaf tutulması talep edilmiştir (BOA, DH. MKT, 2016/57). İlk etapta *emlak vergisinden muaf tutulmaları talebinin uygun olmadığı* (BOA, DH. MKT, 2009/12) belirtilmişse de daha sonra, *Bingazi'de birkaç seneden beri devam eden kuraklık ve çekirgeden dolayı kıtlık yüz gösterdiğinden emlak vergisinin affolunduğu* bildirilmiştir. 1894 yılı başlarına gelindiğinde ise *yeterli miktarda zahire gönderilmesinden sonra kıtlığın azaltılmasıyla birlikte emlak vergisinin de tekrar alınmaya başlanması* (BOA, DH. MKT, 9/11: 57) tebliğ edilmiştir.

Bingazi'deki ahalinin ihtiyaçlarının karşılanması için gönderilen zahirenin dağıtılmasında birtakım yolsuzlukların da meydana geldiği görülmektedir. Nitekim ihtiyaç sahiplerine dağıtılmak üzere daha önce 150 bin kile buğday ve arpa talep edilmiş ve hatta bu miktarın ihtiyaç duyulandan da çok az olduğu bildirilmiştir. Bunun üzerine üç defada 116 bin 297 kile buğday ve arpa gönderildiği halde bundan ancak 97.300 küsür kilesi ahaliye dağıtılmıştır. Geri kalanı başka alanlarda kullanılmış ve hatta bir kısmı satılmıştır. Bu durum ise, ihtiyaç sahiplerinin durumlarının layıkıyla tahkik edilmediğini ve lüzumundan çok daha fazla zahire istenildiğini ortaya çıkarmıştır. Hatta daha sonra talep edilmesi üzerine Selanik Vilayeti'nce satın alınarak gönderilen 360 bin kıyye unun da ahaliye dağıtılmayarak satılmış olması bunu doğrulamıştır. Dolayısıyla bölgedeki memurların ahalinin ihtiyaç durumunu dikkate almayıp alelade bir inceleme yaptığı ortaya çıkmış ve bu da lüzumundan fazla zahire alımına ve masrafa sebebiyet vermiştir. Neticede Selanik'ten sevk olunup bölgede satılan 360 bin kıyye un bedelinin Manastır ve Yanya vilayetlerine gönderilmesi ve sandık açığı için kullanılması istenmiştir (BOA, ŞD, 353/37: 1).

Bingazi kahtzedegânı için daha önce satın alınıp bölgeye gönderilen 360 bin kıyye unun zamanında ihtiyaç sahiplerine dağıtılmadığı ve bozulmaya yüz tuttuğu daha sonra anlaşılmıştır. Bunun üzerine 360 bin kıyye unun mahallince müzayedeye satılması ve bedelinin

de livanın sandık açığı için kullanılması istenmiştir. Fakat bölgeden yapılan açıklamada, ilgili unun bir kısmının urbana dağıtıldığı ve elde de mevcut para olmadığı bildirilmiştir. Ancak bu açıklama, daha önce verilen bilgilerle tutarsız görülmüş ve ilgili satıştan elde edilen paranın biran önce bildirilmesi istenmiştir (BOA, ŞD, 353/37: 2). Bununla ilgili nasıl bir netice alındığına dair herhangi bir kayda ise rastlanmamıştır.

3. Bingazi Kahtzedegânının Göçü

Osmanlı Devleti'nde yaşanan kıtlık hadiselerinin birçok olumsuz etkisi görülmektedir. Özellikle kıtlık dönemlerinde yaşanan işe sorunları ahali üzerindeki baskıyı arttırmıştır. Bu baskının etkisine bağlı olarak yaşanan gelişmelerden bir tanesi de zorunlu göç hareketi olmuştur. Bir bölgede özellikle coğrafi mekândan veya iklimden dolayı bir kıtlık olayı yaşanıyorsa ve bu olay etkisini uzun bir süre gösteriyorsa o bölge insanların bölgeyi terk ederek başka taraflara gitmesi doğaldır. Nitekim Bingazi ahalisinin de kıtlık ile mücadele edemediği vakitte, ikamet ettiği köyleri terk etmek ve başka yerlere gitmek suretiyle çözüm arayışına yöneldiği görülmektedir. Kıtlık hadiselerinin yol açtığı şartlardan ilk önce tarımla uğraşan ahalinin etkilendiği, bunların da bağlı oldukları kaza ve vilayet merkezine ya da başka bir vilayet dâhiline göç etmeye mecbur kaldığı tespit edilmiştir.

Bingazi'de yaşanan kıtlık ve pahalılık sebebiyle ahalden bazıları kasaba merkezine iltica etmiştir. Bunların yeme-içme gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak için bir komisyon teşkil edilmiştir. Bu komisyon vasıtasıyla yardım toplanmaya çalışılmıştır. Fakat bu girişimin tam olarak ihtiyacı karşılayamayacağı görülmüştür. Bu nedenle de kasabadaki izdihamı ve insanların kıtlıktan telef olmasını engellemek için başta bölgeye yakın olan Girit, Trablusgarp ve Cezair-i Bahri Sefid olmak üzere diğer vilayetlerden de biran önce yardım gönderilmesi gereği Bingazi mutasarrıflığından bildirilmiş ve bu şekilde kahtzedegân ahalinin işelerini temin etmek maksadına hizmet edileceği ifade edilmiştir (BOA, DH. MKT, 2014/16; BOA, BEO, 100/7486).

Zaruret içerisinde bulunan Bingazi ahalisinden bir kısmı da başka vilayetlere göç etmek zorunda kalmıştır. Bu şekilde göç etmeye mecbur kalan ahali için arşiv belgelerinde ve basında *Bingazi kahtzedegânu*, *Bingazi muhaciri*, *kıtlıkzede* tabirleri kullanılmıştır. Çalışmada ise, *Bingazi kahtzedegânu* tabiri esas alınmıştır. Nitekim bir kısım kahtzedegân, başta İzmir olmak üzere Adana, Beyrut, Suriye gibi farklı yerlere göç etmiştir. Başka vilayetlere göç etmek zorunda kalan ahalinin oralarda da sefaletle düşmemeleri için gerekli tedbirlerin alınması ve ihtiyaçlarının giderilmesi merkezden bildirilmiştir (BOA, DH. MKT, 2020/19).

4. Bingazi Ahalisinin Göç Ettiği Vilayetlerde Alınan Tedbirler ve Yapılan Yardımlar

4.1. Beyrut

Bingazi'den Beyrut'a gelen kahtzedegânın bir kısmı vilayet dâhiline, bir kısmı da Suriye vilayetine gönderilmiştir. Şu durumda Beyrut merkezinde 200 Bingazi kahtzedegânu kalmış ve bunların işeleri yapılan yardımlarla karşılanmaya çalışılmıştır. Fakat bu şekilde işelerinin devamı mümkün görülmemiş ve Akka'ya gelen Cezayir muhacirleri gibi muhtaç olanlarına mal sandıklarından günlük altışar para verilmesi hususu Beyrut Vilayeti'nden 26 Ocak 1893 tarihinde bildirilmiştir. Buna cevaben Sadaret'ten gönderilen yazıda, Beyrut'a gelen kahtzedegânın işeleri hususunda mahalline izin verilmekle beraber ayrıca vilayete görüşülerek bunların vatan-ı aslilerine iadesi hususunun da ele alınması istenilmiştir. Bunun dışında Bingazi'deki muhtaç ahalinin zahire ihtiyacı karşılanmakta ve yavaş yavaş sorun giderilmekte olduğundan artık göçün engellenmesine itina gösterilmesi Bingazi'ye ve Trablusgarp'a bildirilmiştir (BOA, BEO, nr. 149/11152).

Beyrut'ta bulunan Bingazi kahtzedegânının iaşe edilmeleri hususunun fazla masraflı olduğu, bunların uzun müddet orada bırakılmasının da aralarında hastalık ortaya çıkmasına sebep olacağı ve bu nedenle de mahallerine iadesi Beyrut vilayetinden bildirilmiştir. Daha sonra bu husus Bingazi mutasarrıflığı ile görüşülmüş ve bir karara varılmıştır. Buna göre, Bingazi henüz kuraklık ve kıtlığın etkisi altında bulunduğu için kahtzedegânın bu dönemde oraya iadesi uygun görülmemiştir (BOA, BEO, nr. 239/17907).

Beyrut'ta, 1893 yılı kış aylarında, tifüs ve çiçek hastalıkları görülmüştür. Bu hastalıkların tekrar etmesini engellemek amacıyla *Bingazi kahtzedegânının dağınık halde bulundurulması ve şehrin temiz tutulması*¹⁵ gerektiği bildirilmiştir. Nitekim İstanbul'da çıkan *Le Moniteur Oriental*¹⁶ gazetesine mahallinden yazılan bir mektupta da bu husus aynı şekilde dile getirilmiştir. Bütün bu verilen bilgiler üzerine bu yolda gerekli tedbirlerin alınması Beyrut'a yazılmıştır. Bingazi kahtzedegânının özellikle dağınık bir şekilde yerleştirilmeleri uygun bulunmuştur. Bu anlamda izdihamın önlenmesi için de mahalli idarece gerekli görüşmelerin yapılması ve ahalinin köylere, icap ederse de vilayet dâhilindeki liva ve kazalara dağınık bir halde yerleştirilmesi istenmiştir (BOA, BEO, 239/17907).

İhtiyaç sahibi olan ahaliye Beyrut Sandığı'ndan yevmiye verilmesine çalışılmıştır. Fakat zaman zaman yevmiyelerin kesintiye uğradığı belgelerden anlaşılmaktadır. Yevmiyenin kesilmesiyle birlikte de ahalinin çok zor duruma düştüğü görülmektedir. Nitekim bununla ilgili olarak Bingazi kahtzedegânından *Abdurrahman* ve *Casim*, sunmuş oldukları arzualde, yevmiyelerin kesilmesinden dolayı müşkül duruma düştüklerini ifade etmişler ve eskisi gibi düzenli bir şekilde verilmesine devam etmesini talep etmişlerdir. Nitekim bununla ilgili olarak merkezden vilayete gönderilen yazıda, durumun düzeltilmesi tebliğ edilmiştir (BOA, DH. MKT, 62/11).

4.2. Suriye

Kuraklık ve akabinde ortaya çıkan kıtlık sebebiyle Bingazi'den Beyrut'a gelen kahtzedegânın bir kısmı Suriye Vilayeti'ne gönderilmiştir (BOA, BEO, 149/11152). Yine bir kısım ahalinin Bingazi'den hareketle önce Girit'e gittiği tespit edilmiştir. Bir süre sonra da Girit'ten hareket edip İzmir'e ulaşmışlardır. Bunlardan 8 hane, Şam-ı Şerif'e gönderilme isteğinde bulunmuştur. Nitekim 8 Ağustos 1892 günü İzmir'den Beyrut'a doğru hareket edecek olan İdare-i Mahsusa vapurlarıyla ücretsiz olarak nakilleri için İzmir acentesine merkezden emir verilmesi Aydın Vilayeti'nden talep edilmiştir. Neticede ilgili acenteye hemen emir verilmiş ve kahtzedegânın nakilleri gerçekleşmiştir (BOA, DH. MKT, 1989/95).

1893 yılı Nisan ayına gelindiğinde, Bingazi'den Suriye'ye göç etmiş olan kahtzedegânın memleketlerine dönmek arzusunda oldukları Suriye Vilayeti'nden haber verilmiştir. Bunun üzerine Sadaret'ten Bingazi'ye gönderilen 30 Nisan 1893 tarihli yazıda, kahtzedegânın dönmelerinde bir mani olup olmadığı hususu sorulmuştur. Mutasarrıf tarafından gönderilen telgrafta, liva dâhilinde bir süredir devam eden Tifüs illetinin şu aralık yok olmak derecesine geldiği, fakat kuraklık emarelerinin tamamıyla ortadan kalkmadığı belirtilmiştir. Daha önce kuraklık ve kıtlık nedeniyle iaşelerini temin etmek için gerek Suriye Vilayeti'ne, gerekse Beyrut

¹⁵ "Beyrut'ta kışın zuhur eden Tifüs ve Çiçek hastalıklarının men-i tekrarı zımında şehrin temiz tutulması ve Bingazi muhacirlerinin dağınık bulundurulması lüzumu..." İlgili yazı için bkz. (BOA, DH. MKT, 9/11: 48); (BOA, A. MKT. MHM, 531/4).

¹⁶ Mösyö Bilis'in imtiyaz sahibi olduğu gazete, Fransızca-İngilizce olarak Pazar günü dışında her gün yayımlanmıştır. *Monitör Oryantal* gazetesinde, 3 Mayıs 1893 tarihli çıkan mektupta, kentin merkezinde Bingazi kahtzedegânının toplanmasının tehlikesine ve sokakların bakımsızlığına dikkat çekilmiştir. Kış mevsiminde tifüs ve çiçek hastalıklarının görüldüğü, üçüncü bir felaketin gerçekleşmesini beklememek gerektiği belirtilmiştir. Beyrut şehrinin temiz tutulması vurgulanmıştır. Bu konuda belediye başkanlığındaki insanların, özellikle de başkanın, harekete geçmesi isteğinde bulunulmuştur. İlgili mektup için bkz. (BOA, A. MKT. MHM, 531/4)

ve İzmir vilayetlerine göç etmiş olan ahalinin, geri dönmeleri durumunda, burada hasat vaktinin geçmesinden dolayı, geçimlerini temin edecek iş bulamayacakları; zaten kendileri muhtaç durumda oldukları için geçim ve işleri hususunda merkez livaca müşkülata düşüleceği ve geçimleri sağlanamadığında da daha fazla zarurete ve ıstıraba maruz kalacakları bildirilmiştir. Bu nedenle de ahalinin dönmesine bir süre daha müsaade olunmaması istenmiştir (BOA, DH. MKT, 9/11: 44).

4.3. Adana

Kuraklık sebebiyle Bingazi kahtzedegânından 35 hane Adana'ya göç etmiştir. Bu kahtzedegân adına *Abdullah* imzasıyla bir arzuhal sunulduğu tespit edilmiştir. Arzuhalde, kahtzedegânın şu ana kadar Tarsus'ta temel ihtiyaçlarının karşılandığından ve iskân edilmek üzere de Adana'ya gelerek gördükleri arazide yerleşebileceklerinden bahsedilmiştir. Kahtzedegân için çift hayvanatı ve edevatı, tohumluk zahire ve diğer temel ihtiyaçlarının tedarik edilmesi gerekli görülmüştür. Bunların temin edilmesi için gerekli olan paranın da, daha sonra zirai hasıllardan karşılanmak üzere, ya Ziraat Bankası'ndan ya da Hazine'den ödenmesi talep edilmiştir. Belirtilen bütün bu hususlar Adana Vilayeti İdare Meclisi'nde müzakere edilmiştir. Kahtzedegânın kendi hallerine bırakılması durumunda, buranın yabancıları olduklarından, ihtiyaç duydukları zirai malzemeyi tedarik edemeyip daha fazla sefaletle düşecekleri öngörülmüştür. Neticede hükümetin, onların iyi hallerini sağlamaya mecbur olduğu belirtilmiş ve iskân ve zirai masraflarının yaklaşık 40-50 bin kuruşla halledilebileceği tahmin edilmiştir. Kahtzedegânın çiftçi sınıfından bulunmaları dolayısıyla da ilgili masrafın, 4 Haziran 1893 tarihli emirnamede tebliğ buyrulduğu üzere, Ziraat Bankası'ndan karşılanması icap etmiştir. Fakat bu karar hakkında Ziraat Bankası İdare-i Umumiyesi'nden vilayet Ziraat Bankası şubelerine bir tebligat icra olunmadığından ilgili şubelerden para ödenmesi mevcut durumda mümkün görülmemiştir. Dolayısıyla ilgili masraf bedelinin ya Ziraat Bankası şubesinden verilmesi için tebligat çıkarılması ya da tavizen Hazine'den karşılanmasına izin verilmesi Sadaret'e arz edilmiştir (BOA, DH. MKT, 7/41: 10).

Adana'da bulunan 35 hane Bingazi kahtzedegânının iskân ve zirai masrafları için talep edilen 40-50 bin kuruşun temin edilmesi yolunda gönderilen yazı görüşülmüştür. Beyrut'ta bulunan Bingazi kahtzedegânının, dönüşlerine izin verilmesi hakkındaki isteklerine nazaran Adana'dakilerin de dönme arzusunda bulunabilecekleri muhtemel olduğundan, eğer dönmek isterlerse para gönderilmesine gerek kalmayacağı düşünülmüştür. Bu durumun araştırılması ve eğer dönmek istemediklerini belirtirlerse vilayetin uygun yerlerine ikişer, üçer hane taksimle ve yerel ahalinin yardımıyla iskânları çaresine bakılması vilayete yazılmıştır. Buna cevaben vilayetten yazılan 17 Aralık 1893 tarihli yazıda, kahtzedegân içinde dönme arzusunda olmayıp iskân edilmek fikrinde olanlar da bulunduğu için bu gibilerle diğer muhacirlerden ihtiyaç sahiplerine yardım sağlanması hususunda yüzer paralık ve beşer kuruşluk olmak üzere vilayette toplam 40.000 kuruşluk iane biletinin basılmasına izin verilmesi talep edilmiştir (BOA, BEO, 347/25982).

Adana'da bulunan 35 hane Bingazi kahtzedegânı ile diğer muhacirlerin ihtiyaçları için yardım toplamak üzere beşer kuruşluk ve yüzer paralık olarak 40.000 kuruşluk bilet basılması talebine dair Adana Vilayeti'nden gönderilen yazı Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da görüşülmüştür. Buna göre, yardım toplanması hususunda bilet basılması birçok mahalde suiistimale uğraması nedeniyle bu yöntem kabul edilmemiş ve bilet basılmasından kaçınılması istenmiştir. Bunun yerine bazı vilayetlerde yapıldığı üzere bir defter düzenlenerek mahalli memurlar ile önde gelen kişilerin, yardımseverlerin isimlerinin yazılması ve gönül rızasıyla yardım toplanması uygun görülmüştür. Bu şekilde ne kadar yardım toplanır ise bu miktarın kahtzedegândan en

ziyade fakir ve muhtaç olanlarına adilane bir şekilde taksim edilmesi bildirilmiştir (BOA, MV, 78/31; BOA, BEO, 347/25982). İlgili husus Sadaret tarafından da uygun görülmüş ve Dâhiliye Nezareti'ne havale edilmiştir (BOA, DH. MKT, 7/41: 14).

4.4. İzmir

Bingazi kahtzedegânının göç ettiği yerlerden bir tanesi de İzmir'dir. İzmir, XX. yüzyıla gelindiğinde yalnız Batı Anadolu ve Osmanlı Devleti'nin değil aynı zamanda bir bütün olarak Doğu Akdeniz bölgesinin önde gelen kentlerinden biridir (Kasaba, 1994, s. 1-11). Bu niteliği kazanmasında limanının¹⁷ çok önemli bir yeri vardır. Sahip olduğu limanı itibariyle özellikle Batı Anadolu'nun giriş kapısı niteliğindedir. Çeşitli yerlerinden farklı sebeplerle ayrılmak zorunda kalan pek çok ahali, temin ettikleri vapurlarla soluğu İzmir'de almıştır. Bir nevi muhacirlerin toplanma yerlerinden biri olmuştur. Nitekim Bingazi'de yaşanan kuraklık ve kıtlık neticesinde de bir kısım ahalinin İzmir'e göç ettiği tespit edilmiştir.

Kuraklık sebebiyle ortaya çıkan kıtlıkta zor durumda kalan bir kısım ahalinin Bingazi'den hareketle önce Girit'e gittiği tespit edilmiştir. Bir süre sonra da Girit'ten hareket edip İzmir'e ulaşmışlardır (BOA, DH. MKT, 1989/95). İzmir'e gelen Bingazi kahtzedegâni ile ilgili *Hizmet*¹⁸ gazetesinde bazı haberler yer almıştır. Nitekim 1 Kasım 1893 tarihli habere göre, 1892 senesinde Bingazi'den İzmir'e yaklaşık 200 nüfus gelmiş ve iskân edilmek¹⁹ üzere de Nif nahiyesine²⁰ gönderilmiştir. Fakat oranın hava ve suyu uyum sağlayamadıklarından dolayı kısa bir süre önce yine İzmir merkezine dönmüşlerdir. Burada, Vilayet İdare Meclisi ve Sıhhiye Komisyonu²¹ kararıyla eski islahhane binasına nakledilip yerleştirilmişlerdir. Daha sonra istirahatlerinin sağlanması için Tepecik'te kiralanan Han'a nakilleri sağlanmıştır. Burada belediye dairesi tarafından kendilerine yeterli miktarda ekmek ve diğer yiyeceklerden verilmiştir. Çıplak ve acınacak bir halde bulunmalarından dolayı da memurların gözetiminde çamaşır, elbise, pabuç ve hasırlar dağıtılmıştır. Aydın valisi olan Hasan Fehmi Paşa²² da Tepecik'i ziyaret ederek yardımların teslimi esnasında bizzat orada bulunmuştur. Bingazi kahtzedegâni, kendilerine gösterilen ilgiden ve yapılan yardımlardan dolayı memnun kalmış ve hem vali hem de padişaha hayır duasında bulunmuştur (*Hizmet*, nr. 699, 1 Kasım 1893).

1893 yılı, aynı zamanda İzmir'de Kolera salgınının da etkili olduğu bir yıldır. Nitekim 1893 yılı ortalarında İzmir'de etkili olan hastalık, özellikle Ağustos ayı itibariyle salgın halini alıp ciddi boyutlara ulaşmıştır. Bu salgının İzmir'de bulunan Bingazi kahtzedegâni arasında da etkili olduğu görülmektedir. Nitekim *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin 30 Ekim 1893 tarihli

¹⁷ XVII. yüzyılın başından itibaren Osmanlı İmparatorluğu, İzmir'in bir liman kenti olarak öneminin farkına varmaya başlamıştır. İzmir'in ticari olarak önemi bu yüzyıldan itibaren artmaya başlamıştır. Bunun nedenlerinden bir tanesi, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Sakız Adası'nın Osmanlı kontrolüne geçmesinin ardından XVII. yüzyılın başında yabancı devletlerin konsolosluklarını İzmir'e taşımış olmasıdır. İkinci bir neden; İranlı ipek tüccarlarının savaş nedeniyle, daha önce Halep-İskenderun hattından yaptığı sevkiyatı İzmir'e kaydırmalarıdır. Böylece İzmir, Avrupalı ve Doğulu tüccarların buluşma noktası ve dünya ticaretinin bir kavşak noktası haline gelmiştir. Bkz. (Çiçek, 2006, s. 26-34).

¹⁸ İzmir'de, Cumartesi ve Çarşamba günleri olmak üzere haftada iki gün Türkçe olarak basılmıştır. İmtiyaz sahibi Ahmed Celaledin Bey'dir. Bkz. (*Salnâme-i Vilayet-i Aydın*, 1312/1894: s. 166).

¹⁹ İzmir'de iskân işlerinden sorumlu memur, yani İskân-ı Muhacirin memuru Eşref Efendi'dir. Bkz. (*Salnâme-i Vilayet-i Aydın*, 1311/1893: s. 90).

²⁰ Nif nahiyesi, İzmir kazasının doğu tarafında yer almaktadır. Kuzeyinde Manisa, doğusunda Kasaba (Turgutlu), güneyinde Bayındır, batısında İzmir ile sınırdır. Nüfusu, 8.881 erkek, 7.816 kadın olmak üzere 16.697'dir. Bkz. (*Salnâme-i Vilayet-i Aydın*, 1308/1891: s. 558).

²¹ İzmir Sıhhiye Komisyonu görevlileri; Reis: Vali Hasan Fehmi Paşa; Reis-i Sâni: Hamidiye Askeri Hastanesi Sertabibi Ali Bey, Kaymakam aza tabip Miralaylığından mütekit İshak Bey ile Fanu Bey; Sıhhiye Müfettişi Ali Rıza Efendi; Guraba Hastanesi Sertabibi Mustafa Bey; Karantina Tabibi Miçi Efendi'dir. Bkz. (*Salnâme-i Vilayet-i Aydın*, 1311/1893: s. 90).

²² (*Salnâme-i Vilayet-i Aydın*, 1311/1893: s. 88). Hasan Fehmi Paşa ile ilgili detaylı bilgi için ayrıca bkz. (Küçük, 1997, s. 322-323).

sayısında, İzmir'de, ıslahhanede 1 ve Bingazi kahtzedegânından 1 olmak üzere 2 kişinin salgına yakalandığı bildirilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, nr. 4596, 30 Ekim 1893). Yine gazetenin 3 Kasım 1893 tarihli sayısında, 5 gün evvel hastalanmış olan Bingazi kahtzedegânından Abdullah ile 6 gün önce şüpheli hastalığa yakalanmış olan Mekteb-i Sinaî öğrencilerinden Abdurrahman'ın vefat ettikleri bildirilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, nr. 4600, 3 Kasım 1893).

İzmir'de bulunan Bingazi kahtzedegânının ihtiyaçlarını karşılamak ve meydana gelen problemleri önlemek maksadıyla komisyonlar kurulmuş ve başarılı çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde çalışmaları yürütecek olan Aydın Valisi Hasan Fehmi Paşa'dır. Nitekim Hasan Fehmi Paşa, Bingazi'den gelmiş olan 150 kadar *evlad-ı Arab* ile İzmir'de bulunan diğer fukaraya yardım edilmek üzere bir *İane Komisyonu*'nun teşkil edildiğini ve biletler basılmasına başlandığını haber vermiştir (BOA, Y. PRK. BŞK, 33/74:1). İzmir'in yerel basınından olan *Hizmet* gazetesinde de, *Bingazi muhacirlerinin de içinde yer aldığı fukara için bir komisyon teşkil edildiği* (Hizmet, nr. 702, 11 Kasım 1893) haberi yer almıştır. İzmir merkezinde söz konusu amaçlar doğrultusunda seçilen ve görevleri kendisine tebliğ edilen komisyon üyelerinden bazıları aşağıdaki tabloda olduğu gibidir (Bkz. Tablo 1).

Tablo 1: İzmir'de bulunan Bingazi ahalisine yardım için oluşturulan komisyonun üyeleri²³

Aza Seg(k)rizâde Abdülkadir Paşa
Aza Uşakizade Sadık Bey
Bank-ı Osmani, Kasaba Şimendiferi direktörleri ve Arabyan Efendi ile sair zevattan kişiler
Komisyon azalarından ve dava vekillerinden Corci Efendi, Arabyan Karabet Efendi, Hacı Kostaki Efendi

İane Komisyonu vasıtasıyla toplanan yardımlar, İzmir merkezinde bulunan kahtzedegâna dağıtılmıştır. Aynı zamanda hayırsever insanlardan arzu edenlerin de yardımda bulunabileceği belirtilmiştir. Nitekim bununla ilgili olarak birtakım yardımların yapıldığı görülmektedir. Örneğin, İzmir eşrafından ve Vilayet İdare Meclisi azasından Abdülkadir Paşa, muhtaç durumdaki ahaliye verilmek üzere 6 bin çift nân-ı azizi komisyona teslim etmiştir (Hizmet, nr. 695, 14 Ekim 1893). Abdülkadir Paşa, nân-ı azizin yanı sıra fukaraya 150 mecdiye nakden akçe yardımında da bulunmuştur (Hizmet, nr. 696, 18 Ekim 1893). Yine bu yönde olarak padişah tarafından 250 Lira yardım ihsan buyrulmuş ve bunun vilayete havalesi hususu da Hazine'ye bildirilmiştir (BOA., Y. PRK. BŞK, 33/74: 2). Bununla ilgili olarak *Hizmet* gazetesinde yer alan haberde, "geçen sene kaht u galâ sebebiyle bu taraflara hicret etmiş olan Bingazi ahalisinin önemli ihtiyaçları için 250 Osmanlı Lirası ihsan buyrulmuştur." (Hizmet, nr. 700, 4 Kasım 1893) haberi yer almıştır.

İdari görevliler kıtlık nedeniyle zor durumda kalan halka yardım etmek için değişik yöntemler de uygulamışlardır. Bu yöntemlerden bir tanesi de 1893 yılında İzmir'de kıtlıktan zarar gören ve sıhhati iyi olmayan, muhtaç durumda olanlar için aşağıda örneği görülen iane biletlerini satışa sunmak olmuştur (Bkz. Resim 1).

²³ (Hizmet, nr. 702, 11 Kasım 1893); (Hizmet, nr. 708, 2 Aralık 1893).

Resim 1: İzmir’de Kıtıktan Zarar Gören ve Sıhhati İyi Olmayan Muhtaçlara Yardım Toplamak İçin Çıkarılan Biletler (BOA, Y.PRK. KOM, 8/50)

Seg(k)rizâde Abdülkadir Paşa ile Uşakizade Sadık Bey, Bank-ı Osmani, Kasaba Şimendiferi direktörleri ve Arabyan Efendi ile sair kişilerden oluşan İane Komisyonu, 9 Kasım 1893 Perşembe günü vilayet belediye dairesinde vali Hasan Fehmi Paşa’nın idaresi altında toplanarak müzakerelerde bulunmuştur. Toplantı neticesinde 10, 20, 50, 100 kuruşluk olmak üzere 5 bin adet bilet basılmasına karar verilmiştir. Yardım etmek konusunda iyiliksever, cömert ahalinin geri durmayacağına, biletlerin kısa bir sürede satılacağına inanılmıştır (Hizmet, nr. 702, 11 Kasım 1893). Söz konusu menfaat için vali tarafından devlet görevlileri ve durumu iyi olan ahali teşvik edilmiş ve önemli miktarda yardım elde edilmesi hedeflenmiştir.

İane Komisyonu 30 Kasım 1893 Perşembe günü vali Hasan Fehmi Paşa’nın idaresi altında toplantı yapmıştır. Bu toplantıya katılan komisyon azalarından Seg(k)rizâde Abdülkadir Paşa 40, Uşakizâde Sadık Bey 60, komisyon azalarından ve dava vekillerinden Corci Efendi 20, Arabyan Karabet Efendi 40, Hacı Kostaki Efendi 15 Osmanlı Lirası olmak üzere nakdi yardımda bulunmuşlardır. Buna dair *Hizmet* gazetesinde yer alan haberde, bundan sonra yardımda bulunacak yardımsever insanların ilan edileceği bildirilmiştir (Hizmet, nr. 708, 2 Aralık 1893).

İane Komisyonu, Vali Hasan Fehmi Paşa’nın başkanlığında 5 Aralık Salı günü de vilayet dairesinde toplanarak 310 Osmanlı Lirası miktarında yardım toplanmıştır (Hizmet, nr. 709, 6 Aralık 1893). Yine Bingazi kahtzedegânu ve muhtacını için 14 Aralık Perşembe günü yapılan toplantıda, Sahlepçizâde Hacı Ahmed Efendi 40, Ispartalızâde 30, Balyozzâde 30, Arslanzâde 10 ve Nakıb Efendi 1 Osmanlı Lirası yardımında bulunmuşlardır. Bunlarla birlikte toplanan yardımların miktarı 535 Liraya ulaşmıştır (Hizmet, nr. 712, 16 Aralık 1893).

İlerleyen tarihlerde yardımlar yapılmasına ve peyderpey bilet alımlarına devam edilmiştir. Vali Hasan Fehmi Paşa tarafından kimseye ağır gelmeyecek bu yardım kampanyasının düzenlemesi sonucunda fakir ve ihtiyaç sahiplerine yardım eli uzatılabılmıştır. Bu yardım kampanyası için İzmir’in *Hizmet* gazetesine düşen görev ise bu gelişmeleri şükranlıkla ifade etmek ve ahaliyi teşvik etmek olmuştur. Diğer taraftan kıtlık hadiselerine yakalanan ahalinin de kendilerine yapılan yardımlar karşılığında vefakâr davranarak gerekli makamlara teşekkürü ihmal etmedikleri ve padişaha dua ettikleri görülmüştür.

Netice olarak, zaruret içerisinde bulunan Bingazi ahalisinin bir kısmı İzmir başta olmak üzere Adana, Beyrut, Suriye gibi farklı vilayetlere göç etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Hükümeti de göç etmek zorunda kalan bu ahalinin ihtiyaçlarının giderilmesi için gerekli

tedbirleri almaya çalışmıştır. Özellikle yerel idareler nezdinde önemli çalışmalar yürütülmüştür. Burada, ayrıca bir hususa daha değinmek gerekmektedir. Bu da yaşanan bu kuraklık hadisesinden önce ve sonra bölgeye muhacir iskân edilmesine çalışılmasıdır. Bir taraftan göç veren bir yer olan Bingazi, diğer taraftan muhacir iskân edilmesine çalışıldığı bir yer olmuştur. Nitekim bölgeden gönderilen raporlar doğrultusunda, eksik olan insan gücünün sağlanması için Kafkas ve Rumeli muhacirlerinin bölgeye iskân edilmesine çalışılmıştır. Fakat bölgenin uzaklığı, ekonomik sıkıntılar ve coğrafi şartların farklılığı nedeniyle muhacirlerin gitmek istememesi bu girişimi başarısız kılmıştır. Bu yönde önemli adımların atıldığı ve bazı önemli sonuçların elde edildiği iskân girişimi ise Girit Müslümanları konusunda olmuştur. Girit'te yaşanan siyasi ve toplumsal olaylar nedeniyle bir kısım ahali Bingazi'ye göç etmek zorunda kalmıştır. Bu ilk etapta kendi imkânlarıyla göç eden muhacirlerin vermiş olduğu bilgiler de bir sonrakilerin bölgeye gitmesinde etkili olmuştur. Nitekim Osmanlı Hükümeti de bölgenin aktif hale gelmesi ve üretime açılması için muhacirlerin iskânını bir fırsat olarak görmüş ve bunu değerlendirmek için çalışmalarını başlatmıştır.²⁴ İskân sürecinde, yani 30 Ocak 1901 tarihinde muhacirlerden bazılarının bir arzuhal sunduğu tespit edilmiştir.²⁵ Bu arzuhal, Bingazi'deki kuraklık durumuna dair bilgi vermesi açısından önemlidir. Arzuhalde, çiftçi sınıfından olan muhacirler, geçimlerinin, ziraat edecekleri hububat ile bağ ve zeytin mahsulüne bağlı olduğunu belirtmişlerdir. Bunların yetişmesi ise zaman alacağından bu aralıkta nasıl geçineceklerini sorgulamışlardır. Özellikle *yağmurun sekiz on senede bir defa görüldüğüne* dikkat çekerek, yağmursuzluk nedeniyle ziraat olunacak arpa ve buğday mahsulleri yetişmediği takdirde umrândan yoksun bir yerde hallerinin neye varacağını düşündüklerini, bunun da bölgede iskân edilmeleri yönündeki cesaretlerini kırdığını ifade etmişlerdir (BOA, DH. MHC, 48/71: 2-2). Dolayısıyla muhacirler de bölgedeki yağmur azlığına dikkat çekmişler ve bunun neden olacağı şartlarda geçimlerini sağlamada sıkıntı çekecekleri endişesini taşımışlardır.

SONUÇ

Bingazi, bulunduğu coğrafya ve iklim şartları itibarıyla farklı tarihlerde şiddetli kuraklık afetlerine maruz kalmıştır. Nitekim 1892-1893 yıllarında bölgede meydana gelen kuraklık hadisesi de bölgede fazlasıyla etkili olmuş ve kısa bir sürede kıtlık derecesine ulaşmıştır. Ortaya çıkan bu kuraklıktan dolayı hasılat mahvolmuş, ahali ve urban perişan bir hale düşmüştür.

Kuraklığa bağlı olarak yaşanan kıtlıkta buğday ve arpa bulunamamış, bu da un, ekmek gibi temel ihtiyaçlarda ve tohumlukta kıtlığa neden olmuştur. Bu çeşit kıtlıklar hem adı geçen ürünlerin fiyatlarının artmasına hem de üretici-tüketici bundan olumsuz etkilendiği için diğer metalarda da fiyat artışına sebep olmuştur. Dolayısıyla bu vaka toplumun alım gücünün düşmesi ile genişleyen bir sıkıntı halini almıştır.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti, bir taraftan siyasi, sosyal, idari ve askerî gelişmelere uyum sağlamaya çabalarırken diğer taraftan kıtlık hadiseleriyle mücadele etmek durumunda kalmıştır. Kıtlık dönemlerinde ve özellikle kıtlığın etkili olduğu bölgelerde müdahaleci bir politika izlemiştir. Nitekim Bingazi'de yaşanan kıtlık hadisesi esnasında da hem

²⁴ XIX. yüzyılın sonunda Girit Adası'nda Rum asilerce yapılan yağma ve katliam olayları sonrasında servetlerine el konulan, can güvenlikleri kalmayan Müslüman halk, Anadolu, Ege Adaları, Balkanlar ve Arap coğrafyasına göç etmek zorunda kalmıştır. Bu göç dalgasının önemli bir bölümü Batı Anadolu kıyılarına doğru gerçekleşmiştir. Ancak imkân bulanlar da Trablusgarp Vilayeti'ne kaçmışlardır. Özellikle Bingazi ile Derne arasında kalan zeytinlik alan muhacirler için cazip görünmüştür. Girit'te yaşanan olaylar, Girit Müslümanlarının zorunlu göçü ve Bingazi mutasarrıflığı dâhilinde yürütülen iskân çalışmaları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. (Menekşe, 2018).

²⁵ Arzuhalin sonunda 55 muhacirin isimleri ile birlikte geldikleri şehirler de yazmaktadır. Bu anlamda, 19 Kandıyeli, 24 Hanyalı, 4 Resmolu bulunmaktadır. Bazılarının şehirleri yazılmamıştır. Ayrıca muhtarlar da muhacirler içinde yer almıştır. Arzuhal metni ve muhacir mühürleri için bkz. (BOA, DH. MHC, 48/71: 2-2).

merkezden hem de diğer vilayetlerden bölgeye yardım gönderilmesine çalışılmıştır. Özellikle çevre vilayetlerden zahire tedarikinin sağlanmasına gayret edilmiştir. Tüccar ve önde gelen kişilerin zahire alımı teşvik edilmiştir. Yine, zahirenin dışa ihracı yasaklanmış, böylece temel gıda maddelerinin saklanması ve piyasadan çekilmesini önlenmiş ve kıtlık hadisesinin etkisi azaltılmaya çalışılmıştır.

Bingazi'de meydana gelen şiddetli kuraklıktan dolayı kıtlık olayının yaşanması ve bu olayın etkisinin uzun bir süre devam etmesi neticesinde insanlar buldukları yerleri terk ederek başka taraflara gitmeye başlamıştır. İlk etapta ahalden bazıları kasaba merkezine iltica etmiştir. Özellikle iâşe temini konusunda çözüm arayışına yönelmişlerdir. Nitekim iâşelerini temin etmek için kasabada bir komisyon teşkil edilmiş ve yardım toplanmasına çalışılmıştır.

Zaruret içerisinde bulunan Bingazi ahalisinden bir kısmı da, yemeklik ve tohumluk zahirenin yetersiz kalmasından dolayı, başka vilayetlere göç etmek zorunda kalmıştır. Arşiv vesikalarında *Bingazi muhaciri*, *Bingazi kahtzedegânu* olarak adlandırılan bu insanlar, İzmir başta olmak üzere Adana, Beyrut, Suriye gibi farklı yerlere göç etmişlerdir. Diğer vilayetlere göç etmek zorunda kalan bu insanların oralarda da sefalet düşmemeleri için gerekli tedbirlerin alınması ve ihtiyaçlarının giderilmesi ilgili mahallere bildirilmiştir. Nitekim bu mahallerde muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanması için yardım komisyonları kurulmuş, nakit desteği için biletler basılmış, zengin insanlar yardım etmeye teşvik edilmiştir. Böylelikle hem yerel idare hem de hükümet eliyle muhtaç durumdaki ahalinin ihtiyaçlarının giderilmesine çalışılmıştır. Kendilerine yapılan yardımlar karşısında vefakâr davranan Bingazi ahalisi de gerekli makamlara teşekkürü ihmal etmemiştir.

SUMMARY

The Ottoman State, which incorporates different climates and land conditions, has never been able to stay away from natural disasters. The famines, earthquakes, fires, grasshopper invasions, heavy rains and winters in the Ottoman geography have seriously threatened human life. It has caused important social, environmental and economic damages. One of the disasters that caused these losses was long drought.

Drought, which is a natural climate phenomenon, is when rains are less than expected in an area. Therefore, there have been arid periods not only in the regions with constant low rainfall but also in rainy regions. In order to talk about drought, the time when precipitation is below normal or below expected level should last at least one season or one year. Therefore, drought occurs in a certain region with precipitation less than normal for a certain period of time. It can occur anywhere at any time. According to many researchers, the most important natural disaster among thirty-one natural disasters counted is drought.

Drought is also considered to be the slowest developing, insidious and most dangerous natural disaster that causes the most comprehensive socio-economic damages. Drought has important impacts on the environment and social life. Its effects on the environment damage the water and water quality in the soil, the plant areas shrink, penetrate the natural lives of the animals. Among its effects on social life, there is a *shortage of food*, accordingly an *increase in impoverishment* and subsequent *migration*.

Drought has several impacts on social life. One of them is famine. In general, famine is referred to as "*an advanced level of widespread hunger*". If a few specific definitions are included, famine can also be defined as "*a wide-ranging nutrient deprivation where deaths from starvation or starvation occur*". In the Turkish Language Association dictionary, for famine; "*Drought, war, etc. The product is not grown for reasons and hunger arising from it*".

It is also considered as a disaster because it is not known before, where and under what

conditions the famines will occur due to natural conditions and give fatal results. Although natural causes such as flood, fire, drought, earthquake, grasshopper infestation, epidemic diseases, extreme cold and temperatures are effective in the emergence of this disaster, human causes such as banditry incidents, riots and wars can also be effective.

Drought was seen in the Ottoman state at different times, as in many parts of the world. As a matter of fact, the Ottoman State dominated the lands with a wide range of climate and land conditions. In some regions of the Ottoman State, famine events were encountered at different periods. From the 16th century to the late 19th century, famine incidents occurred in many parts of Anatolia, the Balkans, Crimea, North Africa, Syria and Cyprus. These famines had an adverse effect on the Ottoman State in many ways. On the other hand, the Ottoman State, on the other hand, tried to produce short, medium and long term solutions as a requirement of the social state understanding.

In this study, the drought in Benghazi in 1892-1893 and its reflection on the public were emphasized. As a matter of fact, drought and related famine events were encountered in different periods of history in Benghazi. Benghazi has been exposed to severe drought disasters on different dates due to its geography and climate conditions. As a matter of fact, the drought incident that occurred in the region between 1892 and 1893 was also very effective in the region and reached a degree of famine in a short time. Due to this drought, revenues were destroyed, and the people became urban and miserable.

Wheat and barley could not be found in the shortage due to drought, which caused basic needs such as flour and bread and seed shortage. These kinds of famines not only increased the prices of the mentioned products but also caused an increase in prices in other commodities as the producer-consumer was negatively affected. Therefore, this case has become an expanding problem with the decrease of the purchasing power of the society.

In the last quarter of the 19th century, the Ottoman State struggled to adapt to political, social, administrative and military developments, and on the other hand had to fight famine events. It followed an interventionist policy in times of famine, and especially in regions where scarcity was effective. As a matter of fact, during the famine incident in Benghazi, it was tried to send aid to the region from both the center and other provinces. In particular, efforts were made to ensure the supply of products from the surrounding provinces. Merchant and prominent people are encouraged to purchase products. Again, the export of products is prohibited, thereby preventing the storage and withdrawal of basic foodstuffs and reducing the impact of the famine incident.

Due to the severe drought in Benghazi, as a result of the famine incident and the effect of this event for a long time, people left the region and started to go to other parties. In the first place, some of the inhabitants took refuge in the town. In particular, they turned to seeking solutions for food supply. As a matter of fact, a commission was established in the town to provide their food and aid started to be collected.

Some of the people in Benghazi, who are in distress, had to migrate to another province due to the insufficiency of edible and seed products. These people, who were called Benghazi immigrants in archive documents, emigrated to different places such as Izmir, Adana, Beirut and Syria. These people, who had to emigrate to other provinces, were reported to the relevant districts to take the necessary precautions and eliminate their needs so as not to fall into misery. As a matter of fact, aid commissions were established in these areas to meet the needs of the refugees, tickets were issued for cash support, and the help of rich people was encouraged. Thus, efforts were made to meet the needs of the people in need, both by the local administration and by the government. The people of Benghazi, who have been loyal to their help, did not neglect the necessary authorities.

KAYNAKÇA**a) Arşiv Belgeleri**

- BOA, Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Odası Evrakı (A. MKT. MHM), nr. 531/4.
 BOA, Babîâli Evrak Odası (BEO), nr. 8220; 100/7486; 102/7578; 105/7820; 107/7956; 149/11152; 239/17907; 3277/245706; 3416; 256134; 347/25982; 47/3495; 82/6103; 84/6299; 82/6103; 107/7956; 110/8220; 347/25982.
 BOA, İrade Hususi (İ. HUS), nr. 7/16.
 BOA, Dâhiliye Nezareti Muhacirin Komisyonu Evrakı (DH. MHC), nr. 48/71.
 BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (DH. MKT), nr. 2024/93; 2031/40; 1414/75; 1423/26; 1989/95; 2007/116; 2009/12; 2014/16; 2014/18; 2016/57; 2020/19; 2038/60; 2049/62; 2614/68; 46/24; 9/11; 62/11; 7/17; 7/41; 7/41; 9/11; 9/11.
 BOA, Dâhiliye Nezareti Şifreli Evrakı (DH. ŞFR), nr. 392/124; 395/62.
 BOA, İrade Dâhiliye (İ. DH), nr. 1301/29.
 BOA, İrade Maliye (İ. ML), nr. 1/9; 3/37.
 BOA, Meclis-i Vâlâ (MV), nr. 78/31.
 BOA, Şura-yı Devlet (ŞD), 353/37.
 BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y. PRK. BŞK), nr. 33/74.
 BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı (Y. PRK. KOM), nr. 8/50.

b) Resmî ve Süreli Yayınlar

- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 118. İn'ikâd, Devre 1, Cilt 6, İçtimai Sene 2, 7 Haziran 1326/20 Haziran 1910 Pazartesi Oturumu.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 37. İn'ikâd, Devre 1, Cilt 2, İçtimai Sene 2, 26 Kânunusani 1325/8 Şubat 1910 Salı Oturumu.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 5. İn'ikâd, Devre 1, Cilt 1, İçtimai Sene 4, 10 Teşrinievvel 1327/23 Ekim 1911 Pazartesi Oturumu.
Salnâme-i Vilâyet-i Aydın, 14. Def'a, İzmir-Aydın Vilayeti Matbaası, H. 1311/M. 1893.
Salnâme-i Vilâyet-i Aydın, 15. Def'a, İzmir-Aydın Vilayeti Matbaası, H. 1312/M. 1894.
Salnâme-i Vilâyet-i Aydın, Cilt-i Sâni, İzmir-Aydın Vilayeti Matbaası, H. 1308/M. 1891.
Hizmet, nr. 695, 2 Teşrinievvel 1309/ 14 Ekim 1893.
Hizmet, nr. 696, 6 Teşrinievvel 1309/ 18 Ekim 1893.
Hizmet, nr. 699, 20 Teşrinievvel 1309/ 1 Kasım 1893.
Hizmet, nr. 700, 23 Teşrinievvel 1309/ 4 Kasım 1893.
Hizmet, nr. 702, 30 Teşrinievvel 1309/ 11 Kasım 1893.
Hizmet, nr. 708, 20 Teşrinisani 1309/ 2 Aralık 1893.
Hizmet, nr. 709, 24 Teşrinisani 1309/ 6 Aralık 1893.
Hizmet, nr. 712, 4 Kânunuevvel 1309/ 16 Aralık 1893.
Tercüman-ı Hakikat, nr. 4596, 18 Teşrinievvel 1309/30 Ekim 1893.
Tercüman-ı Hakikat, nr. 4600, 22 Teşrin-i evvel 1309/3 Kasım 1893.

c) İnceleme-Araştırma ve Kaynak Eserler

- Ali ve Ahmed Nuri. (1301). *Afrika-i Osmanîden Trablusgarb ve Bingazi ve Fizan kıt'alarına dair coğrafi ve istatistikî ve tarihî ve siyasi ve askerî malumâtı havî bir risale*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, Tarihi Yazma Nr. 5002.
 Ali Tefvik. (1318). *Memâlik-i Osmaniyye coğrafyası, coğrafya-yı umumiyye*, III, İstanbul: Kasbar Matbaası.
 Armaoğlu, F. (2006). *19. yüzyıl siyasi tarihi (1789-1914)*, İstanbul: Alkım Yayınevi.
 Asan, H. (2018). "Bitlis Vilayeti'nde yaşanan kıtlık hadiseleri (1887-1894)", *Turkish Studies History*, 13/8, (Bahar), s. 1-17.
 Atalay, İ. (2011). *Resimli ve haritalı dünya coğrafyası*, İstanbul: İnkılâp Yayınları.
 Bayar, Y. (2013). *1873-1875 Orta Anadolu kıtlığı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
 Coşgel, M. (2007). "Agricultural productivity in the early Ottoman Empire", *Research in Economic History*, 24, p. 161-187.
 Cox, G. W. (1981). "The ecology of famine: an overview", *Famine: Its Causes, Effects, and Management*, (Ed. J.R.K. Robson), New York: Gordon and Breach Science Publications, p. 5-18.

- Çetinkaya, Ü. (2009). "Divan şiirinde sosyal hayattan yansımalar: Necatî ve Hayretî'nin arpa kıtlığını anlatan iki manzumesi", *Türkbilig*, 17, s. 47-55.
- Çiçek, Ü. (2006). "İzmir limanının tarihsel gelişimi", *AR&GE Bülten*, (Haziran), s. 26-34.
- Demirtaş, M. (2004). "XVI. yüzyılda meydana gelen tabii afetlerin İstanbul'un sosyal ve ekonomik hayatına etkilerine dair bazı misaller", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IV/2, (Erzurum), s. 37-50.
- Devellioglu, F. (2007). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Erinç, S. (1992). "Bingazi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VI, (İstanbul), s. 181-183.
- Erlor, M. Y. (2002), "XIX. yüzyıldaki bazı doğal afetler ve Osmanlı yönetimi", *Türkler*, XIII, (Ankara), s. 762-771.
- Erlor, M. Y. (2012). *Osmanlı Devleti'nde kuraklık ve kıtlık olayları(1800-1880)*, İstanbul: Libra Kitap.
- Gehedr, A. (1996). *Osmanlı resmî kaynaklarına göre Trablusgarb Vilayeti (1282-1312/1865-1894)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Anabilim Dalı.
- Gráda, C. Ó. (2007). "Making famine history", *Journal of Economic Literature*, XLV, (March), p. 5-38.
- Gökhan, İ. (1998). *XIII. ve XIV. yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de krizler, kıtlıklar ve vebalar*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hionidou, V. (2002). "Why do people die in famines? Evidence from three island populations", *Population Studies*, 56/1, (Mar.), p. 65-80.
- İnalçık, H. (1990). "Köy, köylü ve imparatorluk", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi (İstanbul 21-25 Ağustos 1989) Tebliğler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 1-11.
- Kadioğlu, M. (2011). "Kuraklık kıranı", *Cumhuriyet Bilim Teknik Dergisi*, (İstanbul Mart), s. 17-24.
- Karademir, Z. (2014). *İmparatorluğun açlıkla imtihanı (Osmanlı toplumunda kıtlıklar 1560-1660)*, İstanbul: Kitabevi Yayıncılık.
- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı tarihi (birinci meşrutiyet ve istibdat devirleri (1876 - 1906)*, Cilt VIII, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kasaba, R. (1994). "İzmir", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 1-11.
- Kılıç, O. (2002). "Osmanlı Devleti'nde meydana gelen kıtlıklar", *Türkler*, X, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çelik, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, (Ankara), s. 718-730.
- Koloğlu, O. (2001). *Arap kaymakam*, İstanbul: Aykırı Yayıncılık.
- Küçük, C. (1997). "Hasan Fehmi Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVI, (İstanbul), s. 322-323.
- Madra, Ö. (2014). "Önsöz: Akad'ın laneti-Suriye cehennemi-gezegenin geleceği", *İklim Değişikliği ve Kuraklık*, (Yazarlar: Ümit Şahin-Levent Kurnaz), İstanbul: İstanbul Policy Center Sabancı University-Stiftung Mercator Initiative.
- Mehmed Nuri ve Mahmud Naci. (2012). *Trablusgarp: hedefteki ülke Libya'nın tarihi*, Yayına Hazırlayanlar: Ahmet Kavas, Abdullah Erdem Taş, Muhammed Tandoğan, İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Menekşe, M. (2018). *Girit Müslümanlarının zorunlu göçü: sevk ve iskân (1897-1913)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Muğla.
- Ömer Subhi. (1307). *Trablusgarb ve Bingazi ile Sahra-ı Kebir ve Sudan merkezi*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, Tarihi Yazma Nr. 4261, İstanbul.
- Öz, M. (1999). "Osmanlı klasik döneminde tarım", *Osmanlı*, III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 66-73.
- Özdeğer, Y. (2008). "XIX. yüzyıl sonlarında meydana gelen bir kuraklık ve kıtlık hadisesi ile bunun sosyo-ekonomik sonuçları", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 19, Güz-2008, s. 87-96.
- Rossi, E. (1979). "Trablus", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi (İA)*, XII/1, (İstanbul), s. 445-455.
- Shaw, S. J. ve E. K. Shaw. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye*, Cilt II, İstanbul: E Yayınları.
- Şahin, Ü. ve L. Kurnaz. (2014). *İklim değişikliği ve kuraklık*, İstanbul: İstanbul Policy Center Sabancı University-Stiftung Mercator Initiative.
- Şemseddin Sami. (1318). *Kâmûs-ı Türkî*, II, İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Tekin, S. (2015). "19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Batı Anadolu'da yaşanan kuraklık olayları", *The Journal of Akademik Social Science Studies*, 33, (Bahar), s. 329-341.

- Ülgener, F. S. (1984). *Darlık buhranları ve İslam iktisat siyaseti*, Ankara: Mayaş Yayınları.
- Veinstein, G. (2001). "Karadeniz'in kuzeyinde büyük 1560 kuraklığı: Osmanlı yetkililerinin durumu algılayışı ve gösterdikleri tepkiler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, Edt. Elizabeth Zachariadou, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 297-306.
- 1911-1912 *Osmanlı-İtalya harbi ve Kolağası Mustafa Kemal*. (1985). Yayına Hazırlayan: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

TÜRKİYE HİMÂYE-İ ETFÂL CEMİYETİ AKSARAY ŞUBESİ AKSARAY BRANCH OF TURKISH CHILDREN'S PROTECTION SOCIETY

Mustafa Fırat GÜL*

Öz

Dünya tarihinde korunmaya muhtaç çocuklar ve bu çocuklar için insanlığın gereğini yerine getirenler olmuştur. Türklerin çocuklara ve kadınlara verdiği önem, tanıdığı ayrıcalık tarihin sayfalarında yerini almıştır. Türk tarihinde çocukları koruyan kurum denilince şüphesiz günümüzdeki ismi Çocuk Esirgeme Kurumu olan Himaye-i Etfâl gelir. Türkiye Cumhuriyeti döneminde kurumsallaşan cemiyetin kökleri Osmanlı'nın son dönemlerine uzanmaktadır. Özellikle 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren teşkilatlanmasını hızlandıran Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin şubelerinden birisi de Aksaray şehrinde dir. Fakir ve kimsesiz çocuklar başta olmak üzere toplumun umudu, yarımı olan çocukların daha iyi şartlarda büyümesini, daha kaliteli eğitim almasını amaçlayan cemiyetin çok faydalı olduğu görülmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti Aksaray Şubesi'nin başkanı Vasıf Bey'dir. Çalışmalarıyla öne çıkan isimlerden olan Eczacı Vasıf Bey'in şahsi gayretleri de dâhil olmak üzere Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti Aksaray Şubesinin faaliyetleri dönemin gazetelerinden ve diğer belge ve bilgilerden öğrenilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Himâye-i Etfâl Cemiyeti, Aksaray şehri, Eczacı Vasıf Bey

Abstract

There were children in need of protection in the world history and those who fulfilled the need of humanity for these children. The importance given by Turks to the children and women, and the privilege given to them were placed in the pages of history. When it comes to the institution that protected children in Turkish history, first thing come to mind was, undoubtedly, Himaye-i Etfâl whose current name is the Child Protection Agency. The roots of this institution during the late Ottoman period extended to the Republic of Turkey. Especially one of the branches of the Himaye-i Etfâl Cemiyeti, which accelerated its organization since the first quarter of the 20th century, was in Aksaray city. It is seen that this institution, which aims to ensure the hope, future and better education to the poor and lonely children. In the first years of the Republic, the head of Aksaray Branch of the Himaye-i Etfâl was Vasıf Bey. In this article, including the personal efforts of pharmacist Vasıf Bey, who was one of the prominent figures with his works, the activities of the Himaye-i Etfâl Cemiyeti Aksaray Branch were tried to be learned from the newspapers of the period and other documents and information.

Keywords

Himâye-i Etfâl Cemiyeti (Turkish Children's Protection Society), Aksaray city, Pharmacist Mr Vasıf

* Dr, Aksaray Belediyesi Azm-i Milli Bilim ve Sanayi Müzesi, mustafafiratgul@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-4131>

Gönderim Tarihi: 31.03.2020
Kabul Tarihi: 26.06.2020

GİRİŞ

Himâye-i Etfâl'den önce Osmanlı'da çocukları esirgeme dernekleri kurulduğu bilinmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında ülkede çok önemli değişimler, hareketler olduğu bir hakikattir. Dernekleşme de yine bu yıllarda çok bariz bir şekilde kayıtlara geçmiştir. İlk esirgeme derneği 1909'da Süleyman Paşa'nın kızı Sabiha Hanımın, ikinci dernek ise 1912'de Hamiyet Hulusi Hanım'ın başkanlığında kurulmuştur. Bu iki derneğin de kâtibesi Nezihe Muhittin'dir (Okay, 1999, s. 7). Fakat bu dernekler çocuklardan ziyade kadınların haklarının savunmasıyla alakalıdır. 1. Dünya Savaşı'nın devam ettiği dönemde, 1917 yılında çocukların himâyesiyle alâkalı olarak bazı gelişmeler yaşanmıştır. Himâye-i Etfâl'in tarihinde oldukça önemli olan 1917 yılındaki gelişmeler şöyle özetlenebilir: 6 Mart'ta İstanbul Himâye-i Etfâl Cemiyeti İstanbul'da kuruldu. 1 Mayıs'ta İstanbul Himâye-i Etfâl Cemiyeti Kurucular Kurulu ilk toplantısı yapılmıştır. 1 Kasım'da Şehzadebaşı Muayenehanesinin (Dispanser) açılışı gerçekleştirilmiştir. 28 Kasım'da Firuz Ağa'da ilk Çocuk Misafirhanesinin açılışı yapılmıştır (ailevecalisma.gov.tr/chgm/hakkimizda/tarihce).

İstanbul Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin, savaş yıllarında ve sonrasında ülkedeki olumsuz koşullar ve zorluklara rağmen yaptığı çalışmalar ile öksüz ve yetim çocukların barınması, beslenmesi, sağlığı ve eğitimi konusunda başarılı faaliyetlerde bulunduğu, yayınladığı nizamname, talimatname ve raporlara yansımıştır. Savaş yıllarında olduğu gibi Mondros Mütarekesi'nden sonra da kimsesiz çocuklar konusunda gayretle çalışan cemiyet, bu çocukların yaşatılması ve hayata hazırlanması konusunda ülkenin mevcut şartlarında başarılı çalışmalarda bulunmuştur (Sarıkaya, 2003, s. 194).

Türkler, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın ilk çeyreğini adeta hızlandırılmış bir şekilde yaşamışlardır. Türk Milleti bu süreçte hızın ve hüznün içinde kalmıştır denilebilir. 1800'lerin sonunda Çarlık Rusya ve Yunanistan'la başlayan savaşlar yüzünden Osmanlı'nın dengesi iyice bozulduktan sonra 1900 başlarında iç siyaset daha da bir girift hale gelmiştir. Halen anlaşılamayan, çözülemeyen hadiseler yaşanmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi, Trablusgarp ve Balkan Savaşları hemen akabinde I. Dünya Savaşı ve nihayetinde Kurtuluş Savaşı derken Türk Milleti savaşlardan, sıkıntılardan gözünü açamamıştır. Gün geldi Yemen'de yandı gün geldi Sarıkamış'ta dondu Mehmetçik. Askerinin yaşadığı acıları yaşayan Türk Milleti Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde çok önemli bir mücadeleden zaferle, gururla ama gazi olarak çıkmıştır. 1920'li yılların başları yine oldukça hareketli ve zor geçti ama yine de yarınlar, yani çocuklar düşünülmüştür. Zira yetmiş nüfusun çoğu savaşta yitip gitmiştir. 1923'te ilan edilen cumhuriyet aynı zamanda çocuklar için de başlangıçtır. 1921'de kurulmuş olan Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin günümüze uzanan hikâyesi oldukça önemlidir. Himâye-i Etfâl Cemiyeti hakkında doktora tezi hazırlayan M. Sarıkaya başka bir çalışmasında cemiyetin amacını 30 Haziran 1921 tarihli Karar Defteri'ne göre yapmıştır:

I. Dünya Savaşı ve onu izleyen bir sürü çetin ve acılarıyla dolu savaşların, ülkemizde doğurduğu yıkımlardan olmak üzere, şehit çocukları ile bakım ve korunması millete kalan diğer sıkıntılara ve felaketlere uğramış çocukların, milletçe korunması ve yedirilip içirilmesi ve öteki felaket görmüş çocuklar ve bütün memleket çocuklarının hayatlarının korunması, maneviyatlarının güçlendirilmesi, her birinin hayatla savaşmaya yatkın ve ülkeye faydası olabilecek düzeyde eğitilmesinin sağlanması, araştırılması ve hazırlanması ve geleceğimizin temeli olan, bu günkü ülke çocuklarının bütün şefkatli bir gözle

gözetilmesi ve bunun gerçekleştirilmesi (Sarıkaya, 2007, s. 322).

26.11.1921 tarihli belgede, Merkezi Ankara'da bulunan Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin halkın faydasına olduğu kayıtlıdır (BCA, 30-18-1-1-4-39-3). Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından, korunmaya muhtaç çocuklarla ilgili ilk adımını, Darüleytamları Maarif Nezaretinden (Millî Eğitim Bakanlığı) alarak, Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâlet'ine (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) devrederek atmıştır. Ardından, 5 Aralık 1922 tarihinde 2042 Sayılı Darüleytamlar Yönetmeliği çıkartılmış ve uygulamaya konulmuştur (Ummanel, 2017: 247). Himâye-i Etfâl Cemiyeti'ne gelir sağlamak amacıyla posta pulları satışa çıkmıştır (BCA, 30-18-1-1-4-46-17). Cumhuriyetin ilanı ve Millî Mücadele'den başarıyla çıkılmasının ardından, çocukların açlık, yoksulluk ve bakımsızlıktan ölmelerinin ve hayatta kalmalarının sağlanması en öncelikli çocuk politikası olmuştur. Bu amaçla, Himâye-i Etfâl Cemiyeti, yeni adı ile Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu'nun (TÇEK) faaliyetleri merkezi hükümetçe desteklenmiştir (Ummanel, 2017: 247). 1925 yılına ait bir belgede, zekâtın Himâye-i Etfâl Cemiyeti'ne verilmesi ve müftülüklerce Cemiyet'e yardımcı olunması söz konusudur (BCA, 51-0-0-0-13-114-25; BCA, 51-0-0-0-13-112-19). Sonraki yıllarda zekât, fitre ve kurban derilerinden elde edilen gelirin Tayyare Cemiyeti (Türk Hava Kurumu), Hilal-i Ahmer (Kızılay) ve Himâye-i Etfâl Cemiyetleri arasında paylaşılacağına (BCA, 51-0-0-0-2-6-20) ve önceki kurumlara ilaveten Türk Ocakları da dâhil olmak üzere memurların irtibatlarında sakınca olmadığına ve hayır dernekleri olan bu cemiyetlere kırtasiye masraflarında da yardımcı olunmasına dair belgeler vardır (BCA, 51-0-0-0-14-122-5; BCA, 30-18-1-1-28-21-5).

Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nde hizmetleriyle adından söz ettiren başka bir ifadeyle cemiyet tarihinde imzası olan şahısların başında Dr. Fuad Umay gelmektedir. 1885-1963 arasındaki yaşamına oldukça güzel işler sığdıran Umay'ın hayatındaki en önemli iş çocuklara harcadığı mesaidir. Zira Dr. Fuad Umay, Himâye-i Etfâl Cemiyeti denilince akla ilk gelen isimlerdendir. Balkan Savaşları'nda askeri hastanede doktor, Bolu'da Millî Mücadele sürecinde teşkilatçı, TBMM'de siyasetçi kimliğiyle hizmet eden Umay için çocuklara hizmet ilk sıralarda gelmektedir. Dr. Fuad Umay'ın TBMM'ye sunmuş olduğu Kanun Tekliflerinin büyük bir bölümü çocuk ve Himâye-i Etfâl Cemiyeti ile ilgilidir (Deniz, 2019, s. 20).

Himâye-i Etfâl Cemiyeti'ne eğitim yönünden bakan bir yüksek lisans tezinde çocukların korunmasının Cumhuriyet Türkiye'sindeki tarihçesi özetlenmiştir.

Türkiye Himâye-i Etfâl Cemiyeti ülkenin imkânlarını en iyi şekilde kullanarak ülkenin geleceği olan çocukları yasatmak, eğitmek ve üretken hale getirmek için çaba göstermiştir. 1920'li yılların zor şartlarına rağmen kısa sürede şube sayısını ve üye sayısını artıran kurum, halkın yardım ve bağışlarıyla yaşar. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren maddi ve manevi içerikli sosyal hizmetleri planlayan, programlayan, uygulayan, koordine eden ve denetleyen bu kurum, bugünkü Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumunun temelini oluşturur (Delialioğlu, 2009, s. 132).

Himâye-i Etfâl'in hedeflerinin başında tahmin edileceği gibi çocukların barınması, büyümesi, eğitimi ve diğer hususlarda en iyisine ulaşmasını sağlamaktır. Bu niyetlerini, mücadelelerini de çocukların tuttuğu pankartlara özlü bir şekilde yazmışlardır. Hem kartpostal ile hem de çocukların menfaati için düzenledikleri mitinglerde bu sloganlar hatırlatılmıştır. Eklerde yer alan miting fotoğrafı ve 1926 tarihli kartpostalda bahsi geçen sloganlar yer almaktadır. Sloganlar bugün de geçerliliğini koruyor denilebilir. "İstiyoruz" ifadesi ortada ve en önde iken diğer ifadeler şunlardır: "Mütahassis ebeler", "Sağlam ana baba", "Anne ihtimamı", "Temiz ve muntazam gıda", "Hava ve güneş", "Yalnız yatmak", "Bize mahsus bahçeler", "Hürmet", "Sineklerden kurtulmak", "Ana sütü", "Azarlanmamak", "Aile tabibi" ve

“Öpülmemek” (bkz. Ummanel, 2017, s. 249-252).

Türkiye Himâye-i Etfâl Cemiyeti Aksaray Şubesi

Türkiye Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin merkezi Ankara'dır. Cemiyetin kurulduğu ilk yıllardan itibaren güçlendiği, şubelerini artırdığı görülmektedir. 1925 yılı itibarıyla yurt içi vilayet şube sayısı 52 iken merkez şube sayısı 166'dır. Aksaray'ın da yer aldığı listedeki vilayetler şunlardır: Artvin, Ardahan, Adana, Aksaray, Antalya, Aydın, Edirne, Ordu, Erzincan, Erzurum, Ertuğrul, Ergani, Isparta, Eskişehir, Elaziz (Elazığ), İzmit, Bitlis, Bursa, Burdur, Bozok, Bolu, Biga, Tekirdağ, Tokat, Canik, Çorum, Dersim, Denizli, Diyarbakir, Zonguldak, Sinop, Sivas, Siverek, Saruhan, Trabzon, Kars, Kırklareli, Karesi, Kastamonu, Konya, Kırşehir, Kayseri, Gelibolu, Gümüşhane, Çankırı, Kütahya, Giresun, Rize, Mardin, Mersin, Uşak, İstanbul'dur (Sarıkaya, 2005, s. 74).

Aksaraylıların önemsedikleri, sahip çıktıkları cemiyetlerden birisi de Himâye-i Etfâl'dir. Cemiyetin başında yardımseverliğiyle meşhur Eczacı Vasıf Otyam bulunmaktadır. Vasıf Bey'in şahsî gayretleri, sevilen-sayılan bir kişilik olmasından dolayı Himâye-i Etfâl günden güne büyümüştür. Himâye-i Etfâl'in Aksaray şubesinin tam olarak hangi tarihte açıldığı tespit edilememiştir. Ele alınan dönemde Aksaray'ın merkez haricinde iki kazası daha vardır: Şereflikoçhisar ve Arapsun. Koçhisar'da cemiyetin çok üyesi kayıtlıken şube hakkında yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. Arapsun Himâye-i Etfâl Cemiyeti reisi Doktor İbrahim Bey'dir (AVG, 30 Mart 1932, s. 2).

Cemiyetin Aksaray ve kazalarındaki şubeler hakkında en önemli kaynak *Aksaray Vilayet Gazetesi*'dir. 1926-1933 arasında 325 sayı olarak neşredilen gazete yarı resmî bir yapıdadır. Aksaray şehrinin vilâyetliği 1933'te lağvedildikten sonra gazetesi de kapanmıştır ya da kapanmak zorunda kalmıştır. Oldukça uzun bir süre gazete ve dergi yayımlanmadığı için de 1933'ün ikinci yarısından 1966'ya¹ kadar zaman dilimi adeta loşluk içindedir.

Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin Aksaray şubesinden, yöneticilerinden bahsetmeden önce şunu vurgulamak gerekir ki Cemiyet'in idaresine seçileceklerin topluma faydalı kişiler olması çok önemli bir prensiptir (BCA, 490-1-0-1-2-15). Cemiyet'in reisi olan Eczacı Vasıf Bey bir konuşmasında Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin dört çeşit üyesinden bahsetmektedir:

- 1) Aza-yı fahriye (fahri üyeler): Maddi ve manevi büyük yardımı dokunan kimseler
- 2) Aza-yı Faale (aktif üyeler): İdareyi teşkil eden kimseler
- 3) Azalar (üyeler): 1 liradan fazla taahhüdatta bulunanlar
- 4) Muavin azalar (yardımcı/yedek üyeler): Asgari 1 lira taahhüt edenler (AVG, 1 Mayıs 1929, s. 1).

Himâye-i Etfâl ile alakalı ilk haber 20 Nisan 1927 tarihli ve "*Aksaray Kadınlığının Cemiyet Hayatı*" başlıklıdır. Vali Bey'in refikası Saime Ziya Hanımefendi öncülüğünde Aksaraylı kadınların Himâye-i Etfâl çatısı altında kimsesiz şehit çocukları için teşebbüsünden bahsedildiği bu haberden öğrenilmektedir ki hükümet doktoru Hasan Tahsin Bey çok duygusal ve hamasi bir konuşma yapmıştır. Akabinde aynı gün Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin yönetimi de belirlenmiştir (AVG, 20 Nisan 1927, s. 3). Hemen şunu belirtmek gerekir ki gazetenin bazı sayılarında fakir ve zeki çocuklara yardım etmenin önemine vurgu yapılmıştır (AVG, 8 Şubat 1928, s. 1).

¹ 1966'da Hasandağı Gazetesi yayın hayatına başlamıştır. 1980'li yıllarda ve sonrasında başka yerel gazeteler neşredilmiştir.

Tablo:1 Himâye-i Etfâl Cemiyeti Aksaray Şubesi Kadınlar Heyeti (AVG, 20 Nisan 1927, s. 3)

Reis	Saime Ziya Hanım
Reis-i Sâni	Fethiye İbrahim Hanım
Aza	Feride Münir Hanım
Aza	Saadet Hilmi Hanım
Aza	Dürdane Mecid Hanım
Aza	Pakize Hadi Hanım
Aza	Zehra Rıza Hanım
Veznedar	Fehime Mustafa Hanım
Kâtibe	Mukaddes Fehim Hanım

Yine aynı gazetede Himâye-i Etfâl Cemiyeti'ne yardımda bulunan kadınların isimleriyle yaptıkları bağışların olduğu bir liste "*Defaten teberruatta bulunmak suretiyle ibraz-ı hamiyet eden hanımefendilerimizin isimleri*" başlığı altında verilmiştir. Listedeki isimlerden *Naciye Vasıf Hanım* tahmin edileceği gibi -çalışmanın ilerleyen sayfalarında Cemiyet'e ve Aksaray'a hizmetleri anlatılan- Eczacı Vasıf Bey'in eşidir. Toplamda 7870 kuruş yardım yapılmıştır (AVG, 8 Şubat 1928, s. 1).

Tablo:2 Aksaraylı Kadınların Himâye-i Etfâl Cemiyeti'ne Yaptıkları Yardımlar (AVG, 25 Nisan 1928:2).

Himaye-i Etfâl'e yardımda bulunan hanımlar	<i>lira</i>	<i>kuruş</i>
Vali Ziya Bey refikası Saime Hanım	2	
Muhasebeci Avni Bey refikası Mevlüde Hanım	2	
Ticaret Müdürü Hilmi Bey refikası Saadet Hanım	1	
Mebus-ı sabık Vehbi Bey kâin validesi hanım	1	
Alibuçuk-zade Mehmet Bey refikası Sıddıka Hanım	1	
Alibuçuk-zade Kuddusi Bey kerimesi Ayşe Hanım	2	
Alibuçuk-zade Vehbi Bey kerimesi Hanım	2	
Alibuçuk-zade Edhem Bey Bakiye Hanım	3	
Merhum belediye reisi mahdumu Avni Bey refikası Hanım	4	
Şube reisi Sadık Bey refikası Cevahir Hanım	1	
Kondüktör Ömer Bey refikası Bedriye Hanım	1	
Avukat Murtaza Bey refikası Fehime Hanım	3	
Jandarma mülazımı Şahap Bey refikası Hanife Hanım	1	
Aza mülazımı Vehbi Bey refikası Badiye Hanım	1	
Nisari-zade Rıza Bey refikası Hanım	3	
Ürgüplü aşçı Ahmet usta refikası Hanım	1	
Banka müdürü Hilmi Bey refikası Hanım	1	50
Tapu müdürü Şükrü Bey refikası Hanım	1	
Müezzin İbrahim Efendi refikası Hanım	1	
Belediye reisi Hadi Bey refikası Pakize Hanım	1	50
Ateş-zade Sadı Bey refikası Dildare Hanım	2	
Eczacı Vasıf Bey refikası Naciye Hanım	2	
Encümen azasından Halil Bey refikası Emine Hanım	1	
Encümen azasından Halil Bey kerimesi Dürdane Hanım	1	
Mahkeme azasından Salim Bey refikası İfakat Hanım	1	

Banka muhasebecisi Muhlis Bey refikası Şadiye Hanım	1	
Banka evrak mukayyidi Refet Bey refikası Semiha Hanım	1	
Mütekaid-i askeriyeden Ağâh Bey refikası Fahriye Hanım	1	
Müskirat inhisar memuru Ali Rıza Bey refikası Behiye Hanım	1	
Jandarma mülazımı Celal Bey refikası Sadiye Hanım	1	
Sabık mühendis Galip Bey refikası Cemile Hanım	1	
Alibuçuk-zade Hüsnü Bey refikası Sıddıka Hanım	1	
Hacı Osman Bey refikası Cevriye Hanım	1	
Kadı-zade İzzet Bey refikası Feride Hanım	1	
Kondüktör Nusret Bey refikası Bedia Hanım	1	
Makinist Tahir Bey refikası Remziye Hanım	1	
Tüccar Atıf Bey refikası Hanım	1	
Muhasebe-i Hususiye Müdürü Tevfik Bey kerimesi Hanım	1	
Muhasebe-i Hususiye Müdürü Tevfik Bey mahdumu Akşit Bey	1	
Cumhuriyet Mektebi Müdürü Kuddusi Bey refikası Mübeccel Hanım	1	
Mahkeme Başkâtibi Bayram Ali Bey refikası Hanım	1	
Tüccardan Hacı Esat Efendi kerimesi Hanım	2	
Kütüphane memuru Ramazan Bey refikası Vuslat Hanım	1	
Tedrisat müfettişi Mithat Bey validesi Hanım	1	
Tedrisat müfettişi Mithat Bey refikası Hanım	1	
Encümen kâtibi Mehmet Bey refikası Hanım	1	
Jandarma Bölük Kumandanı Nusret Bey refikası Hanım	1	
Tütün inhisar memuru Rusuhi Bey refikası Hanım	1	
Tütün inhisar memuru Rusuhi Bey kerimesi Nebahat Hanım	1	
Baytar müfettişi Hüsnü Bey refikası Hanım	1	
Sabık muallim[e] Sabriye Hanım	1	
Mütekait Yüzbaşı Hakkı Bey refikası Hanım	1	
Mühendis Ragıp Kemal Bey mahdumu Fazıl Bey	1	
Telgraf ve Posta Müdürü Şakir Bey refikası Fatma Hanım	1	
Raşit Efendi refikası Heymune? Hanım	1	
Tahsildar Memduh Efendi refikası Hanım	1	
Jandarma mülazımı Ali Rıza Bey refikası Ayşe Hanım	1	
Muallim Hasan Bey refikası Hanım	1	
Dava vekili Hasan Bey refikası Zehra Hanım	1	
Sandık emini Tahsin Bey refikası Hanım	1	
Eşmekaya Muhtarı Hacı Bey refikası Hanım	1	
Şirket ustası Yakup Efendi refikası Hanım	1	
Tekeli-zade Yakup Efendi refikası Hanım	1	
İmaretli Mehmet Efendi validesi Hanım	1	
İmaretli Mehmet Efendi refikası Hanım	1	
Ziraat müdürü Saib Bey refikası Hanım	1	
İşkân memuru Rıza Bey refikası Zehra Hanım	1	
Zafer Mektebi Müdürü Osman Nuri Bey refikası Nesime Hanım		50
Hükümet tabibi Ferit Bey refikası Hanım		50
Mühendis Galip Bey refikası Hanım	1	
Orta Mektep talebesinden Sahire Hanım		50
İcra memuru Tahsin Bey refikası Hanım	1	

Belediye kailesi? HAdiye? Hanım	1	
Muallim Ahsen Hanım		50
Hazine vekili Tefvik Bey refikası vekilini Hanımlar	1	
Tedrisat müfettişi Halil Bey refikası Hanım		50
Tüccardan Hacı Besim Efendi refikası Hanım		50
Mütekait tabur kâtibi Rıza Efendi refikası Hanım		50
Avukat İzzet Bey refikası Ümmühan Hanım	1	
Veysel ağa-zade Hicabi Bey refikası Hanım	1	
Osman Bey-zade Fuat Bey refikası Hanım		50
Jandarma başçavuşu Nihat Efendi refikası Nefise Hanım		50
Kozana mübadil muhacirlerinden dul Saime Hanım		50

Çocuklara yardım yapılması ve yapılan yardımların Cemiyet'e ulaştırılması önemli bir iştir. Bunun için pek çok kişi adeta seferber olmuştur. 1931 Ekim'indeki bir haberde "Fakir Çocuklara Yardım" başlığı altında Himâye-i Etfâl Cemiyeti tarafından çocuklara ve cemiyete yapılacak yardımlar konusunda toplantı yapılmıştır. Himâye-i Etfâl'e herkesin destek olması kararlaştırılırken, cemiyete bağış ve yardımlar için üç ayrı heyet belirlenmiştir. *Hanımlar Heyeti* muallimelerden (kadın öğretmenlerden) oluşmuştur: Malike, Mediha ve Kadriye hanımlar kadınların vereceği bağış ve yardımı toplamakla görevlidir. *Halk Heyeti*: Müftü Sadık Efendi, Gazi Mektebi başmuallimi Mustafa Naci ve Zafer Mektebi başmuallimi M. Emin Beyler halkın vereceği bağış ve yardımları toplamakla görevlidir. *Memur Heyeti*: Matbaa müdürü Rıza Bey ve İlk Tedrisat Müfettişi Turgut Bey ise memurların vereceği yardım ve bağışları toplayıp Cemiyet'e teslim etmekle görevlendirilmiştir. Heyetler oluşur oluşmaz hemen faaliyete başlamışlardır. 1929'da dünyanın tamamına yakını sarsan ekonomik bir kriz vardır ve etkisi hemen geçmemiştir. 1929'da Amerikan Borsası'nın çökmesiyle başlayan kriz kısa sürede Avrupa'ya ve endüstriyel ilişkilerin hâkim olduğu diğer bütün bölgelere sıçramış, bu krizden genç Türkiye Cumhuriyeti de etkilenmiştir (Turhan, 2007, s. 82).

Cemiyet üyeleri ilk iş olarak Aksaray merkezde orta ve ilk mektepte yardıma muhtaç olan 300 öğrenciye elbise konusunu halletmek istemişlerdir. Bunun için 100 kat elbise, 100 çift ayakkabı ısmarlanmıştır. Cumhuriyet Bayramı'na bunların yetiştirilmesini istemektedirler. Ki, bayramda yeni elbiselerle çocukların sevindirilmesi hedeflenmiş (AVG, 21 Teşrinievvel 1931: 1). 1932'deki 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı öncesinde yine çocukların elbise ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. 175 çocuk için elbise ısmarlanmıştır (26 Birinciteşrin 1932, s. 2).

Böyle bir zamanda Aksaraylılar ellerinden geldiğince kimsesiz, fakir çocuklar için maddeten ve manen destekte bulunmuşlar ve Cemiyet'e para yardımında bulunmuşlardır. Destek olanlara teşekkür edilirken

...muhterem memurin ve Aksaray halkına, esnaf ve tüccarları bizzat dolaşarak iane dercinde bulunan muhterem Müftü Sadık Efendi ile başmuallim Mustafa Naci, M. Emin ve müsamerede fedakârâne muavenette bulunan başmuallim Osman Nuri Beylere, evleri dolaşarak iane toplayan Kadriye, Malike ve Mediha hanımefendilere, müsamerede Cemiyet lehine fedakârlıkta bulunan Refik Bey Kumpanyası'na aleni şükranlarımızı sunarız ifadeleri tercih edilmiştir (AVG, 28 Birinciteşrin 1931: 2). 1931 yılının sonunda Cemiyet'in yapacağı toplantıya yardımda bulunan memurlar, esnaflar davet edilmiştir (AVG, 30 Kânunuevvel 1931, s. 4).

Cemiyete sağlanan gelirlere

1927 yılında, Haziran'ın 17'sinde Karasu Mevkii'nde başlayacak İlkbahar At Koşusu'ndan elde edilecek gelirin bir kısmının Himâye-i Etfâl ve Tayyare Cemiyeti'ne (AVG, 8 Haziran 1927:

3) aynı yılın Ekim'in 15'inde yapılacak yarışın gelirinin bir kısmının ise Himâye-i Etfâl ile birlikte Türk Ocağı'na verileceği öğrenilmektedir (AVG, 14 Eylül 1927 s. 4). Sinema işletmesinin gelirinin bir kısmı da Himâye-i Etfâl Cemiyeti'ne verilmektedir (AVG, 13 Mayıs 1931: 3). Zekât ve fitrelerin verileceği kurumlardan birisi de Himâye-i Etfâl Cemiyeti olduğundan böyle bir gelirden de bahsedilebilir (AVG, 3 Şubat 1932, s. 2). Yardım pulları ve tebrik kartları satışlarından da kâr elde edilmiştir (Tekeli, 2008, s. 57).

23 Nisan'da bayram sonrası yayımlanan gazetede Himâye-i Etfâl önderliğinde rozet satıldığı ve 25 lira 90 kuruş hasılat elde edildiği kayıtlıdır. Cömertliğiyle bilinen mebus Vehbi Bey de 100 lira yardımda bulunmuştur. Bu yardımseverlik için Aksaray Maarif memuru Hakkı, Vehbi Bey'e alenen teşekkür etmiştir (AVG, 27 Nisan 1927, s. 1). 23.10.1933 tarihli belgede, Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nce Almanya'dan 300 adet madeni rozet getirilmesiyle alakalı bilgi bulunmaktadır (BCA, 30-18-1-2-40-74-14). Bu rozetlerden Aksaray'a ya da başka yere gönderilen var mıdır tespit edilememiştir.

*Aksaray Vilayet Gazetesi'*nde çocukların faydasına pek çok haber mevcuttur. Dönemin en önemli eğlencelerinden, sosyal etkinliklerinden birisi şüphesiz tiyatrodur. Bir haberde "*Himâye-i Etfâl'in mekteplerde iâşe ve ilbas ettirdiği bîkes çocuklar menfaatine yarın akşam Cumhuriyet Mektebi'nde bir müsamere verilecektir. Fakir ve kimsesiz çocuklarımızın muavenetine koşmak hepimizin borcu olduğu için muhterem halkımızın müsamereye seve seve iştirak edeceğini ümit ediyoruz*" denilmektedir (AVG, 4 Nisan 1928, s. 1).

1928 Kasım'ında Himâye-i Etfâl Cemiyeti yararına olacak müsamere şöyle duyurulmuştur: "*Cuma günü öğleden sonra hasılatının en çoğunu Himâye-i Etfâl Cemiyeti ne terk etmek üzere Şenyuva Spor Kulübü tarafından Cumhuriyet mektebinde gayet güzel ve istifadeli bir müsamere verilecektir genç sporcularımızın kuvvetlendirilmesi ve bilhassa yetimlerimize muavenet için bu müsamereye iştirak hepimize borçtur*" (AVG, 7 Teşrinisani 1928, s. 3).

30 Ağustos 1929'daki Zafer Bayramı'nın kutlanmasında bir müsamere düzenlenmiştir. Habere göre 30 Ağustos Zafer ve Tayyare Bayramı'nda Vali Yusuf Ziya Bey rahatsız olduğu için bayram Mektupçu Hilmi Bey'in başkanlığında Askerlik Şubesi'nde kutlanmıştır. Elektrikle tenvirat ve tezyinat ile fener alayı yapıldıktan sonra Himâye-i Etfâl Cemiyeti menfaatine cambaz müsameresi seyredilmiştir. Himâye-i Etfâl Cemiyeti menfaati için verilen bu müsamereden safi olarak 72 lira 98 kuruş hasılat temin edilmiştir (AVG, 4 Eylül 1929, s. 1).

Cemiyete maddi katkı sağlaması için balolar tertip edilmiştir. Bu baloların daha gösterişli olması için de elden gelen gayret gösterilmiştir. Aksaray'da olmayan ve ihtiyacı hissedilen malzemeler başka yerlerden temin edilme yoluna gidilmiştir. 1929 Ekim'indeki balo için Konya'ya levazım tedarikine gidilmiştir (AVG, 29 Birinciteşrin 1929, s. 2). Cemiyetin bu gayretleri takdir görmüştür. Vali olmadığında vekâlet eden Mektupçu Hilmi *Aksaray Vilayet Gazetesi'*nde "Teşekkür" başlığı altında bir ilan verdirmiştir (AVG, 20 İkinciteşrin 1929:2). "*Vilâyetimizde müteşekkil cemiyetler arasında bu sene en ziyade faaliyet gösteren Himâye-i Etfâl şubemizin müteşebbis ve faal reisi eczacı vasıf ve veznedarı Ali Ulvi beylere beyanı teşekkür ederken milli, vatani cemiyetlerimizin aziz mümessillerinin her gün daha mütegayit bir iman ve kuvvetle sarfı mesai etmelerini bilhassa temenniye şayan bulurum*".

*Aksaray Vilayet Gazetesi'*nde "*Himâye-i Etfâl Menfaatine Tiyatro*" başlığı altındaki haberde Halk Tiyatrosu'nun bir oyunundan bahsedilmektedir (AVG, 20 İkinciteşrin 1929, s. 2).

23 Ekim 1931 akşamında Himâye-i Etfâl Cemiyeti menfaatine olmak üzere tiyatrodaki fevkalade zengin bir müsamere verileceği haberi bulunmaktadır (AVG, 21 Teşrinievvel 1931,s. 3). Gazetenin bir hafta sonraki nüshasında "Müsamere Parlak Oldu" başlığı altında Himâye-i Etfâl menfaatine verilen müsamerenin pek parlak ve samimi olduğu, toplanan 91 liranın 61 lirasının Cemiyet'e verildiği yazmaktadır (AVG, 28 Birinciteşrin 1931, s. 2).

23 Nisan Çocuk Bayramları ve Türkiye Himâye-i Etfâl Cemiyeti

23 Nisan 1928'de yayımlanan *Aksaray Vilayet Gazetesi* bu sayısını "Fevkalade Nüşha" olarak çocuklara armağan etmiştir. "Bugün sevgili yavrularımızın bayramı olduğu için gazetemizi fevkalade olarak çıkarıyoruz. Bu nüshamızın bedeli 10 kuruştur. 7.5 kuruşunu Himâye-i Etfâl Cemiyeti'ne vereceğiz. Bu nüshamızı memnuniyetle alacağınızı ve bildiklerinize aldıracağınızı kuvvetle ümit ediyoruz" diyerek ithaf ettiği nüshanın tamamı çocuklara yöneliktir. Çocuklar için hazırlanan programın maddelerinden biri "Kırda Himâye-i Etfâl Merkezi tarafından yetim çocuklara ziyafet, müsabakada kazanan mini minilere mükâfatlar verilecektir" şeklindedir. Kırda yapılacak oyun programı şöyledir:

Bayrak koşusu, patates yarışı, çuval yarışı, hareket-ı bedeniye, voleybol müsabakası, elma yarışı, atlamalar, yüksek atlama, üç adım uzun atlama, bir adım uzun atlama, mukavemet yarışı, yumurta yarışı, top baştan-elden ele koş başa binsin, iğne yarışı, top bacak arasından tek sıra derin kolda iken arkaya doğru muntazam bir surette götürülmesi, güreşler, halat, sürat koşusu, kırmızı-beyaz, esir almaca, eş yetiş, uçurtma müsabakası, sıçra kurtul, ip atlama müsabakaları (çift ve tek iple), nişan atma müsabakası.

Ayrıca, "oyun aralarında ilkbahara ait müsait vakit buldukça şarkılar söylenecektir" notu da eklenmiştir (AVG, 23 Nisan 1928, s. 4).

1929 yılının 23 Nisan Bayramı'nda çıkan gazetede çocukların yarınlar için ne kadar önemli olduğu ve yarınlara sahip çıkılması gerektiği vurgulanmıştır (AVG, 23 Nisan 1929, s. 1). Yine bu gazeteden Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin Cumhuriyet Mektebi'nde zengin bir müsamere düzenlediği öğrenilebilir. "Muhterem Katil" isimli piyesten elde edilen 150 lirayla 30 öğrenci (20'si erkek 10'u kız) giydirileceği yine bu haberde kayıtlıdır (AVG, 23 Nisan 1929, s. 2).

Bir hafta sonraki gazetede Himâye-i Etfâl Cemiyeti Reisi Vasıf Bey çocuklar için gayret gösterenlere teşekkür etmiştir (AVG, 1 Mayıs 1929, s. 3). Cemiyet sadece 23 Nisan haftasında değil, senenin başka günlerinde de Himâye-i Etfâl Cemiyeti yararı için tiyatro faaliyetleri organize etmiştir (AVG, 20 İkinciteşrin 1929, s. 2). Yukarıda da izah edilmeye çalışıldığı gibi Çocuk Bayramı ile Himâye-i Etfâl birebir ilişkilidir. Çocuk Bayramı için yapılan kutlamalarda cemiyetin başkanı Vasıf Bey çok gayret göstermiştir (AVG, 1 Mayıs 1929, s. 1).

1930 senesinin 23 Nisan Bayramı için *Aksaray Vilayet Gazetesi*'nin tercih ettiği başlık "Çocuk Bayramı ve Haftası Neşeli Geçti" olmuştur. Ülkenin her tarafında olduğu üzere Aksaray'da da Çocuk Bayramı ve Türk'ün tekrar yeni doğuş tarihinin kutlandığı ve pek neşeli geçtiği yazılıdır. Çocuk Bayramı Haftasının ilk gününde Aksaray Belediyesi'nin güney tarafında (Aksaray Valiliği ile Belediye arasındaki yol) tak kurulduğu ve bu takım da öğrenciler tarafından süslendiği kayıtlı olan haberde ayrıca manda arabasının çok güzel şekilde süslendiği de yazılıdır. Halkın katılımı çok yüksek olmuştur. Askeri ve sivil memurlar, tüm okullar ve öğrenciler süslenen bu takım yakınında toplanmışlardır. Dönemin protokol üyeleri konuşmalar yapmıştır. Vali Yusuf Ziya Bey çocukların bayramını kutladıktan sonra o günlerin en iyi hatiplerinden olan Doktor Tahsin Bey hararetle ve ateşin bir konuşma yapmıştır. Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin amacını, 23 Nisan Çocuk Bayramı'nın önemini anlattıktan sonra bilhassa Himâye-i Etfâl'e karşı vicdanî, insanî, millî vazife ve borçların ne olduğunu izah etmiştir. Tüm ülkelerin, medeniyetlerin ittifak ettiği gibi Türkiye'de de çocuklara temiz yer, temiz gıda, temiz bakım, temiz bahçe, temiz muhit sağlamanın mecburiyetini anlatmıştır. Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin ciddi anlamda önemsenmesi gerektiğini vurguladıktan sonra Himâye-i Etfâl Cemiyeti Aksaray Şubesi'nin reisi Vasıf Bey de yavruların bayramına iştirak eden zevata teşekkür etmiştir. Kimsesiz çocukların herkesin çocuğu olduğunu, bu çocukların her türlü desteği hak ettiğini, yardımların artarak devam etmesini rica etmiştir. Merasimden sonra şehir merkezindeki

okullar ziyaret edilmiştir. Günün gecesinde ise fener alayı düzenlenmiştir. Bütün hafta müddetince muhtelif eğlenceler yapılmış ve müsamereler tertip edilmiştir (AVG, 30 Nisan 1930, s. 1). Bu etkinliklerde çocukların tezahüratından, yapılan konuşmalardan etkilenen Aksaray Vilayeti Jandarma Merkez Karakol Komutanı Arapsunlu Ahmet Hamdi Çavuş maaşının az olmasına rağmen ayda 1 lira bağış yapacağını Vasıf Bey'e bir tezkereyle bildirmiştir. Aksaray Vilayet Gazetesi de bu haber için "Hamiyetli Bir Jandarma" başlığını tercih etmiştir (AVG, 30 Nisan 1930, s. 3). Ayda 1 lira bağış yapanların Cemiyet'in azalığına kabul edildiği yine gazeteden öğrenilmektedir (AVG, 7 Mayıs 1930, s. 2).

1931 senesinde de başta Vasıf Bey'in ve diğer emektarların gayretleriyle 23 Nisan haftası verimli bir şekilde değerlendirilmiştir (AVG, 6 Mayıs 1931, s. 4). Cumhuriyet Mektebi'nden 7-8 yaşlarındaki Nusret isimli çocuk Himâye-i Etfâl'in ve bu cemiyete yapılacak yardımların önemi hakkında konuşma yaptıktan sonra kumbarasından çıkardığı parayı cemiyete bağışlamıştır. Buradaki mesaj net ve derindir: Hem çocuk olmasına rağmen harçlıklarından biriktirdiğiyle yardımda bulunabiliyor hem de kumbarasından çıkarılan para herkese tasarrufu bir daha hatırlatıyor. Aynı senenin Ekim'inde Himâye-i Etfâl Cemiyeti Aksaraylılara yardımlarından dolayı alenî teşekkür etmiştir. Bu ifadeler ve isimleri aynen şöyledir:

Şu dar ve buhranlı zamanda bî-kes ve fakir yavruları düşünerek cemiyete yardımda bulunan muhterem memurun ve Aksaray halkına, esnaf ve tüccarları bizzat dolaşarak iane dercinde bulunan muhterem Müftü Sadık Efendi ile başmuallim Mustafa Naci, M. Emin ve müsamerede fedakarane muavenette bulunan başmuallim Osman Nuri beylere, evleri dolaşarak iane toplayan M. Kadriye, Malike ve Mediha hanımefendilere, müsamerede Cemiyet lehine fedakârlıkta bulunan Refik Bey kumpanyasına alenî şükranlarımızı sunarız (AVG, 28 Teşrinievvel 1931, s. 2).

Gazetenin aynı sayısında "Müsamere Parlak Oldu" başlığı altında Himâye-i Etfâl Cemiyeti yararı için yapılan etkinlikteki yardımı da ayrıca yazmışlardır. Bu müsamereden Cemiyet'in hissesine 61 lira düşerken bunun 1960 kuruşunun Belediye Reisi Hadi Bey tarafından tiyatrodan toplandığı belirtilmiştir. Hadi Bey'in ayrıca CHF namına 20, kendi namına da 10 lira ve toplamda 91 lira verdiği de vurgulanmıştır (AVG, 28 Teşrinievvel 1931, s. 2).

1932'deki bayramda da Himâye-i Etfâl Cemiyeti kimsesiz çocuklara sahip çıkılması gerektiğini nutuklar haricinde tören alanında yeni elbiseleriyle halkı selamlayan çocuklarla göstermiştir. "Millî Hâkimiyet Bayramı Tezahüratla Kutlandı" başlıklı yazı/haberde Türkiye'nin her tarafında olduğu gibi 23 Nisan dolayısıyla çocuk haftasının Aksaray'da da tezahüratla kutlandığı okunmaktadır. Saat dokuzda Orta Mektep bahçesinde toplanan mektepliler, Gazi ve Cumhuriyet caddelerinden geçerek belediye ile Ulu Cami arasındaki alana gelmişlerdir. İlk önce Orta Mektep Müdürü Seyfettin Bey ve Memleket Hastanesi Başhekimi Dr. Tahsin Bey konuşma yapmışlardır. Bazı öğrenciler de daha evvelden hazırladıkları konuşmalarını tamamladıktan sonra Himâye-i Etfâl Cemiyeti Aksaray Şube reisi Vasıf Bey hitap etmiştir. Konuşmasında 1932 senesinde geçen seneye göre daha fazla yardım olduğunu, daha fazla fakir ve kimsesiz çocuğun sevindirildiğini memnuniyetle belirtmiştir. Fakat bu yardımların ziyadeleşmesinin, Cemiyet'e daha çok vatandaşın üye olmasını rica etmiştir. Son olarak da Aksaray Valisi Yusuf Ziya Bey kısa bir konuşma yapmıştır. 23 Nisan'ın ne demek olduğunu, tarihi önemini izah ettikten sonra yarının büyükleri olan bugünkü yavrulara yapılacak yardımın ve himâyenin nasıl olacağını anlatmıştır. Program sonrasında tüm öğrenciler disiplin içerisinde yürüyerek okullarına dönmüşlerdir. Bugünkü tabirle protokol üyeleri, toplumun önde gelenleri akşama kadar okullarda öğrencileri ziyaret etmişlerdir. Gece fener alayı yapılmış ve Cumhuriyet Mektebi tarafından Orta Mektep konferans salonunda müsamere verilmiştir (AVG, 27 Nisan 1932, s. 1)

İzmir depremedeleri için yapılan yardımlar

31 Mart 1928'de meydana gelen İzmir depreminden² çok kısa bir süre sonra Aksaraylılar da zor durumdaki kardeşlerine yardım etmek için müsamere düzenlemişlerdir. "Galeyân-ı Hamiyet" başlığı altındaki haberde altı gün evvelinde belediye gazinosunda Himâye-i Etfâl menfaatine bir müsamere düzenlendiği ve Eczacı Vasıf Bey'in ateşin bir konuşma yaptığı kaydedilir. Bu yardımın amacı İzmir depremedelerine yardım edebilmektir. Haberde belirtildiğine göre on dakikada 824 lira bağış yapılmıştır. Haberdeki "Mini mini yavrular bile yardım edebilmek için çok samimi davranmışlardır" ifadesinden zor durumdaki kardeşleri için elinden geleni yapanların samimi ortamı tahmin edebilir (AVG, 11 Nisan 1928, s. 3).

Gazetede haberler arasında çocuklar için yemek ricasında bulunulduğu da kayıtlıdır. "23 Nisan'da Başlayacak Çocuk Haftasında" başlıklı haberde bu özel gün ve devam eden haftada kimsesiz çocukların daha çok hatırlanması için çalışmalar yapılmıştır. "Her lokanta sahibi her gün Himâye-i Etfâl'e bir ekmek parası verecek olursa gıdasız yavruların midesine sıcak yemek girecektir. Her fırsatta memlekete en büyük hizmeti yapmaktan çekinmeyen muhterem esnafın Himâye-i Etfâl'den de bu yardımı esirgemeyeceğinden eminiz" (AVG, 10 Nisan 1929, s. 2).

Himâye-i Etfâl Cemiyeti Aksaray Şubesi Reisi Eczacı Vasıf Bey

Ele alınan dönemde, Cumhuriyetin ilk yıllarında Himâye-i Etfâl Cemiyeti Aksaray Şubesi ile birlikte akla gelen Eczacı Vasıf Otyam'ın³ mevcut belge ve bilgilere göre tanıtılmasının isabetli olacağı düşünülmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Aksaray'ın eczacısı Vasıf Otyam'dır. Vasıf Bey'den önce Yuvanaki adında bir Rum eczacı, onun gitmesinden sonra da Mümtaz Bey hizmet etmiştir (Perek, 1998, s. 29-30). Vasıf Bey, Aksaray'da uzun bir süre tek eczacıdır (Mektupçu, 1931: 21).

1297'de (1881/82) İstanbul'da doğan ve 1960'da yine İstanbul'da vefat eden Vasıf Bey Yemen'de 12 yıl boyunca savaşıyor, İstiklal Harbi'ne de katılmış bir askerdir⁴. Konya 2. Ordudan emekli olduktan sonra eczacılık yapmaya başlamıştır.

Kurtuluş Savaşı sonrasındaki günlerde Konya'ya, Aksaray'dan heyet gelir; "bizim bir eczanemiz var, gelin başına geçin, çalıştıkça ödersiniz borcunuzu" diye teklifte bulunurlar. Vasıf Bey de kabul eder ve askerlikten emekli olarak Aksaray'a gelmiştir (Yalçın, 16 Ağustos 2015). Aslen İstanbullu (Kuruçeşme) olan Vasıf Bey'in ilk eşi veremden dolayı perişanken haber alır ama Yemen'den İstanbul'a gelene kadar iki ay geçmiştir. Bu sürede eşi vefat ettiği için tekrar Yemen'e döner ve Beyşehirli Kolağası Osman kızı Naciye Hanımla evlenmiştir. Bu evlilikten Nedim (1919-2008), Nusret (1922-2015), Sevim (1925?-2015), Fikret (1926-2015) ve Neşecan (?-2014) isimli çocuklar dünyaya gelmiştir (Yalçın, 16 Ağustos 2015).

Vasıf Bey'in hem Aksaray Vilayet Gazetesi'ndeki haberlerden hem de eski fotoğraflardan oldukça sosyal birisi olduğu anlaşılmaktadır. Türk Ocağı'nın azalarındandır (AVG, 25 Nisan

² Türkiye'nin birinci derece deprem kuşağı içindeki kentlerinden olan İzmir ve yakın çevresi tarihsel dönemde birçok yıkıcı depreme sahne olmuştur. Bu depremlerden biri de, 31 Mart 1928 Cumartesi günü saat 02.27'de meydana gelen ve 6.5 büyüklüğünde olan depremdir. 50 kişinin yaşamını yitirdiği depremin merkezi Torbalı'dır. Binlerce vatandaşın evsiz kalmasına neden olan deprem, tarih boyunca bölgenin ticaret merkezi olmuş İzmir kentinde de ağır hasar yaratmıştır (Tinal, 2009: 2229).

³ Soyadı hususunda ilginç bir hikâye vardır. "Refik Saydam bir gün Aksaray'a gelir; arkadaşını ziyaret eder. "Artur" soyadını aldığını öğrenince şaşırır. Eczacı Vasıf müziğe tutkundur; bir oğlu Nedim; nefesli ve telli sazlar; diğer oğlu Nusret; keman çalıyor. Eczacı Vasıf Arapça ve Fransızca biliyor; Almanca'yı da anlıyordu! "Ar"; sanat ve "tur" da tavaftı; "Artur" ise sanat tavaftı!". Fakat eczacı olan Vasıf Bey ilaç yaparken otlardan istifade ettiği için Vasıf Bey'e "Otyam" soyadı tavsiye edilir (Yalçın, 16 Ağustos 2015). Vasıf Bey ile arkadaş olan Refik Saydam'ın teklifidir bu. Belki de ısrarıdır.

⁴ 28 Mart 2020'de Vasıf Bey'in torunu Elvan Baransel ile yapılan görüşmesinde rütbesinin albay olduğunu belirtmiştir. Soner Yalçın, Vasıf Bey'in rütbesi için mülazım-ı evvel yani teğmen yazmaktadır.

1928: 3). Aksaray'da açılan Halkevi'nin temsil şubesinin iki azasından birisi yine Eczacı Vasıf Bey'dir (AVG, 11 İkincikanun, 1932, s. 3). Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin uzun dönem başkanlığını yürüten Eczacı Vasıf Bey çok hareketli ve neşeli birisidir. 1933'te yapılan 23 Nisan kutlamalarında eğlencenin bir noktası da Eczacı Vasıf Bey'in Halk Eczanesi'dir (AVG, 18 Nisan 1933, s. 6). Cumhuriyet Sineması bir müddet İl Özel İdaresi tarafından işletildikten sonra ihaleyle Eczacı Vasıf'a devredilmiştir. Vasıf Bey, aynı zamanda Hilal-i Ahmer'in de başkanı hayırsever bir kişidir. Vasıf Bey önceleri sinemadan elde edilen gelirlerin büyük bir kısmını Himâye-i Etfâl ve Hilal-i Ahmer'e aktarırken, daha sonraları gelirlerin tamamını bu cemiyetlere bağışlamıştır (Tekeli, 2009). Sıhhat ve İctimai Muavenet Müdürü Şükrü Bey, Aksaray Memleket Hastanesi'ne 25 adet beyaz emaye kapaklı tükürük hokkası hediye eden Aksaray Halk Eczanesi sahip ve mesul müdürü Eczacı Vasıf Bey'e alenen teşekkür etmiştir (AVG, 18 Eylül 1929, s. 3). Şükrü Bey'in bu teşekkürüne kayıtsız kalmayan Aksaray Vilayet Gazetesi de bir yazıyla Vasıf Bey'e müteşekkir olduklarını belirtmişlerdir.

Memleketimizin her tarafından hamiyetli halk tarafından hastanelere yatak, karyola, yemek takımı, koyun, yağ, pirinç, çamaşır, vesaire teberru edilir. Mektep ve hastanelere teberru ve yardım insanî ve içtimaî bir vazifedir. Avrupa'daki zengin ve fakat hamiyeti adamlar bütün masrafları kendilerine ait olmak üzere mektep ve hastaneler açarlar. Büyük ve mühim masraflara katlanırlar. Az zaman sonra vatanımızda da zenginlerimizin böyle yapacaklarına şüphesizdir ki eminim. Aksaray'ımızda 5-6 ay evvel açılan hastaneye ilk hususî muaveneti muhterem Eczacı Vasıf Bey'den görüyor. Vasıf Bey kardeşimizin milli, vatani ve içtimai teşekküllerimize daima her vesile ile muavenet ettiğini görüyorum. Bu hamiyetli kardeşimize biz de teşekkür ederiz. Çok zengin olmayan ve fakat yardım etmesini bilen ve her vesile ile yardımı düşünen Vasıf Bey'in bu muaveneti bittabi kâfi gelmez. Gönül arzu eder ki daha çok zengin olan hamiyetperver halkımız daha esaslı yardımlar yapsınlar. Şimdilik hastane ve mektep yaptırmak ve açmak gibi büyük fedakârlıklara katlanamıyorsak da mevcut hastane ve mekteplerimize mümkün olan yardımı yapmalıyız. Hamiyetsever zenginlerimizin bu işlerde de yardımlarının ibzalını temenni ederiz (AVG, 18 Eylül 1929, s. 3-4).

Cumhuriyetçi bir şahsiyet olan Vasıf Bey, Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatından sonra Ulu Cami ile belediye arasındaki meydanda bir konuşma yapmıştır. 11 Kasım 1938'de Aksaray meydanında yapılan törende en can alıcı konuşmayı Eczacı Vasıf Bey'in yaptığı o tarihte ilkokulda öğrenci olan Fazilet Berksoy'dan öğrenilmektedir. Yine Berksoy "Atatürk'ün vefatından bir gün sonra meydanda yapılan konuşmalar esnasında Vasıf Bey ağlarken saçlarını da yoluyordu, hiç unutamıyorum bu sahneyi" diye eklemektedir (25.04.2014 tarihli görüşme).

SONUÇ

Özellikle fakir ve kimsesiz çocukların korunması sadece devletlerin değil insanların da ferdî bir mükellefiyetidir. Türklerin tarihinde de çocukların korunmasıyla alakalı farklı ve örnek hadiseler vardır. Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu olarak bilinen Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin hikâyesi kısa değildir. 1910'lu yılları savaşa geçiren Anadolu'nun son mücadelesi Kurtuluş Savaşı'dır ve bu savaş kazanılmıştır. Türk Milleti kendini yetiştirmiş kaliteli nüfusun çoğunu kaybetmiştir. Bu yitiklerden geriye kalan çocuklar da hem devletin hem milletin emaneti olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk sosyal hizmet kurumu olan Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin Aksaray Şubesi teşkilatlanmasını diğer vilayetlerle neredeyse eş zamanlı yapmıştır. Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin Aksaray Şubesi hakkında bilgi kaynağı özellikle *Aksaray Vilayet Gazetesi*'dir. 1926 Ekim'inde yayımlanmaya başlanılan gazete 1933'te kapanmak zorunda kalmıştır. Aynı yıl çıkarılan bir kanunla Aksaray'ın vilayetliği lağvedilmiştir. Aksaray'ın haber kaynağı olan ve cumhuriyetin ilk yıllarında Aksaray'ın

hafızası gazete kapandıktan sonra şehir adeta karanlığa gömülmüştür. 1933'ten sonraki yıllarda başta Himaye-i Etfâl Cemiyeti olmak üzere şehirden haber yok gibidir. Niğde'ye bağlanmış olan Aksaray kazası hakkındaki çok az bilgi kıvrıntısı içerisinden ancak yukarıdaki tespitler yapılabilmektedir. 1926-1933 arasındaki haberler ışığında şu rahatlıkla söylenebilir ki Aksaray'da fakir ve kimsesiz çocukların barınması, yemesi-içmesi ve en iyi şekilde eğitim alabilmesi için Aksaraylılar ellerinden geleni yapmıştır. Aksaray'daki önemli cemiyetlerden olan Himaye-i Etfâl'in daha etkili olabilmesi için toplumun her kesiminden insanlar gayret göstermiştir. İyi niyetli ve gayretli insanlardan biri olan ve Cemiyet'in başkanlığını yapan Eczacı Vasıf Bey'in hizmetleri takdire şayandır. Sonraki dönemlerde elbette kurum için çalışanlar oldu ama Ömer Kâşif Nalbantoğlu (1901 Bulgaristan-1978 Aksaray) kimsesiz çocuklar için ciddi anlamda fedakârlık yapanlardan birisidir.

Ne yazık ki Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Aksaray İl Müdürlüğü'nün internet sitesinde (<https://www.ailevecalisma.gov.tr/aksaray>) Himaye-i Etfâl Cemiyeti Aksaray Şubesi hakkında kısacık bir bilgi bile bulunmamaktadır. Halbuki Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti Aksaray Şubesi'nin kuruluşundan günümüze tarihçesinin Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Aksaray İl Müdürlüğü'nün internet sitesinde yer alması kurumsallık ve kadirşinaslık adına önemlidir.

SUMMARY

When it comes to the institution that protects children in Turkish history, Himaye-i Etfâl, whose current name is the Child Protection Agency, is undoubtedly. The Turks lived in an accelerated way at the end of the 19th century and the end of the 20th century. The Turkish Nation remained in speed and sadness in this process. As a result of the wars that started with Tsarist Russia and Greece at the end of 1800s, the balance of the Ottoman Empire was deteriorated well. In the early 1900, domestic politics became even more intricate. There are still incidents that cannot be understood or resolved. II. Declaration of the Constitutional Monarchy, the abolition of Abdulhamid, the World War I and the War of Independence, right after the Tripoli and Balkan Wars. Under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk, came out of a very important struggle with victory and pride. The early 1920s were still very active and difficult, but still tomorrow, that is, children were considered. Because most of the grown population lost in the war. The republic, declared in 1923, is also the beginning for children. The story of the Himâye-i Etfâl Society, founded in 1921, is very important.

It is recorded in the document dated 26.11.1921 that the Himâye-i Etfâl Society, which is located in Ankara, is in the public interest. Following the declaration of the Republic and the successful struggle from the National Struggle, ensuring that children do not die and survive from hunger, poverty and neglect has been the primary policy of children. For this purpose, Himâye-i Pediatric Society, the new name with Turkey Child Protection Agency's activities are supported by central government. In a document belonging to 1925, it was mentioned that zakat was given to Himâye-i Etfâl Society and aid was given by the mufti.

In his words, in the Himâye-i Etfâl Society, he is one of the signatories who made his name. The most important work in Umay's life, which fits very well in his life between 1885-1963, is the work he spent on children. Because Dr. Fuad Umay is one of the first names that comes to mind when it comes to the Himâye-i Etfâl Society.

The roots of institutionalized society during the late Ottoman period extends to the Republic of Turkey. Especially one of the branches of the Himaye-i Etfâl Cemiyeti, which has accelerated its organization since the first quarter of the 20th century, is in Aksaray city. It is seen that the society, which aims to help the children with hope and tomorrow, especially poor and lonely children, to grow under better conditions and to receive higher quality education.

The protection of especially poor and lonely children is an issue that is important not only to the states but also to everyone who has not forgotten the humanity. There are different and exemplary events related to the protection of children in the history of Turks. The story of the Himaye-i Etfâl Society, known as the Social Services and Child Protection Agency, is not short. The last struggle of Anatolia, which spent the 1910s with war, is the War of Independence, and almost all of the Turks have gained a very important victory but they have lost significant losses. It has lost most of the self-educated quality population. The remaining children from these losses have been the trust of both the state and the nation. Patronage is the first social service institutions of the Republic of Turkey Himaye-i Pediatric Society Aksaray Department has proceeded almost simultaneously with the other provinces of the organization. The source of information about the Aksaray Branch of the Patronage Etfâl Society is the Aksaray Vilayet Newspaper, especially - perhaps the only one. The newspaper, which started to be published in October 1926, had to close in 1933. Because, in this year, the province of Aksaray was abolished by a law issued in the same year in 1933. The news source of Aksaray, Aksaray's memory, which was the memory of Aksaray in the first years of the republic, was closed to the darkness after the newspaper was closed.

In the years after 1933, there is no news from the city, especially the Himaye-i Etfâl Cemiyeti. The information related to the Society was meticulously scanned in very few pieces of information about the Aksaray county connected to Niğde. In the light of the news between 1926-1933, it can be easily said that Aksaray people have done their best to accommodate the poor and homeless children in Aksaray, to eat and drink and to get the best education. People from all segments of the society have worked hard to make Himaye-i Etfâl, one of the most influential societies in Aksaray, more effective. The services of Pharmacist Vasif Bey, who is one of the well-intentioned and zealous people and chaired by the Society, is admirable. In the first years of the republic, Aksaray's pharmacist was Vasif Otyam. A Greek pharmacist named Yuvanaki served before Vasif Bey, and Mümtaz Bey served after his departure. Vasif Bey served as a sole pharmacist for a long time in Aksaray. After him, one of his sons performed the same profession.

It is understood that Vasif Bey is quite a social person both from the news in Aksaray Vilayet Newspaper and from old photographs. One of the two members of the representative branch of the Community Center opened in Aksaray is Pharmacist Vasif Bey. The head of the committee is Emin Bey, a teacher of the Middle School Riyadh. Eczacı Vasif Bey, who is the long-term president of the Himâye-i Etfâl Society, is a very active and cheerful person. A point of entertainment in the 23 April celebrations held in 1933 is Pharmacy Vasif Bey's Public Pharmacy. After the Republican Cinema was operated by the Special Provincial Administration for a while, it was transferred to the Pharmacist Vasif by tender. Vasif Bey is also the philanthropist of the head of Hilal-i Ahmer. While Vasif Bey used to transfer most of the revenues from cinema to Himâye-i Etfâl and Hilal-i Ahmer, he later donated all of the revenues to these societies. Şükrü Bey, the Director of Health and Internal Affairs, thanked Aksaray Public Pharmacy, Pharmacist Vasif Bey, the owner and responsible manager of Aksaray Public Pharmacy, who presented 25 white enameled spittoon gifts to Aksaray Memleket Hospital. Aksaray Vilayet Newspaper, who did not remain indifferent to Şükrü Bey's thanks, also thanked Vasif Bey in an article.

KAYNAKÇA**Arşiv Belgeleri**

BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)

BCA, 30-18-1-2-40-74-14	BCA, 30-18-1-1-4-39-3.
BCA, 490-1-0-0-1-2-15.	BCA, 30-18-1-1-28-21-5.
BCA, 51-0-0-0-13-112-19	BCA, 30-18-1-1-4-46-17.
BCA, 51-0-0-0-14-122-5.	BCA, 51-0-0-0-2-6-20.
BCA, 51-0-0-0-13-114-25.	

Sürelî Yayınlar⁵

Aksaray Vilayet Gazetesi (AVG)

Resmî Gazete

Kitaplar/Tezler

- DELİALİOĞLU, M. (2009). *Himâye-i Etfâl Cemiyeti ve Eğitim Boyutu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- DENİZ, B. (2019). *Dr. Fuad Umay ve Çocuk Esirgeme Kurumu Faaliyetleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli.
- MEKTUPÇU HİLMİ (1931). *Aksaray Tarihçesi*, Aksaray: Aksaray Vilayet Matbaası.
- OKAY, C. (1999). *Belgelerle Himâye-i Etfâl Cemiyeti (1917-1923)*, İstanbul: Şule Yayınları.
- PEREK, Faruk Zeki (1998), *Büyük Devrim Çağında Aksaray (1910-1930)*, İstanbul: Yayınevi yok.
- SARIKAYA, M. (2005), *Türkiye Himâye-i Etfâl Cemiyeti (1921-1935)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü, Erzurum.

Makaleler

- SARIKAYA, M. (2007). Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Bir Sosyal Hizmet Kurumu: Türkiye Himâye-i Etfâl Cemiyeti. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 321-338. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33100>.
- SARIKAYA, M. (2003). Savaş Yıllarında Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin Çocuk Misafirhanesi ve Çocuklar, *Atatürk Dergisi*, 3, 193-203. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/26085>.
- TINAL, M. (2009). 1928 (Torbali) İzmir Depremi, *HistoryStudies*, C.4, 8, 2229-2243. Erişim adresi: <https://arastirmax.com/tr/system/files/dergiler/79199/makaleler/4/8/arastirmax-1928-torbali-izmir-depremi.pdf>.
- TURHAN, R. (2007). 1929 Ekonomik Krizinin Türk Basınına Yansımaları, *Sosyoloji Dergisi*, 14, 81-100. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4124>.
- UMMANEL, A. (2017). Türkiye Himâye-i Etfâl Cemiyeti Yayınlarından Bir Kartpostalın Çocuk Hakları Bağlamında İncelenmesi, *Elementary Education Online*, 16(1), 245-255. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1176527>.

Elektronik Kaynaklar

- <https://www.ailevecalisma.gov.tr/chgm/hakkimizda/tarihce/> (15.03.2020/11:19)
- http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/kutuphane3/Evraklar/Bel_Mtf_025880.pdf (15.03.2020/12:13)
- http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/kutuphane3/Kartpostal/Krt_028439.pdf (15.03.2020/14:26)
- <http://fikret-otyam-i-bir-de-benden-dinleyin-sozcu-gazetesi-soner-yalcin-16-agustos-2015> (28.03.2020/11:33)
- <https://www.haberaksaray.com/omer-kasif-nalbantoglu-6002.html> (28.03.2020/16:44)

Görüşülen Kişiler

- Elvan Baransel, Fikret Otyam'ın kızı (görüşme tarihi: 28 Mart 2020)
- Fazilet Berksoy, emekli memure, (görüşme tarihi: 25.04.2014)

⁵ Gazetelerin künyeleri metin içerisinde gösterilmiştir.

EKLER

Vasıf Bey'in eczanesi Aksaray'da uzun yıllar tekti ve bu binanın üzeri Himâye-i Etfâl'in merkezidi. Fotoğraf 1930'ların başındaki bir tarihine aittir. Sol baştaki kişi Vasıf (Otyam) Bey'dir. (M. Fırat Gül Özel Arşivi)

Himâye-i Etfâl Cemiyeti Aksaray Merkezi'nin düzenlediği bir miting (Aksaray Belediyesi eski başkanlarından (1989-1994) Memiş Akın'dan temin edilmiştir)

1921'de yeniden kurulan Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin yönetiminde yer alan Vehbi Bey (solda) memleketi olan Aksaray'da da oldukça cömert davranarak örnek bir şahsiyet olmuştur. Özellikle Himâye-i Etfâl Cemiyeti'ne, Hilal-i Ahmer'e önemli yardımlarda bulunmuştur. Makalede kendisinden bahsedilen Eczacı Vasıf Bey'in (sağda) fotoğrafını ressamlığı, gazeteciliği başta olmak üzere pek çok yönüyle meşhur oğlu Fikret Otyam çekmiştir.

Aksaray'a çok önemli hizmetleri olan cömert işadami M. Vehbi Bey (Çorakçı)

Cömert, mütebessim, münevver
Eczacı Vasıf OTYAM

Himâye-i Etfâl Cemiyeti propaganda kartlarından biri (İBB Atatürk Kitaplığı'ndan).

1926 yılında Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu tarafından basılan kartpostal (Ummanel, 2017:249) (Pankartlardaki ifadeler/sloganlar metin içerisinde açıklanmıştır)

SELÇUKLU SANATINDA GEZEĞEN VE BURÇ TASVİRLERİNDE MÜZİK VE DANS* MUSIC AND DANCE IN THE PLANET AND ZODIAC DEPICTIONS OF SELJUK ART

Ayben KAYIN**

Öz

Bu çalışmada Selçuklu dönemine ait çeşitli sanat eserleri üzerindeki gezegen ve burç tasvirleri arasında yer alan Zühre gezegeni ile etkisindeki boğa, terazi ve balık burçlarının bulunduğu tasvirlerdeki müzikli sahneler incelenmiştir. Çalışmada sadece Zühre gezegeni ile boğa, terazi ve balık burçlarının ele alınmasının nedeni, dönemin sanat eserleri üzerinde yalnızca bu gezegen ve burçlarda müzikli tasvirlerin tespit edilmiş olmasıdır.

Selçuklu Dönemi'nde müziğin önemli bir yere sahip olduğu bilinmekle beraber, Selçukluların yaptıkları sanat eserleri üzerinde de müzikli sahnelerin çokluğu dikkati çekmektedir. Müzik tasvirli Selçuklu dönemi eserleri arasında gezegen ve burç tasvirlerinde görülen müzik temaları, önemli bir grubu oluşturmaktadır.

Çalışmada Selçuklu döneminde yapılmış olan maden, seramik, minyatür, taş ve mermer eserler üzerinde tespit edilebilen müzik tasvirli gezegen ve burç sahnelerine ait bir grup örnek ele alınacaktır. Bu örnekler üzerinde yer alan müzik temalı gezegen ve burç tasvirleri, konu, kompozisyon, çalgılar ve çalgıcılar bağlamında incelenip değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler

Selçuklu Sanatı, Müzik Tasvirleri, Gezegen ve Burç Tasvirleri, Zühre

Abstract

In this study, the music scenes in depictions of the Venus planet and the taurus, libra and pisces signs in Seljuk works of art were studied. In the study, we only deal with the planet Zühre and the taurus, libra and pisces signs, because only musical depictions were found on the artworks of the period.

Although it is known that music had an important place in the Seljuk Period, the multitude of musical scenes draw attention on the artworks made by the Seljuks. Among the works of music depicted in the Seljuk period, the music themes seen in the depictions of the planet and the horoscope constitute an important group.

In this study, a group of examples of planetary and horoscope scenes with music depictions that can be detected on ceramic, metal works, miniature painting, stone and marble works made during the Seljuk period will be discussed. Music-themed planet and horoscope depictions on these examples will be examined and evaluated in the context of subject, composition, instruments and musicians.

Keywords

Seljuk Art, Music Depictions, Planet and Horoscope Depictions, Venus

* Bu çalışma, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda, Prof. Dr. Remzi DURAN danışmanlığında 2019 yılında tamamlanmış olan "Selçuklu Sanatında Müzik ve Dans Tasvirleri" adlı doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

** Arş. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Konya. E-posta: ayben.erol@selcuk.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7410-0109>

GİRİŞ

Selçuklu döneminde sosyal yaşamda müzik ve eğlence, tarihi kaynaklardan ve günümüze ulaşan o döneme ait sanat eserlerinden öğrenebildiğimiz kadarıyla oldukça önemli bir yere sahipti. Selçukluların, dönemin sanat eserlerinde de görebildiğimiz üzere, sosyal yaşamlarında yer alan çeşitli bilgi, inanç ve aktivitelerini, yaptıkları mimari eserler ya da küçük el sanatları üzerine tasvir etmekten zevk aldıkları anlaşılmaktadır. Av, savaş, düğün, taht ve eğlence gibi konularla sık sık karşımıza çıkan Selçuklu sanatına ait kompozisyonlar, aralarında gezegen ve burç tasvirlerini de barındırmaktadır. Gezegen ve burç tasvirleri arasında yer alan Zühre¹ (Venüs) gezegeni ile onun etkisindeki Boğa, Terazi ve Balık burçlarının sanat eserleri üzerindeki betimlemelerine bakıldığında, bunlardan bazılarının sık sık bazılarının ise nadiren de olsa müzik ve dans ile ilişkilendirildiği ve bunun sonucunda bir müzik aleti ile birlikte tasvir edildiği gözlemlenmiştir².

Selçuklu döneminin zengin çeşitliliğe sahip sanat eserleri üzerinde görülen ilgi çekici temalarından birisi de müzik ve danstır. Dönemin hem mimari eserleri hem de küçük el sanatları üzerinde müzik ve dans tasvirleriyle karşılaşmaktadır. Bu tasvirler arasında günlük yaşamda var olan çalgı ve çalgıcıların ya da dans eden kişilerin yer aldığı kompozisyonların yanında gezegen ve burç tasvirleri gibi müzik ile birlikte sunulan farklı konular da izlenmektedir.

Sıkça müzikli sahneler ile tasvir edilen Zühre gezegeni ve ondan etkilenen boğa, terazi ve balık burçlarının Selçuklu sanat eserleri üzerindeki müzik ve dans içeren tasvirleri, bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda Selçuklu dönemine ait maden, seramik, taş ve minyatür eserler üzerinde tespit edilebilen müzik tasvirli Zühre gezegeni, Boğa burcu, Terazi burcu ve Balık burcu sahneleri incelenecektir.

YÖNTEM

Bu çalışma, "Selçuklu Sanatında Müzik ve Dans Tasvirleri" adlı 2019 yılında tamamlanmış olan doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır. Çalışma kapsamında incelenen küçük eserlerin büyük bir çoğunluğu buldukları müzelerde yerinde incelenmiş ve fotoğraflanmıştır. Yerinde inceleme yapılamayan bir grup eser de çeşitli kaynaklardan yararlanılarak tespit edilmiş ve çalışma kapsamına dâhil edilmiştir.

¹ Türk mitolojisinde Zühre adıyla bilinen yıldız, Batı ülkelerinde Venüs olarak adlandırılmaktadır (Ögel, 2010, s. 213). Çoban Yıldızı, Kervan Yıldızı, Seher Yıldızı, Akşam Yıldızı gibi çeşitli isimler alan Zühre, Anadolu'da genellikle Çoban Yıldızı, Tan yıldızı ya da Sabah Yıldızı şeklinde tanınmaktadır (Çaycı, 2002, s. 87-88; Ögel, 2010, s. 213-214). Parlaklığıyla bilinen Zühre, Türklerde güzellik sembolü olarak da kullanılmış ve Kırgız Türklerinde Ay'ın kızı olarak kabul edilmiştir (Ögel, 2010, s. 214).

² Zühre gezegeninin müzik ve eğlence ile özdeşleştirilmesi, yalnızca Selçuklu Dönemi'ne özgü bir tutum değildir. Babil Dönemi'nde gezegenler, inanç noktasında önemli bir rol oynamaktaydı. Bu dönemde gezegenler için tapınaklar inşa edildiği bilinmektedir. Babil'in Cennet Tanrıçası İştâr'la özdeşleştirilen Zühre'ye Ana Tanrıça, Aşk Tanrıçası, Eğlence Tanrıçası gibi anlamlar yüklenmiştir (Saxl, 1912, s. 154-155; Çaycı, 2002, s. 87). Saxl, Venüs tasvirinin Dimeşki'de bulunmadığını belirtir; ancak Dimeşki'nin Venüs Tapınağı hakkındaki sözlerini aktarır. Dimeşki, Harran'daki Venüs tapınağında çeşitli çalgılar olduğunu ve çoğu güzel kadınlardan oluşan tapınağın hizmetçileri ya da tapınakta görevli kadınların burada hiç durmadan şarkılar söylediğini ve çalgılarını çaldıklarını söylemektedir (Saxl, 1912, s. 162). Ayrıca Saxl, Geç Orta Çağ'da yapılmış İslami Dönem gezegen tasvirlerinin doğrudan Babil'e işaret ettiğini belirtir (Saxl, 1912, s. 162). Buna göre Selçuklu Dönemi'nde de Zühre tasvirlerinin müzik ve eğlence ile ilişkilendirilmesine Babil Dönemi'ndeki bu inanç ve uygulamaların örnek oluşturduğu söylenebilir. Kazvini, Zühre'yi Güneşin hazinelerinin bekçisi ve hizmetçisi olarak tanımlamaktadır. Bir diğer gruplamada ise sarayın çalgıcısı ve eğlence meclisinin üyesi olduğundan söz edilmektedir (Çaycı, 2002, s. 88; Çaycı, 2008, s. 275). Bu bilgiler, Sarayın Çalgıcısı olarak adlandırılan, müzik ve eğlenceyle bağdaştırılan Zühre gezegenine ait tasvirlerin büyük bir çoğunlukla çeşitli çalgıları çalarken gösterilen (genellikle kadın olan) figürlerle temsil edilmesini anlaşılabilir kılmaktadır.

Çalışmaya dâhil edilen eserlerin görselleri için ilgili müzelerden kullanım izni talep edilmiştir. İzinli olan görseller, ilgili müzelerin görsel kullanımında verilmesini istedikleri bilgilerle, diğer görseller ise çeşitli yayınlardan kaynak gösterilerek kullanılmıştır.

Yerinde inceleme yapılan eserlerin inceleme sırasında çekilen fotoğrafları ise, eserler sergide olduğu için, açılı ya da ışıktan kaynaklı olarak kompozisyon ayrıntılarını yeterince iyi gösterememeleri nedeniyle makalede kullanılmamıştır. Bu nedenle makalede kullanılan fotoğrafların kullanım izni olanları, ilgili müzelerden e-posta yoluyla gönderilmiş ya da müzelerin internet sayfalarından kaynak gösterilerek kullanılmıştır.

Çalışmada ele alınan konu, Selçuklu Dönemi sanat eserleri üzerinde yer alan gezegen ve burç tasvirlerinde görülen müzik ve dans sahneleridir. Gezegen ve burç tasvirleri arasında yalnızca Zühre gezegeni ve etkisindeki Boğa, Terazi ve Balık burçlarında müzik ve dans temaları görüldüğünden çalışma, adı geçen gezegen ve burç tasvirleriyle sınırlandırılmıştır. Ancak Selçuklu Dönemi sanat eserleri arasında herhangi bir sınırlamaya gidilmemiş, söz konusu tasvirlerin görüldüğü tespit edilebilen her türden eser incelenmiştir. Bunun yanında incelenen eserler, dönemsel olarak da kısıtlanmamış, Anadolu Selçuklu ve Büyük Selçuklu Dönemi sanat eserlerinden tespit edilebilen örnekler bir arada incelenmiştir. Çalışmada incelenen eserler, tespit edilebilen eserlerin büyük bir kısmıdır. Tespit edilememiş farklı eserler de olabileceğini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Ayrıca tespit edilebilen eserlerin de tamamı bu çalışmaya dâhil edilememiştir. Bunun nedeni bazı eserlerin görsellerini makalede kullanmak amacıyla ilgili müzelerden izin talebine cevap gelmemesi ya da kompozisyonları gösterebilen kaliteli fotoğraflar olmamasıdır. Ancak tespit edilip çalışmaya dâhil edilmeyen eserler, çalışmada yer alan bazı eserlerle benzer özellikler gösterdiği için çalışmada olmamaları konunun bütünlüğünü bozmamaktadır.

SELÇUKLU SANATINDA GEZEĞEN VE BURÇ TASVİRLERİNDE MÜZİK VE DANS

Çalışma kapsamında altı maden, bir seramik, bir pişmiş toprak kalıp, bir minyatür, bir taş mimari öge, bir mermer mimari öge olmak üzere toplam on bir eser incelenmiştir. Maden eserler, kendi aralarında kase, tabak, şamdan, hokka, kutu, ayna gibi çeşitlenmektedir.

Gezegen ve burç tasvirli Selçuklu eserleri arasında müzikli tasvirlerin en yoğun kullanıldığı grup maden eserlerdir. Maden eserlerde en çok görülen tasvirler ise Zühre gezegeni ve boğa burcu tasvirleridir. Bazı örneklerde Zühre gezegeni ve burç tasvirleri bir arada görülebilirken bazı örneklerde ise yalnızca diğer gezegenler arasında Zühre tasvirine ya da başka burçlarla birlikte boğa, terazi ve balık burçlarına yer verilmiştir.

Maden eserlerde Zühre gezegeninin tasvir edildiği eserlerden ilki I. 3577 envanter numarasıyla Berlin Pergamon Museum (Museum of Islamic Art)'da yer alan, 13.yy ortalarına tarihlendirilen ve Anadolu Selçuklularına atfedilen bir şamdandır.

Eser, bakır alaşım, gümüş ve altın kakmalıdır. Alçak bir kaide üzerinde yükselen çan gövdesi, iç bükey olarak tasarlanmıştır. Düz bir omuz kısmı üzerinde yükselen silindirik bir boyun ve gövde ile aynı forma sahip bir mumlukta oluşmaktadır. Şamdanın mumluk kısmı üzerinde dairesel rozetler arasında bitkisel bir zemin üzerine yerleştirilmiş stilize insan başlı yazı taklidi süslemeler yer almaktadır. Boynu altta ve üstte menderes motifinden oluşan birer bordür çevrelemektedir. Bu bordürlerin arasında karışık bitkisel bir süsleme üzerine yazılmış ve kakmalarla süslenmiş bir yazı kuşağı görülmektedir. Yazı kuşağı dairesel bir çerçeveye içerisine alınmış, kendisiyle aynı bitkisel zemini kullanan kanatlarını açmış bir kuş figürüyle sonlanmıştır. Omuz kısmında da yine bitkisel süslemeler ve güneş kurslarından oluşan süsleme kompozisyonu görülmektedir. Gövdenin yukarısını birer gülçe ile ayrılan koşmakta olan hayvan figürlerinden oluşan bir kuşak ve onun altında düz zemin üzerine yazılmış bir yazı

kuşağı çevrelemektedir. Bu iki kuşağı da belirli aralıklarla yerleştirilmiş güneş kursları bölmektedir. Aynı kompozisyon tam ters olarak gövdenin aşağısında da işlenmiştir. Ancak burada gövdenin daha geniş olmasından dolayı her gülçe arasında bir yerine iki hayvan figüründen oluşan hayvan mücadele sahneleri yerleştirilmiştir. Kaideyi, belirli aralıklarla gülçeler tarafından bölünen bitkisel zeminli bir kufi yazı kuşağı dolaşmaktadır.

Gövdenin ortası, kalın bir kuşak halinde ayrılmış ve içine yan yana birbiri ile geçmeler yaparak birleşen gülçeler içerisinde on iki gezegen tasviri yapılmıştır. Bu tasvirlerden biri güneş olup diğer on bir tanesi birer figür ile temsil edilmişlerdir. Figürlerden kimisi otururken kimisi de ayakta dururken ve ellerinde ilgili gezegeni sembolize eden nesnelere tutarak tasvir edilmiştir.

Fotoğraf 1: Bakır alaşımli gümüş kakmalı şamdan, Pergamon Museum, (<http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=1525433&viewType=detailView>). Erişim tarihi: 09.02.2020.), © Foto: Museum für Islamische Kunst der Staatlichen Museen zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz

Bu figürlerden Zühre gezegenini temsilen bağdaş kurup oturmuş bir figür, telli bir çalgı çalarken tasvir edilmiştir. Figürün kıyafetine dair ayrıntılar seçilememektedir. Fakat figürün başında arkada uçuşan kuşağı olan bir başlık takılıdır. Diğer figürlerde olduğu gibi bu figürün de yüz ayrıntıları tasvire yansıtılmamıştır. Figürün sağ eli, çalgının gövdesi üzerinde, sol eli de çalgının sapını kavramış olarak görünmektedir. Ellere dair ayrıntılar verilmemiş olup, eller, kolun devamı gibi düz birer şerit olarak bırakılmıştır. Çalgı armudi gövdeli, kısa saplıdır. Sapının ucunda aşağıya doğru doksan derecelik açı ile dönen "C" kıvrımı şeklinde bir burguluk kısmı yer almaktadır. Figür, çalgıyı tar gibi göğüs hizasında tutarak çalmaktadır. Ancak çalgının gövdesi üste doğru daralmakta olup tar gibi ikinci bir parçaya sahip olmadığı için bu çalgıyı tar olarak yorumlamak yanlış olacaktır. Ancak çalgının gövdesi üst kısımda ud gibi daralarak sonlanmayıp, daralma bir yerden sonra durmakta ve dik olarak yukarı doğru çıkmaktadır. Bu görüntü ile ud fikrinden de uzaklaşmaktadır. Çoğu örneğimizde gördüğümüz ve rebab olarak tanımladığımız çalgının da gövdesinin üzerinde çokgen bir kısım bulunmaktadır. Dolayısı ile bu çalgıya rebab demek de doğru olmayacaktır. İncelediğimiz çalgının gövde formuna bakılarak bir tür kopuz ya da tahmin yürütemediğimiz başka bir telli çalgı olabileceği söylenebilir.

Fotoğraf 2: Bakır alaşımli gümüş kakmalı şamdan, Pergamon Museum, (<http://www.smb-digital.de/MuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=1525433&viewType=detailView>. Erişim tarihi: 09.02.2020.), © Foto: Museum für Islamische Kunst der Staatlichen Museen zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz

Zühre gezegeninin tasvir edildiği diğer maden eserlerden biri de AOR 41-107 envanter numarasıyla Louvre Museum'da yer alan ve müze tarafından 13.yy'a tarihlendirilen gümüş kakma ve kazıma tekniğiyle süslenmiş bakır alaşımli, düz tabanlı bir kutudur³.

Eserin ağız kenarını bir örgü kuşağı dolaşmaktadır. Gövde, genişçe bir kuşak halinde alttan ve üstten sınırlandırılarak, karışık bitkisel süslemeli bir zemin üzerinde üç madalyonun içine ve aralarına yerleştirilen çeşitli figürlerden oluşan bir kompozisyonla çevrelenmektedir. Madalyonların içerisindeki figürler bağdaş kurup oturmaktadırlar. Aralarda ise telli, vurmali ve üflemeli çalgılar çalan müzisyen figürler yer almaktadır. Tabağın zemininde ise bitkisel süslemeli bir fon üzerinde yer alan merkezde bir güneş kursu ve onun etrafında sıralanmış altı gezegeni simgeleyen figürleri barındıran madalyonlar yer almaktadır.

Tabandaki gezegenlerden biri Zühre'yi temsil etmektedir ve çalgı çalan bir insan figürü ile temsil edilmiştir. Bu figür, karışık bitkisel bir zemin üzerinde bağdaş kurup oturmuş, kopuz benzeri telli bir saz çalarken tasvir edilmiştir. Başının etrafı bir hale ile çevrili olan figürün başında orta kısmı yukarı doğru bir çıkıntı yapan bir başlık takılıdır. Figür, sağ kolunda tirazı olan kruvaze bir kıyafet giymektedir. Çalgısını çalarken kıyafetinin bileğe doğru genişleyen kolları aşağı doğru sarmaktadır. Çalgı, küçük armudi gövdeli, ince saplıdır.

Gövdeyi çevreleyen figürlerin hepsi, bağdaş kurup oturmuş vaziyette çalgılarını çalarken tasvir edilmişlerdir. Hepsinin başlarının etrafı birer hale ile çevrilidir. Tüm figürler, başlarını çevirerek sağda ya da solda duran diğer müzisyen figüre bakmaktadırlar. Üç cephede de figürlerin çalgılarına göre dizilimi aynı şekildedir: Sol baştaki figür telli bir çalgı, ortadaki üflemeli bir çalgı ve sağdaki de vurmali bir çalgı çalmaktadır. Telli ve üflemeli çalgı çalanlar sağ taraftaki vurmali çalgı çalana doğru bakarken, vurmali çalgı çalan figür de başını çevirerek bu iki figüre bakmaktadır. Aynı çalgıyı çalan figürlerin tasvirleri küçük farklar dışında neredeyse aynıdır. Telli çalgı çalan figürler, cepheden tasvir edilmiş olup yalnızca başları ile sağ tarafa

³ Görsel için bkz. (Kayın, 2019, s. 418,420,421, Foto. 435,440,441).

bakmaktadırlar. Kruvaze kıyafetlerinin kolları, dirsekten bileğe doğru genişlemekte ve çalgı çalma esnasında aşağı doğru sarkmaktadır. Çalgıları, küçük, armudi gövdeli, ince, uzun saplı, kopuz benzeri bir tür sazdır. Sazlarının sapının uç kısmından yukarı doğru yükselen bir burguluk kısmı mevcuttur. Üflemler çalgı çalan figürler, düz bir şekilde oturmuş, başlarını kendi sollarına doğru çevirerek iki elleriyle bu tarafa doğru tuttıkları çalgılarını üflemlenmektedirler. Çalgıları, düz, ince ve uzun üflemler bir çalgıdır. Çalgının pişe, mey ya da balaban olabileceği söylenebilir. Vurmali çalgı çalan figürler, diğer müzisyenlerden farklı olarak kendi sağına dönüp kendisine bakmakta olan diğer iki müzisyen figüre doğru bakmaktadır. Çalgısını ise kendi sol omuzunun üst hizasında iki eliyle tutmaktadır. Çalgı, küçük boyutlu bir deftir.

Bu eserin gövdesini çevreleyen kompozisyonda, müzisyenlerin kendi aralarında bir iletişimi olduğu ve aralardaki madalyonların içinde yer alan bağdaş kurup oturmuş figürlerden bağımsız oldukları dikkat çekmektedir. Madalyonlar içerisinde yer alan figürler, bu kompozisyonda dinleyici gibi değildirler.

Müze envanter bilgilerinde 13. yy'da Mısır ya da Suriye'de yapılmış olabileceği belirtilen eserin, malzeme, teknik ve kompozisyon özellikleri ile figür üslubuna bakılarak Selçuklu eseri olduğunu söyleyebiliriz.

Müzik tasvirli Zühre gezegeni görülen eserlerden bir diğerinde Zühre'nin yanı sıra bir de boğa burcu yer almaktadır. David Collection'da 6-1972 envanter numarasıyla sergilenen ve müze tarafından yaklaşık 1200'lerde İran ya da Afganistan'da yapılmış olabileceği belirtilen eser, hafif iç bükey gövdeli, kulp takılan üç menteşeli, bakır ve gümüş kakmalı tunç bir hokkadır. Hokkanın ağız kısmı, kapağın üzerine kapanabilmesi için hafif içeri girintilidir. Ağız kısmının içinde ağız çıkıntısıyla mürekkep çukurunun arasında kalan yüzeyde bir yazı kuşağı dolaşmaktadır.

Eserin gövdesi ise her menteşe arasında beşer madalyon içerisinde olmak üzere toplam on beş figür ve bunların aralarında bitkisel motifler, insan maskaları ve düğümlü geçmelerden oluşan motifler ile süslenmiştir. Figürler, gümüş kakma ile yapılmış olup menteşeler ve yer yer figürlerin yer aldığı madalyonlar içerisinde bakır kakmalar görülmektedir.

Eserin ana kompozisyonu on iki gezegen ve burç tasviridir. Bu tasvirler, her menteşe arasında dörder tane olacak şekilde madalyonlar içerisine, köşelere yerleştirilmişlerdir. Bu on iki gezegen ve burç tasvirinin ortalarına da bağdaş kurup bir oturağın üzerine oturan birer insan figürü tasvir edilmiştir. Bu figürlerden birisi, bir elinde çalgı, diğer elinde kadeh tutarken; diğer iki figür birer ellerinde kadeh tutmaktadır. Bu kadeh tutan figürlerin bir kenarlarında da içi meyve dolu tabaklar vardır. On iki gezegen ve burç tasviri ise müzedeki elektronik bilgi fişinde sırayla: Mars-Koç, Venüs-Boğa, Merkür-İkizler, Ay-Yengeç, Güneş-Aslan, Merkür-Başak, Venüs-Terazi, Mars-Akrep, Jüpiter-Yay, Satürn-Oğlak, Satürn-Kova ve Jüpiter-Balık olarak belirtilmektedir.

Eser üzerinde biri Zühre yönetimindeki Boğa Burcu tasvirinde; diğeri de başka bir cephede yer alan dört burcun ortasına yerleştirilmiş, bağdaş kurup oturan figür tasvirinde olmak üzere iki adet müzikli sahne vardır. Zühre-Boğa tasvirli madalyonda hareket halinde bir boğa tasviri ve üzerinde oturmakta olan bir figür görülmektedir. Boğanın göz burun ve ağız ayrıntıları kazıma ile oluşturulmuştur. Ayrıca vücudu üzerinde de birkaç alan kazıma ile ayrıntılandırılmıştır. Boğanın arka ayaklarının arasından çıkan kıvrım dallı stilize bir bitki görülmektedir. Boğanın üzerinde oturan ve Zühre'yi temsil eden insan figürü, düz oturmuş, üst gövdesiyle yana dönerek bize doğru poz vermiştir. Üzerinde önden kapanan, belinde bir kuşağı olan kaftan benzeri bir giysi görülmektedir. Başı üzerinde arkada uçuşan kurdelasıyla bir başlık takılıdır. Figürün yay gibi kaşları, badem gözleri, düz bir burnu ve küçük bir ağız vardır. Yüz

hatları kazıma tekniği ile işlenmiştir. Sağ kolu, dirsekten kıvrık bir şekilde göğüs hizasında dururken; sol kolunu ileri ve yukarı doğru kaldırmış bir çalgı tutmaktadır. Başını da hafifçe geriye doğru çevirerek tuttuğu çalgıya bakmaktadır. Çalgı, beşgen gövdeli, kısa saplı ve ucunda burguluk kısmı hafifçe kavis yapan telli bir çalgı görünümündedir. Çalgının burguluk kısmına denk gelen yer ile madalyonun üst kısmında düğümlü geçmeler yaptığı alan kesiştiği için, burgulukla ilgili ayrıntılar görülememektedir. Çalgının gövdesi üzerinde alt kısımda yatay bir şerit dikkat çekmektedir. Burası muhtemelen tellerin bağlı olduğu yeri temsilen yapılmıştır.

Diğer müzik tasvirli madalyonda, minder benzeri bir nesne üzerine bağdaş kurup oturmuş bir figür, sağ elinde bir çeng, sol elinde de bir kadeh tutmaktadır. Figürün yüz hatları diğer figürlere çok benzemektedir. Yine kazıma ile şekillendirilmiştir. Figür, üzerine iki kolunda tırazi olan önden açılan bir kıyafet giymektedir. Kıyafetin göğüs hizasından bir yaprak gibi başlayan ve belden aşağıda iki bacağına doğru kıvrımlı birer dal ve yaprak gibi devam eden çizgisel bir süsleme görülmektedir. Figürün kadehi tuttuğu sol eli kapalı olarak tasvir edilmişken; çengi tuttuğu sağ eli açıktır. Sağ elinin parmakları, ayrı olarak gösterilen figür, çalgıyı tutuyor gibi değil; tellerine dokunarak çalgıyı çalıyor gibi gösterilmek istenmiştir. Çeng, seramik eserlerde gördüğümüz gibi açık değil kapalı arp görünümündedir. Kasnağının üst kolu aşağıda ayak olarak devam etmiş ve figürün oturduğu minder benzeri nesneye dayalı durmaktadır. Alt kol ve üst kol kalınlıkları aynıdır. Çengin telleri de tasvir edilmiştir. Ön kısımda alt ve üst koldan daha ince bir ön kol görülmektedir. Üst kol yukarıda öne doğru hafif kavis yapmaktadır.

Fotoğraf 3-4: Gümüş ve bakır kakmalı tunç hokka, David Collection, Fotoğraf: Anne-Marie Keblow Bernsted

Fotoğraf 5-6: Gümüş ve bakır kakmalı tunc hokka üzerinde çeng çalan figür tasviri, David Collection, Fotoğraf: Pernille Klemp

Fotoğraf 7: Gümüş ve bakır kakmalı tunc hokka üzerinde Zühre-Boğa tasviri, David Collection, Fotoğraf: Anne-Marie Keblow Bernsted

Maden eserler arasında müzik ve dans tasvirli Zühre gezegeninin yer aldığı bir diğer eser üzerinde aynı zamanda boğa ve terazi burçlarının da müzikli olarak tasvir edildiği görülmektedir. British Museum'da 1950, 0725.1 envanter numarasıyla sergilenen ve "Vescovali Vase" olarak tanınan eser, gümüş kakma ve kazıma ile süslenmiş tunc döküm bir kasedir. Kase, yüksek kaideli, yarım küre biçiminde gövdeli ve kapaklıdır. Kasenin ve kapağının dış yüzeyi oldukça zengin kompozisyonlara sahip süslemelerle doldurulmuştur. Kasenin kaidesini iyi dilekler içeren (Erginsoy, 1978, s. 219) insan başlı nesih yazı kuşağı çevrelemektedir. Eserin iç yüzünde etrafı daire biçiminde stilize bitkisel, sivri yapraklı, bir süsleme ile çevrelenmiş, içi geçmeli örgü motifi ile doldurulmuş altı kollu yıldız yer almaktadır. Altı kollu yıldızın kolları arasında birer küçük daire ve onların da altında kavisli duran birer balık figürü yer almaktadır (Pinder-Wilson, 1951, s. 85; Erginsoy, 1978, s. 219, Çizim 42).

Gövdede yan yana sıralanmış madalyonlar içinde her biri yönetici gezegeninin özel işaretleriyle kişiselleştirilen on iki burç tasviri yer almaktadır. Bunlardan boğa ve terazi burçları

Zühre etkisinde gösterilmiştir. Zühre, terazinin gündüz, boğanın ise gece evidir (Canby, Beyazıt, Rugiadi, & Peacock, 2016, s. 207). Zühre, iki burca da kendi özelliği olan çalgı çalan kadın temasını yüklemiştir. Boğa burcu tasvirinde dairesel bir madalyon içerisinde hareket etmekte olan bir boğa figürü üzerinde oturmuş ud çalan bir insan figürü görülmektedir. Figür, boğanın üzerine düz olarak oturmuş, üst bedeniyle yana dönerek bize poz vermektedir. Başını da hafifçe geriye doğru çeviren figür, çalgısını çalarken bir tebessüm içerisinde. Figürün üzerinde dizlerine kadar uzanan bir kıyafet görülmektedir. Yay gibi kaşları, badem gözleri ve dolgun yanakları vardır. Sağ eli çalgının gövdesi üzerinde, sol eli de çalgının sapı üzerinde olan figürün çalgısı, armudi gövdeli, ince ve kavisli saplıdır. Sap kısmı, ortadan itibaren önce aşağıya doğru bir kavis yapmakta, sonra da uçta aşağı doğru dik bir açı ile inmektedir. En uçtaki bu dik açıyla inen kısım burguluk kısmı olmalıdır. Terazi burcu tasvirli madalyonda yüksek kaideli bir oturak üzerinde bağdaş kurup oturmuş ud çalan bir figür tasvir edilmiştir. Burcun özel simgesi olan terazi, figürün üstünden başlayıp iki yanına doğru sarkmaktadır. Figürün başının iki yanında birer meyve kasesi bulunmaktadır. Figür, sağ eli çalgının gövdesi üzerinde, sol eli de çalgının sapı üzerinde, çalgısını çalarken tasvir edilmiştir. Yay gibi kaşları, badem gözleri, dolgun yanakları olan figürün başının üzerinde alçak bir başlık takılıdır. Çalgı, armudi gövdeli, ince uzun, kavisli saplıdır. Sap, düz başlayıp, orta kısımda aşağı doğru kavis yapmakta, ardından da tekrar düz olarak devam etmektedir. Çalgının gövdesi üzerinde iki tel ve ses boşlukları belirtilmiştir.

Boğa burcundaki çerçevede figürün başının solunda çizilen hilal, Ay'ın boğa burcundaki yüceltiliğini göstermektedir (Canby, Beyazıt, Rugiadi, & Peacock, 2016, s. 208). Terazi burcunda ise figürün yanında yer alan ayna tasviri, Satürn'ün simgelerinden birisidir (Canby, Beyazıt, Rugiadi, & Peacock, 2016, s. 208).

Eserin ağız kısmını çevreleyen dar kuşakta bir eğlence meclisini tasvir eden figürler yan yana sıralanmıştır. Bu figürler arasında kadeh tutan, içki içen, çalgı çalan ve dans eden figürler vardır. Figürlerden biri dizleri üzerine çökmüş yan profilden tasvir edilmiştir. Dizleri üzerine yerleştirdiği çengini çalmaktadır. Çeng, ayaklı olup, ayak kısmı figürün bacaklarının yanından yere temas etmektedir. Çengin üst kolu yukarıda öne doğru kavis yapmaktadır. Ön kısmı kapalı olarak tasvir edilen çengin telleri de tasvirde yer almaktadır. Çeng çalan figürün arkasındaki figür, dizleri üzerine çökmüş, yan profilden tasvir edilmiştir. İki eliyle başının önünde tuttuğu iri bir def ya da daireyi çalmaktadır. Bir diğer figür, bağdaş kurup oturmuş göğüs hizasına yakın tuttuğu armudi gövdeli bir udu çalmaktadır. Udun sapı orta kısımdan sonra önce aşağı doğru kavis yapıp, ardından düz olarak devam etmiştir. Kuşağın devamında çeng çalan başka bir figür daha yer almaktadır. Figürün duruşu ve çalgısı, çeng çalan diğer figürle neredeyse aynıdır. Yalnızca bu figür, çeng çalan diğer figürün olduğu tarafa dönük olarak oturmaktadır.

Eserin kapağında ise sekiz madalyon içerisinde biri Cevzahir⁴ olmak üzere sekiz gezegen (Hartner, 1973/74, s. 102, 107) tasviri yer almaktadır. Cevzahir haricindeki yedi gezegen tasvirindeki figürler, çok kollu olup kendi özelliklerini yansıtmak nesnelere birlikte tasvir edilmişlerdir. Bunlardan iki tanesinde müzikli tasvirler bulunmaktadır. İlk tasvirde, sırt sırta duran boğa benzeri bir çift hayvanın üst gövdeleri üzerine, stilize boğa boynuzu biçiminde tasarlanan bir zemin üzerine oturmuş altı kollu bir figür görülmektedir. Zühreyi simgeleyen figür bağdaş kurup oturmuş, dört çalgı ile birlikte tasvir edilmiştir. Figür, bu çalgılardan üçünü çalar vaziyettedir. Dördüncü çalgı ise sağ tarafta durmaktadır. Figür, sağ eliyle üst kısımda bir çeng, sol eliyle yukarıda bir def, iki eliyle önünde tuttuğu rebab ya da ud benzeri telli bir çalgıyı

⁴ Cevzahir ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Çaycı, 2002, s. 96-97).

çalmaktadır. Sağda dik olarak duran telli bir çalgı daha vardır. Çeng, köşeli, açık arp biçimindedir. Kasnağın üst kolu öne doğru kavislidir. Teller, belirgin olarak işlenmiştir. Def, zilli olarak tasvir edilmiştir. İç içe iki daire ve aralarına yerleştirilen dört zilden oluşmaktadır. Telli çalgı ise üst kısımda armudi bir forma sahip iken altta bu form bozulmaya uğramıştır. İnce ve uzun sap, uç kısımda burguluk kısmını göstermek amacıyla aşağı doğru kavisli olarak verilmiştir. Sağ tarafta yer alan diğer çalgı, beşgen formdadır ve ince uzun saplıdır. Sap orta kısımdan itibaren aşağı doğru kavis yapıp tekrar düz devam etmiştir. Çalgının iki teli ve ses boşlukları gövde üzerinde belirtilmiştir. Solda ise dizlerini bükerek hafifçe yere çökmüş pozisyonda ve kollarını aşağıda ve yukarıda iki yana açmış olarak dans eden bir figür görülmektedir. Figür, kolları oldukça uzun bir kıyafet giymektedir. Böylece dans ederken kıyafetinin kolları ile görüntüsüne estetik bir görünüm katmaktadır. Vücudu ile sola dönük olan figür, başını geriye doğru çevirerek, çalgıları çalan figüre bakmaktadır.

Müzik aleti bulunan bir diğer gezegen tasvirinde, altta sırt sırta vermiş iki hayvan ve onların üzerindeki stilize boğa boynuzu biçimindeki zemine oturan sekiz kollu bir figür tasvir edilmiştir. Figür, bağdaş kurup oturmuş vaziyette cepheden tasvir edilmiştir. Sağ üst kolu ile armudi gövdeli bir ud tutmaktadır. Udun sapı, yukarı doğru kavislidir. Figür soldaki iki eliyle yazılı, uzun bir sancak tutmaktadır.

Müziyen figürler dışında iki figürün de karşılıklı olarak dans ettiği görülmektedir. Soldaki figür sağ diziyle, sağdaki figür de sol diziyle yere çökmüş, ikisi de kollarını kaldırarak bir tür dans sergilemektedirler. Figürlerin arasında yüksek kaideli bir meyve tabağı yer almaktadır. Arkalarında ise içki içen ve kadeh kaldıran başka figürler vardır. Figürlerin ikisi de belden kuşaklı, pantolon benzeri bir alt ve önden kapamalı bir üstten oluşan kıyafetler giymektedir. Soldaki figürün başında, arkadan sırtına doğru sarkan bir kuşağa sahip başlık takılıdır. Figürlerin kıyafetlerinin kolları, dans eden figürlerde alışık olduğumuz üzere uzun tutulmuş ve ellerinden ileri doğru genişleyerek uzanmaktadır.

Fotoğraf 8: Gümüş kakmalı ve kazımalı kapaklı tunç kase (Vescovali Kasesi), British Museum, (Canby, Beyazıt, Rugiadi, & Peacock, 2016, s. 208, cat.124).

Fotoğraf 9: Gümüş kakmalı ve kazımalı kapaklı tunç kasede boğa burcu (Vescovali Kasesi), British Museum, (Canby, Beyazıt, Rugiadi, & Peacock, 2016, s. 208, cat. 124, fig. 83).

Fotoğraf 10: Gümüş kakmalı ve kazımalı kapaklı tunç kasede terazi burcu (Vescovali Kasesi), British Museum, (Canby, Beyazıt, Rugiadi, & Peacock, 2016, s. 208, cat. 124, fig. 82).

Fotoğraf 11: Gümüş kakmalı ve kazımalı kapaklı tunç kasede Zühre tasviri (Vescovali Kasesi), British Museum, (Canby, Beyazıt, Rugiadi, & Peacock, 2016, s. 207, cat. 124).

Altı maden eserden ikisinde yalnızca birer boğa tasvirinde müzikli sahneye yer verilmiştir. Bunlardan ilki David Collection'da sergilenen, 12.yy sonu- 13.yy başına tarihlendirilen 43-1998 envanter numaralı tabaktır.

Yüksek kaideli, çukur gövdeli, dışa çekik ağızlı tabak, gümüş kakmalı ve savatlıdır. Tabağın ağız kısmını art arda sıralanmış hayvan figürleri dolaşmaktadır. İç yan yüzdeki kuşakta altı madalyon içerisine birer burç tasviri ve madalyonların aralarına da atlı avcı figürleri yerleştirilmiştir. Tabağın merkezinde bir güneş kursu içerisine tasvir edilmiş, üzerinde üç insan figürü yer alan filli bir sahne görülmektedir. Bu sahnenin etrafını inci dizili bordürlerle çevrelenen, alt ve üst kısımlardan geçmeli madalyonlar içerisine yerleştirilmiş diğer altı burç tasviri dolaşmaktadır. Madalyonların araları da birbiri ile sırt sırta durmuş ve kuyrukları birbiri ile kesişen ikişer kuş figürüyle doldurulmuştur.

Tabağın zemininde yer alan burçlardan Boğa burcu, Zühre gezegeninin etkisinde tasvir edilmiştir. Madalyonun tamamını kaplayacak şekilde tasarlanmış kompozisyonda, koşmakta olan bir boğa üzerine oturmuş, telli bir çalgı çalan insan figürü görülmektedir. Boğanın boynuzları, yukarıda birleştirilmiştir. Boğanın arka yanına bir hilal çizilmiştir. Figür, boğa üzerinde yana dönerek oturmuş, cepheden poz vermektedir. Başını ise hafifçe geriye doğru çevirmiştir. Uzun sakallı, çekik gözlü olarak tasvir edilen figürün başının arkasında uçuşan bir kurdela görülmektedir. Figür, göğüs hizasında tuttuğu çalgısını çalarken tasvir edilmiştir. Çalgı, armudi gövdeli ud benzeri telli bir çalgıdır.

Müzedede yer alan bilgilerde eser, gümüş kakmalarından ötürü Horasan Selçukluları ile ilişkilendirilse de eserin merkezinde yer alan fil tasvirinden dolayı, sanatlarında Hint etkisi görülen, Gurlular'a ait olabileceği belirtilmiştir. Ancak Selçuklu döneminde yapılmış seramik eserler üzerinde de buradaki tasvire çok benzeyen fil tasvirleriyle karşılaşmaktayız. Figür üslubu, malzeme özellikleri ve kompozisyonu ile bir bütün olarak değerlendirildiğinde eserin Selçuklulara ait olabileceğini söylemek mümkündür.

Fotoğraf 12: Gümüş ve savat benzeri bir madde kakmalı tunç tabak, David Collection, Fotoğraf: Pernille Klemp

Fotoğraf 13: Gümüş ve savat benzeri bir madde kakmalı tunç tabakta boğa tasviri, David Collection, Fotoğraf: Pernille Klemp

Boğa tasvirli bir diğer maden eser de 4-1996 envanter numarasıyla yine David Collection'da sergilenmekte olan döküm teknikli tunç bir aynadır. Ayna, en dışta bir yazı kuşağı ile çevrilidir. Bu yazı kuşağında eserin son Artuklu sultanı Artuk Şah adına yapıldığını gösteren bir metin bulunmaktadır.

Yazı kuşağının çevirisi: "Dünyanın sultanı Adil Mansur Müaid melik dünyanın ve dinin nuru Abu-Fazıl Hızırın oğlu İbrahim oğlu Artukşah Abu-Bekir Abu Arslanın oğlu Ertuğrul Emirül- müminin yardımcısı."⁵

Yazı kuşağının içindeki ikinci kuşakta on iki adet burç ve onların yönetici gezegenleri tasvir edilmiştir. Müzede yer alan elektronik bilgi fişinde bu gezegen ve burçlar sırasıyla: Venüs-Boğa, Merkür-İkizler, Ay-Yengeç, Güneş-Aslan, Merkür-Başak, Venüs-Terazi, Mars-Akrep, Jüpiter-Yay, Satürn-Oğlak, Satürn-Kova, Jüpiter-Balık, Mars-Koç olarak belirtilmiştir. Gezegen ve burç tasvirleri, yanlarda birbirlerine, altta ve üstte de diğer kuşaklara düğüm yaparak geçen dairesel madalyonlar içerisinde tasvir edilmiştir. Bir alt sıradaki kuşakta yan yana belirli aralıklarla yerleştirilmiş yedi adet büst yer almaktadır. Bu büstler, arkadan omuzlarına drapeli gelerek önden bağlanan birer kıyafet giymektedirler. Müzenin elektronik bilgi fişinde Artuklular'ın Antik Çağ Roma-Yunan sanatından etkilendikleri ve sikkelerinin de onların görüntülerinden ilham alan motiflerle süslendiği belirtilmektedir. Buradaki yedi figürün de bu etkiyle yapılmış olabileceği söylenebilir. Büstler arasında yazılar görülmektedir. Buradaki yazının: "Bu sihirli ayna, en yüce olan Allah adına, ona göksel bir levha ve yıldız haritası olarak bakacak herkese bahşedildi" şeklinde okunduğu aktarılmıştır (Canby, Beyazıt, Rugiadi, & Peacock, 2016, s. 57). Merkezde bir kartal tasviri yer alır.

Gezegen ve burç tasvirleri arasında Zühre'nin etkisiyle boğa tasviri görülmektedir. Madalyon içerisinde koşmakta olan bir boğa üzerine oturmuş, çalgı çalan bir figür yer almaktadır. Figür, boğa üzerinde düz oturmakta; ancak üst bedeniyle ön profilden poz

⁵ Yazı kuşağını okuyup çeviren Dr. Alzahraa Behzad Ismaeel'e teşekkür ederim.

vermektedir. Başını da hafifçe geriye doğru çeviren figür, göğüs hizasında tuttuğu ud/barbet benzeri bir telli çalgıyı çalmaktadır. Sağ eli, çalgının gövdesi üzerinde, sol eli de çalgının sapındadır. Armudi gövdeli bir uda benzeyen çalgının kısa bir sapı vardır. Sapın uç kısmında aşağıya doğru kavisli bir hat halinde burguluk kısmı görülmektedir.

Fotoğraf 14: 12 burç tasvirli tunç ayna, David Collection, Fotoğraf: Pernille Klemp

Fotoğraf 15: 12 burç tasvirli tunç aynada boğa tasviri, David Collection, Fotoğraf: Pernille Klemp

Seramik malzemede tespit edilebilen tek örnek 57.36.4 envanter numarasıyla Metropolitan Museum'da yer alan Zühre tasvirli bir tabaktır. Eser, opak beyaz sır üzerine minai tekniği ile süslenmiş, saraylılar, atlı figürler ve gezegen tasvirlerinden oluşmaktadır. Tabağı ağız kenarında koyu yeşil, dilimli bir hat çevrelemektedir. Onun altında koyu yeşil üzerine siyah bitkisel desenli bir fona sahip beyaz kufi yazı kuşağı dolaşmaktadır. Yazı kuşağının içinde beyaz zemin üzerine yan yana dizilmiş, ikisi taht üzerinde olmak üzere bağdaş kurup oturan toplam yirmi sekiz figür yer almaktadır. Bu figürlerden taht üzerine oturanlar birbirleri ile karşılıklı yerleştirilmişlerdir. Tahtta oturan figürlerin sağ taraflarına müzisyenler ve onları dinleyen muhtemelen saray mensubu kişiler oturtulmuştur. Her iki tahtın da sağ tarafına, birinde ikinci ve üçüncü; diğerinde üçüncü ve dördüncü sıraya önce birer çeng çalan figür,

sonra da birer def çalan figür yerleştirilmiştir. Dördüncü sıradaki def çalan figürün yanında da üflemeli bir çalgı çalan figür bulunmaktadır.

Üstteki tahtın yanında üçüncü sırada yer alan figür, bağdaş kurup oturmuş, çeng çalarken tasvir edilmiştir. Üzerine zeytin yeşili tonlarında geometrik desenli bir kıyafet giymektedir. Başında soluk mavi bir başlık, sol kolunda da altın yaldızlı bir tiraz takılıdır. Uzun, siyah saçları, arka tarafta tutamlar halinde uçmaktadır. Yay gibi kaşları, badem gözleri, küçük bir burnu ve ağzı olan figürün, uzun ve dalgalanan saçlarına da bakılarak bir kadın figürü olduğu söylenebilir. Figür, çengi sağ omuz hizasında ve oldukça yüksekte tutmaktadır. Sol eliyle çengin alt kasnağından tutmakta, sağ eliyle de çengin tasvirde göremediğimiz tellerini çalmaktadır. Çengin alt kolu kahverengi, düz ve incedir. Üst kol ise, yukarı doğru yaklaşık kırk beş derecelik bir açıyla çıkmaktadır. Üst kol, önde hafif iç bükey kavisliyken; arkada kavis, daha belirgindir. İncelediğimiz örneklerin çoğunda çengin üst kolunun en tepede öne doğru eğimli olduğu görülmüştür. Burada ise, yukarıda öne eğim yapmak yerine, arkadaki kavisli kısım, bir anda kavis yapıp incelerek, yukarı doğru ince bir hat halinde devam edip sonlanmıştır. Bu kısmın olması gereken biçim, farklı bir bakış açısıyla oluşturulmaya çalışılmıştır.

Çeng çalan figürün yanında oturan diğer bir figür, bağdaş kurup oturmuş, sol, göğüs hizasında tuttuğu defini çalarken tasvir edilmiştir. Üzerine, Zeytin yeşili, mavi ve altın yaldızlı tonlarda geometrik desenli bir kıyafet giymiştir. Sağ kolunda altın yaldızlı bir tiraz takılıdır. Ayaklarında siyah ayakkabıları vardır. Başında, ortasında altın yaldızlı bir taş ya da tüy benzeri aksesuarı olan bir başlık takılıdır. Başının etrafı hale ile çevrilidir. Uzun, siyah, muhtemelen örgülü saçları, üç tutam halinde ön tarafta uçmaktadır. Figürün yay gibi kaşları, badem gözleri, küçük bir ağzı ve dolgun yanakları vardır. Figür, sol elinin parmak uçlarıyla defi tutarken, sağ eliyle de defe vurmaktadır. Def, krem rengi olup dış çerçevenin içinde ikinci bir ince çizgiyle hareketlendirilmiştir. Bu figür de saçları ve başlığına bakılarak kadın olarak nitelenebilir.

Def çalan figürün yanındaki figür, bağdaş kurup oturmuş iki eliyle tuttuğu üflemeli bir çalgıyı çalarken tasvir edilmiştir. Üzerine zeytin yeşili tonlarında siyah bordürlü altı kollu yıldızlardan oluşan geometrik desene sahip bir kıyafet giymektedir. Ayakları çıplak olan figürün başında orta, ön kısmında yükselerek öne doğru eğim yapan tüy benzeri bir aksesuarı olan başlık takılıdır. Başlık açık yeşil renktedir. Figürün başının etrafı diğer figürler gibi kahverengi bir hale ile çevrilidir. Figür, sağ eli üstte, sol eli altta kalacak şekilde dudaklarına götürdüğü çalgısını çalmaktadır. Çalgı, incelediğimiz diğer örneklerdeki üflemeli çalgılar gibi ince, düz değil, ağızdan ince bir çubukla çıkıp sonra kavis yaparak genişleyen bir yapıya sahiptir. Uzunluğu, tasvirde tam olarak anlaşılamamaktadır; ancak kısa bir çalgı olduğu söylenebilir.

Karşı taraftaki tahtın iki yanında yer alan figür, bağdaş kurup oturmuş, sağ omuz hizasında tuttuğu çengi çalmaktadır. Figür, mavi zemin üzerine siyahla konturlanmış ve bazılarının içi altın yaldızla doldurulmuş altıgenlerden oluşan bir kıyafet giymektedir. Ayakkabıları siyahtır. Başında mavi bir başlık takılı olup, başının etrafı bir hale ile çevrilidir. Figür, iki eliyle de çengi çalarken tasvir edilmiştir. Çeng, karşı tarafta yer alan figürün elindeki çeng ile aynı biçim ve renktedir. Onun yanındaki def çalan figür ve çaldığı def de karşı taraftaki def çalan figür ile aynı formda tasvir edilmiştir.

Taht sahneli kuşağın altında lacivert zemin üzerine, çift sıra, ortası sarı, dört kollu kırmızı yıldızlardan oluşan bir çerçeve yer almaktadır. Bu çerçevenin içine saat yönünün tersine doğru ilerlemekte olan atlı figürler ve onların aralarına da birer kuş figürü tasvir edilmiştir.

Tabağın merkezine lacivert zemin üzerine ortada bir güneş tasviri ve onun etrafında altı

daire içine konumlandırılmış altı gezegen tasviri yapılmıştır. Bu gezegenler, Canby tarafından Mars, Merkür, Venüs, Ay, Satürn ve Jüpiter olarak tanımlanmıştır. Ayrıca gezegenlerin başları aralarına yıldızları temsil ettiği söylenen (Canby, Beyazıt, Rugiadi, & Peacock, 2016, s. 206) ortada birer büyük ve yanlarda ikişer küçük altın rengi yuvarlaklar yerleştirilmiştir.

Canby tarafından Venüs olarak tanımlanan Zühre, bağdaş kurup kahverengi bir tahta oturmuş ve ud çalar vaziyette tasvir edilmiştir. Üzerine açık-koyu yeşil, bordo ve altın yıldız tonlarında geometrik desenli bir kıyafet giymektedir. Ayağında kırmızı ayakkabıları vardır. Siyah, küt saçları olan figürün başında ortasında altı kollu yıldız biçiminde altın renginde bir taşı olan diadem takılıdır. Başının etrafı, bordo bir hale ile çevrilidir. Figür, sağ eli çalgının gövdesi üzerinde, sol eli de çalgının sapı üzerinde, udu çalar vaziyette tasvir edilmiştir. Ud, armudi gövdeli; ancak sapı gövdeden yukarı doğru kıvrılan biçimde tasarlanmış bir forma sahiptir. Figür, sağ elinin baş ve işaret parmaklarıyla bir mızrap tutarak udu çalmaktadır. Sol elinin dört parmağı da çalgının sapı üzerinde notalara basmaktadır. Çalgının uç kısmında da burguluk bölümü basitçe tasvir edilmiştir.

Fotoğraf 161: Minai teknikli astrolojik temalı kase, Metropolitan Museum, (Canby, Beyazıt, Rugiadi, & Peacock, 2016, s. 206, cat. 123).

Fotoğraf 17: Minai teknikli astrolojik temalı kase, Metropolitan Museum, (Canby, Beyazıt, Rugiadi, & Peacock, 2016, s. 206, cat. 123).

İlgi çekici örneklerden biri de LNS 261 C envanter numarasıyla Kuveyt Al-Sabah Collection (Dar al-Athar al-Islamiyyah)'da bulunan, pişmiş topraktan yapılmış boğa tasvirli bir kalıptır. Eser, testi, sürahi ya da vazo benzeri seramik bir ürün yapımı için tasarlanmıştır. Kalıbın boyun kısmını bitkisel bir fon önünde kufi yazı kuşağı çevrelemektedir. Gövdesi ise, altlı üstlü iki sıra halinde yan yana dizilmiş ongenlerin içerisine yerleştirilen burç tasvirleri ile süslenmiştir.

Watson, bu burç tasvirlerini üstte, oğlak, kova ve ikizler; altta ise terazi, akrep, yay ve boğa olarak tanımlamaktadır (Watson, 2004, s. 139). Üst sırada ortada yer alan ve fotoğraftan tamamını görmekte olduğumuz tasvirde, bir hayvan üzerine oturmuş, ud çalmakta olan bir insan figürü tasvir edilmiştir. Watson, boynuzları olan bu hayvandan dolayı bu burcu oğlak olarak tanımlamış olabilir. Ancak dönemin burç tasvirli örneklerine bakıldığında, çalgı çalan burcun Zühre gezegeninden dolayı terazi ya da boğa burcu olduğu bilinmektedir⁶. Dolayısıyla burada üst sırada yer alan müzik tasvirli burç, boğa burcu olmalıdır ve boğa üzerinde oturan figür, Zühre etkisiyle ud çalmaktadır.

Tasvirde ongen bir çerçeve içerisine ve tüm alanı kaplayacak biçimde yerleştirilmiş boynuzlu bir hayvan üzerine bize doğru poz verecek şekilde yan oturmuş ve ud çalan bir figür görülmektedir. Figürün üzerinde diz altına kadar uzanan kaftan benzeri bir kıyafet ve başında da arkada kurdela gibi uçuşan parçası olan bir başlık vardır. Uzun saçları, bir tutam halinde sağ omuzundan udunun arkasına, göğüs hizasına kadar inmektedir. Figürün sağ eli, udun gövdesi; sol eli de udun sapı üzerinde, udu çalar vaziyette tasvir edilmiştir. Ud çalan figür, çalgısını çalarken başını hafifçe sola doğru eğmektedir. Ud, armudi gövdeli ve kısa saplıdır. Üzerinde başka bir ayrıntıya yer verilmemiştir.

⁶ Zühre gezegeninin etkilediği burçların boğa ve terazi olduğunu, Ahmet Çaycı da kitabında belirtmektedir (Çaycı, 2002, s. 79).

Fotoğraf 18: Pişmiş topraktan sürahi ya da vazo kalıbı, Kuveyt Al-Sabah Collection (*Dar al-Athar al-Islamiyyah*), (Watson, 2004, s. 139)

Zühre gezegeninin müzik ile ilişkilendirildiği sahneler arasındaki ilgi çekici örneklerden birisi de Paris Bibliothèque Nationale de France’da yer alan Persan 174 numaralı Nasr-el-Din Sivasî’nin Tezkire’sine ait bir minyatürdür.

Minyatür, metnin içerisine çerçevesiz olarak yerleştirilmiştir⁷. Farklı türde iki ağaç arasında arkalıksız bir taht üzerinde oturan dört kollu bir figür tasvir edilmiştir. Eserin gezegen tasvirleri arasında yer alan bu figür, Zühre gezegenini temsil etmektedir⁸. Figür iki eliyle telli bir çalgı, bir eliyle def, bir eliyle de üflemeli bir çalgı tutmaktadır. Başının etrafı hale ile çevrili olan figürün kısa, siyah kıvrıkcık saçları ve iki yanağındaki kırmızı benekler dikkat çekicidir. Bağdaş kurup oturmuş figürün üzerinde açık manganez moru tonlarında dökümlü bir kıyafet vardır. Altta duran sağ kolu sazın gövdesi üzerinde, sol kolu da sazın sapı üzerindedir. Çalgı, armudi gövdeli, uzun saplıdır. Sapın ucunda kavisli bir burguluk kısmı yer almaktadır. Burgulukta görülebilen yedi burğu vardır. Sarı renkle boyanan çalgının gövdesi üzerindeki eşik kısmı ve gövdeden sapa geçiş, kahverengi ile belirtilmiştir. Burgular ise kırmızıdır. Çalgının gövdesi dikine çizgilerle hareketlendirilmiştir. Minyatürün üst kısmında yer alan metnin en alt satırında “tanbur” ve “def” çalgıları belirtilmiştir⁹. Buradaki telli çalgının tanbur olduğu metinden anlaşılmaktadır. Ancak çalgı, daha çok bir kopuza benzemektedir. Buradaki tanbur ifadesinin kopuz yerine kullanılmış olabileceği düşünülmelidir¹⁰.

Figürün üstte kalan sağ kolu yana ve yukarı doğru açılmış, zilli bir def tutmaktadır. Defin ortası beyaz, zillerin takılı olduğu kısım ise sarı renktedir. Ziller de kırmızı renkle çerçevelemiş olup beyaz renkle gösterilmiştir. Orta kısımda “def” yazmaktadır.

⁷ Görsel için bkz. (Kayın, 2019, s. 327, foto. 310).

⁸ Bkz. (Çaycı, 2002, s. 74, lev. 52d).

⁹ Yazıyı okuduğu için Selçuk Üniversitesi Fars Dili ve Edebiyatı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ali Temizel’e teşekkür ederim.

¹⁰ Tanbur ve kopuz adlarının birbirini yerine kullanılması ile ilgili olarak bkz. (Ögel, 1987, s. 149-150).

Figürün yukarıda duran sol kolu ise yana doğru açılarak ney benzeri bir çalgı tutmaktadır. Çalgı, düz, ince bir çubuk görünümündedir. Uç kısmında herhangi bir genişleme olup olmadığı görülememektedir. Görünebildiği kadarıyla ney, pişe, balaban ya da sıdırgu tarzı bir çalgı olabileceği düşünülmektedir.

Gezegen ve burç tasvirlerinde müzikli sahnelerin görüldüğü bir diğer tür de mimari eserlerdir. Bunlardan biri, Cizre/Şırnak'ta yer alan, 1164'ten önce yapıldığı tahmin edilen, İbn Umar Köprüsü üzerinde bulunan taş oyma olarak yapılmış gezegen ve burç tasvirlerinden Zühre ve Balık burcunun bir arada tasvir edildiği örnektir.

Cizre İbn Umar Köprüsü, Cizre'nin güneyinde yer almaktadır ve günümüzde Suriye sınırlarında kalmıştır (İlter, 1978, s. 59). Yakınında yer alan köyden dolayı "Yafes Köprüsü" olarak da adlandırılan bu köprü, Dicle Köprüsü ve Bafid Köprüsü olarak da bilinmektedir (Top, 2010, s. 162).

İbnü'l-Esîr, köprünün Musul hakimi Kutbeddin'in veziri Cemaleddin Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Ebû Mansûr el-İsfahâni tarafından yapıldığını belirtmektedir (İbnü'l-Esîr, 1989, s. 251).

İnşa kitabesi olmayan yapının inşa tarihinin Fügen İlter, 1164 olarak kabul edildiğini belirtmiştir (İlter, 1974, s. 37; İlter, 1978, s. 59). Joachim Gierlichs ise 1164'ten önce yapıldığını söylemektedir (Gierlichs, 1996, s. 211) ki İbnü'l-Esîr tarafından Haziran-Temmuz 1164'te öldüğü belirtilen (İbnü'l-Esîr, 1989, s. 249) Cemaleddin İsfahani'nin Gierlichs'in de söylediği gibi köprüyü bu tarihten önce yaptırmış olması gerekmektedir.

Köprü, sivri kemerli, ortadaki büyük, yanlardaki daha küçük beş¹¹ gözden oluşmaktadır¹² (Tunç, 1978, s. 47). En batıdaki ayaktan sonraki ilk orta ayağın sekizgen kısmının üstünde, her kenarında, birer gezegen ve burç tasvirli, taş oyma süslemeler yer almaktadır. Bu süslemeler beyaz kalker taşına (İlter, 1978, s. 59) panolar halinde oyma olarak işlenmiş, daha sonra bu panolar, koyu renk bazalt taşı (İlter, 1978, s. 59) ile yapılmış olan köprünün bekinde, üst kısımda, kendileri için açılmış nişlere yerleştirilmişlerdir. Cevdet Çulpan, köprünün inşasında kullanılan malzeme çeşitliliği sayesinde yapının estetik bir görünüme kavuştuğunu belirtmektedir (Çulpan, 2002, s. 45). Bu sekiz gezegen ve burç tasvirli panonun çoğunun üst kısımları kısmen dökülmüştür. Fügen İlter tarafından bu panolardaki tasvirler sırasıyla Satürn-Terazi, Jüpiter-Yengeç, Mars-Oğlak, Güneş-Aslan, Venüs-Balık, Merkür-İkizler, Ay-Koç ve Sagittarius-Yay olarak tanımlanmıştır¹³ (İlter, 1978, s. 61-62). Burç tasvirlerinin sağ ya da sol taraflarında yer alan yazılarda burçların isimlerinin yazılı olduğu belirtilmektedir (Tunç, 1978, s. 47).

Konumuz dâhilinde olan Zühre gezegeni, burada balık burcunun yüceltici gezegeni olarak tasvir edilmiştir¹⁴. Panonun sol üst köşesinde sülüs yazı ile balık burcu anlamında "el-hut" yazdığı belirtilmektedir (Çaycı, 2002, s. 60). Taş bloğun solunda, başı yukarı ve yanındaki

¹¹ Fügen İlter, yaptığı restitüsyon denemesinde köprüyü altı gözlü olarak belirlemiştir (İlter, 1978, s. 60, Levha: IV).

¹² Köprüden günümüze batıda bir kenar ayak, kemerle bağlanan orta ayaklar ve ilerisinde başka bir orta ayak gelebilmiştir. Ayaklar, memba tarafında üçgen prizma biçiminde selyaranlı; mansap tarafında sekizgen prizma biçimindedir. Selyaranın iki yüzüne, iki renkli taşla ve kufi yazı ile; bir kenarda ikili, diğer kenarda dörtlü olarak, köprüyü depremden korumak amacıyla "Yemliha" yazılmıştır (İlter, 1978, s. 59, 63).

¹³ Hartner, gezegenler ve burçlar arasındaki ilişkiyi iki sistem halinde sunmaktadır. Bu sistemlerden biri Hartner'in "Domilicia" olarak tanımladığı "Ev"; diğeri de "Exaltations" olarak tanımladığı "Yüceltme"dir. Ev sistemine göre, her gezegen, iki burcun evi olarak belirlenirken, yüceltme sistemine göre her bir burcun bir yüceltici bir de düşürücü etkiye sahip gezegeni vardır (Hartner, 1938, s. 119). İncelediğimiz gezegen ve burç tasvirli örneklerin çoğunda burçlar, evlerini temsil eden gezegenlerle birlikte işlenmişlerdir. Ancak burada burçlardan yay hariç diğer yedisinin kendilerini yücelten gezegenlerle bir arada tasvir edildiği belirtilmektedir (Hartner, 1938, s. 119).

¹⁴ Balık burcunu tasvir eden bu esere Gönül Öney de balık figürü ile ilgili çalışmasında yer vermiştir (Öney, 1968, s. 154, Res. 15).

gezegen tasvirine dönük olacak şekilde, "C" kıvrımı formunda yerleştirilmiş balık figürü görülmektedir. Balık figürünün yanında bağdaş kurup oturmuş bir insan figürü yer almaktadır. Altına geniş bir pantolon giymiş olan figürün kucağında ud benzeri bir çalgı görülmektedir. Bu çalgıdan figürün Zühre gezegenini temsil ettiği anlaşılmaktadır. Figürün üst gövdesi ve çalgının kalanı, bu kısımdaki taş blok düştüğü için görülememektedir. Ancak figürün sağ eli, çalgının gövdesi üzerinde, sol eli de muhtemelen çalgının sapı üzerinde tasvir edilmiştir. Çalgı, armudi gövdeli bir uda benzemektedir.

Fotoğraf 19: Cizre İbn Umar Köprüsü'nün gezegen ve burç tasvirli orta ayağı, (İlter, 1978).

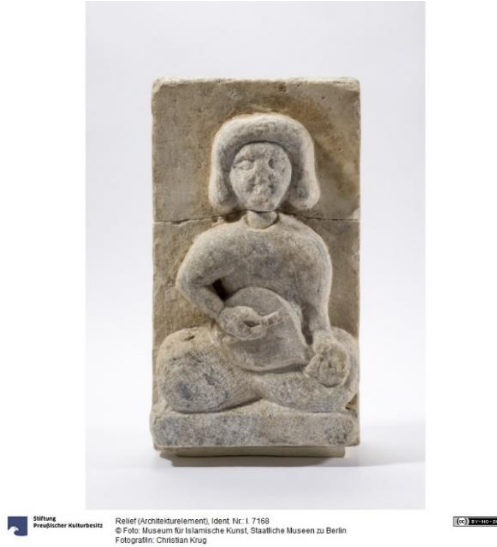

Fotoğraf 20: Cizre İbn Umar Köprüsü'nden Zühre ve Balık burcu tasvirli taş, (Gierlichs, 1996, Tafel: 47).

Bu eserler dışında bir de oyma tekniği ile yapılmış mermer bir blok üzerinde görülen çalgı çalan bir figür tasviri bulunmaktadır. I. 7168 envanter numarasıyla Pergamon Museum'da sergilenen, 13.yy'ın ilk yarısına tarihlendirilen ve Türkiye'den götürülmüş olan bu eser, bir mimari süsleme kompozisyonunun parçası gibi görünmektedir. Ancak bu muhtemel kompozisyonun devamına ilişkin elimizde veri olmamasından dolayı, bu mimari süsleme ögesini konusu bakımından kesin bir kategoriye koymak mümkün değildir. Bu eserde yer alan

tasvir, Ahmet Çaycı tarafından Zühre kültürünün bir devamı olarak yorumlanmıştır (Çaycı, 2002, s. 88). Bir mimari süsleme elemanı olan bu eserin, gezegen ve burç tasvirli bir kompozisyona ait olabileceği düşünülebilir. Yine de bu eserin bir kompozisyonun parçası olabileceği fikri göz önünde bulundurulduğunda bunun bir gezegen ve burç tasvirli bir kompozisyona ait olabileceği gibi bir eğlence sahnesinin parçası olma ihtimali de düşünülmelidir.

Eser, dikine dikdörtgen bir mermer üzerine oyularak yapılmış mimari bir süsleme ögesidir. Eser, üzerine oyularak tasvir edilen figür, boyun hizasından kırıktır. Mermer plakanın önüne altta yine dikdörtgen bir çıkıntı yapılarak figürün buraya oturması sağlanmıştır.

Fotoğraf 21: Mermere oyma ud çalan figür, Pergamon Museum, (<http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=1520117&viewType=detailView>). Erişim tarihi: 09.02.2020.), © Foto: Museum für Islamische Kunst der Staatlichen Museen zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz

Figür, bağdaş kurup oturmuş, ud/barbet çalar vaziyette tasvir edilmiş muhtemelen bir erkek figürüdür. Figürün üzerinde bisiklet yakalı bir kıyafet görülmektedir. Kolları bileğe kadar uzanan ve dar olan kıyafetin alt kısmı, pantolon görünümündedir. Kısa küt saçlı figürün iri badem gözleri, kalın, etli bir burnu ve hafif tebessüm eden küçük bir ağız vardır. Sağ eli, çalgının gövdesi üzerinde, elinde tuttuğu bir mızrap ile çalgıyı çalarken; sol eli de çalgının sapını kavramış ve serçe, yüzük ve orta parmaklarıyla notalara basarken tasvir edilmiştir. Çalgı, armudi gövdeli ve oldukça kısa saplı ud/barbet benzeri telli bir çalgıdır. Figür, uzun mızrabını avucunun içine almak yerine ortasından tutmuş olarak tasvir edilmiştir.

DEĞERLENDİRME

Selçuklu dönemi sanat eserleri incelendiğinde, eserler üzerinde işlenmiş olan müzik ve dans temalarının, tarihi kaynaklarda dönemin müzik ve dansları ile alakalı verdiği bilgilerle genellikle örtüştüğü görülmektedir. Gerçek yaşamda var olan müziğin yanı sıra, dönemin sanat eserleri üzerine yansıyan tasvirlerde sıkça yer alan gezegen ve burç tasvirleri arasında da müzik temasının özellikle kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu tasvirlerden sanata yakınlığı ile bilinen Zühre gezegeni, müzik teması doğrultusunda çalgı tasvirleriyle birlikte pek çok Selçuklu dönemi sanat eseri üzerinde görülmektedir. Zühre gezegeninin etkisi altında bulunan boğa,

terazi ve balık burçları da benzer şekilde çalgı ile birlikte tasvir edilerek müzik temalı Selçuklu sanat eserleri üzerinde yerini almıştır.

Çalışmamız kapsamında incelenen Selçuklu dönemi sanat eserleri arasında müzik ve dans temasıyla birlikte işlenen Gezegen ve burç tasvirli sahneler; Zühre gezegeni tasvirlerinden ya da Zühre etkisindeki boğa, terazi ve balık burcu tasvirlerinden oluşmaktadır. İncelediğimiz on bir adet gezegen ve burç tasvirli sahnenin yalnızca birinde (Fotoğraf 11) dans tasvirine yer verilmiş olup diğer sahnelerin hepsinde müzik, dans olmaksızın tek başına kullanılmıştır. Dans temasının bulunduğu tek örnekte de Zühre'yi simgeleyen figür, çeşitli müzik aletleri çalarken gösterilmiş, onun yanına dans eden bir başka figür eklenmiştir.

Bazı eserlerde gezegen ve burç tasvirlerinin yer aldığı kalabalık bir sahnede müzik ile ilişkili olan Zühre, boğa, terazi ya da balık, tek başına tasvir edilmiştir (Fotoğraf 2, 6, 11, 17). Bazı eserlerde de Zühre gezegeni, bu burçlardan biri ya da ikisi ile aynı sahne içerisinde ayrı tasvirler olarak (Fotoğraf 20) veya aynı tasvir içerisinde bir arada görülebilmektedir (Fotoğraf 7, 9, 13, 15, 18). Dört örnekte Zühre, tek başına diğer gezegenler ile birlikte tasvir edilmiştir (Fotoğraf 2, 6, 11, 17). İki örnekte Zühre-Boğa (Fotoğraf 6, 7) ve Zühre-Boğa-Terazi (Fotoğraf 9, 10, 11), tek bir eser üzerinde ayrı tasvirler olarak işlenmiştir. Bir örnekte ise Zühre-Balık ikilisi tek bir tasvir içerisinde birlikte kullanılmıştır (Fotoğraf 20). Üç eserde ise Boğa burcu, çeşitli burç tasvirleri olan bir sahne içerisinde tek başına ele alınmıştır (Fotoğraf 13, 15, 18).

Tasvirlerin yer aldığı eserler, malzemelerine ve formlarına göre oldukça çeşitlilik göstermektedir. Dolayısıyla müzik tasvirli gezegen ve burçların tasvir edildikleri eserlerin malzemelerine ve kullanım amaçlarına göre bir çıkarım yapmak söz konusu değildir.

Boğa burcu, tüm örneklerde aynı şekilde tasvir edilmiştir. Bir boğa üzerinde oturmuş bir insan figürü, ud çalarken görülmektedir. Buradaki boğa üzerinde oturan insan figürü, aslında Zühre gezegenini simgeliyor olmalıdır. Balık burcu tasvirinin yer aldığı tek örnekte bir balık figürü yanında bağdaş kurup oturmuş ud çalan bir insan figürü görülmektedir (Fotoğraf 20). İki figürün aynı tasvirde yan yana verilmiş olması bakımından farklı bir örnektir. Burada balığın yanında oturmuş ud çalan figür, Zühre gezegenini simgelemektedir. Zühre gezegeninin tasvir edildiği örneklerde ise Zühre, bir insan figürü ile temsil edilmekte olup, çeşitli çalgılar çalarken tasvir edilmiştir. Bu çalgılar: Çeng, ud, kopuz, rebab, tanbur, ney ve deftir. İncelenen eserlerden ikisi haricinde Zühre gezegeni bu çalgılardan yalnızca birini çalarken tasvir edilmiştir. Maden şamdan (Fotoğraf 11) ve minyatür örneklerinde¹⁵ ise, Zühre, çok kollu olarak tasvir edilmiş ve kollarının her birinde başka çalgıyı tutarken gösterilmiştir.

Figürler, genel olarak Selçuklu figür üslubuna uygun şekilde badem gözlü, dolgun yanaklı ve yay gibi kaşlı olarak İslamiyet Öncesi Türk sanatında görülen tarzda tasvir edilmişlerdir. Malzeme farklılığından kaynaklı olarak bazı eserlerin üzerine figürleri işlemek daha zor olabilmektedir. Üzerlerinde buldukları eserin malzemesine göre figürlere ait ayrıntıların işlenebilirliği değiştiğinden, figürleri yorumlarken malzeme etkenini göz ardı etmemek gerekmektedir. Bu koşullar çerçevesinde değerlendirildiğinde malzeme etkeni dışında figürlerin tasvir edilmesinde büyük farklılıklar söz konusu değildir. Görülen bazı küçük değişiklikler de eserlerin farklı bölgelerde yapılmasından ya da ustanın yetiştiği coğrafyanın farklı oluşu gibi özelliklerden kaynaklanıyor olmalıdır. Selçukluların geniş bir coğrafyaya yayıldıklarını ve bu coğrafyalardaki yerli halkın da her ne kadar Selçuklular döneminin baskın kültürü ve sanatına sahip olsalar dahi, sanat eserleri üzerinde figüratif biçimlenmelerde az da olsa rol oynadıklarını düşünmek gerekir. Bunun dışında incelenen sanat eserleri üzerindeki çalgı çalan ya da dans eden figürlerden bazılarının Türk halkından olmayabileceği de gözden kaçmamalıdır. Zenci kölelerin Selçuklu topraklarında müzisyen ve dansçı olarak çalıştıklarına

¹⁵ Görsel için bkz. (Kayın, 2019, s. 327, foto. 310).

dair bilgiler (Uslu, 2015, s. 95) bu görüşü desteklemektedir. İncelenen gezegen ve burç tasvirlerinde bu tarz bir örnek yer almamakla birlikte, Selçuklu sanatında müzikli tasvirler bakıldığında bahsedilen konuya ilişkin benzer örneklerin görüldüğü bilinmektedir. Sanat eserleri yapılırken tasvir edilen figürler hayali kişiler olabileceği gibi, gerçek kişiler de olabilir. Selçuklu dönemindeki çalgıcıların ve dansçıların arasında çeşitli yerlerden gelen yabancıların da olabileceğini göz önünde bulundurmamak, farklı yüz tipi ile karşımıza çıkan bazı figürlerin görünümelerini açıklamaya katkı sağlayabilir.

Tasvirlerden insan figürlerinin çoğunlukla kaftan, bazı örneklerde ise önü kapalı, uzun entari benzeri kıyafetler giydikleri anlaşılmaktadır. Başlarda diadem (Fotoğraf 17) ya da arkada uçuşan uzun kurdelaıyla (Fotoğraf 18, 13) çeşitli başlıklar takılıdır. İki örnekte figürlerin başlarının etrafı bir hale ile çevrelenmiştir¹⁶ (Fotoğraf 2).

Zühre gezegeninin boğa üzerinde oturur vaziyette sembolize edilmediği örneklerde Zühre, her zaman bağdaş kurup oturmuş şekilde ya çalgısını çalarken ya da çalgısını elinde tutup havaya doğru kaldırırken tasvir edilmiştir. Aynı şekilde terazi burcu da bağdaş kurup oturmuş bir terazinin altında çalgısını çalarken gösterilmiştir. Gezegen ve burç tasvirlerinde boğa burcu tasviri dışındaki tüm örneklerde çalgıyı çalan gezegen ya da burcu simgeleyen figür, her zaman bağdaş kurup oturmuş vaziyette görülmektedir. Yalnızca boğa burcu tasvirlerinde boğa üzerinde oturmuş bir figür, çalgı çalarken tasvir edilmiştir. Boğanın üzerinde oturan ve çalgı çalan figür de boğa burcunu etkileyen Zühre gezegeni olmalıdır.

İncelenen eserler arasında iki örnekte yer alan figürlerin çok kollu tasvir edildikleri görülmektedir. Bu eserlerden biri minyatür; diğeri ise madendir. Minyatürler, Selçuklu figür üslubundaki örneklerin yanında, farklı figür tipleri ve kıyafetleri ile diğer Selçuklu sanat eserlerinde alışık olduğumuz figür tipine değişik bir yorum getirmektedir. Çalışmada ele alınan Nasr-el-Din Sivasî'nin Tezkiresi adlı eserin minyatürleri resim üslubu bakımından Güner İnal tarafından Bizans ve belki Budist etkili (İnal, 1995, s. 44), vücut duruşları ve kıyafetlerinin dökümlü görünümünden dolayı Ahmet Çaycı tarafından Bizans etkili olarak yorumlanmıştır (Çaycı, 2002, s. 115). Çok kolluluk, Hinduizm, Brahmanizm gibi Uzak Doğu kökenli dinlerdeki tanrı-tanrıça figürlerinde görülmektedir¹⁷. Buradaki çok kollu tasvir tarzı, Hint etkili gibi görünmekte ise de bu figürler, birer tanrı-tanrıça imgesi değildir. Zühre gezegeninin geçmişte çeşitli tanrıça imgeleriyle özdeşleştirilmiş olması bu tasvirlerin biçimlerini kısmen de olsa etkilemiş olabilir. Ancak bu etkileşimin bir sonucu olarak bu figürlere doğrudan tanrı ya da tanrıça ifadelerini yüklemek doğru olmayacaktır. Sözü edilen minyatür ve maden eserlerin üzerindeki çok kollu figür tasvirlerine bakıldığında bu figürlerin her elde farklı bir nesne tuttukları ve bu nesnelerin o figürün kişiliğine, özelliklerine ya da güçlerine dair anlamlar taşıdığı anlaşılmaktadır. Çalışmada incelenen eserlerde yalnızca Zühre gezegeninde çok kollu tasvir anlayışı görülmektedir. Zühre gezegeninin müzik ve eğlence özelliğinden etkilenen bu çok kollu figürlerin bir ya da tüm kollarına birer çalgı yerleştirildiği görülmektedir. Bu da çok kollu olarak tasvir edilen tanrıçaların betimlemelerinde görülen özelliklerden biridir. Ancak çok kollu Zühre tasvirlerini birer tanrıça imgesi olarak yorumlamak yerine, onların tanrıça tasvirlerindeki çok kolluluk özelliğinden faydalanarak Zühre tasvirini geliştirip güçlendirmek, daha etkili bir görünüm kazandırmak amacıyla yapılmış olabileceklerini söylemek mümkündür.

¹⁶ İkinci örneğin görseli için bkz. (Kayın, 2019, s. 327, foto. 310).

¹⁷ Hinduizm'de çok kollu Visnu'nun ikonografik yorumu için bkz. (O'Connor, 1972, s. 29-31); Ayrıca çok kollu tanrıça figürüne örnek olarak bkz. (Ward, 1993, s. 49, fig. 33).

BULGULAR

Çalışma, Selçuklu Dönemi sanat eserleri üzerinde yer alan gezegen ve burç tasvirleri arasında müzikli sahneleriyle tanınan Zühre gezegeni ve etkisindeki boğa, terazi ve balık burçlarında görülen müzik ve dans sahnelerini konu almıştır. Araştırma kapsamında tespit edilebilen eserler malzeme, konu ve kompozisyon özelliklerine göre incelenmiştir. Bu incelemeler sonucunda müzik ve dans konulu tasvirlerin herhangi bir malzeme ayrımı yapılmadan eserler üzerine işlendiği anlaşılmıştır. Ayrıca gezegen ve burç tasvirlerinde görülen müzikli sahnelerde hangi çalgıların tercih edildiği, çalgıların ve çalgıcıların tasvir özellikleri gibi ayrıntılar da incelenmiştir. Çalgılar konusunda bir çeşitlilik hakimken, çalgıcıların genellikle benzer tipte olduğu görülmüş, bunların fiziksel özellikleri, kıyafet ve aksesuarları, oturuş biçimlerindeki farklılıklar gibi unsurlara bakılarak değerlendirilmeler yapılmıştır.

SONUÇ

Müziğin ve dansın Selçuklu dönemi kültürel hayatı içerisinde önemli bir yeri olduğu, yazılı kaynaklardan edinilen bilgiler çerçevesinde öğrenilmektedir. Aynı zamanda Selçukluların gezegen ve burçlara verdikleri önem de yaptıkları sanat eserlerinden ve yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu çalışma sonucunda Selçuklu döneminin sosyal ve kültürel hayatında büyük yer edinen müzik ve dansın, aynı zamanda Selçuklularda önemli bir yere sahip olan gezegen ve burçlarla ilişkilendirilmesinin; yani kültür ve bilimin birlikteliğinin sanata yansımaları tespit edilmiştir.

Çalışma kapsamında Selçuklu dönemi sanat eserleri arasında çeşitli türler ve malzemeler üzerinde yer alan gezegen ve burç tasvirlerinde görülen müzik ve dans temaları incelenmiş, çeşitli maden kullanım eşyaları, seramik tabak, pişmiş topraktan kalıp, minyatür, taş ve mermerden mimari plastik öğeleri üzerinde yer alan bu tasvirler, ayrıntılı olarak tanımlanmış ve değerlendirilmiştir. Gezegen ve burç temalı tasvirler, Selçuklu sikkelerinde de yer almaktadır (Çaycı, 2002, s. 47-55); ancak bu sikkeler üzerinde Zühre etkisiyle yapılmış herhangi bir müzik tasviri tespit edilememiştir¹⁸.

Sonuç olarak; müzik ile dansın Selçukluların sosyal ve kültürel hayatlarında, gezegen ve burçların da bilim ve inanışlarında önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Selçuklu dönemi yaşantısında mühim olan bu konuların dönemin sanat eserleri üzerine de bir arada işlenmiş olması ilgi çekici sahneleri ortaya çıkarmıştır. Bu çalışma ile sözü edilen tasvirler tespit edilip ayrıntılı olarak incelenmiş, hem betimleniş biçimleri hem de konuları bakımından değerlendirilmiştir. Çalışmada incelenen eserler üzerinde yer alan gezegen ve burç tasvirleri üzerindeki müzik ve dans temaları, Zühre gezegeni ile boğa, terazi ve balık burçlarının tasvirlerinde kullanılan çalgılar, çalgıcıların tasvir ediliş biçimleri ve müziğin gezegen ve burçlarla ilişkisi gibi hususlarda önemli bilgiler sunmaktadır.

TEŞEKKÜR

Çalışma kapsamındaki eserlerin biri dışında tamamı yurt içi ve yurt dışındaki çeşitli müzelerde yer almaktadır. Müzelerde sergilenen eserlerin çalışma kapsamına dâhil edilebilmesi için gerekli kullanım izinlerinin sağlanması ve eserlerin ayrıntılı fotoğraflarının talep edilmesi amacıyla ilgili müzelerle görüşülmüştür. Bu müzelerde çalışmanın yürütülmesine katkı sağlayan ve gerekli yardımları yapan yetkililere teşekkür ederim.

İlk olarak benimle tüm sergi alanlarını dolaşma nezaketinde bulunan ve ofisinde bana zaman ayırıp sorularımı yanıtlayan, aynı zamanda hem sergideki hem de depodaki eserlerin

¹⁸ Çaycı, Selçuklu ve Artuklu Dönemi Sikkelerinde Zodiak Tasvirleri adlı çalışmasında bu dönem sikkeleri üzerinde kozmik ve heroik bir yaklaşım tarzından dolayı yalnızca Mars, Cevzahir, Ay, Güneş ve İkizler Burcu gibi belirli gezegen ve burçların tasvir edildiğini belirtmektedir (Çaycı, 2001, s. 216).

fotoğraflarının tarafıma iletilmesini sağlayan Danimarka, David Collection müze müdürü Kjeld von Folsach'a çok teşekkür ederim.

Müzedeki ilgili eserlerin çalışmaya dâhil edilebilmesi için izin veren, yerinde inceleme yapabilmem amacıyla davet mektubu yollama inceliğini gösteren Berlin, Pergamon Museum, Museum für Islamische Kunst direktörü Prof. Dr. Stefan Weber'e çok teşekkür ederim.

Ayrıca gidip yerinde inceleme yaptığım müzelerden mail yoluyla tüm sorularımı yanıtlayan British Museum Orta Doğu Departmanı yöneticisi Rocio Mayol'a teşekkür ederim.

Gidemediğim ancak mail yoluyla haberleşip çalışma izni aldığım yurt dışı müzelerinden New York Metropolitan Museum'dan Sheila Canby'a teşekkürlerimi sunarım.

SUMMARY

In this study, the music scenes in depictions of the Venus planet and the taurus, libra and pisces signs in Seljuk works of art were studied. In the study, we only deal with the planet Venus and the taurus, libra and pisces signs, because only musical depictions were found on the artworks of the period.

Although it is known that music had an important place in the Seljuk Period, the multitude of musical scenes draw attention on the artworks made by the Seljuks. Among the works of music depicted in the Seljuk period, the music themes seen in the depictions of the planet and the horoscope constitute an important group.

It is learned that music and dance have an important place in the cultural life of the Seljuk period, as part of the information obtained from written sources. At the same time, the importance given by the Seljuks to the planets and horoscopes is understood from the works of art and written sources. The fact that these subjects, which are important in the life of the Seljuk period, were also handled together on the artworks of the period, revealed interesting scenes.

As a result of this study, the association of music and dance, which had a great place in the social and cultural life of the Seljuk period, with the planets and zodiac signs, which also had an important place in the Seljuks; in other words, the reflections of the unity of culture and science to art have been detected.

Within the scope of the study, the music and dance themes seen in the depictions of the planet and horoscope on the various forms and materials among the works of the Seljuk period were examined. The depictions on various metal utensils, ceramic plates, terracotta molds, miniatures, architectural plastic items from stone and marble have been described and evaluated in detail. Music and dance themes on planet and horoscope depictions on the works examined in the study, provides important information on issues such as the instrument used in the depiction of the planet Venus and the taurus, libra and pisces signs, the depiction of the players and the relationship of music with the planet and the signs.

KAYNAKÇA

- Canby, S. R., Beyazıt, D., Rugiadi, M., & Peacock, A. (2016). *Court and cosmos-The great age of the Seljuqs*. New Haven and London: Yale University Press.
- Çaycı, A. (2001). Selçuklu ve Artuklu sikkelerinde zodiak tasvirleri. *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi* içinde (s. 207-218, 595-601). Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi.
- Çaycı, A. (2002). *Anadolu Selçuklu sanatında gezegen ve burç tasvirleri*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çaycı, A. (2008). *Selçuklularda egemenlik sembolleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Çulpan, C. (2002). *Türk taş köprüleri-Ortaçağ'dan Osmanlı devri sonuna kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Erginsoy, Ü. (1978). *İslam maden sanatının gelişmesi (Başlangıcından Anadolu Selçuklularının sonuna kadar)*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gierlich, J. (1996). *Mittelalterliche tierreliefs in Anatolian und Nordmesopotamien: untersuchungen zur figürlichen baudekoration der Seldschuken, Artuqiden und ihrer Nachfolger bis ins 15. jahrhundert*. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag.
- Hartner, W. (1938). The pseudoplanetary nodes of the Moon's orbit in Hindu and Islamic iconographies. *Ars Islamica*, 5(2), 112-154. Erişim adresi: <https://library.si.edu/digital-library/book/arsislamica51938detr>.
- Hartner, W. (1973/74). The vaso Vescovali in the British Museum: A study on Islamic astrological iconography. *Kunst des Orients*, 9(1/2), 99-130. Erişim adresi: https://www.jstor.org/stable/20752443?seq=1#metadata_info_tab_contents.
- İbnü'l-Esîr. (1989). *İslam tarihi (El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi)*. (A. Köşe, Çev.) İstanbul: Bahar Yayınları.
- İlter, F. (1974). Güney-Doğu Anadolu erken devir Türk köprülerinin yapısal ve süsleyici öğeler yönünden değerlendirilmesi. *Anadolu (Anatolia)*, XVIII, 31-45. Erişim adresi: <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/42199>.
- İlter, F. (1978). *Osmanlılara kadar Anadolu Türk köprüleri*. Ankara: Karayolları Genel Müdürlüğü.
- İnal, G. (1995). *Türk minyatür sanatı (Başlangıcından Osmanlılara kadar)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Kayın, A. (2019). *Selçuklu sanatında müzik ve dans tasvirleri (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- O'Connor, S. J. (1972). *Hindu Gods of Peninsular Siam* (Cilt XXVIII). Ascona: Artibus Asiae.
- Ögel, B. (1987). *Türk kültür tarihine giriş* (Cilt IX). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, B. (2010). *Türk mitolojisi* (Cilt II). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Öney, G. (1968). Anadolu Selçuk sanatında balık figürü. *Sanat Tarihi Yıllığı*(2), 142-168. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iustuy/issue/34471/381807>.
- Pinder-Wilson, R. (1951). An Islamic bronze bowl. *The British Museum Quarterly*, 16(3), 85-87. Erişim adresi: https://www.jstor.org/stable/4422339?seq=1#metadata_info_tab_contents.
- Rölyef. (t.y.). <http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=1520117&viewType=detailView>. Erişim tarihi: 02 09, 2020.
- Saxl, F. (1912). Beiträge zu einer geschichte der planeten-darstellungen im Orient und im Okzident. *Der Islam: Journal of the History and Culture of the Middle East*, 3(1), 151-177. Erişim adresi: <https://zenodo.org/record/2471880#.XtjjWzozZPY>.
- Şamdan. (t.y.). <http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=1525433&viewType=detailView>. Erişim tarihi: 02 09, 2020.
- Top, M. (2010). *Şırnak kültür envanteri*. Ankara: Şırnak Valiliği.
- Tunç, G. (1978). *Taş köprülerimiz*. Ankara: Karayolları Genel Müdürlüğü.
- Uslu, R. (2015). *Selçuklu topraklarında müzik (Hoca Ahmed Yesevi'den Hz. Mevlana'ya)* (3 b.). Konya: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Ward, R. (1993). *Islamic metalwork*. New York: Thames and Hudson.
- Watson, O. (2004). *Ceramics from Islamic lands*. London: Thames & Hudson Ltd.

KONYA NİŞAN TÖRENİ VE NİŞAN TÖREN GİYSİLERİ ÜZERİNE ARAŞTIRMA

RESEARCH ON KONYA ENGAGEMENT CEREMONY AND CLOTHES OF CEREMONY

Mine CERANOĞLU*

Öz

İnsan hayatında doğum, sünnet, evlilik, ölüm gibi önemli geçiş dönemleri bulunmaktadır. Evlenme sürecinde yapılan nişan da, söz kesimi ve düğün arasında yapılan ve iki tarafın yakınları için düzenlenen bir törendir. Nişan törenleri ve bu törenlerdeki uygulamalar, ülkemizin her yöresinde farklı şekillerde yapılmaktadır. Çalışmada Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze Konya ilinde yapılan nişan tören uygulamaları hakkında bilgi verilmesi; ayrıca nişan törenlerinde gelinlerin giymiş olduğu giysilerin fotoğraflar üzerinden analiz edilerek dönem modaları ile karşılaştırılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda Konya nişan uygulamaları hakkında kişiler ile yapılandırılmamış görüşmeler yapılmıştır. Giysi özelliklerinin belirlenebilmesi için de Koyunoğlu Müzesi arşivinde bulunan ve kişilere ait koleksiyonlarda yer alan fotoğraflar materyal olarak kullanılmıştır. Çalışma sonunda; Konya ilinde geçmişten günümüze nişan törenlerindeki uygulamaların zamana ve modaya göre değişim gösterdiği; geçmişte daha kalabalık şekilde yapılan nişan törenlerinin yerini aile arasında yapılan nişan törenlerine bıraktığı görülmüştür. Gelinlerin nişan törenlerinde giydikleri giysilerin, aksesuarların ve saç modellerinin moda sektöründe yaşanan hızlı değişimlere ayak uydurduğu görülmüştür. Aynı zamanda nişan giysilerinde kişisel zevklere göre farklı stillerin de tercih edildiği dikkat çekmiştir.

Anahtar Kelimeler

Gelin, giysi, Konya, nişan, tören

Abstract

In human life there are important transitional stages such as birth, circumcision, marriage and death. Engagement ceremony, a transitional stage before marriage, is held between affianced and engagement and for the relatives of the bride and groom. Engagement ceremonies and preparations applied in these ceremonies are held in different ways in every region of our country. In this study, it is aimed to give information about the engagement ceremonies and preparations in Konya since the foundation of the Republic and also analyze the photographs of clothes worn by the brides in the engagement ceremonies and compare them with the fashions of the period. In this context, unstructured interviews have been conducted with people about Konya engagement ceremony. The photographs in the archives of the Koyunoğlu Museum and the photographs in the collections of the individuals have been used as material in order to determine the characteristics of the clothes. At the end of the study, it has been seen that there is a change in the preparation in the engagement ceremonies in Konya since then according to time and fashion and the engagement held with a more

* Dr. Öğr. Üyesi, Çukurova Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Tekstil ve Moda Tasarımı Bölümü, mine.ceranoglu@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5338-6301>

Gönderim Tarihi: 26.09.2019
Kabul Tarihi: 18.05.2020

crowded way has been placed by engagement ceremonies between the families. It has been observed that the clothes, accessories and hairstyles worn by the brides at the engagement ceremonies keep up with the rapid changes in the fashion industry. At the same time, it has been noted that different styles are preferred according to personal tastes in engagement clothes.

•

Keywords

Bride, clothing, Konya, engagement, ceremony

GİRİŞ

Kültür, bir milletin oluşmasını sağlayan maddi ve manevi değerlerin bütünüdür ve dil, edebiyat, müzik, ahlak, inanç, düğün, yemek, kılık-kıyafet gibi her konuda farklı şekillerde biçimlenmiştir. Kültürü oluşturan maddi ve manevi değerler, her ülkede hatta ülkelerin şehirleri ve ilçelerinde toplumun yaşam tarzına göre değişiklik gösteren bir olgudur.

Bir toplumun kültürünü oluşturan ve insanın belirli bir kimlik kazanmasını sağlayan doğum, sünnet, evlilik, ölüm gibi önemli geçiş dönemleri ve bu dönemlerde yapılan uygulamalar toplumsallaşmayı sağlamaktadır (S. Aydın & Atay, 2009, s. 1). Geçiş dönemlerinde uygulanan kültürel uygulamalar zamanla değişmektedir. Bu doğrultuda toplumda kültürel değişimler meydana gelmekte; her bir kültürel değişim ise çeşitli faktörlerden etkilenmektedir. Teknoloji, toplumsal hareketler, reformlar gibi birçok olgu kültürel değişimi sağlamaktadır veya kültürel değişime neden olmaktadır (Ertürk & Sivritepe, 2017, s. 1).

Türk kültürünün önemli geçiş dönemlerinden biri olan evlilik, gerek kadın ve erkeğin yaşamını birleştirmesi, gerekse aile ve akrabalık bağlarının kurulması açısından son derece önemli olan toplumsal bir olgudur (Irmak & Taş, 2012, s. 217). Bir evlilik; kız isteme, söz kesme, nişan, düğün, düğün sonrası davet gibi birçok aşamadan ve bu aşamalarda uygulanan gelenek ve göreneklere dayanmaktadır.

Evlilik sürecinde uygulanan nişan; kız isteme ile düğün arasında yapılan, gelin ve damat adayının yakınları için düzenlenen bir törendir (Kartal, 2017, s. 39). Evlilik öncesi normların başında nişan merasimi gelmektedir. Şer'îye sicillerinde buna 'namzedlik' adı verilmiştir (Köseoğlu, 1994, s. 38 - 45). Tarihi oldukça eskilere dayanan nişan merasimine Eski Türklerde çok önem verilmiş; evliliği düşünen çiftlerin yüzük takıp, birbirlerine mendil vermesi yoluyla nişanlı olduklarını göstermeleri adetten sayılmıştır (Çolak, 2012, s. 167). Ayrıca Büyük Selçuklular'da da evliliğe ilk adım olan "kız isteme" görüşmelerinin olumlu sonuçlanmasından sonra "nişan" safhasına geçilmiştir. Nişan, tarafların birbirlerine verdikleri evlenme vaadi olup, nikâh gibi hukukî ve kesin bir yaptırıma sahip değildir. Taraflar gerekli gördükleri takdirde evliliğe doğru atılan ilk adımla ilgili verdikleri sözden dönebilme hakkına sahiptirler (M. Aydın, 1985, s. 15; Cin, 1988, s. 48-49; Acar, 2007, s. 153; Kaçın, 2017, s. 103). Evlenmeye karar veren gençlere yüzükler, akrabalar ve davetliler huzurunda takılmakta ve bu özel güne beraber tanıklık edilmektedir.

Gelenek ve göreneklere uygun olarak aile birliğinin ilk adımını teşkil eden nişanlanma, hem kadın hem de erkek tarafının birbirlerini tanımaları açısından önemli bir süreçtir (Sak, 2006, s. 494 - 495). Ailenin daha sağlıklı bir temele otuması amacını gerçekleştiren nişanlanma olgusu genel olarak örf ve adetlere dayanmaktadır (Erinç, 2015, s. 175).

Evliliğe ilk adım için yapılan nişan sürecinde; uygulanan görenekler (adetler), inançlar, ritüeller, giysiler, vb. bir bütündür (Ahn, 2012, s. 38). Manevi kültür bağlamında değerlendirilen adetler, sosyolojik (Berber, 2009, s. 1) açıdan son derece önemlidir. Maddi kültür bağlamında incelenen giysiler ise herhangi bir toplumun sadece süslenme faktörü değil aynı zamanda sosyal norm ve değerlerini yansıtmaktadır (Oğuz, 2004, s. 29). Eren'in (2018, s. 427) de belirttiği üzere, evlilik kurumunun ve düğün âdetlerinin akademik anlamda incelenmesi Türk kültür tarihi açısından çok önemlidir. Bu nedenle çalışmada Konya ili nişan törenlerindeki uygulamalar ve nişan gelin giysileri incelenmiştir.

AMAÇ VE ÖNEM

Bu çalışmada amaç; geçmişten günümüze Konya ili nişan töreni uygulamaları hakkında bilgi vermek, nişan törenlerinde gelinlerin giydiği nişan giysi ve aksesuarlarını incelemek ve dönem modalarını yansıtmaya durumlarını araştırmaktır. Evlilik gibi bir sosyal olgu etrafında gelişen uygulamaları belgelemek ve uygulamalarda zaman içerisinde olan değişimi gözlemlemek, somut olmayan kültürel miras olarak isimlendirilen bu değerleri derlemek ve arşivlemek gerekmektedir. Bir milletin varlığını sürdürebilmesi için kültürel değerlerini muhafaza etmesi ve yaşatması açısından bu çalışmanın önemli olduğu düşünülmektedir.

MATERYAL ve YÖNTEM

Çalışmada geçmişten günümüze uygulanan Konya ili nişan töreni hakkında bilgi verilmiştir. Konya nişan töreni uygulamaları hakkında bilgi almak için Konya ilinin merkez ilçelerinde (Meram, Selçuklu ve Karatay) yaşayan kişiler ile yapılandırılmamış görüşme yapılmıştır. Kişilerin belirlenmesinde aile köklerinin "Konya olması" kriteri göz önüne alınmıştır. Kişilere öncelikle tanıdık yoluyla ve sonrasında kartopu yöntemi ile ulaşılmıştır. Kişiler ile yapılan yapılandırılmamış görüşmedeki anlatılar, ses kayıt cihazına kayıt edilmiş ve konuşma çözümlemesi yöntemi ile çevriyazıya (transcription) dönüştürülmüştür.

Çalışmada ayrıca kültürün bir parçası olan giysilerin neler olduğu ve geçmiş yıllarda gelinlerin nişan törenlerinde neler giydiği sorusuna cevap aramak için gelin giysileri incelenmiştir. Giysileri incelemek için fotoğraflar materyal olarak kullanılmıştır. Fotoğraflar, özel koleksiyonlardan ve Koyunoğlu Müzesi'nden (Foto Behçet Arşivi) izin alınarak temin edilmiştir. Özel koleksiyonlardan fotoğraflar temin edilirken yine Konya ilinin merkez ilçeleri ve aile köklerinin "Konya olması" kriterleri göz önüne alınmıştır. Fotoğraflar temin edildikten sonra yüksek çözünürlükte taranmış ve giysiler ile ilgi bilgiler ayrıca görüşme esnasında kayıt edilmiştir. Giysi özelliklerinin belirlenmesinde ekran çözünürlüğü artırılmış ve belirlenen özellikler giysi analiz formuna kaydedilmiştir.

Literatür taraması yapılarak kadın giysilerindeki dönem modaları, onar yıllık zaman aralığına göre belirtildikten sonra Konya ili nişan fotoğraflarında yer alan kadın nişan giysileri genel olarak analiz edilmiştir. Giysiler; çeşit, renk (açık - koyu) model (yaka, kol, kol boyu, model boyu) özellikleri, süsleme özellikleri ve giysileri tamamlayan aksesuarlar açısından incelenmiştir. Ayrıca giysilerin tamamlayıcısı olan gelin baş düzenlemeleri hakkında da bilgi verilmiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde dönem modalarının Konya ili nişan giysi özelliklerine yansımaya durumu tartışılmıştır.

Konya İli Nişan Tören Uygulamaları

İnsanoğlunun yaşamındaki dönüm noktalarından biri olan evlilikte nişan, her ilin kültürel özelliklerine göre değişmektedir ve Konya ilinde de evlenecek çiftler için yapılan nişan, karakteristik özelliklere sahiptir. Geçmişte yapılan nişan uygulamasını Lütfiye Çetinkol şu şekilde anlatmaktadır:

Konya'da nişan küçük ve büyük nişan olmak üzere ikiye ayrılırdı. Küçük nişanda ("şerbet", "sıcak şerbet" gibi isimler almaktadır) kız ve erkek birbirini görmeden nişanlanırdı. Araçlar vasıtasıyla kız evine haber salınırdı. Kızın istenmesine vesile olan kişiye "dünürbaşı" adı verilirdi. Kız istemeye erkek dünürbaşı ve erkek dünür gider, damat gitmezdi. Kız istemeye gidildiğinde sadece kahve ikram edilir; çay ikram edilmezdi. Şayet ailenin kararı olumlu ise kahvenin arkasından çay içilir ve bu durum, Konya'da "sıcak şerbet" adını alırdı. Sonra kadınlar belirli bir gün ayarlanırdı. Kadınlar arasında kahveli, çaylı bir oturma olur ve nişan yüzüğü takılırdı. Küçük nişandan sonra büyük nişan için

tarikh belirlenirdi ve akrabaların büyük bir çoğunluğu bu törene davet edilirdi. Büyük nişanın masrafları genellikle kız evine ait olurdu; ama alım gücü olmayan ailelerde bu durum değişirdi. Kız evi, damat adayının takım elbisesini; damat evi de gelin adayının nişan elbisesini alırdı. Ayrıca damat evi geline çeşitli hediyeler alır ve bu aldığı hediyeler nişanda gelen misafirlere gösterilirdi. Konya ilinde “nişanlılık” sürecine giren aileler; “küçük dürü (şerbet dürüsü)”, “büyük dürü (nikâh dürüsü)”, “yorgan kaplama”, “koç götürme”, “sandık götürme”, “çeyiz çakma” gibi gelenek ve görenekleri uygulardı. Tabi bu gelenek ve görenekler zamanla değişti. Eskiden nikâh törenine kadar birbirini görmeyen gelin ve damat adayı, artık görücü usulü ile değil; anlaşarak evleniyorlar. Şimdi her şey değişti. Nişanlarda neredeyse değişmeyen tek şey iki yüzüğün kırmızı kurdele ile bağlanması. Genellikle aile büyüklerinden sevilen ve yaşça büyük olan birey (çoğunlukla erkek bireyin olması tercih edilir), gelin ve damat adayına nişan yüzüklerini takar. Yüzüğü takan birey, iyi temennilerde bulduktan sonra kurdeleyi keser. Bazı aileler, nişan yüzüğü takıldıktan sonra Kur’anı Kerim’den sureler okutur. Şimdi gençler, hevesleri olduğu için nişanlarını süslü yapıyorlar. Eskiden nişan yüzükleri bir tepsiye yerleştirilirdi. Şimdi ise süslü, camlı, çiçekli, değişik malzemeden yapılmış tepsilere koyuyorlar. (Fotoğraf 1 - 2 - 3). (Lütfiye Çetinkol, kişisel iletişim, 13.09. 2018).

Geçmişten günümüze Konya ilinde yapılan nişan törenlerinde; davetiyeler, mekânlar, misafir ikramları, giysiler, kuaföre gitmek (gelin başı, saç yaptırmak) fotoğraf çekimi, vb. konular gelin ve damat adayı kadar tüm aile tarafından önemsenmiş ve özenle yapılmıştır; fakat bu hazırlıklar ailelerin sosyal ve ekonomik durumuna göre farklılık göstermiştir. Konya ilinde nişan törenlerinin davetiyeleri ile ilgili anlatı şu şekildedir:

Geçmişte nişan törenlerine genellikle tüm hısım-akraba davet edilmeye gayret edilirdi ve düğün ile nişan arasında süre olabirdi. Bundan dolayı nişan törenleri için de ayrıca davetiye bastırılırdı (Fotoğraf 4 - 5). Günümüzde ise gençler internetten nişanlandıklarını haber ediyorlar, internete fotoğraflarını koyuyorlar (Ayşe Köstek, kişisel iletişim, 12.09. 2018).

Nişan törenleri ülkemizde birçok farklı şekilde gerçekleşmektedir. Teknolojinin yaşantımıza kattığı hızın neticesinde yaşanan uygulamalar da bu hıza ayak uydurarak birtakım değişikliklere uğramıştır. Konya ilinde de nişan törenlerinin yapıldığı mekânlar ile ilgili anlatı şu şekildedir:

Konya ilinde nişan törenlerinin yapılacağı mekân ve misafirlerin ağırlandığı yer, ailelerin bütçesine göre farklılık gösterirdi. Nişanın masrafları genellikle kız evi tarafından karşılanır, düğün masrafları ise erkek evi tarafından karşılanırdı. Ekonomik gücü iyi olan aileler; düğün salonlarında, okulların gösteri salonlarında nişan törenlerini yaparken; ekonomik gücü az olan aileler; genellikle evlerde, komşuların evlerinde bu törenleri yapardı. Ekonomik gücü olan ailelerin de evlerinde nişan yaptığı olurdu tabi. Nişan törenleri, “oyynamalı” ya da “dualı” olarak yapılırdı. Genellikle Alaaddin Tepesi’nde bulunan Torance Düğün Salonu’nda kadınlar arasında yapılırdı. Oynamalı nişanlara erkekler katılmadığı için herkes çok rahat bir şekilde giyinir, eğlenirdi. Günümüzde ise kadın ve erkek misafirlerin beraber katıldığı nişanlar da yapılabiliyor. Oynamalı nişan törenlerine Konyalı Ahmet Özdemir (Kör Ahmet lakaplı) adlı rahmetli müzisyeni çağırarak ayrıcalıklıydı. Konya folklorunun önemli kişilerinden biri olan Ahmet Özdemir, bağlama ve ud çalar, yerel ağız ile taklitler yapar, nişan törenlerini eğlenceli hale getirirdi. Oynamalı nişan törenlerine Ahmet Özdemir dışında Konya’nın Doğanlar mahallesinde yaşayan ve müzik yapan çingene kadınlar da çağırılırdı. Dualı nişan törenlerine de bir kadın hoca ve ilahi grubu çağrılarak sohbet tarzında törenler yapılırdı. Günümüzde ise nişan törenleri söz kesme ile beraber daha çok evlerde çok yakın akrabaların davet edilmesi ile yapılıyor.

Nişanlarını salonlarda yapan aileler var tabii. Aileler, organizasyon şirketlerine evlerini süsletiyor. Evlere çiftin isimlerinin baş harflerine göre balonlar asıyorlar; masaya mumlar, çikolatalar, çiçekler yerleştiriliyor. Gelen misafirlere nişan hediyeleri dağıtılıyor (Fotoğraf 6 - 7 - 8) (Hürrem Ceranoğlu, kişisel iletişim, 11.09. 2018).

Anadolu Türk kültürünün misafirperver yapısı ve dini bir vazife olarak misafirlere yemek ikram etmek bir adap göstergesi olarak benimsenmiştir. Bu adaba Konya ilinde çokça rastlamak mümkündür (Kartal, 2017, s. 34 - 46). Konya ilinde nişan törenlerinde yapılan misafir ikramları hakkındaki anlatı da şu şekildedir:

Nişan törenlerinin olmazsa olmazlarından biri misafire ikram edilen yiyeceklerdir. Nişan törenlerinde büyük tepşiler içinde pembe, sarı renkte lokum ile dikdörtgen bisküvi, çerez dağıtmak uygulanan geleneklerden biri olmuştur; fakat bu gelenek çok az uygulanıyor şimdi. Konya ilinde ikram edilen lokum-bisküviye, "asfalt" olarak derlerdi (Fotoğraf 9). Evlerde yapılan nişan törenlerinde evde yapılan ya da hazır alınan yaş pasta ve tuzlu susamlı çubuğun yanında limonata misafirlere ikram edilirdi (Fotoğraf 10 - 11 - 12). İnsanların alım gücünün artması nedeniyle bisküvi-lokum yerini önce hazır kek ve meyve suyuna bıraktı. 1990 - 2000'li yıllarda yapılan nişan törenlerinde ise 6 - 7 katlı yaş pasta kesildi (Fotoğraf 13). Günümüzde yine evlerde organizasyon şirketlerinin getirdiği pastalar kesiliyor (Fotoğraf 14) (Ayşe Köstek, kişisel iletişim, 12.09. 2018).

Konya ilinde yapılan nişan törenlerinde hem gelin adayı hem de damat adayı için kılık-kıyafet (giysiler, giysileri tamamlayan aksesuarlar ve baş süslemesi) önemli bir konu olmuştur. Konya ilinde nişan törenlerinde giyilen giysiler hakkındaki anlatı şu şekildedir:

Nişan elbiseleri ya kiralanmıştır ya da alım gücü iyi olan aileler nişan elbiselerini satın almıştır. Günümüzde de bu durum, benzer bir şekilde devam etmekte; fakat giysiler yapılacak mekânın özelliğine göre değişiklik göstermektedir. Gelin adayları için düz elbise formunda olan nişan giysileri satın alınırken; kabarık elbise formunda olan nişan giysileri kiralanmaktadır. Damat adayları için ise giysiler genellikle satın alınmakta ya da terzilerde özel dikim yaptırılmaktadır. Gelin ve damat adayları, giysiler kadar baş süslemesini (saç yaptırmak) önemsemekte ve nişanın yapılacağı gün mutlaka kuaföre gitmektedir. Geçmişte kuaföre gidemeyen gelin adaylarının saçlarını akrabada ya da mahallede saç konusunda becerikli olan kadınlar yapmıştır. Çoğunlukla nişanlar kadınlar arasında yapıldığından tesettürlü olan gelin adayları, nişanın yapılacağı gün saçlarını açmıştır (Havva Küçüködük, kişisel iletişim, 11.09.2018).

Düğün gelenekleri ve ritüelleri, estetiğin, güzelliğin, anı yakalamanın, belgelemenin, her zaman ön planda olduğu düğün fotoğraflarıyla yaşanmakta ve sonraki nesillere aktarılmaktadır (Altun, 2009, s. 1). Yaşanılan anı ölümsüzleştirmek için fotoğraf çekmek ya da çektirmek her zaman önemli olmuştur. Konya ilinde yapılan nişan törenlerinde de gelin ve damat adayı, kuaförde saçlarını yaptırdıktan sonra bir fotoğrafçıya gitmektedir. Geçmişte askeri mensuptan olan damatlar, genellikle üniformaları ile nişan fotoğrafları çektirmiştir (Fotoğraf 15). Fotoğraf çektirmek çok kıymetli olduğu için sadece gelin ve damat adayı değil; aynı zamanda aile yakınları da fotoğrafçıya gitmiştir. Gelin ve damat adayı, bireysel ya da gruplar haline birlikte fotoğraf çektirmiştir. (Fotoğraf 16 - 17). Günümüzde gelin ve damat adayı, fotoğrafçıda çekim yaptırdıktan sonra fotoğrafçılar çeşitli programlar ile fotoğrafa arka fon eklemektedir (Fotoğraf 18). Özellikle son dönemde dış mekân çekimi ile çiftler özel anlarını kalıcı hale getirmeye başlamıştır (Fotoğraf 19).

1920 - 2019 Yıllarında Kadın Giysilerinde Moda

Kadın giysilerinde yaşanan moda, onar yıllık dönemlere ayrılarak belirtilmiştir:

1920 - 1929 Yılı Kadın Giysileri Dönem Modası: 1920'li yıllarda I. Dünya Savaşı'nın

bitmesi ile kıyafetler olabildiğince bol hale gelmiş ve bel hattı kalçaya kadar kaymıştır (Onur, 2004, s. 53). 1920'li yıllarda bel hattı yoktur, bel çizgisi yukarıdan aşağıya inerek kalça üzerine oturmaktadır. 1925'te belsiz kıyafetler ortaya çıkmış, kadınlar dizin biraz altına kadar inen pilili eteklere büyük rağbet göstermişlerdir. Ancak 1928'de tarzın tekrar değişmesiyle kıyafetler vücuda oturmaya başlamıştır (Şenuyar, 2009, s. 13). Kadınlar, 1920'lerde uzun, bel hizasına kadar tek sıra inci takmıştır. Bu dönemde saçlar, iyice kısalmış (küt model), dalgalı saçlar ve düz kâküller moda olmuştur. Ayakkabı seçiminde kadınlar ayağı saran ve az yükseklikte topuğu olan babet ayakkabıları tercih etmiştir. Dönem sonuna doğru vak saç modeli ortaya çıkmıştır (Altınay & Yüceer, 1992, s. 111 - 117).

1930 - 1939 Yılı Kadın Giysileri Dönem Modası: 1920'ler ile 1930'ları birbirinden ayıran önemli faktör, 1930'lı yıllarda giysilerin artık vücuda oturmasıdır. (Gürsoy, 2010, s. 21). Bu dönemde benimsenen yeni silüet uzun ve incedir (Çiftçi, 2012, s. 273). 1930'lara gelindiğinde tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'yi de etkileyen ekonomik kriz, giyimde sadelik rüzgârları estirmiştir. Dönemin moda kadını olgun, ölçülü ve daha dışıdır. Uzun saçlı olmayı engelleyen cloche şapkaların modası geçmeye yüz tutmuş, saçlar uzamaya başlamıştır. Özellikle dalgalı saçlar bu yılların en gözde modeli haline gelmiştir. Bu dönemde vak saç modeli yine sıklıkla uygulanmıştır (Ormanlar, 1999, s. 51-53). **1930'lu yıllarda bağcıklı ve topuklu Oxford ayakkabılar, ideal seçim olarak görülmüştür** (Çiftçi, 2012: 273).

1940 - 1949 Yılı Kadın Giysileri Dönem Modası: 1940'lar diğer hiçbir on yılın olmadığı şekilde ikiye bölünmüştür (Pektaş, 2006, s. 128). İkinci Dünya Savaşı ile moda alanında yepyeni bir süreç başlamış, tarih içerisinde bir şekilde dişiliğini sergileyen kadın, zamanın çizgi ve renklerine uyarak kendisini dönemin akışına bırakmıştır (Onur, 2004, s. 54). Bu dönemde köşegen vatkalı omuzlar, kalçaya ve bele hafifçe oturan düz kesimli ceket ve mantolar, diz boyu etekler askeri üniformaların havasını taşımıştır. Ekonomik güçlüklerdeki abartılı, gereksiz, sıra dışı tüm detaylar bir tarafa itilerek modaya sade, askeri, ağırbaşlı ve ciddi bir görünüm gelmiştir. Halk, kampanyalar aracılığıyla eskileri elden geçirmeye ve yeniden kullanmaya çağırılmıştır. Ev kadınları usta birer terzi olmuştur (Ormanlar, 1999, s. 56). 25 Ağustos 1944'te dünya moda sahnesine yeniden çıkan Fransa'nın etkisiyle kadınlarda yumuşak, kadınsı ve romantik bir moda oluşmuştur. Bu dönemde modellerde, etek kenarlarında, yakalarda ve bellerde dalgalanmalar yapılmıştır (Şenuyar, 2009, s. 13). 1940'larda saçlar, iri ve büyük dalgalar şeklinde yapılmaya başlanmıştır.

1950 - 1959 Yılı Kadın Giysileri Dönem Modası: Bu dönemde kloş etekler ve beli öne çıkaran ceketler döneme damgasını vurmuştur. Bu yılların en büyük özelliği çok abartılı bir şekilde vatka kullanılmasıdır (Altınay & Yüceer, 1992, s. 132). **50'li yıllarda ortaya çıkan trukavar kol modeli 60'lı ve 70'li yıllarda uygulanmıştır** (Dereboy, 2008, s. 235). **Bu dönemde kadınlar göğüslerini kaldıran, belini incelten korseler giymiştir. Bedenin üstüne sıkı sıkıya oturan; ancak etek biçimleri farklılık gösteren modeller giyilmiştir. Etekler hemen hemen her biçimde ve her bollukta yapılmış; bazen dar ve yırtmaçlı olan etekler bazen de pilili, godeli ve kloş olarak giyilmiştir** (Ormanlar, 1999, s. 56). Bu dönemde saçlarda bol sprej kullanılarak kusursuz görünen saçlar ortaya çıkmıştır. Saçlarda hafif dalgalar yapılmış ve genellikle bir tarafa toplanmıştır. Bu dönemde stiletolar ve Oxford ayakkabılar oldukça popüler olmuş, günümüzde de sıklıkla kullanılan clutch da denilen küçük el çantaları ilk kez bu dönemde popülerlik kazanmıştır. Ayakkabıların çantalarla uyumlu olmasına da dikkat edilmiştir.

1960 - 1969 Yılı Kadın Giysileri Dönem Modası: Dünyada başkaldırının, kadın ve çevre hareketlerinin tohumlarının atıldığı 1960'lar, Türkiye'yi de etkisi altına almıştır. Kişisel

zevklerin ön plana çıkarıldığı, “imaj devrinin” kapılarının açılmaya başlandığı yıllar yaşanmıştır. Tasarımda “ultra modern”lik gündeme gelmiştir (Ormanlar, 1999, s. 51-53). 1960’lı yıllarda kavisler azalmış, etek boyları kısalmaya başlanmıştır. Bu dönemde kadınlar daha çok bellerine oturmayan daha bol kesim kıyafetleri tercih etmişlerdir. **Özellikle beyaz renk çizme, ayakkabı ve saç bantları bu dönemde en çok tercih edilen aksesuarlar arasında yer almıştır.** 60’lı yıllarda saçlar, kabarıklaşmış ve saçın üst tarafında kovan görünümlü toplamalar yapılmıştır.

1970 - 1979 Yılı Kadın Giysileri Dönem Modası: 70’li yıllara damgasını vuran en önemli özellik; ispanyol kol ve ispanyol paça pantolonlardır. 70’li yıllarda moda dünyasında mini etek yerine maxi boy lanse edilmiş (Dereboy, 2008, s. 235) ve böylece 1970’li yıllarda mini-midi-maxi boylar hepsi birden moda olmuştur (Altınay & Yüceer, 1992, s. 139). Bu dönemde espadril ayakkabılar ve platform topuklu ayakkabılar sıklıkla tercih edilmiştir. Saçlar kendi haline bırakılmış ve doğallık ön plana çıkmıştır. Bu dönemde televizyon ve Hollywood karakterleri, kadınlara saç konusunda ilham kaynağı olmuştur.

1980 - 1989 Yılı Kadın Giysileri Dönem Modası: 1980 yılından itibaren kadın giysi modası tamamen demokratize olmuştur. Bu dönemde artan refahın etkisi ile bir yandan günlük giyime bir yandan da abiye giyime geçiş söz konusudur (Gürsoy, 2010, s. 24). Spora olan ilgi artmış shirt, sweart shirt, t-shirt, tight gibi pek çok giyim parçası bu dönemde giyilmiştir. Rahat giyim şeklinin yanı sıra Japon tasarımcıların büyük etkisi olmuş ve Japonların kat kat ambalaj teknikleri gündeme gelmiş, kesimler giderek bollaşarak, vücudun giysi içindeki hareket imkânı artmıştır (Ormanlar, 1999, s. 83-84). Bu dönem modanın en çok abartıldığı ve ayrıntıların olduğu bir dönemdir. Bu dönemde vatıklar çokça ilgi görmüş, kadınlar hep renkli ve abartılı kıyafetler tercih etmişler. Kabarık görünen saçlar, bukleli saçlar, aslan yeleli kâkül bu dönemde sıkça yapılan modellerdir.

1990 - 1999 Yılı Kadın Giysileri Dönem Modası: Küreselleşme, 1990’lı yılların en çok konuşulan konusu halini almıştır. Fiyatları değişik olan her çeşit ürün, artık vitrinlerde görünür olmuştur (Dayı, 2006, s. 64). Kadınlarda ön plana çıkan kıyafetlerin bol, geniş ve salaş kesim olduğu görülmektedir. 90’lı yıllardan itibaren moda merkezleri tarafından senenin genel çizgileri, modacılarca verilmekte her modacı da verilen bu ana hatlar ile koleksiyonlar hazırlamaktadır. Modanın uygulanmasında firmalar arasında boy, renk, aksesuar gibi farklılıklar olmaktadır (Zengingönül & İçbilen, 1994, s. 73). Bu dönemde permal saçları röfleler süslemiştir.

2000 - 2019 Yılı Kadın Giysileri Dönem Modası: 2000’ler tam olarak bireysel moda anlayışının tüm dünyada yerleştiği yıllardır. Dönemin kadın giysilerinde kadınsılığın vurgulanmasıyla yakalanan iddialı şıklık ve romantiklik ve bunun yanında garip şehir modaları ve spor giyiminden elementler ön plana çıkmıştır (Şenuyar, 2009, s. 21). 2000’li yıllara gelindiğinde 20’li, 50’li ve 70’li yılların şık, seksi kadınlarını yansıtan koleksiyonlar ve kumaşlar tekrar gündeme gelmiştir. İnsanlar, bu yıllarda şıklığı, rahatlığı, giyilebilirliği ve kullanılabilirliği estetikle yorumlayan moda anlayışına ve moda akımlarına ilgi göstermişlerdir. Özellikle 2015 yılından itibaren vücuda oturan modellerin uygulandığı ve ince silüetlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu dönemlerde doğal bukleler ve örgü saç modelleri özellikle tercih edilen modellerdir.

KONYA İLİ NİŞAN TÖRENLERİNDE GİYİLEN GELİN GİYSİLERİ

Konya iline ait nişan giysi özellikleri nişan fotoğrafları üzerinden incelenmiştir. Nişan fotoğrafları, Cumhuriyet’in kuruluşundan günümüze onar yıllık (1923 - 1929, 1930 - 1939, 1940 - 1949, 1950 - 1959, 2010 - 2019) zaman dilimine ayrılmış ve fotoğraflarda yer alan gelin nişan

giysileri kronolojik olarak betimlenmiştir.

1923 - 1929 Yılı Konya İli Gelin Nişan Giysi Örnekleri

Fotoğraf 20 - 21 - 22: 1923 - 1929'lu Yıllara Ait Nişan Fotoğrafı (Koyunoğlu Müzesi Arşivi)

20 - 22 numaralı fotoğraflarda yer alan gelinlerin giysilerine genel olarak bakıldığında; giysi çeşidi olarak elbise giydiği görülmektedir. Giysiler renk açısından incelendiğinde; açık renklerin ön planda olduğu dikkat çekmektedir. Giysiler model açısından incelendiğinde; kol altından bele ya da kalçaya düz inen, etek ucu hafif açılımlı, bol modellerin tercih edildiği görülmektedir. Giysilerde oyuntulu yakanın ("V", geniş "U", sıfır) uygulandığı görülmektedir. Giysilerde düşük kol ve takma kol modellerinin uygulandığı; kol boylarının da kısa kol ve uzun kol olarak değiştiği görülmektedir. Bu dönemde giyilen giysilerin en dikkat çeken özelliği ise giysi model boylarının baldır hattında bitmesidir. Elbiselerin genellikle bu dönemde verev kesilen parçalar ile süslendiği dikkat çekmektedir. Giysileri tamamlayan aksesuar açısından bakıldığında; ayakkabı ve ince çorabın yanı sıra farklı aksesuarların da (saç tokası, kolye, saat, bilezik, broş) tercih edildiği görülmektedir. Gelinlerin saç modellerine bakıldığında; genellikle saçların kulağın alt hizasında (küt model) bittiği ve hafif dalgalı modellerin yapıldığı görülmektedir.

1930 - 1939 Yılı Konya İli Gelin Nişan Giysi Örnekleri

Fotoğraf 23 - 24: 1930 - 1939'lu Yıllara Ait Nişan Fotoğrafı (Koyunoğlu Müzesi Arşivi)

Fotoğraf 25 - 26: 1930 - 1939'lu Yıllara Ait Nişan Fotoğrafı (Koyunoğlu Müzesi Arşivi)

23 - 26 numaralı fotoğraflarda yer alan gelinlerin giysilerine genel olarak bakıldığında; giysi çeşidi olarak elbise, elbise-kısa kollu ceket giyildiği görülmektedir. Giysiler renk açısından incelendiğinde; açık renklerin ön planda olduğu dikkat çekmektedir. Giysiler model açısından incelendiğinde; bele hafif oturan, belden kesik ve belden aşağıya hafif açılımlı modellerin tercih edildiği görülmektedir. Giysilerde oyuntulu (sıfır, "V") ve takma yaka; kollarda da takma kol modellerinin uygulandığı dikkat çekmektedir. Kol boylarının truvakar kol ya da uzun kol olduğu görülmektedir. Ayrıca kol ağzına dar kalın bant geçirilmesi ya da kol ağzına hafif büzgülü uygulandığı görülmektedir. Bu dönemde giyilen giysilerin en dikkat çeken özelliği ise elbise boylarının baldır ile ayak bileği arasında bitmesidir. Giysileri tamamlayan aksesuar açısından bakıldığında; ayakkabı ve ince çorabın yanı sıra farklı aksesuarların da (saç tokası, kolye, saat, bilezik) tercih edildiği görülmektedir. Gelinlerin saç modellerine bakıldığında; genellikle saçların kulağın alt hizasında bittiği ve vak saç modellerinin yapıldığı görülmektedir.

1940 - 1949 Yılı Konya İli Gelin Nişan Giysi Örnekleri

Fotoğraf 27: Nazmiye Akder - Ömer Kunt Çiftinin (1940 - 1945 Yılları Arası) Nişan Fotoğrafı (Koyunoğlu Müzesi Arşivi).

Fotoğraf 28: Bedia - Mustafa Çiftinin 1944 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (M. Ceranoğlu Fotoğraf Koleksiyonu, 2018).

Fotoğraf 29: *Seniha - Süleyman Ertüzün Çiftinin 1947 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (Z. Ertüzün Fotoğraf Koleksiyonu).*

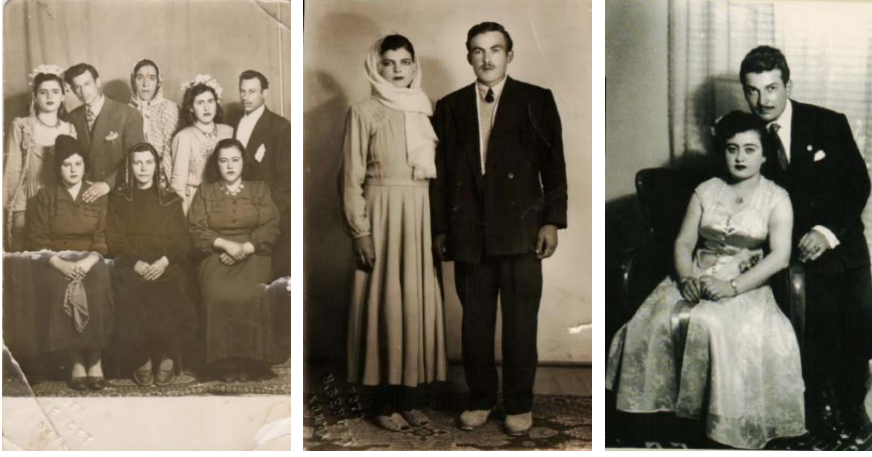
Fotoğraf 30: *Sabriye - Rahmi Dinçtürk Çiftinin 1948 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (R. Gider Fotoğraf Koleksiyonu, 1970).*

27 - 30 numaralı fotoğraflarda yer alan gelinlerin giysilerine genel olarak bakıldığında; giysi çeşidi olarak elbise giyildiği görülmektedir. Giysiler renk açısından incelendiğinde; açık renklerin ön planda olduğu görülmektedir. Yapılan görüşmelerde Seniha Ertüzün'ün elbisesinin gül pembesi renginde olduğu öğrenilmiştir. Giysiler model açısından incelendiğinde; üst bedende ve bel hattında simetrik ya da asimetric kesimlerin olduğu, korsajın uygulandığı ve ayrıca etek ucu hafif açılımlı modellerin giyildiği görülmektedir. Giysilerde oyuntulu ve takma yaka; kollarda da takma ve raglan kol modellerinin uygulandığı dikkat çekmektedir. Kol boylarının kısa kol ve uzun kol olarak değiştiği görülmektedir. Giysilerin boy özelliği incelendiğinde; yerde biten modeller olduğu gibi ayak bileği hizasında biten modellerin de olduğu görülmektedir. Bu dönemdeki modellerde en dikkat çeken detay ise, elbiselerin göğüs ve korsaj bölgesine büzgüler ile hareket kazandırılmasıdır. Giysileri tamamlayan aksesuar açısından bakıldığında; baş aksesuarlarından çiçekli taçların sıklıkla tercih edildiği bunun yanında farklı aksesuarların da (küpe, bilezik, saat, yüzük ve mendil) tercih edilebildiği görülmektedir. Gelinlerin saç modellerine bakıldığında; genellikle saçlarda bukleler yapıldığı ve sağ tarafa taç ile topladıktan sonra bırakıldığı görülmektedir.

1950 - 1959 Yılı Konya İli Gelin Nişan Giysi Örnekleri

Fotoğraf 31 - 32: *1950 - 1959'lu Yıllara Ait Nişan Fotoğrafı (Koyunoğlu Müzesi Arşivi).*

Fotoğraf 33: 1950 Yılına Ait Düğün ve Nişan Fotoğrafı (Sağ ve Solda Oturan Gelinler) (S. Kılıç Fotoğraf Koleksiyonu, 1970).

Fotoğraf 34: Saime - Ahmet Karyeyen Çiftinin 1954 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (S. Karyeyen Fotoğraf Koleksiyonu, 1954).

Fotoğraf 35: Havva (Sönmezler) - Necati Büyüktermiyeci Çiftinin 1956 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (C. Büyüktermiyeci Bahçeci Fotoğraf Koleksiyonu, 1960).

31 - 35 numaralı fotoğraflarda yer alan gelinlerin giysilerine genel olarak bakıldığında; giysi çeşidi olarak elbise giyildiği görülmektedir. Giysiler renk açısından incelendiğinde; açık ve koyu renklerin tercih edildiği dikkat çekmektedir. Yapılan görüşmelerde Havva Büyüktermiyeci'nin elbisesinin açık bal sarısı renginde olduğu öğrenilmiştir. Giysiler model açısından incelendiğinde; bel hattında kesim uygulanmış, belden etek ucuna açılımlı ve godeli modellerin giyildiği dikkat çekmiştir. Bu dönemde elbiselerde dikkat çeken en önemli özellik, üst beden vücuda oturmasıdır. Bazı modellerde roba, kup uygulandığı, bazı modellerin ön ortasında kapama (tek sıra ilik-düğmeli kapama, düz kapamanın (birit ilik-düğmeli) kapama) uygulandığı görülmektedir. Giysilerde oyuntulu yakanın (oval, sıfır, model uygulamalı kare) yanı sıra takma yakanın da (ayaksız şömziye) uygulandığı dikkat çekmektedir. Giysilerde takma kol modellerinin uygulandığı; kol boylarının da kısa kol (kap kol, drapeli kol) ve uzun kol olarak değiştiği görülmektedir. Giysilerin boy özelliği incelendiğinde; yerde biten modeller olduğu gibi ayak bileğinin üzerinde biten modeller de görülmektedir. Elbiselerde süsleme özelliği olarak farklı tekniklerin kullanıldığı; ancak daha sade bir giyimin olduğu dikkat çekmektedir. Giysileri tamamlayan aksesuar açısından bakıldığında; baş aksesuarlarından çiçekli taçların tercih edildiği bunun yanında bilezik, kolye gibi aksesuarların da tercih edilebildiği görülmektedir. Gelinlerin bu dönemde küpe, beşi bir yerde, saat, mendil gibi farklı aksesuar kullandıkları görülmektedir. Gelinlerin saç modellerine bakıldığında; genellikle saç modellerinin omuz hizasında bittiği ve hafif dalgaların yapıldığı görülmektedir.

1960 - 1969 Yılı Konya İli Gelin Nişan Giysi Örnekleri

Fotoğraf 36: Hacer - Ahmet Şimşek Çiftinin 1960 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (E. Şimşek Fotoğraf Koleksiyonu).

Fotoğraf 37: Daime Özügüzel'in 1965 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (D. Özügüzel Fotoğraf Koleksiyonu, 1965).

Fotoğraf 38: Rabia - Seyfi Özügüzel Çiftinin 1967 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (R. Özügüzel Fotoğraf Koleksiyonu, 1967).

Fotoğraf 39: Ziyade - Tevfik Akkoyun Çiftinin 1969 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (G. Aydın Fotoğraf Koleksiyonu, 1969).

Fotoğraf 40: 1969 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (M. Koldemir Fotoğraf Koleksiyonu, 1969).

36 - 40 numaralı fotoğraflarda yer alan gelinlerin giysilerine genel olarak bakıldığında; giysi çeşidi olarak elbise giyildiği görülmektedir. Giysiler renk açısından incelendiğinde; genellikle açık renklerin tercih edildiği; bunun yanında koyu renklerin de tercih edildiği dikkat çekmektedir. Yapılan görüşmelerde Hacer Şimşek'in elbisesinin açık pembe renginde, Rabia Özügüzel'in elbisesinin bej renginde, Daime Özügüzel'in de elbisesinin buz mavisi renginde olduğu öğrenilmiştir. Giysiler model açısından incelendiğinde; bele oturan ve belden aşağıya hafif açılımlı modellerin tercih edildiği görülmektedir. Giysilerde oyuntulu yakanın (oval, "V") yanı sıra bir kısmı bedenden çıkan, bir kısmı takma yakanın (erkek yaka) uygulandığı görülmektedir. Giysilerde düşük kol ve takma kol modellerinin uygulandığı; kol boylarının da

kısa kol ve truvakar kol olarak değiştiği görülmektedir. Bu dönemde giyilen giysilerin en dikkat çeken özelliği ise giysi model boylarının diz hattının biraz aşağısında (5-10 cm) bitmesidir. Elbiselerin genellikle bu dönemde fiyonk, iek gibi malzemelerle süslendiği dikkat çekmektedir. Giysileri tamamlayan aksesuar açısından bakıldığında; saç tokası, iekli saç tokası, iekli gelin tacı, bir top inci, kalın burmalı zincir, kolye, broş, saat ve ayakkabı gibi pek çok farklı aksesuarların tercih edildiği görülmektedir. Yapılan görüşmelerde ve kaynak kişilerin aktardıkları bilgiye göre gelinlerin yaşamlarında tesettürlü olduğu; fakat bu özel gün için başlarını açtıkları ve saçlarını yaptırđıkları bilgisine ulaşılmıştır. Gelinlerin sa modellerine bakıldığında; genellikle saçların kulağın alt hizasında bittiği ya da toplandığı ve hafif kabarık olan farklı modellerin yapıldığı görülmektedir.

1970 - 1979 Yılı Konya İli Gelin Nişan Giysi rnekleri

Fotoğraf 41: Necla - Süleyman ler çiftinin 1971 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (N. ler Fotoğraf Koleksiyonu 1971).

Fotoğraf 42: Nesrin - Hasan Bıçak iftinin 1973 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (N. Bıçak Fotoğraf Koleksiyonu, 1973).

Fotoğraf 43: mran (Bykttnc) Erbil'in 1975 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (A. Köstek Fotoğraf Koleksiyonu, 1975).

Fotoğraf 44: Havva - Mustafa İncekabak iftinin 1978 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (H. İncekabak Fotoğraf Koleksiyonu, 1978).

Fotoğraf 45: Aysel - şemsettin Köstekçi iftinin 1979 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (A. Köstek Fotoğraf Koleksiyonu, 1979).

Fotoğraf 46: Hürrem - Fevzi Ceranoğlu Çiftinin 1979 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (H. Ceranoğlu Fotoğraf Koleksiyonu, 1979).

41 - 46 numaralı fotoğraflarda yer alan gelinlerin giysilerine genel olarak bakıldığında; giysi çeşidi olarak bluz - etek ve elbise giyildiği görülmektedir. Yapılan görüşmelerde bu dönemde ayrıca giysilerde pelerin parçasının olduğu ve pelerin - elbise giysi türünün de sıklıkla giyildiği bilgisine ulaşılmıştır. Yapılan görüşmelerde Necla Ölçer'in elbisesinin pudra renginde, Ümrân Erbil'in giysisinin buz mavisi renginde, Havva İncekabak'ın elbisesinin kırmızı renginde, Aysel Köstekçi'nin elbisesinin yavruağzı renginde, Hürrem Ceranoğlu'nun elbisesinin toz pembe renginde olduğu öğrenilmiştir. Giysiler model açısından incelendiğinde; dönemin başından ortalarına doğru kol altından etek ucuna hafif açılımlı modeller tercih edilirken; dönem sonlarına doğru bele oturan, belden kesikli ve belden aşağıya açılımlı modellerin tercih edildiği görülmektedir. Giysilerin genelinde oyuntulu yaka (sıfır, "V") ve takma kol uygulandığı dikkat çekmektedir. Dönem başlarında kısa olan kol boyunun uzadığı ve kollara volan parçasının dikilerek hareket kazandırıldığı dikkat çekmektedir. Tıpkı kol boylarında olduğu gibi etek boylarında da uzama olduğu; dönem başlarında diz hattında olan etek boyunun dönem ortalarından itibaren yerde bittiği bu dönemde dikkat çeken en önemli özelliktir. Elbiselerin genellikle bu dönemde hazır malzemelerden boncuk, inci ve tül çiçekler ile süslediği dikkat çekmektedir. Giysileri tamamlayan aksesuar açısından bakıldığında; minik çiçekli saç tokalarının, kalın burma zincirin ve bileziğin sıklıkla tercih edildiği; bunun yanında kolye, saat gibi farklı aksesuarların tercih edildiği görülmektedir. Yapılan görüşmelerde bu dönemde gelinlere aynalı ya da burmalı metrelik zincirin takılmasının makbul olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Yapılan görüşmelerde gelinlerin yaşamlarında tesettürlü olduğu; fakat bu özel gün için başını açtığı ve kuaförde saçını yaptırdığı bilgisine ulaşılmıştır. Gelinlerin saç modellerine bakıldığında; genellikle saçların farklı boyda olduğu; dalgalı modellerin ve saç toplamalarının yapıldığı görülmektedir.

1980 - 1989 Yılı Konya İli Gelin Nişan Giysi Örnekleri

Fotoğraf 47: Ayşe - Ahmet Köstek Çiftinin 1982 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (A. Köstek Fotoğraf Koleksiyonu, 1982).

Fotoğraf 48: Sıdka - Mehmet Öztep Çiftinin 1984 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (A. Köstek Fotoğraf Koleksiyonu, 1984).

Fotoğraf 49: Havva - Şükrü Küçüködük Çiftinin 1985 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (H. Küçüködük Fotoğraf Koleksiyonu, 1985).

Fotoğraf 50: Hediye - Adil Köstek Çiftinin 1986 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (A. Köstek Fotoğraf Koleksiyonu 1986).

Fotoğraf 51: Nuriye - Bilal Sargın Çiftinin 1986 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (M. Koldemir Fotoğraf Koleksiyonu 1986).

Fotoğraf 52: Mualla - Mehmet Ak Çiftinin 1988 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (M. Ak Fotoğraf Koleksiyonu 1988).

47 - 52 numaralı fotoğraflarda yer alan gelinlerin giysilerine genel olarak bakıldığında; giysi çeşidi olarak elbise giyildiği görülmektedir. Giysiler renk açısından incelendiğinde soft (bebe mavisi, toz pembe, su yeşili, açık kırmızı) renklerin ön planda olduğu görülmektedir. Yapılan görüşmelerde Ayşe Köstek'in elbisesinin buz mavisi renginde olduğu öğrenilmiştir. Giysilerde bele oturan ve belden aşağıya açılımlı modellerin tercih edildiği görülmektedir. Giysilerde oyuntulu yakanın (sıfır) yanı sıra takma yakanın (kalın bant) ve takma kolun uygulandığı dikkat çekmektedir. Bu dönemde kol boylarının kısa kol, truvakar kol ve uzun kol olarak değiştiği görülmektedir. Giysilerin kol özelliklerinde dikkat çeken en önemli ayrıntı, kolun tül kumaş ile dikilmesidir. Dönem sonuna doğru karpuz kol modelinin de uygulandığı görülmektedir. Bu dönemde giyilen giysilerin en dikkat çeken özelliği ise giysilerin çeşitli bölümlerinde (yaka, kol, etek ucu) büzgülerin uygulanmasıdır ve eteklerin genellikle birden fazla kat parçalarından oluşmasıdır. Giysilerin boy özelliği incelendiğinde; giysi model boylarının yerde bittiği dikkat çekmektedir. Elbiselerin genellikle bu dönemde hazır kenar dantelleri ile süslendiği dikkat çekmektedir. Giysileri tamamlayan aksesuar açısından bakıldığında; baş aksesuarlarından çiçekli taçların sıklıkla tercih edilmesinin yanı sıra farklı aksesuarların da (zincir kolye, saat, bilezik, vualet şapka) tercih edildiği görülmektedir. Yapılan görüşmelerde Havva Küçüködük hariç diğer gelinlerin yaşamlarında tesettürlü olduğu; fakat bu özel gün için başını açtığı ve kuaförde saçını yaptırdığı bilgisine ulaşılmıştır. Gelinlerin saç modellerine bakıldığında; genellikle saçların omuz hizasında bittiği, kâküllü ve dalgalı modellerin yapıldığı görülmektedir.

1990 - 1999 Yılı Konya İli Gelin Nişan Giysi Örnekleri

Fotoğraf 53: Ferhan Yıldırım'ın 1991 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (H. Küçüködük Fotoğraf Koleksiyonu 1991).

Fotoğraf 54: Mine - Sıtkı Atıcı Çiftinin 1995 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (M. Atıcı Fotoğraf Koleksiyonu 1995).

Fotoğraf 55: Ayşegül - Mustafa Köstek Çiftinin 1995 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (A. Köstek Fotoğraf Koleksiyonu 1995).

Fotoğraf 56: Hediye - İhsan Büyükpstırmacı Çiftinin 1997 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (M. Koldemir Fotoğraf Koleksiyonu 1997).

Fotoğraf 57: Hafize - Veli Yörük Çiftinin 1997 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (H. Yörük Fotoğraf Koleksiyonu 1997).

Fotoğraf 58: Hacer - Hilmi Nalvuran Çiftinin 1998 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (H. Nalvuran Fotoğraf Koleksiyonu 1998).

Fotoğraf 59: Perihan - Ali Apanoğlu Çiftinin 1999 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (A. Köstek Fotoğraf Koleksiyonu 1999).

53 - 59 numaralı fotoğraflarda yer alan gelinlerin giysilerine genel olarak bakıldığında; giysi çeşidi olarak elbise giyildiği görülmektedir. Giysiler renk açısından incelendiğinde; petrol mavisi, pudra pembe, su yeşili, cam yeşili, toz pembe gibi farklı renklerin tercih edildiği görülmektedir. Giysiler model açısından incelendiğinde; bele oturan ve belden aşağıya kabarıp elbise (prenses elbise) modellerinin tercih edildiği görülmektedir. Yapılan görüşmelerde bu dönemde nişan elbiselerinin içine tarlatan giyildiği bilgisine ulaşılmıştır. Giysilerin tümünde farklı modellerde olan oyuntulu yaka (sıfır, "V", kare yaka) ve takma kol uygulandığı dikkat çekmektedir. Kol boylarının kısa kol ve uzun kol olarak değiştiği görülmektedir. Ayrıca yapılan

görüşmelerde bu dönemdeki giysilerde karpuz kol modelinin tercih edildiği bilgisine ulaşılmıştır. 1990'lı yılların sonuna doğru giyilen nişan giysilerinin en dikkat çeken özelliği üst beden ve kolların gipür kumaş dikilmesi; alt beden ise tül ve saten kumaş ile dikilmesidir. Giysilerin boy özelliği incelendiğinde; giysi model boylarının yerde bittiği dikkat çekmektedir. Elbiselerin süslemelerinde gipür, aplike dantel ve saten kurdelenin kullanıldığı görülmektedir. Giysileri tamamlayan aksesuar açısından bakıldığında; baş aksesuarlarından çiçekli taçların ve taşlı taçların sıklıkla tercih edildiği dikkat çekmektedir. Yapılan görüşmelerde bu dönemde gelinlere kolye, küpe ve bileklikten oluşan altın set takımını gelinlere takmanın makbul olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Yapılan görüşmelerde gelinlerin yaşamlarında tesettürlü olduğu; fakat bu özel gün için başını açtığı ve kuaförde saçını yaptırdığı bilgisine ulaşılmıştır. Bu dönemde hayatında tesettürlü olan gelinlerin yarım türban (başın ön bölümünü açıkta bırakan model) yaptırdığı da görülmektedir. Gelinlerin saç modellerine bakıldığında; genellikle saçların omuz hizasında bittiği; kâküllü, perçemli ve dalgalı modellerin olduğu ya da topuzun yapıldığı görülmektedir.

2000 - 2009 Yılı Konya İli Gelin Nişan Giysi Örnekleri

Fotoğraf 60: Necla - Turgay Çetin Çiftinin 2002 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (N. Çetin Fotoğraf Koleksiyonu 2005).

Fotoğraf 61: Fatma - Ahmet Nergiz Çiftinin 2005 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (F. Nergiz Fotoğraf Koleksiyonu 2005).

Fotoğraf 62: İlknur - Ahmet Kaçar Çiftinin 2005 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (İ. Kaçar Fotoğraf Koleksiyonu 2005).

Fotoğraf 63: Esra - Osman Benliler Çiftinin 2007 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (E. Benliler Fotoğraf Koleksiyonu 2007).

Fotoğraf 64: Nazife - Ali Ceranoğlu Çiftinin 2008 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (N. Ceranoğlu Fotoğraf Koleksiyonu 2008).

Fotoğraf 65: *Burcu - Bilal Bilgi Çiftinin 2009 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (B. Bilgi Fotoğraf Koleksiyonu 2009).*

60 - 65 numaralı fotoğraflarda yer alan gelinlerin giysilerine genel olarak bakıldığında; giysi çeşidi olarak bluz-etek, elbise ve bolero-elbise giyildiği görülmektedir. Giysiler renk açısından incelendiğinde hem canlı (saks mavisi, mürdüm rengi, narçiçeği) hem de soft (açık lila) renklerin olduğu ve aynı zamanda desenli kumaşların da kullanıldığı görülmektedir. Giysiler model açısından incelendiğinde; bedene oturan, kuplu, belden kesikli üst beden modellerinin uygulandığı; etek modellerinin ise kabarık etek (prenses elbise) ve hafif açılımlı etek modelleri olarak değiştiği görülmektedir. Giysilerde yakasız (straplez kesim) ve oyuntulu yaka modellerinin ve takma kolun yanı sıra kolsuz modellerin de tercih edildiği dikkat çekmektedir. Kol boylarının kolsuz, truvakar kol ve uzun kol olarak değiştiği görülmektedir. Bu dönemde giyilen kabarık elbise modellerindeki en dikkat çeken özellik, giysinin çeşitli bölümlerine (etek, kol) drapeler uygulanarak elbiseye hareket kazandırılmasıdır. Giysilerin boy özelliği incelendiğinde; giysi model boylarının yerde bittiği dikkat çekmektedir. Yapılan görüşmelerde bazı gelinlerin straplez kesimli elbiselerin omuz kısmını örtmek için göğüs altında biten bolero giydiği bilgisine ulaşılmıştır. Elbiselerin genellikle bu dönemde drapaj tekniği, makinede nakış tekniği ve kumaş desen özelliği ve hazır malzemeler (çiçek, yapıştırma taş, kenar dantelleri) ile süslediği dikkat çekmektedir. Giysileri tamamlayan aksesuar açısından bakıldığında; baş aksesuarlarından çiçekli saç tokaları ve altın kolyenin sıklıkla tercih edildiği görülmektedir. Yapılan görüşmelerde tesettürlü olan gelinlerin nişan törenlerinde tesettür gelin başı (başörtüsünde drapeler yapmak) yaptırmalarının yanı sıra yaşamlarında tesettürlü olduğu halde bu özel gün için başını açan ve kuaförde saçını yaptıran gelinlerin de olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Gelinlerin saç modellerine bakıldığında; genellikle saçların omuz hizasında bittiği; kâküllü, perçemli ve dalgalı modellerin yapıldığı görülmektedir.

2010 - 2019 Yılı Konya İli Gelin Nişan Giysi Örnekleri

Fotoğraf 66: *Ayşe - Sarı Ailesinin 2012 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (A. Sarı Fotoğraf Koleksiyonu, 2012).*

Fotoğraf 67: *Tuğba - Zafer İncekabak Ailesinin 2013 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (T. İncekabak Fotoğraf Koleksiyonu, 2013).*

Fotoğraf 68: *Ece - Barış İncekabak Çiftinin 2015 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (E. İncekabak Fotoğraf Koleksiyonu 2015).*

Fotoğraf 69: Hilal - Halil Türker Çiftinin 2019 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (H. Türker Fotoğraf Koleksiyonu 2019).

Fotoğraf 70: Saregül - Cemil Aydoğan Çiftine Ait Nişan Fotoğrafı (S. Aydoğan Fotoğraf Koleksiyonu 2019).

Fotoğraf 71: Fatmanur - Berkay Yılmaz Çiftine Ait Nişan Fotoğrafı (F. Yılmaz Fotoğraf Koleksiyonu 2019).

66 - 71 numaralı fotoğraflarda yer alan gelinlerin giysilerine genel olarak bakıldığında; giysi çeşidi olarak elbise ve bolero-elbise giyildiği görülmektedir. Giysiler renk açısından incelendiğinde hem canlı (lacivert, mürdüm rengi, fuşya pembesi, kırmızı) hem de soft (pudra pembe, sütlü kahverengi) renklerin ön planda olduğu görülmektedir. Elbiselerin model kesim özelliği incelendiğinde; ampir stil elbisenin (göğüs altından yatay kesim) yanı sıra belden kesik ve kabarık (prenses elbise), yakadan kuplu ve hafif açılımlı, omuzdan kuplu ve etek ucu hafif açılımlı, kol oyuntusundan kuplu ve etek ucu açılımlı modellerin olduğu görülmektedir. Yapılan görüşmelerde dönemin ortalarından itibaren nişan törenlerinin evde ve aile arasında yapılmasının artması nedeniyle giysilerin eteklerinde uygulanan kabarıklığın azaldığı ve düz elbise ya da belden hafif açılımlı elbiselerin tercih edildiği bilgisine ulaşılmıştır. Giysilerde yakasız (straplez kesim) ve oyuntulu yaka (sıfır, "V", oval) modellerinin tercih edildiği ve takma kolun yanı sıra kolsuz modellerin de uygulandığı dikkat çekmektedir. Kol boylarının kap kol (kol üstü geniş kol altı dar olan kısa model) ve uzun kol olarak değiştiği görülmektedir. Giysilerin boy özelliği incelendiğinde; giysi model boylarının yerde bittiği dikkat çekmektedir. Elbiselerin farklı süsleme teknikleri (büzgü, hazır malzeme, vb.) ile süslediği ya da kumaş özellikleri ile (pul-payetli kumaş, dantel kumaş) giysiye süsleme özelliği kazandırıldığı görülmektedir. Giysileri tamamlayan aksesuar açısından bakıldığında; baş aksesuarlarından saç tokalarının (çiçekli, taşlı) sıklıkla tercih edilmesinin yanı sıra küpe, ince zincir kolye gibi farklı aksesuarların da tercih edildiği görülmektedir. Gelinlerle yapılan görüşmelerde; tesettürlü olan gelinlerin nişan törenlerinde sadece eşarp takanların ya da bu özel gün için tesettür gelin başı yaptırınların ya da tesettürlü olduğu halde bu özel gün için başını açan ve kuaförde saçını yaptırınların olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Gelinlerin saç modellerine bakıldığında; saçların farklı uzunlukta olduğu ve farklı stilde (dalgalı, toplamalı, vb.) yapıldığı görülmektedir.

SONUÇ

Nişan, insan hayatındaki önemli geçiş noktalarından biri olan evlilik için ön adımdır ve bu süreçte hem gelin ve damat adayı hem de aileler birbirini daha iyi tanımakta ve evlilik için gerekli hazırlıkları yapmaktadırlar.

Çalışmada kaynak kişilerden elde edilen anlatıları göre; geçmişten günümüze Konya ilinde yapılan nişan töreni uygulamalarında değişimlerin olduğu görülmektedir. Toplum tarafından

benimsenen uygulamalardaki bu değişimlerin geleneksel toplumdaki modern topluma geçiş, küreselleşme, sosyal - ekonomik - teknolojik gelişmeler, farklı aile rollerinin ortaya çıkması, yaşam standartlarının artması gibi nedenlerle olabileceği söylenebilir. Artun da (2011, s. 143) toplum tarafından benimsenen gelenek ve göreneklerin statik değil dinamik olduğunu, çağın koşullara göre kendilerini yenilediğini belirterek değişimin sürekliliğinden bahsetmiştir.

Geçmişten günümüze nişanın yapılacağı mekân, gelin ve damat adaylarının kılık-kıyafeti, fotoğraf çekimi gibi konuları her zaman önemsenmiştir. Konya ilinde nişan törenlerinin yapılacağı mekân tamamen aile bütçesine göre değişiklik göstermiştir. Geçmişte evlerde ya da düğün salonlarında büyük bir akraba grupları için yapılan nişan törenleri günümüzde aile içinde yapılmaya başlanmıştır. Nişan törenlerinde misafirler için ikram edilen yiyecek çeşitleri de değişikliğe uğramış; geçmişte çok sevilerken dağıtılan lokum - bisküvi yerini önce kek - meyve suyuna, şimdilerde ise pastaya bırakmıştır. Günümüzde nişan törenine katılan misafirler için minik kalıcı hediyelikler hazırlanmaktadır. Bu durum, organizasyon firma sayılarının artması ve nişanlanacak çiftlerin nişan törenlerini organizasyon firmalarına hazırlatmaları ile açıklanabilir. 2000'li yılların başından beri stüdyo dışında fotoğraf çektirmek yaygınlaşmış; nişanlanan çiftler stüdyo yerine dış mekânda çekim yaptırmaya başlamıştır.

Nişan törenlerinde bir gelin adayı için en önemli konulardan biri giysilerdir. Konya ili nişan giysi özellikleri genel olarak incelendiğinde; Konya ili nişan törenlerinde gelinlerin tercih ettiği giysi ve aksesuarlarda kişisel zevk, dönem modalının etkisi gibi faktörlerin etkili olduğu söylenebilir. Moda sektöründe yaşanan hızlı değişimler, beraberinde giyim ve saç stillerini etkilemiş ve geçmişten günümüze nişan törenlerinde özellikle gelin adaylarının giydiği giysilerde, aksesuarlarda ve saçlarda oldukça farklı stiller görülmüştür.

Geçmişten günümüze nişan giysilerinde giysi türü olarak; elbise, bluz-etek, bolero-elbiselerin sıklıkla tercih edildiği görülmektedir.

Geçmişten günümüze nişan giysilerindeki renklere bakıldığında; genellikle soft renklerin (pudra pembesi, su yeşili, buz mavisi, toz pembe) tercih edildiği; ancak moda ve zamana göre canlı ve farklı renklerin (fuşya pembesi, saks mavisi, parlament mavisi) de tercih edildiği dikkat çekmektedir.

Geçmişten günümüze nişan giysilerindeki modellerine bakıldığında; giysilerin 1980'li yıllara kadar düz elbise formunda iken daha sonraki yıllarda etek formunun kabarık olduğu görülmektedir. Özellikle 1990'lı yıllardan 2000'lere kadar olan giysilerdeki etek kabarıklığının tarlatan ile arttığı görülmektedir. Günümüzde ise yine kabarık etek formlarının yanı sıra hafif kabarık etek formunun ya da düz inen elbise formunun tercih edildiği gözlemlenmektedir. Giysilerin yaka özellikleri incelendiğinde daha çok oyuntulu (sıfır yaka, oval yaka, vb.) tercih edildiği görülmektedir. Giysilerin model boyu incelendiğinde ise 60'lı yıllar hariç etek boylarının yerde ya da ayak bileğinde bittiği görülmektedir.

Geçmişten günümüze nişan giysilerindeki süsleme özelliklerine bakıldığında; yapılan süsleme tekniklerinin dönemlere göre değiştiği söylenebilir. Bu durum gelişen teknoloji ile açıklanabilir. 1970'li yıllardan sonra giysilerin daha çok süslendiği ve süslemelerde pek çok farklı tekniğin (drape, nakış, hazır malzeme, kumaş özelliği, kesim özelliği) kullanıldığı görülmektedir. 2010'lı yılların ortalarından itibaren hem giysi modellerinde hem giysi süslemelerinde hem de saçta kullanılan aksesuarlarda sadeleşmeye gidildiği gözlemlenmiştir.

Geçmişten günümüze nişan giysilerini tamamlayan aksesuarlara bakıldığında en çok saçta kullanılan çiçekli taçların tercih edildiği dikkat çekmiştir. Çiçekli taçların yanı sıra küpe, bilezik, saat, kolye gibi farklı aksesuarlar da giysiyi tamamlayan aksesuarlar olarak kullanılmıştır.

Konya ili nişan töreni gelin giysilerinin 1920 - 2020 yıllarında yaşanan onar yıllık dönem

modalarını yansıtmaları incelendiğinde;

- Kadın giysi modasında yaşanan 1920 - 1929 yıllarındaki bel hattının kalçaya inmesi ve bol giysi model özelliğinin Konya ili nişan giysilerine yansıdığı görülmüştür. Konya ilindeki gelinlerin giydiği ayakkabı modelleri ile dönem modasında giyilen ayakkabı model örneklerinin benzerlik taşıdığı görülmektedir.

- Kadın giysi modasında yaşanan 1930 - 1939 yıllarındaki yeni silüetin (ince ve uzun) ve vücuda oturan giysi model özelliğinin Konya ili nişan giysilerine yansıdığı görülmüştür. Ayrıca bu dönemde yaşanan ekonomik krizin giysilerin sade olmasında etkili olabileceği düşünülmektedir. Konya ilindeki gelinlerin giydiği ayakkabı modelleri ile dönem modasında giyilen Oxford ve bağcıklı ayakkabı model örneklerinin benzerlik taşıdığı görülmektedir.

- Kadın giysi modasında yaşanan 1940 - 1949 yıllarında modellerde, etek kenarlarında, yakalarda ve bellerde dalgalanmalar uygulama modasının Konya ili nişan giysilerine yansıdığı görülmüştür. Yine bu dönemde yaşanan ekonomik krizin giysilerin süslenmesinde etkili olabileceği düşünülmektedir.

- Kadın giysi modasında yaşanan 1950 - 1959 yıllarındaki görülen **bedenin üstüne sıkı sıkıya oturan; ancak etek biçimleri farklılık gösteren modellerin** Konya ili nişan giysilerine yansıdığı görülmüştür.

- Kadın giysi modasında yaşanan 1960 - 1969 yıllarındaki kısa etek modasının Konya ili nişan giysilerine yansıdığı görülmüştür.

- Kadın giysi modasında yaşanan 1970 - 1979 yıllarındaki ispanyol kol modasının Konya ili nişan giysilerine dönem ortasından sonra yansıdığı görülmüştür. Bu dönemde mini boya karşı ortaya çıkan maxi boyun da nişan giysilerine yansıdığı görülmüştür. Konya ilindeki gelinlerin giydiği ayakkabı modelleri ile dönem modasında giyilen platform ayakkabı model örneklerinin benzerlik taşıdığı görülmektedir.

- Kadın giysi modasında yaşanan 1980 - 1989 yıllarındaki Japonların kat kat ambalajlardan tasarladıkları modellerin ve dönem ayrıntılarının Konya ili nişan giysilerine yansıdığı görülmüştür.

- Kadın giysi modasında yaşanan 1980 - 1989 yıllarındaki modellerin 1990 - 1999 yıllarındaki Konya ili nişan giysilerine abartılarak yansıtıldığı görülmüştür. Hatta bu dönemdeki kabarıklık yüzyılda yaşanan zirve olarak tanımlanabilir.

- Kadın giysi modasında yaşanan 2010 - 2019 yıllarındaki farklı, sık, rahat, giyilebilir ve kullanılabilir giysi modellerinin Konya ili nişan giysilerine yansıdığı görülmüştür.

Geçmişten günümüze gelin adaylarının saç modellerine bakıldığında; dönemsel moda etkileri (uzunluk-kısalık, kabarıklık, doğallık, vb.) gözlemlenmektedir. Yapılan kişisel görüşmeler sonucunda; hayatında tesettürlü olan gelin adaylarının geçmiş yıllarda yapılan nişan törenlerinde genellikle saçlarını açtığı bilgisine ulaşılmıştır. Bu durum, Konya'da yapılan nişan törenlerinin genellikle kadınlar arasında yapılması ve gelin adaylarının en özel anlarında kendilerini en güzel olacak şekilde görmek istemeleri ile açıklanabilir. Günümüzde tesettür modasının ilgi görmesi ve önemsenmesi ile tesettürlü olan gelin adaylarının nişan törenlerinde tesettür gelin başı yaptırdığı da görülmektedir. Bu durumu Erkan ve Güngör (2001, s. 7) nişan, düğün gibi özel gün ve bayramlarda insanların kuaföre gittiğini ve saç kestirip yaptırdığını, boyattığını ve bu işlemlerin de günün anlayışına göre süslenme olarak tanımlanabileceğini belirtmektedir.

Sonuç olarak; Konya ili nişan törenindeki uygulamalar ve nişan törenlerinde giyilen giysiler zamana, ekonomiye, kişisel zevke ve modaya göre değişiklik göstermiştir. Toplumun maddi ve manevi değerlerini anlatan bu çalışmanın farklı araştırmacılar tarafından farklı yöntem ve tekniklerle de sınanması önerilir.

SUMMARY

Engagement is a preliminary step for marriage, which is one of the important transition stages in human life, and both the bride and groom candidates and their families know each other better in this process. The engagement varies from the cultural characteristics of each province to another, and the engagement for couples to be married in Konya also has characteristic features.

In the study, the information is given about the engagement ceremony which were from past to present in Konya province. An unstructured interview is held with the people living in the central districts of Konya province (Meram, Selçuklu and Karatay) for information about Konya engagement ceremonies. While determining individuals, the criterion of "having Konya in family roots" has been taken into consideration. People are firstly reached by acquaintance and then by the snowball method. The narratives in the unstructured conversation with people are recorded on the voice recorder and converted into transcription by speech analysis method.

In the study, bridal gowns are also examined in order to find answers to the question of what are the clothes that are part of the culture and what the brides wore at the engagement ceremonies in the past. Photographs are used as materials to examine the clothes. Photographs are obtained with permission from private collections and Koyunoğlu Museum (Foto Behçet Archive). While photographs are obtained from private collections, the central districts of Konya province and the family roots "being from Konya" criteria are taken into consideration. After the photos are provided, they are scanned in high resolution and information about the clothes are also recorded during the interview. The screen resolution is increased in determining the dressing properties and the determined properties are recorded on the dressing analysis form.

After the period fashion of women's clothing is specified according to the ten-year period, women's engagement clothing in the Konya photographs are analyzed in general by making the literature review. Clothes are analyzed in terms of variety, color (light - dark) model (collar, arm, arm length, model length) features, ornamentation features and accessories that complement the clothes. In addition, information is given about the bride's head arrangements, complementary of the garments. In the conclusion part of the study, the similarities and differences of the period fashion and engagement dress characteristics are discussed.

According to the narratives obtained from the source people in the study; it is seen that there are changes in the preparations engagement ceremonies in Konya province from past to present. It can be said that these changes in practices adopted by the society may be due to reasons such as transition from traditional society to modern society, globalization, social - economic - technological developments, emergence of different family roles, and increase in living standards.

The place where the engagement will take place from the past to the present, the costume of the bride and groom candidates and the photos to be taken are always considered important. The place where engagement ceremonies will be held in Konya has completely changed according to the family budget. Engagement ceremonies in the past for large groups of relatives at homes or wedding halls are now being held among only the family members. Food types offered to guests at the engagement ceremonies have also changed; Turkish delight and biscuits, which were very popularly served in the past, are replaced by cake-fruit juice and now to cake. Today, small permanent gifts (flexi magnet, candle in glass, tiny bottles with cork stopper) are prepared for the guests attending the engagement ceremony. This situation can be explained by the increase in the number of organization firms and that the couples to be

engaged get their engagement ceremonies ready for the organization firms. Since the early 2000s, taking photographs outdoors or in nature has become common; engaged couples started shooting outdoors instead of studio.

One of the most important issues for a candidate bride at engagement ceremonies is clothing. When the characteristics of the engagement garments in Konya are examined in general; It can be said that factors such as personal taste and the effect of the period fashions are effective in the clothes and accessories preferred by the brides at Konya engagement ceremonies. Rapid changes in the fashion sectors have affected clothing and hair styles, and in the engagement ceremonies from the past to the present, quite different styles have been observed especially in the clothes, accessories and hair worn by the bride.

As a type of clothing in engagement garments from past to present; dresses, blouses - skirts, bolero - dresses are seen to be preferred too often.

When we look at the colors of engagement clothes from past to present; generally soft colors (powder pink, water green, ice blue, powder pink) are preferred. However, it is remarkable that vivid and different colors (fuchsia pink, sax blue, bright blue) are preferred according to fashion and time.

When we look at the models of engagement clothes from past to present; while the garments were in plain dress form until the 1980s, it is observed that the skirt form was fluffy in the following years. It is seen that the skirt puffiness in the clothes increased especially with the field from 1990s to 2000s. Today, it is observed that besides the fluffy skirt forms, a light fluffy skirt form or a straight descending dress form is preferred. When the collar features of the clothes are analyzed, it is observed that more grooved (zero collar, oval collar, etc.) are preferred. When the model length of the clothes is examined, it is seen that the skirt lengths are finished on the ground or ankle, except for the 60's.

When looking at the adornment features of the past and present engagement garments; it can be said that the decoration techniques made vary from one period to another. This situation can be explained by the developing technology. It is seen that after 1970s, the clothes were mostly decorated and many different techniques (drape, embroidery, ready-made material, fabric feature, cutting feature) were used in the decorations. It has been observed that since the mid-2010s, simplification has been made in both garment models, garment decorations and accessories used in hair.

When looking at the accessories that complement the engagement garments from past to present, it is noteworthy that floral crowns that are worn on the hair are the most preferred. In addition to the floral crown, different accessories such as earrings, bracelets, watches and necklaces were used as accessories to complement the garment.

When the reflections of the annual fashion of the periods between 1920 and 2020 years of the bridal gowns of the engagement ceremony of Konya province are analyzed, the results are;

- It has been observed that the waist line between 1920 and 1929, which was experienced in women's clothing fashion, dropped to the hip and the abundant clothing model feature was reflected on the engagement garments of Konya. It is seen that the models of shoes worn by the brides in Konya province are similar to the models worn in the period fashion.

- It has been observed that the new silhouette (thin and long) and body-fitting clothing models adopted in the 1930 - 1939 period in women's clothing fashion were reflected in the engagement garments of Konya. In addition, the economic crisis experienced in this period is thought to cause that the plain clothes are more effective. It is seen that the shoes models worn by the brides in Konya province are similar to those of Oxford and lace-up shoes worn in period fashion.

- It has been observed that the fashion of applying fluctuations in models, skirt edges, collars and waist in the 1940 - 1949 period experienced in women's clothing fashion reflected on Konya's engagement garments. It is also thought that the economic crisis experienced in this period may have been effective in dressing garments.

- Sitting tightly on the body seen in women's clothing fashion between 1950 - 1959; however, models with varying skirt shapes were reflected in Konya engagement garments.

- It has been observed that the short skirt fashion between 1960 and 1969, experienced in women's clothing fashion, was reflected in the engagement garments of Konya.

- It has been observed that the frill fashion between 1970 and 1979, experienced in women's clothing fashion, reflected on the engagement garments in Konya after the middle of the period. In this period, the maxi length of the garments that appeared against the mini length was also reflected in the engagement garments. It is seen that the shoe models worn by the brides in Konya province are similar to those of the platform shoe model worn in the period fashion.

- It has been observed that the models designed from laminated package by Japanese people and period details between the years 1980 and 1989 in women's clothing fashion were reflected on the engagement garments of Konya.

- It has been observed that the models from 1980 to 1989 experienced in women's clothing fashion were exaggeratedly reflected in the engagement garments of Konya in 1990 - 1999. Even the mouldable on the garments during this period can be said to peak up in this century.

- It has been observed that different, stylish, comfortable, wearable and usable clothing models experienced in women's clothing fashion between 2010 and 2019 were reflected in Konya province engagement garments.

Looking at the hairstyles of the bride candidates from the past to the present; periodic fashion effects (length - brevity, frizziness, naturalness, etc.) are observed. As a result of personal interviews; it has been found out that the candidates who are wearing hijab in their lives don't usually wear hijab during the engagement ceremonies held in previous years. This situation can be explained by the engagement ceremonies held in Konya, which are usually held among women, and that the candidates of the bride want to see themselves as the most beautiful in their most special moments. Today, with the attention and importance of the hijab fashion, it is seen that the bride candidates who are wearing hijab made the hijab bridal head at the engagement ceremonies.

KAYNAKÇA

- Acar, H. İ. (2007). Nişan. *İslam ansiklopedisi* (C. 33, s. 152 - 154). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Ahn, H. I. (2012). Cultural archetype contents for the traditional wedding. *International Journal of Knowledge Content Development & Technology*, 2 (1), 37 - 49.
- Altınay & Yüceer, H. (1992). *Moda ve tarihi*. Ankara: Kadioğlu Matbaası.
- Altun, Y. M. (2009). *Düğün Fotoğrafı Geleneği* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Artun, E. (2011). *Türk halkbilimi*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Aydın, M. Akif. (1985). *İslâm-Osmanlı aile hukuku*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.
- Aydın, S. & Atay, T. (2009). Halk bilimi toplumsal uygulamalar törenler ve ritüelleri geçiş törenleri. Erişim Tarihi: 15.02.2019, <https://www.kulturportali.gov.tr>.
- Berber, O. (2009). Türk kültüründe eğlence ve birlik unsuru olarak düğünler. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (10), 1 - 11.
- Cin, H. (1988). *İslam ve Osmanlı hukukunda evlenme*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yay.
- Çolak, A. (2012). Hadis temelli Anadolu düğün adetleri. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1). 147 - 188.
- Çiftçi, M. (2012). *Moda geçmişten günümüze giyim kuşam ve stil rehberi*. İstanbul: Kaknüs Yay.
- Dayı, H. (2006). *1990 Sonrası Türk Moda Fotoğrafında Genel Eğilimler* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Dereboy, E. J. (2008). *Moda & 100 yılın moda tasarımcıları*. İstanbul: Format Matbaacılık.
- Eren, M. (2018). Kitap tanıtımı: Türk kültüründe evlilik (geleneğin son yüzyılı - Samsun örneği). *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 18, 427 - 431.
- Erinç, M. (2015). Kitap tanıtımı: İslâm hukuku açısından nişanlılık. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25, 175-182.
- Erkan, A. & Güngör, İ. (2001). *Modern kuaförlük sanatında eğitim*. Ankara: Frapan Yay.
- Ertürk, A. H. & Sivritepe, S. (2017). Kültürel değişim ve nesiller: kültürel değişimin nesiller üzerindeki rolü üzerine bir saha araştırması. *Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 17, 1-26.
- Gürsoy, A. T. (2010). *Giyim kültürü ve moda*. İstanbul: Ömür Matbaacılık.
- Irmak, Y. & Taş, E. (2012). Tersine dönen bir evlilik modeli olarak Sakarya'da damat alma geleneği ve psikolojik etkileri. *Milli Folklor*, 96, 216 - 228.
- Kaçın, B. (2017). Büyük Selçuklular'da evlilik merasimleri. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 2, 97-120.
- Kartal, A. (2017). Türk kültürü içinde bozkır (Konya) düğün geleneğinin değerlendirilmesi. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, 36, 34 - 46.
- KOYUNOĞLU MÜZESİ, Foto Behçet Fotoğraf Arşivi, Konya.
- Köseoğlu, A. (1994). *Konya'da kültür ve hayat*. Konya: Türkiye Yazarlar Birliği Konya Şubesi Yay.
- Oğuz, B. (2004). *Türkiye halkının kültür kökenleri*. İstanbul: Anadolu Aydınlatma Vakfı Yay.
- Onur, N. (2004). *Moda bulaşıcıdır*. İstanbul: Epsilon Yay.
- Ormanlar, Ç. (1999). *Giyim kuşam modaları*. 75 Yılda Değişen Yaşam Değişen İnsan Cumhuriyet Modaları. Ankara: Tarih vakfı Yay.
- Pektaş, H. (2006). *Moda ve postmodernizm* (Doktora tezi). Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.
- Sak, İ. (2006). Osmanlı toplumunda nâmzedin (nişanın) bozulması ve sonuçları: Konya örneği (18. yüzyılın ilk çeyreğine ait Konya Şer'İye sicillerine göre). *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 493 - 523.
- Şenuyar, E. Z. (2009). *Giyisi Kalıplarının Hazırlanması Üzerine Bilgisayar Destekli Bir Eğitim Programının Geliştirilmesi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Zengingönül & İşbilen (1994). *Çağdaş moda akımları*. *Ders Notları*, Ankara. (<http://www.anadolutelgraf.com/haber/Konya-bu-lezzeti-cok-seviyor/155121>, Erişim Tarihi: 21.04.2019).

Kaynak Kişiler:

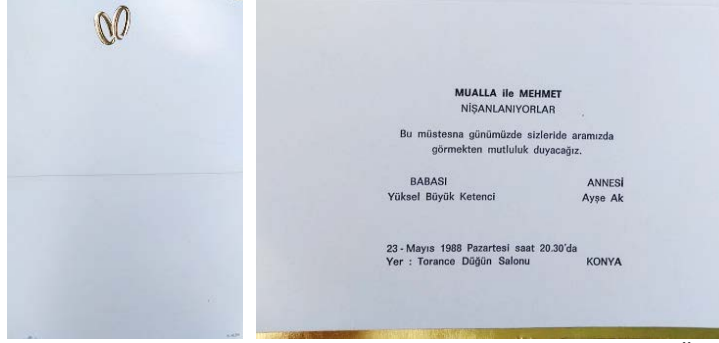
- Ayşe KÖSTEK, D.T. 1965, Ev Hanımı, Konya.
Ayşe SARI, D.T. 1984, Öğretmen, Konya.
Ayşegül KÖSTEK, D.T. 1977, Ev Hanımı, Konya.
Burcu BİLGİ, D.T. 1989, Ev Hanım, Konya.
Canan BÜYÜKTERMİYECİ BAHÇECİ, D.T. 1960, Mimar, Konya.
Daima ÖZÜGÜZEL, D.T. 1945, Ev Hanımı, Konya.
Ece İNCEKABAK, D.T. 1993, Mali Müşavir, Konya.
Emine ŞİMŞEK, D.T. 1966, Öğretmen, Konya.
Eslem YAYIN, D.T. 1994, Tasarımcı, Bursa.
Esra BENLİLER, D.T. 1984, Ev Hanımı, Konya.
Fatma NERGİZ, D.T. 1987, Ev Hanımı, Konya.
Fatmanur YILMAZ, D.T. 1992, Konya.
Gülşen AYDIN, D.T. 1947, Ev Hanımı, Konya.
Hacer NALVURAN, D.T. 1980, Satış Danışmanı, Konya.
Hafize YÖRÜK, D.T. 1978, Ev Hanımı, Konya.
Havva İNCEKABAK, D.T. 1961, Ev Hanımı, Konya.
Havva KÜÇÜKÖDÜK, D.T. 1964, Emekli Öğretmen, Konya.
Hilal TÜRKER, D.T. 1994, Ev Hanımı, Konya.
Hülya ARABACI, D.T. 1984, Memur, Konya.
Hürrem CERANOĞLU, D.T. 1960, Ev Hanımı, Konya.
İlknur KAÇAR, D.T. 1981, İşçi, Konya.
Lütfiye ÇETİNKOL, D.T. 1949, Ev Hanımı, Konya.
Merve ŞAŞI, D.T. 1997, Satış Danışmanı, Konya.
Mine ATICI, D.T. 1973, Ev Hanımı, Konya.
Mine CERANOĞLU, D.T. 1984, Akademisyen, Konya.
Miyase KOLDEMİR, D.T. 1964, Ev Hanımı, Konya.
Mualla AK, D.T. 1969, Ev Hanımı, Konya.
Muazzez YİĞİT, D.T. 1993, Ev Hanımı, Konya.
Müdebbire ÖZTEP, D.T. 1967, Ev Hanımı, Konya.
Nazife CERANOĞLU, D.T. 1984, Öğretmen, Konya.
Necla ÇETİN, D.T. 1978, Öğretmen, Konya.
Necla ÖLÇER, D.T. 1948, Ev Hanımı, Konya.
Nesrin BIÇAK, D.T. 1949, Ev Hanımı, Konya.
Özlem KAHRAMAN, D.T. 1984 Ev Hanımı, Konya.
Rabia ÖZÜGÜZEL, D.T. 1951, Ev Hanımı, Konya.
Ruhsar GİDER, D.T. 1952, Öğretmen, Konya.
Saim KARYEYEN, D.T. 1934, Ev Hanımı, Konya.
Saregül AYDOĞAN, D.T. 1992, Öğretmen, Konya.
Serpil KILIÇ, D.T. 1963, Ev Hanımı, Konya.
Şeyma KÖSTEK, D.T. 1992, Satış Danışmanı, Konya.
Tuğba İNCEKABAK, D.T. 1989, Estetisyen, Konya.
Zeynep İNAN, D.T. 1984, Ev Hanımı, Konya.
Zuhal ERTÜZÜN, D.T. 1952, Eczacı, Konya.

EKLER

Fotoğraflar

Fotoğraf 1: Dantel Örtülü Nişan Tepsisi (Z. İnan Fotoğraf Koleksiyonu, 2007). **Fotoğraf 2:** Muazzez Yiğit'e Ait Nişan Tepsisi (M. Yiğit Fotoğraf Koleksiyonu, 2017). **Fotoğraf 3:** Pleksi Nişan Tepsisi (E. Yayın Fotoğraf Koleksiyonu, 2019).

Fotoğraf 4 - 5: Mualla - Mehmet Ak Çiftinin 1988 Yılına Ait Nişan Davetiyesi Örneğinin Ön ve Arka Yüzü (M. Ak Fotoğraf Koleksiyonu 1988).

Fotoğraf 6 - 7: Saregül - Cemil Aydoğan Çiftinin 2019 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (S. Aydoğan Fotoğraf Koleksiyonu 2019). **Fotoğraf 8:** Sultan - İbrahim Avcı Çiftinin 2019 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (Ş. Köstek Fotoğraf Koleksiyonu 2019).

Fotoğraf 9: Konya İlinde Nişanlarda Tepsi İçinde Dağıtılan Lokum - Bisküvi
(<http://www.anadolutelgraf.com/haber/Konya-bu-lezzeti-cok-seviyor/155121>, Erişim Tarihi: 21.04.2019).

Fotoğraf 10: Necla - Süleyman Ölçer Çiftinin 1971 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (N. Ölçer Fotoğraf Koleksiyonu 1971). **Fotoğraf 11:** Ruhsar - Durmuş Gider Çiftinin 1975 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (R. Durmuş Fotoğraf Koleksiyonu 1975).

Fotoğraf 12: Müdebbire - Osman Öztep Çiftinin 1988 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (M. Öztep Fotoğraf Koleksiyonu 1988). **Fotoğraf 13:** Hülya - Emre Arabacı Çiftinin 2010 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (H. Arabacı Fotoğraf Koleksiyonu 2010). **Fotoğraf 14:** Nazlı - İlker Kundakçı Çiftinin 2019 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (Ş. Köstek Fotoğraf Koleksiyonu 2019).

Fotoğraf 15: Mesleği Asker Olan Damadın Nişan Fotoğrafı Örnekleri (Koyunoğlu Müzesi Arşivi)

Fotoğraf 16: Havva - Şükrü Küçüködük Çifti ve Ailesine Ait Nişan Fotoğrafı (H. Küçüködük Fotoğraf Koleksiyonu, 1985). **Fotoğraf 17:** Alime - Adem Ceranoğlu Çifti ve Ailesine Ait Nişan Fotoğrafı (H. Ceranoğlu Fotoğraf Koleksiyonu, 1983).

Fotoğraf 18: Özlem - Abdullah Kahraman Çiftinin 2006 Yılına Ait Nişan Fotoğrafı (Ö. Kahraman Fotoğraf Koleksiyonu, 2006). **Fotoğraf 19:** Merve Şaşı'ya Ait Nişan Fotoğrafı (M. Şaşı, Fotoğraf Koleksiyonu, 2019).

AVARLARA AİT BULUNTU YERLERİ İLE ÇIKARILAN BAKİYELERİN KISACA DEĞERLENDİRİLMESİ

BRIEF EVALUATION OF THE UNEARTHED FINDINGS BELONGING TO AVARS AND THEIR FINDSPOTS

Fatma Aysel DINGİL ILGIN*

Öz

Orta ve Doğu Avrupa'da günümüzde Macaristan, Slovakya, Ukrayna, Romanya, Sırbistan ve Hırvatistan'ın belli bölümlerinden oluşan bir coğrafyada büyük bir kağanlık tesis etmiş olan Avarlar, kendilerine has kültürlerinin izlerini bu bölgelerde bırakmışlardır. Çoğunlukla Bizanslı sanatçılara yaptırılan ancak tamamen Avar zevkine göre işlenmiş maddî kültür buluntuları Avrupa'da büyük yankı uyandırmış ve Avarların maden işlemeciliği ile öne çıkmalarını sağlamıştır. Özellikle savaş teçhizatı noktasında son derece önemli bir yere sahip olan Avarlar, geç Avar dönemi adı verilen dönemde Türkistan'dan getirdikleri savaş araç gereçlerini şekillendirme noktasındaki geleneği sürdürmüşlerdir. Avarlara ait birçok buluntuyu barındıran Orta ve Doğu Avrupa coğrafyasındaki buluntu yerleri araştırmamızın konusunu teşkil etmekle beraber, bu bölgelerde bulunan hazinelerin büyük bir bölümü literatürümüze kazandırılmamıştır. Bu nedenle çalışmamızda bu hazinelerden elde edilen buluntuların genel özelliklerine yer vererek bu coğrafyada bulunan belli başlı buluntu yerleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler

Avarlar, Orta Avrupa, Maden işlemeciliği, Arkeoloji, Türk Kültürü

Abstract

Avars, who have established a large state in Central and Eastern Europe in a geography consisting of certain parts of Hungary, Slovakia, Ukraine, Romania, Serbia and Croatia, left their traces of their own culture in these regions. The material culture finds, mostly made by Byzantine artisans but processed entirely according to the Avar taste, had a great impact in Europe and made the Avars stand out with precious metal embroidery. Avars, which have a very important place especially in terms of combat equipment, continued the tradition in shaping the combat equipments they brought from Turkestan in the period called late Avar period. Although the find places in Central and Eastern Europe, which contain many finds belonging to the Avars, constitute the subject of our research, most of the treasures found in these regions have not been brought to our literature. For this reason, we will try to give detailed information about the main find places in this geography by including the general characteristics of the finds obtained from these treasures in our study.

Keywords

Avars, Central Europe, Precious Metal Embroidery, Archaeology, Turkish Culture

* Arş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı e-mail: fatma.aysel@istanbul.edu.tr, Orcid: <http://orcid.org/0000-0002-3744-9659>

Gönderim Tarihi: 05.05.2020
Kabul Tarihi: 10.08.2020

GİRİŞ

Roma İmparatorluğu ile Frank Krallığı arasında Orta Avrupa merkezli bölgede yaşayan Türk küttelelerini bir araya getirerek büyük bir devlet kuran Avarların kimlikleri tarihçiler arasında hâlâ tartışmalı bir konudur. Avrupa'daki Avar varlığı ilk defa Bizans kaynaklarında 558 yılında imparatorun elçiler vasıtasıyla yıllık vergi ve yerleşebilecekleri bir yer istemeleri ile görülmüştür. 568 yılında Langobard'ların İtalya'ya göç etmeleri üzerine bugünkü Macaristan topraklarının tamamında büyük bir devlet kurarak dönemin en güçlü devletleri arasında yer almışlardır. Nitekim zamanla Avar Kağanı Bayan'ın 592 yılında Çorlu önlerine kadar gelmesi ile Ten (Don) Nehri'nden Galya ve İtalya'ya kadar her yer Avarların askerî stratejisi ile tanışmıştır. Franklar ile de yoğun mücadelelere girişen Avar Kağanlığı'nı tarihe mal eden en önemli olay, şüphesiz 626 yılında Sasaniler ile birlikte gerçekleştirdikleri Konstantinopolis (İstanbul) Kuşatması'dır. İmparator Heraklios'un olmadığı bir sırada yaşanan kuşatmada şehir, şehrin patriği tarafından savunulmuş ve Sasani- Avar birlikteliği ile yapılan kuşatmanın başarısızlıkla sonuçlandırılması sağlanmıştır. Kuşatma sırasında oldukça zor anlar yaşayan İstanbul halkı, Avarların çekilmek zorunda kalması ile kurtulmuş, bu kurtuluş hem o günlerde hem de daha sonraki yıllarda yapılan ayinler ve yazılan ilahilerle yüzyıllar boyunca hafızalarda canlı tutulmuştur. Bu durum Avar tarihi açısından iyi sonuçlar vermemiş, ordudaki yardımcı birliklerin dağılmasıyla gitgide güçsüzleşen Avar Devleti bütünlüğünü kaybederek, IX. yüzyılda yıkılmıştır. Ancak Avarlar Avrupa'da derin izler bırakmışlar; bu izler manevî olarak tesirini göstermiş hem de zengin arkeolojik verilerle maddî gücünü kanıtlamıştır. Türkistan'dan getirdikleri sanat anlayışlarını Orta Avrupa'da yaşatmışlar ve hayvan üslubunun Avrupa'daki örneklerini teşkil etmişlerdir (Kafesoğlu, 2007: s. 160-165).

Bilindiği üzere Türkler tarih sahnesine çıktıkları zamandan itibaren dünyanın dört bir köşesine yayılmış ve buralara kendilerine has kültürlerini bırakmışlardır. Avarlar, daha önce son derece başarılı bir politika yürütmüş olan Attila'nın soyundan gelmelerinden dolayı batı dünyasında halihazırda var olan merakı daha da üst düzeylere çıkarmışlardır. Bilhassa sanat noktasında Avrupa ve dünya hafızasına "Altın Çağ" olarak kazınmış baskın bir anlayış inşa etmişlerdir. Avarların oluşturdukları bu kültürün izlerini bugün arkeolojik bakıyelerden takip edebilme şansına sahibiz. (Çalışmamızda isimleri zikredilen hazineler tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır).

Yazılı belgelerden takip ettiğimiz tarihimizin arkeolojik veriler üzerinden somut olarak ta takip edilebilme imkanı tarih ilmi açısından üzerinde durulması gereken önemli bir noktadır. Avar Kağanlığı da arkeolojik bakıyelerinin zenginliği ile dünyada büyük yankı uyandırmış bir arkeolojik geçmişe sahiptir. Bu arkeolojik verilerin çok büyük bir kısmının daha önce literatürümüze kazandırılmamış değerli çalışmalar olmalarından dolayı Avar buluntuları ile ilgili bilgi verdiğimiz çalışmamızın alandaki boşluğa büyük katkı sunacağı kanaatindeyiz.

Avar Maden İşlemeciliği

Avar arkeolojisi arkeologlar için buluntular açısından daima ilgi duyulan bir alan olmuştur. Gayet zengin içerikli ve kuşaktan kuşağa aktarılmış bir gelenekle inşa edilmiş olan Avar mezarları, üzerinde arkeolojik metotların uygulanabilirliği açısından çok uygundur. Avar buluntuları sergilendikleri yerlerde kendilerine bakanlara garip, egzotik ve pek çok farklı yerden beslenmiş zengin bir kültür birikimi olduklarını hissettirmektedirler (Daim, 1996, s. 199).

Avarlar hakkında araştırma yapan ilim adamlarının çeşitli görüşleri olsa da Avar dönemine ait kurganların sayısının Tuna Havzası'nı merkez alarak 50.000, bunun yanında Viyana, aşağı

Avusturya ve yine Avusturya'nın Burgenland bölgesinde de 5.000 civarında olmak üzere (Daim, 1996, s. 199) toplamda 60. 000(altmış binden) az olmadığı bir gerçektir. Bu kurganlar çoğunlukla Macaristan ve Slovakya bölgesinde bulunurken, bir kısmı da Sırbistan, Hırvatistan, Romanya, Avusturya, Çek Cumhuriyeti, Almanya ve Polonya topraklarındadır. Yaklaşık 250 yıllık bir hakimiyet dönemi olan (567/8- 822) Avar Kağanlığı'nın arkeolojisini Erken (yaklaşık olarak 570-650), Orta (650-700) ve Geç (yaklaşık olarak 700-830) olarak üç dönemde incelemek yerinde olacaktır. Erken dönemde Türkistan, Karadenizin kuzeyi, Bizans, Batı Merovenjleri (Bugünkü Fransa ve Almanya arasında hakimiyet kurmuş bir Frank hanedanı), Germen ve Slavlardan gelen etki ile çok yönlü bir arkeolojik geçmişe sahip olan Avarlar, VII. yüzyılın ortalarından sonra bütün bu etkileri bünyesinde birleştirerek homojen ve karakteristik bir Avar kültürü oluşturmayı başarmışlardır (Kardaras, 2018, s. 103-104). Buluntular da mezarlarda görülme sıklığı bakımından çok keskin sınırlarla olmasa da şu şekilde bir sınıflandırmaya tabi tutulabilir: Erken ve Orta Avar dönemi buluntuları daha çok kemer tokaları ve parçaları, küpeler, bilezikler, kolyeler, binicilik malzemeleri, silahlardan oluşurken, geç Avar çağında erken ve orta dönemde görülen buluntularla birlikte kemerlerin dekore edilmiş şekilleri, armalar ve çeşitli süslemelerle bezenmiş kemer parçaları, kadın mezarlarında kolye ve küpelerin yanı sıra inciler ve yüzükler, savaş araçları olarak refleks yaylar, kılıçlar, baltalar, ok uçları göze çarpmaktadır. Ayrıca yine geç Avar çağına ait at koşum takımlarının bulunduğu mezarlarda her biri ayrı bir ustalıkla imal edilmiş üzengiler, başlıklar da bulunmuştur (Profantová, 1992, Band. 2, s. 605).

Avar buluntuları onların yaşam tarzlarını, sanatlarını, giyim-kuşamlarını ve inançlarını da ihtiva eden bir gelenek meydana getirmişlerdir (Garam, 1979, s. 180). İlişki kurdukları pek çok topluluktan (Bizans İmparatorluğu, Germenler, Langobardlar, Gepidler, Franklar, Salavlar v.b.) bir taraftan sanat anlamında etkilenmişler, diğer taraftan da kendileri de onları etkilemişlerdir. Neticede Avrupa'nın etnik yapısını değiştirdikleri gibi kültürel yapısını da değiştirmişler ve bu etkiyi Türkistan'dan getirdikleri kendilerine has Türk gelenekleri ile sentezleyerek Türk kültürünün baskın olduğu bir sanat anlayışının ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. Buluntular üzerinde rastlanan hayvan üslubu adı verilen sanat anlayışına ait sahneler, özellikle kadın mezarlarında bulunan süs eşyaları, küpeler, savaş aletleri üzerindeki işlemelerle orijinal bir sanat anlayışı oluşturarak bunu diğer topluluklara da mal etmeyi başarmışlardır. Atalarından aldıkları demircilik geleneklerine altın, gümüş, bronz, keramik, cam gibi maddeleri ekleyerek bu geleneği geliştirmişler ve büyük bir ustalık sergileyerek günümüzde bile dünyanın dört bir yanındaki müzelerde görülebilecek eşsiz bir sanat ortaya koymuşlardır. Bu da tıpkı diğer Türk topluluklarında da olduğu gibi Avarların da Türk kültür geleneği çerçevesinde hayatlarının hem maddî hem de manevî bütün değerlerini aynı çatı altında birleştirerek ortak bir anlayış çerçevesinde bütünleştirmeyi başardıklarının bir kanıtı niteliğindedir.

Karpat Havzası'nın maden özellikle de bronz işlemeciliğini en iyi yapanların Avarlar olduğu bir gerçektir. Bu işlemecilikte kullandıkları teknikler de döneme göre değişiklikler göstermektedir. Maden işlemeciliği noktasında özellikle VI. yüzyıla ait olan ve Avusturya'nın Poysdorf bölgesinde son yıllarda yeniden araştırılmaya başlanan demirci zanaatkarlardan kalan buluntuların yer aldığı kurganlar bu konuda yeni bilgiler vermişlerdir. Buluntuların analizi sırasında elde edilen bilgiler, işlemelerin daha çok döküm tekniği ile yapıldığını göstermiştir. Bunun yanında dövme, kabartma (kase, vazo, sürahi ve kadehler için) ve sıkıştırma tekniklerinin de kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca alaşım (iki metalin karışımı) ile üretilen eserlerin de geniş yer tuttuğu anlaşılmıştır. Buradan anlaşılıyor ki tarih boyunca çok yönlü kültürel bağlantılarla Avarlar metal işlemeciliğinde bir rol-model olmuşlardır (Tamaska, 2008). Renkli metal işlemeciliğinin ilk örneklerini 1928 yılında açılan Macaristan'daki Kunszentmárton mezarlarında görmek mümkündür (Winter, 1996, s. 355). Ayrıca Karpat Havzası'nda şekillenen

keramik damgalama geleneği ile örgülü şerit süslemeler de Avar kültürüne özgü tarzlardandır. Erken Avar dönemi mezarlarında kulaklara asılan altınlar ve kurşunlar göze çarpmaktadır. Orta Avar döneminde ise kolyeler cilalı geometrik veya konik şekilli boncuklardan oluşmaya başlamıştır. Kadın mezarlarında bronz, gümüş, altın ve cam kullanılmış takılar öne çıkmaktadır. Geç Avar döneminde ise orta Avar çağının özellikleri devam etmekle beraber kadın mezarlarındaki süslemelerde zikzak şeklinde ve yivli bezemeler dikkat çekicidir (Bálint, 1988, s. 151, 152, 159, 161).

VII. yüzyıla ait bir prens mezar buluntusu Tuna ve Tizza ırmaklarının aralarındaki bölgenin kuzeybatısına denk geldiği için yazılı kaynaklarda kesinleşmemiş olan Avarların devlet merkezi meselesi de bu şekilde güçlü bir anlam kazanmıştır. Yazılı kaynakların vermediği kağanlığın merkezine dair bilgiler, arkeolojik bakiyelerle kanıtlanmaya çalışılmıştır. Avar sarayı hakkında ise gerek Bizans kaynağı Zemarkhos'un gerekse de Avarlardan bahseden diğer kaynakların verdiği bilgilerden çıkan ortak görüş, tahtın altından yapıldığı, değerli kumaşlardan (ipek) bir çadırda bulunduğu, altın yaldızlı ahşap sütunlarla bezenmiş olduğu ve hatta sürahilerin ve bardakların dahi altından yapılmış olduklarıdır (Pohl, 2002, s. 179-180). Zaten kaynaklarda Avar Kağanlığı'na yaklaşık 6 milyon solidi değerinde altın ve değerli eşyaların vergi olarak verildiği ve ayrıca mahkumlar ve yağmalanan mallar için de fidyeye alındığı bildirilmektedir. Bu büyük miktarlardaki altın ve değerli eşyalar Karpat Havzası'nda Avar döneminin "Altın Çağ" olarak nitelendirilmesini sağlamışlardır. Özellikle 626 yılından sonraya ait Avar mezarlarında altın buluntularının arttığı gözlemlenmiştir. Erken Avar dönemine ait yaklaşık 20 mezarda da Bizans solidileri bulunmuştur. Bulunan altınların önemli bir kısmı külçe veya eritilmiş durumdadır (Pohl, 2002, s. 181).

Kemerler ve kemer tokaları Avar döneminin en karakteristik buluntularıdır. Kemerler sanılanın aksine Avarlarda sadece giysiyi veya savaş gömleğini ilişirmek için kullanılmamışlardır. Avarlar kemerlerine kılıç, yay, okluk, bıçak, bardak, çanta gibi değişik unsurları da eklemişlerdir. Hatta bazen tılsımlı öğeler bağlayarak kendilerini kötü ruhlardan koruduğuna inanmışlar ve onlara kutsallık izafe etmişlerdir (Vida&Pásztor, 1996, s. 391).

Savaşı âdeta bir sanat gibi algılamış olan Avarlar için de savaş aletleri önemli bir yer teşkil etmiştir. En yaygın kullanılan ve meşhur silahları ataları Hunlardan yadigar kalmış olan refleks yaylarıdır. Arkeolojik bakiyelerde de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Buluntularda rastlanan ve yaklaşık 120 ila 140 cm. uzunluğunda olan yayların ahşap ve kiriş kısımları maalesef günümüze ulaşamamıştır. Ancak değişik malzemelerden yapılmış pek çok yay arkeolojik verilerden takip etmek mümkündür. Yaylar ve okluklar Avar dönemi için özellikle bağlantı noktalarında kullanılan altın işlemelerle göze çarpmaktadır. Yakın dövüş için ise 80- 100 cm. uzunluğunda her iki tarafı da keskin kılıçlar kullanmışlardır. Bu kılıçların da altın ve bronzdan süslemeleri dikkat çekicidir. Ayrıca orta Avar döneminde ağırlıklı olmak üzere savaşlarda bıçakları (Bu bıçaklar bazı kaynaklarda yalnızca hançer olarak belirtilmektedir) da kullanmışlardır (Hofer, 1996, s. 351).

Avarların Orta Avrupa'ya gelmeden önce buldukları Karadenizin kuzeyi coğrafyası at koşum takımlarında değerli metallerin kullanılmasının kökenini oluşturmuştur. Ayrıca bu at koşum takımları çoğunlukla gümüşten yapılmış ve üzerlerinde geometrik desenler ile sembollere yer verilmiştir.

Avarlara Ait Buluntu Yerleri ve Arkeolojik Bakiyeler

Bu çalışmada Avarlara ait bütün hazineleri incelemek mümkün görünmemektedir ancak tespit edilmiş olanları ismen zikretmek ve belli başlı birkaçını buluntular açısından incelemek yerinde olacaktır. Karpat Havzası sınırlarına dahil olarak Macaristan'da; Környe, Keszthely, Zamárdi, Kölked, Szeged, Dunaszekcső, Előszállás, Dunajváros, Pécs, Alattyán, Ürböpuszta,

Kiskörös, Zsámbok, Budapeşte, Kisköre, Szegvár, Deszk, Čoka, Kiszombor, Tizsavárkony, Kecskemét, Kunbábony, Bócsa, Kecel, Tépe, Kunágota, Igar, Ozora-Tótipuszt, Szentes, Csengele, Ivánca, Kunszentmárton, Várpolata, Üllő, Pókaszpetk, Szarvas, Orosháza, Tizsafüred, Hortobágy, Csákberény, Zalakomár, Slovakia'da; Želovce, Komárno, Žitavská Toň, Holiare, Nové Zámky, Devínska Nová Ves, Avusturya'da; Zillingtal, Sommerein, Leobersdorf, Mödling, Zwölfaxing, Wien, Mistelbach, Sirbistan'da; Čelarevo, Novi Bonovci, Pančevo (Pançova), Vojka, Romanya'da; Teiuş bölgeleri Avarların arkeolojik bakiyelerini takip edebileceğimiz yerlerdendir (Pohl, 2002, s. 516). Diğer taraftan tamamı Avarlara ait olmasa da Avar etkisini barındıran Avusturya sınırları içerisinde Linz-Zizlau, Krungl, Hohenberg, Wimm, Köttlach Hırvatistan'da; Kašić, Cetina, Çek Cumhuriyeti'ne bağlı Mikulčice, Staré Město, Slovakia'da bulunan Blatnica, Macaristan'da; Sopronkőhida, Zalavar, Borjuállás gibi bölgelerden de söz etmek gerekmektedir. Zikredilen bu bölgelerde yapılan arkeolojik kazılarda çok çeşitli maddeler kullanılarak yapılmış, değerli eşyalar, süs eşyaları, kap-kacak, silahlar, at koşum takımları, kıyafetlere dair ipuçları sağlayan kumaş parçaları, paralar, kemer uçları ve tokaları gibi pek çok buluntu elde edilmiştir. Ancak Slovakia'nın Zemiansky Vrbovok adlı bölgesi, Macaristan'ın Fırtoşu bölgesi ile Avusturya'nın Hellmonsödt bölgeleri barındırdıkları hazine buluntuları nedeniyle son derece önemlidir (Pohl, 2002, s. 516). Bu buluntu yerlerinin dikkat çekenlerinden bir tanesi de Macaristan'ın üçüncü büyük şehri Miskolc'tur. Burada bulunan Herman Otto Müzesi geç Avar dönemine ait pek çok değerli parçayı bünyesinde barındırmaktadır. Ároktó-Pélypuszt ve Sály-Vízoldal bölgelerinde yapılan kazılarda ortaya çıkan kadın ve çocuk iskeletleri dikkat çekicidir. Çocuk mezarından çıkarılan demir bıçağın çocuğun ruhunu kötü ruhlardan korumak üzere konulduğu düşünülmektedir. Ayrıca yine kemer plakaları ve üzerindeki hayvan mücadele sahneleri de buluntular arasındadır (Katalin, 1968, s. 67-68).

Macaristan'ın Mélykút-Sánc-Dúló bölgesinden de Avarlara ait 49 adet mezar açılmış ve küpeler çıkarılmıştır (Balogh, 2012, p. 269). Yine Macaristan'da 1971 yılında bir kum ocağı çalışması sırasında Kunbábony'de bulunan yüzü altın plakalarla kaplı keten bir örtü ile kapatılmış 60- 65 yaşlarında (Tóth, 1996, s. 391) kağan veya prens mezarında (Pohl, 2002, 181) da kemiklerin yanında altın ve metal kolye uçları, yüzükler ve bilezikler bulunmuştur. Kağanın veya prensin kıyafetlerinde altın işlemlerin varlığı ve cam kakmalarla süslenmiş altın parçalarla birleştirilmiş hayvan başı figürlü kemer de dikkat çekmiştir. Saçlarına taktığı altın işlemeli süslerden kağanın veya prensin saçlarının örgülü olduğu tahmin edilmiştir. Parmaklarında bulunan değerli taşlarla süslü yüzüklerin Bizans'lı sanatkârlara yaptırılmış olabileceği düşünülmüş ve eldivenlerinin parmak kısımlarının da altın işlemeli olduğu göze çarpmıştır. Boynunda veya altın işlemeli çantasında taşıdığı kehribar ve cam boncuklarla süslü takılarının da kendisini koruduğuna inandığı için çocukluğundan beri yanında taşıdığı tahmin edilmiştir (Tóth, 1996, s. 391). Altın çerçeveli okluğunda gümüş uçlu oklar bulunmuştur. Mezarlarda bunların yanında altın kaplama bir kılıç kını, altın kaplama saplı bir kılıç, altın uçlu bir tören yayı, altın kaplama bir okluk ve altınla zenginleştirilmiş şekilde dekore edilmiş altı hançer ve bıçak bulunmuştur (Pohl, 2002, s. 181). Açığa çıkarılan bu silahların savaşlarda kullanılmadığı ve hatta belki de sadece cenazeler için taşıyıcısının başarısını ve rütbesini kanıtlamak adına tasarlandığı görüşleri mevcuttur (Pohl, 2002, s. 182). Yine altın uçlu kemer tokaları ile altın sürahi ve bardaklar da buradan çıkarılmıştır ve toplamda 2 kilo 25 gramlık altın buluntular söz konusudur (Bazı kaynaklar altınların toplam ağırlığının 3 kilogram olduğunu söylemektedirler Bkz: (Pohl, 2002, s. 181). Daha çok VII. yüzyıla tarihlendirilen ve yine Kunbábony buluntu alanında bulunan taşlar veyahut ta kafa bantları kadın mezarlarının en özgün parçalarıdır. Başka kazı alanlarında başa yerleştirilmiş üç altın plaka halinde ortaya çıkarılan taşlar burada da 14,9x9,5 santimetre ebatlarında bir altın folyo parçası bulunmuştur.

Üzerinde bulunan delikler ve kafatasının hemen yanında bulunması araştırmacılar tarafından bunun bir kumaş üzerine dikilmiş olabileceği düşünülmüştür (Stark, 2009, p. 288). Avarların atalarından gelen kıyafetlerde baş süslemelerinin yaygın kullanılması ve bulunan altın plakaların Türkistan'daki benzerleri gibi yay şekline sahip olması Avarların da bu geleneği sürdürdüklerine olan inancı arttırmıştır. Bu özelliklerinden dolayı Karpat Havzası'nın en zengin mezar kompleksi olarak anılmaktadır (Daim, 2017, p. 409- 410). Yine Romanya'nın Alba bölgesinde Şpálnaca/Şugud adı verilen mezar buluntularında Avarlara ait at iskeletleri bulunmuştur. İnsanların yanına gömülü olarak bulunan at iskeletleri Komárno bölgesinde, Szegvár bölgesinde ortaya çıkarılmış aynı zamanda kadın ve çocuk mezarlarında da görülmüştür. Araştırmacılar bunun Avar Kağanlığı içinde bürokratik olarak üstün kimselerin kadın ve çocuklarına özgü bir durum olabileceğini tahmin etmektedirler. Tizsafüred adlı kazı alanında ise orta ve geç Avar dönemine ait 70 adet at mezarı bulunmuştur (Tomka, 1996, s. 390). Ayrıca mezarların içinde bronz küpe ve kolye uçları göze çarpmaktadır. Aynı özelliklere sahip bronz küpeler ek olarak gümüş ve metalden yapılmış süs eşyaları da Sırbistan ve Slovakya'da da orta ve geç Avar dönemlerine tarihlendirilen Avar kadınlarına ait mezarlardan çıkarılmıştır (Cosma, 2018, p. 157, 160). Arnavutluk'un Vrap ve Erseke bölgelerinden de altın ve bronzdan yapılmış üzerlerinde kanat fügürleri olan at koşum takımları bulunmuştur (Stadler, 1984, s. 107). Vrap alanı kazısı 1901 yılında yapılmış ve 41 parça gümüş ve altın obje ele geçirilmiştir (Stadler, 1996, s. 432). Her biri yaklaşık 150 gram ağırlığında olan kemer uçları ve tokaları da buluntular arasındadır (Pohl, 2002, s. 181). Bu iki buluntu yerinden Avarlara ait toplamda 9 kilogramlık altın ve yaklaşık 7 kilogramlık gümüş buluntular ortaya çıkarılmıştır (Pohl, 2002, s. 181). Macaristan bölgesindeki Homokmégy, Szebény I-III, Dévaványa, Szob, Tizsaderzs, Pilismarót, Kiskőrös Pohibuj- Mackó- Dúló, Kiskőrös Cebe- Pusza, Kiskőrös Szúcsi- Dúló, Visznek buluntu yerleri altın, gümüş ve metal ve deri kullanılarak yapılmış süs eşyaları, paralar, kap-kacaklar, giysi parçaları, silahlar, at koşum takımları, takılar bulunması bakımından önemlidir (Kovrig, 1975). Romanya'nın Nădlac bölgesinde de bir otoyol çalışması sırasında geç Avar dönemine ait 12 mezar bulunmuştur. Bu mezarlardan altın, gümüş ve bronzdan yapılmış; üstün kuyumculuk mahareti ürünü oldukları belli olan kilitli küpeler, takılar, süs eşyaları, bıçaklar, kemerler ve çanak-çömlek parçaları çıkarılmıştır (Cociş&Gáll&Urák&Ursutu, 2016, Vol. 20). Macaristan'ın Környe bölgesinde 1954- 1955 yıllarında erken Avar dönemine ait 152 adet mezar buluntusuna rastlanmıştır. Küçük gruplar halinde gömülü bulunan bu mezarların yaklaşık 58 tanesi erkeklere, 46 tanesi kadınlara, 13 tanesi genç erkeklere, 14 tanesi genç kızlara, 20 tanesi de atlara ait mezarlar olarak düşünülmüşlerdir. Bu mezar buluntusunun en önemli özelliği, silahlarda P şekli verilmiş kılıçlar, kemiklerle zenginleştirilmiş yaylar, üç kanatlı ok uçları, kamış yaprağı şeklindeki mızrak uçları; at koşum takımlarında demir, uzun üzengiler, halka şeklindeki dizginler, sıkıştırılmış plakalar; kemer tokalarında sıkıştırılmış tokalar; mücevherlerde renkli boncuklar, kurşundan kulak kolyeleri bakımından Türkistan'daki ataları ile neredeyse birebir aynı olmalarıdır ("Germanen Hunnen und Awaren Schätze der Völkerwanderungszeit", 1987, s. 261). Macaristan'ın Csongrád bölgesinde de Avar kadınlarına ait mücevherlerin başrolde olduğu buluntular ortaya çıkarılmıştır. Çek Cumhuriyeti'nde Mikulčice bölgesinde Avarların geç dönemine ait bronz at koşum takımları ve kemerlerin bulunduğu mezarlar bronz işlemeciliği konusunda en büyük kompleks olma özelliğini taşımaktadır (Poláček 2008, s. 583). Avar buluntu yerlerinin en önemlilerinden olan Macaristan'daki Keszthely bölgesi özellikle kadın mezarlarından çıkarılan takıları ile ün salmış bir arkeolojik bakiyedir. Buluntular arasındaki küpeler ve bilezikler klasikleşmiş Avar sanatı örneklerini bronz, gümüş ve altınlar üzerinde taşımaktadırlar (Garam, 1991, s. 79, 80).

1985 yılında Avar Kağanlığı'nın batı sınırlarından biri olarak kabul edilen Almanya'nın Aşağı Bavyera bölgesinde bir mezar açığa çıkarılmıştır. Mezarda VII. yüzyıla ait olduğu düşünülen bir erkek iskeleti ve yanında kalkanı, Avarlara ait bir üzengi ve çok parçalı bir kemer bulunmuştur (Distelberger, 1996, s. 287).

Antropolojik veriler açısından bize ışık tutacak olan buluntular da son derece önemlidir. Avarların 60 yaşını nadiren görebildikleri, hamilelik ve doğumların yarattığı risklerden dolayı kadınların 20 ila 40 yaş arasında; erkeklerin ise 40 ila 60 yaş arasında öldükleri düşünülmektedir. Avusturya'da bulunan buluntu yerlerinden Leobersdorf'ta 172 adet ve Zwölfaxing'de 245 adet ve Zillingtal'de çıkarılan iskeletlerde kadın ve erkeklerin ölüm yaşlarının istatistikleri çıkarılmıştır. Ayrıca Avarların dış görünüşleri ile ilgili de arkeolojik veriler ışığında bilgiler verilmiştir. Bu bilgilere göre, erkeklerin boyları ortalama 1.68 cm, kadınların boyları ise ortalama 1.59 cm idi. Asyalı bir tipe sahip olan Avar erkekleri, güçlü bir vücuda, uzun bir yüze ve uzun bir kafatasına sahiptiler. Kadınlar ise ince yapılı ama güçlü bir vücuda ve düz bir yüze sahiptiler. Kafatasları orta büyüklükte idi (Peters, 1996, s. 424, 426, 428).

SONUÇ

Orta Avrupa'da yaşamış bilhassa da Karpat Havzası ile Tuna Nehri civarını kendilerine yurt edinmiş Avarların arkeolojik buluntularından hareketle başta farklı kaynaklardan beslenen heterojen bir kültür ile Türkistan'dan getirdikleri ve bu coğrafyada geliştirdikleri kültürlerini birleştirerek homojen ve kendilerine özgü bir kültür oluşturduklarını söylemek mümkündür. Avrupa ve dünyanın hafızasına "Altın Çağ" olarak kazınmış olan Avar sanatı, arkeolojik verilerden elde edilen zengin kültür birikimi ile kalıcılığını sağlamıştır. Avarların yaklaşık 250 yıllık hakimiyet dönemlerine göre Erken, Orta ve Geç dönem olarak sınıflandırılan bakiyeler, sayıları on binlerle ifade edilen ve nerdeyse Orta ve Doğu Avrupa coğrafyasının tamamına yayılmış olan hazinelerdir. Erken ve Orta dönem buluntularında daha çok kemer tokaları ve süs eşyaları göze çarparken Geç dönem buluntuları bunlara ek olarak savaş aletleri ile de ön plana çıkmaktadır. Buluntular arasında Avar savaşçılarının ok, yay- mezarlarda bulunan uzun yaylar törenlerde kullanılmak üzere nispeten kısa olanlar ise at üzerinde rahat hareket edebilmek amacıyla tasarlanmışlardır-, Türk geleneğinin önemli hususiyetlerinden iki tarafı keskin kılıç, mızrak, hançer gibi silahları; kıyafetlerinde kullandıkları işlemeli ve süslemeli kemerler; Avar kadın ve bazen de erkeklerine ait kolye, küpe, bilezik, yüzük, baş süslemeleri gibi takılar, keramikten yapılmış kap-kacaklar yer almaktadır. Bütün bu malzemelerin yapımında ve bezenmesinde kullanılan farklı teknikler yukarıda bahsetmiş olduğumuz çok yönlü kültürün en güzel örneklerinden biridir. Ayrıca eseler üzerinde hayvan mücadele sahnelerinin sergilenmiş olması dünyada Türk üslubu olarak bilinen hayvan üslubuna Avarlar tarafından sahip çıktığını, aynı zamanda da inanç geleneklerinin birbirlerinden kilometrelerce uzaktaki coğrafyaya rağmen korunduğunu kanıtlar niteliktedir.

SUMMARY

As it is known, Turks spread to four corners of the world from the moment they appeared on the stage of history and left their own culture. Avars increased the curiosity that already exists in the western world, because they are descendants of Attila, who had previously carried out an extremely successful policy. Especially at the point of art, they have built a dominant understanding engraved on the memory of Europe and the world as a "Golden Age". Today, we can follow the traces of this culture created by Avars from archaeological findings.

The fact that our history, which we follow from the written documents, can be followed concretely through archaeological data is an important point to be emphasized in terms of historical science. Avar Khaganate has an archaeological history that has had a great impact in the world with its rich archaeological findings. We believe that our study, which we provide

information about Avar finds, will contribute greatly to the gap in the field, since the vast majority of these archaeological data are valuable studies that have not been previously brought into our literature. Avar archeology has always been an area of interest for archaeologists in terms of finds. Avar tombs, which are built with a rich content and a tradition transferred from generation to generation, are very suitable for the applicability of archaeological methods. Avar finds make them feel that they are a strange, exotic and rich cultural accumulation fed from many different places. Although there are various opinions of scholars who do research on Avars, it is a fact that the number of kurgans belonging to the Avar period is not less than sixty thousand in total, including around 50,000 in the Danube Basin center, as well as around 5,000 in Vienna, lower Austria and Burgenland region of Austria. While these kurgans are mostly found in the region of Hungary and Slovakia, some of them are on the territory of Serbia, Croatia, Romania, Austria, Czech Republic, Germany and Poland. It will be useful to examine the archeology of Avar Khaganate, which is a period of 250 years of domination (567 / 8-822), in the Early (approximately 570-650), Medium (650-700) and Late (approximately 700-830) periods : While Early and Middle Avar period finds consist mostly of belt buckles and pieces, earrings, bracelets, necklaces, equestrian items and weapons, In the late Avar era, together with the finds seen in the early and middle periods, the decorated shapes of the belts, the pieces of belts decorated with crests and various ornaments, as well as necklaces and earrings in women's tombs, as well as pearls and rings, reflex springs as war tools, swords, axes, arrowheads are outstanding. Also, in the graves where there are horse harnesses belonging to the late Avar era, stirrups and capes were found, each of which was produced with a special skill. The different techniques used in making and decorating all these materials are one of the best examples of the versatile culture we have mentioned above. In addition, the fact that animal fighting scenes were exhibited on the works proves that the animal style known as the Turkish style in the world was owned by Avars and that the traditions of belief were preserved despite the geography that is kilometers away from each other.

KAYNAKÇA

- Anke, B.& Révész, L.&Vida, T. (2008). *Reitervölker im Frühmittelalter Hunnen, Awaren, Ungarn*. Stuttgart: Theiss Verlag.
- Bálint, C. (1988). *Die Archäologie der Steppe Steppenvölker zwischen Volga und Donau von 6. bis 10. Jahrhundert*. Wien: Böhlau.
- Balogh, C. (2012). A Mezősílas Type Pendant from Grave 14 of the Melykut-Sanc-Dúló Cemetery. T. Vida (Ed.), *Thesaurus Avarorum Archaeological Studies in Honour of Éva Garam* içinde (p. 269-286). Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar Régészettudományi Intézet : Magyar Nemzeti Múzeum.
- Cociş, S.& Gáll, E.& Urák, M.&Ursutu A. (2016). The periphery of the centre? The late Avar cemetery part at nădlac. *Archaeologica Bulgarica*. 20 (1), 1-75).
- Cosma, C. (2018). Graves with Horses Discovered in the 7th–8th Centuries Cemetery in Şpálnaca/Şugud (Alba County). *Ziridava Studia Archaeologica*, 32, 157-175.
- Daim, F. (1996). Archäologie der Awaren. F. Daim (Ed.), *Reitervölker aus dem Osten Hunnen+Awaren* içinde (s. 199-201). Eisenstadt:Medieninhaber.
- Daim, F. (2017). The gold of the Avars. Three Case Studies, *Dalle steppe al mediterraneo Popoli, culture Integrazione*, 407-422.
- Distelberger, A., (1996). Import in die awarischen Westgebiete im 8. Jahrhundert. F. Daim (Ed.), *Reitervölker aus dem Osten Hunnen+Awaren* içinde (s. 287-307). Eisenstadt:Medieninhaber.
- Garam, E. (1979). Die Awaren. H. Roth (Ed.), *Kunst der Völkerwanderungszeit* içinde (s. 179-185). Berlin: Propyläen Verlag.
- Garam, E. (1991). *Die Awarzeitlichen Funde aus Ungarn im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Germanen Hunnen und Awaren Schätze der Völkerwanderungszeit. (1987). Nürnberg: Verlag Germanisches Nationalmuseum.
- Hofer, N. (1996). Bewaffung und Kriegstechnologie der Awaren. F. Daim (Ed.), *Reitervölker aus dem Osten Hunnen+Awaren* içinde (s. 351-354). Eisenstadt:Medieninhaber.
- Kafesoğlu, İ. (2007). *Türk milli kültürü* (27. baskı). İstanbul:Ötüken.
- Kardaras, G. (2018). *Byzantium and the Avars, 6th-9th Century AD*. Leiden:Brill.
- Katalin, K. V. (1968). Avarkori leletek a miskolci múzeumban/ Awarzeitliche Funde im Museum von Miskolc. K. József (Ed.), *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* içinde (s. 47-69). Miskolc: Herman Ottó Múzeum.
- Kovrig, I. (Ed.), (1975). *Cemeteries of the Avar period 567-829 in Hungary Avar finds in the Hungarian National Museum I*, Budapest: Akademiai Kiado.
- Peters, S. G. (1996). Zur anthropologie der Awaren. *Reitervölker aus dem Osten Hunnen+Awaren* içinde (s. 424-428). Eisenstadt:Medieninhaber.
- Pohl, W. (2002). *Die Awaren ein steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr*. München: C.H. Beck Verlag.
- Poláček, L. (2008). Mikulčice und Awaren Zur Interpretation 'awarischer' Funde von Mikulčice. J. Bemann&M. Schmauder (Ed.), *Kulturwandel in Mitteleuropa Langobarden- Awaren- Slawen* içinde (s. 579-589). Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Profantová, N., (1992). Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. F. Daim (Ed.), *Awarenforschungen* içinde (s. 605- 803). Wien: Institut für Ur-und Frühgeschichte der Universität Wien.
- Stadler, P. (1986). "Ausgewählte Awarische Bronzegüsse als Parallelen zu Gürtelbeschlügen von Vrap Und Erseke. J. Werner (Ed.), *Studien zur Archäologie der Awaren 2* içinde (s. 105-127). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Stadler, P. (1996). Der Schatz von Vrap, Albanien. . F. Daim (Ed.), *Reitervölker aus dem Osten Hunnen+Awaren* içinde (s. 432-437). Eisenstadt:Medieninhaber.
- Stark, S. (2009). Central and Inner Asian Parallels to a Find from Kunszentmiklós-Bábony (Kunbábony): Some Thoughts on the Early Avar Headdress. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 15, 287-305.
- Tamaska, O. H. (2008). Avar-age metalworking technologies in the Carpathian Basin (sixth to eighth

- century. F. Curta-&R. Kovalev (Ed.), *The Other Europe in the Middle Ages Avars, Bulgars, Khazars and Cumans* içinde (s. 237-263). Leiden:Brill.
- Tomka, P. (1996). Die Bestattungsformen der Awaren. F. Daim (Ed.), *Reitervölker aus dem Osten Hunnen+Awaren* içinde (s. 384-390). Eisenstadt:Medieninhaber.
- Tóth, E. H. (1996). Kunbáboy- Das Grab eines awarischen Khagans. F. Daim (Ed.), *Reitervölker aus dem Osten Hunnen+Awaren* içinde (s. 391-397). Eisenstadt:Medieninhaber.
- Vida, T.& PÁSZTOR, A. (1996). Der beschlagverzierte Gürtel der Awaren am Beispiel des Inventars von Budakalász- Dunapart, Ungarn, Grab 696. F. Daim (Ed.), *Reitervölker aus dem Osten Hunnen+Awaren* içinde (s. 341-347). Eisenstadt:Medieninhaber.
- Winter, H. (1996). Die buntmetallbearbeitung bei den Awaren. F. Daim (Ed.), *Reitervölker aus dem Osten Hunnen+Awaren* içinde (s. 355-358). Eisenstadt:Medieninhaber.

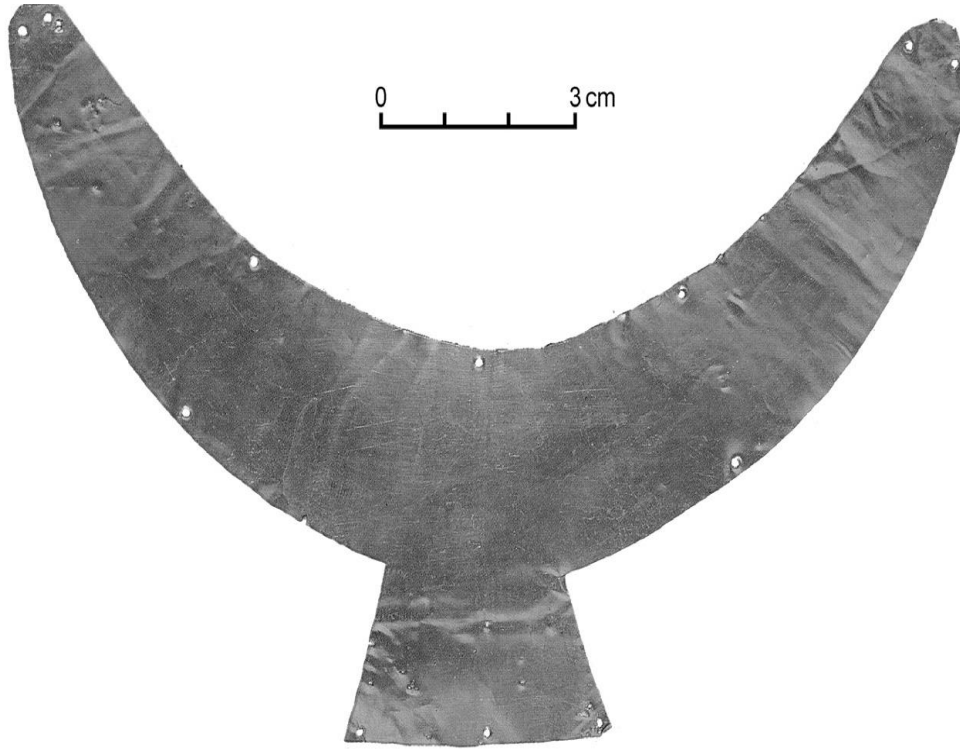
EKLER
FOTOĞRAFLAR

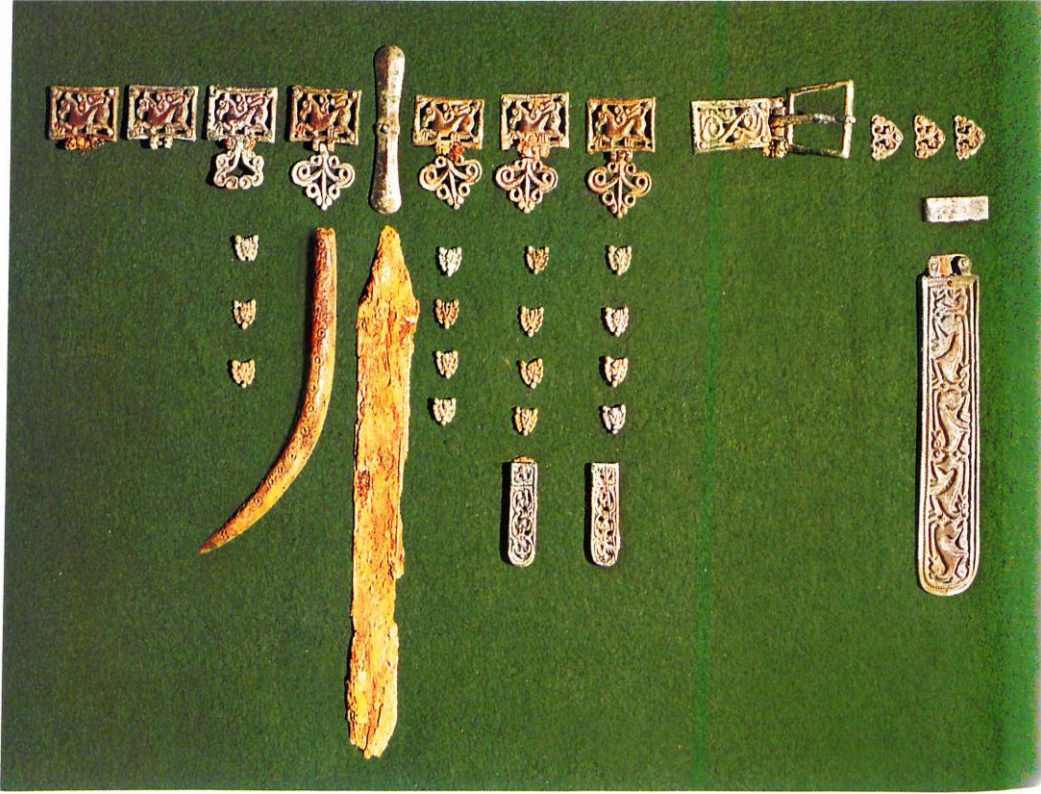
Fotoğraf 1: *Bócsa mezarlarından çıkarılan Avarlara ait bir çift taraflı keskin dar kılıç (Anke& Révész&Vida, 2008, s. 50)*

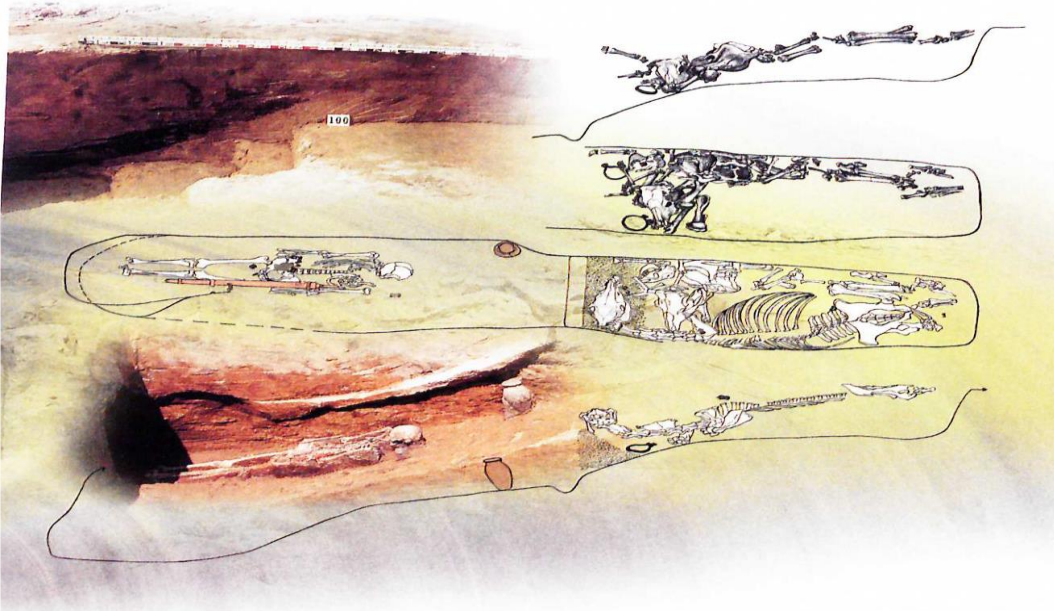
Fotoğraf 2: Kunbábony mezarlarından çıkarılan altın işlemeli tören kemeri tokaları (Anke& Révész&Vida, 2008, s. 56)

Fotoğraf 3: Kunbábony mezarlarından çıkarılan altın folyo parçası (Stark, 2009, p. 291)

Fotoğraf 4: Zalakomár buluntu yerinden geç Avar dönemine ait bronz kemer parçaları (Anke& Révész&Vida, 2008, s. 68).

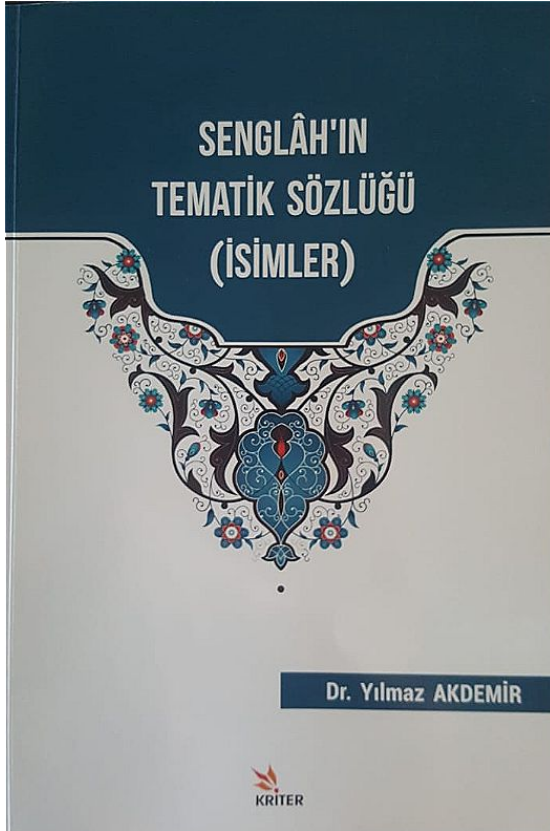

Fotoğraf 5: Szegvár kazılarında Avar mezarlarına örnekler (Anke& Révész&Vida, 2008, s. 52)

SENGLÂH'IN TEMATİK SÖZLÜĞÜ (İSİMLER)

Yılmaz AKDEMİR (2020). *Senglâh'ın Tematik Sözlüğü (İsimler)*. Ankara:
Grafiker Yayınları, 504 s. ISBN: 978-625-7033-59-6

Fatih ERBAY*

Bugüne ait bilgilerimizle, Türk dilinde sözlükçülük geleneğinin başlangıcına Divanu Lügati't-Türk'ü koyabiliriz. Daha sonra Çağatay Türkçesi döneminde özellikle Nevâyî'yi ve onun eserlerini anlamaya dayalı yeni ve üretken bir sözlükçülük anlayışıyla karşılaşırız. Nevâyî merkezli bu sözlükçülük geleneği içerisinde birçok sözlük kaleme alınmıştır. Bunlardan biri olan Senglâh'ın üzerine bu güne kadar ünlü Türkolog Clauson'dan başlayarak çalışmalar yapılmıştır.

Mirzâ Mehdî Hân tarafından 1758-1760 yılları arasında kaleme alınan Senglâh, üç bölümden oluşan Çağatayca-Farsça bir sözlüktür. İlk bölümü olan Mebani'ü'l-lûga'da Çağatayca gramer kuralları ele alınmış, ikinci bölümde sözlük verilmiş ve son kısımda ise Nevâyî'nin bazı eserlerinde bulunan Arapça ve Farsça kelimelerin açıklamaları verilmiştir. Yılmaz Akdemir'in çalışmasına esas olan çalışma, Senglâh'ın ikinci bölümü olan sözlük kısmına aittir.

Senglâh'ın Tematik Sözlüğü (İsimler) adlı çalışma Senglâh'ın sözlük kısmında yer alan isimleri kapsamaktadır. Eserde Senglâh'taki madde başı isimler ve isim soylu sözcükler incelenmiş, çalışmanın amacına uygun olması ve hacminin artmaması için fiiller ve isimlere verilen şiir örnekleri çalışmaya dâhil edilmemiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, fatiherbay@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6086-9558>

Gönderim Tarihi: 05.05.2020
Kabul Tarihi: 13.07.2020

Dr. Yılmaz Akdemir tarafından 2020 yılında yayımlanan eser; *giriş, Senglâh'ın tematik sözlüğü, motamot karşılığı verilen kelimeler dizini ve alfabetik sözlük* olarak ana hatlarıyla dörde ayrılabilir.

Giriş bölümünde sözlük türleri ile ilgili genel bilgiler verilmiştir. Bu bölümde, farklı araştırmacıların sözlük türleri ile ilgili sınıflandırmalarının verilmesi çalışmaya ayrı bir değer katmıştır. Ayrıca giriş bölümünde bugüne kadar tematik sözlükler ve tematik sözlüklerin üzerine yapılan yayınlar ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. Daha sonra Mirzâ Mehdî Hân Esterâbâdî ve Senglâh üzerine bilgiler verilmiştir. Giriş bölümünün son kısmında çalışmanın yöntemi açıklanarak sözlüğün tematik tasnifi yapılmıştır. Bu bölümdeki tematik tasnif şeması şu şekildedir:

- I. Araştırma, Sorma, Sorgulama, Okuma, Bilgi ve Haber Kavramları
- II. Asker, Askerlik, Ordu ve Savaşla İlgili Kavramlar
- III. Bitkiler ve Bitkilerle İlgili Kavramlar
- IV. Boy, Kabile, Uruk, Soy ve Sülale İle İlgili Kavramlar
- V. Din ve Dinle İlgili Kavramlar
- VI. Ekonomi ve Değer Kavramları
- VII. Çadır, Ev ve Ev Araç Gereçleri
- VIII. Giysi ve Giysilerle İlgili Kavramlar
- IX. Gök, Sema, Gökyüzü ve Astronomi İle İlgili Kavramlar
- X. Görevli Öğeler
- XI. Hava ve Atmosfer Olayları Kavramları
- XII. Hayvanlar ve Hayvanlarla İlgili Kavramlar
- XIII. Hukuk ve Hukukla İlgili Kavramlar
- XIV. İnsan ve İnsan İlişkileriyle İlgili Kavramlar
- XV. Kültür ve Sanat Kavramları
- XVI. Maden, Mineral ve Bunlarla İlgili Kavramlar
- XVII. Meslekler ve Mesleklerle İlgili Kavramlar
- XVIII. Organ Adlarıyla İlgili Kavramlar
- XIX. Özel Adlar
- XX. Boya ve Renk Kavramları
- XXI. Sayılar ve Sayılarla İlgili Kavramlar
- XXII. Ölçü, Miktar, Kıyas ve Nitelik Bildiren Kavramlar
- XXIII. Süs, Süslenme ve Süs Malzemeleri
- XXIV. Taşıt, Eşya ve Bazı Araç Gereçler
- XXV. Tıp ve Sağlık Kavramları
- XXVI. Yeryüzüyle İlgili Kavramlar
- XXVII. Aş, Yemek ve Yemeklerle İlgili Kavramlar
- XXVIII. Yönetim ve Sosyal Sınıf Kavramları
- XXIX. Yön/Taraf İle İlgili Kavramlar
- XXX. Zaman Kavramları.

Giriş bölümünü tematik sözlük kısmı takip etmektedir. Yukarıda verdiğimiz başlıklar çerçevesinde Dr. Yılmaz Akdemir tarafından özenli bir tematik sözlük kısmı oluşturulmuştur. Bu bölüm sadece alanla ilgili çalışmalarda değil, alan dışı disiplinlerarası çalışmalara da veri sunabilecek, bundan sonra konuyla ilgili yayımlanacak eserlere zemin teşkil edecektir. Senglâh'ın tematik sözlüğü temel alınarak diğer tarihî ve çağdaş lehçeler ile ilgili karşılaştırmalar önemli sonuçlar verecek niteliktedir.

Tematik Sözlük'ten sonra motamot karşılığı verilen kelimeler dizini kısmı gelmektedir. Bu bölümde Senglâh'ta aynen karşılığı verilen madde başı sözcük, verildiği kaynak dil ve madde başına karşılık olarak verilen sözcük, liste hâlinde okuyucunun ilgisine sunulmuştur. Motamot karşılıklarda Arapça ve Farsça dilleri öne çıksa da Yunanca, Hintçe, Berberice, Süryanice, Rusça gibi dillerden verilen karşılıklar da bulunmaktadır.

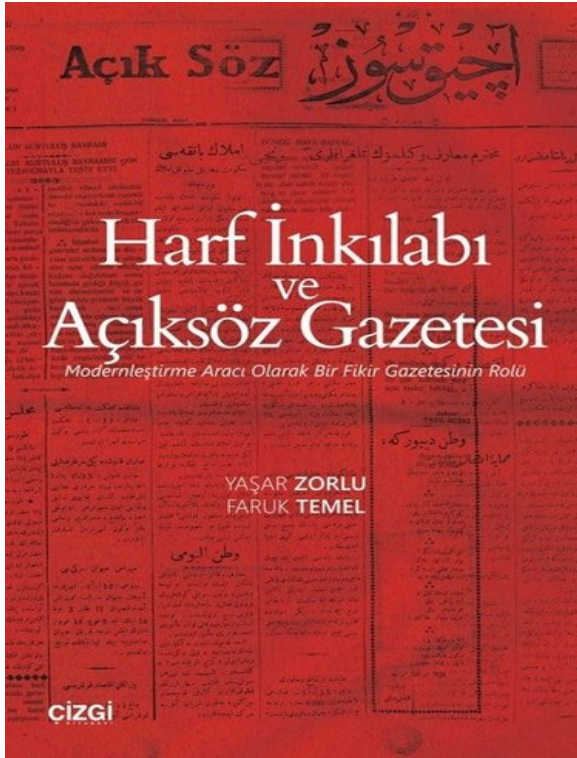
Alfabetik sözlük kısmında Senglâh'taki isimler abece sıralamasına uygun olarak verilmiştir. Senglâh'taki kelime hazinesini araştırmacıların kullanımına açması bakımından önemli olan bu bölümde kelimeler Senglâh'taki örnek metinler (şiir) olmaksızın varak numaraları da gösterilerek sıralanmıştır. Bazı kelimelerde Clauson'un dipnotları da verilerek çalışma zenginleştirilmiştir. Madde başında yer alan kelimenin hangi dilde olduğu, hangi Türk boyunda kullanıldığı, başka dilde ne anlama geldiği, gerçek ya da mecaz anlamda olup olmadığı ve varsa farklı varyantları gibi hususlar da çalışmaya dâhil edilmiştir.

Sonuç olarak sadece Çağatayca alanında çalışan araştırmacıların değil, Türk dili ve kültürü üzerine inceleme yapacak herkesin edinmesi gereken kaynak kitaplardan biri ortaya konulmuştur. Bu bakımdan Dr. Yılmaz Akdemir'e emeği için teşekkür ederim.

HARF İNKILABI VE AÇIKSÖZ GAZETESİ - MODERNLEŞTİRME ARACI OLARAK BİR FİKİR GAZETESİNİN ROLÜ

Yaşar Zorlu, Faruk Temel (2019). *Harf İnkılabı ve Açıksöz Gazetesi - Modernleştirme Aracı Olarak Bir Fikir Gazetesinin Rolü*. Konya, Çizgi Kitabevi, 144 s. , ISBN:978-605-196-384-6

Dilek BAŞAR*

Harf İnkılabı ve Açıksöz Gazetesi-Modernleştirme Aracı Olarak Bir Fikir Gazetesinin Rolü adıyla kaleme alınan eser İspanya’da 18-24 Eylül 2017 tarihleri arasında düzenlenen *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*’nde bildiri olarak sunulmuş ve Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından SDK-2016-6258 kodlu projeye desteklenmiş bir çalışmanın genişletilmiş şeklidir. Eserde, Harf İnkılabı’nın halka anlatılıp benimsetilmesinde basının rolü *Açıksöz* gazetesi örnekleme üzerinden verilmeye çalışılmıştır. Özellikle *Açıksöz*’ün Harf İnkılabı’nın gerçekleştirildiği 1928 yılında çıkarılan sayılarında (567 sayı) yer alan alfabeye alakalı yazılar incelenmekle birlikte gazetenin genel yayın politikasını da gösterebilmek adına 15 Haziran 1919’da çıkan ilk sayısından Aralık 1928’e kadar

çıkarılan diğer sayılarına da genel olarak değinilmiştir. Çalışma, Yaşar ZORLU¹ ve Faruk TEMEL² tarafından hazırlanmıştır.

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, dilek.bsr123@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7686-7389>

¹ Doç. Dr. Yaşar Zorlu, Erciyes Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü Kişilerarası İletişim ana bilim dalında öğretim üyesidir. Toplumsal yapı ve değişme, sosyoloji, sosyal ve beşeri bilimler, iletişim bilimleri, kitle iletişimi ve araçları konularında çalışmalar yapmaktadır. Makale ve sempozyum bildirileri dışında *Medya ve Siyaset, Tarih İçinde Kayseri Basını* başlıklı kitapların bölüm yazarları arasındadır.

Eser, “Ön Söz” ve “Sonuç Yerine” başlıklı kısımlar haricinde dört ana bölümden oluşmaktadır. Eserde yer alan ana bölümler ve sayfa aralıkları şunlardır:

- “Alfabe Değişimine Uzanan Tarihsel Süreç” (s.13-36)
- “Açıksöz Gazetesi” (s.41-64)
- “Açıksöz’ün Alfabe Değişimine Fikri Yaklaşımı” (s.75-90)
- “Açıksöz’ün Alfabe Tanıtım Seferberliği ve Gazeteye Yansıyan Kampanya” (s.91-120)

Bölümlerin sonunda *Açıksöz*’de yer alan ve vurgulanmak istenen makaleler, çeşitli kanun maddeleri, konuşma metinleri ve sayfa görsellerinin sunulduğu “Ekler” bulunmaktadır. Eserin sonunda ise kaynakça ve dizine yer verilmiştir.

Ön sözde, Harf İnkılabı’nın Cumhuriyet Dönemi inkılapları içinde toplumsal ve kültürel değişimi etkileyen en önemli inkılaplardan biri olduğundan bahsedilmiştir. Basın, Harf İnkılabı ve yeni harflerin kamuoyuna tanıtılması, öğretilmesi ve halkın harf inkılabı konusunda ikna edilmesi yönünde önemli bir araç olarak kullanılmıştır. Literatür tarandığında gazetelerin alfabe değişimine dair politikaları üzerine kapsamlı bir çalışmaya rastlanılmadığı, bu yüzden de basın ve siyaset tarihine katkı sunmak amacıyla nitel yaklaşımı benimseyen bir çözümleme yöntemiyle basın ürünlerine yüklenen işlevsel görevin *Açıksöz* üzerinden gösterilmeye çalışılacağı ifade edilmiştir. Yukarıda da değindiğimiz gibi çalışmada *Açıksöz* gazetesinin genel yayın politikasını gösterebilmek amacıyla Haziran 1919’dan Aralık 1928’e kadarki sayıları ana hatlarıyla gözden geçirilmiş özellikle de Harf İnkılabı’nın gerçekleştirildiği 1928 yılında çıkan sayıları daha ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Çalışmaya konu edilen makalelerin birçoğu Mayıs 1928 (2268. sayı)-Aralık 1928 (2418. sayı) aralığına aittir. Bu makaleler aracılığıyla da gazetenin hem yeni harfleri tanıtan hem de toplumu değişime hazırlayan bir unsur olduğu konusuna vurgu yapılmıştır.

Ön sözün ardından “Alfabe Değişimine Uzanan Tarihsel Süreç” başlıklı ilk bölüm gelmektedir. Bu bölümde, öncelikle Türklerin tarih boyunca kullandığı alfabelerden kısaca söz edilmiştir. Eserde, yeni alfabe öncesi kullanılan Arap harflerinin Türkçenin yapısına uygun olmadığına dair görüşlerin temeli Tanzimat’a kadar dayandırılmış ve Latin harfleriyle Batı medeniyeti arasında doğrudan doğruya bir bağ kurulmuştur. Yine bu bölümde; Ahmet Cevdet Paşa, Münif Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi, Agah Efendi gibi dönemin ileri gelenlerinin dil ve alfabe konusundaki görüşlerine yer verilmiştir. *Tercümân-ı Ahvâl*, *Tasvir-i Efkâr* gibi ilk özel gazetelerin Türkçeye ve alfabeye bakışından bahsedilmesi de dikkate değer bir diğer husustur. Bu süreçte yeni harflerin kabulünü savunan aydınlar olduğu gibi eski harflerin düzenlenerek kullanılabilmesi görüşünü öne sürenler de olmuştur. Harf değişikliği tartışmaları II. Meşrutiyet ile birlikte artmıştır. Harfler konusunda çalışma yapmak üzere Maarif Bakanlığı tarafından bir komisyon kurulmuştur. Enver Paşa’nın bitişik harf usulünü kaldırması da dikkat çeken bir gelişmedir. I. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla harf tartışmaları sekteye uğrasa da alfabe değişimi projesinden vazgeçilmemiştir. Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresi’nin bitişinin ertesi günü Latin alfabesinin gelecekte kullanılabilmesi fikrini öne sürmüştür. Bazı kesimler de Arap harflerinin bırakılmasını dinî açıdan uygun görmemiş; “Avrupa’nın Türklerin Hristiyan olduğunu düşüneceği” şeklinde bir fikre kapılmışlardır. Kılıçzade Hakkı gibi isimler de Kur’an’ın Latin harfleriyle de yazılabileceğini, bunun küfür olmayacağını belirtmişlerdir. Tunalı

² Dr. Öğretim Üyesi Faruk Temel, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Doktora Programını 2017 yılında *Cumhuriyet İdeolojisinin İnşasında Basının Rolü “Zonguldak Gazetesi (1923-1954)”* başlıklı teziyle tamamlamıştır. Erciyes Üniversitesi Gazetecilik bölümü Basın Yayın Tekniği ana bilim dalında görevini sürdürmektedir. İletişim bilimleri, gazetecilik, kitle iletişimi ve araçları, sosyal ve beşeri bilimler üzerine çalışmaları bulunmaktadır. *Medya ve Siyaset, Modernleşme Sürecinde Müslümanlar, Türkiye Seçim Sistemindeki Değişim Cumhurbaşkanlığı Seçimi ve Medya: İletişim ve Siyaset Odaklı İncelemeler* başlıklı kitapların bölüm yazarları arasındadır.

Hilmi Bey'in "Türkçe Kanun Teklifi"yle Meclis'te 1924 yılında ilk defa Türk harfleri ve okuma-yazma sorunuyla ilgili tartışmalar yapılmıştır. Meşrutiyet dönemine göre Latin harflerini savunanların sayısı artmıştır. Latin harflerinin kabul edilmesini isteyenler, okuma yazmanın daha kolaylaşacağı, Latin harflerinin dilimize daha uygun olduğu, dinle ve milliyetle harflerin ilgisinin olmadığı, dilin Arap ve İran baskısından kurtarılması gerektiği şeklinde görüşlere sahiptirler. Bu görüşü savunmayanlar ise Arap harflerini daha üstün görenler, dilimize uygun olmadığını ve kabul edildiğinde İslam Dünyası ve eski harfle yazılmış eserlerle bir kopukluk yaşanacağını düşünenlerdir. Bölümün devamında Dil Komisyonu'nun kurulması, 1 Kasım 1928'de Meclis'te Latin harflerinin kabul edilmesi, yeni alfabenin öğretilmesi ve yaygınlaştırılması için yapılanlar ve Millet Mektepleri'nin faaliyetlerinden söz edilmiştir. Özet olarak bu başlık, Tanzimat'tan Harf İnkılabı'na kadar geçen sürede öne sürülen fikirler ve yapılan çalışmaları, sonrasında da basına düşen alfabeyle halka tanıtma, öğretme ve görsel yönden yeni harfleri halka aşına kılma çabalarını anlatmaktadır.

"Açıksöz Gazetesi" başlıklı ikinci bölümde, gazetenin iktidarın sesi ve halkı yönlendirme aracı olduğu ifade edilmiştir. *Açıksöz* gazetesinin Kastamonu'da 1919 yılında Kastamonu Lisesi Müdürü Behçet Bey, Hüsnü Bey(Açıksöz), Türkçe öğretmeni Ahmet Hamdi Bey, Tahir Bey ve Kastamonu Lisesi öğrencileri tarafından Milli Mücadele'yi desteklemek amacıyla çıkarıldığı belirtilmiştir.³ Gazetenin cumhuriyete giden süreçte ve cumhuriyetin ilanıyla başlayan dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın gerçekleştirdiği inkılapları ve reformları fikri olarak işlediği görülmektedir. Sonrasında gazetenin kimlik bilgileri verilmiş; basım aralığı, sayfa sayısı, fiyatı, idari ve yazı kadrosu, gazetenin kapsamı ve yayın politikasından söz edilmiştir. Gazete ilk başta haftada bir, pazar günleri çıkarılmış ancak zamanla gazeteye gösterilen yoğun ilgiden dolayı Mart 1921 itibariyle günlük olarak yayımlanmaya devam etmiştir. İki sayfa tek yaprak olarak yayın hayatına başlayan gazetenin nüshası 2 kuruştan satılmıştır. Gazetenin imtiyaz sahibi Ahmet Hamdi Çelen'dir. Mehmet Akif, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, İ. Hamdi Danişmend, İsmail Habib Sevük, Fuat Köprülü gibi isimlerin de gazetede dönem dönem yazması gazetenin fikri ve ilmi alanda önemli kişilere de ev sahipliği yaptığını göstermektedir. *Açıksöz*'de inkılaplar ve toplumu ilgilendiren konular dışında Kastamonu'da yaşanan olaylar, yerel gelişmeler, reklamlar, tayinler ve çeşitli ilanlar da yer almaktadır. Gazetenin 10. yılında yayımlanan "Açıksöz Nasıl Çıktı?" başlıklı makalede gazetenin amacı ve misyonu net bir şekilde özetlenmiştir. Gazetenin amacı "Kuvay-ı Milliye'yi desteklemek"tir. Gazete kendisini "İstiklal Gazası"nda bir bayrak olarak görmektedir. Yine bu bölümde Milli Mücadele'yi destekleyen diğer gazetelerden de kısaca bahsedilmiştir. Cumhuriyetin ilanı sonrasında da devletin bir kurumu gibi hareket eden gazete inkılapların benimsetilmesinde ve halka anlatılmasında etkin rol oynamıştır. Bu yaklaşımı Elifba'dan yeni alfabeğe geçiş konusunda da sergilemiştir.1 Kasım 1928 öncesi dört aylık bir geçiş sürecinde, harflerin öğretilmesine yönelik seferberlik gerekli görülmüş, *Açıksöz* de bu dönemde hem teorik hem de pratik yönden alfabenin öğretilmesine katkıda bulunmuştur. Sayfalarında hem yeni harflerle ilgili yürütülen kampanyalardan söz etmiş hem de yeni harfleri yavaş yavaş ve aşamalı bir şekilde gazetede kullanmaya başlamıştır. Kısacası, bu bölümde *Açıksöz* gazetesi üzerinden basının yeni harflerin öğretilmesinde üstlendiği işlev gözler önüne serilmiştir. Gazete hakkında bilgi verilirken gazetede yer alan çeşitli makalelere de atıfta bulunulmuştur.

³ *Açıksöz* gazetesi, Kastamonu'da 15 Haziran 1919-14 Aralık 1931 tarihleri arasında çıkarılmıştır. Gazeteyi çıkarılardan biri olan Kastamonu Lisesi mezunu Hüsnü Açıksöz 1937 yılında *Doğrusöz* adıyla bir gazete çıkararak yayıncılık faaliyetlerine devam etmiştir. Milletvekilliği de yapan Hüsnü Bey, anılarını *İstiklal Harbi'nde Kastamonu* başlıklı bir eserde toplamıştır. Bkz.(İnuğur, 2005, s.358-359), (Tokmakçioğlu, 2011, s.3)

Kitabın üçüncü bölümünün başlığı, “Açıksöz’ün Alfabe Değişimine Fikri Yaklaşımı”dır. Bu bölümde *Açıksöz’ün Türkiye’deki değişim ve kalkınmayı, dildeki değişime ve Türkçenin sadeleşmesine bağladığı* belirtilmiştir. Gazetede yer alan makalelere göre, halkın yüzde doksanına yakınının okuma-yazma bilmemesi, Arap harflerinin kullanılıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Mustafa Kemal’in Sarayburnu’nda alfabe değişikliğine dair yaptığı konuşmaya da gazetede yer verilmesi dikkate değerdir. Gazete alfabe değişimini Türkçülük bağlamında ele almıştır. Bununla ilgili gazetede “Yeni Yazı ve Türkçülük” adlı bir makale yayımlanmış, yeni yazı Türkçenin kurtuluşu olarak görülmüştür. *Açıksöz’de özellikle “ğ,g,v,y” gibi Türkçe seslerin karşılığı olan harf simgelerinin temsilinde sorun olduğuna dair İstanbul basınında tartışmalar olduğu belirtilmiştir. Gazete sürekli yeni alfabeyle savunmuş, yayımladığı makalelerle yeni alfabeyle öğrenmenin çok kolay olduğunu vurgulamıştır. Bu bölümün dikkat çeken diğer bir unsuru ise Latin Alfabesi yerine *Türk Harfleri, Yeni Türk Harfleri, Türk Alfabesi, Yeni Türk Yazısı* gibi söylemlerin tercih edilmesidir. Örnek verilen makalelerde Atatürk ve İsmet İnönü’nün de bu tarz kullanımları tercih ettiği görülmektedir. Yeni alfabe bir nevi Türkiye’nin kurtuluşu olarak görülmüştür. Çocukların bu alfabeyle rahatlıkla öğreneceği ve yeni alfabeyle yapılan eğitimin ülkeyi kalkındıracağı, dergide yer alan “Yeni Ders Senesi”, “Büyük İnkılap”, “İnkılap Çocukları” gibi makalelerden örnek bölümler verilerek vurgulanmıştır. Alfabe değişikliğinin Türk basınında olduğu gibi yabancı basında da takdir gördüğünden de gazetede söz edilmiştir.*

“Açıksöz’ün Alfabe Tanıtım Seferberliği ve Gazeteye Yansıyan Kampanya” başlıklı dördüncü bölümünde *Açıksöz’ün harflerin tanıtılmasında kullandığı yöntemlerden bahsedilmiştir. Bunlardan ilki yeni harflerin tanıtım, öğretim ve uygulamasına dair ülke çapında yapılan faaliyetleri halka duyurmak; diğeri ise öncelikle rakamlar üzerinden başlayarak dereceli bir şekilde gazete sütunlarında yeni harflerle metinler yayımlayarak, halkı yeni harflere hazırlamaktır. Gazetede, Atatürk’ün beyanatlarına da sıklıkla yer verilmiş ve kendisinin hazırladığı yeni harflerle ilgili kaideler yayımlanmıştır. Çalışmada, *Açıksöz’de yayımlanmış olan “Harfler Komisyonu”, “Maarif Vekilimizin Beyanatu” ve “Yeni Harflerimizin Tamimi İçin Her Tarafta Azim ve Faaliyet” adlı makalelerden de bölümlere yer verilerek gazetenin, makaleler aracılığıyla halkı aydınlatmaya çalıştığı gösterilmiştir. *Açıksöz* görsel olarak da yeni alfabe seferberliğine katkıda bulunmuştur. Haziran 1928 sayısında, tarihlerde, nüsha numarasında ve satış fiyatında Latin rakamlarını kullanarak yeni alfabeyle halkı hazırlamaya başlamıştır. Daha sonra Arap ve Latin harfleri aynı klışede birlikte kullanılmıştır. İlk yeni harfli haber ise Ağustos 1928’de yayımlanmıştır. Yeni harflerin öğretilmesi için gazetenin aynı yazıyı hem yeni alfabeyle hem de Arap harfleriyle yayımladığı da görülmüştür. Gazete tedricen yeni harflere geçiş sağlamaya çalışmış ancak baskıda teknik sorunlar yaşamış, yeteri kadar yeni harf temin edememiştir. Gazetenin 5 Aralık 1928 sayısı ise tamamen Latin harfleriyle basılmıştır. Yine bu başlık altında yeni alfabenin öğretilmesi konusunda yapılan seferberlikten bahsedilmiştir. Verilen makalelerle, kurumların yaptığı çalışmalar ve aldığı kararlardan söz edilmiştir. Maarif Bakanlığı, Cumhuriyet Halk Fırkası, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türk Ocakları yeni alfabenin öğretilmesinde önemli çalışmalar yapmış ve etkinlikler düzenlemişlerdir. Halkın her kesimi yeni alfabeyle tanıştırılmıştır. Özellikle Millet Mektepleri’ne bu konuda büyük iş düşmüştür. *Açıksöz* Kastamonu’da çıkarılan bir gazete olduğu için yayın bölgesinin yeni alfabe konusunda yaptığı faaliyetleri de sütunlarına taşımıştır.**

“Sonuç Yerine” başlıklı son bölümde de çalışmanın genel bir değerlendirmesi ve özetlemesi yapılmış, basın harflerin benimsenmesi ve öğretilmesindeki önemli rolü vurgulanmıştır.

Açıksöz gazetesinin de bu rolü en iyi şekilde üstlendiği ve iktidarın bakış açısını pekiştirici yönde faaliyetlerde bulunduğu belirtilmiştir. Bu son başlığın ardından kaynakça ve dizin bölümleri verilmiştir.

Sonuç olarak, Yaşar ZORLU ve Faruk TEMEL tarafından hazırlanan “Harf İnkılabı ve Açıksöz Gazetesi” adlı çalışma, yeni alfabenin kabulünde basın rolünün ne derece büyük olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Esere konu olan *Açıksöz* gazetesi, yeni Türk alfabesinin halka tanıtılması, kabul ettirilmesi ve öğretilmesi yönünde hükümetin de politikalarını destekler bir şekilde yazılar yayımlayarak yeni harflere geçiş sürecine büyük katkılarda bulunmuş, modernleşme yolunda adeta bir aracı olmuştur.

Eserde bölüm sonlarına, bölümlerde işlenen konularla ilgili “Ekler” ilave edilmiştir. Bu ekler *Açıksöz* gazetesinde yayımlanan bazı makaleler, kanun tasarıları, Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı konuşma ve gazetenin aşamalı bir şekilde yeni harflere geçtiğini gösteren sayfa görsellerinden oluşmaktadır. Doç. Dr. Yaşar ZORLU ve Dr. Öğretim Üyesi Faruk Temel'e dil, basın ve siyaset literatürüne katkı sağlayacak bu çalışmayı yaptıkları için teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

- İnuğur, M. Nuri. (2005). *Basın ve yayın tarihi*. İstanbul: Der Yay.
- Tokmakçioğlu, E. (2011). *Türk basın tarihi*. Ankara: İsim Yay